

29

Irodalom történet

1981

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1981. LXIII. évf. I. szám

Új folyam XlII. I. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c

Tel: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

GÖRÖMBEI ANDRÁS: Képtelen pillanatkép (A magyar líra 1978-ban)	3
LŐRINCZY HUBA: Reviczky Gyula szépprózai öröksége	36
TAXNER-TÓTH ERNŐ: A <i>Csongor és Tünde</i> keletkezéstörténetéhez	64
PÉCZELY LÁSZLÓ : Szempontok a <i>Csongor és Tünde</i> verselésének elemzéséhez	90

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

Irodalom történet

1981. LXIII. évf.

★

Új folyam XIII. kötet

TARTALOM- ÉS NÉVMUTATÓ

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

1981

TARTALOM

Tanulmányok

Acél Zsuzsanna: A Jókai-kódex gondolati rendszeréről	865–881
Ádám Eta: Ismeretlen magyar nyelvű regény a hazai felvilágosodás korából	332–352
Balogh Ernő: Petőfi, az „ember” és a „polgár” – A költő forradalmiságának kérdéséhez	353–376
Bécsy Tamás: Sarkadi Imre drámáinak világáról	912–941
Egri Péter: Karinthy Frigyes Ibsen-karikatúrájáról	594–610
Fried István: Kazinczy Ferenc Helikon virágai	571–593
Görömbei András: Képtelen pillanatkép (A magyar líra 1978-ban)	3–35
Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: Zrínyi Miklós római útikönyve	299–331
Kozocsa Sándor: A százéves Gulyás Pál	899–911
Lőrinczy Huba: Reviczky Gyula szépprózai öröksége	36–63
<u>Péczely László</u> : Szempontok a <i>Csongor és Tünde</i> verselésének elemzéséhez	90–108
Szávai János: Novellatípusok a mai magyar irodalomban	611–637
Tarnóc Márton: Riedl Frigyes (1856–1921)	866–898
Taxner-Tóth Ernő: A <i>Csongor és Tünde</i> keletkezéstörténetéhez	64–89

Cikkek, közlemények, dokumentumok

Almási János: Azok a vásárhelyi évek... (Reflexiók Grezsa Ferenc: <i>Németh László vásárhelyi korszaka</i> című művére)	976–986
Almási Miklós: A műélvezet iskolája (Poszler György: <i>Katarzisz és kultúra</i>)	1007–1011
Ancsel Éva: <i>Az esztétikai nevelésről</i>	1012–1014

Antal Gábor: „Tudom, hogy nehéz helyzetben helyt álltál . . .” Adalékok Hatvany Lajos és Remenyik Zsigmond barátságához	472–482
Bécsy Tamás: A drámaelméletről	134–156
Bernát István, B.: A Bartha Miklós Társaság kiállása Móricz Zsigmond mellett 1931-ben	1039–1048
Bitskey István: Újabb kutatások a magyar barokkról és Zrínyiről	987–1007
Bodolay Géza: Ady-versek német újraköltése 1908–1919	492–511
Enyedi Sándor: Id. Ráday Gedeon levelei Aranka György-höz	608–618
Fráter Zoltán: Osvát Ernő ismeretlen kritikái	516–520
Gábor Éva: Hazatért levelek . . .	718–736
Győri László: A <i>Rend a romokban</i> ügyési példánya	487–491
Kemény Gábor: Krúdy és stílusa – A stílus helye Krúdy művészetében és Krúdy helye a stílus művészetében	440–457
Kerényi Ferenc: Adatok Petőfi 1848 márciusi verseinek hatástörténetéhez	1026–1033
Kovács Sándor Iván: Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettek”-ig	181–214
Kulin Ferenc: Paradoxonok érintése (Mészöly Miklós értekező prózájáról)	679–688
Mátrai László: <i>Művelődés a 18. századi Magyarországon</i> – Kosáry Domokos könyvéről	377–398
Melczer Tibor: József Attila parafrázisok Babits Mihály költészetében? (Megjegyzések Izes Mihály közleményéhez)	689–694
Nádasdy Lajos: Egy ismeretlen pálos iskoladráma	1015–1025
Nemes István: Krúdy képszerű ábrázolásának néhány jellemzője	457–471
Németh G. Béla: A válságba jutott kisember írója: Petelei	966–975
Orosz László: Móra Ferenc és Katona József	214–227
Osztovcics Szabolcs: Szempontok a korai Szindbád-novellák értelmezéséhez	414–440
Papp István: Észrevételek Melinda dramaturgiai szerepéről	953–966
Párczer Ferenc: A Magyar Helikon Könyvkiadó története	1049–1067
Pásztor József, M.: Egy József Attila bírálat utóélete (A Társadalmi Szemle 1933-as József Attila-kritikájának visszhangja)	1033–1038
Poszler György: Szemelvények az értelem történelméről és a történelem értelméről (<i>A Magyar gondolkodók – 17. század</i>)	638–649

Rimócziné Hamar Márta: Ridentem ferient Ruinae – Egy Juhász-mottó magyarázatához	511–515
Szabó Magda: A táltos fiú nyomában (Tóth Endre: <i>Oláh Gábor élete</i> c. könyvéről)	650–660
Szigethi Gábor Miklós: Küzdelem egy sententia-témával	942–953
Tandori Dezső: Nagy Zoltán elégiahangjáról	661–670
Téglásy Imre: A tolvajlás művészete (Zsámboky János [Sambucus] imitáció-elméletéhez)	157–181
Urbán Nagy Rozália: Önvarázsolás	670–679
Várkonyi Ágnes, R.: Politikai elmélet – politikai gyakorlat	399–413
Vásárhelyi Judit: Újabb Molnár Albert dokumentumok	695–697
Voit Krisztina: Radnóti Miklós és a Franklin Társulat	483–487

Szemle

Bárdos László: Szávai János: <i>Az önéletrrás</i>	552–556
Bécsy Ágnes: Realizmus az irodalomban (<i>Realizmus, pártosság, népiesség a mai magyar irodalomban</i>)	1069–1072
Bécsy Ágnes: Kis Pintér Imre: <i>Helyzetjelentés</i>	860–863
Bécsy Tamás: Ungvári Tamás: <i>Avantgarde vagy realizmus?</i>	546–552
Borzák István: Bitskey István: <i>Humanista erudíció és barokk világnézet. Pázmány Péter prédikáció</i>	527–530
Botka Ferenc: Irodalmunk emlékezete	542–546
Csókás László: <i>Szegedi bölcsész-műhely' 77</i>	539–542
Csókás László: Lengyel Balázs: <i>Közelképek</i>	856–859
Dömötör Tekla: <i>Népi kultúra – népi társadalom</i>	818–820
Fabó Kinga: Bevezetés az esszéírásba (Sükösd Mihály: <i>Közelítések</i>)	1117–1121
Gábor Éva: <i>Lukács György élete képekben és dokumentumokban</i>	1123–1127
Gyivicsán Anna: Csukás István: <i>Petőfi a szlovákoknál</i>	827–832
Györfly Miklós: Három kortárs prózaíró (Lázár István: <i>Örkény István; Szalay Károly: Karinthy Ferenc; Ferenczi László: Sötér István</i>)	849–855
Kerényi Ferenc: <i>Az aradi vértanúk I–II.</i>	535–539
Kiss Eszter: Pomogáts Béla: <i>Versek közelebről</i>	1115–1117
Kocziszky Éva: <i>Berzsenyi Dániel Összes művei I.</i>	1085–1091
Kovács Győző: Sándor László: <i>Hazánk – Kelet-Európa</i>	1122–1123
Kovács Ilona: <i>Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei (Színművek 1–2.)</i>	821–826
Kroó András: Szilágyi Júlia: <i>A helyszín hatalma</i>	556–558

Lenkei Júlia: Földényi F. László: <i>A fiatal Lukács</i>	840–844
Makay Gusztáv: Tanulmányírói seregszemle (<i>Valóság és varázslat</i>)	1110–1117
Mezei Márta: Egy befejezhetetlen monográfia töredékei (Szauder József: <i>Az éj és a csillagok</i>)	1092–1100
n. p.: Az író és városa	1107–1108
Péczely László: Orosz László: <i>A magyar verstani eszmélkedés kezdetei</i>	808–814
Reisinger János: Kő és korall (<i>Magyarország története 7/1–2.</i>)	1073–1078
Sipos Lajos: <i>Babits–Szilasi levelezés</i>	1113–1115
Somi Éva: Tardy Lajos: <i>Régi hírünk a világban</i>	530–533
Spiró György: <i>Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből</i>	814–817
Széles Klára: <i>Vázlatok Arany Jánosról</i>	840–844
Szigethy Gábor: Spira György: <i>Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban</i>	833–840
Vadas József: Sík Csaba: <i>A Parthenon lovain innen és túl</i>	558–560
Vásárhelyi Judit: Amedeo Di Francesco: <i>A pásztorjáték szerepe Balassi Bálint költői fejlődésében</i>	1079–1080
Voit Vilmos: <i>Énekes poézis</i>	532–535
Wéber Antal: <i>Batsányi János' Poétai Munkái</i>	1081–1084

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság életéből

<i>Szabadságharc – önkényuralom – kiegyezés</i> (Kerényi Ferenc, Nacsády József, Nagy Miklós előadásai; Oltványi Ambrus, Vörös Károly, Szabad György, Spira György hozzászólása)	228–270
<i>Három író a századfordulón:</i>	
Csűrös Miklós: Gozdsu, a drámaíró	270–278
Bata Imre: Csáth Géza műhelyében	279–288
Kispéter András: A két Cholnoky	288–295
<i>Kazinczy ülésszak</i> (Tolnai Gábor megnyitója; Mezei Márta, Wéber Antal, Margócsy István, Bécsy Ágnes, Csetri Lajos, Kulin Ferenc, Tamás Anna, Kerényi Ferenc, Szigethy Gábor előadásai; Pándi Pál zárszava)	737–807
Wéber Antal: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenységéről	521–526
Beszámoló a Társaság 1980. évi munkájáról (Csáky Edit)	562–567
Tagfelvételek	567–568

Pályázati felhívás

	568
<u>Hajdú Ráfi Gábor 1944–1980</u> (Kispéter András)	296–297
<u>Joós Ferenc 1890–1980</u> (Orosz László)	865–866
<u>Merényi Oszkár 1895–1981</u> (Wéber Antal)	864–865
<u>Miklós Róbert 1917–1980</u> (Tóth András)	296–297
<u>Péczely László 1906–1980</u> (Bécsy Tamás)	561–562

NÉVMUTATÓ*

- Abafi Lajos 740, 794
 Ábel Jenő 528
 Ábrányi Emil 210
 Acél Zsuzsanna 865–881
 Aczél Tamás 859
 Ádám Eta 332–352
 Ádám Györgyné Serey Éva 567
 Adorján Boldizsár 1029
 Adorján Mihály 1053
 Ady Endre 8, 15, 58, 123, 211,
 241, 279, 284, 290, 413, 417,
 418, 419, 423, 425, 429, 432,
 434, 435, 462, 465, 466, 467,
 492–511, 522, 605, 645, 649,
 652, 653, 654, 680, 687, 725,
 808, 846, 977, 979, 980, 983,
 1040, 1044, 1045, 1047,
 1057, 1103, 1109–1112,
 1125
 Agárdi Péter 1003, 1004, 1038,
 Ágoston, Szent 552, 553, 555,
 1114
 Ágoston Péter 1113
 Aigner Károly 129
 Aiszkhülosz 178, 179
 Alexa Károly 525, 564, 566, 842,
 844
 Alexander Bernát 720, 728, 729,
 730, 735
 Alexander Erzsébet 720
 Alexander Magda 719, 720, 721,
 722, 734, 735, 736
 Alle Éva 567
 Almási János 976–986
 Almási Miklós 142, 1007–1011,
 1106
 Almássy Endre 128
 Alszeghy Zsolt 187, 199, 902
 Alvinci Péter 643, 644, 647
 Amadé László 590
 Ambrozovics Dezsőné 424
 Ambrus Zoltán 518
 Ancsel Éva 375, 474, 1012–1014
 Andrásfalvi Bertalan 818
 Andrassy Gyula 241
 Andrzejewski, Jerzy 455
 Antal Gábor 472–482
 Ányos Pál 201, 202, 204, 206,
 346, 591, 592, 744,
 Apácai Csere János 411, 413,
 638, 639, 640, 641, 642, 643,
 645
 Apafi Mihály 408, 410
 Apáthy István 111

*A névmutató nem tartalmazza Bodolay Géza: *Az Ady-versek német újraköltése 1908–1919* és Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *Zrínyi Miklós római útikönyve* c. cikkek névanyagát.

- Apollinaire, Guillaume 445, 856
 Apolloniusz 178
 Apor Péter 644
 Áprily Lajos 225, 856
 Aradi Döme 122
 Aragon, Louis 289, 555, 1058, 1068
 Aranka György 698–718, 742, 743
 Arany György, dr. 115
 Arany János 41, 43, 193, 235, 238, 243, 244, 248, 266, 353, 645, 656, 809, 810, 831, 840–844, 890, 957, 960, 962, 964, 973, 974, 994, 1000, 1057
 Arany László 974, 1054
 Arato Endre 829
 Arbiter, Petronius 203
 Aretino, Pietro 176
 Ariosto, Fr. P. 995
 Arisztotelész 144, 177, 529
 Asbóth János 58, 59, 242, 1075, 1076
 Asztalos Miklós 410
 Atazsukin herceg 532
 Attila, hun király 126
 Augustinus 552
 Augustus Octavianus 531
 Aulich Lajos 536

 Babits Mihály 111, 121, 129, 211, 212, 213, 285, 290, 413, 414, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 447, 511, 512, 513, 514, 515, 645, 653, 654, 655, 680, 689–694, 723, 729, 856, 884, 891, 982, 1054, 1077, 1104, 1109, 1113–1115
 Babits Mihályné I. Török Sophie
 Baïf, Jean-Antoine 158, 163, 900
 Bajcsay Pálné, dr. 567
 Bajza József 65, 66, 69, 70, 74, 75, 76, 81, 84, 86, 87, 208, 209, 212, 525, 782, 784, 785, 786, 787, 787–792, 793, 836
 Bakcsi György 566
 Bakos Ferenc 127
 Bakos József 200
 Bakócz Tamás 907
 Balassi Bálint 158, 193, 194, 195, 199, 212, 214, 371, 522, 815, 987, 995, 998, 1079–1080
 Balázs Béla 427, 719, 723, 730, 732, 733, 1057, 1058, 1113, 1123
 Balázs Éva, H. 387, 394, 575, 578
 Bálint Endre 1060
 Bálint Gábor 532
 Bálint György 114, 298
 Balla Jenő 114
 Ballagi Aladár 905
 Balmas, E. 158
 Balog István 72
 Balog Péter 593
 Balogh Edgár 1039, 1122
 Balogh Ernő 353–376
 Balogh Tibor 540
 Baltazár püspök 1108
 Balzac, Honoré de 841, 857, 900, 1052, 1061, 1065, 1118
 Bán Imre 167, 183, 188, 190, 192, 193, 194, 522, 563, 564, 990, 1079
 Bán Zsuzsa 620
 Bánffy György, gr. 700, 701
 Banner János 122
 Bansell, K. 830
 Bányai László 1033
 Barabás Klára 158
 Baránszky Jób László 435, 436, 446, 454, 455
 Bárány 593
 Baranyai Zsolt 539

- Barbier, A. 164
 Barcsay Ábrahám 741, 1095
 Bárdos László 552–556, 567
 Barkassy Imre 796
 Báróczi Sándor 592, 739, 741
 Baros Gyula 226
 Baross Gábor 241
 Baróti Dezső 206, 562
 Baróti Szabó Dávid 200, 201,
 579, 580, 581, 698, 742
 Barta András 523
 Barta István 229
 Barta János 522, 524, 956, 957,
 958, 959, 1090
 Bártfay József 1027, 1030, 1031
 Bártfay Józsefné 1031
 Bártfay László 74, 78, 782, 1026,
 1027, 1028, 1030, 1032
 Bárth János 818
 Bartha Dénes 533, 720
 Bartha László 1060
 Barthes, R. 457, 619
 Bartók Béla 8, 15, 413, 720, 721,
 722, 724, 983, 1113
 Bartos Imréné 113
 Basch Lóránt 689, 690, 694
 Bata Imre 279–288, 522, 523,
 525, 562, 563, 564, 565
 Báthori Zsófia 189
 Báthory András 531
 Bátky Zsigmond 116
 Batsányi János 193, 204, 205,
 206, 207, 209, 573, 593, 698,
 708, 709, 717, 741, 742, 743,
 744, 782, 810, 812,
 1081–1084, 1095
 Batthyány Ádám 194
 Batthyány Ferenc 194
 Batthyány Lajos 232, 260, 839
 Baudelaire, Charles 51, 52, 443,
 515, 516, 605
 Beatrix királyné 906, 907
 Beauvoir, Simone de 555
 Beck Fülöp, Ö. 1113
 Beck István 113, 114
 Becker, Henrik 772
 Bécsy Ágnes 565, 566, 761–767,
 860–863, 1067–1072
 Bécsy Tamás 91, 92, 134–156,
 523, 546–552, 561, 562, 563,
 912–941
 Bede Anna 176, 513, 949
 Bedford, Sybille 1117
 Béládi Miklós 488, 523, 524, 562,
 610
 Bélay Barnabás 532
 Belia György 213, 691
 Bellay, Joachim du 158, 159,
 165, 179
 Bélyey Pál 564
 Bem József 353
 Bembo, Pietro 172, 179, 180
 Benda Kálmán 575, 992, 993
 Benedek Elek 517
 Benedek Katalin 819
 Benedek Marcell 397
 Benes, Edvard 1046
 Beniczky Péter 199
 Benjamin, Hilde 550
 Benjámín László 5
 Benkő Ferenc 717
 Benkő Loránd 522
 Benyhe János 523
 Beöthy Ottó 735
 Beöthy Zsolt 242, 581, 654, 885,
 910
 Bérczy Károly 909
 Beregi Oszkár 1113
 Berei Andor 397
 Berényi, gróf 593
 Bergson, Henri 446, 447
 Bernát István, B. 1039–1048
 Bernáth Árpád 539
 Bernáth Aurél 1060, 1113

- Bernáth István 1067
 Berzeviczy Albert 907
 Berzeviczy Gergely 387, 578,
 583, 778, 779, 804, 805
 Berzsenyi Dániel 206, 209, 375,
 522, 591, 673, 680, 761–767,
 773, 774, 785, 810, 812, 814,
 864, 1085–1091, 1095
 Besse János 532
 Bessenyei György 347, 741, 744,
 826, 987, 1005, 1093, 1095
 Bethlen Gábor 192, 401, 405,
 408, 410, 638, 642, 646, 886
 Bethlen István 1113
 Bethlen János 408
 Bethlen Kata 899, 1004
 Bethlen Miklós 405, 406, 408,
 640, 641, 642, 644, 645, 646,
 857, 1004
 Bethlen Péter 190
 Bezerédy Zsigmond 641
 Bezruč, Petr 1122
 Bíró Ferenc 202, 522, 524, 562,
 563, 1006, 1093, 1100
 Bíró Lajos 654
 Bíró Livia 1052, 1064, 1067
 Bisztray Gyula 211, 564
 Bitskey István 527–530, 562,
 566, 987–1007
 Blatterus, Thomas 176
 Blok, Alekszander 566
 Boccaccio, Giovanni 534, 624,
 1063, 1064
 Bocskay István 192, 413, 643,
 646, 649
 Bod Péter 193, 899
 Bóday Pálné 567
 Bodnár György 522, 524, 525,
 562, 564, 1102
 Bodnár Zsigmond 1075
 Bodócs Gyula 227
 Bodolay Géza 492–511
 Bodor Antalné 122
 Boiardo, Matteo Maria 995
 Bojtár Endre 565
 Bóka László 558, 984
 Bókay Antal 562, 565
 Bokor László 564, 690
 Bokor Pál 123
 Boldizsár Iván 523, 618, 626
 Boncza Berta 693
 Bonfini, Antonio 1057
 Bonkáló Sándor 910
 Bor Ambrus 630, 631
 Bori Imre 289, 292, 416, 419,
 438, 448, 455, 456, 523, 524,
 565, 1102, 1103
 Born Ignác 397
 Bornemisza Péter 530
 Bornemisza Pál 715
 Borsai Ilona 819
 Borsi János 978
 Bortstieber Gertrúd 1126
 Borzsák István 512, 527–530
 Bosnyák István 545
 Bóta László 523, 524, 566
 Botka Ferenc 542–546, 1102,
 1105
 Bottó, Ján 829
 Bowring, Sir John 796
 Böll, Heinrich 539
 Brachfeld Siegfried 564
 Brancusi, Constantin 559, 560
 Brasnyó István 616, 634
 Braun Róbert 1113
 Brecht, Bertolt 546–552, 1063
 Brenner József I. Csáth Géza
 Bressay, L.-M. Ch.-A., de 716
 Breton, André 455
 Brisits Frigyes 68, 70
 Britten, Benjamin 595
 Bródy Sándor 280, 450, 479,
 518, 654, 1103
 Brooks, C. 447

- Bruno, Giordano 170
 Brutus, Marcus Junius 895
 Bruyère, Jean de la 648
 Buck, A. 164
 Budai Ézsaiás 748
 Bugát Pál 75
 Bukovicz Zsuzsa 158
 Buon, Gabriel 163
 Burckhardt, Jakob 271
 Busbecq 531, 1002
 Busitia János 724
 Bühler, Karl 449
 Byron, George Gordon Noél 48

 Caesar, Julius 894
 Camillo, Giulio 170, 171
 Camus, Albert 939
 Canova 539
 Castelletti 1079, 1080
 Castiglione, Baldassare 172
 Catullus, Caius Valerius 573, 588,
 590
 Cendrars, Blaise 445
 Cesare, A. di 176
 Chájjám, Omar 1058
 Chamard, H. 165, 166, 178, 179
 Cholnoky László 279, 287,
 288–295, 525, 564
 Cholnoky Viktor 288–296, 525,
 564
 Chomsky, Doam 542
 Cicero, Marcus Tullius 165, 166,
 167, 168, 169, 170, 176 585,
 741, 826
 Clauser Mihály 181, 182, 204
 Colbert, Jean Baptiste 642
 Coleridge, Samuel Taylor 135, 605
 Comáromy István 796
 Comenius, Ámos János 644, 1057
 Comte, August 883
 Conradi Norbert 200
 Corneille, Pierre 139, 740

 Coulet, Henri 350
 Courbet, E. 158, 559
 Croce, B. 136, 273, 729
 Cygielska-Guttman, Elzbieta 816,
 817
 Cyrano, de Bergerac 1060
 Czakó Ambró 1113
 Czakó Gábor 636
 Czére Béla 1105
 Czibor János 1037
 Czimer József 953
 Czelzel János 571, 581, 589
 Czine Mihály 414, 415, 471, 522,
 524, 562, 563
 Czinke Ferenc 207
 Czögler Kálmán 116
 Czuczor Gergely 210, 235, 236,
 263, 266, 267

 Csajkovszkij, Pjotr 910
 Csák László 1108
 Csáky Edit 562–567
 Csanádi Sámuel 223, 225
 Csanak Dóra, F. 699, 700, 701
 Csaplár Ferenc 1102, 1105
 Csaplár Vilmos 620, 861
 Csapodi Csabáné 334
 Császár Elemér 201, 202, 907
 Császár István 861
 Csáth Géza 279–288, 290, 525,
 539, 564
 Csatho Kálmán 478
 Csató Pál 1031
 Csehov, Anton 605, 614, 973
 Cselényi László 31, 33, 34
 Csengery Antal 245, 252, 557,
 799
 Csepke Andor 979
 Cserei Mihály 408, 644
 Cserépfalvi Imre 1054
 Cserey Farkas 751, 753, 788
 Cserey Miklós 780

- Csernus Tibor 1060
 Cserzy Mihály 114
 Cseszkó Máté 124
 Csetri Elek 802
 Csetri Lajos 522, 562, 566, 767–775, 1090
 Csillik Bertalan 564
 Csinszka I. Boncza Berta
 Csókás László 539–542, 567, 856–859
 Csokonai Vitéz Mihály 51, 199, 203, 204, 205, 371, 397, 398, 534, 577, 580, 590, 591, 747–753, 757, 758, 806, 810, 811, 942–953, 987, 1060, 1092–1100
 Csoma Kálmán 887, 888, 889
 Csongor Győző 129
 Csoóri Sándor 185
 Csorba Géza 1113
 Csorba Győző 5, 1063
 Csorba Zoltán 564
 Csörsz István 620, 861
 Csuka Zoltán 5
 Csukás István 827–832
 Csuri Károly 539
 Csurka István 627, 628
 Csűrös Miklós 270–278, 525, 564, 842, 843

 Damjanich János 536, 537, 538
 Dankó Imre 818
 Dante, Alighieri 128, 1001, 1063, 1065
 Dárday István 1007
 Dario, Rubén 421
 Darvas Ferenc 576, 577, 578, 592
 Darvas József 981, 1034
 Darwin, Charles 882, 917
 Daumier, Honoré 1057
 Dávid 949
 Dávidházi Péter 355
 Dayka Gábor 346, 582, 583, 591, 747, 748, 754
 Deák Dezső 111
 Deák Ferenc 64, 68, 71, 74, 231, 239, 838, 839
 Della-Martina Mária 567
 Deme László 540, 541
 Deme Tamás 1013
 Demény János 720, 721, 722, 724
 Demeter Tibor 564
 Demokritosz 529
 Démoszthenész 176
 Dénes Zsófia 908
 Dér Zoltán 279, 545
 Derkovits Gyula 1034
 Déry Tibor 525, 552, 555, 861, 908, 1051, 1065
 Déryné, Széppataki Róza 223
 Descartes, René 403, 404, 642, 643, 648
 Deskó András 532
 Desmoulins, Camille 376
 Dessewffy Arisztid 536
 Dessewffy Aurél 74
 Dessewffy József 789, 795, 797
 Devecseri Gábor 160, 693, 694, 1054, 1060
 Dezsényi Béla 905
 Dickens, Charles 50, 62
 Diderot, Denis 375, 376, 749, 1097
 Dienes Valéria 447
 Dilthey, Wilhelm 383
 Diószegi András 37, 61, 63, 564
 Diószilágyi Sámuel 110
 Diószilágyi Sámuelné 120
 Diószegi István 240, 241, 1075
 Dobai Péter 1118, 1120
 Dobos László 19
 Dobossy László 522

- Dombrádi Nagy Gyula 124
 Dombly Márton 747
 Domokos László 110, 115, 116
 Domokos Lászlóné 117, 129
 Domokos Mária 533–535
 Domokos Mátyás 6, 612
 Dorat, Jean 159, 163, 164, 166,
 175, 178, 179
 Dormándi László I. Hatvany La-
 jos
 Dormándi László 474, 480
 Döbrentei Gábor 767–775, 798,
 800, 810, 813, 1085, 1086
 Döme Károly 592
 Dömötör Tekla 818–820
 Draskovich János 642
 Dsida Jenő 856
 Duba Gyula 19
 Dubois, J. 469
 Dugonics András 224, 332, 334,
 744
 Dumas, A. 1051
 Duschek Ferenc 231
 Dürer, Albrecht 745
 Dvorak, Max 734
 Dzurányi László 899

 Eckhardt Sándor 188, 194, 336,
 1079, 1093
 Edeline, F. 469
 Édes Gergely 579, 590, 812
 Effel, Jean 1052
 Egressy Gábor 789, 1026
 Egri Péter 449, 562, 594–610
 Egyed Imre 1050
 Eichenbaum, B. M. 614
 Eizenstein, Szergej 550
 Elek István 814
 Eliot, T. S. 421, 444
 Elszánt Ferenc 222
 Elwert, W. Th. 180
 Emánkel György 532
 Endrődi Sándor 52, 1032
 Engel Gizella 128
 Engel Lajos 115
 Engel Lajosné 113
 Engel Sándor 115
 Engel Vilmos 111, 115, 116
 Engels, Friedrich 526, 548, 549,
 917
 Enyedi Sándor 698–718
 Eörsiné Hajdú Marianna 562, 563
 Eötvös József 231, 240, 245, 251,
 252, 334, 401, 649, 680, 760,
 780, 836, 1074, 1075
 Eperjessy Kálmán 111
 Erasmus, Rotterdami 164, 168,
 172, 1057
 Erdei Ferenc 384, 981
 Erdélyi Ildikó 522
 Erdélyi János 401, 760
 Erdélyi József 981
 Erdődy József 564
 Erdős Renée 734
 Erdősy Imre 263
 Erki Edit 523
 Erzsébet, Szent 687
 Espersit János 130
 Esprik, Salvador 525
 Esterházy Károly 593
 Esterházy Péter 635
 Esti Béla 1049, 1057
 Estiennet, Henri 165
 Esztergár László 206
 Eszterházy László 202
 Eszterházy Pál 201, 257, 401
 Étiemble, René 623
 Étienne, Henri 176
 Euripidész 1063

 Fábrián Dániel, dr. 1040, 1041,
 1042
 Fábrián Gábor 69, 70, 73, 74, 75,
 82

- Fabó Kinga 1117–1121
 Fábri Anna 431, 433, 445
 Fábry Zoltán 831, 1122
 Faluba Kálmán 565
 Faludi Ferenc 211, 590, 739, 826, 895, 1006
 Faludy György 1054
 Faragó József 815
 Farkas Gyula 382
 Farkas Szilárd 115
 Fazekas István 215
 Fazekas Mihály 591, 747, 806
 Fáy Dezső 893
 Fehér Ferenc 5, 550
 Fehér Géza 80, 86, 89, 564
 Fehérné Veszely Judit 567
 Féja Géza 37, 270, 415
 Fejér Ádám 416
 Fejtő Ferenc 474, 480
 Fekete Elvira 427, 428
 Fekete Etelka 567
 Fekete Éva 1124
 Fekete Gyula 524
 Fekete János, gr. 351
 Fekete Sándor 367–374
 Féneon, Félix 623
 Fenouillot, Falbaire de 704
 Fenyéry 74
 Fenyő István 83, 562, 1102, 1105
 Fenyő László 691
 Fenyő Miksa 689, 690
 Ferdinánd, I. 183
 Ferenc, Assisi Szent 865–881
 Ferenc, I. 170
 Ferenc József 535
 Ferenczi László 849–855, 1105
 Ferenczi Zoltán 905
 Ferenczy Károly 734, 735
 Ferenczy Sándor 719
 Festetics György 72
 Feszl Frigyes 243
 Ficino, Marsiglio 170
 Figeczky Jenő 567
 Fischhof Ágota 114
 Fitz József 908, 1054
 Flaubert, Gustave 1059
 Fodor András 21, 565
 Fodor János, dr. 226
 Fodor József 1115
 Fogarasi Béla 719, 726
 Fónagy István 1053
 Fónagy Iván 92
 Fonyi, A. 613
 Forgách Simon, gr. 399, 400
 Forró Pál 1052
 Foscolo, Ugo 539
 Földényi F. László 844–849
 Földes Anna 130, 131
 Földes György 1049, 1051, 1052, 1067
 Földi János 583, 587, 588, 589, 590, 741, 742, 810, 811, 812
 Fövény Lászlóné 1037
 France, Anatole 114, 115, 479, 1053
 Francesco, Amadeo di 998, 999, 1000, 1079–1080
 Frank Éva 568
 Fráter István 199
 Freud, Sigmund 917, 1121
 Fried István 571–593, 747
 Friz András 201
 Fülep Lajos 719, 726, 727, 728, 1077
 Fülöp László 456
 Füredi Vida I. Kisfaludy Sándor
 Füst Milán 433, 559, 560, 856, 857, 860, 1057, 1104
 Gaál Gábor 558, 1122
 Gábor Éva 718–736, 1123–1127
 Gábor Mara 130
 Gábor Zoltán 23
 Gács Demeter 124

- Gadamer, M. G. 415
 Gál István 729, 1115
 Gál Sándor 10, 17, 19
 Galamb Sándor 67
 Galambos Lajos 619
 Gáldi László 103, 814
 Galgóczi Erzsébet 522, 619, 620,
 621, 622, 861
 Galilei, G. 645
 Gáll István 627
 Gallas, Helga 548
 Gálos Rezső 577
 Galsai Pongrác 289, 291
 Galyasi Miklós 977, 978
 Garabonciás I. Osvát Ernő
 Gárdonyi Géza 130, 131, 1057
 Garzó Imre 230
 Gáspár András 535, 537
 Gáspári László 443
 Gaugin, Paul 560
 Gelei Katona István 644
 Gelléri Andor Endre 560, 856,
 1105
 Gellert, Chr. F. 741
 Genette, Gerard 461
 Gerber, Klaus 587
 Geréb Béláné 1067
 Geréb László 1057
 Gereben Ágnes 567
 Gereblyés László 525, 1036
 Gerencsér Zsigmond 566
 Gerézdi Rabán 193, 194
 Gergely Ágnes 671
 Gergely Gergely 841
 Germanus Gyula 1064
 Gerstinger, H. 164
 Gide, André 554, 555
 Giglio, Domenico 175
 Gimes Imre 474, 476, 477
 Gilbert, Highet 584
 Gingius de Moiry, Victor 717
 Giolito, G. 171
 Gion Nándor 616, 627, 629
 Giraldi, Lelio Gregorio 158
 Girolamo, Marco 176
 Glinka, Fj. Ny. 531, 532
 Gmelin 179, 180
 Gobby Fehér Gyula 616
 Goda Gábor 126, 131
 Goethe, Johann Wolfgang von 32,
 208, 211, 375, 376, 552, 613,
 740, 770, 791, 841, 895, 1062
 Gombáné Lábos Olga 695
 Gombocz Zoltán 855
 Goncsarov, Ivan A. 977
 Gonzaga, Ferrante 528
 Gorkij, Maxim 554, 555, 817,
 913, 1068
 Gozdsu Elek 58, 59, 270–278,
 525, 564
 Görömbei András 3–35
 Gramsci, Antonio 404
 Green, Julien 554
 Greguss Ágost 882, 891
 Grévin, Jacques 163, 164
 Grezsa Ferenc 976–986
 Griffith, David Wark 445
 Grotius, Hugo 401
 Grünwald Béla 1075, 1076
 Gryphius, Andreas 175
 Guevara, Fray Antonio de 642
 Gulácsy Irén 120
 Gulyás Pál 163, 165, 171, 173,
 180, 899–911
 Guzmics Izidor 66, 71, 787
 Gvadányi József 744
 Gyalui Farkas 768
 Gyenis Vilmos 564, 1004, 1005
 Gyergyai Albert 882, 887, 1065
 Gyimesi Sándorné 540
 Gyivicsán Anna 827–832
 Gyöngyösi István 206, 742, 744,
 812, 1003, 1004

- Győrffy Miklós 849–855
 György Lajos 332
 Győri Dezső 1122
 Győri János 139, 140, 141, 143,
 144, 145, 149
 Győri László 487–492
 Gyulai Lajos 1026
 Gyulai Pál 65, 67, 68, 75, 88, 103,
 219, 221, 222, 224, 245, 252,
 654, 882, 888, 891, 892, 954,
 955, 957, 967, 973
 Gyuricza Sándor 123
 Gyurkovics Tibor 5
 Gyürey Vera 562, 563
- Hafiz, Barkhúrdár 1094
 Haiman György 1049, 1051,
 1054, 1058, 1061, 1062
 Hajdú Miklós 1049
 Hajdú Ráfis Gábor 297, 298
 Hajnal Anna 5, 670–679, 856,
 858
 Hajnóczy Iván 218, 226
 Hajnóczy Péter 631, 632
 Halápy Konstantin 200, 210
 Halasi-Fischer Ödön 122, 126
 Halász Gábor 242, 248, 429, 855
 Halász László 523
 Hám János 236
 Hampel József 111, 121
 Hanák Péter 240, 241, 242, 1073
 –1078
 Hancsár István 908
 Hannulik János 581
 Haraszi Sándor 1038
 Hargittay Emil 562, 1004
 Harmatta János 562, 564
 Hárs Ernő 23
 Harsányi István 797
 Harsányi Zsolt 478, 485
 Hatvani Dániel 525, 564
- Hatvany Lajos 121, 472–482,
 562, 567, 654, 829
 Hatvany Lajosné Somogyi Jolán
 472, 473, 481
 Hauptmann, G. 913
 Hauser Arnold 735, 932, 933,
 934, 936, 937, 939
 Havas Ernő 1050
 Hegedüs András 227
 Hegel, Georg W. F. 142, 917
 Heidegger, Martin 1113, 1114
 Heine, Heinrich 536
 Heinrich Gusztáv 883
 Heitmann, K. 164
 Hellebrandt Árpád 542
 Heller Ágnes 364, 366
 Helmezy Mihály 69, 1085
 Heltai Gáspár 952, 1053
 Helvétius, Claude-Adrien 573
 Hemingway, Ernest 1059
 Héra Zoltán 511, 515
 Herberstein, Siegmund 531
 Herczeg Ferenc 980, 1078
 Herczeg Gyula 46, 54, 427, 450,
 524
 Herczel Manó 114
 Herder, J. G. 804, 1083, 1094
 Hering Ignác 780
 Herman Ottó 117, 238
 Hermann Imre 719
 Hermann István 548
 Hernádi Gyula 630, 631
 Hérodotosz 1057
 Hervay Gizella 5
 Hevesi András 441, 443, 1105
 Heyse, Paul 613
 Hilbert Károly 483
 Hilton, James 1051
 Hincz Gyula 1053, 1054, 1058,
 1059
 Hirsch Albert 472
 Hoffer Sándor 979

- Hoffmann Edith 893, 894, 897
 Hoffmann Mária 897
 Hofmanstahl, Hugo von 271, 609
 Hollós József 114, 473
 Hóman Bálint 390
 Homérosz 159, 160, 174, 176,
 177, 178, 405, 1063
 Honti Rezső 424
 Hopp Lajos 1005
 Hoppál Mihály 818
 Horányi Mátyás 565
 Horatius, Flaccus Quintus 66,
 173, 176, 177, 512, 514, 573,
 826, 895, 949, 950, 952, 953,
 1083, 1090, 1098
 Horger Antal 656
 Hornyik János 226
 Hornyik József 220
 Horthy Miklós 976
 Horvát István 70
 Horváth András 810
 Horváth Elek 267
 Horváth Endre 71
 Horváth Ferenc 69, 75
 Horváth Gabriella 1065
 Horváth István Károly 1063
 Horváth Istvánné 110
 Horváth Iván 158, 815, 1087
 Horváth János 91, 99, 132, 356,
 357, 360, 373, 381, 450, 522,
 564, 885, 887, 888, 890, 892,
 956, 957, 959, 1077, 1090
 Horváth Judit 540
 Horváth Károly 65, 67, 77, 90,
 91, 99, 107, 207, 562, 883
 Horváth Károly Antal 164
 Horváth Márton 1035, 1036
 Horváth Mihály 236, 263
 Horváth Zoltán 984
 Hugo, Victor 536
 Huizinga, Johan 985
 Hunyadi János 193, 208, 895
 Hunyadi Mátyás 183, 186, 193,
 406, 906, 907, 1065
 Hurban, Jozef Miloszlav 829
 Husserl, Edmund 1113, 1114
 Huszárk Zoltán 427
 Hviezdoslav, Pavel Országh 830,
 831, 832
 Ibos Ferencné, dr. 567
 Ibsen, Henrik 138, 594–610,
 1060
 Igaz Sámuel 796
 Ignotus 479, 654, 1104, 1110
 Ilia Mihály 562
 Illés Endre 612, 627, 628, 1054,
 1119
 Illés László 550, 562, 1033, 1038
 Illyés Gyula 8, 17, 211, 487–491,
 685, 691, 694, 856, 861, 954,
 1064, 1065, 1102, 1105, 1115
 Imreh István 802
 Incze Sámuel 710, 711, 713
 Incze Sándor 472
 István főherceg 260, 537
 István, I. 183, 186, 187, 895
 Iványi István 545
 Ízes Mihály 689–694
 Jacobi, Johann Georg 741
 Jahn Anna 1050
 Jahn Ferencné, dr. 1049
 Jakab, I. 407
 Jakab Ödön 111, 128
 Jakó Zsigmond 412
 Jakobson, R. O. 441
 James, Henry 421
 Jancsó Béla 559
 Janion, Maria 816
 Janus Pannonius 183, 190, 193,
 194, 199, 200, 987, 1083
 Jászai Mari 1113
 Jászi Oszkár 1113

- Jékely Zoltán 626, 668, 856,
1063, 1065
- Jelenits István 200
- Jellasics, Josef 537
- Jenei Ferenc 199
- Jenő József 1043
- Jócsik Lajos 524
- Jodelle, Étienne 158, 163, 164,
165
- Johnson, Samuel 557
- Jókai Anna 619, 622
- Jókai Mór 41, 235, 241, 243,
246, 250, 288, 289, 518, 532,
973, 1052, 1075
- Jones, William 1094
- Jonson, Ben 158
- Joós Ferenc 223, 225, 865–866
- Jósika Miklós 244, 334
- Joyce, James 449, 455, 595,
1118, 1120
- József, II. 573, 576, 742
- József Attila 8, 18, 123, 128,
130, 285, 287, 371, 491, 525,
539, 564, 567, 667, 671,
689–694, 837, 976, 979,
1033–1038, 1057, 1060,
1113
- József Farkas 1038
- József Jolán 1033
- Juhász Anna 217
- Juhász Ferenc 5, 8, 455, 522,
560, 861, 1116
- Juhász Géza 1108
- Juhász Gyula 111, 123, 124,
130, 211, 216, 225, 290, 414,
418, 419, 420, 421, 423, 425,
439, 511–515, 653, 654, 659,
723, 1058
- Juhász László 1057
- Juhászné Hajdú Helga 1066
- Julow Viktor 562, 563, 577, 943,
945, 948, 1094
- Justh Zsigmond 55, 270, 966
- Justus Lipsius 401, 406, 409,
412, 640, 642
- Kabdebó Lóránt 449, 562,
1100–1107
- Kacnelson, Dora 815
- Kádár György 1060
- Kaffka Margit 414, 420, 425,
430, 433, 450, 512, 525, 564,
567, 1101, 1102
- Kafka, Franz 287, 559, 631, 853,
854, 1118
- Kalász Márton 23
- Káldi György 527
- Kállai Gyula 1050
- Kálmán C. György 568
- Kálnay László 517
- Kálnoky László 856
- Kant, Immanuel 770
- Kántor Béla 1103
- Kántor Lajos 565, 1102
- Kányádi Sándor 10, 17, 18, 19
- Kanyó Zoltán 441, 540, 541, 542
- Kapczy Tamás 1029
- Kapr, Albert 1052
- Karádi Éva 1124
- Kardos Albert 654, 659
- Kardos Lajos 719
- Kardos László 522, 595, 654
- Kardos Pál 131, 654, 694
- Kardos Tibor 72, 193, 1057,
1064, 1079
- Karinthy Ferenc 618, 626, 631,
849–855
- Karinthy Frigyes 594–610, 661,
852, 853, 854, 1060, 1105
- Kármán József 332, 334
- Károli Gáspár 1054
- Károly, Nagy 895
- Károly, II. 642
- Károly S. László 819

- Károly Sándor 455
 Károlyi György 1032
 Kárpáty Aurél 225, 414
 Kass János 1058, 1059
 Kassák Lajos 554, 560, 856, 857,
 1114
 Kästner, A. G. 573
 Kästner, Erich 126
 Kaszab Anna 130
 Katejev, V. P. 856, 858
 Katona Béla 415, 416, 523, 562
 Katona Imre 524, 819, 820
 Katona József 214–227, 564,
 768, 804, 866, 953–966
 Katona Lajos 891
 Katona Tamás 533–535, 535–
 539, 1067
 Katus László 239, 240, 1074,
 1075
 Kavafisz, Konsztantinosz Petrosz
 421
 Kazinczy András 796
 Kazinczy Ferenc 66, 69, 71, 72,
 73, 74, 75, 83, 85, 199, 203,
 206, 207, 208, 211, 212, 347,
 539, 566, 571–593, 698, 699,
 700, 703, 711, 712, 737–807,
 810, 811, 813, 826, 1086,
 1088, 1095, 1113
 Kazinczy Gábor 763, 782
 Kazinczy Lajos 536
 Keats, John 447
 Kecskeméti Alexis János 697
 Kelemen László 415
 Kelemen Péter 444
 Keleti Arthur 1053
 Kelevéz Ágnes 1105
 Kemechey Jenő 518, 519
 Kemény Gábor 426, 427, 428,
 440–457, 468, 471, 523, 565,
 1102, 1103
 Kemény G. Gábor 832
 Kemény János 412, 640, 644,
 856, 857, 859
 Kemény Zsigmond 237, 239, 240,
 245, 251, 557, 649, 799, 833,
 837, 841, 974, 1074, 1075
 Keményné Gyimes Erzsébet 540
 Kende István 1049, 1052, 1067
 Kenyeres Zoltán 524, 565
 Képes Géza 44, 482, 485, 487,
 562, 1063, 1064
 Kerecsényi Dezső 980
 Kerényi Ferenc 228–234, 244,
 249, 253, 254, 255, 256, 257,
 258, 259, 260, 261, 263, 267,
 268, 535–539, 562, 563, 566,
 787–792, 1026–1033
 Kerényi Károly 1089, 1090
 Keresztury Dezső 204, 205, 522,
 525, 564, 1081–1084
 Kereszty István 906
 Kéri Sámuel 649
 Kertész Ákos 615
 Kéry László 562
 Keserű Bálint 562
 Keszthelyi Tibor 820
 Kiczenko Judit 842
 Király Erzsébet 196, 299–331,
 995
 Király György 889, 897
 Király István 39, 209, 415, 421,
 429, 430, 466, 524, 545, 562,
 565, 859
 Király László 3, 9, 29, 30
 Kis Imre 748
 Kis János 580, 591, 768, 788,
 793, 795
 Kis József 654
 Kis Pintér Imre 860–863, 1104
 Kisfaludy Károly 67, 69, 76, 85,
 200, 209, 210, 222, 782, 789
 Kisfaludy Sándor 753–760, 810,
 1083, 1095

- Kispéter András 288–296, 297–298, 525, 562, 564, 1067
 Kistelki Ede 114
 Kiss Anna 26, 862
 Kiss Áron 707
 Kiss Dénes 23
 Kiss Endre 735
 Kiss Ernő 537, 538
 Kiss Eszter 1115–1117
 Kiss Ferenc 123
 Kiss Ferenc 13
 Kiss József 207, 266, 450
 Kiss József 517, 518
 Kiss Lajos 125, 130, 227
 Kiss Tamás 5, 522
 Klaniczay Tibor 170, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 199, 200, 214, 387, 529, 562, 990, 994, 997, 1000, 1001, 1002
 Klauzál Gábor 839
 Klemke, Werner 1052
 Klepesta, J. 165
 Klingenberg, Anneliese dr. 567
 Klinkenberg, J. M. 469
 Klopstock, Fr. G. 741
 Klopstock Róbert 854
 Kner Imre 111, 1051
 Knezich Károly 536, 537
 Kóbor Tamás 518
 Kocziszky Éva 1085–1091
 Koczkás Sándor 522, 524, 562, 565
 Kocsondi András 540
 Kodály Zoltán 812
 Kodolányi Gyula 523
 Kodolányi János 979, 981
 Kolauch Károly 124
 Kolossa Tibor 240
 Kolozsvári-Grandpierre Emil 385, 523, 626, 635, 1065
 Kolozsvári Papp László 633
 Koltay-Kastner Jenő 176
 Kolombusz Kristóf 886
 Komáromi János 225
 Komáromy András 198
 Komlós Aladár 36, 38, 41, 47, 50, 53, 54, 60, 564, 856
 Komor András 1105
 Koncz József 188, 189
 Kondor Béla 1059, 1060
 Konrád György 1067
 Kónyi János 202, 741, 1004
 Koós Elemér 123
 Koppi Károly 575
 Korchmáros Valéria, M. 540
 Kordé Imre 208
 Kormos István 524
 Koroda Pál 111
 Korompay H. János 51
 Korsch, Karl 550
 Kósa László 818–820
 Kosáry Domokos 377–398, 524, 834, 989, 990, 1005, 1006
 Kossuth Lajos 231, 239, 512, 737, 834, 836, 837, 838, 839, 840, 906
 Kosztolányi Dezső 211, 279, 280, 282, 417, 418, 419, 420, 439, 513, 612, 653, 654, 655, 668, 723, 850, 1078, 1104
 Kotormány János 114, 131
 Kótsi Patkó János 788
 Kovachich Márton György 742
 Kovács Ágnes 819
 Kovács Endre, dr. 1067
 Kovács Endre 228
 Kovács Győző 1122–1123
 Kovács Ilona 821–826
 Kovács Imre 981
 Kovács József László 697
 Kovács Kálmán 522, 562
 Kovács Magda 616, 634, 636
 Kovács Mihály 69

- Kovács Sándor Iván 181–214, 299–331, 562, 567, 1001
 Kovácsné Ónodi Irén 562
 Kovacsóczy Farkas 82, 83, 84
 Kovásznai Sándor 707, 708, 711
 Kováts Dániel, dr. 568
 Kozma Andor 210
 Kozma Gergely 748
 Kozocsa Sándor 421, 542, 899–911
 Kőhegyi Mihály 119, 227
 Kölcsey Ferenc 69, 199, 200, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 296, 297, 413, 481, 591, 649, 657, 680, 681, 738, 757, 758, 775–781, 789, 810, 811, 813, 864
 Könyves Tóth Kálmán, id. 1041
 Könyves Tóth Kálmán, ifj. 1041
 Könyves Tóth Kálmánné 1041
 Köpeczi Béla 387, 391, 523, 562, 1065
 Körner, Theodor 815
 Kőrösi István 545
 Král', Janko 829
 Krasiński, Zygmunt 816
 Kredel, Fritz 1052
 Kreil Antal 575
 Krejčí, Karel 584
 Kretzoi Miklósné 523
 Kristó Nagy István 981
 Kroó András 555–558
 Kroó Imre 131
 Krúdy Gyula 39, 279, 287, 288, 290, 298, 414–440, 440–457, 457–471, 479, 518, 523, 612, 657, 1100–1107
 Kubinyi András 1042
 Kugler Andor 1067
 Kulcsár István 69
 Kulcsár Kálmán 437
 Kulin Ferenc 522, 562, 566, 577, 679–688, 775–781
 Kulin Katalin 525, 562, 563, 565
 Kuncz Aladár 516, 559
 Kunfi Zsigmond 1113
 Kunszery Gyula 211
 Küllős Imola 533–535
 La Fontaine, Jean 483
 Laczkó Miklós 522, 565
 Laczkó Géza 1052
 Laczkovich János 512
 Ladányi Sándor 190, 699
 Ladik Katalin 26
 Láhner György 536
 Lajos, I. 895
 Lajos, II. 183, 186, 191
 Lajos, XVI. 352
 Lakatos Éva 1049
 Lakits Pál 163
 Lamme Nais, F. R. de 829
 Lange, H. 172, 173
 Laquer-Révész, Judith M. 720, 721, 722, 734, 736
 Lasalle, Ferdinand 978
 Laskai János 406, 409, 640, 642, 649
 Lászlai János 895
 László Gyula 1040
 Lászlóffy Aladár 31
 Lászlóffy Mihály 124, 125
 Lator László 524, 566
 Lauffer 116
 Lausberg, H. 163, 179
 Laurens, Du, abbé 336
 Lawrence, D. H. 856, 857
 Lázár István 849–855
 Lázár Vilmos 536
 Lazius, Basileae, Balthasar 176
 Leininger-Westerbug Károly 536, 537
 Lejeune, Philippe 553

- Lenau, Nikolaus 48, 665
 Lengyel András 119, 121, 132, 133, 227
 Lengyel Balázs 856–859
 Lengyel Lajos 1049, 1061, 1062, 1066
 Lengyel Menyhért 654, 722
 Lenkey János 536, 537
 Lenkey Júlia 844–849
 Lermontov, M. J. 909
 Lessing, H. E. 787, 788, 789, 790, 791, 1095, 1099
 Lesznai Anna 427, 671
 Letz, Stefán 1039
 Leukiprosz 529
 Leuconoe 951
 Lévai József 235
 Levendel Júlia 565
 Lichtmann Tamás 542–546
 Liszti László 198, 201
 Longos 1054
 Longuetil 171
 Loósz István 545
 Lorántffy Zsuzsanna 644
 Lorca, Federico Garcia 290
 Lovik Károly 450
 Lowth 1094, 1095
 Löfkovics Vilmos 658
 Lőrinczy Huba 36–63, 523, 525, 564
 Lőrinczy György 111
 Lugosi Döme 122
 Luisini, Francesco 173
 Lukac, E. B. 832
 Lukács György 136, 361, 362, 364, 370, 371, 542–553, 557, 606, 607, 610, 612, 613, 685, 686, 719, 720, 722, 723, 725, 726, 728, 730, 731, 733, 734, 735, 844–849, 908, 962, 1012, 1035, 1054, 1113, 1123–1127
 Lukács Imre 1034, 1035
 Lukács Móric 1084
 Lukácsy Sándor 562
 Lukianosz 178, 1057
 Lunacsarszkij, A. V. 550
 Lükophrón 178
 Macaulay, Th. B. 1077
 Mach Ilona, P. 1104
 Machiavelli, Niccolo de Bernardo 400, 401, 404, 997, 1057
 Macrobius, A., Th. 167
 Madách Imre 228, 233, 234, 244, 263, 267, 273, 641, 816, 817, 831, 857, 1054
 Madách Pál 267
 Madácsy László 109, 123
 Madarassy László 113, 117
 Mádl Antal 562
 Madzsar József 1037, 1038
 Maeterlinck, Maurice 271, 605, 609, 610
 Magyar László 221, 224, 226, 227
 Magyar Imre 568
 Mailer, Norman 1117
 Maintenon, Mme 644
 Majakovszkij, V. V. 550
 Majláth Béla 758, 795, 796
 Major István 230
 Majtényi Árpádné 1067
 Majthényi László 267, 780
 Makay Gusztáv 1100–1107
 Malatinszky Lajos 1051
 Malherbe, François 741
 Mallarmé, Stephan 443, 1057
 Mallett 1094
 Malraux, André 552, 558
 Mélyusz Elemér 578
 Mándi Ildikó, F. 842, 843
 Mándy Iván 633, 856, 857, 858
 Mann, Thomas 290, 293, 547, 558, 595, 932, 1063

- Mannheim Károly 719, 735
 Manutius, Aldus 901
 Mapes 741
 Márai Sándor 287, 850, 982, 1105
 Marcus Aurelius 649
 Marczali Henrik 577, 1076
 Marczinkey Elek 69
 Margócsy István 562, 563, 566, 568, 753–760
 Margócsy József 563
 Mária Terézia 393
 Márijási István 593
 Marino, Giambattista 994
 Markievicz, Henry 441
 Markó Árpád 192
 Markovits Györgyi 488, 545
 Márkus Béla 524
 Márkus György 362, 845
 Marmontel, Jean-François 788
 Marosán György 1050
 Marosi Gyula 620
 Márquez, Garcia 455
 Martialis, Marcus Valerius 200
 Martin György 820
 Martinkó András 207, 563
 Martyn Ferenc 1059
 Marx, Karl 364, 536, 548, 549, 917, 978, 1126
 Masát András 539
 Máté Olga 736
 Mátrai László 377–398, 432
 Mátyás Ferenc 491
 Mátyásy József 712
 Mazarin 644
 Medgyesi Pál 190, 193, 198
 Mednyánszky Cézár 236, 263
 Mejerhold, V. E. 550
 Melczer Tibor 689–694
 Melville, Hermann 605
 Méray Tibor 859
 Merényi László 564
 Merényi Oszkár 864–865, 1085–1091
 Meštrović, Ivan 985
 Mészöly Gedeon 225, 226
 Mészöly Miklós 270, 614, 627, 631, 633, 634, 636, 679–688, 856–862
 Metastasio, Pietro 573, 741, 1094
 Metternich, K. L. von 535
 Mettmann, W. 164
 Mezei József 563, 840–844, 1118, 1119
 Mezei Márta 202, 205, 206, 210, 351, 522, 563, 566, 577, 739–746, 1092–1100
 Mezey László 1057
 Mező Mihály, dr. 564
 Mezősi Károly 215
 Michelangelo, B. 994, 1057
 Mihalik József 121
 Mihályfalvi István 944, 947, 952
 Mikes Anna I. Osvát Ernő
 Mikes Kelemen 1005
 Miklós Pál 442, 1013, 1014
 Miklós Róbert 296–297
 Mikó Krisztina 842, 1105
 Mikszáth Kálmán 133, 238, 241, 281, 288, 289, 518, 532, 967, 972, 1057, 1078
 Miletz János 217, 220, 224
 Milne, A. A. 1051
 Milotay István 1042
 Milton, H. John 895, 900
 Minguet, P. 469
 Mirandola, Pico della 170, 172
 Miro, Joan 595
 Mocsáry Lajos 240
 Módos Péter 620
 Mohácsy Károly 563
 Moholy-Nagy László 1113
 Moldova György 618
 Molière, J. B. 642

- Molnár Ferenc 563
 Molnár Ferenc 115, 518
 Molnár János 564
 Molnár Zoltán 456
 Mommsen, Theodor 895
 Montaigne, M. E. de 557, 648
 Moore, Henry 559
 Móra Ferenc 109–134, 214–227,
 654, 655
 Móra István 215
 Móra László 128
 Móra Márton 122, 217
 Móra Panka 126
 Mord Ervin l. Osvát Ernő
 Móric, I. hesseni fejedelem 696
 Móric herceg 697
 Móricz Virág 523
 Móricz Zsigmond 225, 288, 289,
 450, 524, 525, 612, 654, 655,
 657, 979, 981, 982, 983,
 1039–1048, 1057, 1100–
 1107, 1107–1108
 Morus, Thomas 1057, 1059
 Morvay Károly 565
 Mosonyi Mihály 243
 Mozart, Wolfgang Amadeus 396,
 397, 586
 Mucsi Ferenc 1073–1078
 Munkácsi Bernát 889
 Munkácsi Miklós 260
 Muraközy Gyula 949
 Musiczky Lucián 779
 Musil, Robert 287, 1121
 Muszaiosz 178
 Muszorgszkij, M. P. 910
 Müller Péter 568

 Nacsády József 234–238, 247,
 249, 250, 263, 264, 563, 566
 Nádas Péter 614, 623, 636, 862
 Nádasdy Ferenc 408
 Nádasdy Lajos 1015–1025
 Nádasdy Tamás 531
 Nádasdy Tamás 68
 Nádor György 403
 Nagy András 568
 Nagy, Antonius 1081
 Nagy Gábor, O. 979
 Nagy Gáspár 12, 15, 16
 Nagy János 522
 Nagy Lajos 111, 121, 131
 Nagy László 5, 8, 9, 10, 11, 12,
 13, 14, 15, 524, 861
 Nagy Miklós 60, 239–244, 245,
 246, 247, 248, 250, 251, 523,
 524, 563, 566
 Nagy Olga 819
 Nagy Péter 524, 562, 563, 612,
 1065, 1102, 1103, 1107–8
 Nagy Sándor, E. 472
 Nagy Sándor, ifj. 978
 Nagy Zoltán 661–670
 Nagyfalusi Jenő 130
 Nagy Sándor József 536, 537
 Nagyváti 593
 Namovicz, Tadeusz 815
 Napóleon, Bonaparte 352, 532
 Négyesy László 194, 196, 203,
 809, 904, 906, 1042, 1043
 Nemes István 457–471, 523
 Nemes Livia 719
 Nemes Nagy Ágnes 443, 451,
 452, 523, 668, 674, 856
 Nemeskéri Erika 279, 511, 512
 Németh Máté 332–352
 Németh Andor 482, 859, 1033,
 1036
 Németh G. Béla 37, 45, 60, 369,
 417, 437, 522, 563, 565, 898,
 966–975, 1104
 Németh Lajos 523, 565, 1007
 Németh László 382, 442, 654,
 680, 850, 861, 941, 976–986,
 1090

- Németh S. Katalin 542–546
 Nietzsche, Friedrich 51, 273, 1075
 Nikolics Döme 122, 124
 Nitsch Károly Dániel 575
 Nyilas István 405
 Nyilassy Vilma 266
 Nyiri Kristóf 735
 Nyirő Lajos 563
- Ódor István 70
 Oláh Gábor 650–660
 Oláh István 23
 Oltványi Ambrus 244–246, 251
 Oravec, Jan 458
 Orbán István 113
 Orczy Lőrinc 580, 592, 593, 739, 741, 742
 Orlay János 532
 Ormos Ede 978
 Orosz István 240
 Orosz László 214–227, 525, 563, 564, 808–814, 865–866, 959
 Oroszhegyi Józsa 259
 Oroszhegyi Mihály 186, 187, 189
 Ortutay Gyula 227, 523, 818
 Ortutay István 114
 Osvát Ernő 513, 514, 516–520
 Osvát Kálmán 516, 517
 Osszián 741
 Osztovics Szabolcs 414–440
 Ottlik Géza 1106
 Otwinowska, B. 165
 Ovidius, Naso Publius 164, 174, 178, 1063, 1083
 Ozswald Árpád 23
- Ördögh Szilveszter 524
 Örkény István 623, 624, 625, 627, 631, 635, 849–855
 Ötvös László, dr. 568
- Paál Rózsa 563
 Pach Zsigmond Pál 1073–1078
 Pais Dezső 103
 Pajkossy György 543
 Pákolitz István 23
 Pákozdy Ferenc 977, 1033–1038
 Paks Katalin 818
 Pál, Szent 895
 Pál József 539
 Palaczky Ferenc 74
 Palágyi Lajos 272
 Palágyi Menyhért 955
 Pálffy Albert 236, 266
 Pálffy János 646, 742
 Pálffy Endre 564
 Pálffy G. István 545
 Pálffy Miklós 540
 Pálmai Kálmán 523, 525, 563, 564
 Pálóczi Horváth Ádám 533–535, 580, 589, 590, 591, 593, 742, 810
 Pándi Pál 355, 358, 524, 563, 564, 566, 737, 803–807, 829, 925, 935, 936, 938, 956, 959, 961, 963, 1026, 1065
 Panek Zoltán 616, 627, 633, 634
 Pap Károly 856, 858
 Pap Károly 980
 Pápai Páriz Ferenc 411, 413, 648
 Pápay József 889
 Pápay Sámuel 71, 749
 Papp Dániel 517, 519, 1078
 Papp István 953–966
 Papp Zoltán 124
 Párczer Ferenc 1049–1068
 Paredes 672
 Parini, Giuseppe 699
 Parschitius, Christophorus 716
 Parthenio, Bernardino 180
 Pascal, Blaise 642, 644
 Paschal, Pierre 165
 Pásztor Árpád 518

- Pásztor Bertalan 432
 Pásztor József, M. 1033
 Pataki Füsüs János 643
 Patkanov 889
 Patrizzi, Francesco 170
 Paul, Jean 82
 Pauler Ákos 389
 Paulhan, Jean 623
 Pauliny, Eugen 458
 Pauliny, Viliam 829
 Pázmándi Horvát Endre 756
 Pázmány Péter 409, 527–530,
 644, 645, 646, 895, 993, 994,
 1002
 Péczeli József, id. 899, 900
 Péczely László 90–108, 561, 564,
 808–814
 Pekár Gyula 1040, 1043
 Perczel Sándor 69
 Perkátoi László 440
 Pesovár Ernő 820
 Pesti Ernő 1041
 Petelei István 966–975, 1076
 Péter Katalin 991, 992
 Péter László 109–134, 215
 Petere 672
 Péterfy Jenő 242, 479, 883, 892,
 894, 896, 897, 966, 1074,
 1075, 1076, 1077
 Péteri Takáts József 210, 756
 Petőfi Sándor 17, 207, 228, 232,
 233, 235, 243, 245, 263, 266,
 268, 269, 353–376, 656, 737,
 805, 810, 890, 827–832, 850,
 1026–1033, 1051
 Petrányi Ilona 483
 Petrarca, Fr. 172, 179
 Petrózai Trattner János 1081
 Pétzeli József 576, 592
 Picasso, Pablo 595, 1060
 Piccolomini, Aeneas Silvius, 531
 Pilinszky János 25, 858, 1116
 Pindaros 176
 Pire, F. 469
 Plett, H. F. 158
 Plinius, G. C. Secundus 405
 Platón 964, 1057
 Plutarkosz 405
 Pócs Éva 819
 Podmaniczky Ferenc 239
 Podmaniczky József 576, 578,
 583, 593
 Poe, Edgar Allan 605, 614, 615,
 622
 Polányi Károly 734
 Poliziano, Angelo 172, 173
 Pomogáts Béla 1102, 1103,
 1115–1117
 Poóts András 743
 Popper Dávid 734
 Popper Leó 734, 735
 Pór Anna 72
 Pór Péter 416
 Pósa Lajos 114
 Posta Béla 111
 Poszler György 638–649,
 1007–1011, 1012–1014
 Pound, Ezra 421
 Powys, John Cowper 856
 Pöltenberg Ernő 536, 537
 Prados 672
 Prágai András 642, 649
 Prohászka János 428
 Prohászka Lajos 641
 Prokofjev, Szergej 595
 Prónai Sándor 704
 Prónay József 267
 Prónay Sándor 583
 Propp, V. 619
 Proust, Marcel 446, 449, 455,
 594, 1103, 1118
 Prudens 895
 Pukánszky Kádár Jolán 821–
 826

- Pulci, Luigi 995
 Pulszky Ferenc 238
 Purjesz Lajos 116
 Purjesz Lajosné 116
 Puskin, A. Sz. 909, 910
 Pusztai János 819
 Pyrker László 786
- Quad 531
 Quintilianus, Marcus Fabius 585
- Rába György 565, 856
 Racine, Jean 138, 642, 644, 740,
 900, 985
 Ráday Gedeon 267, 577, 579,
 586, 588, 590, 591, 592,
 698–718, 739–746, 1032
 Ráday Pál 647
 Radnóti Miklós 428, 483–487,
 525, 671, 674, 857, 1054,
 1057, 1060
 Radó György 816, 909
 Ragyiscsev, A. Ny. 531
 Rajasics 236
 Rájnis József 200, 709, 812
 Rákóczi Ferenc, II. 399, 400,
 405, 409, 410, 412, 413, 638,
 646, 649, 895, 1004
 Rákóczi György, I. 190, 646
 Rákóczi György, II. 182, 184,
 185, 186, 187, 189, 191, 192,
 411, 412
 Rakodczay Pál 223
 Rákos Sándor 426, 856
 Rákosi Jenő 242, 955
 Ramée, Pierre de la 165
 Ramus, P. 165
 Ramuz, Charles-Ferdinand 1059
 Ranke, Leopold von 1077
 Ranschburg Pál 719
 Ranzano, Pietro 906, 907
 Ráth Mór 484
- Ráttkay, G. 408
 Reich Károly 1059
 Reichard Piroska 886, 889, 890,
 896
 Reinitz Béla 476, 477
 Reisinger János 1073–1078
 Rejtő Jenő 1051
 Rem, Georg 697
 Remenyik Zsigmond 472–482
 Remenyik Zsigmondné 473
 Rentz József 532
 Rényi Péter 1054, 1061
 Repetzky Ferenc 267
 Réthy Károly 735
 Retz, Paul de Gondi 644
 Révai József 805, 810, 1033–
 1038
 Révai Miklós 200, 351, 591, 771,
 781
 Révész Géza 718–736
 Révész Gézáné I. Alexander
 Magda
 Reviczky Gyula 36–63, 663
 Reviczky Károly 1094
 Réz Ádám 1067
 Rhédei László, gr. 715, 716, 718
 Richelieu, A. J. du P. 642, 644
 Riedl Frigyes 882–898
 Riesel, E. 468
 Rilke, Rainer Maria 421
 Rimay János 187, 188, 189, 995
 Rimbaud, Arthur 856
 Rimóczyné Hamar Márta 511–
 515
 Rippl-Rónai József 1113
 Ritoók Emma 726
 Ritterhausen, Konrad 695–697
 Robortello 171
 Rochefoucauld 642
 Rodin, A. 985
 Rolland, Romain 554
 Róna-Tas András 539–542

- Rónay György 37, 39, 44, 51, 52, 163, 225, 270, 289, 415, 424, 426, 427, 444, 446, 487, 564, 672, 856, 857, 946, 1063, 1064, 1065
- Rónay László 1104
- Rónay Mária 219, 221, 225, 227
- Ronsard, Pierre de 158, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 179
- Roóz Rezső 111, 118
- Roscher, H. 162
- Roskovics Ignác 221
- Rossi, P. 170
- Rousseau, J. J. 344, 552, 573, 751, 826, 1097
- Rózsa Endre 522
- Rozsnyai Dávid 641
- Rozsnyai Ervin 403
- Rudics József 1026, 1030
- Rudolf, II. 641
- Rudolfi József 123
- Rudolphi Carolina 741
- Rumy Károly 74, 747, 749, 789
- Ruszek 754
- Rükl, A. 165
- Sadoleto 171
- Sáfár László 113
- Saint-Just, L-A-L. de 368
- Sajti Enikő, A. 540
- Salamon Ferenc 245
- Salda, Frantisek Xaver 1122
- Sallay Géza 523, 563
- Sallay Imre 72
- Sallustius, Crispus Gaius 741
- Salzer Béla 212
- Sambucus Zsámboky János
- Sándor László 1122–1123
- Sándor Pál 1035, 1037, 1038
- Sannazaro, Jacopo 171, 175
- Sansovino, Francesco 176
- Sánta György 861
- Sarkadi Imre 298, 912–941
- Sárközi György 236, 525
- Sárosi Gyula 235
- Sartorius, Lubert 696
- Sartre, Jean Paul 552, 554, 555
- Sárvári Anna 1058
- Sas Ede 125
- Saussure, Ferdinand de 1120
- Schaár Erzsébet 560
- Schall, Adam 532
- Schedel Ferenc 782, 793
- Schedius Lajos 574, 575, 788
- Scheiber Sándor 124
- Scherer, Wilhelm 883
- Schikaneder, Emanuel 396
- Schiller, Friedrich 46, 573, 770, 783
- Schlegel, A. W. 792
- Schlegel, Fr. 613
- Schopenhauer, Arthur 243, 285
- Schorer, Mark 619
- Schöpflin Aladár 440, 441, 654, 967
- Schröder 790
- Schwarzenberg, Felix 535
- Schweidel József 536
- Schweitzer Pál 1109–1112
- Schwimmer, Max 1052
- Sebestyén Károly, Cs. 122, 125
- Sebestyén Sándor 1041
- Seidler Irma 734, 1125
- Seiler Lajos 124
- Seneca, Lucius Annaeus 164, 167, 177, 529, 649, 826, 1057
- Sereghy Elemér 721
- Seres József 1115
- Serey Éva 563
- Sevcenko, Tarasz 1122
- Shakespeare, William 285, 484, 485, 486, 487, 740, 900, 913
- Shaw, Bernard 480, 595, 610
- Siegrist, Christoph 584
- Sieroszewski, Andrej 816

- Sík Csaba 558–560
 Sík Sándor 210, 226
 Simó Jenő 1066
 Simon Zoltán 522
 Simonyi Imre 22
 Simonyi Iván 242
 Sinka István 981
 Sinkó Ervin 761, 1119, 1123
 Sipos Lajos 563, 1113–1115
 Sipos Leventéné Sárdi Margit 568
 Siri, Vittorio 1002
 Sklovskij, V. 614
 Smrek, Jan 832
 Solt Andor 67, 564
 Somi Lajos 530–533
 Somlai Artúr 1113
 Somlyó György 5, 522, 565, 856, 1063, 1064, 1065
 Somlyó Zoltán 661
 Somogyi Ágnes, W. 1104
 Sötér István 376, 415, 422, 449, 457, 522, 523, 524, 563, 565, 816, 849–855, 954, 959, 1102, 1103
 Spencer, Herbert 882
 Spengler, Oswald 383
 Spira György 228, 229, 231, 232, 240, 244, 251, 252–270, 355, 833–840, 1030
 Spiró György 566, 814–817
 Spissics 593
 Spolarich 114
 Speroni 172
 Spinoza, Baruch 620, 642, 648
 Sréter László 267
 Stackelberg, J. von 167
 States, Bert O. 136
 Steinert Ágota 671, 676
 Stendhal, H. B. 1118
 Stettner-Zádor György 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 83, 87, 782, 790, 791
 Stoll Béla 158, 691
 Stuart Mill, John 882
 Stúr, L. 829
 Sturm, Johannes 164, 170, 171
 Supka Géza 111
 Sükösd Mihály 610, 617, 630, 631, 1117–1121
 Sümegi György 221
 Süpek Ottó 563
 Sütő András 18
 Swieten, Gerard 393, 396
 Swift, Jonathan 480
 Szabad György 229, 233, 239, 240, 242, 243, 245, 247, 249–252
 Szabédi László 809
 Szabó András 716
 Szabó András 566
 Szabó Béla, Gy. 1060
 Szabó Dezső 524, 655, 979, 1040, 1044, 1047
 Szabó Ede 415, 429, 454, 459
 Szabó Ervin 110, 734, 1113
 Szabó Gyula 1103
 Szabó István 627, 628, 629
 Szabó Károly 189
 Szabó Lőrinc 298, 525, 555, 657, 856, 982, 1063
 Szabó Magda 524, 650–660, 856, 859
 Szabó Miklós 242, 1077
 Szabó Pál 545, 981
 Szabó Pál 224
 Szabó Sándor Géza 1107–1108
 Szabó Zoltán 450, 455, 981
 Szabolcsi Bence 243, 720, 814
 Szabolcsi Hedvig 388
 Szabolcsi Miklós 229, 412, 512, 513, 523, 524, 563, 565, 566, 1037, 1065, 1105
 Szabolcska Mihály 249, 980

- Szádeczky Lajos 408
 Szalai Anna 612
 Szalamin Edit, F. 54o
 Szalatnai Rezső 514, 564, 1039
 Szalay József 121, 125, 132
 Szalay Károly 849–855
 Szalay László 74, 75, 252, 401,
 1076, 1084
 Számmer Pál 89
 Szántó Judit 692, 1033
 Szántó Piroska 1060
 Szántó Tibor 1061, 1062, 1065,
 1067
 Szántó Kovács János 978
 Szapolyai János 183, 186, 187
 Szappanos Balázs 1115
 Szász Endre 1051, 1058, 1064,
 1068
 Szász Károly 129
 Szász Zoltán 240, 241, 142
 Szathmári István 455, 563, 820
 Szathmáry Lajos 979
 Szathmáry Sándor 1105
 Szatsvai Sándor 577
 Szauder József 67, 77, 196, 207,
 208, 387, 415, 446, 571, 572,
 573, 574, 750, 752, 769, 772,
 777, 778, 794, 942, 943, 945,
 1092–1100
 Szauder Józsefné 207, 804,
 1092–1100
 Szávai János 552–556, 562, 566,
 610–637
 Szávai Nándor 564, 1065
 Széchényi Ferenc 593, 800
 Széchényi István 258, 649,
 793–803, 833–840, 1075,
 1090
 Széchy Károly 188
 Szécsi Margit 5, 671
 Szegedy-Maszák Mihály 209, 522,
 563, 568, 1090, 1104
 Szegzárdy-Csengery József 163
 Székely János 558
 Szekfű Gyula 390, 1045, 1076
 Széles Klára 41, 48, 50, 51,
 840–844
 Széll Zsuzsa 525
 Szemere Miklós 726
 Szemere Pál 66, 69, 211, 773, 784
 Szemere Samu 403
 Szenci Molnár Albert 638, 641,
 643, 695–697
 Szenczi Miklós 564
 Szentágothai János 565
 Szentgyörgyi József 747
 Szentjóni Szabó László 574, 575,
 583, 590, 592
 Szenkuthy Miklós 861
 Szentmiklóssy Alajos 773
 Szép Ernő 661
 Szepsi Csombor Márton 641
 Szepsi Korotz György 401, 407,
 643
 Szerb Antal 382, 385, 414, 428,
 1090
 Szerb Judit 1067
 Szerdahelyi István 209, 819,
 1067–1072
 Szigethi Gábor Miklós 942–953
 Szigethy Gábor 563, 566,
 793–803, 833–840
 Szigethy Vilmos, Sz. 111, 123
 Szigethy Vilmosné, Sz. 115
 Szigeti József 411
 Szigeti Lajos 539, 563, 565
 Sziklay László 816, 832
 Szilády Károly 111
 Szilágyi Ákos 1067–1072
 Szilágyi Benjámín István 190
 Szilágyi Domokos 27, 28, 31, 559
 Szilágyi Júlia 555–558
 Szilágyi Sámuel 709, 748
 Szilágyi Sándor 401, 1076

- Szilasi Vilmos 719, 726, 729, 735, 1113–1115
 Szili József 42
 Szili Károlyné 564
 Sziveszter pápa 895
 Szini Gyula 288, 291
 Szinnyei Ferenc 67, 903
 Szinnyei József, id. 124, 899, 902, 903
 Szinnyei József, ifj. 904
 Szluha György 713
 Szomaházy István 518
 Szomor Dezső 280, 281, 450
 Szondi, Peter 139, 142, 143, 145, 146, 151, 152, 155, 156
 Szophoklész 174, 177, 1062, 1063
 Szócs Kálmán 5
 Szögyéni Ilona 908
 Szőke György 565
 Szöllősi Zsigmond 518
 Szöllősy András 413
 Szörényi László 196, 988, 995
 Sztálin, J. V. 1054
 Sztelmah, Mihajlo 1122
 Szuromi Lajos 93, 563
 Szvatkó Pál 473
- Tafur, Pedro 531
 Taine, Hippolyte 237, 882, 883, 884
 Takács Imre 23
 Takács Ferenc 525
 Takács Tibor 131
 Takáts Gyula 5, 856
 Takáts Sándor 532, 533
 Tálasi István 978
 Tallián Tibor 565
 Tamás Anna 562, 563, 566, 781–787
 Tamás Anna 130
 Tamás Attila 425, 522, 563, 565, 1109–1112
 Tamás Menyhért 23
 Táncsics Mihály 235, 236, 266
 Táncz Menyhért 1016
 Tandori Dezső 31, 32, 33, 34, 661–670, 1116
 Tápay-Szabó László 111, 125
 Taranowsky 532
 Tardy Lajos 530–533
 Tarján Tamás 524, 1067–1072, 1104
 Tárkány Szücs Ernő 818, 978
 Tarnai Andor 196, 200, 204, 206, 351, 387, 563, 661–670
 Tarnóc Márton 399–413, 524, 563, 638–649, 882–898
 Tárnok Zoltán 620
 Tasi József 565, 1041
 Tasnádi Attila 1026
 Tasso, Torquato 885, 994, 995, 996
 Tauber Anna 564
 Taussig Mária 111
 Taxner-Tóth Ernő 64–89, 90, 91, 562
 Téglásy Imre 157–181
 Telegdi Miklós 527
 Telegdi Zsigmond 42
 Teleki Ádámné, gr. 704
 Teleki József, gr. 704, 712
 Teleki László, gr. 701, 810
 Temesi Ferenc 625
 Temesvári Pelbárt 529
 Terentius, Afer Publius 177
 Tersánszky Józsi Jenő 1104
 Teslér László 66, 72, 74, 76, 77
 Tevan Andor 1053
 Thaisz András 69
 Thaly Kálmán 76, 893
 Thienemann Tivadar 383
 Thiering Oszkár 123

- Thurzó Gábor 287, 627
 Tieck, Ludwig 613, 792
 Tieghem, van 382
 Tinyanov, Jurij Ny. 458
 Tisza István 238
 Tisza Kálmán 238, 239, 241
 Todorov, Tzvetan 618
 Toldy Ferenc 64, 65, 69, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 76, 78, 81, 85,
 87, 200, 562, 774, 781–787,
 789, 791, 793, 796, 889,
 891, 955, 1082, 1085, 1086
 Tolnai Gábor 413, 522, 523, 562,
 563, 564, 566, 567, 737–739,
 908
 Tolnai István 409
 Tolnai Lajos 41, 246, 518, 655,
 966, 1078
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 1062
 Tomasevszkij, B. 619, 624, 625
 Tompa József 203, 523
 Toncs Gusztáv 545
 Tonelli Sándor 123
 Tordai Ányos 111
 Torday Emil 124
 Torma Károly 895
 Tótfalusi Kis Miklós 411, 639,
 640, 1004
 Tóth András 296–297
 Tóth Árpád 418, 422, 463, 512,
 653, 654, 655, 657, 669,
 1052, 1057
 Tóth Bálint 863
 Tóth Béla 518, 519
 Tóth Dezső 65, 67, 77, 90, 91,
 99, 207, 208, 441, 523, 545,
 563, 1003, 1102, 1103
 Tóth Endre 650–660
 Tóth Farkas 575
 Tóth István 113
 Tóth László 226
 Toynbee, Arnold Joseph 383
 Tőkei Éva 568
 Tölcséry István 977, 979
 Töltényi Szaniszló 69, 211
 Tömörkény István 116, 125,
 126, 128
 Tömörkény László 116
 Török Ignác 536, 537
 Török Bálint 531
 Török Endre 523, 563
 Török Gedeon I. Osvát Ernő
 Török Gyula 58, 525, 564
 Török Sophie 512
 Trattner Mátyás 789
 Trefort Ágoston 241
 Trencsényi Waldapfel Imre 581
 Tretyakov, Pavel Mihajlovics 550
 Trismegistos, Mercurius 170, 171
 Triuon, H. 469
 Trungel János 124
 Turák Jánosné 568
 Turcsányi Imréné I. Engel
 Gizella
 Turenne, Henri du 642
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 61,
 63, 614, 615, 969, 973
 Turiné Kovács Márta 568
 Turnébe, Adrien 157, 158, 159,
 160, 161, 162, 163, 164, 165,
 166, 171
 Turóczi-Trostler József 67
 Tüskés Tibor 1115
 Tverdota György 563, 565, 568
 Udvarhelyi Dénes 456
 Ujfalussy József 721
 Ulászló, II. Jagelló 907
 Ulivi, F. 178
 Ungvári Tamás 542–553
 Ungvárnémeti Tóth László 212
 Urbán Aladár 232, 260, 536
 Urbán Nagy Rozália 670–679

- Ürögi Imre 568
 Váci Mihály 5
 Váczy János, dr. 571, 698, 745, 793, 800, 1090
 Vadas József 558–560
 Vajda András 523
 Vajda György Mihály 523, 539, 563, 564, 1006
 Vajda János 235, 245, 246, 522, 663
 Vajda László 215
 Vajda Mihály 550
 Vajda Péter 291
 Vajthó László 37, 38, 39, 40, 42, 43, 49, 50, 51, 54, 57, 63, 564
 Valkovszky Ida Margit I. Bodor Antalné
 Valori, Baddio 176
 Vámbéry Rusztem 472
 Vancura, Vladislav 1122
 Váradi Antal 217
 Varga Béla 1077
 Varga Imre 185, 186, 189, 191
 Varga János 229, 233, 1026, 1029, 1032
 Varga Lászlóné Asbóth Mária 568
 Varga Mihály, dr. 568
 Vargha Balázs 203, 577, 822, 952, 1090
 Vargha Gyula 210, 249
 Vargha Kálmán 289, 414, 432, 450, 1039, 1040
 Vargyas Lajos 809, 813, 819
 Várkonyi Ágnes, R. 399–413, 566, 1002, 1004
 Várkonyi Imre 455
 Varsányi Irén 1113
 Varsányi Péter 124
 Váry István 223
 Vas Gereben 235, 243, 266
 Vas István 485, 856, 1063
 Vas Zoltán 1054
 Vasadi Péter 25
 Vásárhelyi Judit 695–697, 1079–1080
 Vasbányai Ferenc 568
 Vasvári Pál 232, 235, 266
 Vasy Géza 1067, 1072
 Vathy Zsuzsa 627, 629
 Vay József 576, 579, 592, 593
 Vay Miklós 788
 Vécsey Károly 536, 537
 Vedres Márk 734, 735
 Végh Franciska 223
 Végh György 856
 Verancsics Antal 531
 Verdi, Giuseppe 911
 Veres András 563, 568, 1013
 Veres József 713
 Veres Péter 441, 981, 1034
 Veress Miklós 28
 Vergilius, Publius Maro 163, 164, 175, 176, 178, 741, 826, 885, 895, 1081, 1083
 Verseghy Ferenc 351, 576, 577, 578, 583, 592, 742, 756, 771, 781, 810, 814
 Vértes Marcel 1060
 Vészi Endre 619, 621
 Vesszősi József 113
 Vetéssi István 643
 Vezér Erzsébet 423
 Vigh Árpád 461
 Vihar Béla 564
 Vinci, Leonardo da 1057
 Vincze Edit, S. 240
 Vincze Lászlóné 564
 Virág Benedek 65, 581, 582, 591, 788, 796, 811
 Virtaranta, Pertti 815
 Visy József 128
 Viszota Gyula 258, 795, 796, 799, 800

- Vitányi Iván 447
 Vitéz János 193
 Vitkovics Mihály 69, 75
 Vitnyédy Németh István 190,
 191, 192
 Vitray Tamás 849
 Vizaknai Briccius György 413
 Voigt Vilmos 533–535, 819
 Voit Krisztina 483–487
 Voltaire, François-Marie 344,
 347, 349, 395, 573, 740, 749,
 826, 899
 Votruba, Frantisek 831
 Vozári Dezső 1122
 Vörös Antal 1074
 Vörös Károly 229, 240, 242, 243,
 244, 246, 247–249, 250
 Vörös Mihály 979
 Vörösmarty Dániel, dr. I. Fábrián
 Dániel, dr.
 Vörösmarty Ferenc 72
 Vörösmarty János 67, 68, 69
 Vörösmarty Mihály 27, 64–89,
 90–108, 199, 200, 201, 206,
 207, 208, 210, 213, 228, 233,
 234, 243, 244, 263, 264, 267,
 591, 645, 680, 782, 787, 890
 Vörösmarty Zsigmond 67, 68, 81

 Wagner, Hans 393
 Waldapfel Eszter 1026, 1027,
 1031, 1032
 Waldapfel József 522, 581, 1079,
 1093
 Wallinger Endre 120
 Wassermann, Jakob 1051
 Wéber Antal 521–526, 562, 563,
 747–753, 864–865, 1081–1084
 Weber Arthur 696
 Weisz Anna 271
 Weisz László 982
 Weisz Mihály 124

 Wellhammer, Christoph 697
 Wells, H. G. 1051
 Weöres Sándor 25, 856, 1063
 Wesselényi Miklós 794, 796, 798
 Wieland, Chr. M. 573, 741
 Wilde, Oscar 273, 610, 856
 Wilder, Th. 152
 Williams, Tennessee 293
 Windisch Éva, V. 406
 Windischgrätz, Alfred 537
 Winter, Eduard 391, 392, 393,
 395, 396
 Wittgenstein, Ludwig 1121
 Wittmann Tibor 413
 Wittschier, H. 165
 Würtz Ádám 1058, 1059

 Yates, F. A. 170
 Yeats, W. B. 609
 Young, Edward 741, 1097

 Zabolai Kis Sámuel 778
 Zakar András 540
 Zalai Béla 719, 723, 726, 735,
 736, 1077
 Zalai Zoltán 723
 Zalánkeményi Kakas István 638
 Zanchus 171
 Závodszy Károly 699
 Zelk Zoltán 693, 694, 856, 1115
 Zempléni Árpád 121
 Zichy Antal 903
 Zichy Domokos 903
 Zichy Jenő 532
 Zichy Mihály 1052
 Zilahi Kiss Béla 223
 Zilai Sámuel 698, 703, 708, 710,
 713, 717
 Zirkuli Péter 565
 Zlinszky Aladár 581
 Zola, Émile 599
 Zolnai Béla 382

- Zoltvány Irén 956, 959
Zoványi Jenő 190
Zöldi Vilma 130
Zrínyi Miklós 181–214,
299–331, 407, 410, 413, 592,
638, 639, 640, 642, 645, 646,
647, 679, 744, 826, 885, 895,
987–1007
Zubreczky György 1089
- Zsámboky János 157–181, 902
Zsilka János 1120
Zsoldos Jenő 291
Zsolt Béla 984
Zsutai János 903

CSÁKY EDIT

Irodalom történet

1981. LXIII. évf. I. szám

★

Új folyam XIII. I. szám

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

GÖRÖMBEI ANDRÁS

KÉPTELEN PILLANATKÉP

A MAGYAR LÍRA 1978-BAN

I.

Egy év, ez esetben 1978 magyar lírájáról számot adni, eleve képtelen vállalkozás. Elsősorban azért, mert az ilyen-fajta időbeli szakaszolást a költészet csak kivételes esetekben tűri el, akkor is igen nagy megszorításokkal. Most ilyenről nincs szó, az 1978-as év sem a közvetlenül előtte való, sem az utána következő évektől nem különbözik észrevehetően a magyar líra szempontjából. Egy naptári év semmiképpen nem lehet líratörténeti periódus. A közismer-ten lassú nyomdai átfutás miatt azt sem tételezhetjük fel, hogy az 1978-ban megjelent verskötetek mondjuk az 1976 és 1977-ben keletkezett verseket tartalmazzák. Aztán több 78-ra jelzett könyv csak 79-ben jelent meg... máskor már 76-ban megjelent olyan könyv, amelyik csak 1978-ban jutott el a magyarországi olvasóhoz (például Király László *Sétalovaglás* című kötete) és így tovább.

A feladat nehézségét jelentősen növelik gyakorlati problémák: természetes, hogy a „magyar líra 1978”-nak magába kellene foglalnia a magyar lírát, azaz bárhol a világon magyar nyelven született eredeti versesköteteket, hiszen merő leszűkítés a magyar líra állapotát csak a magyarországi költészettel méri. Ezt egyszerűen lehetlenné teszik ismert történelmi körülményeink, illetve ezek következményei. A kultúra szerve-sebb és egyetemesebb annál, hogy országhatárokkal egyértel-műen sorompózhassunk. Törekvésem tehát az volt, hogy az egyetemes magyar líra egészére pillantsak. Ez nem sikerülhe-tett, mert a diaszpóra líraköteteiről csak esetlegesen sikerül

tudomást szerezni, magukat a könyveket szintén csak véletlenszerűen láthatja magyarországi olvasó. A szomszédos országok magyar líraköteteit viszont természetes módon tekintetem feladatomból részének, abban a meggyőződésben, hogy az egyetem magyar irodalmát a magyarországi és a magyar nemzetiségi irodalma egymással mellérendelt, tehát rész-rész viszonyban alkotják közös nyelvi és kulturális hagyományokra épülve, közös olvasótáborra számítva, s az idők folyamán egymástól eltérő sajátosságokat is kifejlesztve.

Ez a természetes szempont ismét csak nem könnyíti az áttekintő feladatát, hiszen így több mint száz lírakötettel kell számolni, ennek körülbelül háromnegyed része Magyarországon, egynegyed része pedig a szomszédos szocialista országokban jelent meg, nagyjából arányosan tehát a magyarság pillanatnyi elhelyezkedésével, mely szerint körülbelül háromszor annyian élnek Magyarországon mint Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és a Szovjetunióban együttvéve. Az egyetemes magyar irodalomban való gondolkodás nemcsak a könyvek számát növelte meg, hanem komoly gyakorlati gondokkal is járt: míg a csehszlovákiai magyar könyveket viszonylag gyorsan megkapja a magyarországi olvasó, előbb-utóbb a romániaiakhoz is csak sikerül hozzájutnia, a jugoszláviaiak igen sok utánajárást s így késedelmet szenvednek, hiányt is olykor. Mindez arra ösztönöz, hogy a líra 78-at, mint adott témát a maga képtelenségében elfogadjuk bár, de tágabban értelmezzük, s úgy tekintsük, mint a hetvenes évek végének költészeti állapotát, s erről kíséreljünk meg a 78-ban megjelent kötetek alapján valamiféle pillanatképet rögzíteni, hiszen az is teljességgel esetleges, hogy a költők közül kinek jelent meg ebben az évben kötete, s kinek az előzőben vagy a következőben.

Áttekintésemben éppen ezért — bár szükségképpen költőről és kötetekről beszélek — elsősorban költői magatartási modellekre, világmérváltozatokra, esztétikai típusokra figyelek, a hetvenes évek végének lírai szinképét vizsgálom, s ezen belül nézem az egyes pályák módosulását, változásának vagy fejlődé-

sének irányát és minőségét, értékét. Ez azért végezhető el — kisebb megszorításokkal — az 1978-ban megjelent kötetek alapján, mert az említett több mint száz verskötet lényegében minden fontosabb magatartási és esztétikai típust képvisel, csupán az az esetleges, hogy ebben az évben éppen kinek a könyve révén szólal meg ez a képviselő. Mivel végsősoron minden figyelemre érdemes vers egyéniség, s minden költő még, inkább az, nyilvánvaló, hogy bármiféle tipizálás csak globális lehet, az egyes típusok között nincsenek merev határok, a besorolás a jellegadónak vélt lírai személyiségvonások és esztétikai sajátosságok alapján történik, de egy-egy csoporton, típuson belül differenciálni kell szinte személyenként, hiszen minden valamirevaló költő különbözni akar és különbözik is másoktól. Nemcsak értékben, hanem elsősorban jellegben.

Az, hogy a közvetlen feladat mégis egy év lírai termésének áttekintése lenne, többféle könnyítést is jelent az áttekintő számára. Mindenekelőtt azt, hogy eltekintsen a válogatott és a gyűjteményes kötetektől, valamint az évekkal korábban meghalt költők könyveitől, hiszen ezek nem elsősorban a hetvenes évek második felének líráját mutatják, hanem egyéneként változó módon, az utóbbi évtizedek költészetének útját minősítik. Ezek természetesen mégis meghatározóan, mondhatnám mértékként, viszonyítási pontként is elevenen és többnyire az egyes új köteteknél jóval nagyobb súllyal vannak jelen költészetünkben, így a hetvenes évek végének olvasói élményében is. Nagy László, Juhász Ferenc, Szécsi Margit, Somlyó György, Hajnal Anna, Kiss Tamás, Csorba Győző, Benjámín László, Fehér Ferenc, Gyurkovics Tibor, Hervay Gizella, Csuka Zoltán, Takáts Gyula és mások összegyűjtött illetve válogatott versei éppúgy ebben az évben jelentek meg, mint az 1970-ben elhunyt Váci Mihály szatirikus versei, az 1972-ben meghalt Szócs Kálmán összegyűjtött költeményei. Mivel elsősorban a jelleg megragadására törekedtem, jószerivel eltekinthettem az első kötetektől is, mert ezek nem bizonyítottak még élesen elkülönülő, feltétlen külön figyelmet érdemlő egyéni karak-

tert. A sok verseskönyv azt is mutatja, hogy az a bizonyos – Domokos Mátyás keresztelte – „versírógép”, serényen dolgozik, nagyon sok olyan könyvet is „termel,” melyek sem a magyar lírát nem viszik előbbre, sem a szerző pályáján nem jelentenek lényeges módosulást, tehát nyugodtan eltekinthetünk elemzésüktől, hiszen nem a teljesség igénye, hanem a jellegzetességek megragadása vezet bennünket.

II.

Éppen ezért fontos néhány olyan általános jellegzetesség felvillantása, amelyek, vagy amelyek egy része a vizsgálandó típusok mindegyikére vagy majdnem mindegyikére jellemző. Ezek leginkább szembetűnő vonása a versírógép működésével függ össze: az egyes versek vonatkozásában a túlírtág, kötetek vonatkozásában pedig a válogatás, szelektálás, jellegre törekvés hiánya. Az utóbbi egyszerűbb, mert inkább gyakorlati ügy: különösen a magyarországi verseskötetknél szembetűnő, hogy szinte azonos terjedelműek, tehát valamiféle külső, mennyiségi szempont szabja meg létrejöttüket, s az a benyomásunk, hogy a költő egyáltalán nem válogatta anyagát, csupán elrendezte, pedig egyes kivételes esetektől eltekintve a kevesebb vers több lenne. Nagyobb odafigyelést is kapna és érdemelne.

A kötetek nem mutatják a pálya új szakaszát, nem az új fejlemények hívják életre őket, hanem valamiféle jelenlétszükséglet és az esztétikum természetével fölöttébb irreleváns mennyiségi szempont. Ezért túlságosan sok a kötetekben az átlagvers és a versforgács. Ezek egyik legszembetűnőbb sajátossága az, hogy egymás mellé helyezve nem erősítik, hanem csupán szaporítják egymást, és a versolvasót lankasztják. Olyan tucatversek ezek, amelyek lehetséges, hogy az alkotó számára fontosak – alkotáslélektani szempontból –, de az olvasót érintetlenül hagyják, mert jellegtelenek, nem sűrítik és koncentrálnak a létélményt, a jelentéktelen élményeket dústítás nélkül a maguk jelentéktelenségében és a költő rutin-szintjén hor-

dozzák. Olyasféle magatartás ez, mintha nemcsak a meccsre vennénk jegyet, hanem az erőnléti edzésekre is. Ez azért is nagyon furcsa jelenség, mert közben állandóan a költő-szerep válságáról, a líra lehetetlenné válásáról beszélünk. Pedig ez a magatartás az ellenkezőjét tételezi: mintha a költő olyan fontos személyiség lenne, hogy a legjelentéktelenebb mozdulatai is közfigyelmet érdemelnének.

Bizonyos ponton érintkezik ezzel a túlrtság problémája is, de ez alkotáslélektani szempontból bonyolultabb kérdés. Szorosan összefügg a költői szerep elbizonytalanodásával és a költői létélmény töredezettségével, a roppant bonyolultság kifejezési törekvéseivel, az új poétikai formák tétova keresésével, pályakezdőknél az indulás bizonytalanságával, a példák követésének gondjával, majd a saját hang kikísérletezésének küzdelmével. Mindezek közül a költői ihlet bizonytalanságát, gyengeségét tartom a legkomolyabb gondnak. Az ihlet, az a bizonyos József Attila-i „anyaggyőző tiszta akarat” nem elég erős, nem tudja legyőzni, szerves egészévé teremteni a megérintett anyagot. Az ilyen vers nem eléggé kiérlelt, sem gondolatilag, sem hangulatilag, olyan mint egy irányzék nélküli hajó a tengeren, billeg és sodródik össze-vissza. Ugyancsak próbára teszi az olvasó értelmezési, versértési furorját, pedig nem a disszonanciákból építkező harmónia útjának követése okoz itt nehézséget, nem a dialektikus ellentmondások feloldásának transzcendenciája a gond, hanem az, hogy a költő képtelen volt létélményét a felfogható, „dekódolható” általánosítás szintjére emelni, mert maga sem tisztázta eléggé sem ösztönösen, sem tudatosan az élményt, sem az eszmét. Amolyan „félkészáru” versek ezek, sok kitűnő adalék, részlet, de nincsenek megmunkálva, nyersegek, még sok minden lehetne belőlük. Ebben a formájukban, alakjukban azonban nehezen emészthetők. Különösen akkor, ha a költő az iránytalanságot, az ihlet erőtlenségét dús verbalizmussal vagy ami majdnem ugyanez: a magánjelrendszer körébe záródó, az általános felé nem nyitott élménytöredékekkel igyekszik elfedni.

Szembetűnő az utalásos és portréversek fölöttébb gyakori megjelenése is a hetvenes évek végének versesköteteiben. Ez önmagában véve se nem rossz, se nem jó, hanem egyenes következménye a költői helyzet megváltozásának, a személyiség fokozott atomizálódásának, magámaradásának. Az ilyen versek éppen ez ellen fegyverkeznek, ez ellen szerveznek közösséget, az emberi kapcsolatok kihűlő világában, a költő körüli szűkebb éltető közösség szétfoslása közepette teremtenek egy eszmei folytonosságot, maradandó etikai világrendet. Egyáltalán nem új jelenség ez. Illyés Gyula 1955-ben a kor pillanatnyi tendenciájával szemben fordult bizonyágtevő, másfajta tendenciát bontakoztató, másfajta tendencia szükségességét kiváló versében Bartókhoz. Újabb költészetünk kiemelkedő darabjai közé tartoznak Nagy László és Juhász Ferenc hatvanas évekbeli portréversei, Bartók, József Attila, Ady és mások szuverén megidézései. Példák másoktól is bőséggel idézhetők. A legnagyobbakat azért említem csupán, hogy nyilvánvaló legyen, nem a költői teremtőerő megfáradásáról van szó ezekben az esetekben, hanem sokkal inkább bizonyos alapelveknek a tisztázásáról, önerősítő, vállaló megidézéséről. A személyiség a maga elgondolásait közismert nagy példákkal szembeesítve fejezi ki, s ezzel egyben viszonyulását is megvallja.

E verstípus hetvenes évekbeli gyakoriságának azonban más okai is vannak. Mindenekelőtt talán a költői státus megváltozását kell említeni. Az újabb kritikai irodalom és a költők vallomásai egyaránt gyakran emlegetik a hagyományos költőszerep lehetetlenné válását, a költői cselekvési lehetőség megcsappanását, arról beszélve, hogy a költő képtelen ma már átfogni a világot, képtelen bármilyen értelemben utat mutatni stb. Bizonyos, hogy az utalásos és portréversek jelentős részét az ezzel – a költői szerepről vallott – kiüresedési tendenciával való belső vita is motiválja. A történelmi korokon átnőtt nagy példák az egyszemélyes, a lehetetlennek látszó cselekvés és etika értelmét, történelmi igazolását hordozzák magukban, erősítő analógiákat adnak tehát a mai költői cselekvés számára.

Az egyszemélyes, a költői cselekvés értelmébe vetett hitét is erősítik. Gyakran olyan szituációkat idéznek, melyben a cselekvés illúzióknak mutatkozik, mégis reális erővé és erkölccsé vált, *Balassi Bálint lázbeszéde* szerint – Nagy László versében – „a vers Pelikán, valakihez pirosa áttör időn s ködön”, Király László versében *Dózsa imája* is a cselekvés értelmét, sőt erkölcsi parancsát fogalmazza: „ha kinek hangja van, ordítson, mire tartogatja”. Hasonló példák bőséggel idézhetők többnyire azzal a tanulsággal, hogy az ilyen versekben a költő értékeket nevez meg, értékeket vállal föl, értékeket óv. Tehát korunk elbizonytalanodási tendenciáival szemben biztonsági, bizonyossági pontokat mutat, még ha nem egyszer végveszélyben vagy pusztulás közepette, sirató formájában is.

Az e típusba tartozó versek legjobbjai nemcsak hogy szuverén művészi alkotások, de korunkról is lényegeset mondanak, amellet, hogy a nemzeti kultúra és önismeret etikai folytonosságát és közösségteremtő kohézióját is megőrzik és mélyítik. Mindemellett azonban kétségtelen tény, hogy az utalásos és portréverseknek nagyobbik fele utánczás, adott motívumok és élettények stilizált összeszerkesztése, nem szuverén vízió és ítélet, hanem olyanfajta másolás, amelyik csak a kezdő költők esetében tölt be érdemleges tanulói funkciót, másoknál inkább csak a „versirógép” működését jelzi. Mindezekből talán már az is kitetszik, hogy nem osztom egészében a költészet funkciójának alapvető megváltozásáról keletkezett elgondolásokat, melyek szerint a modern költő már nem hisz a vers tudatformáló hatásában, erejében s ezért mint költő lemond a társadalmi cselekvésről, s egyik törekvése éppen az, hogy lerombolja vagy ironikus megvilágításba helyezze a régi – mára már anakronisztikusnak vélt – költő-képzeteket. Abban sem hiszek, hogy a politika átvette a költészettől a progresszivitás eszméjét és cselekvő lehetőségeit. A politika és a költészet ilyen értelemben nem összevethető, mert a kornak más-más rendszerű kifejeződései, tükröződései. A politika mindig a lehetőségekben próbál gondolkodni, a költészetnek azonban

vége van, ha a politika lehetőségei szerint gondolkodik. Éppen ezért költészet és politika csak egészen kivételesen dinamikus társadalmi-történelmi pillanatokban találhat teljesen egymásra, egyébként szükségszerű a disszonancia. Mégha közös cél érdekében is. Nagy László pontosan fogalmazott, amikor arról beszélt, hogy a költészet nem megoldó, hanem „megítélő hatalom”. A költészetnek igenis megvan ma is a felmenthetetlen, kikerülhetetlen küldetése: az, hogy itt és most kifejezze és megítélje a mai személyiség világhelyzetét a mi társadalmi viszonyaink között, s ezzel a megítéléssel segítse az embert, formálja tudatát, önszemléletét.

Természetes, hogy ezt a megítélést minden költői személyiség a maga természete, alkata, adottságai, filozófiai meggyőződése szerint végzi, ezért ennek kifejezési formája és iránya, eszméje jelentősen eltérő. Van, aki a személyiséget a konkrét, mondhatnám mindennapi léthelyzetben vizsgálja, s ebből emelkedik nagyobb horizont felé, van aki eleve általános, absztrakt törvények felfedezésére, kimondására törekszik stb. Egy azonban kétségtelen: nem lehet azt állítani, hogy a mai korszerű költészet lemond a társadalmi cselekvésről, s csak a személyiség belső és örök problémáival foglalkozik. Még a látszólag ilyen irányba kitörő jugoszláviai *Symposion-nemzedék* vagy a csehszlovákiai *Egyszemű éjszaka* fiataljai is költészetükkel párhuzamosan harcos és aktív publicisztikát, esszét írtak, költészetük is egyre gazdagabban telt meg a személyiségnek közvetlenül is érzékelhető „társadalmi” gondjaival, eszméivel. Nem kell ahhoz romantikusnak vagy korszerűtlennek lennie egy erkölcsi értelemben is szuperérzékeny személyiségnek, hogy – miként Nagy László költészetében látjuk – súlyos, ítéletes szava legyen a hetvenes évekről, hasonlóképpen természetes, hogy nem „fölvállalt” koloncként, hanem elkerülhetetlen személyes élményként szólalnak meg a nemzetiségi magyarság alapvető létgondjai például Kányádi Sándor és Gál Sándor verseiben. Inkább talán arról kellene beszélnünk, hogy a kritika és esszéírás milyen tétován, újabb metaforákba csoma-

golva elemzi, ha egyáltalán érzékeli azokat a közéleti, társadalmi kérdéseket, amelyek igenis érzékenyen és erősen benne vannak mai költészetünkben. Ennek okait kutatni, nem lehet most feladatom. Mégis elgondolkodtató, hogy míg a múlt korok verseinek értelmezésekor gazdagon elemezzük a társadalmi, történelmi vonatkozásokat, aközben mai verseinkről szólva meg sem kíséreljük ezt, inkább azt mondjuk, hogy a költészetnek megszűnt a társadalmi funkciója.

Ezek után vegyük sorra a mai magyar lírának főbb magatartásbeli és ettől elválaszthatatlan esztétikai típusait az 1978-ban megjelent kötetek alapján.

III.

„Költői erővel, kemény metaforákkal menni az álság falai ellen” – írta Nagy László, s ezzel pontosan jellemezte azt a költői személyiségtípust, melynek ő a legnagyobb formátumú egyénisége a hetvenes évek végének magyar lírájában. *Küzdő*, „*bajvivő*” és *metaforikus*, *látomásos* költészet ez. Éppen a költő küzdelme teremti meg a stilizáció magas fokát, a metaforikus látomásosságot. A képek, az ilyen természetű líra legfontosabb elemei hatalmas energiákat sűrítenek magukba s szabadítanak cselekvéssé a versben. A gazdag képiség egyesíti az egyszerűt és az egyetemest, a metaforikus látásmód emeli föl, poetizálja át a világ megannyi tárgyi elemét. Ez mozdítja el a világ empirikus arányait, hogy a tárgyokban, jelenségekben megnyilvánuló világtendenciát, létkörülményt, léthelyzetet felnagyítsa, evidenciává tegye, megítélje, s vele magát a költői személyiség szembesítse, küzdelmes, alakító, formáló viszonyba lépjen vele. A költői személyiség is felnöveszti magát, hatalommal, nagy erővel, teremtő és ítélkező gesztusokkal. Ebben azonban szemernyi romantika sincs, hiszen a költői személyiség eme hatalmassá stilizálása etikai síkon történik, mint ahogy etikai érzékenysége szólítja küzdelemre is, s etikai érzékeny-

sége folytán növeszti világnyivá vagy emeli egyetemes összefüggések, tendenciák érvényére az élet egyes jelenségeit. Gazdag erezete ez a magyar lírának, az 1978-as kötetek közt Nagy László mellett talán Nagy Gáspár képviseli egyértelműen, de bizonyos ponton sokan érintkezést mutatnak vele, különösen a gazdag képkincs, metaforikus stilizáció révén.

Nagy László posztumusz kötete (*Jönnék a harangok értem*) költészetének folytonosságába illeszkedő tüneményes kiteljesülés. Ihletkörei éppúgy bővültek, mint esztétikai minőségei. Szinte pazarló bőséget mutatja eszméknek, élményeknek, művészi formáknak és utánozhatatlanul egyéni találkozásait a tragikumnak és a játéknak, indulatnak és derűnek, gyönyörűségnek és fájdalomnak. Bizonyos, hogy nincs a hetvenes éveknek még egy verseskönyve, amelynek ennyire gazdag a vilásképe. Nagy László gyermeki nyitottsággal csodálkozik rá az élet legkülönfélébb jelenségeire, lírájában a természetközelség és a kultúra átélt, sajátjává nemesített spontán találkozását látjuk. Lenyűgöző a versvilágában megjelenő az empirikus életgazdagság. Naplójából tudhatjuk módszerét: állandóan versre nyitott szemmel járt a világban, benne a természet látványai, a kultúra élményei mint versmotívumok ragadtak meg, föl is jegyezte ezeket, de hónapokig, évekig sűrítette, formálta, dúsította magában a motívumot leginkább oly módon, hogy más természetű elemekkel társította, dimenzionálta az alapképet. A gazdag látvány-világ ezért súlyosodott költészetében eszmei tartalmakkal, hiszen verset többnyire akkor írt, amikor a benne régóta formálódó elemeket az *ihlet hatalmas indulata* egységessé szervezte.

A versképző indulatot kiválthatta bármi: egy nagy művész vagy jóbarát halála, fia házasodása, egy szilveszteri multság érzelmi sokkja vagy egy író-olvasó találkozó élménye, távoli könyvégetés vagy közeli erkölcsi erózió. Nagy László tudatosan törekedett arra, hogy minél több élményét megörökítse.

Verseinek egyik rétege ily módon epikai, valóságot megörökítő értelemben is éles korkép: pontos számbavétele tények-

nek, vélekedéseknek. Nagy siratóverseiben a halál körülményei is megjelennek szinte epikus tárgyyszerűséggel, s ugyanígy az élet sok-sok mozzanata. Ez a fajta ténygazdagság ihlette már korábban is a hosszú-énekeket, legalábbis a tények erejébe vetett költői bizalom segítette a nagy struktúrák létrejöttét, a leltározó versek megképződését. Érdemes összevetni a *Menyegző*, *Zöld Angyal*, *Búcsúzik a lovacska* és a *Jönnék a harangok értem* kötet tárgyi világát. Nagy László már az említett hosszú-énekekben is pusztulás és teremtés küzdelmében fogta fel a világot, értékeket óvó indulata teremtette a verset, a tékozlás látványa az átkot. Ezekből a versekből az új kötet leginkább a *Menyegző* világát folytatja: az erkölcsi erózió olyan pusztító elhatalmasodását veszi számba, hogy az ezzel szembeszegülő valóban a „lehetetlen képviselésében” tudhatja magát. Joggal adta Kiss Ferenc Nagy László utolsó pályaszakaszáról szóló alapos tanulmányának ezt a címet. A *Jönnék a harangok értem* kötet gazdag tárgyi világa elsősorban a pusztulás, romlás, értékek kisémmizése, tehetségek, szép erők lehetlenné válásának roppant erejű rajza. Ez az egyetemes romlás-kép a hetvenes évek tényeiből épül elsősorban, de mintegy azok hatására kitágul, nem egy vonatkozásban egyetemes világ-vízióvá emelkedik éppen a tárgyi elemek bősége folytán. Máskor a költő a történelemben, múltban fedez fel hasonló tendenciákat. *Balassi Bálint lázbeszéde* a mai láttelellet egybevágó bajokat mond, de megszólal benne Nagy Lászlónak a lehetetlenben is bízó reménykedése is, mely szerint a lehetetlennel szembefeszülő magasabbrendű emberi tartásnak igenis van értelme.

Nagy László költészetében a hatalmas romlással, erózióval szemben éppen abból építkezik hatalmassá saját költői személyiségének méltósága, hogy biztos értéktudata, biztos erkölce van mindezzel szembeszegülni. A világnyivá nőtt Pusztulás közepette ítéletes szóval, a „verseimben hatalom van” méltóságával jelenik meg a költő, hogy megfojtsa a pusztításnak örvendő heroldokat, hogy hitet tegyen a mi korunkban veszendő-

ségre ítélt vagy pusztulásba kényszerített értékek mellett, fájdalommal és méltósággal vállalja föl „a veszett ügynek bolondja” szerepét is, „fölkörog a vers feketében / kidadogja ki van veszélyben”. Zokogás és erő jellemzi a költői személyiséget, mert pozíciója a feltétlen küzdelem, „bajvívás” a romlás szövetkezett erőivel. Nem fantomokkal vív, hanem konkrét és közvetlenül tapasztalható, egyáltalán nem törvényszerű esettséggel és esendőséggel éppúgy, mint az emberi létezés végső nagy meghatározottságaival. Költői teremtő erejét nem egyszer mozgósítja a mulandóság, a halál ellen. A küzdelem változatainak olyan pazar bőségét teremti meg Nagy László, hogy költészetének színskáláját korábbi méltán becsült gazdagságához viszonyítva is jelentősen bővíteni képes, illetve korábban is megcsillanó színeit gazdagabban bontakoztatja ki. Elsősorban a groteszk, játék, gúny, ironia jut jóval nagyobb szerephez mint korábban – a küzdelem természetének megfelelően.

Nagy László költészetében a költői személyiség inszenzírozása mindig is erőt, méltóságot sugárzott. Utolsó kötetében éppen a nagyobb fájdalom valamint a halálközelség, a halállal szemközti létezés katartikus ellenpontjaként jelentősen gazdagodott a költői személyiség: benne van az esdeklés, a gyász is, de az elsokasodó bajok láttán a *Menyegző* indulata a játék és groteszk eszközei révén folytatódik, s nem ritkán csap át a nyílt gúnyba, máskor a lehetetlennel küzdő költő ömiróniával nézi a maga igyekezetét is, „kísérletét a bánat ellen”, de soha vissza nem vonja, az ömirónia is az erejét növeli tehát, biztosítja a fölülelmedés pozícióját. Nagy László költészetének utolsó periódusában egy-egy versen belül sokféle valóságérteget von szintézisbe, ez tűnik fel olykor a kidolgozatlanság látszatában. Küzdelmének, világléményének természete pedig ez; zaklatott, zavaros, ellentmondásos korélményt szólaltat meg a vers. Némelykor igaz zavarja a közvetlen befogadást az álmoknak, látomásoknak nagyarányú versbeépítése, illetve – bizonyos, az olvasó számára ismeretlen – eseményelemek bevonása is. Az alaposabb kutatás, a szigorú filológiai munka azonban ezeket is

bizonyára felfoghatóbbá teszi, ha feltárja most még rejtekező motívumaik gyökerét, hiszen Nagy László életműve olyan szer- ves egész, hogy az egésznek alapos ismerete már eleve megvilá- gítja a homálylóbó részleteket is. Világosabbá, közismertebbé avatja majd az idő a sajátos Nagy László-i átpoetizálás elemeit.

Mert ne feledjük, Nagy László utolsó kötete a korábbiaknál közvetlenebb reagálás a korra, kissé leegyszerűsítve a kérdést azt mondhatnánk: a *József Attila, Bartók és a ragadozók, A föltámadás szomorúsága* most a gyászversekben, siratókban folytatódik, a *Gyászom a Színészkirályért, a Három nap, három éj, Aki szerelmes lett a halálba* stb. a hetvenes évek konkrét társadalmi-politikai, emberi közegében működteti a korábbi portréversekben megfogalmazott erkölcsi világképet. Azokban kimondta az elveket, tanulságokat: Bartók nem keresi a gonosz hatalmakat, „de gyémánt fejjel beléjük ütkö- zik”, „Nekem Ady Endre ostora tetszik”, ezekben pedig maga ütközik a mi korunk ártalmas erőivel, s maga forgatja Ady Endre ítéletes ostorát. Az ítékezés pozícióját veszi föl, fontos azonban látnunk, hogy milyen gazdag számvetés, mérlegelés lobbantja föl ítélező indulatát. Ez a gazdagság teszi nyelvileg is, szemléleti síkok tekintetében is sokrétűvé verseit. Határo- zott funkcióval szerepelnek az idegen szavak vagy archaizmu- sok éppúgy, mint a közvetlen empirikus látvány és a mitikus, bibliai allúziókkal megteremtett látomás, melynek az a funk- ciója, hogy az ítéletes társadalomképből katartikus elevációval, felülemeléssel utat nyisson az érték maradandósága szá- mára.

Sok vonatkozásban rokonítható a Nagy László-i bajvívó- metaforikus költészettel Nagy Gáspár lírája, de az ő lírai sze- mélyisége visszafogottabb, erősebb benne az érzelem szerepe mint az indulaté, s hiányzik belőle, helyesebben: nem jellemzi a felnövesztés tendenciája, a Nagy Lászlónál oly szembetűnő mítoszi horizont.

Nagy Gáspár első kötete a mesterek tehetséges követésében és a jó mesterek kiválasztásában érdemelt figyelmet, második

könyve, a *Halántékdob* az egyéni hang, a „kiválás” megteremtésében hoz eredményt, a kibontakozás folyamatában és küzdelmében mutatja a költőt. Most is sok az utalásos verse, de másokról is a maga hangján szól már. Kialakít egy sajátos versstruktúrát: a leltározó versekre emlékeztetően gazdagon versbe emelt tárgyi-élményi elemeket egységes gondolati víziókba rendezi. Szinte ráhagyatkozik föltoluló képeire, emlékeire, élményeire, de ezek egyre inkább fölzíttják érzékenységet, szinte megáradnak a képek, melyeket viszont Nagy Gáspár egész versvilágát átható etikai igényesség szervez egész kompozícióvá. Verseiben intenzív fájdalomérzés, tehetetlenség-tudat, kényszerből vállalt szégyenérzés, illúziótlan szomorúság nyilatkozik meg a közösségi gondok fölvállalásának tükrében. Nagyobb, mélyebb kérdéseket vet föl, mint amilyenekre megnyugtató választ adhatna, de a világban érzékenyen tájékozódó ember számára kikerülhetetlenül megjelenő kérdések ezek. Nemzeti létezésünk esélyeire (*Bölcsődal Perziából*), emberi cselekvésünk mai lehetőségeire (*Ködhimnusz, Csak nézem Olga Korbutot . . .*), élet és halál dolgaira (*Világtemető*) kérdeznek a versei. Hite a cselekvő emberség, ereje pedig sokszor inkább csak a „fölemelt fejű reménytelenség”. Mindig a cselekvés lehetőségeit kutatja. Így talál rá az anyanyelven szóló megtartó dal mélyebb értelmére, a lelkiismeret és a haza ügyének összekapcsolási övezetére, a merész és cselekvő tisztaság igényére egy „helybenzáskfutós” korban. Kötete ígéretes továbbmozdulás, de nyilvánvaló az is, hogy éppen azokban a verseiben érződik a formával való erős küzdelme, melyek leg-sajátabb eredményei. Bizonyára a bonyolult, összetett gondokkal való sokrétű küzdelem folytán szemléletének egyértelmű tisztaságát és erejét olykor megtöri a túlbonyolítás, amely már-már a struktúra áttekinthetőségét veszélyezteti.

IV.

Az *elemző reflexív tárgyias-metaforikus* jellegű lírában a költői személyiség rendkívül közel áll az empirikus személyiséghez, a nem-költői személyiséghez. Lírai szituációja lényegében a stilizáció nélküli empirikus személyiség, aki sorsvallató szándékkal, ihletettséggel, tárgyszerű pontossággal fejezi ki közvetlen élményeit, méri fel világát. Alapmagatartása a meditatív, elemző, értékelő emberé, aki a jelenségeket jelentésükben őrzi meg, az élményformálásban nem szakad el a lélektani realitástól, az élményt megőrzi vizuálisan, empirikusan követhető, közvetlenül felfogható formájában, de hangulati, gondolati reflexiói révén megemeli jelentőségét, gazdag jelentéstartalommal dúsítja a látványt. Sűriti, elrendezi az élményeket, megkomponálja, ezáltal jelképpé, összetettebb, mélyebb értelművé emeli. A tárgyias bemutatást gazdag metaforák révén sűriti reflexiókkal, személyes vonatkozásokkal, közlésekkel. E típus jellegzetes verseiben a költői személyiség közvetlenül is megjelenik, sőt gyakran több dimenzióban: például önirónikus beállításban, vagy egyszerre bemutató és viszonyuló, megítélő pozícióban, de mindig természetesen valóságos szituációban. Ez megint sokféle lehet: a tények miatt kétségbeesett, tőlük megrendült ember könnyörgése egy általa sem hitt istenhez, látványt elemző drámai monológ, élményeket, sorsot összegző számvetés. Gyakran találjuk e líratípusban az odafordulás gesztusát is, a közösséghez, világhoz való folyamodás módozatait. E típus jellegzetes példáiként Kányádi Sándor és Gál Sándor versei kínálkoznak.

Kányádi Sándor *Szürkület* című kötete egy gazdagon bontakozó költői pálya fontos állomása. Kányádi az ötvenes években elsősorban Petőfit tekintette eszményképének, az ő megtevéstésig pontos utánzását legfőbb költői érdemnek. Aztán a hatvanas években szikárabbá vált költészete, Illyés tárgyias lírájának a közelsége volt érezhető rajta, de nemsokára további modern vonásokkal gazdagodott, s a hatvanas évek végétől

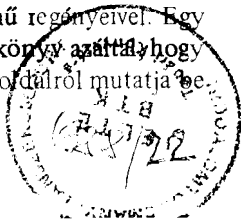
leginkább József Attila kései nagy gondolati versei kínálkoznak párhuzamként Kányádi legnagyobb művéhez (*Fától fáig, Fekete-piros, Halottak napja Bécsben* stb.). Némi strukturabeli rokonságot is észlelhetünk: Kányádi is a maga költői szituációjának bemutatásával nyitja a verset, s egyre táguló horizonttal, variáló motívumszerkesztéssel emeli gondolati és erkölcsi számvetésre. A *Szürkület* világában ez a morális gondolatiság a személyiség sorsát és reménységét egyaránt a közösség dolgaiban találja fel.

Verseiben a személyiség problémái is hangsúlyosan közösségi ihletettségek. Gondolkodása és eszmei iránya, de hagyományokat bőséggel asszimiláló érzékenysége, a nemzetiségi sors távlatos felvállalása tekintetében is Sütő András pályájának hetvenes évekbeli kiteljesüléséhez hasonló a Kányádié, ha nem is volt olyan látványos a kibontakozása. Legfőbb emberi gondja nyilvánvalóan szűkebb közösségének, az erdélyi magyarságnak a létperspektívája, fogyatkozása és védelme, megtartó törekvése. Rendkívül sokoldalúan és nagy erővel, vonzással térképezi föl a nemzetiségi érzésnek, tudatnak a személyiség mélyebb régióiban meglevő „hajszálgököreit”, az elemi kötődést a szülőföldhöz, anyanyelvhez, nemzeti kultúrához, hagyományokhoz, a közösségi megmaradás biztosítékaihoz. Néhány alaptéma sokszínű, műfajilag rendkívül változatos variációi teszik színessé a kötetet. Egyetlen hangulat, pillanatnyi érzés éppúgy alapmotívumként illeszkedik ebbe a kötetbe, mint a nagy, nyelvi és gondolatilag egyaránt összegző jellegű kompozíciók. A halál és az emberi kiszolgáltatottság, félelem a játék és ironia színeit is magára tudja már venni ebben a költészetben. Kiemelkedő darabjaiban – *Fekete-piros, Halottak napja Bécsben* – összegző, szintézisverseket látunk. Olyan hatalmas kompozíciókat teremt ezekben Kányádi, melyek összegzően tükrözik költői világképét. A strukturák egymástól eltérő kisebb egységei, elemei szervesen épülnek olyan dinamikus egészé, mely dialektikus, egymással felelő részei révén élesen fogalmaz alternatívákat, nyitottan veti föl az erdélyi

magyarság létkérdéseit, ezek a versvilágból evidenciaként jelennek ki, mint a személyiség legégetőbb létgondjai. Ezekben a nagy kompozíciókban szintézisbe épül Kányádi költészetének sokféle nyelvi értéke, színe: a mondókák, népköltészet, népnyelv, tájszavak, idegen nyelvi elemek, a magas kultúra képi és formai elemei, az érzelmi vallomás és az érvelő intellektus kifejezőeszközei.

Kányádi oly természetesen mozdul el az időben, oly intenzíven éli a világegészet, hogy kompozícióiban természetes egyenrangúsággal kerülnek egymás mellé időben és térben távoli elemek, történelmi vagy népköltészeti motívumok és mai, szinte szociográfikus élességű életképek és érzések. Nagy kompozíciói is feszesek és természetesek, a túlírtásnak, bőbeszédűségnek nyoma sincs bennük. Egyszerű elemekből építkezik, a bonyolult életérzést, összetett világképet nem bonyolult szövegekkel, hanem az egyszerű elemek feleslettelével fejezi ki. Mintegy azt a pillanatot ragadja meg, amikor a más-más nézőpontból evidenciának látszó tények, motívumok a személyiségben ütköznek, mert az etikus személyiség közös nevezőre akarja hozni azokat, disszonanciák fölött akar harmóniát teremteni. Ezt a versszituáció lélektani kidolgozottsága, bizonyos belső epikai folyamatszerűség feltárulkozása teszi természetessé.

Gál Sándor költészetében korábban is kiemelt szerepe volt az időnek, újabb kötetében (*Folyó*) az időélmény filozófiai aspektusai közvetlen kapcsolatban jelennek meg a csehszlovákiai magyarság létkérdéseivel, konkrét valóságélményével. Többször kollektív én jelenik meg verseiben, a nemzetiség nevében szól a költő, szenvedélyes és tárgyyszerűen pontos verseiben. A csehszlovákiai magyarság múltjáról és jelenéről a hetvenes években ez a verseskötet ad leggazdagabb lírai képet, művészileg egyenrangúan Duba Gyula *Vajúdó parasztvilág* és Dobos László *Egy szál ingben* című regényeivel. Egy nemzetiség létének víziójává áll össze ez a kötet, amelyben a tárgyyszerűen pontos képek sora más-más oldalról mutatja be

a csehszlovákiai magyarságot. A költői személyiséget a küzdelem, az óvás, a megítélés pozíciójában látjuk, ezt a helyzetet tényeket felsorakoztató leltározó versekben teremti meg, anyagához bevallott érzelmi viszonya van (*Vesztéseink, Könyörgés*). Költészetében az önismeret a megmaradás akarásával és az értékek óvásával, védelmével kapcsolódik össze. Még az allúzió-technikával épített vers is (*Homok*), mely metonímiák révén földidéri a csehszlovákiai magyarság nemzeti hagyományainak jelentős részét – a tárgyyszerű leltárt áttelekesíti, személyes kötöttségűvé teszi. A közvetlen élményeknek gazdag övezete biztosítja a tárgyasból látomássá emelkedő darabokban is az egyetemes érvek hitelét. Felelősségre és kötelességekre ébreszt ez a kötet jellegzetes virrasztó, könyörgő, jelentés-tevő költői magatartásával, képeinek érzékletes és pontos építésével. Egyben a költői fejlődés újabb lehetőségét is jelzi: a tárgyyszerű leltár, számbavétel, megnevezés és érzelmi viszonyulás után a nemzetiségi létezés közép-kelet-európai távlatainak gondolati kimunkálása irányában. A kötet gazdag látvány-szintje a költői személyiséget biztonsággal emeli a látvány fölé, az elvonatkoztatás, a törvények, gondolatok megjelenítéséig.

V.

A *vallomásos, tárgyas-szemléletes* költészet a hagyományos értelemben vett élménylírához kapcsolható leginkább. A költői személyiség mintegy számot ad élményeiről, egyszerűen, a természetes, mindennapi szemlélet rendje szerint közli élményeit. Nyugodt, mértéktartó költői magatartás jellemzi, elfogadja valóságnak azt, amit lát, szemléletében a létezés nem vált titokká, sejtelmessé. A megidézett, sokszor szinte epikus szemléletességgel megmutatott világhoz való magatartásbeli viszonyulás persze sokféle lehet ebben a típusban is, de a költői személyiséget általában kiegyensúlyozottság jellemzi. Szinte behatárolják a költői személyiséget a tapasztalati világ arányai,

s a feltétlen szemléletesség követelménye. Nem jellemző erre a típusra az élmények nagyfokú alakítása, sűrítése, koncentrációja. A költő a maga hétköznapi élményeit, minden különösebb válogatás és stilizálás nélkül emeli versbe, nem törekszik arra, hogy a megidézett valóságanyag valamiképpen az egészet is magába foglalja, megelégszik az élmény primér jelentésével, önmagával való azonosságával. Esetleg ezt szembesíti a személyiség önmagával, így teremt meg különféle érzelmi viszonyulásait, ítélezéseit. A másik jellegzetes változata ennek a vallo-másos, tárgyias-szemléletes költészetnek, lényegében az irányított ihlet eredményének minősíthető: a költő tudatos törekvése például a múlt egyes eseményeinek földézése vagy az, hogy számot adjon az őt körülvevő tárgyi világról, szociográfiai pontossággal megidézze az elmúlásra ítélt tárgyakat, szokásokat, feledésre ítélt eseményeket. Nagyfokú egyszerűség, szemléleti egyenesvonalúság és kiegyensúlyozottság sorolható még a típus ismertetőjegyei közé. Ettől a sémától persze ki-kí a maga tehetsége szerint sajátos jegyekkel eltér, különbözik.

Fodor András (*A bábu vére*) kötetének a közvetlen szemléletesség a leginkább szembetűnő vonása. Észrevehetően a „józan mértéktudókkal” tart, vállalva azt is, hogy így nagy lírai lehetőségektől zárja el magát. Versei a szemléletes élményleírásra épülnek, gyakran kiegészíti azt a látvány értelmezésével, a megmutatás gesztusaival. Emlékezik, megcsodál sokféle tájat, hazamegy szülőföldjére, megidézi a múltat, mai világát, s a személyes vallomás hangján rendez el mindent maga körül. Kiegyensúlyozottan, nyugodt, megértést, szeretetet sugalló tekintettel méri meg a világot. Erkölcsileg ítélezik, felháborodik a lázadni képtelen alázat láttán, akárhol is találkozik vele, felháborodik az igazságtalanság bármely megnyilvánulásán.

Tárgyilagos, arányokat, mértéket tartó szemléletessége békét, harmóniát, szeretetet igénylő egyéniség vallomásait hordozza. Világában minden a helyén van, érző szemtanú a költő, a természet nyugalma és bölcsességét sugallja. Külső tanúként idéz drámai eseményeket is. A tényekkel mint értelmező kerül

viszonyba, s mint átélő. Így a tárgyias leíró jellegű versek közlő elemekkel bővülnek, a versben gyakran előtérbe kerül a szubjektív indíték, a költő érzelmi reagálása a látott tényekre. A legjobb darabokban a tárgyilagos megnevező világfeltárás és önkifejezés intellektuális világértelmező erőről is tanúskodik.

Ebben a vonatkozásban megújító és érdekes kísérlet Böndör Pál kötete (*Vérkép*). Egyéni módon újítja meg ezt a hagyományos versmódot: az Új Symposion iskoláját járt költő a tárgyakat, tényeket, élményeket úgy szervezi verssé, hogy azok nem egyértelmű és nyugodt életérzést, lélekállapotot sugallnak, hanem a tények, a tárgyszerűség éppen a világ sokféle értelmezési lehetőségének megvilágítását szolgálja. Az értelmező szándékú szembesítés („ha jobban odafigyelnek, láthatták volna”) Böndör Pál költészetének azt a jellegzetes vonását váltja ki, hogy erősen foglalkoztatja a tények szubjektív értelmezésének problémája. Tárgyias versei gyakran hangsúlyozottan a lelki viszonyulást fejezik ki, a személyiség egy-egy pillanatának, érzésének a megragadására irányulnak. Böndör Pál határozottan törekszik a dísztelen versbeszédre, a tárgyak és a cselekvések kombinációival sugallja azokat az érzéseket és hangulatokat, melyeket a hagyományos költészet jelzők sokaságával ragadott meg. Kötetét elsősorban minősítő versei a tárgyias bemutatás révén emelkednek gazdag jelentésűvé, egyszerre ragadnak meg a látvány különösségével és a tárgyias bemutatás révén sugallt értelmezés szuverenitásával, komor gondolati erejével, ítélkezéssel (*Börtönébe, Az a hernyó*) és lélektani-szociológiai erejével (*Saját ügyében a városban*). Olyan pillanatokot választ ezekben a költő, amelyek a létezés tragikomikus dimenzióit villantják fel: a hernyó úgy került a versbe, hogy a barackfáról esett le, s tévedésből villanypóznán igyekezett fölfelé, „Párhuzamosan mászott a céljához vezető úttal, fel a semmibe.”

Simonyi Imre könyve, (*Gyulai krétarajzok*) már címével is besorolja magát ebbe az irányba: fiatalkorának, a gyulai Nyári Színikör világának pontos, visszavágyó nosztalgiával rajzolt képe azért megragadó, mert Simonyi markáns arcéle, krúdys-

villonos hangvétele, közösségrevágyó emberi magánya és szélsőségeiben is következetes egyénisége nyer kifejezést benne. A versek füzéréből egy versregény bontakozik ki, melynek azonban nem a múlt a fő témája – bár fontos benne a megidéző, életrekelő indíték –, hanem a költő mai életérzése, világlátása, az egykori közösség varázsát, éltető fluidumát nosztalgiával idéző emberi magatartás. A pontos, tárgyyszerű leírás és a hozzá kapcsolódó nosztalgia a villonos dac, s az öniróniával színezett büszke kívülállás révén kap sajátosan egyéni színezetet, több dimenziót. Az emlékezésnek összetett értelme tárulkozik föl a *Gyulai krétarajzok*-ban; kevésbé mondható ez el Ozsvald Árpád *Vadvizek* és Tamás Menyhért *Küszöbök* című kötetéről, ezek inkább csak a pusztá múltidézéssel minősíthetők.

A tárgyas-szemléletes típusnak egyéni karakterű, jellegzetesen szociográfiai ösztönzésű változatát teremtette meg Brasnyó István, aki a pusztuló bácskai parasztvilág lírai szociográfiáját írja gyorsan sorjázó köteteiben. De ami ennek a sajátos lírai-szociográfikus hangnak a feltűnésekor egy jelentős új tájköltészetnek a lehetőségét mutatta, ígérte, mivel egyáltalán nem mélyül, nem válik egyre koncentráltabbá, új könyvében (*Másként s másként*) már az érdektelen önisméltés jegyeit hordozza, egy nagyobb lehetőség eltékozlásával ijeszt.

A vallomásos-tárgyas líra sok-sok változatával találkozhatunk a 78-as kötetekben, Takács Imre, Kiss Dénes, Kalász Márton, Hárs Ernő, Pákolitz István, Gábor Zoltán, Oláh István és mások könyveiben. Ezek a kötetek többnyire csak a szerző pályáján belül érdemelnek figyelmet, a magyar líra egészében egyéni színük már nagyon halvány. Többnyire nehezen vehető ki a költői személyiség karaktere a versekből, nincs igazán jellegzetesre formált látásmódja, vagy ha igen, akkor pedig a visszafogottság, a nézőpontok és szemléleti elemek szűk tere szorítja tiszta, de nem jelentős kisvilággá a kötetet.

VI.

A közvetlen élmény elszigetelése, nagyfokú átalakítása, szublimálása, a művészi kifejezésben pedig az alakításnak, játéknak, ötletnek biztosított kiemelkedő szerep különíti el az eddigi típusoktól azt a rendkívül tág csoportot, melyet *közvetett, alakító, szerepjátszó* típusnak nevezhetünk. A költői személyiség olykor egészen a személytelenségig elrejtőzik a versben, máskor élményeinek hasonlóképpen nagyfokú absztrahálásával tárgyias, de nem szemléletes, hanem absztrakt képekben nyilatkozik meg, ismét máskor szuverénül formált epikus, drámai jellegű szerepekben, látszólag elidegenített dialógusokban érhető csupán tetten, olykor pedig bravúrosan szerkesztett montázsok, intarziák utalnak a költői személyiség kreativitására, teremtő jelenlétére. Vagy a sokféle szerepet magára vevő költő színjátékaiból faggathatjuk igazi arcát, hangját, az idegen maszkok azonos villanásaiból következtethetünk bensőségebb övezeteire, illetve a kifejezési, szemléleti formává emelt ironia ad áttételt a lírai közlésnek.

Nagyon sok vonatkozásban különböznek egymástól ezek a lírai alakzatok, annyiban azonban közösek, hogy a költői személyiség közvetetten nyilatkozik meg, gazdagon él a szerepjátszás, az elvonatkoztatás, az allúzió-technika lehetőségeivel, időnek, térnek a felbontásával, gyors váltakoztatásával, a költői nézőpontok egy versen belüli megsokszorozásával vagy gyakori elmozdításával, párbeszédés vagy archaikus formákkal. A kísérletezésnek igen gazdag terepe ez a líratípus, izgalmas, összetett költői világgép kifejezését célozza, de ha az előző típus rengeteg középszerű verset terem a mai lírában, akkor ez a típus hozza a legtöbb bizonytalan, szervessé összeállni nem képes építményt és a legtöbb allúziós utánzatot. Ezen a gazdag típuson belül aszerint tehetünk globális különbséget, hogy az alakítás mértéke mekkora a költői személyiség megjelenése szempontjából: teljesen háttérbe szorítja-e szinte személytelenné teremtve a lírát, vagy pedig olyan természetű, hogy a

költői személyiség a közvetett kifejezésmód ellenére egyértelműen megnyilatkozik a „hótsúlyos játékokban”.

A személytelenség változatai:

Weöres Sándor orpheuszi módon személytelen és próteuszián alakváltoztató költészetében a *Harmincöt vers* a változatlan folytonosságot, önismétlést, az árnyalatnyi variációk tömegének bővítését mutatja, egy régen kiformált líratípus könnyed és bravúros folytatását. Személytelenségét éppen azáltal hangsúlyozza, hogy a legkülönbébb szerepekben és lírai szituációkban szólal meg első személyű dikcióban, de határozottan kikapcsolja a személyiség közvetlen érdekelttségét, bár az is kétségtelen, hogy korábbi személytelenségéhez viszonyítva a közvetlenebb személyesség elemei is feltűnnek (*Repülőbaleset Szíriában*, *Lengyel József emlékére*). Weöres Sándor új verseiben is könnyedén teremt emlékezetes látomást, mítoszokba kapcsolódó víziót és súlytalan, lényegében zenét helyettesítő játékot. A kötet kiemelkedőbb darabjai tárgyi vagy látomás-elemeiket is egyetemes képzetkincsből veszik, a konkrét vonatkozások teljes mellőzésével. Bizonyos, hogy a kor vonatkozásainak hiánya miatt állapotszerű ez a költészet eleven ritmusa, sok-sok színe, alakváltozata ellenére. Az elvont tárgyiasság körébe kapcsolható darabjai némelyikének emberi üzenete így is megkapó (*Őskori sziklarajz*) a nagy költészet élményével azonban ezúttal adósunk marad.

Vasadi Péter (*Tamariszk*) a konkrét élményektől elvonatkoztató költészetnek Pilinszky által mesterfokon művelt változatához van közelebb, bizonyos keresztény mitológiai övezet fogja egységbe kötetét. Költészetében annyira egyetemessé, ontológiáivá stilizálva jelenik meg a világ, hogy csak végső elveiben, törvényeiben áll előttünk. A borzalmak és fájdalmak ellenében a személyiség tisztaságához és a csendhez folyamodik a költő, ezekből azonban nem lehet megfogható, akár csak megfogalmazható konkrét elveket kiolvasni. Gazdagon és egyneműen kimunkált tárgyi világa biblikus-mitologikus alapotottságú, tárgyiasságú víziói elvontak, többnyire a totális emberi

kiszolgáltatottságot sugallják, a cselekvésnek nincs tere ebben a költészetben. Hatása, ereje pontos képeiben, elvont apokaliptikus-élményének tárgyias kivetítésében, a képek közé kifeszített tragikus léttudat katarziséban van.

Kiss Anna konokul egyetlen – igaz, tüneményesen színes! – anyagból épít világokat újabb könyvében is (*Világok*). A képzelet tiszta játéka, a népmesék, népi tréfák, mondókák, archaikus veretű dalok, varázsolások, bájolások elemeiből teremti meg összetéveszthetetlen Kiss Anna-meséit, játékaikat, különleges színjátékait. Világa ilyen értelemben önkorlátozóan zárt és egységes, leszűkített horizontú. De éppen egyneműsége folytán teljes világ, olyan mesei létfluidum, mely önmagában hiánytalan, s melyben mégis a valóságos emberi világ törvényeit, tragédiáit pillanthatjuk meg a tiszta mesejáték közegében. Kiss Anna meséi a mi világunk léttörvényeit jelenítik meg, a mesei dimenzió felől nézve bravúros szemléleti-nyelvi világteremtéssel. Költészetének nyitott kérdése tehát inkább az, hogy mennyit bír el a világból a mesei dimenzió? Nem hoz-e túlságosan nagy áldozatot a tökélyért a költő?

Még erősebben vetődhet fel ez a kérdés Ladik Katalin verseivel kapcsolatban. Ladik Katalin különleges meséi (*Mesék a hétfejű varrógépről*) a szürrealizmus közismert kellékeit, a szabad asszociációkat, az automatikus írás meglepetéseit, a nyelvi humor szinte határtalan lehetőségeit, a logika és erkölcs teljes mellőzését társítják a népművészet ősi műfajaival, a mesével, siratóval, találós kérdéssel, bájolóval, varázsénekekkel és különféle szertartásokkal. Csodálatos képtelenségek jönnek így létre: a formálisan megtartott népköltészeti kellékek teljesen váratlan, abszurd képekkel, ötletekkel telnek meg. Ladik Katalin jókedvűen, felszabadultan játszik, hiszen nem köti semmi. Játékai gyakran követhetlenné válnak abban az értelemben is, hogy a költői személyiségről semmiféle információt nem közölnek kommunikációs szinten, a képtelenebbnél képtelenebb csodák tehát magánjelrendszer-jellegűek azon az általános

sugallatukon túlmenően, hogy a létben minden lehetséges. „Holtsúlyos játékok”:

Szilágyi Domokos lírája weöresi értelemben próteuszi költészet, a játék az igazi tere, az alakváltozatok szinte követhe- tetlen gazdagsága, melyben a magyar és világlíra történelmi modelljei éppoly könnyed gesztussal foglalják el a maguk helyét mint a biblikus vagy a népdalszerű hangvétel. Felsorolni is képtelenség azt a sokféle hangvételt, versformát, költői sze- rept, melyekben egyforma otthonossággal teremt Szilágyi Domokos új, jellegzetesen saját világot. A játék nála a Minden- ség átélésének az egyetlen igazi költői lehetősége, a milliányi árnyalat és attitűd valamiképpen az Egész benyomását kelti. Bonyolult verséptéményei posztumusz kötetében (*Tengerparti lakodalom*) megfogyatkoztak, tovább folytatta ez a kötet azt az egyszerűsödő tendenciát, melyet az utóbbi években már észlelhettünk Szilágyi Domokos költészetében. Az alakváltoza- tok, játékok pazar bősége azonban még végtetesebb színekben pompázik. Tizenöt variációt ír egy képzeletbeli Weöres-versre, verses naptárt játszik. Teremt, szerkeszt *Apokrif Vörösmarty- kéziratot 1850-ből*, melyben Szerb Antal-idézet, Batsányi sor, Irodalmi lexikon-szöveg tűnik össze a kompozícióban Vörös- marty és Szilágyi Domokos sorokkal. Tökéletes elégiát éppúgy teremt, mint mitologikus sugárzású látomásverset. Művészeté- nek hatalmas birodalmát, színgazdagságát a játékokban észrevét- lenül megjelenő, formát nyerő tragikus életérzés és követke- zetes etikai helytállás fogja egységbe. A groteszk, ironikus vagy tisztán játékos világlátás végsősoron hangsúlyosan alátámasztja az elégikus hangvételű versek fojtogató létélményét.

A játék ezen a ponton világtágítás: olyan mélységekbe me- részkedik általa a költő, melyekbe a játék fölénye nélkül nem szállhatna alá. S ezzel a – már-már abszurd – létezésélménnyel szemben alakítja ki sajátos virrasztó, értéktanúsító, érték- vállaló magatartását (*Héjasfalva felé; Szemből, Halál?, Törpe ecloga*), olyan léthelyzetekben is, amikor az életnek már nincs lehetősége, csupán az etikának. Ez az erkölcsi könyörtelenség

rendezi szemléleti egységbe ezt a színes, a hagyományokat az avantgarde jellegű törekvésekkel szintézisbe hozó költészetet. Szilágyi Domokos a hatvanas években alakította ki a maga modern költői formáit, akkor búcsúzott el a trópusoktól is. Költészetének spontán lírai varázsát utolsó kötetében nem a trópusok, nem a gazdag képvilág, hanem a fogalmi általánosítás, az absztrakciók gyors villanásai, a szinte aforizmatikus leütései hordozzák, melyek legtöbbször — a költői elszánást tanúsítva — a megjelenített élettényekkel éppen szemben képződnek, etikai ösztönzésűek.

A játékban a világot tanulta meg minél teljesebben, szinte iramló igyekezettel és a disszonanciákra érzékenyen. Innen erednek szüntelen és gyors hangváltásai egy-egy versen belül is olykor: az ütköztetés, szembesítés nemcsak játék itt, hanem leleplezés is. A játékkal teremtette meg a maga számára a szabadság övezetét, de a költészetét behálózó játék-értelmezések arra is rávilágítanak, hogy az ő játéka titokban zokogás, s hogy a megcsonkított létezés, a „mindig csak valami helyett” tudat keserűsége menekíti a teljességre vágyó személyiséget a játékhoz, mert abban nagyobb világot teremthet, megélheti azt is, ami lehetne, s aminek lennie kellene.

Veress Miklós *Porhamuja* is csupa változás, szereppróba, behelyezkedés, imitáció, de míg Szilágyi Domokos költészete elementáris filozófiai létélményből teremti meg a világ és a költői személyiség konfliktusait, Veress Miklós a különféle stilizált szerepekben elsősorban önmagát keresi, a sokféleből igyekszik megépíteni az egyetlen arcot. A kötetében megnyilatkozó költői személyiség legszembetűnőbb vonása ez a keresés, bizonytalanság és előremutató önkorrekció. Ő inkább izlelgeti, méregeti a világ különféle lehetőségeit, keresi a maga helyét és lehetőségeit a világban, de annyira mindenütt megtalálja, hogy sehol sincs igazán otthon, ezért váltakozik benne bizonyosság és bizonytalanság, kihívó gesztus és önsajnáló tétovaság. Emögött jelentős változás van pályáján: nem boldog prédikátor már, hanem vívódó, differenciáltabb világképre törő

költő. Úgy látszik, a nagy költészet lehetőségének birtokában van, a tét azonban nyitott: azon múlik, sikerül-e szuverénebb egységbe fognia világképét. Érzékenysége, bravúros sokszínű tehetsége arra mutat, hogy ez elsősorban gondolati erő és erkölcs dolga lesz.

Király László előző kötetének *Régi mesterek* ciklusa portré-versek sorában sugározta a mai költő személyes indulatát és parancsát: az egyszemélyes cselekedetek értelmébe és szükségességébe vetett hitet. *Az elfelejtett hadsereg* kötet verseire is jellemző az idő kitágítása, a költői ént többször látjuk a múltban, más művészi alkotások lírai szituációjában, mint a jelenkori közvetlen vallomás pozíciójában. Közvetlen vallomásversei fájdalom, pusztulást, megvalósíthatatlan nosztalgiákat, őszissé, vetkőzővé vált időt énekelnek, az emberi lehetőségek már nem cselekvésben mutatkoznak, csupán a szándék őrzi azokat. Király László azonban nem reked meg a fájdalomban, a kifosztás, szétszóródás tudatában, hanem megteremti ezekkel szemben a „mégis” pozícióját. Értékként minősíti a számbavett, megidézett múltat, majd más verseiben főként történelmi parafázisok, mára átsugárzó megidézések formájában megszégyenítő erkölcsi mértéket állít fel. Világszemléleti egység, közösségi érzékenység kapcsolja össze így a tárgyuk és külső formájuk szerint különböző verseket. A romániai magyarság létgondjai szólalnak meg az érzékenység és az intellektus közegében. Az érzelmességből való szabadulásnak, kiválásnak is eszéke a sok „utalásos” megoldás, melyekben az „eredeti” motívum felidézése az elidegenítő effektus funkcióját is hordozza annak ellenére, hogy lényege szerint éppen a megidézett és a mai állapot párhuzama a meghatározó (*Olvassuk Cicerót, Az öreg Pieter Brughel*). Olykor azonban a rutinszerűség veszélyét is érezzük, mintha túlságosan könnyedén írna Király László, lazán hagyja a verset, nem koncentrálna eléggé hangulatilag vagy gondolatilag. A kötetet lezáró dialógusvers vagy versdráma, a *Henrik király* viszont kiemelkedő értékű alkotás. A töredékesség látszatának elve szerint épül, egy összetett tragé-

dia egyes töredékmozzanataiból áll a kompozíció, melynek fikatív szereplői a 16. században éltek, de nem a 16. századi történetet verseli meg Király László, hanem szuverén emberértelmezésének találta meg nyitott keretét: mai és történelmileg ismétlődő emberi mentalitásokat ütköztet szuggesztív költői erővel. A dialógusforma teszi lehetővé, hogy ezek a mentalitások önmagukat is leleplezzék, a hatalmi márnak, a megalkuvásnak, számításnak, erőtlenségnek az önpusztító bűnösséget föltárják.

Szöcs Géza költői világának a történelmi idő – a múlt és a képzeletben felvillanó jövő is – természetes életterepe, az emberi létezés esélyeit ilyen kitágított időben mérlegeli. Költészete (*Kilátótorony és környéke*) változatos, „ötletes”. Nézőpontjai mindig szokatlanok, de ez a kötet egészét nézve egy tág világszemlélet háttérével erősített gazdaság. Sok a játék, az alig követhető mutató is lírájában, de a költői személyiség a sok-sok alakváltozat ellenére egyértelműen és gazdagon rajzolódik ki a versekből: érzelmi gyöngédség, gondolati erő, kivételes képzelőtehetség és egyértelmű, kemény és felelős erkölcsiség jellemzik. Nyilvánvaló törekvése és adottsága, hogy mindenről új módon szóljon. A nemzetiségi létforma gondjait is egyértelműen és benső érdekeltiségtől izzóan, összetetten fejezi ki *Levél Burgosba, Angel Otaeguinek* című kompozíciója, melyben személyes hangvétel és történetfilozófiai, erkölcsfilozófiai komolyság társul. Neki is baszk altatóéneket dúdolt az anyja, írja megteremtven eme ötlettel a sorsazonosság külső allúzióját, tudásának mélyebb hitelét: „forradalmárnak / és baszknak születni Spanyolországban / bizony nem életbiztosítás”. Külön elemzést igényelne a *Kérdések a XXVI. század költőihez* című ugyancsak nemzeti-nemzetiségi gondolatkörben gyökerező verse, mely látomásnak és erkölcsfilozófiának egymást erősítő egysége. Szöcs Géza avantgarde ihletésű lírája számtalan alakváltozatban villózik, montázsok, kották, idézetek, stílusutánpótlások és variációk bősége rendeződik nagyobb egységbe benne nagyon sok szertelenséggel, de a nagy költészet lehetőségét bizonyító leleménnyel, tudással és

tehetséggel. Játékai súlyosak, miként Szilágyi Domokoséi, sok nézőpontja van – idő- és térkalandja leginkább Lászlóffy Aladár közelségére emlékeztet.

VII.

A hagyományos költői szemlélet totális felrobbantásának két egymástól merőben eltérő, de lényegében közös gyökerű kísérletével találkozunk az 1978-as év líraköteteiben. A közös indíték az a meggyőződés, hogy a költészet a hagyományos vonulataiban már nem folytatható, gyökeresen újat kell alkotni. Ennek a módja azonban már alapvetően különböző Tandori Dezső és Cselényi László költészetében.

Tandori költészetének alapeszméje és alapérzése az, hogy ez a világ képtelen, üres, értelmetlen, minden komoly jelentőség kiveszett belőle vagy legalábbis észrevehetetlen, felfoghatatlan és a költészet által sem kifejezhető már. A teljes eljelentéktelenülés költészetét teremti meg. A *Még így sem* totálisan jelentéktelen dolgok sokaságát idézi meg, s a jelentéktelenség totalitása révén az ironikus hangvétel válik uralkodóvá, mert ezek a jelentéktelen események, absztrakt tények teljesen kitöltik a költői személyiség világát. Az értelmetlen akciók és eszmeforgácsok kizárólagos kultusza ily módon világunk szatírja. Ennek az ironikus szatirikus világlátásnak azonban egészen határozott nihilista tendenciája van, mert a költői személyiségből teljességgel hiányoznak a társadalmi, történelmi kapcsolatok, törvényszerűségek, félelmetesen leszűkített önmagán kívül semmihez nincs köze.

Totálisan szabad és értelmetlen minden akció ebben a lírában. Varázsát abban kereshetjük, hogy sikerült megteremtenie mondandójának adekvát nyelvi kifejezési formáját. Eszméje az eszmék megszűnése, verseszménye adekvát módon a vers megszüntetése – mindkettőt a saját terepén vonja a teljes ironia körébe. Éppen a leszűkítés és abszolutizálás következtében

Tandori művészete lényegében az elme absztrakt játéka. Annyira ki van párolva belőle a világ összetett realitása, hogy a valóságos életbe nincs közvetlen átjárása. A versek tele vannak zseniális villanásokkal, sorokkal, melyeket azonban lényegében visszavon a rájuk települő ballaszt, fölvállalt erőltetett közöny, káosz. Tandori olyan dolgokkal, lényekkel népesíti be világát, melyek eleve az animális létezési szintre való lefokozást sugallják, mint az emberlétnél értelmesebb állapotot. Mindezt többnyire egymást vég nélkül követő szonettekben adja tudunkra, melyek címében szorgalmas iróniával jelzi a leglényegesebbet: a szonett megírásának dátumát.

Bizonyos, hogy ennyi – önmagáért való – ötlet nincs még egy magyar nyelven szóló verseskötetben. Az aforizmatikus tömörségű egységek abszolút ellentétben vannak a máskor szinte követhetetlen bőbeszédűséggel: nyilvánvaló utalás ez arra, hogy Tandori világgképében annyira nem fontos semmi, hogy nem állít föl belső értékrendet. Következetlen is lenne önmagához, hiszen ahol minden bizonytalan, megfoghatatlan és jelentéktelen, hogyan lehetne fontossági értéksorrend. Öniróniába át-átcsapó aprólékosan és strukturálatlanul részletező szövegei arra is nyomatékkal utalnak, hogy ezeket a szövegeket sem veszi komolyan. Világában minden megtörténhet, bármi következhet bármi után, hiszen a rend és rendszer jellegű gondolkodás és magatartás csak a bizonytalanság állításában következetes. Éppen ezért olyan motívumok kerülnek egymás mellé, s ily módon már egymással kapcsolatba is, melyeknek csak a szélsőségeket fürkésző gondolkodásban van közük egymáshoz, elsősorban az abszurd révén: az elmúlás ugyanis rokonít minden élő. Így például Goethe és a rendőrvicec lelőtt Joe-rendőre is közös abban, hogy Goethe szintén nem úszta meg élve.

Tandori világa tehát rendkívül következetes a haláltudatban, s a világ abszurditásának költői kifejezésében, ha abszurdon azt értjük ami reménytelen, megfoghatatlan, áttekinthetetlen és céltalan. Kétségtelen, hogy ezt a világerzést adekvát

módon fejezi ki a szonett szoros formájának s belső eszméjének ellentéte, rendezetlensége, vagy az a jellegzetes Tandori-módszer, hogy – mivel a lényeg megfoghatatlan, megérthetetlen – verseinek kulcsszavai többnyire olyan névmások, határozószók vagy kötőszók, melyek nem meghatározott főneveket vagy igéket helyettesítenek, s nem ilyenekhez kapcsolódnak, hanem a maguk önálló létében válnak kulcsszóvá, azaz: megfejtethetetlenek. Illetve éppen az a legfőbb tartalmuk, hogy a világ áttekinthetetlenségét, felfoghatatlanságát tudatosítják.

Tandori Dezső előző köteteiben már jószerivel teljesen ki-munkálta, kialakította azokat a költői eszközöket és szemléletet, amellyel a *Még így semben* dolgozott.

Cselényi László a maga újító kísérletét hosszú hallgatásban formálta ki. *Kréta*kor című kötete így alapvetően különbözik a hatvanas évek elején megjelent köteteitől (*Keselylábú csikókorom*, *Erők*). Miden kötete lényegesen eltér az előzőtől. Az első extenzív világélményét a másodikban intenzív, analitikus világlátás váltja fel, a teljesség kétféle megkísértése a két első könyv. Ezután olyan hatalmas bőséget és mélységet egybefogó szövegstruktúrát akar létrehozni, amelyik alkalmas arra, hogy a mindenséget, a teljes költői tudatot és világképet egyetlen műben kifejezze. Ennek a nagyratörő elgondolásnak a terméke a *Kréta*kor. Első ciklusa az első két kötetet rendezi négy-szólamú struktúrába. Igazi kísérlete az *Összefüggések avagy az emberélet útjának felén* című hatalmas méretű szöveg-struktúra, amely külső fölépítése szerint szigorúan zárt, a klasz-szikus szimfónia-képletre emlékeztető, négy-szólamúságra, „négyes számmisztikára” strukturált szöveg, egyes rész-elemei, apró egységei szerint viszont szinte határtalanul nyitott. A cím azt sugallja, hogy ez a szöveg ama nagy és egyetlen, de soha meg nem valósítható teljességvershez, mindenségkölteményhez akar összefüggéseket adni. Zárt jellegét a külső konstrukción túl a költői személyiségben élő két nagy élménykör – Gömör és Párizs, a gyermekkori illetve a csehszlovákiai magyar valóság közege és vele szemben a világváros zaklatottsága, rendkívül

sűrű, áttekinthetetlen világa – biztosítja, hiszen ezek egymással feleselnek mindvégig, egymástól strukturálisan, versalakzatok szerint is elkülönítve.

A zártság és nyitottság összekapcsolásával, egymásbastrukturalálásával akar Cselényi László egy a költői személyiség egész univerzumát bemutató mindenségkölteményt létrehozni. Láthatólag fél attól, hogy a modern világelemeket is zárt, logikai rendbe szorítsa, mert ezáltal lehatárolná azokat, s így eleve le kellene mondania a teljesség igényéről. Ez persze nem feltétlenül így van! A nyitott teljesség érzékeltethető logikus és zárt egységekkel is. Cselényi László a másik utat választja: erős képi fantáziáját az imagizmus képkultusza és a joyce-i tudatáramregény ösztönzése alapján töredezett és az összefüggéstelenség benyomását keltő szöveg alkotásában működteti. A lehetőleg egyetlen szóvá zsugorodott kép önálló egységgé válik, nincs feltétlenül követhető köze a szomszédos képekhez. Így teremt Cselényi beláthatatlanul nyitott világot, melynek azonban a privatizálódás a veszélye: gyakran nem követhető, mert sem logikai, sem hangulati rend nem mutatkozik benne. Ezt az érzésünket gyakran fölerősíti rendhagyó szóalkotásaival, szótöréseivel.

Tandori Dezső és Cselényi László egyaránt végleteket abszolutizálnak: egymással ellentétes elgondolás jegyében. Tandori nem hisz abban, hogy a vers, egyáltalán a nyelvi kifejezés a valóságot tükrözheti vagy teremtheti, Cselényi pedig az egész mindenséget egyetlen költeményben akarja kifejezni.

*

Sokféle értéket, sokféle költői próbálkozást mutat egyetlen évnek a „válogatott” könyvtermése is a magyar lírában, az összkép esztétikai és eszmei értelemben egyaránt színes és változatos. Mégis azt kell mondanunk, hogy elsősorban a folytonosságért való küzdelem, nem pedig a felfedezésszámba vehető új értékek teremtése minősíti költészetünket, így ter-

mészertesnek vehetjük, hogy nem kerülhetett az – egyébként is elég lagymatag – irodalmi érdeklődésnek a tengelyébe. A legjobb esetben is inkább szívós önvédelmi harcát konstatálhatjuk, nem jelez hódító új irányokat, nem bontakozott ki benne a líra forradalmas korszakaira jellemző sodrás, távlatnyitás. Ezzel mégsem annyira a költőket akarom minősíteni, hanem inkább a kort, közeget, melyet szinte egymást kioltó ellentmondásaival együtt mutat meg akárcsak egyetlen évnek a költészete is.

REVICZKY GYULA SZÉPPRÓZAI ÖRÖKSÉGE

„... ez a mindennapi, a közönséges élet, mindennapi, közönséges embereivel, s nem a kivételes helyzetek és szenvedélyek rajza.”¹

1.

Reviczky Gyula szépprózai oeuvre-jéről erősen megoszlanak a vélemények. A kortárs kritika – érthetően – nem ügyelt a gyéren feltűnedező s majd mindig jelentéktelen orgánumokban publikált elbeszélésekre és ujjgyakorlatokra. Egyetlen kivétel az *Apai örökség*. Maga a szerző is elégszerűen, sok – hitünk szerint részben jogos – fenntartással pillantott rá², ám az egykorú sajtóvisszhang csakugyan nem ismert mértéket az ócsárlásban; hiányolta belőle a romantika sablonjait, a megbocsátó, érzelmes-románcos hangvételt, annál inkább sokallotta „naturalizmusát”; kellemetlen műnek találta, holott a korízléshez idomuló kellemest várta tőle. Az egy Milkó Izidor higgadt (s a kisregény hamaros átdolgozásakor Reviczkyt is inspiráló) elemzését leszámítva csupán ingerült elutasítást, teljes értetlenséget provokált az *Apai örökség*.³

Az utókor – a századforduló legkivált – a lírikus Reviczkyért rajongott, a prózai hagyatékáról jószerével megfeledezett.

¹ Reviczky: *Tolsztoj főműve* (1888). In: *Reviczky Gyula Művei*, II. (a továbbiakban: R. Gy. M. II.) Bp. 1969. 492–493.

² Reviczky vélekedését idézi Komlós Aladár: *Reviczky Gyula*, Bp. 1955. 93.

³ Jó összefoglalást ad a mű fogadtatásáról Komlós Aladár: i. m. 92–93.

Évtizedeknek kellett eltelniök s a poéta varázsának kellett megfakulnia, hogy valahára az epikust is fölfedezze az irodalomtörténet. Vajthó László figyelmeztet elsőül, sok szempontból máig érvényesen az elbeszélő Reviczkyre.⁴ Következetes, bár egyoldalú álláspontja hiperkritikus, sőt igazolhatatlan konzekvenciákra ragadta nemegyszer, a kitűnő megfigyelések mégis számosak. Vajthó okfejtése már csak azért is méltó a részleges rehabilitációra, mert a későbbi keltezésű analízisek rendre megkerülték jogos ellenvetéseit. Féja Gézával indul a nagy átértékelés. Az *Apai örökség* nála fényesedik először gáncstalan remekké, s ugyanő mondja ki – deklarációjában több a hevület, mint a meggyőző argumentum –: (Reviczkyt) „Az irodalomtörténet lírikusként könyvel el, holott külön prózáiró volt.”⁵ Ez a felfogás sokak véleményét előlegezte⁶, s közhellyé vált az utóbbi évtizedekben a Reviczky-próza hosszú időkig társtalan realizmusát, de főként az *Apai örökség* hibátlan voltát emlegetni. Nem lel makulát e kisregényben Rónay György⁷, Nagy Miklós⁸ és Németh G. Béla⁹, s ugyancsak ritkaság, ha valaki – Diószegi András például – hangot ad apró és óvatos fenntartásoknak is, a szerző epikában járatlan voltát, a turgenyevi sémákhoz „kínos pontossággal” ragaszkodó eljárásait emlegetvén.¹⁰

⁴ Vajthó László: *Reviczky Gyula*. Bp. 1939. Túl az elszórt megjegyzéseken, leginkább: 20–22., 39–52., 136–149.

⁵ Féja Géza: *Nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. 76. – A Reviczky-fejezet szövegét (uo. 74–79.) némi módosítással megismétli Féja az *Apai örökség* 1944-es kiadásának előszavában: Bp. Nemzeti Könyvtár. 135. 62–64.

⁶ Vö.: Németh G. Béla: *Türelmetlen és késlekedő félszázad*. Bp. 1971. 250.

⁷ Rónay György: *A regény és az élet*. Bp. 1947. 131–141.

⁸ *A magyar irodalom története 1849–1905*. Bp. 1964. 262–263.

⁹ Németh G. Béla: i. h.

¹⁰ Diószegi András: *Turgenyev magyar követői*. In: *Tanulmányok a magyar-ország irodalmi kapcsolatok köréből* II. Bp. 1961. 104.

A Reviczkyt elemző újabb szakirodalomban külön hely illeti meg föltétlenül Komlós Aladárt. Monográfiája találó képet fest a prózaíróról is¹¹, fejtegetései szellemes-érvényes megállapításokban bővelkednek, s bizvást csatlakozhatunk végső konklúzióihoz. Nincs kétség: az *Apai örökség* és a *Selyembogár* jelenti a csúcst a Reviczky epikai oeuvre-jében, e két alkotással foglal el jelentős helyet századvégi irodalmunk „oroszos”, realista vonulatában. Ámde osszuk bármennyire is Komlós véleményét a nagy összefüggéseket és számos részletkérdést illetően, úgy találjuk, hogy nézetei itt-ott árnyalásra, kiegészítésre, olykor helyesbítésre szorulnak, kiváltképp az *Apai örökség* dolgában. Ő csupán egy lábjegyzet erejéig érzi kétségesnek a kisregény tökélyét – magunk jóval szigorúbban ítélnénk.

2.

„...nem beszélteti a humor énjét, egoizmusát közvetlenül, de annál többször adja a maga gondolkozásmódját, érzelmeit, sőt egész életrajzát is idegen személyek szájába.”¹²

Untalan visszatérő kitétele a szakirodalomnak, hogy Reviczky szépprózája szokatlanul erős autobiografikus ihletésből táplálkozik. „...szenvedélyes önarcképfestő” hangoztatja többször is Vajthó László¹³, hogy aztán tüstént túlfeszítse, dogmává merevítse a helyes fölismerést. Mert legyen bárminő fontos és nyomatékos az énszféra, a személyes-vallomásos, lírai inspiráció Reviczky elbeszéléseiben¹⁴, kínálkozzanak

¹¹ Komlós Aladár: i. m. 87–94., 99–105. S írjon bárhol is Reviczkyról, mindig ragaszkodik itteni álláspontjához.

¹² Reviczky: *A humor pszichológiája* (1874). In: R. Gy. M. II. 409.

¹³ Vajthó: i. m. 21., 137.

¹⁴ Vajthón kívül (i. m. 137., 146. stb.) ugyanezt hangsúlyozza pl. Féja Géza (i. m. 78–79.), Diószegi András (i. m. 102) és Nagy Miklós (i. m. 263.)

bármennyire is a Wilhelm Scherer-i három *er* (az Erebtes, Elerntes, Erlebtés) legkétségesebb illusztrációjául, az epikai oeuvre – bár teljes joggal s nem kevés tanulsággal szemlélhető – semmiképpen meg nem érthető pusztán az életrajz felől. Mű és biográfia kapcsolatát, egybefüggéseit és szükségszerű elkülönítését illetően maradéktalanul a magunkénak valljuk Király István okfejtését¹⁵, s nem jut eszünkbe megélt élet és epikus cselekmények, szerző és hősök szimpla és problémátlan azonosságát, csaknem tökéletes egybeesését tételezni. Megbicsaklik, zátonyra fut Vajthó elemzése is, mihelyst ezzel próbálkozik; egynémely rövidzáratai kifejezetten kínosak, sőt komikusak.¹⁶ Épp az marad homályban így, amitől a történetek műalkotássá lényegülnek, objektiválódnak, leszakadván a csak szubjektív érdekű ihletés köldöksinórjáról. Való, hogy Reviczky prózáján – sokkalta gyakrabban és erőteljesebben, mint más, az epikára inkább rendelt alkotóknál – léptenyomon átdereng, átüt, átvérzik az autobiográfia és a személyes líra, igaz, hogy folyvást nyersanyagként kezeli önmagát s a véle történeteket, nagy bőséggel kölcsönözve személyiségjegyeit, életpezódjait figuráinak, ámde nem csupán elbúvik bennük, hanem le is választja, távol is tartja őket. Nemcsak azonos velük, különbözik is tőlük, majd jobban, majd kevésbé érvényesítván a „szerzői kívülét”-et. Korántsem elég regisztrálnunk, hogy alakjai szócsövek, hasonmások – Vajthó tesz így –, látnunk kell önálló létüket, metafora-voltukat is, s mindig ez utóbbi a fontosabb. Úgy azonos Reviczky a hőseivel, miként az őt oly igen kedvelő Krúdy Szindbáddal: metaforikusan és egzisztenciálisan.¹⁷ Nem sikkadhat így el az a többlet,

¹⁵ Vö.: Király István: *Ady és Csinszka. Egy szerelem és egy házasság története*. Kortárs 1980. I. 104–108.

¹⁶ A három férfighóst (Fejérházy Tibort, Rőt Gézát és Dálnok Andrást) pl. egymás folytatóiként s a Reviczky-életút három stációjaként (137.), Dálnok tündőbaját Tibor „züllött ifjúságának következménye” gyanánt értelmezi (139.) stb. stb.

¹⁷ Rónay Györgytől vettük e fogalmakat és értelmezésüket. Vö.: *A hídon* c. Krúdy-novella elemzésével. In: *Miért szép?* Bp. 1975. 85–86.

amely a személyes sorsból is táplálkozó írásokat a magán-érdekűn jóval túlmutató, valóban jelentős, önelvű létezővé, műalkotássá avatja. Szükséges szerintünk is az életrajzi szembeállítás, ám épp azért, hogy kitessék: miképp és mennyire szűnnek meg a direkt összefüggések, mint rendeződnek, formálódnak, stilizálódnak esztétikumká, fiktív realitássá alkati adottságok s megélt valóságdarabok. S csakúgy beszédesek a hiányok és az eltérések ilyformán, mint az az átalakítás gesztusai és mechanizmusa avagy a makacsul visszatérő – bár más-más kontextusba illeszkedő – motívumok. Épp az a kérdés Reviczky szépprózájának vizsgálatakor, miben és mennyire tér el mű a biográfiától, képes-e önálló létre kelni s helyt állni magáért a szerzői sors fedezete nélkül, kizeng-e az empiria sugalmaiból valaminő belső dallam. Az itt a kérdés, miből, miként és mit *teremt* az alkotó, hol, miféle módon és mily meggyőző erővel stilizálja élményeit, tapasztalati anyagát. E műveletek sikere vagy fiaskója rajzolja ki a Reviczky-próza értékrendjét.

Tévesztett út tehát a közvetlen életrajzi megfeleltetés, s mégis látnunk kell Vajthó részleges igazát. Reviczky egy bizonyos határon túl képtelen leválni önnön életútjáról és személyiségéről. Túlontúl az én-műfajra, a lírára termett alkotó, igazából csak a vele megtörténtet (avagy megtörténhetőt) tudja – azt sem mindig! – hitelesen variálni és deriválni. Epikai életanyaga és fantáziája roppant ösztövé, még legjobb műveiben is (az *Apai örökség* sem kivétel) gyakorta érezhetni valaminő kényszeredettséget, elapadni vagy elakadni látszik némelykor az invenció. Nyoma sincs az élet áradó bőségének, dús vegetációjának, szűk medret vájhat csak magának a tények patakja. „... műve csonka és önös – formuláz kemény ítéletet Vajthó –, Egy világot ábrázolna s folyvást önmagába botlik;”¹⁸ szüntűgy akad meggondolkodtató elem abban, hogy írónk három legnagyobb igényű vállalkozását olvasva, „nyom-

¹⁸ Vajthó: i. m. 136.

ról nyomra követhetjük, hogyan vértik el Reviczky anyaga.¹⁹ Erény és fogatkozás egyszermind ez a viszonylagos tényhiány, az epikusi fantázia és invenció soványsága. Erény, hisz szerzőnk már emiatt sem csábul két legjobb elbeszélésében felelőtlen kalandokra, ezért is tartózkodik oly aggályosan a cselekményfűzés és az emberábrázolás riktó valószínűtlenségeitől, s ezért üdvözölheti Jókai és Tolnai Lajos ellenpontjaként Komlós Aladár.²⁰ Megkockáztatnók, hogy Reviczky jó ideig társtalan, „oroszos” realizmusa nem csupán tudatos törekvés, üdvös mértéktartás következése, hanem – legalább annyira – szükség és kényszer szülte érték. Feltűnik, hogy – nem függetlenül a mélyen megélt anyag kimerülésétől – más műveiben (a *Helénben*, de a *Margit szerencséjében* legkivált) mily készséggel törekednék hatásvadász, mesterkélt fordulatokra, egy, a regényességet áhító igény és ízlés kielégítésére.²¹ Hanem mily ügyetlenül, mily vézna leleménnyel mozgósítja ez utóbbiakban a romantika (pl. az átok ülte származás) sablonjait! Reviczkynek csakugyan nincs érzéke „a kivételes helyzetek és szenvedélyek rajzá”-hoz, jó műveit a mindennapiság köreibe vonzza legnagyobb ihletője: a személyes tapasztalat. Márpedig témákban, élményekben, „vaskos, reális” (Arany) életanyagban a poéta sem bővelkedett éppenséggel, a verseibe fogadott világ nem áradó bőségével, sokféleségével, extenzív voltával kelt figyelmet, hanem – még a szókészletben, a költői képekben is – erőteljes redukciójával s intenzív dallamával.²² Várhatnók-e ennek ellenkezőjét a prózaírótól?

Erény, ám legalább annyira fogatkozás is az epikus közlendők meglehetősen szűkössége. Vissza-visszatér az ellenvetés

¹⁹ Uo. 139.

²⁰ Komlós: i. m. 94.

²¹ Érzékeli ezt Vajthó (i. m. 136.) és Komlós (i. m. 99–100., 104–105.), bár egyikük sem ebben az összefüggésben említi.

²² Meggyőzően elemzi e sajátosságokat Széles Klára, *Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra* c. könyvében. Bp. 1976. Főként: 193–208.

Vajthó Lászlónál: Reviczky folyvást ismétli magát, idegen tőle a nagy kompozíció, hősei „alig cselekednek valamit, a költő beszél” helyettük, legjobb művei is „Inkább regényes formába kényszerített tanulmányok”.²³ Túlzó vádak, kétségtelen, mégis akad racionális magvuk, termékenyítő sugallatuk. Kivált a cselekvéshiány, a túltengő szerzői jelenlét fölemlítése, s ebből következően az a specifikus jegy a fontos, amit Vajthó – balszerencsés kifejezéssel – „tanulmányíz”-ként aposztrofál. Látnunk kell: Reviczky prózájában az „elmondás” módszere kerekedik felül, a „megjelenítés” rovására. Épp csak konstatálnók – értékítéletnek korántsem szánva²⁴ – ezt az önmagában indifferens aránytalanságot, ha nem volna oly nyilvánvaló e két megoldás minőségi különbsége. Szerzőnk – még legjobb elbeszéléseiben is, legföljebb kevésbé feltűnő módon – hasonlíthatatlanul otthonosabban mozog az elmondás, a narráció közegében, mint a gyéren adagolt, dramatizált epizódokban. Többségükben kontemplációra hajló hőseit meggyőzőbben állítja eléink valaminő állapotukban, mint a nem túl gyakori akciókban, s jóval örömebb beszél róluk, mintsem beszéltetné őket. Innen van, hogy szembeszökően fukarul bánik a dialógusokkal²⁵, s ha mégis él velük, nemegyszer teremt kényszeredett, papírizú párbeszédet. *Helén* c. novellája – egy lehetséges példa – érezhetően fesztelenebbé, gördülékenyebbé válik, mihelyst csupán a látszatát kell fenntartania a dialógusnak. Tegyük hozzá, hogy csak az *Apai örökség*ben tudja néhány jellemző, visszatérő szóval, stílusfordulattal egyéníteni hőseit, hiteles, egyedítő gesztusokkal pedig egyszer sem ruhazza fel őket. Gazdagon árnyalt, erőteljes figura aránylag kevészer kerekedik a tolla alól – kivétel az *Apai örökség* és a

²³ Vajthó: i. m. 59., 136–137., 139. stb.

²⁴ Álláspontunk azonos a Szili Józsefével. Vö.: Szili: *Látópont, kommentár és értekezés az elbeszélésben*. Literatúra, 1979/2–3. 242–243.

²⁵ Vajthó mutatott rá elsőül: i. m. 139.

Selyembogár. Emberismerete, típusbősége nem a vérbeli epikusé, s legkevésbé remekel a tőle elütő jellemek rajzában.²⁶ Tétélességtől, több-kevesebb didakticizmustól egyik műve sem mentes, s vajmi csekély lelemény nyilatkozik meg a történetek végakkordjaiban. Első, ifjonti kísérleteit szívesen zárja valamely szentenciózus – többnyire Aranytól kölcsönzött – versidézzel, utóbb meg a tézis aforisztikus vagy szemléltető változatával próbálkozik. Meglepő, de még a névadásban sem jellemzi túl sok invenció. Hol aggályosan ragaszkodik a már megelthez (Mehlsack, Pissek, Dolóresz stb. például korai írásaiból származott át az *Apai örökség*be, Fejérházy Tibort a *Margit szerencséjében* látjuk viszont) másszor meg paródiába illő neveket (dr. Ezerjófű, Kortés Dini, Peörghe Laci stb.) vegyít ügyetlenül a hiteles hangzásúak közé, s aligha szerencsések az egytagú, koppanó családnevek (Röt, Lécz, Zóts) a *Selyembogárban*. Nézzük bármerről is, egy a tanulság: Reviczky epikusként sem eruptív alkat, valóságanyaga és fantáziája meglehetősen korlátozott, s tüstént botladozni kezd, amidőn távolabbra tétováznék a személyesség köreitől.

Amily kockázatos és kevés hasznú vállalkozás a biográfia és a művek közvetlen megfeleléseit regisztrálni, épp annyira fontos és szükséges rámutatnunk az elbeszélések mélyrétegeiben megbúvó hasonlóságokra, nemkülönben a megformálás több-kevesebb esendőségének végső okára. Úgy találjuk, hogy – szimplifikálva némileg a dolgokat – két, makacsul visszatérő motívum rokonítja mindennél erősebben a Reviczky-történeteket, a legigénytelenebb vázlattól az *Apai örökségig*. Egyik a kétes, a megszólásra alkalmat adó, a „törvénytelen” származás, majd mellékesen, majd a história centrumába emelve.²⁷ Testet ölt ez az *Apai örökség* Klára-részleteiben csakúgy, mint

²⁶ Lásd a 8-as számú jegyzetet!

²⁷ Fölfigyelt erre már Vajthó is. „Származásának emléke . . . elbeszéléseinek főalakjain kimondatlanul is ott borong” (i. m. 11.). Hozzátennök: nem mindig a főalakokon!

a *Helénben* és a *Margit szerencsésében*, s Rőt Géza nemes, ám váratlan gesztusát ez is motiválja. Kiegészítője, más szférába transzponált folytatása ennek a másik mozzanat. Átleng Reviczky minden epikai művén az otthontalanság fájdalmas dallama, illetve az otthonkeresés nosztalgája. Széles a skála a jó művek megejtően tartózkodó panaszától, a kezdetleges próbálkozások (*Mire tanít az élet*, *A templom egere*, *Majális* stb.) primitív, vizenyős szentimentalizmusáig. Ez utóbbiak inkább sápkóros illusztrációi az akkortájt divatozó érzelgős altruizmusnak, karitatív mutatványoskodásnak^{2 8}, hogy annál szívszorítóbb legyen a többi. A kiteszítottság, a valóságos és virtuális otthon sóvárgásának mélabúja teríti be Reviczky összes elbeszélését, a megérkezés, a hazatalálás szépségéről beszél a *Kiket hoz a négyökrös cséza* csakúgy, mint az idill szigetének álmodott Gényey-ház a *Margit szerencsésében*. Akár ha a nietzschei *Elhagyatva* mollba szelídített parafrázisait olvasnók: „jaj, akinek nincs otthona!” (Képes Géza fordítása).

Ami pedig minden epikus munka közös fogatkozását illeti, az egységes átformáltság hiányában vélnők fölfedezni a magyarázatot, első renden – de nem csupán – esztétikai értelemben. A legjobb művek sem mentek mindenütt ennek következményeitől. Különös, de a szakirodalom jóformán szót sem ejtett róla eddig.

Föltétlenül célszerűnek látszik két csoportra bontani Reviczky elbeszéléseit. A legnagyobb téma, az *Apai örökség* adná egyiknek a fókuszát, s a direkt vagy indirekt előzmények helyezkednek el körötte. Nincs kijelölhető centruma a másiknak; elegendő darabokból áll össze, s fölötte heterogén arculatú. A csoporthatórokon átnyúló azonosságokat, összefüggéseket szem előtt tartjuk mindenkor.

^{2 8} Vö.: Rónay György: *Petőfi és Ady között*. Bp. 1958. 136.

3.

„Urad két óriási zsarnok:
A körülmények és a véred.”

(Reviczky: *Schopenhauer olvasása közben*)

Kettős determinizmus szorításában vergődnek Reviczky hősei: az átöröklés, a „véralkat” parancsol nekik egyfelől, ámde legalább oly nagy úr a milió, amelyben élniök rendeltett. Biológiai és társadalmi komponensek összegződnek írónk emberképében, s átszínezi mindkettőt a létharc darwini gondolata.²⁹ Merev, fatalista felfogást ígérnek a teoretikus megnyilatkozások, a szépprózában viszont — szerencsére — nemigen lehetni nyomát effélének. Eltekintve némely kivételektől, inkább a környezet, a társadalmi-szociológiai szituáció primátusa érvényesül, olykor az írói szándék önkéntelen helyesbítéseképp (mint például az *Apai örökségben*³⁰).

Több érdektelen s roppant kezdetleges művecske akad az elegyes írások csoportjában. Jelzi ez is, mily gyéren szivárog az inspiráció, amely nem a legnagyobb téma élményköréből táplálkozik. Mosolyt fakasztóan együgyű *A templom egere* csak úgy, mint a *Majális*, holott mindkettőben jelen van a kitzsítotttság és az otthonsóvárgás motívuma. Tanmesék, erkölcsnemesítő célzatú melodramák, ihlet és invenció híján senyvedő próbálkozások, erőltetetten negédes stílusban. Az előbbi pl. a „szegény, mint a templom egere” szólásból iparkodnék történetet sajtolni, az utóbbi kellemkedő idillje viszont a *Margit szerencséjének* némely lehangoló részleteit anticipálja.

Nagyobb figyelmet érdemelne az *An der tiefen, blauen Donau!* Strauss — reminiscenciákat is ébresztő kísérlete. Ki-

²⁹ Vö.: pl. *Humor és materializmus* (1876) R. Gy. M. II. 444–448. stb.

³⁰ Németh G. Béla: i. m. 250.

forratlan, ügyetlenül stilizált és scenírozott írás ez is, amolyan illusztrációféle Reviczky humorelméletéhez, hőse ugyanis „egy szögletes modorú, félénk, garastalan poéta, ki azért a büszkét játssza, és Schillerrel az égbe jár látogatókba”.³¹ A kis történet erénye ábránd és való, fellegjárás és naiv ügyefogyottság állandó, önironikus szembesítése és egybejátszatása, egy lebegő lelkiállapot megörökítése, valamint egy-két érdekes stílus-elem.³² A koncepció és a megformálás egysége hiányzik, elvégre is bajosan szervesülne emlékidéző merengés, költői látomás, impresszionisztikus tájrajz és szavalmányba átcsapó „esztétikai” fejtegetés. Variáció, melankolikus futam ez az önarckép és novella határán tétovázó kísérlet is a szegénység és a magány, a társ- és otthonhiány témájára.

Híjával van az egységes átformáltságnak a *Helén* c. elbeszélés csakúgy, mint az eddigiek. Keret és történet kapcsolata korántsem szükségszerű, a „ráma” (kivált a nagyon ügyetlen lezárásban érezhetni ezt!) nem képes összeszővődni a históriával, csupán a mesére ürügyet adó elemként funkcionál. Nem keltheti így az elbeszélés egységes organizmus benyomását, széthasad, külön lélegzik a két fő komponens. Bármilyen paradoxul hangzik is, előbb, hitelesebb, hangulatosabb a keret (a lassan leereszkedő nyári est rajzával például), mint a volta-képpen mag, a bizarr szerelmi történet, mesterkéltnél alapötletével, szükségtelenül felduzzasztott terjedelmével, bőbeszédű, fontoskodva részletező előadásmódjával, a feszültséget csigázó, hatásvadász fogásaival. Megszűnik itt jószerével az amúgy sem túl invenciózus párbeszéd, a rejtély megfejtéseként újabb mese ékelődik a mesébe: kevés a lelemény, túl sok az irodalmias,

³¹ Vö.: *A humor pszichológiája* (1874). R. Gy. M. II. 393.

³² Feltűnik pl. – 1876-ot írunk! – a századelő „impresszionista” epikájának egyik roppant hatásos és karakterisztikus újítása, az ún. helyettesítési eljárás (Vö.: Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Bp. 1975. 109–114.): „Ist dieser Platz frei? – szólított meg egy *gerlicehang*, s akkor egy *fehér kis kéz* már félretolta volt a kézitáskát.” (Az én kiemeléseim! L. H.) R. Gy. M. II. 324.

könnyen romló mozzanat! Komlós csupán a befejezés extrém, „rossz értelemben regényes” voltát kárhóztatta, magunk a novella egészét tartjuk elhibázottnak, s megjegyezzük, hogy nem áll helyt az a kitétel, amely „vérszerinti testvérek”-ként aposztrofálja a szerelmeseket.³³ Ennek épp az ellenkezője derül ki a história végén. S itt, a titok kipattanásakor lesz jól láthatóvá Reviczky személyes érdekeltsége szintűgy, mint invenciójának bágyadtsága. Kiderül, hogy ez a mesterségesen feldagasztott, „fondorlatos” késleltetésekkel és elhallgatásokkal teli történet igazából a csattanó kedvéért íródott, az pedig nem csupán változat a kétes származás és a számkivetettség ismerős szólamára, hanem parafrázisa egyszersmind az *Apai örökség* egyik mellékes motívumának. Helén sorsa minden főbb elemében a Kláráét ismétli. Névleges apja kétszer nősült, s utolsó éveit ágyhoz szögezett betegként senyvedte végig, akár Fejérházy Béla. Ő maga a ledér életű második feleség valamelyik szeretőjének gyermeke, s ha amott Tibor nézte „erkölcsi borzongással”³⁴ a történeteket, itt Haranghos Péter teszi ugyanezt, hogy – hasonlóan az előbbihez – semmiféle közöséget, látszatrokonságot se vállaljon a „húgocskával”. Tegyük még hozzá: az elárvelt, közeli hozzátartozók nevelte Helén éppúgy tizenhét éves korában döbben rá az igazságra, nyugtot nem hagyó, sivár társtalanságot ígérő szégyenére, mint – Reviczky. Itt is fölfakad tehát a nagy, személyes fájdalom, csakhogy ügyetlen a tárgyiasítás, s ami találó részlet, hiteles, árnyaló ecsetvonás lehetett az *Apai örökség* tablóján, nem hajlandó az a novellában valódi, önálló létre kelni.

Nem hiányzik a családi rejtély, a származás foltja és átka a legnagyobb terjedelmű vállalkozás, a *Margit szerencséje* íveiről sem. Az érzéki szerelem, „a vér játéka” űzte a címszereplő anyját örökös kalandokba, s a múlt árnyai vetülnek a jelenre is. Különcség, önfejlőség, nyugtalan rögtönző kedv Margit „anyai

³³ Komlós: i. m. 100.

³⁴ R. Gy. M. II. 147.

öröksége”, hogy a kisregény végén már a maga választotta körülmények hatalmát nyögje a „véralkat” sugallatai után. Biologizmus és társadalmi determináltság összjátékában ezúttal is az utóbbinak jut a főszerep. Tézisregénynek készült volna a *Margit szerencséje*, ámde annak sem elég mély, átgondolt és következetes. Nincs a műnek belső organizmusa, tudatosan kifejlő koncepciója, de még igazán központi figurája sem. Egymásról vonják el a figyelmet a regény főbb alakjai, Reviczky érdeke is ide-oda száll, s csak Fekete és Dálnok erőszakolt halála után állapodik meg Margitnál. Keresztezik és lerontják inkább egymást a nem kellően motivált sorsok, mintsem hogy egy alapeszme felé mutassanak. Rokonítaná őket ugyan a sóvárgott, ám meg nem ízlelt boldogság motívuma és – híven a mű téziséhez – a nemezisként lesújtó balszerencse, csakhogy a hősök gyarló megformáltsága okán ebben sincs elég kohézió. Pedáns rigorozitással teljesednek be Margiton tulajdon szavai: „A szomorúság ízléstelen állapot”, s látnia kell, mily magahitt és dőre illúzió volt a szerencsét önnön elhatározásunk, a körülményekre ügyet sem vető belvilágunk függetlenségének tekinteni³⁵ – sorsa, kezdetlegesen elképzelt és kivitelezett figurája mégsem tud megrendíteni. Hasztalan mintázná Dálnok András a századvégen oly közkeletű, Reviczky-nél versben, levelekben és tanulmányban³⁶ egyszersmind feltűnő tantaluszi végzetet³⁷, ha alakja meggyőző erőben, emberi dimenziókban oly igen szűkölködik. Nála is hiteltelenebb szereplő a rejtélyes romantikus, a Byron Laráját és Lenau szerzetesét egyaránt felidéző Fekete Bódog, életcsömörbe forduló szerelmi csalódásával, holott önkéntes – és merőben indokolatlan – halála három örököst is otthonhoz segítene, ha

³⁵ Uo. 244., 287., 322–323.

³⁶ Vö.: *Századunk pesszimizmusa* (1884). R. Gy. M. II. 455., illetve Széles Klára: i. m. 124–126., 222–223.

³⁷ R. Gy. M. II. 240–241., 243., 254–255., 305. stb. legfőként: 256.

már a sajátját meg nem teremthette semmiképp. Nemes gesztusa érezhetően kedves a szerző szívének, zörgő papirosfiguráját azonban e rokonszeny sem képes életre galvanizálni. S mihez kezdjünk az egymást kizáró elemekből összerótt self made man-nel, a derék Heil Mártonnal, kit hol a feltörekvő polgár típusaként becsül, helyel-közzel – mint zongoravirtuózt (!) például – egyenesen túleszményít Reviczky, benne láttatva az üresfejű dzsentrikompánia ellenpontját, hol meg joggal lenézett, már-már élclapba illő karikatúrává alacsonyít? Heil úr balszerencséje, végső, keserves csalódása még annyira sem logikus, szükségszerű és sugallatos, mint a többieké, föl nem foghatjuk, mit is példázna. A rangkórság, az úrhatnámság átkait semmiképp. Roppant ügyetlen és fölösleges Fejérházy Tibor „vendéjátéka” a kisregény ívein, rosszul és vázlatosan elgondolt alakja az adott kontextusban a legminimálisabb hitelt és jelentőséget is nélkülözi.³⁸ Bármilyen meglepő, Reviczky igazából az érdektelen Gényey Mihályhoz csatlakozik, bosszantóan kisszerű, filiszteri szentenciáiban is igazat ad neki, s tőle még a boldogságot sem tagadja meg . . .

S nemcsak koncepciójában bizonytalankodik, nem csupán főszereplőivel divergál ez a mű. Kettéhasad jóvátehetetlenül hangvételeiben is, szatírárt és émelyítő negédesseget próbálva elegyíteni. Az egységes átformáltság hiányzik itt is. Találó, bár nem túl árnyalt a kép a kisváros örökkön dorbézoló, krakélerkedő, zsidóheccelő, polgármegvető és pletykaéhes dzsentri-jéről. Az *Úri muri*, a *Kivilágos kivraddig* (számtalan műre hivatkozhatnánk még!) világából, atmoszférájából előlegeznek valamit e lapok, hogy az érzelmes idill, a könnyfacsaró szentimentalizmus hangjai szólaljanak meg másutt. A Gényey-porta kínosan kellemkedő azilumában, Fekete Bódog felcsukló zokogásában folytatódik némely korábbi művek olcsó érzelgése, s meglehet, hogy ez a szféra dickensi inspirációkból is táplál-

³⁸ Vajthóval értünk egyet: i. m. 141–142.

kozik.³⁹ A Szép Ház nyárspolgári nyugalmában, derült és nyájas légkörében, állandó és émelyes jóságában akár ha a *Twist Olivér* Maylie Rose – fejezeteit látnók viszont. Az idill szigete ez, foglalata Reviczky otthonnosztalgáinak, s csak azok az igazán boldogok, akik ki nem szakadnak vonzásából. Kontrasztja a Gényey-ház csak Margit konokságaitól megzavart harmóniája a tágabb világ bárdolatlanságának és diszharmóniájának, testet ölt benne a szelíd örömmel teljes kisvilág és a sokak hajótörését okozó, „kemény” nagyvilág ellentéte⁴⁰, ám ha funkciója nyilvánvaló is, léte, hangulata, megjelenítése egy pillanatra sem szerves és hiteles.

Tizedelik egyéb fogyatkozások is a *Margit szerencsését*. A roppant vézna, invenciótlan cselekményt gyakran csak a meseterkelt véletlenek (váratlan találkozások, kihallgatott párbeszéddek stb.) képesek továbbmozdítani, marionettbábok csupán a mellékalakok⁴¹, s még a stílusban sem telhet túl sok örömmünk. Megcsillan ugyan a satirikus-malíciózus részletekben egy-egy lelemény, hogy annál vértelenebb, papírizúbb legyen másutt az erőltetett negéd, a szalonnyelv finomkodása és bájolgása⁴², s akad ilyesféle nyelvi képtelenség is: „... halkan felharsant a zene.”⁴³ Mindenestül félresikerült alkotás a *Margit szerencséje*, nem segíthet rajta egy-két ügyesen, élénk vonásokkal felvázolt szituáció, némely vallomásos tirádák szépsége s a körszerűen teljesedő, a lezárásban a nyitányt idéző szerkezet sem.⁴⁴

³⁹ Reviczky gyakorta hivatkozik elméleti írásaiban Dickensre, a *Humor és materializmus* (1876) pl. egyenesen jézusinak nevezi morálját és humorát: R. Gy. M. II. 442.

⁴⁰ Uo. 244., 306. stb.

⁴¹ Vö.: Vajthó: i. m. 139.

⁴² Illik erre mindaz, amit a Reviczky-líra „almanach”-rétegéről mondott el Széles Klára: i. m. 43–48.

⁴³ R. Gy. M. II. 263.

⁴⁴ Minden egyébben utalások nélkül is a magunkénak valljuk a kisregény Komlós adta interpretációját: i. m. 102–105.

Messze kimagaslik az elegyes darabok közül az 1888-as keltezésű *Selyembogár*. Majdnem tökéletes remekmű ez, s róla szólván csupán kiegészítően Komlós autentikus elemzését. Teljességgel érthetetlenek és semmisek ezúttal Vajthó László megjegyzései és ellenvetései, cáfolatukkal nem is foglalkozunk. Seholy másutt nem azonosul oly hőfokon, oly fájdalmas, mélyen megélt részvéttel és lírával hős és szerzője, mint épp e novellában, s nyilván e bensőséges viszonyból, személyes érdekeltségéből következik a mű megrendítő hatása, csaknem egységes átformáltsága, esztétikai érvénye és hitele. Nagy, keserű vallomás a *Selyembogár* a lenézett, a vásári csepűragónál alig többre becsült poéta sorsáról, s egyik öntépően odavetett megjegyzése mintha Falk Miksa semmitmondó, vállveregető dicséretére reagálna.⁴⁵ Szép és elgondolkodtató variáció a történet az „Az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon!” Csokonai fölpanaszolta s a századvégen újra oly aktuális⁴⁶ témájára, benne zokog Nietzsche fájdalma: „Csak bolond, csak költő!”, s tán még Baudelaire-t is megnevezhetnők távoli ihletőként. Tudunkkal senki nem figyelt fel eddig a Rőt Géza versében „alva szálló albatrosz madár”-ra, holott ugyancsak beszédes motívum ez!⁴⁷ Mi más visszhangozna a história egésze és a főhős sorsa (fölerősítve, kiegészítve mintegy a selyembogár-allegóriát), mint a nagy francia előd művét, s ki más Rőt Géza, mint melankolikus „légi herceg”; „szárnyán kalandra szállt”, ám „itt lenn” „sántít suta félsszel”, hiába „szép csoda”, csak „rút röhejre kész” . . . Versben⁴⁸ – tanulmányban⁴⁹ egyaránt feltűnik Reviczkynél Baudelaire neve (az utóbbiban nem akárminő lelkesedéssel szól róla), fordít is tőle (az *Éjjeli számvetés*-t), s már 1887-ben elkészül *Az albatrosz*

⁴⁵ R. Gy. M. II. 357. – Falk Miksát idézi Széles Klára: i. m. 34.

⁴⁶ Vö.: Rónay György: Petőfi és Ady között. 216–220.

⁴⁷ Korompay H. János friss keltezésű tanulmánya sem vesz róla tudomást: *Reviczky és Baudelaire*, Filológiai Közlöny 1977. 403–416.

⁴⁸ Ugyanannak (*Ifjú pesszimistának*)

⁴⁹ *Optimizmus, pesszimizmus* (1887). R. Gy. M. II. 480.

első magyar átköltése, Endrődi Sándortól⁵⁰. Vegyük még hozzá, hogy a novellánál négy évvel korábbi, 1884-es keltezésű *Pálma a Hortobágyon* c. verset a Baudelaire – remek magyar változataként emlegeti a szakirodalom⁵¹, s tüstént kitetszik: több a véletlennél a *Selyembogár* és *Az albatrosz* finom, sejtelmszerű összecsengése.

Rőt Géza azonban nem csupán „az ábránd tengerén” kalandozó széplélek, ki megbotlik folyvást tulajdon szárnyaiban, nemcsak úgy bolyong, „mint aki alva jár”, hanem könyörtelesen boncoló elméjű Hamletként⁵² is viselkedik. A dán királyfi talányos alakja és bölcselete igen kedves volt mindenkoron Reviczky szívének, neve számtalanszor előbukkan az elméleti írásokban⁵³, de „bizonyos hamleti undorral”, tettet bénító „hamleti tépelődés”-sel nézi a világot az *Apai örökség* központi figurája is.⁵⁴ Sokkalta több e vonzalom a pusztá kordivatnál⁵⁵, valami roppant fontos és személyes ügy ölt testet benne és általa. Nem a metafizikai kételyek közt hányódó Hamlet, hanem a világ hitvány berendezkedését és örök bábjátékát megvetéssel és rezignációval szemlélő hős a lényeges itt, az elemző-kétkedő elme fájdalmas-gyönyörös fölénye a földi lét bornírt és hívságos tülekedésének láttán. A maga és a hősei helyzetét, a kudarcok okát, a világ szálnalmas mechanizmusát véli átvilágíthatónak és definiálhatónak Reviczky a dán királyfi segítségével. Ámde túl az azonosságokon, szembeszökőek a különbségek is. Fejérházy Tibor a maga kisszerű önfeladásá-

⁵⁰ Vö.: Király István: *Ady Endre*, I. Bp. 1970. 154.

⁵¹ Uo.

⁵² R. Gy. M. II. 378.

⁵³ A legterjedelmesebb és legpregnansabb Hamlet-értelmezést *Az ambícióról* (1877. Reviczky Gyula *Összegyűjtött művei*. Bp. 1944. 517.) és a *Századunk pesszimizmusa* (1884. R. Gy. M. II. 458–459.) c. fejtegetésben találjuk.

⁵⁴ R. Gy. M. II. 146., 198.

⁵⁵ A századvég Hamlet-kultuszának okairól és jellegéről lásd Rónay György kitűnő elemzését: *Petőfi és Ady között*. 185–189.

nak, ellenszenves passzivitásba süppedésének igazolásául gyár-tana filozófiát Hamlet szavaiból, Rőt Géza pedig épp a tevékenység, a szellemi alkotás büszke szféráiba szökken a dőre illúziók szétfoszlatása, a kérlelhetetlenül következetes, a dolgokat és jelentőségüket néven nevező elemzés révén. Önnön szituációját, szerepét, kilátásait tudatosítván, elernyedés helyett fölemelkedik, a nyüzsgő jelenségvilág fölött lebeg, szánakozó megértéssel, *részvétellel* tekintve az alant zajló komédiára. Hamlet oldalán, impulzusokat kapva tőle is, járja meg Rőt Géza Reviczky humorelméletének stádiumait: az igazságot, a haragot és a jóságot, hogy végül is „nyugodtan, bizonyos rezignációval” pillantson vissza mindháromra, mialatt szívében a „pesszimizmusban tisztult emberszeretet kacagva sír.”⁵⁶ Korántsem meglepő a dán királyfi ösztönző jelenléte a föleszmélés, a megvilágosodás eme folyamatában, elvégre Shakespeare – Reviczky így véli – „a legnagyobb humoristák” egyike, s benne él a „mély szánalommal párosult együttérzés az elnyomottakkal.”⁵⁷ S ekként érkezünk el a részvéthez, amely kétségkívül kulcsfogalma szerzőnk sajátos humorbölcseletének⁵⁸, s ekként érthető meg csupán a váratlan és látványos gesztus, amellyel Rőt Géza a kezét nyújtja a megesett, a kor fogalmai szerint perditává vált tanítóleánynak. Társul vállalja az elbukottat, mert megértette, reménytelennek találta s „mégis szereti a világot, irgalmas szamaritánus, ki segíteni akarna . . .”⁵⁹ Nem a szerelem, hanem a szánalom, valaminő sorsközösség dacos megvallása indokolja a költő hirtelen altruizmusát, s akár ha a második *Perdita*-ciklus távoli visszhangját hallanók: „Szeretlek, mint egy elhagyottat // Egy másik elhagyott szerethet.” Csakhogy ami jelképes frigy volt amott, az itt már valóságos, s nem föltétlenül hiteles, meggyőző, kellően

⁵⁶ *A humor pszichológiája* (1874). R. Gy. M. II. 396–398.

⁵⁷ *Arany mint humorista* (1874) R. Gy. M. II. 414–415.

⁵⁸ Vö.: Komlós: i. m. 30.

⁵⁹ R. Gy. M: II. 408.

motivált epikailag az a fordulat, amely támadhatatlanul logikusnak tetszik az elmélet felől. Mások a műalkotás törvényei, mint a bölcseletéi, egy gondolatmenet koherens volta nem involválja szükségképpen az epikai igazságot. Gondja volt ugyan Reviczkynek a végkifejlet előkészítésére (akár a selyembogár-allegória vigyázatos kibontására), ámde kevés számú és túl direkt az anticipáció, s hiányzik az idő is a fokozatos mennyiségi felszaporításhoz. Váratlan, disszonáns akkorddal ér így véget az elbeszélés, amely az egységes átformáltság társtalan remeke lett volna egyébként; kétes értékű győzelmet aratott az elméletíró az epikuson. S ezt a végső megingást – sajnos – semmi nem feledtetheti: nem a cselekményvezetés ügyessége és eleganciája, nem a dialógusok szokatlan élénksége és gráciája, nem az előadás nyugodalmas, ritmikus csobogása, nem a jólesően arányos tagolás avagy a kis részletek és a stílus megannyi finomsága. Mily nagy érzéke van Reviczkynek a Komlós emlegette imponderabiliákhoz, bizonyítja a Lécz-porta „szegényszagának” vagy Julcsa naiv-gyermeteg lelkületének elemzése, s hányféle hangnemben otthonos! Epés gúnyjal persziflálja a sajtónyelv üres bombasztjait⁶⁰, feltűnik nála a szabad függő beszéd egyik meglepően modern fogása, a zárójeles közbeékelés⁶¹, hogy másutt a stílus tömör plaszticitásával vagy – az „enyhe fényű”, „lány lengés” típusú szintagmákban például⁶² – rebbenésnyi szépségével ragadjon el. Nem zavar itt az sem, hogy az erdei bál epizódja avagy Rőt Géza udvarlói esetlenkedése némileg az *Apai örökséget* idézi. Minden a helyén van a *Selyembogárban*, egyedül a befejezés hibádzik, csak miatta kevesebb ez a novella a lehetőnél.

*

⁶⁰ Uo. 359., 364.

⁶¹ Uo. 353–355., 365–366. – Vö.: Herczeg Gyula: i. m. 238–239. Az *Apai örökség* még gyakrabban él a közlési szint effajta váltásával.

⁶² Uo. 372., 375.

„Az *Apai örökség* elnagyolt, vázlatos, befejezetlen munka; látszik rajta, hogy szerkesztő koromban, naprul-napra, folytatásonkint írtam lapomnak. Van benne ugyan jellemzésre törekvés, még inkább igazságra való törekvés (. . .), de a kompozíció és a művészi forma teljes hiányában leledzik.”^{6 3}

Majd egy évtizeden át volt viselős legtöbbre becsült munkájával, az *Apai örökséggel* Reviczky Gyula. Számos terv, újjgyakorlat, bevégzett vagy félbehagyott próbálkozás jelezte részint a téma fontosságát, feszítő erejét, másfelől meg a kihordás, a végső formába öntés gyötrő nehézségeit. A sok küszködésből nem született gáncstalan remekmű, Reviczky ebben a kisregényben sem bizonyult vérbeli epikusnak. Fontos állomás a magyar próza történetében az *Apai örökség*, de semmiképp sem a megérkezése.

Figyelemmel kísérve a kisregénybe – csak némi átalakítással avagy megszüntetve megtartott formában – beépülő tollpróbák, fragmentumok tendenciáit, a leválasztás, az elidegenítés hiánya ötlük szembe elsőül. Túl közlelő, túl megértően szemléli még hőseit Reviczky, távolságtartás helyett inkább azonosulásra készen. Korántsem véletlen az előgyakorlatok többségében feltűnő éntéma, s még a kétszer alkalmazott auktorialis megoldás is csupán technikai következményekkel jár. Ez a mohó személyes érdekelttség az ok – a megformálások gyarlóságait most nem is említve –, hogy e művecskék képtelenek igazán jelentőssé, önmaguknál többet mondó alkotássá lényegülni. Csak akkor szülehet meg az *Apai örökség*, amidőn az egyeólvadás vágyaival szemben a kívülmaradás igénye kerekedik felül a szerzőben, amidőn már „Önmaga fölött lebeg . . .”^{6 4} A kisregény szép kettőshangzatai ebből a dua-

^{6 3} Reviczky levele Justh Zsigmondhoz, 1885. augusztus 2-án. Idézi Komlós: i. m. 93.

^{6 4} Vajthó: i. m. 60.

lizmusból, azonosulva távolságot tartó modalitásból következnek.

A nagy téma első moccanását a *Tóni bácsi, a zug-ügyvéd* c. „Jellemrajz”-ban észlelhetjük.⁶⁵ Kezdetleges, nyersanyagát alig-alig stilizáló, megfinomító kísérlet ez, mégis árulkodó. Fel tűnik benne az *Apai örökség* megannyi eleme (az adósok börtöne, a folyvást pörösködő, majd meghaló apa, a vidéki nevelősködés stb.), ámde jóval fontosabbak a felszín alatt meghúzódó hasonlóságok. Joggal tekinthetjük a címszereplőt, ezt a kallódó, napról napra élő egzisztenciát Fejérházy Tibor előképének. Tóni bácsi csupán a múltjával (hajdani szerelmével és a szabadságharccal) vállal lelkendező avagy elérzékenyült közösséget, az adott világban pusztán vegetál. Elszakadt a körötte zajló élettől, így lehet „önálló és szabad”, „nevetséges” és „csodálatra méltó” egyszersmind. Nem sző terveket, mit sem törődik „a világgal és jövőjével”. Nem küzd, nem tülekedik, különösebb gondja még a létfenntartásra sincs. Hazája a jelen épp sorra következő perce. Borzongással elegy bámulattal pillant Reviczky erre a furcsa és zseniális emberre, kinek „véralkata az eszményiség és a legalantabb járó földiség csodálatos keveréke”, s idegenkedését sokszorta felülmúlja csodálata. Az új kor Diogenészét fedezi föl e szánalmas és lenyűgöző figurában – Fejérházy Tibor is efféle cinikus tagadója lehetne „az álszégyennel, igényekkel telt” világnak⁶⁶ –, s ugyanazért magasztalja itt Tóni bácsit, amiért az *Apai örökség* hősét oly irgalmatlanul elmarasztalja majdan: nemtörődöm passzivitásáért, akarathiányáért, csak a jelenre ügyelő kallódásáért. S látnunk kell: ezúttal még a „véralkat” a legfőbb sorsmagyarázó, bár szóba kerül a múlt, a körülmények determinizmusa is. Jócskán módosul ez az összefüggés utóbb, a kisregényben.

⁶⁵ Reviczky Gyula Összegyűjtött művei. Bp. 1944.

⁶⁶ R. Gy. M. II. 197.

Hasonlóképp fordul visszajára az *Apai örökség*ben a másik előkép, a *Humor és materializmus* c. esszébe fűzött epizód^{6 7} jelentése is. A kis kaland főszereplője, Hiribiri rokona, leszár-mazottja Tóni bácsinak, ám ha utóbbi a kor „hőse”, előbbi már egyenest „a jövő század képmása!” Tüntető, hivalkodó nemtörődömsége, cinikus magatartása méltó és autentikus válasz egy kisszerű, zavaros, haszonvadász kor kihívására, csak így őrizhet meg valamit a régi ideálok foszlányaiból. Ez a világot negligáló attitűd, ez a „humorral” teli kivonulás az értékörzés gesztusának tetszik Reviczky számára 1876-ban, hogy a kisregény – miközben csaknem szövegszerű pontossággal veszi át a történetet – már a fonákjáról szemlélje s Fejérházy Tibor kritikáját olvassa ki belőle.

Felfogásunk szerint az *Apai örökség* előzményei közt foglalhat helyet a *Mire tanít az élet* c. roppant invenciótlan és érzelgős história is. Feltűnik, hogy ezúttal az anyja – Bálek Veronika – társadalmi közegébe transzponálná magát Reviczky, hogy a „karrier”, a fölemelkedés útját járassa végig hőisével. Fáradó Pista, ki kezdetben afféle Kósza Bandi-típusú „népi” tehetség (aligha véletlen, hogy élete nehéz pillanataiban folyvást Arany egyik érzelmes-románcos versét idézgeti!), annak van birtokában, ami Tiborból oly nagyon hiányzik: az akaratnak, elfogadja, amit visszautasít amaz: a körülmények kínálta lehetőségeket (még ha e körülmények nem egyebek is, mint bosszantóan naiv „deus ex machinák”), s akad vigasztaló társa is: a művészet. A legminimálisabb hitel is hiányzik ugyan e históriából, cselekménye merő képtelenség, hősei kőszívű közönyösök avagy „tündérek”, hangja tűrhetetlenül szentimentális, mégis köze van az *Apai örökség*hez: a küzdés, az akarat diadalmasságát bizonygatja.

Kevés mondandónk lehet a *Csak titokban akartalak szeretni* és a *Kiket hoz a négyökrös cséza* c. próbálkozásról. Előbbit csaknem azonos szöveggel látjuk viszont a kisregényben (a

^{6 7} Uo. 425–429. – A nézőpontváltásra Vajthó is fölfigyelt: i. m. 40.

legfőbb változás az énforma megszüntetése), s amely suta volt eredetileg novellának, oly hiteles, élő epizód vált itt belőle, utóbbi meg – bár néhány mondata szintűgy átépül –, inkább csak kevéssé stilizált, önéletrajzi érdekű írásnak tetszik.

Korántsem előzmények híján s mégis, némileg váratlanul született meg 1884-ben az *Apai örökség*, egy többre képes lélek önpusztító elernyedésének rajza. Méltó nyitánya ez a mű a dzsenti jóvátehetetlen hullását ábrázoló irodalomnak csakúgy, mint ahogy beillik a létharc közönséges tülekedése ellenében álmodó passzivitást hirdető alkotások vonulatába is. Nem csupán alulmarad Fejérházy Tibor, egy réteg végzetét jelképezve ezzel – az eddigi elemzések legkivált erre figyelmezttek –, hanem kívül is marad: nem kér a Harcsa Vilmák, a Goldberger bankárok, a Mehlsackok, a Burda Tódorok lázas, kis vagy nagy haszonra dolgozó ténykedéséből. Elbukik, némileg mégis felmagasztosul; a kor „hőse” lesz azzal is, hogy nem vállal közösséget vele. Nyilván több pusztá véletlennél, hogy Tibor igazi ellenpontját nem teremtette meg Reviczky, holott nem kis idegenkedéssel, kemény és jogos kritikával pillantott reája. Látnunk kell: minden szerzői szándék, minden „Verfremdungseffekt” ellenére az *Apai örökség* hőseit több-kevesebb rokoni szál fűzi Asbóth János Darvady Zoltánjához és Gozdsu Elek Tar Ivánjához szintűgy, mint Török Gyula Kender Páljához, hogy némely – Ady szavát kölcsönözzük – „társadalmon kívül bitangoló” Krúdy-figurákat már ne is említsünk. Enervált, korukból kiesett alakok mindahányan, áldozatok és tiltakozók egyszersmind. Bármennyire oka is Tibor önnön romlásának, kallódásának, nem teljesen jogtalanul pillant megvetéssel az őt körülvevő, lármás világ „nagy színpadá”-ra⁶⁸, „e paprikajancsi-bódé”-ra⁶⁹, a vurstli nyüzsgésére⁷⁰, csak a „szenvedésre... fogékony”, mazochista

⁶⁸ Uo. 178.

⁶⁹ Uo. 207.

⁷⁰ Uo. 208–209. – A világszínház – motívumról lásd Rónay: *Petőfi és Ady között*. 177–181.

lénye⁷¹ pedig a századelő morbid, dekadens hőseit – a Kender Pálokat – előlegezi. „Az élet kötelesség” – döbben rá Darvay Zoltán meglehetősen váratlanul teendőire⁷², s végeredményben ugyanezt a filozófiát ajánlaná megoldásként Burda Tódor is.⁷³ Csakhogy ez a kisszerű világba beilleszkedett, mérsékelt tehetségű filiszter⁷⁴ javaslata, a létharcra alkalmatlan⁷⁵, minden semmiségtől lehorgadó Tibor nem vallhatja a magáénak. Maradéktalanul illenek őrá is a *Köd* Raabe doktorának szavai: „Keine Energie! . . . Er ist verloren!”⁷⁶

Az *Apai örökség* főalakját azonban ösztönös lázadónak, önkéntelen tiltakozónak tekinthetjük csupán. A vitathatatlanul kisszerű világgal szemben érzett undora kényelemvágyból, úrhatnamságból, ötletszerű emóciókból táplálkozik inkább, semmint tudatos megfontolások eredménye. Messze van attól, hogy teóriákat gyártson a földi lét, a küzdelmek hívságos voltáról avagy metafizikai kétségek gyötörjék. Amit belát, amit megérez, inkább csak múló, keserű, alaktalan hangulat.⁷⁷ A *Hamletet* idézi, Schopenhauert forgatja, Wagner zenéjére esküszik, anélkül, hogy a végső dolgok foglalkoztatnák. Kontemplációja önös és meddő, csupán öngazolásához kölcsönöz érveket kedves auktoraitól. Tehetséges, mégis sekélyes lélek, nem oly eltévedt ember, aki vergődve, kétségbeesve keresi az utat, a magyarázatot, nem bolyong a ködben Gozsdu hőseinek módjára.⁷⁸ Idegen tőle a gondolkodás következetessége és pregnanciája, tétova rögtönző mindössze; folyvást a kitérés, a gyáva megtorpanás jellemzi. Nem részesülhet így Reviczky humorelméletének kegyelméből sem: lehet kívül a

⁷¹ R. Gy. M. II. 210.

⁷² Vö.: Asbóth János: *Álmok álmodója*. Bp. 1878. 256., 258.

⁷³ R. Gy. M. II. 213–214.

⁷⁴ Uo. 198.

⁷⁵ Uo. 176–177., 204.

⁷⁶ Vö.: Gozsdu Elek: *Köd*. Bp. 1969. 138.

⁷⁷ Lásd pl.: R. Gy. M. II. 198., 209–211.

⁷⁸ Gozsdu: i. m. 44–46. stb.

világon, ám fölötte semmiképp. Kiüresedésének folyamatát, mindjobban a létfenntartásra zsugorodó gondolatkörét meggyőzően – bár nem egyetlenes művészi színvonalon – tárja elénk a kisregény.

Az *Apai örökség* – igaz van Németh G. Bélának – az Arany László-i kezdemény folytatása,⁷⁹ egy elernyedés, egy visszafejlődés kórképe. Két generáció rajza elegendő ahhoz, hogy a széthullás beteljesedjék. Az apában pislákol még valami erő és aktivitás, hogy a fiúban ez is kialudjék immár. A degenerálódás magyarázata korántsem zolai, mégsem mentes a kor oly népszerű biológiai szemléletétől. Az átöröklés, a „véralkat” végzettségét gyakorta hangoztatja a regény, legnagyobb nyomatékkal épp a befejezésben. Mégsem pusztán a jellem Fejérházy Tibor sorsa. A potenciálisan létezőt valóságossá csupán a körülmények (kivált a legfogékonyabb gyermekkor élményei) avatják. E ponton nincs mit hozzátennünk a Komlós, Nagy Miklós, Németh G. Béla adta véleményhez. Némileg másként látnók viszont a kisregény művészi értékeit.

Műfaja szerint fejlődésregény az *Apai örökség*, mégsem eléggé egy végből szabott és következetes. Meglátszik rajta csakugyan, hogy részletekben, napról napra íródott, s közeledvén a lezáráshoz, mind sietősebbé, epizodikusabbá tördelődik. A mű valódi lendülete, epikai sodrása a negyedik fejezettel a végére ér, innen kezdve a túltengő szerzői közlésre lazán felfűzött jelenetek sorozatává válik. Egyik-másik közbeékelte esemény már csak súlytalansága okán sem illeszkedik az ítélező hangnemű kontextusba. Inkább tetszik jóízű diákcsinynak Tibor afférja Pissek háziasszonyával, mintsem a komor végkifejlet előhírnökének stb. S épp e három kapitulumban gyorsul föl Tibor züllésének folyamata, épp itt következik el az írói nézőpont, a modalitás látványos átalakulása is. Korábban még a megértés (elvéve az azonosulás) gesztusai voltak túlsúlyban, most már a leválasztás, az eltaszítás szándékai dominálnak. Túl

⁷⁹ Németh G. Béla: i. m. 250.

gyors e váltás ahhoz képest, hogy a temetés jelenetéig alig-alig s aztán sem túl sűrűn vesszözte kritika Tibor csendes kallódását. A tézis oly türelmetlenül tör célja felé, hogy meggátolja az igazi elmélyedést, több a szerzői deklaráció, mint a bizonyító érvényű megjelenítés. Szaporodnak a nem kellően indokolt, véletlenszerű találkozások⁸⁰, szereplők tűnnek el magyarázat nélkül (Pissek Lajos például), s hatalmasan fölgyorsul az idő múlása is, holott a cselekmény ezt nemigen érzékelteti.⁸¹ Kiváltképp szembeszökő a változás, ha az első fejezetek higadt motivációjára, türelmes, ráérős scenírozására és időkezelésére emlékezünk. Az a jóleső folyamatosság szűnik meg, amely oly hitelessé, meggyőzővé avatta az első részt, noha emitt volna nagyobb szükség reá. A sietség, a kívülállás jeleként visszaszorulnak teljességgel a dialógusok, s kielégületlenül hágy az odavetett, bizonykodó befejezés. Áll tehát – de csak az utolsó ívekre – Reviczky önbírálata: „Az *Apai örökség* elnagyolt, vázlatos, befejezetlen munka . . .” Megkockáztatnók: túl az újságírói roboton, azért van ez így, mert kifogyott a hősnek kölcsönözhető életanyag s a teljes elzúllás gravitációjának rajza is idegen volt már a szerző számára.

Támadhatatlanul, kikezdhethetetlenül tökéletes viszont az első rész, Tibor ifjúságának és Ágneshez fűződő szerelmének a bemutatása. Kiváló a sorsfordulattal beköszöntő nyitány, s – még ha Turgenyevet idézi is a megoldás⁸² – szükségszerűen következik az adott szituációból, lélektani pillanatból a hős előéletének visszaporgetése. Feltűnhet viszont, mily hosszúra nyúlik ez a flashback: igénybe veszi a regénynek épp egy negyedét! Mégsem érezzük túlméretezettnek, hisz ez a rész szolgáltatja Tibor további útjához a legtöbb motivációt. S mily otthonosan, mennyi bensőséggel és leleménnyel mozog Reviczky ebben a világban, mennyi jellemző aprósággal, gesz-

⁸⁰ R. Gy. M. II. 192–193., 198., 208., 211.

⁸¹ Pl.: 199–200.

⁸² Vö.: Diószegi: i. m. 102., 104.

tussal, stílusfordulattal avatja hitelessé! Kis képeket, epizódokat sorakoztat egymás mellé, s noha itt is kihagyásos technikával dolgozik, mégis megteremti a folytonosság, az egy végből szabottság illúzióját. (Az emlékezet – tudjuk – csak az igazán lényeges dolgokat tárolja, ezért is oly meggyőző a visszapillantás fikciója: egységet teremt a szétszórt események közt.) Mesteri megoldású ez a rész: egyszerre láttatja a gyermekéveket Tibor nyíladozó értelmének és a mindent tudó narrátornak a szemszögéből. Különös összjáték, interferencia jön létre így: az elbeszélő jóvoltából nincs már titok számunkra, miközben a hőssel is bejárjuk a lassú megvilágosodás stációit. Gyilkosan jellemző és leleplező mozzanatok sorjáznak egymásra, maró ironia sistereg a stílusban. Felötlik a közlési szint szapora ingása⁸³, Dickensre emlékeztető módon kél önálló létre egy-egy szófordulat (a „drágagyöngy” és a „szegény ember”⁸⁴ például), markáns vonások egyénítik Fejérházy Bélát és feleségét. A jelen előhívta múltból zökkenő nélkül térünk vissza ismét a jelenbe. Nem változik az előadás ritmusa továbbra sem, s a temetői ceremónia befejezéséig Tibor csaknem maradéktalanul rokonszenves marad. Látjuk ugyan hajlamát a kallódásra, ám aligha tetszik végzetesnek ez. Átalakulása eztán indul, egyelőre még elfogadható ütemben. Némileg meglepő, hogy elfogadja Goldberger pénzét (két nappal előbb visszautasította nagybátyja hasonló ajánlatát), s furcsa egy kissé az is, hogy ő, aki joggal róttá föl mostohájának a henye páváskodást⁸⁵, hetek múlva már a tétlenséghez kovácsol filozófiát.⁸⁶ Mindez azonban még csak apró figyelmetlenség Reviczkytól, annál is inkább, mert a folytatás sem halmozza túlzó mértéktelenséggel az elernyedés, önfeladás tüneteit. Gyorsul valamelyest az elbeszélés ritmusa Tibor hányódását,

⁸³ Lásd a 61-es számú jegyzetet!

⁸⁴ R. Gy. M. II. 127., 143.

⁸⁵ Uo. 153.

⁸⁶ Uo. 159.

„lengyelkedését” bemutatván. Nemtörődömsége, meddő álmodásai mindinkább megfutamodásnak, kitérésnek tetszenek, mentség azonban bőven akad még. Szerelmi tétovasága rávilágít ugyan jellemének, sorsának legfőbb tendenciáira⁸⁷, mégsem sejtet jóvátehetetlen tragédiát, pipogyaságot, következetlenséget legfeljebb. Mily megkapó, ahogy egy hervadó szépségben, mint tükörben pillanthat rá tulajdon kallódására! E fejezet végén azonban fogytán van már a szerző megértése és türelme; a következményeket ismerjük.

Egyetlen megjegyzést még csupán: Tibor gondolatai némelykor a belső monológ határán imbolyognak⁸⁸, egyik számadásos pillanatában pedig az önmegszólító forma is feltűnik.⁸⁹ Apró előleg a modern próza technikájából!

Reviczky „a kompozíció és a művészi forma teljes hiányában” marasztalta el az *Apai örökséget*, szükségtelen szigorral. Szó sem lehet teljes hiányról, ám — okfejtésünk ide konkludált — abszolút tökélyről sem beszélhetünk.

4.

Vajthó László úgy találta, „hogya Reviczky nem hal meg olyan korán, pályájának újabb fejezete a lírai regény lesz.”⁹⁰ Vélekedését — művek híján — nem igazolhatjuk, amint nem is cáfolhatjuk. Az bizonyos mindössze, hogy szerzőnk epikai oeuvre-jének csúcsei a magyar próza — kevés előzményű, annál több folytatójú — realista vonulatába tartoznak. Érdemnek, elismerésnek ez nem is kevés.

⁸⁷ Diószegi: i. m. 92., 105. — Kétséges viszont számunkra, hogy ez a fogas kizárólag Turgenyev inspirációjára vall. Bármely szerelem rajza szükségképpen tükrözteti a személyiség lényegét.

⁸⁸ R. Gy. M. II. 177–178., 203., 207–208.

⁸⁹ Uo. 207. — Előfordul ez a *Mire tanít az élet* c. írásban is: Reviczky Gyula Összegyűjtött művei, Bp. 1944. 355.

⁹⁰ Vajthó: i. m. 144.

A CSONGOR ÉS TÜNDE
KELETKEZÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A Vörösmarty-művek keletkezésének a történetéről általában igen keveset tudunk. A megíratlan és megírhatatlan Vörösmarty-életrajznak egyik sötét fejezete éppen a *Csongor és Tünde* keletkezésének története.

Megíratlan Vörösmarty-életrajzról kell beszélnünk, hiszen Gyulai Pál ilyen című műve hosszú éveket hagy teljes homályban, s csak nagy vonásokban tisztázza a művészi alkotás kérdéseit, a költő szokásait, kapcsolatait és életének eseményeit. Elismerésre méltóan teljes benne az életmű számbavétele, rendje és lényegében helytálló a korabeli irodalmi viszonyokról adott képe. Gyulai kitűnően megírt irodalomtörténeti munkája pontosan azt adta, amire a hatvanas évek közönségének szüksége volt: jó tájékoztatást, meleg színekkel megrajzolt arc képet, figyelemfölkeltő értékelést és mindennek beillesztését abba a gondolatkörbe, amelynek legnagyobb politikus képviselője ekkor Deák Ferenc volt. Más szóval: a Vörösmarty-életrajz alapvető célja a Deák elképzeléseinek megfelelő költőeszménykép megjelenítése volt. Maga Gyulai teljes meggyőződéssel, tudományos becsülettel és a rendelkezésére álló adatok helyes fölhasználásával szolgálta e célt. Csak éppen a rendelkezésére álló adatok voltak erősen megsűrtek és megrostáltak. A költő barátai – elsősorban maga Deák – gondosan vigyáztak rá, hogy az életrajz írója csak az elképzeléseiknek megfelelő adatokhoz juthasson hozzá. Főleg ezért nem tartották alkalmasnak az életrajz megírására a „túlságosan” sokat tudó Toldy

Ferencet.¹ Mindez rendjén is van, a baj csak az, hogy a Gyulai korában talán még hozzáférhető adatok, dokumentumok azóta jórészt elvesztek.

A költő életében megjelent kiadások a művek keletkezéstörténetére vonatkozó adatokat nem tartalmazzak.² Ennek pótlására először Gyulai kiadása vállalkozott,³ de csak igen szűkszavúan, s nem is mindig teljesen megbízhatóan. A későbbi kiadások lényegében erre épültek – egészen a most folyamatban levő, Horváth Károly és Tóth Dezső szerkesztésében megjelentő akadémiai kritikai kiadásig. A mai kiadóknak azonban már gyakran áthidalhatatlan nehézségeket támaszt az adatok hiánya.

Súlyos nehézsége a keletkezéstörténet filológiájának Vörösmarty lassúsága. Benyomásaiból, élményeiből, olvasmányaiból gyakran több év múlva sarjadt ki egy-egy mű ötlete;⁴ ötleteiből sokszor hosszú évek alatt születtek a művek. Különösen fiatalabb éveiben dolgozott párhuzamosan igen különböző jellegű és szellemű munkáin; tett sok mindent félre és hagyott

¹ Vö.: Taxner–Tóth Ernő: *A Vörösmarty–Bajza–Toldy „triász” negyedik tagja*. It. 1975 3. 692–709.

² Vörösmarty maga sehol nem fűzött műveihez megjegyzéseket, s a művei alatt néhol föltüntetett évszámok sem mindig meggyőzőek. Ráadásul a későbbi kiadásokat nem is ő gondozta, hanem az 1833-as és 1840-es kiadást Toldy, az 1845–48-ast Bajza és Toldy. Jegyzeteket ők sem készítettek, de néhány évszám tőlük; a kéziratok egy részén pedig Stettner-Zádor Györgytől származik.

³ Vörösmarty halála után műveit először Gyulai Pál adta ki 1863–64-ben, 12 kötetben, tudományos igényű, de szűkre szabott jegyzetekkel *Minden Munkái* cím alatt. Ennek átdolgozott és bővített kiadása az 1884–85-ben megjelent Vörösmarty *Összes Munkái*.

⁴ Még alkalmi verseit is nehéz eseményekhez kötni. A hozzá közel álló Virág Benedek halála például megrázó levélbeli beszámolóra ösztönözte ugyan, de a tiszteletére írott gyászverse sokkal később született; s nem lehet tudni, hogy mikor járhatott a „budai temető”-ben, mikor ihlette Virág sírja versírásra. Vö. Vörösmarty Mihály *Összes művei* akadémiai (kritikai) kiadása (a továbbiakban: k. k.) 2. köt. 434–436.

töredékben vagy vett elő újra meg újra.⁵ E szokás egyik oka a közlési lehetőségek hiányában, a kiadások rendkívüli nehézségében rejlett. A másik ok „Horácz intése”, a húszas években nem csupán Kazinczy Ferenc, Guzmics Izidor és Szemere Pál által, de az ifjú Bajza József fölfogásában is komolyan vett tanítása — „nonum prematur in annum” —, ami minden bizonnyal hatott Vörösmartyra is. Igaz, az említettek rosszállását kiváltva a *Zalán futásával* nem várta ki a Horatius *De arte poetica* című művében kívánt hosszú (kilenc éves) érlelési időt,⁶ de annál többet javígtatta más nagy műveit. A *Salamon királyt* legalább háromszor, a Kont-drámát legkevesebb négyszer dolgozta át jelentős mértékben! Ebben persze komoly szerepet játszott Vörösmarty állandó elégedetlensége önmagával, amit szemléltetően bizonyítanak agyonjavított kéziratjai.

Adatszegénységünk okai közt kell számba venni azt is, hogy Vörösmarty nem igen beszélt műhelygondjairól. Leveleiben jóformán soha nem említett ilyesmit, s a barátok megjegyzéseiből arra kell következtetnünk, hogy készülő műveiről nekik sem szívesen szólt — egészen addig, míg fölolvasásra érettnek nem tartotta őket. Ekkor volt csak kíváncsi véleményükre, mégpedig gyakran saját fölolvassása alapján.⁷ Ráadásul — nem lehet eleget hangsúlyozni — levelezésének csak kis töredéke maradt fenn, a baráti emlékezések pedig ezzel kapcsolatban szűkszavúak és főleg későiek. Mindez rendkívül megnehezíti a

⁵ Töredék maradt *A Délsziget*, a *Magyarvár*, első drámái; újra és újra átdolgozta a *Salamon-* és a *Kont-*drámát.

⁶ Egyaránt rosszállta e sietséget például Kazinczy (*Kazinczy Levelezése* 20. köt. 223–224.) és Bajza (*Bajza József és Toldy Ferenc levelezése* 220.)

⁷ Újabb nehéz kérdés, hogy milyen mértékben volt hajlandó elfogadni Vörösmarty a baráti bírálatot. Adatunk erre vonatkozólag is alig van. Mindenesetre Teslér jóindulatú megjegyzéseit a *Salamon-drámáról* elég ingerülten fogadta, s aztán némileg talán mégis hasznosította a későbbi átdolgozásban.

művek keletkeztörténetének tisztázását. A kritikai kiadás eddig megjelent kötetében a gondos filológiai kutatás ellenére különösen az 1826–31 közötti évek termésének datálása bizonytalan vagy hiányos.⁸

A *Csongor és Tünde* keletkezéséről alig tudunk valamit, csak az 1831-es megjelenés dátuma bizonyos. Irodalomtörténetírásunk jelenlegi álláspontja Gyulainak az 1863-as kiadás jegyzetében kifejtett véleményére épül:⁹

„E mű 1829 és 1830-ban a Kisfaludy Aurórája számára készült, azonban a cenzúra miatt Székes-Fehérvárott kellett megjelennie. Zádor azt állítja, hogy Vörösmarty e művének egyes részleteit Pesten írta, kalap-utczai szállásán, egy kis szobában, Vörösmarty testvére pedig, János, úgy emlékszik, hogy Kesziben, unokabátyjánál, Vörösmarty Zsigmondnál. Bizonyára mindkét adat igaz s a dolog alkalmasint úgy áll, hogy Vörösmarty 1829 nyarát Kesziben töltvén, ott írta e mű elejét, majd őszön bejövén, Pesten végezte be. Vörösmarty Jánosnak 1864. júl. 14-éről Uj-Szászról hozzám írt levelében ide vonatkozólag a következőket olvashatni . . .”¹⁰

Mielőtt azonban Vörösmarty János levelét idéznénk, két ténnyt kell előre bocsátanunk: költőnk 1829–30-ban *nem* lakott a Kalap utcában és 1829 nyarán aligha tölthetett hosszabb időt

⁸ Az ezzel kapcsolatos nehézségekre példaként a k. k. 13. kötetét említhetem, amelynek gondos szerkesztője – Solt Andor – a címtelen beszélytöredék keletkezésének időpontját egy évtizeddel korábbra teszi, mint Gyulai, és az érveket nem kevesebb, mint tizennégy pontban tárgyalja. Még nagyobb zavart okoz a *Szél úrfi* című „tündér rege”, amellyel kapcsolatban a legtöbb kutató (Galamb Sándor, Turóczy-Trostler József, Szinnyei Ferenc, Tóth Dezső) megjegyzte, hogy szellem Vörösmarty húszas évek közepi szemléletét idézi, noha érett prózastílusa a harmincas évekre vallóan gördülékeny. Solt itt egyáltalában nem foglalt állást, noha valószínűbb, hogy Vörösmarty 1837-ben egy régi írását frissítette föl az Athenaeum számára, minthogy egyetlen mű kedvéért „visszafejlődött” a „tündérezés” alkotókorszakába.

⁹ Vö. Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1957. – Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába* Bp. 1968. – Szauder József: *A romantika útján Vörösmarty-tanulmányai*. Bp. 1961.

¹⁰ *Vörösmarty Minden Munkái*, Pest, 1863. 6. 297–298.

Kis Kesziben. Stettner–Zádor György emlékezésének tévedését az menti, hogy a szóban forgó években Vörösmarty sűrűn váltogatta szállását; Vörösmarty János pedig eredetileg nem 1829, hanem 1827 (!) nyaráról beszélt. A Gyulai által idézett levelében az évszámot ismeretlen kéz utólag javította ki más tintával.^{1 1}

Vörösmarty János a következőket írta:

„... Hogy Mihály bátyám 827 Fehérvárott akart volna lakni, nem tapasztaltam, sőt ellenkezőt, mert kis városba v. faluba megnem maradt mulatni se – hanem Pest vagy pusztán, pusztán szeretett nagyon lenni – de 827 tartózkodott egy nyáron Vörösmarty Zsigmond Unokabátyánknál Kis Keszibe,^{1 2} Fehérvárhoz 1 1/2 órányira Grof Nádasdy Tamás jószágán – az unokabátyánknak Urhidán és Ságbon szőlője volt és csaknem naponkint oda ki kocsiztak, vagy vadászva ki ballagtak, a lakásánál is nagy kert nagy méhes, a Szőlőbe szép gyümölcsös és Méhes – ezekbe találta magát jól Mihály bátyám, nagyon jól mert nyáron a nép a mezőn lévén kertekbe csak reggel, nappal csak a méhek dongása más nem háborította, itt sokat is dolgozott bátyám, itt írta úgy emlékszem a *Tünde és Ilma* című munkáját melyet Pesten, a Censurán vissza vetettek, hanem a Fehérvári Censor^{1 3} akkor iskolai Director, bátyámnak tanára volt és nagy öröme volt mindig bátyám szép magaviselete és esziben, nem tett akadályt, a munka ki nyomtatott – hanem a *Két Szomszédvár* is itt készült, az Unokabátyánknál jó helye volt, mert az is még akkor nőtlen volt – de jó gazda, jó konyhájú és ő maga pedig vendégszerető – a határba a legszebb vadászat szárnyasokra, a szőlők mellett nyulakra itt igen jól találta magát – de fehérváron nem lehetett megtartani – mert akkor még kissé németes város volt, a Nagy Urak

^{1 1} Erre már Brisits Frigyes fölhívta a figyelmet: *Adalékok Vörösmarthy Mihály életéhez és munkásságához*. Itk. 1931. 56–57. A szöveg közlésében azonban ő is elkövetett zavaró hibákat. Így a levélben említett Fejér megyei Úrhida nevét Kehidára változtatta, ami tudvaleg Zalában van és Deák pátiaja. (A k. k. 18. köt. 275. lapján helyesen: Úrhidát írt Brisits.)

^{1 2} Kis-Keszi adatai *A Magyar Korona Országainak Helységnévtára* Bp. 1873. – 628.) alapján: Székesfehérvár mellett. Fejér megye, bodajki alsój. 120 ház, 670 lakos, magyar, római katolikus, 25 324 kat. hold.”

^{1 3} Itt Vörösmarty János a következőket kihúzta: „mint egykori tanítványát nagyon szerette”.

lenézték a polgárt és a megyei dolgok is korlátozott módon folytak . . .”¹⁴

Vörösmarty János állítását, hogy költőnk 1827 tavaszán—nyarán Kis Kesziben kezdte írni a *Csongor és Tündét*, több közvetett bizonyíték erősíti. Ennek kidomborítására a következőkben foglalhatók össze a Vörösmarty tartózkodási helyeire, elfoglaltságaira vonatkozó ismereteink, a kézirat tanúságai és a barátok — kis számú — korabeli megnyilatkozásai:

1. Vörösmarty végleges Pestre költözését 1825 őszére tehetjük. Ez év szeptember—októberében járt utoljára Börzsönyben. November 6-án már Pestről írt Stettnernek, és semmi nyoma, hogy 1826. szeptemberéig hosszabb időre elhagyta volna a várost¹⁵. Még a Perczel-fiúk nevelőjeként kereste kenyerét, és velük a Kis-Híd (ma Türr István) utcában, majd a „Régi Posta—Arany kéz utca sarkán, a Neymayer-ház első emeletén lakott. Állásáról 1826. augusztus 25-én Perczel Sándorhoz írott udvarias levelében mondott le, s ez nem csupán jövedelem nélkülivé, de lakástalanná is tette.

1826 szeptember közepén Fejér vármegyébe, többek között Kis Keszibe utazott,¹⁶ s Toldy október 5-én Bajzának, majd Stettner október 27-én Kazinczy Ferencnek írott levelei¹⁷ arról tudósítanak, hogy csak *várták* vissza Pestre. Az utóbbi szerint:

¹⁴ A levelet az MTA Könyvtárának kéziratárában őrzik. Jelzete: K. 2/19.

¹⁵ Pestről keltezte november 26-i, december 12-i, január 2-i levelét Stettner Györgynek. Július 10. körüli — elveszett — levelében Kölcsey Pestre érkezéséről tudósította Fábíán Gábort. Stettner szeptember 18-án arról számolt be Kazinczynak, hogy Szent István napján Kulcsár István „nagy literátori vendégséget adott. Vendégei voltak: Horváth István, Kisfaludy, Kölcsey, Szemere, Helmeczy, Vörösmarty, Vitkovics, Thaisz, Prépost Fejér, Dr. Forgó, Kovács Mihály és Töltényi s a festő Marczinkay” — *Vö. k. k. 17. 108–147 és Kazinczy Levelezése 20. 113.*

¹⁶ Innen írta elveszett, de nyomtatásban fennmaradt hónap és nap keltezés nélküli levelét Horváth Ferencnek. *k. k. 17. 160.*

¹⁷ *Bajza—Toldy levelezés 341. és Kazinczy Levelezése 20. 145–146.*

„Vörösmarty amint a Perczel Urfiak nevelésökről lemondott, kértre hozzám költözött által s nálam pár hetet mulatván Szeptember közepén elutaza rokonaihoz Fejér vármegyébe. Azolta ugyan tőle semmi hírt sem vettem; de érkezését naponkint várom . . .”

November 24-én viszont már biztosan Pesten volt Vörösmarty, mint azt Toldy Bajzához írott leveléből tudjuk.¹⁸ Valószínűleg Stettner Mészáros utca (ma Tolbuchin körút) 692. alatti szállásán lakott.

1827. február 15-én Vörösmarty új helyre költözéséről tudósította Fábián Gábort: „Mártius végéig itt maradok az az: a Gyürki, vagy is Szita-házban, a 2^{ik} emeletben a Cibulkánál”.¹⁹ (E ház az akkori Alduna soron volt, a mai Apáczai Csere János u. 2-ben.) A várost április elején vagy közepén hagyta el; Toldy 24-én már ezeket írta Bajzának: „Vörösmarty most otthon van, s *nem is lesz Pesten*, mikor te fogsz jönni.”²⁰ A következő napon Vörösmarty így számolt be már Kis Kesziből Stettnernek:

„Megjártam Tolnát Baranyát az az: Nyéket, és Szent Pétert, s a híres fehérvári vásárt, s most Kis Kesziben vagyok. Legelőbb is azt adom tudtadra, hogy itt már megmaradok, s leveledet Fehérvárra utasítsd, a honnan vehetem.”²¹

Valószínűleg ezzel együtt írt Toldynak,²² majd 30-án ismét Stettnernek. Az utóbbi az előbbit május 19-én arról tájékoztatta, hogy „. . . Vörösmarty a neki tett időhatárhoz képest

¹⁸ *Bajza–Toldy levelezés* 356.

¹⁹ K. k. 17. 165. Pesti tartózkodására vallanak Ódor Istvánnak február 24-én és Horvát Istvánnak febr. 26-án írott levelei is. Vö. k. k. 17. köt. 167. Erre vallanak Toldy márc. 14-i sorai is. Vö. *Bajza–Toldy levelezés* 389.

²⁰ *Bajza–Toldy levelezés* 389.

²¹ K. k. 17. 169.

²² K. k. 17. 171–173. l. A levél keltezése: „Kis Keszin nem tom hányadik Április 1827.” Brisits a levelet egy utalása alapján április 30-ának tartja. Ám éppen ez, hogy Vörösmarty nem tudja Stettner címét, szól ellene: hiszen ő maga írta a levélre. Valószínűbb tehát, hogy

még nem jött és holnap várom s néhány nappal tovább is; azonban már alig remélem feljöveteletét . . .”²³ Csak találgathatjuk, mi lehetett Vörösmarty késedelmeskedésének az oka. Talán azután, hogy Toldynak ezeket írta magáról: „Vörösmarty Mihály, a ki a sík mezőket bömbölő bikaként kedvetlenül járja, és semmit se csinál – de fog!”²⁴ – valóban elkapta a munka láza, s valamilyen nagy műbe – talán a *Csongor es Tündébe* – kezdett.

Május 26-án viszont már a Komárom megyei Csepen tartózkodott Vörösmarty,²⁵ s innen indultak néhány nap múlva (valószínű: 27-én) Stettnerrel a dunántúli írók meglátogatására. Május 29-én érkeztek Pannonhalmára Guzmics Izidorhoz,²⁶ ahonnan kirándultak a fél órányira fekvő Pázmádra, Horváth Endre meglátogatására.²⁷ Másnap Pápára érkeztek, s ott június 1-én jelen voltak Pápay Sámuel temetésén. Innen – nem tudni pontosan mikor – Kehidára mentek Deák Ferenchez, akinél június 7-ig maradtak. Ezután Dukára utaztak, Stettner családjához, ahol valószínűleg már korábban is töltöttek néhány napot vagy legalábbis éjszakát; de nem elképzelhetetlen, hogy közben Keszthelyt is megnézték.²⁸ Június 15-én – mint azt

a 25-i levelét küldte a költő Toldy közvetítésével Stettnernek, vagy egy még korábbi, ami elveszett. Sokkal korábbi azonban nem lehet, mivel 25-én újságolja barátjának, hogy megérkezett Kis Keszibe, ami persze történetileg néhány nappal előbb is.

²³ MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.

²⁴ K. k. 17. 172.

²⁵ Stettner ezen a napon a következőket írta Toldynak: „Tegnap, midőn Vörösmartynkkal éppen Komárom s várának megtekintésére menénk . . .” (MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.) Május 15-én tehát vévesen írta Toldy Kazinczynak, hogy „Fenyéry és Vörösmarty most Vasban vannak.” (*Kazinczy levelezés* 20. 268.)

²⁶ Vö. Stettner levele Toldynak: MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.

²⁷ *Kazinczy Levelezése* 20. 362–363.

²⁸ Keszthelyi látogatásuk elég valószínűtlen. Ha ott lettek volna, Stettner aligha mulasztja el, hogy beszámoljon a Festetics kastély és a

Stettner június 25-i útibeszámolójából tudjuk – Sümegen meglátogatták Himfyt, aki „nagy emberséggel és nyájassággal” fogadta a két fiatalembert. Utjukat Csepen fejezték be, nem tudni, mikor; csak az ismeretes, hogy Vörösmarty 27-én már Keszibe utazott. A Toldyt erről tájékoztató levelében Stettner július 1-én Csepről azt írta: ha Vörösmarty „feltéte gátot nem szenvedett, eddig bizonyára Pesten is van”.²⁹

Bizonyosan csak azt tudjuk Toldy egy Kazinczyhoz írott leveléből,³⁰ hogy július 6-án Vörösmarty már Pesten volt, s Stettner szállásán „múlatott” a Mészáros utca 692-ben, -- az utóbbi Széphalomra küldött tájékoztatása szerint. Ezeket megerősíti Sallay Imre emlékirata is:³¹ eszerint ugyanis Vörösmarty július 17–24. és július 30–augusztus 3. között minden nap nagybátyjánál, Vörösmarty Ferenc ügyvédnél ebédelt.³² Pestről írt augusztus 23-án Stettnernek és 26-án Teslér Lászlónak,³³ s itteni tartózkodásáról számolt be szeptember 28-án Stettner Kazinczynak.³⁴ Stettner egy följegyzése szerint az ő

Helikon-Georgicon városában tett látogatásukról. Komolyabb okuk sem volt e kitérőre, hiszen a nagy irodalombarát Festetics György már rég nem élt. Semmi bizonyíték sincs tehát Kardos Tibor – Pór Anna kutatásaira (*Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, 1964. 89. – Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* egyik színpadi előfűtárja) – épített feltételezésére, hogy Vörösmarty Keszthelyen látta volna Balog István színtársulatának *Tündér Ilona* előadását. Azt az ugyancsak általuk vallott föltételezést, hogy a darabot Marcaliban is láthatta, teljesen elképzelhetetlennek kell minősítenünk, hiszen Stettner többször is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Somogyba nem jutottak el.

²⁹ MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.

³⁰ *Kazinczy Levelezés* 20. 318.

³¹ Sallay Imre: *Igénytelen rövid Vázlatok Vörösmarty Mihály koszorús költőnk életéből* 1865. MTA Könyvtár kéziratára K. 267.

³² Vörösmarty pesti tartózkodását erősítik meg Toldy Bajzának írott július 23-i és augusztus 28-i levelei. *Bajza–Toldy levelezés* 420–425.

³³ K. k. 17. 177–180.

³⁴ *Kazinczy Levelezés* 20. 363.

szállásán dolgozott augusztustól november 11-ig az Egeren.³⁵ Ekkor valószínűleg elhagyta a várost: november 15-én a Fejér megyei Velencéből írt édesanyja betegségéről keserű levelet Stettnernek,³⁶ aki 24-én közölte Kazinczyval: „Vörösmarty ez előtt egy héttel utazott Fejérvárra, feleinek s beteg anyjának látogatásokra s valami két hét múlva szándékozik visszajönni állandó maradásra.” November 28-án — Stettner hozzá írt levelének a tanúsága szerint — még biztosan nem volt Pesten.³⁷

Vörösmarty feltehetőleg csak decemberben tért vissza a Duna partjára, mégpedig arra a megnyugtató hírre, amit Toldy 29-én így írt meg Kazinczynak:

„Károlyi, a Tratner veje, a Tud. Gyűjteményt 1828-tól fogva Vörösmartynak adta át. Remélem, hogy ennek redakciója alatt jobb lesz. Vörösmarty Neked nem sokára írni fog erről, s nagy becsú segédmedet kéri.”³⁸

Nem sokkal korábban már Fábíán Gábor is értesült — egy elvesztett levélből — a jó hírről, amit december 31-én nyugtázott.³⁹

Vörösmarty 1828. január 12-én írt Kazinczynak,⁴⁰ s ettől kezdve a következő év őszéig minden fennmaradt adat Pesten tartózkodását tanúsítja. Toldy január 29-én arról számolt be Kazinczynak, hogy „Bajza, Stettner és Vörösmarty nálam vannak s beszélgetnek”.⁴¹ Ugyancsak Toldy jegyezte föl Kazinczy

³⁵ Az Eger keletkezésének a dátumát: „Augusztus–November’ 11-ig 1827. Pesten, Mészáros utsza 692.” Zádor írta a kéziratra. Vö. k. k. 5. köt. 411-418.

³⁶ K. k. 17. 190.

³⁷ K. k. 17. 188.

³⁸ *Kazinczy Levelezés* 20. 442.

³⁹ K. k. 17. 188–189.

⁴⁰ K. k. 17. 192–194.

⁴¹ *Kazinczy Levelezés* 20. 465.

Pest, 1828. febr. 18. keltezésű levelére a következőket: „Februárius 18dikán érkezett Kazinczy Pestre, s este írá ezt nekem. Még azon este megöleltem, jöttek Vörösmarty, Fenyéry s Bártfay is”⁴² Költőnk ekkor már a Leopold (ma: Váci) utca 229-ben lakott,⁴³ noha Dessewffy Aurél még március 27-én is a Mészáros utcába írt neki.⁴⁴ Innen – Deák május 4-i levele szerint – a Kalap utca 170-be költözött át, majd nem sokkal később újból szállást változtatott. November 14-én arról tájékoztatta Teslért, hogy: „Szállásom meg változott. Most Leopold utcában a Turóczy házban lakom . . .”⁴⁵ (A Turóczy ház nem azonos a 229-belivel!)

A Tudományos Gyűjtemény szerkesztése ekkor aligha tette lehetővé, hogy elhagyja Pestet. Egy olyan terjedelmű, havonta megjelenő folyóirat szerkesztését végezte lényegében egyedül, amelyhez hasonló feladat ma hat-tíz vagy még több tagú szerkesztőségek vállaln nyugszik. Deák már 1828. február 29-i levelében említette, hogy tudja, milyen sok idejébe kerül barátjának a Tudományos Gyűjtemény szerkesztése.⁴⁶ Hiába hívta tehát Fábíán Arad megyébe, nem tudott menni, mert – mint Stettner írta augusztus 2-án: „Miskának elég vesződsége van a gyűjteménnyel . . .”⁴⁷

Lekötöttségén később Stettner, Bajza és az ifjú Szalay László segítségével enyhített. 1829 tavaszán–nyarán azonban Stettner nem volt Pesten, Bajza csak a nyár végén érkezett

⁴² Uo. 20. 471.

⁴³ Pestről írt Kazinczynak január 27-én, Bitnitz Lajosnak január 28-án. k. k. 17. 196–197.

⁴⁴ K. k. 17. 206. – Pestről írt június 20-án Rummy Károlynak, november 14-én Teslérnek, 1829. január 12-én Palaczky Ferencnek (17. köt. 214–225.); Pesten tartózkodásáról szól Toldy Bajzának július 24-én, augusztus 14-én, szeptember 20-án, november 10-én, december 3-án. (*Bajza–Toldy levelezés.* 436–450.)

⁴⁵ K. k. 17. 217.

⁴⁶ K. k. 17. 203.

⁴⁷ MTA Könyvtár kéziratára MS 4755/184–197.

meg, Szalay pedig túlságosan fiatal volt még. Így Vörösmarty aligha mehetett hosszabb időre Keszibe, még kevésbé egész nyárra, mint azt Gyulai állítja. Pesti tartózkodásáról szól az összes rendelkezésre álló adatunk: Toldy április 11-én és július 4-én Bajzához, majd az időközben Pestre költözött Bajza augusztus 11-én Toldyhoz szóló levele.⁴⁸ Augusztus 13-án Kazinczy is úgy írt Szalay Lászlónak, mint aki biztosra veszi, hogy Vörösmarty Pesten van.⁴⁹

Bajza megváltó segítsége csak szeptemberben tett lehetővé némi kikapcsolódást. Szeptember 6-án az esemény rendkívüliségre utaló büszkeséggel írta Toldynak: „Vörösmarty a múlt héten ment utazni Bugáttal Heves, Borsod és Gömör vármegyébe . . . Három hétig fog kimaradni addig a T. Gyűjt. redakcióját én viszem.”⁵⁰ Négy nap múlva azonban Vörösmarty már ismét Pesten volt, és részt vett Vitkovics temetésén. Emiatt, anyagi okokból vagy szerkesztői gondjai miatt rövidítette-e meg tervezett utazását, nem tudjuk. Mindenesetre szeptember 17-i levelében a Bajza által említettnél rövidebb, szerényebb utazásról számolt be Fábián Gábornak.⁵¹ Eszerint útjuk során Parádra, Gyöngyösre, a Kékesre és Egerbe jutottak el, amihez Vörösmarty hozzátette: „Hozzátok is örömet mennek; de pénzem nincs, időmmel is gazdálkodnom kell.”

A következő év februárjáig megint csak pesti tartózkodásáról vannak adataink.⁵² Stettner Pestre költözése lehetővé tette, hogy többet dolgozzon nagyobb munkáin, elsősorban a

⁴⁸ *Bajza–Toldy levelezés*. 454–467.

⁴⁹ *Kazinczy Levelezés* 21. 94.

⁵⁰ *Bajza–Toldy levelezés*. 470.

⁵¹ K. k. 17. 234–239.

⁵² Így tudta Kazinczy (*Levelezés* 21. köt. 132. Guzmics Izidornak október 27-én). Vörösmarty Pestről írt Toldynak október elején, majd 1830. február 1-én Horváth Ferencnek (k. k. 17. köt. 240–259.). Pesti tartózkodását erősíti meg Stettner november 15-én (MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.) és Bajzának december 10-én, majd január 12-én Toldynak írott levele (*Bajza–Toldy levelezés* 479–485.)

Kont-dráma végleges változatán,⁵³ s a későbbiekben zavartalanlansága érdekében el-elhagyja Pestet. 1830 február 27-én Fehérvárról írt Stettnernek,⁵⁴ majd – Bajza Toldyhoz szóló levelei szerint – január 12., március 1., március 21., április 9., június 19.⁵⁵ körül ismét Pesten volt. Úgy látszik ezekben a hónapokban sűrűn váltogatta tartózkodási helyét, mert április közepén ismét Fehérvárra ment, ahonnan 24-én Stettner sürgetése hívta vissza.⁵⁶ 26-án Pestről írt Pestre Stettnernek, aki május 1-én ismét Fehérvárra címezte a levelét,⁵⁷ hogy aztán Vörösmarty június 1-én megint Pestről írjon Teslérnek.⁵⁸ Stettner fehérvári leveleit sógorához, a „Magyar Theátrum” épületében lakó Thaly Kálmánhoz címezte, ez azonban nem jelenti azt, hogy Vörösmarty mindig a városban tartózkodott. Kétségtelenül oda kötötte *A bújdosók*, majd Bajza röpiratának a cenzúráztatása és nyomtatása,⁵⁹ de valószínű, hogy amint lehetett, kiment a „méhek országába”⁶⁰ dolgozni. Amikor Kis Kesziben tartózkodott, akkor is Fehérvárra kellett küldetnie a leveleit, s egy november 22-i levél sürgős továbbítására vonatkozó kérelem arra vall, hogy nem mindig volt a városban.

Nincs adatunk Vörösmarty hollétéről a nyári hónapok alatt. Valószínűleg az előbbi utazgató életformát folytatta, s csak a Tudományos Gyűjtemény végleges összeállítására és leadására jött Pestre. Október 11-én innen írt Teslérnek, de november 22-én Stettner megint Fehérvárra küldte tudósítását Kisfaludy Károly haláláról, az Akadémia tagjainak kinevezéséről, s e

⁵³ Bajza–Toldy levelezés 479–481. l.

⁵⁴ K. k. 17. 265.

⁵⁵ *Bajza–Toldy levelezés.* 482–506.

⁵⁶ K. k. 17. 268–269.

⁵⁷ K. k. 17. 269–271.

⁵⁸ K. k. 17. 273.

⁵⁹ Vö. k. k. 8. 363–365. Bajza röpirata: *Észrevételek a Conversations-lexikoni pörhöz.*

⁶⁰ Kis Kesziből írta 1827 áprilisában Toldynak: a „méhek országában lakom . . .” k. k. 17. 172.

kettővel összefüggésben Vörösmarty évi ötszáz forintos fizetéshez jutásáról, vagyis életének újabb kedvező fordulatáról. Ekkor már a *Csongor és Tünde* jórészt vagy teljesen készen lehetett, hiszen a következő év elején a fehérvári cenzor már engedélyezte is a kinyomtatását, amihez nyilván korábban be kellett adni.

Pesti lakása 1830 őszétől az Ország út (Múzeum körút) 680-ban, a Nemzeti Múzeum régi épületével „átellenben” volt a következő év végéig, amikor arról értesítette Teslért,⁶¹ hogy a Keresztutca 359-be költözött. Innen 1833 nyarán költözött a Zöldfa utca és Kalap utca sarkán álló Jankovics házba, a mai Veres Pálné utcába, ahol aztán elég soká lakott.⁶²

2. Nézzük, más munkái mikor hagytak időt Vörösmarty-nak, hogy a *Csongor és Tündét* megírja. Szabadjon ehhez bevezetőben néhány számot figyelembe vennünk – anélkül persze, hogy a költői termés mennyiségének a tanulságait túlbecsülnénk. Annál kevésbé tehetjük ezt, mert a Vörösmarty-művek születése ritkán köthető egy évhez, s az alábbi számok az áthúzódo munkák és átdolgozások miatt eleve csalókák. Mégsem tanulság nélküli áttekintésük.

A mellékelt táblázatból teljesen kihagytam a *Csongor és Tünde* mennyiségi teljesítményét, hiszen kérdésünk éppen az, hogy mikor készült. Kimaradtak a kisebb töredékek és fordítások is.

Így is szembetűnő, milyen lendületet kapott Vörösmarty munkássága 1822-ben és ez 1826 közepéig tartott. Ennek az öt évnek a teljesítménye valóban lenyűgöző. 1827-ben nagy visszaesés következett be, amit az irodalomban gyakran emlegetett alkotói válsága magyaráz.⁶³ A következő év még kisebb teljesítményét szerkesztői elfoglaltsága indokolja, 1829 és 1830 pedig két nagy mű: *A bújdosók* és a *Csongor és Tünde*

⁶¹ K. k. 18. 26.

⁶² K. k. 18. 61.

⁶³ Vö.: Tóth Dezső, Horváth Károly, Szauder József i. m.

Év	Kisebb versek	Hosszabb verses művek	Drámák	Próza alkotások
1820	17 db – 614 sor	–	töredékek	–
1821	10 db – 212 sor	–	töredékek	–
1822	49 db – 1507 sor	1 db – 1337 sor	1 töredék + 2 elkezdett mű	–
1823	30 db – 885 sor	a <i>Zalán</i> kezdete	3 db – 5647 sor	–
1824	8 db – 220 sor	1 db – 6659 sor	2 db – 1021 sor	–
1825	11 db – 355 sor	2 db – 1441 sor	1 átdolgozás	–
1826	10 db – 356 sor	2 db – 1302 sor	2 átdolgozás be- fejezése – 6418 sor	–
1827	3 db – 287 sor	1 db – 2772 sor	–	2 db (?)
1828	20 db – 656 sor	1 db – 481 sor	–	
1829	20 db – 744 sor	–	1 átdolgozás 4172 sor	1–2 db (?)
1830	40 db – 625 sor	2 db – 1825 sor	–	–

végleges megformálásának az időszaka. Teljesítőképességére egyébként az jellemző, hogy képes volt a 2772 soros *Egert* három hónap alatt megírni. Éppen ez figyelmeztet azonban arra, hogy 1826 szeptemberétől 1827 augusztusáig jóformán semmit sem írt. Csak a Kont-dráma „tisztításáról” tudunk, más munkája ebből az időszakból nem ismeretes. Már idézett sorai-
ban maga is azt írja Toldynak, hogy „semmit sem csinál – de fog”,⁶⁴ és Stettner is ekkor ígéri, hogy megkísérli Vörösmartyt munkára serkenteni.⁶⁵

⁶⁴ K. k. 17. 171–172.

⁶⁵ 1827. június 25-i levelében írta Stettner Toldynak: „Nagyon sajnálom, hogy Károlynak kedve nincs. Búzdíts mind őtet, mind Bártfayt is dolgozásra; én ugyanezt cselekszem Miskával...” MTA Könyvtár kéziratára MIL 4 r. 104.

A táblázat szemlélteti Vörösmarty műfajválasztásának változásait is. A kisebb versek szerepe viszonylag egyenletes. Az 1822/23-as kiugró teljesítményt ugyan kisebb hullámvölgy követi annak következtében, hogy lírai mondanivalója jórészt a nagyepikájába került. Föltűnő itt is, hogy 1827-ben mindössze 3 verset írt! Ezzel egyébként a hosszabb „kisebb versek” írásának korszaka kezdődött. Másik állandó műfaja a dráma, amely kora ifjúságától foglalkoztatta. Drámái javításán 1827–30 között is dolgozott, a *Csongor és Tündétől* eltekintve azonban az 1824-es *Az elbúsult deák* után a *Kincskeresőkig* nem fogott új témába.

A számok is szemléltetik – amit amúgyis tudunk –, mily fontos szerepet töltött be Vörösmarty életében a verses nagyepika 1822–1826 között. Alighanem főleg a költő lelkifolyamatainak lassú fejlődésére jellemző, hogy az 1826/27-es alkotói válsága következtében nem mondott le mindjárt a műfajról, hanem azon belül keresett új utakat. A következő években született verses epikai művei azonban valószínűleg korábbi fogantatásúak. Sokatmondó, hogy talán már huszonhétben, de legkésőbb huszonkilencben megkísérelte epikai témáinak prózai megformálását is.

Az 1827 augusztusa és novembere között írott *Eger* más szempontból jelent fordulatot pályáján: ez első megrendelésre készült műve. A megélhetési gond itt kapcsolódik először közvetlenül költői munkásságába. Ezt követi szerkesztői, fordítói, akadémiai és művelődéspolitikai feladatainak hosszú sora, amelyek mind-mind rengeteg idejét és alkotó energiáját kötötték le. Mindezek alapján okkal mondhatjuk, hogy az 1826 és 27 nyara közti időszak belső bizonytalansággal, emberi és művészi tanácstalansággal terhes, feladatokban és lehetőségekben szegény korszaka; Vörösmarty életének legüresebb éve. Különösen alkalmas tehát merész kísérletezésre és nagy gondolatok fogamzására.

3. A *Csongor és Tünde* kézírata majd minden sorában eltér a végleges szövegtől.⁶⁶ Az eltérések többnyire kisebb jelentőségűek, mégis egy végső – elveszett – tisztázat szükségességére utalnak. A ma összefűzve található kéziratlapok legalább négy részből állnak:

- A. a kétrétbe összehajtott papírlapon található vázlatok;
- B. az V. felvonás külön lapra írt vázlata;
- C. a mű első fele a IV. felvonás 527. soráig nyolcadrét alakú papíron;
- D. a mű befejező része negyedrétt alakú papíron.

A C. és D. részt nem csupán a papír alakjának változása különíti el, hanem több oldalnyi törlés, kihúzás is a munka megszakadására utal. Ettől kezdve más tollat és tintát használ a költő, írása sietősebb, kapkodóbb; a szöveg pedig új lendületet kap. Az A. és C. részek papírja némi hasonlóságot mutat, s több lap ebben ugyanolyan színű és vízjelű, mint amilyent Vörösmarty 1827-es leveleihez és a *Kont*-dráma II. változatához használt.⁶⁷ A D. rész papírja más színű és vízjelű, ugyancsak nem egészen egynemű, de néhány lapja *A bújdosók* legkésőbb betoldott lapjaival azonos papírú. A figyelmes olvasó mind a szöveg első, mind a második részében fölfedezheti a munka megszakadásának a jeleit, de ezek egyike sem mutat olyan éles cezúrát, mint a C. és D. jelű részek közötti különbség.

A keletkezés időpontjára vonatkozó világos utalást csak a B. lapon találunk: ez ugyanis egy Vörösmarty Mihályhoz, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjéhez írott boríték hátlapján olvasható, ami egyértelműen bizonyítja, hogy az V. felvonás vázlata 1828. januárja után (feltehetőleg jóval utána) készült. Az A. lapon a *Kovacsóczy* című verskézirat kínálhatna hasonló

⁶⁶ MTA Könyvtár kéziratára K 715.

⁶⁷ Vö. k. k. 17. 408–424. és 8. köt. 503–504. A papír azonosságát részletesen bizonyította Fehér Géza *Így készült a Csongor és Tünde* című tanulmányában. Ugyanitt azt is valószínűsítette, hogy a jelenleg ismert kéziratot a cenzúráztatásra Sallay lemásolta.

támpontot — ha akár megközelítően ismernénk megírásának az időpontját. Sajnos, még a kritikai kiadás is annak alapján teszi 1829-re keletkezésének dátumát, hogy a *Csongor és Tünde* vázlatának a kéziratán található. Márpedig egészen valószínűtlen, hogy a *Csongor és Tündét* 1829-ben kezdte volna írni Vörösmarty.

Valószínűtlen Vörösmarty elfoglaltságai miatt: 1829 közepéig egyedül kell vinnie a Tudományos Gyűjtemény szerkesztését, anyaggal, jórészt saját verseivel kell megtöltenie a Koszorút, fordítja az *Ezeregyéjszakát* és tervezi a Kont-dráma végső formába öntését; amire azonban csak az év utolsó harmadában jut ideje, s Bajza várakozásával ellentétben nem is készült el vele 1830 újévére.⁶⁸ Valószínűtlen a *Csongor és Tünde* keletkezésének 1829-es dátuma azért is, mert számos jel utal arra, hogy a mű Vörösmarty Zsigmond kertjében fogant; márpedig költőnk ezen a nyáron nem lehetett Kis Kesziben. A *Csongor és Tünde* nyári hangulatán, természetközeli képanyagán kívül közvetlenül is utal a „méhek országára” a vázlat, amely szerint a költő dongó darázként képzelte el először Mirígyet.

A Kovacsóczy-vers — amely *Egy költőre* cím alatt jelent meg — másik kézírata sem ad megbízható támpontot a keletkezés időpontjára.⁶⁹ A vers Fábián Gábor egy levél töredékének üres oldalán található, de a töredék keltezése hiányzik, s a kritikai kiadás ezt is a *Csongor és Tündére* hivatkozva datálja 1829-re.⁷⁰ E levél hangneme azonban inkább az „üres évre”, 1827-re utal — bőbeszédűségével, gátlástalan áradásával, szélsőséges hangulati elemeivel, a társadalmi illem — később sohasem tapasztalt — fölrúgásával, kirobbanó kedélyével, obszcén humorával. Ehhez hasonló hangvételő levelet csak egyet ismerünk: A Toldyhoz szóló, „Kis Keszi, nem tom hányadik Ápri-

⁶⁸ Vö. k. k. 8. 363–365.

⁶⁹ OSzK Kézirattára: Fol. Hung. 12. Gyulai-hagyaték.

⁷⁰ K. k. 17. 255–256.

lis” keltezésűt.⁷¹ További támpontot nyújt a keltezés megállapításához a levéltöredék befejezése: „Ha írsz, én felelek. Isten Velünk! – de nem Gróf Zrinyi Miklós, hanem csak, sőt legcsakabb Vörösmarty”. Ez ugyanis egyenes utalás Fábián 1827. február 4-i epistolájának első soraira: „Barátom! ki a szép Tündérek völgyéből // Ujj Zrinyi képében tűntél nekem elől . . .”⁷² Igaz, erre Vörösmarty már február 15-én így válaszolt.

„Édes barátom! – Már csak azt gondoltam, hogy a nagy Zrínyitől kölcsön vett Pegazusomat elcsalod alólam, s vele a regék szabad tündérvilágában repdesni fogsz . . . Az én Muzsácskám nem igen pengeti a lantot, meghuzza magát a kályha megett téli bundájában, s a drága időt vagy elkáromkodja, vagy ásítóz . . .”⁷³

Ez a költő alkotó gondjait és a „regék szabad tündérvilágába” vezető gondolatait kiemelő levél egyáltalában nem zárja ki, hogy Vörösmarty néhány hét vagy hónap múlva újból földélezze a neki egyáltalában nem ellenére levő Zrínyi-hasonlatot. Az viszont valószínűtlen, hogy két év múlva jutott volna újra eszébe.

Vörösmarty 1823-ban került kapcsolatba Kovacsóczyval, aki a következő évben két lírai versét és a *Zalán futása* egy részletét is leköszölte az *Aspasia* című almanachjában. Nagy dolog volt az ismeretlen ifjú költőnek, hogy Kazinczyval, Kisfaludyval, Kölcseyvel együtt léphetett a nyilvánosság elé. Ugyanebben az antológiában figyelemre méltó tanulmányt is találhatott Vörösmarty Kovacsóczytól, amely a valóságban nem létező, a külvilágban meg nem jelenő, csak a lélekben lakó poézis felé irányította a költő figyelmét. Jean Paul nyomán hirdette,

⁷¹ K. k. 17. 171–172.

⁷² K. k. 17. 162–165.

⁷³ K. k. 17. 165.

„hogy a Poezisz ezen roppant nagy világban az egyetlen második világ, de sokkal szebb, sokkal szellemibb, áltvezet a csillagok megé, az álmok szende országába, fel nyitja a csudák s tündérek lakta tartományokat, bévezet az Istenek körébe, s velök mulattat, ott hol a föld napok nem hevítnek, hol az életem túl a fájdalom szívreszoktető sikoltása nem harsog, s az ember kiemelve a test szenvedelméből tökéletesebb. A Poezisz mint a kelő nap villanysugára bé világít a magányos sötét életbe. A Poezisz az a mi az ember nevetlen vágyát kipótolja, a messze távol szintelen kárpíjtját hímezi, s lassudan fel vonja s az öröklét messzeségébe egy pillanatot enged tenni, enyelegve egyesíti a mennyeit a földivel, s az előbbi valósítva rajzolja . . .”⁷⁴

A fiatal pesti író-jelöltek körében Kovacsóczy a legtöbb gondot Toldynak okozta, aki 1822-től kezdve sűrűn emlegette csípős megjegyzések kíséretében. Stettner 1825. október 8-i levelében komolyabb kifogást emelt ellene Kazinczynál: az Aspasia előfizetési díjainak az elsikkasztásával vádolta.⁷⁵ A kérdést – nyilván akaratlanul – Kazinczy élezte ki, amikor a Felső Magyar Országai Minerva 1826 májusi számában (ötödik füzetében) megjelent „Könyv-becslésében” furcsa kurtsággal intézte el a *Cserhalom* bírálatát. Kovacsóczyról viszont igen melegen írt.⁷⁶ Toldy június 23-án élesen tiltakozott ez ellen, de nem esztétikai érvekkel (a szóban forgó vers jobb is a kor átlagánál, ha nem is vall Vörösmartyéhoz mérhető tehetségre), hanem Kovacsóczy emberi hitványságát hangsúlyozva.⁷⁷ El kell ismerni, hogy az elhúzódo vitában az idős mester nem alaptalanul mondta, hogy „én Kovacsóczyt . . . úgy tekintem mint írótnem mint Embert, arra, a mit emberi tetteikről hallok nem ügyelek . . .”⁷⁸ Végül a következő év

⁷⁴ Aspasia 1824. 177–191. Vö. Fenyő István: *Az irodalom reszpublikájáért*. 1817–1830. Bp. 1976. 111–112.

⁷⁵ *Kazinczy Levelezés* 19. 426.

⁷⁶ K. k. 5. 259–261.

⁷⁷ *Kazinczy Levelezés* 20. 40.

⁷⁸ *Kazinczy Levelezés* 20. 259.

július 2-án Bajzához írott levelében az ő elegáns visszakoázása zárta a mester és a tanítványok vitáját.⁷⁹

1826 májusa és 1827 júliusa között zajlott tehát a Kovacsóczy-vita, s arról a főszereplő Vörösmartynak is tudnia kellett. Tudomásunk szerint közvetlenül nem avatkozott bele, de alighanem ez váltotta ki szóban forgó versét. E vers szövege egyébként föltűnően összecseng Kovacsóczynak a Felső Magyar Országai Minerva említett számában – azaz 1826 májusában – megjelent költeményével: Íme a *Sófi emlék-könyvébe* című vers és Vörösmartyének néhány sora:

Mások dicsérik kellemed'
Gyöngyöt hoznak 's kincseket,
Mennynek mondják tűzes szemed
Tavasznak bájos képedet.

Én gyöngyöt kincset nem hozok,
Nem halmozok dicséretet,
Én csak kevéssel áldozok
Lefestve a' hű érzetet.⁸⁰

*

Lelked beteg, s a' költés benne gyöngy;
Jól értsd meg, nem csigából drága gyöngy,
Fagyöngy a' legsiványabb tölgytetőn . . .

Egészen valószínűtlen, hogy Vörösmarty évekig emlékezett volna Kovacsóczy versére, így az övének keletkezését az 1826/27-es évben kell elképzelnünk. Ez ugyan nem bizonyítja a *Csongor és Tünde* vázlatának korábbi keletkezését, mivel a papír jelenlegi hajtottsága későbbi is lehet, és elképzelhető, hogy eredetileg nem a vázlat, hanem a vers volt az első lap rectóján. Ebben az esetben a vers korábbi a vázlatoknál. Azt, hogy ez a kétrétbe hajtott papírlap ebben az időben volt Vörösmarty kezében, a vers hátlapján található utcavázlat is valószínűsíti. Ezen Vörösmarty azt rajzolta le, hol van a Kis Hid utca, ahol 1826 augusztusáig lakott. Könnyen elképzelhető, hogy a jelenlegi első lap versóján lévő firkák is előbb

⁷⁹ *Kazinczy Levelezés* 20. 303.

⁸⁰ Az én kiemeléseim – TTE.

születtek a vázlatoknál, ez ugyanis ésszerű indokát adná, miért szorított a költő egy lapra két különböző vázlatot, s melléjük még a szereplők fölsorolását.

Ha ezt elfogadjuk, akkor hozzátehetjük, hogy egy ilyen – a vázlatok nélkül is – majdnem teleírt papírlapot aligha tartott keze ügyében évekig: az első vázlatot tehát valószínűleg 1827 tavasza előtt vetette papírra. Ez egyébként epikai mű elképzelését sejteti: egy garabonciás diák mesél a munkában megfáradt parasztnak. Mivel itt még sem a kert, sem a méh képében megjelenő Mirigy nem fordul elő, nem kizárt, hogy ez a vázlat még Pesten készült, s erre utalt Toldy Kazinczynak szóló 1827. márc. 22-i levele: „Vörösmarty egy kis eposzt készít . . .”⁸¹

A következő lépés a szereplők fölsorolása lehetett, s ez már a drámai formára utal. Ezen a választáson, ha a keletkezés időpontját 1827 tavaszára tesszük, nincs mit csodálkoznunk, hiszen a költő fejében a Kont-dráma átdolgozásának a gondoljai uralkodtak. A harmadjára papírra – a szereplők fölsorolása melletti szűk helyre – vetett második vázlat dialógusokban elképzelt szöveget sejtet; szerepel benne a kert, a virágzó fa, szerepelnek cigányok, árva, szegény gyerekek, rókakölykök és csipkedő darazsak. Hangulata oly közel áll az első jelenetekéhez, hogy arra kell gondolnunk, e vázlat megfogalmazása után nem sokkal Vörösmarty hozzáfogott a mű kidolgozásához.

A 113. lap tanúsága szerint az első felvonás május körül készülhetett; legalábbis ez a hónap járhatott a költő eszében, s ezért írta a „hármás út” mellé a lap szélére kétszer egymás alá: „május, május”. Munkáját többször, s legalább egyszer hosszabb időre félbe kellett szakítania.

A félbeszakítás okának a magyarázatául 1827-ben két esemény kínálkozik: a Stettnerrel tett dunántúli utazás és Kisfaludy Károly megtisztelő-csábító ajánlata az *Eger* írására. Valószínű, hogy az utóbbi kedvéért tette félre az augusztusig

⁸¹ Kazinczy *Levelezés* 20. 238.

félig (a negyedik felvonás közepéig) kész művet; aztán pedig a Tudományos Gyűjtemény szerkesztése, sürgős munkái, majd *A bújdosók* végső kidolgozása miatt nem tudta előbb, mint 1830-ban folytatni megkezdett munkáját. (Ami persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy időközben is dolgozott rajta rövidebb ideig.)

4. Arról, hogy Vörösmarty a *Csongor és Tündén* – azaz ahogy a barátok tudták: „Tündér Ilonán” – dolgozik, mindössze két korabeli följegyzés maradt ránk. Toldy 1828. szept. 20-án arról tájékoztatta Bajzát, hogy Vörösmarty „egy Tündér Ilonát ír jambusoknak (sic!), több énekből fog állni. Felinél több kész, de az Aurorában már nem jó.”^{8 2} Kétségtelenül több zavaró eleme van e közlésnek: a *Csongor és Tünde* uralgó verslába a trocheus és nem énekekből, hanem felvonásokból áll.

Nem lehet tudni, mi okozta Toldy tévedéseit. Különösen a trocheus és jambus összetévesztésére nehéz magyarázatot találni. Az még elképzelhető, hogy 1828. szeptemberében a *Csongor és Tünde* elkészült része még nem volt felvonásokra tagolva, hiszen a kézirat eleje hiányzik, így lehet, hogy a tagolás utólagosan készült. Kérdés az is, hogy Toldy látta-e a kéziratot, vagy csak hallott róla Vörösmartytól; sőt az sem lehetetlen, hogy nem is tőle közvetlenül, hanem Stettneről tudott a készülő műről. Mindenesetre úgy látszik, csak annyit őrzött meg emlékezetében, hogy a költő a műfajban szokatlan verslábat használt. S mivel Toldy szemében Vörösmarty elsősorban epikus költő volt ekkoriban, énekekre gondolt, s ehhez drámai jambusokat képzelt.

Ne feledjük, hogy ezekben a hetekben Toldy figyelme elsősorban mégis – az idézett levélben is említett – orvosdoktori disszertációjára összpontosult. Az irodalmi életből ekkor főleg

^{8 2} *Bajza–Toldy levelezés* 443. A kérdést részletesen tárgyalta idézett tanulmányában Fehér Géza. (Itk. 1974. 79–80.)

három kérdés foglalkoztatta: a Stettnerrel közösen szerkesztett *Handbuch* fogadtatása, az Aurora megjelenése és a népdalkérdés. Levelei és Bajza válaszai egyaránt tanúsítják, hogy éppen ezekben a hónapokban milyen sokat gondolt a mű- és népköltészet kapcsolatára. Július 31-i levelében Bajza nemcsak a maga ezzel kapcsolatos fölfogását fejtette ki, hanem egy elmarasztaló megjegyzést is tett Vörösmartyra: gyengének minősítette népdalait. Talán éppen ez hívta elő Toldy érdeklődését és ezzel Vörösmarty (vagy Stettner?) válaszát, miszerint nemcsak tovább foglalkoztatja a népköltészeti – és ami ezzel akkor egyet jelentett: ponyvai – témák fölhasználásának a lehetősége, de egy ilyen jellegű műve már „félíg kész” is.

Mindez persze csak találgatás, ami sok lehetőséget kínál. Csak az elképzelhetetlen, hogy Toldy alaptalanul beszélt volna a „félíg kész” „Tündér Ilonáról”; vagy, hogy Vörösmarty emlegetett volna így olyasmit, amihez hozzá se kezdett. Toldy szavai azt a feltételezést támasztják alá, hogy költőnk 1827-ben írta a vázlatokat (A. kézirat) és a mű nyolcadrét lapokra írott első részét (C. kézirat), amin esetleg 28-ban is dolgozott.

Bajzától tudjuk, hogy Vörösmarty még 1829 végén is csak terveként beszélt a „Tündér Ilonáról”. A külföldön utazgató Toldyt a pesti irodalmi élet eseményeiről tudósító december 10-i levelében olvassuk: „Vörösmarty erősen dolgozik Konton új évig el akarja készíteni. Azután Tündér Ilonába fog, s ha kész lesz egy románt ír”.⁸³ Ugyancsak Bajzától tudjuk, hogy a Kont-dráma 1830. január 12-én még nem volt készen.⁸⁴ Mindebben csak az zavaró, hogy Bajza mintegy új mű tervéről szól a „Tündér Ilonáról”, noha – legalábbis Toldytól – már „félíg kész” voltáról is hallott. Ennek magyarázata az lehet, hogy Vörösmarty nem csupán a „félíg kész” kézirat befejezésére gondolt, hanem rendes szokása – és állandó önelégedetlensége

⁸³ Bajza–Toldy levelezés. 481.

⁸⁴ Bajza–Toldy levelezés 485.

– okából teljes átdolgozással, az *egész* végleges formába öntésével számolt.

Valószínű, hogy *A bűdosók* fehérvári cenzúráztatása és nyomtatása ürügyét fölhasználva e munka kedvéért menekült el Pestről – a szerkesztői munka és a baráti „zaklatások” elől. *A Csongor és Tünde* végső kidolgozása tehát feltehetően nem sokkal január 12. után kezdődött el. A befejezés időpontjának a megállapítását az bonyolítja, hogy Vörösmarty János és Gyulai egyaránt szólnak a pesti cenzúra tilalmáról. Az utóbbi hozzá is teszi ehhez:

„Min akadhatott fel a censura ez ártatlan műben, alig sejthetni, ha csak a tudós magánbeszédein nem, mely miatt a Szion című egyházi lap, ha jól emlékszem, még 1838 körül is nagy zajt ütött. Sajátságos cenzúra és kritika, mely a drámai személyek magán vagy párbeszédeiből ítéli meg a költő meggyőződését és célzatát.”^{8 5}

Ha a cenzúra tilalmán csodálkozó Gyulai csak Vörösmarty János emlékeire épített – és nem más forrásokra –, akkor elég bizonytalan talajt választott; hiszen a költő fivére a mű címére is rosszul emlékezett (Gyulai a maga levélközlésében ki is javította), továbbá elkészültének és cenzúráztatásának az évét egyaránt 1827-re tette.

Semmi nyoma annak, hogy Vörösmarty 1830 őszén Pesten ki akarta volna nyomtattatni a *Csongor és Tündét*. Ez persze nem sokat jelent, hiszen e művéről egyetlen fennmaradt levelében sem tett említést.^{8 6} Leginkább arra gondolhatunk, hogy a

^{8 5} Vörösmarty *Minden Munkái*. Pest. 1863. 6. köt. 297–298. – A jegyzetben Gyulai csodálkozása egyébként azt is jelzi, hogy mennyire lebecsülte, mennyire nem fogta föl a *Csongor és Tünde* filozófiai gazdaságát.

^{8 6} Ezzel kapcsolatban hadd hívjam föl a figyelmet annak a többször előforduló okoskodásnak a gyengéjére, miszerint Vörösmarty nem is gondolt a *Csongor és Tünde* színházi előadatására, mivel erről – ellentétben a más drámai műveinek sorsára vonatkozó gondoljaival – sehol sem szólt. Persze, hogy nem írt műve színpadi sorsáról, ha sehol nem

dráma az 1831-es Aurorával került a pesti cenzúra elé és kapott elutasítást. Ebben az esetben nyár végén, ősz elején készen kellett lennie. Valószínűbb azonban, hogy Vörösmarty okult a Kont-dráma visszautasításán, és új művét eleve a fehérvári cenzorhoz nyújtotta be, akinek a jóindulatában biztos lehetett. Még egy fontos érv támasztja alá e lehetőséget: költsönket régi ismeretség fűzte Számmer Pál fehérvári nyomdászhoz, akivel *A bújdosók* és a Bajza röpirata révén üzleti kapcsolatba is került.⁸⁷ Föltehető, hogy ez a kicsi, szegény nyomda kedvezőbb feltételekkel vállalta a *Csongor és Tünde* kinyomtatását, mint a jómódú pesti vállalkozók. Ez pedig nyomós érv lehetett az anyagi, előfizető gyűjtési, terjesztési gondokkal küszködő szerző szemében. Ha így volt, a mű elkészültének időpontját 1830 végére tehetjük.

Annyi bizonyos, hogy a fehérvári cenzor 1831 februárjában engedélyezte a *Csongor és Tünde* kinyomtatását – 500 példányban.⁸⁸

említette. Ezt egyébként az alkotás időszakában nagy elfoglaltsága, állandó időhiánya; később pedig a remekmű döbbenetesen rossz fogadtatása indokolja. Kölcsényen kívül egyetlen barátjának az elismerő véleményéről sem tudunk!

⁸⁷ Vö. Fehér Géza: *A fehérvári cenzor*. ItK 1964. 489–491.

⁸⁸ E szokatlanul magas példányszám jelzi, hogy milyen nagy reményeket fűzött Vörösmarty a *Csongor és Tündéhez*. Annál nagyobb lehetett a csalódása.

SZEMPONTOK A CSONGOR ÉS TÜNDE
VERSELÉSÉNEK ELEMZÉSÉHEZ

Hogy irodalmunk e nagy drámai költeményének verstani elemzéséhez szempontokat jelölhessünk meg, a mű egészéből kell kiindulnunk, hisz a versforma ennek csupán egyik, bár nem jelentéktelen, ellenkezőleg: feltétlenül figyelembe veendő komponense.

A műre figyelve elsősorban azokat a vonásait emeljük ki, amelyeknek verstani megfelelőit is meg tudjuk mutatni. Elsőül azt hangsúlyozzuk, amire többen, elsősorban Vörösmarty nagy művével foglalkozó újabb kutatóink mutattak rá: így pl. a Vörösmarty-monográfiát író Tóth Dezső. Az a vonás ez, amely elsősorban az élet legnagyobb kérdéseit feszegető nagy filozófikus drámai költemények lényegét jelenti; ez az élet értelmének, céljának lényeges problémáit magába foglaló totalitás. Lényege ezeknek – utalva Horváth Károly szavaira – az egyén érzelmi problémáinak az egyetemesség kérdéseivel való összekapcsolása.¹ Erre mutat rá Tóth Dezső a hármas úttal kapcsolatban, mikor ezt „az emberiség fórumának” nevezi, melyre fellépve Csongor „az egész, emberekkel benépesült világot látja”.² Majd e műről szóló fejezet egy másik helyén: „S a

¹ Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. Bp., 1968. 440.

² Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1974² 143. – Horváth János is hangsúlyozza egyetemi előadásában a mű emberi gazdagságát, komplex voltát. (Horváth János: *Vörösmarty drámái*. It. Füz. 63. Bp., 1969. 38.) – Taxner Ernő meg arra mutat rá, hogy Csongor totalitáscéljaival (a teljes boldogság) szemben a három vándor céljai partikulárisak. (Taxner Ernő: *Hármas utak a Csongor és Tündében*. In: *Ragyog-*

helyzeteknek, hangulatoknak (...) sokneműsége, sokszínűsége mintha az ábrázolás valamely teljességének tenne eleget.”³

Talán felesleges külön hangsúlyozni – kifejtették ezt is –, hogy az életábrázolásnak ez a teljessége mennyire nem független a szereplők rendszerének széles körétől, amelyben a démonian gonosztól a tündériesen fennköltig az emberi jellemvonások, érzelmek, indulatok, törekvések képviselőinek egész skálája található meg.

A fenti megállapítás átvezet ahhoz a vonáshoz, mely a *Csongor és Tündét*, mint a magyar romantika nagy alkotását alapvetően határozza meg. Ez a kontraszt, amelynek szerepe a művészetek összességében jól ismert; egyes korstílusok, így a romantika is különösképpen kedveli, Horváth Károly a romantikáról írt tanulmányában erre utal, amikor vele kapcsolatban az „ellentétes hangulat, az ellentétes jellemek clair-obscur-jé”-re kiemelten mutat rá.⁴ Az ellentétek rendszere és döntően meghatározó szerepe a *Csongor és Tündé*ben nagyon jól ismert, tömör összefoglalását olvashatjuk Tóth Dezső monográfiájában a 147. lapon, de szinte valamennyi, a művel foglalkozó, azt elemző tanulmány kitér rá. Néhányat talán nem felesleges kiemelni. Horváth János a három vándor és Csongor ellentétére utal. Az utóbbival szemben „ezek hárman tisztára a földön, a földi életben mozognak, életcéljukat a földön óhajtják megvalósítani, tisztán magukban bízva, semmi magasabb hatalom támogatását nem kérve, nem is élvezve”.⁵ Bécsy Tamás szerint a kontrasztszerűség a kétszintes dráma-modellből adódik, ha ez esetben nem is egymástól elszigetelten mint pl. a középkori drámában, hanem egymást át-meg átjárva.

nak tettei. *Tanulmányok Vörösmarty Mihályról*. Székesfehérvár, 1975. 204.)

³I. m. 156.

⁴Horváth Károly: *A romantika*. Bp., 1965. 51.

⁵I. m. 62.

A kétszintűségből következik a szereplők két csoportja is: az evilágiaké és a nem evilágiaké.⁶ Taxner Ernő tanulmányának szinte középponti problémája a műben fellelhető ellentétek rendszere. Ezek összefonódásában látja a dráma „lenyűgöző hangulati hullámzását”.⁷ Külön jelentősége tanulmányának, hogy Csongor–Tünde, Balga–Ilma ellentétet főképp stilisztikai oldalról világítja meg,⁸ de egész kis részletekig menően is rámutat az ellentétekre.⁹ Végül az ellentéteknek az egész művet meghatározó szerepét így foglalja össze:

„A *Csongor és Tündét* az teszi különösen nehézé, hogy minden mozzanata, minden utalása csak önmaga ellentétével együtt érvényes: a szép a rúttal, a fiatalság az öregséggel, a szárnyaló álom a pusztulást, bűnt, szörnyűségeket hordozó valósággal, a fennkölt a fennköltség ironikus paródiájával, a finomkodás a kirobbanó, vérbő jókedvvel és így tovább.”¹⁰

Végül említsük meg Fónagy Ivánt, aki nevezetes művében a kontraszt-jelleget a *Csongor és Tünde* két részletében hangtani téren mutatja ki.¹¹

Nem ok nélkül időztünk el kissé a mű e néhány általánosan jellemző és lényegében meghatározó vonásánál, mert a totalitás, a hangulati árnyaltság gazdagsága, a mű sokrétűsége és a kontrasztszerűség azok a tényezők, amelyek verstani kihatása a legszembetűnőbb.

Mielőtt a verstani vizsgálat szempontjait ismertetnők, két megjegyzést kell tennünk. Az egyik az, hogy vizsgálataink a

⁶ Bécsy Tamás: *A Csongor és Tünde drámai modellje*. Itk. 1973/5. 566. és kk.

⁷ I. m. 196–197.

⁸ I. m. 197.

⁹ Indokoltan lát pl. ellentétet a három vándor kétszeri szereplése között: először öntelten bíznak vágyaik teljesülésében, másodsor bukásuk, kiábrándultságuk tanúi vagyunk. (I. m. 205.)

¹⁰ I. m. 212.

¹¹ Fónagy Iván: *A költői nyelv hangtanából*. It. Füzetek, 23. Bp., 1959. 38.

funkcionalitás elvére épülnek. A másik az, hogy ez a dolgozat egy részletesen elvégezhető vagy elvégzendő verstani elemzés alapjait jelöli meg csupán.

1. A fent említett totalitásnak, sokrétűségnek, hangulati gazdagságnak a verselési elvek teljessége felel meg, hisz minden, irodalmunkban honos verselési rendszer megtalálható benne. a) a rímes-időmértékes vers több metruma, elsősorban a spanyol dráma trocheusi formájának sok helyütt rímes változata, továbbá rímes daktilusok (Nemtők jelenete) és rímes anapestusok (Záróének); b) rímtelen időmértékes formák (igaz, nem antik verselési értelemben, hanem mint nyugat-európai metrumok); rímtelen trocheusok és a rímtelen drámai jambus (blank verse); c) a hangsúlyos vers, ugyancsak néhány dalbetétben, a trocheus azonban – az alább kifejtett módon és elvek szerint – sok helyen elnyomva a trochaikus lejtést, pregnánsan hangsúlyos jelleget ölt; d) az időmértékes és a hangsúlyos verselési elv interferenciája révén nagymértékben előálló ún. „kettős ritmus”.^{1 2}

2. Elsősorban a *trocheus* szerepét vizsgáljuk meg a drámában, mert egyrészt 8 és 7 szótagos változatokban, gyakran periódussá szerveződve döntő mértékben ez a mű metruma, másrészt a *Csongor és Tünde* ennek a metrumnak irodalmunkban legmonumentálisabb képviselője.

A már említettek értelmében alapvető problémaképp merül fel: a trocheusnak milyen változatai és milyen mennyiségben fordulnak elő. Két egymással szorosan összefüggő oka van e problémafelvetésnek: egyrészt a változatok kiküszöbölik az

^{1 2} A „kettős ritmus”-sal és a vele összefüggő fogalmakkal kapcsolatosan felhasználtuk e kérdés legjobb ismerőjének, Szuromi Lajosnak a tanulmányait, elsősorban: *Ady szimultán ritmusa* (Itk. 1969/1.) és *Kettős ritmus Vajda János verseiben* (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, *Studia Litteraria* VIII. 1970. 15–41.) c. írásait.

egyhangúság veszélyét, másrészt a fent vázolt sokrétűségnek, gazdag hangulati árnyaltságnak funkcionálisan eleget tudnak tenni. A verstan nyelvén szólva így merül fel a kérdés: a metrumnak milyen ritmikai konkretizációi lehetségesek?

Többen is rámutattak, hogy a trocheusnak – miként a jambusnak is – több változata van, amely ugyanakkor a lejtés érvényre jutásában intenzitásbeli fokozatot is jelent. A trocheus mint kis rendszer (szisztéma) eredetileg egy hosszú és egy rövid szótag kapcsolata: – ∪. Annyira jól ismert tény ez, hogy felesleges volna említenünk, ha nem ez volna a kiindulásunk. E versláb és lejtése a leghatározottabban akkor érvényesül ugyanis, ha az arison (a hosszú szótagon) egyúttal valamilyen hangsúly is van (szó-, szólamhangsúly, dinamikus hangsúly, fő- vagy mellékhangsúly): ∴ ∪. Előfordul gyakran (bár verselésünkben az előbbi alighanem gyakoribb), hogy a trocheus csupán időmérték szerint van jelen: – ∪ (ez az ún. „prozódikus” trocheus). Mindjárt jegyezzük meg előljáróban, hogy az ütemesre való átritimizálás lehetőségeiben az előbbi játszik szerepet, egyúttal a funkcionalitás esélyeit is ez hordozza magában. De erős funkcionális lehetőség rejlik a harmadik változatban is, amikor mind az arison, mind a thesisen hangsúly van (∴ ∪). Trochaikus lejtése lehet, leginkább érzékelhetően a két első trocheusfajta környezetében, a spondeusnak is, ha első hosszú szótagja hangsúlyos: ∴ –. Végül nem tűnik el a trocheus, de a lejtés érzékelhetőségének ellensúlyozója az az eset, mikor a thesisre esik a hangsúly: – ∪.

Ha a felsoroltakhoz hozzávesszük a trocheusnak más verslábakkal való helyettesítési lehetőségeit is (spondeus, a pirichius szerepelhetnek ilyenekül, de ritkább esetben a szintén ereszkedő jellegű daktilus is, mint ciklikus daktilus), már ezek szerint is a trocheusi metrumnak rendkívül gazdag variálási lehetőségeivel kell számolnunk. E ritmikai konkretizációk számát tovább növeli annak számbavétele, hogy a *Csongor és Tünde* verselése (mint általában a trocheus) nem egyszerűen a fenti módon variálható, hanem egy speciális trocheusnak nagy-

arányú megvalósítója: a hangsúlyos és az időmértékes verselési elv egybehangzása révén előálló ún. „kettős ritmus”-nak, aminek a lényege az, hogy a trocheusi versek hangsúlyosan is ritmizálhatók. Mi teszi ezt lehetővé? Másképp megfogalmazva a kérdést: miért a trocheussal kapcsolatban lép fel leginkább a kettős ritmus? A válasz egyszerű: a trocheus ugyanúgy ereszkedő jellegű versláb, mint a hangsúlyos „magyaros” verselés üteme. Két trocheus, egy trocheusi dipódia tehát, különösen, ha az első szótag hangsúlyt is kap, teljes dipódia esetében 4, csonka dipódia esetében 3 szótagos hangsúlyos ütemmel azonos, mint pl. Mirigy monológiájában a III. felvonás elején. Különösen fennáll e jelenség, ha ún. licenciával is él a költő, mint az alább idézett részletnél a „palotája” és a „szemeim” szavaknál, ahol a hosszú szótagot szó elei (hangsúlyos) rövid helyettesíti. Íme a részlet, végig hangsúlyosan ritmizálva:

Itt van Hajnal / palotája
 És a tündér / tömkeleg,
 Tünde s Csongor – / úgy mutatják
 Meselátó / szemeim –
 Erre jőnek, / az pihenni,
 Ez mint árnyék / őt követni;
 S a manók is – / mely szerencse!
 Üldözésem / tárgyai,
 Erre jőnek. / E határon
 Most én kővé / változom,
 Rút varacskos / régi kővé,
 Hogy, mit önkényt / elbeszélnek,
 S fúrt agyokban / végezének,
 Majd ha mind ki- / hallgatom,
 Meg lehessen / rontanom.

Ha a mű egészéből kiszakítva olvassuk vagy halljuk e részletet, eleinte nem is gondolunk trocheusokra, s csak a tüzetesebb vizsgálat dönti el, hogy itt valójában „kettős ritmus”-sal állunk szemben. Egyúttal mennyire beszédszerű, s természetesnek hat az egész, mily hibátlanul illenek bele a szólamok a magyaros

ütemekbe! Ilyenkor a hangsúlyos elvé a vezető szerep („vezér-ritmus”), a trocheusé alárendelt („moduláló”).

Mert ennek az ellenkezője is fennállhat, s így a trocheusi „kettős ritmus” egy másik változatával állunk szemben, mint Csongornak I. felvonásbeli e szavaiban is:

Szép fa, kertem új lakója,
Mely mint nem várt ritka vendég,
Félig föld, félig dicső ég.

Itt a kéttagú szavak vagy két egytagú összekapcsolódása is erősíti a trocheusi lejtés hatását, s a metszeteltakarás is elősegíti ezt, s ellenszegül a hangsúlyos ritmizálásnak, mint a fenti idézet harmadik sorában.

Számos példát idézhetnénk a trochaikus vezérritmus funkcionális szerepére. Ilyenek Csongornak I. felvonásbeli szavai, melyek egyenletes hullámozást érzékeltetnek, ringatózást, a hattyú repülésének képzetét segítik felidézni:

Hattyú száll a távol égből,
Lassú dal volt suhogása,
Boldog álom láthatása,
S most mint ébredő leány,
Ringató szél lágy karján,
Úgy közelget andalogva;
Ah, tán ez, kit szívdobogva
Vártam, annyi hajnalon?

Mily pompás kifejezése a részlet jelentésének! Természetesen nem szabad megfélekednünk a csodálatos nyelv-zene szépségeiről sem.

A trocheusi vezérritmusnak hangsúllyal erősített lüktetése gyakran a logikai és az érzelmi nyomatékosítás funkcióját tölti be, mint az alábbi III. felvonásbeli részletekben is:

Tünde: Ilma, Ilma, Csongor eljött (. . .)
Oh örömmek, fájdalomnak
Kínos, édes érzeménye!

Valamivel később, amikor a lefátyolozott Tünde, annak ellenére, hogy Csongor esdeklő szavakkal letérdepel előtte, nem válaszol neki, mert a Hajnal birodalmában tilos kedveséhez szólni, hanem Ilmával együtt elmegy, Csongor panaszsra fakad:

Semmi szép szó, semmi kéret
 Meg nem tartja; elmegy, itt hágy.
 Szólj te tőke, szólj te szikla,
 Szólj te Békasó! mivel
 Bánthatám, hogy nem felel?

Az elkeseredés érzelmi nyomatékosítást nemcsak az éles trocheusi ritmus szolgálja, hanem az ismétlések és alliterációk is erősítik.

Még egy példát idézünk az éles trocheusi ritmus funkcionális szerepének illusztrálására. Csongor virrasztani akar az aranyalmát termő fa alatt. Ekkor hangzik el az ismert betétdal:

Álom, álom
 Édes álom,
 Szállj a csendes föld fölé;
 Minden őrszem
 Húnyjon, csak nem
 A várt s váró kedvesé.

A költő a 8–7-es periódusokból álló sorok egyikét, a 8-ast kettébontja, s a félsorokat rímelteti. Így dalszerűbbé, könnyedebbé válik az álomhoz intézett dal; zeneiségét fokozzák a sűrű rímek: a a b – c c b. A trocheusnak ez a funkcionális ringatózása folytatódik Csongor szavainak első sorában is, melynek azonban lágyan hullámzó zeneiségét a rá következő sor metszeteitőlódása és az egymás mellé eső erős nyomatékok csökkentik:

Álom, álom, édes álom,
 Ah, csak most ne légy halálom.

A kettős ritmus harmadik lehetőségére, a kétféle ritmuselv egyenlő intenzitású érvényesülésére megint az I. felvonásból idézünk. Először Balga szavait:

Úgy van, úgy lesz, / azt teszem

Itt sem árt rámutatnunk a ritmus funkcionális szerepére: egyrészt a sor első felének iktus és hangsúly egybeeséséből, továbbá az ismétlésből eredő erős lüktetésére, majd az ütemes metszetet követő „azt” szó pozíciós kiemelésére.

Az egymás mellé eső erős dinamikájú hangsúlyok funkcionális szerepének megmutatására utolsóul egy példa az I. felvonásból:

Rejts el, éjfél, / szív ne dobbanj,
El ne árulj, / el ne rontsad
A szerencse / útjait.

A trocheusi kettős ritmus variánsainak kombinálására, egyúttal e jelenség változatosságának, sokarcúságának megvilágítására mintegy összefoglalásul a III. felvonásnak azt a részletét idézzük, amelyben Csongor elbeszéli Balgának légi útját (híres egyébként Balga válaszában az előbbivel való éles kontrasztja, de erre a jelenségre később térünk vissza):

*Nem tudom. / Mint gondolat,
Mint sugár, mely ; egyik égből,
Más világba / szökve hat,
Jöttem, vagy csak álmodám,
És alattam, / és fölöttem
oldalattam / és köröttem
A világot / láthatám
Egy nagy arc volt / végtelen,
Rajta millió szemek;
Mind oly ékes, / oly remek,
Hogy beszédem / képtelen,
Méhdongás, szunyogzene,
Elbeszélni, / amit lártam,
Ahogy forrt fenn / s alattam
A világok / mindene*

Felsoroljuk a ritmus változatosságának tényezőit. Íme: 1. a 8-as és a 7-es sorok változatos hullámszáma, 2. a trocheus időnkénti felerősödése és egyenlővé válása a hangsúlyossal, 3. a

hangsúlyos ritmus uralkodóvá (vezérritmussá) lép elő, 4. a két-féle ritmusnyelv szerepének megcserélődése a trocheus javára, 5. metszet utáni dinamikus hangsúly, 6. éles ritmus mindkét ütemben, 7. csak az egyikben, 8. ugyancsak a lehetőségek a tompa ritmussal kapcsolatosan, 9. egymás mellé eső hangsúlyok.

Nem zárhatjuk le az ütemes verselési rendszerbe könnyen átvihető és éppen ezért a hangsúlyos verselési elvhez legközelebb álló időmértékes metrum *Csongor és Tünde*-beli tárgyalását anélkül, hogy ne mutatnánk rá, mennyire megfelel e jelenség a nagy mű *nemzeti* jellegének. Tóth Dezső szerint „nyelvével, alakjaival, népiességével mélyen nemzeti alkotás”.¹³ S ennek a jellegnek nagyon jól megfelel a fent jellemzett, a felmondásban (drámai dikcióban), olvasásban egyaránt hangsúlyosan magyarosnak ható, többnyire rímes trocheus.

3. Míg a trocheus imént jellemzett sokféle változata és szinte kimeríthetetlen kombinálási lehetősége a meseszerű vagy groteszk-humoros-parodisztikus-földiesen vaskos, esetlen vagy józanságot sugalló részleteinek, jeleneteinek, gazdag sokszínűségének a metrumkerete, addig a *jambus* az egyetemesebb emberi, a filozófikusabb, az inkább gondolati verselési kifejezője. Legkonkrétabban ezt Horváth János fogalmazta meg a három vándorral kapcsolatosan:

¹³ I. m. 142. – Horváth Károly hangoztatja, hogy a Csongor név és a mesedráma időmegjelölése („A pogány kúnok idejéből”) valami ősmagyar mellézköngét is éreztet” (i. m. 442). Ugyanitt „a magyar romantika első korszakában érvényesült tendenciák, a tündérezés, a romantikus népiesség, a nemzetiességre való törekvés és a filozófikusság szintézis”-ének minősíti. – Horváth János valamivel óvatosabban összegez: szerinte a műben vannak bizonyos nemzeti színezetre utaló elemek, de „mindez csak sejtet *magyar lélkört*, de nem teremt. (. . .) A magyar íz e szétszórt cseppjei a darab derűs eleméhez tartoznak (. . .)” (i. m. 50.)

„Ők legbizonyosabb ösztönzőink a darab nemzetfölötti, bölcséleti értelmezésére. Beszédük tele is van élet-értelmező gondolattal, bölcselkedéssel; s formája (drámai jambus!) is jelzi, hogy a mesejáték könnyedén futó, játszi verszenéjéből a szemlélődés komolyabb, ellassudó, vesztgelőbb, értelmezőbb, halkabb dallamvilágába léptünk át”.¹⁴

Ugyancsak elsősorban ő mutatott rá több verstani művében is arra, ami átment már a verstani köztudatba, ezért csak röviden utalunk rá: a jambus, mivel emelkedő, lejtésénél fogva benne ritkábban található iktus és hangsúly, ritmikai megvalósulásában kevésbé dallamos, ellenben beszédszerűbb, mint akár a hangsúlyos verselés, akár a hozzá közel álló időmértékes trocheus. Így a gondolatiság vele jobban érvényesül, a metrum zenéje kevésbé vonja magára a figyelmet, mint a másik kettő. Egyébként a trocheussal kapcsolatosan felsorolt változatok a jambusban is megtalálhatók, tehát itt is fennáll a metrum ritmikai megvalósulásának a szinte kimeríthetetlen sokszínűsége. A három drámai jambusi rész (a hármas út vidéke a II. és az V. felvonásban a három vándorral és az Éj királynőjének jelenete az V. felvonásban) elemzéséhez tehát ugyanazok a szempontok adódnak gazdag változatosságban, mint amelyeket a trocheusnál már felsoroltunk. Itt most csupán egyet említünk meg: a metszet után következő szavaknak nyomatékkal való kiemelését, a metszet utáni helyzet ugyanis nyomatékosító szereppel bír, mint az alábbi idézetben is, amikor is Csongor a II. felvonásban először találkozáva a három vándorral, összefoglalja, amit beszédükből tanulságul leszűrt:

Egyik mint bálványt, / *hit*vány port ölel,
 A másik rommá / tenné a világot,
 Csakhogy fölötte / ő lehessen úr.
 S ez a legszörnyűbb / *mind*enek között:
 Mint a halál jár / *élő* lábakon,
 Ez puszta sírt hord / *hő* kebel helyett.
 Oh szerelem, gyújts / *utamra* világot,
 S te légy vezérem / *Tündér*hon felé.

¹⁴I. m. 63.

A fenti okok miatt a kettős ritmus ritkább a jambusban, mint a trocheusban, a *Csongor és Tünde* drámai jambus-részleteiben azonban gyakori, s többek között azzal a funkcionális szereppel is bír, amire az imént utaltunk.

4. A versforma vizsgálatának egy másik szempontját szolgáltatathatná a *versmondattani jelenségek*. Itt csupán egyre mutatunk rá: a ritmikai keret és a mondatok viszonyára. Különbéle zeneiség és funkció hordozója az, amikor sorozatosan egy-egy sor egy-egy mondat, vagy amikor a mondatok félsorok keretét töltik ki, avagy amikor enjambement révén a mondat több sorra terjed. Az utóbbiak általában ünnepélyes, emelkedett stílus velejárói, az előbbi kettő, de különösen az utolsó előtti elevenebb, pattogó, gyorsabb tempójú, pergő párbeszéd forrása. Erre a kérdésre a verselési kontrasztjelenségekkel kapcsolatosan később még kitérünk. A sorok terjedelmének (még a 8-as és 7-es sorok egy szótagnyi különbsége esetében is!) tempóbeli, stiláris és hangulati hatására már utaltunk.

5. Szintén megvizsgálandók volnának a *rímelés* problémái a *Csongor és Tünde*-ben. Említettük, hogy a mű alapmetruma a spanyol dráma formája, a 8 és 7 szótagos rímtelen trocheus. Vörösmarty azonban elég gyakran alkalmaz rímeket. A vizsgálat szempontjai lehetnének e téren: a rímelés alkalmai, a rímek minősége, a rímképletek és ezek kapcsolata a gondolati-mondattani egységekkel. Röviden csak annyit, hogy a mű rímei rímszótári szempontból elenyésző mennyiségben „jó minőségűek”, ellenben gyakori az asszonánc, sőt a rímillúzió, továbbá az egytagú és a ragrím, s a szóismétlésből fakadó rím. Ami a rímek sűrűségének funkcióját illeti, megemlíthetjük, hogy ez nem egyszer a zeneiség fokozásával a drámai dikció ünnepélyességének egyik velejárója. De lehet más funkciója is: pl. különösen sűrű a rímelés a III. felvonásbeli kútjelenetben. A rímelés sűrűsége (páros és ölelkező rímek) és egyhangúsága a népi ráolvasások titokzatosan ható monotóniáját idézi fel,

alliterációkkal és ismétlésekkel fokozva e hatást. Íme Mirigy szavai:

Forrj, kút habja, forrj,
Tajtékot sodorj,
Csalfa eskü vérrel írva,
Bűnös színtől lángra gyúlva,
Mély vizedbe hull le hamva.
Forrj, kút habja, forrj,
Csillag, mellyen a halál,
Csonton, embercsonton áll,
Felhő, mely a sírra száll,
Ahol vérzik a fűszál,
Szél, mely tűzben lángolál,
Bennlevők siralminál.
Szálljatok le, szálljatok le.

Még fokozottabban érvényesül a fenti jelleg ugyanitt megint csak Mirigy nevezetes varázsigéiben:

Kút leánya,
Kút csodája,
Kelj, ha keltelek,
Menj, ha küldelek.
Kút palackja,
Kút galambja,
Szállj, ha intelek (. . .)

S így tovább 22 soron át. Egyetlen kivétellel mindegyik sor rímel. Az egytagú rímek leggyakoribb magánhangzója (11 esetben) az *a*; mellette még csak az *e* és *é* szerepel a rímekben. A rímek a fent említett funkciót nemcsak a hangzók azonoságával biztosítja, hanem a rövid (3 ötöst leszámítva) 4 szótagos sorokkal is, s ettől a tempó válik gyorsabbá, a ritmus gördülőbbé. – Nem mulaszthatjuk el, hogy a kissé hátrább helyet foglaló 12 sorból, a kútból felhangzó, csupa *e* magánhangzós rímekben kicsendülő szózatból három, ritmikájában a nyelvi zeneiségében egyaránt figyelemre méltó sort ne idézünk:

Melyben csillag fénye reng,
Lába könnyű, mint az est,
Mely a szellőn játszva leng (. . .)

6. A varázsos zeneiséget s az általa kifejezett lány ringatózást e három sor a ritmus és a nyelv hangzóságával együttesen fejezi ki, s ez átvezet bennünket a mű verstani elemzésének egy másik szempontjához, a *vers és nyelv* kapcsolatához.¹⁵ Külön tanulmányt érdemelne e terület beható vizsgálata, ez alkalommal egyetlen, talán legszebb és legismertebb példájára hivatkozunk, a Nemtők jelenetére az V. felvonásban. Ismeretesek a *Csongor és Tünde* szereplőinek jelképeként való értelmezései. A Nemtőkre is érvényes a jelképszerűség. Játékukkal azt a légmentesítést meg, ill. készítik elő, amelyben Csongor és Tünde végre egymásra talál, és a földi szerelemben meglelik az élet értelmét. Ők is trocheusokban beszélnek, a légmentesítő énekük azonban rímes daktilus, ill. anapestus:

Játszadózunk
S az óra halad,
Régi lakunk
Van csillag alatt.

Két-két sort egybeolvasva hibátlanul gördülő daktilusi metrumot kapunk. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a költő mindegyik sort rímmel látta el, a daktilus és anapestus váltakozásával állunk szemben. A rövid sorokat követő két hosszú azonban anapestus lebegésű, s a rövid sorok kereszt-rímei után párosrímekkel zárják a versszakot, s mindez együtvéve kiválóan megfelelő kerete a jelenet tündéren játékos hangulatának, — különösen, ha a ragyogó nyelv zenéjét is figyelembe vesszük, melyről Gyulai Pál ír: „E jelenet mintegy oda van lehelve s oly rendkívül kedves, hogy Vörösmarty önmagát multa itt felül.”¹⁶ Idézzük Gyulai szavainak illusztrálására a 2. versszak zárósorait!

¹⁵ Nevezetes, szakirodalmunkban egyelőre páratlan következtetések megvalósítása az együttes vizsgálatnak Gáldi László két tanulmánya: *Vers és nyelv*. In: *Nyelvünk a reformkorban*. (Szerk.: Pais Dezső). Bp., 1955. és *A magyar vers a szabadságharc korában*. It. 1956.

¹⁶ *Vörösmarty Mihály munkái*. I. Remekírók Képes Könyvtára, Bp., LIII. 1.

Ki hí le, ki hí le, a földre ki hí?
A menny ragyog, ékes; a föld gyönyörű.

S e tündéri, légi muzsika után mily erős kontrasztként hatnak Mirigy érdesen hangzó, nagyon is földi szavai:

Mit csinál itt e kölyökhad?
Azt tudom, hogy rá rivaszték (. . .)

7. A *kontraszt* mint a romantika egyik kedvelt kifejező-eszköze verselési téren is kimutatható e nagy műben, természetesen szoros kapcsolatban a zeneiség egyéb tényezőivel és főképpen a nyelvi stílussal. A dolgozat elején jelzett ellentéteknek, amelyek a drámai költeményt alapvetően meghatározzák, formai megfelelőit szinte vég nélkül előszámlálhatnánk, ez alkalommal ebből is csak néhány bemutatására szorítkozunk.

Egyik példánk a dráma elején Tündének és Ilmának a tündérfánál elhangzó párbeszéde. Az utóbbi férjéről, Balgáról beszél, az előbbi panaszkodik, hogy hiába ültette el a szép fát, amelyen a szerelem gyümölcsei teremnek, nem talál kedvesére. Először Ilma szólal meg. Beszédének, amelyben Balgát jellemzi, jellegzetességét a természetesség, a paraszti humor adja meg, a hétköznapi, földön járó, ízes-zamatos stílus, mely képyszerűségében nem nélkülözi ugyan a megjelenítő erőt, mégis úgy hat, mintha Tünde beszédének paródiája volna:

E nagy föld kenyér ha volna,
S hozzá sajt a holdvilág,
Már eddig felfalta volna,
Hold az égen nem ragyogna,
S most itt nem járhatna láb.

Megmutathatók e beszéd verstani tényezői is:

Lásd, *nem* ok nélkül beszélek.
Itt nekem *férjem* maradt,
Akit *Balgának* neveznek.
Olyan istenverte had

Nincs talán a / fél világon
 Szomja, éhe / mondhatatlan
 E nagy föld, kenyér ha volna,
 S hozzá sajt a / holdvilág,
 Már eddig felfalta volna,
 Hold az égen / nem ragyogna
 S most itt *nem* járhatna láb

Az első, ami feltűnik, hogy a sorok többségükben nem engednek a hangsúlyos versre való átjátszásnak, gyakoriak a szót kettévágó, eltakart metszetek (az ütemeket nem is jelöltük e sorokban). Ezzel csökken a beszéd zeneisége, kevésbé érzékelhető a felmondásban ritmusossága, közelebb kerül a hétköznapi beszéd kötetlenségéhez. Abban az esetben is, amikor a dipódiák szóval végződnek, gyakori az ütem belsejébe eső hangsúly (kiemeléssel jelöltük őket). Gyakori emellett a rímtelen sor, s a rímes sorok is inkább csak az illúzióját keltik a rímnek (*pezseg – kezdett*) vagy rag, ill. önrímek (*volna – volna – ragyogna*). – Tünde emelkedettebb nyelven beszél:

Ah! ne kelts föl / bánatimból,
 Ilma! Ilma! / messze honból
 Látod, mily hiába járok.
 E kies fát / mily hiába
 Ültetém vad / föld porából,
 Kedvesemre / nem találók.
 A fa kincseket terem,
 A fő kincs a / szerelem (. . .)

Emellett beszédének sorai nagyobb mértékben engednek a hangsúlyos ütemezésnek, tehát felmondásban ritmikusabbak, s ha a trocheusi ritmus vezérritmussá lép elő, az érzelmi nyomatékosítás funkcióját tölti be, mint ebben a sorban is:

Ilma! Ilma! messze honból (. . .)

A zeneiség tényezője még, hogy az összes sorok rímben csendülnek össze (páros és ölelkező rímek), s ezek a rímek minőségileg jobbak, mint Ilma sorainak rímei.

A kontraszt megmutatására egybevetettünk még két részletet: Csongor és Tünde búcsúszavait az I. felvonásból (49 sor) és az Ördögfiókák jelenetét a IV. felvonásból (40 sor, tehát a két rész terjedelme nagyjából megegyezik). Itt most csak – a számadatokat mellőzve – az egybevetés végső eredményeit rögzítjük. Így az I. felvonásbeli rész lágyabb, a IV. felvonásbeli érdekesebb hangzású. Érdekes tanulsággal szolgál a szavak terjedelmének egybevetése is: a Csongor- és Tünde-jelenetben jóval több a kettőnél több tagú, az ördögfiókákéban pedig az egytagú szó: a szerelmes pár beszéde erről az oldalról tekintve is ünnepeyesebb, nyugodtabb tempójú, ellentétben az ördögfiókák pattogó, gyorsan gördülő párbeszédeivel. Más verstani vonatkozása van a mondatok terjedelmének: az I. felvonásbeli rész 10, a IV-ben helyet foglaló 23 mondatból áll. Szoros kapcsolatban áll ezzel az enjambement-ek számának aránya: 9:1. Egybevetésünk utolsó szempontja az éles és a tompa ritmus előfordulása: az ördögfiókák jelenetében az éles ritmus van túlsúlyban, a másikban a tompa, itt az éles ritmusnak viszont érzelmet kifejező, erősen expresszív funkciója van.

Végül a kontrasztjelenséget nem a szereplők szempontjából közelítjük meg, hanem egyetlen részletben mutatunk rá, az eszmeileg sokat elemzett V. felvonásbeli Éj-monológban. Annál is inkább, mert e nevezetes kontraszt formai tényezőire alig mutattak rá.¹⁷ Most is csak utalunk a refrénként visszatérő *Sötét és semmi voltak – vannak – lesznek* sorok mint három oszlop köré épülő két, egy „ódainak” és egy „elégikusnak” minősíthető rész eszmei-tartalmi ellentétét követő, ill. kifejező akusztikai, verselési, stiláris, szókincsbeli kontrasztjára, viszont egyetlen pár soros részleten megkíséreljük annak a megmutatását, az ellentét mennyire meghatározó, ha tekin-

¹⁷ Nagy vonásokban elvégeztem ezt egységes tanárképző főiskolai jegyzetemben: *Bevezetés a műelemzésbe*. Bp., 1970. 66–67.; részletes verstani elemzését pedig *Tartalom és versforma* c. könyvemben. It. Füzetek, 49. Bp., 1965. 114–118.

tetbe vesszük, hogy a mű legkisebb részleteiben is jelen lehet – verstani szempontból is. A négy sor, amelynek mikropoétikai vizsgálatával zárjuk dolgozatunkat, az, amelyekre Horváth Károly szavai leginkább vonatkoznak: „A monológ a szükség-szerű pusztulás tragikumával szemben nagy lírai erővel sugalmazza az emberi törekvések nagyszerű voltát, fenséges heroizmusát.”¹⁸

Kiirthatatlan vágygal, amíg él,
Túr és tünődik, tudni, tenni tör;
Halandó kézzel halhatatlanúl
Vél munkálkodni (. . .)

Elsősorban az alliteráció funkcionális szerepét figyelhetjük meg: a két első sorban az egymáshoz közel álló kemény *t*-s explozívák az emberi akarat, a „kiirthatatlan vágy” energiáját, a mulandósággal szembeszegülő emberi heroizmust fejezik ki. A másik idézett két sorban viszont a „halandó kézzel” és a „halhatatlanúl” paradoxonjának művészi kifejezése tűnik fel. A gyenge dinamikájú és egymástól távol eső *h*-s alliteráció az energia csökkenését, a küzdelem kilátástalanságát érzékelteti – a „halandó” fogalmát kidomborítva. A „halhatatlanúl” szó lebegése viszont a halhatatlanság időfelettségét szemlélteti. Az alliterációk kifejező funkcióját a ritmusé is kíséri: az 1. sor második felében az iktusok és a hangsúlyok egybeesésével az alliterációs szótagokon határozottabb sodrásúvá válik a jambikus lüktetés; a harmadik sorban ismét találkozunk az iktus és a hangsúly („*hal*hatatlanúl”), a halhatatlanság fogalmát nyomósítva.¹⁹

A kis részlet elemzésének tanulságául újra rögzítsük le, hogy a versforma vizsgálata, bár lényeges, önmagában többnyire kevés, össze kell kapcsolni egyéb formai tényezők, főképpen a

¹⁸ I. m. 445.

¹⁹ Vö. *Tartalom és versforma*. 117–118.

verselés közegének, rhythmizomenonjának, a nyelvnek a tanulmányozásával.

Végső tanulságunk pedig az, hogy abban az esetben, ha a dráma verses, semmiképpen sem mellőzhető verselésének vizsgálata. Különösen akkor láthatjuk be ennek szükségességét, ha meggondoljuk, hogy a legtöbb dráma előszóbeli megszólaltatásra számít, csak ekkor teljesezik ki, jut igazán érvényre akusztikai világa, amelynek lényeges tényezője, kerete a versforma.

FORUM

KÉT KÖTET MÓRA FERENC LEVELEZÉSÉBŐL

Mórával kettesben: ezt érzi az ember, amikor ennek a nagyszerű írástudónak leveleit olvasgatja. Móra a leveleiben is ragyogó tollú stílusművész; a tárcáit, novelláit átjáró lírizmus ebben a nem irodalmi alkotásnak szánt, utóbb mégis az életműtől elválaszthatatlan, sajátos műfajban szabadon, gáttalanul ömölhet szerte. Levelezése az irodalomtörténész számára pótolhatatlan értékű életrajzi adatoknak és a világnézeti fejlődés útját is kicövekelő dokumentumoknak gazdag tára, ugyanakkor a Móra írásait ismerő, szerető olvasónak a többi művéhez hasonló esztétikai élményt nyújtó, izgalmas, érdekes, szép olvasmány.

1.

Abból a 159 levélből, amely *Móra Ferenc levelesládája* címmel Madácsy László szerkesztésében 1962-ben Szegeden egy kötetben közkinccsé vált, ha új nem is, de teljesebb írói arc bontakozott ki. Elénk tárult az apjára büszke, emlékéhez hű, anyját majdnem nagyapai korban is gyermekként szerető fiú; a családjáért minden áldozatot meghozó, de a családi életben megelégülő boldogságot csupán unokáiban elnyerő fölnőtt; a fehér halántékkal, de ifjúi hittel női eszményt kereső, szép szavú gavallér; a háború ellen izgató szerkesztő; a forradalmak bukása után üldözött közéleti férfi és publicista; a népszerűvé lett elbeszélő és az *Aranykoporsó*hoz ihletet, anyagot gyűjtő regényíró; a halálos betegként is az ősök után

fáradozó régész – sorolhatnám még a szívárványként csillogó egyéniségét jellemző főneveket; egyszóval a sokoldalú Móra Ferenc képe.

Kár, hogy nem teljes ez a kép. Mert e levelezéskötet végzetes mulasztása és elhibázottsága volt, hogy nem állította elénk azt a Mórát, aki a már akkor ismert levelezésből előtünk állhatna. A szerkesztő, teljesen érthetetlenül és önkényesen, csak azokat a leveleket válogatta ki, amelyeket ő közölt korábban, vagy ezúttal először e kötetben. Kétségtelen, hogy ez önmagában is gazdag és értékes anyag; elsősorban a Domokos Lászlótól és a Horváth Istvánnétól a szegedi múzeumba került levelezés. Ha valaki ennek az eladig kiadatlan levelezésnek szakszerű publikációját adja, értékesen járult hozzá a Móra-mű kikerekítéséhez. Ám ha *válogatást* ígért Móra levelezéséből, és már kiadott leveleket is újra közölt, akkor ki kellett volna tekintenie a maga szűk köréből az egyre gazdagodó Móra-publikációkra, és belőlük is merítenie kellett volna. Hiszen elképzelhetetlen, hogy Móra leveleinek válogatott gyűjteménye mellőzzön olyan fontos megnyilatkozást, mint pl. a Szabó Ervin elhunytá alkalmával a Fővárosi Könyvtárhoz írott levelét: „Szabó Ervin halála – írta Móra egy hónappal az őszirózsás forradalom előtt, 1918. okt. 1-én – talán nagyobb veszteség a holnapi Magyarországnak, mint a mainak.” Az októberi forradalom győzelme után följánlja könyvtárosi segítségét a szegedi szociáldemokrata pártnak, s 1918. nov. 27-i levelében többek közt ezt írja:

„Az a gondolat vezérel, hogy a hatalomra jutott munkásságnak új pozíciójához mért szellemi fegyverrel is fel kell szerelnie magát, s ebben én mindenkor készséggel állok rendelkezésére.” „Őrült hajzában élek – panaszolja ironikusan 1921-ben makói barátjának, Diósszilágyi Sámuelnek –, és visszasírom 1919 és 1920 boldog napjait, amikor destruktív voltom miatt kerültek a honfitársak. Ma már megint borzasztó módon szeretnek, éppen azért, mert nem változtam meg . . .”

Ezek a fontos vallomások hiányoznak a válogatásból. De kimaradhat-e az a levél, melyet az író az ellenforradalom

hatalomra jutása után a szegedi ifjúmunkások részére összeállított könyvjegyzék kíséretében küldött Deák Dezsőnek, a helyi munkáslap szerkesztőjének? Szabad-e mellőzni azt a töredékesen is gazdag levélváltást, amelyből a *Hannibál föltámasztásának* születése lépésről lépésre föltárul: a Supka Gézához írott leveleket? S nem világos-e mindenki előtt, ha azt mondom: a Nagy Lajoshoz írt levélnek a forradalmi múlt-ról szóló vallomása nélkül hamis az a Móra-portré, amely e levelezéskötetből visszatükröződik?

Ezek csak a legjelentősebbek. De kívülük is számos olyan közzétett vagy közgyűjteményben hozzáférhető levél lett volna még, amelyet Móra válogatott leveleinek gyűjteménye semmiképpen sem nélkülözhet. Hiányoznak ebből a kötetből az Apáthy Istvánhoz, Babits Mihályhoz, Engel Vilmoshoz, Eperjessy Kálmánhoz, Hampel Józsefhez, Jakab Ödönhöz, Juhász Gyulához, Koroda Pálhoz, Lőrinczy Györgyhöz, Posta Bélához, Roóz Rezsőhöz, Sz. Szigethy Vilmoshoz, Szilády Károlyhoz, Tápay-Szabó Lászlóhoz, Taussig Máriaéhoz, Tordai Ányoshoz írott levelek, s a Kner Imréhez szólók közül is többet, jellemzőbbet lehetett volna fölvenni. Ismétlem: ezek mind vagy megjelentek már 1962 előtt, vagy külön nyomozás nélkül hozzáférhetőek voltak közgyűjteményekben.

Annál jogosabb a kívánság e levelek minőségi legjavának a Móra levelei válogatott gyűjteményébe való beemelésére, mivel miközben a címzettek köre ily megokolatlanul megsűkült, a közlésre alkalmasnak ítélt levelek között viszont nem egy teljesen érdektelen, jelentéktelen, és csupán azért került a kötetbe, mert azt is a szerkesztő tette közzé korábban. Pl. mindjárt az első két levél is fölösleges, és a 6. számúval, a 13. számúval s több mással együtt áthullott volna egy körültekintő, a teljességből merítő válogatás rostáján.

Sajnos, ez még nem minden. Korszerű levelezéskiadásokban nélkülözhetetlen nemcsak az író levele, hanem a hozzá írt levél vagy válasz közzététele is. Móra Ferenc *levelesládája* – a cím egyenesen ezt ígérte, hiszen Móra a levelesládájában

nem a maga írta, hanem a neki írott leveleket őrizte. Még ha nem ragaszkodunk is mereven a szépen hangzó cím szabatos értelméhez, annyit joggal elvárhattunk volna, hogy néhány fontosabb Mórahoz írott levelet is olvashassunk, legalább jegyzetben, vagy legalább rövid tartalmi kivonatban.

Jegyzetben? Itt van a másik nagy baj. Akár a tudomány érdeke, akár az olvasó igénye felől nézem: a levelek magyarázatai nem elégíthetnek ki. A jegyzetek pl. semminemű fölvilágosítást nem adnak a levelek külalakjáról; nem tudjuk, melyik lap, melyik levél; nem ismerjük a címezést; számos esetben nem különböztethető meg az író és a közlő keltezése (sehol nincs erre szolgáló szögletes zárójel vagy tipográfiai különbség); hiányzik bármiféle megokolás a keltezetlen levelek időrendi elhelyezéséről.

A körülmények pedig több helyütt módot adtak volna a pontosabb keltezésre. Pl. a 15. levél: [1912. dec. 25. előtt.] – 16. sz.: [1913. febr. 28. előtt.] – 36. sz.: 1915. január [5.] – 43. sz.: 1917. [ápr. 6.] – 44. sz.: 1917. ápr. [9] – 56. sz.: 1919. [ápr. 18.] – 57. sz.: 1919. május [17. ?] stb. Egy helyen a szerkesztő kiegészíti a keltezést, de rosszul: a 37. levél nem 1915-ben, hanem 1916-ban íródott. Ezt igen egyszerűen, Móra keltezéséből ki lehetett volna derítenie: ő március 14-ét, keddet írt; márc. 14-e pedig nem 1915-ben, hanem 1916-ban esett keddre. Így persze a levelek sorrendje is módosul: a 37. sz. fölcserélendő a 38. számúval. Ha a keltezésben nincs nyomdahiba vagy elírás, akkor a 142. levél is fölcserélendő a 143. számúval. A tartalmából kitetszően mindenképpen megfordítandó a 130. és 131. levél sorrendje is.

Aligha helyes a keltezés kiegészítése a 39. és a 40. levelekben: decemberben nehezen kaphatott Móra „sok gyöngyvirágot”; januárban pedig még a szegedi békák sem brekegnek!

Teljességgel következetlenek a nevekre vonatkozó és a tárgyi magyarázatok. Általában az előforduló nevek és a levelek értelmét megvilágító tények nincsenek megmagyarázva. Nem

tudjuk meg, ki az a Verszősi* úr (38.), Orbán Pista (43.), Szász barátunk (48), Tóth Pista (86), a „szatymazi Pistánk” (122.), Bartos Imréné (203.), Weisel és András (284.) s így tovább. Nem érthetjük a 7. levelet, mert nem kapunk magyarázatot, hogy Félegyháza az életnek miféle „jeleit” adja; mi az a „misszió”, amelyből Móra is részt vállal. Sejtjük: valamilyen irodalmi szereplés; de a jegyzet adósunk marad a korabeli lapokból könnyűszerrel kikereshető pontos és tömör fölvilágosítással. A jegyzetnek kellett volna megmondania azt is, hogy a 14. levélben Móra milyen könyvet köszön meg Madarassy Lászlónak? Elkészült-e, s ha igen, melyik az a gyermekregény, amelynek főszereplője a 39. levél szerint Emmike? Szólnia kellett volna a jegyzetnek az Ady-bankett-ről (120.), a nagy sztrájkáról (126.), a királylátogatással kapcsolatos cikkről (131.); arról, kik „alakultak meg” 1920 decemberében (149.) s még sok egyébről is. Beck Pista (46.), Sáfár László (55.), Engel Lajosné (74.) s még sok más nevével kapcsolatban idéznie kellett volna Mórának róluk szóló tárcáit; a népkönyvtárakat ellenőrző út emlétekor (157.) tanulságos lett volna rámutatnia, hogy ennek a tapasztalataiból is fakadt írás (a *Népkönyvtár* c. tárcán kívül is nyoma van a *Négy apának egy leánya* és az *Ének a húzamezőkről* című regényeiben is). A 69. levélben emlegetett jellegzetes költői kép („ültessünk csókocskákat”) belekerült a levél írása táján születő első regényébe (*Négy apának egy leánya*) és az utolsóba (*Aranykoporsó*) is. Ez az írói alkotás lélektanára oly jellemző fényt vető mozzanat szintén említést érdemelt volna (vö. Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 75).

Ha Móra nem tudta is, hogy ki az a György keresztnevű lapszerkesztő, aki vendégéül ajánlkozott (280.), azért a jegyzet tájékoztathatott volna felőle. Hiszen a bőven megadott fogódzók segítségével egy könyvtári katalóguscédula is meg-

*helyesen Vesszősi (Vesszősi József félegyházi nyomdatulajdonos, könyvkereskedő).

adhatta volna a kellő fölvilágosítást: a Mórához ragaszkodó „cingár újságíró”, aki talán meg is látogatta az író-t Szege- den – nem kis meglepetésünkre! – Bálint György, a harcos anti- fasiszta publicista és humanista költő. Íme, ez is bizonyítja, hogy milyen fontos irodalomtörténeti és politikai összefü- géseket hagy homályban a szakszerűtlen jegyzetkészítés. Hiszen e levél adta nyomon elindulva még további eredmé- nyekre is juthatunk Móra és a szocialista baloldal kapcsolatát illetően!

Beck Pistát nem magyarázza a jegyzet, de az ugyanabban a levélben előforduló Cserzy Mihályt igen, noha ez utóbbi minden lexikonban, még a *Új Magyar Lexikon*ban is meg- található, tehát leginkább nélkülözhető lett volna. De a magyarázat is hiányos. Mert aki nem tudja, hogy ki volt Cserzy, annak az sem elég, hogy író volt, hiszen ebből még nem érti a levél utalását, mely szerint emelni fogja a „borot- válási díjakat”. Ha nem mondjuk meg, hogy ez a népies kis- mester az írás mellett tovább folytatta a borbélymesterséget is, még valaki majd valamiféle képes kifejezésnek véli a borotválást, holott bizony egészen közönséges, reális jelen- tésű.

Többnyire elégséges a magyarázat a Domokos-féle levelek- hez: ezeket ugyanis maga a címzett adta meg. Ám ebből is támadt két hiba. Egyik, hogy fogalmazásukon érzik: a szer- kesztő nem változtatott rajtuk, noha többször szükség lett volna átstilizálásukra, tárgyilagosabb hangvételre. A nagyobb baj, hogy itt meg sok nevet többször is megmagyaráznak a jegyzetek. Háromszor tudjuk meg Herczel Manóról, hogy kicsoda (26., 117., 142. j.); kétszer hallunk Spolarichról, Hollós Józsefről, Ortutay Istvánról, Balla Jenőről, Kisteleki Edéről (akit ráadásul *y*-nal ír a jegyzet, éppúgy, mint Szörít is, ez utóbbit tetézte még hosszú *ő*-vel); kétszer Anatole France-nak *A Szajna partján* c. művében kifejtett egyik gon- dolatáról; Pósa Lajos lányáról, Fischhof Ágotáról (Ágnesnek említve), sőt – ugyan miért? – Kotormány Jánosról is.

A 46. sz. levélben az a célzás található, hogy „a duxi könyvtáros bácsi ődöng”. Ezt a 102. j. teljesen oktalanul Anatole France-szal hozza kapcsolatba, holott – annak, aki tudja – a célzás egyértelmű: az egyetlen ismert duxi könyvtáros Casanova volt; ott írta híres emlékiratait.

Az egyik helyen (140. j.) a Domokos névhez is kapunk magyarázatot, imígyen: „Domokos László.” Mintha enélkül nem tudnánk, hogy kiről lehet szó; hiszen a kötet leveleinek harmada neki és a feleségének szól! De mit kezdünk az olyan jegyzetekkel, mint amely „Molnár Feri” magyarázatául ezt mondja: „Molnár Ferenc író.” Ez vagy kevés, vagy fölösleges. Móra említi Aranyt, olyan összefüggésben, amelyből világos: karlsbadi orvos; minek akkor ezt jegyzetben megismételni? Ha írunk róla, többet kell adnunk, pontosabban, legalább a keresztnévét is: „Arany György dr.” Ezt olvassuk a 8. jegyzetben: „tudományos szakkönyvek”; ezt tudjuk a levélből; de miféleképp, erre volnánk kíváncsiak. Farkas Szilárdról (5. j.) azt is el kellett volna mondani, hogy – mint Móra maga írja – „regénybe belementett” barátja: ő él tovább a *Négy apának egy leánya* plébánosában. A 24. jegyzet bevallja, hogy egy név ma már nem azonosítható. Ha következetes a jegyzet, akkor ennek a megállapításnak még igen sok helyen szerepelnie kellett volna.

A jegyzet fogalmazása sok helyütt pongyola. Farkas Szilárd miatt „a csókai plébánia gazdája”; miért nem egyszerűen „csókai plébános”? A fővárosban tanulmányozni valamit: ezt túlzás „tanulmányútnak” minősíteni (9. j.). S mi az, hogy Szigethyné „irodalmi tanulmányokat folytatott Mórával”? (13. j.) Főlöszlegesen a 37. és a 45. jegyzet, különösen, ha ugyanakkor a 29. levél *mír* szavát nem magyarázza semmi. Indokolatlan a 43. j. agyondicsérése, hiszen Móra más leveleiből tudjuk, hogy neki éppen ellenkező volt a véleménye Ortutay Istvánról (It, 1979. 377–378). Kevés a „rokonság” szó a 48. jegyzetben: tüzetesen meg kellett volna mondani Engel Sándorról, hogy Lajosnak unokaöccse, Vilmosnak

bátyja volt. Megint következetlenség: Engel Vilmosról már szó esett a 61. lapon, de ott nem kapott magyarázatot; a 80. lapon, ahol már Domokos jegyzetelt, megmagyarázza a jegyzet, s azután a 90. lapon még egyszer!

A 159. jegyzet ötletszerűen közli Móra életkorát. Ezt, ha születési évét tudja az olvasó, bármikor kiszámíthatja, tehát fölösleges közölni; ám ha közölte, akkor többször is megtehetette volna. A 160. j. megint váratlanul elmondja *A festő halála* keletkezésének körülményeit. De ezt Móra maga sokkal jobban megírta! Elég lett volna az ő írására utalni (*Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. 1962. 236). Fölösleges a 168. jegyzet: közvetlenül előtte magyarázta meg, hogy ki volt Purjesz Lajos, de ebben mindezt megismétli – Purjesz Lajosné kedvéért! Czögler Kálmán a levél írásakor sem volt gimnáziumi igazgató; később is csak címzetes igazgató lett, iskolát legfőljebb helyettesként igazgatott (166. j.). A szövegből világosan kitűnik, hogy Lauffer könyvkereskedő volt, de azért a 235. j. külön is fölvilágosít felőle.

Ennyi elég tán annak bizonyítására, hogy a jegyzetek szakszerűtlenek, pongyolák; nem alkalmasak sem az egyszerű, átlagos olvasó tájékoztatására, sem az irodalomtörténeti kutatómunka továbbvitelére.

Sajnálatos az is, hogy a Móra-szövegek is gondozatlanok: a levelekbe súlyos, értelemzavaró hibák csúsztak. A 20. lapon idézett versben aligha *Láz* van, hanem *Lász*; Tömörkény ugyanis így becézte László fiát. A 40. lapon sem „másfél hónap óta tomboló Kossuth-bálról” van szó, hanem Kossuth-lázzról. (Ez nem nyomdahiba, hanem hibás olvasat. Ugyanígy szerepelt már első közlésekor, a Móra Ferenc Múzeum 1957-i évkönyvében, és hasztalan hívtam föl erre a figyelmet az ItK 1960. évi 1. számában megjelent bírálatomban, így is maradt.) Hasonló a helyzet a Báthy névvel: hibás volt az évkönyvben, hibás maradt a levelezéskötetben, pedig erről is megírtam, hogy *Bátky* Zsigmondról van szó, mégpedig *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez* c. könyvről. De

minek van egyáltalán szakkritika, ha utána másodszor is ugyanazokkal a hibákkal jelenik meg a rossz szöveg?

Az eredeti levelek ismerete híján nem lehet textológia a céloom. Néhány kirívóan rossz olvasatra mégis föl kell hívnom a figyelmet, hogy a kötet használói példányukban kijavíthassák, s így a homályos szöveg értelme megvilágosodjék előttük. Így a 60. lapon alulról a 4. sorban *pár havi* helyett *napi* írandó; a 91. lapon a levél 4. sorában *kívánságom* kjegészítendő *kívánságomon* alakra; a 37. levél címzettje helyesen Domokos Lászlóné; a 117. lapon balról a 7. sorban *úrnöm* a helyes forma; a 154. lapon *haszon* helyett *haszna* olvasandó, s akkor mindjárt fölöslegessé is válik az egyébként zavaró *sic!* (Ez a 36. és 40. lapon is fölösleges, nemcsak mert a latin szó magyar jelentése zavarja a levél hangulatát, hanem mert egy szögletes zárójelbe tett fölkiáltójellel – ahol nagyon szükséges – teljesen helyettesíthető. A 36. lapon még erre sincs semmi szükség, hiszen „az említettem könyv” kifejezés – sajnos kivesző – jellegzetesen magyar nyelvi sajátosság.)

Valószínű, hogy a 42. lapon alulról a második sorban *ezt* helyett *azt* áll, míg a 176. lapon fordítva: *a* kultusz helyett *e* kultusz a helyes olvasat. Kétlem, hogy a *nyavajásan* alak (179.) Mórától származnék; de ha netán igen, akkor itt kelt volna el igazán a szögletes zárójelbe tett fölkiáltójel. Ugyanitt a második bekezdés kezdő szava nem *Mit*, hanem *Azt*. A 184. lapon a levél megszólítás nélkül számított 7. sorában *gondolva* helyett *gondolom* állhat az eredetiben. Ennek a bekezdésnek a végéről különben érthetetlenül lemaradt a következő pár szó: „*hanem a három s embere: solus sibi similis.*”

A 194. lapon középtájt nem *kisgyűlésről*, hanem *közgyűlésről* van szó. Fölötte rosszul szerepel *Herman Ottó* neve. A következő lap alján az *akkor* és a *jogot* szavak közé beszúrandó a *már* szócska. Ezt a levelet (89. sz.) egyébként, mint már említett bírálatomban egyszer megírtam, közölte maga Madarassy László, s bőven ellátta magyarázattal is. Ezt a ténytet és Madarassy kommentárjait az itteni jegyzetnek is

tartalmaznia kellett volna. Bosszantóan téves az az olvasat, amely a 108. és 109. levélben Roóz Rezső helyett Koóst lát. Roóz köztudomásúan a Magyar Hírlap szerkesztője volt; a hozzá írt Móra-levelek 1954-ben önálló füzetben is megjelentek. Hasonlóan hibás olvasat: P. N. a P. H. helyett (241, 291). A hozzá tartozó jegyzet tetézi a hibát, amikor Pesti Hírlap helyett Pesti Naplót mond, azt a látszatot keltve, mintha Móra ebbe a lapba is rendszeresen dolgozott volna.

Még a Közművelődési palotában sem fogyott el *naponta* húsz mázsa szén, kizárt dolog tehát, hogy Móra lakásán ennyi fogyott volna (288.). Nyilván *havonta* olvasandó. A 291. lapon teljesen értelmetlen egy mondat, mert *Persze* szerepel az értelmes *Pestre* helyett!

Egy nevekben ennyire gazdag kiadvány nem nélkülözheti a névmutatót. Segítségével elkerülhető lett volna a nevek említett agyonmagyarázása is, hiszen egy-egy név, ha első előfordulásakor megfejtik, a mutatóból később könnyedén megtalálható.

A bevezető tanulmány nem mond többet, mint maga a levelezés: nem több belőle kiszedegetett (egyébként valóban a legfontosabb) idézetek mozaikjánál. Pongyolaság egyetlen mondatban kétszer leírni azonos szót: *szervezte... szervezetét* (21.); *komoly* formában... *komoly* öngyilkossági kísérlet (323.). A napjaink stílusában egyébként kórosan szaporodó *komoly* különben is irtandó nyelvünkéből, mert fölfal, kiszorít minden más, helyénvalóbb, árnyaltabb jelzőt (jelentős, fontos, nagy, valódi stb.).

Írói hagyatékok, kiadatlan szövegek közzétételére nem képesít az anyagok fölötti puszta – kivált hivatali helyzetből folyó – rendelkezés, annál kevésbé, mert ez többnyire nem is az illető személyes érdeme, hanem államunk áldozatának gyümölcse. Ezért túlzás a *Móra Ferenc levelesládája* című kötet verzóján szereplő hosszú tevékenységi listában a „felkutatta” szó: ezeket a leveleket nem kellett felkutatni, mert tulajdonosaik adományozták vagy adták el a szegedi múzeumnak.

Az az illetékes írói hagyatékok kiadására, aki ezt a munkát hozzáértően tudja elvégezni. Móra Ferenc válogatott levelezésének 1962-ben megjelent kötete nem ennek az elvnek a figyelembevételével készült. Megjelenése bizvást károsnak minősíthető, hiszen pusztá létével évtizedekre elodázta egy hasonló, gondosabb kiadvány megjelentetését.

2.

Várható volt, hogy erre a Móra-centenárium – majd két évtized múltán – már alkalmat ad. Sajnos, az előkészületekről szóló hírekben nem hallottunk arról, hogy ilyen kiadvány idejében, az évfordulóra megjelenjen. Ezért kényszerűségből nekiláttam, hogy legalább a korábban szétszórtan megjelent vagy köz- és magángyűjteményekben hozzáférhető mintegy ezer levelet jegyzékbe foglaljam, elkészítsem kétszáz példányban, sokszorosításban időrendi bibliográfiájukat. Ezzel szerettem volna a kutatás kezére járni, ha már teljes szövegükkel nem tehetjük közkinccsé Móra áttekinthetetlenül gazdag levelezését. Bürokratikus gáncsok – mint az Élet és Irodalom 1979. július 21-i számában közhírré tettem – meggátoltak e szolgálatom teljesítésében. Aggállal vettem azonban híret, hogy a Bács-Kiskun megyei tanács és Kiskunfélegyháza város kiadásában mégis készül valamiféle Móra-levelezés kiadása. Nem a szerkesztők keltették bennem a kételyt, hiszen mind Kőhegyi Mihályt, mind Lengyel Andrást szorgalmas, a dolgoknak utánajáró, alapos kutatónak ismerem régóta, hanem a válogatás szemponttalanságától félttem.

Amitől tartottam, bekövetkezett. A *Móra Ferenc levelezéséből* címmel Kecskeméten 1979-i jelzettel, de 1980 májusában megjelent gyűjtemény ugyanis tetézte a Móra-levelezés eddigi kiadásában keletkezett, már jellemzett zűrzavart. Azt, hogy egyrészt fontos levélanyagok maradtak változatlanul teljesen ismeretlenek, másrészt kevésbé jelentősek nyomdafestéket kaptak, sőt nem egy már másodsor is.

Mire lett volna szükségük a Móra-kutatóknak és Móra-kedvelőknek egyaránt? Ha már nem kaphatták kézbe valamennyi megmaradt Móra-levél egy-két kötetre való teljes szövegét; ha nem juthattak még útmutató segédlethez sem a Móra-levelek lelőhelyeit megadó, szintén teljességre törekvő bibliográfiában; akkor azt a szerencsés lehetőséget, hogy a Móra-centenáriumra reprezentatív kiadásban, ezer példányban önálló levelezéskötet jelenhet meg, a szerkesztőknek arra kellett volna fölhasználniuk, hogy az eddig ismert teljességből merítsenek, tehát a kb. ezer levélből úgy válogassanak ki – a rendelkezésre álló pénz megszabta terjedelem korlátai között – mintegy kétszázat, hogy ez az ötödrész a teljesnek a legjavát képviselhesse. Ahogyan már 1962-ben is, 1979-ben is Móra Ferenc gondos szempontok szerint válogatott levelezését kellett volna tehát kiadniuk.

Ezzel szemben mit tartunk a kezünkben? Ismét „válogatást” ugyan Móra levelezéséből, ám az alcíme szerint: *Az MTA Könyvtára, az OSZK és a Petőfi Irodalmi Múzeum anyaga*; tehát egy merőben külső szempont szerint „válogatva”. A legkevésbé volt sürgős, hogy a közgyűjteményekben a kutatóknak eddig is hozzáférhető anyagot tegyék közzé. Ennél sokkal előbbre való volna pl. a Wallinger Endre birtokában levő mintegy másfélszáz levél kiadása, amely a kutatók előtt teljesen ismeretlen, és Mórának Diószilágyi Sámuelnéhoz fűződő kapcsolatát világítja meg. Ám még a közgyűjteményi anyag teljességéről sem beszélhetünk, hiszen továbbra is hozzáférhetetlen a kutatók számára Mórának Gulácsy Irénhez szóló, a szegedi múzeumban hét pecsét alatt őrzött levelezése; a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magyar tanszékén levő, menyasszonyához, későbbi feleségéhez írott, mintegy száz, fontos vallomásokat tartalmazó levél. Kiadásra érdemes a Somogyi-könyvtár irattárában rejtőző, forma szerint hivatali levelezésnek egy jó része, szintén több száz fogalmazvány, amely miben sem különbözik a szorosabban magánlevélnek minősíthetőktől, s éppúgy fogód-

zókát ad az író, a könyvtárigazgató, a régész Móra megismeréséhez, mint magánlevelei, sőt szépirodalmi alkotásai, tárcái. A makói József Attila Múzeumban is van két tucatnyi kiadatlan levél, képeslap.

E kiadatlan levelek helyett – csupán azért, mert az OSZK kéziratárában vannak – kapunk tucatnyi majdnem szó szerint azonos, Mórát nem is nagyon rokonszenves színben föltüntető levelet, amelyben a Petőfi Társaságba való beválasztására kéri a voksolókat, majd pedig köszönetet mond nekik csaknem azonos, negédes közhelyekkel. Belőlük egy is elég lett volna – egy válogatásban. Másodközlésben kapjuk Mórának Babits Mihályhoz, Hampel Józsefhez, Hatvany Lajoshoz, Zempléni Árpádhoz szóló leveleit, s bár közülük egy-kettőnek helye volna egy szűk válogatásban is, másodszeri közlésükre mindaddig nincs elég ok, míg hasonlóan fontos, netán még fontosabb levelek rejtve maradnak a kutatók, olvasók előtt.

Ha ezen az alapvető kifogáson túltesszük magunkat, a kiadvány hozadékával lényegében elégedettek lehetünk. Hiszen a kevésbé jelentős levelek is fölillantanak egy-két mozzanatot Móra életéből, jelleméből, néhány levél pedig, amelyet ez a gyűjtemény tesz először közkinccsé, valóban nélkülözhetetlen adalék a teljes pályaképhez. Ilyen a Mihalik Józsefnek egzisztenciális fenyegetettségéről őszintén beszámoló levél. Ilyen az eddig csak töredékesen ismert vallomás Nagy Lajosnak forradalmi szerepléséről. Ilyen a Szalay Józsefhez írott levél is, amely az *Ének a búzamezőkről* című regényének írása közben árulja el az írói szándékot, az ihlet különleges természetét, az alkotás lélektani titkait.

Ezekre a nyereségekre a kissé lazán fogalmazott bevezetőjében (Móra „nagy ívben elkerülte a konfliktusokat”!) Lengyel András is kellően rámutat. A 215 levél valóban az eddig legnagyobb közlés Móra leveleiből, ha nem is a negyede (14), inkább csak ötöde, hatoda az eddig számba vett levélanyag.

A Madácsy-féle közléstől előnyösen tér el ez a kiadvány a szerkesztés szakszerűségében. Téves olvasat csak elvétve fordul elő. A kéziratok ismerete híján megint csak föltételezem, hogy a Móra Márton levelében említett suba nem *elkallódott*, hanem *eladódott* (35.); Móra aligha *in parentheses* alakot írt, hanem helyesen *in parenthesis* áll levelében (84.); a Délmagyarországot sem *D-y* alakban rövidítette, hanem szokás szerint *D-g* betűkkel (110.). A szövegösszefüggésből az is világos, hogy a szóban forgó könyvet Cs. Sebestyén Károly nem *Bulcsun*, hanem *Bulcsón* látta (113.). „Ami pedig a fölbujtókat nézi” – nyilván *illeti* (128.); „gyulai kedves embereket” helyett *emberemet* olvasandó (135.); *Guisippe* helyett *Guiseppe* (147.); *Monte-Chrosto* helyett *Cristo* (186.); *az* helyett „*ez* úgynevezett dátor-név” (227.); *Ferikéd* helyett *Ferkód* (233, vö. 249.).

A levelek időrendje is megnyugtató – néhány kivétellel. Az 57. levél nem 1917., hanem 1914. szilveszter napján íródhatott (79.). Máskülönben 1918. január 20-án nem írná ugyanannak a címzettnek, Bodor Antalnénak, hogy nyári levélre válaszol (81.). A 135. levél keltezése pontosan megállapítható: nem „nov. 1. körül”, hanem okt. 28-án kora reggel írta, kundombi ásatásának napján, s így fölcserélendő a 134. számúval, amelyben ugyanaznap este említi „utolsó régészeti csavargását” Halasi-Fischer Ödönnek (168.). Szintén meg kell fordítani a 149. és 150. levél sorrendjét, ha közölt keltjük nem elírás. A 215. levél helye a 159. számú után van, mert kikövetkeztethető kelte 1929. ápr. 11. Dankó Pista hegedűjéről van ugyanis benne szó, amelyet Nikolics Döme aradi ügyvéd – őt említi a levél. nem Lugosi Dömét, nem valami Aradi Dömét! – ekkor adományozott Szegednek (*A Dugonics-Társaság ötven éve*. Szerk. Banner János. Szeged, 1943. 241.).

A szöveggondozás tekintetében azt a túlzást tartom fölöslegesnek, sőt zavart támasztónak, amellyel a Móra kapkodó kézírásában mutatkozó esetlegességeknek, olykor csak látszatoknak rögzítését idézik elő a szerkesztők. Móra helyesírását valóban jellemzi a gyakori különírás (*a ki, a mi* stb.). De már

nem őt, hanem korát jellemzi a rövid ortográfia (az *i*, *u*, *ü* használata a szükséges hosszú párjuk helyett); ez a korabeli nyomdai gyakorlatnak (a betűkészlet szűkösségének) visszahatása az újságírókra (Adyra, Juhász Gyulára, sőt József Attilára is). Ezek tükröztetése megokolt a szövegközlésben. De a gyors tollvonásból adódó látszatoknak helyesírási sajátjásként való fölfogása és ilyenként való megörökítése szükségtelen. Pl. Különösen, össze-vissza (98.); *idők* (140.); *érintkezünk* (119.); *Mivel* (122.); *is* (149.); *feltörésétől* (152.); *hízen* (165.) stb. Ezek visszatükrözése fölösleges, sőt zavaró, mert ezeket Móra nem szánta hosszúknak, csupán a sietség miatt látszanak alkalmanként olyannak, *mintha* a pont helyén vessző volna.

Az előforduló nevek magyarzatában is minőségi a különbség Madácsy gyakorlatához képest. A szerkesztők igyekeztek minden előforduló névnek utánajárni, s ahol ez nem sikerült, a további kutatást segitendő, eredménytelenségüket be is vallják.

Rudolfi (vagy Rudolfy; de nem Rudolffi) Józsefről helyesen mondják, amit mondanak, de hozzá kellett volna tenniük, hogy Móra 1922-ben tárcát is írt róla: *A színház tüzek doktora (Szegei tulipános láda. 1964. 206–211)*. Ebben az 2. sz. levelet jobban megvilágító emlékezéseket is közöl. Bodorné lányneve helyesen Valkoszyk Ida Margit (57.), és az Oroszlán utcai felsőbb leányiskola tanárnője volt, a Boldogasszony sugárút 19. sz. alatt lakott (*Szeged város címtára 1911. 154*). Bokor Pál hiányzó halálozási éve: 1944 (99.). Gyuricza Sándor adatai: 1859–1936 (138.). Thiering Oszkár (145.) 1868-ban, Sopronban született (*Keresztény Magyar Közéleti Almanach. 1939. 1082*); 1920 és 1926 között volt a szegedi felsőipariskola igazgatója, utána országos iparoktatási főigazgató lett; műegyetemi ny. rk. tanár (*Szeged. Szerk. Kiss Ferenc, Szigethy Vilmos, Tonelli Sándor. Bp. 1927. 274*). Szegedről 1925-ben írt egy tömör, jó útikönyvet is. Koós Elemér (1864–1927) a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár nagy tekintélyű igazgatója volt (*Szeged. 1927. 363*). Hosszú, sovány alakja miatt mondja Móra tréfásan „gyufafejűnek” (155.).

Ambrozovics Dezsőnééről (167) a szerkesztők bővebb adatokat találhattak volna *Móra Ferenc levelesládájában*: Mórának több hozzá írott levele van ott. Torday Emilről pedig említendő lett volna, hogy Móra 1924-ben tárcát írt róla (*Szegedi tulipános láda*. 276–281). Gács Demeter (178., 266.) 1944-ben, deportálásban halt meg. A húszas évek elején a szegedi szociáldemokrata napilap, A Munka szerkesztőségében dolgozott Juhász Gyulával együtt; a költő szűkebb baráti köréhez tartozott (vö. JGYÖM 3: 357). Innen Pestre, majd Debrecenbe, végül ismét Pestre, a Népszavához került. Cseszkó Máté (208.) valódi neve Weisz Mihály (1871–1936); portréját, tevékenységét Varsányi Péter rajzolta föl (Somogyi-könyvtári Műhely 1975/3). Nikolics Döme (1851–1930) (259.) szerepel Szinnyei lexikonában; neve főként a Dankó-irodalomból ismeretes. Seiler Lajosról (1904–1970) lényeges elmondandó még, hogy bizonyos vonatkozásban őt használta modellül az író *Aranykoporsó* című regényének Benoni alakjához (Scheiber Sándor, *Élet és Irodalom*, 1980. júl. 5.). Papp Zoltán interjút is készített vele Móra- emlékeiről (*Kisteleki séta*. Csongrád megyei Hírlap, 1958. aug. 7.).

Dombrádi Nagy Gyula nem katonatiszt, hanem csendőr ezredes volt; alakját maga Móra már idézett tárcájában (*A színháztüzek doktora*) megörökítette. Kolauch Károly csak külső munkatársa volt a Szegedi Friss Újságnak: ekkortájt ő Szeged egyik leggazdagabb faiskola-tulajdonosa (vö. Szalóky István: *A szegedi faiskolák története*. Bp. 195. 22–23). Lászlóffy Mihály (1876–1962) táblabíró Móra Ferencnek iskolatársa volt a félegyházi gimnáziumban. Mórának hozzá intézett több levele fényképmásolatban birtokomban van. (Közlöm őket a Somogyi-könyvtári Műhely 1981. évi 1. számában.) Ebből és Lászlóffy hozzászólott magyarázatából fény derül későbbi kapcsolataikra. Lászlóffy kezdeményezte közös tanárunknak, Trungel Jánosnak, akkor már kókai plébánosnak fölköszöntését aranymiséje (pappá szentelésének félévszázados fordulója) alkalmából. Móra nem vehetett részt az egykori

félegyházi tanítványok közt 1928 nyarán a kókai ünneplésen, de Lászlóffy kérésére tárcát írt az ünnepeletről, nem is egyet (*Confiteor, Trungel tisztelendő úr*). Az utóbbinak néhány emlékmorzsáját (pl. Stern Herman selypítő feleletének anekdotáját) Lászlóffy szolgáltatta Mórának (*Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. 1979. 76). Az itt közölt levélben említett „öreg fiúk” (205.) az említett félegyházi öregdiákok.

Szalay Józsefről szólva (280.) Hódmezővásárhely nem hagyható ki állomáshelyei közül, hiszen ő volt az ottani városi könyvtár alapítója, sőt a múzeum fő kezdeményezője is, amint erről Kiss Lajos számos írásában megemlékezik (*Vásárhelyi művészet*. Bp. 1957. 113. – *Vásárhelyi kistükör*, Bp. 1964. 104). Szőke Mihályról pedig nem jelentéktelen dolog megemlíteni, hogy 1939 és 1944 között nem egyszerűen katona – pontosabban katonatiszt – volt, hanem katonai cenzor (281.). Cs. Sebestyén Károly visszaemlékezéseiből (Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 8–9) tudjuk, hogy őt 1923-ban ellenforradalmi érdemeiért és Móra tevékenységének kikémlése végett helyezték el – Móra tudta, akarata nélkül – a könyvtárban. Tápay-Szabó László nem 1877-ben, hanem 1874-ben született (282.).

A magyarázatoktól is a túlzások riasztanak el. Nemcsak a terjengős, bőbeszédű fogalmazás, hanem a szükségtelen, mert a levélből magából kivilágoló dolgoknak más szavakkal való megisméltése, sőt – ez már egyenesen fölbosszantja az olvasót, akár Móra kedves történetének (*Balázs a bürgével*) hőstét – ugyanazoknak a tényeknek, neveknek pár lapnyi különbséggel történő ismételtetése. Tömörkény Istvánnak például – akit voltaképpen magyarázni sem kéne, hiszen ha máshonnét nem, az *Irodalmi Lexikon*ból megismerheti az olvasó – a 25. lapon megkapjuk adatait, de rögtön utána a 27. és a 40. lapon szintén. Holott van névmutató: az első helyen közölt részletes adatok után a további előfordulások alkalmával már nem kellett volna senkit sem magyarázni. Sas Edéről az 51. lap 8. jegyzete elmondja, hogy 1907-től a Petőfi Társaság tagja, mégis

mindjárt utána a 9. jegyzet megismétli: „1907-ben lett a Petőfi Társaság tagja.”

Móra leveléből egyértelműen kiviláglik, hogy Goda Gábornak Erich Kästner *Fabian* c. regényét emlegeti (244.). A 17. jegyzet a gyöngébbek kedvéért mégis megismétli: „Erich Kästner *Fabian* c. regényéről van szó” (245.). Halasi-Fischer Ödön címszavában ott a születési és halálozási éve: 1885–1965. Utána mégis külön mondatot pazarolnak erre: „1885-ben született Budapesten” (267.). Egyenesen nevetséges Panka nevéhez biggyeszteni jegyzetben: „Móra Panka” (61.). Ugyan, ki lehetne más? Az óvodások is tudnák, hiszen ismerik a Panka-verseket. S vajon miért kíván magyarázatot Attila, a hun király?

A 105. lapon a „kultúrpalotához” ezt függesztik: „Azaz: a múzeumból.” Ez így nem igaz, hiszen ugyanannyi joggal azt is oda kellett volna írniuk: „a Somogyi-könyvtárból”. De ha valahol, a Közművelődési palota (kultúrpalota) első említésekor leírták volna, hogy ez a perszonális unióban levő, kettős intézmény (Móra kedvelt szavával: „az intézet”) egyszerre jelenti a Somogyi-könyvtárat és a városi múzeumot, akkor a továbbiakban már semmiféle magyarázatra nem volna szükség. Mint ahogy nincs is. S mint ahogy másutt a szerkesztők sem „magyarázzák” hasonlóképpen. Erre a tájékoztatásra azonban szükség lett volna, mert mind a Tömörkény-, mind a Móra-irodalom sok badarságot összeírt ezzel kapcsolatban. A *Magyar Irodalmi Lexikon* Tömörkény-címszavában pl. ezt olvassuk: „1899-ben a szegedi Somogyi Könyvtárhoz került könyvtárosnak; még ebben az évben létrejött a Városi Múzeum, s ekkor ennek alkalmazottja lett” (3:406–407). Ennek semmi értelme, hiszen Tömörkény is, Móra is egyszerre volt a könyvtárnak is, a múzeumnak is dolgozója.

A „pántlikamérés”, amely ugyancsak „az intézetet” jelenti, valóban kíván magyarázatot (121.), de olyat, hogy kitűnjék belőle: ez nem Móra leleménye, hanem Tömörkény tréfás kitalálása („a kultúrához címzett pántlikamérés”) volt.

Ezek a vagy egészükben, vagy terjedelmükben fölösleges jegyzetek csak példák, de ilyenektől hemzseg az egész kiadvány. Nem csupán a józan takarékoság tarthatta volna vissza a szerkesztőket ettől a szőszaporitástól, hanem a célszerűség is: a sok szövegben elsikkad a lényeg. Egyáltalán nem kellett volna magyarázni az olyan közkeletű idegen szavakat (*indignálódva, orcheszter* s hasonlók), amelyek Bakos Ferenc közkezen forgó szótárában könnyedén fölülhetőek.

Számos helyen törölhető a jegyzetekből az óvatoskodó *valószínűleg, minden bizonnyal, nyilván* stb. Pl. 35. l. 5. j. — 80. l. 3. j. — 130. l. 2. j. — 154. l. 2. j. — 176. l. 20. j. — 201. l. 5. j. — 221. l. 8. j. — 241. l. 6. j. — 247. l. 2. j.

Minden levél címében megtakarítható lett volna a *levele* szó!

A magyarázatokban akad még javítandó, pontosabbá teendő. Móra 1918–19-ben nem volt „a Nemzeti Bizottság elnöke”, hanem a szegedi Nemzeti Tanács alelnöke (10.). A Radikális Pártnak is alelnöke, de a korabeli lapokban társelnökként is szokták emlegetni (uo.). Másutt már bebizonyítottam (Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 128), hogy Móra aláírásában a szóvégi *cz* rekvizitum; nem helytelen tehát, ha némelyek utóbb is így adták vissza (16., vö. 22.). Az Országos Széchényi Könyvtár rövidítése több mint negyed százada, az 1954. évi akadémiai helyesírási szabályzat életbe lépése óta nem OSzK, ahogy a könyv alcímében is, a rövidítésjegyzékben is áll, hanem OSZK. Hasonlóképpen a Szegedi Napló rövidítésének is ez a helyes alakja: SZN (19.).

Kár volt túlbonyolítani az egyszerű dolgokat. Ha Móra 1911. okt. 4-én azt írja, hogy csókai ásatása a végefelé jár, holott még 1914-ben is ásott itt, ez nem lélektani rejtély (33. l. 3. j.), hanem vagy úgy értendő, hogy abban az évben van „utolsóban”, vagy pedig Móra tévedett: később derült ki, hogy akad még ásní való. Csóka régen is elég nagy község volt, ma pedig végképpen nem lehet kisközségnek minősíteni (37.). A *ha mit* szerkezet (37.), amelyre a szerkesztők jegyzetben külön

szükségesnek tartják fölhívni a figyelmet (Így!), nem elírás, nem is Móra valamiféle sajátossága, hanem a régi magyar nyelv latin sugallatú megoldása a *ha valamit, ha valakit* helyett: ilyenkor kiesik a *vala*, ahogy a latinban (*si aliquis* helyett *si quis*) az *ali*. (Ali nem szereti a szikvizet – ahogy minket tanított Visy József e mnemotechnikai szójátékkal.) Egyébként József Attila is szívesen használta, nyilván tömörsége miatt. (Ha ki erős ember . . . *Jut most elég virág* c. versének kezdőszavai.)

Semmi okunk, hogy ha Móra az öccsét emlegeti, ezt tollhibának véljük, s ne higgyük el, hogy valóban öccséről: unoka-öccséről, Móra Lászlóról van szó (41.). Előbb csak annyit tudunk meg, hogy Turcsányi Imréné Engel lány volt (45.), s csak később kapjuk pontos nevét: Engel Gizella (119., 247.). Először kellett volna a teljes nevét adni, de utóbb már többször nem is kellett volna magyarázni.

„Ha Dante tudta volna, mi ez, bizonyosan nem hagyja ki a pokolból” (50.). Érdemes lett volna Móra e kedvelt fordulatához tárcáiból, regényeiből párhuzamokat felsorolni. A legismertebb a *Szeptemberi emlék* jelenete (*Daru utcától a Móra Ferenc utcaig*, 1962. 51.), de ez még szaporítható ugyanebből a kötetéből is (437.), sőt emiatt utóbb még helyesbítésre is kényszerült (446–447.).

A „torontáli puszta” és a „csókai Kremenyák” egy; nem szabad tehát összezavarni az olvasót, és talányt csinálni abból, ami valójában egyszerű (55.). A H. nem „helyette”, hanem *hora*, azaz óra (63.). Nem „talán”, hanem *bizonyosan* az Arany-ünnepély sajtóvisszhangjáról van szó (67.). Almássy Endréről szólván nem az a lényeges itt, hogy ő a színház akkori igazgatója. Ez csak látszatjegyzet: nem azt magyarázza, amire az olvasó kíváncsi. Azt kellett volna itt megírni, hogy Almássy *nem* mutatta be Jakab Ödönnek Móra ajánlotta drámáját, *A pásztói papot* (67.). Tömörkénynek nem elsősorban a tárcái hiányoztak a Naplóból (ezek itt utóbb már különben is csak a pesti lapokban megjelentek másodközlései voltak), hanem főként a vezércikkei, hetenként kétszer-háromszor (73.). *A Fél-*

Turán kifejezés értelme nem „homályos” (74.), ha Móra enyhe gúnyára gondolunk, amellyel ő Turánt afféle magyar Ugarnak értelmezte; a fél-Turán tehát szótárában azt jelentette, hogy Szeged – Babits Porvárosa! – afféle elmaradott, műveletlen sztyeppe, Magyar Parlag! Említendő lett volna, hogy Domokosné Új Iskoláját Budán alapította, nehogy az összefüggésből Szegedre gondoljon az olvasó (77.). A *Gemitus mortis* a katolikus temetési szertartás ismert énekének kezdő két szava (90.). A leszerelt katonáknak a Közművelődési palotától való távoltartásáról (98.) Csongor Győző dolgozatában (*A szegedi Közművelődési palota a forradalmak idején*, 1963.) találhattak volna bővebbet a szerkesztők.

Szász Károly előtt nem azért mondja magát Móra „Pestre tévedt falusi embernek”, mert Pesten volt egyetemi hallgató (122.), hanem mert mint vidéken élő, ritkán fordul meg a fővárosban, gyakorlatlan, járatlan a hivatalok rejtekútjain. A 138. l. 3. jegyzete azt mondja, hogy Móra 1923 elején kétszer szerepelt Vásárhelyen. De hiszen maga Móra a 135. lapon megírta, hogy „az idén már harmadszor” adott elő Vásárhelyen.

Nem világos, hogy miért a József-napra való utalásból derül ki a 116. sz. levelezőlap márc. 28-i keltezése (147.). A József-nap ui. 19-én van. A föladási bélyegző ráadásul 25-i. Hogy lett ebből 28-a?

„Erdélyből verte ide a vihar” – írta valakiről Móra. A jegyzet szerint: „Azaz: az 1918–19-es események” (149.). Nem, hanem a háborús események: vagy az 1916. évi menekülés, vagy a trianoni béke következtében jöhetett el az illető Erdélyből.

„Remélem, ebbe nem szól bele a főispán” – írta Móra 1925. máj. 22-én (152.). A 13. jegyzet megint mellébeszél, amikor a főispán nevét ismétli meg, holott előbb, a 138. lapon már minden fontosat megmondtak róla. Itt arra kíváncsi az olvasó: ha Aigner Károly Mórának „nagyapói titulusába” nem szólhat bele, vajon mibe szól bele? Mórát kevéssel előbb, 1924. nyarán kormányfőtanácsosi címre terjesztették föl: a

főispán ezt akadályozta meg (Földes Anna: *Móra Ferenc*. Bp. 1958. 122).

Móra ezt írta Juhász Gyulának: „Láttam én azt már, hogy tehetséges fiatal kezdőknek te tudsz legszebben tapsolni” (157.). A jegyzet ezt a fiatal költők, írók (József Attila, Nagyfalusi Jenő stb.) támogatására érti (158.). Én inkább enyhe, tréfás gúnyt olvasok ki belőle Juhász Gyulának a fiatal színésznők (Zöldi Vilma, Tamás Anna, Gábor Mara, Kaszab Anna stb.) iránt érzett közismert elfogultságáról.

A 128. levél októberi lehet, s Mórának az a kérdése Juhásztól, „ittthon vagy-e még”, olyan magyarázatot kívánna, hogy a költő nem volt ekkor Szegeden, hanem Espersit János vendégszerető házában, Makón, termékeny alkotó heteket töltött (160.).

Móra csak egy évben, 1925 tavaszán pihent Olaszországban. Igaz, 1927 tavaszán is az akkor Olaszországhoz tartozó Abbáziában (a mai Opatijában, Jugoszláviában) írta az *Ének a búzamezőkről* című regényét, de semmiképpen nem pontos ez a megfogalmazás: „MF Olaszországban pihente ki betegségét, több nyáron” (163.).

A revízió és a korrektúra nem azonos (162.); a revízió a korrektúrának válfaja: a legvégső ellenőrzése a többnyire már nyomásra kész szedés levonatának. *Betűország virágoskertje* nem hat, hanem öt kötetben jelent meg; az 5–6. osztály anyaga ugyanis egy kötetes (167.).

„Igen közeledek ahhoz a korhoz, amelyben a szegedi múzeumigazgatóknak kötelessége letenni az élet hivatalát” – írta Móra 1927. febr. 27-én Kiss Lajosnak (173.). Ez a gondolata számos tárcájában visszatér (*A vadember és családja*. 1960. 251. – *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. 1962. 345).

Az *izmaelita* Móra szókincsében az *izraelita* eufemizmusként ható szinonímája (181.). Vadbak Illés kitalált név (189.); annyi, mintha azt mondaná: Kisguczi János vagy Zadlacek Leokádia; egy típusnak a neve. Gárdonyi nevének pusztá említése megint nem arra felel, amire kíváncsiak volnánk: nem

magyarázza meg Móra szövegét, mely szerint „most már ketten leszünk kivételek Gárdonyival” (188.). Azt kellett volna megfejtetni: miben kivételek? Talán abban, hogy már életükben meghalhatatlanították őket? Móra később tárcáiban céloz ilyesmire (vö. *Daru utcától*, 317.).

Kotormány János kapcsán furcsa egy jelentéktelen nekrológra hivatkozni, amikor Takács Tibor két kiadást is megért könyvében (*Móra igazgató úr*, 1961, 1979) éppen őt, Móra „személye körüli miniszterét” szólaltatta meg, neki állított emléket.

„Tanultam én illendőséget a Daru utcában” – írta Móra (206.). A jegyzet ehhez fontoskodva teszi hozzá: „MF, hite szerint, a kiskunfélegyházi Daru utcában született” (207.). Ez igaz, csakhogy ebben az összefüggésben nemcsak fölösleges, hanem megtévesztő is. Mert Móra ugyan valóban tévedett, amikor azt hitte, hogy a Daru utcában született, de most, amikor azt írta, hogy ott tanulta az illendőséget, nem tévedett, hiszen másfél éves korától tizenhét éves koráig a Daru utca lakója volt, ott nőtt föl, ott nyílt ki a szeme a világra, ott tanult meg beszélni, járni, azaz valóban ott tanult illemet!

A Genius könyvkiadót háromféleképpen is írják: a helyes alakon kívül Geniusz és Génusz alakban is (218., 231.).

A Nagy Lajoshoz írott híres levelet nemcsak Földes Anna közölte töredékesen, Móra-monográfiájában (225.), hanem idéz belőle Kardos Pál is Nagy Lajos-monográfiájában (*Nagy Lajos élete és művei*. Bp. 1958. 152).

A 193. sz. levél első részéről helyesen mondják a szerkesztők, hogy nyomtatott szöveg, mintegy „körlevél”. Ezt a részét közölte is Kroó Imre *Móra Ferenc országa* című füzetének (1938) bevezetőjében (3–4. l.).

„Ne tessék attól félni, hogy érettségi tétel lesz belőlem” – írta Móra Goda Gáborhoz (244.). Ez a gondolata is visszatér írásaiban (*Véreim. Parasztjaim*. 1958. 165. – *Négy apának egy leánya*. 1960. 12.).

A 247. l. 1. j. szerint Mórát 1933. aug. 31-én, a 252. l. 5. j. szerint 30-án operálták. Ez utóbbi a jó.

A *mekekuka* „eredeti” jelentése nem gumicső, amelyet Mórának májvizsgálatakor le kellett nyelnie (250.). *Mekekuka* a félegyháziak nyelvében minden olyan szerkentyű, amelynek rendeltetését nem tudják pontosan. Mára Móra így határozza meg: „Kiskunul az olyan furcsaságot hívják mekekukának, amiről ésszel élő ember ki nem találhatja, hogy micsoda” (*A fele sem tudomány*. 1960. 377. – Vö. *Beszélgetés a ferde toronnyal*. 1959. 355. – *Daru utcától*, 450). A gumicsövet tehát csak ő nevezte el, alkalmilag mekekukának. Ahogyan későbbi levelében meg ezt írta: „az orvosok mindig okosabbak akarnak lenni, mint a betegek, s mindenféle mekekukákat beszéltek nekem” (256.). Nyilvánvalóan nem „gumicsöveket beszéltek”, hanem érthetetlen badarságokat.

Vívmányként könyvel el Lengyel András azt a valóban célszerű gyakorlatukat, hogy magyarázó jegyzeteiket „a séltében szokásos gyakorlattal ellentétben” (17.) közvetlenül a megfelelő levél után, nem pedig a kötet végén adják. Megfelelnek arról, hogy ez éppen a Móra-levelezés kiadástörténetében nem példa nélkül álló: *Móra Ferenc ismeretlen levelei* című füzetemben (1954.) már így közöltem a jegyzeteket.

A stílus szeplőit már szóvá tettem; helyhiány miatt csak két példát hozok arra a már Horváth Jánostól (*Tanulmányok*, 1956) kárhóztatott gyakorlatra, hogy némely szerzők ragozott címekhez újabb ragokat illesztnek. Az egyik Móra-levél „a *Szeptembertől márciusig* foglalkozik” (275.). Helyesen: a *Szeptembertől márciusig* című regénnyel. Még furcsább a bevezetőnek ez a mondata: „Mórától szokatlanul nyílt műhelyvallomás van az egyik, Szalay Józsefhez írott levelében is – az *Ének a búzamezőkről*” (15.). Móra regényének címe nem *Ének a búzamezők!* Lengyel András érezhette, hogy saját gyakorlata szerint nem írhatja le így: „*Ének a búzamezőkről-ről*”. De írhatta volna helyesen: „műhelyvallomás a Szalay

Józsefhez írott egyik levelében az *Ének a búzamezőkről* című regényéről”.

Számos nyomdahiba is zavarja az olvasót. Több helyen van betűkeveredés (29., 31., 55., 227. stb.). Hiányzik a *t* tárgyrag: „a többit szeretetünkkel pótolnánk” (73.). Móra nem 1972-ben, hanem 1927-ben ünnepelte írói munkásságának negyedszázados jubileumát (181.). A 151. levél 26. jegyzete lemaradt. A 211. levélnek meg a szövegéből hiányzik a 7. jegyzet, így nem tudjuk, mire akar magyarázat lenni Mikszáth kötetének felsorolása; a levél maga nem ad hozzá fogódzót (252.). *Bele-nézege*dhessünk helyett *belenézege*thessünk a helyes (208.). Möttyő egy helyütt Nöttyő alakban szerepel (252.).

3.

Van tehát két kötetnyi Móra-levelezésünk, ám ezek nem-hogy külön-külön, de még együttvéve sem adnak megnyugtató válogatást az író e jelentős műfajának teljességéből. Esetleges, véletlenül múlt mindkét esetben, mi került a kötetbe, mi nem. A centenáriusra megjelent kötet ellenére változatlanul „áttekinthetetlen” a Móra-levelezés, amint Lengyel András joggal írta (8.). Menti is a maguk gyűjteményét, és szavaiból kiviláglik, tisztában voltak munkájuk csonkaságával: „Összeállításunkat így semmiképpen nem szabad reprezentatív összeállításnak tekinteni: mindössze adaléknak – az élethez s a műhöz” (8.). Ám ha ilyen világosan látták munkájuk értelmének korlátait, kérdés, miért vállalkoztak rá? Pontosabban: miért *erre* vállalkoztak, miért nem egy teljességből merítő válogatásra? Miért nem erre tettek ajánlatot a készséges kiadóknak, a megyének és a szülővárosnak?

A földadat a két levelezéskötet után is változatlan maradt. Három megoldás képzelhető el:

1. A legolcsóbb, a kutatókat útbaigazító, ám az olvasók számára a levelek szövegét hozzáférhetővé ezután sem tevő

bibliográfia kiadása. A mintegy ezer tétel időrendben felsorolva (keltezés, címzett, lelőhely) és névmutatóval kiegészítve másfél-két íven elfér.

2. Még mindig időszerű olyan válogatás kiadása, amely az ezerből kiemel vagy kétszázat, ezeknek teljes szövegét adja, a többiről pedig – időrendi helyén – tömör tartalmi kivonatot (regesztát) közöl, s valamennyit alapos magyarázatokkal világítja meg. Ez nem kerülne többre, mint a centenáriumra megjelent, imént ismertetett gyűjtemény, ám válogatott jellege ellenére is kerekébb képet adna a levélíró Móráról, mint az eddigi két levelezéskötet együttesen.

3. Végül az igazi megoldás: egy vagy két kötetben teljes szövegükkel kiadni Mórának részben eddig szétszórtan közzétett, részben pedig mindmáig csak hírből ismert, köz- és magángyűjteményekben őrzött levelezését. Ez nagy körültekintést, újabb széles körű anyaggyűjtést, alapos szakértelmet (pl. Móra kézírásának gyakorlott szemű olvasni tudását; életrajzának, életművének tüzetes ismeretét), biztos textológiai tudást kíván.

Talán nem kellene újabb centenáriumig várni; Móra halálának 50. évfordulójára, 1984-re, a Móráért versengő két városnak, Félegyházának és Szegednek áldozatkészségéből, meg is jelenhetne.

PÉTER LÁSZLÓ

A DRÁMAELMÉLETEKRŐL

A cím természetesen jóval többet ígér, mint amire itt vállalkozhatunk. Ha nem lenne hosszú, talán ez lenne a legmegfelelőbb: Azon nézőpontok egynémelyikéről, amelyekből drámaelmélet kialakítható.

A mindennapi, befogadói tapasztalatban drámának nevezett irodalmi, nyelvi képződmény *mint műnem*, voltaképp sok elméletírónál problematikus, míg a lírát és epikát mint

műnemet ritkán vitatják. A talán a Coleridge-dzsel – és a romantikával – kezdődő líra-vizsgálatok a lírai művek felépülésével, részeik, összetevőik mibenlétével s ezek egymáshoz való viszonyával foglalkoztak, persze a legkülönbözőbb megközelítésekből. Azonban a műnem létét, és azt, hogy vannak meghatározható és megkülönböztethető alaptörvényszerűségei, még akkor sem vonták kétségbe, ha ezeket másban és másban látták, illetve jelölték meg. Az epika törvényszerűségei pedig – különösen, mióta egyik műfaja, a regény az ismert mértékig egyeduralkodó lett –, mintha nem is lennének kétségesek, mintha ezeket valami magától értetődőség jellemezné. No persze nem mintha nem lennének olyan munkák, amelyek akár a líra, akár az epika válságát tárgyálnák, vagy akár olyanok, amelyek a bennük jelentkező tér, idő, cselekmény és sok-sok más kérdés bizonytalan voltáról szólnának. Mégis, a lírai és epikai művekről szóló tudományos munkák szerint ezek a fogalmak még akkor is mindenképpen létező csoportokat jelölnek, ha – különösképpen az utóbbi évtizedekben – nem a hagyományos értelemben vett lírai és epikai műveket tekintik „lírai” vagy „epikai” műveknek; azaz még akkor is, ha a hagyományos csoportok keresztbeosztályozásával kívánják e kategóriák és így a csoportok értelmét, jelentését pontosabbá tenni.

Csak a drámáról szóló írások között találunk olyanokat, amelyek a műnem létét vonják kétségbe. Többféle módon is.

Nem egyértelműen, nem expliciten teszik ezt azok a poétikák, amelyek a különböző műnemeknek, így a drámának a lényegét is az ember antropológiai sajátosságainak (pl. E. Staiger), vagy általános emberi magatartásnak, vagy – máskor – általános művészi – tehát minden művészeti ágra kiterjedő – elvnek, módszernek vagy megoldásnak a speciáltságában, sajátos konkréciójában látják.¹

¹ Ilyenek azok, amelyek az irodalmi szöveg megszervezésének, felépülésének a kérdését vizsgálják, s aszerint különböztetik meg a műnemeket, hogy ebben milyen mód és elv érvényesül. Egy következő,

Nyilvánvalóan nagyon is kétséges, hogy a dráma – de természetesen a líra és epika is – általánosabb elvnek, magatartásnak vagy ezek konkrétumainak lenne csak egy bizonyos alkalmazása, vagy alkalmazottsága; pontosabban: vitatható, hogy akár antropológiai adottságok, akár egy általános módszer, de akár a művészet törvényszerűségeinek speciális konkrétumja jellemeznék csak a művészeti ágakat, vagy az egyes műnemeket. Ez a nézet ui. vagy azt tételezi fel, hogy valaha volt egy „ősművészet”, amely később szakadt művészeti ágakra, s ezek tovább műnemekre (ezt Lukács György cáfolta), vagy azt, hogy egyáltalán nincsenek műnemek, sőt művészeti ágak sem, hanem csak egyedi műalkotások, amelyek egyike sem mutat fel egyetlen más műhöz sem hasonlóságokat vagy azonosságokat. Így el kell jutnunk oda, miként B. Croce el is jutott, hogy a műalkotásokat csak felfoghatjuk, de nem vizsgálhatjuk, mert közös törvényszerűségek híján

hasonló elmélet pl. az iróniát tekinti a művészet általános ismérvének. Az utóbbi évtizedekben az irónia eszközből módszer lett, vagyis mint általános művészi módszer ismertetett fel, s azóta a dráma speciáliságát, megkülönböztető jegyét az irónia egy bizonyos megvalósításában látják. Legutóbb talán Bert O. States írt, 1971-ben iróniára alapozott, vagy abból kiinduló drámaelméletet. *Irony and drama* c. könyvében (Cornell University Press, Ithaca, London 1971) az iróniát ő is módszerként kezeli: „Irony is not so much a distinguishing feature of poetry (in the sense that mimesis, meter, and rhythm are), but something used by poetry, brought to it from another realm.” Im. 8. old. Más elméletek, pl. Seymour Reiteré, 1973-ból, a cselekményegységek logikai felépítésének, a jelenetek összekapcsolásának egy bizonyos módjában keresi a dráma meghatározó jegyeit: „The 'actions' of a play are ordered, not random, events. To determine the relations among these events is to discover their logic – that is, to discover how and why the playwright has constructed his microcosm.” L.: S. Reiter *World theater, The structure and meaning of drama*; Horizont Press, New York, 1973. 8. old. A cselekményegységek összekapcsolásának logikája éppúgy csak sajátos konkrétumában és nem lényegében különbözhet az epikai művek eseménymenetének logikájától, mint ahogy az irónia különböző konkretizálódásai sem különbözhetnek alapjaiban műnemeként.

eleve kívül esnek bármiféle *vizsgálat* lehetőségén. Ezzel az egyedi mű megismerhetetlenné, illetve lényegében csak megérzékeltetővé válik.²

A dráma létét, implicite, kétségbe lehet vonni azáltal is, ha létrejövésének lehetőségét a történelmi-társadalmi fejlődés nagy ellentéteket felvonultató korszakaihoz kötik, azokhoz, amelyekben igen éles társadalmi konfliktusok jelennek meg. Ezáltal ugyanis a dráma kulcsfogalma a konfliktus lesz. Természetesen zavarbaejtő az a tény, hogy dráma-szöveg azóta létezik, mióta létezik líra-szöveg vagy epika-szöveg, s következésképp olyan korokban is találhatunk drámákat, amelyek

²Mindezek természetesen nem jelentik azt, hogy lenne olyan műalkotás, amelyben ne lennének a művészetre, aztán a művészeti ágra jellemző s azokat konstituáló törvényszerűségek, vagy akár általános módszerek. De ezekre nem építhető műnemelmélet, mert ezek a törvényszerűségek nem a műnemek valódi mibenlétét adják, hanem csak hozzákötik őket a nagyobb kategóriákhoz, s az ezekben és ezek által is megvalósuló létezésüket bizonyítják. Ha ez így van, akkor az ember más és más antropológiai adottságainak a különböző műnemekben való megjelenései az antropológiához tartoznak és az embert értelmezik; illetve: az általános művészi módszerre vagy a művészetre jellemző törvényszerűségek műnemekben megvalósuló konkrétciói nem a műnemeket, hanem vagy a művészi módszert, vagy a művészetet értelmezik. A műnemelmélet nem lehet szinonímája a művészetelméletnek, sem a művészeti ágak elméletének. Ha ezt bolygatjuk, nem szőrszálhasogatás. Felvetése azt célozza: létezhet-e bármilyen létező is kizárólag egyedi léténél nagyobb egységekre érvényes törvényszerűségek konkrétciója révén, vagy csak az ezekkel és a csak reá jellemző, őt magát létesítő törvényszerűségekkel együtt. Ez pedig azonnal kiszorítja magából a következő kérdést: egy-egy csoport, pl. a drámák csoportja *megismerhető-e* kizárólag a nagyobb kategóriára – pl. az irodalom vagy a művészet – érvényes törvényszerűségekkel. Ha a művészet vagy az irodalom szemszögéből konstituált műnemelméletek mindig vagy a művészet vagy az irodalom természetét érintik, szembekerülünk egy mindennapos tapasztalattal is. Ugyanis vitathatatlanul tapasztaljuk, vannak lírai, epikai és drámai művek, s az említett nézőpontból létesített elméletek ennek a közvetlen tapasztalatnak és a belőle levonható általánosításoknak nem mondanak semmi lényegeset.

az említett éles konfliktusokat nem rejtik magukban. A komplikációnak kétféle, de összetartozó ál-feloldása szokott előfordulni. Először és leggyakrabban az, hogy nem határozzák meg a konfliktus terminus pontos jelentését, aminek következtében ez metaforává válik, s így minden konfliktus lesz. Ennek minősül az Úr és a Sátán ellentéte (középkori misztériumok, *Az ember tragédiája*), a benső vívódás (pl. a *Lear király*); a nagy érzelmeknek külső eseményekre bekövetkező és különböző „előjelű” hullámvásai (pl. Racine drámáiban); a múlt megjelenése a jelenben és szembekerülésük (pl. Ibsennél); minden hangulati és motívumbeli különbség egymás után való megjelenítése, vagy a művészi ellenpontozás (pl. az expresszionista és az ún. abszurd drámákban) stb. Pedig ezekben szó sincs arról, hogy két személy vagy csoport úgy küzd ellentétes okok és akaratok következtében ellentétes célok megvalósításáért, hogy egyaránt vannak lehetőségeik és *eszközeik* a másik legyőzésére, akár erkölcsi, akár fizikai, akár pszichológiai értelemben. Mert valójában csak ez a fajta harc nevezhető jogosan konfliktusnak.

Ha a műnem kulcsfogalma a bármilyen tág értelmezésben megadott konfliktus, igen sok dráma nem fér el a kijelölt keretekben. Ezért pl. az óegyiptomi vagy középkori misztériumokat, moralitásokat vagy az epikához vagy a lírához csatolják; miként „könyvdrámának” minősítenek más műveket, amely már explicit kizárás. Ez utóbbinak ui. csak egyrészt konnotációja az, hogy „nem színpadi”, mert másrészt az, hogy „epikai”. Ha mindent összeszámolunk – s a konfliktust meghatározóként kezeljük –, jóval nagyobb számban találunk a drámák között „nem-drámákat”. Így hát a mennyiségileg több nem-dráma között a jóval kevesebb számú drámáknak az önálló műnem-mivolta máris megkérdőjeleződik.

De még a konfliktus-teli, „valódi” drámák létét is kétségbevonják, méghozzá explicite, azzal, hogy „színpadi költészetnek” minősítik. Ha a szöveg színpadra szánt szöveg,

akkor ez a szerzői szándékon túl – amely legfeljebb csak alkotáslélektanilag érdekes – pusztán annyit jelenthet, hogy létében is, következőképp vizsgálatában is irodalmon kívüli törvényszerűségek érvényesülnek és ilyenek érvényesülhetnek csak; vagyis az élő emberek művészetében megjelenő színjáték törvényszerűségei. Jellemző azonban, hogy még egyetlen ilyen nézet sem közeledett a drámához a tánc vagy a pantomím irányából, noha ha a dráma csak a színjátékban él, akkor szükségképpen nem az irodalmi művekhez kapcsolódik, hanem a színházművészet egyéb műnemeihez, műfajaihoz.³

Győry János posztumusz könyvében – *A francia dráma kialakulása* – a Corneille-jel kezdődő, valódi dráma létrejöttét az epikává minősített középkori misztériumokból és moralitásokból vezeti le; és Peter Szondi végre magyarul is megjelent műve, *A modern dráma elmélete* pedig a mostani korban született drámákban meglevő epikus elemekről szól, egyáltalán nem elítélő módon.

Győry János könyvének – mindenekelőtt ezt kell hangsúlyozni –, a magyar drámaelmélet fejlődése szempontjából igen nagy jelentősége van. Először azért és abban, hogy egyáltalán nem mellőzi a középkori drámákat, s ez a tény még akkor is rendkívül fontos, ha ezeket epikus műveknek tekinti. Másodszor azért és abban, hogy mind a középkori, mind a reneszánsz eszmekört példásan és sok újat hozva elemzi. Ez utóbbival összefüggésben, talán ez az 1950-es években készült mű mondja ki először vagy először határozottan, hogy a reneszánsz alap jellemzője a *duplex veritas*, amelyben a középkor egységes világszemléletének a kettéhasadása, felbomlása fejeződik ki.

³ Ez a feltűnő hiány voltaképp – ha nem is erős, de mégis – negatív bizonyosság lehet, hogy az írott dráma az irodalomhoz tartozik; amivel a színjáték önálló műnem-mivoltát egyetlen pillanatra sem kívánjuk megkérdőjelezni.

„A középkori ember világa – írja – minden vonatkozásban osztatlan egész”.⁴ A reneszánszban „Az újkor előretörő polgárának világát e bensőséges kapcsolatok felbomlása jellemzi az élet minden területén. [...] A reneszánsz embere ugyanis nem a végre megszületett teljes ember, hanem a folyamat fordítottja zajlott le itten: a középkor teljes embere szakadt ketté a reneszánszban.”⁵

A középkor világszemléletének az osztatlanságát és ennek jelentőségét azért említettük, hogy majd erre vonatkoztassuk Győry János véleményét a középkori drámáról.⁶

A misztériumokat – mondja –, noha előadták őket, epikus kötöttség, az epikától való függés jellemzi, s a 17. században bekövetkezett nagy változást abban látja, hogy megteremtette a zárt színpadot. Ennél is fontosabb talán a változás második jellemzője:

„Míg ugyanis a középkor epikus mondanivalóját nagyjából jellemzi a krónikaszerűség, az *események konfliktusmentes*, jobban mondva: megrázó lelki konfliktus nélküli egymásutánja, addig az egyetlen *lelki krízis* köré bonyolódó cselekményt a már önállóvá lett *színpadi költészet* teremti meg, s az *így létre jött drámaiság* átalakítja valamennyi műfaj tárgyát, légkörét, formáját.”⁷

Nos, ebben a mondatban benne rejlik Győry János drámaelmélete. Dráma csak az, amiben lelki konfliktus, lelki krízis formálódik művé, amire a lehetőséget a költészetnek a színpadi formája teremti meg, amely az epikából differenciálódott, végleges formában a 17. században. A dráma tehát konfliktust bemutató színpadi költészet.

⁴ Győry János: *A francia dráma kialakulása*. Bp. 1979. 54.

⁵ Győry i. m. 59.

⁶ Ő is vallja, hogy valaha volt egy ún. „ősművészet”. Ez az alábbi mondatából is kiderül: „A társadalom fejlődésével együttjáró műfaji differenciálódási folyamat a középkor századaiban még részleges tehát, teljes egészében csak az epikát érinti és korántsem jut el odáig, hogy a drámát és a színpadot minőségileg elkülönítené az irodalom egyéb területeitől”. Győry i. m. 30.

⁷ Győry i. m. 9. (Kiemelések mindenütt tőlem, B. T.)

Győry János nagyon meggyőzően, és igen nagy anyagra alapozva állapítja meg, hogy a középkorban mennyiségileg is jóval több, s jelentőségében is jóval nagyobb volt az epika. Ezt a megállapítást eszmetörténeti, pszichológiai, valamint mítikus okokkal és motívumokkal támasztja alá. Azt, hogy a középkori drámák is az epikához tartoznak, a következőkkel kívánja bizonyítani: enciklopédikus szellem érvényesül bennük, vagyis a mű „A hős teljes életét adja.”⁸; nincs specifikus mondanivalójuk; „alkalmazott és alárendelt műfaj, tanító célzata szembeszökő”⁹; egyénített jellemek hiánya; a prologusok gyakran előre értelmezik és magyarázzák a darabokat; „Az epikával való csaknem teljes azonosság a középkori drámák megszövegezésén is kitapintható”¹⁰, aminek bizonyítékai: a) a *Récits d'un menestrel de Reims* c. krónika is „egyenesen komikus színészi készséggel volt csak felolvasható”¹¹; b) „Vannak olyan misztériumdrámák, amelyeknek narratív elemei vagy a színésznek adott szerzői utasításai vers-tanilag szerves részei a szövegnek, sőt olyanok is, amelyekben a szereplő neve metrikailag beletartozik a verssorba.”¹²

Győry János a középkor drámáit csak az igazi drámához vezető lépcsőnek tekinti. Most nem tudunk arra a kérdésre kitérni, hogy helyes-e és mennyiben ez a fejlődés-konceptió?; lehetséges-e, hogy az irodalom műnemei egymásból fejlődtek, vagy hogy a színpadi költészetnek minősített dráma kialakulhatott-e egy irodalmi műnemből, az epikából? A kérdés még akkor is jogos lenne ebben a formában, ha Győry János a valódi dráma létrejöttében csak egyik forrásként, egyik okként említi a középkori dialogizált epikát, a misztériumot és moralitásokat. Hiszen ha az egyik műnem akár csak az egyik

⁸ Győry i. m. 24.

⁹ Győry i. m. 25.

¹⁰ Győry i. m. 28.

¹¹ Győry i. m. 28. (Kiemelések tőlem, B. T.)

¹² Győry i. m. 28.

lényeges ok egy másik műnem létrejöttében, már fel lehet tételeznünk a műnemek egymásból, vagy egymásból is eredő voltát.

Mínta ezt a lehetőséget igazolná Peter Szondi könyve is. Ha ugyanis a műnemek egymásból alakultak ki, nincs és nem lehet elvi akadály annak, hogy egymásba vissza is olvadjanak. S P. Szondi épp azt bizonyítja, hogy a modern dráma alapjaiban epikává lett, illetve azokat az eredményeket elemzi, amelyek az eredendően epikai mozzanatok vagy elemeket mégis sikerrel építették drámává vagy drámába.

P. Szondi ritkán tapasztalható módon pontos kategória-értelmezéssel kezdi művét, s megadja a reneszánszban született dráma meghatározását: ebben a korban

„az eszmélő ember [. . .] a műalkotás-valóságot [. . .] pusztán *emberek közötti vonatkozások* ábrázolásával akarta meghatározni és tükrözni. Az ember a drámában mintegy a többi ember társaként jelenhetett csak meg. Léte lényegének a 'köztük-lét' szféráját látta, legfontosabb meghatározottságainak pedig a szabadságot és kötöttséget, a szándékot és a döntést.”¹³

E gondolatmenet közben utal Hegelre, éppen akkor, amikor az emberek közötti vonatkozásokról ír. Hadd szögezzük le azonban, hogy ha Hegel szólt is erről, a dráma lényegét nem ebben, hanem a konfliktusban látta, méghozzá először a drámaelmélet történetében.¹⁴ Mindezt több okból említettük meg. Először azért, hogy hangsúlyozhassuk, az igen kiterjedt, mennyiségileg is nagy számú drámaelméleti mű között – Arisztotelésztől kezdődően és őt is beleértve – Hegel volt az első, aki a konfliktusban látta a dráma lényegét. Másodszor azért, hogy utalhassunk rá: Hegel természetesen említette

¹³ Peter Szondi: *A modern dráma elmélete*. Bp. 1979. Fordította Almási Miklós; 11. (Kiemelés tőlem, B. T.)

¹⁴ Vagyis először Hegel tartotta a dráma kulcsfogalmának a konfliktust. Most itt nincs mód arra kitérni, hogy e nézet szervesen és szükségszerűen az ő filozófiai koncepciójának következménye, s nem a drámákból elvont általánosítás.

már a viszonyrendszereket, mint a drámákban megtalálható életjelenségeket. Végezetül azért, hogy kiemelhessük P. Szondi nagy érdemét: talán ő az első, aki – akarva-akaratlanul, de föltétlenül bevallatlanul – a műnemek létrejöttét az ember társadalom-ontológiai törvényszerűségeiből vezeti le. Ennek alapjáról, a művészi objektum-szubjektum viszonyáról könyvében több helyen ír, s ha nem részletezi is, de ebből vezeti le a dráma lényegét, ami az interperszonális viszonyok tükrözése, ábrázolása.

Már ennyiből is látható, hogy Győry János és Peter Szondi drámaelmélete között lényeges különbség van. Az utóbbi nem a konfliktusban vagy a lelki krízisben és nem egyértelműen a színjáték céljaira megírt mivoltában látja a dráma lényegét, hanem az interperszonális életjelenségek ábrázolásában. A dráma legelőször feltűnő, és az óegyiptomi misztériumoktól a legújabb drámákig minden drámában meglevő, és a lényegét formai jelenséggé realizáló tényezőjét, a csak dialógusban való prezentációt is ebből vonja le: az „interperszonális világnak nyelvi közege már most a dialógus volt.”¹⁵ Kitűnően elemzi a drámaírónak az objektumához fűződő viszonyát, ami éppoly fontos a műnem létrejöttében, mint az objektum. „A drámaíró nincs jelen a drámában. Ő maga nem szólal meg, mert ő a kimondott dolgok forrása.”¹⁶; vagyis „A dráma abszolút”, ami annyit jelent, hogy „A drámát nem írják, hanem tételezik”¹⁷, a szavak a tételezett helyzetből fakadnak, s így „A dráma csupán mint egész a szerzőé.”¹⁸ Ha a mű cselekménye az interperszonális kapcsolatokat tükrözi, akkor a jelenetek egymásutániséga is ebből fakad, aminek következtében azokat nem kell senkinek sem összeszerelnie. Ha az író bármilyen síkon beleszól az itt

¹⁵ Szondi i. m. 12.

¹⁶ Szondi i. m. 12.

¹⁷ Szondi i. m. 12.

¹⁸ Szondi i. m. 12–13.

tételezett világba, a drámai Én helyét elfoglalja az epikus Én. A modern drámában tételezett s paradigmaként említett mondat – „Most múljon el három esztendő” – azért tételezi az epikus Én jelenlétét, mert a közben elmúlt három esztendő eseményei már nem az emberek interperszonális viszonyaiból következnek, vagyis itt a szerző szól az események menetébe, s éppen azért, hogy beleszólt, juttatta érvényre epikus Énjét. Ugyanígy „a térbeli szétszakítottság [...] feltételezi az epikus Én jelenlétét. (Ennek kliséje: 'Most hagyjuk az összeesküvőket az erdőben, és keressük fel palotájában a mit sem sejtő királyt').”¹⁹; mivel a szétszakított tereket is csak az epikus Én tudja összekötni.

Az idő és a tér szétszakítottsága tehát mint az epikus Én jelenlétének a szimptomája értelmeződik Szondinál, ami a modern drámának az epikába való benövését eredményezi vagy eredményezheti. „A drámai költészet elméletirői – írja könyve első két mondatában – Arisztotelész óta pellengérré állították az e területen jelentkező epikus vonásokat. Aki azonban ma az újabb drámai fejlődés ábrázolására tesz kísérletet, az már *nem érezhet elhivatottságot az ilyen ítélkezésre...*”²⁰; vagyis az újabb drámákban megjelenő epikus elemek miatt nem ítélni el azokat mint drámákat. Ez a műnem tehát ismét belenő vagy belenőhet az epikába, ahonnan fejlődése az újkor elején elindult, vagy az epika nő bele a drámába, s szünteti meg (egynémely oly kivételesen sikeres megoldástól eltekintve, amelyekben az eredendő epikai elem valóban drámává, drámaivá válik).

Láttuk, Győry János elmélete egyértelműen abból az alaptól konstituálódott, hogy a drámát színpadi költészetnek tartja, melynek differencia specifikája a konfliktus, a lelki krízis. Azok az okok, amelyek miatt a középkori drámát epikai műveknek tartja, kizárólag a konfliktus mint meghatá-

¹⁹ Szondi i. m. 15.

²⁰ Szondi i. m. 5. (Kiemelés tőlem, B. T.)

rozó jegy szemszögéből minősíthetők epikai elemeknek. Érvei között találunk olyanokat is, amelyek a szövegre mint jelentésteli irodalmi szövegre érvényesek, s olyanokat is, amelyek voltaképp általános művészi elvek, illetve műnemektől független törvényszerűségek, vagy művészi lehetőségek. A prolóógus mint a mű előre értelmezése semmiképp nem epikai mozzanat. Nagyon sok görög, több Shakespeare-, sőt a Győry János által egyértelműen drámának tartott Corneille- és Racine-drámákban is megtalálható. Igaz, az utóbbiaknál nem a dráma szövegéhez tartozó formában, hanem a drámák elejéhez csatolt, kinyomtatott levelekben, előszókbán. Igaz az is, hogy a cselekményt nagy vonalakban elmondó prolóógus-szerű bevezető rész az ókori és a mintájukra készült későbbi verses eposzok egyik sablonja; *hogy a középkori történeti énekekben az előadók „balladikus ismétlésekben előre jelzik a cselekmény fordulatait”*²¹, de még ebből sem következik, hogy az előre értelmezés kizárólag és lényegében epikai elem. Ez általános művészi eljárás, szabályos lírai művekben is megjelenhet, nemcsak epikaiban vagy a drámák prolóógusában. Az egyénített jellemek hiánya sem epikai ismérv, s ezt talán nem is kell különösebben bizonyítani.

Marad tehát két mozzanat, amelyek a drámák epikus mivoltát bizonyítanák. Először az enciklopédikuság, vagyis, hogy a mű „A hős teljes életét adja.”²² Győry János igen éles szemmel fedezte fel, hogy ez az egyik legfontosabb, leglényegesebb pont. Másodszor az marad epikai jellemzőként, hogy a szerzői instrukciók és esetenként az alak neve metrikailag beletartoznak a dialógusokat közlő verssorokba. A kérdés feloldása csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük P. Szondi meghatározását, miszerint a dráma műnemének differencia specifikája az interperszonális kapcsolatok ábrázolása.

²¹ Győry i. m. 26.

²² Győry i. m. 24.

Ebben neki teljesen igazat kell adnunk, noha némi megszorítással. Először is azonban azt kell hangsúlyozni, hogy az emberek közötti viszonyrendszerek társadalom-ontológiai tényezők. Ha ezt tesszük a dráma alapjává, a dráma is megkapja azt a lehetőséget és jelentőséget, hogy bármely korban létrejöhet, mivel az interperszonális viszonyok a társadalomban állandóan meglévő ontológiai mozzanatok és az írónak az ezekhez való drámai viszonya az, amelyből a dráma mint műalkotás megformálható. Ezzel ez a műnem azonos logikai alapra kerül a lírával és az epikával. Minden poétika egyértelműen vallja ui., hogy a líra és az epika olyan alaptörvényszerűségekkel rendelkezik, amelyek minden korban megvannak; csak a dráma „lógott ki”, mivel lényege szerint konfliktust tartalmazó életjelenséget tükröz, s így csak a nagy történelmi-társadalmi fordulópontokon jöhet létre.

Megítélésünk szerint az emberek közötti viszonyrendszereknek, P. Szondi szavával az interperszonális kapcsolatoknak csak egyike a dráma-konstituáló életjelenség, az, amit a magunk részéről szituációnak neveztünk el. A szituáció, ahogyan már több munkánkban leírtuk, nem általános értelmű helyzet, hanem az emberek között olyan tartalmú viszonyrendszer, amely szükségszerűvé teszi, hogy magában a viszonyrendszerben változás következzen be. Ez minden drámai mű elején megtalálható, s ennek következtében a drámák cselekményét az az eseménysor alkotja, amelyet a szituáció indít el és hoz létre. Mivel egy ember csak egy másik emberrel létesíthet viszonyrendszert, vagyis kölcsönös „vektorú” viszonyokat, a szituáció összetevői csak emberek lehetnek.

Az emberek között létesülő szituációnak azonban többféle szerkezete lehet: vagyis míg a szituáció a műnemet konstituálja, konkrét szerkezete a műfajt. Így a szituáció szerkezetétől függően jön létre konfliktusos, középpontos, vagy a mi mostani problémánk szempontjából a legfontosabb, a kétszintes dráma.

Minden kétszintes drámában a világnézet sokkal egyértelműbben, nyilvánvalóbban jelenik meg, mivel ennek már a szituációját is a világnézet hozza létre, s nem egy életesemény vagy egy eseménysor alakulása, miként a másik két szerkezetű szituációt. Kétszintes drámát csak olyan világnézet hozhat létre, amely a világot két szintből összetettnek látja. Ez a középkorban teljesen egyértelmű. A katolikus tanítás szerint az evilági szint, az evilági történelem csak visszfénye, árnyéka, utánezata a valódi és univerzális történelemnek, amelyet a *Biblia* rögzít, a világ teremtésétől az utolsó ítéletig, Krisztus második eljövételéig. Az egyedre vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy bármely élő ember csak árnyéka, visszfénye valamelyik bibliai alaknak, s *lelkének* története alapjaiban ugyanazon erők által meghatározva zajlik le. Ismeretes, hogy a misztériumok a Biblia történeteire alapulnak, a moralitások pedig – nem véletlenül *Akárki* a főalakjuk – az emberi lélek történetét állítják elének, születésétől kezdve életén és halálán át, az Isten trónja előtti végső és örökre érvényes megítéltetéséig. Az egyén életének egyetlen értelme van: úgy élni, hogy eljusson az örök üdvösségre. Ebben segíti őt az Isten, illetve szolgálai, az Erények és a Jóakarató Fiú vagy Barát vagy Angyal, és gátolja a Sátán, illetve szolgálai a Hét Főbűn, a Rosszakarató Fiú vagy Barát, vagy valamelyik Ördög.

A szituációt tehát az a világnézet hozza létre, amely szerint két világszint van, közülük a második, az isteni, a másvilági a fontosabb, mert onnan erednek az evilági életet vezérlő, kormányzó elvek és dinamizmusok. Ezek az evilágon a bűnre csábító erőkben és magában a bűnben, illetve az erényre felszólító-felhívó jóakarásban, a lelkiismeretben és magukban az erényekben jelennek meg. A középkor művészet szemlélete ezeket mind emberi alakban tárgyiasította. Mivel az alakokat a másvilági szint törvényszerűségei teremtik meg, szükségszerű, hogy az így konstituálódott mű, a dráma is allegorikus legyen. Mind a misztériumokban, mind a mora-

litásokban és mirákulumokban (a szentek életén alapuló drámákban) gyakori alak az Isten és a Sátán és szolgálók. Így tulajdonképpen minden egyes középkori drámának teljesen azonos a szituációja és annak összetevő elemei is: az Ember a maga lelkével és szabad akaratával a két húzóerő, az Isten és a Sátán között, s ez az a szituáció, amelyből minden cselekmény kiárad. Ha az Isten és a Sátán, illetve szolgálók a *hit* szerint az emberinél feljebb levő világszint létező alakjai is, a drámákban mint emberi alakok tárgyiasulnak. Így természetesen, hit nélkül szemlélve, az ember erkölcsi összetevőinek tárgyiasítói, sőt a drámákban szó szoros értelmében megtestesítői. Mivel ezek olyan emberi erők és dinamizmusok, amelyek az emberek interperszonális kapcsolataiban mindig érvényesülnek, ha megtestesítik őket olyan élő emberekké válnak, akikkel, allegórikus mivoltuk ellenére, lehetséges kölcsönös viszonyt kialakítani az életét élő embernek. Az ember – pl. Ábrahám vagy Akárki – valamint az Isten és a Sátán, illetve az Ember és a Hét Főbűn és az Erények között mindig is kölcsönös viszonyok létesülnek.

Teljesen egyértelmű, hogy a dráma enciklopédikus szeleme csak olyan világnézet következménye lehet, amely az embernek az evilági létén túl is hiszi létezését, s amelynek számára épp ez a szakasz a fontos, hiszen ez tart örökké. Így ugyanis az ember életútjának minden fontos eseménye a túlvilági életet dönti el, s azért *kell* figyelembe vennie az egész életutat, a születéstől a halálig, mert az isteni kegyelem miatt az utolsó pillanatig senkinek a számára nem dől el, hogy hol fog örökkön örökké létezni. Az élet során mindig hullámzó görbét mutat, hogy győz-e az Ember a Sátán fölött, vagy vereséget szenved tőle, s ez csak utolsó pillanatban dől el az egyén számára véglegesen. Ha ui. valaki az utolsó pillanatban meggyónja bűneit, elnyerheti az örök üdvösséget. A moralitásokban mindig meg is jelenik a Gyónás alakja.

Nyilván az a dráma sohasem adhatja a hős teljes életét, amelynek világnézete szerint a halállal befejeződik az egyén

élete, s amelynek számára szükségképpen és alapvetően fontosak az emberi, evilági élet eseményei, méghozzá az adott problémára, s így az adott pillanatra vonatkozóan. Hiszen lehet olyan kérdés és olyan pillanat, amelyben véglegesen vereséget szenvedhet vagy győzhet, saját sorsától függetlenül is. Azt a szituációt, amelyből szükségképpen fakadnak az élet összes, lényeges eseményei, csak vallásos, vagyis idealista világnézetből lehet konstituálni. Ez ui. egyáltalán nem törődik az élet dialektikájával, mert ami itt dialektikának tűnhet, az ti., hogy az embernek a lelke szüntelenül hányattatik az Isten és a Sátán között, az ember ontológiai alaphelyzetének minősül, mert e két erő, valamint a lélek is nemcsak az evilági életben létezik és nemcsak itt működő dinamizmus. Ha a dráma cselekménymenetének összes etapja a kezdeti szituációban potenciálisan benne van, csak olyan vallásos világnézet lehet a szituáció tartalma, amely szerint az emberi életet csak az említett két erő határozza meg. Ezzel persze a létezést kiterjeszti a születésen és a halálon túlra, és – ugyanakkor – azt mondja, hogy az emberi lelket lényegében örökön örökké azonos dinamizmusok vezérlik. Az evilági élet dialektikája nyilván nem tűri, hogy egy életet kizárólag a születés pillanatában meglevő potenciák vezéreljenek és alakítsanak azáltal, hogy csak ezek válnak manifesztté.

Így hát a középkori moralitásoknak az a jellemzője, hogy a hős teljes életét adja egyáltalán nem epikai elem, hanem a világnézetből fakadó, és a világnézet által létesített szituáció szerves következménye. Ha ettől a persze egyáltalán nem mellőzhető ténytől eltekintünk, az enciklopédikus szellem valóban epikai jellemző. Mivel Győry János a középkor világnézetének teljes egységét, osztatlanságát maga is vallja és pontosan rögzítve bizonyítja, voltaképp drámaelméleti előítélet miatt nem veszi észre ezeknek a drámáknak dráma mivoltát.

Ezekben ugyanis hiába keresünk konfliktust. Az Isten és a Sátán éppúgy nem lehet konfliktusban egymással, noha alapvető, lényegi ellentétben igen, mint ahogy az Ember vagy

Akárki sem lehet sem az Istennel, sem a Sátánnal. Az alapvető ellentét pedig nem elegendő a konfliktushoz, hiszen ez is általános, dialektikus elv, ami minden életjelenségben és minden művészi produktumban szükségszerűen jelenlevő és szervező erő. A konfliktus pontos értelméhez és jelentéséhez nemcsak ellentétes cél és akarat tartozik hozzá, hanem az eszközök megléte is, amelyek minden konfliktusos harcban a végleges győzelem lehetőségét biztosíthatják. Antigoné éppúgy véglegesen győz az adott problémát illetően Kreón fölött, egyéni sorsától függetlenül, mint Hamlet Claudius fölött. A katolikus világnézet szerint a világban ontológiai helye van az Istennek és a Sátánnak, s ők egymást sohasem győzhetik le. Csak az Isten győzhetné le a Sátánt, de csak az utolsó ítéletkor, vagyis a világ végén. Ugyanígy, az ember is csak halála pillanatában, vagyis élete végén győzheti le a Sátánt, vagy az őt; ehhez azonban még a lélek Isten trónja előtti megítéltetése is szükségeltetik.

Mivel a középkor világnézete osztatlan is és igen erősen átélte is volt, az ember egész életútjának az említett módon való bemutatása a „drámai” terminus egy másfajta, inkább a közgondolkodásban érvényes értelmezésében is drámai volt. A közgondolkodásban ugyanis a *feszültség* a drámának tulajdonított legfőbb jellemző. Ez természetesen megint általános érvényű jellemző. Hiszen bárhol, ahol a dialektika érvényesül, mindig van feszültség. Kétségtelen azonban, hogy a feszültség a legelső értelmében és a legerőteljesebben az irodalmi műveken belül, a drámákban szokott megjelenni.

A középkori dráma feszültsége persze csak azok számára jelentkezik, akik a világnézetben azon a módon hisznek, ahogyan azt azok prezentálják. Ezért sem hatnak manapság. De akkor, amikor keletkeztek, alapvetően és erősen hittek bennük, s így azok a befogadóra tett hatásukban, a feszültségben is vitathatlanul drámák voltak.

Ha a dráma műnemének differencia specifikája az előbbieken megadott értelmű szituáció, mint interperszonális viszonyrendszer, akkor egyáltalán nem bizonyoság az epikai elem jelen-

létére, s így e drámák epika mivoltára az, hogy az alak neve és az instrukciók metrikailag beletartoznak a dialógust közlő verssorokba. A szituációt alkotó emberek az íróhoz viszonyítva, mindig más embereknek tételezett emberek. Még az a dráma-beli alak is szükségszerűen más embernek tételezett, aki akár a lehető legpontosabban, akár csak egy szegmentumában egyértelműen a drámaíró. Bárkit csak akkor lehet a szituáció részévé tenni, ha az íróhoz viszonyítva más ember, vagyis maga az író sosem lehet a szituáció eleme, egyik összetevője. A dráma szövegeinek pedig csak az a szerves része, amelyet a szituációban levő alakok mondanak, mert csak ezek hordozhatják az interperszonális kapcsolatokat. A név ugyan nem az ő megnyilatkozásuk, de őket jelöli, amely jelöltség nélkül nem lehet interperszonális kapcsolatokat megjeleníteni, s ezért a név is szerves része a szövegnek. Bármely instrukció viszont csak a drámát író ember megnyilatkozása lehet, azé tehát, aki sose lehet a szituáció résztvevője. Ezért egyetlen instrukció sem ábrázolhat interperszonális viszonyokat, legfeljebb utalhat rájuk, még akkor is, ha metrikailag a dialógushoz tartozik. Az epikai művek mögött, pontosan úgy, ahogy P. Szondi mondja, azért tételeződik és a szövegben azért jelenik meg szükségszerűen az epikus Én, mert az egész mű akként tételezett, hogy azt az író beszéli el, amely elbeszélés nélkül egyszerűen nincs is mű. Mivel az instrukciók nem az interperszonális kapcsolatokról erednek és nem is azokat ábrázolják, nem is közölnek soha semmi lényeges dolgot; csak legfeljebb egy-két modern drámában, aminek okaira most nem térhetünk ki.²³ Ezért a metrum hiába köti össze a nevet, a dialógust és az instrukciót, nem bizonyosság az epikai elem léte. Ezt csak akkor bizonyítaná, ha egyáltalán el lehetne képzeini, hogy az instrukció valami lényegeset ábrázoljon. Ez a mozzanat kizárólag azt bizonyítja, hogy a drámákat olvasmányként befogad-

²³ Erre vonatkozóan l. *Az írott szövegek és a színjáték* c. tanulmányunkat; Színház 1979/1.

ható szöveggként írták. Epikai elemnek viszont így csak akkor lenne minősíthető, ha a dráma írott formában és olvasás útján történő befogadásban nem dráma, hanem epika, illetve ha csak az előadott forma és annak színházi nézőként történő befogadása egyáltalán a dráma. Nem akarjuk a kérdést ab absurdom vinni, s azt mondani, hogy ezen a réven minden olvasás útján befogadott mű: epika. Csak arra utalunk, hogy a) a színjátékot nem az teszi színjátékká, hogy nem olvassák, hanem nézik; b) az epikát nem az teszi epikává, hogy olvassák, és c) a drámát sem az teszi drámává, hogy olvassák.

Ahogy említettük, P. Szondi egyik alaptétele szerint epikus elem jelenik meg a drámában akkor, ha a tereket nem az interperszonális kapcsolatok egységesítik, hanem az író elbeszélése, aki ezáltal szükségszerűen lépteti életbe epikus Énjét. Ez a kérdés természetesen összefüggésben van a jelentekek egymásutániságával, s ennek elvével. Th. Wilder *A mi kis városunk* c. drámáját elemezvén erről így ír: „A drámai cselekmény helyére a jelenetszerű elbeszélés lépett, amelynek elrendezését a narrátor határozza meg. Nem az egyes részek hozzák létre egymást, mint a drámában, hanem az epikus Én egy meghatározott terv szerint állítja össze és formálja őket egésszé – mely terv általánosító erővel mutat túl az egyedi történetesen.”²⁴

Úgy véljük, itt is differenciálni kell. P. Szondi nézeteit csak a térrel kapcsolatban értelmezzük, s nem nézzük meg azt a nagyon fontos kérdést, amelyet a drámai művek általánosító erejéről, illetőleg arról mond, hogy mikor, mivel, hogyan lehet az általános érvényt elérni.

Kiindulópontként említsük, hogy minden fizikai tér, noha csak igen tág keretek között, de mégis meghatározza, hogy milyen jellegű cselekmény történhet meg benne. Azokat az eseményeket, amelyek hiteles lezajlásához pl. tömegek kelle-

²⁴ Szondy i. m. 141.

nek, nem foghatja körül egy szoba. Mivel azonban speciális esetben még ez is elképzelhető (pl. forradalom), a fizikai térnek a drámában koránt sincs olyan determináló ereje, mint ahogy az első pillanatban vélnénk.

Fizikai térre egy drámában voltaképp azért van szükség csak, mert az interperszonális kapcsolatoknak, egyáltalán az emberek érintkezésének térre van szüksége. Ha viszont a teret az interperszonális kapcsolatok lebonyolódása igényli, akkor fizikai kívánalmait is ezeknek kívánalmai jelölik ki. Vagyis: drámában nem a tér határozza meg és befolyásolja a benne megtörténő interperszonális kapcsolatokat vagy azok alakulását, hiszen ezek lényegében függetlenek tőle. Ezért a tér sohasem lehet más, mint puszta vagy merő környezet, mivel semmiféle értelmében és semmiféle elemében nem lehet az interperszonális kapcsolatok egyik eleme, hiszen belőle nem indulhatnak ki vektorok. (Epikai műben elképzelhető olyan kapcsolat ember és tér, vagy valamely eleme – ház, fa, tó, tenger stb. – között, amely kapcsolat szükségszerűen csak egy irányból, az emberből kiindulva konstituálódott. Ennek az az oka, hogy az ilyen kapcsolatot is, mint az epikában mindent, az író beszéli el.)

Ez pedig annyit jelent, hogy a drámában kialakuló tér voltaképp nem fizikai tér, hanem az alakok között létesült *erőtér*. Úgy gondoljuk, a jelenetek összekapcsolásának kérdését is innen nézve kell elemezni, éppúgy, mint az idő-problémát. P. Szondi, ahogy említettük, az epikus Én megjelenésének szimptomájaként, paradigmaticus értelemben írja a következő mondatot: „Most hagyjuk az összeesküvőket az erdőben, és keressük fel palotájában a mit sem sejtő királyt”.^{2 5} Ez annyit jelent, hogy a két jelenetet – az erdeit és a király palotájában levőt – az epikus Én úgy kapcsolta össze mintha az iménti mondatot mondaná.

^{2 5}Szondi i. m. 15.

Megítélésünk szerint ennek a mondatnak tartalma vagy jelentése önmagában, minden további értelmezés nélkül nem bizonyítja az epikus Én jelenlétét.

Az erdőben összegyűlt összeesküvők és a király között csak akkor nincsen interperszonális kapcsolat, ha nem a király ellen esküsznek össze, vagy ha ellene is, de az erdei gyűlés azzal az eredménnyel zárul, hogy az összeesküvés magától feloszlik, és ezután mégis meglátogatjuk a királyt a palotájában. Ha az erdei gyűlés pillanatában a király „mit sem sejt”, valóban nincs még kölcsönös viszony. Azonban a palotában játszódó következő jelenet a gyűlés interperszonális kapcsolatait építi és egészíti ki, vagyis a viszonyok kölcsönössége a palotában levő jelenet során alakul ki. Ám ennek a király sejtésétől függetlenül máris megvan valamilyen formája. Az összeesküvők ugyanis nyilván azért terveznek ellene akciókat, mert a királyból kiinduló vektorok, ha személyükben esetleg nem is, de alattvalói mi-voltukban már elérték őket. Persze ez még nem egyértelműen drámai kölcsönös viszony.

Ebben a paradigmikus helyzetben az epikai Én jelenlétét akkor lehet egyértelműen megmutatni, ha elképzeljük a következő eseménysort. Az erdei gyűlésen elhatározzák az összeesküvés folytatását. Ezt követi az az erőter, amely a király körül alakul ki, de amelyben olyan események történnek, amelyek egyértelművé teszik, hogy az előzőekben elindított összeesküvésnek magától abba kell maradnia, vagy fel kell oszlania. Ha a következő, harmadik jelenet egy pár év múlva ugyanazokat az összeesküvőket állítja elénk, akik most egy újabb összeesküvést szőnek, akkor itt, ennek a jelenetnek az elején lépett volna be az epikai Én, s csatolta volna az előző két jelenethez epikai módon a harmadikat. Ha azonban az első erdei jelenet után a király elleni összeesküvés interperszonális viszonyai — most a királyra vonatkoztatva — alakulnak tovább, szó sincs arról, hogy az epikus Én szól közbe, hiába folytatódott az eseménysor az erdei kép után a király palotájában. Csak a második összeesküvő jelenetben húzódná vissza „a

feszültség drámai mozzanata”²⁶, mert az előző, királyi palotában játszódó jelenet nem hordta volna magában az évekkel később bekövetkező újabb erdei jelenet erőterének megjelenési lehetőségét.

Végeredményben tehát nem az a kérdés, hogy milyen vagy melyik téren folytatódik a cselekménymenet. A kérdés valójában az, hogy az interperszonális kapcsolatokból fakad-e az újabb jelenet interperszonális kapcsolatainak erőtere. Így a tér mindenképpen és lényegében erőter és nem fizikai tér. Az erőterek viszont csak azáltal lehetnek egységesek, ha mindegyik a szituáció potencialitásai egyikének a megvalósulása, manifesztált bontakozása.

Mivel P. Szondi véleményünk szerint jól, ha nem is kellő pontossággal határozta meg a drámát, pontosan fedezi fel az epikus Én megjelenését, s kitűnően elemzi azokat a műveket, amelyekben az eddig epikaiként kezelt és minősített elemek valóban drámává válnak.

Mindezekből leszűrhető, hogy drámaelmélet nem születet meg másként, csak ha a drámát határozzuk meg, s nem egy általános módszert, elvet, s nem is az irodalmat. Bármely műnem meghatározása pedig csak társadalom-ontológiai alapokból lehetséges. Ebből a megközelítésből válik ugyanis nyilvánvalóvá, hogy minden műnem az objektum milyenségéből, szerkezetéből és a hozzá fűződő művészi viszonyok speciáltságából bomlik ki. Azt az objektumot, amit a dráma tud adekvátan tükrözni, akkor határozzuk meg pontosan, ha P. Szondi meghatározásához — „A dráma csupán emberek közötti vonatkozások visszaadásából áll.”²⁷ — hozzátesszük, hogy a dráma az interperszonális viszonyok közül az említett tartalmú szituációnak és a belőle kibomló cselekvéssornak a visszaadásából áll. Mindez azonban még csak az objektum meghatározása. Az ehhez

²⁶ Szondi i. m. 141.

²⁷ Szondi i. m. 12.

való viszonyt – ami a műnem konstituálásához éppennyire szükséges – P. Szondi pontosan határozta meg: a drámaíró kivonja magát a szituációból, s következésképp az egész műből, aminek következtében az ábrázolt világ tételezett és egyben abszolúttá válik, aminek egésze dialógusban jelenhet meg.

Az ezen a módon létrejövő drámameghatározás a művekből történő elvonatkoztatás, általánosítás révén alakul ki. Ez azt is bizonyítja, hogy nem lehet meghatározni egy másik művészeti ág, pl. a színházművészet szemszögéből sem. A drámameghatározásból viszont el kell hagynunk azt az előítéletet, hogy műnemének differencia specifikája a konfliktus. És fel kell ismernünk, hogy csak egyik műfajának alapjellemezője.

(Akadémiai, 1979. – Gondolat, 1979.)

BÉCSY TAMÁS

FILOLÓGIA

A TOLVAJLÁS MŰVÉSZETE

ZSÁMBOKY JÁNOS (SAMBUCUS) IMITÁCIÓ-ELMÉLETÉHEZ

Mercurius és követői

1559-ben Adrien Turnèbe, a párizsi Collège Royal professzora, a királyi nyomda görög szekciójának vezetője, verses levélben fogalmazta meg olvasóinak a reneszánsz irodalom alapvető kategóriájáról, az utánzásról alkotott elképzelését. Turnèbe allegorikus formában ad tanácsot címzettjének, a sikertelenség miatt panaszkodó költőnek:¹

„Ne panaszkodj tovább: tudsz zengzetes verssorokat

Szerkeszteni, de nem ismered az embereket és nem tudod becsapni is őket énekeddel.

10 Vagy társul veszi magához Apollo Mercuriust, vagy sikertelen marad.

Ő cselekkel és fortélyokkal és ravaszkodással titkon veszi be magát,

És észrevétlen duruzsolással képes meglágyítani az emberek szívét,
És lelkükbe lopózik és kábító méreggel téveszti meg őket. (. . .)

Akarod hát, hogy megtanítsalak, milyen mesterkedésekkel tehetsz szert

Csodálatra? Fogadj szót és ravasz észjárással,

20. Mercurius csalétkével, hízelegve szedd rá az embereket!

Ha így teszel, előkelő leszel, kit most a hideg ráz.

Először is azt tanácsolom, hogy kelj át az Alpokon és menj

Itáliába, mint az az ember, ki távol partokra hajózik,

Hogy árukat hordjon el onnét és nyereséggel tömje meg pénzeszacskóit.

25. Onnét származik a finom áru, melynek láttán csak tátjuk a szánkat

És amelyen ámulunk . . .

E cseleket utánzod . . . !”

¹ Adrianus Turnebus: *De nova captandae utilitatis e literis ratione epistola, ad Leoquernum*. In A. T.: *Opera* tom. III. Argentorati, 1600. 68.

Hogy valójában miféle cselek utánzására buzdított a szerző, azt a kortársaknak nem kellett hosszasan magyarázni. Nagyon jól tudták, hogy Mercurius kapcsán a máshonnét átvett irodalmi anyag saját alkotásba való beolvasztásáról van szó. Mercurius (Hermész) az antik hagyomány szerint az istenek gyors hírvivője, akit istenként tisztelnek a tengerre szállók és – mivel nyereséget biztosít nekik – a kereskedők. Mercurius hozza a békét, ő az, aki nyelvet ad az újszülötteknek: a nyelv, a beszéd istene. Jellemvonásai közé tartozik azonban a füllentésre és a rablásra való hajlam is.² Turnébe ez utóbbi vonásait emeli ki és fejt ki segítségükkel egy sajátos irodalmi felfogást: Mercurius allegorikus szerepeltetésével a kor égető irodalmi kérdésére, a magyar *utánzás* szóval csak fogyatékosan kifejezhető *imitatio*ra tapintott rá s tett közzé újszerű programot.

Turnébe latin nyelvű verses levelét tüstént franciára fordította a szerző baráti körébe tartozó Du Bellay³, mintegy ezzel is jelezve, hogy a benne foglalt gondolatokat nemcsak a neolatin, hanem a népnyelvű irodalom elmélete szempontjából is érvényesnek tartja. A levél közvetlen hatásáról mindössze ennyit tudunk. Tény azonban, hogy az elkövetkező évtizedekben Mercurius neve egész Európa irodalmán végiggyűrűzött. Többek között Ronsard⁴, Jean-Antoine Baif⁵, Étienne Jodelle⁶, Ben Jonson, Lelio Gregorio Giraldi⁷ és a magyar Balassi Bálint⁸ tiszteleg műveivel a beszéd istene előtt. A kérdésre, hogy

² Pauly-Wissowa: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. 15. Stuttgart, 1912. Halbband, 757–783.

³ Joachim du Bellay: *Traduction d'une épître latine de Monsieur Tornebus (!) sur un nouveau moyen de faire son profit de l'estude des lettres*. In *Poésies françaises et latines de Joachim du Bellay*. Tom. I. Ed.: E. Courbet, Paris, 1919. 411–417.

⁴ Pierre de Ronsard: *Abbrégé de l'art poétique françois*, 1565. Barabás Klára és Bukovicz Zsuzsa fordításában In: *Francia és angol poétikák 1392–1603*. Kézirat. Szerk.: Horváth Iván. Szeged, 1975. 25.

⁵ *Evvres en rime de Jean Antoin de Baïf par Marty-Laveaux*. Tom. IV. Slatkin Reprints. Genève, s. t. 167., 183., 188.

⁶ Étienne Jodelle: *Oeuvres complètes*. Tom. II. Ed.: E. Balmas, Paris, 1968. 355–356.

⁷ Plett, H. F.: *Rhetorik der Affekte. Englische Wirkungsästhetik im Zeitalter der Renaissance*. Tübingen, 1975. 166–170.

⁸ Balassi így dicséri Júlia ékesszólását: „Merkurius beszédét / Már ő neki adta, mert kedves barátja . . .” *Balassi Bálint összes versei, Szép Magyar Comoediája és levelezése*. Kiad.: Stoll Béla. Bp., 1974. 75.

részletesen mit tartalmazott ez a Pléiade környezetében nyilvánosságra hozott program, Turnèbe egyik magyar barátja, Zsámboky János műveiben keressük a választ.

Mercurius, a tolvaj

Nem állapítható meg kizárólagos biztonsággal, hogy a párizsi tudós körökben járatos Zsámboky alább ismertetésre kerülő munkáit Turnèbe tanítási gyakorlata, tehát Zsámboky párizsi évei (1551, 1560), Turnèbe verses levele, Du Bellay francia fordítása, vagy esetleg mindhármuk közös barátja, a mítoszinterpretációkkal is foglalkozó Jean Dorat befolyásolta.⁹ Mindenesetre ez a szellemi közeg adta számára az indítást ahhoz, hogy 1561-ben megjelent *De imitatione ciceroniana* című művében a homéroszi Mercurius-himnuszt már maga is az utánpótlás elméleteként értelmezze. Zsámboky ennek során kifejtett gondolatainak újdonsága abban rejlik, hogy szinte a legapróbb technikai részletekig kifejt minden imitációs problémát.

Zsámboky tanítványával folytatott párbeszéde során adja elő Mercurius történetét. A mese szerint mielőtt Mercurius tolvajlásra adta volna fejét, a váratlanul felfedezett, csodálatos módon művészi alakított és hangadásra alkalmassá tett lantot haza vitte, majd nekilátott, hogy elloppja Apollo ökreit. De hogy a gaztetten rajta ne kapják, úgy intézte a dolgot, hogy az ökrök lábnymoi épp ellentétes irányba mutassanak, mint amerre elrabolta őket. Az ellopott állatokkal haramos lósz- és cipruslombokat legeltetett, majd miután babérágakból tüzet szított, a nyársra húzott ökrhúsdarabokat ízletesre sütötte.¹⁰ Zsámboky a megfelelő homéroszi helyek idézésével a következőképpen értelmezi a mesét:¹¹ „Az Argoszolő (ti. Mercurius) utánpótlója ne legyen rest, hanem legyen éber és legyen alkalmas mindenféle feladatra.

⁹ Dorathoz lásd Zsámboky János (*Sambucus*) nyelv- és történelem-szemlélete című tanulmányunkat (Itk, 1980/3. 284–249.)! A milánói Ambrosianában Dorat kéziratosa versei (D 156, D 199) között található egy igen érdekes, irányultságát jól tükröző mű: „*Mithologicum sive interpretatio atque explicatio allegorica fabularum . . . in libros lo Odys. Homeri*” (Sussidio A 184, BS. II, 3. 2–21^b.) Turnèbe és Zsámboky ugyanígy, allegorikusan értelmezi Homéroszt.

¹⁰ Sambucus, J.: *De imitatione ciceroniana dialogi tres*. Parisiis, 1561. 41^b. A továbbiakban: *De imitatione . . .*

¹¹ *De imitatione . . .* 41^a–42^b.

Legyen olyan, mint aki »egy leshelyen ült le«¹², aki a kezdetben bizony nyers, kellemetlen látványú, de a művészet számára mégis bevált és kidolgozott békateknőben a Cicero-utánzás példáját fejei fel. E felismeréstől azonban távolról sem elégedetten »szívében másfele gondolt«¹³. Hogy mire? »Ő maga megkívánta a húst.«¹⁴ És az ökrökre sóvárgó így vált kiművelt utánzóvá és azon ékesszólás szakértőjévé, melynek húsa, vére és idegei vannak: éjjeli és szabad ég alatti örökös virrasztásokkal a félreeső és terjedelmes (Cicero-)helyeket forgatja, magától értetődő módon fáradozik az egész hatalmas cicerói éle+mű elolvasásával és törekedni fog, hogy őt (ti. Mercuriust) a hosszú úton¹⁵ – nem pedig a nyilvános és mindenki által utazásra használt úton¹⁶ – magához társítsa,¹⁷ mert a fordított lábnyomokat különféle mesterkedésekkel és módozatokkal, »összecsavarva a mirtusz hajtását tamariszkkal«¹⁸ el fogja tüntetni a porban, és csak a lehető legnehezebben észrevehető jeleket hagyja majd hátra: (. . .) a tehetség fényét Apollo jótéteményével fogja felszítani, akinek a babért szentelték, és úgy alakítja majd saját művét, hogy ezzel a tűzzel (ti. a tehetség tűzével) süsse meg a marhákat, hogy megehesse őket és az elcsent dolgokat saját nedvévé és természetévé változtassa át, nehogy mint idegen holmikat visszapereljék tőle.”

Zsámbóky a mese általános érvényű tanulságait a következőképpen összegzi:¹⁹ „Aki ezzel a módszerrel jeles hírnévre és stílusra akar szert tenni”,²⁰ az legyen Mercurius, azaz a hét szabad művészet fia, kitől távol áll minden pihenés: művészi módon és igen kedvesen megalkotott lantját úgy pengesse, úgy mülassa az időt Ciceroval, hogy saját haszna is legyen, azaz szerezzze meg húsát is, mellyel saját stílusát táplálja és neveli, és éjszaka foglalkozzék ezzel, a nyomokat elrejtve, nehogy bárki rajtakaipja, amíg a karámba nem vezette őket. Éjjel-nappal törje a fejét,

¹² Homérosz: *Hermészhez* 65. sor! In Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények* Ford.: Devecseri Gábor. Bp., 1974. A továbbiakban: *Hermészhez*

¹³ *Hermészhez* 62. sor!

¹⁴ *Hermészhez* 64. sor!

¹⁵ ”δολιχην οδον” Vö: *Hymnus Mercurii*. 86. sor!

¹⁶ ”δοιοποριην” Vö: *Hymnus Mercurii* 85. sor!

¹⁷ Vö: „Vagy társul veszi magához Apollo Mercuriust, vagy sikertelen marad.” (Turnèbe: i. m. 10. sor)

¹⁸ *Hermészhez*. 81 sor!

¹⁹ *De imitatione* . . . 41^{ab}.

²⁰ Vö: „Akarod hát, hogy megtanítsalak, milyen mesterkedésekkel tehetsz szert / Csodálatra?” (Turnèbe: i. m. 18–19. sor)

hogy milyen eljárással találhat²¹, vagy esetleg kelthet fényt a példákban,²² hogy a zsákmányt jól megsütve és elkészítve fogyaszthassa el, és úgy változtassa át²³ táplálékká, hogy még azok az öregek²⁴ se jelezhessék és árulhassák el csínytevéseinket, akik ugyanabba elmélyedve sokat és sokáig időztek.”

Zsámboky tehát az *inventio* és *dispositio* fogalmaival operálva azt a fajta Cicero-utánzást helyesli, melyben az utánzó teljesen magához hasonítja a felhasznált mintákat, melyben éppen ezért még a legélesebb szemű (öreg =) kritikus sem képes észrevenni a beépített imitációs elemek – tárgyi-tartalmi átvételek, szókincs, kifejezések, alakzatok, zárlatok, stb. – származási helyét. Zsámboky Mercurius-kultuszáról azonban még más művéből is értesülhetünk.

1564-ben, az *Emblemata* darabjai között jelent meg a *Mit jelentenek Mercurius jelvényei?* című vers.²⁵ (1. ábra) Címzettje: Adrien Turnèbe. A retorikai embléma, melynek műfaját Zsámboky fejlesztette ki, ezúttal Mercurius attribútumainak magyarázatára szolgál. Az emblémában szerzőnk ikonográfiai eszközök segítségével irodalomelméleti gondolatokat szemléltet, ezért megkülönböztetett figyelemre méltó.

Mit jelentenek Mercurius jelvényei?

Adrien Turnèbenek

Az istenek hírnökének jelvényei ezek,
Kit Maia szült gyorsnak és szárnyalónak.
Van itt követi kígyós bot,²⁶ pénzeszacskó,²⁷
Rák²⁸ és lant,²⁹ darázs, kakas,³⁰ szárnyak,³¹

²¹ „invenire” > *inventio*!

²² „exemplum” = minta, modell, példa

²³ „transmutare” > *dispositio*!

²⁴ Célzás arra az öregre, aki észrevette Mercurius lopását. Vö: *Hymnus Mercurii*. 90. sor!

²⁵ Sambucus, J.: *Emblemata*. Antverpiae, 1564. 130–131. A továbbiakban: *Emblemata* . . .

²⁶ A kerykeion (követi kígyós bot) a béke jelképe. (*Orph. Hymn.* XXVIII. 28., *Serv. Aen.* VIII. 138., etc.)

²⁷ Vö: „. . . hogy nyereséggel töltse meg pénzeszacskóit.” (Turnèbe: i. m. 24. sor) A degeszre tömött pénzeszacskó alapján kapta Mercurius az ókorban a *Σακροφόρος* melléknevet.

²⁸ Antik forrás nem említi, helyette skorpióról tudunk. (Pauly-Wissowa: i. m. 757.) A Rákot talán azért alkalmazza Zsámboky a skorpió helyett, mert Mercurius az ökröket farkuknál visszafelé húzva, rák módjára rabolta el.

- 5 Bakkecske és kutya. Halld, mit jelentenek!
Rendkívül találékony és jó emlékező.
Ékesszólással okossá, csapongóvá, éles eszűvé²
És virrasztó tolvajjá tesz és vakmerő
Csalóvá is a komoly ügyekben.
- 10 A bakkecske ékesszólásának bámulatos erejére figyelmeztet,
A csúszómászók, a lant pedig arra, hogy béke neveltje.
A kutya³ azért van, hogy ne szaporítsa hiába a szót:
A mérleg⁴ azért, hogy mindenkinek visszaadja a magáét:
A kard⁵ azért, hogy elhárítsa a kelepccéket és a gyilkosságot:
- 15 Akad hely perekre, ékesszólásra, nyilvánosságra:
Karddal bünt torolnak meg s halálos vétket.
Arra int a lant, hogy megfelelőek
Legyenek igazának szavai, illendően mondják ki őket.
Azt mondják, hogy az Atlasz-sarjaknak ezen adományokat
- 20 Nem származás alapján kell kérniük,
Élvezi ezeket a dolgos kereskedő.⁶
Hiszem, hogy Mercurius sok embert vezérel,
Mert hisz e szimbólumoknak vannak követői,
És egyidejűleg a tanulmányoknak szentelhetik magukat,
Amit te teszel Turnèbe és amire a tiéidet is figyelmezteted.”

Mint láthattuk, Zsámboky kiemelte Mercurius ékesszólási tehetségét (7., 10., 15. sor), tolvajlási képességét (8. sor), lantját a retorikai

² Mercurius találta fel a lantot.

³ Kakas jövendőli meg Mercurius születését. (Roscher, H.: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Leipzig, 1886–1890. I. Bd 2361–2362.)

⁴ A szárnyak Mercurius gyorsaságát adják.

⁵ Mercurius a rátermett beszéd és az ész istene. Innét kapja *λόγιος* melléknevét. (Roscher: i. m. 2366)

⁶ Antik római források (*Plaut. Epid.* 234, *Varro Rust.* 2, 9, 5) a kutyát *Λακωνικων*-nak, Spártával hozzák kapcsolatba. Zsámboky a kutyával Mercurius *lakonikus* tömörségű, „távirati” stílusára utal. Egy másik emblémájában (*Emblemata*... 143) a történetírás tárgyilagos, tényekre koncentráló előadásmódját szimbolizálja kutyával.

⁴ Mercurius a mérleg és a súlymérték feltalálója (*Diod.* V. 75.).

⁵ *Apollod.* II. 4, 1118.

⁶ Vö: Turnèbe: i. m. 22–24. sor!

aptum-fogalomnak³⁷ megfelelően értelmezi (17–18. sor). A Turnèbehez intézett vers azonban irodalomtörténeti aktualitás nyomát is magán viseli. Feltűnhet, hogy Zsámboky az embléma 10. sorában a bakkecskét (hurcus) furcsa módon nem Bacchus, hanem Mercurius isten állataként tünteti fel. Ahhoz azonban hogy erre magyarázatot találjunk, röviden ki kell térnünk Zsámboky egyik francia kortársa, a drámaíró Étienne Jodelle tevékenységére.

Jodelle (1532–1573) maga is Dorat és Turnèbe környezetéhez tartozik, aki a francia reneszánsz dráma úttörőjeként elsőként szakít a középkori színházaság hagyományával s ír antik görög mintára szabott francia nyelvű tragédiát (*Cleopatre captive*, 1552.). A Plutarkhoszon alapuló mű nagysikerű bemutatója után Ronsard és baráti köre kitörő lelkesedéssel üdvözölte Jodelle-t. A drámaíró tiszteletére rendezett lakomáról Ronsard eképpen számol be:

Mikor bátran Jodelle szert tett a tiszteletre,
 mellyel a görög a tragédiát övezte,
 a lapos francia stílust úgy szítva fel,
 hogy királyok fülét bővölte azzal el:
 a brigád, mely fejét akkor emelte égre
 (hogy alkalmas idő nyílt egy kis kedvtelésre),
 friss szelleme előtt úgy hódolt, hogy *adott*
*neki, mint tragikus költőnek, egy Bakot.*³⁸

Jodelle drámaírói művészetét versek egész sorával ünnepelték a Pléiade tagjai, köztük Jean–Antoin Baif, Ronsard és Jacques Grévin. A két utóbbi még 1560-ban is szonettekét ír Jodelle tiszteletére.³⁹ 1560-ban mutatják be Jodelle új drámáját, a *Didon se sacrifiant*-t melyben a szerző ezúttal Vergilius *Aeneis*ének IV. könyvét drama-

³⁷ A tartalom (res) és forma (verba) összhangjának törvénye. Vö: Lausberg, H.: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München, 1973. 144–145.

³⁸ Pierre de Ronsard: *Válasz némely genfi prédikátorocskák és lelkészecskék rágalmaira és gyalázkodásaira*. For.: Rónay György. In: *Francia költők antológiája*. Szerk.: Lakits–Rónay–Szegzárdy, Bp., 1962. 385. – A vers szerepelt Zsámboky könyvtárában: (1891) *Le premier liure du recueil des nouvelles poesies de Pierre de Ronsard, gentilhomme Vandosmois, lesquelles n'ont encores esté par cydeuant imprimées. Ensemble une epistre par laquelle succinctement il repond à ses calumniateurs*. Paris, Gabriel Buon, 1564. 4° (Gulyás Pál: *Zsámboky János könyvtára*. Bp., 1941. 325.)

³⁹ Jodelle: i. m. tom. I. 37–43.

tizálta,⁴⁰ és amellyel legalább akkora sikert aratott, mint a *Cleopátreral*. Egy évvel később Grévin – akinek az új francia dráma megteremtésében szintén elvülhetetlen érdemei vannak – nyílt levélben ünnepli Jodelle drámáirói elsőségét,⁴¹ Grévinhez címzett levelében pedig ugyanezt teszi Ronsard.⁴²

Ha tehát tudjuk, hogy Jodelle a Pléiade tagjaihoz hasonlóan maga is terjesztette a Mercurius-himnusz imitációs tanként való interpretálását, és hogy Zsámboky 1560-ban éppen akkor tartózkodik Dorat-ék társaságában,⁴³ amikor a görög és római drámák imitációja kapcsán leghangosabb a Jodelle-nek szóló ünneplés, önként adódhat a feltételezés: Zsámboky a Turnèbe-nek címzett emblémában a tanár programját megvalósító tanítvány művészetére céloz, a Mercurius állataként szerepeltetett bakkecskével (hircus, *τραγος* > *τραγωδια*)⁴⁴ tehát a görög és római mintákat imitáló Jodelle drámáira, a bennük jelentkező „merkurszi” alkotásmódra utal.⁴⁵

Zsámboky emblémájának külön érdekessége lehet, hogy a 19–21. sorokban nemcsak Turnèbe kereskedő-motívumát idézi, nemcsak az „irodalmi nemesség”⁴⁶ sturmi gondolatát pendíti meg, hanem – úgy

⁴⁰ Ovidiusból, Senecából vett motívumokkal amplifikálja Vergiliust. Az *Aeneis* 3o sorából például ezzel az eljárással 700 sornyt alkot. (Horváth Károly Antal: *Étienne Jodelle*. Bp., 1932. 68.)

⁴¹ Jacques Grévin: *Brief Discours pour l'intelligence de ce theatre*. In: *Dichtungslehren der Romania aus der Zeit der Renaissance und des Barock*. Hg.: A. Buck–K. Heitmann–W. Mettmann, Frankfurt/Main, 1972. 386–390.

⁴² Pierre de Ronsard: *A Jacques Grévin*. In: P. R.: *Poemes*. Comm.: A. Barbier. Oxford, 1967. (127–128. sor) 98.

⁴³ Gerstinger, H.: *Die Briefe des Johannes Sambucus*. Graz–Wien–Köln, 1968. 51.

⁴⁴ Vö.: Horat. *Ars poet.* 220. és „le Grecs appellent un bouc *τραγος*, de là est venu *τραγωδια*” (Grévin: i. m. 387.)

⁴⁵ Erőltetettnek éreznénk, ha Zsámboky szóban forgó sorát Erasmus kecske-hasonlatával próbálnánk értelmezni. Erasmus 1528-ban megjelent *Ciceronianus*-ban elrettentő példaként kecskéhez hasonlítja azt az író, akinek művéből éppúgy kiérződik, hogy milyen szerzőket olvasott, mint a kecske tejéből, hogy milyen növényeket legelészett. (Erasmus, R.: *Dialogus cui titulus Ciceronianus, sive de optimo genere dicendi*. In: E. R.: *Opera omnia*. Basileae, 1540. 841–842.)

⁴⁶ Johannes Sturm *Nobilitas literata* (Argentorati, 1556) című munkájában kimondja, hogy bárki beléphet az irodalom, a tudomány kiváltságosainak körébe, aki *perfectus artifex*ként képes tökéletesen

tűnik – utal a Pléiade csoportosulására. Ezt a feltételezésünket támasztja alá, hogy a versben szereplő *Atlasz-sarjak* kifejezésen nemcsak a magukat Mercurius utódainak tekintő költők érthetők, hanem Atlasz titán és Pléioné Ókeanisz csillagképpé változtatott leányai, a *Pleiades* is, akinek nevét Ronsard-ék költőtársasága, a Pléiade tette híressé. Ezt az értelmezést látszik megerősíteni, hogy képünkön megfigyelhető a Pleiades-csillagkép két fő fényes csillaga.⁴⁷

A vers alapján meg merjük kockáztatni azt a feltevésünket, hogy Turnèbe episztolája nehezen lehetett „gyilkos szatírával”⁴⁸ teli invektíva a kortárs történetíró; Pierre Paschal⁴⁹ ellen. Chamard, Du Bellay monográfusa, ugyanis azt sejteti, hogy Turnèbe e levele, melyben Henri Estiennet előlegezve kemény bírálatot mond ki a francia írók italianizmusa felett, voltaképpen Paschal ellen irányul.⁵⁰ Az előbbi elfogadható, az utóbbi nem. Valószínűbbnek tartjuk, hogy Turnèbe – ahogyan Zsámboky is – valójában igenis komolyan vette azt a programot, mely az itáliai humanizmus eredményeinek újfajta, érzékeny imitációs eljárással történő kisajátítását tűzte ki célul az Alpokon túli humanisták számára. E program kialakítása, népszerűsítése azonban nem kizárólag Turnèbe érdeme, kivették belőle részüket a körülötte csoportosuló humanisták is. Turnèbe levele előtt három évvel Pierre de la Ramée már hasonló szellemben biztatja „zsákmányszerzésre” az írókat.⁵¹ A kulturális kisajátítás kézzelfogható eljárásainak tudományos

elsajátítani az írói mesterfogásokat. (Otwinowska, B.: *Modele i style prozy w dyskusjach na przelomie XVI i XVII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967. 42.)

⁴⁷ Lásd Klepešta, J.–Rükl, A.: *Csillagképek atlasza*. Bp., 1978. 134.

⁴⁸ Chamard, H.: *Joachim du Bellay 1552–1560*. Slatkin Reprints. Geneve, 1969. 414 skk.

⁴⁹ Pierre Paschal (1522–1565) történetíró, a Pléiade tagja, Dorat-tanítvány. Egyik résztvevője a Jodelle-t ünneplő „bacchanáliának.” Ronsard 1550-ben ódával köszönti. (Wittschier, H.: *Die Lyrik der Pléiade*. Frankfurt/Main, 1971. 4.) Zsámbokynál az ő művei is megvannak. (Gulyás: i. m. 186., 241.)

⁵⁰ Chamard; i. m. 414.

⁵¹ „... ciceroníanusunk, lett légyen francia, olasz, spanyol, vagy bármely nemzet fia, Cicero nyomdokaiba lépve sose adja fel a reményt, hogy anyanyelvét ékesszólóvá teheti: Görögországból és Itáliából való gazdagabb zsákmánnyal fogja hazáját dicsőségessé és gazdaggá tenni.” (Ramus, P.: *Ciceronianus*. Parisiis, 1556. 78.)

megalapozásánál pedig nagy szerepe lehetet a Pléiade híres nevelőjének, a komparatív nyelvészet és irodalom atyjaként ismert Jean Doratnak.⁵²

Mercurius „darazsa” ..

Zsámboky imitáció-elméletének egyik fontos vonása, hogy igyekszik eleget tenni a hagyomány és újítás egysége követelményének. Hagyomány alatt az utánzásra felhasznált antik és/vagy korabeli művek mintaként való megőrzését, újítás alatt a tárgyi-tartalmi, illetve nyelvi-stilisztikai anyag újjáteremtését, átalakítását, lehetőség szerinti jobbá formálását érti. Úgy tűnik, mintha e kettős feltétel egyidejű teljesítésével elmélete dialektikus jelleget öltene. A megszüntetve-megőrizve alkotó írói példaképet Ciceróban látja. Ő az, aki – mint írja – „a különféle eledeleket gyomra és emésztése jóvoltából igen kiváló nedvvé (succum) és táplálékká (alimentum) alakította át.”⁵³ Álljunk csak meg itt egy pillanatra és idézzük vissza Zsámboky Turnèbehez írt versét melyben (4. sor) a kecskéhez hasonlóan szintén minden antik előzmény ellenére darázs (vespa) szerepelt Mercurius állatai között. Néhány sorral alább (7. sor) pedig épp ennyire érthetetlennek tűnhetett, hogy miért mondja Zsámboky Mercuriusról, hogy csapongóvá (vagus = csapongó, szerte barangoló, kóborló) tesz. A megfejtésnél segít Ronsard már idézett verse, az 1563 áprilisában megjelent *Válasz*, ahol ez áll:⁵⁴

A költői tudás különleges dolog,
rejtett művészet ez, mit a versfaragók
 annak se tartanak, mert szabad kényszerében
 csak jár-ke, merre a Múza vezérli éppen.

Láttál már tavaszon méhecskét szállni, mely
 házát dúsán virággal díszíti fel?
 Hol szép nárciszra, hol piros jácintsziromra
 hullajtja csókjait, *terv nélkül és csapongva*⁵⁵
 rétről rétre röpül, kertből kertbe siet,
 s édes terhét kakukk- s mézfű tetézi meg.

⁵² Chamard, H.: *Histoire de la Pléiade*. Paris, 1961. 103.

⁵³ *De imitatione* . . . 27^a

⁵⁴ Ronsard: i. m. 386.

⁵⁵ „. . . et sans suivre une trace / Erre . . .” (Ronsard: i. m. 666–667. sor)

Ronsard a régi irodalmi hagyományokra visszanyúló méh-hasonlatot⁵⁶ használja fel a szabadon, „terv nélkül és csapongva” válogató utánzás elméletének kifejtésére, de jelen van már nála a merkuriuszi „rejtett művészet” gondolata is:

... ha művészetem lesné el a szemed
oly éberem, ahogy meglopod versemet,
tudnád: Múzsám csupa *fortély* és csupa *készség* . . .⁵⁷

Most már világossá vált, hogy Zsámbokynál ugyanerről van szó. Az emblémában voltaképpen tehát nem is darázsról, hanem éppen úgy méhről értekezik, mint Ronsard, legfeljebb ritmikai okok miatt zümmög a versben a *vespa*. Cicerora alkalmazott egyik szava (*succus*) Macrobius méh-hasonlatából származik,⁵⁸ a Mercuriusra tett csapongó, szertekóborló (*vagus*) jelző pedig Seneca méh-hasonlatából⁵⁹ került hozzá. „Ahogyan mondják, a méheket kell utánoznunk, amelyek szerte kóborolnak (*vagantur*) és a méz készítésére alkalmas virágokat tépdesik . . .” – írja Seneca.⁶⁰ Zsámboky tehát azért említi Mercuriusnál a darazsat (értsd: a méhet), hogy ezzel Mercurius méhek módjára való csapongására, mindenféle való kóborlásaira, azaz az eklektikus irodalmi imitációra utaljon.

Ezek után érthető, hogy Zsámboky a továbbiakban ennek az elméletnek megfelelően mutatja be a prózai imitálás példaképét, Cicero. Elmondja, hogy Cicero tucatnyi görög szónoktól „különbéle részleteket vagy formákat gyűjtött össze, hogy ezekből olyan önálló életművet állítson össze, melyből semmi sem hiányzik, melyben a vele versenyre kelők, vagy az őt irigylők minden megfigyelés ellenére sem találnak semmi szépséghibát, semmi elütő dolgot.”⁶¹ Zsámboky a művészi tolvajlás isteneként bemutatott Mercuriusszal szinkretizálja Cicero. A művészi tökélyre fejlesztett lopást ünnepli benne, azt, hogy „abban az összehordásból és összevonásból létrejött testben lehetetlen volt bármi-

⁵⁶ A hasonlat történetét feldolgozta Stackelberg, J. von: *Das Bienengleichnis. Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Imitatio*. Romanische Forschungen 68 (1950) 271–293. Lásd ehhez még Bán Imre: *Az imitatio mint a reneszánsz arisztotelizmus esztétikai kategóriája*. Filológiai Közöny, 1975/4. 374–386.

⁵⁷ Ronsard: i. m. 386.

⁵⁸ Macrobius: *Sat. lib.* I, 1.

⁵⁹ Seneca: *Epist. mor. lib.* 11., ep. 84.

⁶⁰ Bán Imre fordítása. In: Bán Imre: i. m. 377.

⁶¹ *De imitatione* . . . 24^a.

féle odaerőszakolt, kölcsönvett, idegen, vagy elütő jelleget észrevenni.”⁶² Erről a merkuriuszi művészetéről állapítja meg: „A szólásokat máshonnét vette, de azokat, amelyeket sajátjaiként felismerhetetlenné akart tenni, művészi mesterséggel és erőnnyel úgy szőtte beszédébe, úgy alakította át és sajátította el, hogy el lehessen róluk mondani: más családba kerültek át és örökbe fogadták őket.”⁶³

Mindebben a mesterséget, a mesterművet eredményező tökéletes *arsot* csodálja Zsámboky. Felhívja a figyelmet, hogy ennek titkát komparatív módszerrel, a görök szerzőkkel való összehasonlításal meg lehet lesni. Egy ilyen összevetés eredményéről így számol be: „Vedd észre, hogy a hasonlókat eltérően, ugyanazt ellenkező módon, a rokon dolgokat egymástól elválasztva, a terjedelmeseket tömören, amit kevés szóval elő lehetett adni, azt a lehető legbővebben igyekezett mintegy új formákba öltöztetni.”⁶⁴

Zsámboky már távol áll az Erasmus⁶⁵ által neveltségessé tett nyelvi puristáktól. A Cicerot utánzó írótól ő már nem az antik auctor felszíni jegyeit kéri számon, legfeljebb a műhelyfogásokra, az *arsra* irányítja a figyelmet. Ciceronak nem kizárólagos utánzását írja elő, csupán imitációs eljárásait ajánlja. Tárgyi, tartalmi tekintetben éppúgy elismeri a „jobb szerzők” utánzásának lehetőségét, mint szóhasználat terén. Cicero-rajongása Cicero művészetét és alkotásmódját kínálatja csak vele.⁶⁶ Ezt azonban alaposan ismerteti:⁶⁷ „... mindazt, ami Cicero-ból vagy másokból rendelkezésünkre áll, önálló részek, tagok, metszetek, körmondatok kiszélesítésével, összevonásával, előre helyezésével, betoldásával, hátravetésével és mindennemű átalakítással és alakzattal változtassuk meg. Az egyszerűeket összekapcsolva és megfordítva mutatjuk be, a beszéd nemét és szóképeit és a teljes mondat szerkezetet, valamint a kifejezőmódot azzal tegyük változatossá, hogy a megszakított formában mondott dolgot vagy tagonként, vagy összefűzésekkel és általánosság szerint fejezzük ki. Növeljük, csökkentjük, változtassuk meg az összefoglalások alkotórészeit és számát, avagy hasonlóan építsük fel és fűszerezzük meg⁶⁸ mindazt, amit tudunk az idők, módok, esetek.

⁶² Uo.

⁶³ *De imitatione* . . . 25^a.

⁶⁴ *De imitatione* . . . 45^a.

⁶⁵ Lásd a 41. jegyzetben említett művet, melynek új kiadása: *Opera Erasmi*. Hg.: Th. Payr. Darmstadt, 1972.

⁶⁶ *De imitatione* . . . 20^b.

⁶⁷ *De imitatione* . . . 46^{ab}.

⁶⁸ Azaz tegyük nyelvi díszítványekkel kívánatosá.

mondatsorrend és más hasonlók átalakításával. Furfangosan rejtjük el mindazt, ami általánosságban, röviden került kifejtésre, halmozzuk el következtetésekkel és megfordítva!” Zsámboky egész garmadával ontja ezeket a furfangos utánzási eljárásokat. Említi a szavak, szólások átrendezését, kiterjesztését, megváltoztatását, a körülírást, az összevonást, a rokonítást, a hiányzó szót pótló névátvitelt, a szóképek és alakzatok tárházát.⁶⁹

A fenti eljárások kapcsán állapítja meg, hogy a helyes utánzás elkendőzött, titkos és rejtett, míg a helytelen nyers, nem rejtí művészi mesterség, szájbarágó és mindenki számára érthető, közönséges tolvaj.⁷⁰ A helyes imitáció érdekében minduntalan hangsúlyozza, hogy az utánzó mindent leplezetten és az eredetitől eltérő módon kíséreljen meg. „Leplezettnek pedig azt gondolom, ami nincs teljesen eldugva, hanem művészi mesterséggel egyfajta eltérő hasonlatosság (similitudo dissimilis) jön létre, s nyilvánvaló lesz, hogy ugyanaz eltér (idem diversum) (. . .) Az ugyanis nem érdemelné ki az imitáció nevét, ami se nem különbözne, se nem hasonlítana.”⁷¹

Zsámboky ezzel az esztétikai követelménnyel természetesen igen magasra emeli a szintet. Ez azonban szándékos is. Amilyen megvetéssel beszél Ronsard az irodalom, a költészet sajátos törvényeit fel nem ismerő prédikátorocskákról és lelkészecekkékről, éppoly lenézően kezeli Zsámboky is a képzetlen sokaságot (imperttia multitudo)⁷², azokat a tudatlanokat (imperiti)⁷³, akik képtelenek felfogni az imitálás fortélyos „dialektikáját”. Velük szemben az imitációs művészet titkait ismerőket állítja példának. Megállapítja, hogy „azok gondolkoznak helyesen és azok felfogása az igazi, akik őt (ti. Cicerot) választják törekvéseik legnagyobb és legfőbb vezérévé, magukat pedig a Holdhoz hasonlítják, mely minél közelebb kerül a Naphoz, annál több fényt kap tőle, jóllehet azt nem látjuk, és minél inkább eltér tőle pályája, annál kevésbé fénylik, noha számunkra másképpen látszik. Ilyenek az ő igazi utánzóí, kik fényüket Cicerotól veszik, és minél kevesebb ékesség szökik a tudatlanok szemébe, ők annál nagyobbak és csodálatosabbak.”⁷⁴

⁶⁹ *De imitatione* . . . 36ab.

⁷⁰ *De imitatione* . . . 34b.

⁷¹ *De imitatione* . . . 44ab.

⁷² *De imitatione* . . . 25a.

⁷³ *De imitatione* . . . 6b.

⁷⁴ *De imitatione* . . . 22a.

Mercurius, a „jó emlékező”

Zsámboky a prózai imitáció eddig ismertetett technikai eljárásainak kidolgozására Johannes Sturmól kaphatott először ösztönzést. Sturm retorikai munkásságáról, pedagógusi tevékenységéről 1550-ben kapott ízelítőt, ekkor kerül ugyanis a nagyírú nevelő strassburgi iskolájába.⁷⁵ Tudomásunk szerint ugyan csupán egy évet töltött itt, ez az idő azonban rövidege ellenére is maradandó nyomokat hagyott benne. 11 évvel később érdekes párhuzamot von tanára és az *ars memoriae* itáliai professzora, Giulio Camillo között. Beszámol Camillo I. Ferenc francia király előtt bemutatott memoriagépezetéről. Ez a különös szerkezet, melynek megalkotását Klaniczay Tibor a manierizmus egyik első jelenségének tartja,⁷⁶ Zsámboky tudomása szerint⁷⁷ arra szolgált volna, hogy segítségével enciklopédikus ismereteket tárolhassanak, melyek között természetesen ott szerepelt volna rendszerbe foglalva az összes elképzelhető retorikai kifejezőeszköz is. Camillo műve lényegében asztrokabalisztikus elképzelések szerint felépített mnemotechnikai gépezet volt,⁷⁸ mellyel a klasszikus retorika negyedik alkotórészeként számontartott *memoriát*⁷⁹ szándékozott önálló tudománnyá fejlesztve helyettesíteni. Camillo memoria-kísérlete szorosan kapcsolódott azokhoz a *Corpus Hermeticum* cím alatt ismert iratokhoz, melyeket a titokzatos ősegyiptomi bölcsnek, Mercurius Trismegistosnak tulajdonítottak.⁸⁰ Camillo művéről szóló beszámolója szerint Zsámbokyt tehát éppúgy izgatták a memoria tárgyában végzett próbálkozások, mint a többi reneszánsz tudóst, akik ebben a hermetikus hagyományban a beavatott keveseknek szóló igazi tudományt tisztelték, s akik között nem kisebb neveket találunk, mint Ficino, Pico della Mirandola, Francesco Patrizzi és Giordano Bruno. Amikor tehát emblémájában a „jó emlékező” tulajdonságával ruházta fel Zsámboky Mercuriust (6. sor), az antik istenséget egy Mercurius Trismegistosnak tulajdonított

⁷⁵ Lukiánosz-kiadásának (RMK III. 391) előszava kelt „Argentorati Id. Aug. 1550.”

⁷⁶ Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*. In: K. T.: *A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973. 237–238.

⁷⁷ *De imitatione* . . . 31^b.

⁷⁸ Rossi, P.: *Clavis universalis. Arti mnemoniche e logica combinatorica da Lullo a Leibniz*. Milano–Napoli, 1960. 99.

⁷⁹ A memoria római forrásai: *Ad Herennium*, III. xxiii., Cicero: *De oratore* II. lxxxvi–vii., Quintilianus: *Inst. orat.* XI. ii. 17–22.

⁸⁰ Lásd ehhez Yates, F. A.: *The art of memory*. Chicago, 1966. 129–172. és Klaniczay: i. m. 258–270.

reneszánsz jellemvonással ajándékozta meg. És hogy mindezt Turnèbenek ajánlott emblémájában villantja fel, annak személyes oka az, hogy néhány évvel korábban épp Turnèbe adott ki Ficino kommentárjával együtt Mercurius Trismegistost.^{8 0a}

Giulio Camillo kapcsán pedig így sóhajt fel Zsámboky tanítványa, Bóna:^{8 1} „Bárcsak folytatná ma valaki modelljét, és tárná fel a mindenség leggazdagabb és közös theátrumát,^{8 2} hogy benne – miként egy kereskedésben mindenféle árucikk – szavaknak, gondolatoknak és díszítőeszközöknek éppoly bő tárháza és választéka és művészi összeállítása lenne!” Válaszában Zsámboky megnyugtatja tanítványát, hogy épp ilyen mű létrehozásán fáradozik Strassburgban Johannes Sturm, aki Cicero-analízisét néhány hónapon, legfeljebb éven belül közkívánatra megjelenteti. Ebben a műben aztán fellelhető lesz mindaz, amire Giulio Camillo már nem tudott vállalkozni: szakok, témák, szavak és alakzatok szerint rendszerezve a teljes cicerói életmű.^{8 3} Zsámboky strassburgi tanára 13 évvel később végre meg is jelentette *De imitatione oratoria* című könyvét, melyben ha nem is oly részletességgel, mint azt Zsámboky előzetes tudósítása alapján elvárhatnánk, mégis számos gyakorlati utasítást ad arra, hogy miképp lehet prózában szépen, változatosan írni, rejtetten imitálni. Sturm elmélete is a vájtfülűeké. Ő is azt az „eltérő hasonlatosság”-ot tartja kívánatosnak, mely rejtve marad a képzetlenek előtt, de feltárja titkait a tudósok előtt.^{8 4}

Zsámboky elsősorban a latinul írók között számít közönségre. Éppen ezért a latint művelő Robortello, Sturm, Sadoletto, Longueil, Vida, Sannazaro és Zanchus művészetét állítja olvasóinak példaképül. Kora „legnagyobb férfiai” közt^{8 5} tartja őket számon, de nem hallgatja el a

^{8 0a} ΕΡΜΗΣ ΤΗΣ ΤΡΙΣΜΕΓΙΣΤΟΥ – *Mercurii Trismegisti Poemander, seu potestate ac sapientia divina*. Parisiis, 1554. 4°
Adrianus Turnebus.

^{8 1} *De imitatione* . . . 31b.

^{8 2} Teátrumszerűen kiképzett találmányáról Camillo maga készített leírást. A mű megtalálható Zsámboky könyvtárában: (118) Dj Marco Camillo tutte le opere, cioè Discorso in materia del suo Theatro, Lettera del rivolgimento dell'huomo a Dio. La Idee del theatro. Due trattati l'uno delle materie, l'altro della imitatione. Due orationi. Rime del detto. In Vinegia, G. Giolito et fratelli a° 1554, 12°., (118:”) Il secondo tomo dell'opere di Giulio Camillo. In Vinegia, G. Giolito, 1560. in 12°.
(Gulyás: i. m. 132.)

^{8 3} *De imitatione* . . . 31b.

^{8 4} Sturmius, J.: *De imitatione oratoria*. Argentorati, 1574. H ii b.

^{8 5} *De imitatione* . . . 39b.

vulgáris nyelv itáliai nagyságait sem. Petrarca, Bembo, Castiglione és Speroni alkotásait elemezve arra mutat rá, hogyan kell vulgáris nyelven imitálni.⁸⁶ Azt a tényt, hogy Zsámboky francia nyelvtudása és francia irodalmi tájékozottsága ellenére is kizárólag olasz nyelvű alkotásokat hoz fel imitációs példaképként, azzal magyarázzuk, hogy a modern nyelvek között ő is az olasz irodalmi nyelvet tartotta a leginkább kiműveltnek.

Költészet és „eredetiség”

Zsámboky imitáció-elméletének teljes gazdagságát és jelentőségét csak akkor mérhetjük fel igazán, ha a túlnyomórészt prózai utánzással foglalkozó *De imitatione ciceroniana* után a költészetelméleti kérdéseket boncolgató *Horatius-kommentárt*⁸⁷ is vizsgáljuk. Itt a költői művekhez szükséges imitációs módszerek mellett foglalkozik az eredetiség modern gondolatát előlegező⁸⁸ *újdonság, sajátosság* fogalmával is.

Már a Marcurius-allegoria értelmezésekor is láthattuk, hogy írónk feltűnően fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy az imitátor tökéletesen alakítsa át az imitált anyagot, minél alaposabban sajátítsa el. Zsámboky lényegében már ott is a *sajátosság* esztétikumát írta körül. Ennek legelső igénylői között vette számba a legújabb kutatás Angelo Polizianot, Giovanfrancesco Pico della Mirandolat és Erasmust.⁸⁹

Poliziano már a 15. század végén azt ajánlotta az írónak, hogy ne ragaszkodjék túlságosan egyetlen antik szerző kizárólagos utánzásához sem, próbáljon meg „parafa nélkül” úszni, azaz törekedjen önálló, egyéni stílusra, ne másokat, hanem saját magát igyekezzék kifejezni. Pico della Mirandola szintén az esztétikai újszerűség mellett érvel. Amellett van, hogy az író személyes ízlése szerint válogathasson az

⁸⁶ A vulgáris nyelvű imitáció kérdéséhez lásd a 7. jegyzetben említett tanulmányt!

⁸⁷ Sambucus, J.: *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis, et παρακβολαί, sive commentariolum*. Antverpiae, 1564. A továbbiakban: *Ars poetica Horatii* . . .

⁸⁸ Az eredetiség és utánzás összefüggésének kérdéséhez lásd Bán Imre: *Néhány gondolat az imitatio elméletéről* című tanulmányát. In: *Jausz Béla Emlékkötet*. Debrecen, 1976. 79–91.

⁸⁹ Lange, H.–J.: *Aemulatio Veterum sive de optimi genere dicendi. Die Entstehung des Barockstils im XVI. Jahrhundert durch eine Geschmackverschiebung in Richtung der Stile des manieristischen Typs*. Bern–Frankfurt/Main, 1974. 113–120.

imitálható antik auktorok között. Nem utolsósorban éppen az individuális stílus iránt támasztott igénye mondatja Erasmusszal, hogy a szabad válogatással létrehozott mű „ne egyik vagy másik virág, lomb, vagy fű illatát lehellje, hanem a te szíved természetét és érzelmeit!”⁹⁰

A Poliziano elindította folyamat fokozatosan az imitáció-elmélet átértelmeződéséhez, aemulálásként való felfogásához vezetett. Az aemulálás, vagyis az utánzott minta felülmúlásának, meghaladásának tana szervesen összefüggött az újdonság-problematikával, éppen ezért nem meglepő, hogy az átértelmezést elősegítő mozzanatok legtisztábban Horatius idevágó sorainak kommentárjaiban figyelhetők meg.

Francesco Luisini 1554-ben megjelent kommentárjában⁹¹ például azt állapítja meg az újítás nehézségéről szóló horatiusi sorokat (*Ars poetica* 128–135) interpretálva, hogy egy már példásan megformált és közkinccsé vált irodalmi anyagot akkor imitál valaki helyesen, ha képes azt magáévá tenni és ellátni egy másféle eredetiség pecsétjével.⁹²

Horatius-kommentárjában Zsámboky maga is kimerítően foglalkozik ezzel a problémával. Tárgyalja kommentárjának bevezetőjében, ahol az *Ars poetica* általa legfontosabbnak tartott gondolatait vonultatja fel, és magyarázatot ad róla a horatiusi locusok között is. A sajátosság fogalmát tehát kiemelten kezeli. Mivel az ennek kapcsán elmondottakat imitáció-elméletének mintegy a gerincének látjuk, kissé bővebben idézzük. A témáról Exegeter (Szövegmagyarázó) szerepében folytat Zsámboky párbeszédet tanítványával, Philometerrel (Versszerető). Kezdetben a sajátosság általános jellemzőit tárgyalják, később mindezt példák segítségével szemléltetik.

„Nem elég eldönteni, hogy vajon kell-e egyáltalán valakit utánozni, azt is meg kell mutatni, hogy vajon képes-e valamire az utánzás, mely dolgokban és milyen úton-módon. Ezzel a szabállyal foglalkozva tehát kimutatjuk majd, hogy honnét és hogyan kell az anyagot kölcsönözni, hogy sajátos (*propria*) legyen, ne pedig közönséges (*vulgaria*) és mindenki számára hozzáférhető (*patula*). *Philom.* Ahányszor csak újra olvasom, mindig homályosabbnak tűnik nekem ez a hely, mert nem értem világosan, mit is akart mondani azzal, hogy közös (*commune*) és sajátos (*proprium*).”⁹³

⁹⁰ Idézi Lange: i. m. 119.

⁹¹ E mű Zsámboky könyvtárában: (1803) *Francisci Luisini Vtinensis in librum Q. Horatii de arte Poetica commentarius*. Vinegia, 1554. (Gulyás: i. m. 325.)

⁹² Ismerteti Lange: i. m. 142–143.

⁹³ *Ars poetica Horatii* . . . 119.

Exegeter elmagyarázza tanítványának, hogyan is kell értelmezni az *Ars poetica* 128–132. sorait. Megfigyelhetjük, hogy a magyarázat első részében lényegében a prózaimitációnál már bevezetett *similitudo dissimilisszel* értelmezi a *commune* és *proprium* fogalmát. Tagadhatatlan, hogy a lantot feltaláló Mercurius itt a költői imitálás istene. „*Exeg.* Mivel annak, aki írni kezd, mások nyomdokait kell követnie, azt mondja a szerző, hogy a legkiválóbbaktól kell átvenni a feldolgozás anyagát és módját: mégpedig úgy, hogy bár néhány dologban felülmúljuk majd őket, bizonyos jegyek és jelzések alapján a műveltek mégis észrevegyék a hasonlóságot. Ha tehát az anyag közismert és gyakran előadott lenne, akkor a műnek csupán egy részletét, vagy csak néhány sorát emeljük ki és ültessük át önálló történetbe. Ovidius⁹⁴ az *Aeneis* IV. könyvéből alkotott így leveleket, Szophoklész és mások Homéroszból merítették. Mivel teljességgel ugyanazt (idem) mondani illetlenség, lopás, ezzel szemben ugyanazt másképpen (aliter idem) mondani dicséretes dolog, de úgy, hogy az egyes részletek különbözzenek, az egészben azonban legyen valami rokon vonás, így aztán ahogy más nyelvekből származó egyszerű és összetett szavakat származtatás, felcserélés, át-helyezés, hangtoldás útján latinokká vagy saját anyanyelvükön valókká teszünk, ugyanúgy kell tenni a kidolgozásban és elrendezésben.”⁹⁵

Zsámboky nagyonis tudatában van, hogy mekkora gondot jelent az író számára imitálni és egyszersmind újat is alkotni:⁹⁶ „Nehéz dolog olyan új (novum), sajátos (proprium) és még eddig nem tapasztalt (inexpertum) dolgot közzétenni, amit mindenki helyesel: és már szinte lehetetlenség olyan valamit előadni, ami valahogy ne lenne már kimondva vagy közzétéve.”

A fenti idézet arról tanúskodott, hogy milyen nehéz, csaknem lehetetlen imitálva újat alkotni. Zsámboky azonban nemcsak arról az alkotási módról tudott, amikor a művész egy másik szerző által létrehozott mű átalakításával, sajátossá tételével, vagyis imitáció útján hozza létre a maga alkotását. Hála az arisztotelési Poétikának, ismerte azt az utat is, amikor az író főként a művészi fikcióhoz folyamodik. Az első alkotási módnál a művészi megformálás, alakítás mesterségbeli, technikai tényezői dominálnak (ars), míg a másodiknál az egyéniségnek, a teremtő fantáziának (natura) nyílik nagyobb tér. Az, hogy Zsámboky mindkettőnél az újítás nehézségéről panaszkodik, azt az átmeneti hely-

⁹⁴ Ovidius a *Hősnők leveleihez* (*Heroidum VII. Dido Aeneae*) használja fel az *Aeneis* IV. énekét.

⁹⁵ *Ars poetica Horatii* . . . 119–120.

⁹⁶ *Ars poetica Horatii* . . . 120.

zetet tükrözi, mely a régi értelemben vett imitáció és az újabb, szabadabb alkotói eljárások között fennállt:⁹⁷ „Nem akárkinek jut ugyanis osztályrészül, hogy olyan új (nova) dolgokat találjon fel, melyek tettszést aratnak, és akadnak, akiknek semmi sem tetszik, amit a mieink kigondolnak. Ám nem kisebb gond az sem, ha már ismert (nota) és közös (communia) dolgokat akarsz művészettel megváltoztatni (dissimulare) és sajátodként (pro tuo) előhozni: ha azonban mégis meg tudod tenni, olyan költőnek foglak hívni, aki csaknem kizárólag a kidolgozás,⁹⁸ nem pedig egy bizonyos sajátos anyag tekintetében tér el a többi írástudótól: hogy a maga sajátos módján újra átgondolt idegen tárgyat sajátossá (proprias) és csodálatossá (admirabiles) tegye.”

Jóllehet Zsámboky személy szerint inkább az újítók pártjához sorolja magát, újítás alatt azonban túlnyomórészt újszerű technikai megoldásokat ért: „Az azonban fokozottan kitűnik, ha (az író) nem teljesen közönséges (non omnio vulgata) dolgokat választ és ugyanazt nem ugyanolyan módon dolgozza fel, ahogyan mások, hanem a részek sorrendje, kidolgozása, egyes dolgok hozzátétele, elvétele és megváltoztatása alapján mutatja meg, hogy nem a közönséges és kitaposott úton jár, hanem egyéni módon (privatim) adja elő ugyanazt (idem).”⁹⁹

Az imitálva nagyot, újszerűt alkotni elméletét Zsámboky számos érzékletes példával illusztrálja. Ezek a példák a Dorat-tól tanult komparatív módszer alkalmazását bizonyítják, a komparatív szemlélet remekei. A modern értelemben vett komparatív módszer előzményéről írja, hogy „ha valaki az összehasonlítás helyes eszközét alkalmazza, a szövegjavítás során adódó pusztá értelmzéseken túl végső soron még valami mást is felfedezhet: azt, hogy hogyan kell helyesen imitálni.”¹⁰⁰ Érdeemes felidézni Zsámboky azon fejtegetéseit is, ahol e *hogyanról* beszél.

„Mindenki ismeri Próteusz jóslatait¹⁰¹ és Vergilius pásztorkölteményeit. Ha azonban Sannazarot olvasod, *A szűz születéséről*,¹⁰²

⁹⁷ *Ars poetica Horatii* . . . 33.

⁹⁸ Célzás Mercurius tolvajló tevékenységére („ἐργασία”). Vö: *Hymnus Mercurii* 486. sor!

⁹⁹ *Ars poetica Horatii* . . . 34.

¹⁰⁰ *De imitatione* . . . 39^b.

¹⁰¹ Homérosz: *Odüsszeia*. IV. 472 skk

¹⁰² Jacopo Sannazaro (1458–1530) művei Zsámboky könyvtárában: (109) *Le Rime del Sannazaro*. In Venegia, Domenico Giglio a° 1553. 12°; (2451) *Jacobi Sannazarij opera omnia*. Lugduni, Gryphius, 1547. 16°. (Gulyás: i. m. 132., 353.) *De partu Virginis* című említett

azt mondod majd, hogy egyéni mű (proprium opus). Ismeretes, hogy miket adott elő Homérosz és miket adott elő Vergilius a párviadalokról és a fegyveres összecsapásokról: *A sakkozók játéka*¹⁰³ mégis Vida egyéni (proprius) alkotása és egyéniek (proprii) *A költészettanról*¹⁰⁴ írott könyvei. Hát vajon azt, amit Horatius fentebb¹⁰⁵ a falevelek, a szárazföld és a tenger változásáról mondott, nem homéroszi helyek¹⁰⁶ kibővítésével tette magáévá?!" Elmondja még, hogy Vergilius az *Aetna* megírásakor néhány dolog hozzátételével, illetve elhagyásával lényegében Pindaroszt¹⁰⁷ alakította át. Az *Aeneis*ben Mercurius hívésének rajzában, jóllehet átformálta a sirály (*λαρος*) nevet, voltaképpen mégis Homéroszt¹⁰⁸ imitálta. A szónokok imitálásáról mondja: „A szónokok Démoszthenészből, Ciceroból ugyanilyen módon, művészi mesterséggel, más szavak alkalmazásával úgy újítják fel napjainkban az okfejtések, elbeszélések alkotórészeit és a tárgyi sorrendet, hogy csakis a stílusban való jártasság alapján lehet megragadni a formát, másképpen nem.”¹⁰⁹

művében Jézus születését meséli az angyali üdvözléttől a pásztorok imádásáig. Új kiadása. A. Altamura, Naples, 1948. Vergilius-imitációjára először a Zsámboky által jól ismert Pietro Aretino hívta fel a figyelmet. (Levél Francesco Sansovinohoz. Ford.: Koltay-Kastner Jenő. In: K–K. J.: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Bp., 1970. 348.)

¹⁰³Vida összes műveinek kiadása Zsámboky könyvtárában: (692) *Marci Hieronymi Vidae Poëtae, et Albae Episcopi opera quae extant omnia*. Basileae Balthasar Lazius et Thomas Blatterus, 1538. 8°. Az először 1527-ben megjelent *Sakkozók játéka* új kiadásban: *The game of chess*. Marco Girolamo Vida's Scacchia ludus. Ed.: A. di Cesare. Nieuwkoop, 1975.

¹⁰⁴*M. H. Vidae De arte poetica libri*, III. Romae, 1527. Magyarul Bede Anna fordításában. In: Koltay-Kastner: i. m. 125–172.

¹⁰⁵Horatius: *Ars poetica* 60–68.

¹⁰⁶Homérosz: *Iliász* VI. 146–150.

¹⁰⁷Pindaros: *Pythia* I. 21 (40) skk

¹⁰⁸Homérosz: *Odüsszeia*. V. 51.

¹⁰⁹*Ars poetica Horati*. . . 121. Zsámboky kiválóan értett a stílusjegyek alapján történő szövegkritikusi munkához. E téren szerzett európai hírneve alapján tisztelte meg őt párizsi barátja, Henri Étienne 1567-ben azzal, hogy neki ajánlotta a Cicero-hamisítványok problémáival foglalkozó *Pseudo-Cicero* című művét. 1582-ben pedig a firenzei Baddio Valori kéri Zsámboky segítségét egy vitatott hitelességű Cicero-mű bírálatához.

A drámaköltők művészetét is sorra keríti:¹¹⁰ „A prólogusok figyelemztetése szerint¹¹¹ Terentius ugyanilyen módszerrel, *A perinthiai nő*¹¹² és más művek felhasználásával alkotta meg a maga saját (sua) műveit. Nem tudom eldönteni, hogy milyen sikerrel írta meg Seneca a maga *Átreuszát*.¹¹³

Zsámboky kommentárját alapvetően befolyásolta Arisztotelész *Poétikája*, melyet mintegy félszáz esetben használ Horatius magyarázatára. A *Poétika* fogalomrendszerének egyik, már említett eleme, a fikció tér vissza a példákkal megfogalmazott újdonság-problematika kapcsán is: „Tehát az ismertből (ex noto) úgy következnek a költemény (fictum carmen), hogy akárki elmondhassa magáról; ugyanazt ő is képes megcsinálni, de ha munkához lát, süljön fel vele. Nekem azonban az a véleményem, hogy nagyobb dicsőséget érdemelnek azok, akik úgy veszik kézbe a köztudományban található dolgokat, hogy azok másoknak tűnjenek.”¹¹⁴ Itt ugyanazt látjuk, mint korábban, Zsámboky ugyan tudomást vesz a költött, a „semmitől” teremtett alkotásról, ennél azonban még többre tartja azokat, akik egyszer már megformált irodalmi anyagot vesznek újra kézbe.

Természetes, hogy Arisztotelész kritikai megállapításait saját imitációs példái igazolására használja fel:¹¹⁵ „Ha Aeneas hányatott sorsát csak vázlatyszerűen dolgozod fel és foglalod történetbe, több hasonlóságról árulkodó nyomot fogsz hagyni, mint amennyi sajátosságából származó dicsőséget szerzel. Szophoklész Homérosz három verssorából fejtegette ki *Korbácsshordozó Áiászát* – ha ugyanis az egész Iliászt, vagy Odüsszeiát vette volna át, eljárását nem helyezte volna Arisztotelész a *Poétikában* – . . .¹¹⁶”

Zsámboky szerint akkor helyes az imitálás, ha a szerző legalább az utánzóttal azonos esztétikai értékű művet hoz létre. Ennél azonban

¹¹⁰ *Ars poetica Horatii* . . . 121.

¹¹¹ Imitált görög művekre utal Terentius az *Andria*, *Eumuchus* és *Phormio* prólogjaiban.

¹¹² Terentius: *Andria*. Prologus, 9., 13.

¹¹³ Seneca *Thüesztész* címen ismert drámájáról van szó. Ahogy ma sem ismerjük, Zsámboky sem ismerhette a Seneca által feltételezhetően felhasznált mintát, ezért nem mond róla véleményt.

¹¹⁴ *Ars poetica Horatii* . . . 121.

¹¹⁵ *Ars poetica Horatii* . . . 121–122.

¹¹⁶ Arisztotelész: *De arte poetica* 18. 1456^a 1., és 18. 1456^a 16–18. helyekre céloz.

többre tartja azt, aki tökéletesen áthevíti, sajátossá teszi anyagát, utánzása az utánzottnál jobb művet eredményez, tevékenysége ezáltal aemulálássá¹¹⁷ válik.¹¹⁸ „Aiszkhülosz mindenben Homérosz utánzója. Amit Vergilius átírt, mindenben felülmúlja Apollonioszt,¹¹⁹ sok tekintetben Homérosszal egyenrangú. Ovidius¹²⁰ Muszaiosz leveleivel¹²¹ alkotott egyenlőt, ám úgy adott elő, hogy úgy látszódjék, mintha sosem olvasta volna. Lukiános az azon történetei,¹²² melyeket Ovidiustól¹²³ vett, többnyire különböznek, viszont nem lenne hasztalan bemutatni ezeket a tanulóifjúságnak, hogy megérthessék belőlük, mi teszi a költőt.”

Említ olyan antik művet is, mely éppenséggel túl magas művészi színvonala miatt kínálkozik újjáteremtésre, mivel még a művelt kevesek sem igen értik. Lükophrón darabját tehát „homályossága” miatt tartja alkalmasnak arra, hogy valaki átdolgozza, sajátossá téve sajátjává tegye a témát.¹²⁴ „Ha valaki Lükophrón *Kasszandrát* más versmértékben írná meg és életet lehellne bele oly módon, hogy ugyanannyi ragyogást vinne bele, mint amennyi homályt a szerző, Kasszandrát magáénak mondhatná.” Zsámboky az i. e. 3. századi görög szerző rejtélyes, körülírásokkal, célzásokkal zsúfolt, ma *Alexandra* címen ismert költeményéről nyilatkozott. Jellemző, hogy Lükophrón keveseknek szóló művét még legműveltebb kortársai is csak kommentárok segítségével tudták olvasni. Nem csoda tehát, hogy a nehezen értelmezhető mű interpretálását épp a kiváló grécista Dorat vállalta szíves örömet.¹²⁵ Zsámbokyn kívül Du

¹¹⁷ Ulivi, F.: *L'imitazione nella poetica del rinascimento*. Milano, 1959. 46 skk.

¹¹⁸ *Ars poetica Horatii* . . . 122.

¹¹⁹ Apolloniosz Rhodiosz *Argonautika* című eposzát Vergilius főleg Dido-ábrázolásánál használja fel.

¹²⁰ Ovidius: *Heroidum* XVII. *Leander Heroni*. XVIII. *Hero Leandro*.

¹²¹ Muszaiosz *Héro és Leandrosz* című epüllionjáról van szó.

¹²² Lukiánoszt Zsámboky jól ismerte, hiszen szövegét ő maga is többször kiadta: *Luciani opera scholis (1) artificii notatione illustravit*. Argentorati, 1550., 1554., 1556.

¹²³ Lukiános *Dialogi marinijének* forrásai közt *Ovidius Metamorphoseon* XIII. 833.

¹²⁴ *Ars poetica Horatii* . . . 122.

¹²⁵ Chamard, H.: *Joachim du Bellay*, 55., 57., 59.

Bellaynél,¹²⁶ Ronsardnál¹²⁷ fedezhetők még fel Dorat Lükophrón-kultuszának nyomai.

Komparatív elemzéseinek végén a következők szerint összegzi Zsámboky a másság, sajátosság, újdonság iránti követelményt: „A közönséges (publica) és közös (communis) anyag, mely tág körben forog, akkor lesz tehát egyedi (singularis) és sajátod (tua), ha nem úgy dolgozol fel, ahogyan mások.”¹²⁸ Tanítványával még árnyaltabban mondatja ki a tanulást: „Közösnek (communia) hívod tehát az elterjedt és közismert dolgokat. Ugyanezek a sajátosak (propria) is, csakhogy művészi mesterséggel tették sajátosakká őket.”

Nem lehet vitás, hogy az a szemlélet, mely a fikcióval szemben az irodalmi modellek alapján történő alkotásmód mellett lép fel, bizonyos fokú alkotói önkorlátozást jelent. (Mint láttuk, épp Zsámboky panaszkodott az imitálva alkotás nehézségéről.) Ennek enyhítésére szolgált a sajátosság és a versengés kiegészítő társfogalma, a *változatosság* (varietas, *ποιικιλία*) eszköze. Így ír erről:¹³⁰ „Mekkora művészettel, micsoda változatossággal bővítette ki Aizkühüosz Prométheusz másoktól csak néhány sorban előadott mítoszát! Ki ne látná meg benne a költőt és ne ismerné be, hogy az elcsépelet és százszor megénekelte témában »nem a kényelmes körben«¹³¹ forgolódott?!” Másutt azt kéri az írótól, hogy e változatosság érdekében olykor alkosson festői képeket, olykor azonban serkentsen elmélyültebb gondolkozásra.¹³²

Változatosság alatt az antik retorikák többnyire a közönség figyelmének gondolatalkozatokkal és nyelvi díszítésekkel történő fenntartását értették.¹³³ Zsámboky rendszerében a varietas ugyanazt a szerepet tölti be, mint csodált elődje, Bembo esetében. Az imitáció Bembo számára sem mechanikus újracsinálás, hanem egyfajta teremtés, melynek célja az utánzott mű felülmúlása, tehát az aemuláció. S éppen ezért találó Gmelin jellemzése a hagyomány és újítás kettős követelményének sikeresen eleget tevő Bemboról, mely szerint Petrarca mellett vulgáris nyelven is ő a legjelentősebb és legeredetibb utánzó, s talán az egyetlen,

¹²⁶ Joachim Du Bellay: *La deffence et illustration de la langue francoyse*. Ed.: H. Chamard, Paris, 1966. 83., 155.

¹²⁷ Ronsard, P.: *Ode à Michel de L'Hospital* (1552) 588. sor

¹²⁸ *Ars poetica Horatii* . . . 120.

¹²⁹ *Ars poetica Horatii* . . . 123.

¹³⁰ *Ars poetica Horatii* . . . 122.

¹³¹ Vö: Horatius: *Ars poetica* 132. sor!

¹³² *Ars poetica Horatii* . . . 171.

¹³³ Lausberg: i. m. 142.

akit Itália szembeállíthatott a Pléiade művészetével.¹³⁴ Bembo legújabb méltatója, Elwert szerint az aemulálás programját megvalósító Bembo sikere a fokozott szerephez jutott variációs eszközök alkalmazásával függött össze.¹³⁵ Elwert kissé elfogult, de nem egészen túlzó megállapítása szerint Bembo, az itáliai petrarkisták és a francia Pléiade költőinek versei meggyőzően bizonyítják, hogy az imitálásnak aemulálásként, vagyis lényegében variációs művészetként való felfogása nem hiúsított meg szükségképpen mindenféle eredetiséget, „sőt szabad teret engedett a költői individualitásnak”.¹³⁶

*

Zsámboky eklekticizmussal, hajlékony technikai eljárások ismertetésével, a sajátosság, a változatosság jogainak hangoztatásával igyekszik megszabadítani az írókat a korábbi évtizedek nyomasztó alkotói nyűgétől, a mereven felfogott, uniformizáló, purista imitációtól. Mint láhattuk, megmarad ugyan a minták követésének elsődlegessége mellett, de az eredetiség irányába mutató *sajátosság* igénylésével, a *fikció* felfedezésével igyekszik tágítani, bővíteni az irodalom határait. Talán felesleges is megjegyeznünk, hogy elmélete a kor legmodernebb felfogását tükrözi. Vele egy időben állapítja meg például a velencei Bernardino Parthenio, hogy az utánzás csak abban az esetben tökéletes, ha észrevétlen, és ha az eredeti mintát úgy alakították át, hogy az abból levezetett változat újszerűnek, a szerző saját alkotásának számít.¹³⁷ (Zsámboky és Parthenio¹³⁸ ugyanannak a padovai iskolának a neveltje.)

Zsámboky Cicero-utánzásról szóló művében – bár nem elemzi részletesen – Gmelin a padovai ciceronianizmus továbbélését látja, s a műben egy „finom, átgondolt és retorikai fogalmakkal differenciált”

¹³⁴ Gmelin, H.: *Das Prinzip der Imitatio in den romanischen Literaturen der Renaissance*. Romanische Forschungen, 46 (1932) 182.

¹³⁵ Elwert, W. Th.: *Il Bembo imitatore*. I. Il Bembo teorico dell' «Imitatio». In: E., E. Th.: *Studien zu den romanischen Sprachen und Literaturen*. Wiesbaden, 1979. 28.

¹³⁶ Elwert: i. m. 32.

¹³⁷ Bernardino Parthenio: *Della Imitatione Poetica*. Vinegia, 1560. Nachdruck. München, 1969. 27.

¹³⁸ Zsámboky könyvtárjegyzékén idézett művének egy későbbi kiadása: (1665:2) *De poetica imitatione libri 5*. Bernardino Parthenio Spilimbergensi authore, Venetijs, Ludouicus Auancius, 1565. 4°. (Gulyás: i. m. 304.) Ez azonban természetesen nem zárja ki az első kiadás ismeretét és hasznosításának lehetőségét.

imitáció-elméletet ünnepel.¹³⁹ Hogy Zsámboky elméleti munkássága egésze alapján is felsőfokú jelzőkre érdemes, annak okát abban látjuk, hogy kritikusként képes volt mindazt a reneszánsz irodalomelméleti értéket átfogni és rendszerbe illeszteni, amit a korabeli Európa humanista központjai (Strassburgtól Párizsig, Párizstól Padováig) létrehoztak. Ennek alapján éppoly előkelő helyet kell kapnia korunk humanizmus-kutatásában, mint amilyen elismerésben saját kortársai részesítették.

TÉGLÁSY IMRE

ZRÍNYI EPIGRAMMAITÓL A „MAGYAR SZONETTEK”-IG*

Zrínyi Miklós 1651-ben megjelent verseskönyve, az *Adriai tengernek Syrenaia* ránk maradt húszegynéhány példányából nem tudunk visszakövetkeztetni arra, hány exemplárt nyomtattak az első kiadás alkalmával. Mindenesetre nem eleget, mert Zrínyi kötetét már a 17. században másolni kezdik, s még 1810-ben is akad egy hazafias érzelmű, versszerető úrhölgy, aki „lekopíroztatja” Zrínyi verses munkáit „a sárospataki református kollégium bibliotékájában található exemplárról”. Clauser Mihály 9 másolatot ír le részletesen, bár kérdés: másolatnak tekinthetjük-e azt az első helyen tárgyalt *Syrena*-példányt, amiben hosszabb kéziratos kiegészítések vannak.¹

A másolatok közül a radnótfáji Zrínyi-másolat a legfontosabb.² „Irattatni kezdett Radnótfáján Anno MDCLXXVI. die mensis martii, végeztetett el die XII. eiusdem ugyanott. Abbul az exemplárbul, mely nyomtatott Bécsben, Anno MDCLI esztendőben” – világosít fel keletkezéséről az első lap egykorú bejegyzése. Ennél azonban több nem is derült ki a gondosan és szépen leírt másolatból, amelynek az adja nagy értékét, hogy Zrínyi *Attila*- és *Buda*-epigrammái után új epigrammák olvashatók benne:

¹³⁹ Gmelin: i. m. 357.

*Ez a tanulmány *A költő Zrínyi és utókora* című készülő összefoglalás egyik fejezete.

¹ Clauser Mihály: *A Zrínyi-évszaka (1651–1859)*. Bp. 1934. 9–16.

² OSZK Kézirattára: Quart. Hung. 242.

Szent István király

Én is nem keveset használtam ez népek,
 Mennyeknek kapuját nyitottam nekik,
 Isten ismeretit hirdetvén lelkeknek,
 Tanítván: hagyanak békét tévelygésnek.

Hunyadi Mátyás király

Én vitéz híreket az égis neveltem,
 Dícsíretes nevet magyarnak szerzettem,
 Három tengert hajtott meg s csehet fegyverem,
 Lengyel, morva, német s török uralt engem.

Második Lajos király

Én vesztettem színét szép Magyarországnak,
 Festvén meg vérekkkel mezejét Mohácsnak,
 Adtam csúfságára németnek s pogánynak,
 Engedtem mert urak visszavonásának.

Első Ferdinánd és Szapolyai János királyok

Mi addig kapkodtunk az magyar koronán,
 Török felosztozott határrival, s méltán.
 Maradékink minket átkozhatnak: Száván
 Mert török parancsol Tiszán, Dunán, Dráván.

Második Rákóczi György fejedelem

Én kezdtem volt pogányt kardommal sérteni,
 De az kereszténység kész lén csak hallgatni,
 Nem szántam véremet hazámért ontani,
 Gyula s Fenes völgyét pirosan festeni.³

A radnótfáji másoló ezután a további Zrínyi-epigrammákat és verseket írja le, majd *Sequuntur sententiae, epitaphia, monumenta et id genus alia notata dignissima* címmel különféle latin epitáfiumokat másol egymás után. Az ismert Mátyás- és Ulászló-epitáfiumot (a Janus Panno-

³ Clauser szövegközléséhez a következő fontosabb megjegyzéseket kell fűznöm: a Rákóczi-epigramma első sorának utolsó szavát, a *sérteni*-t úgy olvassa: *térteni* (s nyilván úgy érti: 'téríteni'), a negyedik sor első szavát, a *Gyulá*-t pedig hibásan hagyja, holott emendálnia vagy magyaráznia kellene, hiszen kétségtől a másoló tévedéséről van szó, II. Rákóczi György ugyanis a *Gyalu* és Fenes közti csatában esett el. Clauser e két hibáját átveszi *A magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* c. antológia is. Bp. 1953. 148.

niusnak tulajdonított *Romulidae Cannast*⁴) követően megint verses Zrínyi-szöveg bukkan fel, de ez már nem a *Syrenából* való:

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Órák tisztességes csak legyen utolsó,
Akár farkas, akár emísszen meg holló,
Mindenütt ég felül s az föld leszen alsó.

Mivel ez a négy Zrínyi-verssor a *Vitéz hadnagy* szövegében maradt fenn (két változatban is⁵), az epigrammák szerzője és összegyűjtője nemcsak az *Adriai tengernek Syrenaia* című kötetet, hanem Zrínyi *Vitéz hadnagyát* is jól ismerte. A *Befed ez a kék ég* . . . azért kerülhetett az epigrammák közé, mert tulajdonképpen *Az idő és hírnév* címmel ismert háromrészes kis ciklus befejező darabja, s *Vitéz hadnagy*-beli első előforduláskor önállóan szerepel, tehát epigrammának is felfogható.

A radnótfáji másolat scriptora aligha lehetett az új epigrammák szerzője és összegyűjtője, hiszen a szerző tévedésből sem írt volna *Gyaly* helyett *Gyulát*. Az is a gyors – bár szép külalakú – másolásra vall, hogy mindössze tizenkét nap alatt végzett a teljes *Syrena* és a függelék leírásával. Az előtte fekvő nyomtatványban ezeknek a kiegészítő szövegeknek tehát már szerepelniük kellett vagy pedig gondos instrukciókat kapott másolás közben. Ki lehetett a másolat megrendelője és a Zrínyi epigrammáit kitűnően követő szerző? – nem tudhatjuk. Mindenesetre ügyes költő volt, inverziói például zrínyiesen kiválóak: „Engedtem mert urak visszavonásának”; „Száván / Mert török parancsol Tiszán, Dunán Dráván.” Az is nyilvánvaló, hogy történet szemlélete kiérlelt, határozott: Szent István, Hunyadi Mátyás, II. Lajos, I. Ferdinánd és Zápolya akármely modern verses történelmi arcképcsarnokban helyet kaphatnának. (Ferdinánd és Zápolya csak királyocskák a többiekhez képest – vethetnénk ellen. Igen ám, de őket mint az ország kettészakított,

⁴ Bán Imre: *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány*. = *Eszmék és stílusok*. Bp. 1975. 45–47.

⁵ A változatokról lásd *Zrínyi-tanulmányok* c. könyvem (Bp. 1979.) 90–91. és 101–103. lapját, továbbá illusztrációit. A radnótfáji másolat az utolsó sorban mutat eltérést: „*Mindenütt ég felül* . . .”, ahelyett hogy *feljül* vagy *felyül ég*. Vagy ilyen változat feküdt a másoló előtt, vagy pedig az epigrammák összegyűjtője, esetleg maga a másoló változtatta meg így Zrínyi nehézkesnek érzett szövegét. (A *Vitéz hadnagy* valamennyi fennmaradt másolatának megtekintése talán tisztázná, melyik példányból másolt.)

elátkozza a szerző.) Külön kiemelem az utolsóként megverselt II. Rákóczi Györgyöt, mert az ő személye visz valamelyest közelebb a szerzetetés és a másolat körülményeinek tisztázásához.

II. Rákóczi György 1660. május 22-én csatázott a törökök ellen a Kolozsvártól nyugatra fekvő Gyalu és Szászfenes közötti völgyben, s június 7-én halt bele súlyos sebeibe. A Rákóczi-epigramma tehát (s valószínűleg a többi is) 1660 és 1676 között keletkezhetett. A nevezetes eseményről fennmaradt verses emlékek részletesen leírják a csatát és a fejedelem halálát; s nem lehetetlen, hogy épp e versek valamelyikének szerzője írta az epigrammát is, mert frazeológiai rokonságuk rendkívül szembeszökő. „Festvén meg vérekkal mezejét Mohácsnak” – olvasható a II. Lajos-epigramma egy sorában is a szép közhely, de II. Rákóczi Györgyről szólva ebből már két gazdagabb sor lesz:

Nem szántam véremet hazámért *ontani*,
Gyalu s Fenes völgyét *pirosan festeni*.

A *Jajjal, siralommal felöltözött haza* . . . kezdetű Rákóczi-sírató pedig ilyen hasonló változatokat mutat:

- 36. Színit elegyítvén tejjel s *piros vérrel*
- 56. Vitézül megholt test *vérben ázik* és áll
- 64. *Véres viadalra* seregit indítja
- 76. Mindkét részről testek *piros vérben úsznak*
- 84. Hogy egyszer *kiontsa* magyar nemzet *vérét*
- 92. *Vérrel festett* pogány szagjával ugyan él
- 94. Kezében fegyvere, *vérrel festett* tőre
- 97. De előtte harcon egy mélységes árok,
- 98. Kiben sok pogánynak *vérben úsz* már tagok
- 117. Homlokán, orcáján *piros vér* lecsordul
- 124. Halálos sebekből teste *vértől mállik*

- 125. Noha mély sebekkel teste él s virágozik,
Fejedelmi személye *piros vértől ázik*,
Szokatlan dolognak ez sokaknak tetszik,
- 128. Hogy ily fejedelem harcon sebesedik.

- 137. Sebbel, *vérhullással* ő ugyan tartozott,
Mert bűnétől sebbel s *vérrel* kiváltozott,
Krisztusnak seb- s *vérért* jó *vérrel* áldozott,
- 140. Örök boldogságra kikkel utat nyitott.

141. Ugyan földi *vérből* kell annak könnyülni,
 142. Aki mennyországot kezdi hágni s ülni
157. Sírhatsz s mind örülhetsz *Gyalu s Fenes völgye*,
 Hogy sok vitézeknek lől temetőhelye,
 Ki lehet drágábban nálad felöltözve,
 160. Mert sok vitézeknek *vérekkal vagy festve*.
161. De honnan érdemlé fejedelmed teste,
 Hogy rajtad történék sebekben eleste?
 Ezzel bizonyítja, hogy vagy teste s *vére*,
 164. Halálos sebekkel kit meg is pecsétle.
165. *Legyen jelül rajtad immár kifolyt vére*
 166. Kevés magyar nemzet, vedd jó néven tőle . . .⁶

A Rákóczi-epigramma szinte szó szerint levezethető a *Jajjal, siralommal felöltözött haza* . . . soraiból. Az „Én kezdtem volt *pogányt* kardommal *sérteni*” a 87. sor „sok *pogányt sért* keze” kifejezésében gyökerезhet, a 157–160. sor pedig szinte tökéletes megfelelést rejt. Még feltűnőbb, hogy ez a „vérben térdeplő”⁷ költemény ugyanolyan bizarr barokk képlehetőséget aknáz ki, mint Zrínyi a vérrel dedikálás és a subscribálás esetében. A Rákóczi-sirató költője antropomorfizálja a Gyalu és Fenes között húzódó völgyet, s a legrágásban felöltözött valakinek mondja, „mert sok vitézeknek vérekkal van festve”. Az emberiesített völgy – folytatja még merészebben – tulajdonképpen az elesett fejedelem „teste s vére” – „Halálos sebekkel *kit meg is pecsétle*.” Rákóczi tehát halálos sebeinek piros vérpecsétjét nyomta rá a völgyre (saját testére), mégpedig ugyanúgy – tehetnének hozzá –, miként a szigetvári Zrínyi formált „nagy bötüket” vére hullásával a szent *subscribálás*hoz! A pecsétlés és subscribálás tartalmi egyezése után vessük csak össze az eposz és a sirató záróstrófáját! Azok is egybehangzók:

Vitézek Istene! ime az te szolgád
 Nem szánta *éretted* világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,

⁶ RMKT XVII. 9. Kiad. Varga Imre. Bp. 1977. 454–458, 734.

⁷ A kifejezést Csoóri Sándortól veszem, ő az apokrif népi imákra alkalmazza: *Csipkekoronák*. Élet és Irodalom, 1972. május 16.

Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véreért *vedd kedvedben* fiát.

*

Legyen jelül rajtad immár *kifolyt vére*,
Kevés magyar nemzet, *vedd jó néven* tőle,
Amivel tartozott, *érted* végben vitte,
Maradjon hát nálad jó emlékezete.

Nemcsak a Zrínyit követő Rákóczi-epigramma és a Rákóczi-sírató, hanem a síratóvers és a *Zrínyis* között is van tehát összefüggés, éppen azért meg merném kockáztatni – nem is csak a sírató és az epigrammák közös szerzőjét, hanem az annál fontosabb műfajttörténeti tanulságot. A *Második Rákóczi György fejedelem* című epigramma négy sora olyan módon szakadt ki (majd kerekedett önállóvá) a *Jajjal, síralommal felöltözött haza . . .* kezdetű Rákóczi-síratóból, mint ahogy Zrínyi epigrammái függenek össze a *Szigeti veszedelemmel*. Érdekes, hogy a *Rákóczi György éneke* címmel ismert (*Síralmas panaszát hallgasd meg . . .* kezdetű) másik sírató – pedig két változata is ránk maradt – mindössze egyetlen sorban utal a vérré: „Letiszem testemet, nem szánom víreimet, egy csöpp vírem sem drága.”⁸ Az úgynevezett *Rákóczi-eposz* ellenben – már amennyire töredékeiből megítélhető – az epigrammához és a vérben tobzó síratóhoz áll közelebb. „A poeta szemrehányást tesz a Gyalu és Fenes közti mezőnek, hogy elnyelte Rákóczi vére . . . Távolról sebesítik meg: öt sebből is vérzik. Vérbe borult fejjel keresi zászlaját” – olvasható a rendkívül hiányosan ismert „eposz” tartalmi ismertetésében.⁹ A *Rákóczi-eposz* és a radnótfáji Zrínyi-másolat epigrammái közötti lehetséges összefüggés jele az is, hogy az eposz Ferdinánd és Zápolya kivételével ugyanazon magyar királyokat nevezi meg, mint az epigrammafűzér: „Tütöket segítlek, Hunyadi Mátyásról / Gondolkodván Lászlók, István királyokról . . .” „A magyar hazához szól mostan a poeta: méltán síratja a fejedelem elvesztését, mert oda jutott ügye, ahová Lajos halálával került és Mátyáséval.”¹⁰

Varga Imre, a kor költészetének kitűnő ismerője felveti, hogy a Rákóczi-sírató szerzője talán Oroszhegyi Mihály, akinek II. Rákóczi György 1657. évi szerencsétlen lengyelországi hadjáratáról szerzett *Oh mely keseredett szegény Erdélyország . . .* kezdetű éneke a síratóéval

⁸ RMKT XVII. 9. 464.

⁹ Uo. 481.

¹⁰ Uo. 466, 482.

azonos lelőhelyen maradt fenn. Oroszhegyi csakugyan jó költő, s ebben az 1657-es siralmas énekében fel is tűnik egy olyan kifejezés, amelyhez hasonló a siratóban is előfordul („Ez *kis magyarságnak* nemes erőssége” – „*kevés magyar nemzet, vedd jó néven tőle*”¹¹). A siralmas ének Hektor-hasonlatát („Miként vitéz Hektor Trója városáért . . .”¹²) ráadásul Zrínyinek *Szigeti Zríni Miklós* című epigrammájával állíthatjuk párba („Mint Hektor Trójának . . .” stb.) – mégsem elegendő adatlánccolat ez ahhoz, hogy bizton közös szerzőre következtethessünk. Fontosabb megint a kínálkozó műfaj történeti tanulságok összegezése.

II. Rákóczi György alakja körül a sikertelen lengyelországi vállalkozás és a kiömlő vérével megpecsételt utolsó csata, a gyalui ütközet után erős költői hagyományképződés indult meg. Siralmas versek, siratók keletkeztek; egy epigrammafűzér Rákóczit besorolta a magyar királyok Szent Istvántól Ferdinándig és Zápolyáig tartó sorába; a 3380 sor terjedelmű *Rákóczi-eposz* – habár valóban inkább csak „nagyobb igényű históriás ének”¹³ – eposzi hősök tulajdonságaival ruházta fel. Zrínyi ihletése mindhárom műből kimutatható, de az is beleilleszt a magyar költészet fejlődéstörténetébe a Rákóczi alakját övező versanyagot, hogy a szép sirató: a *Jajjal, siralommal felöltözött haza . . .* szorosan kapcsolódik Rimay János Balassi-epicéidiumához. Már a Hektor-hasonlathoz is van Rimaynál minta (IV, 4: „*Fegyvert készít, s vívni akar hazájáért: / Ferenc is meghalni, mint Hektor Trójáért*”), de még inkább feltűnőek az alábbi párhuzamosságok:

Látván *szép hazámnak*
 Hogy kiki óltalmára
Fegyvert készít, s megyen
Megszabadulására,
 Szívem röpös, vidul
 S csaknem lábra indul
 Oly víg *minden javára.*

*

Sőt ily *szép hazának* utolsó romlása
 Ne lenne s érkeznék igye pusztulásra,
Fegyvert készít s megyen szabadítására
Szíve repes, indul kész minden javára.

•

¹¹ Uo. 121, 458.

¹² Uo. 122.

¹³ Vö. Alszeghy Zsolt: *A Rákóczi-eposz*. ItK 1958. 524.

Épít egy zászlócskát

 Az zászló kamoka
 Fejér s éppen vörfölyés

 Tej fejér szín jegyez
 Lágy szívet engedelmet,
 A Vörfölye jegyzi
 Az én sok veszélyemet . . .

*

Emeli zászlaját, töredelmes szívét,
 Színit elegyítvén tejjel s piros vérrel
 Lágy fejér tej jegyzi szíve engedelmét,
 Piros vér peniglen fenyegető törít . . .¹⁴

Rimay nyilvánvaló hatása azért fontos fejlődéstörténeti láncszem, mert a Balassi-epicédiumot a *Szigeti veszedelem* előzményei között tartjuk számon, ráadásul megvolt Zrínyi könyvtárában s bizonyíthatóan hatott is eposzára.¹⁵ A most bontakozó összefüggések szempontjából még fontosabb, hogy Zrínyi megrendítő levele ismeretlen erdélyi barátjához 1663 májusában ugyancsak a Rimay-epicédiumot idézi, függetlenül egy epigramma-zártságú keserű strófát vesz át belőle:

Oh vezértől fosztott,
 Rossz tanácsra oszlott
 Szegény árva hajlékom,

Reménységével csalt,
 Boldogságtul tilt s falt
 Test nyugtató árnyékom.

Ha tér meg nyavalyád?
 Hol gondodhoz az lát,
 Ki nőtt fel csak játékon.¹⁶

¹⁴ RMKT XVII. 9. 455. és Rimay János *Összes művei*. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 195. 12–13.

¹⁵ Vö. Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964.² 94–95.

¹⁶ Zrínyi Rimay-idézetére Bán Imre hívta fel a figyelmet Eckhardt Rimay-kiadásáról írott kritikájában (It 1956. 239): „A levelet először Koncz József közölte a marosvásárhelyi Teleki-levéltárból (Erd. Figyelő, 1879. 14. 1.), innen vette át Széchy Károly Zrínyi-monográfiá-

II. Rákóczi György egy kéziratoss *Vitéz hadnagy*-példányt kért Erdélybe; a radnótfáji másolat megrendelője csak a *Vitéz hadnagy*ból ismerhette a *Befed ez a kék ég*... epigrammát; a Rimay hatását is tükröző Rákóczi-sírató közel egyidejű lehet Zrínyi Rimayt (Rimay „epigrammáját”¹⁷) idéző Erdélybe küldött levelével – íme így sodród-
nak egymásba a szálak, mégsem egyszerű mindet végigkövetni. Nem vi-
lágos például, miért a Szász-Régenhez közeli Radnótfáján másolják a
Syrena-kötetet és az epigrammákat, epitáfiumokat, hiszen Radnótfája a
Toldalagiaké volt¹⁸, akiknek ismereteink szerint nincs közük a vázolt
viszonylatokhoz. A korai erdélyi másolatból mindössze arra következtet-
tethetünk biztonsággal, hogy Erdélybe kevés exemplár jutott el a
*Syrená*ból. Bár az a kötet, amiből a radnótfáji másolat készült, nevezet-
es valaki értékes példánya lehetett, hiszen a másolónak már benne kel-
lett találnia az új epigrammákat. II. Rákóczi György Váradon halt meg,
és Sárospatakon temették el 1661. április 24-én. A *Siralmas panas-
zát*... kezdetű *Rákóczi György éneke* utolsó strófája Varga Imre
szerint arra mutat, hogy „az éneket a sárospataki skóla diákjai számára
írták” a temetés alkalmából:

Iskolabeliek, deáki seregek, készüljetek jajszóhoz,
Tedd le a muzsikát, végy read gyászruhát, jertek a koporsóhoz.¹⁹

A *Rákóczi-eposz* szerzettetési helye ugyancsak Sárospatak lehet,
hiszen a névtelen szerző „nagy rokonszenvvel nyilatkozik II. Rákóczi
György özvegyéről, Báthori Zsófiáról, a szerző személyét az ő
udvarában, az ő környezetében kell keresnünk.”²⁰ Varga Imrének igaza
lehet, csak hogy a radnótfáji másolat ügyét ez nem oldja meg, hiszen az
éppen nem Patakon készült. Ha pedig netán Oroszhegyi Mihály szerzé a

jába (IV. köt. 278. l.), majd nyomába mindenki, jómagam is a Magyar
Klasszikusok Zrínyi-kötetébe (385. l.). Koncz közlésében a versszak így
hangzik: . . . Az eredeti kéziratot nem láttam, a *boldogságtul*, „bolond-
ságtul” helyett lehet a kiadó helytelen olvasata, de a *tilt s falt* megerősí-
teni látszik a bártfai és lőcsei kiadások szövegeit. Zrínyi könyvtárában
megvolt egy Balassi-Rimay kötet, nyilván a bártfai redakció.” Vö. még
Klanciczay Tibor: *Bán Imre köszöntése*. Studia Litteraria, 1975. 10.

¹⁷ Rimaynak valóságos epigrammái is vannak, ezek fordítások. Lásd
id. Rimay-kiad. 44, 148–149.

¹⁸ Vö. Szabó Károly: *Jelentés a gróf Toldalagi család radnótfáji
levéltárából*. Századok, 1887. 71–87.

¹⁹ RMKT XVII. 9. 738, 463.

²⁰ Uo. 739.

tárgyalt siratót, ez a nyom is Erdély felé mutat. Meggondolandó viszont, hogy a Janus Pannonius epigrammájaként hagyományozódott *Romulidae Cannas*. . . Bán Imre vizsgálódásai szerint „először 1646-ban bukkan fel Szilágyi Benjámin István sárospataki tanárnak” Bethlen Péter fölött mondott halotti orációjában. Szilágyi Benjámin „a verset nyilván kézirati hagyományból veszi, az addig megjelent nyomtatott kiadásokban nincs nyoma”. Ugyancsak Bán Imre mutat rá, hogy a *Romulidae Cannas*. . . Medgyesi Pál 1659. évi temetési beszédében kerül elő újra, de immár magyarul. „Ez a szép Balassi-strófa az első művészi Janus-fordítás irodalmunkban:

Rómaiak Cannast,
A magyarok Várnát
Jól megfesték vérekkel.

Tanulj minden innen,
Szörnyű hitszegésben
Ne leledzél senkivel,

Izgága ha pápa
Hazánk, nem lesz vala,
Bírnánk most is békével.”²¹

A puritánus Medgyesi Pál személyénél el kell időznünk kissé, hiszen körülbelül 1663-ig terjedő életútja során Sárospatak és Erdély között oszlottak meg lakozási helyei, s 1651 őszétől Patakon élt.²² I. Rákóczi György udvari papja volt; ott kellett lennie II. Rákóczi György temetésén, kultuszának ápolói között is, bár megjegyzendő, hogy az idősb Rákóczi a puritánusokat éppen nem szívelte. Klaniczay Tibor emlékeztet rá, hogy „Zrínyihez nem, de Vitnyédyhez eljutottak a magyar puritánusok írásai is, mint például Medgyesi *Praxis pietatisa*.”²³ Erdély és Magyarország között akkor elevenebb volt a korrespondencia, mint hinnénk. 1661 nyarán Vitnyédyt már részletesen informálták a gyalui csatáról, s ő 1660. július 11-én Sopronból így számolt be Zrínyinek arról, amit megtudott:

„*Úgy parancsolja Nagyságod, az veszedelmérül szegény fejedelemnek ha mi partikularitást értettem, tudósítsam Nagyságodat, arrul mást nem írhatok, hanem úgy mondják bizonyosan, Gyalu és Kolozsvár*

²¹ Bán I.: *I. m.* 46–47.

²² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.³ 397.

²³ Klaniczay T.: *I. m.* 533.

között levén az budai mazurrá tett vezér nagy és feles számú hadakkal, az hova ő is szegény utolsó vége keresésére elment hadaival, de az sokasághoz képest kevéssel, *csaknem Lajos királyunk módjára*, meglátván az sok pogányságot, mondotta tisztviselőinek, mit kellessék cselekedniük, mert sok az pogányság, megharcoljanak-e vagy elmenjenek előle, ottan némelyek azt mondták, ha meg nem harcol, leteszik az fegyvert, melyre mondotta, mindenre kész, úgy arra is hogy *vérével egy darab földet megfössön*, biztatta hadait, az székelységnek örökkévaló szabadságot ígért, csak jól viseljék magokat, megütközvén velek igen jól viselték hadai magokat, azonban maga eleiben akadott egy veres bársonyban levő török, állítván budai vezér legyen, utána *ugratott egy árokban*, azt hegyes törével megölte és kívülötte még kettőt, oly impetussal, hogy a hegyes törnek az markolatja lement és csak az pusztaság maradt kezében, azonban megsegítették az törököt társaik és az árok kívül úgy vágta fejben, *elfojta az vér*, elájult és lova az törökök köziben vitte volna, egy Majos nevű inasa más társával úgy hozták az maga fele közé, recolligalván magát még reájok akart menni, ez így levén, mind az két fél szaladott egymástul, azután bement Váradra, lova hátára ült, az sebek nehezédvén, így lett szegénynek halála vitézi bolond resolútiója miatt.”²⁴

Arra már Varga Imre utalt, hogy ez a Vitnyédy-levél – amiből ő csak rövidebb részt idézett – érdekes párhuzamot mutat a *Siralmas panasztát hallgasd meg...* kezdetű *Rákóczi György énekével*.²⁵ Ha tudhatnánk, ki informálta Vitnyédyt Erdélyből (vagy Sárospatakról) a fejedelem haláláról, valószínűleg világosabbak lennének a további összefüggések és elágazások is. Vitnyédy beszámolója ugyanis éppígy párhuzamba állítható a Rákóczi-siratóval (még egy közös soruk is van: „utána ugratott egy árokban” – „Árokban utánok szöktet”), továbbá a Rákóczi-epigrammával, sőt a radnótfáji Zrínyi-másolat epigrammaival, hiszen a levél oly módon utal Lajos királyra, mint ahogy az epigrammafüzér. Érdekes az is, hogy Zrínyi – aki ekkor éppen az *Áfium* megírására készül²⁶ (s abban majd említi is Rákóczi elesését!) a legkisebb „partikularitásra” kíváncsi volt Rákóczi halálával kapcsolatban, Vitnyédy levele tehát ura kérésére szó szerint követheti a hozzá eljutott erdélyi vagy sárospataki beszámolót (vagy verset). Kiteszük ebből, hogy Rákóczi csakugyan kész volt vérével megfesteni a csatamezőt és rengeteg vért is veszített („elfolyta az vér”), az elemzett sirató következés-

²⁴ *Vitnyédy István levelei 1652–1664*. I. köt. Magyar Történelmi Társ., 1871. 151–152.

²⁵ RMKT XVII. 9. 738.

²⁶ Az *Áfium* keletkezéséről Klaniczay T.: *I. m.* 648.

képpen nem túloz, csak szinte balladás ismétléssel variálja a vér-motívumot. Még érdekesebb a tulajdonképpeni Vitnyédy-levél, az idézett rész ugyanis csak a függelék volt. Vitnyédyhez eszerint olyan hírek is eljutottak, hogy „hirdettek az csaknem az tájon utolsó jó magyar és vitéz Rákóczi felől valami stragemát [sic!], mintha megholtak lenni hirdette volna magát és élne, de valósággal megholt . . .” Íme a kialakuló Rákóczi-legenda születésének pillanata! De arra is van jel Vitnyédy levelében, hogy Rákóczi fejedelem mindjárt legendásított halála tragikus szükségszerűség következménye volt: „az szükség kényszerítette, mert vagy harc által experiálta szerencsáját vagy hadai letették volna az fegyvert, és így az két gonosz között így vetette életét kockára”. Ez bizony eposzíró tollára méltó helyzet – kár, hogy Rákóczi mégsem akadt (nem akadhatott) Zrínyi Miklóására. Halálának jelenete valóban nem nélkülöz bizonyos „csodás” jeleket (a sirató szerzője is megjegyzi: „Szokatlan dolognak ez sokaknak tetszik”), s nem tagadható el belőle bizonyos tragédiás, fenséges jelleg sem. Igazi eposzhoz azonban kevés volt mindez, hiszen még a *Rákóczi-eposz* is kritikával ítélkezik a főhős alakjáról: „bár Rákóczit hősnak, a magyar nemzet dicsőségének tartja, hadjáratait éppen nem helyesli”.²⁷ Vitnyédy okos tárgyilagossággal összegezi Rákóczi halálának tanulságát: „így lett szegénynek halála *vitézi bolond resolútiója* miatt”.

A *jó vitézi resolútió* Zrínyi kifejezése,²⁸ a Vitnyédy-levél záradékának utolsó során tehát feltétlenül megakadhatott a költő tekintete. S talán azon borongott el, amire már a *Mátyás-tanulmány*ban utalt: „a király is sebbe esék, de avval jár az: virtus vulnere viret” – *vérről virágozik a vitézség*.²⁹ Ilyen halált akart ő is – aztán nem is soká, egy vadkan folyatta el véréit. Milyen tragikus ellentmondás: a rossz politikus Rákóczi, akiben csalódnia kellett, hősi díszletek közt kap halálos sebet; a seculum nagy hadvezér-költője, aki tisztességes végórára vágyott – egy erdőmélyi vadászaton. Hogy írta Klaniczay Tibor? „A magyar történelem tragédiáihoz tartozik, hogy míg Bocskaynak és Bethlennek nem lehetett olyan magyarországi híve, mint Zrínyi, addig az az erdélyi fejedelem, akibe Zrínyi reményeit vetette, nem volt méltó Bocskay és Bethlen trónjához.”³⁰

²⁷ Bán Imre írja ezt az irodalomtörténeti kézikönyv *A Rákóczi-eposz* c. fejezetében. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 205.

²⁸ Zrínyi Miklós *Próza munkái*. Kiad. Markó Árpád. Bp. 1939. 293.

²⁹ Uo. 240.

³⁰ Klaniczay T.: *I. m.* 370.

A radnótfáji *Syrena*-másolat Zrínyi módján készült epigrammainak forrásvidékét, motívum-elágazásait számba véve minduntalan műfaj-történeti tanulságokra, költészetünk fejlődéstörténetének menetére kellett utalnom. Még visszább s még előrébb tekintve az időben, Janus Pannoniustól és Balassitól máig fogható át a fejlődés íve. Klaniczay Tibor figyelte meg, hogy Janus Pannonius „mint szellemes epigramma-író kezdte, de később személyes mondanivalója, az átélt bonyolult és sokrétű összeütközések és egyre gazdagodó érzelmvilága igazi lírát fakasztottak lelkéből, az epigrammáról az elégiára való áttérést követelve. Balassi viszont a szubjektív lírától jutott el a személytelenebb, objektívebb epigrammákhoz, amelyek írása, illetve korábbi költeményeiből való kiszakítása már inkább csak tudós, artisztikus játék, mint valódi költészet.”³¹ Tegyük hozzá e pontos párhuzamhoz, hogy Janus Pannonius úgynevezett monumentális vagy heroikus epigrammákat is írt. „Ezek rövidebb dicsőítő, hálálkodó költemények, sírversek”; a magyarországiak „zömükben Mátyás királyt, Hunyadi Jánost és nagybátyját, Vitéz Jánost dicsőítik a humanista udvari poézis fordulataival, sablonjaival”.³² Ilyen többek között a *Hunyadi János sírfelirata*, amit a hősök égi megdicsőülésének példajaként Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája is idéz.³³

Pannonföld bástyája, török had mennyköve, János

Álmodik itt, ha ugyan fedheti sír röge őt.

Mert ahogyan Belgrádnál győzött volt a pogányon:

Lett a halálon is úr, s látta meg élve a mennyt.

Ős Capitóliumot koszorús diadalmenet élén

Sok hős járta meg, – ám égbe csak ez maga szállt.³⁴

(Csorba Győző fordítása)

És ilyen a *Romulidae Cannas* . . . , a Janus műveként hagyományozódott Ulászló-epitáfium, amit Medgyesi Pál már 1659-ben magyarra fordít, s aminek latin változata ez idő tájt kerül a radnótfáji Zrínyimásolat epigramma- és epitáfium-függelékébe. Bán Imre, aki Medgyesi fordítására ráirányította a figyelmet, Bod Péter és Batsányi János későbbi reflexióit is számba veszi, s idézi Arany János 1881-ből való új

³¹ Klaniczay T.: *A szerelem költője. – Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 285.

³² Gerézdi Rabán megállapításai: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 232–233.

³³ Klaniczay T. id. *Zrínyi-monográfiája*. 88–89.

³⁴ Janus Pannonius *Versei*. Kiad. Kardos Tibor. Bp. 1978. 116.

fordítását, azt vetvén utána, hogy „a költemény nem lenne méltatlan Janus géniuszához, sőt legszebb hazafias epigrammaival vetekszik”:^{3 5}

Cannaet római vér: az enyim Várnát örökíté;
Ember okulj innen: vétek az esküszegés.
Engem is a papság ha nem indít béke-szegésre,
Most Magyarország nem hordozna ozman igát.

Janus Pannonius hősoket megidéző és elsirató epigrammái tehát mintát adva segítették a műfaj későbbi fejlődését, és nemcsak a radnótfáji epitáfium-epigrammák szerzője ismerte azokat, hanem minden bizonnyal Zrínyi is, mert eposzának alapeszméjét éppen egy Janus-elégia befolyásolta.^{3 6} Janus Pannonius egész pályája során írt epigrammát, az epigramma nála szuverén műfaj, még ha megfigyelhető is, hogy a „lírai foganásúakban” – ahogy Gerézdi Rabán definiál – változás történik: elmélyül a személyesség, a tudóskodó objektivitás líraisággal töltődik fel.

Balassi epigrammái ezzel szemben korábbi lírai verseiből válnak ki.

Balassi epigramma-ciklusában ugyanis mindössze a *Fulviáról* című szuverén darab, a többi korábbi énekekből lett önállóvá. A *Fulvia*-epigramma talán akkor futott ki Balassi tollából, amikor a többit egymás után sorolta: *Az erdéli asszony kezéről* címűt egy már elveszett énekéből, a következő hármát egy Júlia-, illetve két Coelia-versből. Szerelmeim így végigtekintve támadhatott az ötlet az önálló összegezéshez:

Lettovább *Júliát*, letinkább *Céliát* ezideig szerettem,
Attól keservessen, s ettől szerelmessen, vígan már búcsút vettem,
Most *Fulvia* éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meggerjedtem.^{3 7}

Az epigrammák feltűnő jellegzetessége, hogy a második és a negyedik híján „az erdéli asszony”, Júlia, Coelia és Fulvia jellemzése; alakokról, valóságosan létezett személyekről szólnak tehát – „hősökről”, ha tetszik, mint (mutatis mutandis) Janus Pannonius epigrammái. És mint a Zrínyi-epigrammák! Zrínyi jól ismerte a „szegény Balassa Bálint” költészetét, akár az epigramma-ciklus másolata is eljuthatott hozzá, hiszen Batthyány Ádám ugyanúgy testi-lelki jóbarátja volt, mint Balassinak Batthyány Ferenc, a kézirat pedig a Batthyányiak levéltárából

^{3 5} Bán Imre: *Eszmék és stílusok*. Id. kiad. 47.

^{3 6} Zrínyi Miklós *Művei*. Kiad. Négyesy László. I. köt. *Költői művek*. Bp. 1914. 57–58.

^{3 7} Balassi Bálint *Összes művei*. II. köt. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 125.

került elő. De nem is ennek bizonyítása itt a fontos, hanem a keletkezés teljesen hasonlatos körülményeinek kiemelése.

Az eposz XIV. és XV. énekéhez a *Syrena* kinyomtatása közben odaillesztett két kiegészítő strofa már tulajdonképpen epigrammának is felfogható. Akkor is, ha kapcsolódásuknak megannyi szerves, művészi-
leg tökéletes jele van, hiszen objektív kényszer hozza őket létre, nem pedig benső lírai ihlet. Ha címet írunk föléjük, kitetszhet ez mindjárt:

Deli Vid

Légy bizonsága, ég, Deli Vid végének,
Mert sok szemmel nézted utolját éltének:
Egy csöppig kiadta vérét Istenének,
Légy tudomántévő Deli Vid végének!

Szigeti Zríni Miklós

Vitézek Istene! ime az te szolgád,
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,
Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véérért vedd kedvedben fiát.

Önálló voltukban szemlélve ezt a két epigrammát, a *Deli Vid* első és nyegyedik sorának ismétlődését mint keretet, mint a zártság jelét is felfoghatjuk. A *Szigeti Zríni Miklós* első és ötödik sorában a „Vitézek Istene” és a „vitéz véérért”, illetve a „szolgád” és a „fiát” keretezőn ismétlődő szerepét ugyancsak elismerhetjük. Ezen persze lehet meditatlni, vitatkozni. Az viszont napnál világosabb, hogy mind a *Deli Vid*, mind a *Szigeti Zríni Miklós* monumentális, heroikus epigramma. Még pontosabban: epitáfium, mert amaz Deli Vid „végéről”, emez Zrínyiéről beszél; holtukban ajánlja lelküket a vitézek istenének a költő. Ha Dely Widak vitézül holt testének nem vad s madár gyomra a koporsója, ha a szigeti Zrínyi holtteste fölé nem lobogós hadi kopját ütnek, ha eltemetik őket tiszteességgel egy templom vagy kriptá kőpadlata alá, műfajilag tökéletesebb kései sírfeliratot egyikőjük sem kaphatott volna annál, amivel a költő Zrínyi emlékezett rájuk az eposz két „henye” epigrammájában. Ha megkíséreljük rekonstruálni a Balassiban és Zrínyiben lejátszódó alkotáslélektani folyamatot, azt mondhatjuk, hogy Balassit a korábbi lírai versekből kiszakított, önállósított epigrammák ösztönözhatték a *Fulvia*-darab megírására, tehát a „hozzátételre”; Zrínyit viszont a nyomtatás közbeni hozzászólás kényszere indíthatta arra, hogy a XIV. és XV. ének végéhez illesztett epitáfiumokat önálló epigrammákban is tökéletesítse. A *Deli Vid* és a *Szigeti Zríni Miklós* címeiket ugyanis Zrínyi valószínűleg önálló epigrammaiból kölcsönözte a fenti gondolatsorhoz.

Ezek az igazi Zrínyi-epigrammák a *Syrena*-kötet *Epigrammata* ciklusát alkotják.

Hogy a XIV. és XV. énekhez hozzáírt *Deli Vid-* és *Zrínyi-„epigramma”* mennyire összefügg az igazi epigrammákkal, azt jellemzően bizonyítja az *Epigrammata* két első darabja: az *Attila* és a *Buda*. Ezek még az eposz versformájában íródtak, éppen úgy, mint a hozzátételek:

A T T I L A

Epigrammata

1. Isten haragjának én szelleti voltam
Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,
Vércataractákat karddal árosztottam,
És mint egy villámás földet megfutottam.
2. Én vagyok magyarnak legelső királya,
Utolsó világrészrül³⁸ én kihozója!
Én lehetek tehát magyarnak példája,
Hírét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája.

Ez a próba, a legelső kísérlet. Olyannyira, hogy Zrínyi elsőül nem is azt írta fel, hogy *Epigrammata*, hanem hogy *Attila*. Négyesy jegyzi meg (magyarázat nélkül), hogy mind a kiadásban, mind a kéziratban ez a sorrend.³⁹ Elképzelhető tehát, hogy először csak *Attilával* tett próbát,

³⁸ Érdekes, hogy Zrínyi úgy említi Ázsiát: „*Utolsó világrészrül*” (értsd: Európa és Afrika után Ázsia az utolsó világrész). Mivel Amerikáról minden fontosat tudott, az *utolsó* eképpen a tudatos régiesítés jele lehet: amikor a szkitákkal egynek hitt magyarok kijöttek Ázsiából, akkor az még az utolsó földrész volt. (De az sem valószínűtlen – amint Király Erzsébet megfigyelte –, hogy az *utolsó* itt *végső, távoli, legtávolabbi, minden utáni* értelemben szerepel.)

³⁹ Négyesy Zrínyi-kiadása. 450. Szörényi László *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata* c. tanulmányában (*Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor. Bp. 1974. 567–586.) az *Attila*-epigrammát két darabból állónak tekinti: „A hun király mindkettőben egyes szám első személyben szólal meg. Előbb múlt időben összegezi világtörténeti pályáját, majd jelen időben és jövő értékű ható igével jelöli ki jelentőségét.” Az értelmezés helyes, kérdés azonban, csakugyan két epigrammáról van-e szó, hiszen Zrínyi legtöbbször ugyanúgy sorszámozással különíti el verseinek strófáit, mint az *Attila*-epigramma esetében. A két epigramma-elmélet mindenesetre

aztán következett a *Buda* és a többi, s most már jelezni kellett (és lehetett) az *Epigrammata* címmel, hogy ciklusról van szó. Az *Attila* még két Zrínyi-strófára sikeredett (frazeológiája rendkívül közel is áll az eposzéhoz), a második már tömörebb megoldás:

Buda

Mely rosszul alhatnak egy királyi székben
Méltóság és egy esz, az mely engedetlen,
Rólam és Remusról példát vehet minden
Vesztő, mert nem fértem az bátyám székiben.

Mondanom sem kell, hogy mind az *Attila*, mind a *Buda* epitáfium, ahogy sírfeliratok a további Zrínyi-epigrammák is: a *Szigeti Zríni Miklós*, a *Deli Vid*, *Sarkovich*, a *Radivoj és Juranics vajdák* és a *Farkasics Péter*. „Testemből kibocsáttam”, „Életem volt legkisebb”, „Együtt éltünk holtunk”, „visszarántott / Kegyetlen fátum” – utal mindegyik a hősök halálára. A még Zrínyi-strófás *Attila* és a *Buda* „próba”-jellegét erősíti meg az a tény is, hogy amikor Zrínyi megírja az igazi *Szigeti Zríni Miklós*- és a *Deli Vid*, *Sarkovich*-epigrammát, tömörebb és magába zárulóbb formát keres mondanivalójához, mint saját négysarkú verse. Amire törvényszerűen ráél, az a megelőző század és a századforduló, a Balassi-Rimay nemzedék reprezentatív versszak-szerkezete: a Balassi-strófa. Ha a Balassi-epigrammákat esetleg nem is, magát a Balassi-versszakot a legkitűnőbbben ismerte, s hogy Rimay újítását folytatva ő darabolta tovább epigrammaínak kohójában, azt ismeretlen erdélyi barátjához címzett levelének vers-függeléke jelzi. Rimay Balassi-strófás epicídium-részletét úgy idézi itt, hogy a három rövid sorból egyet bekezdéssel kezd, a háromszor három sort pedig kis versszakokat képezve szétválasztja. Végezzük el a műveletet visszafelé. Balassi még így „írta volna meg” a *Szigeti Zríni Miklós* epigrammát:

megmagyarázza az *Attila* – *Epigrammata* sorrendet: eszerint itt *Attila*-epigrammák következnek. De akkor miért dolgozott kétféle címbetűvel a nyomdász? Az *ATTILA* csupa verzális, ráadásul ritkítva, az *Epigrammata* kurzív, a *Buda* verzális kezdésű kurrens antiqua, ugyanúgy mint a további epigrammák, a *Szigeti Zríni Miklós* stb. Úgy vélem, az *ATTILA* afféle „cikluscím”: az *Attila*- és a *Buda*-epigramma összefogására, elkülönítésére szolgál. Ugyanúgy egybetartozó kis „ciklus” a *Szigeti veszedelem* hőseiről szóló epigrammák sorozata; sőt azon belül is vannak alcsoportok: Zrínyi és Deli Vid; a két vajda (Radivoj és Juranics) és Farkasics Péter. Ez a három epigrammacsoport külön-külön lapon is olvasható. Vö. még a bécsi *Syrena*-kötet hasonló kiadásához írt utószóval és a II. ének sajtó alatt levő elemzésével.

Mint Hektor Trójának, úgy én Szigetvárnak erős őrzője voltam;
Mutattam pogánynak, hogy nagy Jehovának kedves szolgája voltam,
És előbb éltetemet, hogysem hűvségemet, testembül kibocsáttam.

Zrínyi feldaraboló módszerét nem saját szövegével szemléltetem,
hanem Medgyesi Pál már idézett epigramma-fordításával:

Rómaiak Cannast,
A Magyarok Várnát
Jól megfesték vérekkel:

Tanulj minden innen,
Szörnyű hitszegésben,
Ne leledzél senkivel,

Izgága ha pápa
Hazánk, nem lesz vala,
Bírnánk most is békével.

A Medgyesi-féle alakzat a legtökéletesebben követi a *Syrena*-kötet epigramma-formáját, s nem is kétlem, hogy nyolc évvel az *Adriai tengernek Syrenaia* megjelenése után a Rákóczi-udvarban forgolódo Medgyesit nem Zrínyi ösztönözte volna az Ulászló-epitáfium lefordítására s Balassi-strófába öltöztetésére. (Még a latinos inverzió is Zrínyi sok hasonló megoldására vall: „Izgága ha pápa / Hazánk, nem lesz vala, / Bírnánk most is békével”.)

De miért nem Balassi-strófában írta a maga epitáfium-epigrammáit a radnótfáji *Syrena*-másolat új szövegeinek szerzője? Nyilván azért nem, mert ő csak királyokra, fejedelmekre viselt gondot, s ebben is annyira Zrínyit követte, hogy megtartotta az *Attila* és a *Buda* versformáját, a Zrínyi-verset. Az is kézenfekvő tehát, hogy a radnótfáji *Syrena*-másolatban az új epigrammák mindjárt az *Attila* és a *Buda* után következnek.

Ugyanígy tett a Zrínyi-epigon Liszti László, aki 1662-ben a *Magyar Márs* függelékéül közölt király- és vezér-galériáját Zrínyi-verses „epigrammákból” állította össze. A szerkesztéshez érzéketlen, a verset a kompozíció edényének peremein túlfolyató Liszti az eposz és az „epigrammák” formáját *éppen fordítva* választja meg: a bőbeszédű *Magyar Márs*ot Balassi-strófába gyömöszöli, az „epigrammákra” a Zrínyi-vers bő ruháját szabja. Lisztit nem fegyelmezi az epitáfiumra jellemző lapidaritás kényszere; az ő „epigrammái” nem is sírfeliratok, egy-egy zsugorított krónikás vers valamennyi.⁴⁰

⁴⁰ Liszti László *Munkái*. Kiad. Komáromy András. Bp. 1891. 487–555.

Zrínyi másik epigramma-füzére az eposzsal való újbóli foglalatosság után, a *Vitéz hadnagy* írása közben, 1651–1653 körül keletkezett. A szigetvári hősök küzdelmeit és halálát immár nem a teremtés ihletének hevében élte át ismét, hanem a műre visszatekintve, lecsillapodva; éppen ezért az objektívebb, értékelő tónusú epitáfiumok kínálkoztak a mondanivaló legalkalmasabb formájául. A történelmi, politikai, katonai, filozófiai és etikai kérdésekkel szembenező *Vitéz hadnagy* gondolatvilága a lírikus Zrínyit most azonban olyan epigrammák megírására ösztönözte, amelyek prózájához kapcsolódnak szerves függelékként. A tájékozódással és a megírással való egyidejűség (hiszen az *Assai ben balla*... könyvbejegyzéséknél maradt fenn, a *Befed ez a kék ég*... pedig a *Vitéz hadnagy* szövegében) azt eredményezi, hogy az új epigrammák és a próza között nincs meg az a külön-idejűségből származó ihletbeli eltérés, mint amit az eposz és az *Epigrammata* között konstatálhattunk. Az *Assai ben balla*... és *Az idő és hírnév* címmel ismert gnóma-sorozat (*Az idő szárnyon jár*..., *Nem írom pennával*..., *Befed ez a kék ég*...) ekképpen ugyanúgy moralizáló, filozófikus töprengés-sorozat, mint maga a *Vitéz hadnagy*. Ezeknek az új epigrammáknak a formája viszont változatlanul főként a Balassi-strófa.

A Zrínyi nyomdokába lépő moralizáló nemesi költészet kedvelt műformája ez is marad, bizonyosság erre Beniczky Péter 1664-ben megjelent *Magyar ritmusok* című kötetének „magyar szentenciákat” megverselő sorozata⁴¹ és Fráter István 1684-ben összeállított *Paraphrasis rithmica, azaz verses magyarázat* című gnóma-füzére.⁴² A szerencse, az idő, a hírnév, a halál témáit variáló Zrínyi-gnómákhoz hasonlóakat Beniczkytól, Frátertől is tucatszám idézhetünk.

Janus Pannonius, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós 15–16–17. századi nagy triáza íme így befolyásolta a régiségben az epitáfium-alakzatú magyar heroikus epigramma és a moralizáló gnóma fejlődését.

Csokonai és Kazinczy, Kölcsey és Vörösmarty új századaira tekintve az antikizáló monumentális-heroikus jelleg fokozatosan hazafias-nemzeti tartalommal telítődik. A klasszikus (a görög s különösen „deákos”) példák erősebben hatnak, mint valaha, de Janus Pannonius és Zrínyi ugyancsak ösztönző kútfő, úgyannyira, hogy Zrínyi maga is epigramma-hőssé válik. Klaniczay Tibor egyenesen azt írja: „Sokszor nehéz eldönteni, hogy a szigeti védőről, a vértanúról, a hős asszonyról

⁴¹ *Magyar költők. XVII. század.* Kiad. Jenei Ferenc. Bp. 1956. 216–230.

⁴² Alszeghy Zsolt: *K. Fráter István versei Teleki Mihályhoz 1684-ből.* ItK 1917. 201–214. Fráter Istvánnak 49 Balassi-strófás gnómája van! Az egyikben a „vérrel földet fösteni” kifejezés is feltűnik.

vagy a költő-hadvezérről van-e szó. A középponti helyet a család nagyjai közül azonban vitathatatlanul a költő foglalja már el. Legnagyobb reformkori költőink, Kölcsey és Vörösmarty az ő személyét idézik, amikor a hősi műlthoz méltó tettekre akarják ösztönözni korukat.”⁴³

Janus Pannoniusra az 1727. és 1754. évi részleges kiadás, majd a 1784-es nagy Teleki-editio, Zrínyire az 1817-es Kazinczy-kiadás hívja fel a 18–19. század figyelmét. Janust 1754-ben a piarista Conradi Norbert bocsájtja sajtó alá, s ő róla tudjuk, hogy maga is lírai epigrammákat írt – természetesen még latinul, mint rendtársai, akik közül epigramma-szerzőként Halápy Konstantin a legjelentősebb. A műfaj piarista művelőinek költői gyakorlatát vizsgálva Jelenits István alapos tanulmányban tárta fel Halápy összesen több mint másfélezer (!) epigrammát termő pályafutását.⁴⁴ Halápy 1730 és 1745 között megjelent kötetében persze többnyire vallásos tárgyú epigrammák kaptak helyet, de van egy magyar történelmi ciklusa is. Többek között Szent Istvánról, Lászlóról, Erzsébetről, Imre hercegről, illetve Attiláról, Mátyásról, Hunyadi Jánosról – és II. Lajosról írt epitáfium-epigrammát:

Rex pius Hungariae jacet hac Ludovicus in urna,
Cum quo flos Patriae, spesque salusque jacet.

„Lajos, Magyarország kegyes királya nyugszik ebben a sírban, s *vele nyugszik a haza reménye üdve*” – fordítja prózára Jelenits, s helyesen jegyzi meg: „A pentameter olvasásakor lehetetlen nem Kisfaludyra gondolni.”

Rájnys József, Baróti Szabó Dávid és Révai Miklós klasszikus triászának epigrammaköltészete még szorosan illeszkedik a latin hagyományhoz. Epigrammaik jobbára fordítások, parafrázisok, s ugyanazt a Martialist követik, aki Janus Pannoniusnak is mintát adott.⁴⁵ Rájnys *Cornéliához* című disztichonja például egyenesen Janus Pannonius-parafrázis.⁴⁶ Hazafias tárgyúnak legfeljebb Baróti Szabó *A hazárul* című

⁴³ Klaniczay T.: *I. m.* 809–810.

⁴⁴ Jelenits István: *A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában.* ItK 1969. 176–197. Halápyról lásd még Tarnai Andor jellemzését: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Id. kiad. 418.

⁴⁵ Vö. Bakos József: *Martialis a magyar irodalomban.* (A magyar epigramma forráskutatásának egyik fejezete.) Debrecen, 1925. 22–28.

⁴⁶ „Oktalanul nevezd magadat, Cornélia, szűznek: / Mást hirdet, noha még szótalan, Imre fiad.” Lásd Toldy Ferenc antológiájában: *A magyar költészet kézikönyve*. . . II. köt. Pest, 1876.² 184. – Vö. Janus Pannonius: *Pál pápáról; Ugyanarról.* J. P. Versei. Id. kiad. 179.

párversét tekinthetjük („Nem tudom én, melly édes erő vonsz minket hazánkhoz: / Elménkben marad a képe akármilyen helyen”), ez azonban egyszerű Ovidius-fordítás, s magyarításával már 1730-ban sikerrel próbálkoztak.⁴⁷ Baróti Szabó *Gróf Nádasdy Ferenc hadi vezérről* című epigrammája (1786) az éppen Zrínyivel kapcsolatos XVII. századi epitont is alkalmazza („Aki nevét hallod, magyaroknak fényje, *magyar Márs*”⁴⁸), a Zrínyieket ráadásul jól ismeri, hiszen Friz András félszázaddal korábbi latin szövege nyomán ugyancsak 1786-ban fordította a *Zrínyi Szigetvárnál* című verses szomorújátékot, Zrínyi-szabású magyaros, hazafias epigrammái azonban nincsenek. Legfeljebb a szomorújáték harmadik „megjelenésének” befejező sorait, Zrínyi végbúcsúját lehetne „epigrammaként” is felfogni:

Kedves hazám! fáradságom fő s egy oka! néked
Áldozom ártatlan csemetém: ah, légyen előttem
Kellemes áldozat, úgy valamint siralmas előttem!
Már hozzátok elő fejem ékességit. Halálunk
Napját szintúgy kell nekünk vígadva megülnünk,
Mint születéseknek szokták a főbbek. Imígyen
Tetszik hazám óltalmáért búcsúzni világtól.⁴⁹

Baróti Szabó itt a kirohanás, a hősi halál előtti heroikus pillanatra reflektál, s ez csakugyan feszültséget hordozó epigrammai alaphelyzet. A költő Zrínyit megverselő Vörösmarty epigrammája majd ugyanígy a hagyakozás, a búcsú pillanatában rajzolja meg hőstét. Baróti Szabó azonban még kihasználatlanul hagyja ezt az epigrammai vershelyzetet, holott Ányos Pál már 1782-ben megírta a maga epigrammatikusan tömör, mindössze tizennégy soros versét *Gróf Zrínyi Miklósról*:

Ellenség csontjai közt gázolt vérében,
Nyugszik Zrínyi Miklós dicsőség ölében!
Elesett! de fején maradt borostyánja,
Nem lehetett ekként Szulimán zsákmánya.
Magyar! e sír felett ne hullass könnyeket,
Mert a könny nem illet bajnoki szíveket.

⁴⁷ A szövegek Császár Elemér kiadványában: *Deákos költők*. Bp. 1914. 59, 278, 344–345.

⁴⁸ A *Magyar Márs* a Zrínyi-epigon Liszti László verseskönyvének címe (1653), *Mars Hungaricus* címmel pedig Eszterházy Pál írta meg visszaemlékezéseit a Zrínyi-vezette 1663–64. évi hadjáratról, s a címmel Zrínyi Miklóstra utal.

⁴⁹ *Deákos költők*. Id. kiad. 196.

Tapsolj, s kevélykedjél ilyen vitézedben,
 Pompa gyanánt hordozd nagy nevét melledben.
 Zrínyi! édes hazánk címeres fajzása!
 Nyugodj! terjedjen rád az egek áldása.
 Majd ha a trombita rettentő hangjára
 Mindegyikünk testét felvészi magára,
 Elődbe sietünk, s ölelünk tégedet:
 Megháláljuk akkor nemes esetedet.⁵⁰

Ányos verse epitáfiumnak indul, de mindjárt átcsap a „sír felett” megállók buzdításába, furcsa túlvilági víziókba. Az elégia vagy az óda lendületes ívelése mégis hiányzik a versből, szerkezeti váza legfeljebb egy testes epigramma anyagát – vagy egy szonettét bírja el, hiszen épp tizennégy sor terjedelmű. Ányos hősi példatárából⁵¹ természetesen a csatamezők: Várna, Mohács és Vezekény sem hiányoznak. Vezekény? Igen, ott esett el 1635-ben Eszterházy László, akinek halálát Zrínyi Miklós is elsiratta versben. Ányos az Eszterházy-hősöket és Vezekényt a *Gróf Eszterházy Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versekben* (1781) emlegeti:

Szomorú Vezekény! *voltam* mezeiden,
Hallottam gerlicét nyögni térségiden.⁵²

Milyen idilli, lírai kép a csataterén bűgő gerlicék jelenete, ráadásul személyes tapasztalás is hitelesíti! Csak akkor fogunk gyanút, amikor feltűnik egy évvel korábban is, mégpedig a *Zrínyiszt* átdolgozó Kónyi Jánoshoz címzett versben:

Ott, ott látom Zrínit Bellona karjában,
 Mely nagy szívvel ütött Szulimán sáncában;
 Ó, hány magyar fekszik most ottan hamvában,
 Kinek már nevét sem tudják hazájában!

⁵⁰ Ányos Pál *Versei*. Kiad. Császár Elemér. Bp. 1907. 99–100, 270. A Zrínyi-versről lásd Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Bp. 1958. 30, 38. Újabbán Bíró Ferenc abból a szempontból értelmezte a verset, hogy a halott ősök „Ányos világában egy valóság feletti, spirituális haza tagjaivá lépnek elő”. *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 207–209.

⁵¹ Lásd erről Mezei Márta megállapításait: *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*. Bp. 1974. 207.

⁵² Ányos Pál *Versei*. Id. kiad. 78.

Elmúltak! s nemesi kiontott vérekkal
 Jegyezték a helyet bajnoki szívekkel,
Melyen most gerlicék a fárodt szelekkel
 Röpdöznek s sirattyák őket nyögésekkel.^{5 3}

Szó sincsen tehát személyes tapasztalásról; toposszal van dolgunk, amit először Zrínyi értékesít az *Adriai tengernek Syreñaia* ajánlásában: „nem egyenetlen az szerelem vitézséggel, abbul az versbül tanultam:

In galea Martis nidum fecere columbae
 Apparet Marti quam sit amica Venus.”

Négyesy László szerint az idézet Petronius Arbiter *Satyricon*jából való, mindössze némi változtatással, s azt jelenti: „Mars sisakjában fészket raktak a galambok; megtetszik ebből, mennyire szereti Mars Venust.”^{5 4} Ányos tehát végső soron ide mutat vissza, s alighanem őt is éppúgy Zrínyi ösztönözte, mint Kazinczyt és Csokonait. Kazinczynak a *Syrena*-kötet ajánlásából intarzia-szerűen összerakott Zrínyi-versét (1811) jól ismerjük:

Marsnak sisakjában gilicék költenek,
 S ez jele hogy ő s Venus nem ellenkeznek,
 Életemet én is Mársnak dedikáltam,
 De nem tagadhatom, Venust is szolgáltam stb.^{5 5}

Csokonai 1791-ből való verse azonban korai darabjai között lapul, s forrására sem mutatott rá a kutatás még. Ime:

Ámor múltattába
 Egy sisak aljába
 Nefelejcszet ültetett,

 Kit saját kezével
 Az élet ízével
 Nyájasan öntözgetett.

 Lám a kedves Hébe
 A bajnok szívébe
 Melly hatalmat vethetett.^{5 6}
 (A szerelmes vitézhez)

^{5 3} Uo. 167.

^{5 4} Zrínyi Miklós *Művei*. I. köt. *Költői művek*. Id. kiad. 88, 388.

^{5 5} Vö. Tompa József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Bp. 1972. 214–216.

^{5 6} Csokonai Vitéz Mihály *Minden munkája*. I. köt. Kiad. Vargha Balázs. Bp. 1973. 44.

Csokonai ugyan a sisak és a nefelejcs ellentétét élezi ki, de nem kétséges, hogy Zrínyi Petronius-idézete inspirálja. Egyrészt mert ő szintén a vitézség és a szerelem egységét hirdeti (Ányosnál a galamb nem a szerelmet, hanem a békét, a jelent szimbolizálja), másrészt mert Csokonai versformája ugyanaz a három kis szakaszra tört Balassi-strófa, amelyben Zrínyi valóságos epigrammái készültek. A Balassi-strófa már Csokonai zsengei között feltűnik (*Exundatio aquarum*, 1786), s hogy ő később mennyire az epigramma alkalmas formájának érezte, arra jellemző *Az elválás reggelén* (1800); ez már nem is teljes Balassi-strófa, csak a két első hosszú sort aprózza 3–3 rövidebb sorra.⁵⁷ *A szerelmes vitézhez* című Csokonai-epigramma tehát Zrínyi közvetlen hatásáról tanúskodik.⁵⁸

A magyar epigramma 18–19. századi alakulásának ez a – mondhatni – lírai útkeresése azonban elakad; a kor aktuális kérdéseit a deákosok nyomába lépő Ányos, majd Batsányi feszegeti.

Batsányi Zrínyit és Ányost egyformán nagyrabecsülte. Zrínyi (déd-apjával együtt) minduntalan felbukkanó példa és értelmezendő kérdés gyanánt kerül elő műveiben; Ányos verseit pedig már a Martinovics-összeesküvés előtt ki akarta adni, de majd csak 1798-ban valósíthatta meg tervét. Már a legelső ismert Batsányi-vers témánkhoz tartozik, hiszen a *Biztatás* (1784) két Zrínyi-strófás epigramma:

A hazáért élni, szenvedni, s jót tenni,
 Ügye mellett önként s bátran bajra menni,
 Kárt, veszélyt, rabságot érte fel sem venni
 S minden áldozatra mindenha kész lenni –

Barátom! oly dolgok, melyek az embernek
 Dicsőség mezején oszlopot emelnek,
 S melyekért (bár, míg élsz, sokban nem kedvelnek)
 A jók sírodban is áldanak, tisztelnek.⁵⁹

Ez a tiszta hazafias hang még hiányzik a deákosok epigrammáiból, Ányos érzelmes hőskultuszában pedig csak mitizálva jelenik meg.

⁵⁷ Uo. 591.

⁵⁸ Csokonai alapos Zrínyi-ismeretét nincs hely itt tárgyalni. Vö. Clauser M.: *I. m.* 26–27.

⁵⁹ Batsányi János *Összes művei*. Kiad. Keresztury Dezső és Tarnai Andor. I. köt. Bp. 1953. 7. A vers forrását és 1784-re datálását lásd a III. köt. (Bp. 1961. 763.) függelékében.

Batsányi most egycsapásra új utat nyit a magyar hazafias epigrammának, s öt évvel később maga szolgáltatja a mesterpéldát is:

Nemzetek, országok! kik rút kelepében
Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,
S gyászos koporsóba döntő vas-igátok
Nyakatokról eddig le nem rázhatátok;
Ti is, kiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbágyitoknak felszentel hóhéri!
Jertek, s hogy sorsotok előre nézzétek,
Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!⁶⁰

Batsányi *Biztatásának* egyversszakos, párosrímű előképe *A magyaroknak vitézsége* című pályakezdő fordításban olvasható (1795), s a nemzeti hőskultusz e korai (jezsuita szerző latin szövegén alapuló) magyar foglalatla persze a szigeti Zrínyi „dicsőült nevét” is babérral koszorúzza. A *Biztatás* általános erkölcsi tanításába ily módon a szigetvári hősök részletesen előadott hősi áldozatvállalása is belejátszott.⁶¹

A *Biztatás* és *A franciaországi változásokra* között eltelt időszokban Batsányi írt klasszikus formájú epigrammákat is (*Etendire*, *Születési vers*, *A martinyesti ütközetben elesett magyar vitézek sírkövére*), e két verse mégis a már Zrínyinél feltűnő „magyar” epigramma-formát követi. Mert nem kétséges, hogy *A franciaországi változásokra* ugyanúgy epigrammás szerkezetű vers, mint a *Biztatás*. Amott még egy gondolatjel választja el (és köti egybe!) a két strófát, itt a nyolc sor már egyetlen körmondattá alakul. Keresztury Dezső mutatott rá erre a klasszikus körmondatok szerkezetét követő felépítésre,⁶² Mezei Márta pedig a vers epigramma-jellegzetességeit írta le. Csokonai előtti hazafias-politikai líránk eredményeit összefoglalva helyesen állapította meg, hogy „a vers szerkezete a klaszikus epigramma szabályait követi”, s hogy Batsányi „az ódai tónus, az emelkedettség jegyeit viszi át az epigramma-formákra”. Mezei Márta felteszi a legérdekesebb kérdést is, a versformáét: miért írta Batsányi disztichonban az *Etendire*, a *Születési vers* című epigrammát és a martinyesti epitáfiumot, s miért írta „magyaros-rímes tizenkettesekben” ezt a forradalmi verset? Úgy válaszol, hogy „Batsányi epigrammás szerkezetű forradalmi verse” aktuális vers, s ha „belemagyarázás lenne is azt állítani, hogy a magyaros forma a vers nemzeti aktualitását erősíti”,

⁶⁰ Uo. I. köt. 25.

⁶¹ Uo. II. köt. Bp. 1960. 69–72.

⁶² Keresztury Dezső: *Egy régi forradalmi vers. (Batsányi János: A franciaországi változásokra.)* Válasz, 1948. 165–169.

az valószínűnek látszik, hogy az antik mintát követő szerkezet meg a rímes-nemzeti forma közötti feszültség hozzájárul a vers dinamikus hatásához, érezeteti, sőt erősíti annak lefojtott és fegyelmezett lírai indulatait, jelenre szóló mondanivalójának intenzív erejét.”⁶³ Batsányi közvetlenül e vers előtt foglalkozott Ányos munkáival, sőt Ányos *Zrínyi*-versét is ő közölte a kassai Magyar Museum I. kötetében, 1788-ban.⁶⁴ Ányos *Zrínyije* tehát éppen *A franciaországi változásokra* születését megelőző évben fekszik előtte Kassán, és bár „Zrínyi s Gyöngyösi dicsőült árnyéki”-ra csak az 1791-es *Búsongás* hivatkozik, nem hinném, hogy Batsányi kezében ne járt volna már 1789 előtt egy *Syrena*-kötet is, amelyből megismerhette Zrínyi „magyaros-rímes tizenkettekben” s Balassi-strófákban írt epigrammáit. Pontosabb filológiai fogódzó nélkül is⁶⁵ kimondható azonban, hogy a Zrínyi leleményeként megszületett magyaros formájú epigramma fejlődéstörténetileg a Zrínyi-kultusz 18. század végi bontakozása idején talál igazi folytatóra – Batsányi költészetében.

Batsányi forradalmi epigrammáját oly erős poentírozó sor zárja, hogy szállóigeként is önállósult:

Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!

Ez a velős vers-zárás tulajdonképpen *gnóma*; hozzá hasonlót tucatszám idézhetünk az új század epigrammaköltőitől.

Negyedszázad múltán, 1814-ben, amikor a magyar költészet egy másik epigrammával válaszol az újabb „franciaországi változásokra”, Berzsenyi *kezdi* ilyen *gnóma-tömörséggel Napoleonhoz* című disztichonjait:

Nem te valál győző, hanem a kor lelke: szabadság . . .

Berzsenyi epigrammaköltőként is kiváló; Kazinczy, Kölcsey és Vörösmarty munkásságában azonban sokkal inkább túlsúlyba kerül a

⁶³ Mezei M.: *I. m.* 213–220.

⁶⁴ Vö. Ányos Pál *Versei*. Id. kiad. 227–228, 270., Batsányi J. *Összes művei*. Id. kiad. I. köt. 293.

⁶⁵ Batsányi Zrínyi-élményének és felfogásának értelmezése még adósságunk. Kazinczy Zrínyi-kiadását pl. megjegyzetelte. Vö. Esztergár László: *Batsányi jegyzetei a Zrínyiaszhoz*. MKSzele 1903. 439. Batsányi könyvtára szétszóródott; az értékes könyvjegyzetekről lásd még Baróti Dezső és Tarnai Andor: *Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum kötetében*. ItK 1953. 213–216.

műfaj. Kazinczynak a kortársak által magasztalt epigrammái a deákos technikát viszik tökélyre, Kölcsey és Vörösmarty epigrammaköltészetében Batsányi hazafias, nemzeti érzülete tetőződik. Ővelük már oly gazdaggá válik a vizsgálható anyag, hogy a továbbiakban csak a fontosabb jellemző jegyek említésére szorítkozhatom.

Az ifjú Vörösmarty éppen a Kazinczy-kiadás megjelenésének évében emeli ki a magyar hazafias epigramma változatlanul érvényes fő tárgyait:

Várna, Mohács, Rákos Magyaroknak bús Temetőji,

Hol sok ezer Hősek nyugszanak hantok alatt.

Nem szomorúbb halmok bujaságink téres ólénél,

Melybe sok élők sírja, megásva vagyon.

Oh nagy Egek! kifajult magyaroknak sajnos elesét

Gátoljátok, – előbb meg – s elhanyatlása okát.

(Várna, Mohács, Rákos)^{6 6}

Ez a minta-epigramma még kifejezetten epitáfiumnak indul, és majd ezt a hagyományos intonációt követően lendül át a reformkorban oly erősen felhangzó gondolatba: a méltatlan utódok leckéztetésébe. Jóval utána, 1839-ben még Petrovics-Petőfi Sándor is megírta a maga Vörösmarty-szabású *Rákos-epigrammáját* („Oh nem szél nyögel ott, ősid félisteni lelke / Sír unokáinak elkorcsosodása fölött!”).^{6 7} Ekkorra azonban már Kölcsey Ferenc pályája is bevégeződött, s olyan epigrammákkal, tömör portré-versekkel gazdagodott költészetünk, mint a *Rebellis vers* (1815–1825 között), a *Drégel* és a *Balassa* (1825), a *Huszt* és a *Munkács* (1831), a *Kazinczy* (1832) és az *Emléklapra* (1833).^{6 8} És

^{6 6} Vörösmarty Mihály *Összes művei*. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. *Kisebb költemények I. (1826-ig)*. Kiad. Horváth Károly. Bp. 1960. 47, 448. A Mohács-téma felvilágosodás-kori előéletéről lásd Mezei Márta *Történetiszemlélet a felvilágosodás irodalmában* c. id. könyvének *Mohács és a visszavonás motívuma* c. fejezetét. Horváth Károly előképként Czinke Ferenc disztichonját idézi (1797): „Várna, Mohács! Szomorú gyászos nevek a Magyaroknak, / Oh ha Budát nevezem; uj örömünk mosolyog.”

^{6 7} Petőfi Sándor *Összes művei*. Szerk. Kiss József. I. köt. *Összes költeményei (1838–1843)*. Kiad. Kiss József és Martinkó András. Bp. 1973. 11, 202.

^{6 8} Kölcsey Ferenc *Összes művei*. I. köt. Kiad. Szauder Józsefné és Szauder József. Bp. 1960. 135–136, 140–141, 158–159, 164, 268,

megszületett *Az epigramma teóriája* is – a fiatal Bajza József műhelyében (1826). A tanulmányt Vörösmarty kérte és közölte a Tudományos Gyűjteményben, Bajza azonban Kölcseyre és Vörösmartyra nem hivatkozik, csak Kazinczyt, „a magyar epigramma teremtőjét” bálványozza, nem átválván „oly szép fényben” feltüntetni, hogy „az epigrammatista Goethe mellett . . . állhat”. Hunyadi és Zrínyit annál inkább emlegeti, egyenesen azt mondja: ők azok, akik „hazai históriáink barátjai előtt” is „oly ismeretesek”, mint a görögösnél a mitológia.^{6 9} Hunyadi és Zrínyi tehát mintegy a magyar mitológiát testesítik meg, s nem is tündöklük kettejüknél fényesebb csillag a magyar epigrammaköltészet egén! Csak Vörösmartyról szólva elég utalni *Nándorról* (1823) és *Hunyadi halála* (1833), illetve *Zrínyi a költő* és *Sziget* (mindkettő: 1830) című epigrammáira. Vörösmarty Zrínyi-epigrammái epitáfiumok:

Zrínyi a költő

„E lantot, koszorútlant bár Violája kezétől,
Mely Szigetet zengé s hősei áldozatát;
És e rettenetes szablyát, sok erősnek ölőjét,
Melyre »ne bánts d a magyart!« jelszavam írva vagyon,
Zrínyi, hagyom neked, oh haza! és gondjaidba ajánlom,
Zrínyi, az éneklő s a diadalmi vezér.”

Sziget

Honfi! ha föllépendesz düledék várára Szigetnek,
Sírva ne említs szót sajnós eleste felől:
Ott hős Zrínyi körül bátor daliái nyugosznak:
Gyöngé panasz-szózat bántja nagy álmaikat.^{7 0}

Vörösmarty ekkor már túl van a *Szigeti veszedelmet* is visszhangzó *Zalán futásán* (1825) és nagy *Zrínyi*-versén (1828),^{7 1} s most ugyanúgy

1298. (Itt jelzi Szauder J., hogy nézete szerint a *Rebellis vers* „Kölcsey korábbi versei közé tartozik, 1815–25 között”) Kölcsey epigrammáiról és Zrínyi-verseiről Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Bp. 195. 167–172, 256–257.

^{6 9} Bajza József *Válogatott művei*. Kiad. Kordé Imre és Tóth Dezső. Bp. 1959. 129–139, 491–492.

^{7 0} Vörösmarty M. *Összes művei*. Id. kiad. 87–88.

^{7 1} Vörösmarty Zrínyi-élményéről, Zrínyi-motívumairól lásd Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály*. Bp. 1974.² 20, 63, 104–105, 108–110, 203–208.

epitáfium-epigrammákban fut neki a Zrínyi-témának újból, mint tette 17. századi költő elődje a *Szigeti veszedelem* kinyomtatás előtti kézbevételekor.

Említettem előbb Kölcsey *Husztját* (1831), s mellé tehetném Vörösmartytól a *Mohácsot* (1830):⁷² ezek az epigrammák nem egy hős körül forognak, tanulságuk általános és morális jellegű. Különösen a *Huszt* magisztrális példa, szállóigévé lett befejező sorai ugyanúgy külön választható, önálló gnómák, mint a Batsányitól és Berzsenyitől idézett sorok:

Régi kor árnya felé visszamerengni mit ér?

*

Messze jövődövel komolyan vess össze jelenkort.

*

Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül.

Bajza epigramma-teóriája élesen elválasztja az epigrammát és a gnómát, s megrója Kisfaludy Károlyt, aki maga sem volt tisztában a különbségekkel (!), s összemosta a kettőt, mert „közle az 1823-dik év Aurorában 28 darab” epigrammát, holott „csak hét felel meg a felvett címnek, a többi gnóma”.⁷³ Vörösmartynak vannak ilyen igazi gnómái (*Gnómák*, 1822), de az ő szabályos epigrammáiból is szemelhetünk gnóma-szerű szentenciákat – mint amilyen a *Mohács* utolsó sora:

Hír temetője Mohács, s a magyar átka nevem.

⁷²Vörösmarty M. *Összes művei*. Id. kiad. 85., 396. A *Mohács* egyidős Vörösmarty Zrínyi-epigrammaival. Vörösmarty könyvtárának Zrínyi-kötetét (a Kazinczy-kiadást) az MTA könyvtára őrzi az 540 022 számon. Clauser (*I. m.* 38.) alighanem egy másik példányra utalhat: „Úgy látszik, 1821-ben kapta kölcsön Egyed Antal bonyhádi plébános-tól a *Szigeti veszedelem* valamely példányát.”

⁷³Bajza J.: *I. m.* 139. Az epigrammáról és a gnómáról lásd a *Világírodalmi Lexikon* (Szerk. Király István – Szerdahelyi István) szócikkeit: II. köt. Bp. 1974. 1149–1152., III. köt. Bp. 1975. 587–593. Az epigramma teóriájával, fajaival, felosztásával nem foglalkozom; az epigrammát abban a tág formában emlegetem, ahogyan Zrínyi tekintette. Az epigramma egyik sajátos, különösen Kölcsey által művelt „sajátos változatára, a rejtvényversre” sem térek ki. Lásd erről Szegedy-Maszák Mihály: *A XVIII. század végi magyar költészet főbb típusai* c. dolgozatának utalását az *Irodalom és felvilágosodás* c. id. tanulmánykötet 945. lapján.

Ugye máris Kisfaludy Károly híres „gnómája” jut eszünkbe, az ő *Mohácsának* (1824) második sora:

*Nemzeti nagylétünk nagy temetője, Mohács!*⁷⁴

Kisfaludy is tisztában volt e sor szerkezeti funkciójával és szentenciaértékével, s hosszú elégiája végén némi eltéréssel megismételte:

Nemzeti nagylétünk hajdani sírja, Mohács!

A *Hunyadit* és *Zrínyit* is epigrammába foglaló Czuczor Gergely *Mohács*-epigrammájából (1833–42) szinte szó szerint ugyanez a „magyar gnóma” maradt emlékezetre méltó:

Nemzeti nagy bűnnek nagy torolója Mohács.

A Kölcseytől Czuczorig ívelő példák azt szemléltetik, hogyan szintetizálják a reformkor Zrínyit felfedező költői az epítáfiumos és gnómaszerű moralizáló epigrammát. Zrínyinél s 17. századi követőinél ez még kétféle anyag, Kölcsey s Vörösmarty már egybegyúriják.

A jelenérdekű reformkori múltidézésnek persze nemcsak a hazafias epigramma, hanem többek között az óda és az elégia is gyakori formája. Köcsey és Vörösmarty e műfajoknak is klasszikus mesterei, s mindkét hangjuk: az epigrammatikus és az ódai-elégiai is követőket, utánczókat, majd elsilányítókat támaszt. Hazafias líránk művelői egy századon át nem kopnak ki az ő iskolájuk padjaiból. A klasszikus veretű heroikus és moralizáló epigramma azonban a XX. századra elhal, periférikus műfajjá lesz, a retorikától puffatag, túlhevített romantikus ódák és elégiák kiüresednek, az Arany utáni elbeszélő költészet pedig jórészt vértelen epigonizmussá szürkül. Csak a Zrínyi-témánál maradvá tessék például próbát tenni olyan versekkel – és ezek még a jobbak! – mint Kozma Andor: *Zrínyi, a költő*, Ábrányi Emil: *Zrínyi Miklós*, Sík Sándor: *Kiáltás Zrínyihez*, Vargha Gyula: *Zrínyi*.⁷⁵

*

A magyar epigramma 18–19. századi virágzása egyidejű a szonettforma meghonosodásával. Jelképes fejlődéstörténeti tény, hogy az első

⁷⁴ Vö. még Halápy Konstantin idézett latin epigrammájával és Péteri Takáts József *Mohács vidékén írt levelének* (1797) eme sorával: „Árva hazám, temetője Mohács!” Idézi Mezei Márta: *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. Id. kiad. 72.

⁷⁵ E Zrínyi-versek kultikus antológiáját a Muraközi Szövetség és a Délvidéki Liga adta ki: *Zrínyi Miklós emléke a magyar költészetben*. Bp. 1920.

szonettet a régi magyar irodalom utolsó nagy lírikusa és az első modern magyar költő: Faludi Ferenc írja *A pipárul* „Olasz sonetto formára.”⁶ E kezdemény ismerete nélkül az a Kazinczy kezdi meghonosítani irodalmunkban a szonettet, akinek epigramma-író hírneve Bajza szerint egyenesen Goethéével vetekedett. Kazinczy köréből az ugyancsak epigrammatista Kölcsey, továbbá Szemere Pál áll pártjára a szonettnek, s Kazinczy panasza szerint a 19. század 20-as éveire már el is borítja „Literatúránkat a sivatag Sonettók sokasága”. Töltényi Szaniszló 1821-ben kerek száz szonettet ad ki egy kötetben, és szonettet ír a szonetről; szabályos „szonett-háború” is kitör. Aztán Bisztray Gyulával szólva „A század második felében a magyar szonett-költészet végképp hullámvölgybe kerül. E kori lírának jobbjai és legjobbjai . . . valamennyien szonettelen költők.” Az újabb „nagy világirodalmi szonett-hullám . . . a francia parnasszistáktól és szimbolistákból kiindulóan a századforduló táján érkezik el hozzánk, és a nagy Nyugat-nemzedék költői . . . szonett-költészetében tetőződik.”

A magyar szonett kezdeteiről értekező Bisztray fejtegetései ezen a ponton abbamaradnak, s tudomásom szerint sem ő, sem más nem szembeesíti egymással az epigramma és a szonett párhuzamos 18–19. századi felfutását, majd 20. század eleji funkciócseréjét.

Amikor ugyanis az Ady zászlaja körüli modern magyar költészet Babits–Kosztolányi–Juhász Gyula triásza (s majd később Illyés Gyula) szembefordul az Arany-epigonok „kongó szavalmányaival”, „eleink tündöklőségét” hosszú ódák és elégiák helyett a „festő, franciás, hérédiás” portré-szonettek karcsú és zárt formában kezdik felmutatni. A főként Zrínyit megidéző úgynevezett „magyar szonettek”: Babits Mihály (*Zrínyi Velencében*), Kosztolányi Dezső (*Zrínyi, a költő*), Juhász Gyula (*Csáktornya*) újszerű vers-kísérleteinek diadalmas meghonosodásáról, illetve olyan tömör, szonett-szerű vállalkozásokról van szó, mint Juhász Gyula és Illyés Gyula *Zrínyi, a költője* vagy Illyés egyik legújabb Zrínyi-parafrazisa, a *Peroráció: záróbeszéd*. E versek újdonságerejéről, történet szemléletéről, esztétikai jellegzetességeiről megkísértem már számot adni.⁷ A magyar költészet fejlődéstörté-

⁶A szonett 18–19. századi fejlődéstörténetét Kunszery Gyula foglalta össze: *A magyar szonett kezdetei*. Bp. 1965. A tőle vett adatokra lapszám szerint alább már nem hivatkozom.

⁷Lásd *Versolvasó napló* címmel megjelent (Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula és Illyés Gyula „magyar szonettjeiről” szóló tanulmányomat: Kortárs, 1979. 1145–1158. Továbbá *Rendületlenül* címmel sajtó alatt levő versantológiámat, aminek anyagát 19–20. századi magyar költők történelmi hősöket megidéző verseiből válogattam.

neti áramkörébe való bekötésük azonban akkor nem sikerülhetett, ehhez a 17–18–19. századi tanulságok mostani számbavétele segíthet hozzá.

Vannak-e közös jellegzetességei, hasonlatosságai epigrammának és szonettnek? Feltétlenül, ahogy erre Kazinczy és Kölcsey már a 19. század elején rámutatott. Kazinczy *Sonett* című tanulmánya (1817) egyenesen egymásba „átalköthetőnek” tartja a szonettet és az epigrammát: „Az ausóniai nyelveknek oly szép szonettjeik vagynak, mint az Anthológia legszebb epigrammjai. S ez az öszvehasonlítás azért is ötöl elménkbe, mivel a *festő és érzékeny* görög epigramm sonetté, s a *festő és érzékeny* sonett viszont görög ízlésű epigrammákká oly szerencsésen változtathatik által, hogy senki ki nem ismérheti rajtok az általköltést.” A szonett szerkezetéről szólva az epigrammára is jellemző poentírozó zárast emeli ki: „Az elsőbb rész, a két négyes a *várásé*, a másik rész a *kielégítésé*, mint az epigrammban. Csakhogy itt nem érezteti magát *hegyes*, hanem *gyönyörködtető* point.”⁷⁸ Kölcsey *Szemere szonettjeiről* írt bírálatában (1824) veti egybe az epigramma és szonett természetét. Már első mondata az, hogy Petrarca, „az olasz költő a szonettek korlátjai közt éppen oly könnyűséggel lebeghet, mint a görög epigrammatista a maga pentameterjein”. Aztán érdemi párhuzamokra is rámutat: „A szonett a maga belső valóságára nézve nem egyéb: mint bizonyos *epigrammai fordulattal* befejezett, érzéssel vagy humorral teljes, s harmoniás hangokból összevalkotott dalocska.”⁷⁹ Epigramma- és szonett-teóriánk Bajza és Kölcsey óta alig alakult valamit, s mindössze Salzer Béla lassan százéves cikkéből idézhetek Kazinczy és Kölcsey felismerését elmélyítő gondolatot: „A szonettnél például egész tisztán kimutatható epigrammai származása, aminthogy a Lessing-féle »Erwartung und Aufschluss«-nak szabályszerűleg a 3. és 4. versszakban elő is kell fordulnia . . .”⁸⁰

A magyar epigramma és a magyar szonett szerves fejlődéstörténeti egybekapcsolódására igazán majd Babits mutatott rá, s mutatott példát is hozzá, amikor közel egyidőben megírta első „magyar szonettjeit” és Vörösmarty-tanulmányát. Babits tájékozódását a század elején több ihletforrás táplálja: a modern világirodalom, a régi magyar költészet és a reformkori megújulás magyar irodalma. Már 1907-ben megjelent Juhász

⁷⁸ Kazinczy Ferenc: *Sonett*. Tudományos Gyűjtemény, 1817. IX. köt. 38–48. A „váratlan és nemes végződés” elvét vallja Ungvárnémeti Tóth László is: *Sonett*. Hasznos Multságok, 1817. 121–124.

⁷⁹ Kölcsey Ferenc *Összes művei*. Id. kiad. 477–481, 1305.

⁸⁰ Salzer Béla: *Az epigrammáról*. Figyelő, 1884. 241–255. Az idézet a 251. lapról.

Gyula-kritikájában emlegeti a századeleji magyar szonett „festő, franciás, hérédiás” jellegét, s rá egy évre a *Régi magyar költők* című mesteri szonettet publikálja. S ekkor már „forr, gerjed elméjére”, készülődik a Nyugat 1911. évi folyamában közölt hatalmas *Vörösmarty*-tanulmány. Babits Vörösmarty epigrammáival is foglalkozik, s amikor a képszerű Vörösmarty-epigrammák újdonságát fejtegeti, kimondja kertelesség nélkül, hogy ezek „a parnasszista szonettírók modorára” emlékeztetnek: „A Vörösmarty-féle epigrama eleinte kép: Vörösmarty most is a képek költője. De a régi zavaró bőség helyett most egyetlen nyugodt művészettel drágakőbe metszett kis kép van előttünk. A szarkofág domborműve helyett gyűrűbe való kámea. S e történeti és szerelmi *médailonképecskék*, melyek a *parnasszista szonettírók modorára emlékeztetőleg*, nyugodtak és művésziek, mégis mélységesen líraiak. Kámeák vagy kis szobrocskák, csodálatosan kemény, tömör, ünnepi és egészen új magyar nyelv bronzából kimintázva . . .”⁸¹ A Vörösmartyék újításához kapcsolódó magyar szonettek annak a folyamatnak a betetőzését jelentik tehát (nyilván csak egyelőre), amit Zrínyi indított el heroikus, illetve moralizáló epigrammainak két ciklusával.

Az új magyar költészet „epigrammája” a szonett: a „magyar szonett”, s ennek bölcsőjét Balassi és Zrínyi ringatta egykor. Költészetünknek négy évszázadon át kellett alakulnia, izmosodnia ahhoz, hogy a modern világirodalom és a nemzeti hagyomány elegyítésével *megújítva*

⁸¹ Babits Mihály: *A férfi Vörösmarty*. Nyugat, 1911. = *Esszék, tanulmányok*. I. köt. Kiad. Belia György. Bp. 1978. 229–230. Babits negyedszázaddal későbbi Vörösmarty-tanulmánya (*A mai Vörösmarty*, 1935) megerősíti, hogy a Nyugat első nemzedéke az Ábrányi Emilek, Szabolcskák és Pósák korában tudatosan nyúlt vissza Vörösmartyhoz: „A Várad Antalok és Ábrányi Emilek kora volt ez, másfelől pedig a Szabolcskáké és Pósáké. Nekünk, szigorú fiataloknak, nagyon sommás ítéletünk volt erről az egész korunkbeli költészetről. Nem volt ez a mi szemünkben más, mint üres szónoklat vagy útszéli érzélgés. Egyik oldalon a frázis, másikon a nóta! . . . Akit az igazi költészet dekadens szomja izzaszt, az külföldre vetette tekintetét. Francia és angol költőkért rajongott, modern és hipermodern versekért . . . az idegen kincsek látása eszméltetett rá a saját gazdagságunkra . . . egy új Vörösmartyt fedeztünk föl. Egy költőt, akit senki sem ismert, és senki sem sejtett! Egy halott költőt, aki modernebb volt minden elevennél! Egy klasszikust, aki idegesebb és izgatottabb minden dekadensnél! Egy nagy nemzeti költőt, aki európaibb minden nyugatosnál! Egy igazi mintanyugatost, őszület és példaképünket!” Babits Mihály: *I. m.* II. köt. Id. kiad. 483.

végleg kiérlelje ezt a reneszánsz versformát. Klaniczay Tibor rendkívüli érzékenységgel sejtette meg, hogy Balassi a róla elnevezett strófát – bárhonnán, bármily messziségből eredjen is – „a tudós műköltészet formájának, a szonett magyar megfelelőjének érezhette”, hiszen „a strófa önmagába zártága, a sajátosan párhuzamos és az ölelkező rímelés valóban ehhez teszi hasonlóvá”.⁸² A Balassi-strófás szerelmi „szonettet” Zrínyi formálta hősi epigrammává; Kölcsey és Vörösmarty meg az ő nyomdokán járt; majd pedig e nagy romantikusok tömörségéből is erőt merítve a Nyugat első generációja szellőztette ki a „franciás magyar szonettek” friss légáramával történelmünk hőseinek elfonnyadt verszozorúktól dohos panteonját.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

MÓRA FERENC ÉS KATONA JÓZSEF*

A Móra-életmű egészében Katona Józsefről szóló írásai nem különösbbe jelentősek, s inkább Katona utóéletének kutatóját érdekelhetik, mint azokat, akik Mórát ünneplik centenáriuma alkalmából. Kettőjük kapcsolatának, e szűk és kevés eredménnyel biztató témának elővételét legföljebb az mentheti és magyarázhatja, hogy az irodalomtörténeti kutatásban – tudomásom szerint – eddig még nem esett róla szó.¹

Mórának három Katona Józsefről szóló írása jelent meg, tudunk továbbá arról, hogy élete utolsó szakaszában egy Katona életét bemutató regény terve foglalkoztatta. A Katonáról szóló írások közül az első egy diákkori óda: *Katona József emlékezete*. 1897. június 20-án a Kecskeméten tartott tornaversenyre a városba érkezett tanulóifjúság

⁸² Klaniczay T.: *A szerelem költője*. Id. kiad. 286–287.

*Rövidített formában elhangzott a Móra Emlékbizottság ünnepi ülésén Szegeden 1979. július 19-én.

¹Móra Katonáról írt művei, továbbá azok az interjúk, amelyekben tervezett Katona-regényéről nyilatkozott, nem szerepelnek Hajnóczy Iván 1930-ban megjelent Katona-bibliográfiájában, ill. a bibliográfiája folytatásaként készített jegyzetei között (megtalálhatók a kecskeméti megyei könyvtárban), holott a Katonával kapcsolatos szépirodalmat is regisztrálta. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* Katona-fejezetébe már bekerült a *Kopolyakút*. (2. köt. Bp. 1975. 509.)

megkoszorúzta Katona szobrát. A koszorúzó diákok közül – így olvassuk a helyi lapban – „kitűntek a félegyháziak, a kik a Hymnust elénekelvén, Móra Ferenc gimnáziumi tanuló lépett az emelvényre s szavalta el erre az alkalomra írt következő lendületteljes költeményét” – s közli a lap a terjedelmes, 11 nyolc soros strófából álló ódát.² Móra 33 évvel később visszaemlékezve erre az ünnepségre azt is megírja, hogy zuhogott az eső, s Szalay tanár úr, áldott irodalomprofesszora nyilván csak azért jelentette ki, hogy egészen szabatos ódát mívelt, mivel kerek gallérja kukuláját úgy a fejére húzta, hogy csak lelkes gesztusait láthatta, alkotásából egy hangot se hallott.³

Az ódáért különben Mórának nem volt oka szégyenkezni: nem rosszabb, noha nem is jobb, mint többi diákkori zsengéje. A *Móra Ferenc ifjúkori versei*⁴ című kötetből valószínűleg azért maradt ki, mert nem Félegyházán jelent meg, ahonnan Mezősi Károly a kötet anyagát gyűjtötte, hanem – mint említettem – Kecskeméten. Móra 1933-ban, a kecskeméti reáliskola önképzőköréhez intézett levelében mint „elsőutolsó” ódáját említi a költeményt, hozzátéve, hogy azóta se látta,

² Kecskeméti Lapok 1897. jún. 27.

³ *Kopolyakút.* = M. F.: *Napok, holdak, elmúlt csillagok.* Bp. (1935.) (a továbbiakban: *Napok* . . .) 21. – Egyébként Móra ekkor már nem volt diák: 1897. jún. 11-én tett érettségi vizsgát. Vö. [Péter László] P. L.: *Móra Ferenc élete dátumokban.* = Somogyi-könyvtári Műhely, 1979. 1–4. sz. 119.

⁴ *M. F. ifjúkori versei.* Mezősi Károly tanulmányával. (Szerk.: Péter László.) Kiskunfélegyháza, 1976. – Vajda László *Móra Ferenc írásai* c. bibliográfiája, Szeged, 1970. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 13.) tévesen a Félegyházi Hírlap 1897. jún. 20-i számát jelöli meg a *Katona József emlékezete* megjelenési helyéül. Lehetséges volna ugyan, hogy a költemény Félegyházán korábban megjelent, mint Kecskeméten, Fazekas István azonban, aki kérésre volt szíves ellenőrizni ezt az adatot, azt közölte velem, hogy sem a Félegyházi Hírlapban, sem a Félegyházi Híradóban nem jelent meg a vers, a Hírlapnak nem is volt jún. 20-i száma. Móra István is arról írt *Feri öcsém ifjúsága* c. emlékezésében (Magyar Hírlap 1935. márc. 10., újból: M. I.: *Hazaemlékezések,* Szeged, 1979. 89–101.), hogy Móra Ferenc Félegyházán megjelent diákkori verseinek az egykorú lapok hiánya miatt nem tudott nyomára akadni, Kecskeméten azonban számon tartják és őrzik az ott megjelent Katona-ódát, s ettől a verstől számítják irodalmi pályafutását. Móra István szerint különben Móra Ferenc 1897-ben, a Katona-óda írása idején hetedik gimnazista volt. (I. m. 95–96.)

„pedig nyomtatásban is megjelent akkor valahol.”⁵ Noha ifjúkori versei többségükben szerelmi dalok, akad azért közöttük a *Katona József emlékezetével* műfajilag egyező ünnepi óda is (pl. *Pusztaszeren, Avató, Március 15.*), így hát amikor első és egyben utolsó ódájaként említi, mintha kissé kiemelné zsenéi közül. Erre a kiemelésre vall az is, hogy ámbár azóta se látta, 1930-ban írt Katona-émlékezését, a *Kopolyakút*at ennek az idézésével kezdi. Négy sort citál belőle, a lényegét tekintve híven, szavaiban azonban pontatlanul – ez is azt igazolja, hogy a költemény szövege nem volt előtte, emlékezetében azonban élt, legalábbis ez a részlet. Az is figyelemre méltó, hogy ez az a négy sor, amelyen a költemény mai olvasójának is megakad a szeme, amelyben legtöbb költői invenciót talál. Az eredeti szöveg szerint:

Mert Bánk-Bán kinteljes történetében
Ítéletet magad mondtád ki rád.
Az elbukó nagynak fejjörgetése
És összerogyta tetragediád.

Az 1930-ban emlékezetből idézett változat:

Ó, halhatatlan kecskeméti Bánk bán,
Ítéletet magad mondtál ki rád:
Az elbukó nagynak fejjörgetése
S hamvába holta öntragédiád . . .

Annak az érzésnek, hogy Bánk tragédiája és a szerzőé mintegy egymásra vetül, nem a diákköltő Móra az első kifejezője. Az azonban, hogy Bánk tragikus összeomlásának legmegrázóbb képét választja Katona élettragédiájának kifejezéséül, az ő leleménye. „Az elbukó nagynak fejjörgetése”, ez az emlékezetében szó szerinti pontossággal megőrzött kép ugyanis a *Bánk bán* ötödik felvonásából való: a Melinda holtteste mellett összeomló Bánk elviselhetetlen fájdalomát érzékelteti ez a színi utasítás: „fejét a földhöz nyomva görgeti”. (Csupán érdekességként említem, hogy Bánknak ez a mozdulata később Juhász Gyula képzeletét is megfogta. *A pusztában kiáltó szó* című Katona-novellájában találjuk az elkeseredett Katonát ábrázoló következő mondatot: „Szinte a fejét görgette már kinjában . . .”).⁶

⁵ *Móra Ferenc levele a réaliskola ifjúságához*. Kecskeméti Lapok 1933. jan. 26. Nyilván Móra idézett megjegyzésére válaszul jelentették meg Kecskeméten újra a költeményt: *Móra Ferenc Katona-ódája*. Kecskeméti Lapok 1933. febr. 12.

⁶ Juhász Gyula: *Holmi*. Bp. [1929.] 80.

Móra Katona-ódája a meg nem értettségben, a költői dicsvagy kielégítetlenségében látta Katona életének tragédiáját. E tekintetben – mint látni fogjuk – a *Kopolyakút* Katona-portréjában meg regénytervében sokat változik majd Móra nézete, a költő emberi sorsának tragikumai azonban mindvégig meghatározó tényezője marad róla kialakított képének.

Móra íróportréinak jellemző vonása, hogy nem annyira a mű, inkább az ember áll a középpontjukban, s hogy gyakran vesz elő életrajzi apróságokat, egyéniséget, kort, helyzetet érzékeltető anekdotákat. „Kellenek ezek az apróságok – írja –, mert ezek elevenítik meg a kő- és bronzembereket, akik hallgatag-mereven állnak az utcák nyüzsgése és az iskolaszobák dongása felett. Ezek azok a szextánsok és teodolitok, amelyekkel a hegyek magassága távolból is megmérhető.”⁷

A Világ 1926. újévi számában jelent meg *A mester leveleiből* című elbeszélése.⁸ A címben említett mester: idősebb Katona József, a költő apja, a kecskeméti takács. Pesten tanuló fiához intézett nyolc levelét Miletz János publikálta még 1886-ban: ez a publikáció lehetett Móra forrása.⁹ A Miletztől közölt nyolc levél közül kettőből, a Miletz számozása szerinti elsőből és hetedikből idézett, nem szó szerinti pontossággal, ugyancsak Miletztől vehette az idős Katona jellemzésének néhány tárgyi mozzanatát. Mindez azonban csak kiindulás: a tulajdonképpeni történet, egy harmadik levél s a kíséretében Pestre küldött száz forint teljesen Móra leleménye. Stílusában ez a harmadik levél is illeszkedik a valódiakhoz, de humoros-könnyes hangulata ugyanakkor félreismerhetetlenül a gyerekkorára, szüleire emlékező Móráé. Még mielőtt az elbeszélés végére illesztett, csillaggal elválasztott mondatokat olvasnánk, máris sejtjük, hogy az idős Katona és felesége Móra Márton és Juhász Anna vonásait is magán viseli. Az említett mondatok igazolják sejtésünket: „Vagy nem is egy öreg remekes takács írta ezt a ríkató levelet rossz fiának, hanem egy remekes szűcs, szintén kádenciakedvelő poétás

⁷ M. F.: *Tömörkény. Napok* . . . 260.

⁸ További közlései: Délmagyarország 1929. febr. 2.; uo. 1933. máj. 7.; Kecskeméti Lapok 1933. máj. 9. Felhasználta Móra a kiskunfélegyházi „Öreg Diákok” kultúrűnnepélyén 1933-ban tartott előadásában is: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Bp. 1962. (a továbbiakban: *Daru* . . .) 393–396.

⁹ Miletz János: *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*. Bp. 1886. 45–53. A Miletztől publikált leveleket használta fel Váradi Antal *Az öreg takács levelei* c. tárcájában (*Az Újság* 1910. ápr. 8.). Nem lehetetlen, hogy Móra ezt is ismerte.

ember, aki ha meglátta az ablakon keresztül, hogy könyvlevelet visz a szél az udvaron, letette a félbe subát és föl se vette addig, még el nem fogta a szélhajtotta papírt és meg nem nézte, mi van arra írva? Nem tudom, nem tudom. Hiszen a kecskeméti takács városa olyan közel van a félegyházi szücs városához és a szegény szücsné is csak olyan hétköznapi kartonruhában állt oda a jó Isten színe elé, mint a szegény takácsné.”¹⁰

Móra Katona-élményének további alakulásában azért tűnik jelentősnek ez a kis elbeszélés, mert benne a félegyházi szücs fia szinte azonosul a kecskeméti takácséval. Nem a szobrával áll már szemben, mint három évtizede Kecskeméten valóságosan is, jelképesen is, hanem vele egy sorból származó emberként igyekszik megérteni.

A Katonáról maradt gyér és megbízhatatlan hitelű adatok nem teszik lehetővé, hogy egyértelmű kép alakuljon ki élete utolsó évtizedéről, kecskeméti ügyész koráról. Szubjektív vele-, ill. beleérzéstől is függ, csalódott, kiégett lelkű embernek látja-e valaki a drámaköltői pályát félbehagyó Katonát, vagy jólétet és megbecsülést élvező, életével elégedett tekintélyes hivatalnoknak. Irodalomtörténetünkben hosszú ideig az elsőként említett kép uralkodott; erős, noha véglegesnek nem tekinthető fordulatot hozott a második vonásainak hangsúlyozásával Hajnóczy Iván *Katona József Kecskeméten* című, 1926-ban megjelent könyve. „Közhelyé vált irodalomtörténetünkben – írta Hajnóczy –, hogy Katona színészi és drámaírói törekvései megghiúsultán elkeseredve vonult vissza szülővárosába, s ez és még talán szerelmi keserősége vitte korai sírjába. A föltevés amily regényes, éppoly tetszetős [. . .] Azonban [. . .] tárgyi alapja nincs a föltevésnek.” A továbbiakban elmondja Hajnóczy, mennyire ragaszkodott Katona mindig szülővárosához, családjához és választott élethivatásához, a jogászi pályához, s így zárja a hazatérés okaival foglalkozó fejtegetését: „29 éves fiatalságával túltéve magát ifjúkora örömen-búján, öntudatos tervszerűséggel törekedett haza szülővárosába.”¹¹

Bizonyítékom nincs arra, hogy Móra ismerte Hajnóczy könyvét; tőle függetlenül is kialakulhatott Hajnóczyéval sok tekintetben egyező képe a kecskeméti ügyész Katonáról. Idézem erre vonatkozóan néhány mondatát. A *Kopolyakút*-ban írja: „Amúgy bizonyosan szebb, ahogy Gyulai Pál látta, aki sose volt akkora költő, mint Katona-tanulmánya néhány

¹⁰ A Délmagyarország 1933. máj. 7-i számában, a Kecskeméti Lapokban és a *Daru* . . .-ban megjelent változattól hiányzik ez a rész.

¹¹ Hajnóczy Iván: *Katona József Kecskeméten*. Kecskemét, 1926. 27–29.

lapján. A magányos akác a pusztán. A töröttszárnyú pusztai sas a tyúk-udvaron. A rab oroszlán, akinek végtelen birodalom helyett adának egy iroda-ketrecet. Én is ilyennek láttam, mikor ódát szavaltam neki.”¹² Regénytervéről való nyilatkozataiban olvassuk: „... egy regényt szándékozom írni, amelyben szembeszállok azzal az irodalmi felfogással, amelyet Gyulai Pál is vitat, hogy Katona József boldogtalan ember volt, mert a *Bánk bánt* kudarc érte, és neki ennek folyományaképpen Kecskeméten kellett leélnie életét. Én azt akarom kimutatni, hogy igenis száz évvel ezelőtt is volt kultúra a magyar városokban.”¹³ „Le akarom fejteni Katona József alakjáról azt a romantikus jelmezt, amibe Gyulai Pál öltöztette teljesen alaptalanul. Katona József figuráját úgy tanultuk, úgy ismertük meg, hogy nagyon boldogtalan ember volt, amikor hazakerült Kecskemétre. *Hát ez nem igaz.* Katona József a legboldogabb és legmegelégedettebb emberek közé tartozott és talán teljesen meg is feledkezett arról, hogy megírta egyszer a *Bánk-bánt*. Az öreg Katona-takács fia belekerült Kecskemét úritársaságába, régi urakkal komázott, ivott, vadászott és velük élte a vidéki magyar városok úri társaságának hangulatos, zajos életét. A kecskeméti urak barátja és mulatócímborája volt annak a Katona-takácsnak a fia, akinek a köszöntését sem igen fogadták azelőtt Kecskemét uccáin.”¹⁴ „Nincs igaza Gyulainak, amikor azt állítja, hogy Katona tragikumuma a „*Bánk bán*” bukása volt. Nem lehet az, hogy egy fiatal embert ennyire letörjön a kudarc. Katona József igen vidáman élt, tekintetes urak között tivornyázott nagy jókedvvel.”¹⁵

Ismételtem: nem szükséges föltétlenül Hajnóczy könyvének hatására gondolnunk, de ha Móra olvasta is ezt a művet, magyarázatot kíván, miért tette magáévá – helyenként jelentősen túlozva is – a szemléletét. Azt hiszem, néhány feltevést megkockáztathatunk ezzel kapcsolatban.

A *Kopolyakút* írása előtti évben, 1929-ben adták át Mórának Kiskunfélegyháza díszpolgári oklevelét. Az ebből az alkalmából rendezett ünnepségsorozat megízleltette vele a szülővárostól nyert dicsőség hasonlíthatatlan édességét. „Régen, valamikor mint mezítlásbas, toprongyos gyereket a városháza kapujából elkergetett Dobos bakter, s most dísz-

¹² *Kopolyakút. Napok* . . . 24–25.

¹³ *A kiskunfélegyházi „Öreg Diákok” kultúrünnepélye. Daru* . . . 393.

¹⁴ [Magyar László:] *Móra Ferenc regényt ír Katona Józsefről.* Magyar Hírlap 1933. nov. 12. 25.

¹⁵ Rónay Mária: *Utolsó interjú Móra Ferencsel.* Literatúra 1934. febr. 15. 53–55.

polgárságot nyújtanak felém. Ilyen csodák a magyar életben nemigen történnek, csak az Ezeregyéjszaka meséiben [...]” – írta hasonló jellegű mondatok egész sora közepette.¹⁶ A szülővárosától nyert megtiszteltetés fényében nem láthatta-e diadalmenetnek a kecskeméti takács fia 1820-i hazatérését is? A fiatal jogász nemcsak magas tisztséget nyert városában, hanem egyedül itt írói dicsőséget is: *Bánk bánját* ünnepi külsőségek között jutalmazták meg. Móra, bizonyára Miletztől véve az adatot,¹⁷ úgy tudta, hogy *Bánk bánját* a kecskeméti jutalomból nyomtatta ki, ezért írta: „Hogy Bánk bán-unk van, abban ezeknek a parlagi címéseknek [ti. a kecskeméti tanácsuraknak] több érdemük van, mint Katona kora egész hivatalos irodalmának.”¹⁸ Nem érződik-e ennek a mondatnak a hangsúlyában a magát a fővárosi irodalomból mindig egy kicsit kirekesztettnek érző Móra szubjektivitása is?

Több írásában is vallott Móra arról, hogy belőle nem az lett, aminek készült, még az irodalomban sem, hiszen költő szeretett volna lenni. „Soha nem azt tettem, amit tenni akartam, hanem mindig csak azt, amit parancsoltak. Ha azt parancsolták volna, hogy színdarabot írjak, ma színdarabíró lennék, ha az asztalosmesterséget parancsolta volna rám egy nálam nagyobb úr, akkor ma asztalokat csinálnék.”¹⁹ Nem kétsé-

¹⁶ M. F.: *Diszpolgárság. Daru* . . . 316.

¹⁷ Miletz i. m. 71.: „A költő az egész összeget [ti. a Bánk bánért kapott jutalmat] dráma-irodalmunk ezen legnagyobb szellemi termékének kinyomtatására fordította, mely Trattner Károlynál még 1821-ben meg is jelent. Így lett megmentője Kecskemét akkori községtanácsa, még nem is sejtve, a legnemzetibb eredeti drámánknak, mely máskülönben a kora által félreismert nagy költő egyéb kéziratban maradt színműveivel együtt szétszóratott volna.” Minthogy azonban a Bánk bán megjutalmazása előtt, 1820. nov. 15-én megjelent (ld. a Tudományos Gyűjtemény 1820. évi 10. kötetéhez mellékelte könyvjegyzéket és a Hazai és Külföldi Tudósítások 1820. nov. 18-i számát), a Miletznél s másoknál is (pl. Hornyik József: *Katona József emlékei*. = Kecskeméti nagy képes naptár, 1893. 98–101.) található föltételezés elesik. Minden valószínűség szerint a Bánk bán megjelentetéséről beszél Katona dramaturgiai tanulmányának a „nyomtatásbeli szükség”-ről szóló részében így: „elég áldozat az tőle [ti. a kiadótól], ha az ingyen kapott darabot kinyomtatja, és az esztendőig izzadó író két nyomtatvánnyal kifizeti.” (*Katona József összes művei*. 2. köt. Bp., 1959. 81.)

¹⁸ *Kopolyakút. Napok* . . . 30–31.

¹⁹ *Szegedi életem 25. évfordulója. Daru* . . . 181.

ges, hogy van ebben az önjellemzésben túlzás, de pontosan abban az irányban, mint Katonáról adott jellemzésének ezekben a mondataiban: „Végzi dolgát, hol szívből, hol kötelességből [. . .]”; „[. . .] talán teljesen meg is feledkezett arról, hogy megírta egyszer a Bánk-bánt”; „Nem lehet az, hogy egy fiatal embert ennyire letörjön a kudarc”.²⁰ Nem kívánom titkolni, nem tudok egyetérteni azzal a szemlélettel, amely szerint a kecskeméti ügyész, a férfivá érett Katona könnyedén túltette magát drámaírói pályája kudarcán, s ezen a téren tett próbálkozásait afféle gyermekbetegségnek tekintette, amelyből szerencsésen kigyógyult. Mégis úgy érzem, Móra nem jár hamis nyomon, amikor Katona életvitelének a körülményekkel megalkudni képes polgáris komolyságot mutatja meg. „Nem hétszilvafás nemes, aki elbohémkodik a hét szilvafát is, hanem alföldi cívis, aki szőlőt vesz és eperfát ültet a

²⁰ *Kopolyakút. Napok . . . 22.*; Magyar László i. m.; Rónay Mária i. m. Úgy tűnik, Móra Katonáról való elképzelését egy képzőművészeti alkotás is befolyásolta. „[. . .] az asztalomon fekszik Kecskemét meghívója a vasárnapi centenáris ünnepre. A nemes város bojtjaival összefűzött emléklapról a kecskeméti főfiskális képe néz rám. Úgy, ahogy Roskovits az egykorú arcképről megszépítette a városi tanácsterem számára. A szem szelíd mélabújából megismerni a költőt, ezt kötelessége volt így csinálni a piktornak. Ez a Gyulai Pál felejthetetlen Katonája, aki legyilkolt eszméi és elevenen eltemetett érzései fejfáin borong. Csak azt nem tudom, hogy a főfiskális csakugyan viselte-e barna-piros arcán ezt az örökös gyászt a dicsőség ellobbant lidérceéért? Hanem azt biztosra veszem, hogy a jó kiállítás, a kemény tartás, az a magától való póz, amellyel a pecsétgyűrűs kéz hátracsapta a csípőről a zsinóros attilát: ez az övé. Ez a kecskeméti tekintetes úr, aki tudja, hogy ő kicsoda.” (*Kopolyakút. = Napok . . . 22.*) Érdemes a Roskovics-képnek ezt a jellemzését összevetni a Katona arcképeivel foglalkozó művészettörténész, Sümegi György véleményével. „Roskovics reprezentatív portrét festett. Katonát választékos öltözetű városi tisztviselőnek, magabizó embernek mutatja be. E megoldásba belejátszik a századforduló hivatalnok-képe, ami Roskovics lélektelen naturalizmusával ötvöződve nyer képi formát. Ez a kép így messze távolodott a hitelesebb ábrázolásoktól.” Sümegi csupán a Mórától kifogásolt szemet, továbbá a szemöldököt és a bajusz állását mondja hitelesnek, a korábbi ábrázolásokkal egyezőnek Roskovics festményén. (Sümegi György: *Katona József múlt századi arcképei*. Cumania VI. köt. 1979. 135.)

présház elé” – írja a *Kopolyakútban*,²¹ érezhetően Kisfaludy Károly életvitelével állítva szembe a Katonáét.

Móra mégis jobban érti, bensőségebben érzi az igazi Katonát, semhogy magába fojtott fájdalma fölött elsiklana. A *Kopolyakút* stílusának az elsődleges értelmet színező, sőt gyakran megkérdőjelező felhangjai árulkodnak erről. Ezt érezzük például, amikor a kecskeméti főfiskális így füstölög Kisfaludy sikerein: „Hát hiszen ez is csak valami, ez a pesti tapsikolás. Utóvégre nem lehet mindenkiből kecskeméti főfiskális.”²² Maga a cím, az egyéniség és pálya jelképéül választott *Kopolyakút* meg éppen nem sikeres ember és töretlen pálya képét állítja elénk. A beomló, eliszaposodó pusztai kút – ahogy Móra írja – „Zöld sírhalom a sárga sivatagban.”²³ „Egészen biztos az, hogy a kopolyakútból márványos szökőkút lesz, ha a kecskeméti takács fia ottmarad a pesti színjátész társaságnál, hol húzni, hol tolni Thespis kordéját” – kérdezi. „Mindenkinek be kellett látni, hogy egészen derék ember lett belőle, aki véglegesen jóba foglalta magát és nem könnyelműsködte el az életét” – kapjuk a feleletet.²⁴ Ha jól odafigyelünk, lehetetlen nem érnünk itt is a fájdalmasan ironikus felhangot, mint érezhettük az imént az urak közé való emelkedés meg a tivornyázó jókedv festésének túlzásaiban is. Móra íróportréiban gyakran felfedezhető a szándék, hogy irodalomtörténeti közhelyekkel szemben újat, mást mondjon. Így volt ez a Katona-portréban is; a szándékot azonban a mélyebb hitelesség – úgy érzem – visszakozásra készítette.

Más módon is túljutott Móra szándékolt Katona-képén. Láttuk, milyen fontosnak tartotta, hogy a szegény takács fia Kecskemét úri társaságának egyenrangú, megbecsült tagjává vált. Ugyanakkor a *Kopolyakútban* is, a regénytervben is szerepel egy viszonzatlan szerelem mint Katona életének igazi tragédiája. Ez egy Gyulainál is, másutt is előadott anekdotára megy vissza:²⁵ e szerint Katona legmeghittebb barátját, Elszánt Ferenc pesti ügyvédet végakaratóban azzal bízza meg, hogy halála után az ujján viselt gyűrűt adja át szíve választottjának. Ez meg is történt, a szeretett nő azonban visszautasította a gyűrűt: „Van az elhunytnek elég testvére, a kik jobban fogják azt használni” – mondta a hagyomány szerint.²⁶

²¹ *Kopolyakút. Napok . . .* 23.

²² Uo. 24.

²³ Uo. 26.

²⁴ Uo. 26–27.

²⁵ Gyulai Pál: *Katona és Bánk bánja*. Bp. 1907². 169–170.

²⁶ Uo. 170.

Nem tudjuk, ki lehetett ez a nő, azt sem, hiteles-e a történet. Móra a *Kopolyakútban* csupán „asszony”-ként, tervezett regényéről való nyilatkozataiban „egy kecskeméti szépasszony”-ként említi. A visszaütés mondat a *Kopolyakútban* így található: „Maradt utána elég szegény rokon, adja azoknak, ők jobban hasznát tudják venni”, a regényről szóló nyilatkozatban, amely szerint nem a barát, hanem az elhunyt költő apja vitte el a gyűrűt a szépasszornynak, így: „sokkal nagyobb szüksége lesz rá maguknak, mint nekem.”²⁷ A visszaütés mondatban, úgy is, ahogy a hagyomány megőrizte, de úgy talán még inkább, ahogy Móra megformálta, érződik bizonyos társadalmi lekiécsinylés is az elhunyt szegény rokonaival, családjával szemben. Az az asszony, akiről itt szó van, nemcsak férfiként utasította vissza Katonát még halálában is, hanem – úgy tűnik – társadalmilag sem tartotta magával egyenrangúnak. Ha Móra megírta volna tervezett regényét, minden valószínűség szerint megerősítette volna a szerelmi csalódásban rejlő társadalmi motívumot. Gondolhatunk itt arra is, hogy a kecskeméti szépasszont alighanem Végh Franciskával, a kecskeméti főbíró leányával azonosította volna, akiért a fáma szerint Katona hiába epekedt: egy katonatiszthez ment férjhez, s annak korai halála után sem bátorította közeledésre imádóját.²⁸

„Az utóbbi időben sokszor leutaztam Kecskemétre, ott tanulmányoztam a városi múzeum levéltárát, gyűjtöttem néhány adatot a Katona-család történetéből, és így sikerült az öreg Katona takácsról néhány jellegzetes dolgot feljegyezni” – mondta Móra 1933. jan. 22-i

²⁷ *Kopolyakút*. = *Napok* ... 31. – Rónay Mária i. m. 54.; – hasonlóképpen Magyar László interjújában is.

²⁸ Katona Végh Franciska iránti szerelméről: Csanádi Sámuel: *Katona József szerelme*. Kecskeméti Lapok 1882. 30. sz. Ismertebb művek is említik: Zilahy Kiss Béla (Június): *Katona József élete*. = K. J.: *Bánk bán*. Bp. 1899, Pesti Napló. LXXXI.; Rakodczay Pál: *Katona József élete és költészete*. Pozsony–Bp. 1901. 22. A Bács-Kiskun megyei Levéltárban található egy Végh Franciska nevében, Katona József kezével írt folyamodvány, amelyben az özvegységre jutott asszony kávéház nyitására kér engedélyt. (Ld. Joós Ferenc: *Katona József hivatali irataiból*. Cumania VI. köt. 1979. 95–96.) Van olyan – véleményem szerint megalapozatlan – föltételezés is, hogy gyűrűjét hajdani szerelmének, Dérynének küldte el Katona. (Váry István: *Romantika Katona József életéből*. Kecskeméti Lapok 1925. nov. 11–14.)

félegyházi előadásán.²⁹ Magyar László úgy tudja, hogy 1930-ban, a Katona halálának centenáriuma alkalmából rendezett ünnepségek idején töltött Móra hosszabb időt Kecskeméten, „és sok érdekes, korábban egészen ismeretlen anyagot gyűjtött össze róla.”³⁰ Nem kívánom kétségbe vonni, hogy Móra tényleg tanulmányozott Katonára vonatkozó kéziratot is – így bizonyosan látta az 1930-ban a kecskeméti múzeumban rendezett Katona-kiállítást –,³¹ az általa említett adatok, tények, konkrétumok azonban mind fellelhetők különféle publikációkban is. Így az idősebb Katona leveleit és jellemzését – mint már említettem – Miletz János könyvéből vehette, ugyancsak innen „Sárközy és Gassich tanácsos uraimék” nevét, továbbá ezt a különös jóslatot: „... majd meglátjátok, hogy engem ér valami Malachiás napja körül. Vagy sok pénzem lesz, vagy megnősülök, vagy meghalok.” Megtalálta Miletznél Katona pénztárlapjának a *Kopolyakút*ban idézett utolsó bejegyzését is: „Április 16: Szabó Pál perében 12 húszas, az az 10 forint.”³² A gyűrűvel kapcsolatos történetet – mint a szövegezés hasonlósága tanúsítja – valószínűleg Gyulaitól vette.³³ A *Kopolya*

²⁹ *Daru* . . . 393.

³⁰ Magyar László: *Móra Ferenc élete*. Bp. 1966. 185. A Katona-centenárium ünnepségein Móra valóban részt vett, A Dugonics Társaság képviselőjében a következő szavakkal koszorúzta meg Katona új síremlékét: „Dugonics András városából hoztam ezt a koszorút Katona József városába, erre a csodálatos pontjára a magyar földnek, ahol már száz év előtt is megtermett a babér. Hódolatukat hozták a vidéki írók az irodalom halhatatlanjának, a takácsmester fiának, aki a magyar irodalom Tiborcával a magyar irodalom nagyura lett.” (*Katona József új síremlékének felavatási ünnepélye halála évszázados fordulóján*. Kecskemét, 1931. 39.)

³¹ A Katona-emlékkiállítás katalógusa a főntebb említett kiadványban: 47–55.

³² Sárközy és Gassich: *Kopolyakút*. = *Napok* . . . 24. – Miletz i. m. 84., 88–89.; Katona idézett jóslata: uo. 24. – Miletz i. m. 79.; a pénztárlapó bejegyzése: uo. 28. – Miletz i. m. 71.

³³ A vele készített utolsó interjúban a gyűrű-történetnek egy teljesebb, színesebb változatát mondta el Móra: Katona „nagyon szerelmes volt egy kecskeméti szépasszonyba, aki nem viszonozta a szerelmét, sőt tudni sem akart róla. Ő ennek ellenére, *gondolatban* eljegyezte magát az asszonnyal és ennek a képzeletbeli eljegyzésnek emlékére állandóan viselt egy gyémántgyűrűt. – Meghagyta az édesapjának is, hogy halála után, mielőtt leltároznák a homiját, húzza le a gyűrűt és

kürban említett két további adat a Figyelő c. folyóirat 1884.-i évfolyamának két közleményére vezethető vissza: „a kazalgyújtogatásban vét-kesnek talált Kanász Nagy Antal”, Katona egyik vádlottja, ott Kanász Szabó János névvel szerepel (Móra emlékezetében pontatlanul ragadhatott meg a név és a bűneset, ott ugyanis erdőgyújtogatásról van szó), az orgazdaság miatt felelősségre vont Valentin zsidó története azonban egyezik a Figyelő közleményében és Móránál.^{3 4}

Sajnos, semmiféle adatunk sincs arra, meddig jutott Móra a Katona-regényhez való anyaggyűjtésben. Az sem állapítható meg, Katona teljes élettörténetét kívánta-e regényében feldolgozni, vagy csupán a nyilatkozataiban mindig emlegetett utolsó évtizedet.^{3 5} Katona hivatali mun-

küldje el az asszonynak. Apja teljesítette is kívánságát, de az asszony visszaküldte a gyűrűt azzal, hogy tartsák meg, mert az árát használhatják majd, – „sokkal nagyobb szüksége lesz rá maguknak, mint nekem” – üzenté az öreg Katonának. Hát ha van tragédia, ami még a sír fenekén is megmozdíthatja a holtakat, akkor ez az a tragédia, ez volt Katona József tragikumuma.” (Rónay Mária i. m. 54–55.) Ebben az interjúban az előadott történettel kapcsolatban a Kecskeméti Figyelő egy lábjegyzetét említette Móra. Ilyen lap vagy folyóirat tudomásom szerint nem volt, s a gyűrű-történetnek ezt a teljesebb, *gondolatban* való eljegyzést említő, vagy lábjegyzetben szereplő változatát eddig nem sikerült megtalálnom. (A kiemelés – talán Móra hangsúlyát jelezve – Rónay Máriától való.)

^{3 4} Kanász Nagy Antal, ill. Kanász Szabó János Bűnügye: *Kopolyakút. = Napok . . .* 23. – Csanádi Sámuel: *Katona József életéhez. = Figyelő* 1884. XVII. köt. 235–238.; korábban: Uő: *Katona Józsefnek egy védőirata. = Kecskeméti Lapok* 1883. 42. sz.; Valentin zsidó orgazdaságáról: Uo. 28–29. – *Katona József utolsó útja. = Figyelő* 1884. XVI. köt. 237.

^{3 5} Katona József életének szépirodalmi feldolgozásai szívesen választják tárggyul az utolsó évtizedet, ill. ennek egyes epizódjait, így pl. Juhász Gyula *A pusztában kiáltó szó* c., már említett elbeszélése, Komáromi János *Örök bú* c. novellája, Áprily Lajos *Magányos aktor Kecskeméten*, Rónay György *Katona Kecskeméten* c. költeménye. Katona életéről Kárpáti Aurél írt regényt *Él még Bánk!* címmel (Bp. 1955.). Kárpáti regényéről készített kritikájában Joós Ferenc említi, hogy Móra mellett Móricz Zsigmond és Mészöly Gedeon is foglalkozott Katona-regény tervével, s említi – sajnos, név nélkül – egy fiatal fővárosi író is, aki sok adatot gyűjtött össze Katonáról és koráról azzal a szándékkal, hogy regényt ír a Bánk bán költőjéről. (Kiskunság 1956.

kájáról levéltári polcfolyóméterek nagyságrendjében kifejezhető hatalmas anyag állt volna a rendelkezésére, ennek átbúvárlása azonban az életregény szempontjából kevés használható adattal kecsegtetett. Többel a Hajnóczy Iván két könyvében akkoriban publikált személyes vonatkozású anyag,³⁶ továbbá az a néhány szájhagyományban megőrzött Katona-anekdota, amelyeket Hornyik János tett közzé.³⁷ A kecskeméti sajtóban és Móra Kecskemétre írt leveleiben számos nyoma van annak, hogy élete utolsó hónapjaiban hívták, várták Kecskemétre, s ő készült is arra, hogy Kecskeméten írja meg regényét, „ahol még mindig az a levegő, azok az emberek élnek és úgy élnek, úgy gondolkoznak, mint Katona József idejében.”³⁸ Nemcsak a Móra-életműnek,

3. sz. 168.) A Katonáról szóló szépirodalmi alkotásokkal foglalkozik – 1930-ig bezáróan – Baros Gyula *Katona József emléke költészetünkben* c. tanulmányában. (Protestáns Szemle 1930. 384–391.)

³⁶ Hajnóczy Iván: *Katona József Kecskeméten*. Kecskemét, 1926.; *Katona Emlékkönyv*. Szerk.: Hajnóczy Iván. Kecskemét, 1930.

³⁷ Hornyik János: *Adomák Katona József életéből*. Kecskeméti Lapok 1882. 16. sz.

³⁸ 1932. ápr. 10-én a Dugonics Társaság képviselőjében, a Katona József Kör vendégeként, Mészöly Gedeon és Sík Sándor kíséretében járt Móra Kecskeméten. Lehetséges, hogy már ekkor szó esett a Katona-regény tervéről. A kecskeméti reáliskola ifjúságához intézett, 1933 januárjából való levelében dr. Fodor János önképzőkori vezetőtanárnak említi a regénytervet. (Kecskeméti Lapok 1933. jan. 26.) 1933. febr. 7-én kelt, Kecskemétre, ismeretlen asszonynak küldött levelében (megszólítása: „Drága Irénkém!”) többek között ezt írja: „Kecskeméti barátainak csakugyan ígéretet tettem arra, hogy egyszer oda megyek pihenni pár napra, a Katona-regény tervével is komolyan foglalkozom, de nyár előtt aligha lesz valami ezekből a tervekből s ki tudja, mi történik még nyárig?” (Bács-Kiskun megyei Levéltár.) Magyar Lászlónak a regénytervről szóló, 1933. nov. 12-i interjúját rövid bevezető szöveggel ellátva ilyen címmel közli a Kecskeméti Lapok 1933. nov. 14-i száma: *Móra Ferenc néhány hétre Kecskemétre jön és itt írja meg regényét Katona Józsefről*. A dec. 24-i szám *Móra Ferenc levele a Katona-regényről* címmel Móra Tóth Lászlóhoz intézett levelét közli. Ebben a regénytervről a következőket találjuk: „Kedves Lacikám, nagyon haragszom magyar druszádra – Magyar Lacikát értem – hogy azt a régi beszélgetést akkor írta meg a Magyar Hírlapban, amikor már elvesztette

a Katona-irodalomnak is fájdalmas vesztesége, hogy az író korai halála miatt a Katona-regény csupán terv maradt. Mű helyett szomorúságában is szép jelkép: a félegyházi szűcs fia a kecskeméti takács fiának kezét fogva távozott az életből.

OROSZ LÁSZLÓ

az aktualitását. Én megint fent vagyok – *rangrejtve* – egy pesti szanatóriumban . . . mert ott tartok erő tekintetében, ahol az innen-onnan három hónapos operáció idején. [. . .] Szóval most békén hagyjuk a Katona takács fiát.” Bodócs Gyula „. . . *Móra Ferenc gimnáziumi tanuló lépett az emelvényre . . .*” c. emlékező írásában (= Biztató. Antológia. Kecskemét, 1960. 63–65.), amelyben újra közölte 1897-i Katona-ódáját, említést tesz egy 1934. január közepén a kecskeméti polgármesterhez írt Móra-levelelről. Ebben azt kérte, hogy 3–4 hétig zavartalanul kutathasson a kecskeméti levéltárban Katona-regénye előkészítéséül. „A polgármester a Royal Szálloda legszebb lakosztályát foglaltatta le részére, s elrendelte, hogy minden iratot, okmányt, amit Móra Ferenc kér, el kell majd szállítani a Royal-beli lakására.” (I. m. 65.) A levelet nem sikerült megtalálnom. Ha Bodócs-tól ismertetett tartalma – mint valószínű – hiteles is, a dátum bizonyára téves: 1934. január közepén Móra már nem volt olyan állapotban, hogy ilyen tervvel foglalkozhatott volna. Az azonban bizonyos, hogy élete utolsó napjaiban is foglalkoztatta Katona. Rónay Mária négy nappal az író halála előtt készített interjúján kívül egy levélrészlet is tanúskodik erről. 1934. jan. 24-én írja Móra Kiss Lajosnak: „Ortutay Gyuszi, aki minden vasárnap nálunk ebédel [. . .] éppen most vasárnap mesélte nekem ezt a Katona Józsefről való bolondságot, – egy kicsit el is sírtam magamat rajta, mert most már odáig jutottak az idegeim, hogy sírva fakadok azon, a min nevetni kellene.” (*Móra Ferenc levelezéséből*. Sajtó alá rend. Kőhegyi Mihály, Lengyel András. 213. levél. – Sajnos, nem deríthető ki, mi volt ez a „Katona Józsefről való bolondság”. – Közölte a levelet Hegedüs András: *Móra Ferenc és Kiss Lajos barátsága*. Alföld 1974. 10. sz. 61–62. is.)

Az idézet Magyar László interjújának záró mondatából való.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

SZABADSÁGHARC – ÖNKÉNYURALOM – KIEGYEZÉS

VITA A MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE
VI/I. KÖTETÉRŐL*

KERÉNYI FERENC ELŐADÁSA

1848–1890. Ez a két évszám olvasható a *Magyarország története* VI. kötete I. félkötete címlapján. E csaknem fél évszázadra terjedő időszakból figyelmünket most arra a 363 oldalra fordítjuk, amely 1848/1849-cel, a magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc eseményeinek elemzésével foglalkozik, Spira György tollából. Több, a témáról írt összefoglaló műve és számos, nélkülözhetetlennek bizonyult rész tanulmánya utáni új szintézisét ezúttal csupán – területi korlátaink miatt – két szempontból vizsgálhatjuk. Szólni szeretnénk a korszakolás problémaköréről és néhány költőnk, jelesül Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály és Madách Imre 1848-as szerepéről.

A félkötet 1848 márciusával kezdődik. Az anonym (a szerzők által közösen jegyzett?) előszó tartalmazza indokolását, mely „nem kíván különösebb magyarázatot: 1848 márciusa, a polgári forradalom kezdete valóban új korszakot nyit Magyarország történetében.” (20.) Hogy mégsem ennyire egyszerű a helyzet, arra Kovács Endre főszerkesztői *Bevezetése* utal, amely a kettős kötődést hangsúlyozza: „Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a reformkori politikai küzdelmek drámai crescendója volt. Sűrítve fejezte ki mindazt a tervet, programot, mely a 40-es évek reformnemességének mozgalmában békés úton elérhetőnek tűnt, de végül is forradalomhoz vezetett. Ez a forradalom – tragikus elbukása ellenére – egy új korszak nyitánya a magyar történelemben.” (33.)

A korszakolás kérdését azért is érdemes újra felvetnünk, mert az az utóbbi évek szaktudományi összefoglalásainak egyik elvi gondjává nőtte ki magát: a 19. század magyar történelmének evolúciós és revolúciós szakasza, a reformkor és a forradalom mind gyakrabban válik egymástól. Szűkebb szakterületünkről hozva a példát: a magyar sajtótörténet 1979-ben megjelent, 1705-től 1848. március 15-ig terjedő

*A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1980. május 15-én tartott vitaülésének előadásai és hozzászólásai.

első kötete például a *Budapest története* IV. kötetére és éppen a most szóban forgó, akkor még nyomdában volt szintézisre utalt, mint olyan művekre, amelyek egy tulajdonképpen eldölt történetírói felfogást tükröznek. A sajtótörténet előszavában a korszakolás vitája után – szokatlanabb módon – a szerzők és a lektor közötti nézetkülönbséget rögzíthették, amihez Szabolcsi Miklós főszerkesztő hozzátette, hogy a megoldás helyességét a gyakorlat és a tapasztalatok tudományos elemzése dönti majd el.

Ezúttal fordított a kötetek megjelenésének sorrendje, mint a sajtótörténet esetében volt; a reformkorról szóló még csak készülében van, így jogos a kérdés: Spira György kárpótolja-e, kárpótolhatja-e olvasóját az utalások és hivatkozások gazdag rendszerével? És ezen a ponton – talán kár is bizonygatnunk – a 363 oldal hovatarozása már egyértelműen lényegi probléma.

A magyar liberális reformmozgalom programjának, az érdekegyesítésnek geneziséét az 1960-as évekre Barta István, Varga János, Szabad György és mások kutatásai nemcsak körülhatárolták, hanem a követelések alakulását, az osztálybázis szélesedését, a megvalósulás lehetőségét és korlátait, a vezető személyiség gondolatrendszerét olyan mélységig fel is tárták, hogy az eredményeket a legutóbbi szintézis, az egyetemi tankönyvnek készült *Magyarország története* III. kötete már általánosítva rögzíthette. Ennek lapjain feltárult, oktatható lett a rendszeres munkálatoktól és az első, liberális követeléseket tartalmazó megyegyűlési jegyzőkönyvektől az országgyűlési vitákon és a politikai pártot előlegező ellenzéki csoportosulásokon, egyleteken át az Ellenzéki Párt programjáig és az utolsó rendi diéta napirendjéig a magyarországi liberalizmus folyamata, minden erényével és hibájával, számos ellentmondásával. Az irodalom- és művelődéstörténet kutatója azt is tapasztalhatta, hogy a felvilágosodás eszmerendszerének számos vonását megőrizve továbbfejlesztő, a magyar fejlődés sajátosságaival számot vető érdekegyesítés a reformkori utolsó évtizedében szinte a korabeli tudatformák egészét átfogó ideológiává nőtte ki magát, amelynek hatásával, alkalmazási kísérleteivel a legtágabban vett kultúra minden területén találkozunk, a filozófiától az irodalomkritikáig, az erkölcsi felfogástól a társas érintkezésig és a divatig. Több történészünk – hosszabb névsorukból hadd említsük itt Vörös Károlyt – arra is végzett kutatásokat, hogy a társadalmi rétegzettség milyen fokáig hatoltak le az érdekegyesítés eszméi és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi formák, szokások. E kutatásokból (melyeket természetesen még folytatni, folytatnunk kell) annyi máris kétségtelen, hogy a hatás- és vonzókört túlzás „magyar nemesi közvéleményre” szűkíteni, mint azt szerzőnk (korábbi évtized terminológiájából megőrizve a kifejezést)

többhelyütt teszi. Anélkül persze, hogy eredeti szándékának megfelelően valóban egyetemes, a magyarországi társadalom minden osztályára és rétegére ható ideológiaiaként túlértékelnék az érdekegyesítést – eszméinek, gondolatainak hatását megtalálhatjuk a nemesi és nem-nemesi értelmiség, a németből érdekei szerint előbb magyarországi, utóbb magyarrá asszimilálódott polgárság, a mezővárosi parasztpolgárság soraiban is. Meghaladható, de meg nem kerülhető bázisát adta annak a világnézeti fejlődésnek, amelyen a radikálisok átmentek; ugyanígy nélkülözhetetlen alaprétege, iskolája lett (még vulgarizálódva is) a névtelen kisemberek nagyobb közösségben gondolkozásának és későbbi szabadságharcos magatartásának, mint arra – a régebbiről ismert források mellett – az újabban kiadott emlékiratok közül például Major István és Garzó Imre honvédtisztek feljegyzései utalnak. Az érdekegyesítő liberalizmus volt a „fősodor” a reformkor magyar politikai gondolkozásában, amelynek vezetői 1848-ban forradalmi helyzetben jutottak a lehetőséghez, hogy elképzeléseiket valóra váltsák. Ezt végiggondolva – végigtekintve nemcsak a Batthyány-kormány tevékenységének értékeléséhez kaphatunk biztosabb viszonyítási alapot, hanem a radikális és konzervatív nézetek jobb felméréséhez is.

Vizsgált félkötetünkben az ellenzéki pártprogram kialakulásának hosszú, nehéz és ellentmondásos folyamatára mindössze két oldal jutott (65–66.). Ezzel a szerző határozottan elvágta a reformkori utalásrendszer szálait, több szemléleti és arányproblémát teremtve önmaga számára. Röviden előlegezve: jók, helyenként kitűnőek azok az elemzések, gondolatmenetek, ahol a másfél év története az események és elképzelések önfejlődéséből magyarázható. Ezek a részletek azonban többnyire elszigetelődnek, ha hosszabb történelmi folyamat részeként értékelendők. Véleményünk szerint elsősorban innen van, hogy általában ellentét nélkül vagy a másfajta látásmódot tisztelve, de egyszersmind élvezettel olvashatók a szabadságharc hadtörténeti és katonapolitikai fejezetei, a nemzetiségi állásfoglalások fejlődésének számos passzusa – tehát paradox módon a történetírás korábban kényesnek érzett kérdései. Mellettük elnagyoltabbnak és erőtlenebbnek tűnik 1848 tavaszának és nyarának képe, a Batthyány-kormány értékelésének tükrében.

A magyar polgári forradalom két legfontosabb dokumentuma a 12 pont és az áprilisi törvénykönyv. Program és kerettörvény, amelyek azonban aligha tárhatók fel teljes mélységükben és jelentőségükben reformkori előzményeik nélkül. Sőt – mint tudjuk – nem csupán az egyes pontok vagy cikkelyek eredményei a több évtizedes történeti fejlődésnek, hanem hagyománynak tekinthető a 12 pont formai

kerete, vagy vívmánynak a Budapest városnév használata, hiszen Pest-Budát éppen a forradalom emelte fővárosává. A 12 pont és az áprilisi törvények egybevető elemzése pedig – s ez a magyar 48 egyik megkerülhetetlen sajátossága – jól mutat rá a forradalom két központban zajló, pesti és pozsonyi eseményeiben arra a lényegi vonásra, hogy a liberálisok számára általában nem március vér nélküli forradalma és az eredményeket kiszárvartva becikkelyező országgyűlés az igazi vízválasztó, hanem 1848 szeptembere, amikor már nincs remény a hagyományos liberális politika változatainak folytatására. A kormány tagjait tehát az az erényként értékelt büszke tudat erősíthette tetteikben, hogy törvényes úton kerültek a hatalom birtokába.

Spira György – az újabb kutatások és részben saját korábbi eredményei dacára – nem tud egészen elszakadni attól a felfogástól, hogy a Batthyány-kormányban ne jószándékú, de járatlan és elveiket a gyakorlatba átültetni alig-alig tudó, szükség szabta politikusokat lásson és láttasson. Más művében pedig éppen ő bizonyította példákkal, hogyan akadályozta a felelős kormány szakminisztereinek tevékenységét a régi központi kormányzervek megörökölt tisztviselői kara. Ezekből mostanra egyetlen maradt (1849-ben említve), a Kossuth mellett előbb államtitkári, majd utódként pénzügyminiszteri tisztet betöltött Duschek Ferenc szerepe (241., 276.).

A Batthyány-kormány tevékenységét mérlegelve, máskor éppen a szerző által rosszallóan felemlített adatok bizonyítanak a „felelős magyar minisztérium” mellett, mint a nemzetiségi vonatkozású törvényjavaslatok esetében: 287–290. Augusztus elején a képviselőház elé kerülhetett Eötvös oktatásügyi törvényjavaslata, a hónap végére elkészült Deák törvénytervezete a horvát autonómiáról és hűz további törvényjavaslat várt szeptemberi megtárgyalására Erdélyből, az unió végrehajtásával kapcsolatos ügyekben. A Batthyány-kormány törvényalkotási és főként előkészítési tevékenységét tehát aligha lehet lassúnak minősíteni, tartalmi részét pedig a nemzetiségi igények maximumával mérni. Annál kevésbé, mert ezek nem pusztán a nemzeti mozgalmak önfejlődéséből és a forradalmi helyzetből következtek, hanem mintegy mesterségesen felgyorsultak, a kamarilla tevékenysége, bujtogatása által. Amíg a nemzetiségi igények rajza elmélyült, a vezetőik arcéle markáns, addig – mint említettük – ezek az oldalak a szintézis legjobb fejezeteit idézik. Hiányolható viszont (ebben a vonatkozásban is) az udvar ellentámadásának májusi kísérlete, amely a baloldal lejáratását célzó pesti provokációktól, az első fegyveres budai beavatkozástól a román és a szerb gyűlés buzdításán át a délvidéki fegyveres támadás közvetett előkészítéséig terjedt. Ennek láttatása nélkül valóban a Batthyány-kormány tűnik elsőrendűen felelősnek a

viszony elmérgesedéséért, azaz elmosódik a főfront: hiszen a magyar kormánynak mindvégig az udvar ellenforradalmi tevékenységével szembenézve és számolva kellett dolgoznia. Ezért is hiányoznak nagyon a kötetből a kormány és személy szerint Batthyány honvédelmi politikájáról és tevékenységéről az újabb kutatások (Urbán Aladár) eredményei.

Ennyit a korszakolás kérdéséről és a kötet azon problémáiról, melyeket ebből származónak véltünk.

A három, bevezetőben említett költő szerepére, másik felvállalt szempontunkra térve, az irodalomtörténész-olvasót bizony meglepetés éri. A szerző, aki korábbi tanulmányaiban, könyveiben kivételes érzékenységgel és nagy hatással élt mindig az 1848-as irodalom tényeivel és többszörösen bebizonyította, hogy Petőfi pályáját nála jobban kevesen értik, ismerik – ezúttal a literatúra politikailag értékelhető, sőt nélkülözhetetlen tanúságtételeit is mellőzi fejezeteiből. Petőfitől mindössze a *Fekete-piros dal* négy sora olvasható, lírai többletként, erősítendő a Batthyány-kormány bírálatát. Más versének még címe sem, és így alighanem Spira György az első magyar történész, aki március 15-ről a *Nemzeti dal* akár egyszeri említése nélkül ír. (A főszövegben a vers címe csupán képaláírásban szerepel.) Természetesen nem pusztán nemzeti ereklye voltában történő említését hiányoljuk, hanem a kiaknázatlan lehetőséget, amely a forradalmi baloldal ábrázolásához lett volna szükséges. A „Petőfiék” ismétlődő kitétele erre nem alkalmas, hiszen (s ez megint a reformkori előzmények hiányát mutatja) a Vasvári Pál vezette egyetemi kör csak 1847 legvégén lépett szorosabb kapcsolatba Petőfivel és eszmebarátaival, valamint természetesen a márciusi ifjakat sem mérhetjük Petőfi vagy Vasvári taktikai érettségének mércéjével. Mely utóbbi szemléltetésére, 1848 márciusa Petőfijének jellemzésére a *Nemzeti dal* és a *Dicsőséges nagyurak* egybevető elemzése – költőről lévén szó – nélkülözhetetlen és semmi mással nem pótolható eszköz. Meglehet, Gyula György (az egy témát többször feldolgozott szerző tapasztalatával) úgy vélte, mindez közkeletű, ismételt leírására nincsen szükség. Nemcsak gyakorlati szempontok szólnak ez ellen, hanem a szintézis nem-történész olvasóinak a szerzőével össze nem mérhető, csekélyebb ismeretei. A magyar polgári forradalom említett kétarcú és kétközpontú voltát az irodalom, a politikától áthatott nemzeti literatúra oldaláról a 12 ponthoz és az áprilisi törvényekhez hasonló élességgel bizonyítja e két vers: a reformlakomára írott *Nemzeti dal*, a korábbi hazafias-liberális költészet legjavát folytató-összegező poétai eszköztárával és avval a többlettel, amire a költőt az európai forradalmi hullám első eseményeinek ismerete indította és a *Dicsőséges nagyurak*, a radikalizmus osztály-

harcos kérdésfelvetése, amelyhez nem véletlenül kötődtek álhírek és rettegetések már a maga korában és amelyet még a márciusi ifjak sem tartottak publikálásra időszerűnek, s emiatt kéziratos másolatokban fejtette ki hatását. A kötetben említés nélkül maradt, hogy az utóbbi évek egyik legbravúrosabb kutatása éppen a *Dicsőséges nagyurak* e kópiáihoz fűződik, amikor is Varga János kilenc másolat útját követte nyomon.

Ha a történelmi áttekintő elemzés természetsszerűleg nem is foglalkozhat Petőfi 1848 tavaszi versterképéről olyan alkotásokkal, amelyek radikális reflexiói egy-egy politikai eseménynek (*Készülj, hazám!*, *Mit nem beszél az a német*, *Két ország ölelkezése* stb.) vagy a történelmi példázat-versekkel (*Rákóczi*, *A király esküje* stb.) – van harmadik költeménye is, amelyet nem tartunk nélkülözhetőnek, és ez a március 27. és 30. között írott, *A királyokhoz* c. vers. A forradalmi vívmányok első igazi veszélyhelyzetében született sorok, a közismert refrénnel („Nincsen többé szeretett király!”) politikai vízvázalstóvá lettek, nyílt állásfoglalásra készítették nemcsak az államforma, hanem a forradalom továbbvitelének kérdésében is. A magyar és német röplapon terjesztett vers országos visszhangja pedig (ellenversekkel, fenyegető levelekkel, royalista hűségnyilatkozatokkal) április közepére bontakozott ki, amikor a Batthyány-kormány megkezdte pesti tevékenységét és ezáltal a baloldalnak új politikai helyzettel kellett szembenéznie, a forradalmi fejlődés lezárására törekvő, a liberális eredményeket intézményesítő tendencia felülkerekedésével. A baloldal elszigetelődésének áprilisi és májusban folytatódott szakasza nélkül aligha érthető, miért írta le a költő – elvfeadás nélkül! – május 27-én a következő felismerést: „... a monarchiának van még jövője nálunk, sőt mostanában elkerülhetetlen szükségünk van rá.” A „kétségbeesésbe kergetett radikálisok”, a „mértéktartásuk” miatt elszigetelődött „Petőfiék” kitételek, melyeket a szerző használ (131–132.), inkább érzelmi állásfoglalásai, mint elemző értékelésből levont minősítések.

Vörösmarty Mihály nevének legalább leírását két helyen kereshetjük, ahol a kontextus ezt lehetővé tenné: a forradalmi törvénykezés taglalásánál (352.), illetve a Radical Párt megalakulásánál és jellemzésénél (375.). Madách Imre Nógrád megyei főbiztosi tevékenységének hiánya – szintén csak egy félmondat erejéig – nyilván azért ötlük szemünkbe, mert a félkötet következő fejezetében Szabad György – saját és Krizsán László kutatásai alapján – szervesen építi be 1860/61 körképébe a politikus Madách tevékenységét bemutató és a róla alkotott eddigi képet erősen megváltoztató dokumentumok tanulságait. A két név emlegetése megint nem önmagáért való, nem az irodalmi utalások pusztá aránya vagy a helytelenül vett teljesség igé-

nye csorbul ezáltal. Vörösmarty útja egy olyan liberális pályáját rajzolja elénk, aki 1846 óta tartó és némileg tipikusnak is tekinthető világnézeti válságából éppen 1848 márciusában, a polgári szabadságjogok kivívásával lábalt ki végleg és ekkor szólalt meg újra teljes értékű költőként is. A liberális felfogás határozta meg szavazatát a népképviselői országgyűlés padsoraiban (kiváltva az ismert konfliktust Petőfivel), de táborának azokhoz a tagjaihoz tartozott, akik – becsületes meggyőződéssel, hazaféltséssel – 1849 augusztusáig szóló hatálylallyal tették le voksukat a szabadságharc vállalása mellett. Ennek a poétának átérezzük egyéni tragédiáját 1849 után, megértve az *Emlékönyvbe*, az *Előszó* és *A vén cigány* sorait. Nem tekintjük e verseket pusztán a magyar romantikus líra utolsó nagy lobbanásainak, inkább annak, amik: a szabadságharcra is azonosulni tudott liberális világlátás versben írott tragédiájának. Madách Imre pedig (s megint csak reformkori ismeretekre hivatkozunk) az a meggyőződéses centralista volt – szinte az egyetlen eszmetársai között –, aki megyei politikus egyszersmind; Nógrádban szerzett tapasztalásai azonban nem kedvetlenítették el, sőt ellenkezőleg, 1847-re – egy magánlevélnek tanúsága szerint – eljuttatták a forradalmi erőszak jogosságának felismeréséig. Betegségére hivatkozva vármegyéje felmenthette őt a fegyveres nemzetőri táborba vonulástól, de köszönettel nyugtázhatta és nyugtázta főbiztosi tevékenységét, szintén 1849 augusztusáig. Úgy véljük, a kor íróinak forradalom alatti kisportréi – kivált, ha érvényes életutakat példáznak – nem gyengítették volna a történettudományi szintézist sem.

1848/49-ről szakmunkát írni egyszerre hálás és fölöttébb nehéz feladat. Hálás, mert a szerző bizton számolhat vele, hogy dolgozata kikerül a szakmai berkekből és az egész művelt magyar közvélemény figyelmét magára vonja. És fölöttébb nehéz, mert – mint jelen esetben is – óhatatlanul többet időzünk azoknál a részleteknél, melyeknek szemléletével vagy megfogalmazásával így-úgy nem értünk egyet, mint ahány jó, köszönő vagy elismerő szót mondunk a vállalkozás nagyságának, a jól vagy éppenséggel kitűnően sikerült oldalak tucatjainak.

NACSÁDY JÓZSEF ELŐADÁSA

A szóban forgó sorozat két részes VI. kötete minden elismerésre méltó teljesítmény: szerkesztőket és munkatársakat tekintve egyaránt.

Az 1848/49-es évekről szóló fejezetekről átfogóan nincs szándékomban szólni, mindössze néhány részletet érintő megjegyzést tennék.

Talán szerencsés lett volna itt is – mint például a könyv későbbi fejezeteiben – sajtó- és művelődéstörténeti áttekintést adni. Már csak azért is – remélem, nem hat frázisnak –, mert a sajtószabadság jel-szava a forradalom kitörése pillanatában a legfontosabbak egyike volt, összes elvi és gyakorlati konzekvenciáit beleértve. Az első könyvnek ezek a fejezetei számos hírlapra hivatkoznak, utalva arra, hogy melyik milyen csoportosulásnak volt az orgánuma. Idézeteket is találunk bizonyos cikkekből (Petőfi, Vasvári, Táncsics és mások írásaiból). Olvashatunk a Batthyány kormány sajtótörvényéről stb. Mindez azonban inkább illusztrációnak, argumentálásnak tűnik bizonyos politikai problémáknak a fejezet szerzője szerinti értelmezéséhez. Nem kapunk 1848/49 sajtójáról jellemző, minősítő áttekintést. Pedig ezek a kiadványok, röpiratok rendkívül fontosak voltak a forradalom tömegkapcsolatainak kialakításában és lehetséges megtartásában. Legalább az Életképek, a Marczius Tizenötödike, A nép barátja, a Munkások Újsága és az Esti Lapok szerepének, sorsának néhány mondatos értékelése hasznos lett volna. Az Életképek főnállásáig, 1848 végéig igen aktívan politizált, Jókai és Petőfi közös szerkesztésében. A Nép Barátja Petőfi által is helyeselt programmal indult, hiszen a politikailag elszomorítóan iskolázatlan tömegeket kellett tájékoztatnia a polgári forradalom eszméinek alapfogalmairól, mozgósítania a forradalom vívmányainak védelmére és korlátoznia a spontán önkényeskedésben. Petőfi is tagja volt annak a választmánynak, amely az ilyen tendenciájú lap létrehozását szükségesnek mondta ki, maga is gondolt arra, hogy elvállalja szerkesztését. Végül is Arany Jánost ajánlotta maga helyett. Nem Táncsicsot, aki ugyancsak tagja volt ennek a választmánynak. A Petőfi által is helyeselt döntés – Arany és Vas Gereben társszerkesztősége – Táncsics tapintatos megkerülésének tűnik. (Külön kérdés lehetne a 48–49-es radikalizmus történetében Petőfi és Táncsics elveinek, publicisztikájának összehasonlítása!)

A VI. kötet első része A Nép Barátját meglehetősen lekezeli, egy helyen egyenesen a nemesi érdekképviselőt szószólójaként említi. Igaz, 1848 nyarán egy Aranyhoz írott levelében Petőfi is „lepecsovicsozta” ezt a lapot, de hozzátette: Vas Gereben ha nem gazember is, de éretlen legény. Petőfi még 1849 tavaszán is küldött ide verseket, írt bele Arany János (politikai fölvilágosító cikkeket), Czuczor Gergely, Vajda János, Lévy József, Sárosi Gyula és számosan mások. És ne feledjük, ez a lap volt a hősi másfél esztendő legnagyobb példányszámú, többnyelvű (tehát a nemzetiségek körében is hatékonyan szánt) politikai újsága, a kormány majd a Honvédelmi Bizottmány szubvencionált és hivatalosan is terjesztett lapja. Biztosan követett el Vas Gereben számos politikai baklövést, de a Marczius Tizenötödike

szerkesztője, Pálffy Albert sem volt hibátlan, és Táncsics is leírt olyasmit – talán csak taktikai okokból –, hogy a nemesség jószántából és igazságszeretetből törölte el a dézsmát és a robotot. A liberális sajtóban is jelentek meg a forradalom szempontjából nagyon is pozitív hatásúnak szánt írások.

Érdeemes lett volna megemlíteni, hogy – lehetett a Batthyány-kormány sajtótörvénye olyan, amilyen – országszerte új lapok születtek, agitatív cikkeket és költeményeket tartalmazó füzetes kiadványok, röplapok serege jelent meg, sőt még az 1848 végére megjelenő kalendáriumok jelentős része is feladatot vállalt a tömegek politikai fölvilágosításában.

Félreértés ne essék: nem holmi részletes sajtótörténetre gondolok (a forradalom és szabadságharc sajtója, költészete rég földolgozott), de célszerű lett volna említést tenni róla, tömören minősíteni. Már csak azért is, mert a következő az abszolutizmusról szóló fejezetekben szép példáját látjuk annak, hogy mennyire tanulságos a nemzeti tudatállapot megítélése szempontjából az ilyen kitekintés. A sajtó és az irodalom nem csupán a nemzeti ellenállás idején volt aktív, közvéleményformáló, tömegmozgósító erő!

Az 1848/49-es fejezetek többször érintik az egyházak szerepét az akkori magyar politikai életben és a nemzetiségi mozgalmakban. Igaz, hogy inkább csak a püspököket, pátriárkákat, azok közül is az ellenforradalom és a Habsburg-ház szekértolóit. De Hám Jánoson és Rajasicson kívül volt Horváth Mihály is, Czuczor Geregely is; szerzetesek, falusi lelkészek, protestáns teológusok, izraelita rabbik álltak be honvédeknek. (A branyiszközi döntő rohamot vezető piarista; vagy Mednyánszky Cézár – akinek a bátyját az osztrákok fölakasztották, Sárközi György írt erről szép regényt *Mint oldott kéve* . . . címen – története az idősebbek előtt ma is ismert.) A könyv e része talán egy félmondatot szentelt az „alsópapság” szerepének. Ennél valamivel többet érdemeltek volna. Nemcsak klerikális reakció volt, demokrata meggyőződésű klerikusok is voltak. Ez hozzátartozik a 19. század társadalomtörténetéhez.

*

„Az önkényuralom kora” c. rész viszonylag gazdag művelődéstörténeti fejezetei tárgyilagosságukkal, lényegét kiemelő tömörségükkel, számomra, nagyon imponálóak. A „volt centralisták” néven, illetve „irodalmi Deák-párt”-ként említett csoport érdemeinek méltatásánál finoman érzékeltetik, hogy az a hatalmas munka, amelyet az 1850-es évek elejétől végzett történeti, közművelődési, irodalmi kiadványok megjelentetésével, szervezéssel stb., óhatatlanul összefonódott

egyfajta pozíció-foglalási taktikával is. Ami ezután hamarosan oda vezetett, hogy például az irodalmi életet is egyetlen központból irányított, intézményekkel regulázott kulturális mozgalomként fogta föl. (Jellemző, hogy Kemény Zsigmond 1957-ben is „a hajdani Aurora szellemében” szerkesztendő zsebkönyv kiadását indítványozta az általuk akkor már körüludvarolt Aranyrak!) A nemzeti lét és a hazai szellemi élet súlyos fenyegetettsége idején ez a tendencia még indokolható is lehetett. Néhány év múlva azonban ez az intézményes „egykéz” irányítás rohamosan anakronisztikussá, a kibontakozó, sokszínűnek ígérkező, teljesebb irodalmi életre vonatkozóan egyre szűkeblőbbnek bizonyult.

A szépirodalomról szóló fejezetben említett Jókai-művek sorába a magam részéről fölvettem volna a *Forradalmi és csataképek 1848/49-ből* c. novelláskötetet. Nemcsak azért, mert akkor ilyen tárgyú és szemléletű novellákat megjelentetni nem csekély bátorságról tett bizonyosságot, azért is, mert a szellemi ellenállás kétségtelen fegyverténye volt. (Már ugyanabban az évben németül és külföldön is megjelent!) És a közhiedelemmel ellentétben Jókai nem csupán gloriifikálta, mitizálta az előző másfél esztendő, hanem elkeseredetten tette szóvá e novellák jónéhányában a gyávák, hitványak, árulók, karrieristák, konjunktúra-kihasználók magatartását is.

*

A második kötet VII. fejezete még nagyobb terjedelemben, részletezőbben szól a kiegyezés utáni közművelődési állapotokról. Körvonalazza a társadalom művelődési igényeit, számbaveszi a kultúrpolitika és a művelődés kereteit, intézményeit stb. A nagy terjedelem és a sok részlet ellenére is az a benyomásom, hogy a kötetnek ez a része mint-ha inkább regisztráló lenne, mint mérlegelő-elemző, minősítő. Illetve: a mérlegelő-minősítő bekezdések többnyire az általános megállapítások szintjén maradnak: a művelődéspolitikai egyre sűrűsödő és éleződő ellentmondásokat hordoz magában, a kultúrpolitikában érvényesülnek az uralkodó osztály érdekei, jelen van a nacionalizmus is . . . stb.

Az egyetemes tudományfejlődés tendenciáinak jelzése is kissé lexikonzerűen hat. (Egy mellékmondat jut pl. Taine „determinizmusá”-nak, holott Taine művészetfilozófiai tanulmányai a század második felében író- és művészgenerációk ember- és műalkotás fölfogását befolyásolták egész Európában és nálunk, ha valamit megkérve is, a 70-es, 80-as években.)

Néhány irodalomtörténeti vonatkozású részletről szeretnék a következőkben szólni.

Túl sommás megállapításnak érzem azt, hogy „Arany évtizedekre eposzok és balladák, különben ugyancsak korszerűtlen és folytathatatlan . . . zsákutcájába fog beléveszni.” (1444.) Azon kár lenne itt és most vitatkozni, hogy eposz vagy balladát írni korszerű volt-e akkor, de *évtizedekre* ebbe a *zsákutca*ba való beleveszésről nincs szó.

Ha már szükségesnek érezte a szerző viszonylag részletesen foglalkozni a kiegyezés utáni Jókai-művekkel, talán olyanokat is említhetett volna, amelyekben az öregedő író a kapitalizmus, a polgári társadalom általa korábban sem felhőtlennek látott világtól elfordul, egyre sűrűsödik kiábrándultsága, kifejeződik a magyar liberális nemesi rétegben való mélységes csalódottsága. (*Az aranyember, Ahol a pénz nem isten, Kiskirályok* stb.)

Történész részről irántunk való kedves gesztusnak fogom föl azt az állítást, hogy „Mikszáth Kálmán a kort minden történésznél jobban értette és érezte” (1211.) – A Mikszáthra mint publicistára való sűrű utalások pedig már-már azt a látszatot keltik, mintha a kitűnő író következetesen politizáló publicista is lett volna egyben. Mikszáth írt Tisza Kálmán mellett a 70-es évek közepén, ellene a 70-es évek végén, a 80-as években 48-as párti képviselő jelölteket támadott (nem is akármilyeneket: Pulszky Ferencet, Hermann Ottót stb.), híve volt az Egyesült Ellenzéknek, azután Tisza Kálmán pártjának, sőt élete utolsó kortesútján Tisza István híveként szerepelt. A többször említett, zömükben ugyancsak a 80-as években született politikai karcolatokat illeti: vannak közöttük élesek szép számmal, de tudjuk, egy-egy találó karikatúra gyakran többet használ mint árt a népszerűségnek . . .

Egyébként dicséretére válik a fejezetnek, hogy „Tömegkultúra” címen a sajtónak és a könyvkiadásnak is jelentős figyelmet szentel.

*

Szeretném elkerülni azt a látszatot, mintha hibakeresés vagy hiánylista összeállítás szándéka hozta volna össze az általam itt elmondottakat. Mivel egyetemünkön e korszaknak a magyar irodalomtörténetét tanítom, sűrűn tapasztaltam és tapasztalom, hogy azok a hallgatóim, akiknek a másik szakja nem történelem, nagyon tájékozatlanok a 19. század második felének magyar történetében. (Amit a középiskolából hoztak magukkal, arra nem támaszkodhatom.) Írói életművekről, alkotásokról nem lehet beszélni történelmi háttér nélkül, különösen ha e korról is szólnak.

E kitűnő munka rendkívül nagy segítséget jelent számomra – s bizonyára mások számára is – az oktató munkában, s magunk is sok tanulással forgathatjuk. Megjegyzéseim mögött az az igény áll, hogy bárcsak még jobban sikerült volna!

NAGY MIKLÓS ELŐADÁSA

Beszámolómban először a Bach-korszak és 1860–61, majd a kiegyezés előzményeinek ábrázolásával kívánok foglalkozni, utóbb rátérve 1867 Szabad György nyújtotta értékelésére.

Kitűnőnek tartom a sokoldalúságot, a nem elsősorban nemzeti sérelmekre, ellenforradalmi megnyilatkozásokra történő koncentrációt. Bizonyítja Szabad György tárgyalásmódja, hogy itt nem csupán a nagyszámú újabszolutizmus egyikéről volt szó, hanem egy szélsőségesen pazarló, torz pénzügyi politikájú kormányzatról, amely még saját távlati érdekeit se ismerte föl. Ez utóbbit igazolja, hogy Bachék megdöbentően keveset fordítottak művelődési célokra. Az ötvenes évek gyér gazdasági, társadalomfejlődési eredményei megfelelően kirajzolódnak, irodalomtörténész szempontból ez azért is fontos, mert így megérthetjük Kemény Zsigmond bizakodását a nemesség polgárosodásában – annak illúziós voltával együtt.

1861 ábrázolásának most is az a vezérszólama, amit Szabad György annak idején a doktori értekezésében fogalmazott meg: nem lépett előbbre a magyar vezetőréteg a demokratikus jogok kiterjesztésében, ezért önrendelkezési programjának sem adhatott kellő súlyt, rövidesen rákényszerült az egyezkedésre. Számos elemét ismertük már a kényszernek a nemzetközi helyzet, a gazdasági és nemzetiségi nehézségek síkján. Nem lényegtelen az az új mozzanat sem, amelyet a szerző így emleget egy fejezetcímben *Alkotmányos fordulat önkényuralmi előkészítése*. A Sennyey–Mailáth vezetés következetes manipulációjáról van szó, amellyel megtörték, elnémították a valóságos, akár csak lehetséges ellenzékét a közös ügyeknek, beleértve ebbe még az összeesküvésbe keveredett Tisza meg Podmaniczky személyét is.

1867 értékelését illetően vitába kell szállnunk Szabad Györggyel. Többek között azt mondja, Deák műve nyomán csak korlátozott lehetőség nyílt a „történelmi múltban [. . .] kialakult gazdasági és társadalmi torzulásoknak” korrigálására, sőt felszámolására (768.). Való igaz, s ezt a szintézis többi részeiből pl. Katus László fejtegetéséből (960.) is megtudhatjuk, hogy a közös vámterületen Cislajtánia versenye 1890-ig megnehezítette a hazai ipar, kivált a könnyűipar erőteljesebb kibontakozását. E tény társadalomtörténeti vetülete sem közömbös: belőle következik a nagybirtok vezető szerepének tartós fennmaradása.

Ámde mi történik, ha elmarad a dualista berendezkedés, s helyette Kossuth programját követi az ország? Vajon akkor hazánk már vagy félszázad múltán nyugat-európai típusú szociális fejlődés részesévé válik? Az állami függetlenség roppant históriai erő, mégsem tűntethet

el ily rövid idő alatt „társadalomtörténeti mélyrétegekben rejlő meghatározó tényezőket.” Ezt a tételt olvashatjuk Hanák Pétertől a tizkötetes sorozat 7/1 kötetében (514.), ahol a távoli determinánsokat is megtalálhatjuk. Hatóerő „az európai agrárfejlődés 16–17. századi elkanyarodása, „a városfejlődés és a polgárosodás elsatnyulása”. Másodrendű érvként nem hallgathatjuk el, hogy nem is bizonyult épp reménytelenül lassúnak a nagy lemaradás akkori bepótlása. Az előbb idézett helyen azt is kidomborítja Katus László, a magyar gazdasági élet *egészét* már kezdettől fogva inkább ösztönözte, mint fékezte a Monarchia integrált piaca.

Ezzel párhuzamosan feltűnő tartózkodással nyilatkozik Szabad György a kiegyezést létrehozó nagy liberális nemzedék érdemeiről. Pedig Kemény vagy Eötvös igazán nem pusztán irodalmi teljesítményéért érdemel koszorút! Mennyi őszinte szabadelvűséget, gyakorlati emberszeretetet tanúsítottak többek közt a nemzetiségi kérdésben. Negyvennyolcasság és hatvanhetesség között nem húzódik határozott választóvonal a nemzetiségi politikában már a kiegyezés előestéjén sem. Velejében ugyanazt hirdeti Mocsáry a nemzetiségek szabad nyelvhasználatáról, iskoláztatásáról, mint Eötvös József, s a korlátaik is ugyanazok: mindketten veszélyesnek, megvalósíthatatlannak ítélik a nemzetiségi képviselők javasolta területi önkormányzatot (1356). Csak helyeslelhető, hogy a nemzetiségi viszonyokat tárgyaló Katus László megértéssel ír Eötvösékről, s a jelzője róluk így hangzik: „Nemzetközi viszonylatban is kimagasló élgárda.” (1357)

2.

Ellentétben a szintézis első (6/1) kötetével, amelyet ketten írtak (Spira György, Szabad György), a dualizmus első negyedszázadának körképe hét szerző munkája (Diószegi István, Katus László, Kolossa Tibor, Orosz István, Szász Zoltán, S. Vincze Edit, Vörös Károly). Ez mindenesetre biztosítja a magasfokú szakszerűséget, kifejezetten társadalomtörténeti fejezetet azonban így is hiába keresünk a 6/2. kötet lapjain. Találkozunk ugyan ilyen címmel *A népesedés és a társadalmi szerkezet változása*, azonban a szerző nézőpontja inkább a statisztikusé, demográfusé, településföldrajzosé, mint a társadalomkutatóé. Katus László nem beszél pl. a középbirtokos nemesség hanyatlásáról, hanem a témát átengedi a Tisza-éra politikai színpéjét felvázoló Szász Zoltánnak; ő az agrárius meg antiszemita mozgalmak kapcsán tér ki a 80-as évtized dzsentri-válságára s a polgárság lassú fölemelkedésére.

E hiány részint eltűnik a sorozat egészét tekintve. Ugyanis a dualizmus teljes időszakának társadalmáról összefoglalóan esik szó a 7/1.

kötet Hanák Pétertől készített V. fejezetében, *Magyarország társadalma a századforduló idején* címmel. Nem ártott volna figyelmeztetni e körülményre az előszóban, de máshelyt is! A Történelmi Szemlének a sorozat elkészültét és beosztását nyomon követő korábbi híryanaga alapján e megoldás akár tömörítésnek, helykímélésnek tűnhet föl, ám gondolhatunk egyébre is. Úgy hiszem, a történészek itt hozzánk hasonló gondokkal küszködnek. Egyformán nehezen tájékozódunk a 67-et követő két évtizedben, mindkét szaktudomány híjával van a korszerű monográfiáknak. Osztályok, rétegek helyzete, mozgása szempontjából tán még az adatgyűjtés hiányait emlegetni se túlzás. A most már nekiinduló kritikátörténet sokat jelenthet majd a historikusoknak, míg a mi szakmánknak nemcsak a dzsentri-hanyatlás életrajzára van égető szüksége, hanem az asszimiláció folyamatának feltérképezésére szintén, (gondoljunk pl. A Hétre, a lap gárdájára).

Másfél évtizede megjelent Irodalomtörténeti Kézikönyvünk 4. kötete Eötvösék–Deákék, másfelől Tisza meg hívei között pusztán az ellentétet hangsúlyozta. „A kiegyezés a fúzióban telítődött meg visszavonhatatlanul reakciós tartalommal” (i. m. 409), e mondatban összegződött az 1965-ben még általánosnak számító elítélés. Szász Zoltán úgy tárgyalja az 1875–1890 közti periódust a 6/2. kötet V. fejezetében, hogy megdől a korábbi értékelés. Meggyőzően hat főérve, amely szerint Tisza – a dzsentri-mentő látszat ellenére – inkább az iparosodást, mint a földbirtok elsőbbsége védelmét látta fő célnak. Nem ok nélkül ismerte föl benne határozott ellenfelét az agrárius ellenzék!

Tisza kora volt ez – fűzhetjük hozzá – ám a jövő felé elsősorban a szakminiszterek munkássága mutatott: Baross vagy Trefort neve napjainkig világít. E részben, ahol kevés a kitűnő egyéniség, s azok arcvonásai is fölismerhetetlenné halványultak az eltelt évszázad alatt, igen elkelt volna néhány kimunkált, kerek arckép. Ilyet végül is nem kapunk, noha Szász Zoltán mintha két alkalommal is belefogna egy Tisza Kálmán-portréba, (1167–68; 1219–21). Hasonló a helyzet Andrássy Gyulával. Annál inkább számon kérhetjük ezt, mert a diplomáciatörténész Diószegi István már többször bebizonyította, hogy a személyiségek és folyamatok ábrázolását összhangba tudja hozni egymással. Az összbenyomásunk az, hogy a „generális” jellemének megértését némiképp Jókai, Mikszáth sőt a fiatal Ady publicisztikája is elősegíti. Lelkesedésük aránytévesszéssel párosult, ez azonban nem minősíthető pusztán lelkendezésnek, egyéni hálálkodásnak, hiszen a mai historiográfia is hangsúlyozza Tisza eredeti és szuggesztív egyéniségét, nem arisztokratikus vonásait.

3.

Amikor a továbbiakban a szintézis művelődéstörténeti megállapításait vizsgálom, tisztában vagyok azzal, hogy ezek átszövik az egész művet, noha két speciális fejezet is épült belőlük, Szabad György és Vörös Károlyé. Nem nehéz felismerni e diszciplína művelőjének nehézségeit: tucatnyi művészetet, tudományágat kell áttekintenie, de úgy, hogy közben ne feledkezzen meg az egykori életmód, továbbá az oktatási-művelődési intézmények bemutatásáról, amellet feladata a politikai és társadalmi eszmék alakulásának nyomon követése. A két szerző az oktatási-művelődési intézmények rajza – tegyük hozzá lényeges helyeken újat adó rajza – mellett szinte kizárólag a fontosabb tudományágak, az irodalom és a művészet múltjával törődik; lemond az eszmetörténetről, életmódkutatásról, helyesebben, átengedi őket egyéb fejezeteknek.

E megoldás érthetőbb Szabad György, mint Vörös Károly esetében. Mivel az előbbi az önkényuralom egészét dolgozza fel, módja van másutt a hiányok pótlására: a politikai csoportok ismertetése átmegy nála az ideológiák, magatartásformák felvázolásába, *A differenciálódó parasztság* c. alfejezetébe remekül beolvastja a paraszti mindennapok freskóját. Vörös Károlynak nincs alkalma efféle átcsoportosításra, legföljebb a 7/1 kötet már ismertetett kiegészítő szerepére hagyatkozhat. Csakugyan, Hanák Péter már említett századfordulós szociális panorámája alkalmat ad a kissé korábbi életmód rekonstruálására is. Bizonyos fokig szintén visszavetíthetők korábbra a 7/2. kötet művelődéstörténetésének, Szabó Miklósnak eszmetörténeti summázásai. Ezek során esik szó az egykori nacionalizmust tápláló historizáló közéleti fikciókról: amilyen a magyar államalkotó képesség, ősi parlamentarizmus, követelménnyé emelt nemzeti jellem.

E gondolatok forrásvidéke minden bizonnyal kimutatható már a Tisza-korszakban. Péterfy szellemes gúnnyal számol be a képviselőháznak a „nemzeti génusz” érvényesítéséről folytatott 1889-i vitájáról, (l. *A nemzeti génusz* c. írását.), s Beöthy se minden előzmény nélkül mintázza meg 1896-ban a híres volgai lovasát. Sajnos, vele Vörös Károly épp oly keveset törődik, mint a magyar birodalmi eszme korai apostolaival, Asbóth Jánossal, Rákosi Jenővel. A Nyelvőrnek a nyelvújítást kezdetben tagadó, népiesen provinciális maradisága mellett az újkonzervatívság úttörői is jelentkeznek ekkoriban – ám aránylag kevés figyelmet kapnak a jelen műben. Ha Asbóthra, vagy kivált a parlamentarizmust támadó Simonyi Ivánra vagyunk kíváncsiak, jobb kalauzul szolgálnak Halász Gábor túlságosan is rokonszenvező tanulmányai, mint akár Vörös Károly, akár Szász Zoltán.

Általános eszmetörténeti vonatkozásban se lehetünk elégedettek. Nem csupán szegényes ismeretanyaggal kell számolnunk, hanem az áttekintést, kellő hangsúlyozást akadályozó feldarabolt tárgyalással is. Hiába keressük a hazai pozitívizmus, darwinizmus összefogott ábrázolását, a könyv nyomán fogalmunk se lehet arról, a „létért való harc”, a természetes kiválasztódás mennyire központi gondolata a kornak, mily gyorsan elvezet az uralkodóosztályok vagy a magyarság vezetőszerének hirdetéséhez. Még a nevét se leljük Schopenhauernak a filozófia illetve az irodalom számára nyitott passzusokban, rövid jellemzése pusztán az általános tudományfejlődésre szánt lapon bukkan fel.

Summázó jellegűnek csak a *Tömegkultúra* c. alfejezetet mondhatjuk Vörös Károlytól, ez tájékoztat az egykori átlagember vallásosságáról, információigényéről, szórakozási formáiról. E hasznos kezdeményezés egyedül áll a kötetben. Ugyanis Szabad György nem tér ki a tömegműveltségre; irodalom- és sajtószemlélete arisztokratikusnak nevezhető. Holott egyébként finoman árnyalt irodalom- s művészettörténeti csoportképe számomra e szintézis legvonzóbb, legmeggyőzőbb részei közé tartozik – már a stílusánál fogva is. Sajnos a népies best seller-szerző Vas Gereben éppúgy hiányzik belőle, mint általában a népoktató szép-próza, vagy adomáskönyvek, élclapok egykori divathullámára történő utalás, az akkori színpadi látványosság-kultusz (Molnár György színigazgató) számontartása.

Ez a túlzott válogatás azonban többet ér, mint Vörös Károly fejezetének kusza bősége, ahol eluralkodik az aránytalanság, fontos igazságok elsikkadnak, féligazságok túlfeszítettségük okán tévedésbe csapnak át. Mert mindössze féligazság a 19. század derekán költészetben, zenében, képzőművészetben, építésben kibontakozó, a népiesen át nemzetire törekvő tendenciák szoros párhuzamosítása. Akkora a különbség az egyes területek hagyományalapja, lehetőségei, s maguk az alkotók közt is, hogy 1865–70 körüli, nagyjából szinkron hanyatlásuk sem jogosít fel valamilyen átfogó, általános érvényű ítéletalkotásra. Vörösmarty, Arany, Petőfi meg Jókai művészete értékét, nemzeti organikusságát tekintve, nem állítható egy szintre Mosonyi muzsikájával vagy Feszli épületeivel. Az irodalmi népiesség sokkaltá magasabbra emelkedett, mint a társalmi művészetek rokon tendenciái. Vörös Károly kijelenti: „A 19. sz. első felének nagy kísérlete a magyar polgárosodásnak egy formájában is sajátosan magyar nemzeti kultúrában való kifejezésére, kudarcot vallott.” (1446.) A líra, a verses epika, sőt részben Jókai és Kemény regényírása is ellentmond az ilyen következtetésnek. Másfelől csakugyan lehet – rövid virágzás után – kudarcról szólni a nemzeti opera, szimfonikus muzsika és építészet tekintetében. (Így ítélt számos helyen Szabolcsi Bence zenei vonatkozásban.)

Különösnek tűnhet, hogy ezt a széles tudományos közvélemény jóváhagyta különbségtevést az irodalom javára ilyen hosszasan fejtegetem, ezért csupán egyetlen momentumot említek még. Amikor Vörös Károly erősen viszonylagos értéknek látja irodalmi népiességünk vívmányait, akkor tulajdonképpen Arany 1850 utáni balladáinak, eposzainak „korszerűtlen és folytathatatlan” (1444.) voltából indul ki. Itt azonban helyénvaló egy ismert logikai formula alkalmazása. „Föltéve, de meg nem engedve” az efféle megítélést, még mindig jogosulatlan annak kiterjesztése az egész népies áramlatra!

Hiányok felsorolására, tévedés cáfolatára fordítottam felszólalásom végső perceit. Akkor hát „minden rossz, ha a vége rossz”? Még a látszatát is el akarom kerülni az ilyen föltételezésnek! Meggyőződésem, hogy a szintézist évtizedeken át nem csekély haszonnal forgatják majd az irodalom, a társművészetek kutatói. Éppúgy következik ez társadalmi megalapozottságából, mint európai látóköréből, az anyagbőségéből, az ésszerű szerkezetből. Noha bírálhatók egyes művelődéstörténeti részek, meg kell gondolnunk, hogy e területen a módszertani tisztázatlanságok és egyes előmunkálati hiányok mellett, súlyos akadály a határidők rövidege. A csoportmunkák e nyomasztó velejárójával jónéhányan találkozunk már!

HOZZÁSZÓLÁSOK

OLTVÁNYI AMBRUS

A kötetet – az előadók véleményéhez csatlakozva – magam is a mai magyar tudományosság kiemelkedő teljesítményének tartom. A szerzők messzemenően hasznosították az újabb irodalomtörténeti kutatásokat, az ő eredményeikből viszont az irodalomtörténészek nyerhetnek fontos ösztönzéseket további munkájukhoz.

Spira György igen sikerült, meggyőző és szuggesztív ábrázolást nyújtott az 1848/49-es forradalomról. A Kerényi Ferenc által hiányolt mozzanatok (egyes Petőfi-versek, Jósika, Madách vagy Vörösmarty szerepe) említetlenül maradását a magam részéről nem érzem súlyosabb mulasztásnak. A magyar köztudat amúgy is annyira hajlamos az irodalom közvetlen politikai szerepének túlbecsülésére, mint talán egyetlen más ország közgondolkodása sem – a történettudománytól azonban helytelen lenne számonkérni ezt a beállítottságot. Egy olyan fajta nagyvonalú történelmi freskónak, aminőt Spira festett a maga témájáról, szükségképpen a leglényegesebb, a folyamat menetét alapvetően meghatározó összefüggésekre kell koncentrálnia, márpedig a

szóban forgó részletek aligha minősíthetők ilyeneknek. A *Dicsőséges nagyurak* . . . hatására csakugyan történhetett volna egy-két mondatnyi utalás, egészében véve azonban Petőfinek és radikális elvbarátainak fellépése (valamint az a félelmi pszichózis, amelyet az általuk szervezendő parasztfelkelésről szóló rémhírek Pozsonyban kiváltottak) megfelelő hangsúlyt kap a szövegben.

Az abszolutizmus koráról szóló rész egyetlen szerző: Szabad György munkája. A kötet munkatársai közül egyedül neki nyílt lehetősége arra, hogy egy hosszabb korszeletről átfogó képet adjon, a maga kimunkált koncepciójába illesztve be annak gazdaság-, társadalom-, politika-, eszme- és művelődéstörténeti vonatkozásait. Különösen a politikatörténet terén hoz sok újat (pl. az 1860-as évek első felében színre lépő, a kibontakozás lehetőségét más-más utakon kereső erők bemutatásakor), de – amint korábbi munkáiban is tette – érzékeny figyelemmel követi nyomon az irodalmi és kulturális jelenségeket is. Feldolgozására világos értékpreferenciák, egyértelmű rokon- és ellenszenvek nyomják rá bélyegüket. Nagy Miklóssal egyetértve, magam is úgy gondolom, hogy az egykori centralista kör tagjainak tevékenysége az indokoltnál szigorúbb megítélésben részesül. Eötvösnek és elvbarátainak liberalizmusa 1849 után kétségtelenül magán viseli (a mögöttük levő nagy történelmi kudarcélmény lecsapódásaként) az önkorlátozás és beszűkülés bizonyos jegyeit, a kor magyar gondolkozásának legmagasabb szintjét – elméleti megalapozottsága és európai horizontja folytán – mégis az ő munkásságuk képviselte. (A reális értékelés kialakítását megnehezítik az idevágó kutatások – részben az irodalomtörténészek terhére írandó – hiányosságai is: pl. az a körülmény, hogy Kemény Zsigmond publicisztikájának összegyűjtésére és kiadására mindmáig nem került sor.)

Vajda János irányában viszont sokkal több megértést tanúsít Szabad György. Az ő 1862-es röpiratairól szólva, a más kortársaknak felrótt dezilluzionizmust és kompromisszumkeresést csupán bocsánatos vétekeknek tekinti; s nem marad adós az enyhítő körülmények felsorakoztatásával. Szerinte Vajda rövidesen kigyógyult „a bécsi politika megújulása iránti illúzióiból”, ezért állt 1867-ben a kiegyezés támadóinak sorába. Jóval valószínűbb azonban, hogy a Vajda útját tarkító, feltűnően sűrű és éles politikai fordulatokban egy impulzív, kiegyensúlyozatlan, féktelen dicsőségvágytól fűtött egyéniségnek a sikerre és érvényesülésre irányuló erőfeszítéseit kell látnunk.

Szabad György úgy látja, hogy „az a hajdani centralista mag körül szervezkedő és többek között Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált és Salamon Ferencet is magához csatoló értelmiségi csoportosulás, amelynek Csengery Antal volt a lelke” (az ún. „irodalmi Deákpart”) nem kis

részben alkalmazkodóképességének és kivételes politikai helyzetének köszönhető a kor szellemi életében betöltött vezető szerepét. Ez a kör – mint írja – országos tekintélyét, az önkényuralom viszonyai között számára megnyílt pozíciószerzési lehetőségeket, a Tudományos Akadémia irányítására való befolyását saját súlyának növelésére használta fel, a tudatformálás monopolizálására tört, „és mind több csoportérdeket, hovatovább pártszempontot vegyített a tudománypolitikába.” Ez a felfogás éppenséggel nem újkeletű. Gyulaiék ellenlábasai: Vajda János Tolnai Lajos, a Palágyi-fivérek már annakidején megfogalmazták, tovább élt a két háború közötti korszak egyes ideológusainál is, s számos, a legutóbbi évtizedekben készült irodalomtörténeti munkában ugyancsak hangot kapott. Ténylegesen azonban ennek a körnek a – sem származás, sem nemzedéki hovatarozás szempontjából nem egyívású – tagjait a felismert és tudatosult elvrokonság, ideológiai és politikai nézeteik, erkölcsi és esztétikai eszményeik hasonlósága kapcsolta össze. Magától értetődőleg ezeknek az elveknek a hirdetésére és terjesztésére törekedtek szerkesztői és irodalompolitikai működésük során is, de ez még nem minősíthető a más állásponton levők kiközösítésének vagy egzisztenciális tönkretételének. Ilyesmire egy olyan korszakban, amelyben az irodalmi és kulturális élet nagyrészt kapitalisztikus üzleti vállalkozások keretei között zajlott, egyszerűen nem is volt lehetőségük. (Jókai irányában pl. legtöbbször csakugyan ellenérzéssel viseltetett – mégsem tudtak gátat vetni népszerűségének.) Vitathatatlan – és nyilvánvalóan Gyulaiék együttműködésére is érvényes – szociálpszichológiai törvényszerűség, hogy minden csoportképződés és csoportkohézió maga után vonja az elfogultságok, egyoldalúságok, optikai torzulások és innen adódó hibás döntések veszélyét. Magatartásuk legfőbb jellemzője mégsem az elvtelen klikkezés és cimboráskodás, sokkal inkább a mély kötelesség- és felelősségérzet, a meggyőződésük melletti szilárd és következetes kitartás volt.

Az 1867 utáni évtizedek művelődésével foglalkozó, Vörös Károly tollából származó fejezetet lényegesen többre értékelem, mint Nagy Miklós. A szerző teljesítménye módszertani szempontból is igen értékes, és mintegy példát szolgáltat rá, hogyan kell a kulturális fejlődést történeti nézőpontból megközelíteni. Ha akadnak is szövegében kisebb pontatlanságok és ellentmondások, különleges érdeme, hogy a tárgyalt korszak művelődésének egészét (a szellemi élet intézményes struktúráit ugyanúgy, mint a tudományt, az irodalmat és a többi művészeteket, valamint az idáig annyira elhanyagolt tömegkultúrát) egységes, összefüggő vonatkoztatási rendszer keretei között értelmezi s a vizsgált jelenségeket a hazai polgárosodás – hol elakadó, hol felgyorsuló – folyamatával szerves összefüggésben, e folyamat eredményeinek és megoldatlanságainak vetületeként mutatja be.

VÖRÖS KÁROLY

Az 1867-től 1890-ig terjedő korszak művelődéstörténetének íróját már csak a munkájával foglalkozó hozzászólások magas színvonala is vissza kell, hogy tartsa az olyanféle olcsó – ha nem is egészen jogosulatlan – mentegetődzéstől, mint a rendelkezésére álló tér kötött terjedelmére és a megírásra felhasználható idő (mástól átvett munkáiról lévén szó) viszonylag rövid voltára való hivatkozás. A vita tárgyát képező szöveg, akárhogyan készült is, immár úgy, ahogyan van, maga kell, hogy helytálljon önmagáért, – s létrejöttének külső körülményei épp úgy nem szolgálhatnak mentségül, mint ahogy előnyt sem biztosíthatnak számára. Már csak azért sem, mert e fejezet (elsősorban Nagy Miklós megfogalmazásában) két igen lényeges művelődési terület: az életmód, illetve az eszmék bemutatását illetőleg marasztaltatik el: ezzel szerző elé a megjegyzések érdemi megválaszolását állítva feladatul.

E hiányok közül azonban egyiknek: az életmód ábrázolásának hiányát illetőleg mégis külső körülményre kell hivatkoznom. Mivel még az egész vállalkozás tervezése során megállapodás született arról, hogy az életmód bemutatására a társadalomtörténet kereteiben kell hogy sor kerüljön, ezzel a kérdéssel eleve nem is lehetett szándékom foglalkozni. Szabad György fejezete társadalomtörténetet is ad: innen az ő méltán dicséret életmódeírásai is (aminthogy a sajtó alatt levő V. kötetben az életmódot magam is a társadalomtörténetbe illesztve tárgyalom). A VI. kötet 1867 utáni részében társadalomtörténet nem tárgyaltatván (amit pedig e rész egyik lektoraként magam is hiányoltam), az életmód tárgyalását sem volt hova beilleszteni.

Ami azonban a szövegben elsősorban Nagy Miklós és részben Nacsády József által is önmagában nem indokolatlanul hangsúlyozva az eszmetörténet szűkös tárgyalását illeti, úgy vélem, ezt részint a korszak e fejezetbe mindenképpen beveendő művelődési eredményeinek bősége, részint a korszakra jellemző eszmék hazai fejlettségi foka magyarázza. A korszak ui. egy, a feudalizmusból a kapitalizmusba átvezető hosszabb periódus utolsó szakaszaként művelődésében is rendkívül heterogén képet mutat, melyből végül is – mintegy rendezőleg – két fő tendencia emelkedik ki: egyrészt az új társadalmi formáció igényeihez méretezett műveltség elsősorban gyakorlati-szervezeti megalapozása (részint az ehhez szükséges intézmények felállítása, részint a polgári műveltség külföldi eredményeinek honosítása által), – másrészt a polgári forradalmat előkészítő liberális eszméknek, illúzióknak és váradalmaknak uralomra jutván, ill. megvalósulván lassú devalválódása és elavulása az őket kísérő ill. kifejező stílusok és művészi formák elavulásával, meghaladottá válásával együtt.

A kor központi problémáinak ilyen és ilyen szempontú szemlélete a fejezet rendező elveként véleményem szerint sajátlag történeti megközelítésben továbbra sem alkalmatlan arra, hogy egyrészt rendezze az adatoknak Nagy Miklós által „kuszá”-nak talált bőséget, másrészt, e fejezet legvégső céljának megfelelően, ennek az összetett fejlődésnek egyes elemeit a maguk reális összefüggéseibe helyezze be. Alkalmas erre még akkor is, ha az eszmetörténetinek nevezett jelenségeknek a kor művelődésében a szöveg nem tulajdonít is olyan rendező és szervező funkciót, mint azt Nagy Miklós az említett központi tendenciák súlyához viszonyítva talán túlzott igénnyel kívánja. Az itt jelentkező új eszmék jó részének hazai valóságos érvényesülésére ui. csak az 1890 utáni időszakban fog sor kerülni (ha időközben – megkésett importárúként – nem válnak túlhaladottakká), – arról nem is szólva, hogy az esetek jó részében (talán csak a magyar nacionalizmus – ilyenként viszont korunk elé is visszanyúló – ideológiájától tekinthetve el) ezek az eszmék nálunk korántsem a maguk egészében, éppenséggel rendszerként, esetleg tovább is fejlesztve, mint inkább csupán egy fajta a „levegőben levő” s a magas műveltség vagy tudomány szintjén is már csak szűk kör számára szolgáló gondolattöredékeként, mintegy nyomokban jelentek meg, nem önmagukban válva ideológiává, hanem a művelődés körképén belül inkább a tömegkultúra nagy konglomerátumába olvadva be. Ilyen körülmények között – legalábbis egyelőre – nemcsak tárgyalásuk jelenlegi súlyát és helyét érezzük indokoltnak, de azt is éppen hogy természetesnek találjuk, ha e szintetikus igényű fejezet egyes eszmei irányokról és képviselőikről kevesebb információt tartalmaz, mint például Halász Gábor analitikus igényű esszéi.

Nem tudok viszont egyetérteni Nagy Miklóssal abban, hogy a 19. század dereka költészetben, zenében, képzőművészetben, építészetben kibontakozó, a népiesen át nemzetire törekvő tendenciáinak nagyjából szinkron hanyatlása nem ad alapot valamely általános hanyatlást megállapító ítéletalkotásra, – már csak e különböző területek alkotóinak szintkülönbsége miatt sem. Eltekintve ui. attól, hogy felelőtlen eljárás lenne a történetész részéről, ha egy elemeiben ténylegesen ennyire szinkronban haladó jelenségegyüttesből nem kísérelne meg következtetéseket levonni, az elért szintek különbözősége nem bizonyíték e különböző ágakban megállapítható hanyatlások egyformasága, ill. okaiknak azonosága ellen, – sőt éppen hogy aláhúzza a kultúra és az általa kifejezett tágabb igények válságának totális voltát. Mégpedig annál erősebben, minél világosabbak maguk a Nagy Miklós által felsorolt példák és tények, nagyon is azt bizonyítva, hogy a reformkorban, ill. annak talaján megkezdett út a 80-as évekre a kultúra egyik tárgyalt területén sem bizonyult folytathatóknak. Hiszen a verses epikának Arany után épp

úgy nem volt folytatója, mint Kemény regényírásának; a Jókai regényírásában nemcsak a Nacsády József által helyesen hivatkozott szemléleti, hanem művészi változás is erre utal, s nincsenek folytatói a népiesség lírájának sem, – hacsak Vargha Gyulát vagy Szabolcska Mihályt nem tekintjük továbblépésnek. A művelődés további útját – s itt fenn kell tartanom a szövegben leírt véleményemet – nem az irodalmi népiesség és a más ágakban is vele azonos társadalmi és eszmei bázison kialakult ízlés, stílus, forma és igény fogja meghatározni; – olyan jelenség ez, amit a végül is az igényeket megszabó társadalmi fejlődés tényei nemcsak hogy alátámasztanak, de (többek között éppen az eszmetörténet idézett jelenségeivel is) egységbe is foglalnak.

A fentiekből könnyen úgy tűnhet, hogy szerző kategorikusan visszautasítja a szövegét érintő megjegyzéseket. Ha ez lenne is a látszat, valójában éppen nem erről van szó. Történeti megközelítésből nézve, a művelődésében is átmeneti és ilyenként egyszerre hanyatló és újat alapozó korszak értékeinek rendje némileg különbözik az irodalomtörténetésztől. Az eszmetörténet a vonatkozó kutatások minden eddigi figyelemreméltó eredménye mellett sem tudja még olyannyira meghatározni a korszak arculatát és rendezni jelenségeit, hogy egy ilyen szükségképpen komplex igényű tárgyalásnak közös nevezőjévé válhatnék. A történetész a művelődés különböző ágaiban is legalább annyira társadalmi igények kielégítőit látja, mint amennyire értékeli saját autonóm fejlődésük telejesítményét. Értékeléseink eltérései is a megközelítésnek ebből a különbözőségéből származnak, – de ahhoz, hogy közeledhessünk egymáshoz – ami talán egyik félnek sem közömbös, – éppen az efféle viták segíthetnek hozzá. Ezért köszönöm a megjegyzéseket, és az alkalmat és lehetőséget, hogy válaszolhattam rájuk.

SZABAD GYÖRGY

Köszönetemet fejezem ki a felszólaló irodalomtörténészeknek figyelmükért, sokban indokolt észrevételeikért. Hadd jelezzem előjáróban, hogy már a kéziratnak is volt irodalomtörténész bírálója, ha az általam feldolgozott korszak jelen- vagy most is távollevő kutatói előttem ismeretlen szervezési okokból annak vitáján nem is vettek részt. Sok szó esett ez alkalommal is a kollektív munkálatok nehézségeiről. Ezeknek egy része természetes, egy része nem az. A Kerényi Ferenc által mondottakhoz kapcsolódva sietek mindenekelőtt leszögezni, hogy a kötet aláíratlan előszava nem a szerzők kollektív megnyilatkozása, sőt

jómagam mind annak, mind a bevezetésnek, mind a többi szerző jegyzeteinek a szövegét csak a kötet megjelenése után ismerhettem meg.

Mielőtt a kötet tartalmi különbségeit is figyelembe véve a vitailés netán azt az általánosító következtetést vonná le, hogy az érdekelt történészek együttese „önmagában meghasonlott közösség”, hangsúlyozni kívánom, milyen sokra értékelem például Vörös Károly kollégámnak az irodalomtörténészek által megbírált teljesítményét, noha eltérő módszert alkalmazott az enyémtől. Nagy Miklós helyesen figyelt fel arra, hogy nekem, aki az önkényuralom korszakának megírásában nem osztottam társszerzőkkel, némileg nagyobbak voltak a művelődéstörténeti mozzanatok megvilágításában a manőverezési lehetőségeim, mint neki. Ugyanakkor a számomra megszabott terjedelmi keretek között fokozottan rákényszerültem bizonyos súlyozásra. Ezért sem általában írtam a művelődési viszonyokról, hanem mindenekelőtt arról, mik voltak az önkényuralmi tudatformálás céljai és eszközei, s hogy a társadalmi viszonyok változásai és a politikai feltételek által meghatározottan, milyen küzdelem bontakozott ki ellene. Ez magyarázza azt – az egyik történész bírálóm által a kötet kéziratának vitájában helytelenített – eljárásomat, hogy az *Oktatási reform és konzervatív tudatformálás* című alfejezetemet a Magyarországnak az osztrák császárságba való beolvasztása önkényuralmi kísérletével foglalkozó politikai történeti fejezetbe tagoltam és nem abba a par excellence művelődéstörténetibe, amelyik címének megfelelően a „kulturális értékek mentésének és gyarapításának” bemutatására korlátozódik. S ez magyarázza azt is, hogy elsősorban az ebben a küzdelemben tudatos szerepet játszó tényezők kerültek az adott keretek között kiemelésre szövegemben (szerény megítélésem szerint ezt a körülményt ítélte vitathatóan „arisztokratizmusnak” Nagy Miklós) és viszonylag háttérbe szorultak a spontán tényezők, illetve a tömegkultúra jelenségei, ha teljesen nem hiányoznak azok sem. Itt jegyzem meg a kérdéskört illetően végül, teljesen indokoltnak tartom, hogy Nacsády József hiányolta Jókai egykorú műveinek seregszemléjéből 1848/49-cel foglalkozó, valóban jelentékeny novella-gyűjteményének említését.

Nagy Miklós jól vette észre, hogy különbség van a kiegészéssel foglalkozó, általam írott részben, illetve a dualizmus korát tárgyaló fejezetekben annak megítélése tekintetében, mennyiben biztosította az új rendszer „a történeti múltban . . . kialakult gazdasági és társadalmi torzulások korrigálását”. Nem hiszem, hogy ez az irodalomtörténeti fórum jelenti a legjobb alkalmat ennek a sokat vitatott kérdésnek az újravitatására. Így – ha az eszmecsere során e kérdéskört érintő újabb konkrétum, ill. az újravítás igénye nem merül fel – ez alkalommal beérem annak jelzésével, hogy ugyanazt a problémát még ugyanazon

anyag alapján sem bizonyos, hogy két történész egyformán világítja meg, még kevésbé, ha sokban eltérő anyag alapján, eltérő szempontok szerint és eltérő úton-módon közelíti meg a tárgyat. Az mindenesetre bizonyos, hogy ha netalán én írtam volna meg a szerintem gazdasági tekintetben is kényszerközösségi bázisra alapozott dualista Monarchia történetét, úgy a jelenlegitől sokban eltérő előadással találkozta volna az összefoglalás olvasói, aminthogy minden bizonnyal az önkényuralom korát is másként idézte volna fel kollégáim tolla, mint az enyém.

Míg a dualizmus kora megítélésének csak bizonyos különbségeiről beszéltem, indokoltnak tartom annak hangsúlyozását, hogy 1848/49 alapkérdéseinek egész sorát gyökeresen másként látom, mint Spira György. A Batthyány-kormányok például még a nemzetiségi politikájában is lényegesen több pozitívumot találok nálánál. Ezt szükségesnek tartom megemlíteni, mielőtt rátérek arra, hogy Nagy Miklós szűkebbül nézve ítélte Kemény Zsigmond és az ún. centralisták nemzetiségpolitikájának tárgyalásmódját. A közvetlen választ megelőzően hadd emlékeztessem egyfelől arra, hogy Kemény nemzetiségpolitikai cikksorozata értékeinek méltánylásáért korábban éppen ő részesített elismerésben. Másfelől hadd hívjam fel a figyelmét arra, hogy Eötvös *A nemzetiségi kérdés* című munkáját, az 1868. évi nemzetiségi törvény egyik legfőbb koncepcionális előzményeként a kötet egy másik fejezete tárgyalja részletezően. Nem rejtem azonban véka alá azt a véleményemet, hogy a Habsburg-birodalom, a szerinte a magyarság számára biztonságot nyújtó hatalom iránt illúziókat támasztó Kemény Zsigmond és az ún. centralisták, köztük Eötvös József nemzetiségi politikáját az általam tárgyalt korszak fordulópontján valóban kritikusan ítélem meg, valóban nem tartom a helyzet támasztotta követelményeket kielégítőnek. 1861-ben – szerintem – igen nagy mulasztás volt nem kísérni meg konkrét egyezkedési tárgyalásokon annak a nemzetiségi megbékélésnek a tető alá hozását, amire a közös elnyomatás tanulságai, illetve az emigráció, Kossuthék, Telekiék előkészítő munkája nyomán kivételesen kedvező alkalom nyílt. Az erre irányuló konkrét kísérletek elhárításában, illetve keresztezésében a „centralistáknak” és személy szerint Eötvös Józsefnek, a képviselőház általános elvek deklarálására korlátozódó nemzetiségi bizottsága elnökének bizony nagy a felelőssége.

Oltványi Ambrus szakavatott hozzászólásában is a „centralisták” szövegembeli szerepeltetését tette szóvá. Hadd emlékeztessem arra, hogy nagy befolyásukat a kor szellemi életére nemcsak felkészültségüknek, hanem annak a körülménynek is tulajdonítom, hogy egyedül az ő csoportjuk volt az a Magyarország polgári átalakulásának és önkormányzata biztosításának előkészítésén dolgozó reformtáborból, amelynek az önkényuralom lehetővé tette a pozíciószerezést s amelyet ugyan-

akkor a közvélemény is akceptált. Azt remélem, sikerült világossá tennem, hogy tevékenységüket a korszak nehéz körülményei között sokban pozitívnak, a polgári átalakulást hasznosan előmozdítóknak s az értékőrzést is szolgálónak tekintem, ha politikájukat kritikával is illetem. Ugyanakkor hangot adtam annak a korántsem csupán Vajda János kifakadásaira, hanem objektív forrásanyagra is épülő véleményemnek, hogy nemcsak az önkényuralom rovására éltek a kulturális élet irányításában számukra adódó kivételes lehetőségekkel, hanem bizonyos értelemben a monopolizálókra jellemző módon a közösség érdekeivel azonosított csoportérdekeik javára is. Ezzel is összefüggött készségük az együttműködésre a konzervatívokkal a Tudományos Akadémiától az Országos Gazdasági Egyesületig. Mindebben természetesen óriási különbség mutatkozott pl. Csengery, Gyulai magatartása, illetve Eötvös, Szalayé között. Azt remélem azonban, hogy az erre utaló különbségtevés elég egyértelmű előadásomban.

Ismételten köszönetet mondvá az irodalomtörténész kollégáknak véleményükért hadd zárjam fejeletemet Eötvös Józsefnek egy, a nemzetiiségi kérdés kapcsán megfogalmazott, általam már más alkalommal is idézett, ám vitánkra nagyon is vonatkoztatható mondatával: Azok, kik egy hegy csúcsára törekszenek, ha a küzdelmet nem adják fel, „bármilyen különböző oldalról indultak is ki, mentől magasabbra emelkednek, annál inkább közelednek egymáshoz, s végre találkozni fognak”.

SPIRA GYÖRGY*

A most nyomtatásban visszaidézni próbált vitaülésem az utolsó pillanatig halogattam felszólalásomat, hogy előtte minél több irodalomkutató véleményével megismerkedhessem. Így azután, mire végül észbe kaptam és mégis szót kértem, már nagyon eljárt az idő s a közönség is jócskán megfogyatkozott. Felszólalásomban ezért nem tértem ki valamennyi felmerült kérdésre s, amire kitértem, arról is igyekeztem lehetőleg röviden beszélni. Mivel azonban a vitaindító referátumok – részint közvetlen, részint közvetett formában – elsőrendű fontosságú problémák egész sorát érintették, most, hogy szélesebb nyilvánosság elé léphetek, szeretném nézeteimet valamivel bővebben kifejteni.

*Spira György hozzászólását – mint maga is utal rá – a vitaülés után fogalmazta meg jelen kibővített formájában.

A szerk.

A korszakbeosztásról

Kezdem avval, hogy egy munkának – én is jól tudom –, ha egyszer elhagyta a sajtót, önmagáért kell helytállnia s az olvasó nem köteles tekintettel lenni azokra az (előtte általában amúgy is rejtve maradó) nehézségekre, amelyekkel a szerzők a kézirat kidolgozása közben küszködtek. Ennek ellenére már a vitánk tárgyát képező kötet más szerzői is hivatkoztak efféle nehézségekre (kivált a terjedelem korlátozott voltából származottakra), s példájukat magam is kénytelen vagyok követni – már csak azért is, mert némely számunkra eleve adott kötöttségek nem ismerete bírálóinknál esetenként kifejezett félreértések forrásává lett.

Ilyen kötöttség volt például, hogy a kiadványsorozat szerkesztőbizottsága a mi VI. kötetünk lapjain elbeszélendők időhatárait 1848-ban és 1890-ben jelölte meg, ami azután Kerényi Ferencben – mint tapasztaltuk – periodizációs állásfoglalás képzetét keltette. Holott a valóságban nincs olyan történetkutató – én legalábbis még egyetleneggel sem találkoztam –, aki azt vallaná, hogy az 1848-tól 1890-ig terjedő időszakban Magyarország történetének egyik egybefüggő s a korábbi meg a későbbi időszakoktól elkülönítendő korszakát kell látunk. S az igaz, hogy – ha a kötetet záró 1890. esztendőről nem is – előadásunk kezdőpontjáról, 1848 márciusáról a kötet előszavában és bevezetésében mint korszakhatárról esik szó, ez azonban távolról sem tükrözi a kötet valamennyi szerzőjének a véleményét; jómagam például, mint korábban,¹ úgy most is azt vallom, hogy Magyarország újkori történetét két korszakra kell bontanunk s ezek közül az első, a polgári átalakulás (vagy úgy is mondhatom: a polgári *forradalom*) korszaka 1790-től 1867-ig, a második, a polgári rend teljes kibontakozásának korszaka pedig 1867-től 1918-ig számítandó. Ami – melleleg – egybecseng azzal a meggyőződéssel, hogy a negyvennyolcas forradalom a polgári átalakulás magyarországi folyamatának nem nyitánya s nem is záróköve, hanem *tetőzése*.

A forradalom előzményeiről

Most pedig rátérek Kerényi Ferenc első lényegbevágó kritikai észrevételére, amely szerint a kötetnek a negyvennyolcas forradalom történetét tárgyaló (általam írott) részében bővebben kellett volna foglal-

¹ Ld. Spira György: *A magyar történelem újkorának kezdeteiről*, Spira György: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában*, Bp, 1973, 295–304.

koznom az előzményekkel – legalábbis ami „a magyar liberális reformmozgalom programjának, az érdekegyesítésnek” a kialakulását és 1848 előtti hódításait illeti – s ezt már csak azért is meg kellett volna tennem, mert a sorozatnak a korábbi fejlődést bemutatni hivatott előző kötete még nem látott napvilágot. S hogy az előzményekről az olvasónak pontos tájékoztatást kell kapnia, azt nem is vitatom, sőt nyugodt lélekkel kijelenthetem, hogy az előzmények ecsetelésére magamtól is eleve nagy gondot fordítottam volna, – ha munkám önálló könyvnek készül. De hát nem annak készült, hanem egy Magyarország történetét a maga egészében felvázoló mű egyik részének, s ezért – mi tagadás – azon voltam, hogy a rendelkezésemre álló szűkre szabott terjedelemből lehetőleg minél kevesebbet áldozzak fel olyan kérdések taglalására, amelyekről a – kétségkívül csak valamivel később megjelenő, de magára sokat már igazán nem várható – megelőző kötetnek kell képet adnia.

Kerényi Ferenc azonban nem pusztán azt kifogásolta, hogy az én szövegrészem az olvasót nem hozza kellő előismeretek birtokába, azaz nem pusztán didaktikai mulasztásban marasztalt el, de szemléleti hibában is, ami szerinte abban mutatkozik meg, hogy az 1848 márciusára következő félesztendőt elvileg sem olyan időszakként tárgyalom, amelyben mintegy töretlenül folytatja terjeszkedését és végre teljes diadalt arat a „reformkor” már 1848 előtt is mind szélesebb köröket – mind szélesebb nem-nemesi köröket is – átható vezérgondolata, a már említett „érdekegyesítő liberalizmus”, hanem 1848 márciusát vízválasztóként kezelem, holott „a liberálisok számára általában – úgymond – nem március . . . az igazi vízválasztó, hanem 1848 szeptembere, amikor már nincs remény a hagyományos liberális politika változatainak folytatására”. S ezen a ponton bizony vitatkoznom kell bírálómmal.

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy a magyar liberális nemesi mozgalom programja (illetve – pontosabb szóhasználattal – célja) valójában 1848 előtt sem az érdekegyesítés, hanem már a kezdet kezdetén is az ország polgári átalakítása volt, s az érdekegyesítésre (azaz – szabatosabban fogalmazva – a polgári átalakulásban érdekelt országlakók összességének a liberális nemesi mozgalom melletti felsorakoztatására) a liberális politikusok ennek megfelelően már kezdetben sem mint öncélra, hanem csak mint az említett végcél, a polgári átalakulás egyik elsőrendű vagy éppen legfőbb feltételére, eszközére tekintettek. Reformpolitikának tehát a magyar liberálisok 1848 előtt képviselt politikája is legfeljebb az általuk e kezdeti szakaszban alkalmazott *módszerek* vonatkozásában nevezhető, voltaképpeni céljukat illetően azonban már ekkori politikájuk sem minősíthető így; s jómagam éppen azért nem is használom soha sem a *reformmozgalom*, sem a *reformkor(szak)* kifejezést, mert hangsúlyozni kívánom, hogy a magyar liberálisok célja már a

forradalmi helyzet megteremtődése és a forradalom tényleges kirobanása előtt sem az adott feudális rend megreformálása, hanem a teljes formációváltás, a feudális rendnek tőkés renddel való felcserélése, azaz már ekkor is egy *forradalmi* jelentőségű változás keresztülvitele volt. Vagyis ezen a – szerintem leglényegesebb – ponton éppen én látom szorosabbnak a magyar liberálisok március előtti és március utáni tevékenység közti kapcsolatot, mint azok, akik az ő március előtti lépéseiket mindössze reformtörekvések megnyilvánulásaiént szokták jellemezni.

Másodszor: szeretném leszögezni, hogy a liberalizmust (meg – had tegyem hozzá – a vele szorosan egybefonódó nacionalizmust) Kerényi Ferencsel egyetértésben én is az 1840-es évek uralkodó eszmeáramlatának tartom s én is vallom, hogy ezt az eszmeáramlatot mint átmeneti állomást azok sem kerülhették meg, akik idővel meredekebb útra tértek. Én is ismerem továbbá azokat a szakirodalomban fellelhető s általa hivatkozott megállapításokat, amelyek a liberális nézeteknek a nemesi közvélemény keretein túl is tapasztalható térhódításaira hívják fel a figyelmet, s ismerem a szóban forgó megállapítások helyességének igazolására eddig felhozott szórványadatokat is, amelyek a liberális eszmék nem-nemesi körökbe való behatolásának különösebben széles körű voltáról persze nem, megindulásáról azonban kétségtelenül meggyőzőnek. Mi több: az efféle szórványadatok számát magam is jócskán szaporíthatnám – például egy sor olyan polgári állású személy fölemlítésével, aki várostörténeti kutatásaim tanúsága szerint már 1848 előtt a liberális politika híve lett. Azt azonban, hogy az érdekegyesítésre irányuló erőfeszítések 1848 előtt bármikor is frontáttörés-számba menő sikert arattak volna, az összes általam ismert ilyen természetű adat figyelembevételével sem állíthatom, sőt e helyütt is épp az ellenkezőt vagyok kénytelen megállapítani. A városi polgárságról például azt, hogy ennek céhkeretek között élő főtömegei 1848 előtt mindvégig kifejezett ellenségességgel viseltettek az őket létalapjaik megsemmisítésével fenyegető liberális törekvések iránt (amiről visszamenőlegesen is eléggé árulkodik a Batthyány-kormánynak a céhrendszer teljes felszámolásától való – kézikönyv-kötetünkben általam ki is emelt – gondos tartózkodása). A polgári átalakulás ügyének győzelemre vitele szempontjából sokkalta fontosabb parasztságról pedig azt állapíthatom meg, hogy az ennek tömegeit átítató (s konzervatívok és liberálisok között különbséget természetesen nem tevő) úrgyűlés az 1848-at megelőző esztendőben szintén nem csökkent, sőt éppen hogy egyre fokozódott, s ez nem is lehetett másként, ha egyszer a liberális nemesi mozgalom a jobbágyok helyzetét érezhetően megjavítani képes gyakorlati enged-

ményeket – vezetőinek legnagyobb igyekezete ellenére – ezekben az években sem tudott kicsikarni a Habsburgoktól.

Egyszóval: hiába tudom és hirdetem magam is, hogy a liberális politika híveinek a száma 1848 előtt fokról fokra folyvást nőtt, azt, hogy a liberális nemesi mozgalom 1848 előtt elsöprő erejű tömegek támogatására is szert tett volna, csak nem mondhatom; ellenkezőleg: ki kell tartanom amellet, hogy a liberális mozgalom, mivel március előtt nem tudott elérni átütő eredményeket, március előtt nagymérvű tömeg-támogatásra sem tehetett szert s, mivel március előtt nem tudott szert tenni nagymérvű tömeg-támogatásra, március előtt nem is érhetett el átütő eredményeket, azaz a március előtti időszak végére – mint kötetünkben utalok is rá – válságba került s a szorítóból csak a külső körülményeknek az európai forradalmi hullám megindulása következtében végbement hirtelen megváltozása folytán törhetett ki.

Harmadszor pedig: szeretném leszögezni, hogy az 1848 márciusában Pozsonyban és Pesten megfogalmazott s azután nagyrészt érvényre is juttatott követeléseket Kerényi Ferencsel egyetértésben mind egy szálíg a liberális eszmevilág keretein belül maradó követeléseknek tartom s ezt fejtettem ki kézikönyv-kötetünkben (meg korábbi írásaimban) is. De hogy 1848 márciusában pusztán a liberális vezetők korábbi elképzeléseinek egyszerű valóráváltása ment volna végre: azt már tagadom. Mert hát – ugyan kérдем – mikor gondoltak a magyar liberálisok olyan jobbágyfelszabadításra, amely az ország jobbágy népét teljes egészében egyszerre fogja kiszabadítani az úrbéri függésből s amelynek az ellenszolgáltatásaként a földesurak csupán utólag fognak kármentesítést kapni az államkincstártól? És mikor gondoltak a magyar liberálisok olyasfokú kormányzati önállóságra, amely még a had- és a pénzügyek önálló intézésére is kiterjed majd? Vagy mikor gondoltak a magyar liberálisok az ország nádorának királyi teljhatalomban részesítésére? Én biz azt hiszem, ilyen vagy ezekhez hasonló elképzelések 1848 előtt még legvérmesebb vágyálmaikban sem ötlöttek fel bennük. Márciusban viszont, mikor a helyzet egyszeriben kedvezőbbre fordult, ezekkel a követelésekkel is késedelem nélkül előállottak, s azután keresztül is vitték őket. Ez pedig szerintem mégsem volt csekélység. Ezért vallom hát – s vallom Kerényi Ferenc ellenvetéseinek meghallgatása után is változatlanul –, hogy a magyar liberálisok 1848 márciusában, bár továbbra is csak *liberális* követeléseket írtak zászlajukra, távolról sem szorítkoztak már „a *hagyományos* liberális politika változatainak folytatására”, hanem akkorát léptek előre, amekkora előrelépésre korábban közülök még a legmerészebbek sem készültek, s nem 1848 szeptemberében, hanem már ekkor és ezzel az előrelépéssel – tegnapi önmagukat folytatva, de számottevően meg is haladva – érték el pályafutásuk

legmagasabb pontját (alapjában véve már ekkor és ezáltal hangolva egyben a maguk javára azokat a milliós nem-nemesi tömegeket is, amelyeknek a megnyeréséről 1848 előtt csupán álmodoztak s amelyeknek a támogatása nélkül az 1848 szeptembere utáni időszakban bajosan állhatták volna meg a helyüket).

Amivel természetesen nem akarom lekicsinyelni a szeptemberi fordulat jelentőségét. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy szeptember egyedül a harci módszerek tekintetében hozott újat. Végére is szeptemberben mindössze annyi változás történt, hogy a liberális nemesség (pontosabban: a liberális nemességnek az a zöme, amely továbbra is kitartott a forradalom ügye mellett) a békés megoldásra törekvés addig általa előnyben részesített útját a fegyveres ellenforradalmi támadás kényszerítő hatására felcserélte a fegyveres szabadságharc útjával. A fegyverfogás célja azonban csak a márciusi vívmányok megvédelmezése volt, s a márciusiakon túlmenő vívmányok kiharcolását a liberálisok ekkor sem vették tervbe. Ami egyébként magától értetődő is – és éppen azért, mert a feudalizmus és a kapitalizmus közötti vízválasztót az ország a liberális nemesség vezetésével már márciusban átlépte volt . . .

A Batthyány-kormányról

S mindez kiindulópont lehet a Batthyány-kormány megítéléséhez is, amivel kapcsolatban Kerényi Ferenc főleg azt kifogásolta, hogy én nem tudok „egészen elszakadni attól a felfogástól”, amely szerint a kabinet tagjai „jószándékú, de járatlan és elveiket a gyakorlatba átültetni alig-alig tudó” politikusok voltak, s nem veszem figyelembe eléggé, hogy a kormánynak „mindvégig az udvar ellenforradalmi tevékenységével szembenézve és számolva kellett dolgoznia”, annak pedig, hogy Batthyányék lépéseit nagymértékben keresztezte „a régi központi kormányzati szervek megörökölt tisztviselői kara” is, most éppenséggel kisebb jelentőséget látsszom tulajdonítani, mint más, korábbi munkáimban. Amire nagy általánosságban csak azt mondhatom, hogy bírálóm nem teljesen híven értelmezi az én álláspontomat.

Hogy tehát arról vitatkozzunk, amiben nézeteink csakugyan eltérnek: mindenekelőtt le akarom szögezni, hogy én a Batthyány-kormány tagjait (Esterházy Pál kivételével) valóban jószándékú embereknek tartom s többségükről (kötetünk 107. lapján) közönséges (s – gondolom – nemigen cáfolható) ténymegállapításként valóban leírtam, hogy a kormányzati munkában járatlan (pontosabban: hogy „magasabb államigazgatási tapasztalatok”-kal nem rendelkező) személy volt, de a kabinet kudarcait nem ezekből a tényezőkből vezetem és vezetem le (amint

valóban nem eredeztetett a korábbi feudális kormányzások munkatársi gárdájából kikerült miniszteriális hivatalnokok – általam egyébként most is változatlanul jól ismert – ellenszegüléséből sem), hanem elsősorban azzal magyarázom, hogy a kormány gondolt ugyan egy későbbi ellenforradalmi támadás lehetőségére, de ezzel éppen nem nézett szembe és nem számolt *eléggé*, mert tagjainak zöme abban a hitben élt, hogy az udvar márciusban végérvényesen beletörődött a Magyarországon legújabbán történetbe s ezért ténylegesen csakis abban az esetben lépne az ellenforradalom ösvényére, ha Bécsben olyan gyanú kapna lábra, hogy a magyarok nem érik be az általuk márciusban elnyertekkel. Vagyis az igazi és lényegi különbség kettőnk között az, hogy Kerényi Ferenc szerint a Batthyány-kormány azért nem tett és nem is tehetett többet, mint amennyit tett, mert *kellőképpen* számolt az ellenforradalmi veszéllyel, én viszont a dolgot éppen megfordítva látom. Bírálóm okfejtését ugyanis (amellyel egyébként nem most és nem nála találkoztam először) csak akkor írhatnám alá, ha magam is feltételezném, hogy az ellenforradalmi támadást pusztán a kormány esetleges további, erélyesebb intézkedései hívták volna ki, az ilyenektől való tartózkodása viszont alkalmas volt elhárítani. Ezt pedig nem hiszem s egyszerűen azért nem, mert az ellenforradalmi támadás 1848 szeptemberében – mint közismert – efféle erélyesebb intézkedések híján is megindult.

De nem fogadhatom el Kerényi Ferencnek azt a feltevését sem, amely szerint a Batthyány-kormány tagjait „az az [általuk] érényként értékelt büszke tudat erősíthette tetteikben, hogy törvényes úton kerültek a hatalom birtokába”. A kormány tagjai ugyanis – hogy az általuk ellenségeit megfosszák egy hivatkozási alaptól – gyakran hangoztatták ugyan, hogy a márciusi vívmányok létrehozására és életbeléptetésére kirekesztőleg törvényes eszközöket vettek igénybe, olyan adatot azonban egyet sem ismerek, amely arra vallana, hogy magukban is ugyanezt gondolták volna. És ez természetes is. Mert az lehetséges, sőt bizonyos, hogy az udvari körök távolabbi szándékait ők a kellenél naivabban ítélték meg, annyira azonban nem voltak naivak, hogy ne voltak volna tisztában a március–április folyamán törvényekben rögzített forradalmi vívmányok forradalmi mivoltával; ellenkezőleg: nagyon is jól tudták, amit Széchenyi egy alkalommal úgy fogalmazott meg, hogy „mi némieket kicsikartunk, ha Isten képébe hazudni nem akarunk”.²

² Széchenyi István: *Július 4-iki Conferentiára*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára, Széchenyi-gyűjtemény, K 283; kiadva: *Gróf Széchenyi István Összes Munkái VI/2* (szerk. Vizota Gyula), Bp, 1930, 1029.

És nem fogadhatom el Kerényi Ferencnek azt a véleményét sem, hogy hiba volt nem írnom „az udvar ellentámadásának májusi kísérleté”-ről. Erről a kísérletről ugyanis nincs mit írni, mivel ilyen kísérlet – nem volt. A májusban a baloldal helyzetének átmeneti megrendülésére vezető (de eredendően – bírálóm megállapításával ellentétben – egyáltalán nem „a baloldal lejáratását célzó”) pesti provokációk például nem az udvari köröktől, hanem – mint másutt³ már kimutattam – magától a baloldal egyik – Oroszhegyi Józsa vezette – szélsőséges és éretlen csoportjától indultak ki. S, igaz, a május 10-i budai vérengzésért valóban az udvar egyik odaadó hívét, Lederer tábornokot terheli a felelősség; a katonaság ekkori fellépésére vonatkozó parancsait azonban Lederer teljesen öntevékenyen adta ki, s az alatt a rövid idő alatt, amely az ellene szervezett tüntetés hírének fülébe jutása és parancsainak kiadása között eltelt, ő Bécsből már csak a távolság miatt sem kérhetett és kaphatott utasításokat. Ami meg az erdélyi románok és a délvidéki szerbek májusi megmozdulásait illeti: ezek nagyon kapóra jöttek ugyan az udvarnak, azt azonban eddig még senkinek sem sikerült bebizonyítania, hogy ezek értelmi szerzői is az udvari körök voltak.

Egyszóval: májusban az udvar éppúgy nem próbálkozott egy a magyar forradalom ellen intézendő általános támadással, amint a március közepétől augusztus végéig terjedő időszakban máskor sem; s nem is próbálkozhatott effélével, mert azok a körülmények, amelyek miatt márciusban meghátrálásra kényszerült, a császári csapatok nyári lombardiai hadjáratának sikeres befejezéséig lényegileg nem módosultak. Az udvar magyarországi politikáját tehát – s ezt a bécsi kabinetiratok ismeretében teljes határozottsággal állíthatom – egészen augusztus utoljájáig változatlanul a március 26-i udvari konferencián lefektetett irányelvek szabták meg: azok a jól ismert irányelvek, amelyek szerint az udvarnak Magyarországgal szemben mindaddig a kivárás állaspontjára kell helyezkednie, amíg a háta Itáliában fel nem szabadul, s a magyar forradalomra lesújtania csak ennek megtörténte után lesz szabad, akkor viszont haladéktalanul le is kell majd sújtania rá. S a március 26-i irányelvekhez való ragaszkodás persze egyáltalán nem zárta ki, hogy az udvari körök meg-megújuló kísérleteket ne tegyenek a magyar forradalom nehézségeinek növelésére már az általános támadás idejének

³ Spira György: *A pesti forradalom baloldalának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában*, Történelmi Szemle 1971, 333–340. és Spira György: *Mészáros Károly önéletrajza előtt*, Századok 1977, 589–590.

eljövetele előtt is (aminthogy tettek is ilyen kísérleteket első ízben már alig két nappal az említett irányelvek megszületése után – amikor a pozsonyi országgyűlést a legfontosabb általa kidolgozott törvénycikkek gyökeres átfogalmazására szólították fel –, majd a következő hónapokban még számos más alkalommal is), a barátságosan lépéseket azonban az udvar a tavaszi és a nyári hónapok folyamán mindvégig barátságosaknak mutatkozókkal elegyítette, s ettől az ügyeskedéstől eközben semmikor. májusban sem tágitott. Azt állítani tehát, hogy az udvar már májusban általános támadásba próbált átmenni: csupán arra lehet jó, hogy a Batthyány-kormány mozgási szabadságát a ténylegesnél kisebbnek tüntessük fel, a történeti hűség követelményének azonban nem felel meg, s ezért elfogadhatatlan olyasvalaki számára, aki a történetíró szerepét nem óhajtja felcserélni az apologétiával.

Amint ugyanezen okból nem tehetem magamévá Kerényi Ferencnek azt a véleményét sem, hogy „a kormány és személy szerint Batthyány honvédelmi politikájáról és tevékenységéről” írván, többet kellett volna hasznosítanom „az újabb kutatások (Urbán Aladár) eredményei”-ből. Ezekből az eredményekből ugyanis az ismereteinket valóban számottevően gyarapítókat (így például azokat az adatokat, amelyek a már korábban feltártaknál sokkal inkább kidomborítják, milyen nagy gonddal irányította Batthyány az első honvédszázaljak megszervezését) messzemenően figyelembe vettem munka közben. Olyan látszatot viszont én csak nem kelthettem, hogy Batthyány és kormánya fokról fokra mind határozottabb lépéseket tett a forradalom fegyveres erőinek kibontakoztatása érdekében – hogy miután 1848 áprilisában megkezdte a helyi karhatalmi feladatok ellátására hivatott rendes nemzetőrség szervezését, majd júniustól rövid ideig tartó tábori szolgálatra kötelezett nemzetőröket vezényelt a Délvidékre, augusztusban immár tartós harcéri szolgálatra alkalmazható nemzetőri alakulatok létrehozásába is belefogott, ezt követően, májusban pedig még értékesebb fegyveres testületek, honvédszázaljak alakításához is hozzálátott –, ha egyszer a kormány hadseregszervező munkásságának fejlődésvonala csupán a most felsorolt intézkedések időrendi egymásutánjának felforgatása esetén mutatkozik ilyen töretlenül fölfelé ívelőnek. És én azt az állítást sem vehettem át, hogy a Batthyány-kormány 1848 júniusában elsősorban István főherceg ellenkezése miatt állott el az első tízhez hasonló további honvédszázaljak folytatólagos szervezésének megindítására irányuló szándékától, – ha egyszer a (kötetünk 1566. lapján általam megnevezett) forrásokból az derül ki, hogy a valóságban nem így volt: hogy a kormány valójában a maga jószántából mondott le ekkor a honvédtoborzás folytatásáról . . .

A nemzetiségi kérdéstről

Most pedig néhány szót a Batthyány-kormánynak a nemzetiségi kérdés rendezése érdekében 1848 nyarán kidolgozott (vagy kidolgoztatott) törvényjavaslatairól, amelyeket (a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos álláspontomról máskülönben helyeslően nyilatkozó) Kerényi Ferenc szerint indokolatlanul minősíték megkésettnek s indokolatlanul mérek a nyári hónapokra már meglehetősen felfokozódott (s „a kamarilla tevékenysége, bujtogatása által” „mintegy mesterségesen” is felfokozott) „nemzetiségi igények maximumával”. Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban először is arra szeretnék emlékeztetni, hogy a szóbanforgó törvényjavaslatokat valóban úgy tárgyalom kötetünkben, mint amelyek akkor kerültek az országgyűlés elé, amikor a korábban lehetségesnél már csak jóval kisebb elégedettséget kelthettek a nemzetiségi mozgalmak híveiben; tartalmukról azonban nagyon is elismerően írok s róluk szólván, legsajnálatosabbnak ezzel összhangban nem megkésett voltukat mondom, hanem azt, hogy törvény a képviselőház ellenállása miatt végül egyikükből sem lett – még megkésetten sem. Másodszor: szeretném leszögezni, hogy – ha kifejezett bujtogatásról nem mernék is beszélni – azt én sem kétkem, hogy az udvar sakkhúzásainak volt részük a nemzetiségi igények rohamos fokozódásában – kötetünkben is megemlékezem ilyen összefüggésekről, így például arról, hogy a nemzetek egyenjogúságának az 1848 április 25-én kelt ideiglenes osztrák alkotmányban történt kinyilvánítása milyen erjesztő hatást gyakorolt a magyarországi nemzetiségi törekvésekre is –; az itt most kellő tér híján nem részletezhető, de munkámban tüzetesen ismertetett tények világánál azonban úgy látom, hogy a nemzetiségi jelszavak radikalizálódása elsősorban mégis annak az elutasító magatartásnak volt a visszahatása, amellyel a magyar vezetőkörök a nemzetiségi mozgalmak kezdeti – s nagyrészt még igen mértéktartó – követeléseit fogadták. Harmadszor pedig: szeretnék hangot adni annak a meggyőződésnek, hogy – bárminő okok idézték is elő a nemzetiségi igények felfokozódását – az, hogy egyik vagy másik időpontban mit követeltek a nemzetiségi mozgalmak, semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül a magyar vezetőkörök által egyidejűleg tett lépések megítélésakor. Nem, mintha ténylegesen is azon a – Kerényi Ferenc által nekem tulajdonított – véleményen volnék, hogy ezeket a lépéseket „a nemzetiségi igények maximumával” kell mérni. Hanem éppen azért, mert egyáltalán nem vagyok híve ilyesféle elvont mércék alkalmazásának.

Az én valóságos álláspontom ugyanis az, hogy a történetíró mércéje csak a történeti fejlődés érdeke lehet, vagyis hogy az adott esetben, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a polgári átalakulás előtt Magyar-

országban annál szélesebbre tárulhatott a kapu, minél szívósabb harcot vívott 1848–49-ben a forradalom táborában az ellenforradalommal s minél nagyobb csapásokat mért rá e harc során – márpedig én ebből a fellelésből indulok ki –, akkor az események valamennyi részesének minden lépését abból a szempontból – és egyedül abból a szempontból – kell megítélnünk, előmozdította-e avagy nehezítette ennek a harcnak a megvívását s mennyire mozdította elő, illetve mennyire nehezítette. Ebből a szemszögből mérlegelve viszont a történeteket, nemcsak azokat a nemzetiségeket kell kedvezőtlen megvilágításba helyezni, akik a forradalom és az ellenforradalom párviadalában az ellenforradalom oldalára állottak, hanem – igaz, kisebb mérvben – azokat a magyar politikusokat is, akik eltaszították a hozzájuk kezdetben közeledni próbáló nemzetiségeket vagy, ha ezt nem tették is, a nemzetiségi mozgalmaknak a forradalom oldalán való felsorakoztatása érdekében sem tettek lépéseket vagy éppen csak annyit mulasztottak, hogy a célravezetőnél mindig valamivel később s valamivel kisebbet léptek előre. Más következtetésre ugyanis nem juthatunk, mint hogy ennyiben ezek a magyar politikusok is a fejlődés érdekei ellen cselekedtek, még ha egyéb területeken ugyanők odaadóan és hasznosan szolgálták is a forradalom ügyét s még ha társadalmi és egyéni kötöttségeik nagyrészt megmagyarázzák is a nemzetiségi politika terén elkövetett ballépéseiket. Mert hogy kinél milyen okok idézték elő a szóbanforgó ballépéseket, azt természetesen látnunk kell (és munkámban igyekeztem is megmutatni – persze nemcsak a magyar, hanem a nem-magyar politikusok tevékenységének tárgyalása során is), a fejlődés érdekeinek mint egyedüli mércének az alkalmazása alól azonban a ballépések okainak legteljesebb számbavétele sem menthet fel bennünket.

Ezért van tehát, hogy egyetlen önmagában mégoly emelkedett szellemre valló intézkedést sem tudok előremutató intézkedésnek minősíteni, ha gyakorlatilag hatástalan maradt. De ezért van az is (s – gondolom – bírálóm előtt sem maradt rejtve), hogy önmagukban talán szerényeknek látszó lépéseket is kész vagyok viszont nagyra értékelni, ha hatékonyaknak bizonyultak. Amint például a *Projet de pacification* nyélbeütését kötetünkben így értékelem – annak ellenére, hogy „a nemzetiségi igények maximumá”-tól ez a szerződéstervezet is elmaradt, de azért, mert megszületése Iancut mégis fegyvernyugvás elrendelésére bírta, ez pedig megfelelt a forradalom, azaz végső soron a fejlődés érdekeinek.

A művelődéstörténetről

Most pedig áttérek Kerényi Ferencnek és Nacsády Józsefnek a művelődéstörténeti (s ezekkel rokon) kérdéseket érintő megjegyzéseire, amelyek minden más kritikai észrevételüknél fájdalmasabbak voltak számomra. Ezen a ponton ugyanis bírálóim – mint Kerényi Ferenc maga is utalt rá – szívemhez különösen közel álló témák tárgyalásának elégtelenségében marasztalták el kötetünk általam írott részét. S az ő ideovágó ténymegállapításaik legtöbbször helytálló voltát nem is vitathatom. Való igaz például, hogy Madáchról nem esik szó munkámban s nem esik szó Czuczorról (akinek pedig *A magyar forradalom 1848–49-ben* című – 1959-ben megjelent – könyvem lapjain még két versét is idéztem meg várfogságra vettetéséről is megemlékeztem), sőt nem esik szó Vörösmartyról sem (akinek ugyanezen régebbi összefoglalásomban szintén két versét idéztem s akinek az életrajzi adatai közül ehelyütt nemcsak az a Kerényi Ferenc által kiemelt pályajellemző található meg, hogy 1848 tavaszán csatlakozott a Radical Párthoz, hanem az is, hogy egy évvel korábban a pesti forradalmi választmányak nemkülönbén tagja lett). Tagadhatatlan továbbá az is, hogy Petőfi (akinek e jóval terjedelmesebb könyvemben még hús versét szóialattam meg, némelyiket ismételtlen is) most mindössze egy versidézzel szerepel nálam s ebben az egy esetben sem mint műalkotásra, hanem mint a költő politikai helyzetmegítélésének alakulását tükröző forrásra hivatkozom a kérdéses versre. Amint az is megfelel az igazságnak, hogy most nem írok a Nacsády József által (nevének említése nélkül) méltatott piaristáról, Erdősy Imréről (holott e korábbi munkámban még kiemelttem a branyiszkaik ütközetben játszott szerepét és arcképét is közöltem) s nem írok Mednyánszky Cézáról sem (holott a *Negyvennyolc a kortársak szemével* című – 1973-ban napvilágot látott – képes dokumentumkötetben az ő kápolnai helytállására is felhívtam a figyelmet). És az sem vitás, hogy kötetünk általam kidolgozott részében nem található sem külön sajtótörténeti, sem összefoglaló művelődéstörténeti fejezet.

Bírálóim ilyen természetű hiányokat felhánytorgató észrevételeit legfeljebb egy-két rész kérdés vonatkozásában kell helyesbítenem. Így például meg kell jegyezmem, hogy Horváth Mihály tevékenysége mellett valójában nem megyek el szó nélkül, ha röviden írok is róla. Meg kell jegyezmem továbbá, hogy ténylegesen Petőfi *Nemzeti daláról* sem csupán egy képaláírásban teszek említést, hanem – a március 15-i pesti események tárgyalása során – mint a felszabadított sajtó első termékeinek egyikéről a szövegben is, s ugyanitt azt is elmondom róla, hogy eredetileg arra a tervezett március 19-i népgyűlésre készült, amelyről

az olvasó néhány lappal elébb már megtudhatta, hogy segítségével a márciusi fiatalok az országgyűlés liberális követi csoportjának a hadállásait kívánták megerősíteni a konzervatívokéi ellenében. S hadd jegyezzem meg ehelyütt azt is, hogy Vörösmarty – ha neve nem fordul is elő – igenis jelen van munkámban, és pedig mikor (a 163. lapon) idézem az 1848 április 8-án az alsótábla színe elé járult szerb küldöttség szónokának a szavait, amelyek szerint a délvidéki szerbek Magyarorszáért akarnak „élni és halni”; s úgy hiszem, ez az egyetlen idézet jóval többet árul el a költő szerepéről és hatásáról, mint amennyit akár összes 1848–49 folyamán viselt tisztségének a felsorolása mondana el róla.

Másfelől viszont azt is meg kell vallanom, hogy a munkámban említetlenül hagyott művelődéstörténeti fejlemények listáját magam is jócskán bővíthetném még. Kivált, ha arra törekedném, hogy ebben a jegyzékben a magyarországi nemzetiségek kulturális életének a fejleményei is jelentőségükkel arányos helyet kapjanak. (Márpedig erre törekedném, hiszen *kézikönyvünk* – mint címe is mutatja – nem a magyar *nemzet*, hanem *Magyarország* történetéről hivatott képet adni.)

Őszintén meg kell mondanom azonban azt is, hogy ha a most kapott bírálatok ismeretében újra írhatnék egy azonos terjedelmű összefoglaló szöveget, a művelődéstörténeti kérdéseknek – attól tartok – ebben sem igen tudnék a jelenlegi előadásban biztosítottnál nagyobb teret szentelni. Nem látom ugyanis, milyen más kérdések tárgyalásának a rovására bővíthetném ki a művelődéstörténetnek jutó szövegrészeket. Hacsak nem fogadnám el Nacsády Józsefnek azt a véleményét, hogy a művelődéstörténeti fejleményekről külön fejezetben volna (s volt volna) kívánatos szólni. Ezt azonban semmi esetre sem tenném, ahogyan a gazdaságtörténeti, a társadalomtörténeti, a hadtörténeti stb. fejleményeket sem tárgyalom (s ezután sem tárgyalnám) az élet más jelenségeitől elkülönítetten. Mert monografikus tanulmányok természetesen külön-külön is vizsgálhatják a történeti élet ezernyi szálból összegubancolódott sokszínű és bonyolult fonadékának egyik vagy másik alkotóelemét, s enciklopedikus állapotrajzok is választhatják azt a megoldást, hogy az adatok minél racionálisabb csoportosítása kedvéért külön-külön, egymással párhuzamos megnyilvánulásokként mutatnak be a valóságban egymással a legszorosabban összefüggő és a legszorosabb kölcsönhatásban lévő tényezőket; olyan szintetikus munkák azonban, amelyeknek a rendeltetése az, hogy a történeti fejlődés egészét a maga összetettségében idézzék elénk, az összefolyamat egyetlen expozícióval megörökített képét szerintem nem helyettesíthetik valami olyasféle mozaikképpel, amely csupán az egyes (amúgy is csak több-kevesebb erőszakoltsággal különválasztható) részfolyamatokról készült s ezután úgy-ahogy egymás mellé illesztett részletfelvételekből szerveződik egybe

– már amennyire ilyen mozaikdarabokból egyáltalán képes egybeszerveződni – az olvasó lelki szeme előtt.

Ezért van például, hogy kötetünk általam írott részében nem adok külön sajtótörténeti fejezetet, más-más helyütt viszont minden fontosabb politikai lapról megemlékezem mint az általa képviselt politikai irányzat harci eszközeinek egyikéről. Amint az egyes politikai irányzatok belső fejlődését sem ismertetem külön-külön és egyvégtében, hanem csak a köztük és a velük azonos táborban tevékenykedő eltérő irányzatok közti viszony alakulásának bemutatása során s ezzel egybefüggően ejtek szót időről időre belső fejlődésük újabb meg újabb állomásairól. Ahogy a forradalom vagy az ellenforradalom vagy az egyes nemzetiségi mozgalmak táborán belüli pártharcok történetét szintén nem tárgyalom le elejétől végig egyhelyütt, hanem az átalakulás híveinek és ellenségeinek összessége között folyó nagyszabású küzdelem felvázolása közben mint ennek a küzdelemnek alárendelt mozzanatokra térek ki több alkalommal is az ilyen belső pártharcok egymást követő fejleményeire. S amiképpen az átalakulás hívei és ellenségei között 1848–49-ben végbement harcot sem kezelem önmagában szemlélhető és mérlegelhető eseménysorozatként, hanem olyan erőpróbaként, amelynek a menetét és végkimenetelét a maga teljes jelentőségében egyedül az ország további polgári fejlődésére gyakorolt hatása felől nézve lehet értelmezni és megítélni.

S mivel a történetíró a történeti összefolyamatot szerintem csak így, egyes részjelenségeinek egymás közti hierarchikus viszonyát maximálisan tiszteletben tartva ábrázolhatja híven, hasonlóképpen építenék fel egy olyan a negyvennyolcas magyar forradalom történetét a maga egészében bemutatni hivatott munkát is, amelynek a terjedelmét tetszőlegesen választhatnám meg. Ez a munka tehát a forradalom történetének sokkal több részmozzanatára térne ki, mint a most megvitatott – s köztük egészen bizonyosan azok legtöbbször is, amelyek említetlenül hagyását bírálóim felrótták s amelyeket a mostani alkalommal magam is fájó szívvel áldoztam fel a terjedelmi kötöttségek oltárán –, bírálóim valamennyi kívánságának azonban ebben a munkában sem tennék eleget. S hogy melyeknek igen és melyeknek nem, azt hadd világítsam meg néhány általuk szóba hozott rész kérdés példáján keresztül.

A Nép Barátjáról például ebben a munkában bizonyára bővebben írnék – talán létrejöttének körülményeit is ismertetném, s minden bizonnyal idézném egy-két jellegzetes cikkét –, történetét azonban változatlanul a forradalom liberális nemesi vezetőrétegének parasztpolitikáját tárgyaló szövegrészekben belül adnám elő, s továbbra is mint olyan sajtótermékről beszélnék róla, amely ennek a vezetőrétegnek az álláspontját volt hivatva népszerűsíteni a paraszti tömegek körében.

Mert én a Nép Barátját nem minősítem konzervatív orgánumnak – azt a Nacsády József idézte véleményét ugyanis, hogy ez „a legpecsovicsabb lap széles e hazában”, nem én vetettem róla papírra, hanem Petőfi⁴ (s ő is alighanem csak hirtelen haragjában) –, de, irányadó cikkeinek kicsengetését figyelembe véve, nem minősíthetem a lapot egy a liberális vezetőkörökénél baloldali álláspont kifejezőjének sem. Sőt azt kell mondanom, hogy ha mégis volt valamelyes különbség a forradalom vezetőköröi és a lap által képviselt parasztpolitika között, ez inkább az előbbieket, mintsem az utóbbi javára mutatható ki. S ezt az sem feledtetheti, hogy a lap világhozatalában Petőfi és Arany is közreműködött. Hiába bábáskodtak ugyanis a lap körül mindketten: a lap tényleges irányvonalát a szerkesztői munkát szilárdan a maga kezében tartó Vas Gereben az ő várakozásaikra fittyet hányva alakította ki, – mint ezt a rajtuk hamarosan eluralkodott családottságról tanúskodó közismert megnyilatkozásaik is kellőképpen bizonyítják.

S az persze igaz, hogy Pálfi Albert is követett el baklövéseket a Marcius Tizenötödikében (magam is fölemlíték egy illetékes kézikönyvkötetünk 134. lapján), meg az is igaz (s a 218–219. lapon nemkülönben kiemelem magam is), hogy Táncsics eleinte szintén egyértelmű elismeréssel nyilatkozott a márciusi jobbfelfelzabadról; ezek azonban náluk – Vas Gereben ömlengéseitől eltérően – nem egy mindvégig töretlenül képviselt politika megnyilvánulásai, hanem csak alkalmi vagy átmeneti kitérők voltak. Amint a Nép Barátja általam adott jellemzését az sem cáfolja, hogy olykor Petőfi meg néhány más neves költő is írt a lapba. Elvégre (mint kötetünk 407. lapján előadom) Vasvárival is megesezt, hogy publikált az Esti Lapokban, s ez – gondolom – mégsem fog olyan hitet kelteni bárkiben is, hogy az Esti Lapok ettől megszűnt békepárti szócső lenni (vagy hogy Vasvári ekkor csatlakozott a békepárthoz). Azt tehát, hogy a Nép Barátját egyszer-egyszer Petőfi is megtisztelte kézírataival, véleményem szerint ugyanígy nem lehet e lap javára magyarázni, hanem pusztán arra, hogy Petőfi is ki akarta aknázni azt a széleskörű publicitást, amelyet ez az orgánus magas példányszámánál fogva képes volt biztosítani dolgozótársainak. Az pedig, hogy példának okáért Czuczor is írt a Nép Barátjába, még kevésbé lehet ok arra, hogy a lapban ne a liberális nemesi vezetőkörök parasztpolitikájának népszerűsítőjét lássuk, hiszen ennek a politikának tökéletesen meg-

⁴1848 augusztus 16-án Arany Jánoshoz intézett levelében, *Petőfi Sándor Összes Művei* VII (szerk. Kiss József és V. Nyilassy Vilma), Bp, 1964, 165.

felelt Czuczor mondanivalója, így – egyebet nem említve – már az is, amit ő a lap legelső számának vezércikkét helyettesítő versében⁵ siettel elzengeni:

Éljenek a népet boldogító urak,
Kik jusban, teherben vele osztoztanak.

Vagy vegyük Madách és Vörösmarty esetét. Nos, ha nem ütköznék terjedelmi akadályokba, hogy lefessek, mint zajlottak a forradalom napjai egyes vármegyékben s milyen tevékenységet fejtettek ki az illető megyék közigazgatásának irányítói: boldogan belebocsátkoznám ilyen részletek tárgyalásába is. Nógrád megye igazgatásáról szólván azonban – úgy hiszem – ebben az esetben sem Madách Imre főbiztosi működése lenne az, amit előtérbe állítanék, hanem Ráday Gedeon ennél vitathatatlanul fontosabb főispáni vagy Sréter László, Horváth Elek, Prónay József és Madách Pál alispáni vagy Repetzky Ferenc kormánybiztosi, illetve Majthényi László császári biztosi ténykedése. És hasonlóképpen: nagyon szívesen adnék a jelenleginél részletesebb képet egyes országgyűlési képviselők törvényhozói munkásságáról is; de akiről adnék, azok közül valószínűleg továbbra is kimaradna Vörösmarty Mihály, hiszen 1848–49-ben tucatjával és tucatjával akadtak olyan politikusok, akik mint képviselők az övénél jóval nagyobb aktivitást tanúsítottak. S mindezt annak ellenére mondom, hogy maradéktalanul osztom Kerényi Ferenc véleményét, amely szerint Madách is, Vörösmarty is példája lehet a forradalom mellett mindvégig kitartó s a forradalom előrehaladtával apránként mind keményebb politikát vállaló liberális típusának. Mert az övékéhez hasonló utat mások is megjártak s szép számban olyanok is, akiknek a sors a forradalom hónapjaiban a politika mezején sokkalta kiterjedtebb szerepet juttatott. Ezen pedig a történetíró a forradalom politikai fejleményeinek tárgyalása során akkor sem teheti túl magát, ha egyébként maga is a magyar irodalom legnagyobbjai közé számítja mindkettejüket.

Ami meg a forradalomnak Madách és Vörösmarty 1849 utáni alkotómunkájára gyakorolt hatását illeti: ennek nagyszabású, sőt perdöntő voltát szintén nem vitatom. Úgy gondolom azonban, hogy erről a hatásról 1849 után született műveik kapcsán kell szót ejteni. S úgy gondolom, hogy ezt a hatást egyébként is csak utolsó sorban lehet az ő 1848–49-ben játszott személyes szerepükből eredeztetni: mindket-

⁵ Czuczor Gergely: *Beköszöntő*, Nép Barátja 1848 jún. 4, 1. sz. 5–6. h.

tejükben volt annyi emberi nagyság, hogy ne az hasson rájuk oly mélyen és megrázóan, ami a forradalom idején velük személyükben, hanem az, ami ekkor az országgal történt.

S végül Petőfiről annyit, hogy az ő 1848-i politikai tevékenységét kézikönyv-kötetünkben – azt hiszem – a rendelkezésemre álló tér szűkösége ellenére is eléggé részletesen és kellő nyomatékkal tárgyaltam.⁶ Persze, ha még többet írhattam volna róla, a kép érzékletesebbé tétele végett – mint két évtizeddel korábbi könyvemben – megint szívesen megszólaltattam volna a költő számos 1848-ban keletkezett versét, így a *Nemzeti dalt* meg a *Dicsőséges nagyurak* . . . kezdetűt is, s kitértem volna arra a hatásra is, amelyet ezek a művek (egyéb – munkámban kénytelen-kelletlen ugyancsak hallgatással mellőzött – hatótényezőkkel együtt) a közvéleményre gyakoroltak. De már például olyasféle egybevetést, amelyet Kerényi Ferenc hiányolt, ez esetben sem tettem volna s ezután sem tennék a most említett két vers között. Én ugyanis ebben a két műben – Kerényi Ferentől (és az általa hivatkozott Varga Jánostól) eltérően – nem két különböző politikai attitűd (egyfelől holmi javított kiadású liberális, másfelől meg valamiféle radikális és osztályharcos szemlélet) kifejezőjét látom, mert egyrészt nem tudom figyelmen kívül hagyni, hogy a *Nemzeti dal* is hangsúlyozottan – már a „válasszatok!” szóra végződő első félszakaszában – elutasítja az átalakuláshoz szükséges gyökeres változtatásoknak bárminemű kompromisszumba való belefulladását, másrészt meg, mint korábban,⁷ úgy most sem tartom mellékesként kezelhetőnek, hogy a *Dicsőséges nagyurak* . . . kezdetű vers az első strófák példátlanul fenyegető hangütése ellenére is a liberális nemesség és a néptömegek együttműködését igenlő versszakokkal zárul. Szerintem tehát a két vers eltérései nem a szemléletmód vélt különbözőségéből fakadnak, hanem csak abból, hogy mindkettő más-más közönségnek íródott: a *Nemzeti dal* a „dicsőséges nagyurak” támogatása (és előrelendítése) végett talpra állítani célzott tömegeknek, a *Dicsőséges nagyurak* . . . kezdetű vers pedig maguknak a költő által a félmegoldások tarthatatlanságára figyelmeztetni kívánt „dicsőséges nagyurak”-nak.

⁶ Igaz, egy vitánkról tudósító *veszelák* nevű szerző azt a vádat adja Kerényi Ferenc szájába, hogy „Petőfiről alig esik szó” az én szövegrészemben (*Irodalmárok – a történelmi szintézisről*, Élet és Irodalom 1980 máj. 24, 21. sz. 4. l.), ténylegesen azonban Kerényi Ferenc ehhez még hasonlót sem mondott, s talán *veszelák* sem állítana ilyesmit, ha vesz vala annyi fáradságot, hogy elolvassa, amit írtam.

⁷ Vö. Spira György: *Petőfi kardja*, Spira: *A negyvennyolcas nemzedék* 235–236.

S amint ezen a ponton, úgy abban sem tudok egyetérteni Kerényi Ferencsel, hogy a márciusi baloldal 1848 április–májusában végbement politikai térvesztésének egyik legfőbb – vagy éppen a legfőbb – oka *A királyokhoz* címzett Petőfi-vers (más szóval: Petőfi nyíltan anti-monarchikus és republikánus fellépése) volt. A főkérdés ugyanis, amely ekkor megosztotta – és Petőfi csoportjának a rovására osztotta meg – a forradalom táborát, valójában nem az államforma kérdése volt, hanem az, hogy a forradalom márciusi eredményeit véglegeseznek lehet-e avagy egy későbbi ellenforradalmi támadás veszélyétől fenyegetetteknek kell-e tekinteni. S hogy alapjánvéve ez a kérdés osztotta meg ekkor a forradalom táborát, azt bizonyítja, hogy a forradalom táborán belül támadt hasadás már néhány órával e sokak szemében utóbb botránykővé lett Petőfi-vers nyilvánosságra kerülése előtt, már a Pest megyei forradalmi választmánynak az ellenforradalmi veszély komolysága vagy komolytalansága körül – és egyedül e körül a kérdés körül – forgó (kötetünk 101–102. lapján leírt) április 1-i vitáján teljes mélységében feltárult.

Egyébként pedig, ha ennek vagy annak a Petőfi-versnek az értelmezésében nem térnének el nézeteink, akkor is vitatható volna, hogy egyáltalán van-e helye összefoglaló jellegű történeti művekben egyes versek (vagy egyéb műalkotások) részletes elemzésének. Én legalább is – a vita más részvevőihez hasonlóan – azon a véleményen vagyok, hogy a művelődéstörténet vonatkozásában ilyen munkáknak mindenekelőtt a kulturális élet síkján és az emberek tudatában – a kulturális alkotómunkát nem végző emberek tudatában is – lezajló nagy változásokat s e változásoknak a történeti összefolyamaton belüli helyét és szerepét kell megvilágítaniok, egyes alkotásokra pedig legfeljebb annyiban indokolt kitérniök, amennyiben különösen jellegzetes részesei, illetve kifejezői a szóbanforgó változásoknak. S e nyomon követendő nagy változások köréből persze történeti művek esetében sem rekeszteném ki az esztétikai – kivált nem a stílus- és műfaj-történeti – természetűeket; én is úgy gondolom azonban, hogy a történetíró legfőbb feladata e téren mégis az eszmetörténeti változások – s ezek közül is főleg a társadalmi és politikai közgondolkodás tartományában végbemenő átalakulások – ábrázolása. Ezzel kapcsolatban viszont a negyvennyolcas magyar forradalom történetírójának kevés a teendője. A forradalom idején Magyarországon ható eszmék ugyanis mind kikristályosodtak már 1848 előtt; s ez nemcsak a liberálisok elgondolásairól mondható el, hanem a forradalmi baloldal táborán belül érvényesülőkről, még azokról a radikális tekintetében minden más egykorú koncepción túltevé gondolatokról is, amelyek a forradalom időszakában Magyarországon született egyetlen valóban kiemelkedő irodalmi alkotást, Petőfinek *Az apostolát*

életetik. S az persze igaz, hogy – ha több nem is – egy nagyjelentőségű eszmetörténeti vonatkozású változás mégiscsak mutatkozik a forradalom Magyarországon; csak hogy ezt sem valamiféle új eszmék feltűnése idézi elő, hanem az, hogy egy ugyancsak már 1848 előtt teljesen kibontakozott, de akkor még csupán a politizáló köröket átítató jelszó- és indulatrendszer, a nacionalizmus ekkor hirtelen fordulattal egyszerre beveszi magát a legszélesebb néptömegek soraiba. Erre az eszmetörténeti újdonságra azonban – úgy hiszem – kellőképpen rá is világítottam munkámnak mind a nemzetiségi mozgalmak fejlődését, mind a magyar paraszt- és munkástömegek állásfoglalásait elemző fejezeteiben.

*

S most – befejezésül – hadd mondjak köszönetet bírálóimnak – nemcsak azért a figyelemért, amelyet munkámra fordítottak, hanem azért is, hogy kérdésvetéseikkel rákényszerítettek jónéhány olyan történetiszemléleti és módszertani problémával kapcsolatos véleményem kifejtésére, amelyről korábban sohasem volt alkalmam írni.

HÁROM ÍRÓ A SZÁZADFORDULÓN*

GOZSDU, A DRÁMAÍRÓ

Gozsdu Elekre is, mint a századforduló jónéhány más, váltakozva hol elfelejtett, hol újrafelfedezett elbeszélő tehetségére, ráillik a meghatározás: az írók írója, s ez egyszerre utal arra, hogy a széles körű olvasottságot számontartó statisztikákon nemigen szerepel a neve, valamint arra, hogy a hivatásos kritikusok kevesebb odaadással jellemzik és minősítik, mint az író-esszéisták. Justh Zsigmond, Féja Géza, Lovass Gyula, Rónay György után legutóbb Mészöly Miklós említette Krúdy-tanulmányában azok között a jelentős elődök között, akik látszólag – „tárgyszerűen, tematikusan” – háttal álltak benne korukban, „de az élet és létérzékelés filozófiáját illetően sokkal inkább szembe a jövővel, mint a kortársak legtöbbször”. Az irodalomtörténet-írás róla alkotott képe – néhány szép elő- vagy utószó, értékes kézikönyv-fejezet ellenére – korántsem mondható

*Az előadások elhangzottak a Magyar Irodalomtörténeti Társaság kecskeméti vándorgyűlésén 1980. április 26-án.

ilyen távlatosnak, a korszerűséget a másfajta látszat rétegei alól kiemelőknek.

De ha a *Köd* c. regényt és a *Tantalus*-kotet meg a későbbi évek novelláit néhány kiadás mégiscsak hozzáférhetővé tette a hazai és az erdélyi olvasók újabb generációi számára, s ha az *Anna-levelek* legáltalabb emberi és művelődéstörténeti dokumentumként némi figyelmet keltett (bár ez nem pótolja az alaposabb irodalomtörténeti és poétikai-stilisztikai elemzést), Gozsdu drámáit igazán nem túlzás az újraolvasás nélkül félretett és elfeledett művek közé sorolni. Igaz, hogy nem remekművek s a látványos színpadi siker sem irányította rájuk a figyelmet; de szerzőjük sajátos világképét egyáltalán nem igénytelen formában kifejező, a kortárs európai irodalom némely dramaturgiai törekvéseivel párhuzamos s egyben-másban talán a jövő megoldásaira is ráérező kísérletekként talán mégiscsak több figyelmet érdemelnek annál, mint amire, a műfaj-történeti összefoglalásokból való kihagyásukon túl, hatkötetes kézikönyvünk egyik apró elírása is rávall: itt ugyanis a nem kevésszer előadott, kedvező kritikai fogadtatásban részesült, A Hétben többször emlegetett *A félisten* hőseként Giorgio (Giorgione) helyett Verocchio neve olvasható.

A félisten és *A kárier* Budapesten jelent meg, de mindkettő a fővárosi irodalmi életből régen kivonult királyi ügyész temesvári magányában jött létre; levelezése szerint *A félisten* első felvonását 1907. februárjában vagy később olvashatta föl Weisz Annának s szeptember végén már a megjelent könyvet küldheti, *A kárier* „igénytelenebb kiadásának” elkészültét pedig 1910 karácsonyán jelenti be az asszonynak (egyébként mindkét kötetbe a következő, tehát az 1908. ill. az 1911. évszámot nyomtatták). Két másik drámatervéről is tudomásunk van, előbb egy „legközelebb megírandó komédiáját” említi, majd Leonardo da Vinci és Monna Liza drámáját akarja földolgozni. Ha ezeket az adatokat Gozsdu műfajváltásainak sorába illesztjük, világosan kirajzolódik az ábrázolt életanyag szűkítésének, szimbolikus összefoglalásának, a valóságoságtól fokozatosan távolodó stilizálásnak tendenciája: a regény után tér át a novellára, a novella után a drámára, majd ezt a terepet is elhagyva, a levelekben előadott legendák, mesék, tájleírások, életképek, emberi dokumentumok és miniatűr esszék művészi kidolgozásában keres kielégülést „írásöszönének”, a végső, a teljes elhallgatásig.

A félisten cselekménye történelmi miliőben játszódik, 1509–1510-ben Velencében. Egyetemes művelődési és irodalmi élményre hivatkozik Gozsdu, amikor Burckhardt és Walter Pater, Hoffmanstahl és Maeterlinck reneszánsz Itáliájának szimbólum értékű színterét választja tragédiája hátteréül. Versengő művészek és finom

kultúrájú zsoldosok, pletykás humanisták és gyarapodó kereskedők világa ez, a pogányságot súroló vallási közöny a szépség, a műalkotások áhítatos kultuszával jár együtt. A büszke és művelt hetérák, szeretők köztiszteletnek örvendenek, zseniális festők alkotásait a nép, az emberek szavazata alapján fogadja vagy utasítja el az óvatos megrendelő. Az életöröm tobzódását időről időre pusztító járvány szakítja meg, de még ebben is van valami fölfokozott, végletes szépség, komor látványosság. S Velencében a csatornák, a gondolák, a pazar napfényben ragyogó paloták, a „bizánci dekoratív művészet félbarbár, merev pompájú” emlékei (amelyek a macedón származású, az ortodox kultúra iránt mindig kivételes érdeklődést és fogékony-ságot eláruló Gozdsu számára külön ingert jelenthettek), mindezt varázslatos helyi színekkel egészítik ki, s együtt teszik a városnak a díszletekkel jelzett és a szereplők (egyéni és csoportok) cselekvéseiből, párbeszédeiből kibontakozó atmoszféráját, asszociációs övezetét egy nem köznapi, emelkedett, mitológiai képzettársításokkal átszőtt drámai cselekmény hiteles terévé. Nemcsak a kívánatos díszlet aggályosan részletező leírása meg a vizuális változások dekoratív és allegorikus hatásával számoló színpadi utasítások árulják el, hogy Gozdsu tudatosan törekszik a Velencéhez tapadó asszociációk mozgósítására; kiaknázza a darab az „üzleti érdekeknek” élő, kalmár szellemű „hideg északi emberek” és a temperamentumos „déli emberek” ellentéző tipológiáját is, s a velencei ízlés hagyományos sajátosságainak az események menetére kiható, fontos szerepük van abban, hogy az emberek Giorgione „színörömét” kéri számon a komorabb víziókkal telefestett épületfalak láttán.

Palágyi Lajos még megróttta Gozdsut, hogy a személyek össze-
 ütközését drámájában esztétikai kérdések fölötti vita indítja meg –
 ma inkább szerencsés leleményt látunk ebben. Az intellektuális
 problematikát akciós érdekességgé tudja változtatni, nem dialogizált
 esszét ad, hanem közel egyenlő erejű jellemelek egymásért és egymás
 ellen gondolatokkal is vívott küzdelmét közvetíti. „A művészet és
 az élet így ront egymásnak,” – írja egy kommentátora –, „a festő s
 egy asszony szíve lesz a csatatér”. Cecilia (akinek mintája Vasari-
 nál is szerepel, Giorgione szeretőjeként és pestissel megfertőző-
 jeként), a festő modellje, a művésszel egyenrangú társalkotónak hiszi
 magát, s a Madonnát vagy a bibliai Juditot ábrázoló képben önnön
 reinkarnációját látja. „A kettőnk szerelme, életakarata, imádsága az,
 amit Giorgio velem együtt alkot” – mondja, s másutt: „Te tudod,
 hiszen a lelkemből festetted, hogy a Madonna én vagyok! A lelkem-
 ben él Astarte is, és a lybiai sivatagon kővé meredt Sphynx lelke az
 enyém”, stb. Giorgio szerint ellenben „a valóság nem szép”, a

szépet a művész a semmiből teremti, azaz a maga szépségét adja a valóságnak. „A világ nem művészi alkotás”, tele van „alacsony hibákkal”, s a művészek: a félistenek, a Seraphok, a varázslók, a „mindent látók” hazudják széppé a rútat. A művészet és az élet dilemmájának századfordulón aktuális változatai, a szépség tárgyakban szunnyadó objektív vagy a művész teremtő zsenijéből fakadó szubjektív koncepciói csapnak össze a vitában, Nietzsche, Oscar Wilde, Croce és mások jellegzetes kérdéseit és magyarázatait visszahangozva.

De a küzdelem nemcsak a művész és modellje, másképpen fogalmazva: a félisten és a korrekcióra szoruló valóság szószólója között, hanem egyszersmind egy férfi és egy nő között folyik. (A félisten-szimbólumnak ezt az aspektusát korábban Madách Héraklész-drámája is kiemelte.) Giorgio gyöngédségnek szánt becéző metaforái („Te édes álom”, „Te álomvirág”, „ragyogó harmatcsepp”, „édes rózsaszínű”, „gyöngéd báránnyelű”) arról tanúskodnak, hogy egyfelől a maga szubjektív képzetének, másfelől finom és illékony öntudatlan anyagnak fogja föl az asszonyt, aki viszont lázasan küzd ellene, hogy virágnak, „apró díszítő játékszernek”, állatnak érezzék: ő az élet, „az élet rhytmusa”, éppen ő fogja „igavonó emberállattá”, rabszolgává alázni a „kegyetlen művészt”. A szakításra a szerelme készíti. „Úgy éreztem”, – mondja később –, „hogy a lelkedet nem adtad nekem és elhagytalak – én egészen akartalak!” Az intellektuális és érzelmi tartalmát tekintve egyaránt magas hőfokú vita szövegét egyébként egy látszólag mellékes, valójában nagyon is szükséges motívummal, részletmegoldással hitelesíti és ellenpontozza Gozsdu. Giorgio egy kislánnyal érkezik a műhelybe, aki néhány elejtett utalás szerint egykori önmagára emlékeztetheti Ceciliát (ő is szerelemgyerek volt, ő is rongyosan találkozott először a festővel), s akiben a lehetséges új modellt, a vetélytársat gyanítja. Ennek a motívumnak finom megpendítése, majd elhalkulása a mellékes körülmények felől leselkedő veszélyt, a hangsúlytalannak látszó összetevők potenciális fenyegetését szuggeralja.

Úgy tűnhet föl, hogy Gozsdu többféle eredetű filozófiát eklektikusan egyeztet, hogy még a Giorgio és Cecilia közötti nagy vita dolgában sem tartja szükségesnek az egységes és végleges állásfoglalást. A műben fölvetett más gondolati problémák kapcsán is érződik ez a végső döntéstől tartózkodó, egyeztető békülékenység. Nyomatékosan elhangzik például az átöröklés, a vérségi, származási meghatározottság gondolata (Loredano doge Cecilia minden szembe-tűnő tulajdonságát apai és anyai örökségből származtatja), másfelől Giorgione ugyanilyen meggyőződéssel képviseli a lélek szabadsá-

gának, önmagát teremtő függetlenségének eszméjét: „A lélek minden kezdetek óta él – és nem örököl semmit messer doge! Minden ember a saját felelősségére gonosz!” Hasonlóképpen keveredik a darab szereplőinek véleményében a mesterség elsajátíthatóságának, a környezet pedagógiai ráhatásának elismerése azzal a nézettel, hogy „az erők nem tanulnak semmit; a saját erejükből fejlődnek”. A relativizmus, a többféle igazság egyidejű érvényességének tételezése azonban itt egy műalkotás intellektuális atmoszféráját határozza meg s nem bölcséleti kinyilatkoztatásként értékelendő. Ugyanarról a dolgról az emberek többféleképpen gondolkodnak, s Gozdsu talán szándékosan nem választ a szellemi alternatívák, elágazó lehetőségek között, ily módon is a bizonytalanság, a szkepszis, a lebegő meghatározatlanság hangulatát erősítve. Hiszen Giorgione fényes karrierjének kizökkenése, a megingathatatlan hitt szerelem váratlan átváltása a gyűlölködésbe, a legnemesebb tulajdonság: a nagyszerű tehetség előre kiszámíthatatlan megbénulása együtt és külön-külön is azt tükrözik, hogy a világban kiismerhetetlen, tőlünk idegen erők uralkodnak, a káoszt csak mi látjuk ideig-óráig rendnek, mi tévesztjük össze az emberek felénk forduló álcát valóságos benső mi-voltukkal. A szerelem és a művészet lényege kiismerhetetlen, felső, misztikus erők hatása alatt állnak, csak látszólagos, relatív, átmeneti uralmunk lehet fölöttük.

Gozsdunál a tragikum: ráeszmélés a valóságnak erre a kegyetlen, embertelen igazi természetére. „Az álmok eltűntek, én megismertem az életet és nincs örömöm benne!” A félisten rádöbben gyöngeségére, kiszolgáltatottságára, arra, hogy nem ura, de rabszolgája a hozzá képest külső erőknek. Az örömről, amelyet személyes birtokának, látásmódjának, veleszületett képességének hitt, kiderül, hogy véletlen és csalóka egyensúlyi állapot volt, amit a másik ember vagy akár a pusztá véletlen bármikor megsemmisíthet. A Ceciliát aposztrofáló motívum-szerűen kiemelt megszólítása: „Te örömyilkos!”, a naivan harmonikus világképnek erre a sebezhetőségére, védtelenségére utal. Giorgio nem akkor pusztítja el magát, amikor Ceciliára káromló gyűlölettel gondol – ebből az átható megvetésből még vészterhes festői víziók és alkotások támadnak az undorító Leviathan és a céda asszony szerelméről, az ember elállatiasodásáról. Összeomlása akkor következik be, amikor végre ismét elhiszi Cecilia hűségét, szerelmes ragaszkodását; a lélek nem viseli el a bizonytalanság gyötrelmét, az egymásnak ellentmondó helyzetek újra meg újra szembekerülő látszat-igazságait, abszolútumra tör, s ezt csak az élet kioltásában, a halálban találhatja meg. „Bár megöltelek volna!” – ezzel a sóhajával az asszony is egyetért: „neked jobb lett volna –

ha biztos helyen vagyok! És – nekem is!” A megszépített, fájdalom nélküli, „irgalmas” halál szünteti meg az embertől idegenné vált, fölötte a vaksors közönyével uralkodó élet kínját, ezért kell a halált az ölelésnek, az öngyilkosságot az érzéki szerelemnek a mámorával egybeolvasztani.

A tragikum tehát a benső megvilágosodás, a fölismerés, a lélek dolga, de külső, a ráeszmélő tudattól független motívumok indítanak el feléje. Az objektív indítékok szerepeltetése a hagyományos, klasszikus dráma világmérete utal, a lényegi fordulat áthelyezése a bensőségbe modern, szimbolista élmény. Ehhez képest a dráma formai koncepciója is kétarcú, a ráeszméltető motívum (a vita és a szakítás) kidolgozása személyek egymás közötti párbeszédes és cselekményes küzdelmén alapul, de arról, hogyan és mikor vonja le a következményeket Giorgio, a dolog intimitása és közölhetetlensége miatt szimbolikus gesztusokból értesülünk. A mű formai koncepciója a tradicionális formanyelv és a költőiesítő díszítés közötti átmenetet is tükrözi. A párbeszéd megfogalmazásában például a természetes kommunikáció és polémia megnyilatkozásain túl s velük összefonódva fontos szerep jut egyfajta nem közlő, nem ráhatni akaró, csupán az ünnepélyes-rituális jelleget erősítő beszédmódnak – a következőkben ennek eszköztárából emelünk ki néhány karakterisztikus változatot.

A szöveg egyik legföltűnőbb jellegzetessége az ismétlések különféle típusainak halmozó változatossága. Gyakori a rondószerű ismétlés, amikor egy hosszabb-rövidebb tiráda ugyanazzal a szólammal fejeződik be, amelyekkel kezdődött: „Giorgio mellett élni jó! Öt év – hiszen tudod! Az élet álma – csodaszép valóság. Giorgio mellett élni jó!” Másik variációként az anaforikus ismétlést emelhetjük ki, az egymás után következő gondolatpárhuzamos szólamok (példánkban a Confiteort parafrazeáló) azonos indítását: „– hiszek az egy és mindenható életben, amely keresztre feszített minket; hiszek a mennyországban – és hiszek a pokolban, amely a földön van! Hiszek az élet örökkévalóságában”, stb. A dialógus részvevőinek szemléleti gyökerű szembenállását antitetikus ismétlések emelik ki (Aretino: És ha nem lesz csoda? – Piombo: Csoda lesz . . . Vagy: Lotto: [. . .] Én félek! – Piombo: Én nem félek., stb.), a szerelmesek egybefonódását a halál előtt szavaik ölelkező egymásba hajlása is szuggerálja: Giorgio: Jöjj, szeress, ölelj! – Cecilia: Szeress! Ölelj! úgy, mint azelőtt! – Giorgio: Jöjj, jöjj! stb. A stilizált párbeszéd sajátos változata a ráértéssé visszautalás, amely az északi kereskedők jelenetében a beszéd szertartásos méltóságát hivatott kiemelni (Wolfram: Kötelezve érezzük magunkat, hogy ezt a német-

séget itt képviselő házat nagy pompával feldíszítsük, [...] – Mórike: Kötelezve érezzük magunkat, kötelezve.”). Nem a közlést, hanem a mondatok egymáshoz kapcsolódó lüktetése révén két ember teljes testi-lelki egybehangolódásának érzékeltetését célozza a periódusokat egymás között meghittén váltogató, közös élményt fölidéző dialógus: Giorgio: Emlékezel? Megcsókoltam a homlokozdat. – Cecilia: És elvetted a gondolataimat! – Giorgio: Megcsókoltam a szemeidet – Cecilia: És elvetted a látásomat! Megcsókoltad a számat – Giorgio: És elvettem a lélekzettedet; és így tovább. A szövegnek a jelentést háttérbe szorító, zenei recitativókra emlékeztető díszítő funkciója különösen szemléletesé válik annak a hosszabb egyházi szertartási szövegnek a beiktatásánál, amelyet Gozdu (bár a szövegtényben a magyar fordítást is közli) a színpadon latinul mond el.

A dikció dekoratív hatásának megnövelése természetesen csak egyik eszköze a mű jellegét oly nagy mértékben meghatározó stilizáló tendenciának. Hasonló szerepet tölt be az egész darabot átszövő allúziós technika, az idézeteknek, utalásoknak olyan rendszere, amely a megjelenített cselekményt kiemeli egyszeri konkrétségéből, és ismétlődésnek, egy vissza-visszatérő mítosz változatának tünteti föl. Ezért kerül többször is szóba Dante és Beatrice igéző példája (különben az egész mű előtt a *Pokol* V. énekéből vett mottó áll, Babits fordításában idézzük: „Szerielem vitt kettőnket egy halálba”), az „örömyilkos” metafora mögött a Holofereszt megölő Judit bibliai előképe sejlik föl, Giorgio művészi válaszútjain hol a szelid és édes Botticelli, Fra Angelico, hol a pokoljáró Dante mítikus alakja jelenik meg.

A betegség és a halál esztétizálásában hálás eszközt kínálnak a jelentésbeli- és szín-kontraszton alapuló szóképek (a pestis-foltok mint a mellen nyílt piros szegfűk), valamint a színpadi, rendezői vizuális effektusok, köztük a háttérben koporsókkal elsuhanó gondolkák, a hősök halálával párhuzamosan kihúnyó gyertyák, stb. Maga a pestis motívuma is nagyszabású, dekoratív analógiának fogható föl Giorgio tragikus életfordulatához képest: a gyanútlan életöröm városára úgy tör rá a járvány, ahogy a festő illúzióira az élet fájó igazsága. Lehet kifogásolni, önkényesnek, szükségszerűtlennek tartani ezt a látványos párhuzamot, de ha úgy tetszik, a különböző életszférákban megmutatózó nem-kauzális összefüggések, paralelizmusok megsejtése „modern” leleményként is fölfogható. Így nézve a pestis-motívumban nem a váratlanság és önkényesség zavar, inkább rikító hatásossága és a főhősök sorsával való túl közvetlen összekapcsolása. A pestishalál szükségszerűségének kérdése a darabban kapcsolatos szerkezeti gondokra is rávilágít.

Nem-elengedhetetlen, kicserélhető, változtatható elem rajta kívül is akad a műben, a kritika is szóvá tette például, hogy Giorgione és Cecilia kibékülése már a második felvonásban, a szakításuk utáni első találkozás alkalmával megtörténhetne. A klasszikus dramaturgia szelleme, a cselekménybonyolítás szigorú okozati logikája szempontjából igaza van ennek a főnntartásnak, de Gozdsu vilásképe, a „létérzékelés filozófiája” mentségeket és magyarázatokat adhat eljárására. Ha a belső történet, az átértékelő föleszmélés nem közvetlenül következik a külső indítékokból, akkor az első adandó alkalommal megvalósított összekapcsolásuk a valóság egyszerűsítésének, túlságosan kínálkozó csattanónak tűnnék föl, míg az okok és a kiváltott következmény, az események ideje és a lélek átalakulásának pillanata közötti bonyolult, kevésbé áttetsző kapcsolat érzékeltetése összetettebb és gyanakvóbb emberismeret igényét árulja el.

Belemagyarázás? Későbbi elvek és törekvések visszavetítése, ráerőszakolása másfajta szellemből fakadt alkotásra? Gozdsu másik drámájának, *A káriernek tanulságai* (noha egészen más korban és közegben játszódik, mint *A félisten*), inkább erősíteni, mint cáfolni látszanak életérzése és kifejezésmódja korszerűségének tételét. Társadalmi dráma, a megírás jelenéből merített tárggyal. Hősei a 20. század eleji arisztokrácia és ambíciós polgárság köreiből kerülnek ki, az ő jellegzetes enteriőrjeik (angol stílusú dolgozó szoba, biedermeier szalon stb.) alkotják a játék terét, aktuális társadalmi és politikai kérdések a beszélgetéseik, vitáik anyagát. Gesztusaik visszafogottabbak, nyelvezetük szürkébb, mint a 16. században játszódó dráma hőseié; egy-egy hasonló szemléletű és szerepű alakpár, mondjuk Aretino és a Nemzeti Érdekek pletykakiteregető alantas újságírója összehasonlítása kiváltképp szemléletessé teheti a két korszak különbségét, az utóbbinak kistílű laposágát, amely a kritikai ironia amott hiányzó hangját is kicsalja az íróból. Mégis, mivel *A kárier*ben is egy életérzés kifejezésén, tárgyasításán van a hangsúly, a hasonlóság fontosabb a különbségnél, az ábrázolt korszak másféle vonásain átüt az azonos írói szemlélet vízjele. Itt is egy sikeres pályafutás megakadása, a karrier és a bukás ellentéte alkotja a cselekmény skémáját; megint a nő (ezúttal a főhős évekkkel előbb öngyilkosságot elkövetett szeretője) a férfi végzete, bukásának megnevezhető külső oka; Weér Endre is, mint Giorgione, öngyilkossággal vágja ki magát a pokollá változott életből. Ami számunkra még fontosabb: a tragikum bensővé, szubjektívvá, a fölismerés függvényévé változását ez a darab kivételesen világossá teszi, már-már képletszerű egzaktsággal demonstrálja. Éspedig nemcsak úgy, hogy a világ kiismerhetetlenségét, az álarc-viselést még szenvedélyesebben panaszozza, és a „meztelen valóságra” ébredő, az élet „kíméletlen és brutális” arcával szembenező,

a szenny, a „piszkos mélység” örvényeibe került ember undorát *expressis verbis* megnevezi, hanem egy hagyományos dramaturgiai megoldás funkciójának jellemző átalakításával is. A drámai analízisről van szó, a múlt föltáruulásáról és hatékonyvá válásáról a jelenben, az Oedipus király típusáról. Gozsdunál az embert végül maga alá gyűrő múlt mindvégig jelen van, a főhős tudatában és tárgyi mivoltában (a halott kedvestől származó levélkötegekben) egyaránt; a múltnak nem az utólagos rekonstrukciójáról, hanem átértékelődéséről, piszkossá és piszkítóvá minősüléséről szól a darab. Ez nem föltétlenül a bűnösség beismerését, a bűntudat fölbredését jelenti (Weér, a szerző erkölcsi relativizmusának szócsöveként is, a harmadik felvonásban pompás érvekkel védi meg „a megtért szegény gazemberek” morális igazát „az erkölcs szent uzsoráisaival” szemben). Ugyancsak figyelmet érdemlő momentum, hogy az öngyilkosság itt sem a kiszámítható, a tiszta logika szerint elvárható pillanatban történik meg, hanem – majdnem ellenkezőleg – a külső, a társadalmi kiút megnyílásakor, a botrány és a kárhoztatás megszűnésének küszöbén.

E fáziskülönbség meglátásában Gozdu tekintetének „huszadikszázadiségát” véljük tetten érni: szemlélete nyitott és elfogulatlan, elismeri az élethatások befolyását a viselkedésre, a tettekre, magukat a tetteket azonban a világhoz való átfogóbb viszonyból, az életérzésből, a közérzetből eredezteti, amelyet semmiképpen sem merítenek ki vagy határoznak meg egy-egy adott pillanat elsődlegesen számba vehető és elsorolható motívumai, „konstruált gondolatokba”, képletekbe szorítható komponensei. Ahogy az *Anna-levelek*ben fogalmazza: „Az összefüggések rejtélye a lélek mélyén nyugszik, és egy nemes hatás néha évek, hosszú évek múlva virágozik ki mint gondolat, és oldódik meg, mint tett . . .” A dekorativitás, a szecessziós ornamentika nem homályosítja el az életérzés efféle „modern” rátalálásainak fényét, csupán datálja, a kor, a századforduló ízlésének bélyegét üti rá a később is szívósnak, tartósnak bizonyuló élményre. A Szépség kultusza, vallása Gozdu és nemzedéke számára nemcsak a közönségesnek érzett polgári valósággal szemben kínált menekítő alternatívát, – a díszességre, csiszoltságra, műgondra azért is szükség volt, hogy életérzésük szorongató következményeit, az előítéletnélküliség törekvésével együttjáró fájdalmas kockázatokat önmaguk és közönségük számára kimondhatóvá, befogadhatóvá, elviselhetővé távolítsák és finomítsák.

CSÁTH GÉZA MŰHELYÉBEN

Csáth is a ködlovagok közé tartozik, mint a századelő néhány novellistája, mint akár maga Krúdy Gyula is. De nem tudom, hogy ködlovagok-e ők, vagy csak egyszerűen ködbe vannak burkolva. Mert nem először fedezzük föl őket, sőt, éppen az az érdekes, hogy az irodalmi érdeklődés többször támadt föl irántuk haláluk óta; de az érdeklődés hamar megcsökik. Vannak nekünk modernjeink, csak nem ismerjük őket! – így a fölwillanó érdeklődés. Néhány esszé születik a tárgyban vagy néhány könnyen előállítható kiadvány, de az alapos utánjárás elmarad. A felszálló ködöt újra tekintetünk elé nyomja önnön tehetetlenségünk, s maradnak a legendák.

Mert minden legenda, ami ismeretlen a zömében, s csak némely elemében mutatkozik meg előttünk. S amit nem tudunk, azt mind rájuk ruházzuk; ami éppen hiányzik, az nekik már megvolt. Legutóbb a hetvenes évek új prózája körül lobbant föl a ködlovagok régi legendája. Ez az átlírizált próza vélte föltalálni önnön hagyományát a századelő feledett novellisztikájában.

Ezért is kell megbecsülnünk a szabadkai Dér Zoltán szolgálatát a Csáth-hagyaték körül; s örülök Nemeskéri Erika szorgalmának is, aki a Cholnoky László-hagyatékból és a folyóirattemetőből kötetnyi elbeszélést bányászott elő. Mert előbb meg kell ismerni az egész szétszóródott életműveket, s még a Krúdyét se ismerjük igazán, s csak azután reménykedhetünk benne, hogy különbséget tudunk majd tenni közte, vajon ők a köd lovagai, vagy a mi tudatlanságunk burkolja ködbe őket?

Ha már annyira ismerhetjük életműveiket, mint a Dér Zoltán jóvoltából megismerhettem Csáth Gézát és munkáit, mint Nemeskéri Erika szorgalmából Cholnoky László novellisztikáját és életrajzát, máris fölszállott a köd, s a novemberi esőszítálásban is látok. A novemberi esőszítálás ugyan megüli a lelket, de legalább tudom szomorúságom eredetét. Csáth Géza, mint Cholnoky László, öngyilkos lett. Öngyilkosságának ösztönzője a morfium volt, mint ahogy Cholnoky akaraterejét meg az alkohol kezdte ki. De mire volt jó a morfium, s miért omlott oly engedékenyen az alkohol két karjába Cholnoky László?

Ady se kímélte az életét, ő is a két végén égette élete gyertyáját. Csakhogy Ady élete látványos volt, Ady időben halt meg. Csáth vagy Cholnoky László – s ez a közelebbi ismeretek tapasztalata! – töredéket hagyott az utókorra, nem teljes életművet.

Csáthnál – Csáth műhelyében – maradva mostmár, azt is elmondhatjuk, hogy unokabátyja, Kosztolányi viszonylatában is lemarad. Akkor is így van, ha munkásságát méltányosan csak ahhoz hasonlítjuk, amit Kosztolányi 1919-ig írt. Igaz, Kosztolányi nem került ki a frontra,

s nem lett morfinista. Pedig közeli rokonok voltak, gyerekkoruk családi körülményei azonosak, s ki tudja, még az is lehet, hogy Brenner Jóska csillogóbb tehetség volt, mint Kosztolányi. Mindenesetre érzékenyebb.

Muzsikálni – hegedülni – úgy tudott a tizenéves Brenner Jóska, hogy játékának megkülönböztethető minőségét méltányolták. Aztán meg festeni is képes volt. Érettségije előtt már felfedezte őt Bródy Sándor, az írósgót mégis elnapolja. Maga írja rövid önéletrajzában, hogy másfél évig csak az anatómiának és az élettannak élt.

Nem szeretném itt az iskolai – egyetemi – művelődés ellen hangolni hallgatóimat, mégis megkockáztatom a feltételezést: Csáth Géza menekült a művészi pálya elől. Orvostanhallgatónak ment, a biztonságot inkább ígérő polgári szabadpályát választotta, művelődésül inkább az alkalmazott tudományt, s nem az írónak kézenfekvőbb bölcsészetet vagy éppen az autodidaxist. Csáth Géza nemigen akart művész lenni, pedig unokabátyja is biztatta, s korán próbálkozott nemcsak a hegedűvel meg az ecsettel, hanem a tollal is.

Végzett orvosként azonban már oly irányba specializálta magát, ahol önnön végzete leskelt rá. Moravcsik idegklinikájára került, ott lett utóbb rövid időre tanársegéd. Ott szokott a morfiumra is. A bolondok vonzották jobban vagy a modern pszichológia? Morfinista félelmében lett. Mert már kicsiny gyerek korában nagyon félt a fájdalomtól, s latens képzelt beteg volt, mint akkor is, midőn a betegség első legyintésére a kábulatba menekült. Érzékenysége volt e nagyobb, mint a félelemre való hajlama, akarata gyengesége mindenesetre már korán megnyilatkozott. Gyorsan és jól fejlődött, de az alkotás vágya megölte benne a hegedűgyakorlatozáshoz szükséges türelmet. Utóbb pedig élete körülményei sem alakultak szerencsésen. Gyöngye életakarását törte a morfium, tapodta a háború. A fronton töltött idő többet vett el életéből, mint amennyire ez idő tényleges terjedelme. Végül házasodni se tudott valami szerencsésen. Elég tudni, hogy a bajai kórházból elszökve nemcsak öngyilkosságot kísérelt meg, előbb a feleségét lőtte agyon. Mindenesetre, amit írt, azt ebből az életből vette ki, mert semmi másban nem lehetett bizonyos, csak saját életében és műveltségében. Életrajza a fontos tehát, azt rejti novellisztikája, s a műveltsége, amelynek rétegei: a zenei és pszichológiai ismeretek és az a sajátos összetételű tudás, amit egy ember számára az orvosi tanulmányok biztosítanak.

Két irodalmi tanulmányából rekonstruálhatjuk, hogy mint vélekedett a modern prózáírásról. Az egyik Szomoróy Dezsőről szól. Ebben a modern írásművészt jellemzi. A lírikust, akinek témája az emberi szenvedés; végtelenül finom, érzékeny idegrendszere van neki, s a leggyengédebb, legszubtilisebb benyomások is áthevítik, felfűtik; az élet szépségei gyötrik, s a kínban leli örömet; uralkodó élethangoltsága a spleen, s

a végtelenen felfokozott érzéki interpretáció jellemzi írását; ez pedig a fantázia sajátos gazdagságán épül, az emóciók buja sokszoroságán. Az író lát és hall maga körül mindent, s magát is idegenként érzékeli. Ez rendkívüli érzékenység, már-már a tudat kettősége, amiből elégségesen magyarázható a fantázia természete. Egyetlen impresszió lényének alapjaiban rendíti meg, olyan mint a lírikus, akit benyomásai végtelenül felizgatnak. Szomoró, mert róla van szó! – lírikus, s mint ilyen, a végletek embere, a szép és a rút közvetlenül van nála egymáshoz rendelve, ugyanakkor az írás mestere, technikája biztos és öntudatos; különös, de művészi. Ugyanakkor biztosak lehetünk benne, hogy amit Csáth Szomoróban meglátott, azt magára nézve is gondolta, tudta, mint általában a modern írásművészre nézve is érvényesnek vélte.

Ez az általánosság tűnik ki a Mikszáthról írott tanulmányából. Azzal kezdi, hogy párhuzamot von a régi és új prózaírás közt. Mikszáth is csinált ilyen párhuzamot, de Csáth azt egészen másként gondolja. Ő Mikszáth prózáját minősíti réginek, s az újat abban a prózaírásban látja, amelynek számára az emberi élet az egység. A régi elbeszélést szerinte az jellemezte, hogy „az életfolyamatból” nem nyújtott többet, mint amennyit „az események megértése” megkívánt. A modern elbeszélő viszont nem találhat az eseményben fogódzót, ezért az életrajzra – a sajátjára – kénytelen támaszkodni. Ez az elbeszélő írja azt a regényt, amely nem mese, hanem élmény. Az ilyennek a művészi látótere az emberre van beállítva, akinek az „egység” nem a mese, hanem az *emberi élet*. Ezt az író nem az események egymásutánja érdekli, hanem az események indítékai, amik a bensőben rejtőznek. Az ilyen prózaírás, amely nem mese, hanem élmény, maga az egyszeri élet, mégsem riport, hanem líra.

Mindebből nyilvánvaló, hogy Csáth Géza pontosan tudta a modern, a maga írásművészetének lényegét, s magunk is elfogadhatjuk e lényegét annak, aminek ő nevezi, vagyis lírának. S valahányszor azóta is a próza átlírizálódik, mint utóbb a hetvenes években, Csáth Gézát és társait a századelőn mindig fölfedezik. Föl, mint inspirációt, de inspirációnak jobb a legenda, mint a valóság. Lényegében ugyanis a legenda is igaz, s megteszi a dolgát. A valóság azonban nemcsak igaz, hanem testes, alakos is. S minthogy nem az inspirációt, hanem a szemléletes valót keresem, a formára vagyok kíváncsi, azt kérdezem, igaz-e, hogy Csáth Gézának magának is az egyes emberre, önnön életrajzára van beállítva „művészi látótere”? Vajon az a bizonyos „egység” számára sem a „mese”, hanem az egyes emberi élet, amelyet módjában van érzékelní, tapasztalni, ami természetesen nem filozófiai kérdés, hanem annak az állítása, hogy az ember fölött és mögött nincsen többé égbolt és háttér, amire hagyatkozhatnék, mint közös bizonyosságra.

Léteznek olyan Csáth-novellák, amik a gyerekkor utáni nosztalgiát sugározzák. Az olyanok, mint *A vörös Eszti*, a *Szombat este*. Egyiket sem a fikció élteti, mind a kettő a saját gyerekkorából meríti tárgyát. *A vörös Eszti* szerelmes kisfiújának Andersen az olvasmánya. Úgy ragaszkodik a meséhez, hogy a kötetet éjszakára a feje alá teszi, s úgy alszik nyugodtan. Egyszer azonban levagdossa nagyapja rózsáit, s valamennyit az Eszti ágyára szórja; nagyon emlékezetes esemény ez, aznap este nem vihette Andersent, hogy párnája alá dugja. Majd elpártolt Andersentől, a mesétől. Akkor azonban még nem tudta, hogy a bölcsesség nem az őszinteségekben van és nem is a hazugságban, hanem másutt, a kettőn kívül. Ezt majd csak később állapíthatta meg, akkor, midőn már a fővárosban élt, s az orvosegyetemen a bonctant, szövettant tanulta. Akkor azonban visszapártolt naturalista íróitól Andersen bácsihoz, a meséhez, amely a gyerekkort varázsolta fészekké.

Nemcsak Andersen tért vissza, találkozott Esztivel is, aki most igazán a szeretője lett, ami tehát nem mese többé. Nem lehet ilyenképp Andersen világát és a Vörös Esztit úgy elegyíteni, mint hajdan. A gyerekkort nem lehet visszahozni. S lehet, hogy az ennek okán támadt megnevezhetetlen nyugtalanság teszi, hősünk beteg lesz. A betegségbe menekül, hogy a vörös Eszti ismét úgy ápolja, ahogy hajdan pátyolgatta, takargatta esténként. A láz aztán nemcsak Esztit alakítja olyaná, mint hajdan volt, a mese is visszatér. Sőt. Amit annak idején csak Eszti ígért neki, hogy Andersen bácsi is meglátogatja, most – egy lázas álomban – megjelenik Andersen. Akkor azonban már édesanyja is ott időz a betegágy mellett. És boldogan néz össze Esztivel. A beteg körül Andersen és a két nő – anyja és szerelme – varázskört zár, s itt ebben a körben ott van a biztonság. A gyógyulás azonban a lázzal együtt elúzi Andersent, Eszti is nyomtalanul eltűnik; el a mese, a tündéri szerelem, marad a magány, a hiányérzet, a nosztalgia. Ami történt csak művészi látótér volt, az a formai egység, amely biztosította a lét teljességét. Vagyis a betegség volt az igazi állapot, s az egészségben ott didereg az a kisfiú, akiről Kosztolányi is olyan szép verseket tudott írni az idő tájt, mikor unokaöccse ezt az elbeszélését megcsinálta.

A gyerekkori szombatestékre csak emlékezik a másik novella. Azok voltak a legszebbek – sóhajt az eltűnt idő után Csáth Géza. – Ó, azok a vasárnapra várakozó hangulatos esték! Mennyi csönd, s milyen szertartásosság! Nagymama teázik, apa parádés pipázáshoz készül, lehet hozni a faragott tajtékipát. Gyönyörű kék füstkarikák, bordó színe van nagymama teájának, a cukrot rum lángján égette hozzá; lilás fényt játszott a cukor lángja. Julis a forró vizet hozta, s míg a gyerekek lábát mosta három mesét mesélt el. Egyik a Vasfejtőről szólt, a másik a hét hollóról, a harmadik a boszorkányról. Minden szombat este így volt,

mindig ez a három mese lebegte tele az estét, sorrendjét se vétette el Julis. Közben a szülők muzsikáltak. Többnyire szomorút, de néha még vidámat is; ilyenkor lehetett ugrálni a matracon, s ha túlzásba vitték a táncot a gyerekek, jött megint a szomorúság, ami csöndes szigort váltott ki. Már a vizeskancsót hozta Julis, a poharak csilingelése jelezte, mert már ágyban voltak a gyerekek, s az asztalon a mécs lángja pislákkolt. Borzongató félhomályban a kancsó árnyéka, megjött a Homokember. Minden este meg szokott jönni a Homokember! Hiába állítja apa, hogy az bizony csak a kancsó árnyéka. Érdemes gondolkodni rajta, vajon létezik nappal is a Homokember? Erre a kérdésre azonban nincsen válasz. Csak a borzongás, a különös gyönyörűség, amitől álomba szédül a gyermek. Az ünnepi nyugalmat átvérzi a megnevezhetetlen nyugtalanság, mert a Homokember óriás valója árnyat vet az álomra is. Az óriás homokember az ágy peremén a falhoz húzódva, komolyan figyelve gubbaszt.

Kicsoda az a homokember? Tudhatjuk, ha nincsen is szó róla, neki szól az a szombatesti szertartás, az ő következetes jelenlétét kompenzálja valamennyi elismételt tevékenység. Az ismétlés azt hangsúlyozza, hogy van állandóság, de a Homokember árnya a falon a visszafordíthatatlan időre emlékeztet, a halálra, az elmúlásra, amelytől oly igen fél Csáth Géza. A hangulatot akarja újra meg újra, a gyerekkori szombat-esték hangulatát! De a Homokember jelenléte nem arra utal, hogy ez a gyerekkori varázsvilág valamiféle idill volna! Nemcsak a felnőtt félt itt a mulandóságot, hanem már a gyermek is félt. Igaz, hogy akkor még nem volt neve a félelemnek. Csak annál borzongatóbb volt az! Borzongatóbb, mikor még volt mit veszíteni. Vagyis Csáth a jelenidejű lelkiállapot kifejezésére hívja, idézi az eltűnt időt; voltaképpen az eredeti, még teljes érzékenységet élteti magában azzal, hogy érzékletes emléképet rajzol a gyerekkori szombatesték bűvöletes köréről. Ez az emlékép „egység”, életérzésnek és világképnek teljessége. S ha teljesség, akkor ellentett egység: idill és átható mulandóságérzés ellentett egysége. A gyermek is tudta világa veszendőségét. Épp ez a Csáth Géza-féle érzékenység. Már a gyerek is tudja, hogy semmi nem örök, ami van. Minden Egész eltörött, ami van, széthull darabokra – ezt tudja a századvegi gyerek a szabadkai jólét világában. Nincsen neve itt ugyan a világ elemeinek, nem mondja Csáth, hogy társadalom, szegénység, politika, de bizonyos benne, hogy a szombatesti családi idill félhomályán árnyék ül, a Homokember, árnyéka. A gyermek fél, s aki fél, annak külön-külön működnek érzékei, miközben mindent egybe szeretne érezni. S ez a tagolt – széttagolt – világérzékelés teszi, hogy a gyermek idejekorán fölfigyel az időre, s már nem azt érzi, hogy minden örök, ami természetes volna, hanem részint azt, hogy minden *ismétlődik*, s

hogy ez így nincsen rendjén, mert igazában semmi nem ismételtető meg. Túlságosan korán ismeri meg ez a gyerek a félelmet, a halálfélelmet, s ebben gyökerezik neurózisa, roppant érzékenysége folyománya.

Mikor *Ópium* című novelláját írta, még aligha volt morfinista, de már ismerte a kábulatos élményt. Az írás az ideg orvos levelesládájából való, ismét csak nem mese, megint az önéletrajzból vett tapasztalat a saját „művészi látótér” biztosítja a formai egységet. Az ópium rabja mondja, hogy sose szerette a nappalt, a fölébredés, a világosság elviselhetetlen szenvedés. Ó, az a nyüzsgés! Miatta nem lehet berendezni az életet a szent gyönyör számára, ami pedig az élés egyetlen célja. Kell tehát a kábulat, mert általa nincsenek többé az értelmetlenségek. Az ópium hatása kihelyez bennünket a tér béklyóiból, az idő zakatoló másodperceit nem hallja a kábult, akit langyos hullámok emelnek a lét magasságaiba, ahol ismét minden újra Egy. Ez az igazi éj! Nehezen múltak a nappal tíz órái, múlhatatlan az éjszaka tizennégy órája! Ezt hosszabíthatja meg az ópium! Most ismerhetni meg az élet mély értelmét, s világosak lesznek előttünk a homályok és sötétek. A hangok testünket csókolják; a színek vonalak új, ősi tiszta természetükben rezegnek agyunkban és gerincünkben. Nem hasonlítanak többé azokhoz, amelyeket szemeink láttak, így aztán megmutatják nekünk a formákban rejtőző nagy titkokat. Ez a megismerés nincs kiszolgáltatva a széttagoló érzékeknek, ez az egésztest fogja föl, azt, amit érzékeink elérni nem tudnak. Ez a kábulat kijavítja az érzékek – látás, hallás, szaglás, ízlés és tapintás – tévetegségét, s alkalmunk nyílik tapasztalni az életnek amaz igazságát, amelyet valamennyien magunkban hordunk, s amely érzéki ítéletek nélkül való tökéletes igazság, hogy Minden egy.

Nem sokat kell gondolni hozzá, hogy arra jussunk, Csáth itt ugyanazt akarja, amit az Ady-vers. Ahány novellája, annyi Ady-allúzió. A *magány történeteit* olvasom, annak első paragrafusát, s ott találok a hőst az erdőben. Riadt loholása mögött a Csönd, a nagybetűs hatalmasan lépdel. Ez a csönd Ady Csönd-hercege. A félelem eredete itt, mint Adynál a kettősség. Az erdő és a benne futó közt nincsen kapcsolat. Az erdő az ismeretlen világa, s kiveti a benső magából az ismeretlen testvérét, övé az erdő, s idegen, aki fut. Voltaképp maga elől, önnön titokzatos mása elől. Ezt a kettősséget oldja föl a kábítószert. Mindig arról van szó a Csáth-novellákban, a vad és vadász, a kettő, ami egy, úzi-hajtja a másikat. A megkettőződött éntudat, ez az enyhe skizofrénia, vagy kifejtett neurózis keresi az enyhületet.

S mindennek oka az idő. Ezt *A sebész* című novella adja tudtunkra. Egy külvárosi kávéházban minden éjszaka ott ül, s issza abszintjét számolatlan a titokzatos törzsvendég; az orvos, aki sebész volt. Másfél éve jár ide, s kábítja magát, s miért? Azért, mert nem tud belenyugodni

abba, hogy elmúlik az idő, vagyis véges az emberi élet. Van nekünk – mondja – egy tudási pontunk. Az a tudat, hogy testünk kopik, agyunk sorvad, hogy a betegség megöl, hogy *időnk van*. Pedig idő nincs. Mikor az ember kilépett a természetből, mikor agya erős fejlődésnek indult, új nézőpont rontotta meg pszichikai boldogságát. Talán így került az idő képzete az agyába. Az idő ránehezedett az emberiségre. Az időnek köszönhetjük, hogy Schopenhauer megírta a *Welt als Wille und Vorstellung*-ot, Shakespeare a „lenni vagy nem lenni”-t; az V. szimfóniát is az időnek köszönhetjük.

Rabja vagyok az időnek, s nem tudok szabadulni halandóságom tudatától, mert ebben vagyok én. De miért ne jönne oly kor, amidőn ezt a tudatállapotot már embrionális periódusában elszámolja, kiveti magából az ember? Mi legyen azonban addig? „Az orvostudomány hivatott arra, hogy ezt a szenvedést, ezt a fiziológikus betegséget elhárítsa. S különösen manapság merül fel ez a kérdés elementáris erővel; amikor az embereket az idő gondolata jobban elfoglalja, mint valaha. A huszadik század fiát a kenyérkereset lázas lótás-futása se tudja megmenteni attól, hogy bele ne essen ebbe a szomorúsági tébolyba.”

Ne törődjek most azzal, hogy mindezt egy örült gondolja, s hogy semmi másról, csak rögeszmés gondolkodásról van szó. Az azonban már megvilágítja a situációt, amikor szomorúsági tébolyát az abszinttel gyógyítja, s a „kenyérkereset lázas lótás-futása” is olyan eleme ennek a rögeszmés gondolatsornak, amiben a realitás nyilvánul meg. József Attilával szólva, „csilló véletlen szálaiból (törvényt szőtt a múlt szövőszéke” itt, e novellában, de az álmok „gőzei alól” az égre nézve azt is beláthatjuk, hogy „a törvény szövedéke) mindig fölfeslik valahol”. Annak az életműködésnek, amelynek oly végetes aggodalma az idő, lényegéhez tartozik a kenyérkereset lázas lótás-futása. Csáth orvosként és közíróként is vizsgálta ezt az összefüggést. *A lelki egészség, A lelki élet alaptörvénye, a hisztéria* című írásai bizonykodnak róla, mennyire nyilvánvaló volt előtte, hogy az új társadalmi viszony és az idegesség, annak fiziológiás következményei – szívbetegségek, idegrendszeri bajok – milyen összefüggésben vannak egymással. S nemcsak Csáth gondolkozott ezekről a problémákról. Keressék csak elő, s olvassák el *Elbábszázadik, huszadik század* című írását, amelynek rejtelmes alcíme is van: *Novella, semmi más*. Ebben is ott szerepel az orvos, aki az új század domináns betegségének ítéli a neurózist, s beszél a fiziológiás következményekről is.

Csáthnak a pszichológia nem öncélú művelődési ügye volt, hanem szakmája. Tanulmányozta a freudizmust, noha nem volt gyakorló freudista, de idegorvosként nagy áttekintése volt a pszichológiában. Megjegyzni például, hogy az ember figyelme nagyon kényes, hogy négy

óránál tovább nem vagyunk képesek intenzíven figyelni, s ez idő alatt is folyton csökken a figyelem éberségi foka. „A nehezedő új életviszonyok arra kényszerítették már apáinkat is – írja *A lelki egészségben* – és még inkább a mai nemzedéket, hogy az akaratnak fokozott igénybevételével bonyolítsák le a lelki működéseket. Figyelmesebben kell érzékelnünk – látni, hallani –, nagyobb koncentrációjával a gondolatainknak kell kombinálnunk, gyorsabban kell magunkat cselekvésre határozunk, körültekintőbben minden apró körülményt számba véve kell cselekednünk. Mindezek a forszírozott működések hasonló kifáradásos tünetekkel járnak, mint az izomerőltetés . . . Csak nemzedékek múltán lehet számítani rá, hogy az emberi idegrendszer, az emberi agy hozzáalakul, hozzászokik azokhoz a fokozott, komplikált működésekhez, amelyekre ezt a nemes és érzékeny szervünket már most rákényszerítjük, dresszírozzuk.”

Mikor azonban novellát ír Csáth Géza, akkor nem ilyen egzakt, nem ilyen tárgyilagos. S minthogy művészi látóterében önnön életrajza, élményvilága áll, a pszichés problémák már fölfokozottan, legtöbbször mint a kezdődő téboly tünetei válnak a novellai kifejezés tárgyaivá. *A béka*, *A Fekete csönd* és számos elbeszélése, közte a legborzongatóbb: az *Anyagyilkosság* – valamennyi a téboly határán borzongó érzékenységek kifejezése. A neuraszténia itt formai eszköz valami gondolatnak, eszmének a kifejezésére. S az eszme nincsen lineárisan kibontva. Csáth novellisztikája a létezés gondját az életézés szintjén ragadja meg. A művészi látóterben csak az tud tárgyiasulni, ami a személyes (lírai) életrajz közege. Csak amit megtapasztaltunk, saját tűnékeny életünk van hatalmunkban. A többi: zene, álom, mélytudati kísértetjárás, megfoghatatlan idő, ellebeg árján az egyetlen élet. S ezt a lebegést viselni nagyon nehéz, s nem tudja elvonni figyelmüket róla a megélhetés kényszere, s folytonos lótás-futás. Vagyis Csáth Géza abból az életkörből származtatja az élményt, amelyben végtelenen kerül szembe egymással a megélhetés érdekében tett kényszerű erőfeszítés, s a tradicionális életforma rendje. A lótás-futás lihegő ideje, s az úriság kényelmes ritmusa. Csáth novelláit olvasva gyakran átéljük az időnek ezt az aritmias lüktetését. A formákat széttöri az új életritmus, de e formák széthullásukban is ragaszkodnak a régi formákhoz; igazi haláltánc ez, húzza a cigány, s kurjongat a duhaj, hogy sose halunk meg!

Ilyen aritmikus időben, megkettőzöttségben, idegenségben a túlságos érzékenység – s ilyen a Csáth Gézáé! – az életézés szintjén fogja föl a világ egészét, aminek következménye az írásművészetnek az a lírai és tárgyias karaktere, amely oly igen össze tudja kötni a századforduló novellistáit, hogy még életrajzuk is számos lényegi mozzanatában azonos. Ilyen azonosságuk a kábulatba menekülés, ilyen az öngyilkosság

ténye is. Csáth élete folytonos menekülés az érzékenységi állapotok elől. Menekül a zenétől, a festészettől, vaoltaképpen az írástól is. Menekül az orvostudomány tárgyiasságába, egzakt gondolatvilágába. S mikor ez sem elég, megtalálja a morfiumot. S hogy megint József Attila segítsen bennünket: „Ím itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat. / Sebed a világ – ég, hevül / s te lelkedet érzed, a lázat.” Csáth lázat – neurózisát – csak a világ gyógyíthatná meg azzal, hogy a *kényszerű lótás-futás* és a tradicionális életforma (a gyerekkori éden őrzi ezt a Csáth-novellában) ritmuskülönbsége kiegyenlítődne, ami lehetetlen; csak a kábulat (Csáthnál ezt a morfium csinálja, Cholnoky Lászlónál az alkohol) oldja föl a feszültséget, de lerontja az ember fizikumát és pszichikumát. Megint József Attilával szólva: „Ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint s bent egeret.”

Valahányszor azonban úgy érezzük, hogy életünknek nincs valószínű megoldása, ha a század kaotikus változásait nem tudjuk éppen áttekinteni, földolgozni, a válság pillanataiban, mikor elfogja lelkünket a nosztalgia, aminek már neve sincsen, fölfedezzük magunknak a századelő ködlovagjait, köztük Csáth Gézá, mert érezzük, mennyire pontosan érzékeli a század életérzését. Ha azonban jobban kedveznek a körülmények, máris értetlenül állunk Csáth novelláinak tébolyodottjai között; legszívesebben elfelednénk őket. S így is lesz, Csáth és a többi ködlovag a tudat küszöbe alá csúszik, a többi démon közé. Kár ezért a fordulatért. Életünk ugyanis akkor is velük volna teljes, ha jól szalad velünk a szekér.

Azt írta Csáthról és társairól Márai Sándor a Thurzó Gábor szerkesztette *Ködlovagok* című esszégyűjtemény előszavában, hogy magányos írók voltak, magányosságuk egyik oka, hogy egytől-egyig „csak írók” voltak. Nem kellett a közönségnek életükben sem, utóbb sem. Utóbb, a két háború közt, mikor az író csak szerepével tűnhetett föl. Pedig – teszi hozzá Mária – „csak írónak” lenni is szerep. Vagyis Csáth Géza meg ködlovag-társai nem tudták realizálni a csak-íróságot, nem kellett a közönségnek. Csak-írók akartak lenni, s egyikük-másikuk a megélhetést is az írásból gondolta biztosítani; nem bírták azonban a lótás-futást, különösen az íráság formájában nem. Kiváltképp tanulságos ebből a szempontból Cholnoky László élete. Sose tudott annyira jutni, hogy megéljen az írásból. A többi se. Így aztán valamennyiük életműve töredék maradt. Egyik se jutott el saját életművének olyan kidolgozási szintjére, mint – teszem – Franz Kafka vagy Robert Musil. Köztük csak Krúdy életműve fogható ezekéhez. S azért említem őket, mert ugyanannak a birodalmi térségnek és időnek az írói ők is. Csáth meghalt 1919-ben, de aki köztük túlélte az időnek ezt a roppant fordulatát, az se ment többé már semmire; még Krúdy is csak kínlódott azután.

Talán másnak is föltűnt a hetvenes években a fiatal prózáírók vonzalma a századelő e ködlovagjai iránt. E fiatalság vonzalma oly erős irántuk, hogy az alkotások is emlékeznek a ködlovagok műveire. Kézenfekvő e kapcsolat magyarázata. Megint az érzékenység, a nosztalgia ideje jött el, a válság tünetei mutatkoznak. Ismét a lőtás-futás és az életforma-tradíció összhangtalansága, az életvitel aritmiája foglalkoztatja a fiatalt, aki „csak író” akar lenni, mert „csak írónak” lenni is szerep, s úgy lehet, hogy időszerű szerep. Félő azonban, hogy a ködlovagokat, ha jobb idők jönnek egyszer, ismét elfeledjük. El, mert most se jutunk odáig, hogy igazán identifikálni lehessen őket, meg kései utódaikat. Azt akarom mondani, irodalmi kultúránk érdeke volna, hogy ezt a fajta irodalmat a közönséggel is megismertessük. Hátha fogékonyabbak vagyunk már a „csak íróra”, annak művére. Megismerésük ugyanis abban segít bennünket, hogy felismerjük végre, a lélek benső káoszának a kutatása, a láz identifikálása közelebb visz annak megértéséhez, hogy kívül van a magyarázat.

BATA IMRE

A KÉT CHOLNOKY

Irodalomtörténetírásunk máig sem tisztázta megnyugtatóan a századforduló, századelő íróinak értékrendjét, helyüket a magyar és a világirodalom folyamatában. A konzervatív ízlés diktálta szemlélet a romantikától az úgynevezett „kritikai realizmus” irányába mutató Jókai–Mikszáth–Móricz vonalban jelöli meg a magyar próza fő irányát. E szűken, dogmatikusan értelmezett realizmus koncepció kiszorít a magyar irodalom főáramából, a perifériára, az egzotikum világába utal olyan rangos írókat, akik világirodalmi mércével mérve is jelentőset, újat, maradandót alkottak. Ezért nincs Krúdy Gyuláról még mindig megnyugtató értékítélet, Csáth Géza, Színi Gyula, Cholnoky Viktor, Cholnoky László pedig csak a „futottak még” között szerepelnek.

Megmerevíti, sematizálja e szemlélet a „fő vonalhoz” sorolt írók képét is. Lehangelőan példázza ezt az 1979-es Móricz-jubileumi év ünnepségsorozata: kiderült, nem tudunk mit kezdeni legnagyobbként számontartott huszadik századi prózáírókkal, ha a világirodalom korabeli áramlataival szembesítjük. Nem Móricz nagysága okán, hanem a róla rajzolt, egyoldalúan orientáló, csak a társadalmi, politikai vonatkozásokat szem előtt tartó, egyszerűsítő kép miatt. Égetően szükséges felülvizsgálni eddigi értékítéleteinket, árnyaltan, sokoldalúan elemezni íróink alkotásait, mert más ezt nem végzi el helyettünk. Elengedhe-

tetlen, mert a világirodalom jelenségeit tanulmányozó, nem elsősorban magyar írókkal foglalkozó, esztéták, irodalmárok átveszik az általunk megrajzolt, leegyszerűsített képet, és azt összevetvén a nagy kortárs világirodalmi jelenségekkel, könnyűnek találják íróinkat. Így terjed a babona a korszerűtlen, tizenkilencedik századi módszerekkel dolgozó Móricz Zsigmondról, amit még Bori Imre is lényegében elfogad. Bori ugyanis zsákcúcnak tekinti a magyar irodalomban a Jókai–Mikszáth vonalat, ezér: „problematicus szerinte „Móricz Zsigmond irodalomtörténeti helye [. . .] s válik mind problematikusabbá a jövőben.” (Bori I: *Fridolin és testvérei. Újvidék, 1976. 10.*)

Ha nem értünk is egyet Borival Móricz helyének megítélésében, az általa kívánt igény kétségkizáróan helyes. Nem lehet a magyar irodalmat a kortárs világirodalomtól függetlenül, elszigetelten vizsgálni, még külön kelet-európai-, közép-kelet-európai modell alapján sem. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, periférikusan kezelni olyan írókat, akik több-kevesebb sikerrel, de megkísérelték áttörni a hagyományos szemléletmódot, új utakkal, módszerekkel kísérleteztek. Egybeesnek ezek a próbálkozások a művészi látásmód világszerte végbemenő átalakulásával, kezdeményezői, jelentős állomásai a huszadik századi korszerű művészetnek, irodalomnak. Nevezhetjük e kort szecesszióknak, Jugendstílnak, Art Nouveaunak, Modern Stylnak – egyre megy: a lényege, hogy ide nyúlik vissza minden jelentős művészi kezdeményezés. „Én is a Modern Styl szülötte vagyok” – vallja magáról a francia avantgard kiváló képviselője. Louis Aragon. (*Előszó Guerrand, Roger H.: L'Art Nouveau en Europe. Páris 1965. című könyvéhez*)

E kor, a magyar szecesszió szülöttei a Cholnoky fivérek: Cholnoky Viktor és Cholnoky László. Irodalomtörténetírásunk, kultúrpolitikánk egyiket sem méltatta érdemei szerint. Cholnoky Viktor műveiből a felszabadulás óta csak egy válogatás jelent meg (*Trivulzio szeme – A kísértet*. Bp. 1980.), Cholnoky László műveiből két válogatás. (*Prikk mennyei útja*. Bp. 1958. Összeállította és az utószót írta Galsai Pongrác; Pirooska. Bp. 1971. A szöveget gondozta és a tanulmányt írta Vargha Kálmán) Elmaradt életművük érdemei méltatása is, e téren mindössze Rónay György, Galsai Pongrác, Bori Imre és Vargha Kálmán kezdeményezéseit említhetjük.

Legértöbben Bori Imre elemzi műveiket, a két Cholnoky fivér helyét ő kísérli meg kijelölni irodalmunk folyamatában. Megállapításai átgondoltak, jórészt helytállóak, ha szemléletének egyes pontjai vitára készítenek is. Bori az avantgard felől közelít íróinkhoz, értéknek csupán azon új vonásokat látja, melyek az avantgard felé mutatnak, a hagyományos, sajátosan magyar mozzanatok, ízek, színek iránt kevés megértést tanúsít. Szólnunk kell erről, mert nem egyéni ízlést tükröz, mind

szélesebb körben terjedő tendencia jut benne kifejezésre, az ti., hogy a magyar irodalom provinciális, tempóvesztett, utána kullog a nagy nyugati irodalmaknak.

Cholnoky Viktor az elsők egyike a magyar prózában, aki nem elégszik meg a felszíni jelenségek külsődleges ábrázolásával, lehatol a lélek mélyrétegeibe, s ott olyan igazságokra bukkan, melyek igazabbak a látszatigazságoknál. „Hát van igazi író és van igazi művész – írja a *Tartini ördöge* című novellájában –, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg? Írónak, művésznek gondolod azt, aki nem a saját lelke borongásából, sötét mélységeiből hoz fel új alakokat, hanem a világ sablonjait írja valamelyes stíluskészséggel?”

A nietzschei „Az egész nem egész többé” tragikus életérzést éli át Cholnoky is, melyet Ady így fogalmaz meg: „Minden egész eltörött”. A széttöredezett, részekre hulló világ lehetetlenné teszi az extenzív külső ábrázolást, a huszadik század művésze számára két lehetőség kínálkozik: a teljes objektivitás, tárgyiaság (erre törekszik Babits, Csáth Géza és mások), vagy a felfokozott szubjektivitás (ezt követi Ady, Krúdy és a Cholnokyak is).

A szubjektivitás, a befeléfordulás a művészetet a lírához közelíti, a külső világ tárgyias ábrázolásával szemben előtérbe kerül a költőiség. Szükségszerűen megnő az intuíció, az ösztönösség szerepe az alkotásban, a művész nem ábrázol, hanem „ébred álmodik”, ehhez viszont felfokozott idegállapotra, neuraszténiára, vagy mesterségesen előidézett mámorra van szüksége. Thomas Mann *Doktor Faustus*-szében Kretschmar így oktatja ki Zeitblomot, amikor az Adrian Leverkühn egészségéért aggódik: „Hja, kedves barátom [. . .], ha maga az egészség bajnoka . . . hát annak bizony vajmi kevés köze szellemhez, művészethez, sőt: bizonyos tekintetben ellentétben áll vele; annyi bizonyos, hogy egyik a másikkal sohasem törődik valami nagyon.” „Ne rösteljen csecsemő lenni – ajánlja Ady is Juhász Gyulának. – Rugjon, ordítson, reszkessen, kísérteteket lásson, gügyögjön, bocsássa, ejtse vissza magát a mi gyermekkorunkba, amely olyan ideges, beteg volt, mint a felnőttégünk, de szentebb és feltétlenebb.” (Ady levele Juhász Gyulához. 1905. [júl. 30.]) A művésznek az ördöggel kell szövetkeznie, hogy alkotni tudjon. Ez a Fausz-probléma foglalkoztatja Thomas Mannt is (már a Tonio Krögerben felveti, majd később egész könyvet szentel neki, a *Doktor Faustus*-szét), s Federico Garcia Lorca is beszél a diabolikus hatalomról, a „duendé”-ről, mely igazi művészet esetében művészt és műélvezőt egyaránt hatalmába kerít.

Cholnoky Viktor komolyan vette az ördöggel kötött szövetséget, egész életét erre tette fel. „Nagyobb kín és nagyobb gyönyörűség nincsen a szülésnél – magyarázza a *Tartini ördögében* Bálint a „már-

már európai hírűvé váló író, Laád Bulcsú orvosprofesszornak. – Vadabb, tehát igazabb kívánság nincsen a szülés, az újat alkotás, a teremtés vágyánál. Aki ezt nem érzi magában, az vagy dárdás vagy rézöntő. Aki pedig érzi magában, és itt a baj . . .

– Nos, mi a baj? – kérdezi a doktor.

– Annak ördögének is kell lennie. Boldogok, akik a velük született neuraszténia segítségével tudják meglátni a kísérteteket. Én nem tudom másképpen, csak úgy, ha a degeneráltság és neuraszténia ördöge helyett ezt a jó öreg sárga ördögöt (ti. a rumot! K. A.) szedem magamba [. . .] az ördög elment Tartinihez, de nem jön el hozzám. Tehát én megyek el érte.” Valóban – a kortársi vallomások szerint – Cholnoky csak alkoholos hatás alatt tudott alkotni. „Tökéletes józanon – amint Galsai Pongrác írja – ritkán lehetett látni. De részegen sohasem.” (Galsai Pongrác: *Társtalanok*. Pécs 1957. 14.)

A kritikák egybehangzóan „különös ember”-ként jellemzik. Valóban különös látomásai voltak, nem az emberek között, magateremtette álmvilágban élt. „A sötétségnek ebben a huszadik századában kigyelmed szellemekkel társalog – írja közeli lelki rokona Színi Gyula –, kísérteteket idéz, odahaza van mind a humaniorákban, mind a fizikai tudományokban . . .” (Nyugat 1911. II. 1107–8.) Hallatlan tudását, tájékozottságát sokan megbámulták, a tudomány minden területén jártas, igyekszik magába szívni mindent, amit az emberi tudás felhalmozott. Nemcsak a novelláiban annyit idézett ókori-keleti világot, vagy a középkort ismeri tüzetesen, jártas a keleti nyelvekben is. (Műveiből vett idézetekkel dokumentálva mutatta ki Zsoldos Jenő, hogy jól ismerte az óhéber nyelvet.) De van érzéke a természet szépségei iránt is – ebben Vajda Péter rokona. Azok közül való, „akik – Zsoldos Jenő szavait idézve – észreveszik a falevél architektúrájában is a művészetet, felfedezik a darászfészek rendszerében a tudományt és meglátnak a hangyabolyban is a szociológiát.” (Zsoldos Jenő: *Cholnoky Viktor és a sémi kultúra*. Bp. 1936. 3.) Ez a természetsodálát, miként a kelet világához, az ősi mítoszokhoz fordulása is egybeesik a szecesszió törekvéseivel, sajátos világlátásával.

Cholnoky Viktor vérbeli novelláiró, rendkívüli műgonddal dolgozott, szépirodalmi köteteinek száma mindössze féltucatot tesz ki, alig többet termékeny írók egyévi termésénél. A veszprémi születésű dzsentrifíú a Dunántúl lankás tájainak hangulatát, illatát, levegőjét hozza magával a századfordulón a fővárosba, ahol újságírói robotban morzsolja le életét 1912-ben, negyvennégy éves korában „véglgyengülésben” bekövetkezett haláláig. Első novelláskötete a *Füstkarikák* még a jubileum évében megjelent, s majd másfél évtizedre rá, 1910-ben hagyja el a nyomdát legjelentősebb, gondosan megszerkesztett kötete, a *Tammuz*.

A *Tammuzban* Cholnoky Viktor művészetének minden lényeges vonását fellelhetjük, ciklusaiban kibontakoznak az egész életmű fontosabb témakörei. E kötet kapcsán vetődik fel – Bori is felfigyel rá – Cholnoky művészetének, írói világképeének érintkezése, párhuzama a Thomas Mann-i, ill. a Kaffka-i világképpel, rokonsága a modern próza legújabb vonulatával. A kötet első ciklusa a *Kísértetek* az írói látás-látattás, ábrázolás-vízió, álom-valóság egy-egy aspektusába enged bepillantást. Mű és valóság, látszat és lényeg különös, nemegyszer irreális, misztikus viszonyának lehetünk szemtanúi.

A címadó novellában, a *Tammuzban* pl. Beid Alnisszor akkád harcost elhozza a vágya az Eufrátesz melletti Su-ánna városába, Tammuz Napisten szentélyéhez, s mikor megérkezik, fáradtan esik le a lováról, és elnyomja az álom. Eddig a történet reális, következik az álom: megjelenik Tammuz. Csakhogy Cholnokynál álom és valóság helyet cserélnek, amit eddig elmondott mítosz, az írói fantázia szüleménye, s az az igaz, amit az álombéli Napisten mond Beid Alnisszornak: „Örökkévaló vagyok, azért minden tudok lenni [. . .] Voltam mindig, mert én vagyok az örökkévaló, a Nap. Ha jön a jövő, elviszik innen a majd megerősödő népek az én tiszteletemet [. . .] Minden vallás, és minden bölcsesség énbelőlem fog kisarjadni. Mert én vagyok a legfőbb igazság is, amelyet egykor – haj Beid Alnisszor, hol leszel te már akkor! – kétszer kettőnek fognak nevezni . . .” Tammuz tehát az emberiség fejlődését, a jövőt rajzolja fel a nomád akkád harcos előtt, amely az író életében már múlt, így a mítosz az irreális, az álom a valóság.

Másik novellája, az *Olivér lovag* a magyar középkorba vezet vissza, színtere Cholnoky szeretett szülőföldje, a Dunántúl. Magja reális: véletlenül egy napon hal meg Olivér lovag és ősellensége, Bulcsú veszprémi püspök. Az író azonban az eseményt körülfonja népi hiedelmekkel, babonákkal és a fantasztikumba növeszti át. Olivér lovag egy életemen át készül leszámolni a családját vagyonából kifosztó veszprémi püspökkel, hun kutyáit egész nap idomítja, hogyan ugorjonak a püspök torkának. Bosszújában a halála sem akadályozza meg, Lökös molnár félrészeg, féleber látomásából értesülünk róla, hogy halála után éjfélkor oszlásnak indult testéből tépdesett húsdarabokkal csalogatja hun kutyáit a püspök ellen. Másnap Bulcsú püspököt halva találják.

A fantasztikumot már kiemelve az anekdotikus formából az abszurdba növeszti a *Nehusztán* meséiben található *Kövér ember* című novella. A történet hőse csak utazása végén jön rá, hogy egy hullával beszélgetett a vonaton, akit a kalauz szánalomból engedett át a fülkéjébe a hullaszállító kocsiból.

Külön figyelmet érdemelnek a Trivulzio-novellák: minden Cholnoky kötetben található közülük néhány. Amanchich Trivulzio, a félszemű,

kedélyes szélhámos, ártatlanul hazudozó világcsvargó figuráját joggal rokonítják Thomas Mann Félix Krulljával. Benne Cholnoky azt a semmit egészen komolyan nem vevő kalandort formálja meg, akit éppen más volta, külön törvények szerint mozgó különc világa, állandó szerepjátszása teszi alkalmassá a világ fonákjának meglátására, megmutatására, az igazság kimondására. „Van nekem egy nagyon furcsa barátom – mutatja be hősét –, akivel az összetalálkozásaim is mindig szokatlanok, különösek és nem véletlenek, hanem valami megmagyarázhatatlan akarat rendszeres működésének az eredményei . . .” A félszemű Trivulzió tulajdonképpen nem más, mint az író képzeletbeli alteregója, nem véletlen, hogy szájába adja sajátos írói látásának megfogalmazását is: „Higye el nekem – magyarázza Trivulzió –, hogyha az embernek kiütik a félszemét, abban is van gyönyörűség. Csak ki kell élvezni tudni. Én például, amint a búslakodásom elmúlt, roppant jókat mulattam azon, hogy a házakat, amikről addig tudtam, hogy kőből vannak építve, most úgy láttam, mintha papírosból készültek volna. A fél szememmel, a felevak ember perspektíváján az egész világot kezdtem a valóságos mivoltában látni meg: kártyavárnak . . .”

A tíz évvel fiatalabb Cholnoky László szintén a századfordulón jött Budapestre. Művészete a szecesszióban gyökerezik, de miként pályája, túl ível rajta, eljut a szürrealizmus határáig. Ott folytatja, ahol a bátyja abbahagyta. Szövetkezik az ördöggel, de már nemcsak az alkotás okán, életében is. Nem keresi az egzotikus keleti témákat, a középkor világát, írásai nagyonis a korból, saját életéből nőnek ki, a kor valóságában találja meg a fantasztikumot, a paradoxont, az abszurdot is.

Az én megkettőzése, a golyakalifa motívum már Cholnoky Viktornál feltűnik (az *Emberke* című novellában), de a freudi tudatalattit releváló írói látás csak Cholnoky Lászlónál kerül központi helyre. Hőseinek mindig kettős énjük van: egy az ördöggel szövetkezett *rossz énjük* és egy becsületes, tiszta, *jó énjük*, amely (miként Tennessee Williams *A vágy villamosa* Blanche-ánál) vágyaikban, elképzeléseikben él, s csak a halálukkal teljesedik ki. Ez a tragikus kettősség úzi, kergeti mindenik hősét az örütségbe, a halálba.

Cholnoky László túllép az anekdotikus novellaformán, művészetének igazi területe a kisregény, amely nem kívánja meg a részletező, extenzív külső ábrázolást, de elég teret biztosít egy lélek belső történének, ökonóm fejlődésének megrajzolásához. Nála a cselekmény az írói mondanivaló szempontjából mindig másodlagos, csak keretül szolgál, műveinek igazi története a lélek belső történése, a belső monológok. Hősei magányosak, nem illeszkednek szervesen a társadalomba, legfeljebb a perifériáján élnek, könnyen elszakítható, vékony szálak fűzik csak őket embertársaikhoz. Látásmódja, írásainak atmoszférája kétség-

kívül rokon a karkai, joyce-i mű világával, szinkronban van, együtt halad a huszadik századi próza legújabb törekvéseivel.

Cholnoky László műveinek hőse mindig fölötte áll az őt körülvevő világ embereinek, s e kiválasztottságának maga is tudatában van. A világ nagy bábszínház, melynek színpadán dróton rángatott bábfigurák, marionettek mozognak, velök nem történhet semmi különös, élük a maguk kiszabott, közönséges, szürke életét. Csak a főhős fejlődik, s fejlődése mindig két irányba mutat: egyfelől a társadalomban mind mélyebbre süllyed, míg teljesen elszigetelődik, magára marad, másrészt belső álomvilága fokozatosan kiteljesedik, megtisztul minden szennytől, és a halálban megdicsőül. Minden Cholnoky hős csodás álomvilágot hord magában, jobbik énjé mindig efelé törekszik, de az ördöggel kötött szövetség megfosztja minden akaratától, vágy és tehetetlenség között vergődik, míg sorsa beteljesedik.

Ez a sors vár a – mind formában mind mondanivalóban a hagyományos dzsentri-regény típusához még közelálló – *Régi ismerősök* főhőisére, Szmolenszky Miklóstra is. Kiválasztottsága tudatában élesen látja, fölényes iróniával bírálja környezetének szürkeségét, sivárságát, ezért – hiába próbál megmaradni a társadalmi konvenciók keretében – az ördög kicsalogatja onnan (a várnagy és Pipi képeben), hogy tragikus sorsa beteljesedjék. Flórusz, a *Piroska* főhőse hiába menekül a megutált, álerkölcös úri világból a józsefvárosi naiv iparoslány Piroska tiszta szerelméhez, becsületét, erkölcsi tisztaságát csak halálával válthatja meg. Prikk, a részeges, teljesen elzúllott csavargó – akiben már csak deliriumos álmaiban dereng halványan régi becsületes „úrivolta” – hiába határozza el, hogy a kapott pénzzel új életet kezd, sorsa determinált. (*Prikk menyeyi útja*) Bertalan is vissza akarja szolgáltatni a becsutelen, kártyán nyert pénzt, de a körülmények ellene dolgoznak. (*Bertalan éjszakája*)

Legművészibben a *Tamás* című posztumusz kisregény fogalmazza meg Cholnoky László írói és emberi (a kettő nála egy!) problematikáját. Főhőseit, a papi szemináriumból kicsapott, helyét a társadalomban nem leelő Fridolint, a bizonytalanság, a kételkedés úzi, kergeti, nem tud eligazodni saját magán: egyik énjé hősködésre, durvaságra is kapható, holott jól tudja, hogy a másik az igazi: a szelíd, a csöndes, az engedékeny. Magasan fölötte érzi magát ő is az embereknek, magában „emberkének”, „eleven marionetteknek” tartja őket, akik érzéketlenek a szépségek iránt, nem tudnak álmodozni, csak futnak a dolguk után: „Mily nyugodtak ezek a buta kis állatok ott alatt . . . – gondolja fent a toronyban, mielőtt leveti magát a mélybe – Milyen bizonyosan tudják, hogy a kútban vizet találnak, és hogy aztán majd megint hazamennek, és rendben lesz minden! . . . Ezek mindent bizonyosan tudnak!”

Fridolin szabadságra vágyik, minden kényszerítő körülménytől szabadulni, s amikor a társadalomhoz fűződő utolsó szál is elszakad benne (a vihar darabokra töri védőszentjét, a templomablakra festett Tamás apostolt), világosság gyúl elméjében, megszűnik a kételkedés, de azt is tudja már, hogy nincs többé visszaút, halott édesanyja hívja, mennie kell a hófehér virágok közé, melyek látomásában körülveszik a templomot.

„Ó, jaj nekünk, örök álmodóknak – fejezi be Cholnoky László a regényt –, akiknek minden kezdése violaszínű mesébe szökkenik! Nekünk csak akkor lesz nyugodalmunk, ha a kétség már szétszakította a szívünket, és a sírunkon nyíló mesevirágot meghimbálja lágyan az éjszakai szellő.” Hogy az élet és az írás mennyire egyet jelentett nála, halála is tanúsítja. Úgy végezte, mint hősei: 1929. április 21-én, ötvenéves korában a Dunába ölte magát.

Néhány példát ragaadtunk csak ki a Cholnoky fivérek művészetének jellemzésére. Nemcsak teljesség, de – az idő kiszabott volta, és az anyag hallatlan gazdagsága okán – elemző megközelítésre sem törekedhettünk, meg kellett elégednünk nagyszerű írásművészetük pár jellemző vonásának felvillantásával.

Célunk volt: rámutatni, nincs igazuk azoknak, akik a magyar irodalom tempóvesztését emlegetik. Azoknak sem, akik elősegítik ezt azzal, hogy kelet-európai-, vagy közép-kelet-európai modellt emlegetve, elválasztják irodalmunkat az egyetemes törekvésektől. Hangsúlyozzuk: van olyan irodalmunk, művészetünk, amely együtt halad a legkorszerűbb irányzatokkal.

KISPÉTER ANDRÁS

TÁRSASÁGI HÍREK

MIKLÓS RÓBERT
1917–1980

Súlyos veszteség érte a magyar irodalomtörténeti múzeológiát Miklós Róbert elhunytával. Életének negyed századát szánta ennek a még mindig mellőzött szakterületnek s bizvást mondhatjuk, hogy annak legértőbb és leglelkesebb művelői közé tartozott.

Miklós Róbert Pécsen született s ott végezte iskoláit, ott szerzett magyar-német szakos tanári diplomát. Tanárként Csongrádon működött, majd – a háborús évek folyamán – egy életre szóló nagy hatást tett rá finnországi tanulmányútja. A felszabadulás után a minisztériumban tevékenykedett a középiskolai oktatás szervezési vonalán, majd – annak megalakulásától kezdve – 1954-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa lett. Hivatali pályafutását is itt fejezte be, mint a kiállítási és emlékhelyügyekkel foglalkozó osztály vezetője. Hosszú éveken keresztül volt a vidéki irodalmi emlékhelyekkel foglalkozó csoport miniszteriális megbízásból működő vezető szakfelügyelője.

Életének elsőrendű célja volt, hogy a magyar irodalom nagyjainak vidéki emlékhelyei megfelelő gondozásban részesüljenek. Mindvégig – még beteg is – fiatalos lelkesedéssel járta az országot s nem kímélte önmagát, ha arról volt szó, hogy irodalomtörténeti vonatkozású emlékeket, épületeket kell menteni, a pusztulástól megóvni. A Petőfi Irodalmi Múzeum szakfelügyelete alatt álló (ill. állott) emlékhelyek közül az ő közvetlen kezényomát viselik a szalkszentmártoni Petőfi-ház, a dunavecsei Petőfi-emlékszoba, a keleméri Tompa Mihály-emlékház, a széphalmi Kazinczy-emlékmúzeum, a csesztvei Madách, ill. a horpácsi Mikszáth-emlékhely, valamint mindazok az irodalmi emlékhelyek, melyek kedvenc írójának, Kölcsey Ferencnek életével kapcsolatosak (így elsősorban az álmosdi emlékház). A hazai emlékhelyek mellett sokszor megfordult a két legnevezetesebb börtönvárbán is, melyek magyar forradalmár írók emlékét őrzik (Brno-Spielberg és Kufstein). S ez a névsor még közel sem teljes!

A Petőfi Irodalmi Múzeum külföldön rendezett irodalmi jubiláris kiállításainak egyik irányítója, szervezője volt. Elsőrendű kapcsolatokat

épített ki a moszkvai, berlini, weimari, varsói rokonintézményekkel. Különösen meleg szálak fűzték a prágai irodalmi múzeum (Strahov) munkatársaihoz. A weimari irodalmi muzeológiai központ munkásságát Goethe-emlékéremmel tüntette ki.

Nem feledkezett meg az anyagmentésről, a központi tájékoztató segédeszközök kialakításáról sem. Az ő felderítő tevékenységének köszönhető, hogy számos, Kölcsey Ferentől származó, ill. reá vonatkozó kézirat került be a Petőfi Irodalmi Múzeum, ill. más múzeumok kéziratáraiba. Nem rajta múlt, hogy a vidéki, irodalmi kéziratok anyaggal rendelkező múzeumok kincseit bemutató központi kézirat-katalógus nem készült el, – de ennek tervét ő vetette fel elsőnek. Halála akadályozza meg, hogy évek óta készülő Kölcsey-tanulmányát nem tudta befejezni. Az általa felderített anyag sok vonatkozásban új fényt vetett volna Kölcsey és családja életére.

Korán távozott el, de maradandó emléket hagyott maga után. Bármerre is forduljon a magyar irodalmi muzeológia útja, azokat a gondolatokat, melyeket Miklós Róbert szóban, írásban és tanítványai nevelésében kifejezett, nem lehet figyelmen kívül hagyni. S különösen élni fog példamutató szorgalma és lelkesedése, mellyel a magyar szellemi múlt emlékeit mentette, ápolta és gondozta.

TÓTH ANDRÁS

HAJDÚ RÁFIS GÁBOR
1944–1980

Sic erat in fatis.
(Ovidius)

Sokat ígérő (irodalomtörténeti, kritikai, szerkesztői) pályája nem teljesedett, nem teljesedhetett ki: a gyenge test nem bírta a lélekszabta szigorú követelmények terhét, elvérzett az önmarcangoló, önpusztító küzdelemben. Élete, munkássága így derékbatörten is példamutató, tanulságos – Ovidius igaz szavaival: „Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.” Hajdú Ráfis minden tettét (még ha tévedett is!) szigorú, etikus tartás, kérlelhetetlen felelősségtudat vezérelte. Nem tudott megbékélni a leírt (kimondott) szó hitelvesztésével, a mindent előntő verbalizmussal, az üresen csengő pátosszal; már egyetemi hallgató korában (két évig szemináriumi hallgatóm volt) kitűnt lényegkereső, tömör hozzászólásaival.

Rögös utat kellett megtennie a csepeli munkásnegyedből a tudományegyetemig, ahol (mint egyetemi oktató) rangos helyet foglalt el mind hallgatói előtt, mind tanártársai között. Sarkadi Imréről, a tragikus sorsú íróról (különös találkozás!) írt kismonográfiája (1973) már az érett, önállóan (konvenciómentesen) gondolkozó irodalomtörténész mutatja. E tanulmány az első, az egész pályát (viszonylag teljes képet adva) átölelő kísérlet a sokat vitatott Sarkadi-életmű irodalomtörténeti helyének felelős kijelölésére. A fiatal irodalomtörténész nem elégedett meg a tények regisztrálásával, szokatlanul bátran vitázva szinte minden addigi felfogással fogalmazza meg sajátosan egyéni koncepcióját. A drámaíró Sarkadit állítja az életmű központi helyére, novellái értékét is drámaiságukban látja. A pálya különböző szakaszait szembeállító „parasztíró” – „értelmiségi író” közkeletű felfogással szemben Sarkadit egyértelműen értelmiségi írónak tartja, aki később is paraszti hősei szemszögéből, szívében egy harmonikus világ utáni vággyal néz szembe a nihilis is, és méri fel kora negatívumait, ellentmondásait, égető, megoldásra váró problémáit. Lehet vitázni e koncepcióval, de eredetiségét vitatni aligha. E friss szemlélet, merész állásfoglalás jellemezte Szabó Lőrincről, Krúdy Gyuláról stb. (mindig vonzották az úgynevezett „problémás” írók) kialakított állásfoglalását is.

Elkötelezett irodalmár volt; benne élt a korban, nem idegenkedett az őszinte közéleti állásfoglalástól; a kritikát szolgálatnak tekintette, mint nagy elődje, példaképe, Bálint György. Szókimondó bírálatait az újjászervezett Kritikában olvashattuk először, majd a katedra nyugalmasabb levegőjét is felcserélte a redakcióval: előbb a Népszabadság belső munkatársa, utóbb a Kritika főszerkesztő helyettese. Kritikáiert (joggal vagy jogtalanul) sokan haragudtak rá, pedig tollát sohasem vezetve személyes indulat. Szenvedélyesen szeretett vitázni, de ha úgy érezte, nincs igaza, készséggel adott helyt más véleményeknek. A József Attila-i „rendezni végre közös dolgainkat” elv vezérelte, ezért javasolta, hogy üljük körül az asztalt, és beszéljünk meg mindent nyílt, őszinte légkörben. Mindig segíteni akart, sohasem bántani. Írásai nem csupán a szűkebb értelemben vett szakmabeliekhez szóltak, mindenki számára hozzáférhetővé kívánta tenni a kultúrát, a művészetet. Ezért tört lánzdzsát a közérthetőség mellett a Mozgó Világ (1978) körkérdéseire adott válaszában is.

Hajdú Ráfi tragikus halála (bár tudtuk, hogy beteg) váratlanul érintett bennünket. Egy sokat ígérő, felfelé ívelő, tudósi, kritikus pályát tört megint derékba. Ismét eggyel kevesebben vagyunk, és elgondolkozhatunk: Szükségszerű volt ez? Törődünk mi egymással eléggé? Csak harminchat éves volt!

KISPÉTER ANDRÁS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

A kézirat nyomdába érkezett: 1980. nov. 20.

Terjedelem: 15 (A/5 ív)

81.8982 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

FORUM

PÉTER LÁSZLÓ: Két kötet Móra Ferenc levelezéséből	109
BÉCSY TAMÁS: A drámaelméletekről	134

FILOLÓGIA

TÉGLÁSY IMRE: A tolvajlás művészete (Zsámboky János [Sambucus] imitáció-elméletéhez)	157
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Zrínyi epigrammáitól a „magyar szonettek”-ig	181
OROSZ LÁSZLÓ: Móra Ferenc és Katona József	214

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

Szabadságharc – önkényuralom – kiegyezés (Kerényi Ferenc, Nacsády József, Nagy Miklós előadásai; Oltványi Ambrus, Vörös Károly, Szabad György, Spira György hozzászólása) 228

Három író a századfordulón:

CSŰRÖS MIKLÓS: Gozdsu, a drámaíró	270
BATA IMRE: Csáth Géza műhelyében	274
KISPÉTER ANDRÁS: A két Cholnoky	288

TÁRSASÁGI HÍREK

MIKLÓS RÓBERT 1917–1980	(Tóth András)	296
--------------------------------	---------------	-----

HAJDÚ RÁFIS GÁBOR 1944–1980	(Kispéter András)	297
------------------------------------	-------------------	-----

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1981 2

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1981. LXIII. évf. 2. szám

*

Új folyam XIII. 2. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDIPÉTER · FÜLÖPLÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. I. III. 51/c
Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

KIRÁLY ERZSÉBET—KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: Zrínyi Miklós római útikönyve	299
ÁDÁM ETA: Ismeretlen magyar nyelvű regény a hazai felvilágosodás korából	332
BALOGH ERNŐ: Petőfi, az „ember” és a „polgár” — A költő forradalmiságának kérdéséhez	353

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

ZRINYI MIKLÓS RÓMAI ÚTIKÖNYVE

„*Roma est patria omnium*”

A fiatal Zrínyi sorsdöntő olaszországi utazásáról alig maradt fenn érdemi adat. Takáts Sándor, aki a magyar 17. század levéltári dokumentumainak tízezreit tárta fel és a Zrínyiek körül is sokat vizsgálódott, csüggedten panaszolja: „Bizonyos, hogy nevelőanyjának, Poppel Éva asszonynak” Zrínyi Olaszországból „is írogatott. Talán éppen ezekben a levelekben írta le olaszországi útjának benyomásait és tapasztalatait. Sajnos, e leveleket nem sikerült megtalálnunk”.¹ Klaniczay Tibor ehhez joggal teszi hozzá, hogy Pázmánynak is „biztosan beszámolt útja egyes állomásairól. Így pontos képet nem rajzolhatunk arról, hogy mi volt az, amit Zrínyi Itáliában megismert, tanult”. A Zrínyi-monográfia *Itália* c. fejezete² ezért mértéktartó. Az 1636. április 21-én kezdődő utazásról, amely nyolc

¹ Takáts Sándor: *Zrínyi-levelek. Magyar küzdelmek*. Bp. 1929. 127.

² Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1964.² 31–35. Itt jegyezzük meg, hogy a bikaviadal látványát Bán Imre a Magyar Klasszikusok sorozat 1952. évi Zrínyi-kiadásának 406. lapján más olasz városokkal, pl. Velencével is kapcsolatba hozza. Alighanem helyesen, mert az „immolazione del toro”, a bika feláldozása a „giovedì grasso”, a „kövér szerda” napján szokásos velencei karneváli látványosság. Lásd pl. Domenico Louisa *Campo di S. Geremia con la Famosa Caccia del Toro* feliratú metszetét az *Il gran Teatro delle più insigni prospettive di Venezia* c. 1720-as kiadványban. Reprodukcióját Ludwig Schudt közli: *Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien–München, 1959. 237. A 16. századi Hendrik van Cheef *Giostra delle vaccine* c. metszete pedig a római Palazzo Farnese előtti téren szokásban volt hasonló látványosságot örökít meg: pajzsos, kardos férfiak küzdenek bikákkal és tehennel, a teret körülvevő ácsolt lelátókon közönség tolong. A képet lásd

hónapig tartott, Klaniczay csak azt foglalhatja össze, hogy Zrínyiék útja egyenesen Rómába vezethetett, de május 10-én már tovább is utaztak Nápolyba.

„Talán nápolyi tartózkodásának emlékét őrzi a *Szigeti veszedelem* XV. énekének 83. versszaka, amely egy bikaviadal jelenetét idézi fel – ilyet Zrínyi csak a spanyoloktól kormányzott Nápolyban láthatott. Rómába visszatérve tanulmányozhatta az ókor nagyszerű emlékeit, melyekre a *Vitéz hadnagy* tanúsága szerint még hosszú évek múlva is visszagondolt.”

Rómából – ahol VIII. Orbán pápa is fogadta és megajándékozta saját dedikált verseskönyvével –

„Firenzébe és Pisába vezethetett az útja. A toszkánai nagyhercegnél tett látogatásáról ő maga is megemlékezik később egy könyvjegyzetben, és talán igaza lehet Király Györgynek, aki az eposz meghajló feszületének ötletét a San Miniato egyik hasonló jelenetet ábrázoló képére vezeti vissza. Megvan a valószínűsége Bán Imre sejtésének is, amely szerint az eposznak a vérben gázoló Dandóra és Zrínyire alkalmazott »vízi óriás« hasonlata (X, 49, 98) a firenzei Piazza della Signorián álló kolosszális Fontana di Nettuno emlékét őrzi. Még több valószínűsége van egy másik hasonló feltevésnek, amely szerint a X. ének 103. versszakának . . . hasonlata a pisai Camposanto híres freskójára utal . . . Ha végül megemlíjtük Zrínyi 22. aforizmáját, mely szerint 'láttam egy képet egy olasz úrnál, ahol nagy fergetegben és esőben egy kis evetke a farkával befedte magát, és jó reménységben volt, oly inscriptióval: »durabo«' – akkor lezárhatjuk az itáliai utazásra vonatkozó adatok sorát.”

Carlo Pietrangeli: *Il museo di Roma. Documenti e iconografia*. Bologna, 1971. Fig. 21. Számolhatunk persze irodalmi hatások lehetőségével is. Vö. Vergilius: *Aeneis*, XIII. 103–106. (a megfelelés szinte szó szerinti!); II. 223; Tasso: *Gerusalemme liberata*, III, 32 („Tal gran tauro tal'hor ne l'ampio Agone”); IV, 1; VII. 55; IX. 46; XII. 53. A két Vergilius-helyre már Arany János figyelmeztetett: *Zrínyi és Tasso. = Összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. *Próza művek* 1. Kiad. Keresztury Mária. Bp. 1962. 431, 423. Vigyázat! Arany mindkét ide kapcsolódó Tasso-utalása sajtóhibás: LV. 1. helyett IV. 1., VII. 56. helyett VII. 55. értendő! Greksa Kázmér ugyancsak sajtóhibásan hivatkozik Tasso VI. énekére (helyesen: VII. 55!): *A Zrínyisz és viszonya Tasso-, Vergilius-, Homeros- és Istvánffyhoz*. Székesfehérvár, 1889–1890. 156.

Klaniczay Tibor tehát óvakodik attól, hogy túlbecsülje az utazás jelentőségét, s megfontolt következtetései intő például szolgálhatnak mindazoknak, akik megkísérlik gazdagítani Zrínyi Miklós olaszországi élményeinek körét. Az elhamarkodott fantáziálás romantikus módszerét már Takáts Sándor kárhoztatta, megemlítvén, hogy pl.

„Széchy és mások Zrínyit Prágába utaztatják s ott tétetik le vele a báni esküt. Ez a soha meg nem történt utazás aztán bőséges alkalmat ad írónknak a fantázia megeresztésére. Még azt is leírják, mint nézett be Zrínyi a Szent Vid egyházába, mint csodálta a sárkányölő Szent Györgyöt, mely »idegen földön a magyar alkotó erő diadaláról beszél«; mint bámulta a Podjebrad-templomot, a jámbor Nepomukot a kőhídon” stb. stb.³

Úgy hisszük, kezünkbe került az az útikönyv, amit Zrínyi római tartózkodása során 1636-ban használhatott, alább mégsem állítjuk oda a tizenhat éves magyar főurat és kíséretét az útikalauzban elősorolt több száz római templom, palota, kapu, obelisztk vagy szobor elé. Ehelyett csak azokra a fontosabb látnivalókra hívjuk fel a figyelmet, amelyek akkor – vagy később: immár emlékké érve – valóban megragadhatták Zrínyi képzeletét.

*

A Zrínyi-kutatás kellőképpen még kiaknázatlan forrása, a gazdag könyvtárjegyzék nem tartalmaz olyan tételt, amelyet kifejezetten útikönyvnek tekinthetnénk.⁴ Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ilyen útikalauza – vagy ahogyan a

³Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós és Péter gyámjai. = Magyar küzdelmek.* Id. kiad. 101.

⁴Francesco Sansovino műve azonban ilyen szempontból is vizsgálatot érdemelne. Már címe elárulja, hogy bővelkedik Velence tárgyi látnivalóinak leírásában is. *Venetia citta nobilissima et singolare, descritta in XIII libri da M. Francesco Sansovino. Nella quale si contengono tutte le guerre passate, con l'attioni illustri di molti senatori, le vite de i principi et gli scrittori veneti del tempo loro, le chiese,*

nemzetközi szóhasználat olaszul nevezi: guidája – Zrínyinek nem lehetett volna, hiszen pl. Tasso-kötetnek sem maradt nyoma a könyvjegyzékben.

Köztudomású, hogy a Zrínyi-könyvtár a költő fia, Zrínyi Ádám, valamint az ő feleségének második férje révén hagyományozódott ránk, és ebben a vegyes könyvanyagban a hősi halált halt jó utód⁵ saját könyvei is fennmaradtak. Kende Zsigmond *Bibliotheca Zrínyiana*ja 29 olyan kötetet regisztrál, amelyek szerinte Zrínyi Ádám ex librisét őrzik. Ezek között azonban kétségtelenül az apáról fiára szállott könyvek is vannak, mint pl. a Zrínyi Miklós kedvenc szerzőinek számító Guicciardini vagy Malvezzi műve.⁶

fabriche, edifici et palazzi pubblici et privati, le leggi, gli ordini et gli usi antichi et moderni, con altre cose appresso notabili et degne di memoria . . . In Venetia, Appresso Iacopo Sansovino. MDLXXXI. Vö. *Bibliotheca Zrínyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi.* Wien, 1893. Verlag von [Sigmund] Kende. 23. A Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban: Bibl. Vat.) R. I. IV. 2018. jelzetű példányát láttuk. Zrínyi Justus Lipsius 4 kötetben kiadott összes műveit is megvette (Antwerpen, 1637); ebben is van egy tárgyunkhoz sorolható munka, az *Admiranda sive de magnitudine Romana libri quattuor* (1958). *Della grandezza di Roma* címmel olaszul is megjelent: „*Volgarizzati da Filippo Pigafetta . . .* In Roma, Appresso Stefano Paolini, MDC.” *Bibl. Vat. Cicognara III.* 3764. Lipsius terjedelmes munkájának 14 fejezetre osztott III. könyve foglalkozik Róma tárgyi látnivalóival.

⁵A németbarátnak elkönyvelt Zrínyi Ádámról Takáts Sándor írt szép rehabilitáló tanulmányt. Új kiadása: *Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból.* Kiad. Réz Pál. Bp. 1979. 287–308.

⁶*Bibliotheca Zrínyiana.* Id. kiad. 45–48. A Guicciardini-kötet (Amszterdam, 1613) „Francisci Listij” bejegyzése arra vall, hogy ez is Listius Ferenc könyvei közül került a költő könyvtárába, mint az a „különböző német nyelvű szakmunkákból álló kolligátum”, amelyre Klaniczay T. utal: *I. m.* 609. Malvezzi könyvében (Velece, 1633–1637) ott olvasható ugyan az „Ex libris Comitiss Ad. a Zrinio,” de az is, hogy „Sors bona nihil aliud,” márpedig ez a jelmondat a költő Zrínyi szokásos ex libris-bejegyzése. Pontanus *Attila bellariájában* (Frankfurt, 1646) Kende szerint egy 1646-os Zrínyi-arckép van beragasztva, s ez megint a költő tulajdonosi jele.

A bennünket érdeklő tétel Zrínyi Ádám könyveinek Kende-féle jegyzékében a 23. számot kapta:

Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma. Roma, Cavalli 1936. 8.

A könyvet könnyen meghatározhatjuk, mégpedig az itáliai guidák legkiválóbb szakértője, Ludwig Schudt alapvető bibliográfiai és történeti összefoglalása segítségével. Schudtnál ez a nyolcadrét nagyságú, Francesco Cavalli kiadásában megjelent 1636. évi guida a 109. tétel.⁷ Schudt egy müncheni példányra hivatkozik, előttünk a római Nemzeti Könyvtár nevezetes példánya feküdt:

Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma. Dove si tratta delle Chiese, Stationi, Reliquie, et Corpi Santi, che vi sono. Et di diversi Maritaggi di povere Zitelle, che si fanno. Con la guida Romana, che insegna facilmente a' forastieri di ritrovare le cose più notabili di Roma. I Nomi de' Sommi Pontefici, Imperatori, et altri Principi Christiani. Con le principali Poste d'Italia. Di nuovo corrette, ampliate, et ornate di bellissime figure. Con un' aggiunta di tutte le cose fatte da Clemente VIII. e da Paolo V. fel[ice] mem[oria]. Le sette Maraviglie del Mondo, et altre cose notabili. IN ROMA, per Francesco Cavalli. 1636. CON LICENZA DE SUPERIORI. Ad istanza di Mauritio Bona al morion d'oro in Piazza Navona. A címlap alján levő kis Róma-veduta alatt kézírásos possessor-bejegyzés: Athanasii Kircher[i].⁸

⁷ Ludwig Schudt: *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der Römischen Topographie.* Berlin–Augsburg, 1930. 212–213.

⁸ Biblioteca Nazionale Centrale, Roma. 18. 4. B. 10¹. A katalógus-cédulán a Kircher-bejegyzés olvasata: „Athanasio Kircher!” Zrínyi példánya is fennmaradt! – Ez már a Zrínyi-könyvtár mai állapotát tükröző zágrábi katalógus másolatából kiderül (MTA Könyvtára, Mikrofilmtár, A 268/IV), itt az 1636-os guida jelzete: 230. Zágrábi kutatóutam során, 1979 márciusában futólag át is néztem a guidát, de mert a Zrínyi Ádám könyveiként számon tartott kötetekre akkor nem fordítottam figyelmet, csak ezt jegyeztem fel róla: Zrínyi kezétől származó bejegyzés nincs benne, a végén a mutató kézírással pótolva. (K. S. I.)

Mindenekelőtt azt tisztázzuk, hogy ez a példány tehát Athanasius Kircher (1602–1680), a hírneves jezsuita tudós tulajdona volt. Kircher, akinek több műve megtalálható Zrínyi könyvei között, 1635-ben lett a bécsi Collegium Romanum matematika-professzora, s 1636-ban jelent meg *Prodromus coptus sive aegyptiacus* . . . c. munkája Rómában, mégpedig a Congregazione de Propaganda Fide védnöksége alatt.⁹ Kircher nyilvánvalóan könyve megjelenése alkalmából járhatott Rómában, s akkor vette meg a legfrissebb guidát, amely aztán valamiképpen Rómába került vissza.¹⁰

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* 1636. évi kiadása csakugyan a legfrissebb római útikönyv volt akkor, mert Schudt adatai szerint ezelőtt csak 1625-ben, 1634-ben, 1635-ben, utána pedig csak 1640-ben jelent meg hasonló guida. (Az 1634-es és 35-ös római útikönyvet ugyancsak Cavalli adta ki: „Ad istanza di Mauritio Bona, al Morion d'Oro in Piazza Navona.”) Az útikalauz típusa, szerkezete – s egyrészt anyaga is – már korántsem mondható teljesen újnak. A 17. századi róma-guidák ősei, vagy még pontosabban: alapszövegei a 15. század 70-es éveitől latinul megjelenő *Indulgentiae Ecclesiarum urbis Romae*, valamint a *Mirabilia urbis Romae* c. kiadványok voltak. Ezek a kegyes célokra készült zarándoklati tájékoztatók századokon át latinul is népszerűek, de a 15–16. század fordulóján megjelentek olaszul is. A *Le*

⁹Vö. Carlos Sommervogel: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus* . . . Nouv. éd. Tome IV. Bruxelles–Paris, 1893. 1046–1077.

¹⁰Csábító elképzelés feltételezni, hogy Kircher és Zrínyi kísérete Rómában találkozhattak. De ennek semmi nyoma nincsen. Kirchernek azonban lehetnek kapcsolatai a magyar egyházi körökkel, mert egy későbbi egyiptológiai munkáját, az *Oedipus Aegyptiacus*t Lippay György esztergomi érseknek is elküldte dedikálva, Lippaytól pedig – írja Klaniczay T. (*J. m.* 609.) – „nyilván az érsek ajándékként jutott Zrínyi tulajdonába”. Kircher magyar kapcsolataira vall az a tény is, hogy az *Oedipus Aegyptiacus* soknyelvű ajánlóvers-galériájából a magyar szöveg sem hiányzik.

cose maravigliose . . . di Roma címtípus első előfordulását Schudt 1541-ből említi. A guidaék anyaga fokozatosan gazdagodott világi látnivalókkal, főként azután, hogy az 1563. évi kiadástól kezdve függelékként megjelent bennük Andrea Palladio, a nagy építész először Velencében 1554-ben publikált műve, a *L'antichità di Roma*.¹¹ A Palladio-függelék nincs meg minden guida-kiadásban, az 1636. évi editióból is hiányzik. Ekkor azonban már annyira hozzátartozhatott a guidaéhoz, hogy különböző évi kiadásokat is egybekötöttek. Athanasius Kircher példányát is Palladio művének egyik korábbi kiadásával kötötték egybe:

¹¹ A 15. századi *Mirabilia urbis Romae*-kötetek hazai könyvtárakban is találhatóak. Vö. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I. Bp. 1970. 2290–2292. Két *Mirabilia*-példányról lásd László Béla alapos forráskritikai tanulmányát: *Mirabilia Romae et duo huius libri incunabula in bibliothecis Hungaricis asservata*. EPhK 1906. 338–355, 426–445. A *Le cose maravigliose dell'alma città di Roma* 1563. évi kiadását Schudt írja le: *I. m.* 62. tétel. Az 1636 előtti kiadások közül alaposabban az 1588. évi velencei kiadást néztük át. (Bibl. Vat. Cicognara III. 3685. Leírása Schudtnál: 136.) Ezt a guida-kiadást V. Pál pápának ajánlva publikálták. Illusztrációi gazdagabbak, mint az 1636-os kiadásé: minden fontosabb templomot metszetek szemléltetnek. Erre a kegyes célzatra vall a templomi ünnepek részletes felsorolása és a *Trattato overo modo d'acquistar l'indulgentie alle stationi* c. tájékoztató is. A világi rész, a *La guida romana per li forastieri che vengono per vedere le antichità di Roma . . .* szövege egyezik ugyan a későbbi kiadásokéval, de ebből még hiányoznak a metszetes képek. A pápák, császárok, francia királyok, nápolyi uralkodók, velencei dogék és milánói hercegek felsorolása után is egyházas gyakorlati tudnivalók következnek: *Le parrocchie dell'alma città di Roma, che sono al numero di 108*. A hozzákötött Palladio-függelék külön címlapot kap (*L'antichità di Roma di M. Palladio*), lapszámozása azonban folyamatos a guida-résszel. Palladio szövegének később csak a befejezése változik. Amikor azt kérdezi, „Hányszor pusztult el Róma?“, s hetedik pusztulásaként az 1527. évi „sacco di Romát” említi, azzal magyarázza az Örök Város mindenkori feltámadását, hogy benne székel a pápa. A későbbi kiadásokban a pápa nevének helyére a mindig éppen akkor uralkodó egyházfőé kerül.

Le antichita dell'alma citta di Roma di M[esser] Andrea Palladio. Raccolte brevemente da molti autori antichi e moderni. Aggiuntovi di nuovo alcune bellissime figure. Con un discorso sopra i fuochi de gl'Antichi. In Roma, Per Guglielmo Facciotti, MDCXXIX.

A 48 számozott lapnyi terjedelmű Palladio-függelék formátuma megegyezik a guidáéval, az illusztrációk is ugyanazon metszőre s műhelyre vallanak, a papír minősége és a betűk alakja azonban eltér. Cavalli és Facciotti tipográfusok kiadványait tehát együtt is kínálhatták a Piazza Navona „Morion d'Oro,” azaz „Aranyisak” nevezetű könyvboltjában.

Mielőtt az 1636-os guida érdemi tárgyalására térnénk, előre kell bocsátanunk, miért vonhatjuk be Zrínyi Róma-ismeretének forrásai közé a Palladio-függelékét, az *Antichita di Romát*? Azért, mert a Zágrábba került Zrínyi-könyvtár kötetei között egy 1595. évi *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* . . . c. útikönyv is található, s ehhez folyamatos lapszámozással csatlakozik Palladio műve (199–247), valamint (újból megszámozott lapokkal, ugyancsak 1595-ből) „Reverendo Padre Fra Santi dell'Ordine di S. Agostino Theologo Professore” *Stationi delle chiese di Roma* c. összeállítása.¹² Az 1595-ben megjelent Palladio-függelékes guida természetesen bármikori vásárlás lehet, mégis valószínű, hogy megléte épp az itáliai utazással hozható kapcsolatba. Zrínyi Miklós könyvtárában ráadásul Palladio fő műve, a *L'architettura divisa in quattro libri* is megvolt, bár későbbi, 1642. évi velencei kiadásban.¹³

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* Zágrábban máig fennmaradt 1595. és 1636. évi kiadásai nem egyazon műből készültek, csak címük azonos. Az 1595-ös guidát

¹² Mai zágrábi jelzete: 234. Iványi Sándor értesítéséből tudjuk, hogy Franzini guidájának 1600-as római kiadása megvan az egri Főegyház-megyei Könyvtár állományában.

¹³ *Bibliotheca Zrinyiana*. Id. kiad. 21.

Girolamo Franzini adta ki, s ő készítette illusztrációit is. Franzini guidája először *Antiquitates Romanae urbis* címmel latinul jelent meg Velencében, 1588-ban, majd 1594-ben ugyanott már olaszul publikálták. Ettől kezdve Palladio *Antichitája* is csatlakozik hozzá. Rendkívül népszerű volt, spanyolra és franciára is lefordították, szövegét azonban nem Franzini, hanem ugyanaz a Padre Fra Santi (Salinori) írta, akitől a *Stationi delle chiese* c. összeállítás származik. A Rómaguidák összvegét tartalmazó középkorias *Memorabilia*-típushoz képest Franzini guidájának több újdonsága van. Mindenekelőtt a sok szép metszet, a leírások pontossága és az a praktikus szándék érdemel figyelmet, hogy a római látnivalók megtekintését két és fél napra osztja el.¹⁴

Az a guida-típus, amit Zrínyi 1636-os útikönyve képvisel, sokmindenben egyezik Franzinivel, ez azonban még nem ok arra, hogy a katalógusok Franzini neve alatt szerepeltessék.¹⁵ Zrínyi névtelen szerzőjű guida-kompilációja főként a napok szerinti csoportosításban követi Franzinit, metszeteit azonban nem veszi át, s merít még Pietro Martire Felini és Giovanni

¹⁴Vö. Thomas Ashby: *Note sulle varie guide di Roma che contengono xilografie di Girolamo Franzini*. Estratto della rivista *Roma*, 1923. Fasc. 9–10. 1–10., *Nuove note su varie guide di Roma*. Uo. 1924. Fasc. 5. 1–11.; továbbá L. Schudt: *I. m.* 82. tétel.

¹⁵Az OSZK Ant 5811 (2) számú példánya (Velence, 1566) éppúgy Franzini nevéen található (pedig ekkor Franzini műve még meg sem jelent!), mint egy francia fordítás (*Les merveilles de la ville de Rome... függelékül: Les antiqvitez de la ville de Rome... par M. Andrea Palladio*. In *Roma, Appresso Giacomo Mascardi, 1608. Ad istanza di Pietropaolo Giuliani all'insegna del Griffio*. – 324. 139), illetve az ugyancsak Mascardi-kiadású 1666. évi editio. (III. It 540. Ezt még szintén a Piazza Navonán, az Aranyisakban árulták: „Si vendono in Navona al Morion d'Oro.” A beragasztott ex libris szerint: „Illés-háziana Bibliothecae Dubniczensis.”) Az Egyetemi Könyvtár szerző nélkül katalogizált példányai: Róma, 1579 (hozzákötve a Palladio-függelék. – B. d. 53), Róma, 1621 (G. e. 303), Róma, 1639 (hozzákötve a Palladio-függelék. – G. e. 264).

Battista Cherubini (1609) guidáiból is. Ugyancsak forrásai közé sorolhatjuk Giovanni Lupardi 1618-ban latinul publikált guidáját (*Mirabilia urbis Romae*),¹⁶ amely persze szintén kompiláció. Az 1636-os útikalauz szövege, szerkezete, illusztrációs anyaga tehát számos régi és újabb guida felhasználásával alakult ki. Így válhatott a kötet olyan praktikus útikönyvvé, amely jól képviseli a világiasodás folyamatát és a naprakész információkra való törekvést.

A *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* felépítése a következő. A 112 lap terjedelmű kis könyv első 24 lapját a hét római főtemplom, a *Le sette chiese principali* rendkívül részletes leírása tölti be. Az első főtemplom a San Giovanni in Laterano, a második a San Pietro in Vaticano, a harmadik a San Paolo („fuor di Roma”), a negyedik a Santa Maria Maggiore, az ötödik a San Lorenzo („fuor delle mura”), a hatodik a San Sebastiano, a hetedik a Santa Croce in Gerusalemme. A főtemplomokról összefoglalt tudnivalók nagy része a szertartásokra s főként a rendkívüli aprólékossággal ismertetett relikviákra, kegytárgyakra vonatkozik.

A „sette chiese”, a hét zarándoktemplom meglátogatása a 7. századig visszamutató hagyomány, amely a pápák által meghirdetett szentévekkel vált kötelezővé. Ismeretes, hogy először VIII. Bonifác hirdetett szentévet és engedélyezett különös búcsúkat 1300-ban (többször utal erre Dante is), s bár 100 esztendőnként akarták megrendezni, 1350-ben VI. Kelemen már a második szentévet is megtartatta, később pedig általában 25 évenként került rá sor. A második szentév alkalmával híres római templomjáró zarándokút volt a Szent Brigittáé, majd pedig Loyolai Szent Ignác és különösen Neri Szent Fülöp fejlesztette egyre népszerűbbé e szokást. A bazilikák meglátogatására — hogy a hozzájuk kötött teljes búcsú elnyeressék —

¹⁶ Vö. L. Schudt: *I. m.* 49, 95, 173. tétel. Szabó Flóris tájékoztatása szerint a pannonhalmi Főapátsági Könyvtár őrzi Giovanni Lupardi latin guidájának 1618. évi kiadását (hozzáközve Palladio *Antichitája*).

lehetőleg egy egyházi nap alatt (tehát az előző nap délutánjától aznap estéig) kell sort keríteni. A „santo pellegrinaggio”, a szent zarándoklat azonban nincs gyalogjáráshoz kötve.¹⁷ Nem kétséges, hogy a Senkviczi Mátyás esztergomi kanonok kíséretében Rómát járó ifjú Zrínyi sem kerülhette el a legfontosabb szentegyházakat, hiszen még a protestáns Szenci Molnár Albert is így cselekedett 1595-ben! Október 5-én érkezett Rómába, s 9-én a római kispapok kalauzolásával nézte meg „a hét főtemplomot az ezekhez közel fekvő többiekkel együtt, amelyekben sok volt az ereklye és a bűnbocsánati kellék”. Sennyey László nagyszombati jezsuita rektor, aki kilencven évvel később járt Rómában, 1687. szeptember 9-én, Magyarországra való visszaindulása napján is kocsit fogadott: „visitare septem ecclesias”. Iványi Béla kommentárja szerint még meg is toldotta kettővel a hetet, mert

„ez alkalommal nem hét, hanem kilenc templomot keresett fel, . . . azonban mindazok, amelyek itt láthatók – írja Sennyey – mind megtalálhatók a *Corte di Roma* c. könyvben, így aztán . . . eme kirándulását nem részletezi”¹⁸

De hogy Zrínyihez közelebbi példát is mozgósítsunk, idézzük fel fiatalkori szerelmi vetélytársa, a később Zrínyi Péterrel együtt kivégzett Nádasdy Ferenc római útjának hasonló körülményeit. Nádasdy 1665 március végén érkezett Rómába, s kíséretével együtt április 3-án „járta el a 7 nevezetes templomokat”, mégpedig ebben a sorrendben: San Pietro, San

¹⁷Vö. *La visita delle sette chiese principali di Roma secondo il metodo di San Filippo Neri*. Terza edizione accuratamente riveduta ed arricchita di cenni storici dal prof. Mariano Armellini. Roma, é. n. Továbbá Früchtl Ede: *A szentévi magyar zarándokok útmutatója Rómában*. Bp. 1925. III–IV, XI–XII.

¹⁸Szenci Molnár római utazásáról Kovács Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 96., Sennyeyéről Iványi Béla: *Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rector római utazásai (1687, 1693, 1696)*. Bp. 1929. 38.

Paolo, Santa Maria Maggiore, San Sebastiano, San Lorenzo, Santa Croce in Gerusalemme, San Giovanni in Laterano. Valószínűleg „eljárta” volna a hét templomot hamarabb is, de április 11-én kelt római levele arról tudósít:

„az hitvány köszvény kezdett volna kereskedni lábaimban, s igen meg is ijesztett volt, úgyannyira féltem sokáig való heveréstül, de isten jóvoltából negyed napi nyugovásom után annyira épültem, járhatok és kimehetek mindenfelé”.¹⁹

Egybevág ezzel az utazás naplót vezető krónikása, Berezedi Zsigmond feljegyzése, amely szerint március 29-én meghallgatták ugyan a virágvasárnapi misét a franciskánus barátok templomában, de 30-án és 31-én „helyben” voltak. A kényszerű köszvény-pihenőt követően, április 1-étől kezdi szaporán jegyezni Bezerédi, mi mindent is láttak Róma városának „ennihány” templomában:

„Die 2... mentünk a Sz. Péter templomába ad Vaticanum, ahol jelen voltunk, mikor a pápa az apostoloknak rendre szépen megmosta a lábokat s megtörlötte, s nagy alázatosan megcsókolta. Eadem die délután az Apollinare templomban, ahol oly muzsikát tartanak, egész Rómában nincsen más, ekkor svéciai királyné is jelen volt.

Die 3. jártuk el a 7 nevezetes templomokat. 1. Sz. Péternél, ahol az sok reliquiák közül láttam a dárdát, mellyel Christus urunk oldalát általverték. Az Sz. Veronika asszony keszkenyőjét, mellyel a verítéket törülte le. Christus urunk ábrázatja most is oly vérezen rajta. 2. Sz. Pál templomában, ahol Sz. Pál testének egy darabja vagyon, az templom igen régi munka.. 3. Ad Beatem Virginem Majorem. 4. Sz. Sebestyén temploma. 5. Sz. Lőrinc, ahol a teste együtt fekszik Szent István első martyr testével. 6. Ad Sanctam crucem in Jerusalem, ahol a szent keresztfának nagy darabját megmutatták... Az harminc ezüst pénzék egyikét, melyen Judás Christus urunkat eladta. Szent Tamás ujját, melyet Christus urunk oldalába eresztett, mikor nem hitte a feltámadást. A tövis szálból két szálat, . . . Egy vas szeget, mellyel Christus urunkat a keresztfához szegezték. 7. Ad S. Joannem Lateranum, ahol

¹⁹Komáromi András: *Nádasdy Ferenc római zarándoklása*. Történelmi Tár, 1899. 721.

sok szép reliquiákat mutattak. Az gyócsot, mely Christus urunkon volt, mikor a koporsóba tették, az vér most is rajta. Sz. János apostol poharát, melyből a mérget itta; láncot, kivel meg volt kötözve, mikor fogva volt. Boldogságos szűz fátyolát, mely akkor volt a fején, midőn Christus urunkat megfeszítették, s a keresztra alatt állott, s három csöpp vér csöppent a fejére, s most is véres az a fátyol. A bíort, bársont, mely Christus urunkon volt, mikor Pilátushoz vitték. Az spondiát, melyből az ecetet s epét adták Christus úrnak meginni . . . Húsvét napján, úgy mint 5. Aprilis . . . Délután ad S. Joannem Lateranum, ahol a boldogságos szűz ruháját mutatták. Egy ingecskét, melyet boldogságos szűz Mária maga varrott legelsőbben a kis Jézusnak. Christus urunk vérét s vizét, mely az oldalából folyt ki . . . ”²⁰

Efféle reliквиák özönét kellett végignéznie Róma templomaiban Zrínyi Miklósnak is, s bizony belefájdulhatott a feje, ha kísérői csak a jelentékenyebbeket akarták is megmutatni vagy felsorolni néki. Ilyenkor kínálkozott alkalmas segédeszközül egy jó Róma-guida, hiszen még Sennyey páter is a *Corte di Roma* c. útikönyvhöz utasítja az érdeklődőt. Nádasdyéknak minden bizonnyal szintén volt guidájuk, mert a nagyúr kivégzése után összeállított ama könyvjegyzék is, amely csak a bécsi császári könyvtárba került könyvek leírását tartalmazza, többek között ilyen művekről tudósít: *Statue antiquae urbis Romae, Roma vetus et nova, Antiquitates Romanae, Italia illustrata, De Basilica et Patriarchio Lateranensi* stb.²¹ Abban meg esetleg akár Zrínyi ösztönzését kell látnunk, hogy Nádasdy – talán épp Rómában – megvette VIII. Orbán pápa latin verseskönyvét (*Urbani Octavi Poemata*).²²

Róma főbb templomait a fiatal Zrínyi bizonyára a fenség és a szépség iránti hívő alázattal járta végig. Ezt bizvást feltételez-

²⁰ Marczali Henrik: *Bezerédi Zsigmond utazási naplója*. Történelmi Tár, 1883. 354–355.

²¹ Sitte Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára*. Magyar Könyvszemle, 1902. 146–158. A 9–10 000 akkori aranyforint értékű nagy könyvtár többi kötete szétszóródott.

²² Uo. 155.

hetjük róla akkor is, ha tudjuk, hogy érett fővel mélyen megvetette a bigott templombújást, ami nem illik „nagy állapotú uraknak”. A német császár és Mátyás király összehasonlításakor mondja a *Mátyás-tanulmány*ban, de érthetjük őreá is:

„Hogy Bonfinius nagyobb állhatatosságot tulajdonít a császárnak, szüntelenebb isteni szolgálatot, én elhittem . . . De bizon az én ítéletem szerint avval nem kevélykedhetik császár a király felett, mert az untalan való szentegyházakrul-szentegyházakra való járás, misehallás, gyónás, processiókkal való kerülés, spítálok látogatása, untalan papokkal való társaság . . . és szent atyák könyve olvasása . . . inkább illenek alacsonyabb rendű embereknek, hogysesm királyoknak és nagy állapotú uraknak.”^{2 3}

Zrínyi feltehető római élményeit rekonstruálva, először a biztosan általa is meglátogatott hét főtemplomot kell tehát sorra vennünk. Csak a legfontosabb képzőművészeti látnivalókat foglaljuk össze, s tesszük ezt éppen „az untalan való szentegyházakrul-szentegyházakra járás” módszerével, mert e főtemplomokban magunk is igyekeztünk szemügyre venni minden olyan lehetséges művészeti alkotást és történeti emléket, amit Zrínyi 1636-ban már láthatott. De nem törekszünk a Róma-guidában felsorolt képzőművészeti látványosságok kizárólagos élményi azonosítására, és csupán ott próbálunk meg magyarázatot adni, ahol látvány és élmény úgy eshetett egybe, hogy az életmű is őrzi némi nyomát. A guidában szóba kerülő festők, szobrászok, építészek művei többnyire egykorú (s rendszerint hiányos vagy téves) elnevezéssel szerepelnek; a jegyzetekben ezeket olaszul, a guida helyesírásával idézzük.

A San Giovanni in Laterano székesegyház azért az első római főtemplom, mert korábban ez volt a pápai székhely. Felirata is azt adja hírül: „Omnium Urbis et Orbis Ecclesiarum Mater et Caput – A Város és a Földkerekség Valamennyi Templomának Anyja és Feje.” A pápák a 14. század elejéig

^{2 3}Zrínyi Miklós *Összes művei*. I. Kiad. Klaniczay Tibor. Bp. 1958. 618.

laktak a hozzá csatlakozó palotában, amelyet a 16. század végére újjáépítettek, s a koronázási szertartások után is a székesegyházba vonultak a Vatikánból. Ez a hagyományos, fényes átvonulás volt a cavalcata vagy processione. A „sok szép reliquiákat” Bezerédi Zsigmond is a San Giovanni in Laterano székesegyházról szólva részletezi hosszan, s megjegyzi, hogy húsvétkor, meghallgatván a háromórás pápai misét a San Piétróban, „délután ad S. Joannem Lateranum” mentek át, ahol „sok ezer ember” ájtatoskodott.²⁴ Az 1636-os Rómaguidában kiemelt laterani freskók és szobrok közül²⁵

²⁴ *I. m.* 355.

²⁵ „Nell'entrare in detta Chiesa adornata con gran Statue di marmo, di pietre, e di stucchi, indorato da detto Clemente VIII. si vedono le infrascritte pitture. Quella Rissurrettione che stà sopra il santissimo Sacramento dipinta à fresco, è opera di Cavalier Giuseppe d'Arpino. La facciata vicino all'Organo dove stà Costantino quando fu battezzato de san Silvestro è dipinta da Cristofor Pomaranci. Nel Battisterio di san Giov. dove fu battezzato Costantino, presso la Chiesa vi sono due Cappelle d'Hilario Papa, le quali essendo per antichità guaste, furono da Papa Clemente ottavo ristaurate et ornate di bellissime pietre e pitture. In quella che stà à man dritta, dedicata à San Gio. Battista vi è un quadro molto bello d'Andrea Gommo, Pittore Fiorentino, che è quando san Giov. Battista battezzò Christo, e certe Historiette dipinte à fresco nella volta, sono di mano d'Antonio Tempesta pittore, medesmente Fiorentino. Nel porticale di detta Chiesa sotto la loggia della Beneditione à mano dritta, si vede per una serrata la Statua di bronzo di Henrico IV. Rè di Francia, fatta fare dal Capitolo di detta Chiesa, come loro benefattore, et di valentissima mano l'anno 1608. come si vede nella inscriptione, che è nella base di marmo sotto la statua.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 6–7. Róma templomai és műemlékei között mindenekelőtt az 1923-tól folyamatosan megjelenő *Le Chiese di Roma Illustrate* c. sorozat (*Collana di monografie diretta da Carlo Gallasi Paluzzi*) egyes kötetei, Walther Buchowiecki kézikönyve (*Handbuch der Kirchen Roms*. Band I–III. Wien, 1967–1974), valamint a *Guida d'Italia del Touring Club Italiano* kiadásában megjelent *Roma e dintorni* c. kötet (a „piros guida”) 7. kiadása (*Curata da Alessandro Cruciani*. Milano, 1977) alapján tájékozódunk. Forgattuk még Ürögdi György magyar Róma-guidájának 1969. évi kiadását is. A modern guidákból vett adatokat külön hivatkozás nélkül felhasználjuk.

IV. Henrik francia király bronz szobra előtt Zrínyi is érdeklődve állhatott meg, jöllehet Henrik királyra vonatkozó több utalása, illetve a francia uralkodó tettei iránt tanúsított érdeklődése természetesen független lehet a szobor látványától. Henrik király statuája a Giacomo della Porta által reneszánsz stílusban kialakított kereszthajó előcsarnokának baloldali végében áll, a Loggia della Benedizione alatt. A szobor a kunkori bajszerű, nyírott szakállú, horgas orrú Henrik királyt jogarral, teljes római katonai díszöltözékben ábrázolja, s azért került ide, mert a francia trón urai a Laterani székeskáptalan tiszteletbeli tagjai voltak, és Henrik is gazdag adományokkal honorálta e kitüntető címet. A nemzeti abszolutizmus megteremtésén fáradozó IV. Henrik, aki 1609-ben hatalmas Habsburg-ellenes uniót akart lérehozni, lelkes Machiavelli-olvasó volt. Klaniczay Tibor jegyzi meg, hogy akkor is zsebében hordta az *Il Principét*, amikor 1610-ben meggyilkolták. Klaniczay utal arra is, hogy a *Mátyás-tanulmány* műfaji mintája, Pierre Matthieu (olaszosan: Mattei) XI. Lajosról írt műve IV. Henrik „abszolutisztikus törekvéseinek népszerűsítése érdekében” készült, és ez a királytükör Zrínyi könyvtárában is megvolt. Mégpedig olyan olasz fordításban, amely közvetlenül az itáliai út után, 1637-ben jelent meg Velencében.²⁶ A San Giovanni in Laterano kereszthajójában balra fordulva az Altare del Sacramentóval kerülünk szembe. A négy oszlopon álló 16. század végi szép oltárápítmény feltűnő díszei a fehér márványból készült fényes főnix-domborművek. A köpadlaton álló néző tekintetével szinte egy vonalban helyezkednek el, de ha felmegyünk az oltárlépcsőkön, fentebb is megismétlődnek. A reneszánsz idején különösen kedvelt főnix-jelképek és hasonlatok Zrínyi munkáiban is felbukkannak. A *Szigeti veszedelem* II. énekének végén a háromszor lehajló feszület így fejezi be az imádkozó szigetvári hőshöz intézett választ:

²⁶Vö. Klaniczay T.: *I. m.* 375, 419, 431, 556, 727.

De az te fiad, György, támasztja nemedet,
 Felserkenti *fénnyel tündöklő* nevedet,
 Mint phoenix, hamubul költi nemzetségét.
 Úgy okossággal ez megtartja híredet.

(II. 86.)^{2 7}

A *Szigeti veszedelem* főnix-hasonlata persze közhely, s ha ennél fogva nem is feltétlenül a San Giovanni Sacramento-oltárának főnix-ábrázolásaihoz kapcsolható, mégis feltűnhet, hogy a mitológiai csodamadár mint a mindig „fénnyel tündöklő” hírnév metaforája, mely világias magasságba emeli a könyörgő hőshöz lehajló Krisztus intelmét. Itália templomcsodái léptenyomon ilyen istenes-emberi kettősséget sugallnak; ezt már a fiatal Zrínyinek tapasztalnia kellett. A magát elégető és újjászülő főnix-madár képe később a *Mátyás-tanulmány*ba is beleépül:

„De nem mindenik seculumban születik *Fénix*, és sok száz esztendeig kell fáradozni a természetnek, meddig formálhat oly embert, aki világ s országok megbotránkozásának gyógyítója legyen s maga nemzetének megvilágosítója. Ilyen vala a mi jó Mátyás királyunk, aki mellé avagy igen kevés, avagy senki keresztyén királyok közül, kik utána voltak, ne álljon hasonlatosságért, mert bizony megocsusodik érdeme Mátyás mellett, s elvész *tündöklősege*, mint a csillagoknak nap támadásán.”

Aztán íme az ide kapcsolódó folytatás:

„Hunyadi Jánosnak fia Hunyadi Mátyás volt, s nem elég-e az? Mutasson ilyen apát s ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealógiáját . . . nem másra használ eleink *tündöklősege* nekünk, hanem hogy égő szövétneknél, fényes fátylánál futjuk a mi életünk pályáját, nem lehetünk setétben sem mi, sem az mi cselekedetink.”^{2 8}

^{2 7} Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 73.

^{2 8} Uo. 592–593.

A hírnévre alkalmazott fönix-metaphora világi jelentése ekképpen teljesedik ki a *Mátyás-tanulmány*ban. Egyszersmind itt is tanúi lehetünk a Zrínyi művészetét annyira jellemző ismétlődő-élesedő motívumformálódásnak, mert a *Szigeti veszedelem* és a *Mátyás-tanulmány* fönix-utalásainak azonos ékítményei: a „fényvel tündöklő név” s az „eleink tündöklősége” összefüggő, egymásból alakuló hasonlat-változatok. Nem is beszélve arról, hogy a szigeti Zrínyi, Zrínyi György – és a költő! – közötti geneológiai összefüggés a Hunyadiak apa-fiú viszonyának pontos megfelelője. Zrínyi – mint ahogy már Széchy Károly megfigyelte²⁹ – nem véletlenül nevezi dédapját atyjának.

A fönix-motívumhoz hozzá kell még fűznünk, hogy a Santa Maria Maggiore főtemplom közelében álló Santa Prassede apszisának boltozatát olyan mozaik-kép borítja, amelyen a fönixmadár mint Krisztus feltámadásának szimbóluma jelenik meg. Ez a 4. századi ikonográfiai hagyománynak megfelelő keresztény ábrázolás azért figyelemre méltó, mert a Krisztus mellett álló szentek csoportját kétoldalt egy-egy meghajló *phoenixpálma* (datolyapálma) keretezi, s a baloldali pálmán ülő *fönixmadár* fejét a sugárzó napkorong rajzolja körül, mintegy glóriát vetítve köré. De említhetnénk a Santa Cecilia bazilika 9. századi apszismozaikját is: itt az I. Paskál pápa feje fölé boruló fönixpálmán ül egy glóriás, piros fönixmadár; vagy a Sant' Agnese fuori le mura templomot, ahol pedig Szent Ágnes szép mozaikruhájának díszé a fönix. A fönixmadár ikonográfiai megjelenítéséhez tehát eleve hozzátartozik a fény, a ragyogás. Zrínyi erről persze az említett ábrázolások nélkül is tudhatott, a római templomokban elébe kerülő látvány azonban erősíthette a kedvelt motívumot. És arra is van jel eposzában, hogy a fönix 'pálma' jelentésével ugyancsak tisztában volt. „Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik” – ábrázolja a XII.

²⁹ Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*. II. 1898. 242.

ének 51. strófájában Cumilla és Delimán nászjelenetét.³⁰ Mivel a datolyapálma (a *Phoenix dactylifera*) kétlaki növény, megtermékenyüléséhez valóban a nő és a hím, a termős és a porzós példány „összecsingolódására”, a virágpor átvitelére van szükség.³¹ Ennyire botanikai pontosságú is Zrínyi szerelmi egyesü-

³⁰ A sor jelentéséről lásd Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 143–144. Vö. még Melius Péter: *Herbárium* (1578). Kiad. Szabó Attila. Bukarest, 1978. 133–134. A pálma gyakran előforduló jelkép a régi magyar szerelmi költészetben. A *Vásárhelyi-daloskönyv* egyik darabja épp Zrínyi megoldását követi: „Mert öszve hajlottanak két ékes pálmafák.” Kiad. Stoll Béla: RMKT XVII. 3. Bp. 1961. 235. A pálma és a főnix keresztényi ikonográfiai jelentéséről a *Lexikon der Christlichen Ikonographie* tájékoztat. Hrsg. von Engelbert Kirschbaum. Band II. Rom–Freiburg–Basel–Wien. 1971. 365, 430–432. A Santa Prassede apszis-mozaikjáról lásd B. M. Apollonij Ghetti könyvét: *Santa Prassede*. Roma, 1961. 62. (*Le Chiese di Roma Illustrate*, 66.) A Ghetti által említett 4. századi ábrázolás rajzát és leírását William Palmer közli; ezen a San Paolo fuori le mura közelében talált domborművön a napsugaras fejű főnixmadár a bal oldali főnixpálmán ül, Krisztus fel-emelt jobbkeze fölött. Mivel minden későbbi ábrázolásnak ez a séma a mintája, a leírást idézzük: „A Szent Pál bazilikánál talált szarkofágon . . . Krisztus látható, amint az Újszövetség új törvényét, mint nyitott tekeracet, két apostolának átadja. A Krisztus jobbjára felől álló Szent Péter zárt tekeracet tart kezében (ez a régi törvény jelképe) . . . , míg a bal oldalon álló Szent Pál átveszi az Újszövetség nyitott tekercsét, hogy Krisztus keresztjének tiszteletét terjessze a pogányok között. Maga Krisztus kis kiemelkedésen áll, kettős ábrázolásban: mint ember és mint bárány, aki a homlokán viseli a keresztet, és az emberalak mellett áll. A Krisztus lába alatti hegyből a misztikus Jordán négy forrása buzog, amelyeket egyesek a négy evangéliummal azonosítanak. Mindkét oldalon egy-egy pálmafa, bástyatorony és nyitott kapu látható; ezekből bárányok jönnek ki. Az egész ábrázolás igen gyakori a 4. században, és később is a szarkofágokon, valamint a korai bazilikák apszisának boltozatát és körbefutó falát borító mozaikokon.” William Palmer: *An introduction to early Christian symbolism*. Ed. by J. Spencer Northcote. London, 1885. 19., E II. d. ábra.

³¹ Vö. Schnierer Aladár: *A pálmákról*. Kertészeti Lapok, 1886. 39–45, 74., *Növényrendszertan*. Szerk. Hortobágyi Tibor. Bp. 1979. 667–668.

lésre utaló hasonlata! Nem úgy gondoljuk persze, hogy Zrínyi felgyült képzelete a római templomok apszismozaikjain egymás felé hajló datolyapálmákat (a teremtő istenség jelképeit) csingolódttatta össze, hanem hogy látott ilyen valóságos pálmákat, s tisztában volt a datolyapálmák kétlaki természetével. Az esetleges irodalmi ösztönzések (Tasso, Marino) vizsgálatától most eltekintve csupán topográfiai érdekességként jegyezzük meg, hogy az Itáliában is meghonosított karcsú datolyapálmák ott hajladoznak a San Paolo fuori le mura, a Santi Quattro Coronati és más római templomok kolostorkerengőinek udvarain is, rendszerint párosan, két-két sarokra elültetve. A datolyapálma főként a szaharai oázisokat kedveli, de hogy kultúrnövényként Rómában is megél, láthatjuk saját szemünkkel, miként már a régi utazóknak is feltűnt. „Délután voltunk Belvederében kertben, melyben sok szép magas pálmákat láttam” – írta naplójába Bezerédi Zsigmond.³² Sennyey László pedig egyenesen azzal a pontos közléssel szolgál, hogy a jezsuiták tulajdonában levő Sant’Andrea al Noviziato (a mai Via del Quirinalén levő Sant’Andrea del Quirinale) templom kellemes kertjét szökőkutak és pálmák díszítik: „Habet duas palmas, masculum et foeminam, res rara in his terris,” azaz: van itt két pálmafa, az egyik hím-, a másik nőnemű, ami ezen a tájon ritka dolog.³³

A San Giovanni székesegyháztól elindulva néhány perc séta után három nevezetes templomhoz is eljuthatunk. Nagyjából egyforma távolságra fekszik innen a Santa Croce in Gerusalemme, a Santo Stefano Rotondo és a Santi Quattro Coronati. A Santo Stefanóról ejtünk még szót, a középkori erődítményre emlékeztető Santi Quattro Coronatiról pedig itt említjük meg, hogy némi pannon vonatkozása van: a 4. században ama keresztény vértanúk emlékére építették, akik a legenda szerint római

³² *I. m.* 355.

³³ Iványi B.: *I. m.* 37, 102.

katonák, illetve pannóniai kőfaragók voltak, s megtagadták Aesculapius isten tiszteletét. A négy ifjú katona és az öt kőfaragó kinszenvedéseit és mártírhalálát megörökítő barokk apszis-freskó 1636-ban még friss látványosság lehetett, mert a képet 1630-ban fejezték be.

A Santa Croce in Gerusalemme főtemplom a mai Viale Carlo Felicét lezáró téren emelkedik. A későbarokk homlokzat mögött háromhajós román stílusú bazilika tárul elénk: ezen a helyen lakott egykor Nagy Konstantin anyja, Szent Heléna, az ő háza fölé emelték a 13. században a Basilica Sessorianát. Híres ereklyéi a Szentföldről hozott kereszt- és töviskoszorú maradványok. Az apszis körbefutó freskókompozíciója valószínűleg Antoniazzo Romano 1490 körül festett műve: a Szent Kereszt megtalálásának legendáját örökíti meg. A freskó élénk színei, a frissen zöldellő természeti háttér, a karcsú és izmos lovagfigurák, az egzotikus szentföldi életképek akár Tasso eposzának világát is idézhetnék. Az 1636-os Róma-guida ezt a képet azonban meg sem említi, és a művészi alkotások közül csak az enyhén lejtő lépcsőkön megközelíthető Szent Heléna-kápolna nevezetességeit sorolja fel.³⁴

A Szent Kereszt töredékeit a hagyomány szerint Nagy Konstantin anyja hozta magával a Szentföldről, s már palotájában hozzáférhetővé tette a hívek számára. Attól kezdve pedig, hogy a keresztény bazilikában őrizték az ereklyéket, még többen zarándokoltak el ide, s az egyház külön ünnepet is szentelt a Szent Kereszt megtalálásának. Ez az „Invenzione della Croce,” amely május 3-ára esik. Róma-guidánk *Stationi delle chiese di Roma* c. igen részletes ünnepi naptára utal erre, s azért fontos ezt kiemelni, mert ekkor Zrínyiék már biztosan

³⁴ „Scendendo à basso dalla parte del'Altar maggiore, si vede un'ornata Cappella, che vi fece fare l'Arciduca Alberto d'Austria allhora Cardinale e Titolare, e la dedicò à S. Helena, ove sono tre Altari, con bellissimo ornamento, e vi donò un Tabernacolo di gran valore.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 24.

Rómában voltak, és a Santa Croce in Gerusalemme megtekintéséhez éppen ez a május 3-i ünnep kínálkozhatott a legjobb alkalomnak. Ezen a napon ugyan a San Marcello templom oratóriumában és a pápai kápolnában is ünnepeltek, de a fő látványosságok színhelye természetesen az ereklyéket őrző Santa Croce in Gerusalemme szentegyház volt.³⁵

A Szent Péter székesegyház meglátogatása minden római vándor egyik feltett úticélja. VIII. Orbán a Vatikánban fogadhatta Zrínyit, a bizonyára többször is felkeresett legfontosabb római főtemplomot már csak ezért is útba kellett ejteniök. Jóllehet itteni időzésüket nem szükséges feltétlenül ünnepekhez kötni, megemlíthető mégis, hogy az 1636-os útikönyv az április 25-i Szent Márk nap mellé odajegyzi, hogy ilyenkor a San Piétróban nagy processiót tartanak, s ezen minden szerzetes és pap részt vesz. Ez a nap ugyan túl közel esik az április 21-i magyarországi vagy bécsi elinduláshoz, de nem lehetetlen, hogy Velencében esetleg hajóra szálló utazóink gyorsabban értek Róma falai alá, mint Pázmány, aki négy évvel korábban II. Ferdinánd követeként 1632. február 14-én indult Pozsonyból, s Velence érintésével március 7-én ért Róma kapui elé. (Ferrarában azonban néhány napig gyengélkedett, s a 48 tagú

³⁵ „*Stazioni delle chiese di Roma . . . Aprile: il 24: In S. Giorgio nella sua Chiesa, et a S. Pietro; il 25: il dì di S. Marco a S. Pietro, vi vanno in processione tutti i Religiosi, tanto Preti quanto Frati, partendosi da S. Marco in processione. Il 29: a S. Vitale, nella sua chiesa, et a S. Marco. Maggio: il 1: a SS. Filippo, e Giacomo a SS. Apostoli; il 3: Nell'inventione della Croce a S. Croce in Gierusalem, et a S. Marcello all'Oratorio, et Cappella Papale. Nello stesso giorno e la consecratione di S. Maria Rotonda. Il 4: Nel giorno di S. Monica, nella Chiesa di S. Agostino. Il 6: Nel dì di S. Giovanni innanzi la porta Latina, nella sua chiesa. Nell'istesso giorno e stazione a S. Giovanni Laterano. L'8: Nel dì dell'apparitione di S. Michele, nelle sue Chiese. Il giorno della Translatione di S. Girolamo a S. Maria Maggiore.*” (A következő ünnep május 11-re esik, de ekkor Zrínyiék már Nápolyban voltak.) *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 59.

kíséret, a 38 ló, a sok kocsi és málhás-szekér sem mozoghatott gyorsan.³⁶⁾

³⁶ Pázmány római utazásáról lásd Fraknói Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. III. Pest, 1872. 14–147.; *Pázmány Péter*. Bp. 1886. 233–254. Pázmány római lakozásának részleteit Fraknói az úgynevezett *avvisók*, az egykori nyomtatott vagy kéziratot újságok híreinek idézésével világítja meg. A 16. századi nyomtatott olasz újságokról – amelyek közül számos magyar tárgyú! – kitűnő bibliográfia és antológia készült (Tullio Bulgarelli: *Gli avvisi a stampa in Roma nel Cinquecento. Bibliografia – antologia*. Roma, 1967), a hatalmas 17. század anyag azonban könyvészetileg áttekinthetetlen, jóllehet történeti feldolgozásukat Adolf Dresler már elvégezte: *Geschichte der italienischen Presse*. 1. Teil: *Von den Anfängen bis 1815*. 2. vermehrte und verbesserte Aufl. München–Berlin, 1923. Vö. még Giuliano Gaeta: *Storia del giornalismo*. Vol. I–II. Milano, 1966. Mégis áttanulmányoztunk egy számba jöhető kéziratot *avviso-gyűjteményt: Avvisi di Roma, di Anversa, Colonia e Venezia, dal 6. genn. 1635. al 26 dec. 1637*. Bibl. Vat. Kézirattár, Barb. Lat. 6355. Magyar vonatkozások akadnak ugyan benne (pl. 151a–152a: *Breve relatione dello stato de' Christiani sogetti al Gran Turco in Ungaria et Slavonia fatta dal padre Marino de Bonis della Comp. di Gesu Superiore di quella missione*), Zrínyivel kapcsolatos adatokat azonban nem találtunk. Pedig a pápánál tett látogatásnak feltehetően nyoma maradt az *avvisókban* is. Fraknói, aki Zrínyi tanulóéveivel is foglalkozott, mindenesetre nem közöl *avviso*-adatokat; talán azért, mert ő sem talált semmit. *Zrínyi a költő tanulóévei* c. dolgozata (Budapesti Szemle, 1917. 170. köt. 181–182.) a római tartózkodásra is kitér, egyik következtetése azonban téves. Fraknói úgy véli, hogy mivel a Bécsből történt április 21-i indulás és a május 10-i Nápolyba utazás között „nem egészen három hét telt el, azt kell következtetnünk, hogy a legrövidebb utat választotta, mely tengeren vezet Zenggből vagy Buccariból Anconába, és hogy a Rómában végzendő látogatásokat későbbre hagyván, azonnal megérkezése után Nápolyba sietett”. Az olaszországi utazások évszázadokon át kialakult hagyományos rendje azonban ellentmond ennek az elképzelésnek. Rómából ugyanis – ahol, mint láttuk, kötelező a hét főtemplom mielőbbi meglátogatása – Nápolyba *kell* utazni; az ottani hosszabb időzés után következhet Toscana (Sienával és Firenzével), majd Bologna, Padova, Velence s Milánó. Az erre vonatkozó régi utazási szabályt Justus Lipsius *Epistola de peregrinatione italica* c. értekezése 1587-ben kodifikálta. Így utazott Rómából Nápolyba 1552-ben Brenner Márton (vö. Veress Endre: *Olasz*

A Szent Péter székesegyház egész monumentális építménye: a Michelangelo tervezte középrész, a halála után befejezett és megnyújtott alakú kupola, az elülső toldalék és Carlo Maderno homlokzata Zrínyi látogatása idején már mai formájában volt látható, amint ezt guidánk két oldalnyi helyet betöltő metszete is tanúsítja. De nem állott még a bazilika előtti teret félkör alakban körülvevő két oszlopsor, csak a nagy obeliszk és az egyik szökőkút. A guida a Szent Péter-templomot díszítő képek, mozaikok, szobrok közül mindenekelőtt a vízen járó Jézust ábrázoló Giotto-mozaikot, a *Navicellát* emeli ki. Külön metszetet is közöl róla, s kitetszik ebből, hogy Zrínyi a mozaikot még talán régi (ha Giotto óta nem is érintetlen) formájában látta. A régi templomból átmentett *Navicellát* 1617-ben helyezték el a porticus középső kapuja fölött, majd később túlzottan modernné restaurálták. A mai mozaiknak Giottóhoz már szinte semmi köze sincsen. A Szent Péter bazilika még híresebb képzőművészeti kincse, Michelangelo *Pietà*-szobra szintén szerepel a guidában felsorolt látnivalók között, Zrínyi ezt is megnézhetette. A Szent Péter dóm hatalmas méreteiről, belső terének fenséges arányairól különösen a Michelangelo szellemét árasztó középrészben győződhetünk meg igazán. Az égbetörő roppant kupola alatt a mélyen vallásos Zrínyi számára valóban isten dicsősége méltó földi párjának tűnhetett a világ

egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp. 1941. 480.); így Lipsius ifjú magyar híve, Forgách Mihály (vö. Kovács S. I.: *Pannóniából Európába.* Id. kiad. 75.), s ugyanígy Nápolyt kereste fel Róma után Milton, aki 1638 októberében volt Francesco Barberini bíbornok-államtitkár illusztris római vendége. (Vö. Lodovico Pastor: *Storia dei papi*. . . vol. XIII. Nuova ristampa, Roma, 1961. 927.) További példák: Pálffy Miklósé 1645-ben (vö. Veress E.: *I. m.* 284.), II. Rákóczi Ferencé 1693-ban. (Vö. *Vallomások.* Kiad. Hopp Lajos. Bp. 1979. 54–55.) Zrínyiék tehát szintén csak Rómát követően utaztak el Nápolyt látni. Az első rövid római időzéshez a főbb látnivalókat ügyesen csoportosító guida ekképpen sok segítséget adhatott.

legnagyobb temploma. Az útikönyv ezúttal meglepő bőséggel utal a székesegyházban elhelyezett műalkotásokra. Cavalier Giuseppe d'Arpino nevét emeljük ki a megnevezett mesterek közül: ő tervezte a kupolabelsőt borító mozaik-mintázatot.³⁷

A Santa Maria Maggiore és a San Paolo fuori le mura székesegyház, a másik két hatalmas patriarkális bazilika, éppen ellenkező hatást kelt, mint a San Pietro. A széles és hosszú főhajó s a két mellékhajót határoló oszlopsorok nem a kupolához, hanem a diadalívre és az apszis félköríves boltozatára vezetik a tekintetet. Michelangelo plasztikus, térhatású kupolaege helyett, e két főtemplomban a diadalív és az apszis mozaiksíkjain felragyogó égi jeleneteket csodáljuk. A 13.

³⁷ „Fu fasciata di tavole e calata à basso la Navicella di Mosaico, la quale nel 1617 fu collocata nel mezo della cortina del muro, che stà a mano sinistra della Chiesa verso il Palazzo; havendo fatto risarcire tutto quello che si era smosso nel trasportarla et fabricatovi sotto una bella fontana. Questa Navicella è tenuta in molta veneratione dal popolo et è opera di Giotto, che fu discepolo di Cimabue, uno de'primi che cominciò a dar'alla pittura qualche buon termine di disegno. La Pieta di marmo, ch'è all'Altare dove hora offitiano li Canonici, è opera di Michel'Angelo Buonaroti . . . dentro . . . si vedono bellissime figure di Musaico, fatte dal Cavalier Giuseppe d'Arpino Pittore famosissimo, et vi sono ne gl'Altari state fatte diverse tavole dipinte da Pittori celeberrimi. Quella tavola ch'è nella Cappella Gregoriana, dove stà dipinto S. Girolamo Dottore di Santa Chiesa e Cardinale, è del Mautiano. Quella tavola, ch'è nella Cappella Clementina, ov'è dipinta una donna morta, che defraudò la Chiesa al tempo di S. Pietro, è di Christofor Pomaranci. L'apresso tavola nella medesima Clementina, ch'è la Crocefissione di S. Pietro, è di Domitiano Passignano. Nella Cappella incontro a questa per andare a S. Marta dov'è dipinta la caduta di Simon Mago, è di Gio. Senese. L'altra tavola appresso a questa dov'è dipinto S. Pietro, quando liberò un povero stroppiato alla porta presso al tempio, è di Francesco Civoli Cittadino Fiorentino, Nell'altra Cappella medesamente verso la Tribuna, dove stà dipinto san Pietro, che risuscita Tabita morta, è del Cavalier Baglioni. L'apresso tavola, ove stà dipinto N. Sig. Gesu Christo sù la riva del Mare, quando disse à S. Pietro: Modicae fidei, quaere dubitasti è di Bernardo Castello Genovese, tutti pittori famosissimi.” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 13–14.

századi mozaikok a San Paolóban a szentekkel körülvett Krisztust, a Santa Maria Maggioréban a Fiának jobbán trónoló Madonnát ábrázolják. A Santa Maria Maggiore apszisának boltozatán Krisztus megkoronázza Máriát, aki meghajló fővel, fia felé emelt kézzel fogadja önnön felmagasztalását. Lábuk előtt és körülük: nap, hold és tündöklő csillagok, apostolok, szentek és kiterjesztett szárnyú angyalok. Semmi-féle közvetlen inspirációt nem erőltetünk, de a fenség és az alázat, a felmagasztalás és az imádat motívumainak egyidejű jelenléte, továbbá az erős képi hasonlóság a *Szigeti veszedelem* invokációját juttatja eszünkbe:

Musa! te, ki nem rothadó zöld laurusbul
Viseled koszorudat, sem gyöngye ágbul;
Hanem fényes mennyei szent csillagokbul,
Van kötve koronád holdbol és szép napbul;

Te, ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat,
Az ki örökkén volt, s imádot fiadat
Ugy mint Istenedet és nagy monárchádat:
Szentséges királyné! hívom irgalmadat.³⁸

Az eposz mennyei színterű képei közül az Úr és Mihály arkangyal I. énekbeli párbeszéde szinte csak indulatos drámai dialógus, s mint Arany János megfigyelte: Zrínyi „e magasztos jelenet után mellőzi az angyal úti piperéje leírását”.³⁹ A XV. ének égi jelentében viszont megint az ikonográfiai megjelenítés kap szerepet, mert ezt a mennyországábrázolást, ezt a „mennyei udvart” ismerjük már a San Paolo fuori le mura, a Santa Maria Maggiore, a Santa Prassede mozaikjairól:

Úl vala az Isten abban az székiben,
Az honnan világot nézi kegyelmesben,
Méltóság, tisztesség nagy áll körülletben,
Tronussa helyezettve nagy örökségben.

³⁸ Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 35–36.

³⁹ Arany J.: *I. m.* 346.

Szerencse s természet alázatossággal
 Állanak őalatta, készek szolgálattal,
 Dücsőség előtte foly nagy patakokkal,
 Végtelen kegyelme tengerformára áll.

Megszámlálhatatlan dücsőséges lölkök
 Dücsőséget előtte szépen énekelnek;
 Zsidó poetának untalan az versek
 Királyi formára hárfájával mennek.

Égi musikának gyönyörű szózatja,
 Szép Echonak választját megváltoztatja.
 „Szent, szent, szent mindenható Isten, Jehova,”
 Egész menyei sereg vígan kiáltja.

Cherubin, Seraphin seregek vigadnak,
 Az szent bárány előtt magokat alázzák,
 És más seregek fejr ruhában járnak,
 Báránnyal mindenütt ők is ottan vannak.

Illyen méltóságbul nagyon parancsola,
 Az az jó, az az igaz, az nagy Jehova,
 Hogy minden musika egyszersmind hallgatna,
 És hogy öszvegyülne mennyei udvara.⁴⁰

Az öskép, a közös forrás persze mindkét esetben a biblia,⁴¹ ami viszont az irodalmi forrásvidéket illeti, az összetettebb kérdés. Az invokációval kapcsolatban már Arany János megfigyelte, hogy Zrínyi Tassótól „minden tartózkodás nélkül átveszi a gondolatot, múzsa helyett a Boldogságos Szűzet hívni segédül”, s le is fordít négy sort a *Gerusaleméből*, de „aztán egyszerre önszárnyalást vesz”: következik a „Te ki szűz Anya vagy, és szülted Uradat” kezdetű stófa, illetve a további

⁴⁰ Zrínyi *Összes művei*. I. Id. kiad. 341–342.

⁴¹ Vö. Heller Bernát: *A biblia a költő Zrínyi műveiben*. Bp. 1925. 29–33.

egyéni gazdagítás.⁴² Hadd tegyük ehhez hozzá, hogy a *Szigeti veszedelem* invokációja a vallásos érzületében Tassóhoz képest középkorias Petrarca *Vergine bella, che di sol vestita* . . . kezdetű Mária-himnuszát is visszhangozza. A XV. ének mennyei jelenetének motívumai Marino *Gerusalemme distruttá*jából és a *Strage degli innocentiból* származtathatók, mégis mélységes különbség van közöttük, mert Zrínyi eposzának isten-felfogása és mennyországképe nem a klasszikus (olümposzi) hagyományokat öröklő olasz barokk epikát visszangozza igazán, hanem a magyar műveltségben századok óta eleven és alapvető bibliai szemléleten alapszik. Tasso *Conquistatája* pl. az égi jelenetben két kézzel szórja *Jelenések Könyvének* képeit, de a szó szerinti átvételek ellenére egy pillanatig sem tud bibliai lenni: travesztált Olümposzt rajzol.⁴³ A tiszta bibliai inspiráció és a keresztény szimbolika elemei dominálnak a San Paolo fuori le mura, a Santa Maria Maggiore és a Santa Prassede mozaikjain is. Visszatérő motívumok a mennyei Jeruzsálem képe, a Bárány, az előtte hódoló lelkek és az örvendező angyali seregek. A kék vagy arany háttéren a képet szemlélő minden lépése után más arc, gesztus, díszítmény csillan fel; mozgalmas és statikus képek váltakoznak vagy jelennek meg egyszerre. Zrínyi lényegre koncentrató archaikus-biblikus felfogása, a tündöklő isteni akaratot, a fényözönt is megjeleníteni is képes leírása, ha rokonítható ikonográfiaival valamivel, az minden bizonnyal nem a tumultuózus barokk mennyország, hanem ezeknek a mozaikoknak az égi birodalma. A Santa Maria Maggiore

⁴² Arany J.: *I. m.* 342–343. A *Gerusalemme liberata* invokációjával kapcsolatban megjegyzendő, hogy Tasso műzsáját a barokk epika egyértelműen a Szűzanyával azonosítja. A modern értelmezések azonban három lehetséges műzsát is megjelölnek: Urania (Scartazzini, Maier stb.), a Sapientia, „a keresztény műzsa” (Getto, Sanguineti) és csak harmadsorban Szűz Mária.

⁴³ Vö. Király Erzsébet: *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tassónál és Zrínyinél*. Filológiai Közlöny, 1979. 60. Marino hatására már Kardos Tibor rámutatott: *Zrínyi a XVII. század világában*. ItK 1932. 264–266.

mozaikjairól az 1636-os guida is említést tesz, s kiemeli még a Paolina-kápolna Madonna-képét, amelyet a hagyomány szerint Szent Lukács alkotásaként tartanak számon.⁴⁴

A San Paolo fuori le mura Zrínyi eposzával kapcsolatban hozható nevezetessége a Cappella del Santissimo 14. századi Krisztus-keresztje, amelyhez az a hiedelem fűződik, hogy beszélt Szent Brigittához. A meghajló és beszélő feszület II. énekbeli jelenetét és motívumát máshol elemezzük,⁴⁵ épp ezért itt csak a topográfiai teljesség kedvéért utalunk rá, hogy szintén 14. századi „beszélő” keresztet láthatni a Santa Prassedében és a Cancellaria-palotával egybeépült San Lorenzo in Damaso templomban. Guidánk persze a San Paolo beszélő keresztjéről is megemlékezik,⁴⁶ s hogy a Szent Pál bazilika

⁴⁴ „E sotto Papa Clemente . . . sono stati scoperti e polita i quadri di Musaico che erano dall’una e l’altra parte della Nave maggiore, sopra le colonne fate già fare da Sisto Papa III . . . In detta Chiesa . . . Paolo V. ha fatto fabbricara una sontuosissima Capella incontro a quella . . . di Sisto V. nella qual cappella ha trasportata con solennissima processione la miracolosa imagine della Gloriosissima Vergine Maria dipinta da San Luca . . . e riposta sopra l’alter maggiore di detta Cappella nel dì di S. Giovanni Grisostomo alli 27. di Gennaro 1612 . . .” *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 19.

⁴⁵ Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *A meghajló és beszélő feszület jelenete a Szigeti veszedelem II. énekében*. Sajtó alatt.

⁴⁶ A relikviák felsorolásában olvasható: „. . . sotto l’Altar grande vi sono la meta de’ Corpi di S. Pietro e di S. Paolo, et à man dritta di dett’Altare vi e l’Imagine del Crocifisso, che parlò con S. Brigida di Svetia, facendo oratione in quel luogo . . . E sotto Clemente Ottavo vi sono fatti quattro Altari, uno incontro all’altro, di bellissimi marmi, con una figura di rilievo di S. Brigida, che mira nel Crocifisso.” A fontosabb képzőművészeti nevezetességek: „. . . l’Altar maggiore . . . Il quadro che stà sopra il detto altare è del Mutiano. E vi sono anco stati scoperti tre altri quadri stimati di valenti Pittori: il primo che stà in faccia à quello del Mutiano, è fatto per mano di Gio de Vecchi dal Borgo san Sepolcro; et il secondo che stà al lato a questo è di Oratio Gentilesca; et il terzo incontro al secondo è dipinto per mano di una Donna Bolog-

mennyire őrizte ezt a hagyományt, arra a kolostor kerengőjéről nyíló Pinacoteca egyik képe is bizonyíték: Cigoli (Carlo Lodovico, 1559–1613) *Crocifisso con Santa Brigida* c. vászna ugyanazt a jelenetet örökíti meg, amit a kápolnabeli Krisztuskorpusz és a véle egy magasságban elhelyezett Szent Brigittaszobor ábrázol.

A Santa Prassede templom híres ereklyéjét, azt az oszlopmaradványt, amelyhez a legenda szerint Krisztust kötötték, amikor megostorozták, az 1636-os útikönyv külön ábrával is kiemeli. Senkviczi kanonok már csak ezért is megmutathatta ezt a templomot Zrínyinek. S az eddig még nem említett további két főtemplomba: a városfalakon kívül épült San Lorenzóba és a Via Appia Antica mentén emelt San Sebastianóba is a nevezetes ereklyék miatt mehettek el. Amabban a tüzes rostélyon megégetett Szent Lőrincnek, Róma egyik égi patrónusának szarkofágja áll, emitt a nyíllövésekkel megkínzott Szent Sebestyén nyugszik, s ide került a közeli Domine Quo vadis-templomból Krisztus legendás lábnyma is.

A főtemplomokat bemutató lapok után útikönyvünk a Tiberisz-sziget, a Trastevere- és a Borgo-negyed templomaival foglalkozik. *A Porta Flaminiótól vagy Porta del Popolótól a Campidoglio lejtőjéig* c. fejezetből a Traianus-oszlop és a Piazza Colonna említését emelhetjük ki. E látnivalókat metszetek is szemléltetik. *A Campidogliótól balra, a hegyek felé* c. fejezet a Forum Romanumot és környékét írja le; a Fórumot bemutató metszeten romok és legelő tehének láthatók. *A Campidogliótól jobbra, a Tiberisz felé* c. fejezet magyar vonatkozású legfontosabb látnivalója a Santo Stefano Rotondo. Nem hisszük, hogy Zrínyiék ne keresték volna fel a Caeliuson, a Monte Celión. A Santo Stefano Rotondo a magyarok római nemzeti

nese. Nell'Altar maggiore si vede una tavola ove è dipinta la sepoltura di San Paolo, opera del Cimino Fiorentino." *Le cose maravigliose . . . di Roma*. Id. 1636. évi kiad. 16.

temploma; Szenci Molnár Albert is megfordult ott, amikor negyven évvel korábban Rómát járta.⁴⁷ A guida azzal is felhívja rá a magyar utazó figyelmét, hogy a körtemplom melletti Magyar Kollégiumot ugyancsak megemlíti.⁴⁸ Lászy János síremlékéről hallgat az útikönyv, a magyar földről érkezett látogatók azonban 1636 tavaszán is megrendülten betűzhették a kőpadozatba illesztett márványlap latin feliratát:

„Vándor, ha látod, hogy az, ki a fagyos Dunánál született, most római sírban pihen, ne csodálkozzál: Róma mindnyájunk édesanyja – *Roma est patria omnium.*”⁴⁹

A templomi ünnepek igen részletes évi naptára után a guida összefüggő világi része következik: a 63. laptól a 85. lapig tartó *Római útikönyv külföldieknek, akik Róma valamennyi régiségét végig akarják látogatni.*

A három napra elosztott világi látnivalóknak itt csak tájékoztató felsorolására van hely: a szöveget külön tanulmányban közöljük és magyarázzuk.⁵⁰ A guida a mai Ponte Sant’Angelótól tanácsolja az első napi indulást, ezután – csak a fontosabb nevezetességet említve – a Belvedere-palota, a Gianicolodombon épült Sant’Onofrio és San Pietro in Montorio templom, a Trastevere-negyed, a Tiberisz-sziget, a Santa Maria in

⁴⁷ V. Kovács S. I.: *Pannóniából Európába.* Id. kiad. 96–97.

⁴⁸ „S. Stefano Rotondo. Questa chiesa e nel monte Celio, e fù già il Tempio di Fauno, e Simplicio primo la dedicò a S. Stefano Protomartire circa il 467. et essendo rovinata, Nicolo V. la ristaurò et e titolo di Cardinale. Vi è stazione il Venerdì dopo la quinta Domenica di Quaresima, e nel dì di S. Stefano. Vi sono i corpi de SS. Primo e Stefano, et del Collegio Ungarico.” *Le cose maravigliose . . . di Roma.* Id. 1636. évi kiad. 53.

⁴⁹ Riedl Frigyes közli így a kőlap feliratának fordítását: *Magyarok Rómában.* Bp. 1930. 36.

⁵⁰ Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: *Zrínyi Rómában.* Dunatáj, 1980. 4. sz. 23–40.

Cosmedin templom, a Testaccio-domb, a Cestius-piramis, az egykori Circus Maximus, az Antoninus-termák sora, a San Giovanni in Laterano és a Santa Croce in Gerusalemme környéke, majd a San Vito-diadalív következik. A második nap fő látnivalói: a Porta del Popolo, a Trinità dei Monti a Monte Cavallo (a Quirinale), a Strada Pia, a Sant'Agnese, a Diocletianus-termák építménye, a Colosseum, a Sette Sale, a Constantinus-diadalív, a Palatinus-domb, a valahai Nerva-Fórum, a Septimius Severus-diadalív, a Capitolium, az Octavia- és Septimius-oszlopcsarnok, a Campo de' Fiori, az Orsini-, a Spada- és a Farnese-palota. A harmadik napon megtekintendők: Antoninus Pius és Traianus oszlopa, a Pantheon, Agrippa és Nero fürdője, a Piazza Navona és a Pasquino-szobor.

A vatikán látványosságait – a Kleopátra- és a Laokoón-szobor kivételével – a guida nem részletezi, beszámol azonban a többi híres szoborról és képről Palladio *Antichitàja*,⁵¹ amit Zrínyi – ha nem máshonnan – az 1595-ös Franzini-útikönyvből ismerhetett.

A világi látnivalók számbavétele után a *Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma* a római pápák, a római királyok és császárok, illetve a francia királyok névsorát közli. Az utolsó nevek: VIII. Orbán, II. Ferdinánd és XII. Lajos. Ezután a világ hét csodájának metszeteivel szemléltetett leírása, majd a fontosabb itáliai postaállomások mutatója következik, az indulási helyek és órák megjelölésével.

Az 1636-os Róma-guida tehát nemcsak mai értelemben vett bedekker, hanem kalendárium és menetrend is; hosszabb utazáshoz mindenképpen nélkülözhetetlen. Márpedig Zrínyi nyolc hónapon át járta Itália földjét, s eközben olykor biztosan fellapozta az útikönyvet. De később sem heverhetett olvasatlanul könyvtárában; ha kinyitotta, Rómában volt újra . . . A *Le*

⁵¹ A. Palladio: *Le antichità dell'alma citta di Roma*. Id. 1629. évi kiad. 43.

cose maravigliose dell'alma citta di Roma hatását és szerepét mégsem szabad eltúloznunk, mert Ady Róma-versével szólva csak a „Diadalok s romok” városát lelhetette meg benne; a sürgő-forgó, „a nyüzsgő Rómát, / Mindennek átfogóját” élnie, tapasztalnia kellett.

Ez a rejtőzködő, titkos tapasztalás az életmű hatalmas szándékaiban és méreteiben oldódott el. Hogy mégsem egészen nyomtalanul: ezt tanúsítja vizsgált útikönyvünk, a „Le cose maravigliose dell'alma citta di Roma – *Az örök Róma városának csudálatossági.*”

ÁDÁM ETA

ISMERETLEN MAGYAR NYELVŰ REGÉNY A HAZAI FELVILÁGOSODÁS KORÁBÓL

A magyar felvilágosodás fél évszázadra terjedő irodalmi termésében Dugonics *Etelka* és Kármán *Fanny hagyományai* című alkotásain kívül nem ismerünk olyan művet, amely az eredetiség jelentésében is par excellence képviselhetné a magyar regény műfaját. Ebben az időszakban több mint 300 nagyobb terjedelmű, magyar nyelvű elbeszélő szépprózai alkotás keletkezését tartja számon az irodalomtörténet,* szinte kivétel nélkül az idegen irodalmak ösztönző, örökletes hatása alatt készült regénykezdeményeket, amelyek nem állják ki az összehasonlítást az egykorú nyugati irodalom jó átlagával. Mégis értékes emlékünk minden dokumentum, amely az ekkor már tudatos program alapján szervezkedő nemzeti irodalmi élet vajúdásáról tanúskodik, s már kezdetlegességeiben is tükrözi azt a szellemi atmoszférát, amelyben az igényes magyar széppróza sarjadni kezdett, rövid idő alatt értő olvasóközönséget toborozva a későbbi értékes művek befogadására. A mindig izgalmas cselekményű, formájukban már nemcsak az elit közönségre apelláló, hanem a tömegizléshez is alkalmazkodó romá-nok gyorsuló ütemben hódítanak híveket az irodalom számára, s a fellendülő érdeklődés tette serkenti az alkotókat az olvasói igény kielégítésére. Felbuzog az irodalmár-ambíció egy sereg jószándékú dilettánsban és olyan emberekben is, akik nem akartak egyebet, mint megosztani kedvenc idegen olvasmány-

*Vö.: György Lajos: *A magyar regény előzményei*

élményüket környezetükkel, olykor nem is tehetségtelenül kísérletezve anekdotázó, mulattató kedvük írói megörökítésével. Persze, nem könnyű vállalkozás leveleket tépni az irodalmi dicsőség babérkoszorújáról: meg kell tanulni az elbeszélőtechnikát, a szerkesztést s az elmaradott viszonyok között mégiscsak modernizálódó élet új jelenségeinek, fogalmainak kifejezésére alkalmas nyelvi eszközöket öntevékenyen kell kimunkálni. Legalkalmasabb módszer ehhez a fordítás, amellyel az új prózai műfaj hazai talajba ültetődik. A „fordítás” természetesen mást jelent e korban, mint mostanság: a szerzők meglehetősen szabadon kezelik az anyagot, a nekik nem tetsző részeket elhagyják, saját ötleteikkel megtoldják, s a szöveg-hűséget illetően valódi tolmácsolásról nemigen, sokkal inkább „magyarításról” beszélhetünk. Ezek az írói ujjgyakorlatok persze többnyire nem produkálnak épületes műélvezetet, ám ki tagadhatná, hogy ilyen tréning nélkül nem jöhet létre valódi művészi teljesítmény?

A fordításokkal is beáramlik szellemi életünkbe a felvilágosodás eszmevilága, amely már kritikusan szemléli a társadalmi viszonyokat, az államberendezkedést, a feudális intézményeket és a ráció nevében síkraszáll a tudatlanság, maradiság, szociális igazságtalanság ellen. Mindez persze alacsonyabb szinten, korlátozottabban érvényesül a románokban a lírához képest, ahol a kor napirendjén szereplő társadalmi problematika a legjobb művekben már markánsan megfogalmazódik.

Elsőrendű szerepe volt a hazai románirodalomnak a nemzeti nyelv kiművelésében, ami – közhely ma már – önmaga jelentőségén túlmutató társadalmi-politikai program volt e korban. Az írók tudatosan vállalják a feladatot: a naiv-érzelmes szerelmi történetek, fantasztikus kaland- és lovaghistóriák gyakran, az író szándéka szerint elsősorban az elbeszélőművészet nyelvi, formai, technikai kiművelését szolgálják, akár a tartalmi-művészi szempontok rovására is. Mindazonáltal ez az elbeszélő irodalom betöltötte feladatát: e többnyire elfeledett, csak bibliográfiákban számon tartott művek taposták ki az utat,

amelyen néhány évtized múltán Jósika, majd Eötvös művészete a kiművelt magyar nyelv teljes eszköztárával felvonulhatott.

*

Felbukkant egy kötet, amely mind tartalmával, mind művészi megformálásával magán viseli mindazokat a kritériumokat, amelyekkel jelentősége Dugonics és Kármán műve mellé állítható, s bár eredete még nem tisztázott, akkor is kiemelkedik a hazai románirodalomban, ha fény derülne esetleges idegen ihletforrására, amely a magyar átdolgozás alapja lehetett. Eddig semmiféle magyar szakmunkában, a használatos bibliográfiákban nem találtam nyomát e kötetnek, – nem említi a legismertebb, legteljesebb György Lajos-féle ismertetés sem. A regényre az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárának korábbi vezetője, Dr. Csapodi Csabáné hívta fel a figyelmet. A negyedrétt alakú, masszív borítású kézírásos kötetet 1961-ben vásárolta a könyvtár egy magánszemélytől. Nem adtak felvilágosítást az eladóról, de biztosítottak, hogy személye semmiféle támpontot nem nyújt a mű eredetének felderítéséhez. Az ismeretlen szerző kilétére a kötetben semmi sem utal. Mindössze annyit állapítottak meg, hogy az írás nem származik 1790–1830 között működött, ismert személytől, de kétségtelenül ebben az időben keletkezett, nyomtatásban még nem jelent meg s valószínűleg tisztázott szerzői kézirat, de nem kizárt, hogy másolat. Címlapja nincsen, csupán a rövid előszó – *Elöl Járó Levele a Szerzőnek* – utal arra, hogy írója milyen titulust szánt művének:

„Mindvégig a'vala kívánságom, hogy az elől járó beszédeket elmellőzhessenem, mert az én vélekedésem szerént nem a szerzőnek kellene a maga munkája mellett beszélni, hanem a Munkának a Szerző mellett, most azonban szükségesnek találok ezeket előre bocsájtani.

Ezen Titulusból: *Német Máté Koma* sokan az én olvasóim közül azon gondolatra vetemedhetnének, hogy a jelen való Román az Orphoxiától (? – ÁE) olly igen legyaláztatott Compère Mathiennek Példá-

zattyá vagy talán éppen lefordítása légyen. Kéntelen vagyok tehát az Olvasót arrul bizonyossá tenni, hogy az én Német Máté Komám az első betűtől fogva az utolsóig saját találmányomnak szüleménye és hogy ennek (a Német kivévén) legkisebb hasonlatossága se légyen a *Francia Mátéval*.

Minek függesztettem mindazonáltal az én románom eléibe ezen Titulust, ennek ugyan meg vallom nem tudnám elegendő fundamentumát adni ha tsak azt nem hogy ez éppen azon okbul történt a'mellyből *Voltér az Optimismusról* szolló remekjét *Kandidénak* és (olvashatatlan szó – ÁE) a magáját Faustinnek nevezte, Tudni illik *mivel nékiek és nekem úgy tetszett*.

Végre úgy gondolom, hogy a tudósabb olvasónak (főképp a románokban) nem igen szükséges a Tituluson felakadni és hogy éppen olly helytelen dolog légyen egy autort ezen pontban kérdőre vonni, mint egy apától annak okát tudakozni miért kereszteltette a maga gyermekét *Máténak* és nem *Gáspárnak*.

A kiemelések a szerző által aláhúzással jelzett nyomatékosítások. A könyvtár az előszó utalása szerint „Német Máté Koma” címmel katalogizálta a kötetet. (Jelzet: Quart. Hung. 4094)

Az előszó több szempontból figyelemre méltó. A kor gyakorlatában az „előjáró levél” fontos, egyáltalán nem „mellőzhető” kellék volt, akárcsak a terpeszkedő címmegjelölés: egyéb propaganda hiányában az írók ily módon toboroznak olvasót, nagy bőbeszédűséggel irányítva a figyelmet a várhatóan érdekesítő tartalomra, mindenféle jó mulatsággal, „szívképző” tanulással kecsegtetve a közönséget. A mi szerzőnk azonban megveti az ilyen önreklámozást s még azt sem tartja szükségesnek, hogy valami módon utaljon a tartalomra, írói szándékára. Ehhez a címadás sem ad eligazítást; sőt, félrevezető: a regényben nincsen szó semmiféle „Német Mátéről,” még kevésbé olyan motívumról, amely a kedélyes-familiáris „koma” kifejezést indokolhatná. A furcsa szerzői „magyarázatból” azt gyanítom, hogy ravasz léprecsalásról van szó: a „szép olvasónék” valami ártalmatlan, mulatságos históriát sejtettek a cím mögött, amely így alkalmas lehetett a cenzúra félrevezetésére

is, s erre – mint kiderül – nagy szükség volt. Annál erélyesebben védi az író a maga „saját találmányát”, határozottan elhárítva minden gyanút amely arra „vetemedhetne”, hogy műve utánczat vagy fordítás. E szerzői öntudat is szokatlan a korban, amelyben az alkotók nem ennyire finnyásak az írói magántulajdon védelmében: többnyire kertelés nélkül megmondják, hogy milyen minta szerint dolgoztak, művük milyen idegen könyv „példázata” vagy magyar „ábrázolata”, máskor szükségtelennek érzik a magyarázatot művük eredetéről. Itt említendő, hogy az előszóban jelzett francia könyv minden bizonnyal Du Laurens abbénak, a fulmináns antiklerikális írásairól híres, sőt hírhedt szerzetesnek *Le compère Mathieu ou les bigarrures de l'esprit* (Mátyás koma avagy a szellem zagyvaságai) című, 1766-ban megjelent regénye. Nem érdektelen adat, hogy ez a szerző, akinek botrányos írásai miatt még a jezsuitákat elűldözött hazájából is menekülnie kellett, nálunk egyáltalán közkézen foroghatott.* Ez a könyv az utazókalandtémával, néhány cselekménymotívumával ötleteket sugallhatott a magyar nyelvű regényhez, egyébként azonban a szerző állításának megfelelően a két mű nem azonosítható.

A szépen kalligrafált 168 oldalas kötet többszöri elolvasása után úgy találtam, hogy az egész 1830-at megelőző magyar nyelvű prózairodalom egyik jelentős produkciójáról van szó. A regény két részre – az első 75, a második 38 fejezetre, „cik-kelyre” – tagozódik. A téma az Európa-szerte közkedvelt – de Nyugaton ekkor már kissé elavult – utazókalandok típusába tartozik, ami nálunk még jó eszköz az ismeretterjesztő felvilágosításra, világnézeti, társadalomkritikai mondanivaló közvetítésére.

*Du Laurens könyvének több kiadása is fellelhető az Országos Széchényi, illetve az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, utóbbi helyen német és latin nyelvű fordításban is. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című, bőséges forrásanyagot felsoroló műve ezt a francia könyvet nem említi.

A cselekmény: egy déltengeri szigetlakó bennszülött, hittérítője áldozataként kiszakad eredeti környezetéből, bekalandozza Európa országait, megismeri a civilizációt, különböző társadalmi rendszereket, a kereszténységet, a tapasztaltaktól teljesen kiábrándul és sok szenvedés után elpusztul.

Megkísérlem érzékeltetni, hogy ez az eredetinek nem mondható téma a kor magyar irodalmában egyedülálló teljességre-töréssel, páratlan művészi színvonalon hordozza a felvilágosodás eszmevilágát.

*

Megismerkedünk a „szerentsés szigettel”, amely valahol a déli tengereken elégedett emberek lakhelye: bőkezű természet táplálja egyszerű gyermekeit, akik „semmi köntöst nem viselnek, tsupán az ártatlanságnak köntösit”, nincsenek betegségek, ellenségtől a zátonyos tenger védi őket, önző tulajdonszerzési vágy nem zavarja az emberi kapcsolatokat, mesterségesen kiagyalt szabályok se akadályozzák, hogy egészséges ösztöneik, „szívük kívánsága” szerint éljenek.

1787-ben e sziget mellett elsüllyedt egy spanyol hajó. Korábban mások is jártak erre, hogy e szigeteket „a legkeresztényebb és a legkatolikusabb Felségek nevében hatalmuk alá hajthassák”. Az író éles szavakkal kel ki a gyarmatosítás ellen: „... minő igazságok lett légyen ez Hatalmasságoknak olytán szigetek elfoglalására, mellyeket az egek a széles tengerek által meg akarták az Európai Despotismustól kimélleni? ...” A spanyol hajó is azzal a szándékkal érkezett, hogy ha lehetséges, „... a jó szívű insulánusoknak (állandó szóhasználat a bennszülöttek megjelölésére – ÁE) az ő arany- és ezüst bányáikért a hitnek világát” adja cserébe. Természetes hát, hogy minden gyarmatosító hajón hittérítő is van. Egyedül ő menekült meg a szerencsétlenségből, mert a bennszülöttek kihalásszák. A spanyol dominikánus szerzetes, Diego (más helyen: Domingo) óriási hasa a szerző állandó csúfolódásának tárgya, a bennszülöttek is megcsodálják,

„... mivel azok nem csak hogy sose láttak európai lakost, de a vastag tüneményt laktahelyében is a természet játékának lehetett volna tartani, mivel a magassága négy lábnyi lévén, szint'annyi lábú volt az ő hasának kiterjedése”. A szigetlakók jószívűen fogadják a jövevényt, aki igen jámbor lélek: „... nem tartozott azon képmutató papok közzé, a Kik titkon azon istenséget ki gunyolják, a'mellynek a Világ szeme előtt szolgálni látszatnak” ,

— Őszintén hisz vallása üdvözítő voltában. Valóságos stratégiát dolgoz ki a bennszülöttek megtérítésére. Korábbi útjairól ismeri a helyi névelvet, így már az első reggelen ékes szózatot intéz a patakban fürdőző pucér emberekhez a meztelenség illetlenségéről s ami a legmegbotránkoztatóbb: a szerelem teljesen szabad megnyilatkozásainak kárhozatos voltáról. A bennszülöttek nem értik a jövevény kifogásait, képtelenek felfogni, miért kellene szégyenkezve rejtegetni az emberi testet, s a szerelem gyakorlásához miért kellene egy másik ember áldását, jóváhagyását kérni. A papnak cseles ötlete támad, a nőket próbálja megnyerni az új hitnek: reverendája zsebében megmaradt, színes szalagra fűzött „csodatevő” szentelt érmecskével, „skapuláréval” csábítja őket, de csak annak ad, aki az általa készített háncskötényeket is hajlandó maga elé kötni. A nőkben egyszeriben feléled a hiúság, irigység addig nem ismert ördöge: a mütyür elfogyott, sok nőnek nem jutott, s a sziget legszebb lánya, aki addig csupán szíve hajlandóságát követte a szerelemben, most „vizontszolgálatként” a csillogó nyakék megszerzését kívánja szerelmesétől. A fiatalember már csak rablással tudna eleget tenni, de a károsult nő partnere megakadályozza: összeverekednek, a második férfi holtan összeroskad. A botrány után a vének azonnal intézkednek: a bajkeverő papot s a gyilkos férfit csónakba ültetik, ellátják étellel-itallal s útnak indítják őket a tengerekre.

Hosszú hányódás után – miközben a páter megtéríti a tanulóknak, jóhiszemű bennszülöttet és saját védőszentjéről ugyancsak Diegonak (más helyen: Domingo) keresztel –, Batávia az első állomás, ahol a civilizáció bemutatkozik a

fiatalembernek egy holland gyarmati tisztviselő feleségének személyében. Az asszony szemet vet a jóképű férfirra, gátlástalanul felkínálkozik, de mikor hősünk őszintén megmondja, hogy nem szeretheti, mert öreg és csúnya, a dühös néember erőszakoskodással rágalmazza és szolgálival elvereti a csodálkozó Diegót. Máskor szép fiatal nő kacérkodik vele, ám amint készséggel elfogadná a felajánlott szerelmet, megjelenik a férj s ismét csak elverik rajta a port. Diego tűnődhet a keresztény nők észjárásán, akik hol azért veretik meg, mert visszautasítja, hol azért, mert elfogadja szerelmüket. A pap oktatja védencét a jó erkölcsökre, de annak a „szép dámák” iránti, sok viszontagságba sodró gyöngéje az egész történeten át megmarad.

Útban Európa felé, kalózkodók kezébe kerülnek, akik rabszolgának adják el őket. A kövér papot bohócként működtetik, Diegót embertelenül dolgoztatják. Rabszolgatársa egy gazdag angol is, akinek a fiatalember segít a nehéz munkában. A mogorva „brittus” hálából, szabadulása után Diegót is kiváltja, a páterért a spanyol rendház fizet váltságdíjat, tovább indulnak a „legkatolikusabb” király országába. Spanyol földre érve, a pap örömeiben a sárga földig leissza magát, Diego felfedező útra indul s figyelmes lesz egy férfival sétálgató „nagy szemű spanyolnéra”, aki kihívó pillantásokat lövell felé. Diego most óvatos, de a férfi készséggel felajánlja, hogy elkíséri őt a hölgy lakására. Diego örvendezik ezen a „felebaráti szereteten”, kellemes éjszakát tölt a „spanyolnéval”, akinek reggelre kelve hült helyét leli s vele tűnt pénztárcája is. De nem ütközik meg emiatt; fogalma sincs a pénz értékéről s hogy a szerelem áru is lehet, a kijózanodott pap azonban bosszús: alig maradt pénzük a továbbutazáshoz. Hisz semmiség ez – véli Diego – a kereszténység országában bárki bizonnyal szívesen segít. Némi kérdészködés után beállít egy uzsoráshoz, s csodálkozik, hogy az biztosítékokat kér a kölcsön visszafizetésére, nagyobb összegről, mint amennyit adna. Végül kidobják az értetlenkedő ügyfelet, aki így a „spanyolné” felkeresésére indul, hogy pénzből visszaszerezzen egy keveset. A nő éppen éjszakai keresményét

költi a boltban, s hallva Diego kérését, botrányt csap a „szemtelen gyanúsítás” miatt: hősünk csak ügyel-bajjal menekül a strázsák kezéből. A pap mostmár keményen oktatja Diegót: igaz, hogy a keresztény hit könyörületet ír elő, ám önmagát senki nem tartja „javakban bővelkedőnek”, ezért ne remélje, hogy a gazdagok segítenek, ha bajba jut. Diego kissé csalódik, hiszen a pap eddig nem ezt tanította: „... ha egyrészről bőség, másrészről szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és minden testvéri szeretetnek . . .”, a pap elüti a dolgot: „... ezen egyenlőség . . . inkább az örökké tartandó, mintsem evilági életre terjedne ki . . .”

„Diegónak a kereszténységről való jó vélekedése ismét egy kis tsonkulást szenvedett,” midőn egy öreg koldus elbeszéli, hogy karját a háborúban veszítette el. Döbbenet hallja, hogy az öreg egykor zsoldoskatonaként, fizetség fejében harcolt egy másik keresztény ország fiai ellen. „Úgy te nagy gazember vagy és meg is érdemled sorsodat,” a pap beleizzad a magyarázatba, miszerint ez nem gyilkosság, hanem hazafias, vitézi tett.

Madridban tombol az inkvizíció, de hősünk egyelőre nyugodtan él pártfogója mellett a kolostorban. De a pap meghal, „úgy elhízott a tétlenségtől és a sok evéstől-ivástól, hogy már járni se tudott”, s Diegónak van oka, hogy elsirassa: az inkvizíció bírása, a rendfőnök most arra kényszeríti, hogy ő legyen az ítélszék vallató kínzó mestere. Diego irtózik a feladattól, és a parancsmegtagadások miatt éhezéssel, börtönnel kell lakolnia. Betelik a mérték, midőn térdre esve könyörög egy ártatlan öregember megmentéséért: a szentatyák nagy irgalmasságot vélnek gyakorolni, hogy kínhalál helyett csupán száműzetéssel büntetik az eretnekek „cinkosát”.

Meggyötört állapotban egy francia kereskedő, „módi árus” útítársául szegődik, aki hazájába igyekezve, új lehetőségeket csillant meg: magával viszi őt a „legsabadabb, legszerentésebb országba”, ahol már nincs hatalma a papoknak, ahol „újdonat-új constitúción dolgozunk, melly mustrája fog lenni minden constitúcióknak”. A határon túl Diego is lelkesen kiáltozza a

„Vive la Nation, vive la Liberté!” jelszavát, hiszen ő is híve a szabadságnak. Gyakran találkoznak felgyújtott kastélyok körül garázdálkodó csőcselékkel – Diego majdnem pórul jár, mikor tüzet akar oltani –, gyülevész csoportok lándzsahegyre tűzött, véres arisztokratafejeket hurcolnak diadalmasan, s a fiatal-ember egyre megszeppentebben szemléli a szabadság hazáját. Az emberek munka nélkül ögyelegnek, mert a gazdagok elmenekültek, nincsen megrendelés, kereseti lehetőség. Növeli gyanakvását, hogy Párizs előtt meg kell válnia útítársától: annak nem szabad bevinnie Angliából hozott portékáját a szabadság fővárosába.

Párizsban báméskodva, hősünket először is egy kerítőnő környékezi meg, akinek ócska lebuájában egy leányzó segít elverni kevéske megmaradt pénzét. Bajba jut hiányos nyelvtudása miatt: ha kérdezik, arisztokrata- vagy demokratabarát-e, a két szót felcseréli, emiatt majdnem azt a nagy gorombaságot követik el rajta, hogy lámpavasra húzzák. Régi ismerőssel, egy spanyolországi utazása során megkedvelt lánnyal találkozik. A hajdan oly szende, „románkedvelő platonikusné” nagy változáson ment át: mint egy „cikkelyben” elbeszéli, elcsábították, elhagyták, s azóta a „szűkölködés és a kétségbeesés egy felette antiplatonikus életmódra vezérlette őtet”, arisztokrata barátok után most a „patriótai hazafiak”, ez idő szerint egy „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” kitartottja. Mostmár nem „platonikus” módon látja vendégül Diegót, amíg csak ama „Nemzeti Gyűlésbeli férfiú” tetten nem éri őket, s Diegónak menekülnie kell. De más baj is van: a találkozás emlékeként „a kemény hideg-
lelés ágyba csapta őtet”, ispotályban tölt hónapokat s kezelését az orvosok „... szerentsés curának állították, mivel tsak a jobbik fülit veszítette el” a betegség következtében.

Az elkeseredett fiatalember mégis egyetlen ismerőse felkérésére indul, de a házban már csak a nő inasát találja, aki látva Diego nyomorúságát, pénzszerzési lehetőséget ajánl: bemutatja egy úrnak, s az elmagyarázza, hogy bizonyos időpontban, bizonyos helyen többekkel együtt azt kell kiáltoznia: „Vive la

Roi!” Diego nem sejti, hogy ellenforradalmi összeesküvésbe keveredett, ám a megbeszélte helyen éppen kivégzésre készülődnek: az összeesküvést leleplezték, a guillotine alatt éppen az az ember áll, akitől pénzt kapott. Odarohanna, hogy megmentse, de a tömeg haragja most a vélt cinkos ellen fordul s ezúttal ténylegesen lámpavasra húzzák.

A továbbiakban kiderül, hogy az éppen arra lézengő egykori angol rabszolgatárs felismerte a lámpavason csüngő Diegót, jó pénzért megvásárolta a „holttestet” a leglármásabb „halárról asszonytól”, s így hősünk, a haláltól megmenekülve, talán egy „igazibb szabadság” országában folytathatja életét. Angliában partot érve, nyomban álarcos rablók fosztják ki őket, amely fölött a flegma angol hidegvérrel napirendre tér. „Hát ti még a napvilágért is fizettek?” – ámul a civilizáció újabb jelenségén emberünk, látva, hogy a házakon sok ablakot befalaznak: így kevesebb az adó. Az éjszakai mulató vad orgiáján ismét gáláns idillt él át hősünk, s megint kellemetlen következményekkel: megbetegszik, a másik fülével fizet az angol hölgy szerelméért, bár alig hiszi az orvosnak, hogy „emiatt már egy olasz márkai a füleit, egy parlamenti tag az orrát, három német a fogait veszítette . . .”

Barátjától meg kell válnia, az angol hadi szolgálatra vonul, mint Diego megbotránkozva hallja: most alkalmas az idő Spanyolország megtámadására. Az angoltól kapott csekk beváltását gyanútlanul egy idegenre bízta, aki azonban a pénzzel nem jelentkezik. Erőszakkal visszaszerzi ugyan a „banknotát”, de rablóként lefogják, bíróság elé hurcolják, s minthogy ő volt az, akit erőszakoskodáson tetten értek, a „törvénynek betű szerént való magyarázattya” alapján el kell ítélniök, mert nem bizonyítható, hogy eredetileg övé volt a csekk. Közbenjárásra még megmenekül a börtöntől, de már torkig van az „igazibb britt szabadsággal” is. Katonatorozók kezébe kerül, akik több csavargóval együtt behajózzák. Angol barátja ismét megmenti, s az első kikötőben kiszállva, Németalföldre érkezik. Itt éppen népzendülés van, a szembenálló felek a magát igazolni nem

tudó idegent kémnek nézik, megkínózzák, véletlen vámszabálytalanság miatt bebörtönzik stb. Elkeseredve, végképp reményét veszve öngyilkosságra készül, de az utolsó pillanatban ismerős hang rántja vissza a halálból: az öreg spanyolra ismer, akit egykor megmentett az inkvizíciótól, – s ezzel véget ér a regény első része.

A második rész elején hősünket nyugodt, békés állapotban találjuk. Eldugott völgyben gazdálkodnak az öreg spanyollal, aki hajdani főúr, s a művelt öreg tanítgatja Diegót, megosztja vele tapasztalatait:

Diego: „valamint csak nékem eddig a ti világotoknak történeteiről beszéllettél, az nem egyébből álló, hanem . . . kegyetlen és igazságtalan tselekedetekből, melyek gyalázattá válnak az emberiségnek. Én a ti . . . úgynevezett bajnokaitokért egy kokusz diót se adnék és azon betsületes Pásztori ember a 'ki amott a maga teheneit legelteti . . . sokkal betesebb mint azon királyok a 'kik a népet szorongatják . . .”

A spanyol arról beszél, hogy a világ fejlődik, az uralkodók és kormányzatok felvilágosodottabbak, kezdik tisztelni „az ember Jussoknak felserkentett érzéseit”. A francia forradalmat ebből a szempontból bírálja:

„Az ő új constitútiójukban semmi nyomát nem lehet a megvilágosodásnak találni . . . az emberi közös társaságban . . . ha az egyenlőségnek helye lehetne, . . . az igazi megvilágosodás már a pénz is, mely voltképpen oka az emberek között található nagy különbségeknek, mindezek között egyenlően felosztotta volna. Mit nyernek a francziák azáltal, ha az orleansi herczeg csak éppen úgy mint az ő vargája, Filep úrnak szállítatik, de mégis olly nagy jövedelmei maradnak, hogy azokból sokezer vargák élhetnének? . . .”

Hasonló beszélgetések közepette, Diegónak „botránkozató gondolattjai vannak a szerelemről”: megházasodik, egy ideig boldogan él Lousieval, a szép „szásznéval”, miután az öreg spanyol halálával annak csekély vagyonát is megörökölte. Idegen vándor – „természetkutató” – vetődik feléjük, vendég-

szeretően ápolják a sebesült embert, akivel egy napon in flagranti éri feleségét Diego. Lelkében megsebezve, szemrehányás nélkül magukra hagyja őket. Újabb vándorútján ismét találkozik angol barátjával, aki hallván Diego beszámolóját, keserű monológban foglalja össze véleményét:

„Az ember egy utálatos teremtmény . . . a természet az oktalan állatokból a leghibásabb részeket szedte össze, hogy azokból ezen rettentő csudát művelhesse . . . A természet bolonddá akarta tenni, midőn belé öntötte a szabadságra törekedő ösztönt s mégse adott annyi tehetséget, hogy ezen szabadsággal élhessen . . .”

Itália, a szent város, Róma felé veszik útjukat, ahol talán „a felebaráti szeretet jobb karban találtatik mint egyebütt”, de e tájon is sok alkalom nyílik az emberi nyomorúság tapasztalására. Sok a koldus és a pap, „nagy bizonyága egy rossz kormányzás módjának”, szemfényvesztő népszórakoztatással butítják a nyomorgó tömeget.

„. . . Az olly törvény, a'melly tilalmazza, hogy egy tartománynak belső alkotmányáról senkinek ne légyen szabad a maga vélekedését kinyilatkoztatni, nem tsak kegyetlen megsértése a vélünk született emberi jussoknak, sőt félelmet is gerjeszt mibennünk, a félelem pedig belső gyengeség jele . . .”

– szögezi le az angol, aki kissé ittasan az egyik fogadóban érdekes beszélgetést folytat az összeverődött társasággal:

„. . . A francziák majma a világ: – mondja egy kóbor szerzetes – mindenütt revolúció . . . olyan emberek, a'kik a szabadságot szomjúhozzák, s egy despota helyett ezerkétszázat választanak magoknak . . .” „. . . Ezen példa (a revolúció – ÁE) . . . rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre való nézvést, mint minden egyéb erőszakos eszközök . . . számkivettetés és inquisitio . . .”

– így a társaság másik tagja. A felvilágosult filozófusokat, „Voltért,” Rousseaut hibáztatja a társaság a „revolutionális szellem” terjedéséért

„Hibás vélekedés!” – replikázik az angol. – „A vakbuzgóság szülte a jelen való hitetlenséget! Az elnyomatott emberi elme kezdi a maga jussait oltalmazni... A nép... látta már, melly csúfosan vonszoltattott a babonaságnak pórázán... (de)... ahelyett, hogy okos keresztények váltak volna belőlük, egy ugrást tettek a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe...”

Siennában a javíthatatlan Diego ismét szerelmi kalandba keveredik régi párizsi ismerősével, ismét pórul jár, menekülnie kell a hazatérő férj elől, a gyanús alakot az éjszakai rendőrnjárőr fogságra veti, miközben az angol folytatja útját. Kiszabadulva barátja után ered Diego, ám alig találkoznak, az angolt orvul legyilkolja egy bandita. A gyilkos a templomba menekül az őt üldöző Diego elől, aki mit se törődve azzal, hogy ott éppen mise folyik, a gyilkosra ront, de botrány támad, az istenfélő tömeg és a pápai katonák leszerelik emberünket. Olyan személy, aki templomgyalázó, passzusa nincsen, fülei hiányoznak, verekszik a katonákkal, csakis gonosztevő lehet: megkorbácsolják, fogházra vetik. „... Ó, Diego, Diego, melly nagyon megsaltál engemet!” – jajdul kétségbeesetten Diego, keseregve hajdani boldog életének elvesztén. Csekély elégtétel, hogy a börtönben találkozik felesége csábítójával, akit sok irdatlan gaztettéért gályarabságra ítétek.

A civilizációból kiábrándult, testileg-lelkileg tönkrement fiatalember végképp öngyilkosságra szánja magát, de váratlanul egy nyomorult zarándokban felismeri hűtlen feleségét, aki csábítójától kifosztva, halálos betegen, bűnbánóan, férje felkeresésére indult. Diego mindent feledve, megbocsátón még egy utolsó erőfeszítést tesz, hogy újra kezdjék az életet, de már késő: az asszony az első éjszakán meghal, s a rengeteg megpróbáltatásban kimerült Diegónak ez megadja a kegyelemdőfést: szerettének holtteste fölött az ő szíve is meghasad.

Talán a vázlatos ismertetésből is sejthető, hogy a bemutatott regény tartalmával, mondanivalójával, stílusával és a fel dolgozás módjával egyaránt kiemelkedő produkció a korszak magyar románirodalmában.

Legszembetűnőbb éles antiklerikalizmusa: a hangvétel merészsége a francia felvilágosodás hasonló szellemű alkotásait is szinte túlszárnyalja. A szerző a katolikus egyházat valósággal ördögi mechanizmusként ábrázolja, felelőssé teszi a tömegek tudatlanságáért, a zsarnokság szentesítéséért s még az egyes emberekben kifejlődő rossz hajlamokért is. (Vö. a hittérítő szereplése a szigeten.) Érdekes, hogy még a hitetlenség, a „revolucionális szellem” terjedését is az egyház számlájára írja, minthogy az általa terjesztett vakbuzgóság szükségszerűen csap át a nem kevésbé veszélyes hitetlenségbe. (Vö.: az angol véleménye beszélgetőtársaival.)

Maradéktalanul érvényesül a történetben az emberi személyiség szabad kibontakozását gátló előítéletek gyűlöletének felvilágosult indulata. Az író elveti a formális erkölcsöket, mint természetellenes, az egészséges ösztönöket megrontó erőszak-tételt az egyéniségen, ennek tulajdonítja az emberi kapcsolatok torzulásait is. Ez érvényesül a főhős szerelmi kalandjaiban s azokban az epizódokban, ahol eredendő jóhiszeműsége, romlatlan becsületessége konfrontálódik a rosszindulattal, képmutatással.

A különböző országok társadalmi rendjének ábrázolásában a felvilágosodás kritikus társadalomszemléletének érdekes megnyilvánulását figyelhetjük meg. A magyar lírában ekkor már hangot kapott a felvilágosult abszolutizmus bírálata, az elégtelennek bizonyult, megmerevedett racionalizmusból való kiábrándulás, ami – pl. Dayka, Ányos költészetében – főként a rousseau-i elemeket őrizte meg az aufklárizmus eredményeiből. De a magyar próza nyelvén itt először szól olyan író, akiben a „szabadság, egyenlőség” hite, akcióvágya már kihült, de aki nem konzervatív-retrográd alapról támadja ezen eszméket, hanem meghaladva azokat, csüggedten konstatálja elégtelen-

ségüket, a gyakorlati megvalósulás torzulásait. Főként a forradalmi Franciaország ábrázolásában ölt testet ez a kiábrándult szemlélet. A francia felvilágosodás, Voltaire és köre számára még program és cél volt a polgárosodás, amelyben példát mutattak Bessenyei és Kazinczy táborának is. A mi szerzőnk azonban, Diegóval már megfogalmaztatja a polgári egyenlőség lehetetlenülését: „... ha egyrészlül bőség, másrészlül szűkölködés uralkodik, vége van minden egyenlőségnek és testvéri szeretetnek”, s az öreg spanyol szavaival felteszi a kérdést: mit nyer a francia nép azáltal, ha eltörlik a rangkülönbségeket, de megmaradnak a vagyoni különbségek? Már tudja, hogy a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszava csak jámbor óhaj, ha nem párosul az anyagi javak igazságos elosztásával. A fejlett, polgárosult Angliában „a napvilágért is fizetni kell”, és sejti, hogy a kapitalizálódás példája „rettentőbb fog lenni a többi nemzetekre” mint egyéb erőszakos eszközök, – vagyis az új rend sem oldja meg az emberiség alapvető problémáit, sőt, újabbakkal tetézi azt: a polgárság uralomrajutásával „egy despotá helyett ezerkétszáz” ül a nép nyakára.

Nyilvánvaló, hogy ekkor még nem lehet számon kérni az írótól a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tudományos ismeretét, amelynek birtokában a polgári fejlődés szükségességét megfelelően értékelhetné. Mindazonáltal ezekben a gondolatokban a kritikai realizmus előhangját vélem megcsendülni, s ha igazam van, ez némileg motiválhatja az irodalmunk „megkésetttségéről” kialakult általános felfogást.

A romlatlan természet harmonikus rendjébe való visszavágyódás, Rousseau nyomán számos külföldi robinzonádot, vadember-históriát ihletett, amelyekkel a mi történetünk motívumai rokoníthatók. Itt azonban a rousseau-i nosztalgianál súlyosabb az írói problémafelvetés. Úgy tűnik, a főhős vadember-személye, naiv baleksége csupán ürügy, hogy valami abszolút tiszta, egyszerű logika nézőpontjából mutathassa be a környező világ állapotát, geográfiai értelemben is tág területen,

különböző társadalmi formációk lényeges vonásainak realiztikus rajzolatával. Diego pokoljárása ily módon, a művészi általánosítás szintjén szimbolizálódik az emberiség elért vívmányainak nagy kérdőjelévé. (A szerző a „vadember” kifejezést véletlenül sem használja a főhős megjelölésére, érezhetően méltánytalannak tartva azt a „civilizált” emberekkel való összehasonlításban.)

A jelentős hazai alkotók életművében a felvilágosodás sok árnyalatú ideológiája szorosan összefonódott a speciális magyar sorskérdésekkel: az idegen elnyomás, a nemzetté válás, a magyarság öntudatra ébresztésének, az egységes nemzeti kultúra kialakításának problematikájával. A mi szerzőnk vizsgálódásának középpontjában a nemzeti determinációktól független, egyetemes emberi gondok állnak: az emberi jogok önkényes értelmezése, az ebből eredő zsarnokság, anarchia, szociális igazságtalanság, a tömegek manipulálhatósága. Magyar szerző esetében azt a felfogást jelentheti ez, hogy a nemzeti kérdést az egyetemes emberi haladás függvényének tekinti és csak azzal összefüggésben tartja megoldhatónak. Szemléletének ez az „internacionalizmusa” teljességgel egyedülálló az egykorú magyar irodalomban.

Az ember szerepének, lehetőségeinek megítélésében a szerző vilásképe lesújtóan komor: problematikus számára, hogy a nagy tömeg alkalmas-e, érett-e a szabadságra, képes-e azzal helyesen élni a világ megváltoztatása érdekében. Válasza negatív: az ember utálatos állat, nincs annyi tehetsége, hogy felszabadítsa önmagát, megvalósítsa az igazságos társadalmat. Itt mindenki szenved, mindenki áldozat: a spanyol főúr csakúgy, mint a gazdag angol polgár, prostitúcióra kényszerülő lányok, kivégzett arisztokraták és a gazdagok menekülése miatt munka nélkül maradt mesteremberek, koldusbotra jutott katonák, – és sehol egy biztató jel, a jobb jövő reményének felvillanása. De visszafelé sincs út: megszűnt a békés, természetes élet lehetősége. A szerző európai műveltségű gondolkodó: műve a direkt utalásokból is nyilvánvalóan, a nagy francia felvilá-

gosítók, főként Voltaire alapos ismeretében, erős hatása alatt készült, anélkül azonban, hogy mechanikusan adaptálná azok koncepcióját és módszerét. Mondanivalója egészen más konzekvenciákban csúcsosodik ki, mint például a *Candide* harsány szatírája, amely szerzőnk helyes megállapítása szerint az „optimizmus remeke” —, ellentétben e hazai alkotással.

A művészi módszer értékelésénél elsőnek említendő a fegyelmezett szerkezet: a cselekmény mindvégig töretlenül egyenesvonalú, világos. A rövid fejezetek mindegyike a történet egy-egy új epizóddal továbbvivő, s valami új gondolati bizonyítást hordozó tagozódás. Imponáló művészetre vall a mód, amellyel a szerző a saját tárgyilagosságát szuggerálja: az elbeszélés harmadik személyben íródott, mindvégig a főhős szemével láttatja a világot, vele és a többi szereplőkkel fogalmaztatja meg a tapasztalatok tanulságát. Az író sehol sem bocsátkozik dagályos, moralizáló fejtegetésekbe, hagyja, hogy maga a történet hasson a leverő tanulság hiteles erejével. Ugyanakkor a rövid, narratív írói kiszólások mindvégig érzékeltetik az olvasókkal való kontaktust: „Megengedjenek, szép olvasóném, csak egy kis meglepés volt ez . . .” „. . . láttyák már, édes szépeim, hogy sokat lehet Louise mentségére felhozni . . .” Hasonlóak a fejezetcímek: „Kedvére esne a könyvszerzőnek, ha az asszonyi szépek ezen cikkelyt elfordítanák,” „Egyedül egy Párizs van a világon!” „Aki örömet nevet, ezen cikkelyt átalugorhattya.” Ilyen szerzői közbevetések teszik lehetővé, hogy a komor, pesszimista mondanivaló végig szelíd, anekdotázó, enyhén ironikus hangszerelésben szól, harmonizálva a cselekmény drámai fordulataival.

*

A szerző személyének kiderítése további kutatást igényel, annál is inkább, mert néhány megfontolás alapján nem zárható

ki annak lehetősége, hogy eredeti magyar alkotással van dolgunk.

Az első érvet ehhez a lehetőséghez az író előszóban kifejtett saját vallomása szolgáltatja, amelyben több okunk van megbízni, mint kételkedni. Csekély tájékozottságom szerint a korban ismert irodalmi anyag, továbbá a használatos magyar és külföldi bibliográfiák, szakmunkák nem tartalmaznak olyan művet, amely ennek a regénynek direkt forrása lehetne. Erre vonatkozó érdeklődő levelem megfordult francia szakértők kezén, míg végül a D'Aix-en-Provencie-i (Marseille) egyetem irodalomtudományi fakultásának tanárától, Henri Coulet-től kaptam választ, aki *A francia regény a forradalom előtt* címmel 1967-ben nagyobb terjedelmű tanulmányt publikált. A francia tudós rövid ismertetésem alapján azonnal számos hasonló szellemű francia regény motívumaira asszociált és közölt egy rövid bibliográfiát – kivétel nélkül olyan művekről, amelyeket a magyar szakirodalom is jól ismer –, amelyek a forráskutató egybevetésnél számításba jöhetnek. Ezzel együtt leszögezi, hogy a cselekmény és a jellemző stílusjegyek alapján egyetlen francia regényt sem tud azonosítani –, bár tudósi szerénységgel és óvatossággal megjegyzi, hogy ő maga „távolról sem ismeri” az egész francia regényirodalmat. Kifejezi meggyőződését, hogy az ismertetett regény eredeti magyar alkotás. Véleményét arra alapozza, hogy a cselekmény sok helyszínen játszódik és igen sok olvasmányélményre utal. Ez paradoxonnak tűnhet – írja Coulet – azonban egy korabeli eredeti francia regény nem idézhetné fel ennyiféle idegen alkotás emlékét, nem tükrözhetne ilyen sokféle eszmei hatást. Ezzel szemben egy magyar író, aki új műfajt honosít meg hazája irodalmában, természetszerűleg ötvözi egybe sokféle idegen alkotás ötletmozaikjait, szellemi befolyását egy új alkotói konstrukcióba.

Csak felületesen konzultáltam a német irodalom néhány jó ismerőjével, akik a cselekményvázlat alapján szintén nem ismertek fel német eredetet, noha a regénytípus sok változatá-

ról tudnak. A regény olyan értékes alkotás, hogy francia vagy német forrásának feltehetőleg ismertebb publicitása lenne. Természetesen azzal a fenntartással mondom ezt, hogy a további kutatás felderítheti a mű közvetlen ihletforrását – esetleg az angol irodalom hasonló tematikájú termésében.

A magyar eredetiség lehetősége mellett érvel a ma is jól élvezhető, gördülékeny nyelvezet, amelyen nem érződik a korabeli fordítások nehézkessége, ami ebben a korban könnyen felismerhetővé teszi a románok idegen eredetű alap-témáját még olyan esetekben is, amikor a szerző titkolni igyekszik ezt vagy az eredeti művet nem ismerjük. A kor szerzői gyakorlatában szokásos „magyarításról” sem lehet szó, hiszen a cselekmény mindvégig idegen környezetben játszódik, olyan direkt módon ábrázolt kritikus társadalomrajzzal, amely csak áttételesen, a problémafelvetés általános érvénye okán vonatkozatható a magyar viszonyokra.

A regény eredetének felderítésénél figyelmet érdemel Fekete János gróf és környezetének fellelhető hagyatéka. A Voltaire-rel közvetlenül is kapcsolatban álló, erősen franciás műveltségű, szabad szellemű társaságban az irodalomtörténet számon tartja a gróf Mátyási nevezetű titkárát, aki szűk körben ismert volt irodalmi kísérleteiről. (Mezei Márta szíves közlése.) Több irodalmi utalás szerint gyanítható, hogy Verseghy Ferenc a Martjnovics-mozgalom bukását követő fogsága idején, az ismert fordítások mellett nagyobb vállalkozásba kezdett, s e regény beleillik az ő kései írói oeuvre-jébe. (Bíró Ferenc értékes tájékoztatása.) Egy ismeretlen, kéziratban maradt Verseghy-regényről Tarnai Andor is megemlékezik *A magyar irodalom története* 1965. évi hatkötetes kiadásának megfelelő fejezetében. Ez a nyom azért is figyelmet érdemel, mert az írásmód megegyezik Verseghynek a Révaival folytatott híres helyesírási vitában kifejtett elveivel.

A regény keletkezésének közelebbi meghatározásához talán tájékoztatóul szolgálhat az, hogy a francia forradalomból olyan eseményekre utal, amelyek már a terror idején (1792.

aug. 10 után) de még XVI. Lajos és Égalité Fülöp életében (1793 előtt) történtek; és ezt követő történelmi eseményeket (francia háborúk, Napóleon) már nem említ.

Ha a magyar irodalomtörténet kiváló szakembergárdája megállapítja e ma még porosodó regénykézirat eredetét és valódi értékét, irodalmi örökségünk tárházába sorolva, újabb adalékkal gazdagíthatja nemzeti kultúránk ismeretanyagát.

PETŐFI, AZ „EMBER” ÉS A „POLGÁR”

A KÖLTŐ FORRADALMISÁGÁNAK KÉRDÉSÉHEZ*

„... amely percekben végképp felejttem, hogy hazám is van, tökéletesen boldog vagyok” – írja Arany Jánosnak 1849 júliusában Mezőberényből. S néhány hét múlva Bem seregének katonájaként – mégis – csatába indul, Segesvár felé. A konkrét élethelyzet sokoldalú meghatározottságában fogant vallo-más és a szikár biográfiai tény éles szembesítése, az így ki-bomló antinómia, tudjuk, felette szélsőséges, a valóság össze-függéseitől végtelenen elvonatkoztatott példa, mely *önmagában* aligha alkalmas általánosítható következtetések levonására. De véle egy *folyamatosan létező* kontrasztot, töprengésre készítő ellentmondást poentírozhatunk, mintegy szemléltetésképp. Mert Petőfi *egész* kései költészetében a téma- és hangulatvilág, az élménykör és ihlető eszmények különös hullámmásának, tendenciaszerűen *mindvégig* érvényesülő kettősségnek lehetünk tanúi. A forradalom és szabadságharc forratagában született művek kronológiai rendjében szinte periodikus váltá-sokkal követik egymást a véres küzdelmekre, az ellenséggel való *kíméletlen* leszámolásra buzdító és – sajátos ellenpontok-ként – a pillanat önfeledtségének, a természet s a szerelem ígézetének élményét (vagy inkább: ezen élmények iránti csilla-píthatatlan nosztalgiát) kifejező költemények. A *Tudod, midőn először ültünk*... – például – a percnyi harmónia „végtelen boldogságát” marasztalja, a vers egésze csendes rezig-nációval átszőtt meghittséget áraszt. S rögtön utána: *Élet vagy*

*A cikk egy nagyobb tanulmány rövidített változata.

halál! — a helytállásra szólítás néptribuni pátoszával, a „vérbefult ellenség” borzongató víziójával. A pusztulás, a pusztítás iszonytatát — „Romba dőlt a fél világ . . . kietlen / Látomány, mely szemet, s szívet bánt!” — a megkezdett hősie harc könyörtelen végigvitelének radikalizmusa váltja föl: „Hadd legyen az egész világ ellenünk!” De a „szilaj lelkesedéssel” fogadott csaták kavargásából — rövid időre — kiszakadván, pacsirtaszó indítja el ihletét, az „emlékezet s remény” a költészet és szerelem áhított birodalmába vonja, ahonnan a katona — „gyilkos eszköz” csupán. *Mintha* két Petőfi volna: egy *tyrtaosi* és egy *anakreoni* elhivatottságú . . .

Tudjuk, a főntebb idézett versek *közvetlen* ihletésében egy-egy konkrét helyzet teljessége (tűnő hangulatok, nehezen racionalizálható érzelmek, lényeges vagy jelentékteleneknek tűnő életrajzi mozzanatok nem isnétlődő ötvözete) válik motíváló erejűvé. A kései művek folytonosságából, egymásra utaló tanulságaikból kifejlő kettősség tehát — hangsúlyozzuk — olyan *absztrakció*, amely a költői helyzettudat általánosabb sajátosságait rejt magában. S amelyet maga Petőfi is világosan fölismert és konzekvensen *vállalt*. Mert törekvéseinek és vágyainak e reprezentatív érvényű dualitását a költő eszmeileg is alátámasztotta, és sajátos értelmű kategóriákkal — az *ember* és *polgár* fogalmával — érett, forradalmári világképének szerves részévé avatta. Állításunk fordítottja ugyancsak igaz: e kettősség — s ez gondolatmenetünk egyik, kifejtendő alap-tézise — tudatosan választott, következetesen képviselt eszményeket és értékeket is kifejez. E tudatosságot pedig nyilvánvalóan mutatják azok a lírai vallomások, melyekben a kettőszakítottság élménye maga válik a művészi reflexió tárgyává.¹

¹ Dolgozatunk műfaja: *értelmezés*, mely fogalmak rendszerére, gondolati konstrukciókra, értékállításokra épül, magatartásmodelleket, ideológiai típusokat szembesít. Fejtegetéseink így — miképp kisebb-nagyobb mértékben valamennyi interpretációnál — elvont és spekulatív jellegűek is. Ennek hangsúlyozása mindenekelőtt azért szükséges, mert gondolatmenetünk, következtetéseink sora *látzólag* szembekerül a

„Ember és polgár vagyok” – mintegy másfél évvel a forradalom, a fegyveres küzdés történelmi próbatétele előtt Petőfi ekképp határozta meg kiforrott személyiségének *többé föl nem oldott* kötöttségeit, melyekkel – egyeztetésük esélyeit is keresvén – időről időre szembenéz. S remélt összhangjuk lehetőségének szertefoszlása, fájdalmasan törvényszerűnek tűnő illuzórikussága vívódások forrását alkotja, válságos pillanatok sorát okozza. 1848 májusában, *egész embert* követelő politikai-forradalmi küzdelmek közepette elemi erővel tör ki a „munkás hazaszeretet” (a forradalmi cselekvés) elszakíthatatlan béklyóiba szorított lélek – be nem teljesülő – vágya: „Oh hadd feledjem, hogy polgár vagyok!”² Mert – *Az apostol* megélt konfliktust fölizzító, a kettősséghez való elemi ragaszkodást tanúsító sorait idézve – „Az ember nemcsak polgár, / Egyszersmind ember is.” De amikor Szilveszter *polgárként* küzd és gondolkodik, az *embernek* – mégis – meg kell „halnia” benne. *Nem ért engem a világ*: ezt a címet adta Petőfi ama költeményének, melyben e közkeletű fogalmakkal először tudósított individualitása kötődéseiről. S meggyőződésünk,

szakirodalom ama tényével, hogy Petőfi kései költészetének ideái, lírikusi-forradalmári magatartásának elvei, politikai eszméi és törekvései szorosan kötődnek, eleven igazodnak a gyorsan változó konkrét eseményekhez, a történelmi pillanat közvetlen alternatíváihoz. Forradalmiságától, miként ezt – mások mellett – Spira György meggyőzően bizonyította, korántsem volt idegen a taktika (*Petőfi kardja és Petőfi életéről és történelmi szerepéről*, in: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában* Bp. 1973.) Dolgozatunk azonban más dimenziókban: a viszonylagos önállósággal rendelkező forradalmári *ideológia* átfogóbb övezeteiben, a *világkép* általánosabb – a pillanatnyi helyzet meghatározottságain túlmutató – tanulságaiban kíván tájékozódni. Vállalva a „belemagyarázás” itt nehezen elkerülhető veszélyét is.

²Az itt idézett költeményt (*Miért kísérsz . . .*) részletesen elemzi Dávidházi Péter mélyenszántó tanulmánya (in: *Petőfi állomásai*, Szerk: Pándi Pál Bp. 1976.). Konzekvenciáit azonban épp a polgárlét közelebbi meghatározásában, a kibomló vágyak értéktartományának, a költői vívódás tartalmának kérdésében ítéljük kiegészítendőnek.

hogy e kategóriák sajátos jelentéstartományának, eszmetörténeti háttérének föltérképezése, szembenállásuk és egymásra való vonatkoztatásuk értelmezése *valóban* a költő-forradalmári egyéniség hív megértésének *egyik* kikerülhetetlen előfeltétele.³

*

Nagyszabású művében már Horváth János is érintette Petőfi ideáinak és magatartásának ezen ellentmondásos egységet alkotó kettősségét.⁴ Természetesen, célkitűzésének, a „lyrai jellem” fejlődésrajzáinak megfelelően, a koncepciója egészét mozgató ideológia szellemében. Számunkra — itt és most — elsősorban az válik lényegessé, hogy Horváth János az *ember* és *polgár* szembenállását a „magánember erkölcsi kötöttségének” és a „hazafi sokszor fogadott kötelezettségének” összeütközéseként, azaz a magánélet s a forradalmári küldetésteljesítés kollíziójaként értelmezi.⁵ S úgy tűnik: korántsem alaptalanul. Mert valóban, e konfliktus többnyire — s leginkább szembezőkően — a privát lét (az érzelmi bensőség jellemezte intim-szféra) és a maximális áldozatvállalásra, az elkülönült magánélet megszüntetésére készítő társadalmi cselekvés érdekkörének szembefordulásában *jelenik meg*. De mindenekelőtt amaz értelemben, hogy a lényeg — valamilyen konkrét formában — *mindig megjelenik*. S egy újabb összefüggésre utalva, hozzáfűz-

³ A továbbiakban e két fogalom, a mögötte rejlő eszmények, értékek és törekvések ellentmondásos kapcsolatát értelmezzük. Vizsgálódási körünkön kívül marad tehát e kategóriák kialakulásának története, alkalmazásuk filológiai háttere. Tájékozódásunk kronológiai határait jobbra a forradalom és szabadságharc periódusára szűkítjük. Az *ember* és *polgár* különbsége, érdekellentéte ugyanis ekkor válik *megélt* konfliktussá. Az ideológiai előzmények — természetesen — már a korábbi pályaszakaszokban megjelennek, párhuzamosan az élet- és magatartás-eszmények kikristályosodásával.

⁴ *Petőfi Sándor* Bp. 1922.

⁵ I. m. 474.

hetjük: e közvetlen élettényekben, sokoldalúan meghatározott konkrét helyzetekben általánosabb tendenciák tükröződnek. Bennük a valóság kihívásaira érzékenyen reagáló és viszonyait öntudatosan alakító egyéniség modellérvényű sajátosságai is kirajzolódnak. Horváth János konklúziója tehát gondolatmenetünknek, elvontabb közelítésmódunknak csupán kiindulópontja lehet.

Az *ember és polgár* rendszeres megkülönböztetésében – egyelőre a legáltalánosabban fogalmazva – az ellentmondásos társadalmi valósághoz (s követelményeihez) fűződő kettős viszony fejeződik ki. Más szavakkal: a történelmi változás, a forradalmári társadalom-alakítás objektív szükségleteinek és a cselekvő szubjektum összetett igényrendszerének megélt *antinomikusságára* Petőfi e kettősség – korábban még inkább spontán, később mind tudatosabbá váló – hangsúlyozásával válaszolt. Kikristályosodott helyzettudatának azt a fölismerését hirdetve, hogy – mai fogalmakkal értelmezve – a társadalmi haladás (historikusan meghatározott alkatú) forradalmári szolgálata és az egyéniség (történelmileg ugyancsak körülhatárolt esélyű) kiteljesítése, az önmegvalósítás elemi szükséglete *nem esik maradéktalanul egybe*. Sőt, e két, objektív értékeket rejtő törekvés Petőfinél – mint látni fogjuk: szükségképp – *ki is zárja* olykor egymást. A személyiség így törvényszerűen szakad ketté, a mindennapok valóságában és az eszményekben egyaránt.

A szkizist jelölő fogalmak – az „homme” és a „citoyen” – az európai felvilágosodás és a francia forradalom ideológiájának kategóriatárából származnak. De a költő alkalmazásában szuverén jelentést kapnak, hiszen különös tartalmukat és kapcsolatuk módját a hazai viszonyok sajátosságai alakítják. E fogalmak ugyanakkor *ideologikus absztrakció* szülöttei. Vagyis: jelentés-tartományuk valamennyi részlete – az eszmék mozgásának relatív önállósága folytán – nem vezethető le közvetlenül az elmaradott, de épp a forradalom és szabadságharc küzdelmeiben hátrányát csökkentő magyar fejlődés emberi lehetőségei-

ből. A világnézeti általánosítások vizsgálata ezt — a sematikus megfeleltetések elkerülése végett — sosem feledheti. (Noha tudjuk: a reformkori Magyarországon — a polgárosodás megkésettisége és ellentmondásossága következtében — még és már időszerű célok és eszmények rendkívül széles skálája bontakozhatott ki úgy, hogy a társadalmi valóságban volt reális fedezete.)⁶ Magától értetődik továbbá, hogy az *ember* és *polgár* kategóriájával jelzett kötődések, vágyak és törekvések együttesen képviselik az egyéniség teljességét. Erkölcsiségét pedig egymáshoz való viszonyuk is minősíti. Így pusztán metodikai szempontok követelik, hogy előbb külön-külön, kölcsönhatásaikból kiszakítva értelmezzük a személyiség e két oldalát. A magánvaló adalékoktól a számunkra való tanulságokhoz közeledve.

A *polgár* tehát a politikai közösségben tevékenykedő Ént jelöli, az egyéniséget a kollektíva tagjaként, társadalmi eszmények — ügyek — elkötelezettjeként manifesztálja. S ekként Petőfi specifikus fogalomhasználatában a *polgár*: a *forradalmár* és (vele elválaszthatatlanul, a történelmi helyzet lényegi szükségleteképp összefonódva) a *hazafi* sajátos szempontból, a cselekvő szubjektum felől közelített ekvivalense is. Mert fölismerve és megszüntethetőnek ítelve a milliók szenvedését és megaláztatását, a feudális társadalom igazságtalanságát, a *polgár* egyedüli méltó, maradéktalan tisztességgű küldetését az elnyomottak — a nép — ügyével való teljes azonosulásban látja. Célja a történelmi haladás, a „világsszellem” fokozatos előrelépésének maximális önzetlenségű szolgálata — a társadalmi

⁶Pándi Pál — például — meggyőzően, hatalmas apparátussal bizonyította, hogy a kor ideológiai tudatát milyen sokoldalúan befolyásolták az „új-szociális” eszmék, melyek már a kibomló polgári társadalom antagonizmusainak — utópikus — föloldására törekednek (*„Kísértetjárás” Magyarországon* Bp. 1972.) Hazai jelentkezésük arra az objektív folyamatra is utal, hogy a polgárosodás már kezdeti stádiumaiban létrehívja önnön meghaladásának történelmi szükségletét.

viszonyok radikális átalakításával. Célja és reménye egy embe-
ribb holnap feltételeinek megteremtése, az „átalános boldog-
ság” majdani világának mielőbbi elérése.. A *polgár* tehát mindig
mások – a vállalt közösség egészének – sorsában van involvál-
va, a jelen megváltoztatásával kiváltképp a jövőnek él. S ez a
hivatás, *Az apostol* emlékezetes sorainak tanúságaként, a
személyiség könyörtelen – s állandó – homogenizációját,
vagyis a *más* irányú vágyak és törekvések teljes elfojtását köve-
teli, *ezt követelné*:

Viseld békén a rideg életet;
Tégy *másokat* boldoggá, ha lehet,
S maradj *magad* boldogtalan.
Légy föld, amely gabonát terem,
Hogy *mások* learassák;
Légy lámpa, mely míg *másoknak* világít,
Tulajdon életét fogyasztja el.

(magunk kiemelése)

Ezt, az öncsonkító *aszkézis*, a „rideg élet” programszerű
vállalását igényli-parancsolja a polgárlét – belső lényegéből
fakadó – esélyeinek következetes kiteljesítése. S ezzel szükség-
képp együtt: a küzdelemre sarkalló társadalmi eszmények ki-
zárólagos, tehát *fanatikus* képviselését. Szilveszter magatartása
– midőn a *polgár* hegemonná válik benne – híven példázza ezt
a félelmetes és tragikus következményekhez vezető elvakult-
ságot. (Nyilvánvaló számunkra, hogy a Szilveszter képviselte
forradalmártípus, a küzdelemre sarkalló helyzetek – ezáltal a
cselekvésmód, a választási lehetőségek – különbségeiből faka-
dóan, *nem azonos* a Petőfiével. De az *ember* és *polgár* szem-
benállásának jelentéssíkjai a költő személyes élményeken ala-
puló eszményeit tükrözik. E fogalmak tartalma – ha elvonat-
koztatunk a műben megelevenedő szélsőséges szituációtól – itt
is épp az, mint a kései versek világában. *Az apostol* főhőse,

miként erre már Horváth János utalt, e „békétlen kettősség” tekintetében: romantikusan végletesített hasonmás.⁷

Szilveszter idevágó gondolatai, emóciói, választásának eszmei alapjai – Petőfi ideológiáját sejtetvén – elemzett kérdéskörünk nem mellőzhető tanulságait nyújtják. A *polgár* e rigórus, életidegen követelése azonban – distancia nélkül, szívvel-lélekkel – megvalósíthatatlan. Az ifjú Szilveszter szívének *természetes* „szomjúsága” ugyanis már önmagában jelzi másnemű – s korántsem lényegtelen – emberi igények cselekvésre készítő, tudatosult létezését. Híven tanúsítva, hogy a „rideg élet” elviselése csak elkerülhetetlen kompromisszum lehet. De a *vágyakat* hozzáidomítani akkor sem szabad, ha benne a forradalmári misszió végigvitelének egyik szükséges követelménye rejlik – sugalmazza Petőfi. És Szilveszter *valóban* nem törődik bele e kényszerbe: szembeszegülve hivatástudatának intésével, megkísérli önnön boldogságát kivíni, megpróbálja – *szükségszerű* illúziók talajáról – küldetése és személyes élete érdekeit összeegyeztetni.⁸ Tudatos választásával, a korán jött forradalmár reményeinek megcsalattatásától elválaszthatatlanul, tragédiák sorozatát okozza. Petőfi *ennek ellenére* törvényszerűként és természetesként igazolja, s korántsem a vak elfogultság, hanem a tudatos – világnézeti alapozottságú – együttérzés gesztusaival övezi hőse végzetszerűnek tetsző döntését. Mert az ember – tudjuk – *nemcsak polgár* . . .

Petőfi szemléletében az individuum, mint *ember*, folyvást a tovatűnő jelen, az *itt és most* közvetlenségének világában törekszik reális lehetőségeinek és szárnyaló vágyainak mind teljesebb valóra váltására. A *polgár* – említettük – a jövőnek él, az elutasított, meghaladandó jelen számára mindenképp: küzdőtér. De az *ember* fel-feltörő és sürgető nosztalgiája sze-

⁷I. m. 481.

⁸Szilveszter törekvéseit, forradalmiságának sajátosságait részletesebben értelmeztük *Szilveszter antinómiái* c. dolgozatunkban (*Studia Litteraria* 1979. 83–101.)

rint: „minden óra, mit el nem vevék, / Egy elpazarlott örök üdvösség” (*Miért kísérsz . . .*). S egyik legszembeszökőbb igé- nye: az életértékek foglalatává magasodó, beteljesült szerelem – semmivel sem pótolható – boldogsága, a *Szeretlek, kedvesem!* intenzív feltétlensége és kizárólagossága, a másik emberben való maradéktalan föloldódás kivételes eufóriája.⁹ Amely mindig magában rejtí a mindennapokból való kiemelkedés esélyét, egy más – szebb és tisztább – életvitel mélyen humá- nus vágyát és reményét (vö. *Azokon a szép kék hegyeken túl . . .*). A *polgár* – saját boldogtalansága árán – az „átalános boldogságért” küzd. Az *ember*: kedvesének és ezáltal – s csak ezáltal – önnön boldogságáért. A *polgár* minden szenvedélye az eszményekből dedukált ügyre irányul. Az *emberé*: a konkrét Te ingenlésére. A szerelem megváltoztathatja – s többnyire meg is változtatja – az egyéniség más emberekhez való viszonyát, átrendezheti értékeit, fogékonyá tesz újabb eszmények befogadására – de mindez az Én és Te közvetlenségéből konstituálódik. Újra meg újra kiragad a hétköznapi megszokottságából, de sohasem szakít el az itt és most konkrétságától, hiszen magasba lendítő energiáját szüntelen belőle meríti. Földhözköttöttség és égbenjárás állandó kölcsönhatása: a szerelem természetének egyik – s számunkra a továbbiakban messzemenően funkcionális – sajátossága. Az „homme” övezetét nem csupán a szerelem alkotja. De a szerelem érdekköre az *ember* és *polgár* konfliktusának leggyakoribb kirobbantója. Mert a polgárlét törvényei épp ezt tagadják a legközvetlenebbül – s a legkíméletlenebb módon. Petőfi azonban teljességgel sohasem áldozza föl e kötődését, vágyaiban mint *értéket* őrzi, megtörve ezzel a *polgár* egyeduralmát. A szerelem jogainak lehetőségekhez szabott védelmezése így ideológiai szerepet is nyer.

⁹A *feltétlenség* és *kizárólagosság* fogalmát Lukács György alkalmazza a szerelem ismérveinek meghatározásakor (*Az esztétikum sajátossága* II. Bp. 1965. 558.)

A forradalmárrá vált *polgár* világa: a tiszta *nembeli* tevékenység szférája. Mert e cselekvés, legyen bármily ellentmondásos, a történelmi haladást, az *emberi lényeg* kibontakozásának – ugyancsak ellentmondásos – folyamatát szolgálja.¹⁰ A szerelmet egyik középponti értékévé emelő *ember* viszont – az „amour passion” főntebb említett kettős természete folytán – elválaszthatatlan a mindennapok világától, azaz a *partikularitáshoz* is kötődik. Mert a szerelem valamennyi létformája – Lukács György egyik középponti kategóriáját és meggyőződését idézve – két *egész ember* kapcsolatában lobban föl, beteljesülésének valódi közege pedig a relative elkülönült intimszféra.¹¹ Eredendő-fogantató bázisa és folytonos, nélkülözhetetlen fedezete tehát *mindig* a partikularitás. (Számunkra viszont ebből még nem következik Lukács György egyoldalú, sommás – sejtetően ideologikus hátterű – ítélete: a szerelem *lényege* a „partikularitás feltétlen, fenntartás nélküli igenlése”.¹² Igaz, a nembeliség és a partikularitás kölcsönhatásos kettősségének relevanciája az emberi létezés egészét átöleli, az innen közelített szerelem-értelmezés így vitathatatlanul képes valóságos tulajdonságok és tendenciák megragadására. Ugyanakkor e kategóriákkal – s épp általánosságuk miatt – nem bontható ki a szerelem különös, a partikularitás alapszerveivel már nem minősíthető jegyeket is fölmutató természetének teljessége, heterogén alkatú sajátosságainak összessége.) A szerelem tehát törvényszerűen készlet a mindennapok közvetlenségének, az intimszféra háborítatlanságának védelmezésére, spontán vagy tudatosult módon. Az *ember* és a *polgár* entitásának viszonya – ennyiben s egyfelől – a *tisztán* nembeli és a mindennapok közvetlenségéhez szorosan tapadó kötődé-

¹⁰ Az *Emberi lényeg* kategóriáját Márkus György – némely filozófiai-ideológiai vetületében vitatott – Marx-interpretációja nyomán alkalmazzuk (*Marxizmus és „atnropológia”* Bp. 1971.)

¹¹ I. m. 557–58.

¹² Uo.

sek összeütközéseként is értelmezhető. S e konfliktus-zóna közelebbi tartalmának megvilágítása a *polgár* nembeliségének tüzetesebb vizsgálatát igényli. Mert az itt rejlő érdekellentét előfeltevésszerűen optimális – azaz egyértelműen a nembeli tevékenység javára történő – feloldása ugyanis csak *látszólag* magától értetődő.

A polgárlét következetes teljesítése – „Az ember meghalt benne s él a polgár” – minden személyes érdek, minden partikuláris jellegű érzélem, hajlam, viszonyulás kiölését követeli. Pontosabban: elfojtását *mindannak*, ami nem közvetlenül kapcsolódik az *ügy*, az *Eszme* szolgálatához. De e mindenképp kegyetlen *szükséglet* fenntartások nélküli elfogadása és ki-elégítése többirányú s nem is lényegtelen veszélyforrást rejt. Mindenekelőtt: a hétköznapiok közvetlenségétől, a konkrét emberek életétől való radikálisan végletes – s potenciálisan mindig végzetes – elszakadáshoz vezet. S ennek pedig immansens következménye: a személyiség torzulása, zárt egyoldalúsága.

Tudjuk, az „ember egészévé” válás, vagyis minden tudatos nembeli tevékenység – a politikai cselekvéstől a művészet kiváltotta katarzisz átéléséig – az egyéniség célra irányított-ságát, *homogenizációját* feltételezi. Követelményszerűen érvényesül e kritérium a forradalmárok, az emberiség haladásáért küzdő történelmi személyiségek magatartásában és tetteiben. Mert *entuziazmus*, az általános célban való feloldódás, a feladatra összpontosító szenvedély nélkül – Hegel nevezetes megállapítása értelmében – semmiképp sem lehet történelmi méretű tettet véghezvinni.^{1 3} De fogalmazzunk inkább így: ilyen entuziaszták – ilyen emberek csoportjai – *is* szükségesek, szubjektív feltételként, ahhoz, hogy az objektív fejlődés érvényre juthasson. A mindennapokon való fölülelemkedés tehát nélkülözhetetlen, lényegi sajátossága a *polgár* küldetésének – Petőfi forradalmiságának – is. E kiválás konkrét módja

^{1 3} *Előadások a világtörténet filozófiájáról* Bp. 1966. 74.

és tartalma viszont történelmileg szigorúan meghatározott, az eddigi társadalomfejlődés minőségileg eltérő változatok, típusok sokaságát hívta létre.

A forradalmárrá érlelődött *polgár* nembelisége – legalábbis tendenciaszerűen – az *elvont enthuziazmusban* ölt testet, csaknem egyedüli reális történelmi lehetőségként.¹⁴ A nembeliséghez fűződő *tudatos* viszony e szükségképp ellentmondásos formája a polgári forradalmak legkövetkezetesebb harcosainak cselekedeteiben, ideológiájában és magatartásában objektívalódik. S kiteljesedett – klasszikus – példáját a jakobinus mentalitás nyújtja. Létrejöttének objektív történelmi fundamentumát a valóságos gazdasági-társadalmi-ember *fejlődés* és a fokozódó, mind totálisabbá váló *elidegenedés* átfogó antinómiája alkotja, mely már a megszülető és küzdelmeivel uralmára berendezkedő polgári világot és lénygszerűen jellemzi. S amelynek egyik – számunkra itt feltétlen kiemelkedő – sajátosságát a fiatal Marx ekképp értelmezi:

„Ahol a politikai állam elérte igazi kialakultságát, ott az ember nemcsak gondolatban, a tudatban, hanem a *valóságban*, az *életben* is kettős életet él, egy égit és egy földit, a *politikai közösségben* való életet, amelyben önmaga előtt *közösségi lénynek* számít, és a *polgári társadalomban* való életet, amelyben *magánemberként* tevékenykedik . . . Az ember a maga *legközelebbi* valóságában, a polgári társadalomban, profán lény. Itt, ahol önmaga és mások számára valóságos egyéniségnek számít, *nem-igaz* jelenség. Az államban ellenben, ahol az ember nembeli lénynek számít ott imaginárius tagja egy képzeletbeli szuverenitásnak, meg van fosztva a valóságos egyéni életétől és telítve van nem-valóságos általánossággal.”¹⁵

¹⁴ Az *elvont enthuziazmus* – számunkra *Kulcsfontosságú* – fogalmát Heller Ágnes értelmezésében szerepeltetjük. (*Az érzelmek elmélete*. Bp. 1978.)

¹⁵ A *zsidókérdéshez* MEM I. 356–57. Az idézett marx-i gondolatot értelmezi Lukács György a *Schiller elmélete a modern irodalomról* c. tanulmányában (in: *Goethe és kora* Bp. é. n.)

Vagyis a polgári forradalom harcba hívó eszményeit — szabadság, egyenlőség stb. — csak a társadalomtól, az emberek valóságos életétől elkülönült, az osztályérdekeket ezzel szolgáló politikai állam szférájában „válthatók valóra”, pusztán itt képviselhetők, s a tőke világában így mindössze elvont, teljességgel be nem váltható *lehetőségekként* léteznek. A „képzeletbeli szuverenitás” nevében küzdő, érette a legnagyobb áldozatot is vállaló citoyen-forradalmárok tehát törvényszerűen az Eszményekből merítik — kizárólag innen meríthetik — a harc végigviteléhez nélkülözhetetlen pátoszt, s az ideáikban is megjelenő nembeliséghez csak a mindennapok érdekhálózatát zárójelbe tevő *elvont entuziazmus* lendítőerejével képesek föl-emelkedni.

De nem feledhetjük: a feudalizmussal vagy az idegen elnyomással való leszámoláshoz épp olyan entuziaszták kellenek, akik — szükséges és szükségszerű illúzióként — bizonyosak abban, hogy halálmegvető bátorsággal vívott küzdelmük eredményeként valóban a teljes szabadság és egyenlőség, az ész és az erkölcs eszményi birodalma születik meg. S céljaik illuzórikussága, a remélt holnapot festő utópiáik ellenére, heroikus magatartásuk lényegi mozgatója elvitathatatlanul a nembeliséghez való tudatos — és messzemenően öntudatos — kapcsolódás. De e nembeliség kibontásának, a deklarált eszmények valóra válthatóságának történelmileg meghatározott korlátozottsága, érvényesítésük és képviseljük ebből fakadó absztrakt jellege objektív ellentmondások sorát hívja létre, melyek így a citoyen-forradalmárok magatartásideáljait — a személyiség övezetét — is át meg átszövik. Hiszen az elvont *Eszme* töretlen hűségű, a szubjektív moralitás csúcsait példázó vállalása tendenciájában szinte mindig *fanatizmus*hoz, az *askézis* életidegenségéhez vezet. A citoyen-entuziaszta így érzéketlenné és türelmetlenné válik az emberi hétköznapi örömei és gondjai iránt, mert az ügy szolgálatán kívül minden mást fölöslegesnek vagy mellékesnek ítél. Nem véletlen, hogy a jakobinus diktatúra egyben a szélsőséges intolerancia megteste-

sülése: az *Eszme* maradéktalan megvalósulását – merev etikai racionalizmussal – a mindennapok világán is számon kérte, így törvényszerűen el kellett jutnia a legvégtetesebb terror radikalizmusáig, a szabadságra való kényszerítés rousseau-i gondolatáig. A jakobinus magatartást elemző Hegel szerint a konkrét erkölcstől elszakadó „szubjektív erény, amely csupán az érzület alapján kormányoz, a legfélelmetesebb zsarnokságot hozza magával” (magunk kiemelése).¹⁶ – S mindezt saját szempontunkból értelmezve: aki szívesen fojtja el vágyait, hajlamait, a „természetét”, az – többnyire – mások személyes szükségletei, mások boldogságigénye iránt sem lesz toleráns. Vagy: „aki nem tud örülni, az lenézi mások örömeit, aki nem tudja élvezni az életet, az lenézi azokat, akik élvezni akarják”.¹⁷ De az eszme szolgálata – ismételjük – szükségszerűen a partikularitás érdekeinek kíméletlen visszafojtását követelte. A megszüntetett mindennapiság pedig közvetetten, de törvényszerűen érintkezik a „szabadság zsarnokságával”.

Petőfi „csaknem kirekesztőleges olvasmányának”, „mindennapi kenyerének” nevezte a francia forradalom történetét, „a világnak ez új evangéliomát”. Számára, miként ez közismert, a jakobinus mentalitás a forradalmi magatartást közvetítette. S természetesen, nem pusztá véletlen, és korántsem csupán a szubjektum függvényében magyarázható az, hogy egy alkotó vagy gondolkodó világnézetét kik, milyen eszmeáramlatok, ideológiai rendszerek formálják. E hatások befogadásának elsődleges közege, a politikai-ideológiai tudat ugyanis mindig – vélt vagy hiteles – *érdekeket* tükröz, s így a konkrét társadalmi valóság mozgásának lényegi vagy másodlagos tendenciáit fejezi ki (noha olykor elkerülhetetlenül ellentmondásosan, sőt: hamisan). A polgárosodó, a rendiség világát már szűknek ítéelő, tőle szenvedő rétegek érdekképviselője tehát szükségképp

¹⁶I. m. 739.

¹⁷Heller Ágnes: *Ludwig Feuerbach redivivus*, in: *Pertrévdzlatok az etika történetéből*, Bp. 1976. 368.

merítette önnön történelmi igazolását a francia forradalom példájából. A fölismert antagonizmusok megszüntetésének *feladattá* kristályosodó szándéka és az ideológia-teremtést segítő történelmi *tájékozódás* konzekvenciája – e kettő kölcsönhatásos egysége – a hazai viszonyok egyik reális lehetőségét és szükségletét mutatja. E hatás tényéből tehát semmiképp sem vonhatjuk le azt a Horváth János-i konklúziót, hogy Petőfi „forradalmi eszménye nem a nemzet talajából nőtt ki”.¹⁸ Mert az ebben megnyilvánuló – a nemzetet abszolút egységnek tekintő, ezért magától értetődően revolúcióellenes – szemlélet megfordítja a valóságos folyamatot. A *szuverén* forradalmi célok és magatartásezmények kialakításához a jakobinus világnézet *akkor* nyújtott továbbgondolható mintát Petőfi számára, amikor már – belső fejlődése, mély és sokoldalú empirikus élményei eredményeképp – ráébredt a magyar társadalmi viszonyok igazságtalanságára, fejlődésgátló antinómikusságára. A költő forradalmiságának különossége épp abból is fakad, hogy határozott meggyőződése, eszméinek és törekvéseinek rendszere „*a nemzet talajából nőtt ki*”.¹⁹

Petőfi tettei és eszményei – híven tehát a konkrét történelmi és társadalmi helyzet szükségletéhez – a polgári forradalmiság általános sajátosságait is megtestesítik. Aktív politikai cselekvésre, a gyorsan pergő események alakítására csak *e* típus némely törvényszerű meghatározottságát képviselve vállalkozhatott. Középponti eszményei (szabadság, boldogság, nép stb.) – például – legalább annyira absztraktak, mint jakobinus megfelelőik, de ezen elvontság a polgári forradalmiság objektív ismérve és feltétele. (Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy Petőfinél *e* kiemelt ideák *tartalmának* jelentékeny övezetei már messzemenően autonómok.) S azt sem ítélnéljük a példaállítás par excellence hatásának, hogy Petőfi végső célkitűzéseiben

¹⁸I. m. 441.

¹⁹Vö. Fekete Sándor: *Petőfi és a kommunizmus*, in: *Számadás az ünnepről*, Bp. 1975. 101.

más is szerepelt, mint amit a történelem végül valóra váltott. Mert ez az ellentmondás ugyancsak a *citoyen*-forradalmiság általános ontológiai vonása, egyben az ideológia önmozgásának, relatív függetlenségének eleven tanúbizonysága. Ugyanakkor – s számunkra itt ez a lényeges – a költő a maga sem tekintette ellentmondásmentesnek tevékenysége ama magatartásvonzatait, melyek a polgári forradalmiság általános tulajdonságait alkotják, feléljük közelítenek.

A klasszikus polgári forradalmárok elvont eszményeinek és céljainak, a belőlük fakadó cselekvésnek – tudjuk – törvényszerű magatartásbeli követelménye a fanatizmus, az askézis, a személyes élet igényeinek – s általában: a mindennapok partikuláris és „néma”, nem tudatosult nembeli mozzanatainak – egyoldalú és radikális meghaladása. Elkerülhetetlen következménye az egyéniség „elvonttá” válása, az a folyamat, melyben az Eszmék világának gazdagodását a személyiség elszegényedése kíséri. Petőfi – a *polgár* érdekköreit megvonva – elismeri és *tendenciaszerűen*, azaz a változó situációk igényeihez szabottan, vállalja is forradalmiságának e szükségletét. De teljességgel – robespierré-i vagy Saint-Just-i módon – sohasem azonosul vele, sőt: meg-megújuló kísérleteket tesz a polgárlét egyoldalúságának meghaladására. Folyvást – s egyre intenzívebben – hirdetve az elfojthatatlan vágyak különvéleményét. A jakobinus szemlélet a *citoyen* és *homme* azonosságát feltételezi, a kitűzött célok jogosultságának, megvalósíthatóságának ideologikus alátámasztásaként.²⁰ Petőfi viszont – csöndes rezignációval vagy kitörő fájdalommal – az eredendő különbségükre mutat rá. Természetellenesnek és így képtelenségnek ítélve az emberi hajlamok megszüntetését, a veszélyeztetett közvetlenség teljes – és fanatikus hittel való – feláldozását.

²⁰ Saint-Just műve, *A köztársasági intézményekről* ezt az identifikációt is sejteti, elveinek és elképzeléseinek kifejtésekor valójában ezt előfeltételezi.

Mert számára épp az a természetes, hogy az ember „nemcsak polgár . . .”

Az *ember* szférájának, feladhatatlan érdekeinek szüntelen jelenléte viszont jelentékenyen módosítja a polgárélet immanens esélyeinek kibontakozását. A mindennapok közvetlenségének védelmezése, az ebben megnyilvánuló mély és természetes *életszeretet* ugyanis már önmagában visszafogja – megváltoztatja – az elvont entuziazmus antinómiáinak érvényesülését; az érzelmi melegség, a szerelem elidegeníthetetlen emberközelsége oldja és dúsíja a *polgár* rideg nembeliségét.²¹ Petőfi – ellentétben az igazi citoyen entuziasztákkal – sohasem válik idegenné, otthontalanná a jelen, a való élet világában. S e konzekvenciákat sorolva, korántsem vitatjuk azt a kézenfekvően fölvethető érvet, hogy Petőfi azért érezte szűkösnek, olykor nyomasztóan egyoldalúnak a küldetésteljesítés nyújtotta önmegvalósítási lehetőséget, mert – véletlenül – a *polgár* cselekvésének, tényérésének időszaka egyben épp szerelme kiteljesedésének periódusa is. De ennek fordítottja számunkra ugyancsak igaz: azért őrizhette meg maradéktalanul a szerelem felé való nyitottságát, mivel nem elégítette ki eszményeinek rendületlen hűségű szolgálata. Azért törte meg újra s újra a polgárlét eszmeфанatizmushoz vezető egyeduralmát, mert úgy vélte, a forradalmári hivatás életének csupán *egyik* – noha domináns – részét alkothatja.

A szerelem, mint korábban említettük, mindenekelőtt az intimszférát uralja, természetéből fakadóan készlet tehát e létkör sértetlenségének megóvására. A kései költemények zaklatott világában e lényegi sajátossága és hivatása mind intenzívebbé válik. Mert a súlyos konfliktusok, gyötrő kudarcok ellenreakciójaként, a személyiség fenyegetett integritásának és folytonosságának védelmezéseként a szerelem – az általa teremtett „kis világ” – a vágyott emberi melegség, a nélkülo-

²¹ Ehhez társul amaz „életbizalom”, amelyet joggal hangsúlyoz Németh G. Béla (*Türelmetlen és késlekedő fél század*, Bp. 1971. 60.)

zött harmónia egyedüli birodalmává lényegül (vö. *Itt benn vagyok a férfikor nyarában...*). A „rideg valóság szigorú kezének” mind fojtogatóbb szorításában a biztonság és bizonyosság áhitott élményét sugározza, olyan menedéket, maradék oltalmat kínál, mely – Lukács György fogalmával – „archimédesi pontként” a gyötrelmek sorát is okozó küldetés-teljesítés személyes bázisát alkotja.²² S a magánszféra, a benne kibomló szerelem e mással nem helyettesíthető hivatását távolról sem becsüljük le azzal, hogy a partikularitás megnyilvánulásaként jellemezzük. Hiszen a partikularitás ezen övezetének és szerepének megszüntetése, minden sajnálat nélküli fölázdozása – így a polgárlét totális hegemoniája – a *dehumanizálódás* fokozott veszélyét rejti, rejtene magában.

De az *ember* szférája nem szűkíthető le az „amour passion” – bármennyire kitüntetett jelentőségű – világára. Jól körülhatárolható érdekköre – az idevonható kései költemények (pl. *Miért kísérsz...*, *A hegyek közt*, *A bokor a viharhoz*, *Mit daloltok még ti, jámbor költők?* stb.) tanúsága szerint – a sajátos értelmű *alkotást* és a *természetközelség* iránti nosztalgiaát is átfogja. Nyilvánvaló, hogy az alkotás, a „költészet istenének” vágyott szolgálata itt nem a líra agitatív-mozgósító, harcra buzdító funkciójának – s ezzel összhangban a váteszi, néptribuni attitűdök – kiteljesítését jelenti. Mert mindez a *polgár* küzdelmével is szoros, konfliktusmentes egységbe fonható. Az *ember* igényeiben és reményeiben élő poézis a „zavaros földi zajjal” szemben „tisza égi hangot” kíván megszólaltatni: e költészet a rendteremtés és gyönyörködtetés céljai szerint alakítaná ihletét, a létezés teljességének szépségeit, az egyetemesség távlatába emelt múltó pillanat vissza nem térő élményeit fejezné ki. Az *ember* számára kaotikusnak is tűnő valóságot a művészi komponálás öntudattal teremtett harmóniájával ellenpontosná, a líra amaz értékörző és humanitás-védő funkcióját bontaná ki, mely – *Balassitól József*

²²I. m. 559.

Attiláig – a legnagyobb költőink életművében kap küldetés-szerűen vállalt szerepet.

A *természet* pedig e költeményekben – egyéb szemantikai mezői mellett – a *természetes élet* szimbóluma is, olyan környezet, mely szembenáll a társadalommal, az általa nyújtott emberi lehetőségekkel.²³ S így – az *ember* terrénumának egészében – a szerelem hivatása sem redukálható a magánlét (főntebb elemzett) integritásvédő elkülönültségének fokozására, erősítésére: mást, többet is kifejez, mint a szeretett lény feltétlen igenlését. A *polgár* viszontagságos, a személyiség mereven egyoldalú kifejlődését engedélyező küzdelmei közepette az *ember* heterogén övezete – a szerelem, költészet és természet érintett dimenzióinak *ideológiává is emelt* kapcsolatrendszere – egy *teljesebb*, gazdag és harmonikus élet iránti vágyat sugároz. A jakobinus alkatú, elvont entuziazmusra sarkalló *polgárral* tehát a goethei értelmezéshez közelítő „komplett ember” ideája áll szemben – ha e konfrontációt a legelvontabban kívánjuk jellemezni.²⁴ S e teljességeszményt Petőfi olyan alapértéknek tekinti, mely *méltó* módon válhat a *polgár* heroikus küldetésének – jobbára vágyakban élő, idekényszerülő – eleven opponensévé. Ez az eszmény pedig – mégha maradéktalan megvalósulásában a jövőt feltételezi is – nem lehet elvont (e szó általunk alkalmazott jelentésében), mert mindig a konkrét ember konkrét szükségleteit fejezi ki, belőlük absztrahálódik: szerelem, alkotás, a világ felé való nyitottság, önmagunk harmonikus kiművelése. Az individuum sokoldalú kifejllesztésének – a reneszánsz és a felvilágosodás

²³ A természet e funkciója Csokonai lírájával villant föl fontos párhuzamokat. S *épp az ember és polgár* vonatkozásában: *A tihanyi ekhóhoz*.

²⁴ A *Wilhelm Meister tanulóévei* c. műve – például – *épp a teljes ember* eszményét és valóra váltásának útját, lehetőségét állítja középpontba. (Vö. Lukács György: *Meister Vilmos tanulóévei*, in: *Goethe és kora*.)

ideológiájában, törekvéseiben is tükröződő – igénye, e formájában, ugyancsak a polgári evolúció terméke, az *univerzalitás* nembeliségének egyik megtestesítőjeként. Petőfi így az *ember* övezetében is – közvetve bár – a *nembeli értékfejlődés* objektív folyamatát képviseli: a minden kvalitását kibontani vágyó, lehetőségeit maximálisan kiteljesítő, a közönyös létben otthont teremtő személyiséget.

Petőfi – mint *ember és polgár* – ugyanakkor világosan látja, hogy e lenyűgöző teljesség, legalábbis az eszmékben kirajzolódó alakjában, még elérhetetlen. Hiszen megvalósítása eleve nemcsak a szubjektum szándékainak, hanem a társadalmi viszonyokból fakadó objektív lehetőségek függvénye is. S Petőfi szerint a tágabb értelemben vett *jelen* – az emberi esélyek nézőszögéből tekintve – a kényszerű és súlyos „meghasonlottság” birodalma, melyben az egyénnek és közösségnek egyaránt a szárnyaló ideák és a sivár valóság szakadécai között kell vergődnie.²⁵ Szigorú – ideologikus tartalmú – kritikájában az a mélyen hiteles felismerés rejlik, hogy életének, tevékenységének közege, a feudális kötöttségekkel teli magyar társadalom csak felette töredékes esélyeket nyújthat a polgárosuló egyén kvalitásainak méltó érvényesítésére, cselekvő kiteljesítésére. (Petőfi idézett-értelmezett társadalomkritikája 1847-ben született, a meghatározott körű képességeket igénylő-kifejlesztő forradalmi cselekvés bár jelentősen módosítja, mégsem hatálytalanítja a költő korábbi ítéletét. Mert e tevékenységmód – miként épp az *ember és polgár* konfliktusa jelzi – más, távolról sem lényegtelen szükségleteket eleve nem elégíthet ki. Mert az individuális képességek egész körének érvényesülését akadályozza.) A *jelen* tehát az elképzelhető, hiszen a szubjektum vágyaiban már létező emberi lehetőségeknek mindössze töredékét kínálja, s e tekintetben a költő számára a forradalom sem egyéb, mint – csupán – ígérete,

²⁵ A meghasonlottság élményére az *Előszó az Összes Költeményekhez* c. írása alapján utalunk.

történelmi *eszköze* egy szabadabb és boldogabb holnapnak. Egy olyan jövődönnek, melyben az öntudatos személyiség nem válik *törvényszerűen* meghasonlottá. Amelyben ugyanis *természetes lehetőség* nyílik a teljes élet értékeszményének valóra váltására.

De Petőfi szemléletében a kritika, az elutasítás a jelenhez fűződő viszonynak csak *egyik* oldalát alkotja. Mert kietlensége ellenére mégis *ez* az a világ — az itt és most világa —, melyben meg *kell* kísérlni legalább a boldogság maradék reményeinek beváltását — az *ember* érdekövei egyrészt ezt sugalmazzák. S a boldogságellenesnek tekintett társadalomban az *ember* törekvései szükségképp az elkülönült magánszférában jelennek meg. Ezért alakulhat ki az a *látszat*, hogy az *ember* és *polgár* szembenállásának lényege — s nem pusztán megnyilvánítója — a privát élet és a forradalmári cselekvés érdekellentéte.²⁶ Petőfi tisztában van viszont e szféra kiszolgáltatottságával, a „kis világ” társadalmi meghatározottságával, az ide menekített értékek veszendőségével. Az igényeit mementőszerűen hirdető *ember* folytonos — és perdöntő — jelenbeli élménye tehát, hogy társadalmi szabadság nélkül nincs — nem is lehet — igazi személyes boldogság. A boldogságra való törekvés így elválaszthatatlan a szabadság kiküzdésétől. Az *ember* mélyebb és perspektivikus érdekei itt találkozhatnak a *polgár* céljaival. A valóság és lehetőség szakadéka, a „meggyilkolt remények” elviselhetetlensége a humanizált élet feltételeiért — azaz egy igazságos társadalomért — vívandó harcba szólít. A *szabadság-szerelem* megfontolt hierarchiája — más motívumok sora mellett — azért diadalmaskodhat az *ember* (nem feledett) szükségletein, mert a küzdelem majdani teljesebb kielégítésükért is folyik, valójában ezt a célt szolgálja — közösségi méretekben. Ez a sorrend azonban, mely a polgárlét preferenciáját jelenti, nem időtlen és már a jelenben sem feltétlen érvényességű — ezt mutatja az *ember* és *polgár* kettőssége.

²⁶ Vö. Horváth János: i. m. 474.

Nyilvánvaló, hogy *e* premisszákból korántsem vezethető le a költő forradalmiságának, cselekvésének teljes, összetett indítékrendszere, hiszen a *mások* fájdalmának, a nép fölismert megalázottságának elsődlegesen mozgósító ereje, a „nagy lélek” – végtelen önzetlenségű – radikális-plebejus elkötelezettségének lényegi övezete jobbra kívül esik *e* következtetéseoron. Az egyéniség *emberi* inspirációinak kizárólagossá tétele, a csupán belőle levezetett közösségi cselekvés ahhoz a – messzemenően hamis – konklúzióhoz közelítene, hogy a költő forradalmárráérését, a *polgár* nembeli tevékenységét valami féle sivar „értelmes önzés” motiválja. Előbbi következtetéseink *e* korlátozottsága azonban nem módosítja eredendő meggyőződésünket: az értékeket rejtő emberi vágyak és törekvések intenzíven befolyásolják a forradalmár ideológiáját és magatartását, cselekvésre is sarkallnak. S az előttünk föltáruló kettősség Petőfi öntörvényű – a történelmi helyzet leginkább előremutató sajátosságait és esélyeit reprezentáló – forradalmiságának egyik *karakterspecifikus* vonása.

Az *ember* és *polgár* kölcsönhatásából is egyértelműen levezethető viszont az, hogy Petőfi – ellentétben a jakobinus típusú forradalmárokkal és gyökeresen különbözve mindenfajta anarchikus-terrorisztikus társadalomalakítás képviselőitől – kétféleképp viszonyul az *erőszakhoz*.²⁷ Elkerülhetetlennek ítéli – „Átalakulásunk mindenestre vérbe fog kerülni” –, nem fél tőle, sőt másokat is az ellenséggel szembeni könyörtelenségre buzdít: „A tíz parancsolatból csak egyet tarts meg, annak az egy parancsolatnak is csak egyetlen szavát, azt, hogy ’ölj!’, mert ha nem te ölsz, téged ölnek.” S *e* kegyetlen egyszerűségű felszólítás a történelmi helyzet valóban *elemi* szükségletét közvetíti, az ennek megfelelő élességgel felvillantott alternatíva pedig – ölj *vagy* téged ölnek meg – az erőszak feltétlen jogosultságának, megfellebbezhetetlen követelményé

²⁷ E témát érinti Fekete Sándor is *Petőfi jakobinusai* c. tanulmányában (in: *Számadás az ünnepről* 75–77.)

emelésének ultima ratiója. Egy emberibb jövődő ígéretei – Petőfi megéli e vívódásokra készítő történelmi ellentmondást – csak tengernyi szenvedést okozó küzdelmekben válthatók be. De ezt a harcot, más esély nem lévén, mindenképp vállalni kell – Berzsenyi maximaserű gondolata így Petőfi meggyőződésének erkölcsi vetületét is jellemezheti: „az kegyetlen, / Aki szelíd, mikor ölni szentség”. *Ugyanakkor* elborzad a pusztulás-pusztítás láttán, s mind szilárdabbá váló nézete szerint arra kell törekedni, hogy a remélt döntő társadalmi fordulat „minél kevesebb vérbe kerüljön”. Magatartását tehát amaz „egyidejű tudás” is irányítja, mely nem tűri a fölösleges vérontást, az értelmetlen áldozatot. Amelytől – e forradalmiság messzemenően *paradigmatikus* vonásaként – idegen a megtorlás kegyetlensége.²⁸

Petőfi magatartásának, elveinek és törekvéseinek elemzett kettőssége – az *eszméletörténeti* háttér aspektusából – a polgári fejlődés kimagasló jelentőségű hagyományöveit szembesíti. Mindenekelőtt: a felvilágosodás (a szentimentalizmus) – középponti értéket képviselő – *teljességeszményét* és a *jakobinus forradalmiság* továbbvihető princípiumait vonja öntörvényű, szükségképp ellentmondásos egységbe. Termékenyen kölcsönhatásos konfrontációjukkal Petőfi világnézete mindkettő jellegzetes egyoldalúságának *meghaladására* tesz kísérletet. A kibontakozó eredmény objektív lehetőségeinek csúcseit hódítja meg, előremutató tanulságok sorát kínálja. Az összefüggéseikből sarjadó, *minőségileg új* célok és eszmények szervesen illeszkednek a forradalmi ideológia – a világgép – más övezeteihez, rendszerük egészéhez. A citoyen-entuziasmus ridegségével, a személyes vágyak, alapvető értékek iránti veszedelmes közönyével szemben Petőfi az életszeretetet, a belőle is fakadó teljességigényt hirdeti. S ezzel az „aufkléristák” – kiváltképp Diderot és Goethe által kifejtett – esz-

²⁸ Az „egyidejű tudás” fogalmát Ancsel Éva tanulmánya nyomán alkalmazzuk (*A történelem hallgatása*, Világosság, 1978. 11.)

ményeit viszi tovább, ennyiben ahhoz a centrális szerepű fejlődésvonalhoz kapcsolódik, amely a reneszánszból – közvetett előzményeiben még távolabbról – indulva, a felvilágosodáson át egészen napjainkig ível, és e folytonosság őrzése a jövőben is: *feladat*. (Nagyszabású tanulmánykötetének már a címével – *Werthertől Szilveszterig* – Sőtér István épp e haladás irányára, lényegi csomópontjaira utal, benünket a nembeli értékevolúció egyik jelentékeny európai útjára, Petőfi életművének ilyen értelmű reprezentativitására is figyelmeztet.)²⁹ A költő privát céljait, forradalmi törekvéseit befolyásoló vágyait nem a Saint-Just-i eszmefanatikus életvitel vonzza és irányítja, hanem – mutatis mutandis – a hivatásteljesítés és életélvezet amaz egysége, melyet például – lehetőségeihez szabottan – Diderot teremtett meg.³⁰ (S amelyet a francia forradalom legendás hírű alakjai közül leginkább a tragikus sorsú *Camille Desmoulins* képviselt.) De a felvilágosodás teljességideája többnyire csak elvont esély marad, s amikor *kivételesen* megvalósítható, törvényszerűen *arisztokratikussá* válik, miként ezt Goethe életének példája mutatja. Petőfi plebejus forradalmi demokratizmusa az egész nép életének humanizálását követeli. Azt, hogy e szép esély – majdan – mindenki számára reálissá szélesedjen. De evégett – a felvilágosodás reformizmusával szemben – a jakobinusok forradalmi örökségét kell vállalni.

Petőfi világnézetében – kettős kötöttsége folytán – olyan antinómiák és dilemmák oldódnak föl, amelyek a felvilágosodásban vagy a jakobinus szemléletben objektíve meghaladhatatlanok.

²⁹ *Werthertől Szilveszterig*, Bp. 1976.

³⁰ Vö. Diderot: *Rameau unokaöccse* Bp. 1958.

FORUM

MŰVELŐDÉS A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

KOSÁRY DOMOKOS KÖNYVÉRŐL

Külön öröm a jószándékú, építő kritikus számára, ha valamely új tudományos mű nem csupán a maga egyedi mivoltában, tartalmi súlyában jelent új értéket, szakmai gyarapodást, de túl ezen, jelzi egyben az illető szakma (jelen esetben a magyar történetírás) pozitív irányban való fejlődését is. Tudnivaló, hogy ez nem könnyű dolog, hiszen – éppen történelmi-társadalmi tudományokban – a marxizmus követelménye olyan magasra helyezett mérce, melyet már nagyon sokan „leverték”, hol jobbról, hol balról futva neki a magasságnak. Biztos, hogy a neves szerző, valamivel bőbeszédűbb előszóban, mind a „Habent sua fata libelli,” mind a „Historia calamitatum mearum” címei jegyében érdekes és fontos dolgokat mondhatott volna el a jobb megértés kedvéért -- de ez már a 20., nem pedig a 18. század művelődéstörténetének illetékessége alá tartozik.

Helyette a kritikusnak kell elmondania azt, ami e mű érdemeinek és hibáinak objektív értékeléséhez szükséges, túl magán a szövegen, amely végső soron önmagáért áll helyt. Kosáry műve, lévén művelődéstörténet, a maga nemében, a maga műfajában hiánycikk. Ismeretes, hogy legújabbkori történetírásunkban a kultúrhistoria nem tartozott a népszerű, intenzíven művelt és támogatott műfajok közé.

A felszabadulással kezdődő forradalmi változások, a radikális politikai és gazdasági változások logikus módon hoztak létre a kulturális életben is olyan változásokat, melyeket olyan erős ideológiai kötésű tudománynak, mint a történetírás – az

átlagosnál nagyobb mértékben kellett követnie. Természetes tehát, hogy a felszabadulás után a történeti tudományoknak az az ága került leghamarabb előtérbe, majd túlsúlyba, amely tárgyi és ideológiai szempontból eleve legszélesebb fronton érintkezett a materialista történetfelfogással: a gazdaságtörténet. Ugyanezen indokokból következett viszont a megfordított folyamat is, hogy ti. a művelődéstörténet, eszmetörténet, pszichológia stb. valósággal anathéma alá került, hiszen több, mint gyanús rokonságban állt a levitézlett fasiszta rendszer uralkodó történelemfelfogásával, az ún. szellemtörténettel (amely tudvalevőleg antimaterialista módon a szellemi tényezőkből vélte levezethetőnek a társadalmi mozgás, fejlődés más tényezőit). Közvetlenül a felszabadulás után ez a „kiátkozás” oly mértékű volt, hogy a politikai- és gazdaságtörténet monopolhelyzete szinte elnyeléssel fenyegette a történeti diszciplínák összes többi ágát, együtt a többi társadalomtudomány (szociológia, pszichológia stb.) kellő művelésével. Végül is magának a tudományok fejlődéséért felelős Akadémiának kellett vállalnia a népszerűtlen feladatot, hogy felhívja a figyelmet az egyoldalú fejlődés tudományos és politikai veszélyeire: az 50-es évek eleitől kezdve a Filozófiai és történeti tudományok Osztálya, bár halk és általánosító formával tompított módon – egyre sűrűbben veti fel a „szubjektív tényezők objektív társadalmi fontosságának” kérdését. És bár a helyes felismerések térhódítása jóval lassúbb és nehezebb, mint a téves koncepcióké – mégis egyre inkább szóhoz jutottak az elhanyagolt diszciplínák, s ma már ott tartunk, hogy az egykor exkommunikált művelődéstörténet nem csupán szalonképes lett, de egyenest divatcikké vált – ami persze magában rejti a felhígulás veszélyét, hiszen a kultúrhistoria nagyon munkáigényes diszciplína, melynek eredményes művelése több területről származó igen sok részismeretet kíván (vagyis az egyre többet emlegetett interdiszciplinaritást), ugyanakkor megkívánja a számos és heterogén „centrifugális” részlet együttlátásának, a szintézisnek a képességét is. Ez pedig még ritkább történetírói

erény, mint a szakma másik alapkövetelménye: a korszakra jellemző tények gazdag és elmélyült ismerete.

Ebben az összefüggésben mérhető le Kosáry Domokos könyvének igazi jelentősége: mint első monografikus terméke a végre mégis megszületett magyar művelődéstörténetnek. Növeli a mű jelentőségét, hogy a készülő marxista *Magyarország története* 18. századi kötetének részeként készült el. Mivel azonban ennek a demokratikus történeti szintézisnek az elkészülése igen nagy vállalkozás: a mű egésze csak évek múlva fog elkészülni, hiszen mindezideig csak három kötete jelent meg. A készülő nagy kollektív munkának is hasznára lesz, hogy Kosáry ezzel az önálló, monográfiával is felérő kötettel most kiugrott a sorból, hiszen egyrészt égető szükségletet elégít legalább részben ki, másrészt művének fogadtatása, kritikai visszhangja komoly tanulságokat jelenthet a szintézisnek még ezután megjelenendő kötetei számára. Olyan tanulságokat, melyeket az ugyancsak most és ugyancsak nagy nehézségek közt készülő Irodalomtörténet második, javított kiadásának szerkesztői és szerzői is nagyon jól fognak hasznosítani.

A könyv legnagyobb értéke az a páratlan gazdagság, amely Kosáry fölényes birtokában van, amely előtt barátnak, ellenfélnek egyaránt tisztelettel kell meghajolnia, mert az adatoknak, tényeknek, összefüggéseknek ez a gazdagsága nem egyszerűen a régimódi adatgyűjtő szorgalom (egyébként önmagában sem megvetendő) eredménye, hanem egy kutatói szenvedélyben megalkotott életmű kézzel fogható dokumentuma. Aki valaha megpróbált a 18. századi magyar műveltség írásbeli vagy egyéb dokumentumaihoz közelebb férkőzni, megküzdeni a jórészt latin nyelvű, tartalmukban legtöbbször teológiai ötvözetű, bár tudományos szándékú műveknek sokszor igen kevés, de ilyen vagy amolyan irányban legtöbbször konformista mondanivalóját megismerni – csak az tudja igazában értékelni azt, hogy: íme valaki, aki tényleg elolvasta a 18. század magyar irodalmát és a század magyar műveltségére vonatkozó *teljes(!)* irodalmat. Ez nem csupán mint teljesítmény, mint eredmény

kivételes, de túl ezen, mint metodikai, tudományetikai példamutatás is fölöttébb aktuális, különösen a fiatal, ambiciózus kutatók számára. Furcsa paradoxája ugyanis napjaink tudományos közéletének, hogy folytonosan panaszkodunk az „információ-robbanás” okozta nehézségekre, de ugyanakkor nem használjuk fel, nem foglaljuk kritikai szintézisbe a téma, vagy a szakma újabb eredményeit: a téma új kutatói nem építenek a már meglevő eredményekre, sőt nemegyszer rosszul megírják azt, amit előttük mások már sokkal jobban megírtak.

Ez a veszély Kosáry munkamódszerét nem fenyegeti. Sőt: az az imponáló gond, amellyel a magyar 18. század direkt és másodlagos irodalmát emberileg lehetséges és kritikailag elérhető teljességgel egybegyűjti és egybefoglalja – magas és ritka tudományos etikára vall és túlzás nélkül tiszteletre méltónak nevezhető.

Persze az így összegyűlő nagy értékű művelődéstörténeti „anyag” csak tovahömpölygő áradat maradna, ha nem fognák szilárd, világos, a laikus által is áttekinthető pontok közé valamely logikus kategóriarendszer koordinátái. Ezek persze nem lehetnek a történetfilozófiai spekuláció ódon vagy akár divatos fogalmi fikciói, hanem csakis olyan kategóriák, melyeknek hitelességét, adekvát voltát a kultúra életében valóban meglevő vonatkozási és vonatkoztatási rendszerek reális létezése igazolja. Kosáry a maga kultúra-koncepcióját (amelytől művének a szerkezete nagymértékben függ) nem hosszas fejtegetésekkel vezeti be, hanem ezt részben a filozófusokra bízva (kissé nagyvonalúan), részben saját művének hatalmas bizonyíték tömegére, jogosan gondolván, hogy akit ennyi érv nem győz meg, avval nem érdemes elméleti vitát folytatni.

A könyv szerkezetét átfogó alapfogalom „a 18. század”. Bátran mondhatná egy fogalmi pontosságot követelő kritikus, hogy az évszázad nem művelődéstörténeti, hanem naptári fogalom. A kollektív munkával készülő szintézisekkel együttjáró kellemetlen, de – úgy látszik – nélkülözhetetlen periodizációs viták azt mutatják, hogy a periodizáció kérdése mögött súlyos

történetfilozófiai, sőt ideológiai és politikai problémák várnak még megoldásra. Ezeknek tisztázásáig az óvatosabb történészek, akár féltékenységből, akár igényességből, megmaradnak a semlegesebb naptári felfogás mellett, már csak azért is, hogy elkerüljék az átlag-szellemtörténészeknek azt a tipikus hibáját (amit egyébként maga Horváth János is bírált), hogy a történelmi folyamat egy-egy jellegzetes, de nem általánosan meghatározó tartalmi elemét teszik meg az egész korszak nevének. A neutrális, naptári korszakjelölésre jellemző tény, hogy a polgári nyugat-európai történetírásnak két olyan tekintélyes szakfolyóirata is van, amely címként megelégszik egy-egy század nevével. (A francia „XVIIe Siècle” és az angol „XVIIIth Century Studies.”)

Ha Kosáry könyvének címe kelthetné is ezzel kapcsolatban azt a gyanút, hogy a szerző is beleesik abba a hibába, amit történet- és irodalomtörténetírásunk hagyományos és nehezen gyógyuló „filozófiátlanságának” szoktunk nevezni: művének tartalma és szerkezete azt mutatja, hogy nem erről van szó, hanem arról a filozófiai szempontból nagyon is indokolt metodológiai állásponttól, hogy a „*principia non sunt praeter necessitatem multiplicanda*”, vagyis nem szükséges az elméletek számát szaporítani, különösen ma, mikor az erre elsősorban hivatott filozófusok maguk is bizonytalanságban leledznek, többek között éppen a történetfilozófia alapkérdéseiben.

Kosáry jól tudja, hogy a 18. század üres naptári keret marad akkor, ha nem jellemzi valamiképpen azokat a kulturális „tartalmakat”, melyek ezt a keretet a maguk kultúrhistoriai valóságával kitöltik. Mivel nem politikai történetet ír és a gazdasági-társadalmi alaphoz való kötődés közelmúlt szektás túlzásait is módszeresen, tudatosan el kívánja kerülni: leginkább elfogadhatónak azt találja, hogy két *kultúrhistoriai* kategóriával jellemzi a század első és második felének műveltségét. Ez a két kategória a *barokk* és a *felvilágosodás*. Az egyik művészettörténeti stílusváltozat, a másik alapvető eszmetörténeti kategória, a magyar történelem naptári adataival kifejezve:

1711–1750 és 1750–1790. Mikor úgy látjuk, hogy Kosáry itt egy eszmeáramlatot vagy egyenest egy művészi stílusirányzatot tesz meg egy-egy egész történelmi korszak névadójának: ne siessen a kritikus annak gyors és olcsó metodológiai „leleplezésével”, hogy íme: itt a szellemtörténet klasszikus iskola-példája, mikor a történész szellemi tényezőkből, a kulturális felépítmény ilyen vagy olyan részeiből „vezeti le” egy korszak teljes történelmi egészét.

Ilyen olcsó támadási felületet nem nyújt Kosáry a mégoly „éber” kritikuskak sem. Míg ugyanis – mint erre már céloztunk – bölcs óvatossággal elkerüli a történetfilozófiai-metodológiai-ideológiai vitákat és nem kívánja történész létére és egymaga elvégezni azt az igen igényes munkát, amelyet filozófusainknak kellett volna már réges-régen elvégezniök: annyit mégis vállal, hogy az ún. szellemtörténetnek itt szereplő típushibáját tudatosan megtagadja és önmagától – joggal – elhárítja. Amennyire helyes is ez önmagában, annyira helytelen (s ez legyen első kritikai megjegyzésünk Kosáryval szemben) a típushibát (ld. 78. és 648.) éppen Szerb Antal példája szemléltetni, mert ha volt a bűnös magyar szellemtörténetnek progresszív „baloldala” is, akkor éppen ezt a vonást kell Szerb Antal tiszta alakjáról megjegyeznünk, nem pedig reá hárítanunk egy olyan világnézeti terhet, amelyet Van Tieghem-től Thienemann Tivadaron, Zolnai Bélán, akár Németh Lászlón vagy Farkas Gyulán keresztül sok mindenkinek viselnie lehet és kell, de Szerb Antalnak semmiképpen sem!

Azért szükséges megtennünk ezt a korrekciót, mert Kosáry nagy művét éppen az igazságos értékítéletre való kérlelhetetlen törekvés jellemzi mindvégig. Talán különösnek hat, hogy tudományos műnél ezt külön hangsúlyoznunk kell hiszen mi más lenne a tudomány elvitathatatlan célja, mint éppen az igazság? Hogy ezt itt és most külön is ki kell emelnünk, annak oka, hogy túl minden történetírás eredendően „világnézeti”, ideológiai természetén, a 18. századi magyar és európai történelem különösen terhelt világnézeti értékproblémákkal, melyek

között eligazodni és az olvasót eligazítani súlyos és felelős kritikai feladat.

Tudjuk, hogy éppen ezeknek az értékrendszereknek a megítélése nagymértékben függ magának a szerzőnek a legbensőbb filozófiai meggyőződésétől de ez egyáltalán nem kívánja meg, hogy a történész pl. Diltheyt, Toynbeet, vagy Spenglert követve végső történetfilozófiai rendszert konstruáljon értékfelfogásának elfogadtatására. Sőt: gyakorta egyszerűen a használt terminológia önmagában elárulja, hogy a történész szíve melyik oldalon dobog és miben látja egyáltalán az emberiség történetének értelmét. És ez alól a legóvatosabb szaktörténész sem bújhat ki és nem utalhatja át e világnézeti, ideológiai terhet a filozófusok számlájára, hiszen, jól tudjuk, hogy az ilyen filozófiátlanság már magában véve is telivér filozófia, csak éppen szemérmes, félenk vagy fölényeskedő formában.

Említettem már, hogy bár bevezető fejezetében Kosáry könyve nagyon gondosan, igényesen foglalkozik a kultúra és kultúrhistoria definíciójával és metodológiájával, de részletesen nem keveredik bele a kérdés késhegyig menő bonyodalmaiba – e vonatkozásban is bölcsen tartva magát minden jó (tudományos) írásmű klasszikus arany szabályához: „im Masse zeigt sich der Meister”.

Hogy vállalkozásának tényleges eredményeit és értékeit félre ne interpretáljuk, ahhoz szükséges még egy megjegyzést fűznünk, éppen a terminológia kérdésében. Ismételjük, hogy éppen a gondolkodás és a nyelv szerves összetartozása miatt a használt terminológia és a vele kifejezett tartalmi, eszmei koncepció egymástól csak bizonyos mértékben választható el, hiszen – éppen a társadalomtudományokban – sokszor már magában is meghatározza, jelentéstani korlátok közé szorítja magát az eszmei, világnézeti mondanivalót is. Ugyanakkor hiba az is, ha terminológia és eszmei tendencia kapcsolatát annyira szorosnak véljük, hogy egy bizonyos gondolatrendszert csakis ugyanazon terminológia révén gondolunk egyértelműen kifejezhetőnek.

Fontos mindezt Kosáry könyvét elemezve hangsúlyoznunk, nehogy hibáztassuk az általa használt, néha nálunk szokatlan terminológia miatt a mű eszmei mondanivalójának helyét és rangját a mai magyar és nemzetközi történetírás értékrendjében. Kosáry ugyanis nem szívesen használja a marxista történetírás „hivatalos” terminológiáját s így egykönnyen olcsó támadási felületet nyújthat olyan kritikusoknak, akik ezért egykettőre fejére olvashatják a vádat, hogy az eltérő terminológia miatt egész koncepciója is eltér a történelmi materializmus szilárd történetfilozófiájától. *Gyakorlati* szempontból okozhat nehézségeket (de ez már a szerző baja) hogy az olvasó elsősorban a marxista fogalomkészletben járatos, ez az amit különféle formában és mélységben elsajátított; *elméleti* szempontból, vagyis ami a mű végső eszmei mondanivalóját, világnézeti hovatarozását illeti: arról az értő olvasó örömmel fogja megállapítani, hogy a szokványos terminológiától való eltérés nem jelenti a marxista történet szemlélettől való lényegi eltérést. Hogy ez mennyire így van, azt bizonyítja, hogy valóságos konkordancia állítható fel a Kosáry által használt terminológia és annak marxista tartalma között. Ahol pl. a szerző a „műveltség szektorairól” szól, ott a társadalmi tudatformákat elemzi, ahol az „angol, a francia, vagy a német modell”-ről beszél, ott az illető népnek a polgári fejlődéséhez való viszonyáról, a társadalmi formációk változatairól stb.

Az a háromdimenziós kategóriarendszer, melynek segítségével Kosáry a maga hatalmas művelődéstörténeti tényanyagát átvilágítja, lehetővé teszi számára, hogy minden kulturális jelenségnek a tartalmát, megjelenési formáját és az osztályharcban betöltött szerepét értékelő módon elemezze. Ezzel pedig eleget tett a marxista művelődéstörténet tárgyi és eszmei célkitűzéseinek.

Túljutva ezeken a kritikai aggályokon: az értő és szakértő olvasó kétségkívül azt az összebenyomást fogja érezni, hogy Kosáry műve eredeti és nagyszabású alkotás, nagy tudású történész és (Erdei Ferenc kifejezését használva) próbált ember

érett, felelős alkotása. Ezzé teszi elsősorban az az egyre ritkább erudíció, amely a 18. század magyarországi műveltségének minden területét át tudja tekinteni és összefüggésrendszerének minden bonyolultsága ellenére világos összképben tudja ábrázolni. Hogy ez az összkép teljességre törekvő gazdagsága ellenére is világos és világossága ellenére is gazdag: ezt örömmel fogja megállapítani e könyvnek minden olvasója, aki a tudományos írásműben is elsősorban az igazságot, a valósághoz való hűséget keresi és becsüli.

És ugyanezt fogja becsülni e műben nemcsak a „nyájas olvasó”, de a nem mindig nyájas szakmai kritika is. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert mióta Kolozsvári-Grandpierre Emil halált megvető bátorsággal le merete írni, hogy a magyar irodalom története voltaképpen írói klikkek története: azóta kimondhatjuk azt is, hogy a tudományos közvélemény, egy-egy szakma benső értékrendje is a különféle csoportok szimpátiái és antipátiái szerint oszlik meg, vagyis eléggé kiszámíthatatlanul.

Ennek ellenére sok objektív érv szól amellett, hogy Kosáry könyve – belső értékei révén – át tudja lépni a csoportok kohézióinak ezeket a demarkációs vonalait. Ennek az optimista kívánságnak az indoka meglepően egyszerű: Kosáry e könyve megalkotásakor puritán szigorúsággal tartotta magát a tudományos tényismeret gazdagságának és elmélyült elemzésének klasszikus követelményeihez. Szerb Antal ezt, a maga bűbájos ironiájával úgy mondta volna: „Végre egy szerző, aki végigolvasta a XVIII. századot!”

Nincs tehát Kosárynak valamiféle titka, hogy olyan művet tudott alkotni, amelyről a legszigorúbb kritikus is (beleértve a legszigorúbbat, mai fiatalágunkat is) kimondhatja a ritkán használt, magas intellektuális névértékű jelzőt: magisztrális alkotás!

A dicsérő jelzők halmozása helyett hasznosabb, ha a kötet néhány olyan vonatkozására hívjuk fel a figyelmet, amely „első látásra” nemigen tűnhet szemünkbe, de távolabbra te-

kintve mégis különálló, eredeti jelentőséget ad a műnek. A ma olyan sokat emlegetett interdiszciplinaritást illetően irigyen kell megállapítania minden érdekeltnek, hogy a művelődés történetével foglalkozó diszciplínák egybenlátása e műben több mint módszertani elmélet: olyan gyakorlati próbatétel, melynek pozitív visszhangzása távolabbra fog továbbgyűrűzni az érdekelt szakmák körében.

Kosáry sikeres szintézisének egyik „titka”, hogy a rokon-szakmák eredményeiből elsősorban azokra épít, amelyek hasonló módszertani szigorral jöttek létre, mint a saját követ-keztetései. Elsősorban a történészek és irodalomtörténészek újabb eredményeire kell építenie, a téma természeténél fogva, azaz volens-nolens két olyan diszciplínára, amely mindegyike a már említett hagyományos filozófiátlanságban leledzik ha-zánkban. Ebből ered történetírásunk bizonyos ökonomizmusa, irodalomtörténetünknek – újabb keletű – formalizmusa: mind az autark gazdaságtörténet, mind az ugyancsak egyoldalú spe-kuatív esztétizmus nehezzé teszi eredményeinek szerves be-illesztését egy művelődéstörténeti összkép egészébe. Kosáry – és ebben jómaga is követi szakmája filozófiátlan hagyományát – nem folytat filozófiai vitát ezekben a bonyolult módszer-tani-ideológiai kérdésekben, hanem azt az utat követi, hogy csak azokat az eredményeket fogadja el, amelyek a magáéhoz hasonló szigorú forráskritikai alapon jöttek létre. Ily módon minden szervezeti, intézményes vagy szerkesztési forma nélkül olyan új eredmények gazdagítják a Kosáry-féle szintézist, melyek a maguk forráskritikai alaposágával és igényességével nemcsak hitelessé, de egészen újszerűvé teszik a 18. század műveltségéről alkotott képünket, hiszen a történettudomány-ban újat alkotni, sőt valami újnak a megalkotásához hozzájá-rulni csak az tud, aki áldozatos munkával a tényeket és a forrásokat közvetlenül tanulmányozta. Nem véletlen, hogy Kosáry „főmunkatársai” (vagyis akiknek új eredményeire leg-többet épít) valamennyien olyan kutatók, akik maguk is levél-tárban, könyvtárban, múzeumban tanulmányozták a kulturális

múlt dokumentumait, vagyis úgy jutottak új eredményekhez, hogy aszkétikus forráskutatás és bátor, kreatív forráskritika alapján valami újat és eredetit tudtak hozzáadni addigi tudásunkhoz. Ilyennek történészeinknek és irodalmárainknak csak egy kisebb része mondható, s ezért új eredményeik újszerűsége miatt rendszerint szakmájukon belül is csak lassabban és csak szűkebb körben válnak közismertté, logikus következményeként a hírnévképződés művelődéslélektani szabályainak. Viszont egy történeti korszak szerves egészébe illesztve jelentőségük megnő: a monografikus rész egy szintézis egészének nagyobb nemzeti és nemzetközi összefüggésrendszerébe kerülve új szint és távlatot nyer.

Így épít Kosáry pl. H. Balázs Évának a szabadkőművesség osztrák és magyar szerepére vonatkozó új és gazdag eredményeire, amelyek túl a szerzőnek a szabadkőműves Berzeviczy Gergelyről szóló korábbi monográfiáján ezúttal ennek a fontos felvilágosító mozgalomnak újabb osztrák vonatkozásait tárja fel. A szabadkőművesség kitűnő példa a Kosáry-féle „háromdimenziós” kategória-rendszer „társadalmi tengelyének” illusztrálására, a kultúra különféle „szintjeinek” reális bemutatására. Fontos szerephez jutnak továbbá – az újabb irodalomtörténeti kutatások közül – Szauder József, Klaniczay Tibor és Köpeczy Béla eredményei, melyek a magyar 18. század eszmei mozgalmait és stílustörekvéseit új módon kapcsolják be az európai gondolkodásnak nemcsak akkor adott egészébe, de a humanizmusból és reneszánszból való eredet eszmetörténeti főáramlataiba is. Külön figyelmet szentel Kosáry Tarnai Andor eredményeinek is; mindez nem csupán a Habsburg-monarchiától függő 18. századi magyar gondolkodás és a magyar tudományos nyelv kérdését világítja meg új oldalról, de az összeurópai felvilágosodás színterét is gazdagítja; mindezeket Kosáry úgy integrálja művelődéstörténeti összképpé, hogy a magyar barokk és a magyar felvilágosodás szerves része a reneszánszsal kezdődő kapitalizálódásnak és annak nyomában a gondolkodás elvilágiasodásának, de – és ezt igen

fontos hozzátennünk – nem egyszerűen az Itáliában és Nyugat-Európában kezdődő fejlődésnek utánpótlása és átvétele, hanem a maga sokat emlegetett elmaradottságában is (sokszor éppen ezért): önálló modell, melynek Európa-szerte közelebbi vagy távolabbi rokonai vagy hasonlóságai akadnak, de azonosnak egyikkel sem mondható. Éppen ebben, a kultúrhistoriái komparasztika kérdésében kell megfogalmaznunk Kosáry könyvének legfontosabb eredményét: hogy a 18. századi művelődés történetében sajátosan magyar „modell” létéről kell beszélnünk, a kulturális felépítménynek egy olyan specifikumáról, amelynek mélyen kell gyökereznie hazánk társadalomtörténetében. Első lépésnek ebben az irányban a három „kulturális szintnek” többé-kevésbé következetes megkülönböztetését kell tekintenünk. Ez voltaképpen a társadalmi-gazdasági alap és a kulturális felépítmény viszonyának az eddiginél differenciáltabb elemzésére tesz konkrét kísérletet s ezzel a vonatkozó szaktudományoknak juttat fontos új kutatási feladatokat, de mint jól megalapozott művelődésszociológiai kísérlet elvi, ideológiai szempontból is figyelemre méltó. Szerencsére a „barokk” esetében ez teljesen meggyőző, mert pl. az építészet terén már eddig is teljes joggal lehetett és kellett pl. paraszbarokkról beszélnünk. Kevésbé világos már a „felvilágosodás” vagy a rokokó szinteződése, ahol – úgy érezzük – hogy az iparművészet tényeire bátrabban építhetett volna Kosáry, hiszen pl. Szabolcsi Hedvig, általa is ismert bútortörténete szilárd bázist adott volna ahhoz, s ez egyben jó átmenetet jelenthetett volna a mindennapi élet, (valljuk be, kissé elhanyagolt) művelődésszociológiai kérdéseire is, ami hozzá még modern is lett volna, a szónak jó, metodológiai értelmében (amit nem mindig mondhatunk el a „mentalitás”-kutatás eddigi hazai kísérleteiről).

A gondolkodásmódnak, a szellemtörténészek által (Dilthey óta) oly könnyedén világnézetnek nevezett tudati jelenségkörnek a különféle társadalmi rétegekhez, csoportokhoz, osztályokhoz való kötődése a 18. században különösen fontos

művelődéstörténeti probléma, éppen ebben a században, azoknak az ugyancsak forradalmi változásoknak a nyomán, melyeket a feudalizmust legyőző polgári társadalmi rend „szép új világa” hozott az emberiségnek.

Nem azért volt különös jelentőségű éppen ez a század, mert (ahogy szokták mondani) tipikus, valóságos, átmeneti korszak volt, hiszen a maga módján minden korszak átmenet valamiből valami másba – hanem azért, mert az összes korábbi formációktól eltért abban, hogy (legalábbis elvben) függetlenítette magát a vallásos kötöttségektől.

Így különbözik egymástól a barokk és a felvilágosodás. Ez pedig a szokottnál nagyobb eszmei terhet ró a század kulturális változásainak kutatójára, hiszen a mélyen vallásos barokk és a valásellenes felvilágosodás két külön világot egyaránt ismernie kell ahhoz, hogy ezeknek az ellentétes erőknek a vitáját érteni és értékelni tudja.

Maga az évszázad a szokottnál jóval terheltebb ellentmondásokkal és önellentmondásokkal, feszültségekkel és paradoxiókkal. Ilyen kifejezések, mint „felvilágosult abszolutizmus”, „reformkatolicizmus” és hasonlók annyira önellentmondók, hogy logikai mesterünk, Pauler Ákos nyomán bizvást rájuk olvasható volna a „*contradictio in adiecto*” (alsó szinten: fából vaskarika) logikai botlásának hibája, akárcsak a „galamblelkű hóhér” vagy egyéb abszurdumokra. Ezekben a nehéz, mondhatjuk végső kérdésekben nyíltan állást kell foglalnia annak is, aki egyébként jó okkal tartózkodik a filozófiai vitáktól, ismerve azok hajlamát az ortodoxiára és dogmatizmusra.

Kosáry művének eszmei mondanivalójáról van tehát végül is szó, arról, hogy a vitán felül nagyértékű tudományos tényanyag milyen eszmei tendenciákat hordoz és sugall, lévén történelem: vajon minek a tanítómestere?

Explicit történetfilozófiára, mint mondtuk, Kosáry nem vállalkozik, s ez érthető. Amin azonban a művében rejlő, implicit értékrendet illeti: erre nézve a műve félreérthetetlen, világos választ ad. Egyrészt a végső értékelésben, mikor a

barokkot egy hanyatló társadalmi rend hanyatló kultúrájának tartja, szemben a felvilágosodással, amely önellentmondások dolgában ugyancsak bővelkedik, de lényegét, az emberi szabadsághoz való alapviszonyát és a fejlődésre irányuló tendenciáit félreérthetetlenül pozitívnak tartja és vallja (712–4.). Talán még fontosabb az, amit e vonatkozásban szerzőnk Szekfü Gyuláról, egykori tanítómesteréről mond, arról a történészről, akinek éppen a barokk, a refeudalizáció és rekatolizáció kérdésében, a Habsburg-monarchiához való viszonyunkra vonatkozóan voltak nagyhatású, de fölöttébb problematikus eszméi és téveszméi. Nagyhatású emlékének árnyéka óhatatlanul rávetült éppen legjobb tanítványainak alakjára is; Kosáry, megőrizve a mesternek kijáró tapintatot, puritán világossággal mondja ki jelen álláspontját, élesen szembenállva egykori mesterével:

„a mai olvasó, ha Szekfü szövegét – és nemcsak késői bírálóiét – valóban lapozni kezdi, talán inkább azon fog meglepődni, hogy még mindig mennyi azonosulást talál benne a magyar rendiséggel és annak olyan egykorú vezetőivel, akik – a Habsburg-monarchiát és a rendi kompromisszumot elvben elfogadva – határozottan a rendi „nemzeti” hagyományok hívei voltak. *Szekfü koncepciója* . . . nem a Habsburg-kérdés, hanem *a felvilágosodás megítélésében tévedett. Abban, hogy a felvilágosodás ellen foglalt állást*” (36.).

A főnemesség „a felvilágosodás és a szabadkőművesség hatására” elfordult a vallásos, szilárd erkölcsöktől, s ezzel az ország romlását idézte elő. Akárcsak a régi Hóman–Szekfü Thienemann által írt egykori fejezetét olvasnánk, amely *Erasmus* racionalista humanizmusát vádolta meg azzal, hogy tolerancia-gondolata „a vallási közömbösség szörnyű mérgével” fertőzte meg a magyar gondolkodást s lett ezzel okozója a Mohácsi vésznek!

Ha erre gondolunk, hogy ma is akadnak filozofálók, akik a felvilágosodásra próbálják háritani a fasiszta terror előkészítésének terhét, vagyis a tolerancia klasszikus eszmevilágát az intolerancia, az antihumanista barbárság felsőfokának próbál-

ják megrágalmazni: akkor látjuk, hogy milyen ideológiai horderejű az olyan világos, őszinte és egyértelmű állásfoglalás, melyet Kosáry könyve képvisel a progresszió oldalán, ezúttal is szembefordulva a jobboldali obskurantizmussal, amely Erasmus humanizmusától a felvilágosodás racionalizmusáig ívelve szembefordul a haladás gondolatával és kísérletével.

Hogy a felvilágosodásról való nyílt, világos és gazdagon megalapozott beszédnek a nemzetközi tudományosság számára is van jelentősége, azt a Mátrafüredi-konferencián kívül (amely Köpeczy Béla rendezésében jött létre) most Kosáry kötete is bizonyítja. Az a mód ugyanis, ahogyan a szerző az NDK-ban működő osztrák történésznek, a Nationalpreisträger Eduard Winternek a tévedéseivel szembeszáll, példa lehet arra, hogy miként lehet tudományos toleranciával, de mégis világos kritikával érvényre juttatni az igaz álláspontot a nyilvánvalóan tévessel szemben. Winter jónevű, termékeny történetíró, aki előszeretettel foglalkozik az ún. átmeneti korszakok eszmétörténetével, a kései barokk, a korai felvilágosodás, a jozefinizmus stb. elemzésével, tehát szükségképpen szembe kell néznie, különösen a 18. században az olyan radikális eszmei konfliktusokkal, mint a vallás és a tudomány ősrégi küzdelme, amelynek kulminációs szakasza éppen a barokk és a felvilágosodás.

Eduard Winter maga exjezsuita, aki éveket töltvén számos európai levéltár kutató termeiben, majd a berlini Humboldt Egyetem Kelet-Európai Történelem tanszékén: objektív és szubjektív oldalról egyaránt jól ismeri a jezsuitizmus, a Vatikán, a katolicizmus történetét. Jól dokumentált művei gazdag tényanyagot téves eszmei orientáció alapján dolgoznak fel, s ezek a művei, szerzőjük tudományos tekintélye és politikai jóhiszemősége alapján, eléggé széles körben hatottak az eszmék történetének kutatóira, elsősorban az érdekelt Kelet- és Közép-Európában s így nálunk is.

Kosáry már évek óta bírálta Winter tévedéseit, jelen művében azonban nyíltan és világosan levonja vitájuk konzekvenciáit, hiszen a felvilágosodás alapkérdéseinek tisztázásához,

a további kutatások helyes eszmetörténeti programjához nélkülözhetetlen immár az eléggé elterjedt alaptévedések világos és radikális cáfolata.

Winter azt a hibát követi el, hogy az ausztro-szlavizmus problematikus irányzatának hatása alatt a „korai felvilágosodás”, majd az egész felvilágosodás kultúrhistoriáját a Habsburgmonarchia osztrák, német és szlávok lakta területeire korlátozza. Ez nem csupán a magyar „nemzeti becsület” megsértése, hanem az egyetemes történet felvilágosodás-konceptióját is alaposan elferdítő tévedés, amennyiben a tényleges felvilágosodás konkrét elemzése helyébe a „német szláv találkozás” absztrakt és fiktív közös nevezőjét hozza. (Meg kell dicsérni ezzel kapcsolatban Kosáry önuralmát, hogy nem teszi szóvá e téves eszme magyarázatául, hogy a tudós szerzőnek exjezsuita múltja miatt kellett a „német szláv találkozást” hamis reaktualizálás árán is túlhangsúlyoznia . . .) „E módszerrel azután, írja Kosáry, valóban sikerül a XVIII. sz. magyar művelődését valami alig létező, mellőzhető jelenségtörmelékke szétmorzsolni.” (262.)

„A koncepció Magyarországot érintő kihatásai külföldi bírálóknak is feltűntek (Hans Wagner, 1967.), de hazai kutatóinknak, úgy látszik nem . . . Örömmel kell megjegyeznünk, hogy a szerző legújabb munkájában (Winter: Barock, Absolutismus u. Aufklärung in der Donaumonarchie, 1971.) szemmel láthatólag már elejtette az általunk bírált koncepciót, sajnos azonban anélkül, hogy álláspontjának e lényeges változásáról, annak indokairól, vagy arról tájékoztatná az olvasót, hogy helyette milyen új koncepciót alakított ki” (Kosáry: 262. 1. jegyzet).

Még további lényeges kérdésekben folytat a szerző éles vitát E. Winterrel (pl. a jozefinizmusnak „reformkatolicizmusként” való szintén leegyszerűsítő felfogása ellen stb.): e vitákat a további, a részletes szakmai kritikának kell majd verifikálnia, hiszen ezekben nem csupán eszmei tévedések, de kellemetlen tárgyilag hamis adatok is sűrűn előfordulnak (umso schlimmer für die Tatsachen? . . .)

Tudományetikai szempontból nagyon sokra kell értékelnünk azt a kritikai szigort, mellyel Kosáry számon kéri a helyes adatokat és helyes eszmetörténeti elveket a nemzetközi tekintélyű külföldi tudóson: a nem szakmabeli olvasó számára is öröm ez a bátor és világos kritikai hang és lendület, ami eléggé ritka tudományos életünkben és amihez persze a bírálónak nagyon felkészültnek kell lennie.

A nem szakmabeli olvasót is meg fogja lepni, hogy az E. Wintertől eredő téves eszmék milyen könnyen, kellő kritika nélkül és milyen széles körben terjedtek el, persze elsősorban az ausztro-szlavizmusban érdekelt történészek között. Említetük már a jozefinizmusnak reform-katolicizmusként való téves felfogását; nem kevésbé téves az osztrák felvilágosodás forrásai után kutatva azt hirdetni, hogy Mária Terézia a holland Van Swieten közvetítésével janzenista hatás alá kerülve, a vallásos kegyesség morálját követve tett engedményeket és intézkedéseket a korai felvilágosodás javára. (284.)

A szellemtörténeti felfogás legrosszabb éveire emlékeztető illetően koncepciókat Kosáry ugyancsak jó okkal utasítja el, hiszen — egyrészt — a holland–francia viszonyokat tükröző gallikanizmus a katolicizmuson belüli „eretnek” mozgalom volt, amelynek eszmei tendenciája — túl a kronológiai tévedéseken — semmiképp nem egyeztethető össze Mária Terézia ortodox katolicizmusával; másrészt Van Swieten, a derék császári udvari orvos, ha valamit importált a forradalmi Németalföldről, az egyáltalán nem lehetett a janzenista, Pascal-féle kegyesség, hiszen Van Swieten — éppen megfordítva — a természettudományos felvilágosodás híve volt, magas erkölcsi elveket valló szabadkőműves, aki nagy szerepet játszott az osztrák felvilágosodás kibontakozásában.

Éppen mert a 18. század volt a kor, amelyben az addig szükségképpen vallásos mezben megjelenő szellemi mozgalmak lehántják magukról ezt a mezt és rendre szembefordulnak a gondolkodó, vallási kötelekeivel: éppen ezért növekszik meg az eszmei küzdelmeknek s így a művelődéstörténetnek is a jelen-

tősége a legtöbb európai nép történetében. Vonatkozik ez nem „csupán” egy-egy kultúra egészére, de annak minden intézményére, közvéleményére stb. is, beleértve magát az egyedi gondolkodó embert is, de legfőképpen a kulturális „csoportok”, szövetségek, írói iskolák közös és jellegzetes „mentálisát”, filozófiáját, eszme- és értékrendszerét.

Jelentős érdeme Kosáry könyvének, hogy az eddig szokásosnál nagyobb figyelmet szentel (anélkül, hogy ezzel művének szerkezeti arányait eltorzítaná) a szabadkőművességnek, első sorban H. Balázs Éva idevonatkozó magyar és osztrák kutatásaira építve. Mág is bizonyos köd veszi körül ezt a politikai és kulturális mozgalmat. Hogy ez a köd máig sem oszlott el, jele annak, hogy sok országban és sok tekintetben a vallás és a gondolatszabadság küzdelme máig sem tűnt el és sokan és sokhelyt ma is úgy gondolják el a lelkiismereti és gondolkodási szabadságot, hogy minden gondolat (és vallás) szabad, csupán a szabadgondolkodás (az ateizmus) nem . . .

A művelt ember, vagyis a saját korának műveltségét el-sajátító személyiség, minden korban választásra kényszerült a kor különféle és egymással gyakran ellentétben álló értékkérfogások, világnézeti irányzatok között. Ez a választás a 18. században az addigiaknál jóval gyorsabb ütemű és az ellentéteknek nagyobb végletei között mozog. Ezért ez a század az eszmei pálfordulóknak, konverzióknak, – mondjuk ki – áru-lásoknak és megtéréseknek, dilemmáknak és paradoxonoknak, igényléseknek és tagadásoknak sokkal nagyobb lehetőségeit kényszeríti az eszmék körében mozgó, gondolkodó emberre, mint a korábbi századok, pedig a legtöbb azok között sem szűkölködött a késhegyig és máglyáig menő „eszmei” harcokban.

Hogy a már említett terminológiai aggályok eloszlatása után végül is mi a mű eszmei irányzata és így helye napjaink világnézeti spektrumában: arra végső soron félreérthetetlenül rávilágít az a pár záró gondolat a kötet végén, ahol Kosáry megvonja az értékrendi mérleget barokk és felvilágosodás

között s a mérleg egyértelműen az emberi haladás javára billen. De nemcsak ez a kimondott általános értékítélet, hanem az a mód is, ahogyan egy-egy ideológiai szempontból releváns részletkérdést kritikai élel elemez: — megnyugtathatja a leginkább aggályos olvasót is arról, hogy Kosáry szíve baloldalt dobog, hogy van a gondolkodásában valami eredendően, alkati módon progresszív, ami miatt azon történetírók sorába tartozik, akiknek a tévedéseikből is tanulni lehet. Ami pedig a történetírónak a saját múltjához és mestereihez való viszonyát illeti: Kosáry teljes joggal bírálhatta E. Winter ausztro-szlavista és egyéb eszmei elfogultságait, mert saját magának a Szekfü iskolához való viszonyát ugyanilyen szigorúan és világosan ítéli meg: élesen elkülöníti magát mestere hírhedt „tudománypolitikai”, katolikus és Habsburg-barát gondolkodásától. Megtagadja tehát mesterének hibáit, s csak erényeit hajlandó követni: a pozitív tények első kézből való kritikai ismeretét és hogy az aszkétikus fáradtsággal megszerzett tényismeretek birtokában az egyetemes történet nagy távlataiban egyesítse a konklúziókat szintézissé. Mindezt elegánsan tárgyilagos hangnemben, de félreérthetetlenül teszi. Persze éppen a 18. század éles eszmei feszültségei néha nagyon is megkívánnák a keményebb polémikus hangnemet, kissé visszaidézni egy keveset az előző évszázad hitvitázó káromkodó-durva hangneméből. E. Winter téves eszméivel kapcsolatban láthattuk, hogy Kosáry nem ismeri a tréfát, ha a tárgyi igazságot eltorzító, tudományon kívüli befolyással találkozunk. Ám ha a durva hangnem végképp indokolt (mint pl. a janzenizmus felvilágosító jellegének felnagyítása): Kosáry akkor is igyekszik a tudományos elegancia stíluszabályait betartani oly módon, hogy Voltaire-t idézi maga helyett, mondván, hogy „1761-ben azt a nem nagyon ízléses kijelentést tette, hogy az utolsó jezsuitát az utolsó janzenista beleivel kellene megfojtani”. (87.)

Nem kétséges, hogy a 18. század végsőkig kiélezett eszmei harcainak igaz megismeréséhez, fokozott jelentősége van a kultúrhistoriai kategóriarendszer „szociális” dimenziójának

minél teljesebb megismerésének, kezdve a társadalmi osztályok eszmei orientációjától egészen az egyes gondolkodók eszmei hitvallásáig, ill. (s e korban a többszám nagyon is indokolt) hitvallásáig. Mivel pedig a lehetséges értékek közti választás intellektuális kényszeréről van itt (és volt is mindig) szó: nélkülözhetetlen bizonyos filozófiai, pszichológiai, szociálpszichológiai vonatkozások felderítése. Hogy ez milyen szükséges, sokat ígérő és nagyon aktuális kutatási terület, azt Kosáry könyve, a benne képviselt koncepció, meggyőzően jelzi. A megvalósítás útján azonban komoly nehézséget jelent történeti és irodalomtörténeti szakmáink hagyományos, de soha nyíltan ki nem mondott eredendő filozófiátlansága. (Hogy e kérdésben ma hol tart közműveltségünk, vagyis jelenlegi társadalmi tudatunk, annak megítélése nem reám tartozik, de bárki megítélheti, ha két társadalomtudományi „nagyberuházásunk” a 10 kötetre tervezett *Magyarország története* és a hatkötetes *Magyar irodalom története* eddig megjelent kötetit egybeveti.)

Az igazságpárti olvasó szívét megdobogtatja az a lendület, mellyel Kosáry visszaperli Van Swieten alakját a janzenizmustól a szabadkőművesség javára (az alperes: ezúttal is E. Winter). Jelentős vonatkozásokat tár fel báró Born Ignác alakjának elfogultság nélküli előtérbe állítása is; ő ugyanis világhírű geodéta, geokémikus és bányaszakértő volt, Erdélyben született, Prágában volt egyetemi tanár, a Royal Society egyik legrégebbi tagja (az osztrák feudalizmus genealógiai bizonytalanságai miatt egyik lexikon bárónak, a másik lovagnak titulálja), de ami a legfontosabb; a bécsi szabadkőműves nagypáholy elnöke; feltehetően vonzó és jótékony személyiség lehetett, mert – Kosáry ezt is tudja – róla mintázta meg a bécsi színigazgató Schikaneder Mozart *Varázsfuvolájának* Sarastro alakját. Emellett, hogy teljesebb legyen a 18. század ideológiai pradoxonjainak száma, jezsuita is volt, – de csak egy évig s aztán kilépett . . . Itt kell megemlítenie a kritikusnak azt a furcsa tényállást, hogy Kosáry az irodalomról szólva, egy

szóval sem említi meg, hogy a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai teljes egészében lefordította a *Varázsfuvolát* s a fordítás meg is jelent a Gulyás József–Harsányi István-féle modern kiadásban!

Nem hibáztatva azt, hogy itt Kosáry esetleg a magyar felvilágosodás eszmei vonatkozásainak egy további eredményekkel biztató nyomvonalát szalasztotta el (éppen napjainkban kezdik emlegetni egyes folyóirataink a „Sarastro-problémát”) – de fel kell hívni szakértőink figyelmét arra, hogy itt történészek és irodalmárok közös mulasztásáról van szó, melyben a főszerep mégis az irodalmároké (anélkül, hogy ez alkalmából az elfelejtés Freud-féle mélylélektani okaira kívánnánk rámutatni). A pőre igazság ti. az, hogy Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását sem a „demokratikus nagy Pintér” II. kötetének Cs. V. M. fejezete nem említi meg, sem pedig az ugyancsak irodalmárok szerkesztette *Magyar életrajzi lexikon* Csokonai címszava, bár az előbbi nyíltan szól bevezető fejezetében arról, hogy Csokonait, többek között a szabadkőművesség eszméi is befolyásolták fejlődésében; de nem szól e fontos fordításról a *Magyar irodalmi lexikon* 5 oldalas Csokonai címszava sem, ami azért igen különös, mert e kitűnő mű főszerkesztője maga Benedek Marcell volt, akiről még én is tudom, hogy komoly szálak fűzték a magyar szabadkőműves mozgalomhoz . . . Az egyetlen lexikális mű, amely Csokonai *Varázsfuvola*-fordítását ismeri: a Berei Andor szerkesztette *Új magyar lexikon*. Kosáry azonban nyilván csak az ennél tudományosabb és igényesebb irodalmi szaklexikonokat konzultálta meg. Tehát nem a saját mulasztásáról van szó, hanem irodalomtörténetünk idevonatkozó mulasztásának „transzfer-hatásáról”.

Nem volna stílszerű Kosáry kiváló művének ismertetését azzal fejezni be, hogy a kultúrtörténeti adatok teljességre törekvő és mintaszerű gazdagsága ellenére sikerült egyetlen részletkérdésben hiányt felfedeznünk. Megjegyzésünk nem Kosáry ellen, hanem Mozart, Csokonai, Born Ignác és a felvilágosodás mellett való állásfoglalás kívánt lenni és remél-

hetően a gondolkodó olvasó egyetértésével találkozik. Annál is inkább kell méltatása során figyelni arra, hogy minden történetírás óhatatlanul ideológiával terhelt műfaj, még akkor is, ha némely szerző lehetségesnek vélné is a dezideologizálását; de kiváltképp ideológiai ötvözetű a művelődéstörténet, hiszen ennek kikerülhetetlen feladata az adott nép és korszak kulturális alkotásait, intézményeit, eszméit stb. elemezni és elhelyezni abban az értékrendben, melyet az egykori és mai szerző a magáénak vallott, ill. vall. Ebben a bonyolult problematikában (és erre példa Csokonai *Varázsfüvelőjének* idézett irodalomtörténeti „sorsa”: hiszen az eszmék és téveszmék, elfogultságok utóhatása hallatlanul makacs). És ezen a területen a filozófiai igényesség sokat segíthet a történésznek, de ma még nem tud kellő mértékben besegíteni az egyéni és csoport-értékrendek kialakulásának pszichológiája sem, hiszen – ami ezzel egyet jelent – máig sem rendelkezünk személyiség-lélektannal, melyre pedagógus és történész, de különösen a művelődéstörténész komolyan építhetne, különösen olyan korszakokban, mint a reformáció és a felvilágosodás: vagyis amelyekben döntő jelenség az eszmékhez való hűség vagy az „ideológiai pályamódosítás”, kezdve a csalódástól az elidegenedésen keresztül egészen a gyűlöletig meg az árulásig. Kosáry nem tér ki ezek elől a kényes kérdések elől. Ezért jósolhatunk neki nagy sikert: mert van értékítélete és azt meri is kimondani. És ennek tudományos, írói és etikai szempontból egyaránt nagy a ritkaságértéke. (Akadémiai, 1980.)

MÁTRAI LÁSZLÓ

POLITIKAI ELMÉLET – POLITIKAI GYAKORLAT*

A *Magyar gondolkodók a 17. században*** kötet impozáns terjedelemben közöl részleteket államelméleti művekből a *Fejedelmi abszolútizmus teoretikusai* címmel. Úgy hat ez, mintha egyenesen a történettudományak címzett kihívás lenne.

Közismert, hogy a klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet hazai jelenlétéről nagyon megoszlik a történészek véleménye. S ha tudjuk, hogy a kötet csak szemelvényes válogatást adhatott a hazai államelméleti irodalom gazdag anyagából, akkor méginkább indokolt a kérdés: Vajon ennek a még feudális, de már a korakapitalizmus küszöbére érkezett Európa talaján kialakult országkormányzási metódusnak lehetett-e létjogosultsága Erdélyben és Magyarországon. Kibontakozhatott-e a nyugati fejlődéshez képest elmaradottabb középkelet-európai viszonyok között?

Időt rabló elvi fejtegetések helyett, most talán egyetlen példa is elegendő, hogy érzékeltessük a probléma lényegét. Ismeretes, hogy gróf Forgách Simon generális négy évig ült Rákóczi fogságában. Kevésbé ismeretes, hogy ezalatt – 1706–1710 között – szinte mániákus megszállottsággal foglalkozott az állam, a hatalom, a kormányzás kérdéseivel. Az eredmény egy államelméleti művecske, a *Discursusok* és témérek töredékes feljegyzés. Közöttük Forgách egyik álmának a leírása. Eszerint Rákóczi maga elé vezettette őt a tömlőből. Azt hitte, hogy ütött az utolsó órája, mert jött a hóhér. De legnagyobb megrökönyödésére az nem őt, hanem a fejedelmet fejezte le. Hallotta az ítéletet is és ez így hangzott: mert tyrannus vagy, mert zsarnoki módon kormányozol. Forgách letartóztatásának a körülményei némileg megmagyarázzák,

*Elhangzott az Irodalomtörténeti Társaság 1980. június 12-i ülésén.

**Szerk.: Tarnóc Márton, Bp. 1979.

hogy Rákóczi kormányzási módszerét ilyen vulgárisan elítélő földesúri véleményről álmódott államelméleti álmodat. A körülmények összessége azonban mélyebb összefüggésekre világít. Forgách az egyik legképzettebb híve volt Rákóczinak. Kezdetben következetesen magáévá tette a központi hatalom rendelkezéseit. Ő adta ki a *Török Áfiumot*. Korábban maga is írt egy abszolutista elvekkel áthatott művet: *Projectum az országok konserválásáról*. S mégis, ha elfojtottan, áttételesen, de megélte a fejedelmi abszolutizmus durván leegyszerűsített demagóg kritikáját. Ugyanazt, amit Machiavelli Fejedelme ellen hangoztatnak.

Nyílt tehát a kérdés is, hogy vajon ez az olasz, angol, francia, holland szerzők tollán formálódott államelmélet nálunk doktrinér teória lehetett csupán, vagy a 17. századi Magyarországon is reális követelményeket megfogalmazó hazai elmélet volt. Vagyis történelmi alternatíva.

A *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötettről szólva e nagy kérdéskörből csupán egyetlen gondolatot ragadhatunk ki. Azt vázoljuk, hogy az abszolutista államelmélet hazai eredetiségének társadalmi genezisést és társadalmi befogadását az irodalom és történettudomány határterületén milyen úton és mennyiben világíthatjuk meg.

A kulcskérdés, az abszolutista államelméletek eredetisége Magyarországon és Erdélyben így is feltehető, mi magyar ebben az eredendő nemzetközi politikai teóriában? Ebben a már születésében sem zárt és egységes teóriában? Hiszen – amint az újabb kutatások meggyőzően hangsúlyozzák – az abszolutista államkormányzási gyakorlatnak is több változata alakult ki. Ma már nyilvánvaló, hogy a francia, az angol, a svéd, a Habsburg és a Közép-Európa keleti részén levő országok abszolutista gyakorlatai sok részletben eltérnek egymástól.

Magyarországra fordítva szemünket öncsalás lenne több tény nem tudomásul venni. A teoretikus összefoglaló művek nálunk kevés kivétellel lényegében fordítások. Az aktuális politikai célokat szolgáló, különböző műfajú hazai műveket

nagyon sok esetben nem magyarul, hanem legtöbbször latinul írták. Valamennyi eszmefuttatás nemzetközi toposzok tömegével dolgozik. Az opiniók, röpiratok, projektumok szövegében is minduntalanul antik szerzők műveiből vett idézetekre, Machiavelli, Justus Lipsius, Grotius és mások gondolataira lapozhatunk. Ismerve néhány író könyvtárát, vagy áttekintve olvasmányain, nem túlzó állítás, hogy a legsajátabb alkotások szerzői is mélyen merítenek a gondolatok friss nemzetközi forrásaiból. Történelmi jelentősége mindennek különös figyelmet érdemel. A fordításokban kovácsolódott ki pl. a korabeli politikai elmélet magyar szókincse. „Közügy,” „közönséges ügy”, „polgári társaság”, „emberi társaság”, „közjó”, „köz-nép”, „a köznép értelme”, „a szegény együgyű jobbagyság”, „közönséges teher”, „közteher” és sok más fogalom először itt kapcsolódik elméleti rendszerbe. Itt tűnik fel „az országlás tudománya” kifejezés, a korabeli államelmélet egyik első magyar nevezete. A fogalmak korabeli tartalmáról lehet, sőt kellene is vitakozni. Csak egyet nem lehet: tudomásul nem venni, kitérni a fogalmak reális tartalmát feltáró elméleti és forráskutató munka elől s így akarva akaratlanul tápot adni a szűk prakticzizmusnak, mely szerint egyszerűbben szorítható sémákba a magyar múlt, ha a sémákat zavaró történelmi jelenségekről nem veszünk tudomást. Annál is inkább, mert már Erdélyi János leszögezte az 1850-es években, hogy a 17. századi magyar nyelv sokkal gazdagabb, hajlékonyabb, alkalmazhatóbb volt a lét és tudat bonyolult kérdéseinek kifejezésére, mint a 19. század nyelve. A pozitivisták történetiszemlélet hazai útján végigtekintve pedig bizonyítható, hogy Szalay László, Eötvös József és Szilágyi Sándor nemzedéke iszonyatos erőfeszítésekkel próbálta megtalálni, sőt megteremtteni a letűnt évszázadok állami életének alapfogalmait, magyar szókincsét. Elgondolkasztató, hogy a 17. században Sepsi Koroc Györgytől Esterházy Pálig, Bethlen Gábortól Rákócziig milyen ott-honosan, könnyedén és árnyaltan tudták már kifejezni magyarul az állam és társadalom bonyolult kapcsolatait.

A hazai államelméleti művek nyelve nagyrészt attól is függött, hogy milyen célt szolgáltak, kinek szóltak. Kézenfekvő, hogy a külföld tájékoztatására tudatosan latinul írtak és közhely, hogy az államról sok eredeti, nemzetközi értelemben véve új gondolat öltött így formát Magyarországon és Erdélyben. A gazdag olvasmányanyag pedig önmagában is műveltségi szintet jelez, Európa jelenlétét bizonyítja Magyarországon. Az pedig korjellemző általános alkotói szabály egész Európában, hogy antik szerzőket, kortárs szerzőket és az *Ó- és Újszövetséget* több kevesebb bőséggel idézzék. Ez a kor világnézeti dualizmusából is következett. Összességében tehát az államelméleti művek nyelve, az hogy fordítások, vagy hazai szerző tollán latinul íródtak, még nem ad választ arra, hogy mennyiben fejezik ki reálisan az ország igényeit. A klasszikus értelemben vett abszolutista államelmélet magyarországi eredetisége az alkalmazásban rejlik. Mit emelnek ki különösképpen az általános követelményekből, mit hangsúlyoznak? Mire érzékenyek? Milyen műveltségi közegben építve, milyen műfajokban fejtik ki gondolataikat? Röviden: miben és hogyan látják a nyugat-európaihoz képest szegényebb, másabb hazai viszonyok között – ahogyan sokszor megfogalmazzák – „a közönséges társaságok megmaradásának” legfőbb követelményeit.

Az alkalmazásra kész befogadásnak megvannak a karakterisztikus szemléleti, műveltségbeli és társadalmi feltételei. Ismeretes, hogy az abszolutizmus filozófiai alapszövetét a reneszánsz, majd a 17. századi racionalizmus alkotja. Isten a „nagy órásmester” visszavonult és az emberre bízta, hogy működőképessé tegye a társadalmat. Az égboltozaton uralkodó rend, vagy a természetben tapasztalható célszerűség szerint a közösség, az ország, az államérdek, a nemzet érdekében. Isten letéteményese, a központi hatalom képviselője az uralkodó, de bírálható és ha nem teljesíti kötelességét, elveszti szuverenitását. Az állam feladatai közül ebben az elméletben az organizációs feladatokra különösen nagy hangsúly esik: az államhatalom

képviselőinek az a dolga, hogy működőképessé tegyék a társadalmat. Természetesen a feudális rend keretei között. A politika tudomány, a vallástól elválasztandó, az egyének érdekeit a közügynek kell alárendelni. Heliocentrikus világgép, rejtett racionalizmus, szekularizáció, mechanikus és atropologikus szemlélet valamennyi hazai műben is kimutatható. Érthető, hogy nálunk az államról mint alakítható, igazítható szerkezetről gondolkodók többnyire a külföldi egyetemeken képzettséget nyert egyháziak és világiak, művelt főurak, polgárok, nemesek, értelmiségiek.

Ezeket az elméleti igazságokat kora valóságos viszonyaira alkalmazva megfogalmazni azonban csak bizonyos társadalmi feltételek esetében lehet. Olyan társadalmi, világlátási helyzetből, ahonnan tágasabb áttekintés nyílik az ország viszonyaira, felismerhetőek a változást követelő necessitások.

Ebben az időben a hivatali nemesség, a katonai nemesség, vagy a kereskedéssel, ipari vállalkozással foglalkozók érdekei már nem esnek egészen egybe a régi típusú földesurak érdekeivel. Megjelenik a hivatásos politikus. Műveltség, világlátás, továbbá társadalom és országismeretre alkalmas hivatal kevés szerencsés esetben van mindig együtt, egyetlen személyben nálunk. A példák közismertebbek, mintsem hogy említeni kelljen

Az alkalmazás milyenségét erőteljesen meghatározza a társadalmi közeg. Descartes tudatosan kerülte kora tekintélyeivel a nyílt összeütközést:

„Harmadik vezérelvem az volt, hogy mindig arra törekedjem, hogy inkább magamat győzzem le, mint a sorsot, inkább kívánságaimat változtassam meg mint a világ rendjét; s egyáltalán ahhoz a hithez szoktam, hogy csakis gondolataink vannak egészen hatalmunkban úgy, hogy ha külső dolgokra nézve megteszünk mindent, ami tőlünk telt, akkor mindaz ami hiányzik a sikerhez, számunkra teljesen lehetetlen.”¹

¹ Descartes: *Discours de la méthode. Troisième partie*. Fordította Szemere Samu. *Descartes Válogatott Filozófiai művek*. A bevezető tanulmányt írta Rozsnyai Ervin. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Nádor György. Bp. 1961.

Nemzetközi méretekben vita tárgya ma is, hogy lehet-e egyáltalán beszélni Descartes politikai elméletéről, s ha igen, ez milyen. Hiszen a politika és az erkölcs tárgykörébe vágó gondolatai tele vannak ellentmondással. Viszont az ellentmondások feloldhatóak, ha filozófiájának lényegében és az alkalmazás módszerében keressük az új politikai gondolkozás gyökereit.

Többé kevésbé minden korai abszolutista államelmélet álcázott. Hiszen lényege az, hogy az ország csak úgy lendíthető ki a megreketségből, csak úgy lesz fejlődőképes, ha új, értelmesebb rendbe szervezik át a társadalmat. Az állam csakis a jövedelmek és a terhek új elosztási rendszerében tudja ellátni organizációs feladatait. Feudális keretek között, az osztályrend érdekében. De mégis az uralkodó osztály minden rétegét érinti, némely csoportot nagyon érzékenyen, hiszen a terhek összehasonlíthatatlanul megnövekedtek. Érthető, hogy az új mondanivalót felfoghatóan és elfogadhatóan kell tudomására hozni a társadalom érintett csoportjainak. Érdemes lenne végigtekinteni az államelméleti irodalom műfaji kérdésein. Machiavelli *Fejedelmének* műfaja szinte napjainkig vita tárgya. Nevezik emlékiratnak, értekezésnek, az uralkodás kézikönyvének, vagy miként Gramsci – stílusa alapján minősítve – kiáltványnak. Ha pedig számba vennénk az abszolutista elméletek történelmi példatárait, sokszor a gondolatmenet fegyelmének is fittyet hányó történelmi hivatkozásokat, eljuthatnánk a politikai teóriák korabeli társadalmi összefüggéseinek több rejtett törvényszerűségéig. Látnánk, hogy a befogadó közeg igényeihez a teória milyen leleményesen alkalmazkodik.

Magyarországon és Erdélyben hatalmas közegellenállásba ütközött minden új gondolat. A skolasztika erős hadállásokkal rendelkezik. Az uralkodók és főurak, nemesek, főhivatalnokok bírálhatatlansága isteni parancsként él a társadalom különböző rétegeinek tudatában. A társadalom hatalmi hovatartozás, státus, anyagi helyzet, nyelv, etnikum, műveltség, vallás tekintetében páratlanul megosztott. Szívós a rendiség szervezete.

Oligarchák és provinciális közösségek hatalmas anyagi érdekei fűződnek hozzá. Az igazsághoz tartozik, hogy a 16. század vége óta már az abszolutista módszert is próbálgató Habsburg-dinasztia csalódást okozott. Kormányzási metódus és a vele szemben rendi szervezésben kibontakozó ellenállás több szempontból kompromittálta, vulgárisan leegyszerűsítette, bizonyos mértékig lejáratta az abszolutizmust. Elmélet és gyakorlat kölcsönhatása a történeti valóság közegében talán megmagyarázza, hogy például miért virágozik nálunk egy sajátos műfajcsoport: a politikai eszmékkel áthatott ima, testamentum, könyörgés, oráció, prédikáció. Hajszályökerei ennek a jelenségnek a messiás múltba nyúlnak vissza; az egyház bírálói jogát a politikai hatalommal szemben a reformáció új alapokra helyezi és az erdélyi és a magyarországi protestáns egyházak a 16. század vége óta tudatosan és változatos formában élnek ezzel a kötelességgel még saját patrónusokkal szemben is. Így érthető azután, hogy vannak felekezet szerint szinte besorolhatatlan vallásos formába öntött írások. Rákóczi imájáról azt mondtuk: felekezet feletti. Ma inkább így fogalmaznánk: államelméleti-ima – a politikai gondolatközlés sajátos műfaja. Némely prédikáció pogány mítoszokkal, antik szerzőkkel van teletűzdelve. Bethlen Gábor udvari prédikátora Milotai Nyilas István *Huszadik zsoltár* címmel közreadott 10 prédikációja például Homérosz, Plinius, Plutarchos és más antik szövegrészek segítségével fejt ki a fejedelem és tanácsosainak kötelességét. Művek sokaságán lehetne kimutatni, hogy az ókor tekintélyeit miként bábáskodtatják korszerű államelméleti eszmék világhozatala körül és bibliai idézetekkel miként hordoztatnak már merőben világi tartalmat. Egyetlen példát idézünk, Bethlen Miklós imájában olvasható:

„Megveréd ezt a hazát a fejétől fogva a sarkáig, talpáig boldogtalan tanácstalansággal . . . ” kezdetű gondolatsort a hatalmaskodások ostromozása után így folytatja: „de ki tudná kimondani s elészámlálni magunknak a nagyobbaknak a nép közönséges terhek alkalmatosságával való sokszínű – formájú, fukar kereskedésünket, a terhek felvetésében való

nagy igazságtalanságot, rendetlenséget és azáltal való egymás szörnyű megcsalását, rontását és azért a népen s egymáson való sok húzás-vonás, ajándék és saccoltatást, a közönséges jóra és a nép oltalmazására való nagy tunya vigyázatlanságunkat, sőt mások nyomorúságával való gonosz élésünket . . . világi haszontalan mulatságaink és utazásaink alkalmosságával való terhelését a népnek és . . . mezőkön, szőlőkben, erdőkön, minden majorkodásainkban éjjel-nappal, éhen-szomjan, minden bér és jutalom nélkül, sőt mondani köszönet nélkül epedő, fáradó sok száz és ezer klákást, dolgost és minden egyéb nyomorgatásainknak és gazdagulásainknak csudálatos ezer mesterséges formáit és gondjait, amelyekkel – megevíők ezt a népet, mint a kenyeret és megemesztők”.²

A Zsoltárok könyvéből vett ismert régi kép a korabeli társadalmi valóság kontextusába kerül és modern értelmet nyer: az a társadalom, ahol a magánérdek uralkodik, ahol a földesúr féktelenül robotoltat, ahol minden terhet a népre hárítanak, önmagát emészt meg. Vagyis elpusztul a hatalmasokat megfékezni képtelen ország. Az anarchia nem más mint az állam, a közösség halála.

Ha a fejedelmi abszolutizmus elméletekben kifejtett hazai viselkedési normáit, az etikát, vagy a konkrét politikai programok változatait vizsgáljuk, nagyrészt még ismeretlen földön találjuk magunkat. Látni fogjuk, hogy történelmi térképünkön milyen fontos egyetemes érvényű tájékozási pontok várnak még berajzolásra. Itt egyetlen gondolatvonulatot vázolunk. Talán elegendő, hogy további következtetésekre jussunk. A 17. századi Magyarországon a legfőbb necessitas, a nagy álmom az önálló államiság átmentése, az állami egység megteremtése volt. Tudjuk, hogy Lipsius fordítását Laskai János Madarász György eperjesi polgárnak ajánlotta, de úgy, hogy a *Polgári társaságnak tudományáról* c. mű bevezetésében Mátyás király példáját idézi fel és hangsúlyozza, hogy a mohácsi csata évfordulóján indítja útnak a művet. Ez a három gondolati egység

² Bethlen Miklós: *Imádságos könyve*, Mindennapi reggeli imádságom. Bethlen Miklós Önéletrajza. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. Windisch Éva. Bp. 1955. 206–209.

szinte valamennyi államelméleti mű ajánlásában kitapaintható: az önálló magyar állam Mohácsnál összeomlott. Újjáteremteni csakis modern, korszerű kormányzási direktívák alapján lehet, – s végül a lényeg – ezek a direktívák nem is újak Magyarországon. 1612-ben Szepsi Korotz Györgynek Jakab angol király műve elé írt ajánlásában olvasható:

„semmi kétségünk nincs ebben is, hogy ezen ékes tudományokkal meg nem volt volna ékesítettvén, amaz magyarok élteig tartó jó hírű nevű Hunyadi Mátyás király is, aki Magyarországnak hú gondviselő atyjának³ méltán mondatik . . .”

Közismert, hogy a katonaság reformja, a reguláris, állandó, jó fegyelemben tartott hadsereg ügye mennyire központi helyet foglal el a magyar államelméleti irodalomban. Megteremtése a legszélesebb körű társadalmi érdek: végvári vitézek, parasztkatonák, nemesek nyernék el biztos egzisztenciájukat és városok, mezővárosok, mezővárosok, uradalmak biztonságukat. De amíg az állandó hadsereg a 17. századi Európa nyugati hatalmaiban az új területszerzés eszköze, nálunk a török feltartóztatásának és kiűzésének, az ország létének feltétele. Érdekes megfigyelni, hogy magyar művekben mennyire központi kérdés a háború és a béke ügye. Mennyire érzékenyen reagálnak a sem tiszta béke, sem nyílt háború magyarországi viszonyaira. Bizonyítható: Zrínyi látása a hazai körülményeket vizsgálva élesedett annyira, hogy már a westfáliai béke évtizedében észrevegye az európai hatalmi átrendeződést célzó, több évtizedes háborúk előjeleit. Báni beiktatása alkalmával mondott beszédében ezt így fejtette ki:

„Ebben a nyomorúságos időben, mikor sem biztos béke, sem nyílt háború nincsen, de mindenfelől csel fenyeget, minden ország vagy magának, vagy másoknak romlást kohol. Im Európa minden országa a

³Szepsi Korotz György: *Királyi ajándék*, Oppenheim 1612. *Magyar gondolkodók 17. század*. i. m. 51.

szerencse csodálatos állhatatlansága következtében végveszedelembe, utolsó romlásba keveredik egymással.”⁴

A westfáliai béke után egész Európát több mint fél évszázadon át fegyverben tartó hatalmi átrendeződés a magyar politikai gondolkozásban is nyomokat hagyott. Az *Elmétkedés* (1664–1665) már Magyarország, Erdély és a szomszédos országok konföderációjának tervét vázolja fel. Majd Bethlen Gábor nyomdokain tovább lépve Apafi kancellárja Bethlen János, később fia Bethlen Miklós, főleg pedig II. Rákóczi Ferenc és diplomatái a nemzetközi garancia elvét hangsúlyozzák és az európai hatalmi egyensúly tényezőjeként próbálják Magyarországot és Erdély nemzetközi helyét meghatározni.

A hazai berendezkedéssel foglalkozó politikai eszmefuttatásokban nagy hangsúlyt kap a feltűnően heves, sőt indulatos társadalomkritika. Főúr, nemes, végvári vitéz, tisztségviselő, tanító, pap, ispán és főméltóság egyaránt bírálatok kereszt-tűzébe kerül. Ébresztőt kiáltozva ostoroztatik az egész tunya és álmos társadalom. A nemesség bírálatáról garmadányit olvashatunk. Nádasdy *Oratiója* elítéli a főrendeket „kik józan elmével töltik a haza javábul erszényeket, alattomban való praktikákkal ártnak édes nemzeteknek . . . magokra vonszák az haza java harácsolását”.⁵ Még a különben erős rendi szemlélettel áthatott Cserei is így ír: „kevély, gögös, vakmerő, istentelen, szegény-nyomorgató, a magad véredet gyűlölő, üldöző, prédáló, káromkodó ország vagy”.⁶ Azonban, ha csak a kritikát látnánk, nagyon leegyszerűsíténénk és el is torzítanánk a fejedelmi abszolutizmus társadalmi programját Magyarországon. Az állam a magánföldesuraság rovására növeli a kincstári birtokot, kiemeli a földesúr birtokairól katonának a

⁴G. Rátkay: *Memoria Regnum et Banorum*. Bécs, 1772. 228.

⁵Nádasdy Ferenc: *Oratio az ország négy rendjéhez*. Magyar gondolkodók 17. század, i. m. 278.

⁶Szádeczky Lajos: *Cserei történetbölcseleti műve*. Történelmi Tár, 1906. 468.

jobbágyot, megcsapolja a nemes úrbéri jövedelmeit, sőt igyekszik őt magát is az állandó és rendszeres adófizetésre kényszeríteni. A teória szintjén változatos érvek bizonyítják, hogy az uralkodó osztály tagjai egyénileg hiába vannak meggyőződve, hogy adót fizetni, gazdaságukból a munkaerőt, a jobbágyot katonának átengedni az államnak számukra mérhetetlen áldozat és nehezen érthető, valójában ez a természeti törvény folyománya, mert erős belső rendet, külső biztonságot csak így képes tartani az állam; így tehát a hadsereg, a „közteherviselés” országos érdek. Meggyőző erejű példázatot talán leggyakrabban az antropologikus szemlélet eszköztárából vesznek. Pl. Tolnai István írja a *Haza békessége* c. kevéssé ismert művében: „Ha a testben az egyik tagnak vagyon nyavalyája és fájdalma, az egész test azon szomorkodik, bánkódik, és orvosság felől értekezik.”⁷ Az országról, mint emberi testről szólni, a társadalmi bajokra orvosságot ajánlani általános motívum végig a 17. század folyamán a politikai művekben. Pázmánytól az erdélyi protestáns írókig, katolikus főuraktól Rákóczi evangélikus gazdaságpolitikai szakértőjéig könnyen kimutatható, hogy a korábbi századok gondolati kereteit miként telítik új tartalommal.

A hazai fejedelmi abszolutizmus-elméletekben különösen nagy hangsúly esik az uralkodó és az országglakosok viszonyára. Különösen figyelemre méltó, hogy miként a központi akarat elfogadását intő érdekazonosságot, a bírálat és ellenállás jogát is milyen széles skálán, milyen sokféle érveléssel bizonyítják. Nemcsak nálunk fordul elő, hogy régi rendi törvényekkel támogatják meg. Sokszor a lényegét elfedő mértékben.

Az adópolitikáról a francia teoretikusok szigorú felfogásával szemben Lipsius változata népszerű. Az adó elkerülhetetlen, de legyen „mértékletes”, nem ajánlatos az adókat gyakran változtatni, új meg új terheket rakni a nép vállaira.⁸ A szegény-

⁷ Tolnai F. István: *Haza békessége* . . . Szeben, 1664. 17.

⁸ Justus Lipsius: *A polgári társaság tudományáról*. Fordította: Laskai János. Bártfa, 1646. *Laskai János válogatott művei*. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Tarnóc Márton. Bp. 1970. 281–282.

seget zsaroló adószedőket pedig büntesse meg a társadalom. A nemesség megadóztatásának gondolata óvatosan alakul ki, de a század közepétől Zrínyi írásaiban és azután Apafi fejedelem politikájában is már következetesen érvényesülő követelmény. Rendi érveket hiába keresnénk itt, annál hevesebb a bírálat, olyannyira, hogy Rákóczi állama főleg a közteherviselés kimondása miatt veszti el majd nemesi tömegbázisát.

Hadsereg és adózás két nagy feladata követeli meg az abszolutizmus sajátos jobbágypolitikáját. Nálunk a közép-kelet-európai viszonyoknak megfelelően kirajzolódó fejedelmi jobbágyvédelem teóriáiban a racionális érveket erős érzelmek hajtják át. Méginkább túlsúlyba kerülnek az érzelmi motívumok az államgazdaság központi megszervezését, ellenőrzését követelő írásokban. Sok figyelmet érdemel az ország kincseit, gazdaságföldrajzi adottságait számba vevő korabeli eszmevuttatások töredékességükben is érdekes csoportja. Mennyi ezekben a realitás? Mélyreható kutatásokkal és összehasonlító vizsgálatokkal kell majd még pontos választ adnunk. Annyi bizonyos, hogy a korai merkantilizmus szellemében fogantak és ideje lenne egyszer számbavenni a magyar államgazdasági elmélet első tollpróbálgatásait.

Különösen jellegzetes vonások tűnnek elő az abszolutista államelmélet művelődéspolitikájának magyarországi megjelenésében.

A Bethlen Gábor után magyarul is sokszor elhangzott művelődéspolitikai programot Apafi Mihály fejedelem így fogalmazta meg:

„Tudjuk, miként az egész keresztény világban állam, nemzet, kormányhatalom (soha) nem virágozhatik tartósan s feladatainak meg nem felelhet a szabad tudományok gyakorlása nélkül, melyek az ifjúság tehetségét az egyházi és polgári életre jótékonyan képezik.”⁹

⁹ Apafi Mihály iskolapolitikájáról, Asztalos Miklós: *Az erdélyi állam iskolapolitikája*. Lugos, 1929.

Kitűnő elemzések mutatták ki a 17. századi erdélyi műveltségfelfogás sajátos vonásait. Nagy hangsúlyt kap benne az anyanyelvi alsóoktatás, a pedagógiai reform, a korabeli értelemben vett tömegműveltség. Elég, ha csupán Tótfalusi és köre, vagy Pápai Páriz Ferenc írásaira utalunk. Mindamellett nagyon határozottan és tudatosan politikus műveltségfelfogás ez.

Apáczai szerint a műveltség nem más mint a fejlődés alapvető feltétele. Mert mi a fejlődés? – tette fel a kérdést az 1650-es években. A helyesen használt értelem. Minden nép megjárhatja ezt az utat, ha iskoláiban a tanítás erre az égből lopott tűzre épül. Nem a velünk született tunyaság vetett vissza bennünket a fejlődés hatalmas útján – szögezte le a karteizianizmus hazai úttörője –, hanem saját magunk és vezetőink hibái. S ezért az utókor azokat,

„akik múltunk és jelenünk ily nagy tudatlanságának palástját szőtték, el fogja átkozni, s végül azokat, akik haladásunkat készakarva akadályozzák a pokolra fogja kívánni”.¹⁰

Kritikája nem kisebb személyiségeknek, mint II. Rákóczi György fejedelemnek és az ortodox egyházvezetőknek szólt, viszont néhány esztendő tanári pályáját elegendő volt, hogy a korszerű műveltségfelfogást magukénak valló tanítványok serege kerüljön ki a keze alól. Ez a művelődésfelfogás a század végére szinte robbanásig telitődik politikával és kifulladásal küzd. Itt csupán Tótfalusi példájára emlékeztetve idézhetem a jólismert szavakat:

„Én azt akarnám, . . . hogy a mi nemzetünk ne maradjon abban a nagy írástudatlanságban . . . melyben addig” s „ezt lobbanták a szememre, hogy én belgiumi accuratiót álmodozok ebben a hazában, holott ennek

¹⁰ Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról . . .* (1655) *Apáczai Csere János Magyar Logikácska és egyéb írásk.* Az előszót írta a szöveget válogatta és jegyzetekkel ellátta: Szigeti József. Bukarest, 1975. 140.

jobb csak úgy maradni, amint eddig volt; amivel – úgymond – ami atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk.”¹¹

A jó és működőképes államrendszer megteremtésével viaskodó hazai gondolatokban az egyik állandóan visszatérő motívum az idő. Elmúlik „a drága aranyidő”, a jövőnek kell számot adni a jó alkalmatosságok elmulasztásáért – lapozhatunk rá ilyen és hasonló megállapításokra a *Magyar gondolkodók a 17. században* című kötet lapjain. De az is igaz, hogy a teória és a politikai gyakorlat között minden országban hosszú és gyötrelmes időre van szükség. Megvizsgáltam, hogy pl. Rákóczi a jobbágykatonaság tehermentességét célzó rendeleteit hogyan, milyen fordulatokkal tudta a gyakorlatban érvényesíteni. S nem túlzás, hogy a csataterék világa egyszerű és áttekinthető terepnek tűnik a változást kívánó és a változással szembe-
szegülő társadalmi valóság harcmezejével szemben.

Vajon ezek a politikai elméleti gondolatok milyen széles körben terjedtek el? Szűk elitet foglalkoztattak, vagy átjárták a társadalom különböző rétegeit? Szabolcsi Miklós a kérdések kérdését tette fel.* Nem könnyű a felelet. Egyelőre csak figyelemzavaró adatokkal rendelkezünk. A kor levelezésében több mint gondolnánk a Magyar Seneca, a Lipsius *Constantiájának* vagy más írásoknak gondolatait visszamondó részlet. Lipsius *Politikájának* egyik példányán II. Rákóczi György és Kemény János cselekedeteire utaló és hasonló széljegyzetek vannak.

Végül néhány szót az előadás szép vezérelvéréről. Arról, hogy a 17. század politikai gondolataiban nemegyszer a reformkor s a 20. századi magyar irodalom eszméire ismerhetünk. Valóban

¹¹ *Misztótfalusi Kis Miklós Teleki Mihálynak*, Amsterdam, 1684. aug. 15. és *Maga Mentsége. Erdélyi Főnix. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. 307, 240.

*A felolvasó ülésen Szabolcsi Miklós elhangzott előadására történik utalás. (A szerk.)

sok, feltűnően sok az egybecsengés Zrínyi, Apáczai, Pápai Páriz és Kölcsey, Ady, Babits és mások gondolatai között ha az országról írnak. Egyetlen példa: Tolnai Gábor mutatta ki, hogy a „magyar ugar” gondolata először Vizaknai Briccius György tollán Tótfalusi Kis Miklós *Halotti Kartájában* öltött formát.

A 17. század kutatója szívesen keresné a magyarázatot e korabeli politikai elmélet etikai követelményeiben, a közös-ség, az ország érdekeiért felelős humanista magatartásban.

A 17. század politikai gondolkodása sokáig rejtve maradt a hazai kutatók szeme előtt. Tarnóc Márton sokszor hangsúlyozza a *Magyar gondolkodók 17. század* című kötetében is, hogy Wittmann Tibor úttörő kezdeményezését folytatja. Hozzátehetjük: az első ösztönzést most bőséges kamattal fizette vissza a történettudománynak. Különös elismerés illeti őt azért, hogy volt bátorsága ilyen sokféle műfajú anyagot a 17. század gondolkodói címmel egységbe fogni. Mélyebben beletekintve ugyanis ezekbe az írásokba szépen előtűnnek egy elsüllyedt világ, egy eltűnt gondolatrendszer világos erővonalai.

1936-ban Bartók Béla visszautasítva román támadója nacionalista vádjait, megállapította: „külön kuruc zenei stílus egyáltalában nincs”.^{1 2} Hasonló egyértelműséggel szögezhetjük le: a Bocskai és II. Rákóczi Ferenc kora között elhelyezkedő évszázadban sincs külön kuruc politikai elmélet, hanem egyetemes eszméssel, nemzetközi fogalomrendszerben, európai mértékegységgel igyekeztek tájékozódni a hazájukról felelőséggel gondolkodók.

R. VÁRKONYI ÁGNES

^{1 2} Válasz Petranuék támadására. *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja Szöllősy András. Bp., 1966. 655.

SZEMPONTOK A KORAI SZINDBÁD-NOVELLÁK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Szerb Antal óta kényszerítő közhely azzal kezdeni egy Krúdyról szóló írást, hogy „Krúdy a magyar irodalomtörténet nagy adóssága”,¹ hogy életműve nincs föltárva, és nincs megnyugtatóan kijelölve a helye a magyar irodalom fejlődéstörténetében. Az irodalmi közfelfogás elsősorban még mindig magányos ködlovagnak tartja, kitaszítva a kortárs magyar szellemi életből és valóságból, s valamiféle neoromantikus íróként lát benne;² életművét visszautalja a Nyugaton 'inenre',³ vagy művészetében egy helytelen útválasztás kivételes írói eszközökkel történő realizálását látja.⁴ Az irodalomtörténet különös módon előbb talált tetszetős világirodalmi párhuzamokat, mintsem rálelt volna azokra a pontokra, amelyekkel a Krúdy-életmű a kortárs magyar irodalommal és valósággal érintkezik.

Krúdy behelyezését a magyar irodalom fejlődéstörténetébe nemcsak az életmű még mindig nem teljes ismerete, kritikai feldolgozatlansága nehezíti, hanem a pontosabb, teljesebb kép hiánya a már részben feldolgozott kortársakról: Babitsról, Kosztolányiról, Juhász Gyuláról, Kaffkáról. S amíg a kor irodalmáról nincs igazán árnyalt képünk, addig mind elfogadni, mind megcáfolni nehéz az olyan kijelentéseket, melyek Krúdy munkásságát egyedi jelenségnek tartják:

„kései, magányos jelenség Krúdy Gyula és életműve is ... kortársai közt senkit sem említhetnénk, akivel Krúdyt közös harci-eszmei célok

¹ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1972. 430.

² Kárpáti Aurél: *Krúdy Gyula*. In: Kárpáti A.: *Kultúra haláltánc*. Bp. 1947. 96.

³ Vargha Kálmán: *Krúdy-problémák*. In: Vargha K.: *Álom, szecesszió, valóság*. Bp. 1973. 103.

⁴ Czine Mihály: *Krúdy Gyula*. *Kortárs*, 1965/2. 321–329.

vagy művészi ars poetica elvek egybefűznének”.⁵ „... úgy tetszett, hogy az élet fölött lebeg, és szuverénebb minden kortársánál”.⁶

Az életművek egy kisebb korszakát vizsgálva már könnyebben megtalálhatjuk a közös kérdésfeltevéseket, problémákat. Elsősorban 1906 és 1911 között keressük a közös pontokat, hisz irodalmunkban, annak „egyik leggazdagabb, legszínesebb lustrumában születik meg a Szindbád”,⁷ de eljutunk a világháború kitöréséig, amely majd „új korszak-tudatot” hoz.⁸

Tegyük fel rögtön a kérdést: kicsoda Szindbád s miként érintkezik e jelenség a kortárs irodalommal?

„Szindbád a magyar Casanova, de szimbóllummá emelve, átlíraiasítva. At ifjúság és a szerelem szimbóluma” – véli Kelemen László.⁹ „Züllő, élveteg dzsentri? Az álom és valóság közt lebegő írói magatartás kifejezője?” – kérdi Czine Mihály.¹⁰

Rónay György Szabó Edének ad igazat: Szindbádban „senki más, ő maga, Krúdy van jelen.”¹¹ E kijelentések és újrakezdések inkább nehezítik, mint segítik a válaszadást. Szauder József majd Katona Béla mutatta ki tanulmányában Szindbád „születését” Krúdy korai műveiben:

⁵Sötér István: *Pályakép Krúdyról*. In: Sötér I.: *Tisztuló tükrök*. Bp. 1966. 164–165.

⁶Féja Géza: *Krúdy, a lángelme*. In: Féja G.: *Lázadó alkonyat*. Bp. 1975. 125.

⁷Szauder József: *Szindbád születése*. In: Szauder J.: *A romantika útján*. Bp. 1961. 376.

⁸Gadamer, M. G.: *Die Grundlagen des 20. Jahrhunderts. Aspekte Modernität*. Hrg.: Hans Steffen, Göttingen, 1975. 78. Idézi Király István: *A megélt imperializmus: a fordulatélmény*. ItK. 1977/4–6. 480.

⁹Kelemen László: *Krúdy Gyula*. Szeged, 1938. 52.

¹⁰Czine Mihály: i. m. 324.

¹¹Rónay György: *Krúdy Gyula: A hídon*. Literatura, 1974/1. 121.

„A kalandos kedvű csodahajós neve csak 1910-ben bukkan fel a Krúdy novellákban, alakja azonban – egyelőre még jellegtelen nevekben – már régóta ott bújkál Krúdy írásaiban. Diákköri novellái közt több olyan is található, amelyeknek hőseiben szinte lehetetlen föl nem ismernünk a későbbi Szindbád előképét”.^{1 2}

E kutatások eredményeit elfogadjuk, mégis azt kell mondanunk, hogy a Szindbád-kérdés megértésében nem vezetnek el bennünket. Igazat kell adnunk Bori Imrének, aki szerint

„nem a hasonlóságok a jelentősek a jelzett novella és az első Szindbád-elbeszélések között, hanem a különbségek, elsősorban pedig a Szindbád-írások többlete amazok még erősen anekdotikus jellege ellenében, nem szólva a novellairányak a Szindbád-történetekben mind egyértelműbbé válásáról. S még a hasonlóságok is problematikusak, amikor a mikro-részleteket nézzük, és csupán a történetnek egy egészen elvonatkoztatott váza kínál érintkezési pontokat”.^{1 3}

Kérdésünkre a választ tágabb körben kell keresnünk.

A személyiség válsága

A század első évtizedének minden új korszak első, döntő fontosságú kérdését, „a személyiség változott helyzetét, szerepét és értékét kellett tisztázni”.^{1 4} A 19. század pszichologizmusának stabil perspektívája, hogy mindent az „én és a világ” antitézisének koordinátarendszerében vizsgál, az új kor emberének kérdéseire más csak a válaszok szűkös alternatíváit nyújtja.^{1 5} Az individuumnak a gondolkodás középpontba kerülését nem szabad úgy értelmeznünk, mint a romantika újraéledését.

^{1 2} Katona Béla: *Krúdy Gyula pályakezdése*. Irodalomtörténeti Füzetek, 75. 1971. 103–104.

^{1 3} Bori Imre: *Krúdy Gyula „nagy évtizede”*. In: Bori I.: *Fridolin és testvérei*. Novi Sad, 1976. 73.

^{1 4} Pór Péter: *Az irodalmi szecesszió fogalmáról*. Valóság, 1969/8. 80.

^{1 5} Fejér Ádám: *Túl a szecesszión*. In: *A novellaelemzés új módszerei*. Bp. 1971. 53.

Hisz a romantika harca „a személyiség arányos, egyensúlyos, célirányos tudatáért és akarásáért”¹⁶ még pesszimista felhangjaiban is megőrzi az egyéniség tiszteletét és öntudatát. „Az autonóm történeti és társadalmi ember megvalósítására”¹⁷ törő polgár helyett a 20. század elején a végletesen magányos ember áll a középpontban. Már a személyiség önmagára eszmélésében, titkai föltárásában ott a kétely: az egyedüliség nagyszerűsége és a felismerés rettenete:

s rémülve érzem, hogy az ős-titok,
az ősi rejtély, ősi sejtelem,
amit csodálva hallok en-fülemmel:
az én vagyok!

(Én)

– írja Kosztolányi. Ady híres versében így vall:

Vagyok, mint minden ember: fenség,
Észak-fok, titok, idegenség,
Lidérces messze fény,
Lidérces messze fény.

De jaj, nem tudok így maradni,
Szeretném magam megmutatni,
Hogy látva lássanak,
Hogy látva lássanak.

(*Sem utódja, sem boldog őse*)

A csodálat és félelem összetettségéből egyre inkább csak az önmagába zártság, a rabság élménye marad:

Magam vagyok
Nagyon
Kicsordul a könnyem.
Hagyom.
Viaszos vászon az asztalomon,

¹⁶ Németh G. Béla: *Az egyensúly elvesztése*. Bp. 1978. 10.

¹⁷ Uo. 10.

Faricskálók lomhán egy dalom,
Vézna, szánalmas figura, én.
Én, én.
S magam vagyok a föld kerekén.

(Meddő órán)

– olvashatjuk Tóth Árpádnál. „De én most rab vagyok, most rab vagyok” – kiáltja keserűen Juhász Gyula a *Szabad hajók* c. versében. Az individuum menekülni akar önmagától – ez a kor íróinak egyik alapélménye:

Magam vagyok a poklom, az erem
Kész csatorna, hol forr a tüzes patak,
Futnék magamtól és nincs, nincs menekvés.

(Kosztolányi: *Én is*)

Magamtól kell remegnem egyre,
Futnék, de merre, hova térjek?
Az örvény zug minden eremben,
Tőlem ki véd meg?

(Juhász Gyula: *Örvény*)

Ady „magamtól távozó önmagamról” beszél a *Margita élni akar*-ban,¹⁸ Babits is ki akar törni „bűvös köréből” (*Lírikus epilógja*), Tábori Elemérje is önmagától menekül: „Nem fogok rágondolni: utazni fogok, menekülni, valóban önmagamtól...”.¹⁹

Gondolatmenetünkbe kapcsoljuk be Krúdyt is, hisz a személyiség kitörési vágya önnön rabságából teremti meg a 10-es évek magyar irodalmában az alteregók sokaságát, köztük talán a legjellegzetesebbet: Szindbádöt. Ady Margitája, Babits *Gólyakalifájának* Tábori Elemérje, Kosztolányi „szegény kisgyermeke”, Krúdy Szindbádja

¹⁸ Ady Endre: *Margita élni akar*. Bp. 1921. 76.

¹⁹ Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Bp. 1968. 99.

„csak részben önarckép-alteregő, minthogy nem az alakmáson felfedezhető írói életrajzi mozzanatok szabják meg jellegét, hanem az emberi létezés művészi megragadása modern lehetőségeinek egyike”.²⁰

A Krúdy-Szindbádra is vonatkozik, amit Ady ír a *Margitá*ban:

E regényben még én sem én vagyok
S igaz csupán e furcsa mese lelke,
Valaki, ki tán én is lehetek.²¹

Otthonatlanság

Az imperializmus korába fordult világban a művész nemcsak önmagát érzi börtönnek, ellenségesnek, hanem tehetetlennek érzi magát a külső erőkkal szemben is. Az élet, a világ teljessége helyett nyomasztó bezártságot érez. Babits írja:

„Minden bezárult, a világ egy szűk gömbölyű lyuk volt, sűrű ködök és vizek és nagy bőségek iszonyú közepén, melynek tompa falaira furcsa és vad lelkek verdesték makacs, szenvedő, ügyetlen szárnyakat.”²²

A bezártság és a végtelenség ellentéte szól Kosztolányi és Juhász Gyula soraiban is. Az előbbi így ír:

A föld szorít, s fölém végtelenül
tágul ki, mint egy kék üvegharang,
a végtelenbe nyúló kékes űr

(Egyedül)

S Juhász Gyula:

És bennem, mint a rab él a végtelen!

(Az örök visszatérés)

²⁰ Bori Imre: i. m. 70–71.

²¹ Ady Endre: i. m. 33.

²² Babits Mihály: *Odyseus és a szirének*. In: *Babits Mihály Művei. Novellák*. Bp. 1964. 87.

E bezártságból történő menekülés szándéka szüli az elvágódás motívumát, kapcsolódva a szecesszió nyugtalanság-érzetéhez. „Elvágom onnan, ahol bolygok” — írja Ady a *Kék tenger partján* c. versében. „Más vidékre vágyol innen” — mondja Babits (*Páris*). Kosztolányi így vall:

Hogy vágyom el innen, messzire
hol kanyarog a vonatok síne

(*A szegény kisgyermek panaszai*)

Juhász Gyula is hasonlóképpen ír:

A vágy nyílát úgy hordom én, s a távol
Honvágya fáj örökké, ó Uram!

(*Imitatio Christi*)

De Kaffka Margit hősnője is így kiált fel: „Messzi idegen világok, ismeretlen utak! . . . Ha elvinne egyszer valaki engem!”^{2 3}

Az elvágódás legfőbb iránya Párizs. Ady Párizs-versei ismertek, s a szakirodalom által is feldolgozottak. Most csak a *Margitából* idézzünk egy sort: „És Páris volt hazánk helyett hazánk.”^{2 4} Babits is ír a „Messze szőke Szajna partján” fekvő városról (*Páris*). Juhász Gyulának is álmai városa Párizs:

Életem pusztáján
Már roskadozom,
Pedig vár, vár reám
Napfényes orom,
Ó Párizs, ó Párizs,
Te messze, te szép,
Ó Párizs, ó Párizs
Meglátlak-e még?

(*Nosztalgia . . .!*)

^{2 3} Kaffka Margit: *Színek és évek*. Bp. 1955. 30.

^{2 4} Ady Endre: i. m. 20.

(A véletlenül múltott, hogy Szindbád „már több, gyermekes családját el nem szöktetett Párizsban, ahol majd ismeretlenül, elvonulva és szeretve élhetnek egymásnak, egymásért, és a kitűzött óra nem röppenhet el fecskeszárnyakon”²⁵ — de ez már egyben Krúdy mosolya is a Párizs-mítoszon.) Király István figyelmeztet rá, hogy a magyar művész otthontalanság-érzete csak részben kapcsolódik a századvég és a századelő külföldi íróinak esztéta jellegű kivándorlásaihoz, mely Párizsba vitte Rilket és Dariót, Alexandriába Kavafiszt, Angliába Henry Jamest s Eliotot, Rómába Ezra Poundot, társadalmi hitelét a néptömegek kivándorló nyugtalansága adja.²⁶ Király István e megállapítása a valóban esztéta jellegű élményből fakadó versekre is érvényes; az általános európai élmény- és érzetkörből fakadó versek mögött is ott kell éreznünk a kiváltó valóságtartalmat.

Ó mennyi város, mennyi nép.
Ó mennyi messze szép vidék!
Balsorsom milyen mostoha,
Hogy mind nem láthatom soha!

(Babits: *Messze, messze*)

Ó táj, Tahiti, Citere
Álmatlan álmok szigete,
Ó vágyam ligete:
Szent televény, velem rokon,
Be jó volna, túl gondokon
Heverni e homokon!

(Juhász Gyula: *Primitiva*)

Járok japán, olasz, muszka földön,
síró vizen és sívó szárazon.
Távolságok és sínek gombolyagja,
ölembe gombolyul a messzeség.

(Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panaszai*)

²⁵ Krúdy Gyula: *Szindbád és a csók*. 63. (Krúdy: *Szindbád*. Szerk.: Kozocsa Sándor. Bp. 1975. A továbbiakban e kiadásra hivatkozunk.)

²⁶ Király István: *Ady Endre*. Bp. 1972. 228–229.

Egy ócska, furcsa térkép . . . s szembe ötlök álmom:
 Könnyű hajóval jártam nagycsendű óceánon,
 S banános szigeteknél suhantam el az éjjel.

(Tóth Árpád: *Reggel*)

Arra a kérdésre, hogy Szindbád miért utazik, Sötér István így válaszol:

„Ellentéte a korviszonyokkal, . . . jelenével: íme Krúdy néha oly külön: 'területenkívüliségének' magyarázata. Ez az ellentét fordítja művészetét a romantika felé is, mely meglehetősen időszétútlően támad fel alkotásaiban.”²⁷

Sötér helyesen látja meg a szindbádi területenkívüliség kialakulásának okát, de – véleményünk szerint – az nem a romantika felé irányítja Krúdyt, hanem azon írók közé, akik a 20. század elejének általános közérzetét, az otthontalanságot fejezik ki.

Mitosz

De a „Szindbád” név- és hősválasztást nemcsak az otthontalanság általános érzete hitelesíti, hanem az ellene való védekezés is kényszeríti az író a keleti mesehős feltámasztására.

„. . . ugyanaz az írói mozdulat jelenik meg, melyet világirodalmi szinten éppen akkoriban Joyce hitelesített, amikor regénye központi hőisévé Ulyssést tette, aki, akárcsak Szindbád, „hajós”. Krúdynak is örök képzet kellett, ebben a kor mitológia-igénye üzent, s ebből az üzenetből is a modern próza problematikájának a sűrűjére nyílik kilátás: az írói rendteremtés egyik lehetséges formája volt a készen kapott mitológiai életséma alkalmazása . . .”²⁸

Ahogy Babits írja a *Campagna énekében*:

²⁷ Sötér István: im. 166.

²⁸ Bori Imre: i. m. 46.

A múltban – örököt tisztelni küldi
az unt jelen és vonzza őt a rom.

Adynál is az örök képzet keresését kell látnunk a biblikus verseivel egyidejűleg jelentkező bibliai tárgyú novelláiban is (*Mária és Aina, Hiteles történet Pünkösdről*),²⁹ vagy az antik mítoszhoz kapcsolódó történeteiben (*A bizánci történet, Uzso-rás Khiron kertje, Thaiszok tavaszi ünnepe.*) Babits is az emberi 'örök' megragadásáért küzd korai novelláiban (*Mythológia, Mese a Dekameronból, Kezdődik Éliás testvér hiteles története*), mint ahogy a Szindbád megírásához hasonló írói attitűd éleszti fel *Gólyakalifát*, a másik ezeregyéjszakai mese-hőst.

A kor érzéseit leginkább kifejezni tudó hős, a hajós: Szindbád és Odüsszeusz. De nem a feleségéhez megtérő, nyugalmat találó görög hajós, hanem az állandóan elvágódó, a mindig újat, s teljességet kereső hős. Babits Odüsszeusza a szirének énekében véli felfedezni azt, amiért érdemes élni és meghalni – jelezve ezzel írója útkeresésének problematikus voltát is.

„És sokszor elnézett hajója rengő székéből a keserű tenger ködlő szirtjeire, és mindig keserű megbánás ült a lelkén. És többször így elment és visszatért, és egyszer, azt mondják, megint elment és nem tért vissza többet.”³⁰

Juhász Gyula hajósa is hasonlóan érez:

Odysseus, a ravasz és a bátor
Végignézett szomorú szigetén.

.....

S amíg eszébe jut szókés hajával
Kalipso, a tündéri cimbora,
A lótuszevők álmatag világa

²⁹ Vö. Vezér Erzsébet: *Ady Endre*. Bp. 1977. 374.

³⁰ Babits Mihály: *Odysseus és a szirének*. i. m. 95.

Circé zöldszeme, feákok bora,
 A szirének bódító muzsikája
 És boldos és bátor kalandja mind,
 Szemébe tör sós könnyek tengerárja,
 És elsírat titokba valamit . . .

(Viszatérés)

Krúdy a Szindbád nevet – utaltunk már rá – az *Ezeregyéjszaka* meséiből vette, gyermekkorának kedves olvasmányából. Az első Szindbád-elbeszélések, az első öt út „még struktúrájában is az *Ezeregyéjszaka* Szindbádjához és történetéhez igazodik”.³¹ A novellák indító szituációja: Szindbád elszegényedése, pontosabban hogy volt gazdag és szegény is, erősen kapcsolódik az eredeti mese indításához.

„ . . . apám kereskedő volt, mégpedig a legelőkelőbb és leggazdagabb a polgárok közül. Még kisgyerek voltam, amikor meghalt, és rám hagyta a vagyont, az ingatlanokat meg a majorokat. Felnöttem és rátettem mindenre a kezemet, finom ételeket ettem, finom italokat ittam, fiatalemberekkel barátkoztam, finom öltözékekben cifrálkodtam, barátaimmal és társaimmal csavarogtam, és azt hittem, hogy ez örökké fog tartani, és hasznomra lesz. És ez így folyt egy jó ideig. Egyszer aztán mégis megjött az eszem: felocsudtam léhaságomból, és észrevettem, hogy e sok kincs – volt, nincs, a sok szép ezüst elszállt, mint a füst; s amim volt, elvándorolt”.³²

Az *Ezeregyéjszaka* hét utazásához képest a Krúdy-Szindbád 5 'igazi' utat tesz meg. Az okot keresve igazat kell adnunk Rónay Györgynek:

„ . . . miután írói fikciójának megszerezte a szindbádi leszármazás hitelesítését, az ezeregyéji (nála „sztambuli”) Szindbád helyébe észrevétlenül belopja Krúdy-Szindbádot, a mítosznak most más nincs szüksége az *Ezeregyéjszaka* kezességére: nagykorúsodott, kezekedik saját magáért.”³³

³¹ Rónay György: i. m. 124.

³² A tengerjáró Szindbád első meséje, vagyis az első utazás. In: *Az ezeregyéjszaka meséi*. Ford.: Honti Rezső. Bp. 1961. 438.

³³ Rónay György: i. m. 124.

Részekre hullott egész

„Minden egész eltörött” – kiált fel Ady 1909-ben s fogalmazza meg az új századba fordult világ emberének általános válságérzetét.

„... ember és ember, ember és külvilág feloldhatatlannak érzett ellentéte Ady költészetében jut el a legteljesebb, legátfogóbb és mégis megrázóan élményszerű gondolati általánosításig... szava az imperialista világlrend embertelenségének egészét átélő emberé.”³⁴

Az élmény áthatja az egész 20. századi irodalmat, s az általunk vizsgált időszak minden jelentős írójának szembe kellett néznie ezzel a gyöttrő problémával. Mivel a szakirodalom kimerítően foglalkozott már a „törtség”-érzettel, magyar és világirodalmi tükröződését egyaránt vizsgálva, csak Juhász Gyulára utalunk, akinél 1905 és 1910 között a ’tört’ szó fő motívummá válik.³⁵

A régi gyermek játékaik törve,
A régi gyermek kertjei oda,
Régi szüretnek nem jön vissza ősze,
Régi majális, hol van már bora?

(Szürkület)

Az új értékrend hiánya s a réginek korlátozott lehetőségei idézik elő a bizonytalanságot. „... valahogy nagyon is hirtelen változott meg a világ” – írja Kaffka Margit.³⁶ S ő fogalmazza meg – szinte tételszerűen –, mennyire szükség-szerű ebben a labilis, értékvesztő korban az ember „szerepbe” kényszerülése:

³⁴ Tamás Attila: *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*. Irodalomtörténeti Füzetek 43. Bp. 1964. 98.

³⁵ Vö. még Juhász Gyula: *Nietzsche, Új Faeton, Vigilia, Öreg költőnek, Magamhoz*.

³⁶ Kaffka Margit: i. m. 15.

„Ahogy a gyermek azt mondja: boltocskát játszom, vagy papát vagy tengeri vihart – úgy játssza belé magát a felnőtt ember is a célnatoró, a szorgos, a léha, a szenvedélyes vagy a gyűlölködő szerepébe. Valamivel ki kell tölteni az időt; el kell hitetni magunkkal egy s más dologról egy időre, hogy az fontos. Mert különben egybekulcsolt kezekkel ülnénk az útszélén, s talán az volna a természetes – minden egyéb csak magahihe-tő fontoskodás.”³⁷

Az egészet, a teljes emberit keresik az írók, ezt már csak a Grószik, a Polyxena tantok, a Cencik hordozzák magukban.

Krúdy nem tételes író, s jogosan figyelmeztet Rákos Sándor, hogy ne dőljünk be kenetes hangjának.³⁸ A világ csonkaságának érzete Krúdynál a stílus szintjén a legmegragadhatóbb. Krúdy autonóm írói világában különféle stílusjegyeket keresni nem vezethet érdemi eredményre: az impresszionista, szimbolista, szürrealista, szecessziós elemek együtt és elválaszthatatlanul vannak jelen az író munkáiban. Krúdy stílusával többen foglalkoztak már, vizsgálták különböző írói eszközeit; de hogy milyen írói üzenetet fejez ki, illetve próbál elrejtteni a maga különös, egyéni formanyelvével Krúdy, még további vizsgálatok tárgya lehet.

A *Szindbád*-történetek stílusának három tartópillére: a hasonlat, a színekdoché és a sajátos mondatszerkesztés. Kemény Gábor kitűnő stilisztikai tanulmányban mutat rá a Krúdy-hasonlat „külső redundanciájára”, arra, hogy „a redundáns hasonlatok révén nem tájékoztat, hanem atmoszférát teremt; nem szemléltet, hanem hangulati összképet ad; nem közöl, hanem sejtet; nem ábrázol, hanem kifejez”.³⁹ Rónay György is hasonlóan látja: „Minden, amihez az író hasonlít valamit, magával hozza hangulatának egész holdudvarát; minden egyes jelenség táguló körökben fodrozódik a végtelen-

³⁷ Uo. 5.

³⁸ Rákos Sándor: *A halhatatlan Krúdy*. In: Rákos S.: *Elforgó ég*. Magvető, Bp. 1974. 302.

³⁹ Kemény Gábor: *Krúdy képalakítása*. Nyelvtudományi Értekezések 86. Bp. 1974. 70–71.

ség felé.”⁴⁰ Abban, hogy Krúdynál a hasonlított mindig ismeretebb a hasonlónál, vagy a hasonló teljesen ismeretlen, valójában a bizonytalanság munkál, a világ jelenségeinek megnevezhetetlensége. De a végtelenre állított „asszociáció-távolságban”⁴¹ ott van az írói igény is, hogy az összekuszálódott világban a bizonyosságot megtalálja. A véges és végtelen összeszikkasztása adja az író hasonlatainak különös hangulatát, igazi értékét.

A Krúdyval foglalkozó stíluselmzések jórészt megelégedtek azzal, hogy a színekdochében az impresszionista művész írói eszközét lássák.

„Az impresszionista művész a szemléleti egész helyett részletbenyomásokat rögzít, színfoltokra és árnyalatokra bontja a látványt. Valami ilyesmire törekszik az igazi hangját végre megtaláló Krúdy is, ennek az érzékeny és gyöngéd pointilizmusnak pompás kifejezője a színekdoché” – írja Kemény Gábor.⁴²

Ebből fakadnak aztán az impresszionista s így a Krúdy-stílus filmszerűségét valló elképzések, különösen Huszárik Zoltán kitűnő Szindbád-filmje után.

„... a személyiség egészét, a szemantikai szempontból elvont fogalmat kisebb és konkrét egységekre bontja fel. Az érzéki észrevevés szempontjából tekintetbe jövő (látási) elemek helyettesítik a szereplőket... Ez a módszer filmszerű.” – írja Herczeg Gyula.⁴³

Úgy tűnik azonban, hogy a még kialakulatlan filmi technika és Krúdy stílusa csak igen a felszínen érintkezik.⁴⁴ Krúdynál a színekdoché nem a „film fortélyos eszközeinek” nyelvi vetü-

⁴⁰Rónay György: *Az idő forradalma (Fejezet a magyar irodalom életrajzából)*. Magyarok, Bp. 1947. 6. sz. 424.

⁴¹Vö. Balázs Béla: *A hasonlat metafizikája*. Nyugat, 1919. 404–414.

⁴²Kemény Gábor: i. m. 26.

⁴³Herczeg Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Bp. 1975. 109.

⁴⁴A Szindbád-novellák filmszerűségéről vö. még Fekete Elvira: *A Szindbád varázsa*. Üzenet. 1975/5–6. 402–411.

lete,⁴⁵ hanem az író és kortársait leginkább érdeklő kérdés: a rész és egész problémájának feloldási kísérlete. Ugyanúgy a széttörtség-érzet megnyilvánulását kell látnunk a Szindbád-novellák stílusában, mint nyíltan megfogalmazva a kortársaknál. Ebben az ábrázolási módszerben valóban a „pars pro toto” az óhaj,⁴⁶ az elért eredmény azonban ’csak’ az Egész hiányának, a 10-es évek értelmi káoszának felmutatása.

A hasonlattól és a szinekdochétól elválaszthatatlan Krúdy mondatszövése. A mondatkígyóknak, „ennek az igaz jellemző stílusbeli sajátásnak magyarázata Krúdy impresszionizmusa”.⁴⁷ Szerb Antal is hasonlóan látta:

„Krúdy el-elveti az elbeszélés fonalát, végtelen kitérésekbe bonyolódik bele, megfosztja a regény szerkezetét a tűnő pillanat szépsége, az előadás édes és öncélú gyönyörűsége kedvéért.”⁴⁸

Az író indaszerűen kapcsolódó mondatkígyóiban ott az igény a világ teljességének, szépségének megragadására. A szélesen áradó mondatokban a logikai és grammatikai szervező elv hiánya, mely megghiúsítja ezt, nem ok, csak okozat, amennyiben a századforduló embere a világot nem látja, nem láthatja teljesnek: a szétesett világ darabjait habzsolja össze végtelen mondataiba Krúdy.

A stílus zeneisége, képeinek burjánzó gazdagsága rejti el előlünk Krúdy pesszimizmusát. Kevesen jellemezték szebben Szindbád költőjét, mint Kemény Gábor, aki „képekbe menekülő életnek” nevezte az író művészetét.⁴⁹

⁴⁵ Fekete Elvira: i. m. 403.

⁴⁶ Az impresszionista stílus „pars pro toto” elvéről ld. Radnóti Miklós: *Kafka Margit művészi fejlődése*. In: *Radnóti M.: Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1956. 33.

⁴⁷ Prohászka János: *Krúdy Gyula stílusa és nyelve*. Magyar Nyelvőr, 1949. 16.

⁴⁸ Szerb Antal: i. m. 432.

⁴⁹ Kemény Gábor: i. m. 100.

Visszavágyódás a múltba

„1911-től, harminchárom éves korától már a teljesen kiforrott Krúdy áll előttünk, aki – bár nem vakította el sem a millenium nemzeti gőgje, sem a 'boldog béke' csalóka napsütése – most mégis mintha behunyná szemét, hogy egy ideig a stílus káprázatával, romantikus ábrándokkal, biedermeier idillel, resignált, szétfoszló látomásokkal, őszi mélabúval és téli tűzpattogással, elsuhanó tájak, emlékek, szerelmek mámorával háriítsa el magától zilált, beteg korát, a közelgő háború rémét, az élet torzzá silányulását” – írja Szabó Ede, mintegy összefoglalva a Szindbádról alkotott irodalomtörténeti véleményét.⁵⁰

Fentebb már szoltunk egyfajta múltidézésről, az emberiség évszázados, évezredek kultúrtörténeti hagyatékának felélesztéséről. De Krúdyt e romantika 'vádja' elsősorban hőségnek – nevezhetjük talán így – a megélt közelmúltba való vágyódása miatt éri. Az 1910-es években harmincéves Szindbád gyermek-kora, ifjúsága, a nővel való első kapcsolata az 1880-as évektől a századfordulóig tartanak. Ezt az időszakot pedig a régi értékrend viszonylagos háborítatlansága és az a ritka és gyorsan elszálló történeti pillanat, melyet úgy hívnak, hogy „Béke”⁵¹ jellemez. Különösen visszatekintve van így, „a megrontásoddal megszépült varázs által”, egy darabokra tört, háborúba rohanó világból visszanézve. A menekülés szükségességét jelzik Ady sorai is:

– Barátom – szolt ez –, nincs itt kész még semmi,
Legokosann a Múlthoz visszamenni.⁵²

Király István írja Ady 1908–1912 között kibontakozó emléklírájáról:

⁵⁰ Szabó Ede: *Krúdy Gyula alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1970. 95.

⁵¹ Halász Gábor: *Vázlat a szecesszióról*. In: *Halász G.: Válogatott írásai*. Bp. 1977. 501.

⁵² Ady Endre: i. m. 41.

„A jelen szomorúságára, megváltoztathatatlanságára esett itt a hangsúly, s nem a tűnt lángokra. Nem 'az élet prózaiságát és fájdalmait' feledtető Reviczky-féle 'titkos, békítő, édes keserv' tartozott hozzá ehhez a múltidézéshez, hanem éppúgy, mint a *Harminc év után*-t író Vajdánál, a *Vörös postakocsin* utazó Krúdynál vagy az 'eltűnt idő nyomában' járó Proustnál, az unt, üres jelen fölött volt valójában ez az emlékezés halálos ítélet.”⁵³

A szindbádi emlékezés bonyolultabb annál, hogy annak egyértelműen értéket őrző, megtartó erejéről beszélhetnénk. Szindbádnak valójában igen kevés az olyan emléke a múltból, amelyre nyugodt szívvel gondolhatna, s ne verné föl lelki ismeretét. Az emlékek megtartó ereje, állandó vonzása biztonságukban, megtörtént voltukban van, s így válik a negatív emlékezés is vonzóbbá Szindbád számára az unt, bizonytalan jelennél. „Igen, szembe kell tudnunk nézni a volttal legalább, ha már a jellel, a jövővel nem tudunk mindig” – vallhatná Kaffka hősnőjével együtt Szindbád is.⁵⁴

Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy az 1911-es novellákban Szindbád az emberélet útjának felére ért, az érett férfi számvetésének idejéhez. Belső kényszer is hajtja hőnököt, hogy szembenézzen eddigi sorsával. Hogy hogyan lett az életnek nekirohanó siheder Szindbádból megtört, unott, halni készülő férfi, arra Krúdy így válaszol: „A kulcs kétszer fordult a zárban és tíz esztendő iramodott el azóta.”⁵⁵ Ennek a tíz esztendőnek a felkutatására indul Szindbád, önként, vagy hívó hangra, hogy önmaga titkát felfedje.

Krúdy négy, összefüggő elbeszélést szentel Szindbád ifjúságú bemutatásának. A legfontosabbat már az első mondatban elárulja: „Abban az időben, mikor Szindbád sihederfiú volt, még sok minden másképpen volt elrendezve a földi tére-

⁵³ Király István: i. m. II. 271.

⁵⁴ Kaffka Margit: i. m. 128.

⁵⁵ Krúdy Gyula: *A régi hang*. 91.

ken.”⁵⁶ Olyan házban nevelkedett, ahol évszázadok biztonsága uralkodott:

„A régi udvarház, ahol Szindbád felnevelkedett (Portobágyi és Ketvényi Nagy Sámuel felügyelete alatt) azon házak fajtájából volt, ahol száz esztendőnként egyszer ereszkedik meg az ablak vasalása. Mozdulatlanul, pompásan megmarad minden a maga helyén, a lakók úgy, mint a székek.”⁵⁷

Itt kapja meg Szindbád az 'útravalót' az életre, a kétféle bölcsességet.

„Portobágyi a hagyományos gyakorlathoz akarja hozzászoktatni, a folytonossághoz idomítani akkor, amikor szükségesnek tartja, hogy Szindbádot az úri korhelykedés, a cseléd- és parasztlányok szerelme földesúri élvezetének tudományába is beavassa . . . Ketvényi Nagy – az első nyugalmazott magyar színész – azonban az illúziókkal, az életet meg szépítő hazugságokkal is megismerteti.”⁵⁸

Szindbád két tanácsra emlékezik nevelőitől: Portobágyi úr bölcsességére: „Nem is igazi ember, aki bolondságokat nem követett el életében”,⁵⁹ és Ketvényi Nagy figyelmeztetésére: „Szindbád a másvilágon minden csókért, amit elmulasztott, ócska papucsot húznak az orrára”.⁶⁰ Bár kevésszer utal rá Krúdy, a hajós számára az igazi örökséget apja emléke jelenti. Az életunt halni készülő Szindbád apjára emlékezik vissza, aki halálos ágyán is ragaszkodott az élethez: „– A vagyonomat, doktor úr, csak egy hétig élhessek még . . .”.⁶¹ Mikor apjára emlékezik Szindbád, nemcsak önmagát szembesíti apjával; ebben az emlékezésben egy visszavonhatatlanul elmúlt világ szembesül a jelennel.

⁵⁶ Krúdy Gyula: *Egy régi udvarházból*. 66.

⁵⁷ Uo. 70.

⁵⁸ Fábri Anna: *Ciprus és jegénye. Sors kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben*. Bp. 1978. 58.

⁵⁹ Krúdy Gyula: *A régi hang*. 91.

⁶⁰ Uo. 92.

⁶¹ Krúdy Gyula: *Szindbád álma*. 140.

Meg-nem-váltó szerelem

A Szindbád-értelmezések elfogadott ténye, hogy a hajós életében a nők játsszák a főszerepet, s az élményvilág e tekintetben „sokban rokon Ady lirájának gyötrő-gyötrődő érzékiségével, olthatatlan sóvárgásával”.⁶² Maga Krúdy igyekszik ezt leginkább elhitetni velünk. Egyetlen történetben sem feledkezik meg a nő-mítosz fenntartásáról:

„A nőket kereste mindenütt: erdőkbe utazva vagy a téli tájon nyaralva . . . Midőn céltalanul, ok nélkül utazott messzi tájak felé, ismeretlen szigetszágok világában titkon és igazán csak az idegen, eljövendő nőket leste szemével, a szívével.”⁶³

A szindbádi szerelem értelmezését nehezíti, hogy az elbeszélésekben a különféle idősíkok igen finoman és tulajdonképpen követhetetlenül szövik át egymást, s Szindbád nő-felfogása, szerelemképe ezek függvénye.

Szindbád és a nők kapcsolatában természetesen el kell vetnünk az olyan vulgáris értelmezést, mely szerint „egyedül a szerelmi vágy hajtotta, de nem ismerte az ösztönt emberiesítő, másokra figyelő érzést.”⁶⁴ Igazabb, mégha túlzottan általános is Mátrai László megfigyelése:

„A szerelem, mely minden időkben a realitás és irrealitás, a tapintható fizikum és a parttalan metafizikum klasszikus találkozóhelye volt, természetesen szövi át- meg át Krúdy világának minden részletét. Nála igazzá válik a csalóka közhely, hogy az utazók értik meg leginkább az otthon örömeit, s a társtalanoknak van a legtöbb mondanivalójuk a szerelemről.”⁶⁵

⁶² Vargha Kálmán: i. m. 105.

⁶³ Krúdy Gyula: *Szindbád útja a halálnál*. 58.

⁶⁴ Pásztor Bertalan: *Miért szép Krúdy Gyula „A hídor” című novellája?* Életünk, 1974/3. 265.

⁶⁵ Mátrai László: *Krúdy realizmusa*. Magyarok, 1948./1. 24.

Közelebb kerülünk tán az igazsághoz, ha különválasztjuk a nők vonzódását a hajóshoz: Szindbád vonzereje, „amit mégis magáénak mondhat, az csak valamely stratégia törmelékének tekinthető: néhány taktikai tudnivaló a szerelmi hódítás, a női lélek természetéről”.⁶⁶ De vajon egyszerű taktikai tudnivalókkal állunk szemben? „Egy szép, finom kultúra veszett ki idővel, . . . az asszonnyal bánás művészetét nem érnek rá megtanulni manapság!” – mondja keserűen Kaffka hősnője.⁶⁷ Szindbád ennek a művészetnek tudója még.

A hajós vonzereje tehát egy túlhaladott, de a nők részéről természetszerűen visszakövetelendő szerelmi magatartásban van. S mivel a széptevés már művészet Szindbádnál, képes arra, hogy a teljes szerelem, sőt a teljes élet igényét ébressze fel a nőkben. A harmadik út Lenkéje, egy vidéki körorvos felesége az „eltűnt, álombeli világról” akar emlékezni Szindbáddal való újbóli találkozásakor; az ötödik út virágáruzlánya egyszeri találkozás után veti ki magát Szindbáédért és annak hiányáért az ablakon.

Szindbád igényeket ébreszt a nőkben, de az igények realizálásában már nem vesz részt. Nem, mert a nők nem ébresztették föl a hajósban ugyanezt az igényt. Szindbád épít, alkot a nőkben; szerelmet ébreszt, a köznapi létnél egy teljesebb világot mutat föl, de utazásaikor visszatérve hozzájuk saját építésének romboló hatásával kell szembenéznie: eltorzult, kiszertű életekkel, az életet önmaguktól eldobó nők emlékével. „De jaj, örömet nem érez, ki vesztett kincsét meg leli!” – írja Füst Milán.⁶⁸ Szindbád is minden megtalált-elvesztett kincsen önmaga hiányára ébred rá, arra a betöltetlen ürre, melyet ő hagyott utazásai során a női szívekben. A novellazáró nevétesekben, dörmögésekben e felismerés mellett másfajta érzés is munkál: az élet visszafordíthatatlanságának számbavétele. Még

⁶⁶ Fábri Anna: i. m. 68.

⁶⁷ Kaffka Margit: i. m. 27.

⁶⁸ Füst Milán: *Aladdin atyja sírjánál*. Nyugat, 1911. jan. 1. 46.

keseőbbé teszi ezt az, hogy az észlelt változás nem csupán a természet örök rendje, mely átalakítja az életet és a szerelmet, hanem a világ olyan fordulására való eszmélés is, mely előtt csak tehetetlenül, nevetve állhat Szindbád. Ezt a nevetést magyarázhatják Ady sorai is.⁶⁹

Tessék harcolni annak, aki tud
S aki nem tud, annak nevetni tessék.
A nevetés tán az egyedüli,
Mely fölment komoly, bolond merésektől.
Nagy rémeiket a napok most ontják:
Nevetni tessék vagy dobni bombát.

(Margita élni akar)

Szindbádnak, a hajósnak megadatik az, hogy vándorlásai, szerelmei során legyen egy hely, ahol megpihenhet. Majmunka az egyetlen nő, aki nem azért boldog, hogy Szindbád szereti, hanem amiatt, hogy szeretheti Szindbádot.

„ . . . ismerlek, mintha én szültelek volna. Tudom, hogy mikor szerettél, mikor nem szerettél. Ez azonban az én szerelmemen nem változtatott soha. Én furcsa, magamnak is érthetetlen asszony vagyok. Beléd szerettem ezelőtt 10 évvel, és nyomban tisztában voltam vele, hogy ez most már így marad végig egész életemen. Még ha meghaltál volna, Szindbád, akkor sem felejtettelek volna el soha . . . Te nem láttál engem, de én mindig láttalak. Még mikor aludtál is, hosszasan elnéztem alvó arcodat, hogy kifürkészem az álmaidat. Ismerni akártalak, mert hiszen tudtam, hogy nélküled már nem élhetek.”⁷⁰

Majmunka kulcsfigura a *Szindbád*-novellákban. Alakjában Krúdy feloldási kísérletét adja a századforduló emberének problémájára. Majmunka nyugalma és erőssége az önmagán túlmutató, másra irányuló szeretetben van. Épp oly természetességgel áldozza fel kis vagyonát felelőtlen öccséért, mint ahogy Szindbádot szereti egy életen át. Majmunka szeretete – a „Te nem láttál engem, de én mindig láttalak” mondat erős

⁶⁹ Ady Endre: i. m. 69.

⁷⁰ Krúdy Gyula: *Szindbád álma*. 136.

biblikus felhangjával utal rá Krúdy – már a végső dolgokkal áll kapcsolatban.

Szindbádra mint a 10-es évek nyugtalan, az életben célt és értelmet kereső emberére is érvényesek az Ady *Margitájából* vett sorok.⁷¹

Van egy más fajta, ősi álmú ember,
Ki csupa cél és Cél felé rohan,
S kit fejbe sújt mégis minden elérés,
Mert célhoz érni vagy ostoba látszat
Vagy névkártyája a gálás Halálnak.

Szindbád célba érése is a halálban való célba jutás. Halálakor a hajós Majmunkát hivatja magához, s ő fogja le Szindbád szemét. Cél, halál, Majmunka így kapcsolódnak össze, s Majmunka alakja e végső összefogódásban nyeri el mélyebb értelmét.

Félelem, szorongás

„Egy problémát hord magában az ember. Ez a probléma: megküzdeni tudni az étellel, hogy úgy vegyük az életet, ahogy az van, és ne másképp. Az élet szörnyűségesen reális, reális az undorodásig. A probléma megoldása, úgy élni az életet, hogy ne vegyük észre éppen a legsötétebb oldalakat a létben. Szépet úgyis keveset láthatunk; a derű és a fény a legritkább. Itt-ott van egy kevés, egy nagyon kevés, és igen sokan csak távolról élvezik” – írja Krúdy egyik korai írásában.⁷²

Baránszky Jób László Krúdynak ezt az életfelfogását műveiben is tükröződni véli:

„Krúdynál bőségesen akadnak illogikus cselekedetek, de épp azok az élet logikájának legmagától értetődőbb jelei, és sohasem szorulnak

⁷¹ Ady Endre: i. m. 69.

⁷² Krúdy Gyula: *Tavaszi öngyilkosok 1895*. In: Krúdy Gy.: *Pesti levelek*. (Publicisztikai írások). Bp. 1963. 19.

magyarázatra, fölösleges elemezni őket . . . Krúdy örömét leli a valóság ellentmondásaiban, végtelen humánuma számára minden érthető.”⁷³

Szindbád is „az úgy vegyük az életet, ahogy van” nézőpontjáról próbálja elfogadni a valóság ellentmondásait. Ez az elv azonban csak akkor nyújtana sérthetetlenséget Szindbádnak az étellel szemben, ha önmaga kívülről szemlélné. De Szindbád védtelen, mert az életet nem tudomásul venni, hanem megérteni akarja; minden utazás egy-egy nekirugaszkodás az élet titkainak megértéséhez, s minden utazás vége menekülés az életelvhez: az élet olyan, amilyen. Megnyugvás helyett fokozódó hiányérzet, az érthetetlenség szülte szorongás lesz Szindbád osztályrésze.

Szindbád már első utazásakor „az unalom és idegesség elől” menekül a „ragyogó estéjű Budapestről”.⁷⁴ A céltalanság, unalom, idegesség a pesti élet jellemzője.⁷⁵ Krúdy és Szindbád ezzel még nem lépne túl az *Ősziké*től kezdődő nagyvárosellenességen. Krúdy avval lép be a 20. századba, hogy hőse számára nincs menekvés. Az emlékek, ahová menekülhet, csak addig rendelkeznek megtartó erővel, amíg szembe nem néz velük Szindbád, mert akkor már „rosszkedvű, lehajtott fővel kell búcsúzni tőlük”.⁷⁶ A külső világ is félelmet kelt: utazásai során egyszercsak úgy érzi, gonosz emberek üldözik, pisztolyát markolássza, és menekül a kisvárosból, mely pedig semmiben sem különbözik a többitől.⁷⁷ És fél attól, hogy egy elmúlt világ, ifjúkora, apja világa az ő szeme láttára fog végérvényesen

⁷³ Baránszky Jób László: *Szemponatok a Krúdy-jelenség megközelítéséhez*. Új Irás, 1975/7. 102.

⁷⁴ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 26.

⁷⁵ Ld. még: *Szindbád útja a halálnál*. 57.; *Szindbád és a csók*. 62.; *Szindbád titka*. 100.

⁷⁶ Krúdy Gyula: *A szerelem vége*. 99.

⁷⁷ Krúdy Gyula: *Hófúvásban*. 162–166.

összeomlani, az ő fejére esik az omladozó kőcímer,⁷⁸ önmagát és emlékeit is végleg eltemetve.

Szindbádnak állandóan szembe kell néznie a halállal. Nemcsak úgy, hogy akarva-akaratlanul részese vagy szemtanúja mások halálának, hanem mert a halálfélelem és a halálvágy állandó kísérője életének. Már serdült ifjú korában találkozik a halál érthetetlen kettősségével: misztikus voltával és brutalitásával. Az első utazáskor a halott kislány emléke megszépül, kiteljesedik, testből azonban „kellemetlen, csipős szag” árad.⁷⁹ Öngyilkos nők emléke kísérti és a halálnál tesz utazást.⁸⁰ Szégyenérzete, érthetlensége és megdöbbenése, mellyel a nők halálát fogadja, nem az élő ember természetes megrendülése az elmúlással szemben. Ilyenkor saját boldogságkeresésének illúziórikus voltára döbben rá; önmaga halálfélelmeinek és vágyainak megvalósulását kell látnia minden halálban.

Ahová menekülhet szorongással és félelemmel teli önmaga elől, az nem az állandó csalódással végződő utazás, hanem a „megbomlott agyvelő és a zugva kalapáló szív” játéka.⁸¹ Szindbád újabb és újabb alakokba képzeletileg bele magát, izgalmas és érdekes életekbe, csak önmagával ne kelljen szembenéznie. E féktelen játékban lesz nyilvánvaló Szindbád szerepválsága, az elme örült küzdelme vagy talán már csak játéka, hogy a kiteljesítő szerepet megtalálja.⁸²

A Szindbád-élmény: a világ, az individuum és a szerep egységének megbomlása a 20. század emberének kiteljesedő,

⁷⁸ Krúdy Gyula: *Szindbád őszi útja*. 146.

⁷⁹ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 29.

⁸⁰ Ld. *Szindbád második útja*. 37–42.; *Szindbád útja a halálnál*. 57–62.; *Szindbád titka*. 100–116.

⁸¹ Krúdy Gyula: *Duna mentén*. 117.

⁸² A szerep fogalmát Kulcsár Kálmán és Németh G. Béla értelmezése szerint használjuk. Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Bp. 1966. 538. és Németh G. Béla: *Az önmegszóllító verstípusról*. In: Németh G. B.: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 627–628.

alapvető élménye; s így lesz Krúdy hajósa „a modern magyar irodalom első igazi hőse”;⁸³ testvére és előfutára a század irodalmának a világban helyét nem találó, szorongó alakjainak.

Nyugtalanító állandóság

„... semmi sem változik a világon, még a pendelyes gyerek sem” – jut eszébe Szindbádnak nagyanyja mondása utazásai során.⁸⁴ Úgy tűnik, hiába a „kizökkent idő”, az élet túllép rajta, folytatódik szerelmei gyermekeiben, önmaga sarjaiban, Igazi bizonyítékot azonban az élet állandóságára a kisvárosok jelentik:

„Mintha századokról századokra semmi sem változnék a magyar vidéki életben. Az emberek kicserélődnek, de ugyanolyanok ülnek helyükbe. Mintha csak egy furcsa tréfa volna a születés, a halál, a mennyegző. Az ősök ülnek most is az asztalnál. Asszonyban, gyermekben ismétlődnek. A szélkakas forog a háztetőn, az eső, a vihar éppen úgy beköszönt, mint százesztendő előtt, és nem a nyugatról közeledő felhő, sem a messze elterülő mező nem látszik tudomást venni, hogy a százesztendő előtti ember ül az ablaknál. A hó leesik, a kályhákban ropog az erdei fa. A mostani házigazda éppen úgy dörzsölgeti össze a kezét a kandalló előtt, mint az Osapja. Egészen bizonyos tehát, hogy a falon függő, festett nagyapák és ósapák nem mentek el innen. Tavasszal az eleven gazda mögé állanak, és a fülébe sugják: repcét vess a Kállás mezőbe . . . És aztán úgy is történik.”⁸⁵

Ezt az élményt erősítik a kisvárosok megállt toronyórái: olyan időt mutatnak, amilyen talán soha nincs.⁸⁶ A megállt óra – az óra, az idő múlása iránt Szindbád már ifjúkora óta vonzó-

⁸³ Bori Imre: i. m. 89.

⁸⁴ Krúdy Gyula: *Szindbád őszi útja*. 145.

⁸⁵ Krúdy Gyula: *Szindbád és a színésznő*. 155–156.

⁸⁶ Ld. *A hídon*. 53.; *Szindbád titka*. 101.

dik.⁸⁷ Az öröklét, az állandóság érzetét kelti benne is, mint Kosztolányinál.⁸⁸

... S a rozszant szerkezetből
e poshadt tétlenség börtönéből,
az öröklét nyugodt fuvalma megcsap.
Az óra áll, mindig hat óra van.

(Megállt az óra)

Hasonló jelentése van Krúdy másik fontos motívumának, a hónak is. Mindent fehérbe öltöztet, tisztának mutat, megőriz, mintha a természet védekezési reflexe nyilvánulna meg az elbeszélések állandó, sűrű hóesésében. De Szindbádnak rá kell döbennie, hogy amit a természet ily módon véd: az az elmúlás; a hó alatt sírok vannak, halottak fekszenek, az örök enyészetet fedi be vastag takaróval a hó.⁸⁹

A szindbádi magányosság természeti szinten való feloldására tesz kísérletet Krúdy a vidéki városok házainak példájával: „... vastag hóréteg alatt régi emeletes házikók húzódnak meg egymás mellett, mintha félnének a hidegben”,⁹⁰ „és a földszintes házak meglapulva menekültek a katona lábához... És a házikók fehér és fekete bárányokhoz hasonlítottak, amelyek a vihar előtt összebújnak...”,⁹¹ „... és a hófúvásban a régi házak olyanformán zárkóztak be, mintha ellenség közeledne a városhoz.”⁹² A feloldás itt is, mint a többi kísérletben, csak részben sikerül. Mert lehetne ellenpélda Szindbád magányosságára az apró házak összebújása, egyfajta közösségben

⁸⁷ Ld. *Az álombeli lovag*. 87.

⁸⁸ Az óra élményére ld. még: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*. 143.; Juhász Gyula: *Órák zenéje*. 145.

⁸⁹ Ld. *Szindbád titka*. 109.; *Téli út*. 169. és 171.

⁹⁰ Krúdy Gyula: *Szindbád, a hajós*. 26.

⁹¹ Krúdy Gyula: *Szindbád második útja*. 38.

⁹² Krúdy Gyula: *Téli út*. 167.

való feloldódás, ha a hasonlatokban nem kapna olyan erős hangsúlyt a kiváltó ok: a félelem.

Mintha az emberben és természetben egyaránt megbomlott harmóniát, a teljessé váló félelmet és szorongást tenné végérvényessé a hidak alatt álmosan futó Poprád is.*

OSZTOVITS SZABOLCS

KRÚDY ÉS A STÍLUSA

A STÍLUS HELYE KRÚDY MŰVÉSZELETÉBEN ÉS KRÚDY HELYE A STÍLUS MŰVÉSZELETÉBEN

„Legnagyobb alkotása: a stílusa?” Perkátai László Krúdy-könyvében ez a mondat nem kérdésként, hanem állításként fogalmazódik meg.¹ Pedig igencsak odakíváncozna a végére egy óvatos kérdőjel.

Azt természetesen badarság lenne kétségbe vonni, hogy a stílusnak kitüntetett fontossága van Krúdy életművében. Már Schöpflin Aladár megírta arról a bizonyos „gordonkahang”-ról, hogy „Ez a hang írásainak legfőbb szépsége”. Sőt ennyivel nem is éri be, hanem így folytatja: „Maga az írásának szépsége.”² Jó példája ez annak, miként torzul el, sőt válik hamissá egy alapjában véve helyes gondolat pusztán azért, hogy abszolutizálják. A stílus szerepének ez a többi struktúra-tényező rovására való mértéktelen túlbecsülése a későbbiekben is jellemzi az esszéisztikus Krúdy-irodalmat, amely mindig is

*Megjegyzés: Dolgozatunkban – mely 1979-ben íródott – a Krúdy-centenáriumra megjelent cikkeket és tanulmányokat már nem tudtuk figyelembe venni.

¹ *Krúdy Gyula*. Szeged, 1938² 86–7.

² *Nyugat*, 1933. I. 630.

szívesen elevenítette fel a „zseniális cigányprímás” képzetét,³ s ennek jegyében az ösztönös stílusművészt ünnepelte Krúdyban. Hevesi András szerint Krúdynál a „mellékesbe”, mindekenelőtt a képanyagba vonul vissza a lényeg,⁴ Perkátai pedig — mint láttuk — a stílust tartja a legnagyobb Krúdy-alkotásnak. Így alakul ki az impresszionista kritikában egy „képekbe menekülő élet” mítosza, amely mindmáig kísért a Krúdy-értékelésekben.

Ezeknek a túlzó megállapításoknak magától értődően megvan a „racionális magvuk”, az tudniillik, hogy Krúdy alkotómódszerében a szokásosnál nagyobb szerep jut egy fajta *stilizálás*nak. Néhány évvel ezelőtt, a szegedi nyelvészkongresszuson Kanyó Zoltán tett említést azokról a retorikai transzformációkról, melyeknek révén az amorf mélystruktúra nyelvileg explicitált felszíni struktúrává alakul át.⁵ Krúdy e transzformációkat nagyobb mértékben működteti, mint a mindennapi nyelvhasználathoz közelebb álló stílusú írók (pl. egy Veres Péter). A stilizálásnak ez a megnövekedett fontossága a nyelvi funkciók közti arányeltolódásban is tükröződik: a kommunikatív funkcióról az esztétikaira, a referenciálisról a poétikaira tevődik át a hangsúly. Bekövetkezik a nyelv sokat emlegetett „átlátszatlanná válása”, amikor a közlemény önmagára mint nyelvi képződményre összpontosítja a befogadó figyelmét.⁶ Az esztétikumteremtő szándékkal nem „deformált”, a tartalmat mintegy észrevétlenül közvetítő köznyelvi szöveget közönséges ablaküveghez hasonlíthatjuk, amelyen át jól látszik a táj, de

³Először ez is Schöpflinnél: i. h.; a cigányprímás-hasonlat dezorientáló, mert az ösztönösség mozzanatát túlhangsúlyozó voltáról vö. Tóth Dezső: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 4. sz. 56.

⁴Apollo, 1936. 272.

⁵Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai. Bp., 1974. 239.

⁶A kommunikációs műalkotásmodellre 1. Jakobson: *Hang-Jel-Vers*. Bp., 1972³ 234–41; Markiewicz: *Az irodalomtudomány fő kérdései*. Bp., 1968. 63–4.

magát az üveget mint olyant külön nem érzékeljük (kivéve, ha „piszkos”, azaz ha nyelvtani vagy nyelvhelyességi hibák vannak a szövegben). Ehhez képest a szépirodalmi nyelv színes üveg, amely átengedi ugyan a külső valóságot, de ezt az objektív tartalmat sajátos fénytörésben, színezésben tolmácsolja. Felhívja magára a figyelmet, értésünkre adja jelenlétét.⁷ S a Krúdy-nyelv? Ez már inkább egy ólomkarikás üvegmozaikra (ha tetszik: chartres-i templomablakra) emlékeztet, mely elbűvöl szépségével, de egyáltalán nem látunk ki rajta.

Azt hiszem, ez az ablak-metaphora is megéreztet valamit azokból a veszélyekből, melyekkel a stilizálás eluralkodása fenyeget. Krúdy csábító, de roppant veszélyes útra lépett a tízes évek elején: megtalált egy stílust, amely végre csak az övé volt, de amely éppen szemkápráztató gazdagsága, pazar színei, megvesztegető muzikalitása révén hajlamos és képes lett volna arra, hogy „önmagán kívül mindent elnémítson”.⁸ Ekkor, a tízes évek közepének válságperiódusában bontakozik ki Krúdy művészetében a forma és a tartalom küzdelme. A *Palotai álmok*, a *Püder*, az *Aranykéz utcai szép napok*, a *Pesti nőrabló* stb. keletkezése tájt egy pillanatra úgy látszott, hogy a forma felülkerekedik a lényegen, s a Krúdy-próza öncélú dekorativitásba, l'art pour l'art szépelgésbe fullad. Csak a „pesti regények” (*Asszonyságok díja*, *Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*) megírásával jut túl Krúdy egyértelműen a formalizmus buktatóin. A fordítottja történt itt annak, mint amitől tartani lehetett: nem a tartalom silányult formává, hanem a forma szublimálódott tartalommal. A „kifejezés mint tartalom” Fónagy Iván-i formulája⁹ tökéletesen ráillik az érett Krúdy művészetére is, melyben az eredetileg pusztán külsődleges díszítőelemek (a külső forma tényezői) tartalomsgalló és struktúraszervező belső formává válnak.

⁷ Miklós Pál: *Olvasás és értelem*. Bp., 1971. 165.

⁸ Németh László: *Kiadatlan tanulmányok*. Bp., 1968. I. 90.

⁹ L. Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Bp., 1972. 105. skk.

A stilizálás tehát nem csupán kísértés és korlát, de erőforrás is lehetett. A stiláris forma funkcióval telítődött („átfunkcionálódott”), végső soron egy szemléletmód kifejezésévé rangosult. Általános, minden írónál megtalálható funkciói, a szemléltetés, hangulatteremtés, sejtetés-anticipálás, önkifejezés, díszítés stb. mellé felsorakozott egy specifikus, csak Krúdyra jellemző funkció, az ún. dimenziótágítás is.¹⁰ A képi sík: a hasonló, ill. az azonos elem mintegy önállósul, többé-kevésbé elszakad hasonlítottjától (azonosítottjától), hogy térben és/vagy időben még egy kiterjedést adjon a szövegnek. Nemes Nagy Ágnes részletesen ír a költői képről szóló esszéjében (Kortárs 1978/9. sz.) ezekről az önállósuló hasonlatokról, melyekben a hasonló fontosabbá válik, mint a hasonlított, s ez által az „átbillenés” által a hasonlatanyag valósággal „túlnövi” aktuális tárgyát. Az ilyen típusú hasonlatban némiképp meglazul a kapcsolat a tárgyi és a képi oldal között: a lényeg a képi síkra költözik át.¹¹ Nemes Nagy Ágnesnek ezek az egyébként nem Krúdyra vonatkozó észrevételei is arra vallanak, hogy itt egy olyan kortendenciával állunk szemben, amely messze túlmutat az egyéni stílussajátságokon. Az már más lapra tartozik, hogy okvetlenül épp a szimbolizmusnak az ismérve-e, hogy a kifejezés (a kép) aránytalan önértékre tesz szert a kifejezendőhöz (valóságszegmentumhoz) képest, mint Gáspári László véli.¹² Azt hiszem, hogy talán Baudelaire, de legkésőbb Mallarmé óta általában jellemző az igazi költészetre, hogy a képek a *másképpen nem közvetíthető* tartalmaknak a hordozói,¹³ azaz a szemléltetés-ábrázolás-díszítés helyett a ki-

¹⁰ Vö. Kemény G.: *Krúdy képköltésének*. Bp., 1974. 80–1.

¹¹ I. h. 1462–3; az, hogy „a lényeg átköltözik a képi síkra”, feltűnően emlékeztet Hevesi Andrásnak arra a már említett gondolatára, amely szerint Krúdynál a „mellékesbe” vonul vissza a lényeg; vö. 4. jegyzet.

¹² *A Krúdy-regény státusához*. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978. 3. sz. 22.

¹³ Nemes Nagy Ágnes: i. h. 1466.

fejezés, sőt a sejtetés, a sugallás válik a domináns funkciójukká. E tekintetben nincs szignifikáns különbség a szimbolistáknak és mondjuk az avantgarde-nak a gyakorlata között. A lényeg az, hogy a hasonlat vagy még inkább a metafora valami olyan lelki ténynek a jeleként funkcionál a műben, amely tény más úton-módon (közvetlenül) ábrázolhatatlannak bizonyul. Hogy valamiképpen mégis megragadhassuk, erre szolgál a pszichikum tárgyiasításának (s tegyük hozzá: a realitás szubjektivizálásának!) az a módszere, melyet T. S. Eliot az objektív korrelatíva formulájával jelöl. A műben megjelenített valóságmozzanatok ennek megfelelően voltaképp nem azonosak önmagukkal, hanem egy sajátos „kvázi-szinten” helyezkednek el. Az író, amikor pl. egy tájat ír le, nem arra törekszik, hogy közlései dokumentumszerűen helytállóak legyenek (amint ezt az „epikai hitel” klasszikus normái megkívánták), hanem egy „lelki tájat” rajzol elénk.¹⁴ A valóságosnak feltüntetett látvány (a „külső”) ekképpen szinte észrevétlenül válik „belsővé”, hogy azután ez a „belső” – a pszichikai állapot vagy folyamat – megint csak „külsővé” konkretizálódjék. Persze ez az „átlelkesített külső” már nem lehet azonos az eredeti, elsődleges értelmében tudomásul vett, „naiv külső”-vel. A költői képnek így elkerülhetetlenül túl kell mutatnia önmagán, többet kell jelentenie önmagánál. Rejtett kapcsolatok létesülnek vagy inkább lepleződnek le ily módon a „látszatvilág” és valamely mögöttes tartalom között: „Valami titkos és mély egység tengerén . . . egymásba csendül a szín és a hang s az illat”. Amiről azt hittük, hogy létünknek objektíve adott, kiismerhető terepe, arról kiderül, hogy nem egyéb hieroglifák halmazánál, melynek kihüvelyezésére csak költő vállalkozhat. Mégpedig olyan költő, aki felismeri a rejtett korrespondenciákat, aki ért a szimbólumok nyelvén.¹⁵ Krúdy prózájában is minden összefügg

¹⁴ Vö. Rónay György: *A nagy nemzedék*. Bp., 1971. 139.

¹⁵ A „correspondance-elv”-ről vö. Kelemen Péter: *A novellaelemzés új módszerei*. Bp., 1971. 33–49; *Jelentéstan és stílusztika*. Bp., 1974. 262–8.

mindennel, minden hasonlít mindenre, a körvonalak elmosódnak, a létezők identitása meginog, az ábrázolt világ elemei mintegy „egymásban szemlélik önmagukat”. Jól látja Fábri Anna, hogy a hasonlatok elburjánzása nemcsak írói modor Krúdynál, hanem egy világképnek, egy egyéni, de ugyanakkor nagyon is korhoz kötött szemléletmódnak a megnyilvánulása. „Minden bizonytalanra vált már a fiatal Krúdy szemében is: elveszítette egyértelműségét, önmaga is volt, de még inkább túlmutatott önmagán”,¹⁶ s mindez konkrétan és álombelinek (reálisnak és irreálisnak, hasonlítottnak és hasonlónak) egy fajta relativizálódásához vezetett.

Egy rövid hasonlatból sokszor valóságos képzuhatag tör ki, mint pl. a *Napraforgónak* ebben a részletében (Álmos Andor udvarol Evelinnek):

„Úgy hangzol bennem, mint a négermuzsika. (...) Esküvő van a cukorültetvényen, és a rabszolgák szájharmónikán fújják az orkászzerű tánczenét, amíg mindenki elveszti az eszét... Máskor magyar népdal vagy, Tisza mentén, holdvilágnál, halásztanyán, sebes szívvel, öngyilkos korszakban... A nagyapám keringője vagy vasárnap délután a zongoránál... Egércincogás vagy cirkuszzene. Egy végtelen üvöltés vagy, amely az örültek házából hangzik... Szerelem vagy.” (Bp. 1958. 419.)

Érdemes felfigyelnünk a tér- és időszíkváltások egyre gyorsuló ritmusára: néger rabszolgák → Tisza menti jelenet → a nagyapám keringője → egércincogás → cirkuszzene → az örültek házából hallatszódó üvöltés, s végül az összefoglalás, mindennek lényege és közös nevezője: „Szerelem vagy.” E váltások-vágások szinte az épp ekkortájt Griffithtől kezdeményezett filmi montázstechnika eszközeivel érzékeltetik tér és idő dinamikus szimultanizmusát. A kortárs költészetből Apollinaire (*Égőv, Saint-Merry muzsikusa*) és Cendrars (*Húsvét New Yorkban*) neve kívánczik ide. Csodálatos, hogy mennyire szinkronban tudott lenni az „öszönös” és elszigetelt Krúdy még az avant-

¹⁶ *Ciprus és jegenye*. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp., 1978. 38–9.

gardista világirodalommal is! (Persze itt aligha irodalmi hatásról, inkább az azonos korélményre való azonos reagálásról van szó.)

A „dimenziótágítás”-ra a másik példát egy Szindbád-novelából vesszük (*Szökés a halálból*, 1915.; a történet magva: Fáni, a „virágszál lábú asszony” Szindbáddal együtt akar öngyilkos lenni, de hajnalodik, s ő nappal már nem tud meghalni; kocsiba ül hát, és hazahajtat; az emlékezetes Szindbád-filmnek egyik legjobb jelenete volt ez):

„A könnyei bőségesen omlottak, mint a vetésre a meleg eső. Szinte zenéjük volt e könnyeknek, mint néha hallja az ember magános házban a hajnali esőt muzsikálni, amelytől fénybe és ifjúságba öltöznek napzálltakor a fák, bokrok, háztetők.” (*Szindbád*. Bp., 1957. I. 198)

A komplex képet indító hasonlat első fele („A könnyei bőségesen omlottak”) még a cselekmény síkjához tartozik, igéje múlt idejű, megegyezik az elbeszélés alapidejével. Még a hasonlatot kibontó résznek is múlt idejű az első igealakja (*volt*), de azután, amint az alaphasonlatból újabb hasonlat sarjad ki, a múlt időből jelen időbe csap át Krúdy (*hallja, öltöznek*). A múlt idő → jelen idő „ugrás” az elidőtlenítésnek – Rónay György szavával: a *detemporizálásnak*¹⁷ – is eszköze, melynek segítségével a cselekmény objektív, reális, lineáris ideje a tárgyaknak asszociatív felidéződő „belső idejébe”, időtlen tartamába hajlik át.¹⁸ Az időélmény szubjektívizálódását, pontosabban: az időfolyamat szubjektív megélésének lehetőségét Krúdy éppúgy megérezte, mint a francia filozófus, Bergson (*Durée et simultanéité*, 1922.), csakhogy ő nem elméleti traktátusokban, hanem effajta képekben vallott róla. Az időszemléletük közti rokonságra igen szellemesen mutat rá Baránszky Jób László, aki ráadásul azt is észreveszi, mennyivel közelebb áll Bergson felfogásához a Krúdyé, mint a Prousté, s

¹⁷ Krúdy Gyula: *A hídon*. (Novellaelemzés.) Literatura, 1974. 125.

¹⁸ Szauder József: *Krúdy-hősök*. Újhold, 1948. 82.

mindezt le is írja, mintegy a közkeletű Proust–Krúdy-párhuzamok implicit cáfolataként:

„a bergsoni *élményidő*, a tartam, nem Proust ideje, aki mindent elemeire bont, és így a *mechanikus idő* oknyomozása fonalán tér hozzá vissza, . . . hanem Krúdyé, akinek közlésmódjában egy-egy élménypillanatra tömörül a múlt, és az élményben, ebben a művészi élményben, egyben mássá színeződve – csodálatosképpen először jelenik meg élményként.”¹⁹

Kár, hogy Dienes Valéria csak Babits esszéjéből fordított le a filozófusnak.²⁰ Bergson alighanem megörült volna egy Krúdy-novellának is . . .

A „megörökítő” jelen következetes alkalmazása révén²¹ a kép – esetleg, mint az előbbi példában, a képen belüli kép – mintegy „kiszigetelődik” a cselekményből. E kiszigetelt képecskéknek autonóm időviláguk van, melyben éppúgy telhet az idő hajnaltól napnyugtáig, mint a főcselekmény síkján: „néha hallja az ember magános házban a *hajnali* esőt muzsikálni, amelytől fénybe és ifjúságba öltöznek *napszálltakor* a fák, bokrok, háztetők”. Csakhogy ennek a kétféle időnek lényegében semmi köze sincs egyináshoz.

A metaforának is önállósulhat a képi síkja, hogy autonóm tér- és idővilágú külön kis történet kerekedjék ki belőle:

„Beteg, öreg s örült vagyok. Kiélt, vén kalap, amelyet valamikor félreacsapva viseltek az intézetbeli növendéklányok, végül a folyosón felejtették a szállodában, ahova robogva, zajongva, tébolyultan rohannak a diadalmas férfi karján . . . Az éjjeli őr megáll, s öreg botjával

¹⁹ Szempontok a Krúdy-jelenség megközelítéséhez. Új Írás, 1975. 7. sz. 98.

²⁰ Beszélgetés Dienes Valériával. Vitányi Iván tv-interjúja. Valóság, 1975/8. 88.

²¹ Erről vö. C. Brooks elemzését Keatsnek *Óda egy görög vázához* című költeményéről (*Strukturalizmus*. Bp., 1971. II. 75–89, kül. 86–7), valamint Kemény Gábor: *A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban*. Nyr., 1976. 417–9.

tűnődve forgatja a kalapot s benne az árvaházi vagy vakokintézetbeli számot... Csak vágylak, mint a napsugarat, melyet megfogni nem lehet.” (*Napraforgó*. Bp., 1958. 419)

A kalap-metaforából egy fanyar iróniával elbeszélte pompás kis história fejtik ki a nők állhatatlanságáról, méltó a helyzethez és a szereplőhöz, Álmos Andorhoz, aki mindezt elmondja, s utána lankadatlanul folytatja udvarlását: „Csak vágylak, mint a napsugarat, melyet megfogni nem lehet.” A múltból a jelenbe való átcsapásnak (*viseltek, felejtették* → *rohannak, megáll, forgatja*) itt a megelevenítés a rendeltetése, csakúgy mint a szituációt remekül érzékeltető határozóhalmozásnak: „*robogva, zajongva, tébolyultan* rohannak a diadalmas férfi karján...”

A hasonlatok és metaforák „dimenziótágító” funkciójáról mondtak jól beleillenek abba a képbe, melyet Bori Imre kismonográfiája vázol fel a „Krúdy-effektusok” bővítő, háttérteremtő szerepéről.²² A Boritól *Krúdy-effektus*-nak elkeresztelt szövegalkotó eljárásnak az az újdonsága, hogy az „előtérben” pergő (pergő? Krúdynál inkább csak: csordogáló) eseménysorral párhuzamosan — a „háttérben” — apró részletek, mikrorealitások, képek, utalások stb. halmozódnak fel, s e szövegháttér éppoly fontos, nemritkán még fontosabb, mint az a rendszerint vérszegény cselekmény, melyet a novella vagy regény elmond. Gondoljunk pl. Rezeda Kázmér szerelmi bonyodalmainak, illetve az utolsó királykoronázásnak és Kisilonka Jácint pesti nőgyógyász szüzesség-helyreállító ügyleteinek a viszonyára a *Nagy kópé* című kisregényben! Vajon mi mond itt többet az akkori életről, a korról: az „előtér” vagy a „háttér”? Az események vagy az „effektusok”? Esett már szó a képek önmagukon túlmutató, önmaguknál többet jelentő funkciójáról. Nos, ennek a „többet mondás”-nak-roppant hatékony eszközei azok a látszólag oly mellékes, „korfestő” vagy

²² *Krúdy Gyula*. Újvidék, 1978. 104–15.

„stiláris” mozzanatok is, melyeket Bori Imre a „szövegáttér” és a „Krúdy-effektus”, e sorok írója pedig a „dimenziótágító funkció” fogalmával próbál megragadni.

*

Krúdy Gyulát az egykorú kritika, de a későbbi esszék és tanulmányok nagy többsége is valamiféle „nagy magányos”-nak, „a tegnapiak ködlovagjai” egyikének tüntette fel. E köz-felfogást tükrözi és szentesíti a bevezetőben említett Schöpflin-nekrológnak ez a megállapítása is: „Ő maga volt a vezér a ködlovagok között.”²³ Igen jellemző módon *Ködlovagok* volt a címe annak az esszékötetnek is, melyben Sötér István első, 1941-es Krúdy-tanulmánya megjelent. A „társ-talanság” tényének túlhangsúlyozása éppoly félrevezető köd-képpé vált a Krúdy-filológiában, mint a „homogén életmű” fikciója.²⁴ Krúdy ugyanis korántsem olyan magányos, besorol-hatatlan jelenség, mint amilyennek rajongói csupa jó szándék-ból beállították. Nagyon is szinkronban van ő – mint láttuk – az egykorú világirodalommal, s megvannak az előzményei, a társai és az örökösei a magyar próza fejlődéstörténetében is.

Az érett Krúdy az európai irodalomnak ahhoz a vonulatá-hoz kapcsolódik, melynek újdonsága mindenekelőtt az epikai műnem szubjektívizálásában, líraibbá tételében nyilvánult meg.²⁵ Proust és Joyce hatalmas regénykompozícióiban az objektív ábrázolás mellett, sőt helyett egyre nagyobb lesz a jelentősége a szubjektív vallomásnak. A nyelvi jelnek Karl Bühlertől megkülönböztetett három fő funkciója: az ábrázolás, a kifejezés és a felhívás²⁶ közül a 20. századi prózának ebben a

²³I. h. 631.

²⁴L. *Valóság és varázslat*. Tanulmányok századunk magyar pró-zairodalmáról. Szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., 1979. 114 skk.

²⁵Vö. Egri Péter: *A költészet valósága*. Líra és lírizálódás. Bp., 1975.

²⁶L. *Sprachtheorie*. Jena, 1934. 28–33.

változatában mindinkább a *kifejező* aspektus tesz szert vezető szerepre. (A klasszikus realizmusban az ábrázoló funkciónak, az avantgarde némelyik irányzatában, pl. az expresszionizmusban, valamint talán a szocialista realizmusban a felhívó oldalnak van primátusa.) A kifejezésnek ez a dominanciája megint csak a lírához közelíti az epikát, és szinte szükségszerűen idézi elő a sokat kárhozott „cselekménytelenséget”.

E világirodalmi háttér előtt kell most már megkeresnünk Krúdy helyét a magyar stílustörténetben. A rendelkezésünkre álló szakirodalom meglehetősen tarka, ellentmondásos képet mutat e tekintetben: vannak, akik a századvégi „preszimbolisták” csoportjához közelítik Krúdyt, mások a szecesszióval mint korstílussal próbálják jellemezni költői nyelvét, végül akadnak olyanok is, akik Horváth János nyomán „stíloromantikát” meg „nyugatossgot” emlegetnek. Bródy és Szomory Dezső neve éppúgy szóba kerül, mint Loviké vagy Kaffkái, sőt a háború előtti Móriczé. Vargha Kálmán inkább a Nyugat előtti korszakhoz, Kiss József és A Hét táborához köti,²⁷ Szabó Zoltán²⁸ és Herczeg Gyula²⁹ az *impresszionisták* körében jelöli ki a helyét.

E hipotézisek közül a legutóbbinak kell a legnagyobb figyelmet szentelnünk, mivel aránylag még ez van a legrendszeresebben kidolgozva, ide értve a konkrét példákkal, elemzésekkel való dokumentálást is. Az impresszionista Krúdy-stílus jellemvonásai Herczeg Gyula tanulmányai és könyve alapján nagyjából a következőképpen sorakoztathatók fel: a vizualitás uralma, a külsőből a belsőre való következtetés, apró részletmegfigyelések halmozása, laza, széteső, nem erősen szervezett, inkább mellérendelő jellegű mondatkonstrukciók stb. Mind ebben nagyon sok az igazság, bennem mégis időről időre kételek merülnek fel afelől, hogy *csakugyan impresszionista-e*

²⁷ ItK. 1971. 593–9.

²⁸ *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest, 1970. 261–3.

²⁹ *A modern magyar próza stílusformái*. Bp., 1975. 87–114.

Krúdy stílusa. Szerintem vagy ki kell tágítani az impresszionizmus jelentéskörét, hogy a Krúdy-jelenség mindenestül beleférjen, vagy pedig az impresszionizmuson kívül egyéb szempontokat is figyelembe kell venni. Számot kell vetnünk ugyanis a besorolásnak ellentmondó tényekkel, mozzanatokkal is. Vegyük szemügyre például a *képbőséget*, mely rendszerint az első helyek egyikén szokott szerepelni a Krúdy-stílus impresszionista voltának bizonyítékai között. Az impresszionista stílusra valóban jellemző a szemléletes látványrögzítés, a nyelvi képekben való tobzódás. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy egy szóképekben és hasonlatokban bővelkedő stílus szükségképpen impresszionista is. Tanulmányoznunk kell ugyanis a képek funkcióját, a szöveg összefüggésében kitapintható rendeltetését, s csak ezután dönthetjük el, hogy az illető stíluselemek az impresszionista típusú nyelvművészet megnyilvánulásai-e vagy sem. Ebből a szempontból nem a mennyiség, hanem a funkcionális irányultság a mérvadó. Hiába van Krúdynál sok kép, ettől még nem lesz impresszionista, ha ezek a képek nem a szemléletiség, hanem a hangulatiság, nem a közelítés, hanem a távolítás szolgálatában állnak.³⁰ Gondoljunk pl. Krúdynak nem éppen ritka „redundáns” hasonlataira! Ezek vagy ismeretebbet hasonlítanak: kevésbé ismerthez („A hölgy nyakán *igazgyöngyök* fehérlettek, mint a távoli felhős, nyugati égen eltűnő *kócsagmadarak*”; *Éji zene*. Bp., 1961. 154), vagy konkrétat elvonthoz („Fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen *madár*, mint a földi élet *céltalansága*”; *Napraforgó*. Bp., 1958. 427). Az utóbbi típust Nemes Nagy Ágnes *absztrakt hasonlat*nak nevezi, és az abszurd felé

³⁰ Nemigen hagyható figyelmen kívül, amit ennek kapcsán Nemes Nagy Ágnes a *szimbólumról* mint „másodlagos absztrakció”-ról ír: „... kiindulásában megérezkítő, konkretizáló ugyan, de éppen akkor, amikor már valóban szimbólummá válik, újra csak *elveszti érzékletes mivoltát, és jellé lesz, menthetetlenül*” (i. h. 1465; én emeltem ki K. G.)

mutató stiláris jegyként tartja számon.³¹ Ide vonhatók az alanyához és tárgyához képest is metaforikus predikátumú hasonlatok („Úgy *topogott* a tél, mint az örökkévalóság”; *Jockey Club*. Bp., 1964. 137) is. Nemes Nagy Ágnesnek már említett esszéje utal rá, hogy a modern költői képben egyre nagyobb a távolság a hasonlat két pólusa között. A hagyományos retorikából ismert „tertium comparationis” egyre tágasabbá válik, egyre áttetszőbb éter tölti ki.³² A hasonlat két sarka közti távolság addig-addig növekszik, míg végül elszakítja a hasonlóság fonalát.³³ A tertium comparationis „eltűnése” folytán megjelennek az ún. *azonosító hasonlatok*,³⁴ amelyekben tehát a hasonlat két eleme, az alany és a tárgy (a hasonlított és a hasonló) már nem is igen hasonlítanak egymásra, inkább csak a képzettársítás önkénye azonosítja őket. Az ilyenfajta képek *nem* az impresszionista érzékenységű, szemléletes látványrögzítésnek az eszközei. A hasonlóság megszüntetése a hasonlatban már egy újabb stílusterékvesznek – nevezzük is nevén: a *szürrealizmusnak* – a beköszöntét jelzi. A szürrealista költő arra törekszik, hogy lerombolja a megszokott asszociációs mechanizmust, de helyette létrehoz egy másikat, az álomét, a szabad asszociációét, a lelki automatizmusokét.³⁵ E szürrealistának mondott fordulatról nagyon is eszünkbe jut Krúdynak oly sokszor a múlt századhoz, a „biedermeier” édeskészséghez, de legalábbis a századvég és a századelő szeceszios modorosságaihoz társított írásművészete.

A *halmozást* is az impresszionista stílusjegyek közé szokták sorolni. Krúdy írásában csakugyan egymást érik a szó-, szerkezet- és tagmondathalmozások: az író láthatóan kedvét leli az innen-onnan összehordott valóságsegmentumok „ömlesztésében”, az extenzív totalításra törő, pointillista technikában.

³¹ I. h. 1464.

³² Uö. 1469.

³³ Uö. 1473.

³⁴ Vö. Kemény G.: *Krúdy képalakítása*. Bp., 1974. 74–6.

³⁵ Nemes Nagy Á.: i. h. 1473.

Példaként a *Zöld Ász* (1930.) első három bekezdéséből idézünk:

„Máilott rókagallérok, kísértetiesen elrongyosodott köpönyegek, madárijesztő vékony lábszáraihoz idomult nadrágok, fakult, csurgó régi zsúptető ereszéhez hasonló bajuszok, lelkiismeretfurdalásos, ritkult szakállak, pókhálósan pislogó szemek, őszi széllal és köddel csimbókozott üstökök, gombjavesztett mellények, hervadt falevélkék, összezugorodott nyakkendők és ércetlenül kongó pincehangok hazája, molyette Tabán! – itt történt meg az a csoda, hogy Kuvik dalfűzér-árus fogadalmat tett, hogy többé egyetlen korty bort sem enged le gégéjén önszántából.

Torkonakadt sóhajtáshoz hasonló kéményfüstök, föld alatti, tetszhalottéhoz hasonló nyögések, a varrógép pergésébe fulladt zokogások, holdvilágnál született csalékony és a nappali világosságnál hirtelen megöregedett s tehetetlen álmok, nevüket is elfelejtett bánatok, céltalan csavargások és még céltalanabb üldögélések hazája, Tabán! – itt történt, hogy Mariancsics Lenke (...) egy napon lemondott arról, hogy a korcsmákat látogassa, keserűnek és ostobának nevezte a bort.

Hegynek kanyargó és kiismerhetetlen végzetű utcák, már csak botlásra való kapuküszöbök, megbetegedett ajtók, amelyek szinte leestek helyükről, amint idegen kéz nyúlt hozzájuk, nagymamák és még régebbi emberek idejében új szobabútorok, fájdalmasra soványodott kanapék, köszvényes székek, régi arcokat mutogató, himporukat veszített tükrök, kutyafarokhoz hasonló csőrű teásibrikék, orvosságoktól megsárgult poharak, megöregedett, gyermekeket ábrázoló szentképek, vénasszonyok guggolásában ugrándozástól elszokott bolhák, elkeseredett, sánta, agg kakasok, éjjelente bizonyára a síri enyészet módjára porló udvarok, halálosan fáradt kőolaj-lámpák, nevezetességüket, szépségüket, bókokra érdemességüket régen felejtett női kontyok, közönytől megsárgult, foszlott kötélén hintázó női ingek, felvágott nyelvüknek többé semmi hasznát nem vevő Mátyás-madarak, a szerelmi éj varázsának ismerete nélkül imakönyvetűvé törpült asszonyok, már gyermekkorukban megbabonázott és hóbortosságban megvénült férfiak, a tavaszoként sem énekelgető aranyos töklinckék és kékbegyű zenérek, a harisnyakötőjükre már zárdanövendék korokban se ügyelő szüzek, folyóvízzel hasztalan álmodó, kisbaba nélkül maradt menyecskék és kék hivatalos kabátjukra kísértet-lepedőt teregető altisztek hazája Tabán! – itt történt, hogy a lakosságnak egy része (...) fogadalmat tett, hogy bort és egyéb szeszes italt többé nem fogyaszt” (*Utolsó szivar az Arabs Szürkénél*. Bp., 1965. I. 569–70).

A pusztulásra ítélt városrész különleges hangulatát hatalmas terjedelmű mondatrész-halmazokkal próbálja érzékeltetni Krúdy. De vajon szemléletes látványtükrözés, impresszionista felszínhez-tapadás vagy akár békaperspektívájú „kisrealizmus”-e ez? Szerintem nem, vagy nemcsak az! Plaszticitás helyett irreálissá oldással van itt dolgunk: a látszólag szemléltető funkciójú részletezés – épp túlméretezettségével! – végső soron kísérteties atmoszférát teremt. A halmozás ebben a szövegvilágban a realitástól való eltávolításra, elidegenítésre szolgál (az elidegenítést nem a brechti „Verfremdung”, hanem az orosz formalista „osztranyenije” értelemben véve). Az objektív valóság törmelékeinek mértéktelen felhalmozása paradox módon nem reálisabbá, hitelesebbé teszi az elénk táruló látványt, hanem ellenkezőleg: irrealizálja – Baránszky Jób László kifejezésével: „valótlanítja”³⁶ – azt. A halmozó előadásmód következtében elemeire bomló tájkép vízióvá, lelki folyamatok kivetülésévé válik: ami impresszionizmusnak látszott, *szürrealizmusnak* bizonyul. A Krúdy-műnek arról a harmadik, legmélyebb, legrejtettebb rétegről van itt szó, amelyet Szabó Ede egy vázlatában roppant találóan démonikusnak nevez.³⁷ Őszerinte a Krúdy-prózának három rétege van: egy *szürrealizmus-idillikus-impresszionista*, egy *ironikus-kritikus-realista*, s e kettőnek összeszikkasztásából csap ki a „démonia”, a Krúdy-világ mélyrétegének üzenete. Az első szinthez tartozik mindaz, ami Krúdyban lírai, a másodikhoz, ami epikus, a harmadikhoz, ami drámai. Nyilvánvaló, hogy a jelzett szürrealisztikus mozzanatok a harmadik, „démonikus” rétegnek a stiláris megnyilvánulásai. Szabó Ede maga is beszél „komoran ditirambikus, sokszor *szürrealista* metaforazuhogás”-ról.³⁸ Pontos jellemzése ez az előbbi *Zöld Ász*-részletnek, noha nem arról íródott. Az efféle „Krúdy-litániák”

³⁶ Krúdy és Proust. Híd, 1965. 1430.

³⁷ *Ábrándok és démonok. Krúdy Gyuláról. Új Írás* 1978/10. 65–70.

³⁸ I. h. 67 (én emeltem ki K. G.).

világirodalmi párhuzamaként a francia szürrealisták „écriture automatique”-járá utalhatnánk. Persze Krúdynek ezek a szinte „önmagukat író” felsorolásai nemcsak André Bretonék munkamódszerével, hanem Proust asszociatív időszerkezeteivel. Joyce tudatáram-technikájával, sőt akár Juhász Ferenc, García Márquez vagy Jerzy Andrzejewski „nonstopszövegei”-vel is rokoníthatók.³⁹ E parttalan mondatáramok az asszociációs folyamatot próbálják modellálni, de a reális részletmegfigyelések összegeződéséből végül is a különösség, sőt az abszurditás érzése szűrődik le az olvasóban.

Tehát nem impresszionista, hanem szürrealista a Krúdy-stílus?! Eszem ágában sincs ilyesmit állítani. Bonyolultabb kérdéskör ez annál, hogy sem efféle be- és átskatulyázásokkal letudhatnánk. Mindössze arra próbáltam meg felhívni a figyelmet, hogy ebben a maga egészében mindmáig feltáratlan, szivárványos gazdagságú életműben vannak a szürrealizmus felé mutató tendenciák, szürrealisztikus nyomok is. Ezzel egyébként korántsem jelentek ki valami merőben újat vagy szokatlant. A Krúdy-szakirodalom már eddig is felfigyelt – ha szórványosan is – a Krúdy-stílusnak szürrealista vagy legalábbis afelé tendáló mozzanataira. Már Szabó Zoltán *Kis magyar stílustörténete* is nyitva hagy egy kiskaput egy árnyaltabb besorolás számára ezzel a félmondattal: Krúdy „nem áll távol a szürrealistáktól sem”.⁴⁰ Baránszky Jób László egy 1975-ben publikált cikkében „a magyar szürrealizmus” reprezentánsaként méltatja Krúdyt: „Rudnay álmokloritja Krúdyé, a magyar szürrealizmusé, amelyben az eleven embereket semmi sem különbözteti meg az árnyaktól.”⁴¹ Bori Imre új könyvének is

³⁹ Vö. Károly Sándor: *A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben*. In: *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Bp., 1979. MNyTK. 154. sz. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 27.

⁴⁰ I. m. 263.

⁴¹ Új Írás 1975/7. 96.

az az egyik vezérgondolata, hogy Krúdy a húszas évek elején az összegezés munkáját egészen modern eszközökkel, többek között egy szürrealisztikus világábrázolás keretében kívánja elvégezni (mindenekelőtt a Boritól „bécsi”-nek mondott regényekben: a Vak Bélában, a Nagy kópéban és az Őszi versenyekben).⁴² Megvan ennek a törekvésnek a stílárís vetülete is: Molnár Zoltán a Magyar Nyelvőrben *A helyettes halott* című novella elemzése kapcsán egy realista és egy szürrealisztikus vonal kettősségéről ír.⁴³ Az 1919 utáni Krúdy-stílust lényegében ennek a két párhuzamosan futó tendenciának a küzdelme határozza meg. Az előbbi termi meg az igazi remekműveket (*Hét Bagoly*, *Boldogult úrfikoromban*, *Az élet álom*), de a szürrealista kísérletezésnek is olyan gyümölcsei vannak, mint a megrendítő *Purgatórium* vagy a torzó mivoltában is lebilincselő *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* (nem is beszélve Krúdynam mindmáig legolvasottabb művéről – az *Álmoskönyvről*). Az elemzés tárgyául választott elbeszélést, *A helyettes halott*-at egyébként „preszürrealista” írásnak minősíti Molnár. Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy az ugyanabban az évben keletkezett *Asszonyások díjában* (még) együtt, dialektikus egységben van meg ez a két ellentétes stílustörekvés, a reális és a szürreális. Már csak ezért sem indokolatlan, hogy ebben a regényben szintézis-művet lássunk.⁴⁴

Persze túlzásba is lehet vinni a szürrealizmus hangoztatását Krúdyval kapcsolatban, amint ezt pl. Udvarhelyi Dénes teszi, aki egy történelmi tárgyú elbeszéléseket és publicisztikai írásokat tartalmazó kötet utószavában már a *Hét Bagolyt* és a *Boldogult úrfikorombant* is Krúdy szürrealizmusának vagy

⁴² I. m. 183–4.

⁴³ *Szürrealisztikus képek Krúdynam „A helyettes halott” című novellájában*. Nyr. 1976. 296.

⁴⁴ Fülöp László (Tiszatáj 1978/10. 78–86) Krúdy „mélyvilágának” feltárulásaként elemzi.

legalábbis egy „szürrealisztikus útkeresés”-nek a példáiként említi.⁴⁵ (Csak érdekességképpen jegyezzük meg, hogy 1954-ben Sötér István épp ezen a két regényen demonstrálta Krúdy Gyulának realista voltát . . .⁴⁶)

Befejezésül még csak ennyit, összefoglalásul: a „pointillista” halmozás, a képszerű látásmód és a lazán mellérendelő mondatépítkezés mint tipikus stílusjegyek csakugyan megvannak Krúdynál, *de funkciójuk túlmutat az impresszionizmuson – egy par excellence 20. századi modernség felé.*

KEMÉNY GÁBOR

KRÚDY KÉPSZERŰ ÁBRÁZOLÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐJE A VÖRÖS POSTAKOCSIBAN

Mielőtt stilisztikai elemzésünkhöz kezdenénk, néhány elméleti kérdést feltétlenül érintenünk kell.

Az irodalmi mű olyan elemeket is tartalmaz, amelyek nem kizárólagosan irodalmiak. Ilyenek az elbeszélés, a történet, a tartalmi kivonat, vagyis mindaz, amit a filmmel kapcsolatban diegezisnek nevezhetünk. Különféle művészetek rendelkezhetnek a diegetikus formával. Az irodalom azonban ezen kívül olyan specifikus elemet is tartalmaz, amely azt kifejezetten meghatározza. Ez pedig a nyelv.¹

Ebből következik, hogy az irodalmi mű egészéről alkotott kép nem lehet teljes nyelvészeti-stilisztikai elemzés nélkül. A nyelvi-stilisztikai jellegzetességek feltárásának mellőzésével csak afféle megállapításokig juthatunk el a műelemzésben,

⁴⁵ *Az utolsó várkisasszony.* Bp., 1978. Utószó. 541–2.

⁴⁶ *Hét Bagoly – Boldogult úrfikoromban.* Bp., 1954. Bevezetés.

¹ R. Barthes: *A retorikai elemzés.* Helikon, 1977/1.

amit az azonos színvonalú művek nagyobb részéről egyaránt el lehet mondani. Az ilyen általános értékelések vajmi keveset mondhatnak a műalkotás esztétikai értékeiről, művészi felépítéséről. Nem véletlenül kapott manapság olyan nagy hangsúlyt a stilisztikai analízis fontossága, hiszen a műalkotásban még a legkisebb nyelvi elemnek is nyomatékos szerepe lehet, ugyanakkor egy-egy feltűnő stílusjelenség teljesen közömbössé válhat az adott mű felépítése szempontjából.² Ez azt jelenti, hogy a nyelvi eszköznek nincs objektíve állandó stilisztikai értéke. Nem illeszkedik változatlan funkcionális szerepben a műbe, fontossá vagy kevésbé jelentőssé csupán a műalkotás kontextusában válhat.³ A stilisztikai elemzésnek ezért úgy kell behatolnia a mű esztétikai rétegeibe, hogy vegye figyelembe a szövegösszefüggéseket, s jusson el az eszmei-tematikai vonatkozások felderítéséig. Így készítheti elő az irodalomtudomány számára a teljességre törekvő vizsgáldást.⁴

Tudjuk, hogy a mű az egymással szorosan összetartozó faktorok rendszere. A mű tartalma és stílusa kölcsönhatásban van egymással. Egy-egy tényezőnek a többihez való viszonya határozza meg végül is azt a funkciót, amit a mű egész rendszerén belül betölt. Egyetlen irodalmi rendszer sem jöhet létre a stílusformáló tényezők békés kölcsönhatásaként, hanem egyik vagy egy-egy csoportnak kiemelésével, uralkodóvá tételével, a többiek funkcionális alárendelésével, illetve árnyalásával. De az alárendelt tényezők sem hagyhatók figyelmen kívül, mivel másodlagos szerepükkel is motiválják a domináns elemeket.⁵

² Jan Oravec: *A prózaelemzés problémái*. In: *Jazyk a styl modernej prózy Vydavatelstvo Akademie*, Vied Bratislava 1965. 66–73.

³ Egnen Pauliny: *Mégegyszer az irodalomtudományi és a nyelvészeti elemzésről*. In: *Jazyk a styl modernej prózy Vydavatelstvo Slevenskoj akademie vied*, Bratislava, 1965.

⁴ Jan Oravec: i. m.

⁵ Tinyanov: *Az óda mint szónoki műfaj*. Helikon, 1977/1.

Minden bizonnyal *A vörös postakocsi* az első regény irodalmunkban, amely gyökeresen szakít a hagyományos regény-ábrázolással. Cserbenhagyja a lineáris cselekményszöveget. A mese vékonyan csörgedez, elágazásokat, kitérően alkot, holtágakba fullad. De annál gazdagabbak a részletek, az elsorvasztott cselekmény tárgult szituációknak adja át a helyét.⁶ Ezekben sem a pontos leírások a fontosak, hiszen az író sokkal inkább a környezet hangulatát ragadja meg. Az alakrajz sem hagyományos, mert hiányzik a jellemfejlesztés, még a fontosabb szereplők is időtlenítve jelennek meg. Az író láthatóan nem fűti afféle ambíció, hogy a regény hőseiről és környezetéről egyetemes érvényű információt adjon. Ebben az ábrázolásban jelentősen megnövekedik a képies elemek szerepe.

A képszerű eszközök közül – a mennyiségi arányokat és a formai változatosságot tekintve egyaránt – a hasonlatoké a vezető szerep. Ez magától értetődőnek látszik, hiszen a hasonlat lazább szövete jól megfelel a prózai nyelv állapotának. A stilisztika ugyanis általában úgy kezeli a hasonlatot, mint a lazított képalkotás eszközét. A hasonlat esetében névátvitel valóban nem történik, hiszen mindkét eleme külön, önállóan is hat. Mihelyt az író, a költő sűrítettebben, tömörebben akarja magát kifejezni, helyette metaforát alkalmaz. E felfogásban van ugyan némi igazság, azonban mégsem jelentheti azt, hogy az író, a költő a maga egyedi módszerével nem tudna új életet, frisseséget, sőt expresszivitást varázsolni e hagyományos stílus-kategóriába. A hasonlat éppúgy lehet a szemléletesség eszköze, mint bármely szókép, érzelmi-hangulati hatása pedig ugyancsak nyilvánvaló. Erre bizonyítékot találhatunk *A vörös postakocsi* hasonlatainak szemléjével is.

Krúdy hasonlatainak tárgykörét többnyire az szabja meg, hogy azok a megérzékítés, megelevenítés, sőt gyakran a mozgalmasság igényét is kielégítsék. A nehezen ábrázolható emberi állapotokat úgy lehet szemléletessé tenni, hogy az érzékel-

⁶ Vö.: Szabó Ede: *Krúdy Gyula*. Bp., 1970.

hetőbbhöz, a könnyebben megragadhatóhoz hasonlítjuk. A költészet gyakori törekvése pl., hogy az emberi cselekvést és érzést a természet tárgyával vagy jelenségével teszi érzékelhetőbbé. A lényeghordozó ebben az esetben többnyire az igei állítmány, amellyel a hasonlat mindkét tagja szoros érintkezésben van. Az igében rejlő mozgalmasság felfokozza a kép dinamizmusát, kifejező erejét. Az efféle hasonlatok komponálása kétféle eljárással történhet. Valamelyest lazábbak azok a hasonlatok, amelyekben a hasonlóhoz és a hasonlítotthoz külön-külön igei állítmány tartozik, a kettő között a rokonértelműség biztosítja az érintkezést: pl. „Klára fölemelte hamuszínű tekintetét és élénk mosoly *futott* végig arcán, mint a napsugár *szalad* be az ablakon. . .” Krúdy *A vörös postakocsi*ban ritkán él ezzel a formával, annál gyakoribbak azok a feszebb hasonlatok, amelyekben a hasonlóhoz és a hasonlítotthoz közös igei állítmány fűződik, s köztük ezért merészebb az asszociáció, villódzóbb a képzelet játéka. Az efféle hasonlatokban többnyire a hangulati szféra nyomul előtérbe: „Üde arca, amelyről az egészség olyan jószagúan *áramlott*, mint a hajnali harmat fehér rózsza kelyhéből, Rezeda úr bús orcáját mintegy véletlenül megérintette. . .”; „. . . lány lélekezése a hölgynek mint tea-rózsza-koszorú *helyezkedett* Rezeda úr fejére”; „Egykor szép arcán komoly bánat fellege *suhant át*, mint az állóvíz tükrén a barna esőfelhő képe.” Itt már feltűnik az a legkorszerűbb költői megoldás is, amikor az elvont pszichikai fogalom megérezkítésével találkozunk. Ebbe a típusba sorolható hasonlatainak jórésztében a hangulati elemek halványabbak, inkább a szemléltetés funkciója kerül előtérbe: „Iljics Iván szomorúan, lehorgasztott fejjel, mint egy beteg madár *ült* az asztal végén”; „Horváth kisasszonynak úgy *ragyogott* a szeme, mint két csillag”; „Az ajka szorosan *összezárult*, mint rossz időkből a virágok kelyhe.”

Csendesedőben, elcsitulóban van az ábrázolás mozgalmassága, dinamikája azokban a hasonlatokban, amelyekben az emberi tulajdonságok és a természet tárgyainak, jelenségeinek

kapcsolatában nem ige, hanem melléknév a kulcsszó. A visszafogottabb mozgalmasságért többnyire bőven kárpótol a hangulati szféra felerősödése: pl. „*Vörössesszőke* haja tündöklő, mint a nyári napsugár a búzaföldeken”; „Klára végre is elővette *ábrándos* tekintetét, amely olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken. . .”; „Olyan *fiatal*, mint a küszöbön lévő március. . .”; „Nemes alakja, mint egy *fiatal szarvasé*. . .”; „. . . a nihilista szíve körül a *vér oly meleg lett*, mint a Golfáram a hideg óceánokban”.

Minden eddig elemzett hasonlat ún. *motivált* hasonlat. Ez azt jelenti, hogy nem csupán hasonlóból és hasonlítottból áll, hanem modelizátorok is csatlakoznak hozzájuk, amelyek a hasonlatok analogikus határterületét korlátozzák, azaz a sok lehetséges közös motívumból csak egyet vagy néhányat őriznek meg. Merész logikai ugrások ezekben a hasonlatokban nincsenek vagy alig vannak.⁷ Az olvasónak nem kell különösebb erőt kifejtenie a képzetek közti kapcsolatok felderítésére. Annál is inkább, mert az író a logikai szférát mintegy kioltja vagy jelentősen visszavonja, hogy a hangulati tényezők szabadabban érvényesülhessenek. Intenzív stílushatásról azonban ezekben a hasonlatokban is beszélhetünk, mégpedig olyan esetekben, „amikor a szövegben egy kisebb szegmentumból álló ún. mikrokontextus váratlanul megtörik: a stílus a kontraszt következménye”.⁸ Krúdy pl. „a gyeplőszár olyan egyhangúan rángatózik, mint a falusi temetőben reszket a nyárfa. . .” hasonlatban a *rángatózik* és a *reszket* igei állítmányok között teremt korrelációt, holott a nyelvszokás aligha vonhatja a két igét a rokonértelműség fogalma alá. Ezzel a jelentéstani „szabálytalansággal” azonban remekül teremti meg azt a hangulati atmoszférát, amellyel egy kínos utazást tud jellemezni: a konflikt egy kivénhedt vak gebe húzza. Nem véletlen a hasonlat fő pillérében, a hasonlóban a falusi temető képzete: az író vele

⁷ Gerard Genette: *A leszűkült retorika*. Helikon, 1977/1.

⁸ Vigh Árpád: *A retorika újjászületése*. Helikon, 1977/1.

is a regényben szereplő, Horváth kisasszony után „szaglászódó” boltoslegény kudarcát nyomósítja. Az efféle kontraszthatások nem ritkák a regény hasonlataiban. Még élesebb a kontraszt pl. azokban a hasonlatokban, amelyekben oly módon ragad meg kínos szituációkat, hogy a *nevetés* és a *fájdalom* képzetét vonja közös nevezőre: „Csendesen nevetélni kezdett, mintha a lábát fűrészelték volna”; „Rezeda úr nem felelt . . . csupán néha nevetett, mintha hegyes törrel szurkálná valaki a szívét.” A kontextuális köznyelvi norma még inkább törést szenved abban a hasonlatban, amelyben a *nevetés* és a *hulla* képzete között teremt az író korrelációt: pl. „Rezeda úr olyan furcsán *nevetett*, mintha már javában *hulla* volna.” – Figyelemre méltó, hogy mindhárom hasonlat az alakmás, Rezeda Kázmér szerelmi kudarcaihoz fűződik.

Már az elemzett példák is egyértelműen bizonyítják, hogy noha a motivált hasonlatokban az analógiás hatásterületek korlátozottak, a motiváló elemek feldúsíthatják a hasonlat tartalmát, lehetővé teszik, hogy fontos funkciót teljesíthessenek a regényben, sőt éppen a modalizátorok adhatnak a hasonlatoknak költői ragyogást.

Ismeretes, hogy a századelő fontos költészettani törekvése irodalmunkban a költői nyelv távolítása a hétköznapi parlagi nyelvtől. Ebben a programban Ady Endre a kezdeményező és a frontáttörést is ő végzi el. Költészetének esztétizáló és avantgarde-modernség korszakában szándékosan törekszik a versek ünnepélyes hangulatának kialakítására. Fontos szerepet tölt be ekkor lírájában a *dekoratív festőiség*, megsokasodnak a versek színei, vizuális élményei, erős a képzőművészet ihletése, valóssággal áradnak a festői jelzők. Ady törekvése nem marad elszigetelt jelenség. A nagy úttörő kortársai, mindenekelőtt a Nyugat-mozgalom első nemzedékének költői elterjesztik, újabb árnyalatokkal gazdagítják esztétikai újításait.

Krúdy Gyula sem kerülheti ki Ady hatását. Ábrázolásában lépten-nyomon fellelhető a felfokozott vizuális élmény. Számos hasonlata épül olyan képzetre, amelyhez a vizuális

pikturális élmény adhatott indítékot: „A betűk megfakultak, csupán az iniciálék *pirosanak* nemes, flandriai pirossággal, s az első oldalon *világosbarnára* fakult betűk, mintha vérrel írták volna”; „Valakit láttam. . . Különös, *ibolyaszemű* leánykát, aki mintha a közelgő tavaszt hirdetné”; „*ibolyaszínű* szeme, *aranyvörös* haja, nyerges lába, finom tartása mint egy hercegnőé. . .”; „Szótlanul mentek egymás mellett a kerti úton a *lilaszínű* bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának. . .”; „Valóban, annak a bornak olyan volt a *színe*, mint a *biborosok* öltönyének”; „És ezt a *kéket*, amely olyan, mint egy Richepin-vers, hogy hívjuk, . . .”. Figyelemre méltó, hogy az első három hasonlat az eszményített bálvány, Alvinczy Eduárd alakjához, környezetének leírásához kötődik. Funkcionális szerepüket így a szövegösszefüggés is felfokozza. A példák azt is mutatják, hogy Krúdy vizuális élményeiben központi szerepet tölt be az *ibolyaszín*, a *lila*, a *kék* és a *bibor*. Ezek a színélmények impresszionista stílus emlékekre vallanak.

Tudjuk, hogy az impresszionistákat nem csupán a vizuális élmény tartja fogva, költészetünkben úgyszólván valamennyi érzet szerepe felfokozódik. A *vörös postakocsi* stilsztikája abban a vonatkozásban is szoros érintkezést mutat az impresszionizmussal, hogy számos hasonlatához a hangérzet, vagy szaglászérzet adja az indító élményt. A következő hasonlatot pl. akár Tóth Árpád is írhatta volna: „A hangja olyan volt, mint a *leeresztett húrú hegedű hangja* . . .”. De impresszionista reminiscenciákról vallanak az alábbi hasonlatok is: „Mély hó volt, de a sarkantyúja mégis *megcsendült*, mintha egy kis ezüstcsengetyűs angyal szálladozott volna előtte”; „A *hangja* olyan lágy és szertartásos volt, mint egy szent lovagé és a tekintete áhitatos volt”; „A golyó Rezeda füle mellett süvöltött el, mintha egy *végtelen húr* hosszú *hangot* vont volna a Halál . . .”; „Üde arca, amelyről a hideg víz s jó egészség *olyan jószagúan* áramlott, mint a hajnali harmat *fehér rózsza* kelyhéből. . .”. Méginkább impresszionista versek hangulatát idézi az a hasonlat, amelyben nem egyetlen érzéki érzetre épül a szem-

lélet, hanem vizuális-, akusztikai-, mozgás- és szaglászéret egyaránt szerepet kap a kompozícióban: „Ismét délután volt és a cserepes virágok az ablakokban *kinyújtották* leveleiket a nap felé és az orgona gyöngéden *remegett fehér* fürteivel, mint egy szűz leány ég felé küldött fohásza emelkedik *remegőn* fölfelé a székesegyház *tömjénfüstös* boltozatában”. E finom hangulatokat idéző képteremtés legkorszerűbb líránknak is jellemző sajátja. Megragadhatóvá tesz a köznapi érzékelésben nehezen felfogható valóságselemeket.

A századforduló fontos vonása a dekadencia. Ez az életérzés jellemző a késői impresszionizmusra is. A halálérzet léptenyomon megjelenik *A vörös postakocsiban*, s oly mértékben szervezi a regény képrendszerét, hogy szerepét nem tekinthetjük pusztán kordivatnak. Minden bizonnyal az író világszemléletét, világmépét is kutatnunk kell mögötte. A regény hőseinek nincs távlata, sorsuk reménytelen, a jövőbe nem tekintenek, csak jelenük van, illetve a múlton révedeznek. Így válik a mű az időviszonylatokat tekintve kétdimenzióssá. Nem véletlen, hogy oly nagy hangsúlyt kap a regényben az öngyilkosság. Fontos szereplők is, mint Rezeda Kázmér és madame Louise, öngyilkossági kísérlet áldozatai. De Krúdy megoldásai sohasem végzetesen tragikusak: a golyó, ha hajszálnyira is, célt téveszt, s az öngyilkos jelöltek fölépülnek, lelküket, s a regény atmoszféráját tovább felhőzi a bánat és a kiábrándulás. Krúdynak nincsenek megváltó reményei. A dekadens életérzés súlyos nyomot hagy a képszervező eszközökön, így a hasonlaton is. Az elmúlás hangulata elborítja a hasonlatok tetemes részét, s méginkább nyomatékot kap azáltal, hogy a hasonlat fő pillérében, a hasonlóban jelenik meg: „. . . szegény Csongory Marynak vadul tapsoltak, mert finom és szomorú mosolygás volt az arcán és szűzies, fehér szalagból volt a harisnyakötője, mint a *halott zárdanövendékeké*”; „őszinte megindultság tükröződött arcán, mintha *kedvese temetéséről* jött volna”; „. . . olyan lehorgasztott fővel járt, mintha *halott volna* a háznál”; „. . . a szárnyas, sűrű bajuszú kocsis, aki olyan szomorú volt, mint-

ha *halottaskocsi bakján ülne*"; „olyan szépen feküdt a kocsi párnáján, mint egy kedves és jó *halott*”.

A sikertelen öngyilkosság után a regényhősök számára marad egyetlen vigasznak a múltbanzés és álomlátás. Főként Rezeda Kázmér képzeletét tölti be a *látomás*. Tabán utcáin kószálva a lovagvilág álmaiba, a mesék tündérvilágába menekül. A köznapi látvány is nemegyszer látomásba fordul, bőven árad a *képzelet* és a *liraiság*. A romantikus művészi magatartás és ábrázolás jegyei jól érzékelhetők a regény hasonlatain, főként azokon, amelyek a budai, a tabáni tájak hangulatát élesztik. Ezek a hasonlatok különösen gazdagok a motiváló részletektől, a színező, hangulatteremtő jelzőktől: „A búbos kövezet a kapu alatt sejtelmesen döngött, mintha temérdek földalatti lakó tanyázna odalent. . .”; „A vén kövek kinézegettek a falból, mintha kíváncsiak volnának a körülöttük folyó életre. . .”; „A kémények oly komolyan füstölögtek, mint az Andersen-mesékben és a sárkányfejű, rozsdás esőcsatornák szinte alattomoskodva pislogtak megfoltozott szemükkel az őszi nap-sugárra, vajon mikor jönnek már a hegyekről a köpenyegalakú felhők, hogy ők is elvégezzék kötelességüket”; „Késő őszre járt, bár a napocska olyan szent szerelemmel sétált még a girbe-gurba tabáni utcácskákon, mint ahogy érdemrendes, pirosarcú öreg emberek látogatnak el hajdani szerelmeikhez és délután a szép múltról beszélgetnek.” Ezekben a hasonlatokban különösen feltűnő a megérezkítés, a megelevenítés, az antropomorfizálás hőfoka: a merev, holt tárgyak is léttel telítődnek, valósággal árad a sorokból a mozgalmasság. Nem pusztá leírással van dolgunk, hanem lírába hajló megelevenítő művészettel.

A megérezkítésnek, megelevenítésnek szinte a felső fokát mutatják azok a hasonlatok is, amelyekben elvont fogalmak, lelki folyamatok elevenednek meg, mintegy tárgyiasodnak. Ady és a nyugatosok kezdeményezéseit tágítja, szélesíti Krúdy az efféle ábrázolással is. Ismeretes a pszichikai fogalmak feltűnő térhódítása a századforduló irodalmában. A töprengő

nyugtalanság Ady lírájában különösen megnöveli a pszichikai fogalmak szerepét.⁹

A pszichikai fogalmak Krúdy prózájának is fontos elemei. Feltűnő azonban, hogy megérezkítésükben az író gyakran megfordítja a sorrendet: a pszichikai fogalom a hasonlóba kerül, ezáltal az elvonatkoztatás szerepe a konkrét jelenségek szemléltetése, magyarázata lenne. Valójában azonban ezzel az eljárással is inkább az elvont fogalom válik anyagszerűvé. Bár kétségtelen ezekben a hasonlatokban is elsősorban a hangulat-teremtés felé tolódik el az ábrázolás: pl. „... olyan sűrű, szőkehajú, hosszú szempillájú, összeérő szemöldökű és kövérkés nő volt, mint valami *keleti álom*”; „Mintha csak olyan messzire ment volna el tőlem, mint életemnek *boldogsága*”. De kétségtelen, hogy az elvont fogalom tapinthatóbbá, érzékelhetőbbé válik, ha az író konkrét tárgyakhoz, természeti jelenségekhez hasonlítja: pl. „A kis *vitatkozás* csendesen elmúlt, mint a tó tükrén a hullámgyűrűk”; vagy: „Egykor szép arcán komoly *bánat fellege* suhant át, mint állóvíz tükrén a barna esőfelhő képe”. — Néhány gazdagon motivált, „fürtös” hasonlatban együtt van jelen mindkét írói megoldás. Ezek a hasonlatok tevékeny oszcillálásra készítetik az olvasó figyelmét az elvonatkoztatás és a konkretizálás között: „Klára végre is elővette *ábrándos tekintetét*, amely olyan volt, mint kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidékeken, hol még a lapályon elnyúló rétegeken gyöngé köd úszik, mintha a *mezők álma* volna”.

A regényábrázolásban a képies elemeknek be kell tölteniök a jellemzés, alakábrázolás szerepét. Említettük, hogy Krúdy regényének alakjai a múltba hátrálnak. Álom és valóság, múlt és jelen ötvöződik a hősök tudatában. Krúdy valójában külön hősöket eszményít. Alvinczi Eduárd, a híres kártyás, lóversenyző főúr a kor bálványa. Alakját Krúdy úgy növeli meg, hogy keleti fejedelmekhez, középkori lovagokhoz hasonlítja: „... szólt, s furcsán mosolygott, mint egy *keleti nagyúr* a nők

⁹ Vö.: Király István: *Ady Endre*. Bp., 1970. I. 344.

balgatagságán elmosolyodik”; „Ő az, aki mindenki iránt figyelmes, kedves, lekötelező, mint egy *középkori fejedelem*”; „Az érzelmes arcú, szelíd, álmodozó tekintetű, könnyű fehér selyembe öltözött elegáns dáma mély meghajlással fogadja Alvinczit, mint valamely *fejedelmet*”. A romantikus kiélezés, felnagyítás másutt pedig démoniassá növeli alakját: „A háta mögött áll, mint a *sátán*” – mondja Rezeda úr gúnyos arcfintorral. A századvég „tisztá nője” is középkori hősről álmodik: „Egy középkori urat, vagy egy régi művészt szeretnék ismerni. Egy firenzei nemes, aki úgy gondolkozik és érez, mint *Dante*. Vagy egy hírlapírót, aki olyan úriember legyen, mint a *velencei doge*”; „Istenem, be jó volna gazdagnak lenni s utazni messzire, fölkeresni az igazi férfit, a legszebbet, a legjobbat, a legokosabbat. Vagy talán az sem kellene, csak finom volna, mint egy *antik gyűrű*, nemes, mint a *Dante versei* és bátor, mint a *toledói penge*”. A múltba révedő eszményítéssel Krúdy korának durva valóságát tagadja és bírálja. Az iróniával, gúnnal fűszerezett alakteremtésben kiélezett társadalombírálattal találkozunk.

A múltba révedő hősök álmodozásával függ össze a hasonlatok *archaizáló* jellege. Különösen feltűnő a bibliai motívumok gyakori feltűnése és kulcsszerepe a hasonlatok kompozíciójában: „Kisasszony, – felelt Rezeda olyan érzelmesen, mint a *szentsír katonája* föltámadás éjszakáján. . .”; „Pedig ha nekem egyszer uram lesz, annak olyannak kell lennie, mint *Gábor arkangyalnak*”; „. . . homlokán méla bánat, amely megnesemesítette arcát, mint a *kazáni Mária* arcképe”; „A bújdosó Rezeda úr egy napon megismerkedett Bertával, az állatorvos fiatal feleségével, aki olyan szép volt, mint *Eszter* és erényes, mint *Zsuzsanna*”. Az archaikus elemek között gyakoriak a régmúltból felidézett történelmi reminiszcenciák is: „A vámőrök olyan haragosan néztek Bonifác Bélára is, mint egykor *Kohlhaas Mihályra*, a kohlhaasenbrückeri lócsiszárra néztek az Elba mellett”; „Az asztalfiókból egy pakli kerekre kopott, elhomályosult kártyát vett elő, mintha még *Lenormand* vetette

volna e kártyával a jövendőt". Az archaizmusok fontos tényezői *A vörös postakocsi* képrendszerének: jól illeszkednek a múltidéző mű egységes hangulatába.

Túlnyomórészt a hasonlatok által felidézett képzetkörökbe illeszkednek a regény egyéb képszerző eszközei is: a *megszemélyesítés*, a *metafora* és a *metonímia*. Azokat a szólamokat erősítik fel, amelyeket a hasonlatok intonálnak.

A megszemélyesítés tágabb értelemben a metafora egyik formája, amelyben az azonosítás csak bizonyos megkötöttségekkel jöhet létre, a kapcsolatba hozott képzetek közül az egyiknek élőlényre kell utalnia.¹⁰ Modern költészetünkben felfokozott teret nyer ez a hagyományos képformáló eszköz, s a legtanulságosabb példákban a holt anyag, a környezet merev tárgyai kapnak új és új életet. Krúdynál az átjelkesített környezetszemlélet indítékából fakadnak azok a megszemélyesítések, amelyekben terek és tárgyak emberi szándékokkal vagy pszichikai indítékokkal telítődnek: „... mély udvarok ... est-alkonykor *félelmetesen elnyúltak* a messzeségbe”; „az orosz-lánfejű csatorna már félszázad előtt *beszüntette a szolgálatot*"; „... a lépcső kanyarogva *merészkedett* a magasba”; „Az ajtók, ablakok *szeretnek sírdogálni*". Ezek a tájat, környezetet bemutató megszemélyesítések a víziók és hallucinációk birodalmába ragadják az olvasót, már nem a látványt, hanem az író látomásait közvetítik.¹¹ Az ember legközvetlenebb használati tárgyai pedig mintegy intellektuális indítékokkal telítődnek Krúdy halmozott megelevenítő megszemélyesítéseiben: „... a zsákba bújtatott hegedűk mindig *csodálkoznak*. . .”; „A kis lakkcipők szinte *füelve néztek* elő a rövid ruha alól”; „A tollacska minden *erejét és fantáziáját összeszedi*, az apró betűcskék bibliai bőséggel omlanak. . .”. De mint a legtöbb

¹⁰ E. Riesel: „A megszemélyesítés egy élőlény tulajdonságainak átvitele egy élettelen tárgyra.” *Abriss der deutschen Stilistik*. Moskau, 1954. 157.

¹¹ Vö.: Kemény Gábor: *A költői képek funkciója egy Krúdy-leírásban*. MNY. 1976/4.

költőnél, Krúdynál is leggyakoribb a természet tárgyainak és jelenségeinek átlelkesítése. A modern költészetre jellemző természetélmény szinte megeleveníti az író képzeletében a földtől az égig az egész nagy mindenséget: „A platánok *fölsóhajtanak*. . .”; „A legvénebb nyárfa *lehajolt, fülembe súgta*. . .”; „A nagy fák olyan *mélázó némasággal álltak* a ház körül, mintha alattomban az estét *várnák, hogy elsökjenek* a tájról”; „Az akácfa között nedvesen, a tavaszi nap szürkéségével *bújdosik a hajnal kinyújtott újja*. . .”; „Most még a *nap járt* az erdő mögött és aranycsíkját *lopva beküldte* a fák között az elhagyott kertbe”; „Az eső kísértetléptekkel *jár* a tetőn és a fagallyak tán a Halál kezétől *rázkódnak meg*”. A természet hervadása, elmúlása, amely Krúdy megszemélyesítéseinek jórészen végigvonul, az író lelkének rokon húrjait érinti. Szimbolizáló funkciója ezért nyilvánvaló. Más, természeti jelenséghez kötődő megszemélyesítése pedig már az expresszionista ábrázolás felé mutató vegetációs szimbolika határát súrolja: pl. „Ismét délután volt és a cserepes virágok *kinyújtották leveleiket* a nap felé. . .”. Huszadik századi költészetünk kifejezéseit gazdagítják azok a megszemélyesítései is, amelyeket elvont fogalommal alkotott: pl. „. . . az ágyterítő alól szinte lapangva *sompolyogtak elő* női álmok. . .”.

A metafora voltaképpen nem jelentések felcserélése, hanem egy terminus szemantikai tartalmának módosítása. A módosulás két alpművelet, mégpedig szemák betoldásának és egyúttal elhagyásának eredménye. A kettős művelet szemantikai „botrányt” eredményez, ezért rögtön felhívja az olvasó figyelmét a szövegben közvetített üzenetre. Kihívás jön létre a nyelvi logika ellen, amely az olvasót redukáló eljárásra készíti, hogy megpróbálja igazolni a felcserelésből eredő különös azonosságot.¹² Nyilvánvaló tehát a metafora expresszív értéke, amiért a költői írás aligha nélkülözheti.

¹² J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klinkenberg—P. Minguet—F. Pire—H. Triuon: *A metaszémák*. Helikon, 1977/1.

A teljes metafora még adhat könnyen áttekinthető képet, mert az azonos fogalom mellett az azonosítottat is megjelöli. De a kielezés eszköze is lehet, ha távoli fogalmak között teremt a költő azonosságot. Krúdy Gyula a teljes metaforákba is figyelemre méltó expresszivitást tud belevinni: „Rezeda úr... azt írta rólam, hogy a *hangom bánási földbirtok*, amelyen aranybúza terem – szólalt meg Szilvia...”; „A feleség fénylő *rendjel-csillag* a diplomata frakkon, eltűnése hamarosan észrevehető. De a *szerető* csak egy *kedves kis zszuzu* az óraláncon, sokáig járkálhatunk s nem jut eszünkbe, hol vesztettük el”; „Az egész *Pest* egy nagy *nyilvános ház*...” summázza tapasztalatait Estella, a démoni kurtizán. Ha figyelembe vesszük, hogy *A vörös postakocsi*ban központi szerepe van a férfi és a nő kapcsolatának, akkor rögtön kiütközik az idézett teljes metaforák etikai értékelő funkciója.

A vörös postakocsi egyszerű metaforáinak nagyobb része pedig a legfejlettebb komplikációs metaforák típusába tartozik, amelyek pszichikai állapotokat szemléltetnek, elvont fogalmakat elevenítenek meg: pl. „A költőnk nevében Király Gízy költőnő vett részt az előadáson és nemes metszésű feje *antik bánatot* fejezett ki...”; „A madam barna szemében *alutimos könny* jelent meg...”; „...mondta fölényes mosollyal Rezeda, mintha e kis visszaemlékezés volna most a legfontosabb gondolata, nem pedig... a *jajgató félys* attól, hogy mit fog mondani Horváth kisasszony...”. Krúdnyál is, mint Adynál és a nyugatosoknál, azok a megérezések a legkifejezőbbek és legfeszesebbek, amelyekben az érzékibb és az elvont látszólagos ellentmondása feszül: pl. „Horváth kisasszony *búskomoly bizalommal* nézett szeretője arcába”. A regény legjellemzőbb metafora típusai az elvont fogalmakat megelevenítő hasonlatok érzékletességét jelentősen felerősítik tehát.

Ismeretes, hogy a metonimia kompozíciójában elsősorban a konnotatív szemák lépnek működésbe, amelyek a kapcsolatban álló képegységek logikai összefüggéseit biztosítani tudják.

A konnotatív kategóriák azonban hamar konvencionálissá válhatnak, s klisészerű metonimia-sorok kialakulásához vezethetnek. Nem véletlen, hogy a modern költészet ritkábban használja a metonimiát. A prózai ábrázolásban azonban többnyire szükségszerű elem, hisz aligha zárhatók ki azok az asszociációk, amelyek egy-egy terminus referenciáját a való világ más elemeivel kötik össze. A metonimiában többnyire nem annyira a képi, hanem inkább a logikai szféra nyomul előtérbe. A metonimikus építkezésmód ezért jellemző a realizmusra.¹³ A vörös postakocsi néhány metonimiája ugyancsak a rész-egész hagyományos sémájára épül: pl. „*Kék huszár* volt s mindig a kaszárnyába hívott.”; „*Magyarország* legszebb lába – szolt odavetöleg Horváth Klára”; vagy: „Hát a *vén alsószoknya* megunta már Pestet?” De már feltűnően hangulatosak azok a „tisztá” metonimiák, amelyekben a fölcserélés eredményeként cselekvő használati tárgy tölti be a személy szerepét: pl. „*A kivágott lakkcipő*, vagy a narancsszínű, magas sarkú *fűzőscipő* teljes biztonsággal lép a pesti aszfaltra.”; „a *téli kalapok* megázottan, mintha sokat szenvedtek volna, szinte elkeseredve vonulnak tova”. Az utolsó példából jól látszik, hogy a regény egyéb képpalkotó eszközei miként olvadnak a hasonlatokba.

A vörös postakocsi stilisztikájában úgyszólván eltűnnek a különbségek a költői nyelv és a prózanyelv között. Krúdy szintetizálja a századelő legfontosabb költészettani eredményeit és mindezeket prózába ülteti. Lírába hajló prózanyelvet alkot. Nem tekinthető túlzásnak az a kritikai észrevétel, hogy a regény „prózába fogott költemények sorozata”.¹⁴ Újraolvasva újabb és újabb meglepetésekkel örvendezteti az olvasót.

NEMES ISTVÁN

¹³ Kemény Gábor: i. m.

¹⁴ Czine Mihály: *Krúdy Gyula*. In: *A magyar irodalom története*, Bp., 1965. V/379.

DOKUMENTUM

„TUDOM, HOGY NEHÉZ HELYZETBEN HELYT ÁLLTÁL. . .”

ADALÉKOK HATVANY LAJOS ÉS
REMENYIK ZSIGMOND BARÁTSÁGÁHOZ

A *Levelek Hatvany Lajoshoz* című, 1967-ben napvilágot látott gyűjteményben – amelyet Hatvany özvegye, Somogyi Jolán szerkesztett – szerepel Remenyik Zsigmondnak egy 1940. január 9-én keltezett levele is, amelyet az író New Yorkból küldött a már második emigrációját töltő Hatvanyhoz, Oxfordba. Ebből az is kiderül, hogy Remenyik meg akarja indítani Amerikában a Budapesten megszüntetett Szép Szót, s ehhez kéri – igen meleg hangon – Hatvany tanácsait, s nem utolsósorban kéziratait. Egy másik – ugyancsak a kötetben olvasható, s ugyancsak New York-ból küldött, de 1940. szeptember 7-én keltezett levelében már anyagi támogatást is kér. Elpanaszolva amerikai viszontagságait – az amerikai magyar emigráció nagy része ugyanis, tapasztalatai szerint, közömbös az „igazi humanizmus” és az „igazi magyarság” ügye iránt (ennek illusztrálására egy augusztus 9-i levelében leírja, hogy a Színházi Élet-es Incze Sándort, mint „egyetemi tanár”-t engedték be, befolyásos magyar protektorai révén az USA-ba, Vámbéry Rusztemnek viszont sokáig Kubában kellett várakoznia, és Lesznai Anna is kálváriát járt) – végül is úgy döntött, hogy visszamegy Pestre. Hajójegyre van szüksége, de „1.000 dollárba kerül két jegy szűkösen. Tudom, hogy ezen értékeknek te is hiányában vagy, de ha módodban áll, és hazai pénzt bocsáthatnál rendelkezésemre, jegy árát itt megszerezhetném.’

Somogyi Jolántól – „Loli”-tól – tudjuk, hogy Hatvany valóban intézkedett, és Budapesten élő sógora, Hirsch Albert útján pénzt szerzett Remenyiknek a visszatéréshez.

Minderről nem olvashatunk E. Nagy Sándor 1973-ban megjelent Remenyik-kismonográfiájában. (Amelyben a szerző éppen csak utal Remenyik Zsigmond és Hatvany kapcsolatára.) S elmulasztja E. Nagy azt is, – bár 1967 után már rendelkezésére állott a nyomtatott levélgyűjtemény is – hogy összehasonlítsa azt a nyilatkozatot, amit a csak hosszú előkészületek után hazatért Remenyik a *Magyarország* 1941. szeptember 2-i számában jelentetett meg (és a *Hazatérés Amerikából* című, ugyancsak az akkor már kormánylapnak számító napilapban

1941. szeptember 18-a és október 9-e között olvasható cikksorozatot) a Hatvanyhoz intézett, korábbi levelekkel. Pedig a cikkek sok vonatkozásban *ugyanazokat a vádakat* – az emigráció egy részének álhumánizmusa, üzletessége, a magyar sors iránti közönye, stb. – tartalmazzák, mint amiket Remenyik közöl, magát levele címzettjével egy platformon tudva, az antifasiszta emigráns Hatvanyval. Más kérdés, hogy Remenyik szavai az adott pillanatban – már „benne voltunk” a második világháborúban –, másképpen hangzottak, mint egy évvel ezelőtt; s hogy a Szvatkó Pál lapjának, kötegében a jogos panaszok is félreérthetők voltak. (Még azt is hozzátehetjük – e sorok írója ezt magától Remenyiktől hallotta 1955-ben – hogy a főszerkesztő, az író háta mögött, még ki is hagyott bekezdéseket, amelyekben éppen Hatvany Lajos és Hollós József személyéről szól dicsérőleg.)

A nyilatkozat és cikksorozat mindenesetre ártott Remenyik Zsigmondnak 1945 után, de még az utóbbi időkben is jelentek meg olyan írások, amelyek – figyelmen kívül hagyva az Amerikában írt *Atyai ház* című drámát, és egyáltalán, Remenyik 1945 előtt és után írt műveinek alapvető humanizmusát, esztétikai (és etikai) értékeit – az író „jobb-oldali fordulatá”-ról szóltak.

A Magyarországon való megnyilatkozás 1941 őszén *tévedés* volt – amit ment az, hogy Remenyik (s ezt nemcsak a Hatvanyhoz címzett leveléből tudjuk) mindenképpen osztozni akart népe, nemzete sorsában, és „örködni, míg lehet, az európaiság mécsesénél”, és menti őt bizonyos fokú tájékozatlansága is. A *Magyarországon* való szereplésbe – minden jel ezt mutatja – baloldalinak ismert régi barátja, Féja Géza „rántotta bele”, aki akkor a kormánylap buzgó munkatársa volt. Ezután, a felszabadulásig, Remenyik nem írt, nem nyilatkozott semmi olyasmit, aminek rossz csengése lehetett. A tévedés azonban nem volt jövátéhetetlen bűn.

Nem derül ki a *Levelek Hatvany Lajoshoz* című gyűjteményből – mint ahogy más nyomtatott forrásokból sem – hogy amikor a felszabadulás után Remenyik bajba került, a még Oxfordban tartózkodó Hatvany volt az, aki megpróbálta védelmezni. Tulajdonképpen csak ennek kiderítésére vállalkoztunk – abból az alkalomból, hogy 1980 júliusában volt 80 éve annak, hogy Remenyik született és 1980 októberében volt Hatvany Lajos születésének centenáriuma. Hatvany Lajosné és Remenyik Zsigmondné segítségével azonban hozzájutottunk több olyan, eddig kiadatlan leveléhez, amelyeket részben az özvegyek, részben a Petőfi Irodalmi Múzeum, illetve a Széchenyi Könyvtár őrzött. (A *Hatvanyhoz* címzett – mintegy hatezer – levél az Akadémia Kézirat-tárában található, Hatvany levelei azonban a legkülönbözőbb helyeken

találhatók. Illetve, sajnos, gyakran nem találhatók. Teljesen nyilvánvalónak látszó „lelőhelyek”-en nem lelni nyomukat.)

Az alábbiakban közöljük azokat a kiadatlan leveleket is, amelyeket – még a „védelem” dokumentumai előtt – írt Remenyik Hatvanyinak és Hatvany Remenyiknek, s amelyet felvázolják kapcsolatuk, majd barátságuk történetét. A levelek *önmagukért szólnak*, s a „lábjegyzetek”-et már csak azért is mellőzzük, mert a közlő nem filológus, csupán újságíró, aki jól ismerte mind Remenyiket, mind Hatvanyt.

Néhány megjegyzést mégis kell tennünk.

Az egyik az, hogy ama bizonyos Gimes Imre – aki a 3. számú levél tanúsága szerint Remenyikkal egyidőben küldött „tehenész” színművet Hatvanyinak – nemcsak ismerőse volt a *Blőse urék*... szerzőjének, hanem társa is Teve utcai, kis tehenészetében. Gimes özvegye, Ancsel Éva elmondotta, hogy Gimes életét 1944-ben Remenyik mentette meg. A Gimes-dráma címe *Ábrig Vendel*, és ahogyan az azóta elhunyt Gimes – akivel 1957-ben egy szerkesztőségben dolgoztunk – darabja műfaját maga megjelölte: „plebejus abszurd”. Talán érdemes volna egyszer felnyitni Gimes Imre több színművet is tartalmazó hagyatékát.

A 6. számú – 1937. július 1-én keltezett – Hatvany levél ceruzával írt utóiratának szerzője, a Szép Szó egyik szerkesztője, Fejtő Ferenc. Azért szólítja Remenyiket „Laci”-nak, mert családtagjai, barátai – különben éppenúgy, mint Hatvany Lajost is – így szólították. (Írói álneve egy időben „Dormándi László” volt. Össze nem tévesztendően a *másik* Dormándi Lászlóval.)

A levelek nagy része gépirat. A „védelmi iratok”-at azonban – nyilván, hogy nagyobb súlyú, legalábbis nagyobb hitelük legyen – Hatvany *kézzel írta*.

1.

(Dátum-jelzés nélkül. 1931.)

Igen tisztelt Uram,

Engedje meg, hogy határozott és félre nem érthető kitérése dacára is zavarni bátorkodom Önt egy kéziratban lévő darabommal. Aktualitását ennek a zavargásnak az Ön Molière, Molnár, Musset c. cikke adta meg, aminek változtathatatlan

igazságai felől, dacára kemény válaszának, többen meg vagyunk győződve. Íme Uram egy darab, ami nem csupán mulattatni akar, hanem egyéb pretenciókkal is rendelkezik. Igen kérem, vegyen magának időt, és olvassa át ezt a darabot, nem szabad elzárkóznia Önnek bizonyos kötelezettségek előtt, hiszen Ön még vitalitásának teljében van. Igen kérem őrizze meg kéziratomat, mert remélhetőleg eljön az idő, amikor annak valami hasznát vehetem, a látszat ellenére is. És nézze el nekem szerénytelen zavargásomat, aminek végeredményben az Ön cikke az oka.

Mindenben tisztelő híve:

Remenyik Zsigmond
Bp. II. Frangepán u. 4/22

2.

Budapest, 1932. január 19.

Igen tisztelt Uram,

Ön bizonyára tehetséges ember, ha elérte nálam, hogy kéziratából harmincnégy oldalt elolvassak. Nem fogom továbbolvasni. Ennyi is elég, hogy lássam a darab szertelenségeiben az író érdekességét és tehetségét. Ha Ön egyszer kitűnő darabokat fog írni s lesz ereje, hogy mondanivalóit akár fantasztikus, de azért élő figurákban koncentrálja, akkor első darabja a biográfus számára kétségtelenül nagy érték lesz. Ez az eljövendő biográfus mint visszafelé néző próféta meg fogja állapítani, hogy Blösse úrban már benne vannak az író kifejlésének összes fanyar és érdekes motívumai. Mert bizonyára, ha Ön jót is fog írni, akkor csakis ennek a geniáloskodó színművének motívumait fogja tovább kifejleszteni. És most, hogy ennyi bátorítás után csüggesszem is: ha Ön nem fog jobbat írni, akkor ez a Blösse úr, csak valami kiforratlan geniálistáskodás

marad, melynek befejezésére az ember, ha a felét elolvasta, már nem kíváncsi.

Mindazonáltal a magam ellenőrzésére, oda fogom adni a darabot Reinitz Béla barátomnak elolvasásra, ő nem aestheta, s a jószándékot, különösen a szociális jószándékot szereti összetéveszteni a művészi alkotóképességgel. Mindemellett művészi érzésű ember, ki még Adyban is sok szépségre először figyelmeztetett. Hátha megtérít Remenyikhez is. Mert egyelőre hevesen ellenállok.

Őn véleményemet akarta tudni, sikerült azt belőlem ki-erőszakolnia, – ám lássa, van-e köszönet benne?

Igaz tisztelettel:

Hatvany Lajos

3.

(Dátum-jelzés nélkül. 1932.)

Kedves Uram,

ráismerek a stílusra és a tehenekre, – ez a darab ugyancsak tehetséges, különösen a dialógus egyes frappáns részleteiben, de már megint nem tudtam végigolvasni, mert racionalista agyam fölmondja a szolgálatot, mihelyt a szerző a realizmusból transcendentális magasztalokba téved.

Ha mégsem Ön volna az a Gimes Imre, kinek levelét küldöm, akkor csodálatos, hogy mennyi poétikus és misztikus tehenész van városunkban. Mert mondanom sem kell, hogy a Gimes-darab is tehének körül forog.

Ha tévedtem volna, kérem, írjon Ön a Gimesnek, bizonyára érdekelni fogják egymást.

Nincs ok szégyenkezni, hogy Gimessel azonosítom, mert isten bizony tehetséges-zavaros ember, kinek manierja hasonlít

az Önéhez. Amilyen primitív a mellékelt levél, olyan raffinált készségről tesz tanúságot a darab.

Szíves üdvözlettel

Hatvany Lajos

4.

Igen tisztelt Uram,

mint ahogy sejtettem, a Reinitz koncert részemre elérhetetlen volt. Olyan időben érkeztem oda, amikor már a meglévő jegyek árához nem voltak képességeim. Így tehát ez úton közlöm Önnel, hogy címemre küldött kéziratomat a postás mégis csak kézbesítette, dacára nevem elírásának. Szeretnék Önnel egyszer találkozni, addig is igen kérem, amennyiben nem terhes az Önnek és Bárdossal való viszonya megtűri ezt, valamit tenni érdekemben nála u.i. darabomat annak idején még Gellért adta oda neki, aki maga is vállalkozna a darab kihozatalára, amennyiben alkalma lenne rá. A BLÖSE eljátszására, és amint módja lesz rá, az egész darab kihozatalára ígéretét bírom – Gimes Imrét jól és régen ismerem. Tehetséges ember. Amennyiben mégis látszólagos analógia volna a két darabban, az tisztán a tehenészet keretre redukálódhatik. Különben is az én darabom (az Ön által ismert) két éve kész, míg az övé az elmúlt hetekben készült csak el. – Új regényének megjelenését türelmetlenül várom.

Tisztelettel üdvözlöm Önt mindég és mindenben híve:

Remenyik Zsigmond

Bp. VI. Frangepán u. 4./22.

1932. február 14.

5.

(Dátum-jelzés nélkül. 1936.)

Bécsikapu tér 7.

Kedves Uram,

mindig rossz lelkiismeretem volt Önnel szemben, mert tudtam, hogy tehetséges ember, de a könyvei nem érdekeltek annyira, (biztosan az én hibámból) hogy végig is olvassam azokat. Valami nyugtalan cikkázás vonzott, s ugyanakkor egyszersem el is riasztott műveitől. Most annál nagyobb meghatottsággal olvasom érett és lehiggadt művét, a „Büntudat”-ot, melynek nemcsak etikai, hanem egyszersem esztétikai becsét is érzem; hiszem, hogy a magam módján a nyilvánosság előtt is elmondhatom majd, amit érzek.

Ignotus, úgy hallom, írt a Magyar Hírlap-nak Bécsből, hogy ő akar a könyvről írni. Nem tudom még, hova fogok írni, de biztos, hogy írni fogok a könyvről. Örülök, hogy az Ön műve és tehetsége Ignotusnak is föltűnik. Beszéltem az Ön könyvéről Harsányi Zsolttal. Legyen okos, küldje el neki, rám hivatkozással a könyvét. Egy magasztaló cikk a Pesti Hírlap-ban többet ér, mint az összes destruktívek dicséretei. Csathó Kálmánnak is legközelebb bekonferálom Önt, mert az Ön osztályárulása oly turgenjevi formákban történik, hogy még „rangtársai” is gyönyörüket lelhetik benne.

Kérem, hívjon föl mielőbb 1602–14 alatt.

Igaz híve, hálás olvasója

Hatvany Lajos

6.

Budapest, 1937. július 1.
Bécsikapu tér 7.

Kedves Barátom,

Bródy Sándor ilyeneket mondott volna Neked: „Ezt a fiúkat megoperálták... ez megtanult írni... ez rátalált a hangjára...”

Komolyan mondom, megrendítő mondanivalóidnál is jobban bámultam, hogy Krúdy Gyula, illetve Remenyik Zsigmond magyar nyelvét, mely eddig reflexiókra nem volt alkalmas, a magad „Büntudatfalvából” hozott zamatjával s hazai látományaidnak egész frissességével mentetted át elmélkedő írásba. Még a „Büntudat” leggrandiózusabb végső fejezetében is külön volt emberi intenciód, mint írásod. Most aztán egyszerre, nemcsak Remenyik Zsigmond emberi történetében jutottál el új stációhoz, hanem ha a magamfajta izraelitának van lelke, lelkemre mondom, a magyar irodalomtörténetben is. Eddig a reflexió stílusa olyan volt, mint a Péterfyé, vagy mint az ignotusé, szóval, mintha franciából vagy németből fordították volna magyarra. Te vagy az első magyar elmélkedő, ki képeidet egykori agrár környezetnek s mai kültelki világnak jelenségeiből veszed.

Mielőtt dolgozatod külalakját dicsérgeti a tanár úr, szinte megfélekedezik róla, hogy Te vagy a sok szemét fráter, de amellett fájdalmasan talantumos író között az egyetlen embernek is intakt talentum. Mert mondanivalóid megráznak. Szeretném, ha akadna valami német fordítód, mert hiszem, hogy ennek az írásnak külföldön is volna sikere.

Nem volnék Hatvány, ha nem adnám be kellemetlen pakolásban a sok kellemetlenséget. Engem a „Büntudat” után elcsüggesztettek a Voltaire-levelek. De a „Büntudat” előtt sem voltam elragadtatva a „Nagytakarítás”-tól. Te a France meg a

Shaw, meg Swift hangján voltál eddig elmés. Most a magad magyar módján vagy tragikus.

Fogadd köszönetem kifejezését, hogy elsők között olvashattam könyvedet. Kinek adod? Minap itt volt Dormándy, ki előtt nem rejtettem véka alá rólad s fejlődési képességeidről való véleményemet. A „Szép Szó” nagy díszére válnék, ha munkádat kiadhatná. Telefonálj kérlek.

Add át kézcsókomat a Nagyságos Asszonynak,
maradok igaz híved:

Hatvany Lajos

(Alatta ceruzával:)

Kedves Lacim! Teljesen osztom Laci véleményét. A műnek, – talán 2 folytatásban? – nálunk kellene megjelenni; ha Vietorisznál kötelezettséged van, ő aztán is kiadhatná. Jelentkezz!
Ölel

Fejtő.

7.

Hatvany levelezőlapjai – Remenyiknek: (kézírások)

a.) Oxford. 1945. (Pontos dátum elmosódva)

Remenyik Zsigmond úrnak,

Budapest,

Alkotmány u. 27.

Hungary.

Kedves barátom! Fájdalom, nem olyan a helyzetem, hogy a szavamnak súlya volna, – kérdezd meg Faragót, kinek ép tegnap, levlapod megérkezte előtt írtam az ügyedben. Ajánlások többet árt, mint használ. Mégis kiötlöttem valamit, ha foganatja lesz, úgyis megtudod, hogy mit. Most itt lesznek az illetők, de már észrevettem, hogy az én nevem ilyen esetekben: *hallgass*. Szívesen köszönt, sok jó kívánsággal

Laczi bá!

b.) Oxford, 1946 (Pontos dátum elmosódva)

Remenyik Zsigmond író

úrnak.

Budapest

Alkotmány u. 27.

Hungary.

Kedves barátom! Örülök, hogy az Apai háznak sikere volt, mert akkor könnyebben ajánlhatom. Az Aguela (*sic!*) története a Vész és kaland-ban, ha . . . *ha* lefordítják, fő-dízhelyet foglal el. Valóban Dosztojevskys, Krisztusi beszély. A másik két novella jól előadott, – de micsoda? Nem értem. Bizonyára az én hibám. Ez akár tetszik, akár nem, az utóbbi véleményem. Ez már nekem is szokatlan, pedig sokat kibírok. Sorsom, illetve hazatérésem attól függ, hogy Loli mit lát, – helyettem és számomra. Kézcsók, szíves üdv, –

H. Lajos

8.

Kedves Zsiga! Tudom, hogy nehéz időkben helyt álltál a destruktív elemekért, többek közt értem is; tudom, hogy Amerikában Kölcsey szellemében írtál és adtál elő, – olvastam a legjobb ügyet szolgáló könyveidet, amelyek közt néhány jelentős, *el nem múltó* értékű akad; sajnálom, hogy tizenöt sorral, amelyeket egy rossz sugallat diktált neked, annyi emberrel elrontottad dolgodat, – itt az ideje, hogy *ezt a [z] ügyet* vagy mondjam, eltévelyedést (vagy mondjam inkább: marhaságot) a te rendkívüli kvalitásaid és nagy tehetséged tisztelői elfeledjék.

Igaz embered

Hatvany Lajos

[1945, 46?] ápril. 11.

9.

Részlet Hatvany Lajos Képes Gézához 1955 febr. 28-án címzett leveléből:

... Kérlek, hívj fel, ha hazatérsz, azért is, mert örülünk neki, – s azért is, mert nemcsak Németh Andor, de Remenyik dolgában is lesz megbeszélőnivalónk. Ez utóbbi ugyanis, amiben igaza lehet, maga akarja átdolgozni a könyvét, s aztán majd elem terjeszteni. Volt már úgy, hogy egy harmadot szívesen áldozott volna fel, mai hangulatában csak néhány részlet feláldozására hajlandó. Nem dönthetek, míg nem látom, hogy mit csinált. Én már kétszer is átrágtam magam a kézíraton, ami nem volt könnyű, mert márvány blokk, amelyben már bennrejlík a művészi legkitűnőbb alkotás anyaga, de bizony faragni kéne, mégpedig szerintem nagyon [innen kézírással, A. G.] alaposan. Lefaragni pedig, még ennél is alaposabban.

Ölelettel

Laczi bátyád.

10.

952. március 23. Bp.

Kedves Laci bá'!

Úgy látszik engem is elért a dögvész, – két hete hogy itt fekszem kórházban tüdőmmel, szívemmel, -- és a jelek szerint nem igen engednek ki egyhamar. Remélem Laci bá'-ék megvannak erőben, egészségben! Ha a tavasz mégis meghozná gyógyulásomat, (vajjon érdemes?) – és ha lábra állok, talpra állok megint, jelentkezem.

Addig is

kézcsók ölelés
igaz barátsággal:

Remenyik Zsigmond

Közli: ANTAL GÁBOR

RADNÓTI MIKLÓS ÉS A FRANKLIN TÁRSULAT

Közismert, hogy Radnóti Miklósnak önálló verses kötete nem jelent meg a Franklin Társulat kiadásában. Életének utolsó esztendeiben azonban közelebbi kapcsolatba került a Társulattal: *La Fontaine Válogatott meséinek* kétnyelvű kötete (1943) után a Franklin Társulat megrendelésére készült egyik utolsó, befejezetlenül hagyott munkája, a *Vízkereszt* fordítása is.

Mindkét vállalkozásra vonatkozóan fennmaradt a költő és a kiadó levelezése az OSZK Kézirattárában őrzött töredékes kiadói iratanyagban. A levelezés azonban nem teljes, jobbra Radnóti válaszleveleit őrizték meg, ill. a kiadó szerződési ajánlatainak elismerő, záradékkal ellátott visszajelzéseit.¹

A *La Fontaine* fabulák fordításának körülményeiről Petrányi Ilona már korábban publikálta Radnóti egyik levelét Hilbert Károlyhoz.² A Franklin Társulat levelének szövege alapján úgy tűnik, Radnóti fordulhatott a kiadóhoz – a talán már készülő – munkával. Emellett szól, hogy az 1943. május 24-én kelt megállapodásban nincs megjelölve a kézirat leadásának határideje. Radnóti pedig július 26-án arról tudósít, hogy a kötet már az ősszel megjelenik.³

A megállapodás szövegét az alábbiakban közöljük.

„Budapest, 1943. május 24.

Nagyságos Radnóti Miklós tanár Úrnak, Budapest, V., Pozsonyi-út 1.

Köszönettel tudomásul vettük, hogy igen tisztelt Tanár Úr szíves volt Társulatunknak felajánlani a *La Fontaine* válogatott meséiből készült fordításainak gyűjteményét. Társulatunk a munkát kiadásra elfogadta s közöljük, hogy az kétnyelvű, francia és magyar kiadásban jelenik meg. Tiszteletdíjképpen a

¹ OSZK Kézirattár. Fond 2/1374.

² Petrányi Ilona: *Radnóti Miklós levelei Hilbert Károlyhoz*. It. 1978/1. 266–270.

³ Uo. 270. – „Nemsokára megjelenik egy műfordításkötetem, már nyomják, görög, latin, francia, angol és német költőkből és ősszel húsz *La Fontaine Fable* fordítása, kétnyelvű kiadásban. . .” – Az előbbi az Orpheus nyomában a Pharosnál, ugyancsak 1943-ban jelent meg.

fűzött kötet bolti árának 10%-át fizetjük, amennyiben csak kötve kerülne forgalomba, úgy annak árából 20% levonandó és az így nyert ár képezi a tiszteletdíj elszámolás alapját. A kötetből a tisztelet, köteles, sajtó- és propaganda-példányok céljaira mindenkor 10% tiszteletdíjmentes többletnyomást eszközölhetünk. A kötet első és minden további kiadásának példányszámát, valamint a bolti árat mi állapítjuk meg. Az első kiadás példányszáma azonban 1500-nál kevesebb nem lehet. Úgy a francia, mint a magyar szöveg korrektúráját és imprima-túráját igen tisztelt Tanár Úr végzi.

A kötetben szereplő egyes fordításokat jogosultak vagyunk bármely kiadványunkban, vagy a kiadásunkban megjelenő folyóiratokban a szokásos másodközlési honorárium fejében közzétenni. Más kiadónál megjelenő bármely kiadvány (antológia, folyóirat, stb.) számára az egyes fordítások csak Társulatunk kifejezett engedélyével engedhetők át. Az ezekből származó jövedelem azonban mindenkor Tanár Urat illeti.

Kérjük levelünk szíves tudomásul vételét és maradunk kiváló tisztelettel”

„E levél tartalmát magamra nézve is kötelezőnek ismerem el.
Budapest, 1943. május 26.-án

Radnóti Miklós”⁴

A Franklin Társulat az új magyar Shakespeare összkiadás szerkesztéséhez 1943 tavaszán kezdhetett. A kiadói sorozatterv ugyan nem maradt reánk, csupán az első jogvásárlások és szerződéskötések dátumából következtethetünk.

A Franklin Társulat 1900-ban szerezte meg Ráth Mórtól híres Shakespeare-kiadását és ekkortól – már saját impresszumával – hosszú időn át sorozatban és azon kívül is piacon tartotta. Az 1940-es évek elejére azonban a fordítások jórésze elavult, frissítésre szorult. Így a készülő új kiadás számára először felvásároltak néhány más kiadótól

⁴OSZK Kézirattár, ld. 1. sz. jegyz. – Gépirat. Az utolsó két sor Radnóti kézirat szövegével.

olyan jogokat, amelyekkel egyrészt a kizárólagosságot tudták biztosítani, másfelől ezek esetleg számításba jöhettek az új sorozat szempontjából is. Többek között megszerezték Harsányi Zsolt *Makrancos hölgy* és *Velenicei kalmár* fordításait, amelyeket még a Singer és Wolfner adott ki.⁵ Úgy látszik azonban a munkák színvonalával elégedetlenek lehettek és mindkettő újrafordíttatását határozták el. Így kapta meg Radnóti, majd Képes Géza e két művet.

A színművek összkiadásához az első fordítói szerződéseket 1943 december végén kötik. Vas István a *VI. Henrikre* szerződik, 1944. aug. 1-i hatállyal. Valószínűleg ekkor kötötték a megállapodást Radnóttal is a *Makrancos hölgy* fordítására. A szerződés eredetijét ugyanis nem ismerjük, csak Radnótinak dátum nélküli levelét, amelyben a *Makrancos hölgy* magyarra ültetését elvállalja.⁶

„T. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest IV., Egyetem-u. 4.

Hivatkozással szóbeli megbeszélésünkre, elvállalom készülő Shakespeare összkiadásuk számára a MAKRANCOS HÖLGY új fordításának elkészítését. Joguk van e művet akár részben, akár egészben nemcsak a tervezett Shakespeare-kötetben, hanem bármilyen más kiadványukban is közzétenni, vagy önállóan megjelentetni. Tiszteletdíjképpen – amennyiben a MAKRANCOS HÖLGY önálló kötetben jelenne meg – a mű fűzött bolti árának 10%-át fizetik nekem, amennyiben Shakespeare összkiadásukban, vagy más antológiájukban jelenne meg, a fűzött bolti ár 10%-át fizetik az elfoglalt ívterjedelmek arányában. (Tehát ha a mű terjedelme 100 ív és bolti ára P 50. – úgy egy ívre eső honorárium P –.50, a MAKRANCOS HÖLGYRE eső honorárium pedig annyiszor P –.50, ahány ívet a fordítás e kötetben elfoglal.) Amennyiben a MAKRANCOS HÖLGY akár önálló kötetben, akár Shakespeare összkiadásukban, vagy valamely más antológiájukban csak kötve kerülne forgalomba, úgy kötés címén 25%-ot vonnak le és az így nyert

⁵OSZK Kézirattár, Fond 2/598. – 1943. máj. 6.

⁶Uo. Fond 2/1374.

összeg képezi a tiszteletdíjszámolás alapját. Amennyiben a **MAKRANCOS HÖLGY** fordításának kisebb-nagyobb részletei más kiadványukban is megjelenének, úgy e közlésért — kivéve ha pusztán propaganda célból való közzétételről van szó — a terjedelem arányában a szokásos másodközlési honoráriumot fizetik nekem.

Ha a **MAKRANCOS HÖLGY** fordítása önálló kötetben, vagy valamely antológiájukban jelenne meg, úgy joguk van 10% tiszteletdíjmentes többletnyomásra; amennyiben Shakespeare műveinek összkiadásában jelenne meg, úgy 5% tiszteletdíjmentes többletnyomásra. Bármely antológiájukból, amely a **MAKRANCOS HÖLGY** fordítását tartalmazza, vagy a Shakespeare összkiadásból engem 2–2 tiszteletpéldány illet; ha a **MAKRANCOS HÖLGY** önálló kötetként jelenne meg, úgy a nyomtatott példányok 1/2%-ának megfelelő tiszteletpéldány. E műfordítást sem egészen sem részben más kiadónak nem engedhetem át és önállóan sem jelentethetem meg. Viszont a fordítás előadási joga teljes egészében engem illet, még abban az esetben is, ha Társulatuk közvetítésével vagy ajánlására kerülne színpadra. —

A nyomdakész kéziratot 1944. március 15.-ig veszik kézhez. A korrektúra és revízió munkáját én vállalom, melyet a lehető legrövidebb idő alatt és a legszükségesebb betűhibákra szorítva fogok eszközölni.

Maradtam teljes tisztelettel

dr. Radnóti Miklós”
”

1944. jan. 24-én kelt újabb levele szerint azonban elhatározását megmásvítja és a **MAKRANCOS HÖLGY** helyett, a *Vízkeresztet* választja. A kézirat átadásának határideje 1944. május 31. lett volna.⁷

„T. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Budapest.

⁷Uo.

Közös elhatározással a készülő Shakespeare összkiadásuk számára vállalt MAKRANCOS HÖLGY című mű helyett, a VIZKERESZT fordítását fogom elvégezni. E fordításra vonatkozólag az 1943. szeptember 15-én kelt levelükben közölt feltételek érvényesek.

A nyomdakész kéziratot 1944. május 31.-ig veszi kézhez a Társulatuk.

Maradtam teljes tisztelettel

Radnóti Miklós

Budapest, 1944. január 24.-én.

A *Vízkeresztet* korábban Képes Gézának kötötték le. Feltehetően nem véletlen a dátumszerű összecsengés: Képes éppen január 12-én, Radnóti levelét két nappal megelőzően a *Vízkereszt*ről lemondva, a *Velencei kalmárt* vállalta el.⁸

Radnótinak azonban már nincs ideje, hogy a megbízásnak valóban eleget tegyen. Tudjuk, hogy május 18-án kapja meg azt a munkaszolgálati behívót, amely szerint már május 20-án Vácott kell jelentkeznie. A *Vízkereszt*nek pedig csak az első két felvonása készült el. . .

A felszabadulás után a Franklin Társulat vezetése újratekdi a Shakespeare összkiadás megszervezését. Rónay György, aki ekkor szorosabb kapcsolatba kerül a céggel, kapja a megbízást a Radnóti által elkezdett *Vízkereszt* hiányzó 3. felvonásának pótlására és befejezésére. Bemutatójára 1947-ben, a Nemzeti Színházban kerül sor; ekkor hangzának fel először az új magyar *Vízkereszt* sorai és elevenednek meg a halott költő utolsó szabad napjainak látomásai.

Közli: VOIT KRISZTINA

A REND A ROMOKBAN ÜGYÉSZI PÉLDÁNYA

A Nyugat 1937-ben új verseskötvet adott ki Illyés Gyulától. A *Rend a romokban* nyolc esztendő termését tartalmazta, jó néhány illyési alapkölteményt: *Nem menekülhetsz; Galamb-utca; A kacsalábon*

⁸ Uo. Fond 2/800.

forgó vár; Sasad; Farkasrét stb., számtalan olyan verset, amely klasszikusnak számít a költő életművében. „Illyés lírája a Rend a romokban kötetben magasodott nemzeti költészetté. . .” – állapítja meg Béládi Miklós *A magyar irodalom története* 6. kötetében (479.).

A könyvet perbe fogták. Markovits Györgyi *A cenzúra árnyékában* című könyvben részletesen ismerteti a per lefolyását (francia nyelven a Magyar Könyvszemle 1970. évi 3. számában tette közzé).

Eredetileg két verset inkriminált az ügyészség: a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* és a *Megjelenik* címűt, végül csak az utóbbiért ítélték a költőt száz pengő pénzbírságra, és a vers eltávolítására a kötet valamennyi példányából. A vád: vallásgyalázás.

A perrel, az ítélettel tüzetesen foglalkozhatott a két világháború közti cenzúra jeles ismerője, Markovits Györgyi, hiszen az iratok fennmaradtak, a pernek csak egyetlen dokumentumát nem forgathatta: a *Rend a romokban* ügyészi példányát. Az ugyanis a tatabányai József Attila Megyei Könyvtárban rejtőzik.

Magát a pert felesleges felidézniünk, de talán nem haszontalan a magyar költészet egyik klasszikus verseskönyvének bemutatása a gyanakvó és lecsapni készülő magyar királyi ügyészség szemével. Az ügyészség reakcióját a könyvben alkalmazott „rituális” jelek és aláhúzások teszik láthatóvá.

A Tatabányán őrzött példány az Országos Könyvelosztó Központ révén jutott a József Attila Megyei Könyvtár birtokába. A 95. lapon ott van az eredeti tulajdonbélyegző:

Magyar Királyi Kúria

0587 1939

Főljajstromszám

A könyv előzéklapjára, a Nyugat-embléma alá kék ceruzával odaírták a beérkezési számot: 13788

A következőkben az ügyészség jelzéseit, aláhúzásait reprodukáljuk. A *Rend a romokban* száznyolc verséből kilenc keltette föl a figyelmet vagy teljes egészében, vagy egy-egy részletével: *Arcom mögött szívemben. . .* (9.), *Rend, béke* (11.), *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* (65–67.), *Beszámoló* (76.), *Regényrészlet* (88–89.), *Alkalmi meditáció – Kísértés* (119.), *Megjelenik* (125.).

Az alábbi versek címét grafitceruzával pipálták ki: *Arcom mögött szívemben. . .*; *Rend, béke. . .*; *Ég kék*. Néhány versben grafitceruzával sorokat, részleteket, szavakat húztak alá, illetve oldalt is megjelölték:

Még kér a nép. . . és fölmerül
egy arc: most adjatok! . . . vadul
 körülnez, ajkába harap,
s egy ország helyett elpirul.

(*Két március*, 63.)

Így állok fele-utamon.
 | Megszöktek mind, kik erre jöttek.
 | Futnék s koloncként hurcolom
 lábamnál hazámat, a Földet.

(*Beszámoló*, 76.)

Jézus elé röpül diadallal, feledve teljesen, hogy
 reggel óta részeg!
Pálinkásüvegébe belepiszkolnak a kis csibészek.

(*Regényrészlet*, 88.)

Másodosztályon utazik a pap,
mert nem bírja ki a parasztokat.

(*Alkalmi meditációk – Kísértés*, 119.)

Végül azonban a vádirat a fenti költeményeket nem tette tárgyává. A két inkriminált versnél halmozva alkalmaztak jeleket, színt, aláhúzást. Úgy tetszik, egy egyezményes kódrendszerrel van dolgunk, amelyet belső hivatali használatra dolgoztak ki.

Mind a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon*, mind a *Megjelenik* esetében a cím baloldalához három ferde lila vona-

lat húztak, a jobb oldalon pedig késsel kipipálták. A legenyhébbnek ítélt részt csak feketével, grafitceruzával húzták alá. Ilyen csak egy van: a Dózsa György beszéde első szakaszában a *nemes* szó. Grafitceruzával és kék írónnal is aláhúzták a következő részleteket: Ha a birtokán tanyázik (7. szakasz); tántorogva nehéz igazával (utolsó strofa: az „igazával” grafit-tal, késsel egyaránt megjelölve.) Pirossal húzták alá:

Átkot hoz még halottan is,
lopó, csaló, rabló, hamis,
ha száll fejére malaszt is,
a paraszt fizeti azt is.

(8. szakasz)

Nyílott szájunk jajpanaszra?
dögölj, rúgtak a parasztba,
korbács pattant, a torokba
 rekedt a szó fojtogatva.

Na, nem értjük a beszédet!
Elég is ennyi, testvérek,
balta, csép már hadarólap
 magyarázza igazunkat.

Vérszopó dög, elég ennyi,
 farkasféreg valamennyi,
 testvéreim, — hajlokát is,
szélbe szórjuk a porát is!
 Segél Krisztus minket!

(10–12. szakasz)

Az utolsó szakaszban egy sort pirosztak meg:

szörnyű mocsaradba, magyar történelem!

A *Megjelenik*ben nincsenek ceruzavonások.

Mind a két versnél alkalmaztak egy olyan jelet, amely sehol másutt nem fordul elő, feloldása tehát – ismerve a fejleményeket – eléggé egyszerű. A sötétbarna vastag sarkos (zárójel) a „jogsértésre” hívta fel a figyelmet. E zárójelfajta a *Dózsa György beszéde a ceglédi piacon* című vers egészét befogja, a *Megjelenik*nek viszont csak közismert második szakaszát:

⟨Megjelenik Mária véle
kis cselédkönyvével kezébe
szégyenül valaki beírta
hogyan gyermeke van hogy nem tiszta
helyet keres de helyet nem kap
mindenütt ortodoxok laknak.⟩

A könyvben szóbeli megjegyzés, paragrafusra utalás nem található – puritánul működött a törvényvédő ceruza. 1942-ben az államrendőrség elkobozta Illyés Gyula és József Attila verseinek kis gyűjteményét, egy füzetecskét, amelyet *A nép nevében* címmel Mátyás Ferenc válogatott és adott ki. „Illyés versei közül kettőt jelölt meg a cenzori ceruza, a *Nem menekülhetsz* és a *Nocsak* című verseket.” (*A cenzúra árnyékában*, 444.) Mindkettő a *Rend a romokban* lapjairól való. A ceruza 1937-ben még elsiklott fölöttük.

Jelek és aláhúzások. Kis adalék egy nagy könyv történetéhez, de érdemes megismernünk.

Közli: GYÖRI LÁSZLÓ

FILOLÓGIA

ADY-VERSEK NÉMET ÚJRAKÖLTÉSE 1908–1919¹

Önálló német nyelvű Ady-kötet a költő életében nem jelent meg, antológia ellenben, amelyekben Ady-vers is található, összesen hat.² Lipsének jutott az a dicsőség, hogy a magyarországi és ausztriai könyvkiadást, sőt a sajtót is megelőzve helyet adott egy antológiában három Ady-versnek. Mind a három Horvát Henrik fordítása.³ Közülük egy belekerült abba a legújabb német nyelvű Ady-válogatásba is, amely

¹ Munkámban nem használom a régebben általánosan elfogadott *műfordítás* szót. Azoknak a véleményét osztom, akik szerint verset nem lehet másik verssé „fordítani”, hanem „csak” egy másik nyelven újraalkotni. Ezért – nem tagadva a határesetek lehetőségét – jogosultnak érzem a verses „fordítás” terminológiai elkülönítését a prózaitól, az utóbbi számára engedve át a *műfordítás* elnevezést. Az ún. nyersfordítás alapján dolgozó költőknél értelmetlen is lenne az ő „műfordításuk”-ról beszélni, hiszen a fordítás munkáját nem ők végzik el. A németeknek van egy nagyon jó szavuk a versek más nyelvű újraalkotására, ma már szinte kizárólag ezt használják: *Nachdichtung* és maga az alkotó a *Nachdichter*. Az *Übersetzung* és *Übersetzer* szó használata a próza-fordításra korlátozódott. Kézenfekvő lenne a magyarban is az *utánköltés* és az *utánköltő* szó bevezetése. Nyelvünkben azonban az összetétel első tagja értékcsökkentő mellékjelentést is hordoz. Hasonlóan „meghamisítás” mellékjelentése lehet az *átköltés* szónak is. Legjobb talán az itt használt *újraaköltés*, de nem mindig érzem ezt sem helyénvalónak: inkább a folyamatot jelöli, mint az eredményt.

² Tanulmányom megírásához kiindulópontnak használtam a Vitályos László–Orosz László: *Ady-bibliográfia 1896–1970* (Bp. 1972) c. kötetet, amelynek gazdag anyagát néhány adattal sikerült még kiegészítenem.

³ *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit*. Herausgegeben von Hans Bethge. Leipzig, 1908. Max Hesses Verlag. A 373–387.: Ungarn. A három Ady-vers Horvát átköltésében: *Im Herbst* (*Három őszi könnyűcsepp*) 373.; *Herbst* (*Elillant évek szőlőhegyén*) 373–374.; *Die weiße Frau* (*A vár fehér asszonya*) 374.

1977-ben jelent meg Budapesten.⁴ (Horvát Henrik, a német költőként is fellépő egykori nagyváradi tanár sokszor szerepelt Heinrich néven is az akkori helytelen szokásnak megfelelően,⁵ így pl. a szóban forgó Hans Bethge-féle antológiában, Horvát 1918-i önálló kötetében és nyomukban az 1977-i gyűjteményben is.) Ez az 1908-i válogatás a világ költészetének újabb értékeit akarta bemutatni. A magyar líra néhány nagyságáról eléggé késve adott hírt, illetve azt a látszatot kelthette, hogy hasonló értékű újabb kötőink nincsenek. A bemutatott tizenegy magyar költő közül ugyanis három már a múlt században elhunyt: az öt verssel is szereplő Alexander (azaz Sándor) Petőfi, a három verssel felvett Johann (János) Vajda és Eugen (Jenő) Komjáthy, aki egy verssel jutott be az antológiába. Kétségtelenül mindhárman képviselhetik (akár több verssel is) a magyar költészetet egy európai költői antológiában, de 1908-ban már nem mint az újabb idők reprezentánsai. A többi hét magyar költő között találjuk négy verssel a már idős Kiss Józsefet (Josef néven) s folyóiratának, A Hétnék kisebb költői közül egy verssel Szalay Fruzsínát. Az Adynál egy évtizeddel idősebbeket Palágyi Lajos képviseli (Ludwigként) két verssel, végül Ady nemzedékét Szilágyi Géza (ezt a nevet nem tudták „lefordítani”) két és Kosztolányi Dezső (Desider) egy költeménnyel. Tulajdonképpen az utóbbi három jelenti 1908-ban Ady mellett az „újabb idők” magyar költészetét a kötetben szereplők közül. Találunk azután még egy nevet: Fátyol, amelyet ma már nem tart számon sem az irodalmi lexikon, sem az álnév-lexikon.

A kiválasztás és a múlt felé való eltolódás egy magyar válogató vagy ajánló (valószínűleg Horvát Henrik) felfogását tükrözi. Hibáitól elte-

⁴Endre Ady: *Gedichte*. Auswahl zum 100. Geburtstag des Dichters. Eingeleitet von László Bóka. Nachdichtungen von Annemarie Bostroem, Géza Engl, Franz Fühmann, Heinrich Horváth, Heinz Kahlau, Martin Remané, Ernst Waldinger. Bp. 1977. – Horvát átköltésében a *Három őszi könnycsepp* változatlanul, de *Drei Herbsttränen*, nem pedig *Im Herbst* címmel a 38.

⁵E szokásnak hódoltak, sőt elől is jártak benne a magyarországi német kiadványok egészen a felszabadulásig: mindenkinek „németesítették” az utónevét. Ma már – szerencsére – nem szokták „lefordítani” a magyar költők és írók nevét németre. Idegen szövegben is csak a sorrendet cseréljük meg ma (félreértések elkerülése végett), azaz a német (és európai) szokásnak megfelelően a magyar utónévből előnevet csinálunk, de minden változtatás nélkül. – A *Magyar irodalmi lexikon* (I–III. Bp. 1963–1965) első kötetében (472. p.) Horváth Henrik található, de másutt az általa is használt *h* nélküli családnév olvasható. Minthogy a folyóiratokban, antológiákban is így nyomtatták a nevét, én is ezt a *h* nélküli formát használom.

kintve – ha jól meggondoljuk – nagyon nagy dolognak kell tartanunk, hogy az *Új versekkel* 1906-ban Dévénynél „betörő” Ady egy lipcsei világirodalmi antológiában már 1908-ban helyet kapott.

*

A sajtóban csak Hans Bethge antológiája után tűnt fel német nyelven öt új Ady-utánköltés, és pedig ezúttal Magyarországon, a Pester Lloyd 1909. ápr. 11-i számában, Ady egyik prózai írásával együtt.⁶ A versek Verax álnevű fordítója Vészi József, Ady tehetségének egyik első felismerője és méltányolója.⁷

Az öt utánköltés mindjárt 1909-ben eredményt hozott Ady külföldi népszerűsítésében – legalábbis itthonról nézve. Berlin újságíróinak ünnepségén – mint a Független Magyarország lelkendező híradásából megtudjuk – mintegy tizenötezer főnyi közönség előtt zajló „dús program” keretében hangversenyt is rendeztek, amelynek a műsorát „Berlin legelőkelőbb művészei szolgáltatták”. (Arról hallgat a tudósítás, hogy a műsornak ezen a részén hányan vettek részt a hagyományosnak mondott néppünnevény résztvevői közül.) „A hangverseny egyik fényessége Beregi Oszkár szavalata volt, aki Ady Endre néhány versét adta elő Vészi József fordításában.” A közönség – a magyar lap szerint – zajos tapssal fogadta költőnk műveit. A cikkíró kiemeli, hogy „Beregi Oszkár finoman árnyékolta előadóművészetén keresztül” ezúttal először jutottak Ady versei az átköltések segítségével idegen hallgatóság elé, „és azt tüstént meg is hódították”. A siker, mondom, csak a Független Magyarország felől nézve volt ilyen fényes. Úgy tűnik, hogy berlini szemmel kevésbé lehetett hódító Beregi szavalata. A Berliner Zeitungban egyáltalán nincs nyoma az ünnepségnek; a különböző egyesületek életéről,

⁶ Osterbeilage des Pester Lloyd, 39–40. A *Geistige Elephantiasis* c. cikk eredeti magyar szövegét nem ismerjük. *Ady Összes Prózai Művei* (kritikai kiadás) IX. kötetében (sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet, Bp. 1973.) németül a 318., magyar fordításban az 591. p. *Lelki megalománia* címmel.

⁷ Az öt utánköltés címe: *Mein schwarzes Roß* (Az én koporsó-paripám), *Dem Tode bin ish anverwandt* (A Halál rokona), *Das schwarze Klavier* (A fekete zongora), *Gold und Blut* (Vér és arany), *Weinen* (Sírni, sírni, sírni). A második megjelent még egyszer a *Neues Wiener Journal*-ban egy Horvát-utánköltéssel (*Herbst*) együtt (lásd a 33. jegyzetet); a harmadik és ötödik pedig a *Független Magyarországnak* (lásd a 9. sz. jegyzetet).

rendezvényeiről bőven hírt adó Vossische Zeitung azonban egy hasábot szentelt *Fata morgana* címmel „a berlini téli évad legnagyobb forgatagának”, az újságíró egyesület „pezsgő télünnepének”, amely – mint megtudjuk – már az előző évben is nagy eseménynek számított, s most is „szokatlanul pompás és költséges keretek közt” zajlott le. A nép-ünnepély-szerű sokadalom látnivalóinak felsorolása után a résztvevő költőkről is szó esik, akik többségükben a könnyebb műfajok képviselői lehettek. Megtudjuk, hogy a „prímhegedűs” Leo Leipziger volt, „aki, mint köztudott, mindent megversel, ami útjába akad”. Felsorol még a cikk név szerint hét másik költőt (akik közül kettőről: Július Stettenheimről és Gusztav Kadelbegról egyetmás a legújabb két kötetes német írólexikonban is olvasható), majd egy „usw.” (stb.) zárja a sort. Hát ebbe a „satöbbi”-be foglalták bele a Vészi-utánköltések és a Beregi-szavalat hódító magyar sikerét is. A magyar lap szerint ezzel szemben az előadóművész „alig győzte”, hogy minden kérdésre választ adjon „a mi nagy költőnk egyénisége és poézise felől”, annyi érdeklődő német író fordult hozzá.⁸

Két héttel később újabb cikk jelent meg erről a témáról: „Adyt csak olyan ember tudja jól németre fordítani, mint Vészi József, [aki] mind a két nyelvnek mestere, mind a két nyelv szellemének fölényes, tökéletes megértője” – írták.⁹ (Ma sokan úgy látjuk, hogy helyesebb, ha inkább nyersfordítás alapján dolgozó, de feltétlenül elismert, kiemelkedő külföldi költők mutatják be a mi nagy költőinket.) A cikk közli Vészi két utánköltését is *Das schwarze Klavier (A fekete zongora)* és *Weinen (Sírni, sírni, sírni)* címmel. Érdekes Vészinek a két vers mellé csatolt és a szerkesztőség által büszkén közzétett levele. „Talán úgy volna a legérdekesebb – javasolta –, ha az eredeti szöveg mellé tennék a fordítást.” A lap örömmel megfogadta a tanácsot, s közölte a verseket mind Ady magyar, mind Vészi német szövegével. Vészi azért vélte hasznosnak a kétnyelvű közlést, mert „így kiugrik a tömérdek nehézség, amivel a fordítónak meg kellett birkóznia, ki másfelől az Ady Endre őseredeti magyar egyéniségének nyelv és ritmusbeli fajzatja is, amelynek egy idegen nyelvbe való átültetése egyike a legizgatóbb művészi feladatoknak.” (Az olvasók ebben az esetben magyarok voltak, de

⁸ *Ady-versek Berlinben*. Független Magyarország 1909. dec. 10. 292. sz. – *Fata morgana*. Zweite Beilage zur *Vossischen Zeitung* 1909. dec. 6. 571. sz. – *Lexikon deutschspr. Schriftsteller von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 1–2. Leipzig, 1974.

⁹ *Vészi József a magyar kultúráért*. Független Magyarország, 1909. dec. 25. 17–18.

meggyőződése, hogy a kétnyelvű közlés német közönség számára is – és általában minden utánköltés esetében – hasznos, sőt az egyedül helyes eljárás lenne.)

Azért küldte ezt a versét Vészi, mert úgy érezte, hogy ezek „festenek a legjobban, a legmagyarosabban a rájuk szabtam német köntösben”. A második versről még a szigorú kritikus, Turóczi-Trostler József is elismeréssel szólt 1919-ben, erősen bírálva mellette több dilettáns fordítót: „Kívül áll e soron Ady egyik értékelője, Vészi József öt fordításával” – mondja, de hozzáteszi: „Csonkítatlan és szét nem hulló teljességében csak a Sírni, sírni, sírni interpretációja szólaltatja meg az igazi Adyt.”¹⁰

Vitatható kérdés, vajon „legmagyarosabban” kell-e hangzania egy jó német utánköltésnek, ha nem csupán azt értette ezen Vészi, amit Turóczi is elismert, hogy az újraköltésnek sikerült Adyt is jól tükröznie. Ez természetesen mindig magától értetődő követelmény az újraköltés „műfajában”. De azt hiszem, hogy csak művészi német (és nem „magyaros”) versektől várhatjuk Ady és más nagy költőink kellő külföldi elismertetését.

*

Egy év múlva újabb, Adyval is kapcsolatos berlini eseményről számolt be a Független Magyarország: hírt adott a Pan néven megalakult „irodalmi és művészeti társaságról”. „Feléje szegződik a legfrissebb, várakozásokban gazdag érdeklődés, ami könnyen érthető is – írja –, ha meggondoljuk, hogy élén Wedekind és a két Mann-fivér áll és... Paul Cassirer, a legnagyobb német művészeti vállalkozó.” A társaság „legutóbb megindult magas színvonalú folyóiratának” december 16-i számában két magyar író nevével is találkozott az olvasók. „Különösen jól esik – írta a lap –, hogy ezek egyike éppen Ady Endre, aki verseivel eddig oly keveset szerepelt a külföld szépirodalmában, pedig oly nagyon szeretnénk elbüszkélkedni vele”, hogy van egy „nagy, modern, világ-irodalmi szempontból is ritka és előkelő lyrikusunk”. A Panban megjelent utánköltés ismét Horvát Henrik verse volt, a *Weil du mich liebst (Mert engem szeretsz)*. Horvátról megállapítja a cikkíró, hogy „már

¹⁰ Turóczi-Trostler József: *Ady és német fordítói*. Huszadik Század, 1919. aug. (Ady-szám) 118. Megjelent az *Arcok és harcok Ady körül* c. kötetben is más tanulmányokkal együtt é.n., Gaál Gábor tanulságos bevezetéséből sejtethetően kb. 1929-ben.

többször jelét adta annak, mennyi különleges odaadással fordítja a modern magyar költöket". Szerinte „az asszonyiség meleg himnusza zeng föl a német fordításban is”. (Ezt bizonyítandó közlik is az utánköltést a Független Magyarorszáiban.) A lelkes cikkíró reményének ad végül kifejezést, hogy ezt a fordítást „bőven fogják követni újabbak”, s Adynak a külfölddel való megismertetésében elől fog járni a Vészi József és Hatvany Lajos szerkesztésében rövidesen megjelenő Jung Ungarn című folyóirat.¹¹

*

A Jung Ungarn kezdetben csakugyan igyekezett megfelelni annak a várakozásnak, amelyet A »Pán« *magyarjai* című cikk szerzője kifejezett. Az 1911. évi januári számban mindjárt négy Ady-verset találunk Horvát Henrik utánköltésében.¹² Tudva, hogy Vészi volt a folyóirat szerkesztője, Hatvany Lajos pedig az irodalmi rovat vezetője, kissé kevesellhetjük a továbbiakban az Ady bemutatására szánt helyet. Horvát négy verse után csak egy átköltés található még a mindössze egy évig fennálló lapban, Leo Greinertől a *Meine Ernte, die Zeit* (A percek aratója).¹³

¹¹A »Pán« *magyarjai*. Ady Endre és Hatvany báró. Független Magyarország, 1910. dec. 25. 306. sz.

¹²Jung Ungarn 1911. jan. 1. sz. 77–80.: *Das ungarische Brachland* (A magyar Ugaron), *Wehklagen unter dem Lebensbaum* (Sírás az Élet-fa alatt), *Adam, wo bist du?* („Ádám, hol vagy?”), *Der Caesar mit dem Eberkopfe* (Harc a Nagyúrral).

¹³Jung Ungarn 1911. okt. 10. sz. 1132. Az évi tartalomjegyzékben csak: *Meine Ernte, die Zeit, von Leo Greiner* olvasható, de a 1132. lapon már ott van a cím alatt: „Nach Andreas Ady”, és vessző nélkül: *Meine Ernte die Zeit*. Bánóné Büky Katalin tévesen azt állítja tanulmányában (*Adatok az Ady-versek német fordításaihoz*. Studia Litteraria. A Debreceni KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei. Tomus V. 1967. 113–128.), hogy ez a német vers *Az Idő rostájában* utánköltése; a Jung Ungarn 132. lapjára helyezi, és a szerzőt is Geier néven szerepelteti. Átveszi ezt a tévedést szakdolgozatában (*Endre Adys Gedichte, deutschsprachige Übersetzungen* – gépiratban az ELTE Német Tanszékén –, 1970.) némi kétellyel és forrása megjelölésével Erdély Mária is, anélkül, hogy a folyóiratban utánanézett volna: „Der Übersetzer ist Leo Geier. Diese Daten kommen in der Arbeit von Frau Bánó vor, aber der ungarische Titel muß ungenau sein, das Gedicht „Az Idő rostájában” wurde nämlich erst im Jahre 1914... herausgegeben.” (I. m. 113., ill. 4–5.) – Turóczi-Trostler szerint ez a fordítás „Vészivel egy sorba tartozik... Kifogástalan nyelvi forma, de stilizált, felbontott és színeiben megfakított Ady.” (I. m. 118.)

Adyn kívül sok más költőnk és írónk bemutatására is vállalkozni akart a folyóirat. De annak a főokát, hogy nem vált Ady erőteljesebb propagátorává – azt hiszem –, nem ebben a szándékban kell keresnünk. Ez a lap a kormány szócsöve is volt, gróf Tisza István miniszterelnöknek is jelent meg benne írása, s Tisza István és Ady Endre népszerűsítése bajosan fért meg egy folyóirat lapjain. Vészi József későbbi pályafutása is bizonyítja, hogy az Adyt felfedező radikális polgári újságíró (más hasonló indulásúaktól eltérően) nem a radikalizálódás útján haladt tovább.

*

A Jung Ungarn megjelenési évének vége felé a Világ nagyobb terjedelmű cikke foglalkozott irodalmunk németországi helyzetével. A hatalmas német olvasóközönségnek nincs elég írója, a nagyszerű új magyar irodalomnak viszont, amely „Ady mellett és Ady óta van”, nincs elég olvasója – a cikkíró szerint –, de most felébredt a németek érdeklődése irodalmunk iránt. „Az alig-alig lefordított Ady Endre neve kicsinyben úgy kísért néhol, mint az ismeretlen Shakespeare a »Wilhelm Meister« első megfogalmazásának idején.” Beszél drámáink sikereiről, megtudjuk, hogy Hatvany Lajos megnyerte a kiadókat húsz magyar regényből álló sorozat kiadására. „Ez a húsz német kötet mindenképpen *eseménye* lesz a magyar irodalomnak, de sajnos, nem jelenti a legnagyobb eseményt, amely Magyarország felől érhetné a német irodalmat. Az a néhány vers, amely Horvát Henrik, Leó Greiner és Vészi József fordításában hírt adott Ady Endre felől Németországnak, nem töltheti be alakjának nagy kontúrjait. Az Ady versek nyelvi szépségükből, ritmikájuk gazdagságából, tömörségükből . . . annyit vesztenek fordításban, amennyit csak az egészen nagy versek veszíthetnek, és nem hirdetik kellő kétségbevonhatatlansággal” Ady Endre „teljes maiságát”. Az a kiadó érdemelné meg a cikk szerint „a magyar irodalom és a német közönség háláját”, amely Ady összes műveit lefordíttatná: a verseket, a novellákat és a prózai írásokat, „mert ha Ady élete, látása és világfelfogása nem lesz többé magyar titok, . . . akkor nem számít többé az, amit a fordítások elvettek tőle.” „Hatvany Lajos egyszer hálásnak mondotta magát azért – fejeződik be a cikk –, hogy Ady Endre kortársa. Háláját nem róhatja le grandiózusabban, mintha előkészít és megcsinál egy teljes német Ady-kiadást.”¹⁴

¹⁴ *Magyar írók a világpiacón.* Világ, 1911. dec. 19. 300. sz.

A lelkesen sürgetett kiadásra még tíz évig kellett várni, de a végre megjelenő kötetnek a méretei meg sem közelíthették a Világ névtelen cikkírója szerint szükséges terjedelmet. Ady egyelőre csak szórványosan, néhány hazai lap és antológia lapjain volt német újraköltésben olvasható.

Másfél év múlva ismét hosszabb cikkben foglalkozott a Világ a magyar irodalom külföldi fogadtatásával. Az Alfred Kerrel folytatott interjúból kiderül, hogy Kerr olvasta Ady néhány versét németül. „Ötöt-hatot mindössze, – ha Ön nem mondta volna róla, amit mondott, tán megpróbálnék véleményt mondani róluk, de így nem lehet. Egy állítólag olyan nagy költőt néhány véletlenül elének került versből nem lehet megítélni. Fordítást, kérem, jó fordításokat, ezt ismételhetem csak folyton” – hangoztatta Kerr, miután kiderült a beszélgetésből, hogy elég keveset tud a kortárs magyar költőkről.¹⁵ (Ehhez hozzátehetnénk, hogy az átköltésekből is sokkal inkább az utánköltő ítéltető meg, mint az eredeti alkotás szerzője.) Az Alfred Kerr által óhajtott jó fordítások éppúgy vártak magukra, akárcsak a nagyobb szabású német nyelvű Ady-kötet.

*

A Jung Ungarnéhoz hasonló misszióra vállalkozott a magyar költészet német nyelvű propagálásában az erdélyi szászok magas színvonalú folyóirata, a Brassóban megjelenő *Die Karpathen*. Vörösmarty, Petőfi, Aranyon és a népköltészetten kívül több egészen új, élvonalbeli magyar költőt tolmácsolt a lap német (elsősorban magyarországi német) olvasóközönsége számára. A havonként kétszer megjelenő tartalmas füzetekben hamarosan Ady Endrével is találkozunk az akkori magyar költészetből, helybeli költők, a segesvári Hermann Roth s a brassói

¹⁵ Világ 1913. máj. 25. 123. sz. Olvasható ugyanez a riport a *Berlini Magyar Revü* c. folyóiratban is, amely egy éven át jelent meg magyarul 1913-ban, I. évf. 5. sz. 97–101. Szerkeszti Brázay Emil, Atlantik-Verlag, Berlin. Itt a riporter neve is szerepel: „Lejegyezte Pór Leó.” Alcíme: *Mit tudnak az irodalmi Magyarországról külföldön*. Az Adyra vonatkozó nyilatkozat kissé eltérően így szól: „Ady Endre a Róbert által említettek között volt. [Róbert Jenő a berlini Hebbel-Theather egykori igazgatója, aki – mint az interjúból megtudjuk – valamikor korábban tájékoztatta Kerrt a kortárs magyar irodalomról.] Olvastam is néhány versét. Rendkívül erős talentumot sejtettem ki belőle.”

Eduard Schullerus és Egon Hajek utánköltései révén.¹⁶ Említsük meg dicséretükre, hogy Schullerus négy verse között ott van a *Proletár fiú verse*, a *Havasok és Riviéra*, *A magyar Messiások*, amelyeket ő tolmácsolt először, a negyedik verset pedig (*Egy régi-régi fűz*) csak az ő fordításában publikálták idáig németül. Hajek is olyan verseket választott (*Rózsáliget a pusztán*, *A tízéves Éva*), amelyeket azóta senki sem fordított le, s csak a harmadik versének van több későbbi átköltése is (*Szellő esti imádság*). Az újraköltések után hosszabb ismertetés is olvasható Ady Endre költészetéről Ignótus nővérének a tollából, aki több ízben szerepelt a lapban mint budapesti munkatárs. Később hiába keressük Ady nevét, a háború kezdetekor ellenben militarista szellemű versek lepték el a korábban egészen más irányt képviselő folyóiratot. Egon Hajek is írt ilyeneket, sőt közöltek egyet Alfred Kerr tollából is, amely előbb a Panban jelent meg, onnan vették át valószínűleg. Mint a folyóiratról készült disszertációban olvashatjuk: „... az utolsó füzetekben háborús dalok és cikkek álltak, egy háborús krónika is, közvetlenül olyan tanulmányok mellett, amelyekből még a legközelebbi múlt

¹⁶*Die Karpathen*. Halbmonatschrift für Kultur und Leben. Herausgegeben von Adolf Meschendörfer, Kronstadt-Brassó. Az első szám 1907. okt. 1-én, az utolsó 1914. szept. 15-én jelent meg. A brassói költők, E. Schullerus és E. Hajek gyakran szerepelnek utánköltések mellett saját költeményeikkel is, a segesvári H. Roth nevével később nem találkoztam a lapban. (A folyóirat közölte a munkatársak illetőségi helyét.) Roth utánköltése *Sie kommt nicht* címmel (*Nem jön senki*) már 1909. júl. 15-én megjelent (II. évf. 20. sz. 585.); a többi 1911. máj. 1-én (IV. évf. 15. sz.) a következő címen: *Schneegebürge und Riviera* (453.), *Lied des Proletariersöhnes* (453–454.); *Eine alte-alte Weide* (454.) és *Die magyarischen Erlöser* (454.), ezek Schullerus átköltései; a *Rosenwald auf der Heide* (454. p.), *Die zehnjährige Eva*, *Mildes Abendgebet* (455. p.) Hajekéi. Írt a folyóiratba a Jung Ungarnból ismert Leo Greiner is több ízben, lakóhelye Zeiden, magyarul Feketehalom, Erdélyben. Érdekesség még a szép számú magyar vers tolmácsolásánál, hogy Vörösmarty és Arany neve változatlanul is előfordul, azaz családi nevük után áll a Mihály és a János név, jelölül annak, hogy az utánköltők a magyar irodalomban is otthon voltak, s e gyakran olvasott nevre magyarul is rájárt a tolluk. Néha azért őket is „lefordították”, többi költőnk viszont következetesen Alexander Petőfi, Andreas Ady, Desider Kosztolányi stb. lett a folyóiratban. – Turóczi-Trostlernek rossz véleménye volt ezekről az Ady-utánköltésekről: „A formafelbontás formafelhígítássá lesz néhány alkalmi fordítónál” – mondja róluk. „Az eredetiek színét megfakítják, a ritmust meglassítják, s a nyelvet a maguk közérthető, elvontan fakó, mindennapi nyelvére fordítják...” (i.h.)

beszélt, amely már időszerűtlenné vált. Így Meschendörfer elhatározta, hogy a Die Karpathen megjelentetését leállítja.”¹⁷

*

Ugyancsak a háború előtt, majd alatt tűnt fel Ady Endre neve két újabb német utánköltés-antológiában (de csak egy verssel). A kötetek Temesvárott, a délmagyarországi németiség nagy központjában jelentek meg. Itt a Bánátban élt, és a jelek szerint magyar dzsentrivé alakult családból származott a szerzőjük, Alexander v. [von] Joanovich, illetve a három évvel később kiadott magyar című kötet szerint szentandrászi Joanovich Sándor. Valószínűleg anyanyelvi szinten beszélt németül, s nevéből ítélve délszláv származású lehetett, legalábbis a névadó ágon. *Gedichte und Uebersetzungen* c. első kötete 1912-ben jelent meg.¹⁸ A későbbi kötet címe *Költemények és fordítások*, s a borítólap szövege: „A tiszta jövedelem háromnegyed részben hadsegélyező célokra, egy-negyedrészében a temesvári vöröskereszt javára fog fordíttatni.” A hadsegélyező célokra fordítandó összeg nagysága mutatja, hogy ez a dilettáns költő nem tartozhatott a határozottan háborúellenes Ady Endre föltétlen tisztelői közé. Csak *A Halál rokonának* a fordítása van a két kötetben. Teljesen igaza volt Turóczi-Trostlernek, amikor az első kötetet bírálva „szembetűnő dilettantizmus”-t, „korlátlan nyelvi tájékozatlanság”-ot, „a távlat s az értékelni tudás teljes hiányá”-t olvastat rá a szerző fejére. (Úgy látszik, a második kötet nem került a kezébe.) „Még jó – írja –, hogy csak egy versnek jutott az a szerencse, hogy kifosztottan és visszájára fordítva foglalhat helyet tizenkettedrágú mesteremberek társaságában.”¹⁹ Talán azért Kiss Józsefet és Ábrányi Emilt nem sorolta e mesteremberek közé, valamint a messze múltból idevetődött Kisfaludy Károlyt sem. De valószínűleg közjük számította Turóczi-Trostler a négy verssel is megtisztelt Szabolcska Mihályt, az akkori temesvári református lelkészt. Hozzá hasonlóan négy verssel

¹⁷ Heinz Schullerus: Adolf Meschendörfers siebenbürgische Zeitschrift „Die Karpathen” 1907–1914. Marburg, 1936. 136. A folyóirat költőiről még részletesebben: i. m. 86.

¹⁸ Gót betűs kötet puha fedőlappal, 70 lap. A temesvári Heinrich Reif könyvnyomda adta ki. Tartalomjegyzéke nincs. Az Ady-vers, *A halál rokona* (kis h-val), utána *Ich bin verwandt mit dem Tode*. Uebersetzt von Alexander Joanovich.

¹⁹ Turóczi-Trostler: i. m. 117.

szerepel a válogatásban Jörgné Draskóczy Ilona, aki 1899-ben Szabolcska buzdítására kezdett verseket írni. Joanovich nagyra értékelhette a költőnőket, mert Erdős Renée-től is átültetett németre két verset és Niamestyné Manasz Margittól egyet. Szerepel még egy-egy verssel az idősebb nemzedékből a költő-zeneszerző Zichy Géza; az egyik bánáti lap társszerkesztője, Gáspár Imre és Somló Sándor, aki 1902-től a Nemzeti Színház igazgatója volt. Helyet kapott a válogatásban egy utánköltés erejéig az Ady-kortárs, de a konzervativizmusnak az öregeknél is jellegzetesebb képviselője, Kiss Menyhért is.²⁰

Ez a kötet (néhány későbbi antológiával együtt) iskolapéldája annak, milyen kevésbé tudja a kortársak nagy része elbírálni, hogy mire érdemes felhívunk költészetünkben az idegen anyanyelvűek figyelmét, mire nem. Azzal viszont minden dilettantizmusa ellenére láthatóan tisztában volt Joanovich, hogy egy más nyelvű vers lényegében új alkotás: amit ő ír németül, az már nem a magyar költők verse, hanem az övé. Nem a helyükre tehető, hanem csak melléjük mint utánköltés. Éppen ezért *két nyelven közölte a verseket*, éspedig először a magyar verset költőjének a nevével, azután az újraköltést a saját maga neve alatt. Ezt a gondolatot ad absurdum vitte, közzétéve a kötetben saját tizenegy magyar versét is, amelyeket németre, és saját négy német versét, amelyeket azután magyarra költött át.

A második kötetben a versek száma is, a kiválasztott szerzők száma is megnőtt, de Adytól 1915-ben sem óhajtott többet felvenni Joanovich, mint korábban. Mit is kerestek volna újabb Ady-versek az újonnan felvett költők, a már csak az irodalmi lexikon kis címszávaiban élő Vértessy Gyula, Mérei Adolf, Szávay Zoltán és a még lexikonban sem élő Fürt Margit és Stimm Adolf versei mellett? Jobban megfelelt a szerző és olvasói konzervatív ízlésének, hogy míg Kiss Menyhért verseinek utánköltése egyről ötre emelkedett, Adytól maradt az egyetlen, az egész addigi Adyt nézve korántsem legjellemzőbb és legfontosabb *A Halál rokona*.

*

Joanovich első kötete után, 1913 októberében lépett fel utánköltéseivel a déli országszéllel ellentétes végeken Ady lelkes híveként a szepességi Késmárkról származó Friedrich Lám, azaz magyarul Lám

²⁰ A második kötet „nyomtatott Uhrmann Henrik könyvnyomdájában” Temesvárott 1915-ben; az Ady-vers két nyelven a 128–129. —

Frigyes. Ezek a versei a késmárki *Karpathen-Post* c. hetilapban láttak nyomdafestéket, amelynek a célja (a fejléc szerint) közgazdasági, társadalmi és turisztikai érdekek elősegítése volt.²¹ A gótbetűs lap tárcákat is közölt a címlap alsó felén kezdve. Itt jelent meg Lám lelkes hangú írása Adyról és a korabeli magyar líráról, s a következő számban ugyanezen az előkelő helyen a négy utánköltés. „Magyarországon néhány év óta irodalmi forradalom tombol” – mondja Lám, s maró gúnnyal beszél a századelő konzervatív költőiről, majd leszögezi, hogy „a forradalmárok vezére: Ady”.

A következő számban egy-egy figyelemre méltó bevezető mondatot írt Lám az utánköltései elé, mentegetve magát előljáróban, mennyire sajnálja, hogy Ady verseit „meglehetősen döcögő fordításokban kell” átnyújtania. „A következő költeményben a szocializmus közeledését hirdeti” – írja tovább. Következik a *Der rote Wagen auf dem Meere (Vörös szekér a tengeren)*, amelyet azóta senki sem próbált meg németül újraköltöni. „A következő költemények sovinizmusellenes, haladó-demokratikus versciklusához tartoznak” – mondja az *An den Ufern der Theiß (A Tisza-parton)* és az *Auf der Hortobágyer Haide (sic!) (A Hortobágy poétája)* bevezetéseként s egy dicséret mondatot tesz a *Meine Mutter (Az anyám és én)* elé is. Végül megállapítja: „Írányzatával még mindig nem békültek meg ma sem, . . . de a demokratikusan gondolkozó közvéleményben már övé a győzelem.”²²

*

A háború kitörésekor ismét megjelent egy antológia a délmagyarországi németiség körében, ezúttal nem Temesvárott, hanem Nagybecskerekben. Szerzőjéről Turóczi-Trostler lakonikus rövidséggel újra megállapította, hogy „tipikus dilettáns”. Az antológia címe: *Moderne ungarische Dichter*, szerzője Brájjer Lajos.²³ A száz lapot kitevő

²¹ „Verantwortlicher Redakteur Karl Bruckner. Eigentümer und Herausgeber: Paul Sauter.” A kis vidéki város lapjának 1913-ban már a 34. évfolyama jelent meg, ami azt mutatja, hogy a cipszer városok polgárosult lakossága már régóta elég művelt és elég jómódú volt ilyen lap fenntartásához.

²² A cikk, illetve az utánköltések az 1913. okt. 2-i (40. sz.) és az okt. 9-i (41. sz.) lapjain jelentek meg.

²³ *Moderne ungarische Dichter ins Deutsche übersetzt von Dr. Lajos Brájjer*. Verlegt bei Fr. Paul Pleita, Nagybecskerek, 1914. (Ma: Zrenjanin Jugoszláviában.)

könyvecske előszavából kiderül, hogy a szerző első kötete *Ungarische Dichtungen* címmel Lipcsében jelent meg 1906-ban, ez már a második műve. A kiválasztott költőkről (Adyval együtt harmickettő) első pillantásra elmondhatjuk, hogy kevesebb több lett volna. Igaz ugyan, hogy nagy részük csakugyan a modern magyar költők közé tartozott, s az is igaz, hogy Ady szerepel a legtöbb (6) verssel, utána Szilágyi Géza, majd Dutka Ákos következik (5 és 4 verssel), de ott van pl. a modernnek éppen nem nevezhető Szabolcska is két verssel, Ábrányi szintén kettővel, és ott az (ekkor már) erősen konzervatív szellemű verseket író Kozma Andor s az a Szirbik Antal is, aki „1912-ben hadat üzent a Nyugatosoknak”, 1915-ben pedig Adyt támadta meg egy elképesztően ostoba pamfletben, s akinek „kezdetleges írásait naiv konzervativizmus és dilettáns forma jellemzi”.²⁴

A bevezetést Fred H. [Heller?] osztrák költő írta. Elismeréssel nyugtázhatjuk, hogy nemcsak kiemelte Ady nevét ebben a bevezetésben, hanem láthatólag meg is érzett valamit művészetének újdonságai-ból. Említsük még meg Brájjer érdemeként, hogy a *Vér és arany* kivételével csupa olyan verset ültetett át németre, amelyeket később ritkán, inkább csak az újabb kötetekben kíséreltek meg németül tolmácsolni, s hogy ő fordította le először (és 1962-ig egyedül) az *Álmodik a nyomor* című verset. A vállalt feladat azonban meghaladta az erejét. „Brájjer – olvassuk az egykorú recenzióban – . . . nincsen híjával az idegen költői művekbe való beleérzésnek, de hiányzik belőle az a nyelvi virtuozitás s a tisztán formai technikának olyan készsége, mely éppen az újabb német műfordítói hagyományban valósággal törvényszerű követelménnyé fejlődött. . . Brájjer jó megértője a magyar eredetieknek, de nincs teljesen birtokában a német költői nyelvnek.”²⁵ A t-r. jelzésű recenzens is Turóczi-Trostler volt, de öt évvel később, az Ady-átköltésekről szóló tanulmányában már sokkal erőteljesebb kifejezésekkel mondta el ugyanezt: „Nyelvben legalább néhány évtizeddel maradt el a fejlődéstől, s bátran a magyar költészettel házaló néhai derék Kertbeny kortársának tarthatnók, ha kötetén nem volna rajta az évszám.” „A verscímeiken, néhány jelzőn, képen, hasonlaton s gesztuson kívül alig

²⁴ *Magyar Irodalmi Lexikon*. Bp. 1965. III. 256. – Szirbik 1915-beli Ady elleni otromba támadásának témája Ady és Rákosi Jenő zavaros „összehasonlítása” „a fiziológia szögéből nézve”. (Szirbik Antal: *A legmodernebb esztétika*, Bp. é.n.)

²⁵ A szerkesztőhöz beküldött könyvek jegyzéke EPhK. 1914. 328.

emlékeztet valami Adyra . . . tájékozatlanság és tehetetlenség minden költői formaproblémával szemben. . .”²⁶

*

A háború alatt nemcsak magyar kötete nem jelenhetett meg Adynak, a német újraköltők sem jelentkeztek a verseivel. Csak 1918-ban, A halottak élénél egy időben közölte két német nyelvű antológia is néhány verse újraköltését.

Somló Károly *Ungarische Lieder*²⁷ című kötetének egyetlen Ady-versével kapcsolatban engedékenyebb Turóczi-Trostler, mint a két dél-magyarországi dilettánszal szemben: „Egy harmadik, formában és ízlésben iskolázottabb fordító, Somló Károly legalább nyelvben közelíti meg Adyt egy kevéssé problematikus versén keresztül.” Lehet, hogy erre az egyetlen versre²⁸ áll ez, de Somló ízlésbeli iskolázottságát – a kötet válogatását látva – erősen kétségbe kell vonnunk. Annál még a két elmarasztalt kötet válogatása is jobb. Hiszen Somló kötetének majdnem a fele (76 versből 34) Szabolcska-vers utánköltése! Utána következik hét verssel Gyóni Géza. Kiss Józsefnek és a mai irodalmi lexikonunkból már kihagyott Dóczy József nótaköltőnek²⁹ van még négy-négy verse; további hat költőnek kettő-kettő; tizenötnek pedig (köztük Adynak, Babitsnak, Kosztolányinak és – többek között – Turóczi-Trostler Józsefnek) egy-egy költeménye a Somló-féle utánköltés-kötetben. Még akkor sem fogadható el ez a válogatás, ha a címnek megfelelően szigorúan csak a dal műfajába besorolható verseket keresett a szerző. Turóczi bírálataánál ezért találóbbrak érzem Németh Andor gúnyoros hangú „értékelését”, aki az addigi Ady-átköltéseket összegezve ezt írja róla a bécsi magyar emigráció egyik lapjában: „Mellesleg említtem Somlyó

²⁶ Turóczi-Trostler: i. m. 117. Az Ady-versek Brájjer átköltésében: *Ich bin der Sohn des Nordes (Északi ember vagyok)* 12–13.; *Will dich nur sehen (Csak látni akarlak)* 14.; *Blut und Gold (Vér és arany)* 15.; *Die versunkenen Wege (Az elsüllyedt utak)* 16.; *Alpen und Riviera (Havasok és Riviéra)* 17.; *Das Elend träumt (Álmodik a nyomor)* 18.

²⁷ Teljes címe: „*Ungarische Lieder. Ein Reigen von Gedichten zeitgenössischer ungarischer Dichter. Aus dem Ungarischen ins Deutsche übertragen von Karl Somló.*” Bánóné (i. m. 116.) tévesen „eine Regie”-t írt az alcímben, s ezt átmásolta Erdély M. a szakdolgozatába is (i. m. 7.).

²⁸ *Herzen (Szívek messze egymástól)* a kötet 53. lapján.

²⁹ Dóczy Józsefről lásd Gulyás Pál: *Magyar trók élete és munkái*. Bp. 1940. VI. 11–12.

Károly szeszgyári igazgató urat, aki Kiss József, Vajda János, Komjáthy, sőt Szabolcska fordítása mellett Ady átültetésére is vállalkozott.”³⁰

Az utánköltések nyelvét egyébként a kötet Leo Hellertől származó előszava is dicséri, egy osztrák költő, Franz Xaver Kappner szavait idézve: „A fordítások – és jól fordítani nehezebb, mint verset költeni – hallatlanul ügyesek és szerencsések, hangulatosak és sok van bennük az eredetinek a színéből...”³¹ Turóczi külön cikkben is foglalkozott a kötettel, s jelent meg róla német recenzió is a *Der Gral* című lapban.³²

*

Mint költői teljesítmény is nagyobb figyelmet érdemel, mint válogatás is feltétlenül jobb Horvát Henrik antológiája, amely harminchat költő verseit mutatja be.³³ Néhány észrevételünk azért itt is lehet a

³⁰ Németh Andor: *A német Ady*. Bécsi Magyar Újság, 1921. nov. 20.

³¹ *Ungarische Lieder*, 7–10. Einleitung.

³² Trostler József: *Somló, Karl: Ungarische Lieder*. EPhK. 1919. jan. – máj. 43. évf. 1–5. 141. – Salyámosy Miklós: *Magyar irodalom Németországban 1913–1933*. (Modern Filológiai Füzetek 17. sz.) Bp. 1973. 102. említi a *Der Gral* O. K. jelű recenzióját (1918/19. 1–2. sz. 71–72.).

³³ *Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát*, München, 1918. Georg Müller Verlag. A 254 lapot kitevő kötet 2000 példányban jelent meg. A benne levő 13 Ady-vers utánköltése: *Der Caesar mit dem Eberkopfe (Harc a Nagyúrral)* 3–4.; *Das ungarische Brachland (A magyar Ugaron)* 5.; *Wehklagen unter dem Lebensbaum (Strás az Élet-fa alatt)* 6.; *Adam, wo bist du? („Ádám, hol vagy?”)* 8.; ezek korábban megjelentek a Jung Ungarnban is (lásd a 12. sz. jegyzetet), illetve a *Das ungarische Brachland* még négyszer: a kötetről szóló recenzióban (lásd a 37. sz. jegyzetet), majd 1945 után: *Die Lyra des Orpheus*, Lyrik der Völker in deutscher Nachdichtung. Gesammelt von Felix Braun. Paul Zsolnay Verlag, Wien, 1952. 928. p.; *Die eroberte Heimat. Hundert Jahre ungarische Dichtung*. Globus Verlag, Wien, 1952. 33. p.; *Ungarn erzählt. Ein Einblick in die ungarische Literatur*. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1954. 50. p. – Előbb a Bethge-féle antológiában (lásd a 3. sz. jegyzetet) jelent meg a *Die weiße Frau (A vár fehér asszonya)* 9.; *Herbst (Elillant évek szőlőhegyén)* 13.; *Im Herbst (Három őszi könnycsepp)* 14.; a második közülük még a *Pester Lloyd*-ban is 1919. jan. 27-én, az Ady-nekrológ mellett és 1939. jan. 29-én r. sz. 1. p. a huszadik halálévforduló alkalmával; a Neues Wiener Journalban 1919. febr. 2. 9070. sz. 8.; a harmadik pedig az

válogatást illetően. Vajon volt-e csakugyan ilyen sok bemutatandó költőnk az új magyar lírából? Vajon csakugyan fontos-e dokumentálnia az első komoly német nyelvű utánköltés-gyűjteménynek, hogy van nálunk egyebek között egy Schack Malvine és egy Szalay Euphrosyne nevű költő is, ha Adytól csak tizenhárom versre van hely? A mindenkit bemutatás egy a hazai nagyközönség számára készülő antológiának lehet célja. Ott még az is indokolható, hogy a nagy költők, akiknek az önálló kötetük úgy is mindenki olvassa, viszonylag kevés verssel szerepelnek, hogy a kisebbek közül is minél többen helyet kaphassanak. Külföldön azonban sokkal jobb az a válogatás, amely csak az igazán nagyokat mutatja be, de azokat alaposabban. Nem valószínű, hogy Horvátnak jobban tetszettek a felvett kis költők kiválasztott versei, mint azok, amelyek Adytól kimaradtak. Ennél bizonyára jobb ízlése volt. Nyilván be akarta mutatni a nagyok mellett a sok kis kortárs költőt is. Ezt a törekvést érzem vitathatónak. Úgy látom azonban, hogy van méltatója, akinek velem ellentétben éppen a nagy sereg költő felvonultatása tetszett: „Horváth Henrik kötete mind terjedelmével, mind válogatásával impozáns teljesítmény: 36 költő 132 verssel. Ebből több mint a fele, számszerint 69 származik a kor vezető vagy jelentős költőitől.”³⁴ Bár származott volna mind a 132 vers tőlük, s bár lenne a 36 helyett inkább csak a 14–15 „vezető vagy jelentős” költő képviselve az antológiában! Szerintem akkor sokkal impozánsabb teljesítmény és még ma is sokkal használhatóbb lenne ez a válogatás. Örüljünk, ha sikerül néhány igazán nagy költőnk nevét bevésnünk ilyen antológiák segítségével a külföldi olvasók emlékezetébe.

Az utánköltő ízlése szerinti válogatásra így is bőven volna lehetőség. Horvát ízlésére, illetve költői egyéniségére itt is bizonyos fokig fényt vet, hogy Ady nála csak második lett versei számát tekintve (Kiss Józseffel együtt), mert Babitstól 15 verset tolmácsolt. Valószínűleg igaza volt Hatvany Lajosnak pár évvel később az első német Ady-kötet vitájában: „Horvát Henrik a maga parnasszista és classicista lényének

említett 1977-i ünnepi kiadványban (4. sz. jegyzet). Ugyanott megjelent még 1977-ben (23. és 74. p.) ebből az antológiából *Der Christus-märtyrer (A krisztusok mártírja)* 11. és a *Grabeswacht (Az asszony jussa)* 15. A Pan című berlini folyóiratban és a Független Magyarországnak is megjelent még korábban (lásd a 11. sz. jegyzetet) a *Weil du mich liebst (Mert engem szeretsz)* 10. Végül csak ebben az antológiában található Horvától az *Auf neuen Wassern (Új vizeken járok)* 7.; *Katrine in der Messe (Kató a misén)* 12. és *Im Eliaswagen (Az Illés szekeren)* 16.

³⁴ Salyámosy: i. m. 16. p.

egész berzenkedésével olvasta Ady Endrét." Első találkozásukkor, írja Hatvany, naphosszat ültek együtt Horváttal, s ő iparkodott közös olvasás útján „hozzátörni a Rilke halk, suhanó rigmusán művelt nyelv-művészt Ady robajos, robogó verséhez. Sajnos, kevés eredménnyel. Horvátnak Ady érzés-, gondolat- és formavilága idegen marad.” „Se idő, se tér – fűzi még hozzá Hatvany –, hogy Babits, Kiss József, Kosztolányi, Tóth Árpád lényéhez oly melegen odasimuló, mindenben congeniális fordítójának Ady-fordításait sorra vegyem s kimutassam a strófáról-strófára feltátongó discrepantiákat.” „... abban a legrepresentatívabb anthológiában, melyet Horvátnak köszönünk, csak épp a legrepresentatívabb magyar költő, csak épp Ady Endre nincs a maga indulatos erejű komoly-komor páthoszában képviselve.”³⁵

A magyar recenziók mellett német visszhangról is számot adhatunk. Fred Heller a Neues Wiener Tagblattban foglalkozott a kötettel, s annak alapján az újabb magyar költészet „kiemelkedően legerősebb jelenségének” Ady Endrét nevezte.³⁶ Ugyancsak Adyt állította költészetünk élére a Neues Wiener Journalban h. m. aláírással megjelent recenzió. Ez a cikk közölte a kötetből *A magyar Ugaron* utánköltésének a szövegét is.³⁷

Nem sokkal Hatvany vitacikke előtt foglalkozott Horvát antológiájával és a benne levő Ady-utánköltésekkel neves műfordítónk, Mohácsi Jenő is. Nem olyan erős fogalmazásban, mint Hatvany, de hasonló felfogásban beszélt ő is Horvát utánköltéseiről, leszögezve, hogy „Ady Endre géniuszát versei eddigi átköltéseiből. . . sajnos, éppen csak hogy megsejteni lehet.” Ő is úgy látja, hogy Horvát inkább Babitsot és Kosztolányit tudja átkölneni németre, az a költészet „az ő hangja”. Szerinte az Ady-utánköltésekről „az érdeklődő olvasó . . . megállapítja majd, hogy igen szép, igen különös költemények, – de nem Ady Endre költeményeire mondja majd, hanem a Horvát Henrik igen finom, néha egészen erős átköltéseire. De hol marad még mindig, még ezektől is Ady Endre?!” Itt elérkezik Mohácsi Jenő is a már érintett – szerintem: sarkalatos – elvi kérdéshez, hogy az utánköltés, a „műfordítás” nem lehet azonos az eredetivel, nem helyettesítheti azt. Horvát Henrik is csak Horvát-verseket (utánköltéseket) írhat, Ady-versek csak Ady eredeti alkotásai lehetnek. Mohácsi dicséri példaként a *Harc a Nagyúrral*

³⁵ Hatvany Lajos: *A német Ady-antológia*. Nyugat 1922. márc. I. 368–370.

³⁶ Fred Heller: *Neue ungarische Lyrik*. Neues Wiener Tagblatt 1919. ápr. 28. 118. sz. 2–3.

³⁷ h. m.: *Die moderne ungarische Dichtung. Eine lyrische Anthologie*. Neues Wiener Journal, 1919. jún. 19. 9205. sz. 9.

fordítását: „... megvan benne minden, amit csak kicserzeni lehet a német nyelvből. De még mindig csak átültetés. Még mindig nem Ady ez, mert nincsen magyarul, hanem németül van.” Hozzáteszi még, hogy a német nyelv körülbelül húsz százalékkal „körülményesebb”, mint a magyar, azaz ugyanannak a tartalomnak németül mindig egy kicsit hosszabb szöveg felel meg, mint magyarul. Ebből következik, hogy a tartalmi és formai hűség követelménye összeegyeztethetetlen. (Az utóbbira nincs is szükség, ha az utánköltést új alkotásnak tekintjük.) Az is kiderül Mohácsi szavaiból, hogy az ellen nem lenne kifogása, ha ez a szükségképpen eltérő, mert más nyelvű költemény olyan költő alkotása lenne, akinek a nagysága legalább is megközelíti Adyét, vagy azonos vele. Azt mondja ugyanis, hogy ami benne van ebben a német nyelvű utánköltésben, az „horvátosan” van benne, „ami ebben az esetben még nem teszi azt, hogy baudelairesen vagy hogy riikésen”. Ezek után fölveti – nem először s nem is utoljára – a művészi prózafordítás (a szó igazi értelmében vett műfordítás) gondolatát: „De ha le nem fordítható Ady Endre eredeti formájában, ha nyelvének zenéje csak magyarul hangzik úgy, ahogy azelőtt magyar költő zenéje soha nem hangzott, akkor miért nem lehetne lefordítani prózában. A franciák mindig így fordítanak. . .”

„Horvát Henrik a legjobb német fordítónk. Ha ő nem, akkor hát – fejezte be cikkét Mohácsi – ki fordítsa németre Ady Endrét? Franyó Zoltán netalán? ”³⁸ Még ugyanebben az évben megjelent az első önálló Ady-kötet németül, amelynek Franyó volt az egyik átköltője. (Mohácsi – mint cikkéből kiderül – tudott az előkészületekről.) Megjelent azonkívül az Ady-kötet szerkesztőjének, Hatvany Lajosnak egy másik önálló német kötete is, amelyben először valósult meg a Mohácsi által felvetett elgondolás, de követésre, sajnos, nem talált: szép számú Ady-vers prózafordítását találjuk benne. Ezzel a két kötetrel itt – kitűzött céloknak megfelelően – nem foglalkozom: velük új korszak kezdődik Ady Endre német nyelvű átköltésében.

*

Tekintsük át végül összefoglalóan, hogy mely versek juthattak el Ady életében a magyarul nem tudó olvasóközönséghez a harminckilenc – nagy költőkhöz általában nem mérhető, sőt többnyire elfogadhatat-

³⁸ Mohácsi Jenő: *Ady Endre a világirodalomban*. Napkelet, 1921. 13. sz. 760–761. (Ez a Napkelet félhavi folyóirat volt Cluj-Kolozsvárott, főszerkesztője Paál Árpád, szerkesztői Kádár Imre és Ligeti Ernő.)

lanul gyenge – német nyelvű utánköltés segítségével. (Összesen harminchat Ady-versről van szó, közülük hármat két ízben is átköltöttek.) Az Ady-kötetek és ciklusok sorrendjében következőképpen oszlanak meg ezek a versek:

Az *Új versekből* tízet választottak ki az utánköltők, és pedig a *Léda asszony zoltáiraiból* kettőt, *A magyar Ugaron* és a *Szűz ormok vándora* ciklusból négyet-négyet.

A *Vér és arany* kötetből valamivel többet olvashattak a német verskedvelők. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a tizenhárom átültetett versből nyolc az első ciklusból való, s hogy a cikluscímet adó *A Halál rokonát* kétszer is lefordították; a következő két ciklusból viszont csak egy-egy verset fedezhetünk fel az utánköltések között. A pénz-versek közül is csak hármat választottak ugyan, de az egész kötet címadó versét, a *Vér és aranyt*, valamint a forradalmi fenyegetéssel kicsengő *Havasok és Rivierát* két-két átköltő is megkísérelte németül megszólaltatni. Érdekes, hogy a Léda-versek itt egészen kimaradtak. Az utánköltők többségének az érdeklődése, úgy tűnik, nem egyezett meg a „csak Politika és Szerelm”-re hangsúlyt tevő Adyéval. A teljes Adyból (Lám és a brassóiak kivételével) ők inkább a „dekadens” vonásokat ragadták ki.

Az *Illés szekerén* versei közül összesen négy került be a harminchat közé: a Léda-versekből és az istenes versekből kettő-kettő. Teljesen néma maradt németül a kötet többi öt nagyszerű versciklusa!

A *Szeretném, ha szeretnének* kötet nyolc verssel szerepel ugyan (két-két verset tolmácsoltak *A Hágár oltára*, *A Jövendő fehérei* és az *Áldott, falusi köd* ciklusából; egy-egy költemény képviseli *A vén komornyik* ciklust és az istenes verseket), de azért három ciklus itt sem jutott szóhoz.

Végül *A Minden-titkok verseiből* már csak egyetlen szerelmi költeményt választottak.

Az 1907-i Ady-kötet első ciklusának aránytalanul bő szerepeltetésén kívül azt állapíthatjuk meg, hogy a többi vers viszonylag egyenletesen oszlott szét az első négy kötet és ciklusaik között. *Az életmű második részének azonban nem akadt tolmácsolója Ady Endre életében.* Ez az aránytalanság mindmáig jellemző a német nyelvű Ady-utánköltések egészére, valamint az is, hogy a politikus költő hosszú ideig alig szólalhatott meg németül, ha a hatvanas évek óta bizonyos fokig módosult is már ez a kép.

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy az Ady életében készült utánköltések sem kis számuknál fogva, sem színvonaluk és a válogatás miatt nem voltak alkalmasak arra, hogy Ady Endrét a külföldi versolvasóknak legalább egy részéhez eljuttassák, s hogy felhívják a figyel-

met a magyar költészet óriására. Ezeknek az utánköltéseknek az alapján nem ismerhette fel, de mégcsak nem is sejtette meg a külföld Adyban a kor egyik legnagyobb költőjét. Hogy ez a felismerés Ady korában elmaradt, és hogy igazában még ma is várat magára, azért a tolmácsolóktól kezdve a kiadók vállalkozási kedvén keresztül az olvasók fogékony-ságáig sok minden „elmarasztható”, csak éppen Ady Endre költészete nem. Mag hó alatt ez a költészet a nagyvilág számára még most is, hiszen igazai még ma is sokféle sarjadásra várnak, építésre kész köveit még sokféle használhatnák, sok pazar ígéje, pl. háború-ellenes költészete, visszhangra találhatna szerte a világon.

BODOLAY GÉZA

RIDENTEM FERIENT RUINAE

EGY JUHÁSZ-MOTTÓ MAGYARÁZATÁHOZ

Juhász Gyula ezzel a mottóval küldte 1910. november 25-én a Nyugat szerkesztőségének „verssel zörgető” levelét (Kritika, 1979/8.). Mint ismeretes, Juhász Gyulát életében sem a sors, sem a Nyugat szerkesztősége nem dédelgette, de – meg kell mondanunk, – még a költőtárs-barát Babits Mihály sem tett érte annyit és főleg akkor, amennyit és amikor tehetett volna.

Így jó félével Szakolcára való költözése előtt *nevető* (*ridens*) kedvében lehetett-e a költő, amikor 1910-ben a Nyugat mindössze egy versét közölte?

A latin idézet magyarzásának megkísérlése előtt korrigálnunk kell Nemeskéri Erika félreértett fordítását: „*A derűset a vereségek megölik*” (Kritika, 1979/8., 16. l., 93. j.) *Ridentem ferient ruinae* valójában a.m. „mosolyogva fognak sújtani a romok”. Juhász Gyula költői és egyben filológusi játékosággal tréfál, sztoikus bölcsnek bizonyul: derűsen nevet, ha a Nyugat nem fogadja el verseit. „Sebaj, valahogyan csak lesz; ha ez a vers most jön: életkedvem is megjön és önbizalmam vele. Ha nem: akkor sem pusztulok el.”

A fenti sorokból egyértelműen kiderül, Juhász Gyula megint csak reménytelennek érzi, hogy bebocsáttassék a Nyugat kapuján. De kihez forduljon segítségért? Az élők között, akik segíteni is tudnának, igen csekély a választék. Segítőszándék nem kecsegteti sem a barátok, sem a hivatalos irodalom képviselői részéről. Héra Zoltán *Alázat és önértet* c.

cikkében (Népszabadság, 1979. szept. 16.) a Nyugathoz írott levelek fogadtatásáról így ír: „Hogy miképpen fogadta ezeket a leveleket Osvát és a többi szerkesztő, . . . inkább csak sejthetjük. A többi között e levélválogatást (t.i. Nemeskéri Erikáét) kísérő jegyzetekből, amelyekben oly sokszor fordul elő az a kifejezés, hogy ennek vagy annak a panaszkodónak vagy reklamálónak éppen szóban forgó írása a Nyugatban nem jelent meg.”

Juhász Gyula leveleiben, csak úgy, mint verseiben nem egyszer fordult a római irodalom klasszikusaihoz (1907. okt. 13., 1911. szept. 8., 1922. aug. 18. előtt; vö. It. 1979/1. 101–108.: *Juhász Gyula „horáci” illetve vergiliusi soráról*). Most is a „stoikus baráttól”, Horatiustól kapott élményanyagot használja fel. A mottó olvasója előtt több Horatius-hely jelenhetik meg, de egyik sem pontos „párhuzam”. Horatius fogalmazása Juhász Gyula-sorrá vált, éppúgy, ahogy már találkoztunk nála Juhász Gyula-sorrá vált vergiliusi gondolatokkal is.

A kérdéses mottóban a „*ridentem dicere verum*” (Hor., Sat. I 1, 24) satírá-írói jelszót és a római ódák magasztos sorát (Carm. III 3, 8) ötvözte össze látszólag tréfásan, de valójában nagyon is komolyan. A „*Iustum et tenacem propositi virum*” kezdetű ódának „félelmet nem ismerő” (*impavidum ferient ruinae*) és a satírárknak „az igazat nevetve megmondó” (*ridentem dicere verum*) sorából alkotta meg a saját hangulatához illő mottóját. Az említett óda kezdő sorait Laczkovich János is idézte a vérpadon, mint ahogy Kossuth is ezzel kezdte 1841-ben a Pesti Hírlapot. (L. Borzsák István Horatius-kommentárját: Bp. 1975, 281.) Juhász Gyula is hasonló gesztussal, az igazsághoz való *rendíthetetlen* ragaszkodását akarja kifejezni, de az ódai magasztosságot keserű gúnyal elegyítve. Azok, akiknek a maga sorsához alakított mottót szánta, feltehetőleg pontosan értették szándékát és elismerhették a latin irodalomban való tájékozottságát, csak éppen mint költőt mellőzték továbbra is. „Juhász Gyulához hasonlóan kevés verssel *egyetlen kortársa* sem szerepel” sem az induló, sem az 1918 utáni Nyugat hasábjain. 1917-ig 22, 1918-tól haláláig 16 verse jelent meg a Nyugatban, összesen 38; Babits Mihálynak 1908–1937-ig 187, Tóth Árpádnak 96 verse; sőt Babitsné Török Sophie versei közül is 60 kapott helyett. (Szabolcsi Miklós: *Juhász Gyula-problémák*, It. 1961. 93.).

Egyébként a Kritikában közölt levél aláírásában Juhász Gyula mint „*tanár, író*” szerepel: „Régi jó hívük: Juhász Gyula tanár, író.” A többi levél alatt szigorúan csak a név olvasható, pedig tanár volt Babits, vagy Kaffka Margit is. Juhász Gyula vállalja, vallja a tanárságot. Néhány nappal e levél megírása előtt (1910. nov. 13.) jelent meg „*Tanár úr volnék. . .*” c. verse, melynek hangulata ugyanúgy rezignált, akárcsak a levelé:

Tanár úr volnék magam is,
Nyomorúságos és helyettes. . .

És én, helyettes Tantalus,
Iszom a lőrét gúzsbakötve,
Ó mennyi szárny és mennyi vágy
Törik le bennem mindörökre!

Elkeseredettsége nem is alaptalan, hisz együtt indult Kosztolányival, Babitscsal, akik hamarosan révbe jutottak, míg Juhász háttérbe szorult, elmaradt mögöttük. Ismeretes, hogy Osvát nem kedvelte, azonban nehezen adhatunk rá választ, hogy miért mellőzte annyira a Nyugat egész szerkesztősége.

De miért írta Juhász a *ruina* szót nagybetűvel? Kire vagy kikre vonatkoztatta többesszámú tulajdonnévként? Vagy egyszerűen csak új sort kezdett? (A horatiusi eredeti egy sor.) Ha írója szántsándékkal használt nagybetűt, akkor esetleg személyes célzásra is gondolhatnánk. (Legalábbis a franciában a *ruine* nemcsak valaki vagy valami romlásának okát, a romlás előidézőjét jelentheti, hanem „roncsot” is.) A Nyugat mindenesetre eléggé elzárkózott Juhász Gyula befogadása elől. Egyéb folyóiratok közölték verseit, de ez nem jelentett kárpótlást a vidéken élő, egyre magányosabbá váló költőnek.

Amire életében – mint minden alkotó – vágyott, a kellő elismerést nem kapta meg.

Horatiusi arany örömök
S tiburi villa nékem nem jutottak,
Nem osztályom a nagyság, az örök . . .

(*Fehér asztal* . . . , 1910.)

pedig a horatiusi fogalmazásokat keserűen ötvöző mottón kívül leírhatta volna változtatás nélkül azt a sort (Carm. I 1, 36) is, amelyben a római költő-barát kellő öntudattal jósolt magának halhatatlanságot:

sublimi *feriam sidera* vertice
fenkölt homlokomat *csillagokig* vetem

(ford.: Bede Anna)

(szó szerint: „felmagasló fejemmel a csillagokat verem”).

Juhász Gyula azonban nem mert magának halhatatlanságot jósolni, bár fiatal korától kezdve igyekszik kiemelkedni, „kitörni, saját szűk világából egy nagyobb és szebb világ felé.” (Szabolcsi M.: i. m. 94.)

A mélyből jöttem, az égbe török,
Vár rám az élet, a boldog, örök.

(*De profundis*, 1905.)

Származása nyomasztja („*mélyből jöttem*” – ötször ismételve), a hangja mégis reménykedő. A vers idézett két sorának elején felismerhetjük a horatiusi „*ex humili potens*”-t (Carm. III 30, 12; vö. Epist. I 20, 20 sk.), a folytatásban pedig a fent idézett kezdőóda 36. sorának merész képét, a csillagok verését. Az ismét megfigyelhető gondolat-ötvözés a levélhez írott mottó horatiusi eredeztetését, ill. átértelmezését újabb példával szemlélteti. (Vö. pl. „*Ignoti nulla cupido*”). De a következő évek költeményeiben is jó néhány helyen dokumentálható a horatiusi gondolatokkal való azonosulás.

Juhász Gyula 1911-ben a „*holt csillagok*” társának érzi magát (A *búcsúzás szonettje*, 1911.), bár ez az év – a szakolcai tanárkodás – némi változást hozott az életébe, de az, amire igazán vágyott, hogy a Nyugat írójává fogadja, most sem következett be. Bizakodva kérő levelére (Szakolca, 1911. szept. 8.) Babits valószínűleg kitérően válaszolt, hogy mit, nem tudhatjuk, mert a levél elveszett. „Babits nyilván megtette most a magáét, de a Nyugat Juhászt nem hitte nagy poétának; Osvát nem érezte elég sajátosnak, Ignotus nem szerette egyszerűségét.” (Szalatnai R.: *Juhász Gyula hatszáz napja*. Bp. 1962. 138.) 1911-ben a Nyugat főszerkesztője „bársonyba takarja a tört”, úgy közli a költővel, hogy a Babits közvetítette versek kiadásával nem fog sietni.

Juhász magánéletének válságát tetézik a világháborús események, majd a Tanácsköztársaság bukása. Egyre bizonytalanabbnak érzi létét, de „alapvető magatartása ezekben az időkben is: hűség az egyszer kimondott szóhoz és a szocialista humanizmushoz”. (Szabolcsi M.: i. m. 96.)

Az idézett horatiusi óda (III 3) *üstus et tenax vir*-jének mutatkozik Juhász Gyula, akit a „világi urak és hatalmak” (*Önarckép* c. verse 1924.) nem rettenthetnek meg (vö. *vultus instantis tyranni*). Ugyanaz a gondolat, mint Petőfinél:

Légy tölgyfa, mit a fergeget
Ki képes dönteni,
De méltóságos derekát
Meg nem görbítheti.

Barátjának vallotta Horatiust Juhász Gyula is, éppúgy, mint Babits. „Nekem vakáció, ha latint vagy görögöt olvasok. . . Itt van Horatius, és

mindig újra itt. . . , s ő már egészen közeli, mintha csak magyar költő volna. Diákkorom óta az enyém már. Legtöbb versét annyiszor olvastam, hogy most már csak a nyelvét élvezem, egy-egy elfeledt sor verslejtését, egy plasztikus szórendet vagy jellegzetes horatiusi hangsúlyt.” (Babits Mihály: *Könyvről könyvre*. Nyugat 1933. 26/II. 160 sk.) A római költő becsülésében egyetértettek tehát, Juhász pedig mindig ember tudott maradni, akkor is, ha vele nem túl emberségesen bántak. Szép példa erre *Babits Mihálynak* c. verse (1928): van ereje köszönteni szíves, szomorú versben a barátot, a „Vezért”, aki talán helyette ér „az egekbe”.

S ma egy világnak *romján* újra kelve
Te vagy megint új harcok tiszta lelke,
A lobogó, ki *új egekbe ér!*

1929-ben ismét ír *De profundis* címmel verset, mint 1905-ben, amikor még bízott abban, hogy ha a „mélyből” jött is, a születése gyászát legyőzve, meghalni majd tud „az élet hegyén”, de a végső mélységben már „*csillagtalannak*” látja éjjelét. A „*gyöngye fény*” egyre gyöngébben pislákol a beteg költőben. *Venit summa dies* . . („Eljött a végső nap. . .”) – írja ezzel a vergiliusi (Aen. II. 324) címmel 1934-ben minden reményről, az életről is lemondó versét:

Eltűnnek a boldog káprázatok,
Minden, mi az életnek színt adott.
Kialszik a remények csillaga,
S a lélek van a pusztában maga.

Befejezésül visszatérek a mottóhoz, elgondokodván Héra Zoltán fentebb említett tanulmánya zárómondatán: „Jó néha tudni, hogy a teljesítmény mi ellen jött létre. Hogy az irodalomban mindig is voltak különös – győztes – Sziszifuszok.” A körülmények feltehetőleg nem segítették Juhász Gyulát abban, hogy öröklött betegségét le tudja küzdeni. Mégis kivíta – keservesen mosolyogva (*ridens*) – a halhatatlanságot önjerejéből.*

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

*A *Ridentem ferient Ruinae* mottó értelmezésének megkísérlésekor (1979-ben) még nem ismerhettem J. Gy. *Leveleinek* 1981-ben megjelent kritikai kiadását. Ebben (a 122. számú levél magyarázó jegyzetei között) azt olvassuk, hogy J. Gy. a mottó szerzőjeként Baudelaire-t

OSVÁT ERNŐ ISMERETLEN KRITIKÁI

Irodalomtörténeti tényné kövült már az a megállapítás, hogy Osvát Ernőről aktív írói működése idején tudtak a legkevesebben és tudunk ma is a legkevesebbet. Testvére, Osvát Kálmán írja, hogy a kép, melyet a kortársak emlékezete őriz: a Nyugat szerkesztőjének képe. „A személyével és életművével foglalkozó írások, emlékezések, anekdoták mind Osvát Ernő Nyugat-korszakáról szólnak. A fényképek, portrék is jobbrészt ebből az időből valók.”¹

Pedig fővárosi lapban² közölt, első cikkében megjelenése és a Nyugat indulása között több, mint tíz év telik el. Soha nem publikál ennyit, ilyen gazdagon, ilyen szenvedéllyel, ennyi szerkesztőség munkatársaként, mint ekkor. Budapesti egyetemi éveit, rövid tartamú katonaságkodása, házassága, baráti találkozásainak zöme, szellemi utkeresése, lapalapítási kísérletei – mind erre az évtizedre esnek.

Ez a periódus – Osvát Ernő megismerése szempontjából – okkal nevezhető föld alatti korszaknak, holott írásainak megjelenését tekintve az igazi rejtőzködés csak ezután kezdődik, amikor a műveit közreadó Osvát eltűnik, Kuncz Aladár³ szavával: mint bővízű forrás, amely csak egy pillanatig szökik föl, azután útját örökké a föld alatt folytatja.

Osvát Ernő életéhez nemcsak valósággá vált elvei, megalkotott gondolatai tartoznak, hanem a legenda is, azokról a művekről, melyeket nem írt meg. Különös fontosságot kap így ifjúsága, a „kinyomtatott mondatok” korszaka. S éppen ezért eléggé nem becsülhető értékünk az összegyűjtött műveket tartalmazó *Osvát Ernő Összes Írásai* című kötet. A könyv, melyet Osvát Kálmán rendezett sajtó alá és látott el bevezetéssel, 1945-ben jelent meg. A szedés a háború alatt „állva maradt”, s a nyomda csak a felszabadulás után folytathatta a munkát.

Változatos fórumokon hallatta hangját a fiatal Osvát Ernő. Az Esti Újság, A Jövő, a Magyar Kritika, a Budapesti Hírlap, A Hét, a Budapesti

jelölte meg. Ha ez a „forrásmegjelölés” történetesen helytálló volna, annyit jelentene, hogy a horatiusi gondolatot Baudelaire is forgatta. A mottó ajánlott fordítása viszont (J. Gy., Ö. M. IX 402) *biztosan* helytelen: „A gúnyolódó majd nyakát szegi.”

¹ Osvát Kálmán: *Előfutatok: Osvát-életrajzhoz*. Magyar Csillag, 1944. 335–336.

² Osvát Kálmán szerint Nagyváradon is megjelent egy korai írása. (Nyugat 1930. II. 745.)

³ Kuncz Aladár: *Osvát Ernő műve*. Nyugat, 1923. I. 753.

Napló, az Országos Hírlap, az Új Magyar Szemle, a Magyar Hírlap hasábjain. Publikált az általa is szerkesztett Magyar Génuszban és Figyelőben is. Cikkeinek aláírása még egy újságon belül sem mindig azonos. Sokszor csak monogramját adja meg: O. E. (o. e.), máskor álnév mögé rejtőzik: Török Gedeon, Garabonciás, Mord Ervin, Mikes Anna elnevezéssel, vagy álneveinek betűit használja: G-s., T. G. – *Összes írásai* tanúsága szerint.

A kritikákat először közlő lapok azonban több meglepetést tartogatnak. A Magyar Kritika című folyóiratban egyedi esetként nevének utolsó betűivel (-t. -ő.) jelöli a Kálnay László elbeszéléseiről írt bírálatát.⁴ S ez nem egyetlen kivétel, mely nem található az *Összes írásokban*. A Hét évfolyamaiból például kilenc „ismeretlen” cikke került elő, amelyeket vagy teljes névvel, vagy a kezdőbetűkkel, vagy egyik álnevével, a Garabonciással, illetve ennek köztudott rövidítésével (G-s.) jegyzett.

Az *Összes írások* bevezetésében Osvát Kálmán elárulja, hogy nem törekedett filológiai pontosságra, bár a kötet lapjain szoros időrendben következnek Osvát Ernő művei. „Nem mind, biztosan tudom. De minden, ami részemre elérhető volt. 'Összes írások' jelzését fenntartatom, ha rejtőznek is még kevésbé ismert Osvát-írások a századeleji sajtóhasábjakon.”⁵ Mindezek figyelembe vételével állíthatjuk, hogy az *Összes írások a szétszóródott életműnek nem a teljes kiadása*.

Az Esti Újságban megjelent cikkeket rövidesen Kiss József-portré követi A Jövő című lapban. Állomásai közül Osvát Ernő első otthona a Benedek Elek szerkesztette Magyar Kritika, ahol három hónapig folyamatosan közlik írásait, majd a sorozat megszakad. Ez azonban nem jelenti azt, hogy többé nem ír a Magyar Kritikának. Csak nem tartozik a belső tagok közé, vendégnek számít, ha cikket hoz. Már a Budapesti Hírlaphoz szegődött. Az itt közölt írói arcképek után (talán a Kiss József-tanulmányra is emlékezve) 1898-ban ráirányul a figyelem. Komoly és megtisztelő lehetőséget kap: Kiss József meghívja, hogy vezesse A Hét irodalmi rovatát. Annak ellenére, hogy az 1899-es előfizetési felhívásban a „belső dolgozótársak” között neve nem szerepel, Osvát tevékenységét tekintélyes esszék és kisebb cikkek sora jelzi a folyóiratban. S nem jelentéktelenek az idáig kallódott írások sem: ezekben a kritikákban alapvető Osvát-elvek fejeződnek ki. Papp Dánielről⁶ szólván az alkotó ember *viszonyát* vizsgálja alkotása tárgyához. Az

⁴ Magyar Kritika, 1898. aug. 1. 337–338. A továbbiakban az eddig ismeretlen cikkeknél az „új” megjelölést használok.

⁵ Osvát Ernő *Összes írásai*. Bp. 1945. (továbbiakban: OEÖI) 21.

⁶ A Hét, 1898. dec. 18. 814. Új.

egyéniesség keresetét tartja szem előtt Tóth Béla⁷ és Kemechey Jenő⁸ könyveit bírálva, s a *felfedező* örömeivel ismeri el pályakezdők tehetőségét, amikor „Versekről”⁹ ír. Figyelemre méltóak Pásztor Árpád,¹⁰ Szöllősi Zsigmond¹¹ műveiről vallott nézetei, Szomaházy István,¹² Kóbor Tamás¹³ könyveiről írt értékelései, de olvashatjuk véleményét egy francia bohózat¹⁴ bemutatójának kritikusaként is. (Itt említjük a gyűjteményes kötetből ugyancsak kimaradt, az Országos Hírlapban található tárcanovelláját,¹⁵ valamint A Hét oldalain meghúzódo, elfeledett aforizmáit.¹⁶ Ezek részletezésére azonban másutt kerül sor.)

1897-ben, Osvát jelentkezésekor még él Jókai, Mikszáth, Tolnai Lajos; ígéretes tehetségek gazdjaként Kiss József A Hét szerkesztését irányítja, már kopogtat Krúdy Gyula; írásai mellett egyéniségével is hat Bródy Sándor és Ambrus Zoltán. De a többség mércéjét nem az ő szintjük adja, hanem azóta már feledésbe merült nevéké. Az irodalmi élet tarkasága közepette Osvát, mint gyakorló kritikus maga is küzd az irodalmi termés és a kritika színvonal különbségével. A gyengeség fő okát abban látja,¹⁷ hogy az irodalomnak nincsenek igazi *vezérei*, irányító egyéniségei, „boszorkánymesterei”. Akik vannak, a közönség régi hódítói közül, szemléletben, stílusban is elöregedtek. Az újak pedig vagy olyanok, mint a régiek, vagy nem látni az arcukat a sok külföldi szépitőszertől. S a Szépirodalom nevű hölgy nyilvánosan kitaratja magát a zsurnalisztikával: az idei könyvszezon a tavalyi újságszezon.

A hittel induló kritikust az irodalmi élet valósága nem töri meg, harcos kedvét nem szegi a lelketlen állapot. De hangján néha érezhető a felháborodott csalódottság: „Nemzeti geniuszunk szunnyad. Kultúránk templomaiban chansonokkal miséznek törpe papok. Irodalmunk egyre meddőbb. A resignatio hangulatai szállonganak minden téreinken. . . Magam is kezdem hinni, hogy átmeneti kor vagyunk.”¹⁸

⁷ A Hét, 1898. dec. 25. 845–846. Új.

⁸ A Hét, 1899. okt. 8. 681. Új.

⁹ A Hét, 1899. máj. 21. 338. Új.

¹⁰ A Hét, 1899. febr. 5. 94. Új.

¹¹ A Hét, 1899. okt. 22. 713. Új.

¹² A Hét, 1899. márc. 19. 189–190. Új.

¹³ A Hét, 1899. aug. 13. 543–544. Új.

¹⁴ A Hét, 1899. márc. 26. 207. Új.

¹⁵ Országos Hírlap, 1899. jan. 6. 2–4. Új.

¹⁶ A Hét, 1898. dec. 4. 778.; 1899. márc. 19. 183.; 1899. dec. 31. 895.; 1899. dec. 31. 900. Újak.

¹⁷ OEÖI, 105–106.

¹⁸ lásd a 4-es jegyzetet.

Az irodalom szent hely – és nem játéktér, mint némelyek gondolják – kiáltja egyik cikke végén¹⁹ a fiatal újságíró. A fiatalember kidolgozta már sajátos szempontjait bírálati módszeréről. Három tényezőt vesz mindig figyelembe: az irodalmi folyamat sugárzó hatását, a művet és a művet alkotó embert. Ez utóbbi válik aztán jellegzetes Osvát-mértékké, *ennek érvényesülése nő alapkövetelménnyé*. „Kulturális tendenciák is vezérelnek, a költeményt is bíráljuk és az egyéniség iránt is érdek-lődünk.”²⁰

Amikor Papp Dánielről ír, nem a művet elemzi, hanem az embert. Az életben a változást tekinti a legszemélyesebb dolognak, az irodalom-ban is leginkább az eredetiség érdekli. A könyvben embert akar látni, az embert az íróban. Az embert, aki művészi formákban panaszkodik a végzetről, vagy dicséri a szerelmet. S ki is mondja, hogy a viszonyt kutatja, amelyben az alkotó ember tárgyához áll. Az egyéniség men-levelével mond meleg szavakat Tóth Béláról, aki mindig egészen adja magát, mint a tenger lelke, haragjának feketeségében és derűs nyugalma-ban – és mégis titok tud maradni. Kemechey Jenő írói működését egyértelműen és erős élel elutasítja, s csak egyetlen elfogadható vonást vél felfedezni Kemechey regényében: a nemességet. A „nemes”, mint egyébként is megfoghatatlan minőség, Osvát ítéleteiben kifejezetten a rossz művek mentő pozitívumának szerepét tölti be. Az esztétikai hibák és hiányosságok felsorolása után a szigor az egyéniség nevében enyhül. Művészi kötelezettségei alól nem menti fel Kemecheyt, csupán az ember és műve közti megfelelésre mutat rá: „Ez a könyv mégis érdekes és rokonszenves: két vonás az írója karakteréből.” Ha pályakezdőkről mond bírálatot, üdvözli a tehetséget, de hosszú távú jóslatokra nem vállalkozik.

1901 tavaszán kerül Osvát a Magyar Hírlaphoz, ahol a színházi, majd az irodalmi rovatot vezeti. Alig két hónap terméséből bizonyíthatóan hét írása kallódik még a lap hasábjain. Főleg a Nemzeti Színház²¹ előadásaira figyel, s közben morális és esztétikai szempontokról medítál „egy elkobzott könyv”²² ürügyén. Képzőművészeti cikkeit gyarapítja jegyzete a Nemzeti Szalon²³ tavaszi kiállításáról. Irodalomkritikusként pedig Molnár Ferenc²⁴ művének megjelenését köszönti.

¹⁹ OEÖI, 63.

²⁰ OEÖI, 38.

²¹ Magyar Hírlap, 1901. ápr. 4. 6–7.; 1901. ápr. 5. 7.; 1901. ápr. 30. 1.; 1901. máj. 15. 10. Újak.

²² Magyar Hírlap, 1901. ápr. 7. 2–3. Új.

²³ Magyar Hírlap, 1901. máj. 19. 10. Új.

²⁴ Magyar Hírlap, 1901. máj. 19. 19. Új.

Osvát már az Új Magyar Szemle munkatársaként is egyre nehezebben, mindinkább gyötrődve, szinte beteges görcsben alkotott. Ennek ellenére a folyóiratban fél év alatt kilenc írása lát napvilágot. Csakhogy három év múlva, a Magyar Géniusz szerkesztésének idején, ismét jelent meg kritikát^{2 5} az Új Magyar Szemlében. Ez a bírálat a szórványos publikálás következményeként maradhatott ki az *Összes Írások*ból.

Nem teljes még a felsorolás és egyelőre nem is mondható véglegesnek, ilyen széthulló életmű esetén. Nem szóltunk Osvát Ernő kéziratban maradt, fésületlen gondolat-töredékeiről, kiadatlan leveleiről. Pedig ezeket szintén figyelembe kell majd venni egy gyűjteményes kötet összeállításakor. S míg a lappangó Osvát-írások birtokba vételével gazdagodhat az irodalomtörténet, élesedik az Osvát Ernőről készülő portré is.

FRÁTER ZOLTÁN

^{2 5} Új Magyar Szemle, 1903. február. 149–153. Új.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

BESZÁMOLÓ A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG TEVÉKENYSÉGÉRŐL

Az elmúlt négy év folyamán a Társaság tovább folytatta munkáját ama keretek között, amelyeket az előző közgyűléseken többször részletesebben jellemeztünk.

A leglátogatottabb rendezvénynek az elmúlt időszakban is a vándorgyűlés bizonyult. Ez a dolog természetéből adódik. Folytattuk azt a gyakorlatot, hogy kisebb, kevesebb embert megmozgató emléküléseket szerveztünk, s már most meg kell mondanunk: előrelépés leginkább ezen a téren történt. Az addig különböző alkalmakhoz kapcsolódó vitauléseket sikerült rendszeressé tenni, s a tanév tartama alatt lényegében havonta megszervezni. A témák felsorolásából kiviláglik majd, hogy nemcsak számszerűleg, hanem tematikai változatosságban is szembeötlő az a tevékenység, amelyet a Társaság ebben a vonatkozásban, lehetőségeihez képest, kifejtett.

Tudjuk természetesen, hogy az említett információs és vitaforum előnyeiben elsősorban budapesti tagjaink részesülhettek. Ez munkánk egyik nehezen leküzdhető korlátozottsága: a vándorgyűlés műfaja csak részben pótolja fogyatékoságunkat. Ezt tudva kíséreltük meg az ország különböző pontjain alkalmanként olyan előadásokat szervezni, amelyek, a vándorgyűléseken túl, szakmai eszmecsereére lehetőséget nyújtottak.

Régóta szerettük volna, hogy a nagyobb vidéki kultúrcentrumokban létrejöjjenek a Társaság helyi szervezetei. A nagyobb kihagyásokkal működő eddigiek mellett (Szeged, Eger) létrejött a miskolci, amely az elmúlt esztendőben aktívan tevékenykedett, s reméljük, így lesz a jövőben is.

A különböző típusú rendezvényeink felsorolásakor esetleg feltűnhet, hogy milyen sokat emlegetjük azokat a szervezeteket és intézményeket, amelyekkel együttműködtünk. Megemlítésükkor korántsem protokolláris hajlamok vezérelnek bennünket, hanem az a körülmény, hogy az együttműködés híján, anyagi és szervezeti lehetőségek híján, számos ülésünket nem tudtuk volna megrendezni. Ezért köszönetünk korántsem formális, hanem mondhatnók: őszinte és érdemi.

A Társaság munkájához nagy segítséget nyújt folyóirata, az Irodalomtörténet. Az utóbbi években szerzőgárdája nagy mértékben kibővült, s a publikált írások meggyőződésünk szerint érdeklődésre tarthatnak számot, s egyként segítik a szakmai tájékozódást és elmélyülést. Egyes vitaulések anyagának közlésével a folyóirat közvetlenül is segíti a Társaság munkáját.

A következőkben tömören felsoroljuk a Társaság elmúlt időszakbeli tevékenységének főbb állomásait. Bizonyos szerkezeti elvet szemelőtt tartva, először az *emlékülésekről* szólnunk:

1978. február 15-én Waldapfel Józsefről emlékeztünk meg, halálának 10. évfordulója alkalmából. Az emlékülés anyaga megjelent az It. 1978/4. számában.

Ugyanez év május 29-én az Akadémia, az Eötvös Kollégium és a Társaság rendezésében Horváth Jánosra emlékeztünk, születésének századik évfordulója alkalmából. Horváth János munkásságát Sötér István, Keresztury Dezső, Bán Imre, Németh G. Béla, Benkő Loránd méltatta. Emléktáblájánál Barta János szólt.

Vándorgyűlések. 1977 júniusában Szombathelyen tartottunk vándorgyűlést. Témája: Berzsenyi költészete. Az előadásokat Bíró Ferenc, Mezei Márta, Csetri Lajos, Szegedy-Maszák Mihály tartotta. A már tradicionálissá vált modern irodalmi zárótema előadója Bodnár György volt. A vándorgyűlés rendezésében közreműködött az Akadémia, a TIT országos és Vas megyei szervezete, valamint a Vas Megyei Tanács.

1977 során két vándorgyűlést tartottunk. Áprilisban Tatabányán. A TIT szervezetei mellett a tatabányai Városi Tanács, az MSzMP városi bizottsága, a Tatabányai Szénbányák s a Népfront városi bizottsága voltak segítségünkre. Ami a programot illeti: Barta János Vajda Jánosról tartott előadást, Tolnai Gábor Balassi világirodalmi jelentőségéről, Agárdi Péter pedig az *Irodalom és közművelődés* c. ankét bevezető előadását tartotta. Bata Imre és Bodnár György Galgóczi Erzsébettel és Juhász Ferencsel ismertette meg a közönséget, találkozó keretében.

Az ez évi novemberi debreceni vándorgyűlés Ady emlékének szült. A TIT mellett, amelynek országos és helyi szervezeteivel együttműködésünk állandó volt, az Írószövetség, a debreceni városi tanács, az Alföld szerkesztősége és a helyi Művelődési Központ is bekapcsolódott vándorgyűlésünk megrendezésébe. A számos előadás, mivel mindegyiknek a témája Ady volt, címét mellőzve hadd emlékeztessünk a népes előadógárdára: Keresztury Dezső, Simon Zoltán, Czine Mihály, Koczkás Sándor, Somlyó György, Kovács Kálmán, Lackó Miklós, Tamás Attila, Kardos László, Kiss Tamás, Dobossy László, Erdélyi Ildikó, Nagy János, Kulin Ferenc, Rózsa Endre.

1978 májusában Sopronban tartottunk vándorgyűlést, a TIT-tel karöltve. Az ülésszak első napján a 70 éve induló Nyugatról Tolnai Gábor, Bata Imre, Móricz Virág és Erki Edit szólt. A Tolsztoj évforduló alkalmából Török Endre tartott előadást.

Őszi nyíregyházi vándorgyűlésünkön Krúdy Gyulára emlékeztünk. A TIT mellett a Szabolcs-Szatmár megyei Krúdy emlékbizottság volt segítségünkre. Az ülésszakra Sötér István, Bori Imre, Kemény Gábor, Nemes István, Barta András, Katona Béla, Lőrinczy Huba, Halász László szólt Krúdyról. A harmadik napon Bécsy Tamás beszélt a mai magyar drámáról.

A rendszeresen tartott *felolvasóülések* témáit az alábbiakban sorolom fel:

Az új sorozatot Bóta László *Népballadánk és a magyar reneszánsz epika* című előadásával nyitottuk meg. Ugyanez év (1976) novemberében Sallay Géza tartott előadást *Neorealizmus mai szemmel* címen. 1977 januárjában Tóth Dezső és Béládi Miklós beszélt a készülő modern magyar irodalmi összefoglalás korántsem egyszerű problémáiról. Februárban (a Nyelvtudományi Társasággal közösen) Tompa József *A mai esszé és széppróza* egy divatos eszközéről beszélt, e tárgyban hozzászólt Kolozsvári Grandpierre Emil. Márciusban Vajda András *Szemponatok a modern francia próza elemzéséhez*, májusban „*Új. módszerek az irodalomtudományban*” címen Szabolcsi Miklós tartott előadást. Szeptemberben Wéber Antal *Az irodalomszociológia – történelmi szempontból* tartott előadást. Októberben amerikanisztikai tárgyú témákról beszéltek Kretzoi Miklósné és Kodolányi Gyula.

1978-ban a következő felolvasó-üléseket szerveztük meg:

Januárban Benyhe János tartott előadást. *A latin-amerikai „boom” és előzményei* címen. Februárban Németh Lajos *A századforduló művészetéről* beszélt. Márciusban Nagy Miklós előadása hangzott el *A magyar regény a századfordulón*, címen. Novemberben a készülő új magyar világirodalomtörténetről Köpeczi Béla és Vajda György Mihály adott tájékoztatást. Decemberben Boldizsár Iván beszélt *Publicisztika és irodalom* címmel.

Az idő kímélése céljából nem említem a korreferensek hosszú sorát, pedig nem kisebb személyiségek akadtak közöttük, mint Ortutay Gyula vagy Nemes Nagy Ágnes. A rendezvényeinkről szóló híradások egyébként rendszeresen megjelentek az Irodalomtörténetben.

Tevékenységünk felsorolása még nem ért véget. 1978 őszétől külföldön tartózkodtam, megbízatásomat visszatértemig Pálmai Kálmán látta el. Az ő tájékoztatása alapján folytatom beszámolómat:

1979 január havától Társaságunk folyamatosan végezte munkáját. **Az alábbiakban tematikai csoportosítás szerint számolunk be.**

Emlékek: Nagy László és Kormos István halálának egy éves évfordulójáról Koczkás Sándor és Tarján Tamás, illetve Lator László és Fodor András elemző előadásaival emlékeztünk meg.

100 éves születése alkalmából Nagy Péter, Király István és Béládi Miklós előadásával s az azokat követő vitával Szabó Dezsőre emlékeztünk. Rendezvényünket az MTA Irodalomtudományi Intézetével és az ELTE Bölcsészettudományi Karával közösen tartottuk meg. Az ülés teljes anyagát az Irodalomtörténet 1979. évi. 4. számában tettük közzé.

Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulója alkalmából 1979. októberében Debrecenben, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a Magyar Írók Szövetségével és Debrecen megyei város Tanácsával közösen rendeztünk emlékülést. Sőtér István elnöki megnyitóját követően Nagy Péter, Bori Imre, Fekete Gyula, Béládi Miklós, Jócsik Lajos, Czine Mihály, Barta János, Szabó Magda, Ördögh Szilveszter, Bodnár György, Herceg Gyula, Katona Imre és Márkus Béla tartottak előadást. A felsoroltakon kívül számos külföldi irodalomtörténész is felszólalt.

Havonta sorra kerülő felolvasó és vitaüléseinkről vándorgyűléseinkről rendszeres hiradás jelent meg a napilapokban és az Élet és Irodalomban.

Felolvasó ülések. Ezek közül kiemelkedett Kosáry Domokos előadása *Széchenyi a naplóíró és történeti személyiség* címen. A TIT Budapesti Irodalmi választmányával közösen a Kossuth Klubban tartottuk meg.

Ezek közül kiemelkedett Kosáry Domokos előadása *Széchenyi a naplóíró és történeti személyiség* címen. A TIT Budapesti Irodalmi választmányával közösen a Kossuth Klubban tartottuk meg.

Vitaülésen foglalkoztunk Bíró Ferenc előadása nyomán *A magyar felvilágosodás irodalmának periodizációjával*. Nagyszámú érdeklődőt vonzott s vitát váltott ki Bóta László *A leányrablás mondája a hősenektől a népballadáig* című előadása.

Műhelymunkánkban azon igyekeztünk, hogy a frissen megjelent fontos kiadványokról aránylag gyorsan nyilatkozzunk. 1980 folyamán nagy érdeklődést keltő vitaüléseket tartottunk. Sőtér István a Kenyeres Zoltántól válogatott *Esszépanoráma* c. kiadványra támaszkodva a magyar esszéről, Szabolcsi Miklós a Tarnóc Márton által szerkesztett XVII. századi magyar gondolkodók c. kötetéről, Nagy Miklós a Magyarország története sorozat VI. kötetéről beszélt, Mindhárom előadást élénk vita követte.

Vándorgyűlések. 1979 májusában Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tagozatunkkal közösen Miskolcon rendeztünk vándorgyűlést. Társrendezők voltak a TIT Országos Irodalmi Választmánya és megyei szervezete, a Hazafias Népfront megyei bizottsága, a Magyar Írók Szövetsége Észak-

magyarországi Csoportja, a Napjaink szerkesztősége. Alaptémánk „A két világháború közötti magyar próza” volt, Pálmai Kálmán bevezető előadásával. Az előadások teljes szövegét a Napjaink 1979. évi 7–8. száma közölte.

1980 áprilisában Kecskeméten a TIT Országos Irodalmi Választmányával és Bács-Kiskun megyei szervezetével, a Kecskeméti Katona József Társasággal és Kecskemét város Tanácsával közösen rendeztük vándorgyűlésünket. Ezen A Bánk bán utóélete címmel Orosz László tartott előadást, amelyhez Keresztúry Dezső és Pándi Pál korreferátuma csatlakozott. Utak és irányok a századelő magyar prózájában témakörben Kaffka Margitról Bodnár György, Gozdsu Elekről Csűrös Miklós, Török Gyuláról Lőrinczy Huba, Csáth Gézaról Bata Imre, A két Cholnokyról Kispéter András adott elő. Kísérletek a legújabb magyar prózában címmel a Mozgó Világot Alexa Károly, a Forrás-t Hatvani Dániel mutatta be. — A Katona József arcképek a képzőművészetben c. kiállítást Keresztúry Dezső nyitotta meg.

Részt vettünk Miskolcon a Szabó Lőrinc fénykép-kiállítás megnyitásán és az azt követő ünnepi ülésen a költő születésének 80. évfordulója alkalmából, amelyet Társaságunk Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tagozata rendezett.

A Magyar Írók Szövetségével közösen megkoszorúztuk Bajza József, Móricz Zsigmond, Kaffka Margit, Szabó Lőrinc, Radnóti Miklós, József Attila, Déry Tibor sírját, emléktábláit, az utóbbiak sorában Sárközi György és Gereblyés László emléktáblájának avatásán is jelen voltunk.

Legutóbbi, 1976. évi közgyűlésünkön Társaságunk világirodalmi szakosztályának hatékonyabb működését kívánta a tagság. Örömmel jelenthetjük, hogy a szakosztály Kulin Katalin vezetésével szervezett és színvonalas munkát végzett. Így — egyebek közt — felolvasó és vitaülés keretében hangzott el előadás Széll Zsuzsától *Dekompozíciós jelenségek a mai osztrák irodalomban* címmel; Takács Ferenc *Az új angol „kísérleti regény”-ről* beszélt, Kulin Katalin pedig a sajtóban is méltatott előadásában Salvador Espriu költészetéről és a katalán irodalomról szólt.

Tanári tagozatunknak nagyobb erőfeszítéseket kell tennie az érdeklődő kollégák igényeinek kielégítésében, valamint tudomány és oktatás mindig érdeklődést keltő kérdéseiben vitaülésekre, felolvasásokra is szükség lenne.

Hozzá kell tenni az eddig elmondottakhoz, hogy Társaságunk összeköttetésben áll más tudományos társaságokkal, sőt egyiknek-másiknak mintegy képviselője, társ- vagy ha úgy tetszik, tagszervezete. A Társaság segít lebonyolítani a Nemzetközi Goethe Társaság hazai üléseit. Olasz Társaság is alakult. Formális kapcsolatunk van az AILC-hez. Erdemi a

kapcsolatunk a Nemzetközi Lenau Társasággal, melynek külföldi rendezvényein (lehetőség szerint népes) küldöttséggel veszünk részt, legutóbbi közgyűlését (1978-ban) pedig e társaság Keszthelyen tartotta, amelynek rendezésében a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nem kis szerepet vállalt.

WÉBER ANTAL

SZEMLE

BITSKEY ISTVÁN: HUMANISTA ERUDÍCIÓ ÉS BAROKK VILÁGKÉP

PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓI

Pázmány Péter prédikátori tevékenységének monografikus feldolgozása – eredetileg (1976) kandidátusi értekezés – örvendetes és időszerű vállalkozás. Örvendetes, mert hiányt pótol: régi irodalmunknak érdemes ifjú kutatója az egyoldalú dicsőítésnél vagy indulatos támadásoknál is vészesebb elhallgatás helyett végre tárgyilagosan és nem provinciális szinten próbálta meg bemutatni bíboros Cicerónk szónoki művészetét. Időszerű is, mert a retorikus művelődési eszmény letűntével – mondhatjuk: kihaltával – a kutatás kötelessége, hogy becses hagyományainkat őrizze és ápolja. Senki sem gondol itt 17. századi célok és eszközök felelevenítésére, csupán az akkori célokat szolgáló szónoki gyakorlat megismertetésére és ma sem fölösleges, sőt kívánatos tudatosítására. A szerző nemzedéke már nem tanult a középiskolában külön retorikát, mint az előtte járók, akik még legalább belekóstoltak, persze azok sem úgy, mint száz évvel korábban, amikor nemcsak a *Béltékycsászár* főispánja akarta mindenáron szónokká formálni fiát, hogy az „a szükséges testállást, hajlást, nyelvforgást s főképp bátorságot idejében megkaphassa.” Csupa évezredes szabály és beidegződés, amit a mai kor embere alig ismer, és szinte ugyanolyan csodálkozással észlel Pázmány – és nála jelentéktelenebbek – gyakorlatában, mint az ékesen és értelmesen szólásnak mindenkor kísértő, de korántsem mindenhova illő ellentétét, akár a klasszikus ókor kényeskedő kinövészeit (a Káldi Györgytől elutasított „caprangos ígéket”) vagy a kócos vándorprédikátorok durvaságait, akár későbbi népszónokok hadonászó *histrion*-mutatványait, vagy a manapság szokásos, papír mögé búvó felolvasásokat.

Egy nagy – persze vitatott – egyéniség prédikációinak vizsgálatán keresztül egy kor képe tárul fel előttünk. Főbb vonalaiban megismerkedünk a magyar nyelvű prédikáció középkori örökségével, majd a 16. századi fejleményekkel (a protestáns teljesítmények méltatása sem terjedelemben – két lapon – sem hangnemben nem mondható túlzottnak), főleg Telegdi Miklós és Káldi György hitszónoki ténykedésével, hogy

Pázmány *korszerű* retorikai műveltségét megfelelő történeti háttér előtt szemlélhessük. Tanulságos részlet-studiumok eredménye a beszédek forrásait tárgyaló derekas rész („*Nem szolgáljak, eggyezők vagyok a régieknek*”: 53–102.); külön fejezetekben olvassuk Pázmány etikai, majd esztétikai elveiről („*Az erkölcsök jobbításáról*”, illetőleg a tanítás „*édesítéséről és ékesítéséről*”), végül nagyszabású és meggyőző áttekintést kapunk a Pázmány beszédeiben megnyilvánuló magyarságról és európaiságról, az itáliai és közép-európai fejlődés különböző voltáról, illetőleg arról az ellenreformáció meghatározta közegről, amelyben a bíboros egyházfejedelmi és írói nagysága kibontakozott. Nem feltétlenül itt érezzük helyénvalónak egy fontos lelet (Ferrante Gonzaga kassai főkapitány 1601. nov. 14-i levele) közlését; annál inkább a német összefoglalást (192–197.), amely – tekintettel a nemzetközi érdekű könyv jelentőségére – makulátlanabb fordítást érdemelt volna.

Humanizmus és reformáció a címe annak a Klaniczay Tibor szerkesztette sorozatnak, amelyben Bitskey könyve megjelent, – akárcsak annak az emlékezetes Horváth János-kollégiumnak, amelyet e sorok írója valamikor régen hallgatott. A klasszikus-filológusnak készülő I. éves akkor találkozott először Ábel Jenő örökül hagyott feladataival. Ha azóta izmossa fejlődött humanizmus-kutatásunk egyik fiatal erősségének könyvéhez most néhány megjegyzést fűzünk, az ábeli hagyományok jegyében tesszük.

A tőle – egyebek közt – tanulható szövegtszertelet nemcsak a görög és latin textusokra érvényes (a sajnálatos elírásokat stb. inkább ne soroljuk), hanem ebben az esetben a régi magyar szövegekre is. Bitskey felemás – sem nem „betűhív”, sem nem következetes – átírási gyakorlatával nem mindenki fog egyetérteni; az erőtlen-szintelen mai nyelvhasználói így is hálások lehetnek az izes hajdani kifejezések sűrű közbeszövéseért. Az idézetek közt azonban itt-ott textológiai probléma is akad, pl. a 143. vagy a 151. lapon: a szemétdombon „kapirtyaló”, „orrával vakarcsláló” tyúk nem „*kara!*”, ha szemet talál, hanem nyilván *kárd!*, illetőleg (a fényugárban megcsillanó porszemekről, ÖM VI 19): „*A házban levegő-ég, sűrűn teli sok apró porocskákkal, de ezeket különben nem láttyuk, hanem a mely lyukon beszolgál a verőfény sugára*” stb. Ennek így nincs kerek értelme, ha a bihari szubsztrátumra rakódott latinizmust le nem hántjuk: *non* videmus, *nisi quo* foramine lux solis innmittitur, vagyis: „. . . hanem *ha* (csak akkor, ha) *valamely* lyukon. . .”

Az adott összefüggésben – a „hímes szók” és „erős valóságok” pázmányi szembeállításának illusztrálásánál – Bitskey vázolja egyik-másik „ősi prédikációs toposz” útját: a porszemek képe pl. Chrysostomustól ered (mennyivel szebb és jobb ez így, latinosan, mint mondva-

csinált „helyesírással”!), akitől Szent Imre-beszédében Temesvári Pélbárt is átvette; ehhez kapcsol egy hasonló látványt Pázmány, hogy az utolsó ítélet „kinyilatkoztatását” érzékeltesse. A klasszikus-filológus feladata itt kezdődik: a szemléletes képet az „aranyszájú” egyháztanító is úgy örökölte; szerepelt a már Leukippos és Démokritos atomtanában, majd Aristotelésnél (*De anima*); de ezt használta a költő Lucretius is az egyébként láthatatlan atomrészecskék nyüzsgésének láttatására (II. 112 skk.: *Quae in solis radiis appareant*). Így került át a csodálkozó görögök megfigyelése szemléltető bizonyoságként egészen más jellegű gondolatmenetekbe, egyebek közt a *diatribé*nek nevezett „műfaj” kelléktárába.

Ez a szó, illetőleg fogalom nem fordul elő Bitskey könyvében, pedig az *erkölcsi prédikációnak* ez az antik előzménye – a fentebb említett vándorprédikátorok akárhány túlságosan is közvetlen rekvizituma – elválaszthatatlan nemcsak a kynikus-sztoikus filozófusok „térítői” gyakorlatától, a *sermo*-költészet „lélekeztető” (psychagógiai) eszközeitől, hanem a keresztény prédikáció műfajának kétezeréves fejlődésétől sem, és ha Seneca – Pázmánynak is kedvelt szerzője! – a kegyes fikció szerint Pál apostol levelező társává fogadtatott, akkor ezt – és későbbi frekvenciáját – nem utolsó sorban az „erkölcsi” levelekben és traktátusokban hemzsegő *diatribé*-elemeknek köszönheti.

Itt kerítünk sort a könyv forrás-statisztikáinak vitathatóságára. Bitskey általában a lapok szélén („karaján”) feltüntetett jelzéseket veszi számba, amikor Pázmány idézeteinek provenienciáját vizsgálja; ritkábban figyel fel az így *nem* jelzett szövegrészekre. Bizonyos, hogy Pázmány is gyakorta florilegiumokból, segédletekből, nem ritkán emlékezetből idézett; az utóbbi esetben aligha mindig nézett utána filológusi alaposággal; akárhány közkeletű szentencia idézet-mivoltát pedig talán nem is érezte. „Közmondásszerű szentenciák” egész sora világítja meg például a „méltóságos állapotot” (ÖM VI 113): „. . . A hegyeket gyakrabban üti a menny-kő, hogysesem a tér-földet. A hegyen való fákat nagyobb szelek ingatják és gyakran ledöjtik.” Pázmány nyilván ismerte a Licinius-ódát (Hor. C. II 10,9– *saepius ventis agitatur ingens pinus* . . .), mégsem hivatkozik reá. „Mint új fazékban az első szag: úgy belénk avik a vélekedés. . .” (VII 238) – a Lollius-levél (I 2,69 –) közismert hasonlata; a bűnre vívő hajlamokat úgy kell kiirtani, mint kertből a gyomokat (VI. 210) – a „*Vilice silvarum* . . .” kezdetű levélnek (I 14,4) jellegzetesen *diatribé*-fordulata; még a legvadabb embert is megindítja a szeretet (VI 316) – az I l. levél 39. sorát már a verses Katalin-legenda idézte: „Semmi nincs oly erős állat, Ki kegyelmessé nem válhat.” Vagy a „világi nyomorúságok szenvedéséről” szóló elmélkedésben (VII 58) a vitézlő embert, a szántóvető gazdákat, kereskedőt,

„az ország gondviselésében fáradozó nagy embereket” megint csak forrá. megjelölése nélkül vette az első szatírából. (*Qui fit, Maecenas. . .*) Csak néhány nyilvánvaló példát ragadtunk ki, a további halmozásnak nem volna értelme. Bornemisza egykori vizsgálója örömmel látja, hogy az antikvitás 16. századi *funkciójának* felderítésére irányuló kísérlete helyel-közzel a 17. századra is használható.

Imponáló az a kép, amely Bitskey munkájának nyomán az olvasó elé tárul. Érthető és természetes, hogy a sok éves Pázmány-kutatás során a szerző szinte azonosult hőisével. Üdvös dolog, hogy Pázmány életművének pozitívumai ilyen határozott formában kristályosodtak ki. Az már más kérdés, hogy a tagadhatatlan érdemeket a nem kevésbé tagadhatatlan, csak éppen alig érintett negatívumok mennyire ellensúlyozzák. Mindenesetre Bitskey sem tagadja azt, hogy a Pázmánytól – a hatalom birtokában, és *nem* a „létért küzdve” (197) – ékesszólóan hirdetett és bámulatos energiával refeudalizált rendi állam „nem állt a Bethlen-féle centralizált államhoz hasonlóan az európai társadalmi haladás fő sodrában” (129). Ez azonban csupán a kép teljességéhez tartozik és a könyv irodalomtörténeti jelentőségét nem érinti; a szerzőt üttörő munkájáért egyértelmű elismerés illeti. (Akadémiai Kiadó, 1979. – Humanizmus és reformáció, 8.)

BORZSÁK ISTVÁN

TARDY LAJOS: RÉGI HÍRÜNK A VILÁGBAN

Tardy Lajos előző kötetei (*Régi magyar követjárások Keleten.* Bp. 1971.; *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Bp. 1977.), és nélkülözhetetlen szakirodalomként szolgáló cikkei, tanulmányai a tudós történész munkái; ez a könyv a tárcaíróé is – így nemcsak a humán tudományokkal foglalkozók, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat. A szerző levéltári és könyvtári búvárkodása során összegyűjtött „továbbfejlesztésre méltó anyagokat” válogatott egybe és rendezett kötetbe – az érdekesség jegyében. Erről a zömmel a Magyar Nemzet hasábjain napvilágot látott ötvennégy sajátos műfajú írásról azonban szinte lehetetlen valamiféle átfogó ismertetést adni bizonyos tematikai csoportosítás nélkül. A műfaj sajátossága abban áll – s ez egyben a kötet másik rendszerező elve is –, hogy a „történeti riport, az anekdota és az esszé hármasságán” határozható meg a helye.

A kötet címe alapján elsősorban arra gondol az olvasó, hogy *rólunk* mit írtak a nálunk járó utazók annak idején, *nekünk* milyen hírünk volt a világban. A kezdet nem valami biztató: csak sajnálni tudjuk, hogy az első orosz útleírás Magyarországról (1440) azért olyan szűkszavú, mert mire a hosszú Moszkva–Ferrara útvonalat megjárják, a szerző elfárad, és Budára érve már mindössze pár soros megemlékezésre futja írói vénájából. Nem túl hízelgő és dicsekvésre méltó Pedro Tafur spanyol utazó ugyancsak szűkszavú feljegyzése Budáról és annak lakosairól (1439): a város „...nem annyira tiszta, mint a német városok. Lakói kissé elhízottak...”. Ám Herberstein osztrák diplomata és útleíró 1541. és 1551. évi feljegyzései talán az első olyan útleírás Magyarországról, amely történelmi személyeken és eseményeken kívül (Nádasdy Tamás, Báthory András; Buda elfoglalása, Török Bálint foglyul ejtése) Magyarország rendkívüli gazdagságáról, fejlett külkereskedelméről is ír. Pár évvel később (1602-ben) a hollandiai Quad is a magyar föld gazdagságát ecseteli – minden, amit itt lát, meglelégedéssel, mi több elragadtatással tölti el. Nála jobban már csak egy valaki rajong jobban országunkért: az orosz Glinka – igaz, már a 19. század elején, 1815-ben. A leendő dekabrista pátosza nemcsak a szabadságszeretetből fakad, hanem a romantika tájszemléletéből is, könnyed stílusában pedig szerepe lehetett annak is, hogy hazai példa: Ragyiscsev: *Utazás Pétervárról Moszkvába* c. műve (1790) lebeghetett a szeme előtt.

Nem kevésbé érdekes persze az sem, hogy a külföldön járó magyarok milyen *hírünket* keltették a világban. Elsősorban azok az írások tartoznak ide, amelyek az oszmánellenes keleti szövetség útjait egyengető, mintegy kétszáz éven át tartó diplomáciai küzdelmekben keletkeztek. Ennek feltárásában, leírásában Tardy Lajosé az érdem, és azt is tőle tudjuk, hogy írásos bizonyítékok híján – mivel a királyi kancellária teljes iratanyaga elpusztult – az oszmánellenes keleti szövetség eszméje nem a magyarok nevéhez fűződve került be a diplomácia történetébe. Ezért oly becses az a néhány adalék, amelyekből – még ha olykor csupán közvetve is – ezekről a kapcsolatkeresésekről tudomást szerezhetünk, lett légyen az egy királyi adománylevél, vagy egy humanista történetíró egy mondatos tömör, konkrét megállapítása. Aeneas Silvius Piccolomini a kötetben idézett mondata igazságának elismerése jelenthetné számunkra a tudománytörténeti elégtételt, mint ahogy az Ancyranum Monumentum, az Augustus császár politikai végrendeletét megőrző márványtábla felfedezését sem lehetséges ezután a belga Busbecq nevéhez kapcsolni, ha bebizonyosodott, hogy az igazi felfedező a nagy magyar humanista, Verancsics Antal (1504–1573) volt. Ezek a tények, amelyeket Tardy Lajos a tudós oknyomozó szenvedélyével tár fel, a

maguk történelmi összefüggésében és jelentőségében első ízben válnak ilyen nyilvánvalóvá.

A magyarság őshazájával és nyelvrokonságával több cikk is foglalkozik. Az őshaza holléte természetesen elsősorban minket, magyarokat érdekelt, de számon kell tartanunk minden olyan megállapítást, ami a magyarokat őshazájára, a magyarok nyelvére, eredetére vonatkozik. A 16. századi térképek a magyarság kaukázusi életének Európa-szerte tényként ismert voltát tükrözik. A lengyel Taranowsky 1569-ben kelt első európai híradása az ekkorra már csak kísértetváros Madzsarról, amelyről a 14. századi arab utazók és évkönyvek még mint virágzó városról emlékeznek meg. Vagy az orosz Nagyezsdin 1840-es magyarországi útja során hosszabb fejtegetésbe kezd, és Kazárország szomszédságába helyezi az őshazát. Adam Schall, a Mennyei Birodalom német származású udvari tudósa a volgai magyarokról tesz említést művében; Glinka tud az osztják-magyar rokonságról – így természetesen Szibériába helyezi az őshazát. Rentz József a Kaukázusban keresi azt, és ő még tud a szang nép itteni életéről. Deskö András magyar-csuvasz-cseremis nyelvтана – ha kiindulópontja téves is – szintén a nyelvrokonság kérdésével foglalkozik. Még fantasztikusabb és fantáziadúsabb a Besse János által felállított elmélet a magyar-kabard-karacsaj rokonságról, ám nincs egyedül: Atazsukin kabard herceg 1804-ben, Bálint Gábor, Zichy Jenő és Orlay János 1900-ban szintén a magyar-kabard rokonság hívei.

Tardy Lajos: *Régi hírünk a világban* c. kötete különböző rendűrangú, és sokféle témájú műnek lehet ihletője még – s e kötet egybeszerkesztésével a szerzőnek ez a forrás – szerep nyíltan bevallott célja is: „... a továbbkutatók jóvoltából egyesek monográfiák alakjában, mások talán történeti vagy ifjúsági regényekként foglalják el az őket megillető helyet.” – írja könyve bevezetőjében. A téma tehát nem mindig az utcán hever. Hogy csak néhány kiragadott példát idézzünk: Bélay Barnabás mint magyar király szerepelt – az ellenség megfélemlítése végett – Perzsiában és Egyiptomban. Két önmagában is érdekes egyéniség: Emánuel György, a lipcsei csata tábornoka, és Besse János Károly, akit Napóleon Mauritius szigetének kormányzójává nevezett ki – életútjuk az első Elbrusz-expedícióban keresztezi egymást. Vagy a beduin lovászfőből lett honvédtábornok, a bábolnai ménes egykori parancsnoka, Fadlallah el Hedad Mihály élete, s az előbbi példa is – mind-mind regénytéma! Szépirodalmi feldolgozásuk nagyon is lehetséges – nem ez lenne az egyedüli példa. Takáts Sándor, a századforduló jeles történésze a maga – szintén sajátos – „történelmi miniatűrjeivel” nem egy Mikszáth (s talán Jókai) műnek a forrásává vált. A szándékok, törekvések hasonlósága ismeretében lehetetlen fel nem fedoznünk a

módszer hasonlóságát is: Takáts és Tardy egyaránt nemcsak a történelem fő mozgatóerőire, hanem a háttérre, kevésbé jelentős személyiségek életére, tetteire koncentrálnak írja a maga sajátos történelmi műfaját, sok-sok apró adatból, mint megannyi mozaikkockából rakják össze nagy nemzeti történelmi tablónk hiányzó, vagy elnagyolt részeit. Ez pedig a két történész történelemszemléletének rokon vonásaira enged következtetni. (Gondolat Kiadó, 1979.)

SOMI ÉVA

ÉNEKES POÉZIS*

Pálóczi Horváth 1813-as 450 dalnyi gyűjteménye az eredetit is meghaladó hosszúságú címmel jelent meg. Noha a jelen kiadás forrása az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött eredeti, a mostani sajtó alá rendezők Bartha Dénes és Kiss József 1953-ban megjelent kritikai kiadásából indultak ki. Pálóczi Horváth részben maga csinálta, részben maga átformálta versgyűjteménye is érdekes irodalomtörténeti és művelődéstörténeti adattár, fontosságát mégis a közölt dallamok adják: mai kottatárral egyértelműen visszadható többszáz dallamát zenetörténetünk évtizedek óta sürgették újra kiadni, mivel ez a 18–19. század fordulójáról legsokoldalúbb melodiáriumbunk. A jubileumi kiadás után a mostani népszerűsítő kötet vagy 14 000 példányban jelent meg, mégsem közművelődési, hanem kiadói célzattal. A kitűnően megválasztott három megjelentető (a kiadói szakértő Katona Tamás, aki a képmelléleteket is összeszedte, a szövegfolklorista Küllős Imola és a népzene-kutató Domokos Mária) három szempontból gondozta a kötetet. 211 szöveget közölnek, és mintegy 200 dallamot, mivel több versnek azonos a dallama. Az illusztrációk gyakorlatilag a századforduló idejéből somogyi és környéki pásztorművészeti motívumok, az átlagosnál jobb minőségű nyomdatechnikával. Mivel korabeli anyagot nehéz lett volna összegyűjteni, e megoldás találékony. Nyilván a malac versek ihletésére néhány illusztráció merészsége meghaladja az eddigi néprajzi kiadvá-

*Válogatás Pálóczi Horváth Ádám Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek . . . dalgyűjteményéből. Válogatta: Katona Tamás. Szakmailag ellenőrizte, az utószót és a szövegekre vonatkozó jegyzeteket írta Küllős Imola, a zenei részt gondozta és a dallamokra vonatkozó jegyzeteket írta Domokos Mária.

nyokét. Jellemző, hogy gyűjtőiket nem merték feltüntetni. Szövegében is kevésbé szemérmes az új kiadás, mint akadémiai elődje volt, noha itt-ott még mindig nem ír ki egy-egy szót (amit más versben nyugton közöl). A kötet magas ára nyilván az ingyencet vette figyelembe.

Az utószó Pálóczi Horváth életét és életművét mutatja be, említi a legfontosabb dalok és dallamok értékét. Mivel az utóbbi években is több új adat került elő, és főként Csokonai műveinek kritikai kiadása körül a háttér is áttekinthetőbbé lett, a majd húsz évvel korábbi kritikai kiadáshoz képest új megfigyeléseket is találunk. Dicsérendő, hogy ezzel együtt több mint száz lapos a kötet kommentár-része, az oldott szövegű, de mégis filológiai apparátus. A szövegjegyzetek közlik az eredeti címet és sorszámot, utalnak az esetleges dallamváltozatokra és párhuzamokra. (A dallamokat egyébként jól énekelhető [!] és könnyen olvasható hangmagasságba transzponálták.) Mivel az *Ötödévszáz énekek* három kézírata nem teljesen azonos a dallam (sőt a szöveg) tekintetében, voltaképpen filológiai kutatómunka volt a közölt forma kiválasztása. Az egyes nehezebben érthető tartalmi vonatkozásokhoz utalás került. Voltaképpen korunk iróniája, hogy Sodoma vagy a sascímer éppúgy magyarázatra szorul, mint az insurgens és az aranybulla. Mindez valami tudós poézisnak láttatja a versgyűjteményt ott is, ahol az eredeti a maga korában mindenki számára érthető volt. A dallamokhoz fűzött jegyzetek kitérnek a későbbi folklór párhuzamokra, a szövegmagyarázatok pedig más kézírtas gyűjteményekben található változatokra is, noha a teljesség nem volt a kommentálók feladata. Jók az egyes darabok kortörténeti, sőt politikai értékelésére vonatkozó megjegyzések is, bár itt is elkelt volna egy kicsit több az általános, összegező fajtából. Néhol a kritikai kiadás jegyzeteit nemcsak kiegészítették, de korrigálták is. Voltaképpen nem utalnak a kommentálók a források és a továbbélés kérdéseire sem: noha idéznek korábbi és későbbi párhuzamokat, nem foglalnak állást abban a kérdésben, miért hasonlíthat egy udvarhelyszéki dallam egy itteni nótához, vagy ha nem Boccacciótól származik egy másik szöveg, honnan vehette azt Horváth? A rövid műfaji minősítések voltaképpen végiggondoltak, de nem összegezik őket, pedig ez olyan feladat lett volna, amit a két kommentáló jól megoldhatott volna. Persze a „dal”, „népdal” vagy „vers” itt nem sokat mondó kategóriák. Érdeemes lett volna arra is pár sort szentelni, hogy a gyűjtemény időrendjében vagy kompozíciójában van-e műfaji rendszeresség? Még akkor sem ártott volna ez, ha a jelen kötet nem a teljes anyagot adja, hiszen a két filológus nyilván az egész anyagot jól áttekintette, és az itt nem közölt részokről éppen így mondhatták volna el új elgondolásaikat, benyomásaikat. A szöveg és a dallam műfaji diszkrepanciái is szerepelnek a kommentárokbán, de erről sincs általánosító rész a kötet végén.

Azért jegyezhetjük meg mindezt, mivel a gondos és pontos kiadás szerzői képesek lettek volna rá.

Pálóczy Horváth gyűjteménye népdalaink, történeti és balladás dalaink néhányra, a kortárs politikai költészet és a magyar erotikus irodalom fejlődése szempontjából az egyik legfontosabb dokumentum. Somogyi (és debreceni) vonatkozásai helyileg is összekapcsolják két később is jól ismert lokális költészeti hagyományunkkal. Egyre inkább tudjuk, hogy az irodalom története nemcsak a világraszóló géniuszok, hanem az egész költészet története, ahol a közvetítő, a befogadó, a tipikusan korának élő átlagíró is rendkívül fontos jelenség, ha életműve adatszerűen biztos. Ezt jól adja vissza e népszerűsítőnek szánt, de tudományos igényeket is kielégítő kiadvány. Gratulálunk a szerzőknek.

Méginkább örömmel üdvözöljük a kiadó (immár nem társtalan) vállalkozását. Igen is szükség van arra, hogy kommentárokkal a nagy közönség számára is hozzáférhetővé tegyük kéziratos költészetünk klasszikus alkotásait. Még tucatjával van fontos, kiadandó gyűjteményünk a 17, 18. és 19. századokból. Várjuk is őket. (Magyar Helikon, 1979.)

VOIGT VILMOS

AZ ARADI VÉRTANÚK I–II.*

„Ami az aradi vértanúk emlékének megőrzését illeti, különösebb büszkélkednivalónk nincs” – írja bevezető tanulmányában Katona Tamás (I. 55.). Tétélesen felsorolt tudományos hiánylistájához sajnós, rögtön hozzátehetjük a művelt, a történelem iránt érdeklődő közvélemény ismereteinek korlátait. Alig van jelesen érettségizett diák, aki legalább kezdőbetűik sorrendjében elsorolná nevüket. Ahogy közös keretbe foglalt arcképek egybemosódtak az utókor emlékezetében, úgy csökkent az igény is jobb, differenciáltabb megismerésükre. Pedig van, mint arra Katona Tamás utalt, külső készítés is: a Habsburgok birodalmában az egyesült Európa történelmi előképét felfedező, Ferenc Józsefben, Schwarzenbergben, sőt már Metternichben modern polgári politikust látó nyugat-európai és amerikai történészektól a sor a hajdani Monarchia utódállamainak historiográfusaiig terjed, akik közül jó-

*Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Katona Tamás.

néhányan változatlan élességgel állítják a magyar forradalmat és szabadságharcot (Marx, Engels, Heine, Hugo, Ibsen és mások szavának ellenében) nemesi-nacionalista mozgalomnak, katonáit pedig fanatikuskoknak vagy zsoldosoknak.

A magyar forradalom jogos önvédelmének kezdeteit az utóbbi években – főleg Urbán Aladár kutatásainak jóvoltából – részletekbe menően már megismerhettük. Most a másik végpont, a hadbírószági per lehetőséget ad, hogy rekonstruáljuk a megtett utat is, Arad várbörtönéig. Az elítélt főtisztek (a kivégzett tizenhárom tábornok, az ugyancsak kivégzett Kazinczy Lajos, az elborult elmével börtönében meghalt Lenkey János és a várfogságra ítélt Gáspár András) hivatásos katonák voltak, bár néhányuk csak a hívó szóra öltötte magára újra az egyszer már levett egyenruhát. Egymás után olvasható perirataikból életútjuk ismétlődő és tipikus mozzanatait is tanulmányozhatók. Ezek fejtegetését az alábbiakban azért tartjuk fontosnak, mert eddig a kutatás – nem lévén birtokában a most hiteles fordításban és gondozott szövegkiadásban hozzáférhető forrásanyagnak – jobbra nemzedéki, nemzetiségi, nyelvi, rangbéli különbségeiket hangsúlyozta, pedig nem véletlenül kerültek ők a honvédsereg parancsnoki posztjaira és onnan (ugyancsak együtt) a vészbírószág elé.

Zömük vagyontalannak vallotta magát a személyi adatok felvételénél: Aulich, Gáspár, Nagysándor, Lenkey, Schweidel, Knezić, Dessewffy, Lázár, Damjanich, Kazinczy. De kisebb birtokából származó életnehézségeit taglalta Láhner és Török is. A nemesi életforma bomlása és a polgári megélhetés kialakulása közötti időszakban a katonatiszti pálya kétségkívül anyagi létalapot, majdani biztos nyugdíjat, sőt olykor karriert is jelenthetett, mint a közkatonából tisztté lett Gáspár András esetében. A Habsburg-birodalom hadseregének tisztikara természetesen keveset vagy egyáltalán nem foglalkozott politikával. „A politikai körülményekről semmit sem tudok, én csak katona voltam” – mondta a hesseni születésű, német fejedelmi családokkal rokonságot tartó Leiningen-Westerburg Károly (II. 150.), aki pedig származása, lehetőségei szerint leginkább tájékozódhatott társai közül – nem csodálható tehát, hogy szó szerint hasonlóképpen foglalt állást Vécsey, Poeltenberg, Gáspár, Damjanich, Kazinczy. Ne feledjük azt sem, hogy e hadsereg és tisztikara – a Szent Szövetség egyik legfőbb rendfenntartó ereje – komolyan háborús tapasztalatokat sem szerzett 1848-ig, s így világlátásuk beléjük nevelt központi fogalmai, az eskükhöz való hűség és a katonai becsület szépen, értékesen csenghettek, mert értelmezésükre válságos helyzetekben még nem került sor. A „népek tavasza” azonban döntések elé állította őket, akiknek nem volt a gyors választáshoz olyan politikai iskolájuk, mint az ellenzéki mozgalom nemesi vezetőinek vagy

a pártokon kívüli radikálisoknak, akik évek óta a forradalmi helyzetek tanulmányozásával készültek történelmi szerepük eljátszására. A katonai hűség és a militáris becsület fogalmai 1848 nyarán és őszén, a szerbek, majd Jellačić támadása idején fölöttébb viszonylagosakká lettek, és a döntés a bonyolulttá vált helyzetben az egyén fogalomértelmezésének következménye lett. Igen jellemző a példa, amit Nagysándor József említett föl, amikor 1848 nyarán az akkor még nemzetőr őrnagy felkereste István főherceget, hogy a szerb támadás utáni kinevezését megköszönje és irányt mutató szavakat kérjen, válaszul a nádor csupán homályos frázisokkal „segített” a tisztén: „Sajnos, császári csapatok is csatlakoztak a lázadókhöz, nem maradt tehát más hátra, mint minden erőnket megfeszíteni a király és a haza megmentésére.” (II. 174.)

1848-ban az addig nemzetekfölöttinek hitt tisztikarban is mihamar felszínre kerültek a már régebben lappangó nemzeti ellentétek, amit szemléletesen bizonyít Lenkey századának lengyelbarátság miatti megszégyenítése Galiciában (II. 143.), vagy Damjanich és Haynau ismeretes sóvártása áprilisban (I. 249.). Természetesen a döntés a forradalom hadseregében való szerepvállalás mellett a magyar születésű főtiszteknél (Töröknél, Lenkeynél, Gáspárnál és másoknál) motiválódott a legtöbb érzelmi és erkölcsi tartalommal, az ő konfliktusuk volt a legmélyebb: szerepet kapott a család, a közvélemény, sőt a legénységi állomány véleménye is elhatározásaikban. Valamennyien – magyarok és nem-magyarok – úgy érezték és vallották azonban Aradon is, hogy eleget tettek a katonai becsület és az uralkodó szentesítette magyar alaptörvényekre tett eskü követelményeinek 1848/49 forradalmi háborújában. Méltán mondhatta tehát – szinte mindnyájuk nevében – Vécsey Károly a hadbíróság előtt: „... az a véleményem, hogy a magyar hadsereg nem felkelő hadsereg volt, mint azt a szájamba akarják adni.” (II. 112.) E meggyőződésük értelmében utasították büszkén vissza a beszennyezésükre fölkapott vádat, miszerint kegyetlenül bántak volna az osztrák hadifoglyokkal. Sőt, megint egybehangzóan, arra is utaltak, hogy éppen Windisch-Grätz tábornagy sértette meg a hajdani egységes értelmezésű katonai alpnormákat a nála, kiáltványára jelentkezett honvédtisztek letartóztatásával és elítélésével. A honvédsereg vezetőinek erkölcsi alapon született döntését persze sokféle tényező motiválhatta még, de erősebbnek bizonyulhatott a konzervatív társadalomfelfogásnál (Kiss, Gáspár, Lázár), a családi hagyományoknál (Poeltenberg, Leiningen-Westerburg, Knezíć), sőt a nemzeti hovatarozásnál is (az utóbbiaknál). Cserébe a befogadás folyamatának olyan élményét kaphatták katonáiktól és a nemzettől, amelyet Leiningen-Westerburg Károly naplója örökített meg: I. 79–146. Azokban az esetekben is, amikor a honvédség tisztikara viszonylag egységesen nem értett egyet a forra-

dalom politikai vezetésének döntéseivel (a schwechati csata előtt vagy a Függetlenségi Nyilatkozat után), szintén a közös hozadék munkált bennük.

Egyetlen szempont végiggondolására vállalkoztunk – mindehhez a II. kötet iratainak olvastával juthatunk, amelyeket európai távlatba illeszt a Bécs és Szentpétervár közötti jegyzékváltások, levelezések, az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek anyaga. A majdani tudományos feldolgozás nézőpontja számos lehet. Érdekes és tanulságos lenne például jogtörténeti vizsgálata annak a hadbírószámi pernek, amelyben a tárgyalásvezetői előterjesztés így fogalmazott: „Felsőbb helyről kapott utasításom, hogy sommás eljárást folytassak le, és lehetőleg meggyorsítsam a vizsgálatot, nem tette lehetővé” az esetleges enyhítő körülmények aktáinak bekértesét (II. 210.). Külön tanulmányt érdemelne a tábornoki kar Görgey- és Kossuth-képe, úgyszintén a forradalmár tisztek (Damjanich, Nagy Sándor) életútjának vizsgálata.

Szinte dramaturgiai értékű megoldása a szerkesztőnek, hogy a periratokat akkor adja kezünkbe a II. kötetben, amikor, az I. kötet lapjain az aradi vértanúk már személyes ismerőseinkké lettek; megismerhettük naplófeljegyzéseiket, leveleiket, tehát legbelső gondolataikat is. Ezek az eredetileg nem közlésre szánt írások sokban különböznek a kor romantikus „irányítól”: mentesek a pátosztól, a történelmi helyzet és szerep hangsúlyozásától – szinte stílusosan is mutatják a tábornoki kar korábban fejtegetett közös vonásait. Természetesen mindez nem jelenti az eltérő személyiségvonások szabta markáns különbségek egybemosódását: Leiningen katonai becsületföltéséhez gyengéd hitvesi érzelmek járulnak, Kiss Ernőt fölényes nyugalma ezúttal sem hagyja el, Nagysándor – tárgyalására várva – nővére betegsége miatt aggódik, hogy csupán néhány példát említsünk a tiszta lelkiismeretű perbefogottak utolsó heteiből. A szeretet sokféle (gyermeki, hitvesi, testvéri, apai, rokoni, baráti) megnyilvánulása került egy papírlapra a halálos ítéleteket követő utolsó órákban a hétköznapok apró gondjaival, amelyekben a siralomházi foglyok még intézkedni kívántak. A kivégzés maga a szemtanúk emlékezéseiben jelenik meg előttünk, máig torokszorító hatással (I. 233–322.). Feltétlenül helyeselhető, hogy együtt olvashatjuk a golyó által kivégzettek sírjainak 1913-as és a bitón kiszervezetek nyugvóhelyeinek 1932/33-as feltárását, az egykorú sajtóanyag alapján (I. 322–358.). Művelődéstörténeti érdekességű Becske Bálint hamisított Kazinczy-naplójának kritikai jegyzetekkel kísért közlése (II. 273–314.), melyet a tudományos és szépirodalmi feldolgozók a legutóbbi évekig forrásműnek tekintettek és használtak.

A forráskiadvány apparátusa példamutató. A szövegutalások magyarázatát helyesen méretezett, lényegretörő szűkszavúsággal megírt jegy-

zetek biztosítják, amelyeket a II. kötet végén név- és helységmutató követ. Az egy ív terjedelmű műmellékleten a (meg nem nevezett) képszerkesztő a korabeli Arad, a fogság és a kivégzés vonatkozásában teljességre törekedett. Sajnáljuk viszont, hogy nem tette ezt a vértanúk lehetőségig teljes arcképcsarnokával, amikor pedig emléktábla-fotók, a külső borító képtáblán való megismétlése, iratmásolatok utalnak rá, hogy nem fenyegetett az ikonográfiai bőség zavara.

Katona Tamás két kötete az aradi vértanúkról a Magyar Századok egyik legjobban sikerült vállalkozása, amit a könyv sikere, példányainak gyors elkelése is bizonyít. Mindazonáltal nagyon reméljük, hogy nem lezár, hanem – éppen sikerével – elindít egy folyamatot: a tudományos feldolgozás és értékelés vitáit és a legszélesebb körben végzendő oktatás és ismeretterjesztés hétköznapijait. A szerkesztő arra is felhívja a figyelmet, hogy pillanatnyilag teljesnek mondható anyaggyűjtése nem zárult, nem zárulhatott még le: felszűnően sok, a múlt században ismert és között kéziratos lappang és családi levéltárak, levelezések, kiadatlan naplók, bolygatatlan levéltári fondok bővíthetik még ismereteinket 1849 októberének vértanúiról. (Szépirodalmi, 1979. – Magyar Századok)

KERÉNYI FERENC

SZEGEDI BÖLCSÉSZMŰHELY '77

A mindössze 325 példányban, Róna-Tas András szerkesztésében kiadott *Szegedi Bölcsészműhely '77* c. kötet azoknak az előadásoknak az anyagát tartalmazza, amelyek a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának 1977 májusában tartott tudományos ülészekén hangzottak el.

A hús tanulmányból hét foglalkozik irodalomtudományi kérdésekkel. Vajda György Mihály áttekintést ad a modern nemzetközi irányzatokról. Baranyai Zsolt Csáth Géza: *Anyagvilkoság* c. novelláját elemzi, Szigeti Lajos József Attila apa-verseiről és „felismerés”-verseiről ír, Masát András a strindbergi kamaradarab kompozíciós jegyeit vizsgálja az *Ovåder* c. dráma alapján, Pál József pedig a halál motívumának jelentkezését hasonlítja össze Canova, Foscolo és Kazinczy művei alapján. Bernáth Árpád a narratív szövegek modell-módszerrel való elemzését mutatja be Heinrich Böll művein; Csuri Károly egy feltételezett (konstruált) narratív szöveg analízisét adja a generatív poétika és „egy

általános narratív elmélet" segítségével, majd valódi alkotáson, Hofmannsthal egy elbeszélésén alkalmazza az eljárást.

Öt dolgozat nyelvtudományi témájú. Deme László tézistanulmánya a kutatómunka legfontosabb kérdéseit érinti, M. Korchmáros Valéria írása a latinoktatás gondjaival foglalkozik, Horváth Judit az etimológiai kutatások újabb szempontjairól ír, Pálffy Miklós a transzformációs és a kontrasztív nyelvelemzés kapcsolatához nyújt adalékot, F. Szalamin Edit pedig mai orosz nyelvészeti koncepciókat ismertet.

A három történettudományi munka közül Gyimesi Sándoré a történetkutatás néhány új módszeréről ad számot, Karsai Lászlóé a nemzeti-ségkutatás módszertani problémáit tárgyalja, A. Sajti Enikőé pedig a kelet-európai kisépekkel foglalkozó szovjet összehasonlító történetírás néhány eredményét mutatja be.

Lélektani tárgyú írás is három van a kötetben: Balogh Tiboré az elméleti lélektan kategorizáció-fogalmának módszertani kérdéseit tárgyalja, Keményné Gyimes Erzsébeté középiskolások személyközi kapcsolatait és értékorientációját célzó vizsgálatokat ismertet, Zakar Andrásé az általános iskolát befejező serdülők pályaismeretét befolyásoló pszichológiai tényezőkről közöl felmérésen alapuló dokumentumokat.

Kányó Zoltán az esztétika „materiális” és „filozófiai” irányát elemzi, Kocsondi András pedig a modell fogalmának meghatározása mellett a modell-módszer társadalomtudományi alkalmazásának elvi lehetőségeit mutatja fel.

A kötet igen szemléletesen tükrözi napjaink bölcsészettudományának legfontosabb elvi és gyakorlati ellentéteit, sőt bizonyos fokig az elvek és a gyakorlat közötti ellentmondásokat is. Sajnos azonban az előadások nem vitáznak egymással, legalábbis nem jelzik nyíltan szembenállásukat. Mégis világosan kitűnik belőlük, mennyire nincs egyetértés a társadalomtudományok leglényegesebb kérdésének, nevezetesen a tudományos állítások, rendszerezések *verifikálhatóságának* megítélésében. E vita nélküli véleménykülönbség bemutatására legalkalmasabbnak a kötet egy esztétikai s egy nyelvtudományi tanulmánya látszik. Ezért a továbbiakban Kányó Zoltán: *A „materiális” és „filozófiai” esztétikáról*, valamint Deme László: *A nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről* c. munkájáról lesz részletesebben szó. Nem konkrét esztétikai vagy nyelvészeti témákkal foglalkoznak; megállapításaik a szaktudományok általános irányát jelölhetnék ki, ha tudomásul vennék egymás létezését.

Kányó Zoltán azt vizsgálja, hogy az irodalom és a művészet tudományos feldolgozása alkalmazhat-e olyan eljárásokat, amelyek a természettudományokban kialakult gyakorlat tudományelméleti követel-

ményeinek felelnek meg, vagy pedig továbbra is ragaszkodnia kell a hagyományos filozófiai elemzéshez. A filozófiai esztétikáról megállapítja, hogy kategóriái szükségképpen többértelműek, tehát a velük végzett műveletek sem vezethetnek egyértelmű következtetésekhez: „... a filozófiai esztétika voltaképpen mindig úgy jár el, hogy a hitmondatoikat kijelentésekké minősíti át, s azután mint ilyenekkel végez különböző műveleteket.” Az egyértelműen definiált nyelvhasználat hiánya miatt pedig nincs biztosíték arra, hogy a befogadó ugyanazt érti az állításokon, mint a közlő. Kanyó Zoltán szerint az esztétikai szaknyelv kétértelműségei akkor szűnnek majd meg, ha „megkíséreljük a kérdéses kategóriákat anyagi hordozóik vonatkozásában, tehát »materialisan« egyértelműen definiálni.” Ennek alapfeltétele pedig az, hogy ne fogadjuk el a filozófiai esztétika álláspontját, miszerint „a vizsgálandó tárgy sajátos adottságai és funkciói következtében vele kapcsolatban csak olyan kijelentéseket tehetünk, amelyek eleve nem tarthatnak szembe a szó szoros értelmében vett szemantikai verifikációra, hanem csak tisztán pragmatikai, ideológia szférában értékelhetők”.

A tanulmány vázlatosan sorra veszi azokat a kezdeményezéseket, amelyek a nyelv felől, vagyis „az anyagi összetevőkből” kiindulva próbálták és próbálják megoldani az állítások verifikációjának problémáját. Utal a Chomsky-féle generatív grammatika jelentőségére, mely az addigi fonológiai kutatások után a nyelv szintaktikai összefüggéseit vizsgálta. Jelzi ennek az iránynak a további útját is: az utóbbi években létrejött logikai és modell-elméleti eredményeket, amelyek „lehetővé tették azt, hogy a filozófiai esztétikában többé-kevésbé transzcendentálistnak minősített tartalmi – erkölcsi, megismerési stb. – összefüggéseket nyelvi megformáltságuk viszonylatában megragadjuk, s egy ellenőrizhető leírás számára hozzáférhetővé tegyük”.

Igen tanulságos lett volna Kanyó Zoltán és Deme László előadászövegét *vita* formájában olvasni. Deme Lászlóéban sajnos nem kerül szóba a tudományos állítások verifikációjának kérdése. Pedig a nézetek határozott szembeállítása bizonyára arra készítette volna *A nyelvészeti kutatómunka szemléleti és módszertani kérdéseiről* c. tézis tanulmány íróját is, hogy kifejtse álláspontját e tudományos alapkérdésről. A kutatómunka sajátosságairól szóló meghatározásaiban ugyanis számos még „nem egyértelműen definiált” fogalmat használ: „A rendszerezés kutatói, tehát, szükségszerűen szubjektív tevékenység. Ám tükrözheti az objektív rendszert, a vizsgált dolog belső természetét, s akkor eredményében materialista jellegű. De maradhat szubjektív, a kutató természetének (agymozgásának) tükrözője, s akkor eredményében idealista.” Adós marad ez a meghatározás a kutató „agymozgása” és a tudományos eredmény materialista vagy idealista volta közötti konkrét, fogalmilag

tisztázott összefüggés feltárásával. S Chomsky szintaxisának megítélése is teljesebb, világosabb lett volna egy Kanyó Zoltánnal folytatott polémia eredményeként. Így azonban az amerikai nyelvész tevékenységéről mindössze annyit tudunk meg, hogy „ez a szintetizáló módszer nem a valóság logikáját követi, s nem is a gondolkodás meg a nyelviség természetét”. Nyilvánvaló pedig, hogy a két tanulmány ugyanarra a kérdésre keresi a választ. Csakhogy a keresés e két útja mindaddig nem találkozhat, amíg a válaszkeresők nem próbálják egyeztetni szempontjaikat.

Nem vesznek tudomást egymásról a kötet irodalmi műelemzései sem. „Hagyományos” módszerű műértelmezések szomszédságában békésen megférnek a legmodernebb szövegelméleti eredményeket felhasználó tanulmányok. Passzív egymás mellett élésük jellemző sajátossága, hogy a modern eszközökkel dolgozó elemzések kivétel nélkül külföldi művekről szólnak, míg a „hagyományosak” javarészt magyar alkotásokról.

Remélhetőleg egyszer majd „beszélő viszonyba” kerülnek egymással ezek az irányzatok, mivel a tudományban a „hit-mondatokat” csak az eltérő álláspontok ütköztetése alakíthatja „verifikált mondatokká”. Ezt sugallja a kötet egésze.

CSÓKÁS LÁSZLÓ

IRODALMUNK EMLÉKEZETE*

Irodalomtudományi szakbibliográfiánk ügye közel száz évig személyhez kötődött. A Hellebrant Árpád által 1879-ben elindított éves összefoglalókat a huszas évek végétől Kozocsa Sándor folytatta mindaddig, amíg az ötvenes-hatvanas évek fordulóján egyre inkább akadozni kezdett kiadásuk. Kötetei egyre testesebbé váltak, és egyre nagyobb késéssel tudtak csak megjelenni. Legutóbb az 1961–1965-ös évek anyaga több, mint egy évtizednyi késéssel hagyta el a sajtót; s bevezetőjében szerkesztőjük jelezte, hogy már csak az 1966–1970-es ciklus összegyűjtésére vállalkozik.

A kieséseket pótló gyorsabb adatszolgáltatás érdekében több részről is történtek kísérletek (az *Irodalomtörténeti Közlemények* szaktudományi összefoglalói, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár recenzió-kata-

*A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1976. Szerk. Lichtmann Tamás és Németh S. Katalin. Bp., 1979. Országos Széchenyi Könyvtár.

lógusa, a Lapkiadó Vállalat házi dokumentációja stb.), de ezek „gyors-szolgalat” jellege és szükségszerű korlátai nyilvánvalóvá tették: az irodalomtudományi szakbibliográfia ügyét intézményesíteni kell.

S nemcsak azért, mert korunkban az irodalomra és irodalomtudományra vonatkozó közlések száma mennyiségileg megnövekedett, hanem azért is, hogy bibliográfiai összesítésükkor egységesítsük és érvényesítsük mindazokat az új elemeket, amelyek a fenti kezdeményezésekben felszínre bukkantak, s komplex rendszerbe szervezve minden eddiginél gazdagabban és mélyebben tükrözhetik irodalmunk, irodalomtudományunk fejlődését.

E feladathoz a legtöbb ösztönzést a MTA Irodalomtudományi Intézetében készülő bibliográfiai szintézis kínálja, amely új módon és jelentős kiegészítő gyűjtésekkel foglalja össze 1970-ig irodalomtudományunk eredményeit. Eddig megjelent két kötete mindenekelőtt rendszerével, szerkezetével mutat példát arra, hogy az irodalmi folyamatokat ne szűken, hanem széles társadalmi és rokontudományi összefüggésekben dokumentáljuk.

De számos új momentum felhasználását kínálják azok a kezdeményezések (többek között Kozocsa Sándor 1945 után megjelent kötetei is), amelyek nemcsak az irodalomra vonatkozó adatokat, az ún. szekundér irodalmat, hanem magát az irodalmat, az ún. szövegeket is következetesen regisztrálták. Továbbá az irodalomnak azokat az új formáit, amelyek a modern hírközlési eszközökkel (rádió, film, TV stb.) kapcsolatosak.

Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálati és tájékoztató osztálya – Pajkossy György kezdeményezésére – korszerű formában szervezte újjá irodalomtudományi bibliográfiánk új időszaki sorozatát. Vállalva az 1971-től keletkezett hiátus pótlását- első kötetét a „közel-múlt”: az 1976-os év dokumentálásával kezdte.

Az 1979-ben megjelent kötet azt mutatja, hogy a vállalkozás koncepciója korszerű. Széles öleléssel fogja át mindazon társadalomtudományi jelenségeket, amelyek az irodalommal kapcsolatosak, s a kortárs irodalmat a maga bonyolult megjelenési formáiban tükrözi, beleértve a szövegközlések jelentős részét is.

Mindenekelőtt a munka gyűjtőköre imponáló. A könyvalakban megjelent kiadványok mellett az összeállítók nem kevesebb, mint 261 sajtótermék átlapozását vállalták. Ez azt jelenti, hogy gyűjtésük során a szaklapokon és folyóiratokon kívül minden fővárosi és vidéki heti- és napilapot átnézték; kiegészítve ezt a külföldön megjelenő magyar nyelvű időszaki sajtó számos termékével. Külön gonddal forgatták a különböző tanulmányköteteket, évkönyveket, beleértve az egyetemi, a főiskolai és igényesebb formában készült középiskolai évkönyveket is.

Ilyen széles gyűjtőkörű szakbibliográfia még nem készült a magyar irodalomról. (Kár, hogy a külföldön megjelenő napilapok és egy-két hetilap kimaradtak a sorból. Pedig a pozsonyi Új Szó, a bukaresti Előre, de különösen az újvidéki Magyar Szó és a szabadkai 7 Nap sok és nem egyszer igen lényeges irodalmi vonatkozásokat tartalmaznak!)

Az ily módon összegyűjtött anyagot a bibliográfia jól áttekinthető szerkezetben rendszerezi. Első részében (*Az irodalomtudomány általában*) találjuk az irodalom elvi és elméleti kérdéseit, az irodalom és más tudományok, illetve az irodalom és más művészetek kapcsolatait. A második egység a magyar irodalom történetét tekinti át korszakonként, illetve az irodalmi élet múltbeli és jelenbeli kereteit (itt sorolva fel a feldolgozott év eseményeit, vitáit, folyóiratait, közönségkapcsolatait stb.); hogy a fejezetet a magyar irodalom és világirodalom kapcsolatait zárják.

Ezt az egységet egészíti ki *A magyar irodalom külföldön* alfejezet, országonként rendszerezve az adatokat. (A szerkesztés jó arányérzékére vall, hogy Románia esetében kiemelte a Korunk c. folyóirat történetére és jubileumára vonatkozó publikációkat.)

Az általános kérdéseket az egyes szerzőkre vonatkozó tételek felsorolásai követik. A bibliográfiának ez a legterjedelmesebb része, amelyben az abc mechanikus, ám rendkívül praktikus rendezőelve folytán igen gyorsan és áttekinthetően tudunk tájékozódni.

Külön meglepetése és nyeresége a munkának a függeléknek nevezett rész, amely az egyetemes irodalomtudomány magyar természetét regisztrálja, az egyes irodalmak abc rendjében. Nyereségnek és meglepetésnek azért merjük nevezni, mert bár a múlt századi kezdetek rendszeresen figyelték irodalomtudományunknak ezt a szeletét, utóbb az évi összefoglalások gyakran kizárták gyűjtőkörükből. Az előttünk fekvő kötet ilyen szempontból is a példamutató teljességet jelenti.

Ami a szerkezetet illeti, egyetlen megjegyzésünk lehet, s azt is inkább terjedelmi megfontolások indokolják. A *Szerzők* című fejezet minden művet külön-külön regisztrál. Szépirodalmi és más önálló témájú alkotásoknál ez természetes is, de alkalmazása az egyes írókról szóló monografikus művek esetében, véleményünk szerint, felesleges kettőzésekre vezet. Külön szerepel a szerző neve alatt és külön az írónál is, akiről a munka készült; igaz, itt csak utalóként. Meggondolandó, nem volna-e helyes, ha csak az utóbbi helyen szerepelne, hiszen a szerzőre a névmutató egyébként is felhívja a figyelmet. Hogy a probléma valós, Benedek Elek címszava is mutatja. Lengyel Dénes róla szóló monográfiája itt is és Lengyel Dénes címszava alatt is szerepel. Marton Lilié azonban csak itt. Úgy látszik, maguk a szerkesztők is bizonytalanok voltak a kettőzést illetően.

A szerkezetre vonatkozó egyéb megjegyzések inkább szerkesztési kérdések. A *jugoszláviai magyar irodalom* fejezetében szerepel pl. Dér Zoltán: *Három tudós tanár* című monográfiája (124.). Formálisan itt a helye. Ám tárgyánál fogva inkább a *Magyar irodalom 1849–1905 között* című részben kívánkozik, hiszen a kiadványban bemutatott három tanáregyéniség: Iványi István, Toncs Gusztáv és Loósz István – a századfordulón működött.

Ugyanilyen természetű kérdés a *Románia* alfejezetben Kőrösi István: *A munkássajtó kezdetei Nagyváradon* című tanulmánya (128.), hiszen annak időhatárai szintén a századfordulón keresendők. S a sort folytathatnánk Király István és Markovits Györgyi publikációival (134.), amelyek ugyan az amerikai és kanadai magyar nyelvű sajtóval foglalkoznak, s így helyük lehet a *Magyar irodalom egyéb országokban* című alfejezetben. Tartalmuk azonban: a két világháború közti szocialista emigráció tevékenysége, s így legalább utaló formájában helyük lenne a *Magyar irodalom 1905–1945 között* című részben is.

A kettőzés, pontosabban a címfelvételek tartalmi elemzésének az igényét veti fel egy másik típusú tétel. Pálffy G. István: *A Kelet Népe bölcsőjénél* című cikke (338.) a Szabó Pálra vonatkozó irodalomba van beosztva. Helyesen, hiszen annotációjából értesülünk, hogy voltaképpen az íróval készített interjúról van szó. Minthogy azonban tartalmát tekintve az író által szerkesztett folyóiratra is vonatkozik, helyes lett volna a *Magyar irodalom története általában* fejezet sajtótörténeti részében is elhelyezni.

A szerkesztés finomításaihoz tartozik az annotációk szövegeinek a gondozása. Ezek többsége tömör, pontosan eligazít. Van azonban, ahol semmitmondó, mint például Bosnyák István: *Kísérlet egy monográfia megalapozására* című tanulmánya esetében (329.), ahol csupán a főcímet variálja. Tóth Dezső: *Tanulságos viták* című cikkénél (95.), amelynek tartalmáról csak annyit tudunk meg, hogy „az irodalmi vitákról szól”, – viszont túlságosan szükséztű.

Apróság, de a munka önmaga által felállított igénye jogosít fel, hogy szóvá tegyük: a szerkesztésnek nem mindig kell szükségszerűen a betűrend mechanizmusához ragaszkodnia, mint például a *Szerzők* fejezet Simon István rendszavánál, amelynek befejező részében előbb olvashatjuk a *Nekrológokat*, s csak utánuk az *Ötven éve született kezdetű megemlékezéseket*. . .

A munka szépséghibáit a szignókkal és a színházi bemutatókkal zárjuk. Utóbbiakról az előszó a következőt állítja: „forrásaink nem tették lehetővé, hogy a bemutatók hónapját és napját közöljük”, előbbiről pedig, hogy „számos névrövidítés maradt feloldatlan, vagy azért, mert kérdéseinkre nem sikerült választ kapni, vagy mert a teljes

név a szerkesztőségben nem volt megállapítható”. Kurrens bibliográfiáról lévén szó – s ugyancsak a mű önmaga által állított mércéjéhez igazodva – nem tartjuk elfogadhatónak e hiányokat. Kis utánajárással mindkettő megoldható.

Korunkban, amelyet a gyorsuló idő, az információk mennyiségi felfutása jellemez, fokozott mértékben válik fontossá a tudományos eredmények és az azokhoz szükséges ismeretanyag pontos és naprakész regisztrálása. Irodalomtudományunk fejlődése, e fejlődés előfeltételeinek a megteremtése szempontjából kiemelkedő fontosságúnak tartjuk az Országos Széchényi Könyvtár kezdeményezését a kurrens irodalomtudományi szakbibliográfia új alapokon való újjászervezésére. Az intézmény kezdeményezése azért is ideális, mert mint közreadó az egyetlen azon magyarországi gyűjtemények közül, amelyben a feltárára váró források a legnagyobb teljességben fellelhetők.

Hogy vállalkozását korszerűen, az eddigi hagyományok és kezdeményezések minden pozitívumát integrálva képes tovább folytatni – arra az előttünk fekvő kötet a biztosíték.

Ahhoz azonban, hogy mindezt gyorsuló korunk tempójában, naprakészen – s az időközben sajnálatosan kialakult lemaradást is pótolva – tudjuk elvégezni, ahhoz még jelentős erőfeszítések szükségesek.

BOTKA FERENC

UNGVÁRI TAMÁS: AVANTGARDE VAGY REALIZMUS?

Lukács György kétségkívül „szokatlan” tudós-egyéniség volt; olyan, aki talán elsősorban Magyarországon „szokatlan”. Mindig filozófus volt, akinek – bármiről írt – minden szava mögött érezhető a szilárd és széles filozófiai háttér. Azonkívül, a marxista eszmeiségen belül maradván gyakran hagyta ott korábban elért gondolati eredményeit vagy azok részleteit; illetve új megfogalmazásai más megvilágításba helyezték, átformálták a régieket. Már ezek is elegendőek, hogy „nyugtalanítóan szokatlan” legyen. Hiszen hiába tudjuk, hogy nincs komoly gondolkodás filozófia nélkül, s hiába tudjuk, hogy minden tudós úgy építi tovább elméleteit, hogy egyben az addigi eredmények korrekcióit is megadja – mégis gyakran értetlenül állunk szemben ezek gyakorlati megvalósítójával, az ő szellemi és erkölcsi bátorságával.

Ungvári Tamás kitűnő könyve, amely a *Brecht és Lukács vitájáról* alcímet viseli, nagyon sokat tesz annak érdekében, hogy épp azokat az

írásokat értsük meg, amelyek alapján Lukács György egész munkásságát sokan elhárítják vagy „fenntartásokkal” fogadják. Az egyik legfőbb ellenvetés szokott lenni ugyanis, hogy az ő realizmus-elmélete szűk, mert egyetlen stílusirányzatot abszolutizál, s ennek következtében túlhaladott. Nos, ez a megítélés épp a 30-as években megszületett tanulmányokra alapozódhat. Ugyanakkor, mióta B. Brechtel való vitája ismertté lett, azok is Lukács György ellen szólnak, „érzelmekből fakadó érvekkel”, akik egyébként nem szeretik Brechtet, de tudják, hogy modern. Ungvári Tamás könyve a közöttük lévő vitába torkollik; sok adattal és gondos, részletes elemzésekkel a felsorakoztatott érvek, nézetek előzményeit éppúgy feltárja, mint a vita történelmi alapjait és körülményeit. Ezek révén mutatja meg, hogy szembeállításuk teljesen tarthatatlan.

Jelenleg hadd tegyünk nyomatékokat a vita körülményeire. Jól tudjuk, hibás vagy téves nézetek megérthetőek vagy megmagyarázhatóak a történelmi körülményekből, noha hibás vagy téves voltak ezzel nem szűnik meg. Ez a mondat nem jelenti, hogy akár Ungvári Tamás könyvében lenne, akár a mi véleményünk lenne, hogy Lukács Györgynek a 30-as években téves nézetei voltak. Ezek legfeljebb – és ekkor! – „szűkek” vagy részleteiben kidolgozatlanok voltak, mint pl. a realizmus ekkori elmélete. S e könyv érdeme és jelentősége, hogy az akkori elmélet milyenségét a történelmi feltételekből és körülményekből magyarázza, amivel azt teszi egyértelművé, hogy miért volt szükségszerű Lukács György továbblépése, akkori nézeteinek korrigáló kiteljesítése. A könyvből az is világos, hogy a későbbi realizmus-elméletben, *Az esztétikum sajátosságában*, a 30-as évek gondolatai teljességgel ki, azok szélesednek és differenciálódnak. De – tehetjük hozzá – nemcsak ezek. Akkor, a 60-as évek elején vált lehetségessé az is, amire a 30-as években semmiféle lehetőség nem adatott meg, hogy a pálya elején lefektetett gondolatait (pl. a *Heidelbergi esztétikáét*) megfelelő eszmei alapra helyezve fölhasználhassa, tovább építhesse. Másrészt viszont az is igaz, hogy akkori nézeteinek egy részét továbbra is megtartotta; ami pl. abból is látható, hogy számára Thomas Mann maradt a 20. századi regényirodalom mércéje. (Bár az is valószínű, hogy Th. Mann a polgári társadalom egyetlen *autentikus* szerzője a 20. században.)

A 30-as években mégis „a marxizmus megújuló esztétikájának kidolgozásáért” folyt a harc. Azokban az években nem lehetett a marxista esztétikának minden aspektusára figyelni; pl. a művészetek ontológiai kérdéseire.

Nemcsak tudnunk kell, de bele kell számítanunk Lukács György akkori írásainak megítélésbe mindenekelőtt azt, hogy „határozott pártfeladattal” érkezett Moszkvából Berlinbe. (15.) Küldetése nem konspi-

ratív, hanem, hogy „A német proletáriók szövetségének eszmei vitáihoz” (16.) nyújtson segítséget. A „német munkásmozgalom és a köré csoportosuló értelmiségiek körében” hódított ekkor az ún. „újradikalizmus” vagy „ultrabaloldaliság”. A kor a nácizmus előretörésének, majd uralomrajutásának ideje. A német proletáriók szövetsége, a Bund ebben a helyzetben még forradalmi programtervezeteken is dolgozott (16.). Egyik gondolatuk, hogy elutasítják a kulturális örökséget. Hatott ekkor és itt is a Szovjetuniónak a RAPP által befolyásolt irodalma, amely „az irodalom művésziségének lebecsülésére” törekedett. A német kommunista párt kongresszusai hangoztatták az ideológiai munkában való elmaradást, valamint a munkásosztály és a kultúra találkozásának lehetőségét. A szociáldemokrata párt bent ült a hatalomban és engedményeket tett a náciknak; a befolyásuk alatt lévő rendőrség lövett a munkásokra. A politikai helyzet egyik jellemzője, hogy nem vették komolyan a náci veszélyt. Később felvetődött a népfront gondolata, s ekkor az irodalom szerepe is más aspektust kapott. Talán a körülmények e hiányos felsorolásából is látható, hogy az ekkor megszületett esztétikai elvek szükségszerűen kaptak elsősorban politikai töltést és tartalmat.

Lukács György úgy érkezett Berlinbe, hogy előtte a moszkvai *Marx–Engels Archiv*umban dolgozott, ahol megismerkedett a *Gazdasági és filozófia kéziratokkal*, valamint Marx és Engels leveleiben található, esztétikai problémákra utaló megjegyzéseivel. A magyar szakirodalomban különösen Hermann István hangsúlyozta már ennek a jelentőségét.

Lukács György szellemi háttérében tehát már akkor olyan tényezők találhatók, amelyek vitapartnerrei előtt ismeretlenek voltak; másfelől ekkori nézetei harcokban, politikától erősen áthatottan fogalmazódtak meg. Mindenki nagyon jól tudja, hogy egy vitában sarkítottan és élesen, illetve mindig kissé egyoldalúan, vagy egyetlen aspektust hangsúlyozva fogalmazódnak meg az elvi-elméleti kérdések.

Nyilván ebből érthetők és értendők meg azok a cikkek és tanulmányok, amelyekben Lukács György 1932-ben a realizmus elméletét fejtette ki. „Közöttük a legnagyobb hatású – írja Ungvári Tamás – a *Tendencia vagy pártosság?* című tanulmánya volt” (78.). Pontosan megvilágítja a körülményeket, s ezért írhatja, hogy „szemben az újradikalizmussal’ Lukács nem látott forradalmi helyzetet Németországban vagy Európa más ’polgári’ államaiban. A tért hódító fasizmus elleni küzdelemre a ’pártosság’ elve jobban felkészített, mint a ’tendenciáé’” (79.). Helga Gallasszal együtt vallja, hogy „Lukács tanulmánya egyértelműen a ’baloldaliság’ és az újradikalizmus’ ellen irányul” (79.).

Nagyon lényegesnek és a „fenntartásokkal” élők számára alapos figyelmeztetésnek gondoljuk, amit az ebben a tanulmányban kifejtett

elvekkel kapcsolatban olvashatunk: „Felesleges tehát Lukács életművének problematikus egységét minden további nélkül azonos elvek merő ismétlésének egyhangúságára redukálni”, többek között azért, mert e nézeteknek más és más a funkciója és szerepe. Ugyanakkor Ungvári Tamás megvilágítja, amit minden objektíve vizsgálódnak el kell ismernie, hogy ez a sokat vitatott tanulmány „a realizmus elvének ‚nyers-fogalmazványaként’ tekinthető”, mely „küzdelem a vulgáris szociológia” és „a mechanikus materializmus ellen”. (83.) Megállapítja, hogy az 1932-es tanulmány a tendenciában „egy *legyen* érvényesülését látja” (83. Kiemelés a szerzőtől), majd ennek történeti problematikáját is elének tárja. Azt is kiválóan elemzi, hogy már ebben a tanulmányban érezhető a Moszkvában olvasott Marx és Engels levelek hatása és figyelembevétel. Megismerhetjük a tanulmány visszhangját, majd a kibontakozott vitát. Végül nagy nyomatékkal hangsúlyozza: „Lukács realizmus-konceptója tehát meghatározott harcban született”, s ezért, hogy „hol húzódnak a ‚realizmus’ határai, *azt sem valamely esztétikai elgondolás mérte ki, hanem az adott harc feladata!*” (116. Kiemelés tőlem, B. T.) Így érthető, hogy elutasítja az expresszionizmust, mivel ez az „újradikalizmussal” szövetségben lépett fel. Persze Ungvári Tamás is jól tudja, hogy Lukács Györgynél „az expresszionista örökség *egészének* elutasítása” „Az adott történelmi helyzet múltával” is megmaradt. (117. A szerző kiemelése.)

Az expresszionizmus-realizmus vita ezután tovább hullámozott. Lukács György nézetei ekkor is harcban születtek, s „ezért egy bizonyos egyoldalúságra” kényszerült. (147.) Mégis, nem kétséges, „hogy a marxista esztétikában ekkor rögződött a realizmus szövetsége az antifasizmussal, ekkor alakult ki az örökséggel kapcsolatos álláspont, a klasszikus hagyaték meghódításának eszmei-politikai érvrendszere” (147.). Ungvári Tamás objektivitására jellemző, hogy megállapítja: „ezt az egyoldalúságot az ‚ellenfél’ érvei korrigálták” (148.), ti. az expresszionizmus védelmezője. A vitának későbbi szakaszában pedig már a „népfront széles ölelése” hatotta át „a teljes szellemi életet” (154.).

Ungvári Tamás nemcsak tényeket közöl, hanem bizonyos kategóriák tartalmának a változását is nyomon követi; így pl. a *Történelem és osztálytudat*ban jelentkező totalitását, s ennek funkcióit a különböző évek harcaiban; a tipikus kategóriájának megjelenését, tartalmának módosulását, s az akkori harcokban betöltött funkcióját. Mindezek miatt állapíthatja meg jogosan, egyfelől, hogy „a realizmus elve történelmileg kedvezőtlen időben fogalmazódik meg”, másfelől, hogy „a realizmus elvének későbbi története egyszersmind a folytonos *bővülésé, korrekcióké.*” (173. Kiemelés tőlem, B. T.)

Utaltunk rá, hogy az utóbbi évtizedekben gyakran Brechtnek Lukács György véleményével vitázó cikkeire hivatkoznak, akik vagy diszkreditálni akarják Lukács Györgyöt vagy „fenntartásaik” vannak. Kettejük vitája a 30-as években nem került nyilvánosság elé. „A kérdés csakugyan máig izgatja a kutatást, miért állt el Brecht a vitacikkek közzétételétől?” (176.) A cikkek ugyanis, egyetlen kivétellel csak 1967-ben jelentek meg. Erre úgy válaszol Ungvári Tamás, hogy Brecht fontosabbnak tartotta az egységet, mint a nézetkülönbségeket. A vita lényege az abból fakadó s kibomló kérdéskomplexumot ölelte fel, hogy – nagyon leegyszerűsítve – az expresszionizmus a szocialista irodalom számára felhasználható örökség vagy elutasítandó formalizmus? Ez a kérdéskör azután beépült a realizmus elméletéről folyó vitába.

Ungvári Tamás sejtetni engedi, hogy véleménye szerint Brecht és Lukács György nézetkülönbségében Karl Korschnak is szerepe lehetett. Ő tudvalóval szoros kapcsolatban állt Brechtrel és 1930-ban szembe fordult Lukács Györggyel. Azt is megtudjuk, Vajda Mihály, Fehér Ferenc és Illés László kutatásaira hivatkozva, hogy K. Korschnak „az emberi és kulturális értékek folytonosságában” való kételkedése szerepet játszott Brecht szellemi fejlődésében (181.), aminek nyoma Brechtnek az expresszionizmusról vallott nézeteiben is jelentkezett. Ezen kívül „Korsch szervezetellenessége” éppúgy hatott rá, mint „Benjamin szociológiája, Tretyakov tényregényei” (183.). Így, így is alakult ki Brecht azon véleménye, hogy a burzsoá dekadencia korszaka nemcsak „alkony”, hanem egyszerre „hajnal” is, míg „Lukács a hanyatlás korszakát mintegy kimetszi a történelmi fejlődésből” (243.), s a „hanyatlás törpéivel szemben a klasszikus múlt”-at emelte és mutatta fel (244.). Brecht éppen az expresszionizmus-vita idején idézi fel Majakovszkijt, s ahhoz a Tretyakovhoz fűzi szoros barátságát, aki „előbb Eizenstein asszisztense volt, majd Mejerhold munkatársa” (187.). Ungvári Tamás szerint lényegesebb mozzanat Lunacsarszkijnak Brechtrel való „irodalmi-elvi szolidaritása”, hiszen Lunacsarszkij „éppen a harmincas évek elején vetette fel azt a gondolatot, hogy a szocialista realizmushoz többféle út vezet” (187.). Persze a vita értékelése során megemlíti a Brecht és Lukács között meglévő ízlésbeli és temperamentumbeli különbséget is.

A realizmusnak 1938-ban Lukács Györgyötől kidolgozott elmélete ellen Brechtnek pontosan az az aggálya volt, amit azóta is hangoztatnak – *Az esztétikum sajátossága* megjelenése óta, ami a lényegét illeti, alaptalanul –, hogy ti. „bizonyos formakövetelményeket is támaszt, sőt meghatározott példái révén egy ízlésbeli klasszicizmusra biztat” (189.). Nem kétséges, hogy a realizmus-elv akkori kidolgozásának voltak gyengéi, s ezt Ungvári Tamás megemlíti. Véleményünk szerint nagyon

igaza van abban, hogy a különbözőségeknek s így a vitának egyik alapvető oka volt az is, hogy Brecht író, Lukács György pedig teoretikus. Brecht „gyakran az elv *gyakorlati* érvényesítését érezhette meg-alapozatlanabbnak, mint *elméleti következményeit*. Brecht az alkotó, természetesen a gyakorlati alkalmazás felől ítél, míg Lukács, a teoretikus, az expresszionizmus elvi veszélyeit érzékelte.” (188–189. Kiemelések a szerzőtől.) Hangsúlyozza azt is, hogy „Brecht tartalmi oldaláról *nem* utasítja el a realizmus elvét. Ott támadja, ahol csakugyan a legkidolgozatlanabb volt – ahol a módszert még gyakran egy bizonyos stílussal azonosította”. (191. Kiemelés a szerzőtől.) Brecht védelmezi, teljes joggal, a technikai eszközöket és jelentőségüket, noha Lukács György mutatott rá, „hogy a technika nem minden további nélkül azonos a formával” (193.). Ungvári Tamás objektív, ami ebben a mondatában is érvényesül: „Ha Brecht a műalkotás formai világából nagy részt kerít el a technika birodalmának, Lukács a semleges technikából túlságosan nagy részt köt hozzá a tartalomtól meghatározott forma köréhez”, és nagyon helyesen teszi hozzá: „Brecht és Lukács elméleti törekvései *azonos ontológiai alapról* egymás kiegészítésére törekszenek.” (193. – Kiemelés tőlem, B. T.)

Mert hiszen végül erről van szó. Mindketten, különböző egyéni körülmények között, másfajta háttérrel, de a marxizmus esztétikájának kimunkálásán dolgoztak már ekkor.

Az elidegenítés kérdésében való nézetkülönbségeikben – véleményünk szerint is – alapvető szerepet játszott, hogy Brecht „a ‚praxis’ a ‚színház mint mozgalom’ megszállottja volt” (207.), míg Lukács György elsősorban a dráma szemszögéből nézte ezt a komplexumot. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Lukács György olyan háttérrel is rendelkezett, mint *A modern dráma fejlődésének története*, illetőleg a század első évtizedeiben a drámáról írott tanulmányai. Az akkor megvizsgált drámák merőben különbözőek Brechtéitől, s a drámának akkor kidolgozott elmélete elsősorban a tragédiákra épült. Brecht korai drámái pedig a tragédiától is távol vannak. Lukács György későbbi tanulmányai és könyveinek a drámáról szóló részletei, az akkor olvasható dráma-felfogás, sok olyan mozzanatot tartalmaznak, amelyek közeledést jelentenek a brechti dráma elveikhez; miként Brecht későbbi művei távolodást saját korai műveitől.

Lukács Györgynek Brecht halálakor elmondott „költői és megrázó emlékbeszéde” (10.) tehát nemcsak kegyeletes gesztus, hanem annak a demonstrálása, hogy elveik lényegében egy irányba tartottak, s így lényegbeli azonosság van közöttük. Nem kétséges, hogy ebben a vitában egyikőjüket sem kell „mentetgetni” vagy „tisztára mosni”. Ami ellentétes volt, azok mindegyikének megvolt a történelmi igaza, mint ahogy e

nézeteknek a marxista esztétikába való beépülése is azok történeti igazságát mutatja. Ungvári Tamás könyve elérte célját, hiszen „Tanulmányunk – írja – Brecht és Lukács elveinek mesterséges szembeállítására ellen szól” (260.). A könyv bebizonyította, hogy nem volt itt ellentét, csak a kialakuló marxista esztétika más és más aspektusának hangsúlyozása, amelyek végül egységre épültek.

BÉCSY TAMÁS

SZÁVAI JÁNOS: AZ ÖNÉLETÍRÁS

Szávai János könyve egy műfaj története és elmélete. Nagyigényű vállalkozás: az 5. századi Augustinus művétől Malraux, Déry, Sartre önéletrajzáig követi tárgyát az időben, s ugyanakkor a műfaj általános, elméleti kérdéseit is megvilágítja. De ha az önéletírásról szólni akart, szinte valamennyi kérdéséről szólnia kellett, s ilyen teljességre törekvően szinte mindenről első ízben. Hiszen a kérdés szakirodalma magyar nyelven igen csekély, különösen a műfajelméleti szempontú elemzések hiányzanak. De a külföldi irodalomtörténészeknek is csak néhány, zömében újkeletű írására hivatkozhatott a szerző.

Ami az egyes korszakok, fejlődési fokok ismertetését illeti, nyilvánvaló a 20. századi önéletrajz erős hangsúlya. E századi művekről szól a legrészletesebben a könyv, s elméleti fejtegetéseinek példaanyagát, viszonyítási pontját is e korszak adja. Jogos ez az arány: az „irodalmi” önéletírás e században páratlan népszerűséget ért el, az írói életműveknek szerves része, olykor kitüntetett darabja lett. Az önéletírás történetében tehát a 20. századig csak a magukban álló nagy művekkel foglalkozik behatóan (Ágoston, Goethe, Rousseau), a folyamatot, az önéletrajz változatait rövidebben mutatja be.

Mint hogy az önéletrajz eddig alig tárgyalt elméletét kellett egységbe forrasztania a jól ismert művek elemzésével, Szávai ritka szerkezeti megoldáshoz folyamodott: a történeti áttekintés folyamatát megszakítja az elméleti fejtegetés, majd ismét történeti fejezettel zárul a mű. Az alapvető meghatározás-funkciót az előszó látja el, majd az első fejezet áttekinti a műfaj történetét egészen a 20. századig. A második fejezettel kezdődik a részletes elméleti magyarázat, s a zárófejezet: a 20. századi önéletrajzok jellemzése. S ahogyan már az első fejezet előreutalt a műfajelméletre, úgy az utolsó rész műelemzései megerősítik, ki egészítik az előzőleg tárgyalt elméleti megállapításokat.

Mindenekelőtt az önéletírás helyét, sajátosságait kellett meghatározni. Ha még kevéssé vizsgált műfaj elemzésére vállalkozik a kutató,

elsősorban körülhatárolni, elkülöníteni igyekszik tárgyát, kivonni a hozzá hasonlók köréből. Szávai is ezzel kezdi, áttekintve az önéletrajz rokonait, a krónikát, az emlékiratot, a naplót. Az önéletírás megkülönböztető jegye az, hogy benne a szerző önmaga életét nem adalékként, hanem önmagáért írja le, és múltidejű folyamatos történetté alakítja. Ez a meghatározás természetesen számos átmeneti esetet hagy homályban. Szávai az elméleti fejezetekben bevezeti a „szerző – irodalmi mű – olvasó” egyszerre pszichológiai és szociológiai motiváltságú hármasságát. Így is kell tennie, hiszen az önéletrajzot társaitól, különösen az ún. önéletrajzi regénytől csak irodalmon kívüli szempontok alapján lehet elkülöníteni. Az irodalomban ritka módon döntő itt az írói szándék szerepe: mit szán az író – akár előszóban is megindokolva – önéletrajznak, melyik könyvében vállalja tulajdon lényének, a művet előadó narrátornak, s a mű főhősenek *azonosságát*. Ez a megfelelés egy tulajdonnév – a szerző neve a könyv címlapján – s maga a mű között Philippe Lejeune szerint az *önéletrajzi szerződés*, megegyezés az olvasóval, melyre Szávai is hivatkozik. Ez utóbbi kritérium persze nem is annyira a krónikától vagy a memoártól különbözteti meg az önéletírást, mint inkább – ahogy utaltunk rá – az önéletrajzi hangoltságú regénytől, vagy épp az ál-önéletrajztól. De miután mindezt megállapította az irodalomtörténész, magukat a műveket már irodalmi szempontok alapján értékeli. Így tesz Szávai is. Magát a *valószerűséget* is irodalmi kategóriaként kezeli. Az önéletírás nem eseményekről adott információ-sorozat, mely pusztán külső adatokkal jóváhagyható, megcáfolható. Az életet, a múlt időt nem önmagában, hanem értékelő *viszonyban* ragadja meg úgy, ahogyan a szerző jelen idejű énje a múltbelit értékeli. s ezt a viszonyt elsősorban a szerkezet meg az írásmód, a „hangütés” hordozza.

A műfaj legelső, s mindjárt alapvető alkotásának, Ágoston művének vannak egyedülálló, de jövőbe mutató vonásai is. Nemigen talál követőkre az az eljárás, hogy a beszélő mindvégig Istenhez fordul, megszólítja s így egyoldalú párbeszédben, gyónásban tárja föl életét. De a 20. századig követhetők szerkezeti sajátosságai, különösen elbeszélésnek és értelmezésnek a váltogatása, meg az önéletírásnak egy újabb lényeges jellemzője: a válságok, az életet addigi irányából eltérítő, vagy új szellemi szintre emelő mozzanatok döntő szerepe. S ezek a vonások később, a 20. századi művek elemzésének is szempontjai lesznek.

Az első fejezet emellett tanulságosan ismerteti a 17. századi francia irodalom gyakori önéletrajzi *gesztusait*; ezek révén fiktív történeteket önéletrajzként, tehát hiteles beszámolóként adtak elő. Érdemes megjegyezni, hogy a modern irodalomban, ha rejtetten is, de előfordul, hogy egy életmű egésze kap igazi önéletrajzi jelleget; Ph. Lejeune

szavával pl. Gide életműve önéletrajzi térben, viszonyításrendszerben helyezkedik el.

Két elméleti fejezet tekinti át ezek után a műfajt, mintegy előzményként a modern önéletrajzok alaposabb vizsgálatához. A történeti fejtegetés némileg vázlatos marad, inkább az önéletrajz különböző változatait, eljárásait veti egybe a szerző. A korszak egészére jellemző, hogy megszorodnak az önéletrajzok, az életmű integráns részévé válnak, az alkotók eleve kiadásra szánják őket.

Szavai figyelme a műfaj minden lényeges vonására kiterjed: az önéletírás anyagára, hangütésére, a kiválasztott élettényekben megmutató pszichológiai alkatra, leíró és kommentáló részek arányára, a narrátor és a főhős közti distanciára, a műegész perspektívájára. Ezeknek az általános jellemzőknek a változatai – természetesen – *típzálásra* is alkalmasak.

S gondosan alkalmazza őket a negyedik fejezet, *Az önéletrajz jelene*. Szavai igyekeznek azonos szempontok, műszavak segítségével megragadni az egyes műveket, de ha szükséges, e művek egyéb sajátos értékeire is kitér. Általános kategóriái közül azt hangsúlyozza mindig, amelyik az illető művet legjobban jellemzi. A valóságanyag az önéletrajz újdonságát meghatározó mozzanat pl. Gorkij, Kassák vagy a naiv önéletírók esetében: mindannyian az irodalomban addig föl nem idézett rétegekről, életmódokról számoltak be. A hangütés szorosan összefügg a narrátor és a főhős közötti distanciával. Ha ez a distancia jelentékeny, a hangnem ironikus, sőt szatirikus lehet (Sartre-nál), ha csekély, ha a narrátor „együttérez” a hőssel, akkor nosztalgikus (Romain Rolland-nál vagy az ún. verses önéletrajzokban), ha a narrátor vállalja ifjúkori énjét, törekvéseit magasabb szinten folytatja, akkor a hangnem a tárgyilagos, a meghökkentés pózától mentes őszinteségé (Kassák). Az önéletrajz hősének pszichológiai alkata az elbeszélő alkata egyben, s a múltból kiválasztott események hangsúlya, reflektáltsága világítja meg: Gorkij vagy akár Beauvoir is sok külső eseményt jegyez föl, hagyják, hogy azok „magukért beszéljenek”: Sartre, vagy Julien Green rendszeresebben vonatkoztat önmagára, részletezőbb a benső világ rajzában. Ezt a szempontot azért hiba volna túlhajtani – a szerző őrizkedik is ettől –, s pl. az „extrovertált–introvertált” jungi típusánára keresni példákat az önéletrajzokban. Annál is inkább, mivel ezek a jellemzések csakis az elbeszélés technikájában, a hangnemben s az esztétikai igényű alkotói szelekcióban nyilvánulhatnak meg. Ez pedig már nem egyszerűen alkat, hanem *tróí* egyéniség kérdése is: épp ezért Szávai János az egyes életművekről is ejt néhány szót, s azok világába illeszti a tárgyalt önéletrajzot.

Az önéletrajz csak az elmúltról szólhat, de perspektívája, jövőre utaló hangsúlyai is vannak. S ebben megint különbözik a „bevett”

epikai műfajoktól: míg pl. egy regényhős jövője csak a műben található utalásokban létezik, s ezen túlmenően nincs is jelentősége, addig az önéletrajzi hős jövője kívülről is, belülről is meghatározott, nyilvánvaló; belülről a narrátor jelen idejű beszéde jelzi azt, hogy hová jutott, kívülről az író neve, mely még további tájékoztatást is nyújt. De az önéletrajzok nem egyenlő mértékben töltik be a hős múltja és a narrátor jelene közötti űrt. Szembeszökő a különbség pl. egyfelől Gide és Sartre, másfelől Beauvoir és Déry eljárása között. Az előbbieket a messzi múltnál hagyják abba az elbeszélést, az utóbbiak a narrátor jelenéig követik a hőst. Ugyanakkor pl. *A szavaknak* is az a célja – Szávai világosan kifejti –, hogy a szerző érett énjének kialakulását, egyéniségének genesisét mutassa be. A kész egyéniség magyarázatára törekszik minden önéletrajz, az emlékezet segítségével.

Abban aztán megint különböznek, hogy az emlékező jelen idejét, az emlékezés folyamatát, a narrátor jelenbeli ítélkezését mennyire avatják a mű részévé. Szávai könyve ebből a szempontból is osztályozza az önéletrajzokat. Vizsgálódása kettős eredményre vezet. Az egyik a valószínűség és az adatszerű hitelesség eltérésére mutat rá ismét. Az utóbbit ugyanis nemcsak a szükségképpeni kihagyások „veszélyeztetik”, hanem a regényszerű részletezés is. Mert bizonyos, hogy pl. Gorkij nem emlékezhetett mindazokra a részletekre gyermekkorából (valamennyi pajtásának, szomszédjának szeme színére stb.), amelyekkel regényalkotó fantáziája kiegészítette a hézagos emlékezetet. A földégett életre az is jellemző lesz, amivel rajzát kiegészítjük, ha nem is pontosan az esett meg velünk. A másik tanulság a 20. századi regény és önéletrajz kapcsolatára vet fényt. Az önéletrajzot regényszerűen formálni ugyanis nemcsak a 19. századi regény módjára lehet, hanem a modern regény technikájával is: az asszociációs emlékezettel, a látomások egységteremtő használatával. Elsősorban Déry *Ítélet nincs* c. művét idézi példának a könyv. Megfigyelése ugyanakkor az, hogy ez a sajátosság műfaj nehezen fogadja be a regény újításait. A külső és a benső világot kénytelen határozottabban elkülöníteni, mint általában a modern regény. Egyúttal eleve nem vállalkozhat a nézőpontok váltogatására, amely szintén a kor regényének elterjedt újítása. S ami az elbeszélést és a kommentárt illeti: arányuk, funkciójuk igen sokféle lehet. Gorkij említett folytonos elbeszéléssel szemben Ágoston és Sartre egymástól oly különböző önéletrajzában az események megannyi nyíltan ítélkező kommentárt vonnak maguk után, mintegy példát szolgáltatnak a jelenben hangzó ítélet számára.

A könyv még az ún. verses önéletrajz kérdését is fölveti, elsősorban Aragon *Befejezetlen regénye*-e és Szabó Lőrinc műve, a *Tücsöközene* alapján. Arra a következtetésre jut, hogy nem nevezhetjük őket önélet-

rajznak. Indoklása szerint az önéletírás általában kerüli az irodalmiasság vonásait, a verses művek pedig erősen sugallják, hogy „irodalmon belül” állnak. Tegyük hozzá, hogy maga a folyamatosság is csorbát szenved ezekben a lírai ciklusokban: az egyes versek önálló művek, egyetlen tárgyat ragadnak meg, s egyetlen érzelmi folyamatot visznek végig önmagukban. Ebből következik az értékkülönbség a részek között: remekművek fáradt darabokkal váltakoznak a nagy kompozíción belül.

Szavai János könyve áttekintés. Nem kérhetünk számon rajta említetlen remekműveket. A műfaj fejlődését máig kísérte, föltárta szerkezeti sajátosságait; tudatosította, hogy az önéletrajzokat nemcsak anyaguk, hanem megformálásuk is egy önálló műfaj alkotásává teszi. (Gondolat, 1978.)

BÁRDOS LÁSZLÓ

SZILÁGYI JÚLIA: A HELYSZÍN HATALMA

A helyszín az – mondja Szilágyi Júlia az *Értelmező Szótár* után szabadon –, „ahol valami történik”. Helyszínnek minősül az a tér, „ahol valami más történik a szereplőkkel, mint ami bárhol egyebütt történne(. . .) Feltéve persze, hogy helyszínnek tekinthető a meg nem ragadott, az elfojtott vagy szétszóródott energiák szintere [is], a félbe-maradt mozdulatoké. . .”

A cím frappáns. Találón, a gondolatot kiterjesztve fedi a karcsú könyv négy ciklusát, (*Rokonságok; Mindennapi ürügyünk: a mítosz; Túlélők; Sorok között*), de különösen az elsőt, amely romániai magyar szerzőket tárgyal. Mert valóban: hazánk, az a föld darab ahol élünk – még tovább tágítva az elasztikus fogalmat – a hozzátartozó korrall, társadalmi renddel, anyanyelvel, kultúrával együtt sokágú koordináta-rendszer gyanánt behatárol, helyiértékkel lát el bennünket. És ebben az értelemben igaz, hogy a helyszín csak akkor cserél „nevet és lényegét”, csak akkor válik „formátlan végzetből alakítható sorssá”, ha nem csupán örököltük, de választottuk is. Azzal azonban valószínűleg nem lehet egyetérteni, hogy ha választottuk is helyszínünket, ezzel egyúttal *szabaddá tehattük magunkat tőle.*

Fenntartásunkat maga a kötet látszik igazolni. Erdély, az erdélyi magyar irodalmár léttudata ugyanis olyan erősen rányomja bélyegét a könyv tárgyára, valamint az írónó adta főcím annyira egy speciális nézőpontra szűri keresztül az intellektuális látványt, hogy olvasmányunk végére érve is úgy érezzük: a helyszín hatalma, és a genius loci legyőzhetetlen. (Az természetesen más kérdés, hogy egyáltalában legyőzendők-e.)

Szilágyi Júlia könyve esszé gyűjtemény. Ez a műfaji megjelölés azonban *A helyszín hatalma* esetében még nem meghatározás, csak körülbelüli irányultságot jelent. Ennek oka az, hogy a huszonegynéhány értekező írás műfajilag rendkívül heterogén, alaposan kihasználja az esszé már-már kohéziót veszélyeztető tűróképességét. Kiindulva a műfaji gyűjtőfogalom meghatározásából – és követve Szilágyi Júlia módszerét – vizsgáljuk meg esszéit.

Az esszé funkcióját tekintve két fajta lehet. Egyrészt egy problémát vagy elképzelést elsőként „bemutató” (ezzel a funkcióval a szerző alig él); másrészt egy tudományos irányzatot, egy új tudományos eredményt „népszerűsítő”, méghozzá szépirodalmi formában, ezzel is a szélesebb körű közönséghatást célozva. (Ez utóbbi rendeltetés jellemzője Szilágyi Júlia munkáinak.) Az esszéista lelki alkata szerint az esszé továbbá lehet „szubjektív” és „objektív”, a vallomás vagy a tanulmány felé hajló. Nos, az erdélyi író – írásai lényegét tekintve – Montaigne-nyel vall(hat)ja: „Magam vagyok könyvem anyaga”. De esszéi ezenkívül is több esszéista irányzatba besorolhatók. Némelyek, mint a *Déry Tibor csodái*, Lukács György nevével fémjelezve, azok közé a tanulmány(szeletek) közé tartoznak, amelyek „egy-egy téma teljes problematikájából csak metszeteket nyújtanak”. Mások Samuel Johnson meghatározása szerint: „szabad ötletek szabálytalan kidolgozásai” (*Egy utazás kitérői; Dsida Jenő: Naplemente; A hexameter tartása*); megint mások a *Tatler* és a *Spectator* (Addison és Steele) esszéinek nyomdokain haladva hol „csevegők” (*A kritikus közérzete; Georges Duhamel*), hol a mindennapi élet tárgyköréből merítve „moralizálóak” (*Mindennapi ürügyünk: a mítosz; A Morija hegyén*). De találunk a kötetben „vitairat jellegű” (*Beckett, az ünneprontó*), a kultúra és az élet különböző területeiről szóló „vegyestartalmú” (*Nyomozás krimi ügyben; Fiction*), és Kemény Zsigmond, Csengery Antal hagyományait ápoló „portré és történeti” esszéket is (*A helyszín hatalma; Feladó: Gaál Gábor*).

Mindez természetesen még csak leírás, az alfajokba osztás nem egyenlő az értékítéllettel. De az osztályozás máris figyelmeztet arra, hogy Szilágyi Júlia kötetét nagyon nehéz részekre tagoltan értékelni, az olvasónak inkább általános benyomása marad az esszékötetről. Két-két esszét esetenként nem könnyebb összehasonlítani, mint egy terjedős filozófiai verset és egy aforisztikus epigrammát.

A helyszín hatalmáról szerezhető összbenyomásunk, érzésem szerint, jó. Élvezetes az esszéista író stílusa, sokszor gyönyörűséget okoz nyelve. Igaz, képei (néha gondolatai is) túlságosan kimódoltak, ellenpontozó technikára építő ötletei olykor a dialektikából a szillogizmusba csúsznak, írásai azonban mindig egy bizonyos színvonal fölött maradnak, gondolatmeneteinek vívőereje van. Visszatérve a kiindulási

gondolathoz: *A helyszín hatalmának* esszéi akkor a legjobbak, amikor a helyszín kényszer hátrányát, Szilágyi Júlia a tárgy- és terepismeret előnyére tudja változtatni. Legszembetűnőbb ez *A helyszín hatalma*, a *Feladó: Gaál Gábor és a Memórok tükrében* belső ciklust alkotó darabjai esetében, melyekből Gaál Gáborral és a *Korunkkal* az előtérben, Kuncz Aladárral, Jancsó Bélával és az *Erdélyi Helikonnal* a háttérben a könyv legértékesebb esszé-lánca jön létre. De ugyanez elmondható a Szilágyi Domokos (*A mindenség felidézője*) és a Székely János (*Rokonságok*) munkáit taglaló esszékről is, noha azoknak nem egy szubjektív hangú megállapítása sokakat vitára készíthet.

Az éltető helyszíntől legmesszebbre a *Túlélők* ciklusából a Thomas Mann, Kafkát, Malrauxt és Duhamelt tárgyaló esszék kerültek. Ezek leginkább a rangos publicisztikára emlékeztetnek, többnyire egy-egy közismert irodalmi tény-tétel ismertetésére vállalkoznak.

Szilágyi Júlia különmű értekező írásai azonban valahol mégis egységes könyvvé kerekednek, amelyből végig kihallani egy tevékeny és felkészült irodalmár érdekes kérdéseit, aki testreszabott műfaj(ok)ban közelít választott erkölcsi-irodalmi témáihoz.

KROÓ ANDRÁS

SÍK CSABA: A PARTHENON LOVAIN INNEN ÉS TÚL

Könyvét a szerző Bóka László emlékének ajánlja. Kis esszé is közöl róla. Személyes emlékeket sorjázató fájdalmas vallomást, amelyből megtudhatjuk: Sík Csabát szoros kapcsolat fűzte egykori tanárához. Irodalmi barátság, amelynek minden hét szerdáján szertartásnak beillő közös ebédrel áldoztak a Százévesben. Kötetlen beszélgetésekkel, amelyek amolyan posztsemináriumok voltak: „Szakkérdések, ún. tudományos problémák nem kerültek szóba az asztalnál, csak régi kocsmaázások, darvadozások már nem létező bolthajtások alatt, anekdoták, amelyekből megtudtam azt, amivel a könyvbe írt tudomány mindig adós marad.”

És ami – tehetjük hozzá a könyv olvastán – a tanulmányíró, a kritikus, a lektor Sík Csaba számára nélkülözhetetlen – nem annyira a művek megismeréséhez, mint inkább az ismertetésükhöz.

Aki Bóka László hívének vallja magát, az persze nem tekintheti egymást kizáró végtelnek a tudományos apparátust és az asztal melletti anekdotát. Hiszen köztudomású volt Bóka roppant irodalomtörténeti felkészültsége, és minden aprósága figyelmes filozof gondossága. Sík Csaba nem is játssza ki egymás ellen a tényeket. Mi sem áll tőle távolabb,

minthogy hallomással pótolja-helyettesítse a művekben vagy dokumentumokban tettenérhető tényeket. Hogyan is tehetne ilyent? Mint naplójából kiderül, a lektor hivatásos olvasó, és ő igyekszik minél többet elolvasni, amennyit csak tud, amennyit csak lehetséges. Íróként azonban szemléltet, a szemléltetésben pedig Bóka László a példa, azokkal az apróságokkal, amelyekkel „a könyvbe írt tudomány mindig adós marad.”

A könyv a modern képzőművészet új látásmódjáról szóló tanulmánnyal kezdődik, a tanulmány pedig azzal: miként várta a maga szocializmusával új fejezetet nyitó Courbet-t „Alfred Bruyas, a művészetkedvelő bankárfi, a Sète-ből Montpellier-be vezető úton . . . inasa és a melegtől nyelvét lógató kutyája társaságában.” A következő írás ugyancsak egy látogatás leírásával indul; azt tudjuk meg belőle: mi talált Henry Moore, a század egyik legnagyobb szobrása, amikor 1945-ben ellátogatott a század talán legnagyobb szobrásának, Brancusinak a műtermébe és ott miről beszélgettek. De anekdotázik Sík Csaba akkor is, amikor nincs anekdota. A megtagadott életrajz írójáról, Füst Milánról: szóló szép tanulmányában a költő egyik verséből formálva ad képet arról az emberről, aki „mellén a rendjének hivatását jelképező keresztel, panyókára vetett, sújtásos köpenyben, arcán a lovasok könnyű bánatával, a békekötés hírére társaival Madrid felé lovagolt”, és aki „aligha lehet azonos a Budapesten, 1888. július 17-én született Füst Milánnal, az Ausztriában elsőként között nemesi rangra emelt Bassevi von Treuenburg zsidó család leszármazottjával, a jogakadémiát végzett felsőkereskedelmi iskolai tanárral, akinek 1908-ban verse jelent meg a *Nyugatban*. . .”

Nem folytatom; ennyiből kitetszik: Sík Csabában maradandó nyomot hagytak az asztal melletti csevegések-beszélgetések. És a módszeren túl az is, amit a Füst Milán-jellemzés mutat a legeggyértelműbben: ez nem holmi jópofáskodás, hanem csupa olyan információ, amely – legalábbis a szerző szándéka szerint – tárgyának közepébe visz.

Mi ez a tárgy? Mi a gondolati centruma Sík Csaba írásainak? Egyáltalán, van-e ilyen? Hiszen a kötet rendkívül heterogén. Sík Csaba – igaz, nemcsak ebben a könyvében – egyaránt foglalkozik irodalommal és képzőművészettel, egy írás erejéig a filmmel is. És nagyon különböző a cikkek műfaja is: a hosszas tanulmányokat (folyóirat-cikkek) a kis (részben a rádióban elhangzott) írások ritmikusan összekomponált együttese követi, ezt a rövidegével színes hírek képzetét keltő írásfüzért pedig az *Egy lektor naplójából* címen közzétett – ám cseppet sem magán jellegű – napló zárja le.

A tematikai és műfaji tarkaság azonban nem zavaró, mert Sík Csabát lényegében mindig ugyanaz a probléma foglalkoztatja: a modernség. A

modernség mibenléte. Annak a Gauguinnak a nyomán, aki elsőként figyelmeztetett: „a görög művészet mégiscsak nagy tévedés”, keresi a mait, a modernet – a nagyon régiben, az ősbiben. Vagyis a Parthenon lovain túl. Az úgynevezett primitív művészetben.

Kérdés mármost: alkalmasak-e ennek a kérdésnek a boncolgatására a tanulmányok hőseiül kiválasztott személyek? Brancusi – többezer éves idolkra és óceániai faragásokra egyaránt emlékeztető szobraival – szemléletesen illusztrálja Sík Csaba Gauguin nyomán megfogalmazott tételét. De Schaár Erzsébet? Ő már aligha. Hiszen a Sík Csaba által is főműveknek mondott munkái egyáltalán nem függetlenek – nem függetleníthetők – a klasszikus görög művészet szépségisményétől. Hasonló ambivalenciát mutatnak az írók. Kassák és Füst Milán bizonyosan azok közé az újítók közé tartoznak, akik nagyon mélyre ástak a múltban. De vajon Juhász Ferenc? Őneki is köze volna ahhoz a művészeti forradalomhoz, amely a reneszánsz vagy a klasszikus görög művészet ellenében az ősi sámánéneket tette követendő példává? Nyilvánvalóan *nemmel* kell felelnünk. Hiszen Juhásznak *A tékozló ország* kapcsán elemzett, az ötvenes évek derekán kialakult művészete egyformán kötődik a klasszikus kultúra előtti – mondjuk: a bibliai – és a klasszikus kultúra utáni – mondjuk: a későreneszánsz-költészethez. Mindkettőből merít, és a kettőből formál sajátos szintézist. (Mellesleg: Sík Csaba alaptételét is megkérdőjelezve.)

A kötet címe tehát nem programot ad, pusztán a szerző szemléletét fejezi ki: a modern művészetről vallott álláspontját. Következésképp a *Parthenon lovain innen és túl* mint esszégyűjtemény, efemer; helyenként azonban jó és szép olvasmány.

Sík Csaba nagyon finom műértőnek bizonyul. És amit gondol, azt alázattal tolmácsolja az olvasónak. Olykor-olykor kissé hosszúra sikerül a hős felvezetése vagy a kérdés bevezetése, de sosem felesleges. Megéri a fáradságot. Mert utána Sík Csaba sejtető világozással tud beszélni a művekről. Különösen az irodalmi elemzések emlékeztetéseik.

Nem kisebb erénye, hogy egy-egy apró jelenségben is érzékeli az általánosítható tanulságot. *Átlók és jelenségek* címen összefűzött kis kritikáiban egy művelt szellem mondja el véleményét, teszi meg észrevételeit művészek és művek kapcsán az élet dolgairól. Nem a tanulmányok, ezek a művészeti aforizmáknak nevezhető írások a kötet legmarkánsabb darabjai. És ez nem kevés; hogy Sík Csaba egyik irodalmi példaképénél maradunk: Gelléri Andor Endre rövid novellái marandóbbak, mint sok úgynevezett nagyregény. (Szépirodalmi, 1979.)

TÁRSASÁGI HÍREK

PÉCZELY LÁSZLÓ 1906–1980

Hosszú és eredményes tanári, valamint tudósi életpálya után, nyugállományban érte a halál. Élete – külső eseményeiben – talán nem volt jobban zaklatott, mint amennyire ebben a században bárkié. Hiszen az Eötvös Kollégiumban, majd Bécsben járhatott egyetemre, ami után a pálya íve egyre csak felfelé haladt. Két városban is beépítette középiskolai tanárként a lakosok tekintélyes részébe az irodalom szeretetét és értését: Keszthelyen, de különösen Dombóváron. Innen a Pécsi Tanárképző Főiskolára vezetett útja, ahol tanítványainak köre az egész Dunántúlra szélesedett, s amely országrészben – tanítványainak közvetítésével – az ő tudása is elterjedt igen sok faluban, községben, városban. Így épült be az általa oly nagyon szeretett tájnak az életébe.

Ahhoz, hogy olyannyira sugárzó tanárrá válhatott, tudományos munkássága is alapvetően hozzájárult. Ma már minden szakmabéli tudja, milyen nagy szerepe volt a funkcionális verstan hazai kidolgozásában és elterjesztésében. S ehhez kellett a nagy erő, a sok benső energia, és a feszültségek feldolgozása – élete hát mégsem lehetett olyan síma, miként csak a vele történetek mutathatják. Mindehhez hozzásegítette a zene, a zene szeretete; a tudósi munkáját éppúgy befolyásolta, mint életvitelét. Igen sokáig aktív tagja volt a pécsi énekkaroknak. Amint tudósi hírneve emelkedett, egyre több társadalmi funkciót is betöltött: a Pécsi Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi Szakbizottságának volt az elnöke; több évig a TMB Irodalomtudományi Szakbizottságának a tagja. Mindenütt igen hasznos munkát végzett; mindenki szerette, tisztelte. Ritka ember volt: talán nem is volt ellensége.

Emberi és tanári hatása sokáig lesz érezhető, tudósi munkájának eredményei pedig még tovább. Nem élt hiába, szívesen és jóérzéssel őrizzük emlékét.

BÉCSY TAMÁS

BESZÁMOLÓ A TÁRSASÁG 1980. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

KÖZGYŰLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1980. október 23-án tartotta tisztújító közgyűlését. A közgyűlést tudományos program előzte meg, ahol a 100 éve született Hatvany Lajosra emlékezett Nagy Péter. Előadásában felrajzolta Hatvany sokoldalú portréját, kifejtette, hogy a nagyközönség elsősorban mint mecénást ismeri, de ez a kép egyoldalú, mert Hatvany érzékeny és értő kritikus, irodalomszervező, irodalomtudós, s jelentős író is volt. A tudományos program után Tolnai Gábor, a Társaság elnöke bejelentette, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság jövőre ünnepli fennállásának 70. évfordulóját. Ebből az alkalomból a Társaság emlékérmét alapít, melyet Toldy Ferencről nevez el. A további tervek között szerepel, hogy pályázatot hirdet helyi tradíciókat megörökítő irodalomtörténeti kutatásokra. A Társaság két közgyűlés közötti időszakáról Weber Antal főtítkárr számolt be. (I. A Társaság munkájáról c. rovatunkat).

VÁLASZTMÁNY

Az elnöki és főtítkári beszámoló után Harmatta János osztályelnök-helyettes vezette a közgyűlést. A közgyűlés által egyhangúlag elfogadott jelölő bizottság (vezetője: Bodnár György, tagjai: Szávai János és Hargittay Emil), előterjesztésére a közgyűlés titkos szavazással megválasztotta a Társaság választmányát.

Az érvényes szavazatok száma 58 volt. A szavazatszedő bizottság (vezetője Tamás Anna, tagjai Kispéter András, Taxner-Tóth Ernő) a szavazatok összeszámlálása után ismertette az új választmány tagjainak névsorát.

Baróti Dezső, Bata Imre, Bécsy Tamás, Béládi Miklós, Bitskey István, Bíró Ferenc, Bodnár György, Bókay Antal, Czine Mihály, Csetri Lajos, Egri Péter, Eörsiné Hajdú Marianna, Fenyő István, Gyürey Vera, Horváth Károly, Ilia Mihály, Illés László, Julow Viktor, Kabdebó Lóránt, Katona Béla, Képes Géza, Kerényi Ferenc, Kéry László, Keserű Bálint, Király István, Klaniczay Tibor, Koczkás Sándor, Kovács Kálmán, Kovács Sándor Iván, Kovácsné Ónodi Irén, Köpeczi Béla, Kulin Ferenc, Kulin Katalin, Lukácsy Sándor, Mádl Antal, Margócsy István,

Margócsy József, Martinkó András, Mezei József, Mezei Márta, Mohácsy Károly, Molnár Ferenc, Nacsády József, Nagy Miklós, Nagy Péter, Nagy Sándor, Németh G. Béla, Nyirő Lajos, Orosz László, Paál Rózsa, Pálmai Kálmán, Pándi Pál, Sallay Géza, Serey Éva, Sipos Lajos, Sötér István, Süpek Ottó, Szabolcsi Miklós, Szathmári István, Szegedy-Maszák Mihály, Szigethy Gábor, Szigeti Lajos, Szuromi Lajos, Tamás Anna, Tamás Attila, Tarnai Andor, Tarnóc Márton, Tolnai Gábor, Tóth Dezső, Török Endre, Tverdota György, Vajda György Mihály, Veres András, Wéber Antal.

A jelölő bizottság javaslata alapján a közgyűlés Társaságunk tiszteleti tagjává választotta Bán Imrét.

VEZETŐSÉG

A közgyűlés befejezése után összeült választmány – tagjai sorából – megválasztotta a Társaság vezetését.

Elnök:	Tolnai Gábor
Alelnök:	Czine Mihály Wéber Antal
Főtitkár:	Pálmai Kálmán
Titkár:	Margócsy István
Szakosztálytitkár:	Nagy Miklós (magyar irodalmi) Kulin Katalin (világirodalmi) Gyürey Vera (tanári)
Szervező titkár:	B. Csáky Edit
Vezetőségi tagok:	Bata Imre Bécsy Tamás Bíró Ferenc Eörsiné Hajdú Marianna Julow Viktor Kerényi Ferenc Klaniczay Tibor Kovácsné Ónodi Irén Nacsády József Nagy Péter Orosz László Sipos Lajos Szigethy Gábor Tarnóc Márton Török Endre

Harmatta János üdvözölte a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében az új választmányt és vezetőséget, további eredményes munkát kívánva. Wéber Antalnak külön köszönetet mondott hosszú éveken át végzett főtítkári működéséért.

A közgyűlés résztvevői egyperces néma tisztelegéssel emlékeztek két közgyűlés között elhunyt tagtársakra: Bélyey Pál, Bisztray Gyula, Bokor László, Brachfeld Siegfried, Csillik Bertalan, Csorba Zoltán, Demeter Tibor, Diószegi András, Erdődi József, Fehér Géza, Gyenis Vilmos, Horváth János, Komlós Aladár, Merényi László, Molnár János, Pálffy Endre, Péczely László, Rónay György, Solt Andor, Szalatnai Rezső, Szávai Nándor, Szenczi Miklós, Szili Károlyné, Vajthó László, Vihar Béla, Vincze Lászlóné, Tauber Anna.

VÁNDORGYŰLÉS

Társaságunk és a TIT Irodalmi Választmánya és Bács-Kiskun megyei szervezete a kecskeméti Katona József Társaság és Kecskemét Város Tanácsa 1980. április 25–27 között Kecskeméten rendezte meg 45. vándorgyűlését, melyet Dr. Mező Mihály tanácselnök és Tolnai Gábor nyitott meg. Az első napon *A Bánk bán utóéletének* kérdésköréről Orosz László tartott előadást, melyhez Keresztury Dezső és Pándi Pál szólt hozzá. 26-án Bán Imre elnökletével előadások hangzottak el *Utak és irányok a századelő magyar prózájában* címmel. Bodnár György a 100 éve született Kaffka Margitról; Csűrös Miklós Gozdsu Elekről, Lőrinczy Huba Török Gyuláról, Bata Imre Csáth Gézaról, Kispéter András A két Cholnokyról tartott előadást. (Az elhangzott előadások egy része megjelent az It 1981/1. számában.) 27-én Pálmai Kálmán elnöklése mellett – hagyományainkhoz híven – az élő irodalomról hallhatott a közönség. A *Mozgó Világ* c. folyóirat prózarovatát Alexa Károly mutatta be, a *Forrás* c. folyóirat szociográfiai rovatát pedig Hatvani Dániel.

A vándorgyűlés résztvevői megtekintették a színházban a *Ziska* c. Katona József dráma díszelőadását. Városnéző útjuk során megismerkedtek Kecskemét irodalmi, művészeti, kulturális nevezetességeivel, s megkoszorúzták Katona József sírját.

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

József Attila születésének 75. évfordulója alkalmából az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával közösen rendeztünk tudományos ülésszakot 1980. szept. 30–okt. 1 között Budapesten az MTA

székházában. Az ülészakot Szentágothai János, az MTA elnöke nyitotta meg, s e napon Király István elnökölt. Bevezető előadást Szabolcsi Miklós tartott *József Attila kora világirodalmában* címmel, melyhez Tamás Attila, Bojtár Endre, Zirkuli Péter, Horányi Mátyás, Németh Lajos, Szigeti Lajos és Bori Imre szólt hozzá. 30-án Tolnai Gábor elnökletével Németh G. Béla *A kései József Attila világképeinek és poétikájának néhány főbb vonását* vizsgálta referátumában, melyhez Fodor András, Szőke György, Bókay Antal, Bécsy Ágnes, Kemény Gábor korreferált. Az ülészak utolsó napján eszmetörténeti kérdések kerültek előtérbe. Előadást Rába György tartott *József Attila és Franz Kafka* címmel, majd Somlyó György, Tverdota György, Lackó Miklós, Tasi József, Levendel Júlia, Tallián Tibor és Kántor Lajos előadásai hangzottak el. Az e napon elnöklő Szabolcsi Miklós összefoglalta az ülészak jelentőségét és új tudományos eredményeit (az ülészak anyaga az Akadémiai Kiadó gondozásában kötetben is megjelenik).

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket 1980-ban is a vezetőségi határozat szellemében tartottuk meg. Felolvasó és vitaüléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napisajtóban és az *Élet és Irodalomban*.

*

Február 14-én Sőtér István tartott előadást Kenyeres Zoltán *Esszépanoráma* kötete kapcsán *A magyar esszéről*. Felkért hozzászólók Bata Imre és Koczkás Sándor volt (Sőtér István előadása megjelent az *Irodalomtörténet* 1980/3. számában.)

*

Március 13-án Kulin Katalin ismertette Magyarországon először *Salvador Espriu költészetét*; a katalán irodalomról és nyelvről Faluba Kálmán és Morvay Károly tartott ismertetést.

*

Április 17-én Bóta László előadása hangzott el *A leányrablás mondája a hősénektől a népballadáig*. Bóta előadását élénk vita követte.

*

Május 15-én *A Magyarország története VI. kötete – irodalomtörténet szemével* címen vitaulés volt, melyet Kerényi Ferenc, Nacsády József és Nagy Miklós vezetett be. A történészek és irodalomtörténészek között kibontakozó vitát közli az Irodalomtörténet 1981/1. száma.

*

Június 12-én *Egy nem-szakember megjegyzései – a Magyar gondolkodók XVII. század c. kötetéről* címen Szabolcsi Miklós tartott bevezető előadást, melyhez Bitskey István és R. Várkonyi Ágnes szólt hozzá (R. Várkonyi Ágnes kibővített hozzászólása folyóiratunk e számában jelenik meg).

*

Október 29-én az ELTE Bölcsészettudományi Kar Felvilágosodás- és Reformkori Magyar Irodalomtörténeti Tanszékével közös rendezésben Kazinczy és kortársai címen emlékülést rendeztünk. Az emlékülést Tolnai Gábor nyitotta meg, előadást tartott Mezei Márta, Wéber Antal, Margócsy István, Bécsy Ágnes, Csetri Lajos, Kulin Ferenc, Szigethy Gábor, Tamás Anna, Kerényi Ferenc. Az ülés jelentőségét Pándi Pál foglalta össze (az ülésanyagát közölni fogja az Irodalomtörténet 1981/3. száma).

*

November 13-án *Alekszandr Blok*ra emlékeztünk születésének 100. évfordulója alkalmából. Bakcsi György előadásához Gerencsér Zsigmond és Lator László szólt hozzá. Blok verseiből Szabó András adott elő.

*

December 11-én Szávai János tartott előadást *Novellatípusok a mai magyar irodalomban* címmel, melyhez Alexa Károly és Spiró György szólt hozzá (Szávai előadását az Irodalomtörténet 1981/3. száma közölni fogja).

HÍREINK

A Társaság Goethe-tagozata a TIT Budapesti Irodalmi Szakosztályával közös rendezésben október 9-én Dr. Anneliese Klingenberg weimari irodalomtörténész tartott előadást.

*

Az Országos József Attila ünnepek során Társaságunk megkoszorúta Budapesten József Attila sírját.

*

A 100 éve született Kaffka Margitról kecskeméti vándorgyűlésünkön emlékeztünk meg, s megkoszorúztuk budapesti emléktábláját.

*

Hatvany Lajosra emlékeztünk közgyűlésünkön, megkoszorúztuk sírját és részt vettünk emléktábla-avatáson.

*

Társaságunk Borsod-megyei tagozatának és a TIT-nek rendezésében a miskolci Szabó Lőrinc ünnepek keretében Tolnai Gábor előadást tartott s ezen az ülészen a Társaság vezetősége is képviseltette magát. Ugyancsak részt vettünk Szabó Lőrinc budapesti sírjának megkoszorúzásán.

CSÁKY EDIT

1980-BAN FELVETT ÚJ TAGJAINK:

Alle Éva, Ádám Györgyné Serey Éva, Dr. Bajcsay Pálné, Bárdos László, Bóday Pálné, Csókás László, Dellamartina Mária, Fehérné Veszely Judit, Fekete Etelka, Figeczky Jenő, Frank Éva, Dr. Gereben Ágnes, Dr. Ibos Ferencné, Kálmán C. György, Kovács Sándor Iván, Dr. Kovács

Dániel, Margócsy István, Magyar Imre, Müller Péter, Nagy András, Dr. Ötvös László, Sipos Leventéné Sárdi Margit, Szegedy-Maszák Mihály, Varga Lászlóné Asbóth Márta, Veres András, Tőkei Éva, Turák Jánosné, Turiné Kovács Márta, Tverdota György, Ürögi Imre, Dr. Varga Mihály, Vasbányai Ferenc.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság pályázatot hirdet helytörténeti irodalmi tradíciókat megörökítő tanulmányok írására.

A tanulmányok elbírálásánál előnyben részesülnek az önálló (könyvtári, levéltári stb.) kutatásokra épülő munkák.

A dolgozat terjedelme 2–3 nyomdai ív lehet.

Az elkészült pályamunkákat 1981. szeptember 30-ig kell eljuttatni a Magyar Irodalomtörténeti Társaság címére (1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1.)

Pályadíjak:

I. díj	6000.—Ft
II. díj	4000.—Ft
III. díj	3000.—Ft

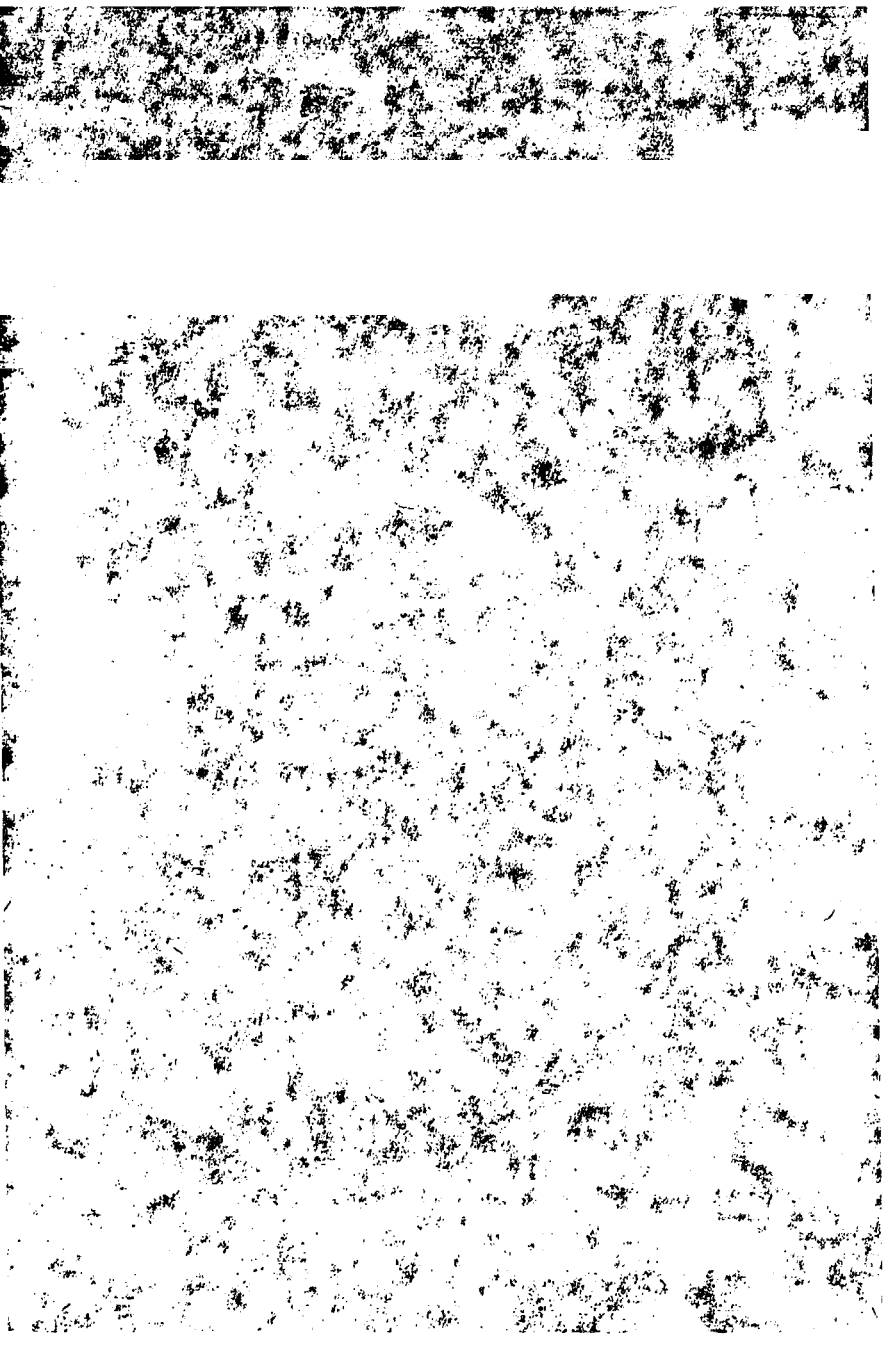
A legjobb dolgozatok közzétételéről a Társaság gondoskodik.

a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Marton Andor

**A kézirat nyomdába érkezett: 1981. febr. 5. – Terjedelem: 13,6 (A/5) ív
81.9263 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György**

FORUM

MÁTRAI LÁSZLÓ: <i>Művelődés a 18. századi Magyarországon</i> — Kosáry Domokos könyvéről	377
R. VÁRKONYI ÁGNES: Politikai elmélet — politikai gyakorlat	399
OSZTOVITS SZABOLCS: Szempontok a korai <i>Szindbád</i> -novellák értelmezéséhez	414
KEMÉNY GÁBOR: Krúdy és stílusa — A stílus helye Krúdy művé- szetében és Krúdy helye a stílus művészetében	440
NEMES ISTVÁN: Krúdy képszerű ábrázolásának néhány jellemzője <i>A vörös postakocsiban</i>	457

DOKUMENTUM

ANTAL GÁBOR: „Tudom ,hogy nehéz helyzetben helyt álltal . . .” Adalékok Hatvany Lajos és Remenyik Zsigmond barátságához	472
VOIT KRISZTINA: Radnóti Miklós és a Franklin Társulat	483
GYŐRI LÁSZLÓ: <i>A Rend a romokban</i> ügyési példánya	487

FILOLÓGIA

BODOLAY GÉZA: Ady-versek német újraköltése 1908 — 1919	492
RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA: <i>Ridentem ferient Ruinae</i> — Egy Juhász-mottó magyarázatához	511
FRÁTER ZOLTÁN: Osvát Ernő ismeretlen kritikái	516

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

WÉBER ANTAL: Beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenységéről	521
---	-----

SZEMLE

BORZSÁK ISTVÁN: Bitskey István: <i>Humanista erudíció és barokk</i> <i>világkép. Pázmány Péter prédikációi</i>	527
SOMI ÉVA: Tardy Lajos: <i>Régi híriünk a világban</i>	530
VOIGT VILMOS: <i>Énekes poézis</i>	533
KERÉNYI FERENC: <i>Az aradi vértanúk I—II.</i>	535
CSÓKÁS LÁSZLÓ: <i>Szegedi Bölcsészmuhely '77</i>	539
BOTKA FERENC: Irodalmunk emlékezete	542
BÉCSY TAMÁS: Ungvári Tamás: <i>Avantgarde vagy realizmus?</i>	546
BÁRDOS LÁSZLÓ: Szávai János: <i>Az önéletírás</i>	552
KROÓ ANDRÁS: Szilágyi Júlia: <i>A helyszín hatalma</i>	556
VADAS JÓZSEF: Sík Csaba: <i>A Parthenon lovain innen és túl</i>	558

TÁRSASÁGI HIREK

Péczely László 1906—1980 (Bécsy Tamás)	561
Beszámoló a Társaság 1980. évi munkájáról (Csáky Edit)	562
Tagfelvételek	567
Pályázati felhívás	568

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25 410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

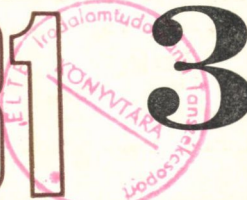

Akadémiai Kiadó, Budapest

263

Irodalom történet

1981 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG FOLYÓIRATA

1981. LXIII. évf. 3. szám

Új folyam XIII. 3. szám

Szerkesztő bizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÓKÖS
ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

FRIED ISTVÁN: Kazinczy Ferenc Helikoni virágai	571
EGRI PÉTER: Karinthy Frigyes Ibsen-karikatúrájáról	594
SZÁVAI JÁNOS: Novellatípusok a mai magyar irodalomban	611

FORUM

POSZLER GYÖRGY: Szemelvények az értelem történelméről és a történelem értelméről (<i>Magyar gondolkodók — 17. század</i>)	638
SZABÓ MAGDA: A táltosfiú nyomában (Tóth Endre: <i>Oldh Gábor élete</i> c. könyvéről)	650
TANDORI DEZSŐ: Nagy Zoltán elégiahangjáról	661
URBÁN NAGY ROZÁLIA: Önvarázsolás	670
KULIN FERENC: Paradoxonok érintése (Mészöly Miklós értekezése hangjáról)	679

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

KAZINCZY FERENC HELIKONI VIRÁGAI¹

1791-ben jelent meg Kazinczy Ferenc – eddig kellően nem méltatott és nem eléggé – az 1790–91-es esztendőök politikai és irodalmi fordulatai közé helyezett almanachja (antológiája), amely nem anyagának újszerűségével, költői felfedezésekkel vagy meglepő, esetleg meghökkentő csoportosítással hívta föl magára a figyelmet; hanem éppen avval, hogy része lett egy Kazinczy emberi és költői fejlődését reprezentáló folyamatnak, és egyben része lett a magyar irodalom áramlatait, irányzatait dokumentáló törekvésnek is. Lényegében nem hozott újat az almanach, csupa olyan vers, fordítás látott benne napvilágot, amelyet már korábban olvashatott az Orpheus vagy a kassai Magyar Museum olvasója. S hogy Kazinczy mégis szükségesnek érezte azt, hogy újra közreadja a másutt már megjelent költői alkotásokat, méghozzá olyan csoportosításban, olyan elrendezésben adja közre, amelyben a Helikoni virágok tartalmazta anyagát, abban mélyre ható és rendkívül tudatos

¹ A Helikoni virágokról viszonylag keveset szolt a Kazinczy-kutatás, inkább az Orpheus köteteit elemezték. Czeizel János: *Kazinczy Ferencz élete és működése*, I. Bp. [1930] ugyan külön fejezetet szentelt az almanachnak (142–152.), inkább az almanach megjelenésének körülményeivel, hatásával foglalkozik, fejtegetéseit ma már legfeljebb néhány adat átvételével tudjuk értékesíteni. Dolgozatunkban nem foglalkozunk részletesen az Orpheusszal, ehelyett az almanachhal kapcsolatos problémákat igyekszünk fölvetni. Főleg Váczy János: *Kazinczy Ferenc és kora*, Bp., 1915. c. monográfiáját, valamint Szauder József: *A romantika útján*. Bp., 1961. c. tanulmánygyűjteményének Kazinczy-értekezéseit használtuk sok tanulsággal, a leginkább: 115–141.

szerkesztői szándékot kell látnunk. Tapasztalható már az Orpheus lapozgatásakor is, hogy Kazinczy nem mindig olyan szemelvényt, verset, fordítást, prózai darabot publikál, amelynek szemléletével vagy formájával egyetért, nemegyszer – és nem elfogulatlanságát bizonyítandó – az „ellentábor” érveinek meghallgatása és az általa kialakított kontextusba helyezése a célja, hogy így tisztázza az egymással szembeszegülő vagy egymástól csupán eltérő álláspontokat.² S az álláspontok tisztázása mindennél szükségesebbnek tetszett 1790/91-ben, amikor elfojtott indulatok törtek föl, hoztak egy táborba addig kibékíthetetlennek látszó ellenfeleket, ugyanakkor olyan polarizálódási folyamatokat is megindítottak, amelyek következményei majd csak a ferenci abszolutizmus első éveiben jelentkeztek.

A „Helikoni virágok 1791. esztendőre” c. almanach – a terv szerint – egy folyamatosan megjelenő sorozat első darabja lett volna. Lényegében – mint írtuk – az Orpheus *válogatott anyagát* adta, amelyben ugyan az irodalomé volt a főszerep, de amely éppen nem kifejezetten irodalmi célkitűzésekkel indult. Az alcím szerint: „Egy hónapos írás, a’ józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elő-segíllésére”. Az Orpheus feladat-megjelölései között pedig ezt olvashatjuk: célja, hogy a

„Meg-tévelyedtteket az igazabb út felé vezesse, a’ bolondságnak elibe tükröt vessen és ezen két igyekezet által a’ szív javulására, el-tsenedesedésére ’s az igaz, nem-phantasmái boldogságra utat nyisson: a’ babonáságtól meg-tisztultt Religióra, az eleve-állatásoktól ment philosophiára”.

A didaktikusnak hangzó és több kifejezésében a moralizáló hetilapokra, folyóiratokra utaló célkitűzése hangsúlyozza a felvilágosodás eszméinek szolgálatát, népszerűsítését, a deista

²E kérdésekről az Orpheus kapcsán Szauder ír: i. h. Némi támpontot ad a Helikoni virágok második kötetének feltehetőleg nem végleges tervezetét. Vö.: *Kazinczy Levelezése* (KazLev) II. 230–231., 297.

gondolatkörben munkálkodást, és mindezt párosítja a nyelvi és a költészeti ízlés fejlesztésével, összhangban a Szauder meghatározta „felvilágosult klasszicizmus”³ jó ízlést pallérozó törekvéseivel, valamint az időszerű (politikai) kérdések fölvetésével. Ezt a törekvést főleg az Orpheus első füzetek képviselik, itt olvashatjuk a Voltaire-ről szóló, ill. Rousseau és Helvétius egyes műveiből vett szemelvényeket. Ami pedig a költészetet illeti: a radikális Kästner mellett a Hainbund egyéb poétái, Wieland, esetleg Schiller a példa – és nem utolsósorban az antikokat látjuk viszont, azok közül is Horatiust és Catullust, valamint az olasz rokokó-költőt, a magyar irodalomra is nagy hatású Metastasiót. S ahogy a Helikoni virágokból, mint sűrített és példázatszerű kötetből is kitetszik, a szerkesztő tudatosan törekedett a műfaji, a hangvételi, az előadásmódbeli változatosságra; programszerűen hangsúlyozta a lehetőségeket, amelyek természetesen nem kiforrott eredmények. A Magyar Museummal szembe is állíthatjuk az Orpheust. Batsányi határozott és az ellenvéleményeket negligáló szerkesztői modora következtében egyneműbb és egyenesebb vonalvezetésű folyóirat jelenik meg, Kazinczy hajlékonyabb, a változatok megértésére érzékenyebb és az esztétikai tájékozódást illetőleg elmélyültebb szerkesztőnek bizonyul. Az Orpheusszal az volt a célja, hogy a felvilágosodás eszméiben hívőknek fórumot hozzon létre, maga köré akarta tömöríteni azt a felvilágosult, reformer hajlandóságú nemességet, amely II. József uralkodásának utolsó évében és halála után hirtelenül egy táborban találta magát a konzervatív nemesi ellenállással. Ebbe ugyan sosem olvadt bele; néhány ponton azonban a nézetazonosság csálthatatlan jelei mutatkoztak. Olyan táborra akart Kazinczy az Orpheus mögött és mellett tudni, amely a nemzetiesedés, az ízlésfejlesztés és a felvilágosult ismeretterjesztés céljait elősegít-

³A klasszicizmusok körébe vágó terminológiai kérdésekre vonatkozólag vö.: Szauder József: *Az Estve és az Álom*. Bp., 1970. 46–53., 91–122.

heti („annál hamarább a’ szerint hazánknak ifjúsága nagyobb közhaszonnal neveltessék és a’ magyar Literatura elő mozdíttassék”). S minthogy az Orpheus – főleg kezdetben – nem volt kifejezetten irodalmi lap, a költői szemelvények általában nem ugrottak ki a lap többi közleménye közül, tehát nem a költői közlésmód volt eleinte az egyetlen, és nem lírai műformák adtak rangot az Orpheusnak. Szauder József⁴ mutatott rá arra, hogy az Orpheus későbbi füzetében dokumentálódik Kazinczy visszavonulása a politikai-irodalompolitikai ténykedésből a kifejezetten irodalmi ténykedésbe, az Orpheus mindinkább lesz irodalmi lap.

Kapcsolatban van ez azzal az általános csalódás- és válságérzéssel, amely 1791–92-ben az előbb említett reformernemességet elfogta, látván nemcsak a jozefinizmus megtorpanását, illetve kudarcát, hanem a nemesség egy részének erőteljes hajlandóságát is az udvarral való kompromisszumra. 1791-ben jelent meg Szentjóni Szabó verseskötete, amelynek versei jól mutatják – többek között – a tájékozódás irodalmi irányait (Faludi-féle népiesség, Hainbund stb.), és 1791-ben hirdette meg az egyetem az esztétikai tanszék betöltésére a pályázatot. E pályázatnak rendkívüli jelentőségével, az esztétikai-kritikai nézetek változatosságával és a pályázat során fölvetődött nem pusztán irodalmi jelentőségű és jellegű vonatkozásokkal Szauder József foglalkozott, és ő mutatott rá arra, hogy a korszerű esztétikai gondolkodás diadalának könyvelhetjük el Schedius Lajos kinevezését a tanszékre.⁵ Ez a korszerű esztétikai gondolkodás azonban nem kizárólag Schedius dolgozatában jelentkezett, hanem más pályázókéban is. A göttingai neohumanizmus és antikvítás-felfogás jobban felelt meg (részben felvilágosult töltése miatt) a Helikoni virágokat kiadó Kazinczynak, mint a lényegileg e nézettel szemben álló,

⁴ Az 1. sz. jegyzetben i. h.

⁵ Szauder József: *Az esztétikai tanszék betöltésére kiírt pályázat és kritikai irányzataink 1791-ben*. ItK, 1971. 78–106.

hagyományosabb felfogást képviselő – és a deákos klasszicizmusnak szokványosabb és színvonalaltalanabb ágát művelő – Tóth Farkasé. Később Schedius is és a vele rokon álláspontot valló Nitsch Károly Dániel is Kazinczy munkatársa, levelezőtársa lett. Az esztétikai tanszékre beadott pályázatok egy része már azt a költészeti felfogást dokumentálta, amelyet teljes határozottsággal Kazinczy fog meghirdetni fogsága után; de – Szauder József figyelmeztet erre – ugyancsak ezen a pályázaton előlegeződik a magyar költők egy részének a jakobinus mozgalomba bekapcsolódásának útja, Szentjóni Szabó írásában.

Az 1790–91-es országgyűlés eseményei: vitája a magyar nyelvről; új költők jelentkezése (Szentjóni Szabó például verseskötettel teszi le névjegyét), a nemesi ellenállás polarizálódása, a Helytartótanács tisztviselőinek a reformok körébe vágó tevékenysége, Kreil Antal, Koppi Károly működése, az esztétikai tanszék betöltése körüli bonyodalmak.⁶ Körülbelül ebben a kontextusban kell látnunk a Helikoni virágokat, annál is inkább, mert ha ebben a kontextusban látjuk, válogatását, a versek sorrendiségének kérdését is másképpen tudjuk értékelni. Az amúgy is az irodalomba hátráló (pontosabban szólva, időlegesen odatérő) Kazinczy olyan, hangsúlyozottan irodalmi (költői) vállalkozásba kezdett, amely bemutatja a magyar irodalom állapotát, fő irányait, és szerkesztési módjával, az azonos fordítások szembesítésével, a sorrenddel, az esetleges kiemelésekkel sugallja a szerkesztő képviselte álláspontot. S minthogy az almanachból egyetlen kötet jelent meg, az is 1791-ben, ezért a pusztán költői érdekű darabok mellett az irodalommal ugyan széles sávon érintkező, verses formájú és a politikai publicisztika címszava alá ugyanolyan joggal sorolható műveket is közölt. Ilyen a kötet élére helyezett „*Magyar!*”

⁶ H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*. Bp., 1967. – Benda Kálmán: *Magyarország története a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában. 1790–1812*. Nagydoktori értekezés. Gépírat az OSzK Kézirattárában.

Hajnal hasad...” kezdetű vers, amelynek szerzője Darvas Ferenc, a Helytartótanács reformer szándékú tisztségviselője. S ezzel – valamint a többi, e tárgykörbe vágó verssel – az is kitetszik, hogy a konzervatív nemesi ellenállás és Kazinczy (valamint a Darvas Ferenc–Vay József–Podmaniczky József nevével fémjelezhető tábor) egészen másképp értékelte a II. József halálakor kialakult helyzetet, és ennek következtében másféle következtetést is vont le belőle. Ennek hangsúlyos dokumentálása az a tény, hogy egy költőileg nem túl sikerült verses formájú paszkvillust helyezett Kazinczy egy költői (Musen) almanach élére (Pézteli József és Verseghy Ferenc *Hálaadásától* támogatottan). Darvas verse a körültekintő politikálásra, a reformok következetes keresztülvitelére, az elért eredmények szilárd megőrzésére hívja föl a figyelmet. Emellett – s talán ezért is tette Kazinczy kiemelt helyre – kifejezte azt a bizakodást, azt az illúziót, amely a radikális reformer nemesiséget és a vele szövetséges értelmiséget jellemezte az évtized fordulóján, az országgyűlés első szakaszában.

Ha jobb lábra tészesz Nemest és Parasztot,
Kikre sokféle mód sok bajt 's terht árasztott,
Ha rendbe téssz Királyt, Grófot, Bárót, Papot . . .

Tehát az országgyűlés előtt a „rendbe tétel” feladata áll, s a vers szövegéből kitetszik, hogy épp a magyar társadalom legfelső rétegei szorulnak „rendbe tétel”-re. Velük szemben áll a (köz? -kis?) nemes és a paraszt, kikre a sok baj és teher súlyosul, s kik fölemelésre várnak. S a költemény befejezése még beszédesebb:

Ha Koronás Fődet, mint illik, tiszteled,
'S Magyar Véreidet egy formán öleled.

Az utolsó előtti sorból a „mint illik”-fordulat ugrik ki, és harmonizál a „rendbe tétel”-t sürgető kifejezéssel. Az utolsó sor pedig ama nemesi és értelmiségi mentalitásnak pregnáns kifejeződése, amelyről az előbbieken szóltunk. Különösen akkor tetszik ez ki, ha a Helikoni virágokban megjelent

szöveget egybevetjük a *Magyar Világ* c. röpiratban kiadott változattal. Ez utóbbiban ugyanis a hosszabb variánst lelhethetjük. Csak az első huszonkét sor egyezik meg (nem egy lényeges stiláris eltérés ellenére is), a továbbiakban a két szöveg önállósul. A röpirat – minthogy feltehetőleg szélesebb körben terjedt – tekintettel van a nemesi ellenállás egészére, a Helikoni virágok szövegének redakciója tömörebb, stilárisabban is, és gondolatilag jobban idomul az előzményekhez. Kétféle közönségnek készült a kétféle változat: a röpiratot inkább az országgyűlésre készülődő, a sérelmeit fenyegetően megszólaltató megyei nemesség forgatta; a Helikoni virágok a reformerek, az értelmiségiek kezébe került (az Orpheusszal együtt). Darvas Ferencet Ráday Gedeon ajánlotta Kazinczy figyelmébe,⁷ az ő révén lett a helytartósági tanácsos az Orpheus és az almanach munkatársa. Még egy mozzanatot kell kiemelnünk: a vers indítása a mai olvasónak Csokonait idézi,⁸ és egyben megerősíti a feltételezést: az 1790 körüli röpiratok frazeológiáját a magyar költők is átvették, részben alakították.⁹ Mindenesetre az a látszat keletkezett, hogy az értelmi-

⁷ *KazLev* II. 40., 95., 553.

⁸ Vargha Balázs: *Csokonai: Magyar! Hajnal hasad!* In: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig.* Szerk.: Mezei Márta és Kulin Ferenc. Bp., 1975. 14–15. – Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály.* Bp., 1975. 94–95.

⁹ Darvas Ferenc mellett egy darabig Szentjóni Szabó titkárkodott. Feltehetőleg a közös műhelyre vall Szentjóni Szabó: *Az együgyű paraszt* c. versének és Darvas: *Post nubila Phoebus*-a egy helyének, valamint Szentjóni *Mátyás királyának* és az említett röpiratnak egy-egy megfelelése. Vö.: *Szentjóni Szabó László Költeményei.* Bp., 1911. 223–224. – Gálos Rezső: *Szentjóni Szabó László* Bp., 1955. 77. Egy másik röpirat, Szatsvai Sándor: *Hazafiak tüköre.* Pesten, Budán és Kassán 1790. szintén a hamar népszerűvé vált képpel indít: „Derül a’ Magyarok’ Ege!” A röpirat utolsó oldalán Verseghy Emlékeztető Oszlopát hirdetik. Jórészt a Helikoni virágok munkatársairól van szó; azokról, akik személyes vagy világnézeti különbségeik ellenére egy frontot alkottak 1790/91-ben. Vö. még: Marczali Henrik: *Az 1790/1-ik országgyűlés.* Bp., 1907.

ségi törekvéseket kifejező költők és az ellenálló, jogait követelő nemesség útja legalábbis párhuzamos. Ezt a vélekedést erősíti Verseghy Ferencnek az almanachba iktatott költeménye. A vers folytatása a Darvas-versnek, de folytatása Verseghy másutt megjelent disztichonos röpiratának is. Verseghy önállóan is kiadott verse nyelvileg sok kívánnivalót hagy maga után; az a bizonytalan ízlés, a kifejezések darabossága és nehézsége, a nyelvi tisztaság hiánya, amely miatt később sem tudott igazán emlékezetes verset írni, jóllehet terveinek és gondolatainak nagyszabású volta így is szembetűnő, itt is észrevehető. Ami azonban túlemeli az alkalmiságon, az a Kazinczyval rokon szándék: a nemesi-nemzeti mozgalomnak újfajta értelmezése és megjelenítése. Nincs itt már szó korcsokról, elfajultakról, vitézségről, katonás erényekről, múltról. A jelenre és a jövőre tekint a költő, az anyanyelv mostoha sorsát néhány – múltat idéző, de ezt a múltat a jövő felől tekintő – fordulattal eleveníti meg, hogy azután a koporsó-mélyből föltámasztott anyanyelv útja a fényre vezessen. S végül ugyan ebbe a tárgykörbe sorolhatjuk Kazinczy „impromtu”-jét, amelyet Vay Józsefre, a Verseghy által is ünnepelt Borsod megyei követre írt. Vay József is a Helytartótanácsban szolgált, s őt is, társait is, nemcsak az országgyűlésen látjuk az első sorokban, hanem a szabadkőműves páholyokban és Berzeviczy Gergely körében (éppen akkor, amikor Berzeviczy a radikális *De Dominio Austriae* c. műve írására készült).¹⁰ Kazinczy talán a köszöntőkhöz és ünneplő ódákhöz szokott közvéleményt is meg akarta hökkenteni, amikor – kissé finomkodó – idegen szóval utalt a műfajra, hangsúlyozva a pillanatnyi benyomás könnyed, ám fontos mondanivalót tartalmazó megjelenítését.

¹⁰H. Balázs Éva: i. m. és *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Kiadta: Mályusz Elemér. Bp. 1926. A „Liste des personnes dangereuses et chefs de parti...” tartalmazza többek között Vay József, Podmaniczky József, Darvas Ferenc nevét (440–445.), jórészt azokét, akikkel Kazinczy érintkezett, akiktől Kazinczy támogatást remélt.

A versformálás, a frazeológia eltérő volta (a harcias, a tenger habjait fölkorbácsolni képes indulatok helyett a „habcsillapító” Vay portréját festi miniatűrben), a megvalósult eszmeiség és az új típusú attitűd költőisége hívja föl magára a figyelmet. A négysoros versike ölelkező rímei, a csattanós befejezés (melyet a rime surprise még jobban kihegyez) a játékos látszat mögött megbúvó emelkedett tartalmat fejezik ki.

S hogy ezek a versek egymást erősítik, együtt – így változtatva – a nemesi ellenállás radikális szárnya állásait építik tovább, azt az irodalmi törekvéseknek a politikaiakkal egybevágó iránya jelzi. Ugyanis a nemesi ellenállás konzervatív szárnyának irodalmi törekvéseit a verses (magyar és latin nyelvű) paszkvilluszok fejezték ki, részben pedig a deákos klasszicizmus (magyar és latin nyelvű) óda- és elégiaköltészete. Azaz egyfelől a Gyöngyösi-hagyomány barokk nemes-eszménye, nemesi népiességgé stilizálódott frazeológiája, másrészt egy hagyományosabb retorikai és poétikai stíluseszmény élt tovább. A deákos klasszicizmus főleg az antik strófák magyar meghonosításában ért el messze ható eredményeket, de poétikai alapállása az iskolai és iskolás poétika-oktatásra vezethető vissza. Mindehhez járult a jozefinizmussal és a felvilágosodással szemben tanúsított ellenszenv (főleg Baróti Szabóra áll ez), annak a frazeológiának olykor sikerült, máskor az alkalmi költészet átlagszínvonalán alig-alig felülemelkedő versbe örökítése, amely Kazinczy számára már ekkor leküzdendő akadályt jelentett az egyetemesebb érvényű és korszerű magyar költészet megvalósításának folyamatában. Az a klasszicizmus, amelyet már ekkor kezdett Kazinczy megtervezni, nem utolsósorban Ráday Gedeon ösztönzésére,¹¹ éppen az ellentéte annak, amit Baróti Szabó művelt. Egy 1791. augusztus 17-i levelében írja Kazinczy Édes Gergelynek (akit szintén be akart mutatni a későbbi Helikoni virágokban):

¹¹ Vö. pl. *KazLev* I. 123, de kettejük levélváltása más helyeit is.

„csak azon kérem az Urat, hogy ne Gelegenhets-Gedichteket, az az névnap, menyegzői etc. poemátskákat, hanem szívnek érzéseit, szerelmet, elcsüggedést, örömet, tsintalankodást írjon (...) A' szegény Kassai Szabó Dávid verseit szenvedhetetlenné teszik az az átkozott sok Ujlaki Béla és Piber uram, perceptor uram névnap közzöntései. Abban a' kis munkában is, melyet most ada ki Weber illy nevezet alatt: Heliconi virágok 1791-dik esztendőre, szedte Kazinczy Ferencz, egy-néhány jó példája van az abbeli jobb ízlésnek . . .”¹²

Ha ezt a levélrészletet párosítjuk a Csokonait (kit szintén Kazinczy akart bemutatni a későbbi Helikoni virágokban) és Pálóczi Horváth Ádámot (kit Kazinczy közölt almanachjában) intő levélrészlettel,¹³ tisztán áll előttünk a hagyományos közzöntő-alkalmi verseket megtagadó, a konkrétól az elvontabb felé haladó, a *rein-Menschlich*-hel érintkező költőiség igénye. Éppen ezért Kazinczy Baróti Szabótól az *Orczynak halálára* c. ódát közölte. A vitathatatlanul a deákos klasszicizmus sztereotípiáiból fölépülő verset azonban elválasztja a hagyományos verstípustól, hogy költője a szokvány fordulatokat – az adott történelmi szituációban – a megélt élmény és a hitelesnek ható általánosítás energiát kölcsönző ihletettségben tudja földúsítani. Orczy Lőrinc tekintélyes egyéniségét gyászolva, valóban megszólalhatnak a nyelv enyészését féltő hazafi gondjai, és az Orczyval szembeállított „korts-fiak”, akik miatt a magyar nyelv „szám-ki-vetésbe ment”, joggal kapják meg a költő súlyosan elmarasztaló ítéletét. A Horatiusimitationak iskolás változatát dokumentálhatjuk, amelyben a tételszerű megállapításból indul ki a költő, azt értelmezi, fejt ki, variálja, mintegy logikai folyamatként. A gyászoló óda (illetve horatiusi értelemben vett carmen) mellett a vele rokon, mégis másik típusba sorolható, az elégiába hajló óda, az *Eggy diófára* c. Baróti Szabó vers is mutatja ennek a deákos klasszicizmusnak legjobb hagyományait.¹⁴ Itt a korábban volt keser-

¹² Uo. II. 223.

¹³ Egy Kis Jánoshoz küldött levelében: Uo. 297.

¹⁴ Átdolgozott változata: *Egy' le-dőltt diófához*. In: *Baróti Szabó Dávid Meg-jobbított 's bővített munkái*. Komárom 1802. II. 121. E

gők (az előzmények többnyire a latin nyelvű költészetben, pl. Hannuliknál lelhetőek föl) fordulatait látjuk viszont, de az allegória még eredeti funkciójában hat, a klasszikus metrum a tömörségre és a nyelv tömötségére ösztönzi a költőt, és önmagában meggyőző erővel hozza a köztudatba – a Herder-jóslat előtt! – a nemzethalál gondolatát, a visszavonás szintén horatiusi-hannuliki képét. Más kérdés, hogy a Helikoni virágokban a Baróti Szabó versek olykor a szerző szándékától függetlenül hatnak; a reformer eszmeiséget sugalló művek koszorújában az egységre, az anyanyelv megbecsülésére fölhívó sorok nem a konzervatív álláspont alátámasztását szolgálják, a hagyományos frazeológia ellenére, hanem az almanach vonalát erősítik.

Főleg az *Eggy diófára* szuggesztív sorai illeszkednek bele Kazinczy elképzeléseibe. A valóban válságos hónapok hitelt adnak Baróti Szabó nemzetföltésének, és a többi Baróti Szabó vers kontextusából kiragadva, egybecsengenek Kazinczy egy Horatius-átköltésének mondanivalójával. Míg Baróti 1791-ben írta ódáját, Kazinczy *O navis referent* . . .-átköltése 1789-ből való,¹⁵ s a jozefinista rendszer bukásának élményében keletkezett. Kazinczy közli ezt az átköltést, és mellette Virág Benedek 1790-es fordítását, amely nyilván a hasonló szituáció terméke, jóllehet Kazinczy eszményei összeomlását és létalapját is veszni látta, míg az ekkor még a deákos klasszicizmus eszmei és formai vonzáskörében alkotó Virág feltehetőleg egészen másképpen értékelte az eseményeket. Kazinczy gesztusában az a figyelemre méltó, hogy önmaga erősítésére (ez a moz-

versről: Waldapfel József: *Egy ledőlt dióféhoz*. ItK 1929. 345–348. és Zlinszky Aladár: *Allegória-e a ledőlt diófa?* ItK 1929. 458–461. A dolgozat e motívum korábbi és későbbi előfordulásai közül regisztrál néhányat.

¹⁵ Beöthy Zsolt: *Horatius és Kazinczy*. Bp., 1890. nem említi e fordítást, Czeizel János: *Horatius és Kazinczy*. EPhK 1909. 668–678. sem. Trencsényi Waldapfel Imre figyelemreméltó megjegyzést tesz Kazinczy átültetéséről: *Horatius noster*, Bp., 1943. 189.

zanat Virág Benedek magatartásából nyilván hiányzott) nem a „si fractus illabatur orbis” ilyenkor szokásos formulájával élt, hanem az államhájó allegóriáját tartotta alkalmasnak arra, hogy a veszélyek és szirtek közt haladó magyarság gondjait tolmácsolja. Mind Kazinczy, mind Virág fordítása tükrözi az óda két válfajának meghódításaért vívott küzdelmet. Kazinczy az eredeti vers asclepiadészi strófáját alkaioszivá alakítja (Virág marad az eredeti metrumnál); Kazinczy az egyetemesség távlatába emelt, s csak célásaiban közvetlenül a jelenre utaló ódai variációnak kimunkálója, szóhasználatában expresszívabb megoldásra törekszik, a befejezés horatiusi intelme sóhajos kérdésben összegeződik. Kazinczy elhagyja Horatius földrajzi neveit, és konkretizálja, az adott helyre vonatkoztatja a horatiusi sorokat. Az „imperiosus aequor” így lesz „kétséges út”, az „et genus et nomen inutile” a nemesi Magyarország tükrévé válik: „Kérkedve hányod esmeretes neved 's fő származásod” (Virágnál: 'S hirdesd nagy nevedet, 's fő nevedet). Virág aránylag híven követi Horatiust, az inverziók nem a költői gondolat méréségének dokumentumai, hanem éppen a deákos (latinos) hagyományéi. Kazinczy Horatiust is a maga költészet-eszménye szerint adta vissza, míg Virág ragaszkodott a deákos Horatius-imitatiohoz, amelytől az a didaktikus vonás sem idegen, amely Kazinczy Horatiusából hiányzik, de Virágéban jelen van.

A kétféle ódamegoldást tanulmányozhatjuk akkor, amikor összehasonlítjuk Virág Benedeknek és Dayka Gábornak lényegében azonos ihletésű és látszólag azonos hangütésű versét. Virág Benedek *A' Magyar Vitézekre* c. ódája a vergiliuszi és általában eposzi invokációval indít, és ama nemesi-vitézi ére nyeket (virtusokat) dicsőíti, amelyek Baróti Szabónak és számtalan korabeli nemesi paszkvillusznak is témái, és amelyekből az érettebb Berzsenyi oly keserűen ábrándult ki. Olyan múltidézés ez, olyan mitológiai, római történelmi példákkal fölösen dúsított világ tárul elénk, amelyben szinte a képzavarig tódulnak egymásra a szavak, a felkiáltások, a képek. Dayka Gábor:

Győzedelem jövendölése viszont éppen az átélt mitológia segítségével kerüli meg a dagályosságtól sem mentes deákosság buktatóit. Ugyanis a nemesi-vitézi erények csak az óda utolsó szakaszaiban kerülnek elő, akkor lepi el őket a mitológiai képkincs. Ehelyett Dayka lendülettel idézi a felleg-kergető Pallaszt, és a megjelenítésre fordított költői energia más hangsúly-elosztást tesz lehetővé. Virág a gyöngyösies barokk eszményítéssel állítja elének a vitézi erényeket, Dayka részletező leírásai, a vers második felében fölbukkanó személyesség enyhíti a kor nemesi eszmeiségének tett engedményeket.

Az óda kulcsfontosságú műfajnak tetszik. Az ódát szinte Kazinczy jelentkezéséig az alkalmi költészet mondhatta a magáénak, majd részben az alkalmi költészetből kinöve, a deákos klasszicizmus iskolás Horatius-imitációjának jegyében írtak ódákat. Sem a boileau-i óda-felfogás, sem a 18. századi német irodalomban fokozatosan előtérbe kerülő ódai eszmény nemigen talált követőkre. Éppen azok, akik a Helikoni virágokban is helyet kaptak (tehát Földi János, Szentjóni Szabó, Dayka és Versegly), indultak el egy egészen más típusú óda-felfogás felé, nem utolsósorban Horatius-fordításaikkal. A lényeges különbségek ellenére is a Kazinczy által vallott stílus- és költészeteszményt erősítették; részben teret engedve a magyar irodalomban is jelentkező emocionalizmusnak, részben a göttingai egyetemen meghonosodott antikvitas-felfogás és auktor-magyarázat Magyarországra is elérő hullámainak felfogásában. Csak utalhatunk az esztétikai tanszék pályázói egy részének neohumanista görögség-képzetére, a debreceni kollégiumban az egykori göttingai diák, Budai Ézsaiás klasszika-filológiai tevékenységére, a már többször emlegetett reformer nemesség göttingai iskolázottságára (emlékeztessünk Prónay Sándorra, Berzeviczy Gergelyre, Podmaniczky Józsefre, stb.).¹⁶ A két-féle ódatípus a deákosok, illetve Földi, Szentjóni, Dayka stb. és Kazinczy ódáiban dokumentálódik, és ez — természetesen

¹⁶ H. Balázs: i. m. 86–117.

nemcsak a Helikoni virágok ódáiban, hanem másutt is, a folyóiratokban, a verseskötetekben – összekapcsolódik avval, hogy a kétféle ódatípus kétféle eszmeiség hordozója egyben. A neoklasszicizmust előlegező (vagy pindaroszivá váló)¹⁷ óda a magyar irodalomban ezekből a kezdeményekből fejlődik ki. Másfelől a barokk eszmények – alig korszerűsítve – kapnak helyet a deákos ódáiban. Az új típusú ódákban az általános alany valódi alannyá válik (ugyanakkor megőrzi azt az általánosságot, amelyet a klasszicista esztétikák megkívánnak az ódaköltőtől), a mitológia viszont átélt kulturális élménnyé válik, amely az antikvitás-képzet emocionalizmusa révén szabadul meg a deákos klasszicizmus merevségétől és egyhangúságától.

Ilyen egyértelműen természetesen sem Kazinczy esztétikai nézeteiben, sem a Helikoni virágokban nem találkozunk az óda értelmezésével. Viszont jól látható Kazinczy törekvése, hogy az alkalmi költészet nyúgeitől megszabadítsa az ódát, és egyáltalában az alkalmi költészet helyébe másféle, korszerűbb, ugyanakkor „művészibb” költészetet valósítson-valósíttasson meg. Alig lehet kétséges, hogy mindezt egy szintén normatív poétika jegyében követeli. De ez a normatív poétika a legfrissebb „nyugati”, (elsősorban) a német költészet alapjára épít.¹⁸ A poétika klasszicista, és önmagában alig különbözik az iskolás előírásoktól és tanításoktól. „... a' Poésis' fentebb neme, az az Epopoea és a' Melpomene sarus játéka, az egészen el nem készültt dísz meg-nem szenyvedik” – véli Kazinczy Ferenc a *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* c. regénye elő-

¹⁷ Az általunk pindaroszinak nevezett ódáról vö. Highet, Gilbert: *The Classical Tradition. Greek and Roman Influences on Western Literature.* New York–London, 1959. 250–251.

¹⁸ Siegrist, Christoph: *Das Lehrgedicht der Aufklärung.* Stuttgart, 1974. 31–32. E poétikai kérdésekről vö. még: Krejčí, Karel: *Česká literatura a kulturní proudy evropske.* Praha, 1975.; főleg az *Od klasicizma k romantismu* és a *Klasicistické tendence v literatuře českého obrození.* c. tanulmányokat.

szavában, majd így folytatja: „De ellenkezőképpen van a’ dolog az alacsonyabb rendű írásokkal, ’s nevezetesen az én Románommal.” A különböző műfajokhoz illő más-más nemű stílus elve az, amely e helyen kifejezésre jut, és ez a gondolat, ez az elv végighúzódik Kazinczy pályáján, számtalan megnyilatkozásában kap hangot. „A’ poéta, a’ rétor, a’ hisztorikus, a’ teáter, a’ piac, az iskola ’s a’ templom nyelve nem egy nyelv” – hirdeti Kazinczy egy későbbi levelében,¹⁹ majd e gondolatot megerősítve másutt írja: „Minden nemnek más meg más a’ nyelve”.²⁰ Bőséggel idézhetünk tőle olyan nyilatkozatokat is, amely egyes műfajokhoz ajánl szerinte megfelelő versformát, illetve igyekszik költőtársait eltéríteni más versformáktól. A felfogás visszavezethető a quintilianusi retorika-tanításra, maga Kazinczy is több ízben idézi Quintilianust, példái között pedig Cicero szerepel hangsúllyal. De Kazinczy nézete szinte mindig konkrét magyar anyagra támaszkodik, részben költőtársai műveiről nyilatkozik, részben pedig saját költői törekvéseit igyekszik elfogadtatni. A műfajok klasszicista értelmezése fokozatosan alakul ki nála; mint ahogy fokozatosan valósítja meg költészetében az egyes műfajok birtokbavételét. A Helikoni virágokban is a műfaji hierarchizálás szándékát figyelhetjük meg, és azt a klasszicista törekvést, amely a műfajokhoz illő stílusnemek pontos körvonalazásában ölt testet. Nem vitás az, hogy a goethe-i „Klassik” elfogadása és magyar meghonosítása csak a fogság utáni Kazinczynak fő munkálkodási területe, a Helikoni virágokban még csak a német klasszicizmus (és talán a boileau-i költészetfelfogás távoli) ihletése érezhető. Mindenesetre 1789–91-ben Kazinczyt már erőteljesen foglalkoztatta az óda, a dal, az episztola kérdésköre, és az alkalmi költészetten kívül nem fáradó elszántsággal küzd pl. a leoninusok ellen (a kádenciás disztichonok – szerinte – a „Barátság század ostobaságának” maradványai!).²¹

¹⁹ *KazLev.* XVI. 137.

²⁰ *Uo.* XVII. 351.

²¹ *Uo.* II. 297.

A műfajok körének megállapításakor olyan módszerhez folyamodik, mint amelyet az ódatípusok szembesítésekor látunk. De jellemző az is, hogy a Helikoni virágok mintegy hatvan verséből majdnem 50%-ra tehető a *dalok* aránya (27 dalt számoltunk össze), kilenc *óda* található az almanachban, nyolc *epigramma*, hét *elégia*, két *episztoła*, de találtunk *leíró verset*, *mesét*, *zsoltárt* (melyet hangvétele szerint a dal és a himnikus óda között helyezhetünk el, és amely — Ráday Gedeon műve — jól beleilleszkedik abba az izgatott légkört érzékeltető költészetbe, amelyről a verses publicisztika kapcsán szóltunk). A dalnak ez a kiemelt szerepe részben következik a vállalkozás almanach-jellegéből, tehát abból az adottságból, hogy viszonylag kevés terjedelem állt Kazinczy rendelkezésére, és viszonylag sokszínű, tarka anyagot akart közölni. Részben azonban Kazinczy korai klasszicista törekvéseit is dokumentálja a dalnak ez a jelentősége. Ugyanis — és ezt a Kazinczy-levelezés idevágó helyei is bizonyítják — a klasszicizmus nem ellensége a hajlékonyabb érzelmeket kifejező, dalszerű formáknak, és egyáltalában nem szükséges a rokokó vagy a szentimentalizmus körébe átutalnunk a kedélyesebb vagy esetleg a hedonisztikusabb életbölcseletet sugalló, énekelhető, rövid verseket.

A zenei klasszicizmus is kultiválta a dalformát, akár Mozart olykor hatalmas ívű, máskor drámai hangvétellű koncertáriáira, akár önálló dalaira utalunk. Természetesen nem mindig lehet teljes pontossággal meghúzni a határvonalat a klasszicista és a rokokó dalformálás között, de általánosságban elmondhatjuk, hogy a rokokó a dalformában valamivel mozgalmasabb érzelmi menetet eredményez, közelít a lírai epigrammához (a csattanóra kihegyezett és kissé annak szolgálatában álló vershez; és így szinte a befejezésnek rendeli alá az egész gondolatmenetet). Általában igyekszik elkerülni az antik utalásokat, de ha alkalmazza azokat, akkor oly mértékben stilizálja, hogy szinte csupán illusztratív jellegűek.

Ilyen versformálással találkozunk a Helikoni virágokban is, pl. Földi János egy Catullus-átültetésében. A szentimentalizmus ritkán él a dalformákkal, jobban kedveli a viszonylag terjedelmes (tehát néhány oldalas, illetve kisregény- vagy novella-hosszúságú) műfajokat, pl. az idillt (bár itt is óvatosan kell eljárunk, hiszen a klasszicizmustól sem idegen a bukolika)²² vagy a levélregényt, és lényegében jól körülírható, pontosan meghatározható magatartási tükröz vissza: a befelé forduló, a közösségtől (esetleg önmagát) kirekesztett, magányos elmélkedő; versszervező (vagy novellaszervező) erő a reflexióé. Ez azonban azt is jelenti, hogy a vers, az idill vagy a (kis)regény elbeszélőjének és a lírai vagy epikus hősnek helyzete nem azonos, a költő, az író (vagy akár az elbeszélő, a levélíró stb.) szüntelen kommentálja az érzelmek, az események fejlődését. A szentimentalizmus már csak ezért sem kedveli túlságosan a dalokat, és általában a dalszerűséget. Mert pl. nemcsak a halálvágyat énekli meg, hanem a halálvágy okozta vagy előidézte gondokat és gondolatokat, és ezzel megteremti az érzelem és a reflexió, a spontaneitás és a tudatosság (ráció!), az ok-okozati összefüggés kifejtése és az érzelmi áradás olyan jellegű arányát, amely a viszonylag áttekinthető lírai menetű, egyszerű vonalvezetésű dalban csak igen nehezen valósítható meg. Az érzékenység (Empfindsamkeit) önmagában sem nem szentimentális, sem nem klasszicista ismérv; az írói (költői) helyzet, valamint a vershelyzet és nem utolsósorban a nyelvi kifejezés után mondhatunk csak véleményt. Ezt figyelembe véve a Helikoni virágok egészét a magyar klasszicizmus címszava alá sorolhatjuk. Az almanachtól lényegében elváló jellegű a 19. század első két évtizedének klasszicizmusa, amely egyre inkább és egyre egyértelműbben hasznosította a weimari klasszika kezdeményeit. S bár Kazinczy két korszaka külön-

²²E kérdés műfaj- és stílustörténeti vonatkozásairól vö.: *Europäische Bukolik und Georgik*, Hg. von Klaus Gerber. Darmstadt, 1976.

bözik egymástól, már az első korszakban (amelynek egyik beszédes dokumentuma a Helikoni virágok válogatási szempontja) fölfedezhetők olyan jelek, amelyek egyértelműen a második korszak felé mutatnak. Viszonylag korán kialakul Kazinczy nézete (Ráday Gedeon hatására is!) a műfajok hierarchiájáról, a fentebb és az alacsonyabb tónusú stíl felhasználási köréről, nem utolsósorban a fordítások ízlésfejlesztő hasznáról.

Ez utóbbi az oka annak, hogy a Helikoni virágokban például viszonylag sok fordítást lelünk, sőt, eltérő fordítói megoldásokra bukkanhatunk. Az ódák bemutatásakor láttuk az eltérő eszmeiség ódai megvalósításának szembesítését; a Catullus-fordítások esetében nem erről van szó; itt egy másik műfaj lehetőségeit próbálja a szerkesztő. Catullus ötödik Lesbia-dalát Földi János és a saját fordításában adja közre Kazinczy. Földi János ezúttal jobban ragaszkodik az eredetihez, valóban fordítással szolgál, Kazinczy viszont teljesen átformálja a Catullus-verset. Nem ennek a tolmácsolásnak ürügyén, hanem az anakreóni költészet magyarításának kapcsán vitatkozott össze Földi és Kazinczy a fordításokról általában, és ez a vita szinte egyidejű a Helikoni virágok megjelenésével. Ez a kétféle fordítás adalék a későbbi vitához. Csakhogy míg Földit valóban a fordítás érdekelte, addig Kazinczyt a fordítás ürügyén elkészíthető magyar vers. Földi^{2 3} a teljesen hív és a szabad fordítás között megvalósítható tolmácsolást véli helyesnek, és ennek említett Catullus-magyarítása is dokumentuma. Földi itt nagyjából hív az eredetihez, az eltéréseket inkább a hangulat, a hangvétel szempontjából érzékelhetjük. Földönjáróbb, alacsonyabban szálló Catullusnál, még pontosabban szólva: tájszavakat is felhasználó fordulataiban, akaratlan „népiességé”-ben pontosan azt a fajta dalt valósítja meg, amely idegen volt Kazinczytól. De nem azért volt idegen Kazinczytól,

^{2 3} *KazLev.* II. 304–305.

mert fintorgó, klasszicista esztétikája nem szívelhette a népieséget, hanem azért, mert — úgy vélte — többféle stílus keveredik, Földi Catullus-átültetésének módszere nem helyezhető el sem a fentebb stílű, sem az alacsonyabb stílű versformálás, Kazinczy által egymástól szigorúan elválasztott területén. Kazinczy — mintegy versenyre kelve Földi Jánossal — „akartan”, előre megfontolt szándékkal „népies”, szállítja le a Catullus-verset a népi(es)nek érzett dalhoz. Olyan dal-variánst szolgált meg, amelyben teljesen jogosult az „alacsonyabb stíl”. A költészetnek olyan nemére akar mintát adni, amelyben a népi(es) a helyénvaló, a magasztostól, a „fentebb stíl”-től gyökeresen eltérő stíl használata a célszerű, a jogos. Ezért ír dal helyett helyzetdalhoz közelítő verset; ezért applikálja bele Catullus-átköltésébe a falusi élet egyes jeleneteit. Az eredetileg is csattanóra épített verset ezért szerkeszti át: mintegy a verskezdet változtatát illesztve az utolsó két sorba.

S hogy itt nagyon is tudatos költői szándékról szólhatunk, azt a Helikoni virágokban közölt — s nem mindig Kazinczy ízlésének tökéletesen megfelelő — dalokkal dokumentálhatjuk. De előbb egy idézet egy 1789-es levélből.²⁴ „Tegnap a' szeke-remen egy Mimer lied írásához fogtam (...) A' Tónus, expressio, és poetikai képeknek simplexeknek kellvén benne lenni, én gerlitzét, kis kertet (az az virágos kertet), pártát, guzsllyot akarok benne emlegetni.” S most nem a szinte hideg fővel, kiszámítottan alkotó költői magatartásra figyelmeztetnénk, hanem az előbb bemutatott dal-variáns megszólaltatásának eltökélt szándékára. Tegyük hozzá, hogy ez a fajta dalformálás beszédes példát kapott a Horváth Ádámmal küldött hexameteres költői levél idézetünkben szereplő betétjében,²⁵

²⁴ Uo. I. 302.

²⁵ Horváth Ádámon kívül Földi János is elhitte Kazinczynak, hogy „régí” versről van szó. *KazLev* II. 267. Vö. még: Czeizel János: *Kazinczy Ferencz: Keresztes Bálint Kedveséhez Tornai Margithoz, a szent Földről*. EPhK, 1905. 735–736.

amely nemcsak archaizálása, hanem éppen „simplex” volta, akart népiessége miatt is kiugrik a kötetből. A régi s a népi egybelátása, azonosítása uralkodott a korban, Horváth Ádámot is alaposan megtévesztette Kazinczy misztifikációja. De a misztifikáción túl, olyan dal lehetőségeit rejtette magában, amely még beleilleszthető volt Kazinczy normatív esztétikai elképzelései közé, és amely a műfaji hierarchiában elfoglalt helyen jótékonyan járulhat hozzá a „poétai mező” színesítéséhez, kiszélesítéséhez. Ehhez a törekvéshez párosul az igyekezet a magyar nyelvű „anakreontika” kikísérletezésére (Ráday Gedeon, Földi János és maga Kazinczy tartja fontosnak e versnem leginkább megfelelő megszólaltatását). Erre intette őket a Hainbund példája, de erre az általános érdeklődés a dalformák iránt. S minthogy a magyar hagyományban is többféle dal élt (Faludi, Amadé és mások kezdeményei folytatóra letek), ezért Kazinczy is hangot adott a próbálkozásoknak.

Az óda vonatkozásában többnyire az említett két változat szembesült, addig a dal lényegesen több variánssal rendelkezett. Ha csak a Helikoni virágok dal-típusait említjük: Szentjóni Szabó az irodalmi népiességnek faludis kezdeteire építő, de az újabb német költészet vívmányait is fölhasználó dalai mellett megszólalnak Horváth Ádám énekei, amelyek inkább a kéziratok daloskönyvek világával érintkeznek; Versegly érzelmes felhangokat hangoztató, zenei ihletésű dala mellett Földinek egy, Catullus disztichonjait magyaros verselésű nyolcasokban-hetesekben feloldó, ironikus-keserű hangnemét dévajba hajlító énekét is itt leljük. Kazinczy *Bátorodás az élet sebességre* c. bordala olyan dal képviselőre hivatott, amelynek követésére leveleiben Édes Gergelyt, Csokonait, Pálóczi Horváthot szólította föl. Mindezek a dalok – sugallta Kazinczy almanachja – a magyar irodalom tájékozódásának, műfajteremtő igyekezetének példái, és Kazinczy leveleiben többekkel közölte álláspontját a dalokról és a dalszerűségekről.

A Helikoni virágok arra vállalkozott, hogy a magyar klasszicizmus és e klasszicizmussal együtt jelentkező áramlatok kör-

képét adja. Azok az óda- és azok a dal-típusok, amelyek az almanach törzsanyagát adják, reprezentálják a műfaji és a műfajokkal kapcsolatos törekvéseket. Ennek átértékelésére, kiteljesítésére majd a 19. század első két évtizedében kerül sor; és a fejlődés paradoxonát mutatja, hogy amikor a csúcspontokra érni látszik a magyar klasszicizmus, és a weimari klasszikához hasonló indíttatású neoklasszicizmust kristályosít ki, akkor ér a romantika közelébe. Akkor kezdi meg a romantika alapozását, elméleti és költői-írói kifejlődését. Ez jól szemléltethető a műfaj történeten keresztül: az út Kazinczy, Kis János, Csokonai és Virág Benedek (az 1794/95 utáni Virág), másfelől Dayka Gábor, illetve Fazekas Mihály kezdeményeitől Berzsenyin és Kölcseyen keresztül vezetett Vörösmartyig.

A Helikoni virágok az 1780-as esztendőök végének, ill. az 1790-es esztendőnek költői törekvéseit summázza. Benne még egy előző korból üzenő, de erejét még teljesen el nem veszített deákosság, benne az előző korszak érzékenységét kifejező Ányos Pál, ott a nemesi ellenállás reformer szárnyának publicisztikai jellegű „költészete”, jelentkezik (talán Révai Miklós lényegében visszhangtalan felhívásától és visszhangot keltő Faludi-kiadásától nem egészen függetlenül) a népies felé tájékozódás igénye, illetve egy majd később nagy hatású népiesség üzenete (Horváth Ádám); benne: anakreontika és Hainbänd, régi és új módon értelmezett auktorok, többféle módszerrel készült átültetések (a viszonylag hív tolmácsolástól az adaptációig). S hogy az összeállítás mikéntjében tudatos szerkesztői szándék munkált, azt a jó szemű Ráday Gedeon már észrevette: „igen dicsírem azon Selectust és jó ki választást, mellyet az Úr az bele iktatott darabotskákba tett”.²⁶ A magyar irodalomnak a kor politikai mozgalmaitól közvetlenül átjárt állomásán vagyunk, amelyben színesen és tarkán kavarnak áramlatok, kifejezésformák, gondolatok, bár a szerkesztői elv határozott és egyértelmű. Kazinczy a sajtó alá rendezés munkáját segítő

²⁶ *KazLev.* II. 227.

Döme Károlynak írja: „Sokat változtattam-meg benne. Nem szükség magyaráznom, hogy miért.”²⁷ De a késedelmes megjelenéssel, a nyilván kényszerű változtatásokkal együtt is a klasszicista esztétikai elvekben gondolkodó Kazinczy irodalomtervező szándékai szerint jött létre a kötet. Kazinczy még az alkaioszi sorok tördelésére is ügyelt, s úgy gondolta, hogy a kötet külső formája, a betűtípus, a versek elrendezése mintegy tovább-„gondolja” a tartalmi kérdéseket, pallérozottabb ízlésre nevel.

Értelmiségi vállalkozásnak is tarthatjuk a Helikoni virágokat. A kötet egészével (és külön-külön, a versek elrendezésének módjával) akar hatni, meggyőzni. A kötet szerzői között kilenc papot találunk (beleértve Pétzeli Józsefet vagy Verseghyt éppen úgy, mint az akkor már halott Ányos Pált). A hivatalnokok száma négy (köztük Kazinczy és Darvas Ferenc), Földi János orvos, Szentjóni Szabó tanár, Ráday Gedeon képviseli az arisztokráciát (jóllehet „újsütetű” báró, ill. gróf), míg az eredetileg mérnök Pálóczy Horváth később gazdálkodó lett. A versek címzettjei között leljük amúgy általánosságban a magyar vitézeket, Vay Józsefet, a pozsonyi papi szeminárium egyik aligazgatóját, Kazinczyt és művét, a Bácsmegyeyt, Orczy Lőrincet és Báróczi Sándort; Ráday Gedeon a Gyöngyösi-hagyomány ellenében Zrínyit idézi az általa átírt Mechet énekével. Egészében sokkal inkább kezdemények, mint véglegesnek látszó megoldások jellemzik a kötetet, amely jórészt híven mutatta a magyar irodalomnak 1790-re kialakult állapotát. Sokat ígérő vállalkozás volt a Kazinczyé, amely a Musen-Almanachok módszerével igyekezett a különféle törekvések együttes megvilágítására és ezáltal (a megfelelő fényárnyék-elosztással) az irodalmi folyamat befolyásolására. Nem Kazinczyn múlt, hogy a következő, Ráday Gedeon segítségével összegyűjtött kötet már nem jelent meg. A levelezésből ismert kötetterv az előző Helikoni virágok szerves folytatásának ígér-

²⁷ Uo. 190.

kezett, körülbelül annak, a klasszicizmusokat mindjobban érvényesítő költői szándéknak lenyomataként, amelyet az 1791-re kiadott kötetekből megismerhettünk. De az első kötet más törekvéssel is párhuzamosan futott. 1790. október 3-án, Széchényi Ferenc házában „tartott egy Litterarius Consensus”.²⁸ „Gróf Berényi, B. Orczy, B. Podmaniczky, B. Vay, Gróf Esterházy Károl, Vay József, Balog Péter, Márijási István, Spissics, Horváth Ádám, Nagyváti, Bárány uraknak jelenlétében”, majd Kazinczy hozzáteszi, hogy Batsányi Pesten volt ugyan, de nem hívták meg, őt viszont igen. „Az a' planum olvastatott fel, a' melly szerint a' M. Társaságnak kell fel állítatni.” S ahogy a magyar tudományos társaság terve nem valósulhatott meg az abszolutizmus fokozatos térnyerésekor, úgy a magyar költői vállalkozások sem számíthattak egyelőre sikerre. A Helikoni virágok második kötete pusztán terv maradt. Viszont ezek a tervek nem múltak el nyomtalanul, megfogalmaztak vagy belevittek a lassan szélesülő köztudatba olyan gondolatokat, olyan szervezeti formalehetőségeket, amelyek később – talán az előzményekre is támaszkodva – megvalósultak. A tervek párhuzamossága arra késztet, hogy Kazinczynak a szélesebb körben ható nemzeti költészet megteremtésének szándékát tulajdonítsuk, és a Helikoni virágokat e szándék egyik megnyilvánulásaként értékeljük.

²⁸ Uo. 120.

KARINTHY FRIGYES IBSEN-KARIKATÚRÁJÁRÓL

Az *Így irtok ti* gyűjteményes második kiadásához 1920 decemberében Karinthy előszót írt, melyben törekvéseinek műfaji jellemzését adta:

„... a *paródia*, *travesztia* és *persziflázs* elnevezések, amikkel eleinte meghatározták ilyenmű írásaimat, nem szabatosak. A paródia valamely meghatározott komoly mű külső formáit alkalmazza komolytalan tárgyra, – a travesztia komolytalan formába öltözteti ugyanannak a műnek komoly tárgyát. A persziflázs egyszerűen kicsúfol mindent, hangot és tárgyat, de mindig a szóban forgó műnél marad. Ezek az én új kísérleteim, melyeknek létrejötte nyilván szükségszerűen következett a kor szellemi törekvéseiből, lényegben tágitották ki ama műfajok lehetőségét, melyeknek tárgya nem közvetlenül az élet, hanem annak terméke, a kultúra és szellemi világ.”¹

A kitágítás az irodalmi kritika irányában történt; eredménye az irodalmi karikatúra; tárgya nem egyetlen mű, hanem egy írói modor; célja a modorosság kigúnyolása s a torzkép formájában felvázolt jellemrajz.

Karinthynek igaza van, amikor azt gyanítja, hogy kísérletei – s hozzátehetjük: pompás telitalálatai – szükségszerűen jöttek létre a kor szellemi törekvéseiből. Az *Így irtok ti* remeklései mögött magyarázó elvként a hagyományos értékrendnek a századvégen, a századfordulón s a századelőn tetten érhető megingása és az új század új értékeinek kíváncsi, gyakran szenvedélyesen szélsőséges kutatása – s kritikai latra tétele

¹ Karinthy Fr.: *Így irtok ti*. Bp., 1954. 7–8.

húzódik.² Az új stílustörekvések egykorú és későbbi, irányjelző és máig világitó, révült és rikító színskálája éppúgy ezt fejezte ki, mint az a viszonyító érzékenység, amely Proust *Pastiches et Mélanges*-ának finom, elegáns és ironikus darabjaiban, Joyce *Ulysses*-ének az angol próza fejlődését stíluspárodíák pazarul szellemes sorozatában érzékeltető szülőotthon-epizódjában, Shaw Shakespeare-kritikájának szatirikus teljesítményében, Mann *Doktor Faustus*-ának Leverkühn parodisztikus kompozícióit értő elemzéssel bemutató fejezeteiben, Prokofjev *Klasszikus szimfóniájának*, Britten *Purcell-variációinak*, *Albert Herring*- és *Szentivánéji álom*-operájának játékosan csipkelődő hangvételében, vagy Miro nem egy vásznának, Picasso *Don Quijote*-metszetének, Velasquez- és Courbet-átértelmezésének humoros vagy szatirikus analízisében is – más-más állásponttól, módon és mértékben – megnyilatkozik.

Karinthy irodalmi karikatúráinak fénye máig sem fakult meg. Elemzéseinek kritikai általánosérvényűségét és átvilágitó erejét képviselje most Ibsen-karikatúrája, mely egyrészt *A vadkacsa* paródiája, másrészt az irodalmi karikatúra Karinthy adta meghatározásának reprezentatív példája: benne a paródia csak a nagy ívű karikatúrisztikus általánosítás dobbantó deszkája.

A vadkacsa művészi alkatát és általában az ibseni drámatípus művészi jellegét kitűnő karikatúrával és kritikusi éleslátással jellemzi Karinthy ötfelvonásos drámai torzképe, *A kénguru*. A karikatúra tanúságtételét nem Ibsen művének olcsó kigúnyolására hallgatjuk meg; a mű és az életmű felette áll minden kicsinyes gáncsnak, s *A kénguru*, mint az *Így irtok ti* számos más darabja is, karikatúrisztikus méltatás, értő elemzés és művészettipológiai értelmezés is egyben. Karinthy kortársai közül nem azok sértődtek meg, akik bekerültek az *Így irtok ti*-ba, hanem azok akik kimaradtak belőle.

² Kardos L.: *Karinthy Frigyes*. Bp., 1946. 21–7. – Szalay Károly: *Karinthy Frigyes*. Bp., 1961. 27–55.

A drámai karikatúra I. felvonását Ibsen módjára tüzetes színiutasítás vezet be. Nemcsak azt tudjuk meg belőle, hogy előkelő berendezésű társalgóban kezdődik a dráma, hanem azt is, hogy Wekerke bankár a pamlag bal sarkában ül, ott olvas újságot. Fia, Nyafson is balfelé sétál fel s alá az előtérben. A felvonás során Nyafson jobbról megy át a színen, amikor beleakad a szőnyegbe. A felvonás végén indulásra kész Wekerke jobb lábbal lép le, hogy kabátot vegyen.

Az idő megjelölése nem kevésbé akkurátus. Az ingaóra, mely jobbra, a háttérben található, fél héttől negyed nyolcig jár. „Ekkor kimérten üt.”³ Wekerke negyed nyolctól háromnegyedig folytatja az olvasást, az óra tovább jár és ketyeg háromnegyed nyolctól fél kilencig.

A hely- és időviszonyok e hajmeresztően pontos rögzítése a miliódráma kelléke és karikatúrája. Ahol a figurákat a környezet határozza meg, ott a környezet részletező leírása szükséges az alakok jellemzéséhez. Az aprólékosan megfestett milió determináló szerepének hangsúlyozása *A vadkacsában* és túlhangsúlyozása *A kenguruban* naturalisztikus mozzanatokkal élesíti a drámai ábrázolás realista képét. A „doboz-színpad”, mely a maga hétköznapi valóságában állít egy szobát a néző elé, s csupán a helyiségnek a közönség felé eső falát hagyja a publikumnak tett előzékeny engedményként szabadon, eleve felhívja a figyelmet a bal- és jobboldalt, az előtérben és háttérben elhelyezett berendezési tárgyakra, s a színpadi mozgásokat is ezek zárt topográfiája szerint rendezi.

A miliódráma köznapi valóságigényét a drámai dialógus is érzi és érezteti; *A kenguruban* Wekerke és Nyafson első párbeszéde az időről és az időjárásról szól, *A vadkacsában* a pincér és a komornyik a vacsora körülményeiről és résztvevőiről beszélget, s így vezet be a nézőt a fontosabb szereplők közötti kapcsolatok természetébe. „Sose tudtam, hogy Werle nagy-

³ Karinthy Fr.: *i. m.* 480.

kereskedőnek fia is van”⁴ – mondja a pincér a komornyiknak. Ezt a néző sem tudta – amíg a mellékszereplők meg nem mondták neki.

A Karinthy-karikatúra nemcsak kemény környezetrajzot ad, hanem az alakok emberi autonómiáját is megméri és könnyűnek találja. Mindjárt névadásával is. A Werle nagykereskedőt és gyárost karikírozó Wekerke bankár nevének nyekergő kicsinyítésével mintegy méretre vágja a figurát, kinek ereje a gátlástalanság, jelene az élősdiség és jövője a vakság. Fiának, a Gregers Werlét elrajzoló Nyafsonnak, már pusztá neve is nyafog, amint ez illik is a világgal szemben örökké elégedetlen, ideális és irreális követelményeket támasztó kétbalkezes reformerhez. Hjalmar a maga lajhár-lustaságával és tétova tohonyaságával bizvást megőrizhette eredeti nevét; Gina pedig – aki már *A vadkacsában* is *piksztojn*ak ejti a pisztolyt, *precíőz*nek a precízet és *lokalizáció*nak a lokált, s aki leveszi a lámpa ernyőjét, amikor Gregers nem látja az üdvözültség fényét a felvilágosított férj és feleség arcán – valóban Butta.

A kenguru expozíciója hangsúlyozott lassúsággal indítja a drámát. Már az ingaóra is „lassan és nyugodtan jár” s „kimerően üt.”⁵ Wekerke első nyíltszíni tette az, hogy „még kiolvas egy lapot”⁶, majd „tovább olvas”.⁷ Nyafson tört mondatait és téveteg tűnődéseit „szünet”, „hosszabb szünet”, „nagy szünet”, „teljes szünet” s végül „vakáció”⁸ követi. A szünetek, hümmögetések és félbehagyott mondatok *A vadkacsa* cselekményének lassú léptét és tág léptékét is jellemzik. Így például a következő párbeszédben is:

⁴ Ibsen, H.: *A vadkacsa. Henrik Ibsen színművei*. Ford.: Hajdú Henrik. Bp., 1966. II. 655.

⁵ Karinthy Fr.: *i. m.* 480.

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ Karinthy Fr.: *i. m.* 480–81.

Werle: Amikor megírtam, hogy rögtön gyere haza – hm –
 Gregers: De hát voltaképpen mit akarsz tőlem? Már egész
 nap várom, hogy megmondd.⁹

Hedvig és Gregers későbbi beszélgetéséből tudjuk, hogy a padláson van egy óra, amelyből különféle alakok bújnak elő, de az óra nem jár. Gregers le is vonja a következtetést, hogy odabent a vadkacsánál megállt az idő.¹⁰

A miliő részletező rajzát, az emberi autonómia csökkentett voltát és a cselekmény megcsökött jellegét Karinthy éles szemmel veszi észre és kapcsolja sorba már a karikatúra kezdetén. Ezzel egy drámatípust jellemez. A görög és a reneszánsz drámában a hősök cselekvésben megnyilatkozó autonómiája alakította a helyzetet. A késő-polgári miliődrámában a helyzetből bontakozik ki fokozatosan a cselekvés s a cselekmény, melynek csendes lebegése s lassú vonulása a figurák csekély vagy éppen hiányzó autonómiájáról vall.¹¹ Akarat és helyzet, tett és szituáció minden drámában kölcsönhatásban áll egymással, de a kölcsönhatás vezető mozzanata jellemző egy-egy korszakra, irányra, drámatípusra, drámaíróra, sőt drámára.

A környezet meghatározó erejét a biológiai determinizmus egészíti ki. Nyafson az orrát simogatja, melyben daganat van. Wekerke felvilágosítja, hogy nagyapjának is volt. Nyafson hozzáfűzi, hogy Hjalmar kis leányának is van, s hogy Hjalmar a daganattól oly szegény. A célzás közvetlenül Werle nagykereskedő, Ekdal anyja és Hedvig vaksággal fenyegető szemgyengeségére vonatkozik, de – mivel Karinthy rendszerint nem pusztán egyetlen művet parodizál, hanem egy-egy íróra, művészire irányra, stílusra, modorra, modorosságra vagy műformára jellemző tipikus jegyeket torzít el karikatúrisztikusan – a *Kísértetek* öröklött vérbaját is célba veszi, és általában is kinagyítja

⁹ Ibsen, H.: *i. m.* 668–69. Vö. 693, 725, 737.

¹⁰ *I. m.* 696.

¹¹ Vö. Almási M.: *A drámafejlődés útjai*. Bp., 1969. 23–24, 28–43, 304–11.

a naturalizmus – Ibsen kritikai realista műveiben csak színezőelemként felbukkanó s az átöröklésben tetten ért – fátumszerű determinizmusát.

Az átöröklés motívumával a dráma és a karikatúra szerzője a jelenben is végzetszerűen ható múlt erővonalait elemzi és emeli ki, s így az analitikus dráma nyomvonalán jár.

Csoda-e, ha ennyi bénító meghatározottságtól nyűgözve, a függöny is „elernyedve, magától”^{1 2} hull le a felvonás végén?

A karikatúra II. felvonása újabb expozíciót terít a színpadra. Hjalmar lakásán vagyunk, egy berendezett asztalosműhelyt látunk. Hjalmar egy kasztnit farag. „Butta, a felesége, enyvet főz kék lábosban. A lámpa füstöi: nagy bűdösség.”^{1 3} A kettős expozíció *A vadkacsában* is megtalálható; ott Hjalmar fényképész-műterme szolgáltatja azt az új helyszínt, amelyből a miliódráma másik cselekményszála kiágazik. Karinthy az ál-feltaláló környezetét s a hely légkörét naturalisztikus fojtással érzékelteti. Már Zola-paródiájában is azt olvashatjuk, hogy

„A Place de la Gloire-i ház egyik első osztályán . . . leszakadt a zsinór, úgyhogy a csatorna-repedésből az egész anyag belefolyt a csészébe és oldalt lecsurgott az olajjal együtt. Mire Gervaise hazajött, tele volt naturalizmussal az egész fülke.”^{1 4}

A bűz *A vadkacsában* mintegy az idealista reformer gyakorlatatlanságának kritikája. Gregers aszketikus szigorral és puritán önérzettel ragaszkodik ahhoz, hogy mindent maga csináljon. Egyedül fűt be a Hjalmaréknál kivett albérleti szobában, de elcsavarja a szelelőlyukat, nagy füst és bűz keletkezik, s Gregers a tüzet úgy oltja el, hogy mosdóvizét a kályhába önti, és az egész szobát mocsokkal árasztja el. Amikor később morális poshadásról és bűzről beszél, Gina szemére is lobbantja, hogy a bűzt Gregers okozta a kályhával, ami pedig Ginát

^{1 2} Karinthy Fr.: *i. m.* 481.

^{1 3} Uo.

^{1 4} Karinthy Fr.: Emil Zola: *Az olaj. Így irtok ti*, 456.

illeti, ő minden áldott nap szellőztet. A fellegjáró idealistának nincs érzéke a praktikus dolgokhoz, a földhöztapadt materialista pedig nem érti a képes beszédet – s ezt a jelképteremtő Ibsen nem nézi el neki, kivált szimbolista hajlamú utolsó korszakának első drámájában. Ibsen akkor is a kritikai realista leplező gesztusával köszörüli egymáson a polarizálódott végleteket, amikor a naturalizmusban eluralkodó motívumot használ mozzanatnyi érvénnyel; Karinthy pedig a torzképrajzoló természetes túlzásával növeszti át a motívumot naturalista környezetábrázolásba.

Hjalmar, a nagy feltaláló *A vadkacsában* több évi munka után sem döntötte még el, mit is kíván feltalálni, és felvágatlan szakfolyóirataira vág fel, *A kéknguru* II. felvonásában pedig a készülő kasztniba két szöveget ver be oldalt, egyet belülről. Munkáját, mint az Ibsen-drámában is, csak családtagjai segítségével hajlandó végezni, s már első mondatában feleségéhez folyamodik: „A csavarok kicsik, hozni kell újakat.”¹⁵ Butta a Ginára is jellemző tárgyilagossággal felel: „Hjalmar, a csavarok nem kicsik.”¹⁶ Hjalmar, aki minden véleményt komótosan megvizsgál, még vissza is fordul, mikor megkérdi: „Hogy gondolod ezt?”¹⁷ Butta azonnal kész a válaszal: „Nem a csavarok kicsik, a lyukak nagyok.”¹⁸ Ezután „Átmegy a színen, felhúzza az ablakredőnyt. Majd a kályhához lép, ebédet főz, kirakja, esznek, majd emészteni kezdenek.”¹⁹ Az evésnek *A vadkacsában* is megemelt fontossága van; Hjalmar Werle vacsorájáról csak az étlapot hozza el Hedvignek, s Gina egy szelet vajaskenyérrel is le tudja csillapítani szakítani akaró férje háborgó lelkiismeretét. A karikatúra színiutasításának serényen pattogó, rövid mondatai külön is felhívják a figyelmet a lény-

¹⁵ Karinthy Fr.: *i. m.* 481.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

ges tevékenység hiányára s a milió-technikával megfestett jelenet zsánerképbe illő állapotszerűségére.

A család nyugalalmát Nyafson érkezése bolydítja meg. Hjalmmarral folytatott beszélgetése kölcsönös revelációba torkollik; Hjalmar — mintegy mellékesen — közli, hogy most ebédeltek, „a kénguru is”,²⁰ Nyafson pedig orrát végigsimítva önmagát leleplező vallomást tesz:

„Hjalmar, beszélnem kell veled. Te csodálkozni fogsz, de egyszer meg kell tudnod. (*Feláll. Szünet.*) Hjalmar, az én lelkemen egy daganat van. (*Siket némaság.*) . . . Már régen beszélnünk kellett volna erről. A nagyapám, Hjalmar, a nagyapám. Daganat a lelken, amely felnyúlik az orrba . . . valami atavizmus . . . Az egész családukban ez a borzasztó dolog, daganat a lelken . . . (*Aluról felfelé borzong.*)”²¹

A biológiai determinizmus, mely itt egyben a végzet nyilvánulása, jelkép, sőt jelképes vezérmotívum is, a paródia naturalista rétegét pszichológiai síkjával szembeállítja, s ezáltal az ibseni valóságábrázolás kettős törekvését hosszabbítja meg. Egyben — a maga komikusan inkongruens módján — jelzi a biológiai meghatározottságnak a pszichológiai determinizmusba való patológikus átcsapását is, mely a késő-polgári drámában Ibsentől O’Neillig és T. Williamsig oly gyakori, s melynek Nyafson egy későbbi megjegyzése is hangot ad: „Tehetetlenül vergődünk az egyetlen erős embernek, az apámnak a lelki szívóssága előtt.”²² Ennek az „erős embernek” kíméletlen hatékonyságát azonban Ibsen a kritikai realista éleslátásával végső soron gátlástalan nagykereskedői és gyáros mivoltának, tehát gazdasági funkciójának és társadalmi helyzetének, szerepének tulajdonítja, s így a biológiai és pszichológiai kötöttségek reális beágyazottságát is megmutatja, és realiztikus feloldását is megadja. Ez a vonatkozás azonban Karinthy karika-

²⁰ *I. m.* 482.

²¹ Uo.

²² *I. m.* 483.

túrájának már nem tárgya; ő csak a modorosságokat veszi célba, s ezek igazolását rábízta „az esztétikusok”-ra.^{2 3}

A III. felvonásban Nyafson halkán, maga elé meredve kéngurunak szólítja Hjalmart, s mikor az nem érti, miért lenne ő kénguru, Nyafson megmagyarázza, feltárva előtte élete nagy felfedezését:

„Hjalmar, megmondom neked. Én tegnap rájöttem valamire, valamire. (*Titokzatosan.*) Tudod, Hjalmar, rájöttem, hogy mi mindnyájan kénguruk vagyunk! . . . Mikor tegnap megmutattad nekem a kéngurut, egyszerre világosság gyúlt a fejemben. És rájöttem a mi nagy, borzasztó végzetünkre. A mi lelkünk olyan, mint a kénguru lelke, amely felszökik, magasba tör: – de nem tud megállni a négy lábán.”^{2 4}

A kénguru-jelkép a vadkacsa-szimbólum komikusan konzeniális megfelelője. Szerkezete híven követi azt a modellt, amelyet a vadkacsa-jelkép felállít és a szimbolista mozgalom kivetít: olyan jelkép, mely nem elsősorban annak jele, aminek képe, bár kifejezetten és kifejezően annak képe, aminek jele. Ahogyan a vadkacsa nem egyszerűen az észak-norvégiai erdők és vizek vadmadara, s nem is pusztán az a madár, amelyet Werle megsebesített, és Hjalmar, Hedvig és Ekdal dédelget, hanem a hazugság, áltatás, öncsalás, megalkuvás, életidegenség, különösség, különtség, veszélyeztetettség, társtalanság, sebezhetőség, megsebzettség, menekülés, áldozatul esés, önfeláldozás, illúzió, szépség, tisztaság, szabadság és érték számos más, pontosan meg nem határozható képzetet is felidéző és társító érzéki megjelenése, úgy a kénguru sem csupán az ausztráliai mezők ugránczó vadja, s nem is kizárólag az az állat, amely az előző héten váratlanul beugrott Hjalmart ablakán, hanem a magasba törő, de aláhulló lélek sóvárgásának, esendőségének és esetlenségének, korlátatlan illúzióinak és korlátolt lehetőségeinek, vágyainak és végzetének különféle és külön-

^{2 3} *I. m.* 482.

^{2 4} *I. m.* 483.

böző asszociatív sorokat kifeszítő és megpendítő parodisztikus megtestesülése – és megtestesült paródiája.

Egybevethető Ibsen vadkacsája és Karinthy kénguruja kép és jelkép genetikus viszonyának szempontjából is. Már *A vadkacsa*ban is megfigyelhető, hogy a jelkép nem mindig olyan természetesen nő ki a képből, mint hajtás a töből. *A vadkacsa* III. felvonásában egy ízben Gregers Hedviggel beszélget a vadkacsáról, a padlás zárt mesevilágáról és Hedvig terveiről. Gregersnek feltűnik, hogy a padlás „Nappal egészen más, . . . mint este, holdfényben.”²⁵ Hedvig megerősíti Gregers megfigyelését: „Ó, teljesen. Reggel egészen más, mint délután; s esőben is más, mint napsütésben.”²⁶ Az a jelentőségteljes nyomaték, amely az efféle megnyilatkozásokat kíséri, csiklandozhatta Karinthy komikai érzékenységét, mert *A kénguruban*, mely hangsúlyozottan „Norvég dráma öt felvonásban”,²⁷ miután Nyafson kijelenti, hogy még mindig esik, Wekerke félig felül, rámered, és szünet után így szól: „Még mindig. Az éjjel is esett, az erdők egészen nedvesek lettek.”²⁸ – Gregers és Hedvig tovább társalog a vadkacsáról, Hedvig magányosnak és furcsának mondja, s Gregers a lány megfigyelését azzal erősíti meg, hogy a vadkacsa „odalent volt a tenger mélységében.”²⁹ Hedvig elmosolyodik a kifejezésen, különösnek találja, hogy Gregers a tengerfenék helyett a tenger mélységéről beszél. Itt úgy tűnik, a jelképet a kép helyreigazítja. Gregers további faggatózására azonban Hedvig elárulja, miért is mosolygott voltaképpen: „Mert amikor egyszerre – hirtelen – a *benti* dolgokra gondolok, úgy tetszik, mintha ez a hely mindenestül a 'tenger mélysége' volna.”³⁰ Ezúttal mintha a kép – a vadkacsa padlásvilága – tűnne át jelképbe. Hedvig

²⁵ Ibsen, H.: *i. m.* 695.

²⁶ *I. m.* 696.

²⁷ Karinthy Fr.: *i. m.* 480.

²⁸ Uo.

²⁹ Ibsen, H.: *i. m.* 698.

³⁰ Uo.

intuitív illúziója azonban csak egy pillanatig tart, a lány tüstént hozzáteszi, hogy amit mondott, „igazán nagy csacsiság”.³¹ Ezzel szemében a jelkép visszavált a képbe. Gregers azonban más véleményen van, s a lánnyal folytatott párbeszéde szakadatlan oszcillálás a jelkép és a kép között.

Gregers: Nem, egyáltalán nem az.

Hedvig: Dehogynem, hisz ez mégiscsak padlás.

Gregers *ráméred*: Annyira bizonyos benne?

Hedvig *elcsodálkozik*: Hogy padlás-e?

Gregers: Nos, egész határozottan tudja?

Hedvig *hallgat, s álmélkodva néz rá*.³²

Mivel itt a képre és a jelképre egyaránt nagy nyomaték esik, s a kettő közötti cikázás a két sík polarizált voltát fokozottan tudatosítja, kép és jelkép különbsége és távolsága annak ellenére is megmarad a néző tudatában, hogy Gregers és Ibsen egyaránt a köznapi valóság nem hétköznapi titokzatosságára, jelképes jelentésére és jelentőségére kívánja felhívni a figyelmét. E távolság érződik akkor is, amikor Ibsen egy valóságos szükségletet egy jelképes cselekvéssel kíván kielégíteni, vagyis amikor Gregers Werle a hamis illúzió megszüntetésének ideális követelését a vadkacsa fizikai megsemmisítésére is kiterjeszti. Hedvig először elfogadja Gregers javaslatát, de később furcsának tartja a gondolatot: „reggel, ahogy fölébredtem, s tegnapi beszélgetésünk eszembe jutott, roppant furcsának éreztem az egészet. . . . Este, az első pillanatban gyönyörűnek tetszett; de aztán aludtam rá, s akkor már nem láttam benne semmi különöset.”³³ Kép és jelkép távolságát méri ki Gina értetlensége is, mely Gregers jelképeit mindig pusztán képeknek tekinti. Gina éppúgy nem érti, miért *fanatizálnak* körülötte mindig a vadkacsáról, mint ahogy Butta sem fogja fel, miért hasonul Hjalmar egyre inkább a kénguruhoz.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ *I. m.* 735.

Mindez nem jelenti azt, hogy az ibseni vadkacsa nem jelentős és jellegzetes jelkép, hanem csak azt mutatja, hogy még egy ilyen sugallatos szimbólumban is feszültség támadhat jelkép és kép között, s azt bizonyítja, hogy nem akármilyen kép alkalmas arra, hogy jelképpé minősüljön át. Csak az olyan kép lehet a szimbolista mozgalom világképének keretében jelkép, amely képes arra, hogy ne elsősorban annak legyen jele, aminek képe, hanem annak legyen képe, aminek jele. A szimbólum kép és jelkép érzéki és hangulati összefüggését korántsem szakítja meg teljesen. A kép és jelkép közötti feszültség megnövelése viszont, a képnek más képpel való helyettesítése a néző, az olvasó lírai azonosulását komikai kívülmaradássá változtatja. Ez történik – Ibsen szándéka szerint – *A vadkacsában*, amikor Gina a leglaposabban köznapi értelemben fogja fel Gregers legmagasabban szárnyaló jelképeit, s így Ibsen Gina prózai földhöztapadtságát és Gregers valóságtól elrugaszkodott fel-lengzősségét egyszerre tudja ironizálni. De ez megy végbe – Ibsen szándéka ellenére – akkor is, amikor Gregers mindenáron be akarja bizonyítani Hedvignek, hogy a padlás nem padlás, hanem a tenger mélysége. És ez következik be – a karikatúrista tudatos céljának megfelelően – amikor Karinthy a vadkacsát kénguruval helyettesíti. A jelkép költőisége nem tűri az elemző távolságtartást. Éppen ennek hiánya sorolja be Ibsen vadkacsáját a romantika és a szimbolizmus röptető fészken költött nagy szimbolikus madaraknak, Coleridge, Baudelaire és Melville albatroszának, Poe hollójának, Ady és Csehov sirályának, Maeterlinck kék madarának hosszan vonuló, jelképes rajába.

Maeterlinck kék madara és Csehov sirálya a maga égi lebegésével és magas szárnyalásával természetes ívben repíti fel a művész vagy a drámai hős vágyait. Baudelaire albatrosza ugyanilyen szabadon száll, ha az életidegen szépség szimbólumaként a magasba tör, s csak akkor botlik meg roppant szárnyában, ha otromba matrózok közt, a hajó fedélzetén lépked. Ibsen vadkacsája azonban csak annyiban emelkedett

jelkép, amennyiben Hedvig világból kilépő tisztaságát és tragikus önfeláldozását fejezi ki. (Ezt Karinthy nem ironizálja.) Amennyiben azonban Hjalmar és az öreg Ekdal alacsonyán szántó pályáját vagy posványba menekülő, iszapba bűvő magatartását is hordozza, annyiban már lentebb szálló szimbólum: Ibsen kispolgár-kritikáját is megtestesítő kispolgári jelkép. Ezt a tulajdonságát karikírozza szellemesen Karinthy, amikor a vadkacsát kénguruvá változtatja, melynek lelke a magasba tör ugyan, de nem tud megállni a négy lábán. Mihelyt a léleknek négy lába nő, éppúgy lehetetlen vele a költői együttérzés, mint ama patológikus lélekkel, melyen végzetes daganat támad. Konkrétan és elvontan a képzavarig közvetlen összekapcsolása és ünnepélyesen nehézkes összekovácsolása óhatatlanul komikus benyomást kelt, melyet tovább növel az a tény, hogy Karinthy a hatást az ibseni túlmotiváltság szellemében még meg is duplázza: a kénguru fel-felugráló, de mindig visszahuppanó lelkének végzetét a léleken tenyésző fatális daganat determinálja. A daganat ellen meghirdetett harc Ibsen Brandtól Gregers Werléig sorjázó, s végül is tragikomikus jelleget öltő reformer-hőseinek elvont és gyakran jelképes programját karikírozza: „Nyafson: Nekünk egy borzasztó nyomás, egy fenyegető felhő ellen kell küzdenünk, Hjalmar. Minden erőnket meg kell feszítenünk, hogy legyőzzük a daganatot . . .”³⁴

Karinthynak az ibseni szimbólum természetére és szerkezetére vonatkozó megfigyelése teljesen egybevág a fiatal Lukács György megállapításával. *A modern dráma fejlődésének története* című könyvében Lukács így ír:

„Ezek a szimbólumok azért kellenek Ibsennek, mert ezek emelik fel a magában véve csak egyéni esetet tárgyaló cselekményt a téma általános magaslátára. . . . az ibseni dráma végtelenül bonyolult szerkezete mellett rendkívül nehéz megőrizni a szimbolikus tárgy vagy személy kétoldalúságát. Azt ti., hogy minden pillanatban egyszerre organikusan,

³⁴ Karinthy Fr.: *i. m.* 483.

még gondolatban is elválaszthatatlanul élet és szimbólum legyen, hogy ez a két tulajdonsága sohase váljék el egymástól. Mert egészen világos, hogy amely pillanatban elválík, allegória lesz a szimbólumból . . .”³⁵

Bár a problémát – amint Lukács is megjegyzi – Ibsennek *A vadkacsában* sikerült leginkább megoldania, kép és jelkép itt sem esik teljesen egybe, s e lappangó inkongruenciát fokozza fel, szemléli kívülről, és közelíti szorosán Karinthy a humoros allegóriához, sőt a paradoxonhoz *A kénguruban*.

Ennek eszköze az ismétlődő, szimbolikus vezérmotívum karikírozása a paródiában. Ahogyan a vadkacsa-motívum át-meg átszövi az Ibsen-drámát, és biztosítja jelképes egységét, úgy a kénguru-motívum is szakadatlanul visszatér a Karinthy-karikatúrában, és megteremti parodisztikus egyneműségét. A parodisztikus párhuzam alapja a vadkacsa-szimbólum növekedése és fokozódása. A jelkép ugyanis nemcsak mind több tulajdonságot és összefüggést von hatókörébe, hanem egyre szuverénebb kizárólagossággal uralja is azokat a jelenségeket, jellemeket és vonatkozásokat, amelyekre kiterjed. Gregers például *A vadkacsa* III. felvonásában még csak annyit jegyez meg tapogatódzó minősítéssel Hjalmarról, hogy szinte úgy érzi, benne is „van valami” a vadkacsából.³⁶ A IV. felvonásban már teljes bizonyossággal állapítja meg: „Sok van benned a vadkacsából, Hjalmar.”³⁷ Később pedig, miután Gregers rábeszélte Hedviget, hogy áldozza fel a vadkacsát Hjalmar kedvéért, és az V. felvonásban Hedvig a vadkacsa helyett önmagát lövi szíven, akkor a vadkacsával való jelképes azonosulás már egészen bensőséges.

Ezt a folyamatot vezeti tovább ironikus mederben Karinthy. Először csak paródiája címében tűzi a karikatúra

³⁵ Lukács Gy.: *A modern dráma fejlődésének története*. Bp., 1911. I. 475–76. A szöveg helyesírását modernizáltam.

³⁶ Ibsen, H.: *i. m.* 703.

³⁷ *I. m.* 718.

homlokára a jelképet, majd Hjalmar mondja el Nyafsonnak, hogy egy kengurut tart a kamrájában. A karikatúra III. felvonásában a jelképes vezérmotívum már paradoxonná változik, amikor Nyafson kengurunak aposztrofálja Hjalmart, és magyarázatképpen közli vele, hogy „mi mindnyájan kenguruk vagyunk!”³⁸ Nyafson számára ez az igazság csak látszólagos képtelenség, melyet felfedezése hitelesít; Hjalmar számára pedig a megállapítás valóságos képtelenség, melyet Nyafson bizonykodása valószínűsít.

Hogy mily mértékig, azt az elkövetkezendő események hivatottak megmutatni. A III. felvonás végén Nyafson „halkan, de erősen”³⁹ inti Hjalmart, hogy vigyázzon a kengurura. A IV. felvonásban Hjalmar „különös orrhangon”⁴⁰ kérdi Buttát, nem volt-e ott Hjalmar, s miután Buttától megtudja, hogy Hjalmar ott volt, s megnézte a kengurut, Hjalmar „lefelé mozgatja a kezét”, majd „előregörbített lábakkal felemelkedik.”⁴¹ Minthogy a köznapi valóságban jelképes igazság lapfang, a miliő – már Ibsennél s még inkább Karinthynál – különössé válik. Az V. felvonásban Hjalmar – a Ginát elhagyni akaró, de nem tudó Ibsen-figura pozicionális karikatúrájaként – „az ajtónál áll, jobbkarja és ballába kívül van, az orra is. Így beszél befelé egészen a felvonás végéig.”⁴² Mikor Butta kérdi, mit áll az ajtóban, Nyafson azt válaszolja, csak a lábát gyakorolja, és kifelé rúg. Később Wekerke látogatóba érkezik, s ekkor Hjalmar is „lassan, észrevétlenül belép és helyet foglal egy széken, előrebukott fejjel, eleresztett tagokkal.”⁴³ Butta, kinek fogalma sincs arról, milyen jelképes folyamatok mennek végbe körülötte, bejelenti, hogy a kenguru megdöglött. A közlést követő nagy csend után Hjalmar egyszerre „hosszan

³⁸ Karinthy Fr.: *i. m.* 483.

³⁹ *I. m.* 484.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ *I. m.* 485.

feláll, orra megnyúlik, ajka leliffen. Két kezét előrenyújtja.⁴⁴ Ugrik. . . . nyelve kilóg, szemei becsukódnak, arcvonásain valami rémes, tehénszerű szelídség ömlik el. Az asztal tetejére ugrik, onnan a plafonra.”⁴⁵ Butta attól tart, hogy Hjalmar megbolondult, Wekerke furcsálkodik, Hjalmar pedig „óriási ugrásokban keresztülrohan a szobán és nyeríteni kezd.”⁴⁶

Semmi kétség: a jelképes azonosulás parodisztikusan paradox végpontján s az ibseni szimbolikus vezérmotívum önállóságának pontos karikatúrájaként, Hjalmar kékgyuruvá vált. Wekerke Nyafsont vádolja, Nyafson a másik jelképes vezérmotívumot, a lelken nőtt daganatot okolja, Karinthy pedig a patológikus determinizmus és a menekülő szimbolizmus parodisztikus összekapcsolásával zárja a paradoxonig feszített karikatúráját.

A vadkacsa szimbólumának karikatúrisztikus paradoxonná változtatása *A kékgyuruban* szimbólum és paradoxon poláris összefüggésére figyelmeztet.

A paradoxon mint látszólagos képtelenség vagy valószínűsített abszurditás szintén két síkra osztja a valóságot, mint a szimbólum; a jelenséget szembeállítja a lényeggel, akár a szimbólum; s a lényeg szemszögéből értékelt jelenségvilágot puszta látszattá devalválja, miként a szimbólum. Minthogy – amint láttuk – a jelkép nem elsősorban annak jele, aminek képe, bár annak képe, aminek jele, a szimbólum szerkezetében eleve benne rejlik egy paradox mozzanat. Ezt a meghatározás paradoxona természetesen nem teremti, csak kifejezi, a karikatúra komikai távolságtartása pedig felerősíti és felszínre hozza.⁴⁷ Ibsen, Hofmannsthal, Maeterlinck és Yeats szimbo-

⁴⁴Karinthy koronként a filmburleszk technikájára emlékeztető motívumokat is felhasznál irodalmi karikatúráiban.

⁴⁵Uo.

⁴⁶Uo.

⁴⁷A szimbólum és a paradoxon belső szerkezetének párhuzama nemcsak azt magyarázza meg, miért vonzódtak nemritkán a szimbo-

lisztikus, illetve szimbolista, és Shaw, Wilde s Karinthy paradox drámája egy töről ágazik kétfelé.

Az összefüggés poláris volta abban mutatkozik meg, hogy míg a szimbolista drámamozgalom jelképei a pusztán valódinál és felszínesnél igazibbnak és igazabbnak tekintett lényegszférát hajlamosak mitizálni, vagy legalábbis a költői sejtések és sejtetések talányosan sokértelmű, nemritkán tragikus tartományává változtatni, addig a shaw-i intellektuális dráma vagy a Karinthy-féle dráma-karikatúra paradoxonai látszat és lényeg szatirikus kontrasztját nyújtják, s rendszerint demitizáló jellegűek. A vadkacsa-jelkép és a kenguru-paradoxon drámai szerepének különbsége is innen ered: a szimbólum a jelenséget jelenéssé varázsolja, a paradoxon karikatúrát rajzol róla.

listák is a belülről átélt paradoxonhoz (Maeterlinck: *Aglavaine és Sélysette*), hanem azt is megvilágítja, miért egészülhetett ki művészi világképének megrázkódtatása idején, a Nietzsche-hatás és az első világháborús válság korszakában Shaw paradox szemlélete is szimbolikus látásmóddal (*Az orvos dilemmája, Megtört szívek háza*). – A paradoxon lírai szerepére vö.: Egri P., *A költészet valósága*. Bp., 1975. 141, 162, 164, 168, 203, 340.

NOVELLATÍPUSOK
A MAI MAGYAR IRODALOMBAN

1.

A novella helyzete a mai irodalomban rendkívül paradox. Az írók – többféle okból is – szívesen írnak, a folyóiratok szívesen közölnek, az olvasók szívesen olvasnak novellát, ugyanakkor a novella nem tartozik az igazán megbecsült műfajok közé. Nemigen készült sem novellatörténet, sem részletezőbb modern novellaelmélet, de mindez csak következmény, annak a felfogásnak a következménye, amely a regényben, s főként a nagyregényben látja az egyetlen magasrendű prózai műformát. Lukács György nyíltan leértékeli a novellát a regényhez képest, amely, mint mondja, egyedül hozhat létre totalitást, s amely objektív a novella szubjektivitásához képest.¹ A magyar irodalomban azonban a regény – hogy egy közkeletű vélemény kanonizált megfogalmazását idézzük – „egészen a legutóbbi időkig másodlagos szerepet játszott”,² vagyis a nagyregény által betöltendő hely lényegében üresen maradt. Akadt olyan nézet, mely szerint a regény funkcióját a magyar irodalom folyamatában – kénytelenségből – a nem fiktív epikai művek töltötték be.³ Másfelől a hatvanas évek során, melyet a szakmai közvélemény jó része a magyar epika kivételesen sikeres korszakának minősít,⁴ olyan nézetek terjed-

¹ Lukács György: *A regény elmélete*. Az *Ifjúkori művei* c. kötetben. Bp. 1975. 511.

² *Eztétikai kislexikon*. Bp. 1969. 296.

³ Sükösd Mihály: *Küzdelem az epikával* Bp. 1967.

⁴ L. pl. *Történelmi jelenidő*. Kerekasztal-beszélgetés a felszabadulás utáni magyar irodalomról. A beszélgetést vezette Béládi Miklós. V. rész. 1957–1968. Látóhatár, 1979. okt. 217.

tek el, hogy a kor valóságát immár a szélesebb ívű, nagy terjedelmű regény helyett a kisregény is képes a maga teljességében visszaadni.

Eközben a novelláról szinte alig esett szó. Csak a legutóbbi évek publikációi, a Szalai Anna válogatta *19. századi magyar elbeszélők* (1976), az Illés Endre válogatta *20. századi elbeszélők* (1977) s a Domokos Mátyás válogatta *101 elbeszélés* (1979) tették nyilvánvalóvá, hogy a novella a magyar irodalomnak nemcsak egyik legfolyamatosabban virágzó, s egyik leggazdagabb, hanem egyúttal egyik legértékesebb műfaja is. Illés Endre három ezeroldalas kötetből összeálló – a tudott értékeket felragyogtató s a feledett értékeket mentő – antológiája utószavában nyíltan ki is mondja – bizonyosan sokak által osztott – véleményét: „Válogatásommal bizonyításra törekedtem: újabbkori irodalmunkban a líra mellett a novella mondta ki létünkről a legfontosabb és legforróbb szavakat.”⁵ Illés Endrének alighanem igaza van, ha a teljesítmény felől közelítjük meg a kérdést: olyan egymástól különböző alkatú nagy magyar írók, mint Krúdy, Móricz vagy Kosztolányi, nem a regény, hanem a novella műfajában alkották meg legtökéletesebb, legmesszebb hangzó írásait. Nyilvánvaló azonban, hogy bár a regény s a novella egyaránt prózai elbeszélő műfaj és a kettő sokban rokonítható egymással, a novella egészen más funkciót tölt be az irodalomban, mint a regény.

2.

Lukács György idézett véleménye – melyet egyébként későbbi írásaiban, így a *Történelmi regény és történelmi drámában* vagy a *Gottfried Kellerben* is megismételt – kétségkívül a német esztétika hagyományain alapszik; az irodalom-

⁵*Magyar elbeszélők* 20. század III. 1050. Hasonlóan nyilatkozik Nagy Péter *A magyar novella útja* c. előadásában. L. Napjaink, 1979. 7.

elmélet ugyanis már Friedrich Schlegeltől kezdve (1801) egyöntetűen elfogadta azt a megállapítást, hogy a valódi novellát nem a világnak csakis egy fragmentumát visszaadó történet, hanem az elbeszélői szubjektivitás teszi érdekessé.⁶ Lukács meggyőzően magyarázza, hogy miért válik ez a forma, paradox módon, valamennyi közül a legtisztábban artisztikussá:

„Az író az élet valamely darabját egy azt kiemelő, hangsúlyozó és az élet egészétől elkülönülő környezetbe helyezi át; a kiválasztás és lehatárolás magában a műben magán viseli a szubjektum akaratából és tudásából lelkezett eredetének pecsétjét: többé-kevésbé lírai természetű.”⁷

A mi szempontunkból a lényeges az, hogy a novella, ha totalitást nem is hozhat létre, sokkal kiérleltebb, összefogottabb, művészibb formát alakított ki magának, mint a regény, olyan állandó szerkezetet, mely évszázadokon át többé-kevésbé változatlan maradt. Ezért is történt annyi kísérlet – különösen a 19. század és a 20. század elején – a novella alapstruktúrájának meghatározására, hiszen valamennyi kutató – s alkotó – előtt világos volt, hogy a novella minden eleme egy csúcspont felé törekszik, melynek elérése azután visszamenőleg új megvilágításba helyezi az eseményeket. Goethe „hallatlan eseménynek”, „a szereplő élete döntő pillanatának”, Tieck „fordulópontnak”, több későbbi kutató „pointe-nak” nevezi azt a gyűjtőpontot vagy tengelyt, melynek segítségével az egész novella új dimenzióba emelkedik, a legtöbbet emlegetett Heyse sólyom-elmélete szerint pedig egyetlen szimbólumba sűrűsödik a jó novella minden lényegi eleme.⁸ Ezekkel a monocentrikus modellekkel szemben már a korai Sklovszkijnál megjelenik – s az orosz formalizmust újra fölfedező kutatóknál ismét fel-felbukkan – a paralelikus modell

⁶ A múlt századi elméleteket kitűnően foglalja össze A. Fonyi: *Nouvelle et subjectivité. Un chapitre de l'histoire de la théorie de la nouvelle*. Revue de Littérature Comparée, 1976. 4.

⁷ Lukács György i. m. 510–511.

⁸ L. A. Fonyi i. m.

elmélete,⁹ melyet egy mai kutató binárisnak nevez, s melynek az a lényege, hogy a novella rejtett felütésére később rímként ráfelel a megoldás.

De akár monocentrikus, akár bináris, akár rendkívüli eseményeket beszél el (mint például Poe-nál), akár banálisan jelentékteleneket (mint Csehovnál), a novella – eltérően a proteuszi regénytől – olyan zárt, célra irányított struktúrát alakított ki magának, melynek tökéletes művészsége arra készítette például Allan Edgar Poe-t, hogy a prózai műfajok közül esztétikailag a legmagasabbra értékelje.¹⁰

Az eddig említett nézetek többnyire egy ideális novella leírását kísérelték meg, s egyúttal a novellának a műfajok közt elfoglalt helyét próbálták kijelölni. De ha el is fogadjuk azt a szemléletet, mely szerint az orális irodalomból, az anekdotából kifejlődött novellának egyfajta alapstruktúrája nemigen változott, akkor is fel kell tételeznünk, hogy a történeti fejlődés során a novella műfaja is fejlődött, vagy legalábbis módosult. A kezdetet bizonyosan a történet vonzerejére, fordulatosságára, csattanós befejezésére építő anekdotikus novella jelenti, mely kétségtől folyamatosan tovább él, s még ma is a műfaj fontos típusát képviseli. Innen kiindulva aztán egész sor novellatípust különböztethetünk meg aszerint, hogy az anekdota fontossága milyen mértékben csökken a novella belső szerkezetében a többi elemhez képest; a végpontot itt nyilvánvalóan az a fajta leírás-novella jelenti, melyet oly szívesen művelnek a prózában új utakat kereső mai íróink, mint például Mészöly Miklós vagy Nádas Péter (aki még elbeszéléskötetének is a *Leírás* címet adta), de amely, mint B. M. Eichenbaum 1927-ben írta,¹¹ már a 19. századi orosz irodalomnak is jellegzetes műfaja volt. (Gondoljunk csak Turgenev kötetére, az *Egy vadász fel-*

⁹ V. Sklovskij: *O tyeorii prozū*. Moszkva. 1929. 68–72.

¹⁰ A. E. Poe: *The complete works*. 10. 304–306.

¹¹ B. M. Eichenbaum: *Sur la théorie de la prose*. (In *Théorie de la littérature*. Paris. 1966. 197–212.)

jegyzéseire.) Nem a történet, hanem az atmoszféra a lényeg Turgenevénél s a mai leíró novellában is, s ez a megállapítás máris átvezet bennünket a másik szemponthoz, amelynek nyomán a novella különböző típusait megkülönböztethetjük. Mert ha nem az elmondott történet a leglényegesebb elem, akkor bizonyosan a nézőpont fontossága, a tónus vagy az előadásmód milyensége, a nyelvi szint fontossága, a szerkesztésnek a megszokottól való jelentős eltérése, egyszerűen a hagyományostól elütő rendező elv kiválasztása alapján különböztethetünk meg novellatípusokat.

Van ezen kívül még egy harmadik szempont, mely talán külsődlegesnek és esetlegesnek látszik, mégsem teljesen elhanyagolható: a novella hosszúsága. Poe említett tanulmányában épp a novella viszonylagos rövidegében, s ami ebből következik: egyszerre végigolvashatóságában látta e műfajnak a regénnyel szembeni előnyét, s még a hosszúság mértékét is megszabta két órai hangos felolvasásban.^{1 2} Ezt a hosszúságot ma már inkább a kisregény terjedelmének gondolnánk, de kétségtelen, hogy ha a teleologikus szerkesztésű, egyszálú és egynemű elbeszélést nevezzük novellának, akkor alighanem még e műfaj szélső esetének vehetjük például Kertész Ákos közel százlapos *Aki mer, az nyer* (1978) című írását, míg a másik póluson a szerkezetnek szinte csak pusztán a vázát felmutató „egypercesek” helyezkednek el.

3.

Nem könnyű feladat a mai magyar novellisztika körülhatárolása és áttekintése, mert ha csak az utóbbi hat-nyolc év termését – novellásköteteket, folyóiratkiadványokat, antológiákat – vesszük számba, s abból is kizárólag azokat az írásokat, melyek akár művészi értéküknél, akár formai érdekes-

^{1 2} A. E. Poe i. m.

ségüknél, akár tárgyuknál, akár visszhangjuknál fogva kiemelkednek a megjelentek közül, akkor is legalább harmincöt novellista munkáit kell számbavennünk. Még úgy is, ha a novella fogalmát a fent vázoltak szerint értelmezzük, vagyis jóval szűkebben, mint a *101 elbeszélés* vagy a *Körkép* szerkesztői, akik naplórészleteket, visszaemlékezéseket, laza szövési jegyzeteket, olykor regényrészleteket is kötetükbe iktatnak.

Az így létrejött sokszínű, minden tekintetben rendkívül változatos korpuszba feltétlenül besorolandó még néhány határon túli magyar író novellisztikája is: a teljesség igénye nélkül említjük itt meg a kolozsvári Panek Zoltánt, a pozsonyi Kovács Magdát, s a jugoszláviai magyar írókat reprezentáló *Különös ajándék* című antológiát (1975), melynek legjobb darabjai Gobby Fehér Gyula, Brasnyó István és Gion Nándor tollából születtek.

A körülhatárolásnál is nehezebb azonban az áttekintés szempontjainak kijelölése. Az imént megadott kritériumok – az alaptörténet fontossága, a rendező elv milyensége, a szöveg hosszúsága – közül ugyanis egyszerre mindhárom nem lehet meghatározó, legföljebb kettő, vagy még gyakrabban a három közül csak az egyik. A rendelkezésre álló anyag tipizálása ezek szerint nem mindig egy és ugyanazon szempont szerint történik, de teljesen egységes alapú típusok kialakítására jelenleg nemigen látunk lehetőséget. Másfelől – mint minden tipizálás esetén – a konkrét művek, vagyis a novellák, sohasem illeszthetők be teljesen az így kialakított sémákba; mindig akadnak köztük olyanok, melyek ide is, oda is sorolhatók.

Az elméleti megalapozás azonban, mindeme nehézségek ellenére is, alapvető jelentőségű, nélküle ugyanis nemigen képzelhető el sem a mai magyar novellisztika valamiféle értékrendjének a kialakítása, sem pedig eme novellisztikának az irodalmi folyamatba történő megfelelő beillesztése. S nem képzelhető el a típusok mögött meghúzódó s a művekből kiolvasandó világkép kellő feltárása sem, mert hiszen a műforma megválasztása végül is valamiképpen mindig a világlátás függvénye.

4.

(Az *informatív novella*) Számon kérhető-e vajon a magyar novellisztikától mai életünk fontosabb jelenségeinek minél teljesebb számbavétele? Ez a gyakorta hangoztatott igény a regény esetében is erősen vitatható, még inkább vitatható tehát a novella vizsgálatakor, hiszen ezt a műfajt sem terjedelme, sem építkezése nem teszi alkalmassá az effajta feladatok betöltésére. A novella valódi ereje másban van: rátapint egy-egy neuralgikus pontra, felvillantja a kor legjellegzetesebb típusait, visszaadja sajátos atmoszféráját.

Mindamellet nem csekély azoknak az íróknak a száma, akik mégis megpróbálkoznak a jelen, a közelmúlt vagy a fél-múlt feltűnően fontos eseményeinek novellába foglalásával. Hasonló jelenséget a modern regényben is megfigyelhetünk; Sükösd Mihály értekezik részletesen arról, hogy a kiutat kereső 20. századi regény egyik jellegzetes kísérlete: minél több információs anyagnak az irodalmi szövegbe foglalása.¹³ Ekképpen, akár a regénynél, a novellánál is a tárgy, az előadott anyag válik a legfontosabbá, az előadás módja csak az olvasó érdeklődésének fenntartására szolgál. Az ilyen jellegű, informatív típusú novellákat két nagyobb csoportra oszthatjuk, *anekdotikus-informatív* és *naturalisztikus* típusúakra: az előbbieket, a műfaj ősi hangütését megőrizve, többnyire rendkívül látványos, de tulajdonképpen kevés fontos eseményt adnak elő (szoros rokonságot mutatva így az újságírás bizonyos szenzációhajszoló változataival), míg az utóbbiak viszont inkább a hétköznapi világának apró részleteit ábrázolják, szinte szociológiába illő becsvágyal.

(Az *anekdotikus-informatív típus*) A bemutatott események időrendjét követve, az ebbe a típusba sorolható novellák közül legelőbb is a második világháborús évek érdekes epizódjait ki-

¹³ Sükösd Mihály: *Változatok a regényre*. Bp. 1971. 44–76.

nagyító Karinthy Ferenc és Boldizsár Iván-írásokat kell megemlítenünk: Karinthy vissza-visszatér a délvidéki vérengzésnek önmagában is nagyfeszültségű történetéhez, vagy Budapest ostromának eseményeihez (*Régi nyár; Aranyidő*), Boldizsár pedig legszívesebben az alig létezett magyar ellenállás hősi epizódjait (*A gyöngyháznyelű pisztoly*), vagy ugyancsak az ostrom mozzanatait írja le (*Iván*). Az anyag megformálásának, vagy Todorov szerencsés kifejezésével, a víziónak¹⁴ az eszköze mindkettőjüknél a hagyományos anekdotikus novellaforma, de minthogy ennek kikerülhetetlen alkotóeleme a tónus bizonyos kedélyessége, vagy legalábbis megnyugtató volta, az említett novellák atmoszférája eléggé felemás.

Még nagyobb feltűnést keltettek ugyanennek a két írónak az ún. személyi kultusz éveit felidéző írásai (*Papageno és Monostatos; Baráti beszélgetés*), melyek a novellák főszereplőit az ország vezetőjével szembesítik. A két novella hitelét ezúttal is a módszer ellentmondásai gyöngítik; az anekdotikus novella-modell ugyanis arra készíti az írókat, hogy a hatalom birtokosát s a főszereplőket népmesei hősként állítsák szembe egymással, más szóval: a tónus azt sugallja, hogy – akár a népmesékben a legkisebb fiú – a novella hőse is diadalmas-kodik előbb-utóbb a gonosz király felett.¹⁵

Itt kell említenünk, bár a hangütés sajátossága folytán egy másik típusba is besorolhatnánk, Moldova György satirikus elbeszéléseit. A hangsúly ugyanis ezekben is a közölt tényekre esik; Moldova az ötvenes évek szokatlan, sőt olykor szinte hihetetlen mozzanatait igyekszik elfogadhatóvá tenni a szituáció képtelen túlzásaival. Írásai az anekdotikus előadásmód egy másik, városi – sőt, külvárosi – változatát képviselik, hiszen novellamotívumai mindig a városi folklór motívumaival roko-

¹⁴ Tzvetan Todorov: *Poétique*. Paris. 1973. 56–67.

¹⁵ Amikor következményeivel jellemzi a korszakot, Boldizsár sokkal értékesebbet alkot; igaz, típust is vált, eljut a realista novellához, mint például az *Egy nap anatómiája* c. írásában.

nok.¹⁶ Az eredmény nála is felemás, mert hiszen az előadás-mód poénokra kihegyezett humora többnyire gyöngíti a hatásosnak szánt információkat.

Az alapprobléma tehát az anyag és formálás viszonya, az a kapcsolat, mely Mark Schorer kitűnő tanulmánya¹⁷ szerint a művek minőségét meghatározza. Az írói technika, mondja az amerikai kritikus, technikán mindazokat az írói eljárásokat értve, amelyeket az imént a rendező elv kategóriájába soroltunk, több, mint megvalósítás: felfedezés, az anyagban rejlő lehetőségek kibontása. Innét nézve válik érthetővé az imént idézett novellák furcsa kettőssége, s az a fajta perchez kötöttsége, amely még olykor egyes első vonalbeli, „technikás” novellistáknál is megfigyelhető. Ha anyag és technika elválik egymástól, akkor az információ újdonságának elmúltával egyszerűen elvész a novella minden érdekessége is.

(*A naturalisztikus novella*) A tényanyag, de egészen más-fajta tényanyag a legfőbb vonzereje Galgóczi Erzsébet, Galambos Lajos, Vészi Endre, Jókai Anna és jó néhány, a hatvanas évek végén vagy a hetvenes évek elején indult elbeszélő írásainak is. Felfogásuk és alapvető módszerük nyomán az említett írók novelláinak jó részét naturalisztikusnak nevezhetjük. Indokolja ezt tárgyválasztásuk, indokolja az elbeszélő és leíró szakaszok egyaránt részletező jellege, s legfőképpen a novellákból kiolvasható világfelfogás determinista volta. Erős szociológiai töltése van ezeknek az írásoknak: Galambos és Galgóczi a falusi élet roppant átalakulását; Vészi elsősorban a városi élet mindennapjait; Jókai Anna a társadalmi átrétegező-

¹⁶A motívum kifejezést itt abban az értelemben használom, ahogyan V. Propp (*Morfologija szkazki*. Leningrad. 1969.), az ő nyomában B. Tomasevszkij (*Tyeorija lityeraturü*. Leningrad. 1925), majd a strukturalista irányzatok képviselői, pl. R. Barthes (*Introduction à l'analyse structurale des récits*. Communication 8. 1966), vagyis az elbeszélés legkisebb önálló, korrelációra alkalmas elemét jelölöm vele.

¹⁷Mark Schorer: *Technique as Discovery*. Magyarul a *Regény és tapasztalat* c. antológiában. Bp. 1978.

dés következményeit; Csörsz István, Módos Péter, Marosi Gyula, Munkácsi Miklós, Csaplár Vilmos — de említhetnénk még jó néhány hasonló korú novellistát — a felnőtt életrendbe beilleszkedni nem képes vagy nem is akaró, kallódó fiatalokat jeleníti meg. Egészítsük ki a névsort két nemrég feltűnt, erős tehetségű novellistával, akik érdekes módon nem a megelőző nemzedék túlzott önéletrajziségához, hanem inkább a hatvanas éveket uraló nemzedékhez kapcsolódnak: a városi élet jellegzetes tereit — albérlő, függőfolyosó, játszótér — megíró Tárnok Zoltánnal és a családi struktúrák bomlását követő Bán Zsuzsával.

A naturalisztikus novella, mely mennyiségileg bizonyosan az újabb magyar novellisztika legerősebb áramlata, hol nyíltabban, hol rejtve, de majd mindig az olvasó felháborodására épít: vidéki kiskirályok, a közérdekkel mit sem törődő vezetők, túrhetetlen, embertorzító lakáshelyzet, a társadalomnak a fiatalok számára kiábrándító megnyilvánulásai — lényegében ez a novellák folyton visszatérő tárgya, s jellegzetesek a folyton visszatérő motívumok is: pőre indulatok, evés, ivás, szeretkezés, pofonok, depresszió, vagyis a mindennapi életnek az az oldala, amely a nagy morális rendszerekben, így például Spinozánál, a három szint közül a legalsónak felel meg. Vizsgáljuk meg például a felsoroltak közül talán legnagyobb tehetségű Galgóczi Erzsébet egyik újabb novelláját, 1978-as *Közel a kés* c. kötetének címadó írását. „Harmadik hete esett az eső. Meg-megújuló hullámokban érkezett a cudar novemberi széllel” — adja meg már az elbeszélés első két mondata az egész mű alaphangulatát. S a narrátor nem késlekedik a főszereplő, a motorkerékpáron épp hazaérkező Szalánczki téeszelnök bemutatásával sem: „Vagy kimerült, vagy nyugtalan, vagy szorong, vagy dühöng, vagy kétségbeesett, vagy fölajzott.” A cím jelzése is megvilágosodik már az elbeszélés elején: Szalánczki a kocsmában összeakad volt barátjával, most ellenfelével, a kollektivizálást vadul ellenző Csiszár Imrével, aki a kocsmáros közlése szerint bicskázni készül. Zárás után a két férfi együtt

indul haza, s Szalánczki, míg Csiszár élete keserves történetét meséli, ugrásra készen várja erősebb ellenfele támadását. Galgóczi eljárása roppant egyszerű: a címben már jelzett s most megvalósuló szituáció bizonytalansága – szürni fog-e Csiszár vagy sem – a feszültség fönntartását szolgálja, miközben a beszélgetés tudunkra adja, hogy a Szalánczki–Csiszár ellentét nem egyszerűen az új és a régi konfliktusa; a felszíni értékhierarchia mögött más, a Csiszár fölényét mutató értékülbségek is rejlenek. A cím, a felvázolt szituáció s a novella minden eleme erőszakos végkifejlet felé mutat, a késnek – melyről egyébként részletes leírást kapunk – nyilvánvalóan le kell sújtania. Csiszár azonban nem szúrja le az elnököt, hosszú együttlétük lezárásaként kezét parolára nyújtja. Szalánczki – s ezzel zárul a novella – csak másnap reggel tudja meg, hogy a kés mégis betöltötte funkcióját, „Csiszár hazament az éjjel, és leszúrta a feleségét.”

Nem a tárgyválasztás az oka, hogy Galgóczi novellája csalódást kelt bennünk, hogy váratlan zárása ellenére is nagyon sematikusnak érezzük, hiszen a szövegben pontosan megjelölt történelmi-társadalmi szituáció (1960-ban járunk) konkrétságában is, általános tanulságaival is mindmáig megőrizte érdekességét. A csalódást inkább a kidolgozatlanok okozza: a kezdő és a záró szekvencia közti hosszú szakasz anyaga nagyon esetleges, igazából megszerkesztetlen, s ennél fogva a zárás sem kellően motivált. A novella megoldásait önkényesnek érezzük, így szükségszerű az olvasói következtetés: itt legyőzhetetlen külső erők munkálnak és szabják meg szigorúan a tragédia minden pillanatát.

Hasonlóan könyörtelen végzet munkál Vészi Endre szelídebb tónusú és szándéka szerint tudatosabb építésű írásai-ban, így például a *Sárga Sörényben* (1979). A végeredmény ezúttal már a bevezetőben adott: Bakos bácsi, a régi munkásmozgalmi emberből lett hivatalos, kiváló munkát végző és elveihez ragaszkodó ember, utolsó munkahelyéről is távozni kényszerül. Távozásának okát tudjuk meg a novellából: Bakos,

aki a Rákosi-rendszerben egyszer már megütötte a bokáját igazmondása miatt, véletlenül meglepi közvetlen főnökét a szép titkárnővel, Sárga Sörénnyel. A botránynak nem a főnök, hanem Bakos esik áldozatául; áthelyezik. Az igazságtalanság – és Sárga Sörény meztelen alsótestének emléke – annyira megrendíti, hogy amikor a hajdani főnök vezérigazgatónak kerül Bakos új munkahelyére, a hivatalsegéd önként távozik; életének ezzel gyakorlatilag vége. A naiv moralitás és a láthatatlan szférákban munkáló felső hatalom ilyenfajta szembeállítás, mely ráadásul nem jelenetek formájában, hanem a láthatatlan narrátor összefoglaló szavaival jelenik meg, ugyancsak a teljes determináltság lehangoló világába helyezi Vészi írását.

Szaporíthatnánk a példákat, de a kép nagyjából mindig egyforma: a szerzők leírnak egy-egy fontos jelenséget, az elbeszélésbe beillesztenek egy-egy hatásos elemet (példáinkban ilyenek a kés, ill. a rajtakapás), s minthogy az információval meg a pillanatnyi hatáskeltéssel beérik, a valódi formálás elmarad. Ez alól persze vannak kivételek, az utóbbi években a naturalisztikus novella is létrehozott néhány jelentős teljesítményt; említsük meg Galgóczi *Könél keményebb* vagy Jókai Anna *Selyem Izabella* c. írását. A siker titka ezekben minden bizonnyal egyrészt a kompozíció árnyaltabb és tökéletesebb kidolgozottsága, másrészt pedig – ami egyébként nyilvánvalóan a kompozíció árnyaltságának függvénye – az elbeszélés nagyobb nyitottsága. Szabadulás a naturalizmus egérfogóként működő mechanizmusától, s ezáltal egy magasabb rendű típus, a kétdimenziós realista novella elérése.

5.

(*Határesetek*) Hadd folytassuk az egyszerűség kedvéért a harmadiknak megadott szemponttal, a terjedelemmel. Ha Allan Edgar Poe idézett határ-rögzítése túlhaladottnak tekinthető is, hiszen az elbeszélés ma már inkább olvasásra, mint

felolvasásra szánt műfaj, nézete akkor sem hanyagolható el teljesen, hiszen az olyan írások, mint az *Aki mer, az nyer* vagy a *Szerelem* (Nádas Péter 1979-es kötetében, a *Leírásban*), kétségkívül ugyanannak a műfajnak a határesetei, amelybe az eddig elemzett elbeszélések is tartoznak. Felépítésük azokétól semmiben sem különbözik, csak épp a két író a részletezőbb megoldást választja. Így Kertész az elbeszélés tagolását meghatározó anekdota kidolgozatlan szakaszainak megmunkálásával, szereplői szinte minden szavának, gondolatának, mozdulatának aprólékos rögzítésével, aminek révén egy sokszor megírt komikus (vagy tragikomikus) szituációból – a nagyerejű férj meglepi feleségét egy cingár legénnyel, akinek fűrge nyelvvel sikerül kifognia a férjen – jóval többet bont ki, mint azt eredetileg várhatnánk. Ugyancsak a minél teljesebb elmondást választja Nádas Péter is, egy egészen más jellegű írásban, mely a narrátor szigorúan egy nézőpontú elbeszélése. A *Szerelem* fiatal főszereplője barátnőjével együtt marihuánás cigarettát szív, ettől elveszti időérzékét, bizonytalanra válik érzékelése; s az elbeszélést épp az teszi hatásossá és elgondolkodtatóvá, hogy mindezt nem kívülről, hanem belülről, az érzékelést és az idő relativitását magának az elbeszélésnek a szerkezetévé alakítva, képes bemutatni. Más szóval, a részletező eljárás teljes mértékben jogosult, mert Nádas csak ekképpen bonthatja ki a tárgyában rejlő lehetőségeket.

(*Egypercesek*) A terjedelem szempontjából a másik végletet azok az egészen rövid novellák képezik, amelyeket Örkény óta egyperceseknek nevezünk. Ez a típus persze más irodalmakban is megtalálható; az enciklopédikus műveltségű Étiemble tanulmányára hivatkozva¹⁸ hadd említsük itt meg a francia Félix Féneon háromsorosai és Jean Paulhan egylaposai mellett a japán irodalom gyakorlatát. Az a Féneon-írás, melyet Étiemble

¹⁸ Étiemble: *Problématique de la nouvelle*. In: *Essais de littérature (vraiment) générale*. Paris. 1975³. 225.

idéz („Az újszülött bal vállán – holttestét Versailles-ban, a 22-es tüzérezred kaszárnyája előtt találták – egy tetoválás: egy ágyú.”) azt a véleményt látszik alátámasztani, hogy a novellának ez a különleges típusa csakis a meghökkentésre épülhet.

Többnyire arra épülnek ugyanis Örkény méltán híres egypercesei is. Az egyperces novella nem más, mint a műfaj lecsupaszított szerkezete; a novellát alkotó motívumok közül itt csaknem kizárólag a legnélkülözhetetlenebbek – Tomasevszkij szavával az asszociációs motívumok – kerülnek a szövegbe, majd minden más, vagyis amit Tomasevszkij szabad motívumnak nevez, kimarad.¹⁹

Az egyperces mégis más, mégis több, mint az a fajta rövid, összefoglaló, amelyet például Boccaccio helyez novellái elé. Próbáljuk megvizsgálni a különbséget Örkény *Klimax* című egypercesén, mely egy özvegy öngyilkosságát beszéli el. Az asszociációs motívumok, melyek a novella kauzális folyamatát teremtik meg, itt a következők: gázzzag, az öngyilkosság felfedezése, a búcsúlevél szövege, melyben az asszony szeretet-hiányra panaszkodik, az asszony neve. Már az utóbbi motívum is több irányba mutat, de ezután – feltűnő helyen – következik még egy olyan motívum, mely semmiképpen sem illik bele az előző motívum-sorba, s amely a címmel (s a névvel) együtt egy másik kauzális sor lehetőségét villantja föl: a búcsúlevelet lenyomtató hamutartóban talált utolsó cigaretta csutkája „rúzsos volt”. Örkény úgy helyezi el ezt a szabad motívumot, hogy nyomatékot kapjon, hogy meghökkentsen, s a másik kettővel összekapcsolódva, perspektívát nyisson az olvasó előtt.

Ez az a többlet, mely a klasszikus novella-szituációhoz járul, s amely az egyperceseket megkülönbözteti a Boccaccio-féle

¹⁹ Tomasevszkij „asszociációs motívumoknak nevezi a lineáris történetet, az ún. „fabulát” alkotó elemeket, míg a „szüzsét”, az elbeszélés valódi lényegét létrehozó elemek a „szabad motívumok”. B. Tomasevszkij i. m. 132–165.

összefoglalástól. De Örkénynél megjelenik még egy másik, rá nagyon jellemző kettősség, tragikus és komikus egyidejű jelenléte, mely szintén hozzájárul ahhoz, hogy a két kauzális sor közt ne tudjunk rögtön dönteni. A búcsúlevél és a zárómondat komikus mozzanatai ugyanis bizonytalanságot keltenek az olvasóban a cím értelmezését illetően: komolyan értendő vajon? vagy ironikusan? esetleg így is, meg úgy is?

A *Klimax* – talán ebből a rövid elemzésből is kitűnik – tökéletesen működő szerkezet. Az egyperces novella lehetőségei mégis erősen korlátozottak, s ezt nemcsak az eredetit utánzó más novellisták – így például Temesi Ferenc a *Látod mégis nekem kell lejönnöm* című kötetében (1978) – próbálkozásai, hanem magának Örkénynek az írásai is bizonyítják. Az elbeszélés valódi gazdagságát a két dimenzió egyformán alapos kidolgozása teremti meg; ismét Tomasevszkij terminológiájával élve, a *fabula* vagyis a kauzális-lineáris sor és a *szűzsé*, a szabad motívumokból összeálló hálózatszerkezet bonyolult együttese. Így tágulhat ki az elbeszélés világa, így nyílhat meg az olvasó előtt a perspektívák bámulatos sorozata. Az egypercesnél a szabad motívumok hiánya (s a *fabula* rövidsége) végül is nagyon szűkre szabja ennek a már terjedelmével is elsősorban mehökkentésre irányuló formának a világát.

6.

(*Az anekdotikus novella*) Eddigi megállapításaink a novellának azt a meghatározását látszanak alátámasztani, mely szerint nem annyira a történet, hanem az előadásmód – vagy nevezük vízióknak – adja a novella valódi érdekét s értékét. Lássuk most tehát azokat a novellatípusokat, amelyeket valóban az írói formálás milyensége szerint jellemezhetünk. Elsőnek azzal az áramlattal kell foglalkoznunk, mely a magyar irodalom egyik legerősebb hagyományát folytatja, s melynek fő jellemzője a történet, a *fabula*, nagyon alapos kidolgozottsága. Az

anekdotikus novella lényegében egy jól ismert életbeli szituáció illúzióját kívánja fölkelteni; narrátora – akár látható, akár láthatatlan narrátor – jól tagolt, könnyen követhető, formásan záródó históriákat emel ki az események zűrzavaros áradatából, s az előadott történethez való viszonya – részben épp annak megnyugtató formája miatt – többnyire kedélyes vagy legalábbis megnyugtató. Más szóval kifejezve: a narrátor megfelelő távolságban van az elmondott eseményektől, s így kialakíthatta már a történetről határozott, egyértelmű véleményét.

Az anekdotás novellának, a már említett Karinthyn és Boldizsáron kívül, Kolozsvári Grandpierre Emil és Jékely Zoltán a legkiválóbb képviselői. Grandpierre sok évtizede műveli ezt a novellatípust, legfőljebb írásainak tárgya változott a társadalom váltoásaival; a dzsentrí és a régi típusú hivatalnok helyébe mai középkáderek kerültek. Legújabban Grandpierre azzal próbálkozik, hogy a fiktív keretet elhagyva saját emlékeiből, élményeiből formáljon, módszerén mit sem változtatva, fordulatos elbeszéléseket (*Elhanyagolt párhuzamok; Láthatatlan főszereplők*). A Grandpierre-nél gyakran feltűnő elegáns, korosodó nőhódító kap központi szerepet Jékely Zoltán pompásan kidolgozott novelláiban is, amelyek ennek az irányzatnak alighanem legkiválóbb teljesítményei; az olyan írások, mint az *Angyalfia Melániának* vagy a *Két kard keresztben* messze meghaladják e novellatípus átlagát. Jobb írásaiban Jékelynek ugyanis sikerült megteremtenie azt, ami az anekdotikus novellákból gyakorta hiányzik: a vízió és a világgép egységét. A vízió lényegét a narrátori magatartás adja, s ez – mint az informatív típusú novelláknál láthattuk – sokszor akadályozza a novella tárgyában rejlő lehetőségek kibomlását. Jékely világgépét – mely nem pusztán hedonista, hanem bizonyos életminőséget követelő, s ezzel egy másik életfelfogást implicite elutasító világgép – viszont épp ez a díszesen fogalmazott, fordulatos, régiest és mait ötvöző forma teljesíti ki igazán.

Alig van olyan novellistánk, aki ne kezdte volna ezzel a típussal, még az egészen más utakra tért Panek Zoltán is hagyományosan édeshangú elbeszéléssel nyitja válogatott novelláinak kötetét (*Felhőszakadás*), s még hosszan sorolhatnánk a példákat. Az anekdotikus novella tárgya sokféle lehet, érdekességként említsük meg Gáll István működését, aki élete egy rövid, de alapvetően meghatározó szakaszának, a határőrködésnek a mozzanatait idézi föl újra meg újra, az ötvenes évek elejének lényegét keresve élményeiben (*Vaskor*, 1980). De az ő novelláit is az elbeszélő tónusa határozza meg, s így a kapott kép jelentősen eltér Gáll regényének, az ugyanazon korszakot bemutató *Ménesgazdának* a komorabb képétől.

(*A kétdimenziós realista novella*) A műfaj neoklasszikus vonulatát képezi az a novellatípus, mely megőrzi ugyan az anekdotikus elbeszélés szerkezetét, de másként valósítja meg a narrátor és a történet viszonyát. Ez a történetileg minden bizonnyal a legtöbb értéket hordozó típus – nevezzük kétdimenziós realista novellának – az eddig vizsgáltaknál jóval tágabb lehetőségeket nyit, mert a hagyományosan fontos történet előadásmódját szabadabban választhatja meg, nem kötik olyasfajta kánonok, mint például az anekdotikus novellát a tónus stb. A kétdimenziós realista novellát művelik újabb irodalmunknak olyan jelentős novellistái, mint Illés Endre, Örkény István, Thurzó Gábor, Szabó István, Csurka István, korábbi korszakában Mészöly Miklós, a fiatalabb generáció tagjai közül Vathy Zsuzsa vagy Gion Nándor. A megszokott besorolásoktól talán elütő, mégis jogos az említett íróknak ez az összekapcsolása, mert a *A 212-es*, a *Fohász*, az *Ámen*, *Ámen*, az *Arizona Jack térdepel*, a *Protest-song*, a *Három burgonyabogár*, ha tárgyukban jelentősen el is térnek egymástól, az alapszöveg tekintetében valahol mind összefüggnek. Hasonló bennük, hogy nincsen semmi feltűnő „eltérés”²⁰

²⁰ Az *eltérést* itt a retorikában használatos jelentéssel értem: a normatívától való eltérés hozza létre a trópusokat. A retorika csak a

sem a nyelvi szinten, sem a tónusban, sem a szerkezeti építésben, a figyelem tehát másfelé irányulhat. Hasonló azután a novella első rétegét adó fabula összefüggő teljessége; azok az asszociációs motívumok, melyekből a történet összeáll, többféleképpen is elhelyezkedhetnek a novellában, akár lineárisan, mint Illés vagy Csurka említett írásaiban, akár más rendszerben, mint például Szabó Istvánnál, de mindenképp okságilag kapcsolódó, összefüggő sort alkotnak. A realista novella azonban nem áll meg a fabulánál, mely a naturalisztikus vagy anekdotikus novellánál a lényegét adja; az írásban elhelyezett szabad motívumokból olyan más sorokat is kialakít, melyek maguk is bonyolult, szervesen épülő egységek, s amelyek vagy tagadják, vagy keresztezik, vagy felerősítik a fabulát, de mindenesetre roppantul kitágítják a novella világát.

Örkény egyik legszebb novellájában, a *Fohászban* például a két sor előbb keresztezi, s aztán felerősíti egymást. A fabula azt beszéli el, hogyan azonosítja egy házaspár, 1957 tavaszán, pár hónapja eltűnt fiuk holttestét, s hogyan töltik aztán a rákövetkező órákat, a szüzsé viszont néhány vonással a férj és a feleség portréját és kettejük kapcsolatát vázolja föl. Olyan módon méghozzá, hogy a történetet a feleség mondja el, s így az ő szóhasználata, kommentárjai, véleményei azok a szabad motívumok, melyek a fabula tragikumára furcsán rímelő kispolgári világot megrajzolják. A fabula motívumai kauzálisan kapcsolódnak egybe, a szüzsé motívumai viszont jóval bonyolultabban helyezkednek el, így például a bevezető szakasz egyik jelenete — mely a férj jámbor bizonytalanságát és az aszszony fölényes erőszakosságát látszik jelezni — csak később, az elbeszélés lezárásával kapja meg igazi jelentését.

A szerkesztés ilyenfajta bonyolultsága, amennyiben a szabad motívumok mindegyike megfelelően kapcsolódik a

nyelvi szintet vizsgálja, feltételezhető viszont, hogy a trópusok a poétika által leírt magasabb rendű egységekben is hasonlóan működnek, vagyis hogy az eltérés különböző fokozataival jól jellemezhető az egyes konkrét művek jellege.

novella hálózatrendszerébe, a lényegi jelenségek roppant mennyiségét vonja a novella világába, és egyúttal váratlan s mégis természetes összefüggésekre világít rá. Illés novellája például nemcsak egy klasszikus értelemben vett örök ember-típus: a gyanakvó ember érzékletes leírása, hanem egyúttal a gyanakvás konkrét történelmi okainak a magyarázata, s mellett két korszak, a hetvenes évek eleje s az ötvenes évek eleje alapsajátosságainak jelzése és szembeállítás. Szabó István nagyszerű írása más irányba tágít: itt az alaptörténet – a magát Arizona Jack, a ponyvahős helyébe képzelő kisfiú olyan bünt gyón meg a papnak, amelyet el sem követett, legföljebb szeretett volna elkövetni – pusztán a gyermeki lélek világának a vizsgálatát sejteti, de a befejezésben leírt mondatok felhangjai („a hegyközségbe vezető ösvényeken lesz módja és ideje eldönteni, hogy Csanaki Jancsiként térjen-e haza, vagy mint Arizona Jack lépjen be az udvarra”) egyszerre új perspektívát nyitnak, s arra készítetik az olvasót, hogy felidézze azokat az előzőleg elhelyezett motívumokat, melyek mindennapi lét és álmvilág, ideál és megvalósulás, s az ember önmagával történő azonosulása kérdéskörébe tartoznak.

A csehovi mintát követi ugyanennek a novellatípusnak egy másik változata, mely látszólag banális, jelentéktelen alaptörténetből bontja ki az emberi viszonylatok gazdagságát. Ilyen jellegűek például Gion Nándor falusi környezetben játszódó, szürke embereket felvonultató rövid elbeszélései (*Olyan, mintha nyár volna; Csillagok minden színben I. és II.*) vagy Vathy Zsuzsa legsikerültebb írásai (*Nem kellesz senkinek; Szökőnap*). A kétdimenziós realista novellatípus változatai – épp e forma nyitottsága miatt – szinte végtelenek, idézett példánk is jelentősen eltérnek egymástól. Különböleg lehet a novellák tárgya, nézőpontja, s ebből következőleg a tónusa is, s a valóság-hű közegben helyt kaphatnak olykor – mint például a *Jeruzsálem hercegnőjében* – fantasztikus elemek is. A novella teljességének feltétele nyilvánvalóan a két (vagy több) motívumsor egyformán kidolgozottsága, s ebből következőleg a

szöveg kiegyensúlyozott jellege. A realista novella erősen kötődik a műfaj hagyományaihoz, mégsem értékelődött le olyan formán, mint a múlt századi regény néhány változata. Ez a novellatípus elevenen él, de azok az írók, akik a regényben új utakat keresnek, a novellában is megpróbálkoztak a modern próza bizonyos eredményeinek fölhasználásával.

(*A dokumentum-novella*) A tényirodalom divatjának egyenes következménye a dokumentum-novella elterjedése. A dokumentumokat fölhasználó író elsősorban a mű és az olvasó kapcsolatát kívánja módosítani azáltal, hogy művének a fiktív irodalomnál hívebb valóság-tükrözés látszatát adja. Az effajta szándék (mely nem hiányzott a regény első nagy korszakából, a 18. századiból sem) a novellával eléggé nehezen összeegyeztethető, lévén ez a műfaj jóval kialakultabb, mint a modern fiktív próza más megjelenései. Más szóval, a dokumentum-próza látszat-formátlansága nehezen összeegyeztethető a novella erősen artisztikus megjelenésével. Néhány mai író, mint például Hernádi Gyula, Sükösd Mihály, Bor Ambrus ennek ellenére rendszeresen próbálkozik ezzel a típussal. A dokumentum-novella olykor levelekből, jelentésekből, okmányok szövegéből áll össze — ilyen Sükösd *Cseréppostája* és *Ítélet előttje* vagy Hernádi *Magyar rapszódiaja* —, kerülhetnek bele tudományos munkákból, lexikonokból vagy folyóiratokból, újságokból kimásolt adatok — ilyen Sükösd *A kisváros elemi szerkezete* vagy Hernádi *A Bermuda-háromszög* című írása —, s épülhet nyíltan önéletrajzi elemekből, mint Spiró György novellája, az *Apámmal a meccsen*.

A dokumentum-novella problematikusságát nem is annyira a fabula szerteszórt elemeinek az összekapcsolása, mint inkább a másik dimenzió, a szüzsé fölrakása adja. A maga választotta szituáció ugyanis korlátokat állít a novellista elé; az asszociációs motívumokból, még ha a soruk hiányos is, a fabula összeáll, a szabad motívumok közül azonban általában elég sok marad funkció nélkül (itt persze nem arról a szándékos funkciómentességről van szó, mely egyes íróknál, így például

Mészölynél, tudatos írói fogás). Az egyetlen lehetőség: a dokumentumoknak ál-dokumentumokkal való helyettesítése, aminek persze határt szab az alapkövetelmény: a valóság-szituáció megőrzésének kényszere. A dokumentum-novella ennél fogva megőrzésének kevés jelentős teljesítményt mutathat föl, mert ritkán fordul elő, hogy a szüzsé valóban fölerősíti a dokumentum-fabulát. Emeljük ki mégis Hernádi néhány látványos novellája mellett Sükösd *Szövetség*, Bor Ambrus *Statistikák*, Karinthy *Egy fiók mélyén* című írásait, de tegyük hozzá: létének alapvető ellentmondásossága miatt a dokumentum-novellától csak kivételes esetekben várhatunk jelentős alkotásokat.

(*A vízió-novella*) Jóval érdekesebb megoldásokat kínál az a novellatípus, melynek a következetesen alkalmazott nézőpont a legfontosabb rendező elve. A vízió-novella többnyire nem bontja föl az elbeszélés cselekménysorát, viszont a narrátor és az előadottak közti távolság szinte teljes eltüntetésével valósággal az olvasóra kényszeríti látásmódját. Franz Kafka a legnagyobb modern mestere ennek a formának, mely többnyire a részletek valósághű visszaadása és a vízió különössége közti feszültségre épít. A vízió-novellában gyakran tűnnek fel csodás vagy fantasztikus elemek, álmokképek, fantázia-jelenetek, bár felhasználásuk nem feltétlenül szükséges: a lényeg az, hogy a novella narrátorának szemlélete élesen eltérjen az olvasó – a mindennapi ember – „normális” szemléletétől.

A hatvanas években Örkény István volt ennek a novellatípusnak a legszorgalmasabb művelője, a *Niagara Nagykávéház*, *Az ember melegségre vágyik*, *A visszaváltozás* (melyeket Örkény legutolsó novellaválogatásában a *Hódolat Kafkának* alcímmel foglalt össze) valósággal iskolát teremtett a magyar novellisztikában. Az akkori Kafka- (és Örkény) utánzás azonban legtöbbször külsőséges maradt, aligha haladta meg az *Átváltozás* alapszituációját variáló ötletek szintjét. A legutóbbi években egy induló prózaíró, Hajnóczy Péter méltán feltűnést keltő két kötete, *A fűtő* (1975) és az *M* (1977) bizonyította

be, hogy ebben a novellatípusban komoly lehetőségek rejlenek, s hogy a módszer lényegét megőrizve is meg lehet haladni a Kafka-utánzások szintjét. Az olyan írásokban, mint a *Hány óra?* vagy *A fuvaros*, Hajnóczy minden eseményt következetesen állandó hőse (a rövidített névvel egyébként Kafkát idéző) M. szemszögéből mutat be, s minthogy M. másként látja, s főképp másként ítéli meg a dolgokat, mint a novellákban felbukkanó többi szereplő, a szöveg sajátos feszültséggel telítődik. Hajnóczy akkor a legjobb, ha nem lép ki a realitás világából; megfigyelhető ez, ha összevetjük az említett két novellát *A véradó* című hosszabb elbeszéléssel. Az utóbbi egy falusi hentes története, aki egyre kellemetlenebbül érzi magát környezetében s a bőrében is, s végül véradással könnyít magán, rájön ugyanis, hogy szervezete szinte korlátlan mennyiségben termeli a vért. A csodás fordulat ekképpen rögtön a metaforikus szinthez kényszeríti az olvasót, kezdettől fogva az értelmezés változatait keresteti vele. Akár álom, akár őrület, akár fantasztikum amiről *A véradó* számot ad, annyi bizonyos, hogy a két világ, a hentesé és a többieké, hirtelen távol kerül egymástól, összefüggésüket hiába keressük. Annál inkább érezhető viszont ez a fajta összefüggés *A fuvaros* című novellában, melynek alaptörténete egészen jelentéktelen – M. és felesége falura költözik, butángázra és olajra volna szükségük, de az egyetlen helybeli fuvaros nem hajlandó szállítani nekik –, viszont a narrátor víziója megnöveszti a fuvaros alakját, s egyúttal jelentőssé és nyugtalanítóvá varázsolja az egész szituációt. Ha ezt a novellát szövege alapján értelmezni próbáljuk, akkor rögtön számos megoldás kínálkozik, melyek közül M. esetleges részegessége, bolondsága vagy üldözési mániája a legkevésbé érdekesek, annál inkább viszont az értékrendszerek különbségének, esetleges összeegyeztethetetlenségének a fölvetése.

(*A kihagyásos és a kirakós típus*) A vízió-novella alaptörténete általában szabályosan épül, de van olyan változat is – például Hajnóczy *M.* című írása –, mely a fabula lineáris-lo-

gikai sorát felbontva különböző idősíkokat, az illúzió különböző fokozatait illeszti egybe. A modern prózában már-már közhellyé váló eljárásoknak a novellába történő átültetésével mind több író próbálkozik, hol több, hol kevesebb eredménnyel. Ezekből a novellákból – vagy mondhatnánk inkább rövidprózákából – eltűnik a régi értelemben vett fabula, de helyettesítése szinte minden alkalommal más és más módon történik.

A változtatás egyik módja az a kihagyásos szerkesztésforma, melynek a magyar novellisztikában Mándy Iván a legkiválóbb képviselője. Módszerét tökéletesítve Mándy egyre több motívumot hagy el a novella első rétegét alkotó sorból, amelyet ekképpen az olvasónak kell rekonstruálnia. Maga a rekonstrukció általában nem jelent különösebb nehézséget, a hiányzó motívumok majd mindig egyértelműen behelyettesíthetők, a lényeg itt maga a hiány, mely eleve sajátos lebegést ad minden Mándy-írásnak. De igazán jelentőset Mándy Iván akkor alkot, így például *A siker fényében* vagy *Apa közbeszól* című novelláiban, amikor más szabad motívumokat is beépít szövegébe, s így a kihagyásos eljárás teremtette atmoszféra segít kibontani az elbeszélés valódi témáját.

Sokkal radikálisabb formabontást figyelhetünk meg Mészöly Miklós, Panek Zoltán vagy Kolozsvári Papp László, s mások elbeszéléseiben. A szöveget szervező motívumok, akár egy kirakós játék darabjai, szétszórva helyezkednek el, s összerakásuk elvének megtalálása, a szövegben elhelyezett asszociációs motívumok kiválasztása és egybeillesztése jelentős erőfeszítést igényel az olvasótól. Kolozsvári Papp Lászlónál például – aki monológoknak nevezi elbeszéléseit – egy narrátor megállapításait, emlékeit, benyomásait olvashatjuk egymás után sorolva, mindig a jelenből kiindulva, s azután a múlt különböző rétegeiben kalandozva (*Monológok a határon*. 1978). Panek Zoltán rövidprózáiban viszont a kevés elbeszélő motívum közé aforizmák sorozata kerül, amellet dokumentumok vagy áldokumentumok egészítik ki a szöveget. A rendező elv fellelése sohasem könnyű: Kolozsvári Papp László-

nál általában a címből s a novella elején fölvezetett alapszituációból kell kiindulnunk; a nyelvi réteg formálását rendkívüli gondnal végző Panek Zoltánnál a metaforák, a paradoxonok asszociációiból kísérhetjük meg összerakni az egészet. *A kirakós novellatípusnak*, választott módszere miatt, mindig meg kell küzdenie egy jelentős nehézséggel: a szöveg tagolásával s megfelelő zárásával. Ha ez nem sikerül (s gyakran nem sikerül), akkor az olvasó úgy érzi, hogy a szöveg bárhol megszakítható vagy bármennyire folytatható volna.

Lehetővé teszi viszont a kirakós novella az időbeli határok tágítását. Elsősorban Mészöly Miklós néhány novellája – a *Nyomozás* (1), (2), (3), a *Lesiklás*, a *Magyar novella* – bizonyítja ennek az útnak a járhatóságát; Mészöly nemcsak az idősíkok összecsúsztatásával, hanem a nézőpont megfelelő tágításával vagy szűkítésével, és az asszociatív motívumok nagyon konzekvens elhelyezésével éri el az ennél a típusnál nagyon ritka teljesség-illúziót. A *Magyar novellában* például (*Jelenkor*, 1979/4), mely első látásra nem több itt-ott hallott históriák és családi legendák elegyénél, minden írói eszköz egyetlen cél érdekében munkál: a bevezetőben még hangsúlyozott elbeszélői *én* egyszerre többes szám első személyre vált át, a személyes emléket a tágabb közösség, a család emlékei követik, aztán a még tágabb városi közösség históriái, a narrátor társadalmi rétegének közeli s távolabbi múltja, miközben visszavisszatérő motívumként szövődik bele ebbe az anyagba a nagyobb közösséghez, a magyarsághoz való tartozás tudatosítása – megvilágosítva ekként az elbeszélés címét. Hasonlóan gondos szerkesztést figyelhetünk meg a *Lesiklásban*, ahol a címben megadott motívum más-más jelentéssel történő sorozatos visszatérése alakítja ki a novella sajátos formáját. Így követi a formabontást formateremtés, minden effajta újítás sine qua non feltétele.

(*A verbális novellatípus*) A novella nyelvi szintje, mely eddigi példáink közül Paneknél is rendező elvként működik (s meghatározó erejű Brasnyó István vagy Kovács Magda egészen

más jellegű elbeszéléseiben) rendkívül fontos funkciót kap néhány fiatal író, így például Esterházy Péter írásaiban (*Pápai vizeken ne kalózkodj.* 1977). Az a fajta városi nyelv, mely Kolozsvári Grandpierre egyes novelláiban még csak illusztrációként jelent meg, s amely Örkénynél már olykor fontos szerepet kap, Esterházynál a lényegét jelenti: a „locsi-fecsi” vagy a „pajkos szöveg” a novellák szerkezetét és vízióját is meghatározza. Metaforáit, nyelvi ötleteit, a pesti nyelvből kölcsönzött vagy maga kitalálta mondásait Esterházy szerkezeti elemként viszi végig a szövegben, így kerül például lóhátra a *John Lennon emlékére* című novella elbeszélője, lóporfákkal, pányvával stb. találkozva a városon, éttermeken át vezető útja során. A nyelvi játék (melyhez hasonlót figyelhetünk meg Panek *Fair-play*-ében) olyankor a legizgalmasabb, amikor elbeszélő motívumokkal szövődik egybe; ez teszi például a *Fű, sárt* az utóbbi évek egyik legemlékezetesebb novellájává.

Ennek a novellának van lineáris-logikai vonulata: az elbeszélő pincérkedik, megismerkedik kollégáival, köztük Katinkával, minden pénteken futballmeccset játszanak, s aztán a vesztesek fizetik a következő heti italszámlát; mivel a létszám páratlan, a játékba rendszeresen beszáll a „kiskölyök”, néhány hét múlva történik valami a kiskölyök és Katinka közt, a fiú eltűnik, ismét páratlanul vannak, az elbeszélő pedig csalódásában lerohan a pályára, hasravágódik, az ajkán „fű, sár”. A címnek az utolsó mondatban történő megismétlésével így látványosan kerekre záródó, de önmagában eléggé jelentéktelen történet áll össze, melyet csakis az előadásmód tesz érdekessé. De nem pusztán az elbeszélő víziója, hanem ennek a víziónak többszörösen csavart, az iróniát, az argót, a távolság-jelző betéteket még tipográfiai jelölésekkel is teljesebbé tevő verbális megvalósulása. S nemcsak érdekessé teszi, megadja jelentéseit is. Az elbeszélő és a világ kapcsolata Esterházynál a nyelvi szinten nyilvánul meg: a nyelvkezelésnek a normatívtól erősen eltérő jellege koherens világnézetre mutat.

A nyelvi szintnek ennyire meghatározó elemmé válása – mely az utóbbi időben néhány más író, így például Czákó Gábor novelláiban is megfigyelhető – ugyanakkor bizonyos korlátokat állít az író elé. Egyrészt a mű tulajdonképpen lefordíthatatlanná válik – nemcsak idegen nyelvre, hanem más elbeszélő műfajokra, például filmre is –, másrészt többé-kevésbé feltételezi egy látható narrátor jelenlétét. A valóságosság követelménye miatt ugyanis láthatatlan narrátortól nehezebb elfogadnunk effajta, a normatívától ennyire eltérő felépítésű szöveget.

Elképzelhető persze az itt röviden elemzett Esterházy-írástól teljesen elütő verbális típusú novella is; a sok változat közül említsük meg Kovács Magda írásait, melyeknek lényege a népmesei fordulatok és az expresszionista kifejezésmód ötvözése. Vagyis ha a verbális típusú novellákban jelentést hordoz már maga az író alapvető választása: a nyelvi szint kiemelése is, a jelentés mikéntjét viszont a normatívától való eltérés iránya adja meg. Más szóval, a verbális novellák elemzésének mindenkor a nyelvi szintből kell kiindulnia.

(*A leíró típus*) Az eddig elemzett típusok közül több is akad, melynek lényeges eleme az atmoszféra, elmondható ez főként a vízió- és a kirakós novelláról. Ugyancsak atmoszférájával kíván hatni, de egészen más módon, a leíró novella. A prózaszövegek alkotóelemei – elbeszélés, leírás, kommentár, párbeszéd – közül itt a szokásosnál jóval nagyobb teret s funkciót kap a leírás: meghatározóvá válik. Mészöly Miklós (*Szenvtelen feljegyzések; Anno*) vagy Nádas Péter (*Szürke; Fehér*) egyes rövidprózáiban már az első mondatok olvastán föltűnik a részletező, pontosságra törekvő leíró motívumok mennyisége, mintha a novella legfőbb jelentését a narrátort – vagy a szereplőket – körülfogó statikus környezet hordozná.

Tiszta leírás azonban nem lehetséges, az elbeszélés tagolásához, szerkezetének kialakításához elbeszélő motívumokra is szükség van. A megoldást a *Szenvtelen feljegyzésekben* látjuk, ahol az alvó szerelmesét közelnézetből figyelő elbeszélő aszo-

ciációi – a közelmúlt mozgóképei – visznek megfelelő dinamikát a statikus leírás-sorba, együtt teremtve meg az elbeszélés sajátos légkörét. A leíró novella lehetőségei mindamellett eléggé szűkösen látszanak, mert az alapvető választás: a leírások fontossága, többé-kevésbé meghatározza már a jelentések szintjét is.

7.

Poétikai szempontú áttekintésünk, amely persze korántsem lehetett teljes, már eddig is fölvázolta legújabb novellisztikánk értékrendjét. A bemutatott típusok közül nézetünk szerint kétségkívül a kétdimenziós realista, a vízió- és a kirakós novella határai a leginkább tágíthatók, ami azt is jelenti, hogy az utóbbi évek legjobb magyar novellái ebből a körből kerülnek ki. Hozzá kell tennünk még ezekhez, természetesen, azt a néhány írást, mely a többi típus korlátozottabb lehetőségével maximálisan élve teremtett teljes értékű novellavilágot.

Az ekképpen kiemelt elbeszélések nemcsak formálásuk tökéletességével tűnnek ki, hanem – ami annak következménye – jelentésszintjük intenzív gazdagságával is. A típusok változatossága – melyhez hozzáadódik még a jelentősebb típusokon belüli változatosság – nemigen teszi lehetővé, hogy az utolsó tíz-tizenöt év magyar novellájáról egyöntetű képet adjunk, de a műfaj legfőbb jellemzője talán épp ez a sokszínűség. A formailag eléggé kötött novella, paradox módon, szabadabbnak, tágíthatóbbnak látszik, mint a sokkal kevésbé kanonizált regény vagy akár a líra; míg az utóbbiaknál a változó igények egész sor kifejezési formát eleve devalváltnak, a novella viszont szinte minden változatában, a leghagyományosabb anekdotázó típustól egészen a modern próza eszközeit alkalmazó típusig, maradandó értékeket hozott létre. Ez a megállapítás jelzi már azt is, hol látjuk a novella helyét a mai magyar irodalom folyamatában: alighanem ez a műfaj teremtette meg, a lírával s a memoárral együtt, az utolsó évtized legértékesebb alkotásait.

FORUM

SZEMELVÉNYEK AZ ÉRTELEM TÖRTÉNELMÉRŐL ÉS A TÖRTÉNELEM ÉRTELMÉRŐL

MAGYAR GONDOLKODÓK – 17. SZÁZAD

A legnagyobb Bethlen, Gábor, a fejedelem négyszáz éve született. A legnagyobb Zrínyi, Miklós, a költő háromszáz-tizenhat éve halt meg. A legnagyobb Rákóczi, Ferenc, a második kétszázhatvankilenc éve ment száműzetésbe. Fontos dátumok. Az elsövel kezdődik, a másodikkal tetőzik, a harmadikkal ér véget a hazai nagy század, a magyar grand siècle. A kiindulópont négy évszázad, a végpont majdnem három – időben nagy a távolság. Térben sem kevesebb. Mármint a századé, a század mozgásáé, csak nehezebben ellenőrizhető. Mert, hogy mennyire van Szentől Heidelberg, Apácától Utrecht, Párizstól Perzsia – könnyen lemérhető. De hogy mennyit ment Debrecentől Németországig Szenci Molnár Albert egyedül, gyalog, és mennyit utazott Hollandiától Gyulafehérvárig Apácai Csere János Alettával, kocsin – aligha ismerhető. Csak Zalánkeményi Kakas Istvánról tudjuk, hogy tizen-négy hónapig vándorolt Prágától Perzsiáig. Perzsiáig, ahol meghalt. A nagy századnak nagyok a dimenziói. És időben is, térben is távol van.

Róluk szól ez a könyv, a 17. századi magyar gondolkodókról. Pontosabban szólva ők írták a könyvet, az övék az antológia. Nemcsak revelatív olvasmány, hanem megrendítő is. Szinte ismeretlen panorámát mutat, és értékeket tár fel. Nehéz írni róla. A reveláció miatt is, a megrendülés miatt is. És főképpen azért, mert az egész kort a történelemben is, az irodalomtörténetben is legendák övezik, de inkább mítoszok. Olyanok, hogy a magyar különösképpen sorsüldözött fajta, és

ezek a nem könnyű sorsok szolgáltatják a bizonyítékot. És olyanok, hogy valaha volt egy régi, sűrű (mély?) originális magyarság, amelyet követett az új, megritkult, (híg?), nem originális magyarság. Meg olyanok is, hogy van egy poláris ellentét. A kelet-magyar, protestáns, rebellis hagyományé és a nyugat-magyar, katolikus, lojális hagyományé – és ebből következik később is sok minden. A szakember könnyen osztja a mítoszokat, a lelkes olvasó nehezen. Annál nehezebben, mert a mítoszok mélyén, ha mítoszian felnagyítottan-torzítottan is, igaz mag lappang. Mert ha nincs is magyar átok, nem könnyű a magyar história, és ez a század keservesen nehéz. Ha nincs is később megrontott régi magyarság, mégis megcsap a nyomás alatt esszenciává koncentrálnódott nemzeti érzés hőfoka. Ha nincs is természetadta, végzetes kettősség, más a királyi Magyarország, és más a független Erdély, más a katolikus Nagyszombat és más a kálvinista Debrecen. Szakember módjára kellene tehát írni és objektívan. Ha ez nem adott meg; szubjektívan, de felnőtt módra. Erre tesztek kísérletet.

Sorsok és arcképek

Érdesre dörzsölt, keményre kovácsolt, barázdált arcok és rideg életek. Nem nehéz észrevenni, hogy éppen a legnagyobbak, a legrepresentatívabbak törnek és tragikusak, de legalábbis kallódnak és elégikusak. Születés adta és sors rendelte módon irodalmi alakok. Ha nem írnának, akkor is azok lennének. Legfeljebb nem írók, hanem irodalmi hősök. Csupa regényfigura és drámai hős. Például Apácai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós. Egy közülük eposzi hős is lehetne. Természetesen a sorsával eposzt élő, a kardjával eposzt csináló, a tollával eposzt író Zrínyi. (Az már a sors ironiája, az irodalmi sors irodalmi ironiája, hogy léttek regényhősök is, drámahősök is, de igazán nagyok nem. A század nagy regényét vagy nagy drámáját nem szülte meg a későbbi magyar irodalom.) A

nyomás alatt lesznek íróvá. Az életük formál literatúrát – ha más-más műfajút is –, és automatikusan kerül toll a kezükbe. És az életüket írják. Az egyéni életet, amelynek nemzeti háttere van, és a nemzeti életet, amely egyéneken realizálódik. Ez a mélytengeri sorsnyomás alatt születő, nehéz szavú irodalom tényleg tele van megejtő szituációkkal. A követségben kirabolt Laskai János megfogadja, hogy lefordítja Lipsius *De Constantiáját*, az állhatatosságról írott traktátust. Kemény János a tatárok fogságában írja önéletírását, a műfaj alapító okmányát. Bethlen Miklós a németek börtönében írja önéletírását, a műfaj csúcát jelentő remeket. Zrínyi a hadak téli pihenőjében szerzi a *Szigeti veszedelmet*. Cserei a magány komorságában rója *Erdély históriáját*. Kár folytatni a példákat. Életből-vérből-sorsból fakadó költészet és gondolat ez. Gondolkodó költészet és költői gondolkodás. Nem megfigyelő, hanem megélő. Ez adja a stílusát is. A kemény pátoszt és a súlyos normákat, a könnyedség hiányát, az elnehezedő gráciát.

Mítosz ide, mítosz oda, nem lehet hallgatni a puszta életpályákról sem (nem akarok megint sorsot írni!). Arról, hogyan bizonytalanodik el itthon, hogyan kerül légüres térbe a magyar kultúra európai ügyvivője, a mozgékony Szenci Molnár Albert. Hogyan viszi el fiatalon a tudóvsz, mielőtt az irigyek széttépnek, a barcasági szegénygyerekből hollandiai doktorrá lett székelly karteziánust, Apácai Csere Jánost. Micsoda történelmi irracionális szüli azt a jelképes vadkant, amelyik nyakon dőfi a század legnagyobb magyar katonáját és legnagyobb magyar poétáját, az arisztokrata Zrínyi Miklóst. Miféle antik tragikus kényszer hajlatja meg eklézsiát megkövetni a világrú betűmetsző, éles szemű filológus és zseniális önapologéta Tótfalusi Kis Miklóst. És így – végtelenül – tovább. Nem hiszem, hogy a hazai literátor számára volt valaha is nehezebb évszázad.

Vándorlás és életforma

Megint egy mítosz. Pedig isten bizony nem Prohászka Lajosról van szó. A híres vándorról és bujdosóról. A német nyugtalanság, a német metafizika vándoráról és a magyar határtudat, a magyar finitizmus bujdosójáról. Hanem arról, hogy ezek a 17. századi magyar gondolkodók tényleg vándorolnak. Nemcsak az útleírók, a hivatásos irodalmi vándorok. A „változatos Európában” gyönyörködő Szepsi Csombor Márton, az Itáliába utazó Bezeredy Zsigmond, a Krétáról tudósító Rozsnyai Dávid, a Konstantinápolyt leíró Névtelen és a sok többi. Hanem főképpen a kultúra vándorai, (bujdosói?), a nagy közvetítők. A rajzás iránya először Németország. A reformáció nagy német univerzításai. A protestantizmus szentföldje, Wittenberg, a messze híres Heidelberg, a türelmetlenül luteránus Strasbourg. Azután kitör a harmincéves háború. Nemcsak Kurácsi mama és gyermekei vándorolnak a német országutakon, hanem zsoldosok is tapodják a port. Katolikusok is, protestánsok is. Szenci Molnárt el is fogják Heidelbergben, meg is kínozzák. A rajzás iránya másodszor Hollandia. Az újonnan virágzó egyetemek. Leiden, Utrecht és Hardervijk, ahol Apácai Csere az első doktor.

Persze legalább kétféle vándor van. Olyan, aki mindent megtanul és mindent közvetít. És olyan, aki mindent megbámul és mindent megörökít. Az elsőre Szenci Molnár és Apácai Csere a klasszikus példa, a másodikra Bethlen Miklós. Az első kettő a par excellence szellemi misszionárius, a második a par excellence önéletrajzi ember.

Szenci Molnárra is jellemző a jelenlét. Az, hogy „ott van”, ahol a dolgok történnek. Például II. Rudolfnál Prágában, ahol Keplerrel – Madách Keplerével! – is beszélget. De fontosabb ennél, amit hoz és visz. A hazából a világba és a világból haza. Mert magyar–latin és latin–magyar szótárt szerkeszt. Építi a hidat a születő, az új, a borzas nemzeti kultúra és a klasszikus, a régi, a kikristályosodott világkultúra között. Megfésüli és újra

kiadja a *Vizsolyi Bibliát*, amelynek születésénél, kölyökként inaskodott. Zsoltárokat magyarít, hogy legyen mit énekelni a gyülekezetben. Kálvint fordít. A szent könyvet, az *Instituciót*, hogy magyarul is szóljon a protestáns igazság. Persze Apácai Csere is „ott van”. Hollandiában, ahonnan éppen elment az ott tanító-kutató Descartes, és már megszületett és indul Spinoza. És ő is mindent hazahoz. Főképpen Descartes-ot, a racionalizmust, a szabad vizsgálódást, az enciklopédizmust. Logikát tanít, enciklopédiát, magyar enciklopédiát, világszínvonalú, átfogó tankönyvet szerkeszt, akadémiát, magyar egyetemet tervez. Vagy a Guevara *Horologium Principumát* és Lipsius *Politicáját* és *De Constantiáját*, a kor állambölcseleti, politikafilozófiai alpműveit magyarító Draskovich János, Prágai András és Laskai János. Ők a nagy közvetítők. A két lábon járó, mozgó-gondolkodó hajszálerek, amelyekén keresztül a kelet-magyar hagyomány érintkezik az európai tradícióval, és Bethlen „tündérkertje”, a távoli kis Erdély a történelem fő áramába kerül.

Az igazi reprezentatív élet a Bethlen Miklósé. Ő az, aki mindenütt „ott van”, ahol történik valami. És észre is veszi, tudja is, hogy történik valami. Műalkotás az élete, gazdag, tragikus kicsengésű műalkotás. Csak tudni kell megírni. Ő tudta is. Ott van Apácai Csere skólájában Kolozsváron, és emléket állít neki. Ott van Csáktornyán, amikor Zrínyit megöli a vadkan, és emléket állít neki. Ott van a restauráció Angliájában, és beszél II. Károllyal, és ott van az abszolutizmus Franciaországában, és beszél Turenne-nel és Colbert-rel. Ezek az igazi nagy élményei. London és Párizs, főleg az utóbbi. Mert ez a Napkirály fővárosa, de nemcsak az. Főképpen az a város, ahol éppen elhunyt Pascal, és ott él La Rochefoucauld. És legfőképpen a klasszikus irodalom Párizsa, ahol készülődik Racine és már alkot Molière. Végül ott van a Habsburgok börtönében. Ott szerzi az önéletrását. Ott állít emléket mindennek, ott örökít meg mindent.

Ebből, a közvetítésből és a jelenlétből, a megtanulásból és a megörökítésből furcsa dolog következik. Az, hogy a magyar gondolkodás és az európai, mondjuk, az erdélyi és a francia sajátos módon egyidejű.

Magyarság és Európa

Már a század első felében, sőt, a hajnalán ideológiája van itt a fejedelmi abszolutizmusnak. Alig, hogy megszületett, csak csíraformában, csak lehetőségként a történelmi gyakorlat, már követi is az elméleti általánosítás. Éppen békét köt Bocskai vagy lóra ül Bethlen, a „tündérbert” még csak alig nyíló álom, és az álmot már történelmi valósággént kezeli a friss, majdnem mohó gondolat. Fejedelmi tükrök bizonyítják ezt, a Szepsi Korotz Györgyé, a Vetési Istváné és közöttük a legszebb legeredetibb, az uralkodó erényeit, a hatalom erkölcsi zálogát tárgyaló Pataki Füsüs Jánosé. No meg fejedelmi végrendeletek is. A realista politikai bölcsesség olyan irodalmi rangú dokumentumai, mint a Bocskai Istváné és a Bethlen Gáboré.

Persze az abszolutizmus teóriájának is nyugati mintái vannak, pontosan úgy, mint a racionalizmusnak, az enciklopédizmusnak, a protestáns ortodoxiának vagy a puritanizmus bölcséletének. Mégis érdemes megjegyezni, hogy varázslatos a gondolatok szinkronmozgása. Descartes 37-ben értekezik a módszerről, fejt ki a független gondolkodás racionalista alapjait. Apácai Csere pedig 53-ban, csak tizenhat évvel később, gyulafehérvári székhelyében, a bölcsesség tanulásáról szóló retorikai mesterműben órá futtatja ki a filozófia történetét. Richelieu 35-ben alapítja meg a francia Akadémiát, és ekkortájt reformálja meg a Sorbonne-t. Apácai Csere 59-ben hal meg, és több részjavaslat után hátrahagyja a teljes magyar akadémia, a hazai univerzitás átfogó tervezetét. Az övé a végiggondolás, de már Bethlené az álom. Ő tárgyal róla évtizedekkel korábban Szenci Molnárral, Alvinci Péterrel. És még lehetne a sort folytatni.

Vagy ott vannak az irodalmi műfajok. Csak egy példát vegyünk, a memoárt, az önéletírást. Nem túlzás: Kemény János műve, az indulás, egyidős a Retz bíboroséval. És az Apor Péteré, a Cserei Mihályé és a csúcst jelentő Bethlen Miklóse az ugyancsak csúcst jelentő Saint-Simonéval. Persze nem azonos rangról van szó vagy minőségi hasonlóságról, hanem egyszerre jelentkező igényről és közeli megvalósulásról. Vagy egy másik példa, a hitbölcséleté. Pázmány *Kalauza* előzi Pascal *Pensée*-it. Ez még akkor sem érdektelen, ha a kettő messze nem azonos. A magyar kardinális érvel, a francia janzenista elmélkedik. Az első lírai megalapozásra törő vallástudomány. A második tudományos megalapozásra törő vallásos költészet.

Persze érdemes józannak lenni, és az egyidejűség még nem minden. Ez a gondolatban van, a vágyakban vagy inkább az illúziókban. Nem a valóságban, a tényekben, és nem is a lehetőségekben. A francia bíboros is reformál egy egyetemet. Apácai is álmodik egy egyetemet. De a kolozsvári iskola nem a Sorbonne. Gyulafehérvár nem Versailles. Alvinci nem Richelieu, Geleji Katona István nem Mazarin. Nem Mazarin, mégis ő küldi Apácait Hollandiába. Ahogy Lorántffy Zsuzsánna fejedelemszony sem Madame Maintenon (sokkal több nála!). Az ő iskolai színjátékainak nem ír drámát Racine. Mégis ő minden progresszív gondolat védnöknője, és ő hívja Sárospatakra Comeniust.

A túlélés állambölcsélete

A kötet centruma talán a politikai gondolat, a történelmi bölcsesség. Innen sugárzik a fény másfelé is. A művelődéselméletre, a pedagógiára, a teológiai teóriára, a történetírássra, az útirajzra. Nem is csoda. Hiszen – szó volt már róla – nyomás alatt született filozófia ez és irodalom. A három részre szakadt ország létgondjainak nyomása alatt. A három részből kettő jön számításba. A török hódoltság szellemileg kiesik. De ott van Erdély és az északkeleti Magyarország, és a Dunántúl

és az északnyugati Magyarország. Személyekre konkretizálva a sugárgyűjtőket: Bethlen és Apácai itt, Pázmány és Zrínyi ott.

Ha van valami hiányérzet, éppen ebből fakad. Hogy a két fényforrásból, a két ívből a kötet csak az egyiket adja, építi fel, a másikat eltakarja és megtöri. Legalábbis félig eltakarja és félig megtöri. Mert a csizmás-süveges fejedelem köpcös alakja ott van, mindazzal együtt, ami belőle következik és reá épül. De hol maradt a palástos-bíborkalapos kardinális robosztus alakja mindazzal együtt, ami belőle következik és reá épül? Persze Apácai mellett ott van Zrínyi, ha szegényesebben is. De hol maradt Bethlen mellől Pázmány? (Hiszem-tudom, hogy szerkesztői megfontolásokról van szó. Arról, hogy a sorozat külön kötetet szán Pázmánynak és Zrínyinek. Mégsem lehet hallgatni ennél a kötetnél az érzékelhető egyensúlyzavarról.) Mert – hadd folytassam a gondolatot – a paletta lesz ezzel sápadtabb. Ugyanis nemcsak a protestáns Erdély van mint bázis és Wittenberg, Heidelberg, Utrecht mint vonzáskör. Hanem a katolikus Dunántúl is van mint bázis és Graz, Bécs és Róma mint vonzáskör. Persze, hogy német egyetemeken és holland polgárvárosokban készül az előremutató gondolat, és olasz palotákban és spanyol kolostorokban készül az ellenreformáció. Rómában ég – a század nyitányaként – Bruno máglyája, és ott szövik Galilei perének pókhálósálait. De Itália a megőrzött reneszánsz is, a készülő barokk is. Ide nyúlik a magyar kultúrából egy katolikus, dunántúli, délszláv, mediterrán-latin tradíció. Ez is lánggra lobban Zrínyiben, és – még egyszer leírom! – ebből is nő ki Pázmány. Meg folytatódik is ebből a kettősségből valami. (Nem mitikus sorsdualitás ez, hanem kemény történeti adottság.) Arról a különbségről van szó, ami nemcsak Apácai és Zrínyi között érzékelhető, hanem – vállalva a felületesség ódiáját! – Arany és Vörösmarty között is, Ady és Babits között is. Annál fontosabb ez, mert a két vonal nemcsak külön van, hanem együtt is. Nemcsak elválik, hanem összekuszálódik, sőt, egyes csúcson egybe is fonódik. Csak egyetlen példa: a bujdosó nagy fejedelemé, II.

Rákóczi Ferencé. A kardot rántásban és az „eb ura fakóban” a korábbi Rákócziakat követi és Bethlen Gábort. A magába mélyedésben és az átélt vallásbölcseletben Pázmányt követi és a katolikus misztikát.

A politikai gondolkodásban világosan elkülönül két műfaj. Egy logikusabb-érvelőbb és egy indulatosabb-patetikusabb. Mindkettőnek megvan a teljes íve és gazdag is. Az első erősebben bölcséleti jellegű, a második világosabban publicisztikus jellegű. Megint csak példálózva: az érvelő bölcsélet íve Bocskai és Bethlen Gábor végrendeletétől I. Rákóczi György *Parainesisén* keresztül Bethlen Miklós röpiratáig, az *Olajágot viselő Noé galambjáig* és II. Rákóczi Ferenc töprengéséig, az *Egy igaz magyarnak hazája felől való elmélkedéséig* terjed. Az indulatos publicisztika íve Alvinci Péter panaszatól a Névtelen szerző *Siralmas, könyörgő levelén* keresztül Zrínyi Miklós *Török áfiumáig* terjed.

A különbség tényleg karakterisztikus. Noha mindkettő logikus. Csakhogy az elsőben a bölcsesség logikája dominál, a másodikban az indulat logikája. Az elsőnek higgadt a hangja, szinte visszafogott. A másodiknak elfulladó a hangja, szinte rekedt. Mennyi harcokban szerzett józanság van Bocskaiban, amikor Erdély küldetését fogalmazza. Azt, hogy addig legyen független haza, pontosabban addig legyen ő a független haza, amíg Magyarországgal magyar király jogara alatt nem egyesülhet. Mennyi uralkodásban szerzett mérséklet van Bethlen Gáborban, amikor a „tündérkert” virágzásának egyetlen bázisára, a törökkel való szövetség megtartására int. Mennyi diplomáciában szerzett körültekintés van Bethlen Miklósban, amikor Erdély autonómiájának protestáns, német fejedelem alatt való megőrzéséről elmélkedik. És végül mennyi keserűségen nevelt bölcsesség van II. Rákóczi Ferencben, amikor a kompromisszum lehetőségeit Pálffy magyarságára apellálva kutatja. Ezeknek a logikája tényleg a bölcsesség logikája. Még akkor is, ha ekkora nyomás alatt elkerülhetetlenül keveredik a józanság és az álom, a realitás és az illúzió. Ha van benne álom,

józan álom. Ha van benne illúzió, reális illúzió. A magyar gondolkodás egyik csúcsa ez a műfaj. A kemény hazai történelemből fakadó kemény hazai gondolkodásé. A történelmi modus vivendi filozófiája. A nemzeti megmaradás, a túlélés állambölcselete.

A másik műfaj valamivel szűkebb. Alvincin, a „siralmas levelet” szerző Névtelenen és Zrínyin kívül a híres *Breznai kiáltvány* számítható ide és Ráday Pál Rákóczi-manifesztuma. Szűkebb műfaj, de sűrűbb, dinamikusabb. Sodrása van. Nem meggyőzni akar, inkább lefegyverezni, befolyásolni. Mindenesetre nem értelmi eszközökkel dolgozik, hanem érzelmiakkal, inkább indulatiakkal. Ezek – mármint az indulatok – áradnak benne, és szét is vetik a szerkezetet. Legalábbis lazítják. De – furcsa módon – ez nem válik kárukra. Amit veszítenek az érvek erejében, visszanyerik a szó mágiájában. Nem spontaneitás ez, hanem írói szándék. Nem elgondolkodtatni akarnak, de felgyújtani. Nem meditációt kívánó gondolati torna ez, hanem tettet kívánó szózat. A két, Rákóczihoz kapcsolódó írásban evidens ez a jelleg. Alvincinél és a Névtelennél valamivel több az áttétel. A csúcs egyértelműen Zrínyi, a *Török áfium*. Egyesül benne a két műfaj minden erénye. A gondolatok súlya és az érzelmek hőfoka. Vagyis a bölcsesség logikája és az indulat logikája. Politikai racionalitás teszi magvassá, személyes pátosz röpíti messzire. Itt a hevesség nem tompul, és a szerkezet is megmarad. Hézagatlanul pontos az érvelése és kitérésmentesen könyörtelen a következtetésrendszere. Egyszeri remeklés. A magyar politikai publicisztika sohasem jutott magasabbra.

Van ebben a politikai filozófiában vagy filozofikus politikában még valami érdekes. Az, hogy addig igazán jó, amíg naprakész. Amíg azonnali szükségből fakad, azaz életközeli, praktikus bölcsesség. Persze van egy *post festum* vonulata is, az utólagos értékelés. Minerva baglya itt nem feltétlenül az alkonyatban repül, de akkor is repül. Csakhogy éppen itt kezdődik a probléma. Mert a közvetlenség szülte nyitott

gondolatból távlat szülte zárt gondolat lesz. A gyakorlati elméletből általános ideológia. Például a friss és eleven erdélyi gondolatból hervadó és merev transzszilvanizmus.

Magyar filozófia

Nem születik ebből a gondolkodásból rendszer, mint például a Descartes-é vagy a Spinozáé. Ahogy magyar földön később sem nagyon születik. A magyar filozófiának nem karakterisztikusak a körvonalai. Nemigen lesz belőle a szó klasszikus értelmében szakszerű bölcselet. A szavak itt pontosan hordozzák az árnyalatokat. Bölcsesség ez, nem bölcselet. Nem adja a világ átfogó magyarázatát, hanem okosságra tanít. Arra, hogy miként lehet szebben élni az életet, vagy legalábbis hogyan lehet jobban elviselni. Márpedig ez sem kevés. Sohasem kevés, de a 17. századi Magyarországon különösképpen nem az. Ebből a gyalogos-praktikus jellegből két dolog is fakad. Az egyik minőségi kérdés, a másik műfaji. A minőségi kérdés az, hogy ebből a gyakorlati bölcsességből születik egy különös testmeleg, derűs evilágiság. Arról a humánus derűről van szó, ami körülengi például Pápai Páriz Ferenc írásait. A test békéjéről és a lélek békéjéről szólókat. Ez az a nyájas komolyság, ami Mikes arcáról is ismerős. A műfaji kérdés az, hogy ebben a gyakorlati bölcsességben még minden együtt van. Politika, művelődéspolitikai, hitvita, neveléstan, fordításelmélet és sok minden egyéb boldog differenciálatlanságban. Hogy ez a boldog differenciálatlanság később is megmarad, és boldogtalan differenciálatlansággá válik, hogy sohasem nő ki belőle az originális magyar filozófia, az már a későbbi hazai fejlődés szervi rendellenességeit jelzi. Persze ez az életbölcsestől sem kizárólagos specialitás. Egyetemes-európai családfája van, és nem is akármilyen. Az egyidős Franciaországban például La Bruyère műveli ezt a „műfajt”. A tegnapi Franciaországban a legnagyobb paradigmikus példa, Montaigne. A gyökerek

pedig nagyon régre nyúlnak vissza. Legalább Senecához, akire Kéri Sámuel céloz és Marcus Aureliushoz, akit Prágai András fordítása ébreszt.

Sok minden készül ebben a században, ami később ki fog virágozni. A filológia, a nyelvművelés, a szövegmagyarázat, a kultúrfilozófia. Néhány vonal, talán inkább erővonal világosan meghosszabbítható. Igazán csak egy-két példát befejezésképpen. Itt van annak a lírai etikának-morálfilozófiának a gyökere, ami kibontakozik, mondjuk, Kölcsey *Parainesis*-ében. Ezt az államfilozófiát a 19. század uralkodó eszméiről értekező, státusbölcseleő Eötvös folytatja. Az önmarcangoló vívódásnak a hangjait 49 után Kemény üti meg ismét. A nemzeti önismeret komor jeremiádjait a reformer Széchenyi visszhangozza és a forradalmár Ady. A példának tényleg nincs még vége. Csak nem érdemes folytatni. A tendencia így is világos.

*

A kötet gazdag és súlyos. A leggazdagabb és a legsúlyosabb eddig a sorozatban. Harminchét plusz egy szerzője van. A névsorban Bocskai Istvántól a Konstantinápolyból tudósító Névtelenig harminckilenc fejezet van és harminchét szerző. Mert II. Rákóczi Ferenc és Laskai János kétszer szerepel. A plusz egy szerző a kötetet megtervező, válogató, rendszerező, jegyzetelő, az egész század egész kultúrájáról mindent tudó, tudós Tarnóc Márton. Munkája nem kíván méltatást. Magáért beszél. A szisztéma, a század gondolkodásáról kialakított vízió az övé. Elbújt a harminchét szerzőtárs mögé. Pedig éppen tőle, a Bethlen Gábor- és Rákóczi-kori erdélyi művelődés monográfusától várt volna egy nagy, elemző utószót az olvasó. (Szépirodalmi, 1979.)

POSZLER GYÖRGY

A TÁLTOSFIÚ NYOMÁBAN

TÓTH ENDRE:

OLÁH GÁBOR ÉLETE C. KÖNYVÉRŐL

Az 1980-ban megjelent Oláh Gábor monográfia irodalmi életünk egyik örvendetes meglepetése, váratlan szenzációja volt. Szerzője, Tóth Endre, a szintén debreceni születésű, ma is Debrecenben élő költő már nem fiatalon, nem is egészségesen, saját még megírásra váró önálló alkotásai tervét félretelve ereje legjavát olyan mű létrehozására fordította, amelynek hiánya méltán nyomhatta valamennyiünk lelkiismeretét: csaknem két évtized szakadatlan munkájával összegyűjtötte, áttanulmányozta az Oláh Gábor életművet, a mennyiségében minden képzeletet felülmúló kiadatlan írásokkal, kéziratokkal, vaskos, több kötetes naplókcal, személyes feljegyzésekkel és levelekkel együtt, s az irodalomtudósok és az olvasók elé tette kutatásai eredményét, a tíz fejezetre bontott, csaknem négyszáz lapos könyvet. Ezzel 1942-ben elhunyt írotársa véglegesen befejezettek látszó pályája új szakaszba jutott: Tóth Endre szuggesztív erejű munkájának megjelenése után már senki se tehet úgy, mintha nem volna Oláh Gábor úgy, mert van. A debreceni Tóth Endre megkezdte a debreceni Oláh Gábor pörének újrafelvételét, s az irodalomtörténet most végre kénytelen lesz azt tenni, amit eddig elmulasztott: átnézni, rendszerezni, értékelni Oláh szellemi hagyatékát, állást foglalni és kijelölni megérdemelt helyét irodalmunkban.

A *debreceni* Tóth Endre a *debreceni* Oláh Gáborról írt monográfiát: nem véletlenül adtunk hangsúlyt a megismételt jelzőnek, mert ha volt valaha nem debreceni optikával, csak Debrecen jobb, alaposabb, értőbb ismeretével készített mű, hát ez az. Tóth Endre könyvének első dicséretéül mindjárt tegyük hozzá: ítéletének serpenyőjét rezzenetlen kéz tartja szigorú egyensúlyban. A monográfia nem egy méltatlanul nem is a pálya legszélére, a pályán kívül szorult alkotót mentő, dicsérő írás — Tóth Oláh Gábor életének ismertetését ígérte, nem az

életrajztól természetesen elválaszthatatlan és példás gondossággal össze is gyűjtött, meg is nevezett, keletkezésüket is a költőtárs érzékenységevel magyarázó művek értékelését —, hanem kihívás. A monográfia szerzője az igazság érdekében kesztyűt dobott arcunkba, gesztusára így vagy úgy, de válaszolnunk kell. Lustaságból, kényelmességből, felületességből, az elődöktől kritika nélkül átvett és elfogadott értékelések bővületében éltünk idáig, ha Oláh Gábort emlegettük, örökségképpen átvállalt frázisokat közöltünk magunk is — érzékelteti Tóth Endre ábrázolóereje segítségével, éppen ideje már, hogy most, amikor az adatok és az igazság végre előttünk áll, történjék valami az Oláh ügyben.

Élőket gyakran megöltünk mi ebben a szakmában, irodalmi justizmordjaink külön tanulmányt érdemelnének, ám egy még élő alkotó bármikor megérheti téves rangsorolása megváltoztatását. Oláh Gáborral úgy igazán holtában végeztünk, s az anyagismeret hiánya, az össze nem gyűjtött életrajzi tények, a foghíjas vagy fel sem becsült hagyaték még hagyott némi mentséget. Most már nem hagyhat. A monográfia kézbe vehető, ránk vár a feladat, hogy folytassuk, amit szerzője megkezdett, hogy kiteljesítsük, ami miatt elképesztően nagy feladatát vállalta, mert a közölte adatok birtokában már nincs bocsánat sem a várapozónak, sem a hallgatónak. Ha Oláh élne, most volna százéves, egy centenárius idejére általában le szoktak lohadni az indulatok. Debrecen most már nagyon iparkodik, hogy ne legyen még egy Árkádia-pöre. Ha most sem történik semmi azon túl, hogy az Irodalomtörténet regisztrálja Tóth Endre minden dicséretet és elismerést megérdemlő, kitűnő értekező prózastílussal megírt, egy költő és egy irodalomtudós együttes hozzáértésével készített monográfiája megszületését, akkor az irodalomkutatás ismét megbukott, mint nem először, de akkor nem Debrecen tehet róla immár. Debrecen városa szól, költője, Tóth Endre szájával, a többi most már az irodalomtörténészek végre elfogulatlanok remélt ítélőszéke elé tartozik.

E sorok írója ismerte Oláh Gábort, viszonylag fiatal férfinak is, s bár csak jó szót kapott tőle, csak biztatást a maga költői próbálkozásai inaséveiben, futott előle – nem a műveit, a személyét nem szerette, tulajdonképpen irtózott és félt tőle. Volt Oláh Gábor testi mivoltában valami riasztó, túlméretezett, lényében is valami kettős, egy próféta süvöltő lélegzete kavarta fel a se testi, se szellemi alkatának nem elég tágas földszintes házsorú utcák porát, és nem volt szabad mögéje kerülni, mert még a gyakorlatlan fiatal szem is észrevette, hogy a ködgubájú óriás mögöttes arca egy gyereké, aki sír, csapdos, üvölt dühében és csalódott vágyakozásában, mert nem törődnek vele, mert különös szókincsére csaknem mindenki süket, és nem akarják észrevenni, hogy őt jobban kell szeretni másoknál, szerencsésebbeknél, mert irtózatos élmények és látomások ismerője, s bizony több és nagyobb sokaknál, másoknál, akik szerencsések. Ritkán gondolt rá későbbi élete folyamán, sosem kereste vele a kapcsolatot, amit ismert élete tényei közül, pontosabban amiről azt képzelte, hogy ismeri, azt városi pletykák közvetítették, nem volt rokonszenves anyag. Fiatal gögijében módfelett komikusnak érezte a komor figurát, s elfojtott egy mosolyt, ha arra gondolt, milyen lehet, amikor ez a behemót test pucéron sütteti magát a Kar utcai ház udvarán a nappal a pukkadózó fiatalok és a botránkozó öregek lécen át leskelődő szeme tüzeiben. A tény, amely szintén közismert volt abban az irodalommal átitatott légkörben, amelyben e sorok írója élt, hogy Rákosi Jenőék valamikor éppen Oláh Gábort akarták kikiáltani költőkirálynak Ady ellen, míg a valóság jól az orrára nem koppintott a királyjelöltnek, és helyére nem utasította, külön derűre fakasztotta. Oláh, mint Ady riválisa! E sorok írója nagyon fiatal volt, igen műveltnek és a művészetekben járatosnak képzelte magát, szigorú volt és irgalmatlan, s mint minden fiatal, tételekben szemlélte a világot. Tételei logikusan kimondták, hogy aki az életben nem vitte többre annál, mint hogy középiskolai tanár lett Debrecenben, aki nem tudta megbecsülni azt a szinekurát, amit egy

könyvtárban adódott álláslehetőség jelent, ami mégiscsak szabadabb légkört biztosít egy írónak az alkotásra, mint egy tantestület, aki olyan szédült, hogy belemegy egy olyan abszurd drámát ígérő játékba, hogy ő felhasználható, kijátszható Ady ellen, alighanem nem is érdemel mást. Az embernek, főleg ha író, tudnia kell, mit csinál, hova lép, e sorok írója szentül hitte, ő mindig tudni fogja, elő se fordulhat olyan helyzet, amelyben nem ő lép majd, hanem mások lépnek vele, s persze közel is volt még hozzá hajdani középiskolája kegyes nevelésével, a hittel, hogy a méltók végül mégiscsak mindig elnyerik a jutalmukat, s akik mégsem, azok nyilván mind a Gomböntő emberei voltak. Elfelejtette hát ifjúsága kéretlenül mellé állt tanúját, s úgy indult el a maga útján, hogy egyszer se pillantott vissza a Kar utcai remetére. Tóth Endre monográfiájának kellett megíródnia ahhoz, hogy eltűnjék, hogy lehetett olyan korlátolt annak idején. Hát ki nem hiszi el ebben a szakmában, hogy jobb a legjobbnál, hogy ő az első, ha egyszer hivatalosan kijelentik róla, ha a kormány irodalom politikusai, hivatalos sajtóorgánumai meg is írják? És még valami. Hát megpróbálkozhatik valaki azzal, hogy Ady ellen kijátsszon egy másik alkotót, ha az annyira provinciális, annyira jelentéktelen? Ilyen határig még egy korlátolt ellenfél sem ostoba. És lehet valaki Juhász Gyula, Tóth Árpád barátja, Babits, Kosztolányi levelezőtársa, vitapartnere olyan kvalitások nélkül, amelyek híján ez a szigorú kör szóba sem állt senkivel? Csak Oláh tévedett volna az Ady-kérdésben? Senki más? Kosztolányi sem? Oláh legalább később rájött, mi történt vele, soha szebben le nem tették egy vesztes és bizony nem dicséretre méltó csata lobogóit a győztes lába elé, ahogy feledhetetlen, a holt Adyt búcsúztató versében éppen Oláh. „Annyit kapott, amennyit a képességei alapján megérdemelt” – jelentette ki egyszer e sorok valamikor tételekben gondolkozó fiatal írója, akinek Tóth Endre könyvére volt szüksége ahhoz is, hogy felfogja végre: a Kar utcán pucéron napozó, sajtóságos szexualitású remetének az átlagon messze túlmutató tehetségében

nemcsak az illető maga, nemcsak Oláh hitt, hitt abban Gyulai Pál és Beöthy Zsolt, akiket hallgatott, és hitt Kis József és Bíró Lajos, Lengyel Menyhért és Bródy Sándor, Hatvany Lajos, Ignotus, Schöpflin Aladár, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, legjobb barátja, Juhász Gyula, sőt maga Ady is, a debreceni Kardosokat, Albertet, Pált, Lászlót, a Gulyás–Juhász költőpárt, sőt Németh Lászlót és Móricz Zsigmondot nem is számítva. Tévedtek valamennyien? Hogy Oláh, szegény, táltosnak képzelte magát, világsodájának, ahhoz végtére is joga volt, ő fizetett meg a legjobban ezért a szemmértékbeli torzulásért. Pályája első szakaszában, fiatal önérzetében azt képzelte, ő a huszadik század nagy magyar alkotója, amit ír, örök aranyfedezetünk marad holta után is. A második világháború kitörésekor, már közel a halálhoz, mikor újra számba veszi valamikor világbírónak képzelt hagyatékát, gondolatban egyre csökkenti a művek és verssorok számát, amelyek esetleg mégiscsak fennmaradhatnak utána. Iszonyú számvetés, iszonyú ébredés, iszonyú világosság elsötétülő szeme előtt. A mérleg, amelyet nem tudott kiegyensúlyozni ködkezeléssel, hol túl magasra szállt, hol túl mélyre süllyedt értékelésében. Ideje, hogy reálisan jelezzen végül.

Élete alig több mint hatvan éve alatt lehetett volna Debrecen Móra Ference, káderképlete csaknem azonos a Móráéval, de a mórai kenyérmorzsavirágos, szűrhimzéses, ríva neveltető, nevetve ríkató Daru utcai mikrokozmosz helyett másfajta Alföldet revelál prózavilága, örömkeserűt, barbárt, durvát, irgalmatlan feketét. Ha valaki megrázná építményei hol szecessziós, hol naiv, hol majdnem dilettánsul csillogóra feldíszített karácsonyfáját, s a lényege maradna meg prózája üzenetének, füstölgő, kormos lármafa volna az olvasó élménye, s a hol jókais, hol baksays, hol egyenesen az ifjúsági irodalom korabeli alkotásait emlékezetbe idéző mondatok törlésével a könyörtelen szenvedély parazsát szoríthatná a tenyerébe: legjobb alkotói pillanatait, lepuritánabb kompozícióit arra utal-

nak, ha idejében, rendszeresen és dúlt idegrendszerét szerető szigorral kímélő kritikus áll mellette, nemcsak a hajdúsági Móra, akár a hajdúsági Móricz is nőhetett volna belőle. Prózája csúcsain különös villámjelzések vakítanak, s késztetik csodálkozásra a túlkomponált mondatok lavinájából kibontakozó Oláh-életmű elemzőjét: mintha Tolnai Lajos ingerült hangja csengene tovább, mintha az *Elsodort falu* Szabó Dezsője süvöltene évekkel nagy hatású műve születése előtt a debreceni író örök láztól cserepes szájával. Nagy életrajzi regényének, a *Táltosfiúnak* irodalmi értéke valóban vitathatatlan, időálló, egyszerre revelálja valamikori szülővárosát s az ország társadalmi, gazdasági és politikai képletét, Debrecen hajlékony, gyönyörű nyelvén, sorai közt csontig mar az alföldi tél, megrepednek a hőségben a dinnyék, tintafekete árnyak és krétafehér szikföld kontrasztos talaján futnak—tántorognak hősei. Nem csoda, hogy Móricz felkiáltott lelkesedésében, mikor ez a könyv a kezébe került, irodalmunk ritka csodája anyja gyermekkori és fiatal lány vonásainak megörökítése, a könyvbeli kocsis apa gyermeke, az író, itt csakugyan a Pegazust nyergelte meg.

Színész akart lenni élete egy szakaszában, vágyából színdarabok születtek, amelyeket azért kellene alaposan áttanulmányozni, mert majdnem lehetetlen, hogy korunk lazább dramaturgiával dolgozó színpada ne találja darabjai között tovább formálhatót, fejleszthetőt. Versei csak rostára szorulnak, nem fejelésre — kiváló költő volt, a század gyér harmóniáját, sztakkátós kakofóniáját éppúgy közvetíti lírája, mint Nyugat-os költőtársaié. Rim-hallása nem marad el a Tóth Árpádé mellett, képfantáziája legjobb verseiben akár a Babitsé is lehetne, kompozíciója nemegyszer Kosztolányira emiékeztet. Nem utánoz: egy hangon szól velük, egy bolyba tartoznak, egyazon egyetem folyosóin futnak össze. Oláh versei éppúgy a kort tolmácsolják, mint a későbbi nagyok munkássága, csak hosszabb és kínosabb görcsök közt szüli meg sajátos lírikus világát, mert Debrecentől messzebb esik Párizs, mint Magyar-

ország más pontjától. Versei tanulmányozója nagyot néz, mikor 1907-ben írt termése egyik darabjában ilyen sorokra bukkan: „... az apám bérkocsis volt, kenyérsütő az anyám, magam egy különös rom, sem istenem, se hazám.” Egyszer még viszontlátjuk ezt a költői optikát, ezeket a sajtóságot bemutató szavakat, egy Horger nevű professzor mindörökre nevetségessé válik majd miatta.

Műveinek száma és terjedelme egyszerűen nem logikus. Annyi oldalról érte támadás, annyszor megszegyenítették, annyi kudarc szeghette volna kedvét – az egyház, állam, város szentháromságának valamelyik tagja, olykor egyszerre kettő, olykor mind a három olyan gyakran fordult ellene szülőhelye társadalmával és a fővárosi ilyen vagy olyan irányzatú irodalmi körökkel együtt, hogy átlagos erejű alkotó belepusztul, öngyilkos lesz vagy örökre elnémul miatta. Oláh a támadásokat megszenvedte, feldolgozta, verssé vagy prózai művé szublimálta és tovább lépett; bármit tettek vele a valóságban vagy a képzeletében, csak kurta időre teperte le, megölhetetlen volt, mint a csodálatos mandarin. Akár a pusztai köd, megült a városon, amelynél százszor jobban szerette Párizst, akár Budapestet is, s amelyet mégsem volt bátorsága otthagyni, mert teljes biztonságban, minden támadás, pizskálódás ellenére ezért egyedül ott érezte magát a Kar utcán, mint ahogy mértéke, legfőbb kritikus is ő maradt magának, legjobb barátja, legnagyobb ellensége; az életben mellette-körötte feltűnő arcok között egy sem jelentett számára annyit, mint a sajátja, még az anyjáié sem, pedig e hajdani kiscselédet, aki foggal-körömmel kitépte a nyomor és tudatlanság talajából, és aki végre úgy hitt benne, ahogy Oláh megkövetelte, igazán szerette.

Szülőhelye a Csokonai-botrány elültével már vigyázott rá, hogy számon tartsa, megbecsülje azokat a művészeket, akik hosszabb-rövidebb ideig a város fiai voltak, büszkén emlegette Arany Jánost, keserű emlékei miatt szégyenkezve Petőfit, lel-

kesen Kölcseyt, a huszadik században – ha némi gyanakvással is – a városhoz tartozónak ítélte Adyt, Szabó Lőrincet, Tóth Árpádot, bizonyos tekintetben Móriczot is, Krúdyt, ám az említettek közül senki sem született a Basahalmon innen, csak Oláh, könnyebb volt tudomásul venni, méltányolni őket, nem találkoztak velük, legfeljebb ünnepi esteken, a sajtó hasábjain, nem látták őket minden nap az utcán. Oláh túl közel volt a városhoz, nem ment el onnan, mint a többi, épp állandó jelenléte miatt nem is alakulhatott ki se személyéhez, se művészetéhez reális optika. Álmai messze túlmutattak a racionális debreceni álmokon, még gyér hívei táborát is egyszerre ingerelte és mulattatta folytonos önigazolási vágya, a városra árasztott művek sorozata, azok a Debrecen elé szórt végtelen hosszúságú szellemi névjegyek: itt vagyok, úgy tudok verselni, mint azok a híres nagyok Pesten, akkora szomjúság él bennem a hírnév után, amit egy tenger ki nem oltana. Ki ne jött volna zavarba tőle, ritka volt a Hajdúságon a mitológiai figura, egy Prometheusz a Kar utcán, egy Tantalusz a Hortobágy peremén. Debrecen átlagos értelmű polgárának pesti volt, idegen, mert csak a Pesten és a züllött nagyvilágban tanult erkölcsstelenség eredménye lehet szenvedélyei különös, buja zűrzavara, az a taszító-vonzó érzés, amely nők láttára erőt vett rajta. Budapest ugyanígy nem tudott mit kezdeni vele, a fővárosnak naiv volt, vidéki, reménytelenül rosszul helyezkedő. Szálas, szomorú alakját mágneses mezők tartották a behemót faluváros fölött, ott lebegett, míg élt, mint Mohamed koporsója, egyszerre innen és túl a másvilágon, és míg Tóth Endre meg nem írta monográfiáját, aligha volt remélhető, hogy végre meggyászolják, becsületos sirbeszédet mondjanak róla, és oda hantolják el, ahová illik, a nyugatosok közelébe. Tóth Endre a huszonnegyedik órában lépett a porondra kiváló művével: e sorok írója 1980 októberében végigkérdezte a debreceni Vörös Hadsereg útján a Béke utcától a Bika szállodáig a járókelőket: mondanák meg neki, ki volt az az Oláh Gábor. A legtöbben nem tudták, a diák

korosztály közölte, ismeri a nevet, de még nem tanult róla semmit, egy fiatal nő szerint kommunista volt és Löfkovics Vilmossal együtt kivégezték.

Megállapítani, mikor lépett rosszul, csaknem negyven évvel a halála után és stabilizálódott politikai, társadalmi, gazdasági viszonyaink között igazán könnyű. Tóth Endre ennek a jelzésénél igényesebb feladatra vállalkozott, azt mutatta meg, mi okozta, hogy rosszul kellett lépnie, és hogy a saját szerencsétlen természeti adottságain kívül ki más felelős még e hibás lépésekért. Tóth monográfiájából félelmes erővel bontakozik ki a múlt század utolsó két és a jelen négy első évtizedének szellemi arca, Budapest és Debrecen képével, a főváros irodalmi, a vidéki szülőhely társadalmi csatározásaival. Az olvasó elcsodálkozik, mikor Tóth Endre útmutatása alapján rájön, Debrecen vétke nem is abban áll, amit logikája képzelgetett vele, Debrecen bűne naivabb, egyszerűbb: nem szerette eléggé. Abban az időszakban, amelyben Oláh Gábor élt, egy olyan faluvárosban, mint a Hajdúság székhelye, a bérkocsis apa, a kenyérsütő anya gyermeke nem kellett volna, hogy feltétlenül kívül szoruljon a körön: a debreceni Református Kollégium éppen a tanulói származását illetőleg közmondásosan, tradicionálisan demokratikus volt. Ám olyan robbanó erotikával, olyan zolai képzelettel, olyan hólyagos orrcimpával szíva be a tiszántúli levegőt aligha lehetett bárki is bármilyen felekezeti iskolában tanár – még nincs a felszabadulás után kapott szexuális szabadsága se neveltnek, se nevelőnek. Egy pedagógus Turi Dani-jelölt éppúgy beleütközik a fennálló egyházi rendbe, ahogy a kollégák és a városi értelmiség bámulva, majd kellestlenül figyeli öntudatát: ennyire azért mégsem illenék tartania magát senkinek, mint ahogy az állami iskola is elképedve regisztrálja tanára viselkedését, aki azzal az indokolással mentegetőzik, amiért elfelejtett órára jönni, hogy éppen alkotott, s az fontosabb feladat az oktatásnál. Volt Oláh Gábornak barátja, pártfogója, támogatója, híve, még olvasója is, kiálltak mellette elegen, mikor

pedig már nyilvánvaló volt, nem illik bele semmi keretbe, mert egy képzeletbeli Párizs képzeletbeli költőfejedelmeként küzd Debrecen egyik legporosabb kis utcája palánkja mögött, ajtófélfába vert szegeken lógó gyér ruhatára darabjai közt a halhatatlanságért. Olyan sírnivalóan egyszerű játékot játszottak vele a század elején, hogy nevetni volna kedvünk: hogy pórul jártak az ügyes Rákosi Jenőék, csakhogy velük együtt pórul járt maga Oláh is, örökre elveszítve arányérzékét.

Amit később még szintén a fejére olvasnak, sovinizmusát, irredenta vágyait, azzal éppen nem állt egyedül a magyar irodalom olyan alkotói között, akik még a történelmi Magyarország keretein belül születtek, világképe torz görbületei, sajnos, nemcsak az ő életműve szépséghibái, nála nagyobb híré kortárs írók sem látták mindig azonos tisztasággal, melyik leírt soruk okoz, okozhat bányaomlást. Szexuális aberrációi aligha múlták felül Juhász Gyula ilyen jellegű képletét, a Hassliebe, amely nyilván éppen elég teher volt az életén, szintén nem az ő szomorú privilégiuma. Valóban nincs mit nevetnünk Rákosi Jenőék és annyi más körülmény áldozatán, annál kevésbé, mert ez az ember csakugyan tehetséges volt költőnek is, esztétának is, prózairónak is, és drámába illően szerencsétlen, és éppen azért, mert ilyen drámába illően szerencsétlen volt, folyton be akart bizonyítani valamit a városnak, az országnak, a világnak, a jó istennek, hát összeírt egy könyvtárnyi könyvet, és olyan boldogtalanul halt meg, hogy öreg pártfogója, Kardos Albert, aki a költő életének legsötétebb szakaszában a kávéházban kártyázó urak elé perselyt tartott és pénzt gyűjtött Oláh megsegítésére, s akit majd nyolcvanhárom évesen pusztítanak el a németek Tirolban, ahol élete utolsó percéig magyar irodalmat tanított az országból kivetett halálraítélteknek, derültebben hajthatta szép vén fejét a halálba, mint ő, mert Kardos Albert maga volt az egyensúly, a mérték, a derű, Oláh maga volt a téves optika, a túlméretezettség, árnyjáték a ködfalakon.

Tóth Endre minden elismerést megérdemlő munkája talán eléri, hogy végre ítélet születik Oláh Gábor pörében, ítélet,

amely nem téveszti össze az alkotó személyét az alkotással, s csak munkái értéke szerint határoz. Elolvasatlan, kiadatlan művek tömege vár elfogulatlan bírálóra; míg fel nem mértük, mi áll a teljes hagyatékban, senki se láthat tisztán. Nem kétséges, szinte minden kérdésben másképpen fogunk dönteni, mint az előttünk járó értékelők, időközben többet tudunk már az alkotás lélektanáról, mint Oláh közvetlen kortársai. Túltengő erotikája ma már egy általános iskolás kamasz idegrendszerét se borzolná, Ady elleni fellépése egy dicsőségre szomjazó fiatal vidéki aránytévesztése az akkori hivatalos irodalom ösztönzésére – azóta ehhez hasonlót is megértünk már az ötvenes években. Szánnivaló öntudata, ezt ma már idegorvosi szaktanács nélkül tudjuk, védekezés a Kar utca ellen, a gondolat, a kétség, a tépelődés ellen, míg bogozni próbálta magában, mi válhatott volna belőle, ha okosan lép, amikor lépnie kellett, ha mindig bátor, ha mindig okos, ha mindig következetes. Nem Oláh Gábor az egyetlen, aki elé letérdelt a fehér elefánt, ő meg útjára engedte, mert nem ismerte fel, hogy melyik az a pillanat, amikor fehér elefánton kell folytatni az utat. Nem merte, mély és süppedős az alföldi homok olyan városban, amely Mária Terézia alatt státushelyet biztosított a saját besúgójának, s maga fizette az árulóját – itt még mélyebb, még süppedősebb. Nem közönséges feladat lesz Oláh Gábor pörének levezetése. Ha végre igazságos ítélethez jut, Tóth Endrének köszönheti, aki a debreceni fiatal írók közül, akiket Oláh 1937-ben egy irodalmi esten a Kollégium Oratóriumában bemutatott, egyesegyedül róttá le háláját valamikori mestere előtt azzal, hogy valóban indulat és részrehajlás nélkül megismertette az érdeklődőket Oláh Gábor nem közönséges történetű életével. Maga se gondolhatta végig, hogy monográfiája, amellyel a szó biblikus értelmében csak szolgálni akart, neki is diadala lett, egy prózáíró ígérete sugárik sorai mögül. Eddig lírikusként tartottuk számon, úgy méltányoltuk, ezentúl igézetes prózájára is igényt tartunk majd.

SZABÓ MAGDA

NAGY ZOLTÁN ELÉGIAHANGJÁRÓL

Vannak „elfeledett” költők, akiket *felfedezni* abban a reményben kötelesség, hogy valamelyest így is közelebb juthatnak vélt objektivitásunk szerint megfelelő helyükhöz – magam Szép Ernőről, Karinthy Frigyes költészetéről, Somlyó Zoltán búvópatak-jelenségéről próbáltam írni ekképp –, más esetekben viszont, és Nagy Zoltáné is ilyen, az életművön belül korántsem elszigetelt, de szélesebb szórású *értékek védelme*, a figyelem élesztése lehet a legmértöbb cél.

Könnyű lenne egészében elégiainak nevezni Nagy Zoltán költői életművét, s elképzelhető, hogy jogos volna ez a besorolás. Itt azonban nem az oeuvre helyét, teljességének hatását vizsgáljuk, „csupán” a hang máig érvényes – vagy csaknem eleven elemeit. Egybefüggő egészet feltehetően az elégia vonulata képez annál a költőnél, aki saját pályáján mintegy központi helyet elfoglaló kötetének is ezt a tömör címet adja. (*Elégiák*, 1924). Közhely ma már a *Sírkőre* című vers utolsó szakaszával jellemezni költőnket („Ha van füled, halld hangtalan beszédem; / Mindegy, mi voltam: voltam az ami, / Egy hang voltam az Isten énekében / És kár lett volna el nem hangzani”), elsősorban azért idézem a részletet, mert második sora sok érdekességet rejt. Főként a közbeszéd-szerűség lép meg, az ügyesség kerülése; azután a fogalmi kifejezés mód, a csupa viszonyítás-elem. Az elégiikus hangnemtől ez az „algebrai fogalmazás mód” mintha távol állana; ám ha ilyen ötvözet jön létre mégis, érdemes egyéb példái után járni, akadnak-e. Az *Ének a temető kapujában* az erős logikai szerkesztés jegyeit mutatja – zárt, kis képződményekben csupán, mert a vers egésze ponttól pontig halad, nem feszes kompozíció. „A holt már fekszik gondtalan. / De az élő mind hontalan!” Így kezdődik az *Ének* . . . S az írásjelek is részei a szerkezetnek. A versszak másik sorpárja megfordítja az utalás sorrendjét: a harmadik sor az „élő”-re vonatkozik („Lohol, búvik, nyög, sir és jajgat”), és kettőspont után csatol vissza a

szakasz „a holt”-ra („A sírban gőgös lesz az ajkad”). Ha alaposabban figyelünk rá, hirtelen érezni kezdjük, milyen különleges szépségű strófa ez. Lelassítani ennek észrevételezéséhez talán azért kell, mert maga a dallam (a versbeszédé) mintha túlságosan ismerős lenne. De már a szép szerkesztés is bizonyosan határozza meg az egyéniséget, az egyszerűt; jelez valamit, ami igen jelentősen Nagy Zoltán sajátja.

Négy sor alapján aligha vállalkozhatunk összefoglalásra, mivel azonban tudatosan kezdtük a keresést ennél a versnél, némi előfeltételezések alkalmasint lehetővé teszik, hogy a későbbieket is idevetítsük: az áradó dallam és az ismert tagolás, az egyebünnét megszokott költői fogások megannyiszor jellemzői Nagy Zoltán költészetének, ám az anyagkezelésben (a látszólagosan – vagy valóságosan – „engedményes” alkotás-mód, gyakran jelentkező másodlagosságok ellenére) ott lelünk valami jó távolságtartást, szikársághoz közelítő fegyelmet, ott találjuk azt a kettősséget, amelynek vizsgálata már tanulmányunk célkitűzését (nem üdvre bár) meghaladja; szintén egyszerű lenne a pálya emberi „kettősségére” utalnunk, a nem maradéktalanul vállalt művészi út öntörvényű igazságának „autonóm” követelésére – ami tulajdonképpen a költő javára válik. Bárhogyan legyen is, tény, hogy Nagy Zoltán verseiben a Nyugat formai vívmányai mellett a legbőszéesebben a tartalmi polarizálások fordulnak elő; ennek a jegynek csupán egyik kimagasló szépségű példája a temetői ének.

A szelíd feszültség ugyanúgy forrása az elégiai hangnak, mint a megszelídített. Az *Ének*... további szakaszai egy darabig sorra az imént elemzett kettősséget vonultatják. Költői erő dolgában hol lankadni, hol erőre kapni látszanak. Itt-ott Dsida is eszünkbe jut. Például a második strófa elején: „A holt már jól elrejtett! / Hová rejtéd az életed?” A harmadik versszak erőtlenebb: „A holt már bátor, mit se fél. / De reszket minden, ami él!” Mindenesetre magával ragad a makacsság, s a halványabb ellentétpár is megszínesül a logikai vonalvezetés erejétől. A negyedik szakasz „bevezetése” (vagy: küszöbe) lát-

szólag közhelyes, valójában igen elegánsan egyszerű, pompásan tükrözött belvilág (egy képé): „A holt már alszik s álma mély. / Az életünk álmatlan éj.” A reflexió itt sokszoros; hangzsvilágnak sem akármilyen ez a két sor, fontosabb ennél is, hogy egészen „mai” a gondolatfűzés, a telitalálatosság. (Nem „trouville” akar lenni, s nem is az. Nagy Zoltán különös módon Vajdát, Reviczkyt is – eltérően – elődeinek vallhatja, s közvetlenebbül, mint előkelőbbben rangsorolt „nyugatos” társai.) A negyedik szakasz második sora – a részletezés – alig tartalmaz mellbevágó elemet, ennek ellenére csaknem hangalakilag is megmunkált (ismét): „Düh, kéj, könny, forrnak, sustorognak / Csókján ajkaknak s ostoroknak.” A rím rendkívülisége erősen hozzájárul a máskülönben veszélyeztetett hatáshoz. Az ötödik strófa visszasugározva is segíti ezt: itt oldódik fel az eddig szigorúan betartott képlet. Nagy Zoltán mintegy kivárt a személyes motívum szólaltatásával; feszültséget teremtett négyszer négy soron át – most végre önmagáról beszél. Ez majdnem prózáirói erény, ez a gazdaságosság; és ismét azt bizonyíthatja, mennyire tudatos – vagy mélyről fakadó – a szerkesztés szándéka, mennyire adott e törekvés jó alapja.

A párhuzamos szerkesztés tovább indázik, és a lassan előkészített szembeállításból is egymásba épülés lesz: élő és holt ellentétpárja érvényét veszti, hogy előjelek nélkül e „képződmény” egésze legyen immár teljességet közelítő érvényű. Mivel nem maga a versanyag – a tartalom és formán túli, „megfoghatatlan” többlet – jelentkezik különös minőségként (sőt, a sorjázó képek és gondolatok nem is céloznak újdonságot), a *versidő* hat erősen. A szerkesztés egyik eleme, a *kiválás* fokozza fel az átlagoshoz közel mozgó részletek jelentőségét; s ez még ellentétességével is megtoldja a hatást. „Ó, hogy számom azt, aki holt”, írja itt még, átmeneti végkövetkeztetésül (ismét feszültségteremtő „fogás!”), de sejtjük, hogy ennek ellenkezője jöhet. Egyelőre még ezt az állítást mélyíti el: „Olyan, mint aki sose volt!” A kifejezés erejét nem az anyag,

hanem az arányítás, a viszonylatrendszer adja: az a tény, hogy a vers eleinte himbálni, később „ingerelni” kezdi olvasóját ezekkel a szüntelen váltásokkal. „Boldogabb az élő”; „szánom azt, aki holt” – ugyanazt a véleményt kápráztatóan többfelől mondja el; holott maga a produkció, mives megmunkálását tekintve, nem nyűgözne le. Mégis elhatalmasodik rajtunk a vers; és nem a dikció lendülete révén. A kilencedik versszak még az előző négyben kifejtett álláspontot látszik megerősíteni: „S mikor lenyűgödött a hold, / Mondtam: jaj annak, aki holt!” De mindjárt utána ellenkezik ezzel: „S mikor lement a nap, a fénylő, / Mondtam: halottabb már az élő!” A kör szinte geometrikus szerkezeti formáját valósítja meg ez az elégia. Különös, hogy egyrészt szikár, másfelől részletező; tárgyát akár három szakaszban is elmondhatná, mivel azonban *a vers nem azonos a tárgyával*, a látszólagos logikai bőbeszédűség tulajdonképpen feszességet teremt; nem anyagot közöl, hanem viszonylatokat teremt a mű, és ezeknek együttese – miközben az elemek látszólag ellentmondanak egymásnak, olykor kizárják egymást – relativizálás nélkül juttat el a végső, csaknem trakli erejű megállapításhoz: „Jaj az élőnek s jaj a holtnak!” A vers utolsó előtti sora, mely ezt a befejezést előkészíti, igen egyszerű mozzanatok nem is túlzottan újdonat kifejezési móddal fűz össze, mégis hatásos, majdnem elemi erejű: „Kialt a napnak, sűgd a holdnak . . .”

Rávilágít talán ez a példa arra is, hogy a másod- vagy harmadvonalbeli költők jelentős, hiteles alkotásai magának a versnek mint jelenségnek szerves mivoltáról – esetleg: szerveződéséről – hasonló fontossággal vallanak, mint a kiemelkedőként vagy jelesként számon tartott alkotók hibátlanabb művei. S ha ez igaz, nem jelenti-e máris a szélesebb olvasói „élménytalapzat” formálását, netán kialakítását? Érzékenységünk, melyet Nagy Zoltánnak ez a paradox módon elégikus hangja „kihív”, nem okvetlenül úgy tisztul logikai ítéletté, hogy megállapítjuk: a Nyugat tipikus jelenségformáinak egyikét látjuk viszont itt – némiképp másodlagosan; hanem talán ponto-

sabban körvonalaz, az első vonal kiemelkedő alkotásaival együtt, egy líratörténeti összefüggést, melyet alaposan értenünk csak így lehet, legalábbis szükségesnek érződik a másod- és harmadvonal „egyediségeinek” tipológiája; ahol a rokonságokon, hatásokon, közelítéseken *túl*, hangsúlyosabban érvényesül bizonyos ízlés, egy adott versvilág-nézet (!) jellege. És olyan könnyen „ad acta” sem tehetjük akkor ezt a versvilágot, hiszen lényegi, máig eleven – legföljebb formáit váltó – szemléletmódra bukkanunk, a szerkesztés szoros elvére, mely a látszólag ponttól pontig haladó vers nem is olyan rejtőzködő „mélyrétegében” meghatározólag hat, s napjainkig érvényes lehet.

A *Sírköre* című, híresen záródó vers mindjárt bevezetőben tartalmazza az iménti *Ének*... folytatását. Szerkesztése ugyanúgy páros tagolásra épül, ám ez itt mindjárt soronkénti párhuzamokkal valósul meg: „A völgyet nézni állj meg hegytetőn”, és: „Az életet tanuld a temetőn.” Az első sor mintha a kifejtés nélkül erősebb volna, de a második, mint látjuk, csak előkészítés: „Figyelj reám, ki nem mozdítok ajkat, / Már jól tanít, ki mindörökre hallgat.” Ez remekmű, töredékes mivoltában is. Mert a vers csak a véghangjaival nő fel megint idáig. A hangütés mégis tanúsítja a lehetőséget. Filozófiai töltést keresnünk benne – ez is a költészet alapvető paradoxona – a környezet teljességének híján nem lehet; holott azt hinnők, egy-egy sor, költőien megfogalmazott, netán remekművű tétel már a gondolati *rendszer* poétai hitelét is tanúsítja. Ha már „versre adódott”, csak a teljes sikerű közvetlen környezet (a megoldott vers) jelentheti a gondolat hiánytalan-ságát. A *Búcsúzóra* egyetlen eszme köré csoportosítja elégikus anyagát: a jó sáfár elköszön a hűtlen világtól. Valamelyest Lenau hangjai zengenek vissza ilyen helyeken: „Nincs zöld vetés már, zörgő tüske szúr / A bús mezőn s a bokra mind kopasz már. / Ha eddig nem jött, nem jön már az Úr, / Ki itt parancsol, mind csak durva kasznár.” Az *Egy szegény zsidó halálára* a temető-énekek hangját erősíti; a motívumrokonság a

legpontosabb kifejezés keresésének bizonyossága: „Iparát már el nem veszik. / Nyugodt már nappala és éje. / Ő már abból él, hogy halott / S Istentől van rá engedélye.” Ez a részlet is több, mint egyszerű telitalálat.

Élet és halál egymásbajátságának számos példáját ismerjük az irodalmi „kifejezésből”; ám ez itt majdnem hibátlanul egyéni változat. Nagy Zoltán rangját ilyen belső vonulatok biztosítják.

E véglegesség – e nagyon jelentős eredmény – összetevőit keresvén, például *A bölcsesség dala* első soraiban pontos rokonmást találunk: „Meghal a hang és új hang születik, / S meghal az is, hogy helyet adjon másnak. / Így lesz a hangból dal . . .” Felkiált: „Csak az egész dal!” Vagyis „boldog szüretig” csak ez érik. Hiszen „mit jelent / egy hang magába?” (Vagyis: önmagában.) S leszögezi: „A dalhoz hozzátartozik a csend, / Mely tündöklését végül is lezárja / És ellepi s emlékként őrzi lent . . .” Ismét remeklés-jellege van e részletnek; és fontos igazságokat mond el. A tükörszerkesztés esete a következő versszak, mely az elsőt szinte megfordítja, elemenként hangsúlyossá teszi: „Csak az egész a dal, csak az egész!” Azután kiemeli a kezdő sort („Meghal a hang . . .”), és *lényszerűen* folytatja a változtatással is: „De egy a dal, mind folytat, egy se kezd el . . .” A boldog szüret csak így érkezik el, ismétli ezt is. Formai fogás volna? Nem csupán, sőt, eszköze annak, hogy érdemben előbbre léphessen a vers; az érlelődés és az elmúlás elégikus párosának mintegy belső visszhangterét teremti meg Nagy Zoltán így *magában a versben*. Mellőzi tehát a külső utalásrendszert; azt a panaszt és azt az ujjongást, amiről a vers szól (a kiegyenlítés bölcsességével, ám a szerves élet mindazonáltalí fájalmával), maga a költemény mint anyag példázza. „Röppenj magasra, buborék-öröm”, mondja épp ezért, kettős tudással, „mit szalmaszálon fújnak gyermekek! / Csörögj, remény! Verd tompa üstdobod, / Vergődő szív, te . . .” Hiszen: „Mindig halott, mi sohasem enyész! / Meghal a hang, hogy zengjen az egész . . .” Itt, a kifejezés bizonyos

fordulatai ellenére, érdemben József Attila egyik költői felismeréséhez (illetve e téma elsőrendű érvényű hangsúlyozásának közelébe) jut el Nagy Zoltán. Az elégikus hang másodlagossága marad, persze, uralkodó a versén; s így a szépség kevesebbet fejez ki az igazság „drámájából”, mintha sikerülne egyszerűnek, kopárnak maradnia. A tételes kimondás megfosztja friss színeitől a képi kifejezést, ez utóbbi pedig mintha túláradni kényszerülne, hogy ellensúlyozza az esetleg érzett hiányt. Ám *amit* el akar mondani Nagy Zoltán, az ennek ellenére igen fontos. Különös ellentmondás ez: a Nyugat egy bizonyos módon tökéletes formaművészetű költészetének árnyékában is jelentősnek érezhetünk egy valamelyest kevésbé kimunkált költői világot – a közlendője okán! Íme, erre a részletre gondolok: „Így érted meg, az ének mit üzen / S hogy legszebb tán az utolsó ütem, / A lassan mindent elborító csend . . .” Erre mondja költőnk, hogy „néha már üzen” dalának. A kifejezés hagyományossága ellenére az elsődleges sugallat az olvasót is méltán elérheti; s vajon ilyen pillanatokban is képes-e „kategorizálni” az élmény? Elsődleges és másodlagos vonalakat nem törölnek-e el efféle vershelyek? Nagy Zoltán értékét ezek a mozzanatok is meghatározzák.

Mivel a „mulatós” nóták – megannyi értékükkel – nem tartoznak az elégiai tárgykörbe, gyengéiket sem kell taglalnom itt; közeli szomszédságuk mintha mégis visszafogottabbá tenné az olvasót. A hang sokfélesége bicsaklásokkal küzd; s látszólagos áradása annál fájdalmasabb, méltatlan zsáner-tárgyak okán. Nem a *téma* fogyatékos pedig ilyenkor. Hiszen a *Mámor* a legjava elégiaiak egyike Nagy Zoltán életművében. Belső ellentmondásait jól „foglalja össze” az első versszak: „Elszáll a szó s nem jön már sose vissza. / Fénye hol van elvillant pillantásnak? / Egy perc üli a másíknak torát . . .” Ez gondolkodói teljesítmény, s költőileg sem rossz foglalatban. A maradék három sor „poétásan” kibontja azonban a logikai-költői tárgyat, s a már-már hérakleitoszi ihletésű versrész bukolikus fájdalemak közé hanyatlik vissza: „S korhely lelkem mohó

kortyokban issza / Az elmúlásnak / Nehéz borát.” Szép sor a következő szakaszban a „Madárfütyty hull, mint hervadó levél”, igényelné viszont inkább a szikárabb megerősítést, nem a bánatos tovább-oldást. Az ötödik versszakban tér vissza a költemény ereje: „Már ittam hullócsillagok borából”; majd három kétesebb-kényesebb sort követően ismét eredeti találat következik: „Állok s szédülten / Inog az út.” A hatodik szakaszban csaknem tetten érhető, mi különbözteti meg – alapvető árnyalattal – ezt a költszvetet Jékely Zoltán lírájának magaslataitól, a romantika önmagán túllendülő, torokszorítóan elgondolkoztató, ismét visszaérdesülő telitalálataitól: „Szüretre jár, s én még tavalyi bornak / Gőzén dülöngök. Tántorogva jó fel / A hold, s a felhők búcsút intenek . . .” A következő három sor végképp helyi érdekűvé sorozza a középén felszökkenő, mármár megrendítő szakaszt. Ugyancsak szép, valóban feledhetetlen remeklés viszont a vers vége; bár egy pillanatra túlszínezettnek látszik, ám utoljára mégis meggyőz: „S én fekszem már békén egy árok mélyén / Az elmúlástól / Holt-részezen.” Határozott távolságra van legközelebbi rokonától, Kosztolányitól. (A rokonságot csak erre a fordulatra érthetjük; egyebekben ezt részletes kutatás igazolhatja csak, vetheti el netán. Itt most nem foglalkozunk a többszörösen bizonyított – vagy inkább: alappal keresett – Tóth Árpád-vonzáskörrel.)

A *kedveshez* címzett vers is két erős sorral kezdődik: „Emeld szíved a csillagok fölé: / Szűnyogdöngés lesz ott a földi lárma . . .” Azonnal érződik, mennyiben marad el – alapvetően – ez a költszvet József Attiláé mögött. Az érték azonban, amit felmutat, kiegészítője a társak eredményeinek. Rejtelmes sorokat is találunk, hatásuknak nehéz ellenállni: „Az életem egy futó gondolat, / Míg szépséged átvillan a világon.” A *pásztor* három részének egy-egy hangütése igen messze előre szól; olykor Nemes Nagy Ágnesnél találunk „folytatást”; mivel másutt, a kései versekben Nagy Zoltán mintha egy-egy Pilinszky-hangot előlegezne, hadd utaljunk vissza a korábban mondtakra: egy verseszmény tulajdonságainak jó foglalata az

iskola *figyelemre méltó* költői életműve. Csúcsain, tehát ön-maga eszményi környezetében mutatja az érdemeket és erényeket, a törekvéseknek mintegy anatómiáját. „Ki tette azt, hogy legyek én / Pásztor a vadon rejtekén? / Ki az a hatalmasabb nálam, / Gazdám, akit még sose láttam . . .?” És: „Ki alkudta: naponta ostor, / Végén nehéz szív, könnyű bocskor?”

Vagy – az első sor kivételével -- szintén az *iskola* határesetete: „Nyár fut, jön ősz, tél, illanó, / Az év elolvad, mint a hó, / Vesződök bús, konok kosokkal, / Viaskodok a farkasokkal.”

Egy-egy sor villantja másutt a későbbieket: „Szegem feje a rőt avarnak”, vagy sorpár: „Vessen a nyáj! Széledjen el! / Legyen vadaknak eledel!” Utalnom sem kell itt Nemes Nagy Ágnes *Paradicsomkert* versére és közvetlen környékére. A harmadik rész számos helye érdemli meg, szinte hasonló tanulsággal, az idézést; hadd bizonyítsa ez is, hogy Nagy Zoltán „ügyében” érdemes további szavakat keresni, s – nyilván adódnak – bátrabban bírálva és merészebben értékelve, részek és hang-ütések vizsgálatán túl, ki is mondani. „Uram, akit nem ismerek!” – így kezdődik a pásztor-vers harmadik része. Majd: „a felsötétlő Völgy felett a semmibe kiáltok!” A folytatás lendületes marad, mégis mértéktartó: „Uram, ki vagy és hol lakol? / Kié a nyáj és az akol, / Mit őrzök annyi éve? / S a napjaim, mik szállanak, mint láncvirág pihéje.” S még tovább bírja a vers-lendület: „A nap kigyúl, a nap kihül, / S bolyongok lélek-egyedül, / Kóbor, gazdátlan állat, / Ó száz utam, ezer sebem fel van jegyezve nálad?” Szó sincs itt bukolikáról, enyhületről. Az elégia érdekesebb, önmagán túlzengő hangjai ezek – s a „zengés” majdnem végig hiteles. Micsoda mozgás ez a két versszak, mennyire jól festő, kinetikus: „Fekete bodzacoszorúm / Leteszem most már szomorún, / Úgy indulok a völgyhöz. / Már messzi titkok vize zúg, szárasztó szél süvöltöz.” És: „Ha fojtó nyárban szédülök, / Hallom majd, hogy zeng síp s tülök . . .” (Itt említeném Tóth Árpádot, de – :) „. . . A távoli tivornyán, / S láng gyúl s dobál vad árnyakat hegyek hanyatló ormán.” Ez az utolsó kép merőben egyéni, és

kiváló! Tovább kell idéznem: „S egy reggel majd lefekszem én,
/ S az erdő vadja gyűl körém / Fület hegyezve s várva . . .”
(Tekintsünk el a túlságosan is áttetsző romantikától; nézzük
inkább az *érdemet!*) „. . . S nézem, a varjú hogy kering s
telepszik fent az ágra.” A szemlélődés verse csaknem szem-
léletté erősödik. A következő szakasz semmiképp sem zsáner-
jellegű, és hangjai, színei, mondhatnám, hőfoka is egészen az
akkori új líráig mutatott: „. . . bemossa széteső / Csontom a
földbe langy eső, / S meleg szél hogyha rázza, / Dúsabban leng
majd nyáron ott a vadfüvek kalásza.” Korántsem állíthatjuk,
hogy Nagy Zoltán verseiben mindenütt megtalálható ez az
értékszint. Ám az is bizonyos, hogy efféle helyeknek csak
bizonyos hányadát, lehet, hogy csupán a töredékét idéztük.
Fölemlítettünk mindössze egy témát, melynek igazi kutatása
stílustörténetileg is, a körülmények sajátos összejátszása foly-
tán pedig még mai líránk elevenét boncolandó is hasznot
ígérhet. Ha nem többet, Nagy Zoltán még mindig lappangó
értékeinek viszonylag méltóbb feltérképezését, feltétlen költői
olvasóélményt.

GANDORI DEZSŐ

ÖNVARÁZSOLÁS

Ezerkilencszázhetvenhétben hunyt el Hajnal Anna a Nyugat
harmadik nemzedékének figyelemre méltó költője. Első versei
1932-ben jelentek meg a Pásztor és az Álláspont hasábjain.
Ezerkilencszázharmincháromban már a Nyugat közölte 4 ver-
sét, majd számos irodalmi folyóiratunk oldalain találkoz-
hattunk műveivel.

A második világháború előtt két önálló verseskötettel lépett
olvasói elé. Ezeket a felszabadulás után, még életében 13 verses
és egy műfordításait egybegyűjtő kötete követte. 1978-ban

posztumusz kiadásban jutottak el hozzánk utolsó versei. Ezerkilencszáznyolcvanban a Magvető kiadó, Steinert Ágota értő, gondos anyagválogatásával tette közkinccsé Hajnal Anna *Összegyűjtött Műveit*.

Egy lírai életmű lezárása egyben mindig elindítója a munkásság egészéről szóló szakirodalomnak, az összegező értékelésnek. Az *Összegyűjtött Művek* két kötete azonkívül, hogy a költő olvasótáborát örvendezteti, igen nagy szolgálatot tesz a hagyatékkutatóknak. Steinert Ágota szerkesztési megközelítése: az időrendiség betartása, ami már önmagában megkönnyíti az áttekinthetőséget. De, teljességre törve, ezen az időrendiségen belül a versek és műfordítások mellett, megtaláljuk itt Hajnal Anna prózai írásait is; alkalmi kritikákat, emlékeztetéseket, kortársokról szóló sorokat és szépprózai töredékeket. Ezek az utóbbiak olyan irodalomtörténeti összefüggéseket tárnak fel, amelyek egyértelműen az egész lírai életműre vonatkoznak. Igaz ez, ha megvizsgáljuk a prózai írásokat és így felfedezzük, mennyire költő marad Hajnal Anna a próza berkeiben is. Képi látásmódja, gondolati és érzelmi világának megszólaltatása, a hangulatok, az ízek, a hangok a lírai költő megfogalmazásában jutnak el hozzánk. Ugyanakkor prózai műveinek gondolatisága költészetének alapvonásaira világít rá: a világ „egybelátására”, a mikro- és a makrokörnyezet általa befogadott, megtanulható és ösztöneivel megsejtett értékeinek valamifajta egységben történő láttatására.

Aligha véletlen, hogy kevés számú elméleti cikkében a praeraffaelitákról vall, ahogyan a kortársak közül József Attilára és Radnóti Miklósról néz vissza évek távolából. Lesznai Annának „termékeny melegét”, Szécsi Margitnak „bonyolult boldogságát és szorongását”, Gergely Ágnesnek „tisztánlátását, szenvedélyes érzelmi feszültségét” emeli ki szűkre szabott, mégis lírai hevületű méltatásaiban. Ezek a jelzők, mint fogalmi hordozók, nemcsak életének egy-egy meghatározott szakaszán, de négy és fél évtizedes munkássága minden megnyilvánulásában Hajnal Annára is éppúgy vonatkoztathatóak.

Fontos és izgalmas kiegészítője, mondhatnánk, szépprózai meghatározója költészetének a „Fű, amely sziklán kel”, amely – sajnos – befejezetlenül maradt. Itt regényformában közelíti meg a gyermekkor geológiai gyűrődésének rétegeit, a megélt kalandokat, a fantázia elindulását, a szülőföld etnográfiai és társadalmi jelenségeinek rajzát – mindvégig szigorúan belülmáradva gyermeki önmaga gondolat- és érzelemvilágán.

Műfordításainak anyagát már kevésbé érezzük ilyen meghatározónak. Mintha a *Kölcsönkenyér* cím egyben azt is kifejezésre juttatná, hogy Hajnal Anna „... sokkal intimebben, helyhez kötöttebben, berendezettebben él saját világában, semhogy túl sok kedve lenne – a jelek szerint – idegen tájakon hódító kalandozásokat végezni” – írta róla a kötet méltatója, Rónay György 1969-ben. Csak ott és csak akkor sikeresek és rokoníthatók a nagy vonulattal ezek a fordítások, ahol a költő saját világához közelállónak érzi a külföldi szerzőt – mint például a három spanyol: Paredes, Prados és Petere esetében. A kötet fénypontja *A velencei kalmár* fordítása.

*

Már induláskor szembetűnik, milyen nagyfokú a vonzódása az önvarázsoláshoz. Eszköz ez nála, mindenekelőtt annak elérésére, hogy emberi létezését, embersorsát, a mindenség életébe, annak teljességébe beágyazva kutassa. Eszköz egységes világlátásának felszínre hozása érdekében, ahol a születés és elmúlás nem egymás ellenpontjaként, hanem egymás feltételeként jelentkeznek.

Ez az önvarázsolási készség teljeseedik ki munkásságának végső szakaszán, amikor a számára egyetlen létezési forma: a szeretni és szeretve lenni állapot, az egész életét átfogó szerelem azzal emelkedik művészi önmegvalósítássá, hogy annak hiányát énekli meg. A hiány, a nemlét, a veszteség feletti fájdalom egy mindent elsöprő alkotni vágyásban jelentkezik.

Már első köteteinek verseiből egyértelműen kiviláglik, hogy ez az „önvarázsolás” egyfajta menekülési vágy kifejezésre juttatása. Menekülne a fegyelmező felnőtt világból a gyermeki lét tisztaságába, az igaznak, hamisságtól mentesnek tudott természetes életformába, ahol a „fiatal álmok tündértág világában” rokona lehet a büntetlen virágoknak, állatoknak, csillagoknak. Mert Hajnal Anna szemében bűnös az ember és éppen ezáltal kiszolgáltatott. Ősi bűne a világmindenségtől, a teljességtől való elkülönülés.

Ezer oldalról járja körül önmagát, személyiségét felmentendő ez alól az ösbűn alól, hiszen ezer oldalról érzi kiszolgáltatottságát, sőt, kivetettségét. És mindig belülről építkezik, belülről táplálkozik az ezt felszínre hozó költői képeiben is.

Számtalan versében ad hangot mérhetetlen szabadságvágyának. De ezt a szabadságot is sajátosan értelmezi, számára ez az ösbűn alóli felmentés óhaja. Téved az, aki bármilyen formában politikai állásfoglalásként magyarázná ezt a sajátos érzést. Mi sem áll távolabb tőle, mint egy emancipációjáért harcoló, társadalmilag tudatos nőköltő szerepe. Egész létét, egész lényét a mindenséggel érzett organikus rokonság irányította, a történelmet, a társadalmat csak ennek a számára magasabb rendű rokonságnak tudatában engedte közel magához. Historizmusa ilyen értelemben valamiféle „pán-historizmus”, ennek tükrében közelíti mind önmagát, mind pedig alapmeghatározó mindenség-eszményét.

Ezt bizonyítja a 27 éves korában Berzsenyi Dánielhez írt versének néhány sora is, az *Óda meghalt költőkhöz* ciklusból:

Szülőanyám, világ, mi maradt neked belőlem?
Mint lement nap után rózsaszín az égen
soká tündöklök még,
úgy cseng el lassan dalom.
Nem marad más, csak a dal, s remegés száll szívemre,
jaj, elmondtam-e mindent, rábízott erőm szerint?
sorsomban megláttam-e
fajoknak, népeknek sorsát?

E vágyának teljesítéséhez a „mindent” szeretné megnyerni, a „világ szellemét”:

S te minden! világ szelleme, fogadj el, s békíts meg végre
 az örök renddel, s szívemmel, s amit zsenge tavaszom
 neked adni mulasztott,
 hadd adjam meg ezután.

Ez Hajnal Anna teljes igényű történelmi felelősségérzetének pontos megfogalmazása. Ez csendül ki versei többségéből. Ezt emelte ki a tragikus véget ért pályatárs, Radnóti Miklós 1938-ban a Nyugatban, Hajnal Annát értékelő cikkében: „Ez a folyton kutató, figyelő és mindig szintézist teremtő költőiség minden pillanatában a mindenséggel közlekedik.”

Ezt a fajta mindenséghez kapcsolódó, „földit, s égit egybefogóan” láttató teljességérzetet hangsúlyozta Nemes Nagy Ágnes is négy évtized múltán, 1977-ben, a költő halálára írt, az egész életmű lényegét mélyen értő és átérző soraiban.

Hajnal Anna költészete tulajdonképpen egyetlen lelki állapot variációinak tudatos kifejezésre juttatása. Ennek alappillére: a természettel, annak jelenségeivel és a szerelemmel, majd a mindkettőt más-más formában fenyegető elmúlással és az abból fakadó megújulással való magától értetődő együttélés. Ars poetikáját egyaránt gyökereztetjük a közvetlen élményekben és az istent a természettel azonosító, azaz pantheista filozófia és kulturális örökségben. Ez az életmű időbeni előrehaladása folyamán csak annyiban változik, hogy a kezdeti szakaszban fellelhető motívumok a későbbiekben mind újabb variációkkal gazdagodnak. A variációk egyúttal a gondolati elmélyülés, a gondolati gyarapodás és az érzelmi letisztulás látható, idézhető ismertetőjegyei.

Ez a költészet a legritkább esetben „dolgozik” konkrét történelmi idővel. Az Idő határvonalai elmosódnak, valamifajta történelmi végtelenségben. Ezt a fajta költészetet egyaránt meghatározza a végtelen világ vonzása és saját legbensőbb énjének hangja.

Azért érezzük meg azonnal az idegen eszköz és forma-világot, az idegen gondolatiságot az 50-es évek legelején írt, jelentéktelen számú versének olvasása közben, amikor a konkrét idő, konkrét társadalom, konkrét történelmi pillanat „ihletésében” hihetetlenül sok felkiáltójellel, addig nem ismert köz-hellyel élt. A szinte operettek világát idéző hang mögött valahol ott van egy esendő igyekezni akarás, egy öngyötrő kényszer. Nagyon hamar túllép ezen, hogy saját útját folytathassa, belül maradva öntörvényű költővilágán.

A háború előtt és alatt, majd az ötvenes¹ évek derekától Hajnal Anna a magyar költészet olyan képviselőivel rokonítható, akik emberi, művészi énjük kiteljesedését a darabjaira hullott világ vágyott egységének megfogalmazását, az érzelem és a tudás függvényében próbálták költői útkeresésük középpontjába állítani.

Nem mentes ez az útkeresés egyfajta mitikus látásmódtól sem. A Hajnal Anna által ismert, érzékelt és ábrázolt mitológiai világnak minden jelensége az egyetemesség érzetének valamilyen megnyilatkozása. Ebből az egyetemességből nem szakítható ki semmi. Mindennek pontos helye, funkciója, és mindennek pontos ellenpárja van.

Ez uralja szerelmi költészetét is, ahol az egész egységesnek óhajtott világ, az egész lét, sőt egész vállalt női lénye értelmét, szépségét, a megnyugvást, a tisztaságot, a mindenséggel való azonosulást a szerelemben véli megtalálni. A megtalált, a boldog szerelem hatalmas ívelésében írhatta magáról:

Így élek s minden lélegzettel
egy vagyok véggel és kezdettel

(*Mint boldog úszó* – 1939.)

A második világháborút közvetlenül megelőző években és a háború alatt ennek a mindent elsöprő szerelemnek állít örök emlékművet. Felvetődik a kérdés – vajon hogyan lehetséges,

hogy emberi és költői létének ilyen közvetlen fenyegetettségében annyire leszűkített, mondhatnánk magánéleti mondanivalóval lépett a nyilvánosság elé?

Ennek egyik magyarázata, amelyet Steinert Ágota jegyzeteiben találunk: 1940–1944-ig írt, politikai tartalmú versei elvesztek. Ez tény. Nem lehet hozzáfűznivalónk. Más dolog az, hogy az adott versekben így sem csupán az sugárzik felénk, hogy Hajnal Anna örül vagy bánkódik, szeretve, vagy megsalatra éri magát.

Ezek a látszatra társadalmi, közérdekű információt nélkülöző költemények, ezek a magánéleti intimitások az adott színhelyen és az adott időben túllépnek önmagukon. Elsősorban azért, mert művészi megfogalmazási módjuk érzelmi kultúránkkal követhető, magával ragadó. De azért is, mert a társadalom koordinátáiba emelve tartalmukat tudjuk: Hajnal Anna a kor viszonyai között csak a szerelemben érezhette magát szabadnak – sajátos költői felfogásában csakúgy, mint objektíve –, csak a szerelemben érezhette magát költőnek és embernek. Minden másban csak üldözöttek. Mert mindenütt másutt az erőszak, a bármikor személyét is elpusztítani képes erőszak árnyéka kísérte.

Ezáltal képes tudat- és érzelemvilága adekvát képét nyújtani mindazoknak, akik hasonlóképpen érzik és tudják mindennapi létük fenyegetettségét. Rögzített életdarabjai tehát szembeötlően kirajzolják azokat a vonásokat, amelyek a kor és a társadalom lenyomatai ezen az életdarabon. A társadalmilag lényegős, általános érvényű mozzanatok ugyanis nem lehetnek mások, mint azok a mozzanatok, amelyekben a legközvetlenebbül mutatkozik meg a társadalmi mozgás hatása a magánéletben.

Ezeknek az intim hangú szerelmes verseknek dallamában megtaláljuk azt a motívumot, amely érvelésünket alátámasztja. Ezerkilencszáznegyvenegy tavaszán írta a *Halott fatörzs* már-már imává emelkedő kezdősorait:

Füleim vannak és nem hallok,
Szemeim vannak és nem látok,
alámerültem nagy zugokban
elfödnek habzó gomolygások

amikor a háborúba menetelő világban:

csak egy szilárd, a pillanat,
amelyben tartasz és tartalak.

A létbizonytalanság és a pillanat biztonsága határolja be ezt a költészetet, ahol a pusztulás az úr. Ahol a legforróbb ölelés sem tudja feledtetni a költővel, hogy „prédák vagyunk”.

Hajnal Anna alkatilag az a művész, aki legegységesebb lírai élményével közvetett módon utal a körülvevő világ mozgására. Ez egész költészetére érvényes.

De ennek a fizikai létet is fenyegető időszaknak van egy másfajta vetülete is. Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején számtalanszor idézi fel a háborúban átélt borzalmakat, amikor vitte, mentette, „rettegve-boldog” életét. Soha nem mutatta nyílt sebét. Mindig a már beforrottról beszélt, de a forradások nyomai ott vannak, érezhetően a versekben.

„Lélek-lepke”-ként száll, vagy kutyája álmában „nyög s zokog” – az örök gyermek sír fel benne, a védtelen:

. . . tudd, mindig ottmaradtam,
kavicsos görgetegben,
nyári patakmederben
kiálló kő simáján
ott ülök sírva, árván,
honnágy gyötörte gyermek . . .

(*Tudd, mindig ottmaradtam* – 1959?!)

Bármire fordul, a mélyből, belülről táplálkozó emberi bánat teszi távlatosabbá, visszhangosabbá a verseket. Valami nagy, ijesztő homály uralkodik el fölötte, benne, álmosodik, de hiába:

„... téli álmra nem csüggeszkedünk a platán
magas ága-odújába
tudjuk, mi volna jó
s úgy élünk, ahogy lehet.

(Október, fél öt – 1968.)

Hajnal Anna egész életére vállalta a „külön idő”-ben élest, amivel egyszersmind vállalta „külön börtön”-ét is. De ez a létforma tette lehetővé számára a parttalan idő áradásának érzetét, azt, hogy a régmúltba sem látogatóba megy – ott is otthon van. És hogyan! Ő a sziklafal, amelyen felvillan a „vésett mélyű rajz”, ő az ének Józsefről, a gyönyörűről szóló, ő a „törött, mély hang”, amely minden időben sír az emberekért.

Gyakran úgy tűnik fel, a költeményt semmi egyéb nem hívta életre, csak egy virág látása és a költő semmi mást nem akar velünk közölni, csak azt, hogy a szomszéd kertben virágpompájába szökkent a liliom. De a vers olvastán, ismételten, az örök megújulás tanúvá leszünk, az „örök új kezek”, és az „építő tudó emlék” misztériumának részesei.

Epiko-lírikus formavilága lelkének különböző mozaikkockáiból komponálja és láttatja így a világot.

Pályája legelejétől együtt él az elmúlással, mintegy örökös felkészülésben. A lírai emlékezés halk, csöndes szívverésű ritmust diktál a „majd mindenkire sor kerül” gondolat jegyében.

Bánatától megválthatatlan volt már, amikor rátalált a gyász. Társa halála után a kegyelem állapota neki már azt jelenti:

Elfáradtam, fektess le engem
egyetlen társam oldalára.

(Lesz kegyelem – 1975.)

De ez az elvágakozó, halállal szomszédos, „helyettes-élet” is köti még Hajnal Annát. Köti, mert az eltávozott kedves nemléte először emlékek felidézésével szólaltatja meg vissz-

hangtalannak érzett magányát, majd a mindennapokból próbálja önvarázsolással kiűzni a hiányt. Ezt a hiányérzetet először azoknak a tárgyaknak, mozzanatoknak a leírása űzi el, amelyek közös életük kísérői voltak (*Alkonyfény* – 1976.), majd olyan természeti jelenségek felidézése, amelyek által Gyepűfüzes, a Rába-parti szülőföld üzeni szeretetét (*Kormos ranét* – 1977.)

És vigasz a vigasztalanságban a természet örök megújulása, a jelenségek örök váltakozása. De, „alkonymagányában” egyre inkább hangot kap az egyedül létezés fájdalma, végül pedig a fizikai elmúlás minden kínja.

Megállás nélkül írt – a mindenség sejtelmei és énjének belső érzelmi élményei, a vágyak és a nosztalgiaák egy teljes világot jelenítettek meg.

Látványosság és hókusz-pókusz nélkül alkotott, mentesen minden barbár és civilizált előítéllettől. Lírája csupa emberközelség, Ábelként, kozmikus erők terében állt, aki tudta:

Hogy messze jár, vagy közel jár
egyszer csak rád néz a halál.

(*Primitív vers a halálról* – 1958.)

A vers, a szó, a dallam otthonait, azok rémisztő hatalmait kezessé szelídítette. Spontánul verselt, ez volt az anyanyelve.

URBÁN NAGY ROZÁLIA

PARADOXONOK ÉRINTÉSE

MÉSZÖLY MIKLÓS ÉRTEKEZŐ PRÓZÁJÁRÓL

Zrínyi óta alig volt jelentős költőnk-írónk, aki ne érezte volna szűknek a szépirodalom műfaji kereteit, s nem kísérletezett, hogy az esszé, a tanulmány, a publicisztika nyelvéen fogalmazza meg gondolatait. Voltak, akik ezt tudós-ambíció-

val, filológus-alapossággal vagy valamilyen bölcséleti rendszeralkotás igényével tették (Kölcsey, Eötvös, Babits, Németh László), de voltak, vannak olyanok is, akiknél az efféle kísérletek leválaszthatatlanul hozzátapadnak a szépirói gyakorlat-hoz: fogalmi-elméleti előkészítését, vagy igazolását, meghosszabbítását jelentik a művészi önkifejezésnek (Berzsenyi, Vörösmarty, Ady). Mészöly Miklós, akinek értekező prózáját két önálló kötetben adta ki a Szépirodalmi Könyvkiadó (*A tágaság iskolája* – 1977., *Érintések* – 1980.), kétségtelenül az utóbbi típushoz tartozik. Nem mintha nem tudna minden tekintetben szakszerű poétikai, irodalomtörténeti, filmelméleti vagy éppen nyelvészeti tanulmányt írni (*Az anekdota halála, A rom, Fekete-fehér, színes film, Nyelvünk szüzre megy?*), de nála ezek a tudományos értékű dolgozatok sem egy-egy szakterület iránti érdeklődés termékei, hanem „csupán” teoretikus törekvések egy kivételesen szuggesztív írói világkép és magatartás folytonosan újratermelődő dilemmáinak feloldására.

Míg a „tudós-ambícióval” írott értekező próza – az írói szándék szerint – probléma-megoldó, addig ez utóbbi típus a lappangó ellentmondások fogalmilag pontos megragadását és oknyomozó elemzését tekinti céljának. Az előbbi elsősorban logikai következetességet igényel, az utóbbi inkább morális erényeket: alázatot és bátorságot a létélmény „ésszerűen” fel nem oldható feszültségeinek bevallásához. Mészöly Miklós – akár ontológiai vagy ismeretelméleti kérdések foglalkoztatják, akár a politika, az etika, az esztétika vagy a poétika kerül érdeklődése fókuszába – folytonosan antinómiákba ütközik, vagy – akaratlanul is – saját korábbi ítéleteit, következtetéseit bírálja felül, változtatja ellenkezőjére. Azt hiszem, ennek az önmagával polemizáló gondolkodásmódnak végső soron az írói magatartás alapdilemmája a forrása. Azé a magatartásé, amelyik egyfelől érzékeli, hogy a „művészet önmagában elégtelen tett – ahhoz képest, amit a világ vár, elvár. Amire szüksége van”, másfelől amelyik nem talál utat az elégséges tethez, s rezignáltan vallja be: „Már rég nem erősködöm, hogy

mindenáron egy tető alá hozzák logikát és praxist; csak *feljegyzem* magamnak az eltérést.”

Az az „eltérés”, amely Mészöly helyzet tudatát és történelemélményét legmélyebben meghatározza, saját társadalom-, ember- és fejlődés-felfogásának legújabb kori történelmünkkel való szembesítéséből fakad. E felfogás a reformkori liberalizmus eszméivel, közvetlenül Kölcsey „alapokra építő” organikus-evolucionista fejlődéskoncepciójával mutat közeli (filológiai is dokumentálható) rokonságot, következésképpen lényegéhez tartozik a morális oppozíció minden erőszak-elvű társadalmi-politikai gyakorlattal szemben. Az opponálás célra vezető módjainak átgondolása önmagában is elég írói feladatot jelenthetne, ha Mészöly nem szakított volna a magyar prózahagyomány moralista irányával. Mivel azonban jobban izgatja az írói magatartás etikája, mint az erkölcsi konfliktusok „irodalmisításának” lehetősége, legfeszítőbb művészi gondját nem az ítélező ábrázolás problémái, hanem az ábrázolás és az ítélezés egymást nem zavaró aktusai egyidejű végrehajtásának nehézségei jelentik. *Ars poeticája* szerint szubjektívitásnak és tárgyiaságnak egyszerre kell érvényesülnie, s ez az a paradoxon – a modern epika legizgalmasabb paradoxona –, amely a művészi gyakorlattal egyidejűleg gondolkodói erőfeszítésekre is sarkallja.

Akik a modern magyar próza egyik legmerészebb újtóját tisztelik (vagy nem szeretik) benne, meglepődve láthatják ezekben az eszmefuttatásokban a *realizmus* fogalmának gyakori előfordulását. Pedig valójában olyankor is egyfajta „korszerű realizmus” lehetősége foglalkoztatja, amikor magát a szót nem írja le. Mit jelent ez a korszerű, mézőlyi realizmus? Miben különbözik a „hagyományostól”? Az író szándéka szerint: mélységében, műfaji-művészi kötöttségektől, az artisztikum csábításától és emberi illúzióktól mentes következetességében. Elgondolása szerint: jelenség és lényeg viszonyának újraértelmezésében. Nem a „konkrét” és az „objektív” ismeretelméleti kérdései foglalkoztatják, hanem a konkrétnek az

absztrakthoz, az objektívnek a szubjektívhez való viszonyát látja problematikusnak. A tényeket, a valóság érzéki-tárgyi vetületeit szerinte könnyen meg lehet ismerni, de a *megértésnek* nem ezekkel van dolga, hanem a „jelenségek anyaöhomályával”, a „mögöttes” tartalommal. S noha ez a neoplatonista koncepció nem tartja a művészet feladatának, hogy a lényeghez vezesse a befogadót (elég, ha csupán elindítja a feléje vezető úton), Mészöly mégis szükségét érzi, hogy a valóságnak ezt a mélyebb, lényegi dimenzióját eloldja a jelenségek világától. Már ami persze az ábrázolást illeti.

„Az ontologizáló próza számára – mint írja – végső soron elég, ha csupán a *mögöttes* fedezeteként áll rendelkezésre *valamilyen* alapmilió ösztönös és otthonos ismerete – de gyakorlatilag nincs feltétlenül szükség rá, hogy a mű reális társadalmi-környezeti vonatkozásai (. . .) az első jelzőrendszer konkrétságával meg is feleljenek a választott milió valóságának.”

Amit Mészöly mond, az érvényes nemcsak az ontologizáló, de a pszichologizáló és historizáló prózára is. S az ilyen írói eljárásnak – az esztétikai tények ismeretében – se jogosultságát, se sikerességét nem vonhatjuk kétségbe. Vitánk csak azért lehet vele, mert az efféle ábrázolásmódnak a valósághitele (úgy vélem, Mészöly programjával ellentétben) jellegzetesen lírai, s nem epikai természetű.

Nem véletlen, hogy Mészöly oly meghatározó szerepet tulajdonít az „atmoszférának”, az „aurának”, a „többértelműségnek”, a dolgok mögötti „irracionális vibrálásnak”, a „sugalmazásnak”. Vagyis azoknak a fogalmilag megragadhatatlan, de valóságos esztétikai effektusoknak, amelyek nem a mű reális társadalmi-környezeti vonatkozásaiba, hanem a művész pszichikumába, létélményébe, személyiség-titkaiba avatják be az olvasót. Vagyis a „szuper-konkrétság” és „objektivitás” eszközei valójában annak a fajta szubjektivitásnak a szolgálatában állnak, amelyik sem a közvetlen líraiság, sem a lirizálás hagyományos módszereivel nem akar már megnyilatkozni, s amelyik a világ legnyomasztóbb gondjának saját ontológiai

státuszának korlátozottságát tartja. S számomra ez a mézőlyi magatartás legproblematisabb mozzanata.

Úgy akarja megőrizni személyességét, s úgy igyekszik új esztétikai pozíciót biztosítani a szubjektívnek, hogy nemcsak partikuláris jegyeit fedi el, de fölé emeli azt a különös (réteg szerinti, nemzeti) meghatározottságok szférájának is. Hogy itt egy olyan általános szubjektivitás elvéről van már szó, amely éppen a személyességgel kerül ellentétbe, azt maga Mézőly bizonyítja, mikor ezt írja: „talán egy olyan felismerés látszana helyesnek, hogy a *személytelen* felelősséget tekintünk mércének a személyes szférájában is – ugyanis csak az megvesztegethetetlen.” E sajátos etikai ihlet paradox jellege akkor tűnik ki igazán, amikor esztétikai program születik belőle. Imígyen:

„Feltesszük, hogyha szubjektivitásunk programszerűen tudatos és következetes, a *maradék* – ami már ismeretelméleti okokból sem szubjektivizálható – valóban hírt fog adni, s főképp hitelesebben, a konkrétan közvetlenül megjeleni és megmutatkozni nem tudó objektív vetületről.”

Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy Mézőly szemléletében a világ egyenrangú elemek halmaza, tehát a művészi ábrázolás szempontjából már formálatlan állapotában is „egyenmű közeg” (s csak „a mi értelmező egyszerűsítésünk helyez mindent kommunikációs kronológiába, hogy *rendet* vigyen az egyenrangúságba, a létezés-közérzet álomszerű egyidejűségébe”), okkal merül fel a kérdés: lesznek-e, lehetnek-e a homogén világnak olyan „mozzanatai” (és milyen ismeretelméleti okokból? !), amelyek ellenállnak a szubjektivizálásnak. Logikai következetességgel csak nem-et mondhatunk. S mivel Mézőly logikája is radikálisan következetes, neki is el kell jutnia ehhez a válaszhoz:

„A konkrét feltétlenül a valóságról beszél? Ugyan! – A nem-konkrét feltétlenül meghamisítja a valóságot? Ugyan! Sem egyikben, sem másikban nincs egyértelmű biztosíték: egyedül az én *szeszélyemben*; noha én magam sem tudom eldönteni, hogy a szeszélyem csakugyan az

enyém-e. Amiben megfontoltan hihetek: hogy a szeszélyem többé-kevésbé célravezetően tud tájékoztatni egy bizonyos lehetséges *milyenlétről*; a *mibenlét* pedig nyugodtan kihúzható a szótárból.”

Ha nem merő önkény a szeszélyről azt állítani, hogy az az abszolút indetermináltság, talán jogos az a következtetés is, hogy a szubjektív általánosra való törekvés – miközben éppen az egyedi-különös esetlegességeket, véletlenszerűségeket igyekszik kiküszöbölni – céljával ellentétes irányba halad. Mészöly nem mondja ki ezt a tanulságot, mégis meg-megújuló kísérletet tesz a „szeszélyes szubjektivitás” veszélyeinek elhárítására. Hiszen ő mondja, hogy „Amennyire lehet, a kamera személytelen, szemponttalan, egyenrangúsító erejét kellene párosítani személyes elfogultságunk és kiegészítésünk többletével.” Nekem e többlet tartalma tűnik kevésnek. Az az elv, amelyet Mészöly így fogalmaz meg:

„nem művi módon hangsúlyos elemek közvetlen szuggesztíójára bízni rá a sugalmazást, hanem a külön-külön egyenrangúnak vett elemek *szórendjével*, kombinatorikájával fogalmazni meg a személyest, a véleményt, a víziót. Sugalmazni, de rangsor nélkül azonosulva az elemekkel.”

Fenntartásom nem eszmei természetű, csupán egyfajta ízlés reflexét jelzi a – hadd nevezsem így: – szenttelen realizmus doktrínájával szemben. S merem hinni, hogy ezt a reflexet nem a moralizmust és az érzelmességet igénylő konzervativizmus tartja működésben, hanem egy mind követelőzőbb szükséglet a személyességgel hitelesített erkölcsi érték-állítások, a szuverén cselekvések és az érzelmi felszabadultság iránt. Mert „hiba volna, ha megriadnánk a katarzis eszméltető erejétől, s nem látnánk meg benne az erőfeszítést, hogy (ha közvetve is), valami új hangszerelésű, újra hitelessé avatott pátosz számára készítse elő az utat.”

Lám, ha vitatkozni akarok Mészöly Miklóssal, legegyszerűbb, ha az ő fogalmazásában fejtem ki véleményemet. Hiszen az övénel koncepciózusabb ellenérveket saját tételeivel szemben aligha találnék. Egyfelől úgy látja, hogy „minden

reformkor válaszút elé állítja a személyes szférát: csönkulnia kell, ha a kor »ügyének« mindenestől szolgálja akar lenni” — s ez a felismerés arra ösztönzi, hogy a szolgálat öncsonkító hatását elhárítva magától a személyest hangsúlyozza —, másfelől olyannyira tolakodónak és ártalmasnak érzi az „előítéleteket és rögeszméket” hordozó szubjektum beavatkozását a valóságábrázolásba, hogy már-már a modern próza sine qua non-jaként hirdeti az epikai személytelenséget. Egyfelől (a szocialista realizmusról ítélkezve) azt kifogásolja, hogy „az egzisztenciális *atra curát* számúzték, semlegesítették, sorvasztották el, az egyidejűleg érvényes eszmények és mozgatók nagyobb hangsúlya érdekében”, s meg van róla győződve, hogy „a legbenső személyes szféra sötét gondját (*atra cura*) csak átmenetileg feledtetik (...) a külső tárgyi, társadalmi stb. vívmányok” — másfelől egy „esetleges rögeszme” foglalkoztatja: „kiirtani, elnyomni minden személyes, személyhez kötődő érzéstöbbletet . . .”. Folytathatnám a példák és ellenpéldák sorát a mézőlyi dilemma illusztrálására, de nem annyira terjedelmét, mint inkább mélységét szeretném érzékeltetni. Hadd idézzem ezért — e tárgykörben befejezésül — a Lukács Györgyhöz való viszonyát villanófény-élességgel megvilágító sorait. „Állítólag Ilyésnek mondta egyszer Lukács: Onnét az energiám, hogy kioltottam minden személyes, belső életet.” „Monumentális törpeség.” — vágja rá Mézőly, s néhány sorral lejjebb így jellemzi ezt a „törpe-magatartást”: „a megoldhatatlannal való, logikailag hazardább birkózás csődjének elhárítása — más természetű többleteredménnyel.

Kérdés — teszi hozzá —: a csak azért is vállalt ilyen csőd csakugyan lemarad-e az igazság megközelítésében? Nem hiszem.” Mézőly ritkán beszél ilyen indulatos egyértelműséggel, mint itt. A filozófus — szerinte kockázatmentes — pánracionalista személytelenségével a maga kockázatos művészi személyesség-eszményét állítja szembe. Vajon komolyan gondolja? Nyilván nagyon komolyan. Csakhogy ugyanilyen komolynak érzem akkor is, amikor (máskor, máshol) ezt írja:

„Azt tartom a legnagyobb csapásnak, hogy minden nap ugyanazzal az arccal kell felébredni, ugyanazon a néven bemutatkozni. Nekem ez inkább terhes, mint öröm. Igazában az volna jó, ha valamilyen pantheista személyiséggel rendelkezhetnék. (. . .) minden erőmmel igyekeznék mindennel azonos lenni. S ez már valami program is lehetne.”

A tendenciózusan válogatott idézetek értelmezésével kapcsolatban felvetődhet egy ellenérv: az általam használt „személyesség”-fogalom egybemossa és absztrahálja a „személyes” sokrétű, s alkalmanként más-más funkciójú jelentését. A feltetelezett ellenérv indokoltságát nem vonhatnám kétségbe. De ha arra gondolok, hogy Lukács — csak „állítólagos”, de hiteles — vallomásaiban mennyire mást jelent ez a szó, s az az állítás, hogy „kioltotta belső életét”, mint amit idézője tulajdonít neki, azzal védekezhetek, hogy magának Mészölynek a fogalom-értelmezése hatalmaz fel erre az absztrahálásra. Gondolkodói következetlenségről s egy írói magatartás kiforrotlanságáról lenne szó? Aligha. Hiszen végül is nem a szóhasználat pontatlanságából fakad a jellemzett ellentmondás; nem a „személyesség” értelmezése, hanem maga a személyesség került az elmúlt évtizedekben kétségbeesítően kétértelmű helyzetbe. Nemcsak az írói — sőt, elsősorban nem az írói —, hanem a köz- és magánéleti személyesség. A saját történelmi tapasztalatain okuló tágabb közösség (a nép, a nemzet) politikai érzelmeit éppúgy jellemzi a személy szerepében, lehetőségeiben való csalódottság és józan bizalmatlanság, mint a csodába vetett hit, hogy mindig egy- vagy néhány valaki jó szándéka és becsülete a garancia egy egész közösség boldogulásának. Naivitásra, manipulációra vagy fanatizmusra gyanakszunk, ha „pusztán” morálisan motivált ügybuzgalommal találkozunk, miközben már az utálatig megcsömörlöttünk az „ügy” (bármilyen ügy) lárvaarcú, közhely-retorikájú, agresszíven személytelen képviselőitől. Irodalmunk java része programszerűen „tárgyilagos”, óvakodik a próféta-attitűdtől, a katartikustól, a pátosztól, s mi, akik igényeljük és üdvözöljük ezt az irodalmat, egy-egy önfeledt pillanatunkban kitárul-

kozunk a „könnyű műfajok” primitív szubjektivitása előtt. Éveket, évtizedeket áldozunk az életünkben, hogy mindennapi tevékenységünk ne csak megélhetésünk forrása, de hivatásunk is legyen, s ha elérjük ezt, döbbenet vesszük észre, hogy elmosódott a határ a kényszer és a hajlam, az érdek és az érdeklődés között. S közben személyességünk kontúrjai is halványulni kezdenek. S végül, ha netán elég képzelőerőt és emóciófőlösteget érzünk magunkban ahhoz, hogy szívünkbe vegyük a „nemzeti sorskérdéseket”, anélkül, hogy tennénk ügyünkben valamit, már jajdulunk Ady szavával: néznénk „immár nagyobbakra is.” Nemcsak az egyéni szuverenitás, de az egész szubjektív szféra léte forog kockán, s ha meg akarja őrizni önmagát, ha meg akarja védeni felségterületét, le kell fejtene magáról minden maszkot, konvencionális gesztust, elő kell bújni a pozíciók fedezékéből, s el kell szenvednie a védtelenség kockázatát, amíg (mert a „puszta lélek” végtelenül sérülékeny!) nem szab másik öltözetet, s nem épít ki új védőállásokat magának.

Végelemzésben: az az ambivalencia, amit Mészöly Miklós-nak a személyességről vallott felfogása tükröz – nem a magatartás határozatlansága. Mészöly egy új típusú epikai tárgyiaság szószólójaként elsősorban nem poétikai forradalmat hirdet, hanem a személy, a személyesség történelmileg új minőségének kialakulását sürgeti. Mint láttuk, a „megoldhatatlannal való birkózás csődjét” is vállaló pátosz éppúgy hozzátartozik ehhez az újszerűséghez, miként a már-már aszkétikus illúziótlanság. Vitatni valót nem a program alapeszméjében, csupán a hangsúly-használatban s a kivitelezés javallott módjában látok. Mészöly – s talán egész nemzedéke – számára egy történelmileg már meghaladott, életképtelen, de még létező, sőt uralkodó személy-modell leleplezése és lebontása jelentette a legnagyobb írói-emberi feladatot. Az én nemzedékemnek kevesebb bontanivaló maradt, de annál több tennivalót ad az új modell megtervezése és kivitelezése; s talán annál aktuálisabb dilemmát jelent a „csőd kockázatának vállalása” is. S nehéz ezt illúziók

nélkül csinálni. Például anélkül az illúzió nélkül, hogy mi már (majd mi!) nem leszünk „kénytelenek tudomásul venni (. . .) a nem emberszabású szükségszerűségeket.” Akkor sem, ha tudjuk, hogy kénytelenek leszünk. Ellentmondás? Igen. Olyasféle, mint ez a mészölyi fogalom: „jelenidejű utópia.”

Persze, nem gondolom, hogy a személyesség legújabb kori válságának egy eltévesztett politikai gyakorlat lenne az elsődleges oka. Nem hiszem, hogy azért kerültünk „alapvető konfliktusba a történelemmel”, mert „elsősorban kollektív vállalkozásoktól meg hajráktól várjuk, hogy az egyéni szféra, az egyén tényleg nagykorú legyen.” Következésképp azt sem hiszem, hogy „más sorrend lesz elkerülhetetlen: ti. az, hogy csak az egyén nagykorú magánvállalkozásai összegeződhetnek az összesség nagykorúságává.” A felvilágosodás-kori pedagógiai optimizmus s a romantika metafizikus személyiség-felfogásának felújulását érzem ebben a programban. Igaz, lényegét tekintve romantikus volt az a *kollektivista* reakció is, amely Mészöly szerint mai gyakorlatunkat is jellemzi. A valóságos helyzet – már ami az egyén pedagógiai respektusát illeti –, nekem úgy tűnik, árnyaltabb ennél. Mégsem ezért vitatkoznék Mészöly Miklóssal, hanem fordított sorrend-javaslatra miatt. Persze a kollektív „hajrák”, ha „kiemelt” célokra irányulnak, felmorzsolják az individuumot; de mit szolgálnak az egyén „magánvállalkozásai”? Az egyént önmagát? – Mindkét típusú egyoldalúság gyakorlata épp elég kudarcot halmozott már fel. Nekünk, s az utánunk jövőknek a „szimultaneitás” elvét kell újra és újra próbára tenni. „Kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül; és örökké hűtlenségre készen . . .” – mondanám ismét Mészöly Miklóssal, annyit téve hozzá, hogy ezt a „Jób lelkületű” magatartás-mintát nemcsak az író számára tartom követendőnek.

KULIN FERENC

VITA

JÓZSEF ATTILA PARAFRÁZISOK BABITS MIHÁLY KÖLTÉSZETÉBEN?

MEGJEGYZÉSEK ÍZES MIHÁLY KÖZLEMÉNYÉHEZ

Ízes Mihály az Irodalomtörténet 1980/3. számában, (668–676.) értekezést tett közzé „... *Lobogjon az égig szellem és szerelem* . . .” címmel. Témáját a dolgozat alcímében fogalmazta meg: *Kétféle szerepvállalás egysége: József Attila parafrázisok Babits Mihály költészetében*.

A szerző tisztességes szándéka elvitathatatlan. E kétféle szerepvállalás egységéről – levetkezve a régi elfogultságokat –, meggyőződésem szerint még lesz szava az irodalomtudománynak. Kérdőjeleimet Ízes Mihály „módszeréhez” és „eredményeihez” fűzöm.

Ahhoz, hogy értelme legyen Babitsot – túl nagyon is érthető, átmeneti, személyes megbántottságán – bárminő József Attila ellenesség miatt „mentegetni”, számára „enyhítő körülményeket” keresni, előbb bizonyítani kellene, hogy *költői* ellenszenvet érzett volna bármikor is fiatal pályatársa iránt. Ilyen bizonyítás – tudományos megalapozottsággal – mindaddig nem született.¹ Ízes Mihály mindazonáltal szükségesnek véli, hogy Babitsot ilyen értelemben mentesse.

Szerinte Fenyő Miksának, A Gyáriparosok Országos Szövetsége „elnökének” (valójában a GyOSz ügyvezető igazgatója volt!) „osztálykorlátai” „függőségi viszony okán Babits Mihály ítéleteit, lehetőségeit befolyásolták” a Baumgarten-díjak kér-

¹ A Baumgarten-díj kérdésével kapcsolatban – tudományos igényű cáfolat híján – érvényesnek tekintjük Basch Lóránt: *Egy literáris pörtörténete* c. tanulmányát. It. 1959/3–4. 408–433.

désében és más ügyekben is. Hivatkozik ennek kapcsán Bokor László szövegközlésére, – *Felelős-e a Baumgarten-kuratórium József Attila haláláért?* (Kritika, 1973/11.). Bokor a Basch Lóránttal ilyen címmel készített és 1938-ban publikált interjú eredeti közléshelyére, a Magyar Világ című lapra utal, amely – állítása szerint – „pausálét kapott a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületétől.” A lap így – mondja Bokor – „Csak óvatosan éreztethetett Babits – és Nyugat-ellenes hangot, hiszen Fenyő Miksa a Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöke volt.”² (NB. – újra mondjuk – *nem elnöke volt.*)

Nem részletezve azt a kérdést, hogy Bokor *nem dokumentálta*: milyen kapcsolata volt – ha volt – Fenyőnek a pausálét adományozó egyesülettel; és hogy folyamodott-e valaha is Fenyő Miksa a pénzzel (ráadásul a más pénzével) való zsarolás nemtelen eszközehez, (amíg ugyanis ez a – szerintünk – képtelen feltételezés nem igazoltatik, addig az nem egyéb alaptalan gyanúsításnál), – itt és most csupán megjegyezzük: Bokor László *nem beszél* a Babitsot anyagi eszközökkel befolyásoló Fenyő Miksáról. Így Ízes Mihály alaptalanul hivatkozik rá.³

Mindezért önmagában – némi cinizmussal élve – talán szólni se volna érdemes. Hiszen – az egyébként vagyontalan – Fenyő Miksa úgysis „Mammon ördögi ügynöke” fog maradni mindaddig, amíg a magyar irodalomtörténeti gondolkodásban érvényesülhetnek elfogult, „vulgárszociológiai” megközelí-

² Bokor László megjegyzése az interjúhoz: Kritika, 1973/11. 9.

³ Ízes interpretációja, i. m. 670.

Kiegészítésül megjegyezzük: Babits Fenyő Miksának közeli barátja, legkisebb fiának keresztapja volt. Ha Ízes Mihály figyelmesen olvassa az általa idézett Fenyő-visszaemlékezés Babitsra vonatkozó részeit, nem írhatta volna le a Babitsot 1919-ben a rendőri felügyelet alól mentesítettetni igyekvő Fenyőről azt, amit fentebb idéztünk. Fenyő pedig a szerző által idézett helyen nem „dicsekszik”, hanem *idéz* Babits érdekében Vas József kultuszministerhez írott leveléből. Az pedig, hogy Babitsot Fenyő óvta volna a *Proletárdalt* író József Attilától, ez az előbbi tévedésekből eredő fikció.

tések. Ám Ízes Mihály közleménye második részében már nem – részben vélt – életrajzi adalékokkal kísérel meg igazolni Babits József Attila iránti rokonszenvét, hanem avval, hogy a Babits-költeményekben keresi József Attila hatását – sajnos nem ügyelve a filológiai tényezőkre.

*

„Híg madarak szárnya hull szememre: / hull a híg, lágy, loncsos, langyos korom.” – idézi Ízes Mihály Babits *Füst és korom közül* című verséből, s rögvest kész az ítélettel: „Egyértelmű a parafrázis” József Attila *A város peremén* című versének kezdő strófájából. (673.) Az, hogy az egyébként datálatlan verset Babits 1930. április 20-án közreadta a Pesti Naplóban, József Attila pedig *A város peremén* – Stoll Béla datálása szerint – 1933 tavaszán írta,⁴ a dolgot szerzőjét nem ingatta meg a Babitsra gyakorolt József Attila-hatás hitében. – Ha Ízes Mihály József Attila versekben keresett volna – és nemcsak e mű kapcsán – Babits-hatást, közelebb került volna az irodalomtörténeti valóságához. Hiszen – például – az általa választott Babits-vers a *Versenyt az esztendőkkal* kötetben jelent meg, amelyet az 1933 május 25-i könyvnapra hirdetett a Nyugat. És mivel a verseskönyvről recenziót (méghezváz kettőt, Illyés Gyula és Fenyő László tollából) a június 16-i számban közölt a folyóirat, így Babits kötete május körül hagyhatta el a nyomdát. Babits pedig e könyvét – dedikálva – megküldi József Attilának.⁵ Így a *tavasszal* írott *A város peremén*be – ha a kötet megjelenése után keletkezett –, éppen át-

⁴ A Babits-versek datálását, megjelenési helyét és idejét illetően a Belia György sajtó alá rendezte *Babits Mihály Összegyűjtött versei* (Bp. 1977.) kötetet, a József Attila-versek datálásában pedig a Stoll Béla gondozta *József Attila minden verse és versfordítása* című kötetet (Bp. 1980.) követjük. Ezek még nem állhattak ugyan Ízes Mihály rendelkezésére, de a versek datálása korábbi forrásokból is megállapíthatók.

⁵ Basch Lóránt: i. m. 422.

szűrődhetett valami Babits verséből.⁶ – Tekintettel az idő-rend József Attila-hatást kizáró voltára, Ízes Mihály másik „motívum-és gondolategyeztetésétől” – e vers kapcsán – eltekintünk.

József Attila következő Babitsra gyakorolt állítólagos hatása a *Tizenhárom párvers* két zárósorában jelentkezik: „aki nem szeret, annak jó lesz így is, / és aki szeret, annak jó lesz így is . . .” Ízes Mihály e sorok és József Attila *Két hexameter*e között lát összefüggést. „Mért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis! / Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek úgyis!” (674.) Nem mennék bele a különbségek taglalásába. Annyi bizonyos, hogy József Attila ‘úgyis’ szóhasználata ‘mindenképpen’ jelentésű, Babits ‘így is’ szava pedig azt jelenti, hogy ‘ilyen versként’. A haláltudat okozta hangulat, rezignáció, meg a „mindegy-mindegy” keserű alternatívája mindazonáltal éppen megengedné a halovány rokonítást. S az időrend sem mond ellent. (József Attila versét 1936-ban hozza a Szép Szó, Babits a magáét 1937-ben írja.) Mindenesetre, ha Ízes Mihály többi példája legalább ennyire „meggyőző” lenne, úgy ennek is valamit növekedne halványabbnál is halványabb „hitele”. Sajnos azonban éppen az ellenkezője következik be.

A szerző Babits *Hajnali szürkületéből* idéz hat sort. Fejtegetése (674–675.) „első tételében” idézi hozzá „a *Külvárosi éj* vonatfütytét, homályban motozó nedvességét és József Attila *Eszméletének* vasútszomszédságát.” – vagyis a vers utolsó szakaszát. Mindebből „közös” a vonatfütyty; csak az egyik az éjben, a másik a hajnali szürkületben hangzik fel; meg az, hogy volt, mikor József Attila vasútnál lakott, és Babits Attila utcai lakásától éppen nem esett messze a Déli-pályaudvar.

A dolgozat filológiai pontatlanságára vall, hogy a *Vasárnapi csendes eső* (1940 nyara) idézett strófájához a szerző azt se írja

⁶Szántó Judit Basch Lóránt idézte emlékezése, (i. m. uott.) „hogy Babits új verseskötetét a megjelenésekor, novemberben küldte el” József Attilának, a megjelenés és nyilván a megküldés hónapját illetően is téves.

oda, hogy mely versből citál (az általa használt „második tétel” a *Hajnali szürkületre* látszana visszautalni), amit pedig József Attila *Ritkás erdő alatt* című verséből idéz, annak egyik itt érintett Babits-vershez sincs köze; hacsak az nem a rokonítás „alapja”, hogy mindkét versben szerepel a ’hordó’, amint az se kétséges, hogy József Attila *Falujában* és a *Vasárnapi csendes esőben* is versalkotó elem a csend. Mindez a „rokonítás” azonban csakúgy légből kapott, mint az a feltételezés, (676.), hogy a Babitsot megkövető egyik József Attila-vers, a *Magad emésztő* 24–27. sorára, illetőleg ezek vázlatvariánsára(!) – József Attila magát a verset sem adta ki soha! – lenne „halálon túlmutató válasz” a *Furcsa elmenni Délre* kezdetű – József Attila életében, nevezetesen 1934-ben írott, (egyébként Csinszkat meggyászoló) – Babits-költemény.

*

Külön kell foglalkoznunk Ízes Mihály egy „truvájával”. Igaz, nem is fogalmazza meg, „csak” írása elé teszi mottóul a címben is idézett „Jobogjon az édig szellem és szerelem” hét sornyi szövegkörnyezetét, Babits *Mint különös hírmondó*. . . című költeményéből. Ám a dolgozat alcíméből és felfogásából egyaránt kitűnik, hogy ez is „József Attila-parafrázis” volna Babits Mihály költészetében.

Parafrázisnak éppen parafrázis. Csak nem József Attilától, hanem Babitstól származik. Lévén a *Mint különös hírmondó*. . . Babitsnak 1930 szeptemberében-októberében írott verse. S az Ízes Mihály idézte sorok majd József Attila 1937 február-márciusában írott *Ars poeticájának* utolsó versszakában fognak visszacsengeni. Mindezt megláthatta volna a szerző, ha törődik a versek megírásának idejével, és megtámogathatta volna Zelk Zoltán – maga idézte – tanúságtételével: „József Attila (. . .), mikor egyszer megkérdezték tőle, szerinte melyik a legnagyobb magyar vers, azt felelte: Babits Mihály *Mint különös hírmondó*. . . című verse.” (671.) És ezt a Babitstól József Attilára irányuló hatást magyarázza Devecseri Gábor

– Basch Lóránt idézte, és a Zelkével összecsendő – emlékezése is. „Devecseri Gábor *Budapest tündérváros* c. könyvében elmondja, hogy amikor egyesek egy Szép Szó szerkesztői összejövetel után a Vigadó-kávéházban Babitsot kezdték szapulni, József Attila »magasztalóan« beszélt róla, hogy megvédje az avatatlanokkal szemben. E könyvből tudjuk meg azt is, hogy József Attila a »Mint különös hírmondó . . .«-t tartotta a »legszebb magyar versnek« (44.)»⁷

Babits és József Attila soraiban egyébként a *funkcionális* párhuzam igen szembeötlő. Babits hegyi hírnöke tudta

*balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
századokon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; sürgősebb néki keserves*

*jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és
a konok isteneket vakítva lobogjon az égig
szellem és szerelem. . .*

Az általam kiemelt sorok tanúsága szerint tehát *az ember, a gyermeki akarnok civódik inkább, „mint hogy . . . lobogjon az égig szellem és szerelem.”* József Attila versében pedig:

Én mondom: Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.
Kísérje két szülője szemmel:
a szellem és a szerelem!⁸

*

Babits Mihály – nemcsak Illyés Gyula és megannyi más tanítványa tanúsága szerint, hanem bírálataiból, tanulmányai-ból, néhol talán verseiből érezhetően is, nyitott volt ifjú pályatársai hatásának befogadására. Elvben tehát nem volna kizárható az Ízes Mihály kereste párhuzam. A József Attila parafrázisok meglétének *igazolása* Babits Mihály költészetében azonban, a szerző dolgozatában nem sikerült.

MELCZER TIBOR

⁷ Basch Lóránt: i. m. 426. 15. jegyzet.

⁸ E párhuzamról írtam az ItK 1974/1. számában, Kardos Pál Babits-monográfiájáról készült recenziómban. 117–118. l.

EIDYLLION
GEORGI REMI

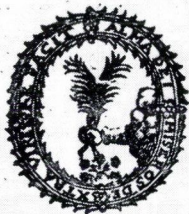
J. U. D.

OMNIA

in scriptum:

AD

Dn.^s ALBERTUM MOLNAR
PANNONEM

AMBERGÆ
Ex officina Schönfeldiana.

clō 13c v.

*Dno Welfamero Ambergensi,
Abb. Molnar*

D I C T I O N A R I U M
L A T I N O V N G A -
R I C V M .

O P V S N O V V M E T H A C T E -
N V S N V S Q V A M E D I T V M . I N Q V O

O M N E S O M N I V M P R O B A T O R V M L I N G V A I L A T I N A S A V -
torum dictiones & rerum vocabula, quoad fieri poterit, propriissime & ex-
actissime sunt Vngaricè reddita. Nomina item propria Hæbræam, Græcicam,
Reptonum; Insularum, Mariam, Fluviorum, Sylvarum, Lacuum, Montium,
Populorum, Virorum, Mulierum, Urbium, Vicorum & simillium, cum
breui & perspicua descriptione Vngarica sunt interspersa,
quæ singula ita sunt digesta, ut subinitiali
sua litera facillè reperiantur.

Item vice versa

D I C T I O N A R I U M V N G A R I -
C O L A T I N V M , I N Q V O P R Æ T E R D I C T I O N V M V N -

garicarum interpretationem Latinam, adjecta sunt in vocibus, quos usus in
oratione & styli exercitio frequentior est, Synonyma quædam plurima, quæ sta-
disque iuventutis Vngarica, hæcenus ista commoditate desit-
sente, quasi Syllavam quandam vocabu-
lorum suppeditabunt.

Per

A L B E R T V M M O L N A R
Szenciensem Vngarum.

accedunt ad calcem libri, Difficiles aliquot voces in Jure Vngarico,
cum notatione Ioannis Sambuci, Ciceroniana item Epitheta
Antitheta & adiuncta.

Procurante ELIA HÛTTERO Germano:

N O R I B E R G Æ,

Cum Sacra Cæsareâ Maiestatis: &c. nec non Regis
Galliarum & Navarra, &c. Privilegiis.

ANNO, clp lo CIV.

Magnifico Academiae Altorfinae Rectori
Idem Academico Senatui Sapientissimo
Dn. P. Professoribus & Praeceptoribus
obseruandis testimonium grati animi
offert & donat hunc librum: Alth. Molnar

DOKUMENTUM

ÚJABB MOLNÁR ALBERT DOKUMENTUMOK

Molnár Albert és Konrad Rittershausen altdorfi professzor barátságának újabb bizonyítéka az a latin nyelvű alkalmi költemény, mely Rittershausen 1604-ben született kislánya köszöntésére készült. A vers a Cunradi Rittershusii Helena Christiana. Norimbergae 1605. című nyomtatványban olvasható.¹ A *Dictionarium* megjelenésével egyidőben íródott, mivel Molnár újévi ajándékként éppen *Dictionariuma* egy példányával kedveskedett az örvendező szülőknek.²

Clarissimo viro Cunrado Rittershusio i[ussu] D[omini] Academiae Noricae Antecessori doctissimo sal[utem] p[lurimam] d[icit] et de filia recens nata gratulatur³ faustumque ineuntis novi anni auspiciam, medium fortunatum, beatum denique exitum precor ex animo l[ibens] m[erito] Albertus Molnar Szenciensis.

Rittershusius ut gaudens celebrare laboret
Festum, quo colitur natus in orbe Deus.
Caepa probat superu[m] pater, et nova gaudia caeptis
Admiscet, strenam coelitus ipse ferens.
Nascitur ecce recens Doctori filia nostro
Et gemino fruitur gaudio uterque parens.

¹ Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek P. lat. rec. II. 2628. C_{4r}

² Az újévi köszöntő-költemények műfajáról újabban Gombáné Lábos Olga írt: *Szenci Molnár Albert Lusus poetici című gyűjteményéről*. ItK, 1978. 590–596.

³ Kézírással gratulor-ra javítva.

Ergo parentibus his merito gratantur amici,
 Filiolaeque novae munera laeta ferunt.
 Clare pater natae, mater veneranda puellae,
 Et tu virgo recens cresce, nitesce, vige!
 Vota puella vide, genetrix grata[m] accipe mentem,
 Magne parens strenam Lexica nostra cape.

Amoris et favoris ergo scripsi
 exeunte anno 1604.
 Altorfij.

(A nevezetes Konrad Rittershausennek, Isten parancsolatából a nürnbergi Akadémia tudós előljárójának sok üdvözlét küld(ök), mostan született lányához gratulálok, a közeledő új esztendőre áldott kezdetet, szerencsés folytatást és boldog véget kívánok szívemből örvendezve: Szenci Molnár Albert.

Milyen örömmel törekszik Rittershausen megünnepelni / az ünnepet, amelyen az Isten születését tisztelik a világon. /

Kezdeményeit helyesli az égiek atyja, és az eddigiekhez új örömeket / vegyít, maga hozva az égből újesztendei ajándékot. /

S íme, leánya születik mostan doktorunknak, / s mindkét szülő élvezi a kettős örömet. /

Méltán gratulálnak a szülőknek a barátok, / s hoznak örvendő ajándékot az új kicsi lánynak. /

Édesapja a lánynak, tisztelt anyja a lánynak / és te, kicsi lány, növekedj, fényesedj, erősödj! /

Tekintsd leány e jókívánásokat, anya, légy hálás, / apa, fogadd Lexiconunkat újévi ajándékként!

Szeretetem és jóakaratom jeléül írtam
 az 1604. esztendő végén
 Altdorfban.)

Marburgban, a Hessisches Staatsarchiv-ban őrzik Móric hesseni fejedelem iratai között Molnár Albertnek már publikált két levelét.⁴ Ezen kívül Lubert Sartorius titkárnak a fejedelemnek tett, 1607-ben kelt jelentésében többek között Molnár Albert *Grammaticájának* a kiadásáról is szó esik:

⁴Weber Arthur: *Szenci Molnár Albert Németországban*. Heinrich Emlékkönyv. Bp. 1912. 68–74.

„So wil auch Albert Molnar die Ungrische Grammatic erstes tages zum druck verfertigen und E[uer] f[ürstlichen] G[nade] bevelch mit vleis nach setzen.”⁵

(Molnár Albert is elő akarja készíteni majd egy nap a Magyar Grammaticá-t nyomtatásra és szorgalmasan eleget akar tenni Fejedelmi Kegyelmed parancsának.)

A *Napló* tanúsága szerint Molnár 1607. június 27-én valóban elkezdte a *Grammatica* összeállítását,⁶ amiről ekkoriban írt leveleiben barátainak is hírt adott.⁷ Műve azonban csak 1610-ben látott napvilágot. Címzettje: ifjabb Móric herceg, árpádházi Szent Erzsébet lezármozottja volt.⁸

Az 1590 és 1624 között kisebb megszakításokkal Németországban élő és publikáló Molnár Albert művei viszonylag nagy számban maradtak fenn a német könyvtárakban, s közülük néhány a szerző dedikált példánya: Így az 1604-es *Dictionarium Latino-Ungaricum* altdorfi Akadémiának ajánlott példányát Erlangenben őrzik.⁹ Münchenben található az ugyancsak 1604-ben kiadott *Dictionarium Ungarico-Latinum* egy olyan példánya,¹⁰ amelyen a szerző ajánlása ugyan ki van húzva, de szövege felismerhető: Dno Joanni Kecskeméti¹¹ ddt Auctor. Végül a nürnbergi Landeskirchliches Archivban¹² van Georg Rem *Eidyllionjának* 1605. ambergi kiadása. E példányt Molnár, mivel itt jelent meg először *Omnüjja*, *Hexastichonja* és *Monostichon* című képverse, az Ambergban született nürnbergi prédikátornak Christoph Wellhammernek ajánlotta.¹³

VÁSÁRHELYI JUDIT

⁵ Marburg, Hessisches Staatsarchiv 4a 37, 61.

⁶ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 518.

⁷ Uo., 577, 579.

⁸ Uo., 239–252.

⁹ Erlangen, Universitätsbibliothek Phl. II, 524.

¹⁰ München, Bayerische Staatsbibliothek L. rel. 1553.

¹¹ Kecskeméti Alexis Jánosról van szó.

¹² Nürnberg, Landeskirchliches Staatsarchiv Spit W 16(46)

¹³ Christoph Wellhammert magisteri címéért Molnár Albert versben köszöntötte. – *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszansz*. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 4. Szeged 1978. 260–261., Kovács József László kiadásában.

ID. RÁDAY GEDEON LEVELEI ARANKA GYÖRGYHÖZ

A 18. század nyolcadik-kilencedik évtizede a megpezsztülő irodalmi kezdeményezések korszaka. A Kassán 1788 júliusában meginduló folyóirat, a Magyar Museum fokozott érdeklődést vált ki az egész országban. A Kassai Magyar Társaság vezetői: Kazinczy Ferenc, Batsányi János és Baróti Szabó Dávid folyóiratukat a korszak íróinak a rendelkezésére bocsátották: Magyarországon és Erdélyben egymástól elszigetelten élő és alkotó írók és értelmiségiek számára az új orgánum a megismerkedés lehetőségét is jelentette. Számos író éppen a Magyar Museumban megjelent írások révén kerül egymással levelezési kapcsolatba. A vidéki „egyszemélyes” alkotóműhelyekről e folyóirat révén szerezhet tudomást a szellemi életet igénylő közönség. Kassa és Marosvásárhely, Pest és Sárospatak, Debrecen és Kolozsvár mellett eldugottabb helyekről is érkezik üzenet az olvasóhoz.

A folyóirat mecénása, a péceli id. Ráday Gedeon még a megjelenés előtt elküldi a lap Batsányi által írt „Bé vezetését” Marosvásárhelyre Zilai Sámuel¹ professzornak – mint Ráday írja: „... hogy az Museumot Erdélyben is jobban el hiresíttsem . . .”² – s az eredmény nem marad el: a címzett megmutatja ismerőseinek, tanártársainak – s mint Ráday Kazinczyhoz írott leveléből értesülünk³ Zilai jelzi, hogy: „egy érdemes tudós embernek volnának az iránt valamelly reflexiói . . .” Az érdemes tudós nem más, mint Aranka György, a marosvásárhelyi Királyi Tábla assessora (ülnöke), aki maga is poéta, írással foglalkozó ember. Ráday Kazinczy útján dedikált mutatóvány-példányokat küld Erdélybe, többek között Arankának is, aki levélben köszöni meg a figyelmességet. Aranka így kerül levelezési kapcsolatba Kazinczyval, Rádayval és Batsányival. Az utóbbi Kassáról elégedetten jelenti Rádaynak: „Aranyka Assesor Uramnak Levele valójában nagy betsületére válik Társaságunknak; kivált egy olyan ember létre, a'kinek nagy tudományáról és szerentsés poezissáról szép vélekedéssel nagyon a' Haza . . .”⁴

¹ Zilai Sámuel (1753–1800) Utrechtben és Heidelbergben folytatott tanulmányok után 1788-ban tér vissza Marosvásárhelyre, ahol 1792-ig segédtanár, majd a filológiai katedra rendes professzora a református kollégiumban.

² *Kazinczy levelezése*. Közzéteszi Dr. Váczy János Bp. 1890. I. 294.

³ Uo. Ráday ismerteti Zilai hozzá írott levelét.

⁴ Itk, 1907. 82–83.

Aranka a Magyar Museum erdélyi visszhangjáról, később pedig az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságról tudósítja levelező partnereit.

Mire a nyomdába kerül a folyóirat harmadik nagyede, Ráday a befutó levelek és üzenetek alapján örömmel tudósíthatja Kazinczyt: „A’ Museumunknak nagy applaususa kezd lenni Erdélyben . . .”⁵ – s azt is megtudjuk, hogy: „A múlt napokban egy Fordítását⁶ küldötte hozzám Manuscriptumban Aranka Ur, olly véggel, hogy azt az úrnak kezéhez szolgáltatassam . . .”

Aranka György és id. Ráday Gedeon levelezése sokáig ismeretlen volt az utókor számára. Egy kétrészes zszurnalisztikai dolgozat tesz először említést Ráday Arankához írott leveleiről.⁷ Ladányi Sándor adattári közleményei nyomán egy évszázad múlva – 1973-ban válnak ismertté Aranka levelei.⁸ Ez a levelezés mindazok érdeklődésére számíthat, akik a kor magyar irodalmával és irodalmi életével foglalkoznak. Erdélyben éppen Aranka irányításával indul meg a Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Kéziratkiadó Társaság szervezése – amelyek munkájáról sok részlettanulmány és publikáció ellenére még mindig olyan keveset tudunk. F. Csanak Dóra egyik újabb tanulmánya⁹ éppen ezért igyekezett felhasználni e levelezésből ismertté vált adatokat. Előljáróban megállapíthatjuk, hogy Závodszy Károly kétrészes cikke nem alkalmas forrásanyag, mert az általánosságok mellett mindössze 2–3 Ráday levelet idéz, említ s azokat is pontatlanul. Az egyik Ráday levelet 1791. augusztus 20-ra datálja április 20-a helyett, s e téves időpont került be a Kéziratkiadó Társaság megalakulását tárgyaló dolgozatba.¹⁰

Az időközben előkerült és most megjelenő Ráday levelek lehetővé tesznek egy másik korrekciót is: Ráday egyik Arankához írott levelének rövidített változatát elküldte Kazinczynak is, de a keltezés megjelölése nélkül – és így mellékletként bekerült a Kazinczy levelezésbe,¹¹ de

⁵ *KazLev.* I. 404.

⁶ Aranka kézirata: *A’ Nap négy részei d’ Városban* (Eredeti szerző: Parini. Aranka németből fordította. Az írás hely és név nélkül jelent meg 1790-ben Kassán.)

⁷ A Hon, 1873. július 23–24. Závodszy Károly: *Adalékok Ráday Gedeon. (a költő) életéhez.*

⁸ Ladányi Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz.* Acta Historiae Litterarum Hungaricum. XIII. (1973) 159–171.

⁹ F. Csanak Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása.* Magyar Könyvszemle. 1976. 4. sz. 333–349. (klny. is)

¹⁰ Uo.

¹¹ *KazLev.* II. 165.

rossz helyre, Ráday 1791. február 14-én Kazinczyhoz írott leveléhez csatolva, s így nem csoda, hogy a későbbi kutatók – így F. Csanak Dóra is – a „február 14-e előtti” levélként tartották számon, holott Ráday eredeti írásán olvasható a pontos dátum: 1791. április 20.

Az alább közölt Ráday missilisek Aranka már közölt leveleivel együtt lehetővé teszik, hogy fő vonalakban rekonstruálhassuk e gyümölcsöző kapcsolatot, amely Ráday folyóiratküldő gesztusával kezdődik és – mai ismereteink szerint – az 1791. november 26-i Ráday levéllel zárul. A szövegek tartalmi egybevetése alapján feltételezhető, hogy felkutatásra vár még 1 Aranka és 3 Ráday levél.

F. Csanak Dóra közléséből tudjuk, hogy Ráday erdélyi kapcsolatai nem szakadnak meg 1791 végén, Ráday még halálának évében – 1792-ben is ír az Erdélyi Kéziratkiadó Társasághoz, személy szerint gróf Bánffy Györgynek,¹² a Ráday család kéziratos hagyatékát ajánlja a Társaság figyelmébe.¹³

*Id. Ráday Gedeon és Aranka György
levelezésének időrendje*

1789-ben (pontos dátum ismeretlen!) id. Ráday Gedeon dedikált példányt küldött Arankának a kassai Magyar Museumból

1. Aranka György köszönő levele, (dátum nélkül!); id. Ráday Gedeon válasza (1789. jún. 9.) sorszám 1.

Lelőhely: OSZK. Kézirattár. Quart. Hung. 1994/112–113.

2. Aranka György levele, (dátum nélkül!); id. Ráday Gedeon válasza (1789. júl. 22.) 2.

Quart. Hung. 1994/114–116.

3. Aranka György levele, (1789. aug. 26.); id. Ráday Gedeon válasza (1889. szept. 13.) 3.

Quart. Hung. 1994/117–118.

4. Aranka György levele, (1789. szept. 26.); id. Ráday Gedeon válasza ismeretlen!

5. Aranka György újévet köszöntő levele (1789. dec. 29.); id. Ráday Gedeon válasza (1790. jan. 30.) 4.

Quart. Hung. 1994/119.

¹² Bánffy György gr. (1747–1822) Erdély gubernátora, a Kéziratkiadó Társaság elnöke

¹³ F. Csanak Dóra, i. m. 344.

6. Aranka György válasza ismeretlen!; id. Ráday Gedeon levele (1790. febr. 16.) 5.
Quart. Hung. 1994/121–122.
7. Aranka György levele (1790. febr. 28.); id. Ráday Gedeon válasza ismeretlen!
8. Aranka György levele, (1790. ápr. 7.); id. Ráday Gedeon válasza (1790. ápr. 21.) 6.
Quart. Hung. 1994/123–124.
9. Aranka György levele, (1790. ápr. 28.); id. Ráday Gedeon válasza ismeretlen!
10. Aranka György levele, (1791. márc. 22.); id. Ráday Gedeon válasza (1791. ápr. 20.) 7.
Quart. Hung. 1994/127–128.
11. ----- id. Ráday Gedeon újabb levele (1791. máj. 22.) 8.
Quart. Hung. 1994/125.
12. Aranka György levele, (1791. júl. 10.); id. Ráday Gedeon válasza (1791. nov. 26.) 9.
Quart. Hung. 1994/129.

Megjegyzés: Id. Ráday Gedeon még egy levele ismeretes, amelyet az Erdélyi Kéziratkiadó Társasághoz, gr. Bánffy Györgyhez és gr. Teleki Lászlóhoz küldött. (1792. jan. 18.) Közölte: F. Csanak Dóra (*Magyar Könyvszemle*, 1976. 4. sz. 344.) Az Aranka levelek eredeti szövege megtalálható a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, a Ráday család levéltára VI. Ráday I. Gedeon iratai, a/Levelezés 8–19. szám alatt. Az OSZK-ban található Ráday levelek kéziratári számozása nem tartja be az időrendet.

Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhez

Pesth, die 9^a Juny 789

Méltóságos Ur!

Érdeemes levelét az Méltóságos Urnak minden illendőséggel vettem, s' különösen köszönöm, hogy azon ottan említett Versekből álló hármas gyűjteménynek foglalattját én velem meg esmértetni méltóztatott: Meg vallom, már is nagy kíván-

sággal várom, hogy azokat tellyes állapotokban olvashassam: nevezetes köszönettel fogom azért vélem való közléséket venni, aminthogy mostis, azon levélhez ragasztott egy néhány versettskékis igen kedvessek voltak előttem. Emlékezik az M. Ur némelly Prosáirulis, a' mellyeket fordított; ezeknek látásatis szivemből ohajtanám; ugyanis engemet semmitem gyönyörködtet annyira, mintha az nyelvünkön valamelly jeles munkát, vagy jó fordítást olvashatok.

Vagyon nékem is mostan egy feltett célotskám, melly által könnyíteni szeretném annak módgyát, hogy nálunkis egy magyar Theatrum állittódhatna fel; de mivel itten leg elsőbenis az a' leg szükségessebb, hogy a leg adandó(!) Játék darabjaink legyenek: ezen okból szándékozom a' már eddig ki jött, mind eredeti, mind fordításbeli jobb munkátskákát össze szedni, ugy hogy egy kötet mindenkor ött darabbul állana: már az nálam meg lévő, ilyen Játék darabotskák, alkalmasint fel mennek a' 40. számra; de még e' nem elég; hanem reménlem, hogy a' Gyűjteményem nyomtatásának el kezdésével, fel-fognak indittatni némelly magyar nyelveket szeretők, hogy részszerént magok, Eredeti munkákat irjanak, részszerént jo darabokat fordítsanak, mellyeketis (: ha meg fogják érdemleni:) mindenkor kész leszek ezen Gyűjteménybe bé venni. Ennek előljáró Beszédgyében következők fognak elől adattatni. 1.^{SZÖR} Az eleitől fogva ki jött Magyar Theatralis munkátskák-nak rövid Historiája 2.^{SZÖR} Azon akadályokat fogom elől adni, mellyek addig az Magyar Theatrum fel állítását, leg inkább gátoltak és talám gátolni fognak ezutanis. 3.^{SZÖR} Arrúl szóllok, miképpen lehessen, ezen akadályokat el háritani: Vagyokis olly reménységgel, hogy mind az akadályok elháritását, mind következőképpen a' Magyar Theatrum fel- állításának lehetőségét, úgy fogom meg mutatni, hogy az nem fog ezután lehetetlennek láttzani.

Most innen Pestről, éppen egyenessen M. Vásárhelyre menő egy alkalmatosság adván magát elő, én is annak hasznával élni akarván, a' Museumnak második Negyedéből egy néhány

Exemplarokat T. Professor Zilai Uram kezéhez küldöttem, kik közül egyikével az M. Urnak kedveskedem, és ezentul is azt tselekedni kötelességemmé tettem. Azonban tellyes tisztelettel maradok

A Méltóságos Urnak

Igaz köteles Szolgája
B. Id. Ráday Gedeon

Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz

Pest die 22^a July 789.

Méltóságos Ur!

Minek előtte levelében irt cikkelyeire felelnék, ugy látom leg elsőbenis arra kell felelnem, az mellyben a' Mél[tosá]gos titulust magáról le rázni akarni méltoztatik. Tudom én azt jól, hogy az még nem olly régen el múlt esztendőekben az Maros Vásárhelyi Királyi Táblára volt helyhezttette a M. Ur: Azt is tudom, hogy az itten ülő és ide helyhezttett Urak, nem tsak azon Titulussal szoktak élni, hanem hogy azon Titulus, ha azon Tisztségekből helyes okokból ki lépnekis, mégis állandó képpen meg szokott maradni; valamint az Emeritus már ez előtt tisztségben levőn meg marad. De hogy ezen kérdés iránt meg békéllyünk, már ezen túl tsak az edgy meg szállításban fogok ezen titulussal élni, a levél folyamattában pedig, mint-hogy az czeremóniát ugyis utálom az *Ur* engedelméből, tsak ezen szóval fogok élni; sött ki kérem, hogy ezentul irandó leveleiben én velemis azt tselekedgye az Ur.

Valójában különös köszönettel vettem a' Magyar Parnassus¹⁴ két darabjának meg küldését, és el olvasása gyönyörködtetettis: hanem az első darabból (: nem tudom történetből

¹⁴ Magyar Parnassus eredetileg Kazinczy folyóirat-címötlele volt, valószínű, hogy Aranka ilyen cím alatt küldte a magyar Museumhoz versgyűjteményét – amely a saját és a mások lemásolt költeményeiből állt.

esett é vagy egyébként:) hibáznak az 13^{dik}, 14^{dik}, 15^{dik}, 16^{dik} egész az 21^{dik} numerusig; mellyeknek Laistromát levelem végéhez még világossabban hozzá ragasztom, szórul szóra le írva, amint ezen Darabnak elején a' Laistrom fel van téve. De ezeknek meg küldésének reménysége mellett, ki kérem magamnak az mostan el maradtott egész második darabot is.

Az Uj modi Gonosztevőnek¹⁵ fordítása énnékem annyira tetszett, hogy nem is tartottam szükségesnek az nevezett Grófnéjével¹⁶ össze vetnem, noha annakis méltó betsületét meg adom. Én ugyan ezen Tragédiát repraesentaltatni Teatrumon eleget láttam, de német fordításból soha sem olvastam, hanem az Francia originalis előttem is eléggé esméretes.

A' M. Báro Pronai Urnak küldött Titulare Calendariumot M. Gróf Teleky József^{16/a} Ur Pesti háza gazdájánál hogy alkalmatosság adodván meg küldessek hagytam. Az Kazinczy Urnak küldött Napnak négy részeit pedig, az adatott szabadság szerént a Coupertából ki vettem és általis fogom olvasni, annak utánna Kassára első alkalmatossággal meg küldöm. Ez valósággal igen jó fordítás, úgy hogy alig lehet meg esmerni, hogy más nyelvből fordítottott.

¹⁵ *Ujj módi gonosztevő A fiui szeretetnek jeles példája* Öt felvonásokra szabott dráma vagy érzékeny játék. Irta frantzia nyelvonn de Falbaire Fenouillot frantziából fordította az Amszterdami 1768. kiadás szerint Aranka György. Bétsben. 1791.

¹⁶ *Gállya Rabb a' vagy Jutalma az fiui vagy magzati szeretetnek.* Egy Felindító Játék, vagy Komédia, ött részből álló Fenouillot Falber uramtól Frantziából Németre Fordítottott Most ujjabban a' Németből Magyarra fordítottott L. B. Vesselényi' Su'sannától. Kolosváratt. 1785. (Különben Aranka Rádayhoz írott dátum nélküli levelében a fordítást tévesen a másik Wesselényi lány, gróf Teleki Ádámné, Wesselényi Máriának tulajdonítja.)

^{16/a} Aranka leveléből kiderül, hogy Prónai Sándorról van szó. *Prónai Sándor* (1760–1839) korának egyik legműveltebb főura, buzgó protestáns. Különösen a történettudományban járatos. Arankával 1790–1795 között sűrűn levelezett. – *Teleki József* (1738–†1796) író, költő, erdélyi nagybirtokos, főispán, titkor tanácsos, majd koronaőr. Az 1791-es ref. zsinaton ő elnökölt. Magyarul, latinul és franciául írt.

En talám igiretem szerént czéломat fogom érhetni az Tragédiák és Comédiák gyűjteményében, mert mais biztatattam egy helyről, egy ilyen originalis magyar munkáknak collectiojával, mellyek eddig valo Gyűjteményemet szaporittani fogják.

Térek az Urnak utolsó kérdésére, az melly úgy lattzik abban határozodott meg: Hogy midön azt irtam: *Azon akadályokat elől fogom adni* nem volt volna é jobb úgy irni? *Elő fogom adni*: azután azt írja az Ur: hogy vallyon nem annyit tézsen é? *Elő*, mint *Előre* contracte. Én ezen kérdésekben részszerént az Ur opinioján, reszszerént ellekező értelemmel vagyok: Abban hogy jobb lett volna az *Elől* helyett: *Elő*-t irnom alkalmasint meg adom magamat; de tsak ugyan fent tartom azt, hogy ezen periodusom végzésével, az *Előlnekis* Apologiát irjak. A' másik kerdesre nézve, hogy az *Elő* és az *Előre* edgyet tegyen, éppen ellenkező az értelmem. Ugyanis ez a' szotska *Előre* mindenkor tempust vagy időt supponál magába; ez a' szótska *Elől* többnyire helyett, vagy spaciumot; ez a' szótska pedig *Elő* sem helyet, sem időt nem jelent, hanem morális értelemben vétetődik. Ezeket ezen példákkal bizonyittom meg, hogy *előre menni*, annyit tézsen mint valamivel hamaréb indulni, ha az tsak valami kevés idővel esikis, meg *Elől menni* annyit tézsen mint valakit spaciumba az menésbe meghalladni, ugy hogy közötttem és *Előlmenő* közt hely marad: *Elő menni* pedig sohais sem időt sem spaciumot nem jelent, hanem mindenkor morális az értelme, ugmint példának okáért *Elő mentem szándékomba* *Elő ment hivatalyába*, *Elő ment a' tisztségebbe*, *elő ment a tudományokba*. Még ezt mind az hármát egy példával bizonyittom *Előre járo* annyit tesz mint akit valamely utban előre küldünk s' magunk indulását valamely idővel meghaladgya: *Előljáro* annyit tesz mint az ki spaciummal meg hallad a' menetelbe mást; ugy halladgya meg a' vezető káplár a' katonáit, ugy halladgya meg a' Fulajtár a' Kotsist. Ellenben az *Elő járo* mindenkor az már feljebb irattak szerint morális értelemben vétetődik; ugy hogy valamely városnak vagy Vármegyének vagy Tartománynak *Eleit* ugyis *elsőbb*

embereit szoktuk azon helynek Vármegyének vagy Tartománynak Elő-jároinak nevezni.

Térék már a' *szegény Elölnek apollogiájára* ha ki menthetném; *leg előszöris* azzal mentem, hogy az midőn én azt irtam levelemben; az akadályokat *Elöl adom*, itten ezen szótska *Elöl* mostan a' praemissák szerént sem helyet sem időt nem jelent; és így mintegy az másik sokszor nevezett *Elő* szótska, természetét öltözte magára: 2^{szor} Ha ezen reflexióm iránta igaz, talám szabad az Euphonia kedvéért (: minthogy utánna vocalis kezdődik:) az *Elő* helyett, *azzal* élni; valamint azt az igét *á*, ilyen casusban *az* szokta fel váltani: Harmadik mentségem az lehetne, hogy itt Magyar Országban, ha morális értelmet adunk elő promiscue élünk ezen két szócskával. De tsak ugyan mégis senki se mondgya az előre menőt, vagy az elől járot Elöljáronak, sem ha azt akarjuk mondani elő ment dolgában nem mondgyuk előre ment dolgában, hanem mondgyuk előre ment dolgában, ha nem morális értelemben mondgyák némellyek mégis *előlment dolgában*. Ezek böi ki tettzik, hogy nagyobb különbözés vagyon az *Elöre* és az *Elő* között, és kissebb a' különbözés az *Elő* és az *Elöl* között; ezért is mondottam mindgyárt ezen reflexioimnak elején, hogy az *Elöre* mindenkor időt, az *Elöl* pedig többnyire spaciumot jelent, és így olykor morális értelemben is vetetődik. De hogy már hosszas reflexioimat be zárjam, mostanis meg engedem azt az Urnak; hogy amidőn correcte akarunk irni, jobb az morális értelemben ezzel a' szótskával *Elő*-élnünk. Az különbözést ellenben az *Elöre* és *Elő* között ugy itelem elegendőképpen meg mutattam.

Talám ezen hosszas deductiommal visszais éltem az Ur pacienturájával, midőn azért leveletem be zárnam, és részemrül az már fellyebb nevezettekén kívül, a küldött Titulare Calendariumotis különössen köszönném, álhatatossan maradok

Az Méltóságus Urnak

Igaz Kőteles Szolgája
B. Id. Ráday Gedeon

Az első Darabbul el maradt Verseknek Laistroma¹⁷

Az Kémény seprőről	Gyöngyössié	XIII.
F. M. Theresiaról esmét	Gyöngyössié	XIV.
B. R.—é	Gyöngyössié	XV.
V. M.—e	Gyöngyössié	XVI.
A' Szeretőm, Sombori Lászlóé		XVII.
Mais esmét övé	Gyöngyössié	XVIII.
Majális ének esmét	Gyöngyössié	XIX.
Ének, nevetlen	Gyöngyössié	XX.
Mais esmét	Gyöngyössié	XX.

P. S. Az Tiszt: Professor Kovásznai¹⁸ Uram Gyöngyösiről való versei (: mely az kezemhez küldött első darabba utolso:) már ki jött a' Magyar Bétsi Musábanis, nem tudom kinek odavalo küldésébül, de némelly helyen hibásan leg nagyobb hibának tartom azt benne, hogy az hol abban a' Gyöngyösi *Cupidoja* ditsirtetik, ott Tereus helyett *Thezeus* vagyon írva: holott *Thezeusrol* seholis a' Gyöngyösi azon verseiben emlékezet nints.

¹⁷ Valószínűleg a Magyar Museum első számából kimaradt verseket sorolja fel Ráday.

¹⁸ Kovásznai Sándor (1730–1792). 1764-től a marosvásárhelyi református kollégium professzora. Rádayval is levelezett. (I. Kiss Áron: *K. S. három levele b. Ráday Gedeonhoz Gyöngyösi István munkáiról*. Figyelő 1876. I. 366–374.)

Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz

Pesth die 13^a Sept. 789.

Méltóságos Ur!

Érdemes levelét vettem minden illendőséggel az ahhoz adnectált reflexiókkal edgyütt, melly jedgyzéseket a' tudva való szótskák iránt magamis mindenképpen helyben hagyok, nem is tudom mit lehetne még ahhoz tennem; hanem ha ezt a' reflexiomat, hogy mostan igen szokásban kezd jönni némellyeknél, hogy ez helyett a' szollás módgya helyett, *eleiben ment, eleibe állott*, azt teszük *elében ment, elében állott*, melly szollás neme én előttem nem tsak új, hanem általam nemis approbálható. Ugyanis ha az Ur reflexioja szerént mindenek vagon *eleje*, aminek *hatállya* vagon; bizony ezek szerént, nem tsak a' háznak és ehez hasonlóknak, hanem az *ember testénekis* vagon mind *eleje*, mind *hátüllya*: következésképpen; ha *eleje* vagon, bizony jo szollás modgyának kell annakis lenni, *eleibe ment, eleiben állott*: ellenben azt a' szót *elében* nem tudom hogy lehet az Magyar nyelv analogiajával meg edgyeztetni: Edgy szóval én, az azzal való élést hibásnak tartom.

Még Kazinczy Ur kezemhez nem küldötte az tudva lévő versek második Darabját, kinek ámbár tsak e napokban vettem levelét, de ezek iránt nem emlékezik; hihető még akkor kezéhez nem vette: hanem éppen mai Postán irtam ezen Urnak, edgy emlékeztető levelet, mellyben azon darabnak adando alkalmatossággal való meg küldését kértem.

A' Magyar Museumnak már harmadik Darabja is ki jött, melly most éppen tiz árkusra szoporodott; de az ára, tsak egy-egy húszasban a Typographusnál meg maradott. Mihent alkalmatosságom adatik, kívánok azzal az Urnak, úgy tisztelendő Kovásznai és Zilai Urnak egy-egy exemplarban kedveskedni. Batsányi Uram igen curiosus mitsoda itilet tételek lesz az Erdélyi Uraknak az ahhoz adatott Toldalékrul, mellyet

Rainis illetlen írására felelt:¹⁹ hanem azt különösen ki kéri magának, hogy minden partium Studium nélkül itillyenek az Urak iránta, ugyanis az olyan itilet tételeket (: mellyek személyt nem sértenek:) mindenkor úgy mond örömet fogja hallani. Ezzel álhatatossan maradok

az Mélf[osá]gos Urnak

Igaz Kőteles Szolgája

B. Id. Raday Gedeon

P. S. Néhai Báro Szilágyi²⁰ Urnak az Arány Idörül irott verseit, mint régi igen jó barátomnak Munkáját, bátorkodtam a' Kassai Társaságnak meg küldeni, hogy az Museum valamelyik Darábjában bé iktatódgyon, hogy az általis ilyen kedves Barátomnak emlékezete fel maradgyon. Ezen most nevezett Társaság ki kérné azt magának, ha az Urtulis arra engedelmet tehetne, hogy valamely Darabjaival Museumját ékesíthetné. Most leg közelebb azon versetskéket szeretnék a' következő Negyedbe bé tenni, *amelly az Angyallal való fel tseréllésről szól* (: mert éppen it van közülök Batsányi Uram:) mellyre hogy könnyebben nyerhessenek engedelmet, és az Magyarázatokat el kerülhessék, a' *Miska és Susika* helyett, tsak egy M. és egy S. fogna tétetődni. Hogy ezen engedelmet ki nyerjem engemet kértének arra.

El felejtettem levelemben az Ur kérdéseire felelni: Ez a' aszo *Egyem* etöttemis esmeretlen szó: Batsányi Uram azt mondgya, hogy az Dunántul valoknál, mintegy olyan formát tenne mint az Deákoknál az *Inquam* vagy *Inquit* (?): Hogy a Gallust és Krassust accentussal irta okát fel találni nem tudom. Hogy az *Több* jobb a *Többinél* azt magamis úgy tartom.

¹⁹ Rajnis József (1741–1812) jezsuita szerzetes, költő. A Magyar Múzeum 1799–1789 évi számairól írt bírálatára Batsányi János nyílt levélben válaszolt (Magyar Museum, 1789. I. 273–330.)

²⁰ Valószínűleg Szilágyi Sámuel (1719–1785) író, fordító, püspök verseiről tesz említést Ráday.

*Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz*Pesth die 30^a Januar 790.

Méltóságos Ur!

Esztendő napi köszöntését illendő tisztelettel vettem s' rá részemrülis mind azokat a' jokat valamit tulajdon maga az Ur magának kívánhat szívem szerént bé tellyesíteni kívánom. Acadamiakrol haza jövő Tiszteletes Incze²¹ Uramtul meg küldöttem az Museumnak harmadik Negyedétis az Urnak, Tiszteletes Zilai Uram kezéhez, több másoknak adando exemplarokkal edgyütt. Az Negyedik darabjais a' Museumnak, ugmint az első Kötetnek utolsó része már nyomtatodik. Ebben az Ur részérül Négy darab fog bé menni, mellyek közül az *Elsöt* én küldöttem meg Kassára, melly iránt egyik levelemben már emlékeztem is, s' az azon levelemre adott, s' Űri válaszszában bővebben le irt szabadság szerént, bátorkodtam változtatniis benne valamit; de egyedül tsak a' vers titulussára és az benne nevezett Nevekre való nézve, amint az utolso rendbeli változtatásomról már még ez előtt az Urnak irtam volt. Az három következendő verseit az Urnak az Kassaiak magok tették bé, hihető az Ur engedelmével, mellyet arra nékiek adott, s' talám ugyan ezen meg engedéssel, bátorkodtak az Ur nevétis a' verseknek alája tenni, melly mivel ugy jött ide Pestre a' nyomtatás kedvéért kezemhez, énis azt tsak meg hagytam. Kazinczy Ur még sem küldötte az Ur több verseit hozzám. Azomban álhatatossan maradok.

A Méltóságos Urnak

Igaz Köteles Szolgaja
B. Id. Ráday Gedeon

Cimzés: Dr. Pesth Monsieur Monsieur George de Aranka
Assesseur de la Table Judiciaire Kolosvar par Szeben
Retour

M. Vásárhely

²¹ Incze Sámuel, (+1806-ban) református pap és esperes, az erdélyi ref. egyház főjegyzője, tanulmányait Svájcban végezte.

*Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz*Pesth 16^a Febr. 790.

Méltóságos Ur!

Ezen levelemet leg inkább azért küldöm az Urnak, hogy Kazinczy Uram már kezemhez küldötte a' Magyar Parnassusnak második darabját, és így nem lesz szükség azon Urat az iránt emlékeztetni. Az kezemhez küldött könyvetske kék papirosra van írva, s' ugy gondolom, hogy az Urtol Kassára küldött originalis kéz irás lészen; mellyet mitsoda alkalmatossággal és mikor külgyek vissza el várom az Ur rendelését az iránt: Bátorkodom mindazonáltal addigis azt magamnak le iratni. Irja Kazinczy Ur aztis, hogy az Orpheussa nyomtatás alatt vagyon már, és hogy abban az Ur munkáibúl bé iktattott egy néhányat. Reménylem vette az Ur azon levelemet, mellyben irtam hogy az Museum harmadik Negyedét, most Academiákrul vissza jött T. Incze Uramtul meg küldöttem még ez előtt egy nehány hetekkel, már most a' Negyedik Negyed is a' nyomtató keze alá adatott. Azomban minden illendőséggel maradok

Az Méltóságos Urnak
Igen Köteles Szolgája
B. Id. Ráday Gedeon

P. S. T. Intze Uramtul meg küldöttem T. Professor Kovásznai Uramnak, a' Murányi Venus még 1654-ben in qto ki jött editioját szeretném tudni ha vette é.

Cimzés: De Pesth Monsieur Monsieur George de Aranka
Assesseur de la Table Judiciaire M. Vásárhely. Aranka
megjegyzése: Válaszoltam 4. Marty.

*Ráday Gedeon levele Arar:ka Györgyhöz*Pesth die 21^a April 790.

Méltóságos Ur!

Ma hozzám jöven Meltóságos Gróf Teleky József Ur Praefectussa^{2 2} jelentette, hogy arra kérettetett volna, hogy az melly versei az Urnak Kazinczy Ur által kezemhez küldtettenek, azokat alkalmatosság adattatván szolgáltatná Erdélybe. Amit az én kezemhez küldött Kazinczy Uram az a' Magyar Parnassusnak harmadik darabja; a Versek kék papirosra vagynak írva; ennél többet Kazinczy Uram kezemhez nem küldött: mert az Julia Ovidiushoz irt leveleiről azt írta, hogy ha az Ur meg fogja engedni, azon versben irt leveleket ki fogná nyomtattatni; ezen okbul Kazinczy Urnál azoknak meg küldését tovább nemis sürgettem. Térek ujabban az Magyar Parnassus harmadik darabjára, meg kell vallanom, hogy ebbül szeretnék valamelly darabokat, (:hanem az egész könyvetis:) magam számára le iratni; s' minthogy Praefectus Uram azt mondgya hogy tsak Májusban léssen alkalmatossága, hogy a' könyvetskét bé küldhesse, addig tehát igyekezni fogok, valamelly versetskéket belöle le iratni. Ha pedig arra reá nem érkezém, és hamarább adván elő valamelly alkalmatosság magát, ezen esetben, tsak ugyan kezében fogom adni Praefectus Uramnak a' könyvetskét: hanem ki kérem az Urtol, hogy ilyen történetben, talállya módgyát, hogy valamelly Vásárhelyi jó iro Deák számomra le irhassa, kitölis a' fizetést nem fogom szánni; minthogy már az Parnaszszus két első darabja az Ur jo akarattyából le írva nálam vagyon.

A Museumnak harmadik és negyedik darabját az Ur számárais meg küldöttem; az elsöt: (amint már más levelemben

^{2 2}Nem tudni, hogy ki volt Teleki József jószágigazgatója. Talán Mátyás József népies költő, aki ez idő tájt Teleki titkára volt.

írtam:) T. Incze Uramtul, a negyedikét Veres József Uramtul: mind a' két negyedre nézve T. Professor Zilai Uramhoz bővebben írtam levelemben, mellyreis provocalom magamat s' álhatatossan maradok

Az Méltóságos Urnak

Igaz Kedves Szolgája
B. Id. Ráday Gedeon

Címzés: De Pest Monsieur Monsieur George de Aranka
Consciller per Clausenburg M Vásárhely

Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhez

Pétzel. die 20. Apr. 791

Méltóságos Ur!

Uri érdemes levelit vettem minden illendőséggel azon három darab nyomtatványokkal edgyütt. Ditsiretes az Erdélyi, nyelvünket fel-emelni szándékozo Uraknak igyekezete, melly talám még hamarébb fog lábra kapni Erdélyben. mint nálunk: mert itten sokan igen sokat akarnak, melly-is kiváltképpen Révai munkájából ki tettszik, akiis majd tsak nem minden Tudományokra nézve ki terjeszti a' Társaságot, mellynek semmi jó folyamattját reményleni nem lehet, mivel az ő projectumához képest az a' kevés Szám annyi féle Tudományoknak eleget nem tehet: jobb vólt vólna azért tsak a' nyelv mivelése mellett maradni, mint Frantzia Országbanis azon a' végre választott Negyven Személynek tsak arra vagyon gondja. A' több Párisi Társaságok, nevezetessen a' kettő más Tudományokban foglalatoskodnak. Ha kellene még az nyelv pallérozóin kívül valamely Társaságot fel állítani, leg helyessebbnek itilném ehez adni; az Pater Szluha^{2 3} projectumát, hogy még egy olyan

^{2 3}Pater Szluha = Szluha György, jezsuita, nagyváradi tanító, később szekszárdi plébános. 1790-ben a következő írása jelent meg: „*Puncta et animadversiones pro rei litterariae per incl. Reg. Hungariae partesque*

Társaság állítottodnék fel, mellynek főbb gondgya a Naturalis Historia[ra] vólna, és a' két Országban lévő Természet tsudaít és Szüleményeit adná elő, s' azokat hozná nagyobb világosságra: Ha ehez még az Erdélyi és Magyar Országi Historiákat és régiségeket (: mellyek eddig tsak Manuscriptumban vóltanak:) nyomtatásban ki adni szándékozó Társaság járulna ugy tartom hogy ezzel az három Társasággal bé érhetné most előre Magyar Ország.

Köszönöm különössen, hogy az Ur engemetis méltónak ítélt, hogy ezen utolszor nevezett Társaságban bé áljak, mellytül nemis vagyok idegen, tsak hogy mindek előtte magamat állandoképpen iránta meg határoznom, ezen kettő iránt szeretnék jó előre tudósittást venni. 1° Catalogussait azon Manuscriptumoknak, mellyek már olyan készszen és bizonyosan meg vagynak, hogy kérdés nélkül kiis nyomtatódhatnak. 2° Ha nem személyessenis leg-alább számokra nézve örömet tudnám aztán ha alkalmas számmal vannak-é már, akik magok ebben a' Társaságban kívánnák adni, mert abban lehetne meg itilni, ennek a Társaságnak állandó előmenetelét, vagy hátramaradását. Az mi az magamnál lévő Manuscriptumokat illeti; nem gondolhatnám, hogy nállam olyanok lehetnének az mellyek Erdélyben ne existálnának, minthogy ezekkel Erdély mindenkor Magyar Ország felett ditsekedhetett. Ami Erdélyben talám nem találtathatik, (: a' mennyire most eszemben jutnak:) ezek volnának, *Parschiti*us deák nyelven írt Magyar Ország Geographiája, melly tulajdon maga Manuscriptumából van nálam. 2° *Bél Mátyás* némelly Magyar Országi leg régibb időket illető Originális *Historiái*; ugy némelly egyéb munkái, ugymint de *Re Rustica Hungarorum*; de *Re Vestiaria Hungarorum*; az *Hegy allyai és Sopronyi Szöllőről* deák nyelven; a

eidem adnexa emendatione et meliori scholarum cath. institutione patriae patribus oblata á G. Szl. A mű nagy része a tanítási módszerek javításával foglalkozik; de síkra száll egy természettudományi társulat alapítása érdekében. Erre céloz Ráday.

Magyar Országi Bányákról s' több ilyen félék; végezetre a *Tudósokkal való correspondentiai*; mindezeket Lipsiában vettem Licitation, s' az Auctornak tulajdon maga keze írásai 3° Talám még Erdélyben ritka leszsz *Püspök Bornemisza*^{2 3/a} Manuscriptuma, kiis Rudolf Császár parantsolattýából küldetett Erdélyben; az munka leg inkább Cameralás observatiokat illet; ezen Manuscriptumot mikor Erdélyben voltam emlegetni nem hallottam. Ha az Erdélyi Manuscriptumoknak fellyebb említett Catalogussát vehetem, akkor kész leszek, ha magamnál olyan lészen (: melly azok között nints:) a' magaméibul azok számát szaporítani, addigis pedig Manuscriptumim Catalogussát, le fogom különössen iratni, minthogy azok iránt másoktulis sokszor kérdeztettem.

Méltoztatik az Ur az irántis irni, hogy kezemnél lévő verseit küldeném Mél[tosá]gos Grof Rédey^{2 4} Ur által vissza. Tuttomra az Urnak olyan versei, mellyeket vissza kívánt vólna, nállam két darabnál több nem vólt, *edgyik* az Időnek négy részeirül vagy inkább a Napnak, de ezt az Ur rendelésébül Kazinczy Ur kezéhez küldöttem. Második ilyen Titulus alatt: *Magyar Parnassus Virágjai* II.^{dik} Darab, ennek *első* Darabját még az előtt iratta-le az Ur (: amint levele tartya:) számomra, melly nagyobb részént mások verseiből áll, de történetből az utolján oda tett Laistrom szerént, három vagy négy darab ki maradt abból, mellyeknek idővel valo meg küldését, jelentésemre ajánlottais az Ur; Harmadik darab vólna még in Prosa, az *Gallya Rabnak* fordittása, ezt ha az Ur vissza kívánnya el küldhettem, ha pedig azt ki akarja az Ur nyomtattatni az ide valo Könyv nyomtatók az Urnak költsége nélkül ki nyom-

^{2 3/a}Bornemisza (Abstenius) Pál (1499–1579) erdélyi püspök kéziratosa munkája (De proventibus Reg. in Transilvania), amelyről az erdélyi *Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabja*, Szeben 1796. című kiadványban történik említés. 192.

^{2 4}Valószínűleg gr. Rhédei László, erdőszentgyörgyi birtokosról van szó.

tattyák. Az Ur Juliájais^{2 5} amint hallom már ki van nyomtatva Kassán. Grof Rédey Ur Bétsbe ment, hanem ajánlotta magát egy Szabo András nevezetü Doctor Ur, kinekis Fogarasra van hivatalja, hogy mintegy két hét mulva ezután, Erdélybe valo vissza térébe az kívánt Manuscriptumot meg viszi. Ezek mellett álhatatossan maradok

Az Méltóságos Urnak

Igaz köteles Szolgája
Ráday Gedeon

P. S. Levelemben említett Szabo Uram által meg fogom küldeni a Museumnakis még hátra levő darabjált; ugy az Orfeusnak minden eddig ki jött Részeiből küldök. Azon Parschitius^{2 5/a} körül emlékeztem, főbb képpen az antiquitásokra és Inscriptiokra vigyáz a Geographiájában.

Gróf id. Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz

Pesth die 22^a May 791.

Méltóságos Ur!

Az mit 20^a May datált* levelemben ígértem – most már valósággal tellyesitem, mert mai napon indult uttyára levelemben említett Doctor Szabo Uram. Ezek mellett álhatatossan maradok

Az Méltóságos Urnak

Igaz Köteles Szolgája
G. Id. Ráday Gedeon

*elírás a május 20-i dátum: valójában az április 20-i levélről van szó.

^{2 5} *Julia levelei Ovidiushoz.* Fordította Aranka György. Kassán, 1790. (Lezay-Marnézia Charlotte-Antoinette de Bressay művét szelídítette meg Aranka, de a kassai cenzor elutasította, majd Kazinczy közbenjárására a pesti cenzor hagyta jóvá. A kortársak egy része elítélőleg nyilatkozott a műről.)

^{2 5/a} Parschitius Christophorus: *Descriptio Hungariae* 1697. latin nyelvű kézirat, 311. p. Lelőhely: Ráday levéltár, K.O.1. jelzet. (*Magyar Ország Geográfiája*).

P. S. Az Orpheusnak Juliusbeli Negyedjében igen nagy hibát ejtett az Typographus az 290^{dik} 291^{dik} 292-és 93^{dik} leveleken. Tsudálkozom, hogy nézhette el Kazinczy Uram ezt a szembetünő botlást, minden rendnek tsak az első syllabajai lévén ki nyomtatva, mellyet Aedippus²⁶ sem tudna meg magyarázni. 2° A Museumbol köttetlen maradt fél árkus a szükséges Titulussal edgyűtt, az 1^{ső} Köttetnek 1^{ső} Negyedgyéhez való.

Gróf id. Ráday Gedeon levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,
Bizodalmas jó Uram!

Már kezemhez küldettenek Bétsből mind a Budai Basa,²⁷ mind az Ujmodi Gonosztevő, mellyeket az Ur Jo akarattyának különösen köszönök. Reménylem hogy kapta már eddig az Ur a Museum iránt való uj tudositást, melly tudositásból [1 szó olvashatatlan] ki hagyattanak Maros Vásárhelly és Enyed én Batsányi Uramnak javasoltam, hogy ezen helyeken is jó vólna egy kis Depositoriumot a Museumnak tartani, föl bátorkodtam azzal is biztosítani a Kassaiakat, hogy reménylem, hogy Enyeden T. Benkő Ferencz²⁸ Uram, M. Vásárhelyen pedig vagy az Ur maga vagy Professor Zilai Uram fogjak acceptálni az előre fizetendő Praenumeratio perceptioját és az Museum

²⁶ Aedippus=Oidipus: Laios és Iokaszté fia, aki kutatta születésének rejtélyét (gör. mitológia)

²⁷ A' budai basa. Frantziából fordította Aranka György. Bétsben, 1791. (Gingius de Moiry, Victor: Le bacha de Bude)

²⁸ Benkő Ferenc (1745–1816) Jénában és Göttingában tanult, ev. ref. lelkész előbb Nagyszebenben, majd 1790-től Nagyenyeden a természetrajz, földleírás és a német nyelv professzora.

Depositoriumát: ugyan ez tehát most fő célja Levelemnek, hogy meg tudhassam azt, ha az Kassaiaknak tett Igéretemhez 's ajánlásomhoz bizhatom-é? Ezek mellett álhatatossan maradok

A Mlgos Urnak

Pesten die 26^a 9^{br}791

igaz kőteles Szolgája
Gr. Id. Ráday Gedeon

P. S. Ha nem vette volna még a' Mlgos Ur a' Kassaiaktól az fellyebb említett új tudossitást a' Museum iránt, én azt T. Benkő Ferentz Uramnak levelemhez accludaltam; s' úgy reményelem hogy vagy Kassán, vagy Szebenben kapható lesz, mert ezek Depositorium helyei a Museumra nézve. Ha pedig az Urnak ottanis kapni alkalmatosságot nem volna, talám találok még itt Pesten egy exemplart, mellyet meg küldhessek.

Közli: ENYEDI SÁNDOR

HAZATÉRT LEVELEK . . .

A huszadik század első felének nagy magyar tudósai között kiemelkedő hely illeti meg Révész Gézát,¹ a kísérleti lélektan világhírű képviselőjét. Révész a millennium évében érettségizett a Markó utcai gimnáziumban, majd jogot végzett, de azonnal átpártolt a pszichológiához és Göttingában folytatta ilyen irányú tanulmányait. 1908-ban nevezték ki a budapesti egyetem magántanárává, tíz évvel később már rendkívüli, majd a Tanácsköztársaság alatt nyilvános rendes tanárrá. Az ő nevéhez fűződik az első hazai egyetemi kísérleti lélektani tanszék és intézet felállítása.

Amikor a Horthy-kormány mindkettő működését beszüntette, Révész önként választotta az emigrációt. Előbb Németországba ment, majd 1921-ben végleg Hollandiában telepedett le. Itt rövidesen meg-

¹ Révész Géza 1878-ban született Siófokon és 1955-ben halt meg Amszterdamban. Életrajzi adatait és főbb munkáit lásd az *Életrajzi Lexikon* II. Bp. 1969. 512–513.

bízzák egy kísérleti lélektani intézet megszervezésével, amelyet azután több mint három évtizeden át ő vezetett. Az általa kezdeményezett kutatások felölelték a tér- és tapintásérzékelés lélektanát, a zene- és művészetpszichológiát, a pszichikai optikát, az állatpszichológiát és a kísérleti lélektan több más területét. 1931 és 1950 között az amszterdami egyetem professzora volt, pszichológus generációk egész sora nőtt fel az ő vezetése alatt. Tanítványai között ott találjuk a pszichológiai tudományok jó néhány világszerte jól ismert alakját, egyetemi tanárokat, kutatókat.

E helyütt nem lehet feladatunk behatóan értékelni Révész páratlanul gazdag tudományos és pedagógiai munkásságát, amely bár Magyarországtól távol bontakozott ki, de továbbra is sok szálon kötődött a magyar pszichológia haladó szellemű képviselőihez, a hazai kultúrához, művészethez.

A Magyar Tudományos Akadémia 1947-ben megválasztotta külső tagjává és nem sokkal ezután a budapesti egyetem is meghívta őt az akkor már majd 30 éve betöltetlenül álló pszichológiai tanszék élére. Révész örömmel fogadta a meghívást, ami kitűnik az akkori válaszából is. „Akik engem ismernek – írta – igen jól tudják, hogy én soha nem szüntem meg hazám sorsa iránt érdeklődni, barátaimmal és volt tanítványaimmal² az összeköttetést fenntartani, és az utóbbi évek fejlődését elősegíteni.” Hogy végül is Révész hazatérésére akkor miért nem került sor, az ma már elhanyagolható kérdés. Ami viszont lényeges, Révész a pszichológia minden területén kiemelkedőt alkotott, egyidejűleg öregbítette szűkebb pátriája, Magyarország és a neki otthont nyújtó Hollandia hírnevét. Nyelvében, kultúrájában és személyes kapcsolataiban élete végéig megőrizte magyarságát.

A századelő tízes és húszas éveiben Révész kollegiális, sőt néhány esetben baráti viszonyba került a magyar szellemi élet több neves képviselőjével, így többek között Lukács Györggyel, Balázs Bélával, Fogarasi Bélával, Mannheim Károllyal (akinek feleségét még tanítványként ismerte meg), Fülep Lajossal, Szilasi Vilmostal, Zalai Bélával és természetesen a szakma képviselőivel, Ranschburg Pállal, Ferenczy Sándorral és másokkal. Felesége, Alexander Magda révén – aki később ismert művészettörténész lett Hollandiában – rokoni kapcsolatba került

²Tanítványai között ott találjuk a 90. évét nemrég betöltő Hermann Imrét és Kardos Lajost, mindketten a pszichológiai tudományok kiemelkedő reprezentánsai, akik meleg szavakkal méltatják egykori mesterüket és tanárokat. Lásd erről: Nemes Lívia: *A 90 éves Hermann Imre*. Magyar Pszichológiai Szemle 1979. 6. 626–627.; és Kardos Lajos: *Révész Géza*. Magyar Tudomány 1956. 4–6. sz.

a magyar filozófiai élet „nagy öregjével”, Alexander Bernáttal. Idővel azután éppen a hozzá fűződő viszony miatt távolodott el tőle az irodalomelméleti, filozófiai és más kérdésekben Alexanderrel szembekeverülő Lukács György. Révész a köztük levő távolság ellenére is igyekezett megnyerni Lukácsot néhány közös, a hazai tudományos közelet megújítását célzó akcióra. Hogy mekkora sikerrel, az kitűnik az itt közölt levelezésükből.

Révész a tízes évek vége felé ismerkedik meg – az Alexander-család tagjai révén – személyesen Bartók Bélával. Ismeretségük idővel kölcsönös érdeklődéssé és vonzalommá alakul át. Kettejük kontaktusa, amelynek alapját – minden bizonnyal – Bartók rendkívüli zenei kvalitása és Révész akkor már széles körben visszhangot keltő zenepszichológiai kutatása képezte,³ a két világháború közötti években is fennmaradt, sőt éppen ebben a periódusban vált az addiginál is meghittebbé. Bartók 1923 és 1939 között több mint féltucatszor járt Hollandiában, ottani fellépéseinek száma természetesen ennél jóval több. Szinte minden alkalommal élvezte a Révész–Alexander-házaspár szívélyes vendégszeretetét.⁴ A fennmaradt Bartók-levelekből ma már eléggé jól nyomon követhető a Bartók–Révész-találkozások menetrendje.⁵

³Révész nagyszámú zenepszichológiai munkái közül itt csak néhányat említhetünk meg. Mindenekelőtt a *The Psychologie of a Musical Prodigy* (Egy zenei tehetség pszichológiája). London 1925., ami első ízben németül jelent meg. Lásd: *Erwin Nyíregyházi. Analyse eines musikalische hervorragenden Kindes*. (Egy zeneileg kimagasló tehetségű gyermek analízise.) Leipzig 1916., valamint az *Einführung in die Musikpsychologie* (Bevezetés a zenepszichológiába). Bern 1946. Ez utóbbit Révész Bartók Béla emlékének ajánlotta, több helyütt is foglalkozik benne Bartók rendkívüli zenei kvalitásaival, zsenijének originális voltaival.

⁴Judith M. Laqueur-Révész (Révész Géza külföldön élő lánya) – aki az itt közzétett leveleket e sorok írójának kutatás és publikálás céljából rendelkezésére bocsátotta – az egyik levelében ismételtlen kitér az Alexander-család Bartókhoz fűződő viszonyára. A Bartókkal való ismeretség és kapcsolat régi keletű volt, a legidősebb Alexander-lány, Erzsébet révén „öröklődött”. Alexander Erzsébet fiatal korában énekelni tanult és a századforduló utáni években mint alt-énekesnő lépett fel idehaza és külföldön, nem egy alkalommal Bartókkal egy műsorban. (Lásd erről: Demény János: *Bartók Béla tanulóvei és romantikus korszaka*. In: *Zenatudományi Tanulmányok*. II. Erkel Ferenc és Bartók Béla emlékére. Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp. 1954. 437–438.) Révész Géza és felesége, Alexander Magda mint a család ifjúkori barátját és mint rendkívüli tehetséget nagyra becsülték Bartókot, és amikor Hollandiában hangversenyezett, mindent megtettek annak

Révész a Tanácsköztársaság bukása után felhasználva az önként választott emigrációt, már 1919 őszén azon fáradozik, hogy elősegítse Bartók népzenei tanulmányainak közlését német zenei folyóiratokban. Édesanyjának így ír erről Bartók: „Németországba egy kivándorló egyetemi tanár⁶ magával vitte összes népzenét tárgyaló dolgozataimat (magyar, román és arab népzeneről szólnak) német fordításban és ott próbál érdekelten beszélni.”⁷ Még ugyanebben a Bartók-levelelben szó esik egy kivándorlási tervről is. Megírja édesanyjának, hogy már három országban⁸ érdeklődött a boldogulási lehetőségek iránt, s hogy nagy

érdekében, hogy nyugodt körülmények között készülhessen náluk a fellépéseire. (Bartók nem egy meghívását ők kezdeményezték.) Othonukban rendelkezésére bocsátották Steinway zongorájukat. Hosszas eszmecsereket folytattak vele zenéről, zenepszichológiáról, művészetről, az itthoni életről. Amikor Révészék a harmincas évek közepén hazalátogattak, viszonzásul Bartók látta őket vendégül budai lakásán. Ez a találkozás ugyancsak mély nyomot hagyott a Révész-család tagjaiban. (Részlet Judith M. Laqueur-Révész 1980. október 9-i leveléből.)

⁵ Lásd erről: *Bartók Béla levelei*. (Szerk.: Demény János.) Bp. 1976., ahol a szerkesztő nyomról nyomra haladva közli az egészen bizonyos és a valószínűsíthető Bartók–Révész találkozások dátumait. Valamint lásd még ehhez Judith M. Laqueur-Révész 1979. szeptember 6-i szóbeli közlését.

⁶ A „kivándorló egyetemi tanár” – Révész Géza.

⁷ Bartók Béla levele özv. Bartók Bélánénak Pozsonyba 1919. október 23. Vö. *Bartók Béla levelei*. I. m. 254. Révész nem egészen két hónappal később, 1919. december 14-i levelében már a bizonyosnak ígérkező eredményről számol be. Közli Bartókkal, hogy „két kisebb dolgozatát a Zeitschrift f. Musikwissenschaft, . . . a nagyobb dolgozatát pedig az Archiv f. Musikwissenschaft fogja remélhetőleg hozni.” Lásd erről bővebben: *Documenta Bartókiana*. H. 3. (Hrsg. von D. Dille) Bartók Archiv, Bp. 1968. 106–108. A két kisebb tanulmány egyike a *Der Musikdialekt der Rumänen von Hunyad* (A hunyadi román népzenedialektusa) miatt, amely az említett folyóiratban jelent meg (1920. 350–360.), durva támadások érték idehaza Bartókot, „kútmergezéssel” vádolták, s a tanulmány közlési időpontját (1920. tavaszáról van szó) „súlyos bűnnek” tekintették. A támadó-gyalázkodó cikket Sereghy Elemér zeneíró, kritikus, a Zeneművészeti Főiskola akkori könyvtárosa tette közzé a Nemzeti Újság 1920. május 19-i számában. Lásd erről: Ujfalussy József: *Bartók breviárium. Levelek-írások-dokumentumok*. Bp. 1972. 249–250., valamint lásd még ehhez Bartók Révészhez írt 1920. augusztus 22-i levelét. *Bartók Béla levelei*. I. m. 260.

⁸ Az egyik Németország lett volna, ahol Bartók számára – Révész szerint – kedvező körülmények kínálkoztak akkor. „Önök itt biztosítanák megélhetését . . . A helyzet itt művészekre nézve kedvező és

reményeket fűz Révész terveihez. De végül – mint ismeretes – megfelelő fedezet hiányában Bartók elejtette ezt a tervet.

A Révész-hagyatékban eddig őrzött Bartók-levelek szövegei már évek óta olvashatók⁹ Demény János kutatásai, illetve a levelek gépirat-másolatait hazajuttató Alexander Magda jóvoltából, kivéve azt az egyetlen képeslapot, ami az eddig megjelent 1976-os kiadású legteljesebb Bartók-levelezés kötetben sem szerepel még. Igaz, ennek a Pozsonyból Révészhez Németországba küldött 1920. április 18-i keltezésű képeslapnak a szövege csupán néhány sor, de dokumentum értéke mégis igen jelentős, mivel két fontos eseményt hitelesít. Bartók beszámol Révésznek arról, hogy 1920. április 16-án hangversenyt adott Pozsonyban, majd itt hozza ismét szóba a Révész által publikálás céljából magával vitt népzenei tárgyú dolgozatait, amelyek közül az addig még nyomtatásban meg nem jelent és egyelőre még sehol el nem helyezett *Máramarosi román népzene* című cikkét visszavárólag említi meg.

A most hazatért eredeti levelek néhány érdekes darabja – mint erre már utaltunk – Lukács Györgytől származik.¹⁰ Rajtuk keresztül bepillantást nyerünk Révész azon próbálkozásába, hogy a tízes évek elején együttműködést keres Lukáccsal és a köréje tömörülőkkel. Révész egy filozófiai társaság és egy nivós szellemi orgánium kiadására akar szövetkezni. Kezdetben próbálkozása visszhangra talál, de azután Lukács – valamilyen oknál fogva – tapintatosan visszakozik. A viszonylag gyors elhűgülés valódi (vagy vélt) okát Lukács maga tárja fel az egyik Révészhez írott válaszlevelében.

főleg modern zenészekre. Kiadót pedig kaphat biztosan s pedig olyant, aki mindenesetre annyi évi subventiót ad Önnek, miből családjával együtt megélhet és dolgainak élhet.” – írta Révész 1919 végén Bartóknak. (Lásd erről a már említett 1919. december 14-i keltezésű Révész-levelet.) De úgy látszik, hogy a kilátások mégsem voltak annyira biztatóak, mint ahogyan kezdetben Révész megítélte. Kitűnik ez a néhány héttel későbből datált Lengyel Menyhérthez küldött Bartók levélből is. „Révész leveléből úgy látom – írta akkor Bartók –, hogy ilyen irányú terveim megvalósítására kevés a kilátásom Németországban.” Lásd *Bartók Béla levelei* I. m. 257. old.

⁹ A levelek eredeti példányai most tértek haza végleg Judith M. Laqueur-Révész jóvoltából, hogy elfoglalják méltó helyüket a megfelelő archívumokban.

¹⁰ A három Lukács-levél 1913-ból, 1915-ből és 1918-ból datált. Közülük csak az egyiknek sikerült a párjára bukkanni. Ezt, valamint egy korai Lukácshoz írt Révész-levelet az MTA Lukács Archívum és Könyvtár jóvoltából tesszük itt közzé, hogy ezzel is teljesebbé tegyük a kettőjük viszonyára vonatkozó információt.

Előkerült a Révész-hagyatékából két Balázs Bélától származó levél is. Mondanivalójuk alapján jól azonosítható keletkezésük ideje. Az egyikben Balázs gratulál Révésznek a rendkívüli egyetemi tanári kinevezése alkalmából, a másikban pedig dramaturgiai előadásainak egy új szempont alapján való felépítéséről számol be, amelynek megítélésében számít Révész tudományos igényű kritikájára.

És végül hadd szóljunk még a hagyaték két ritka becsű darabjáról. Az egyik^{10/a} egy Révész Gézának 1908 májusában Firenzéből küldött képeslap, „szövegét” az aláírók személye és autogramja teszi kuriózummá. A másik tulajdonképpen egy „szokványos” postai levelezőlap, amit az orosz hadifogságban fiatalon elpusztult Zalai Béla küldött utolsó(!) stációjáról Révészné, Alexander Magdának. Zalai – mint ismeretes – Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula filozófus barátja volt, Lukács György szerint „az 1918. előtti időben . . . az egyetlen magyar eredeti gondolkodó”. Zalai 1915-ben, 33 éves korában halt meg flekk-tífuszban az omszki hadifogolytáborban.¹¹

A leveleket csekély rövidítésekkel közöljük. Csupán a mondanivaló szempontjából nélkülözhető, magánjellegű részeket hagytuk el. Az eredeti helyesírást mindenütt megtartottuk.

^{10/a}Lásd erről a 28., 28.a, 28.b, és 28.c számú jegyzeteket.

¹¹Az első világháború kitörésekor a Debrecenbe bevonuló Zalai Bélától utoljára 1914. késő nyarán kapott családja életjelt, ezt követően már csak hivatalos értesítés érkezett az omszki hadifogolytáborból az 1915 tavaszán bekövetkezett haláláról. Zalai Zoltánnak, Zalai Béla fiának 1980. november 9-i szóbeli közlése.

Bartók Béla képeslapja Révész Gézához

Herrn

Bratislava, 1920. IV. 18.¹²

Prof. Géza Révész

Kleinglienicke bei Potsdam¹³

Wansisch

Bei Otto Lipmann

Kedves Barátom

Pozsonyban hangversenyeztem volt 16.-án, 20.-n valószínűleg hazaérkezem. Jó volna a Máramarosi román zenei cikket, ha valamikor lehetséges, hozzáam visszajuttatni, mert a „Musical Quarterly” számára¹⁴ alighanem hasonló tárgyú cikket kell írnom, amelyhez egyet-mást ebből felhasználhatnék. A dolog nem sürgős, 1–2 hónapig még várhatok.

Sokszor üdvözli

Bartók

¹² Bartóknak ezt a képeslapját – mint említettük – az 1976-os legteljesebb kiadású levelezés kötet sem említi. Lásd: *Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. I. m. ahol az első Révészhez írt Bartók levél dátuma: 1920. aug. 22. Elképzelhető, hogy idővel még felbukkannak 1919 decembere és 1920 augusztusa között Révészhez intézett egyéb Bartók levelek is.

¹³ A Bartóktól származó eredeti címzés (München, Pension Garteinheim) tintával át van húzva és föléje – egy másvalakitől származó kézírással – az itt jelzett cím van feltüntetve. Révész Németországban nem rendelkezett állandó lakhellyel. Bartók a korábban megadott – Révész 1914. december 14-i levelén feltüntetett címre küldte képeslapját.

¹⁴ Valamivel korábban így ír erről Bartók Busitia Jánosnak Belényesre: „Valószínűleg írni fogok egy hosszabb tanulmányt a 'Musical Quarterly'-be (az Egyesült Államok legtekintélyesebb zenei folyóirata) a román népzeneről, számos kótapéldával. (Németül írom, az amerikaiak majd lefordítják).” Lásd *Bartók Béla levelei*. I. m. 259.

Révész Géza levele Lukács Györgyhez

(A levélpapír külső borítóján:)

Révész Géza

Hegedüs S. u. 15.

Nagyságos

Dr. Lukács György úrnak

Bpest, VI.

Nagy János u. 15.

Budapest, 20/X. 1909.

Kedves Kollega Úr!

Igen szépen köszönöm szíves küldeményét. Ha jól tudom, akkor ez a különlenyomat munkájának csak egy kis részét képezi.¹⁵ Ezt a részt elolvastam s nagyon tetszett. Nem veszi rossz néven tehát, hogyha kérem, ha megjelenne a többi rész, azt is elküldené nekem. Ha lesz időközben valami, ami Doktor Urat érdekelné, s amit épen én *irtam* (s ez ritka eset), akkor bátor leszek Önnek azt elküldeni. De egy kis türelemmel ugye fog még várni.

Örökre tisztelettel
igaz híve
Dr. Révész

¹⁵ Révész – valószínűleg – az Adyról szóló *Új magyar líra* című Lukács-tanulmányra utal, ami a Huszadik Században jelent meg 1919 októberében. Lásd Lukács György: *Ifjúkori művek* (1902–1918). Bp. 1977. 247–264.

Révész Géza levele Lukács Györgyhez

(A borítékon)
 Dr. Révész Géza
 Budapest, I. Attila krt. 2.

Herrn
 Dr. Georg Lukács
 Heidelberg
 Kepler Str. 32.

Igen Tisztelt Doktor Úr!

Szándékom van itthon egy filozófiai társaságot alakítani^{1 6} mely hivatva lenne azokat a fiatal embereket, akik komolyan a filozófia valamelyik ágával foglalkoznak összehozni. Többször felkértek engem már erre, de csak most tartom ezt alkalmasnak. Felfogásom az, hogy csak olyan emberek jöjjenek be, kik komolyan foglalkoznak filozófiával v. pszichológiával s kik erről publikáció révén tanúsítanak is. Ily módon nem jönnének be olyanok, kik csak kedvtelésből olvasgatnak v. irogatnak v. kik a komoly munkát csak megakasztják. Én eddigelé a következőkre gondoltam: Zalai, Szilasi, Fogarasi, Enyvári, Ritóok, Szemere, Fülep, Ön és én. Lehet, hogy még ezeken kívül ajánlkoznak egyesek. Pártolónak pedig mindenki felvehető, ki fizet. A Tságot Önnel életbeléptetnénk és egyúttal gondoskodnánk, hogy mily módon lehetne egy organumot csinálni, mire nagy szükség van. Én máris érintkezésbe léptem egy kis nyomdával és nagyon olcsó áron tudnánk ca 20 íves lapot kiadni! Különben egy nyomda, melynek vezetősége egy-két barátom kezében van igen elfogadható árat csinált. Arra is gondoltam, hogy lehetne esetleg évenként egy ca 12 íves német közleményt is kiadni. Erre találtam ugyancsak vállalkozót egyik legelőkelőbb lipcsei kiadó személyében, kivel barátságban állok és ki ezt elég jutányosan akarja megcsinálni. De mindezekről csak akkor lehet szó, ha a tagság megalakul és

^{1 6} Révész – feltehetően – egy zárt körű tömörülésre gondolt, valami olyasfélére, mint ami A Szellem című folyóiratból kinőtt Vasárnapi Kör volt, de persze szigorúan tudományos alapon működött volna.

Handlung September 27 und 28

Spezialfall heute in:

Lehrstuhl unter einer Einheit. Hier: Gedächtnis unter
Belastung, auf auf keinen Falligen Nachlass hinwirken.

Tudor, hier: Phantasie mittels Anzeichen; Gedächtnis

in, andere Fälle: Lernen o. Lernen: Vergegenwärtigung

hier: alle Gegenstände: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

die: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

die: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: die: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

Lehrstuhl: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung: Vergegenwärtigung

financiálisan organizáljuk a tagságot. Most kérdem Önt, vajjon hajlandó lenne-e Ön is a társaság tagja lenni és ha igen, úgy szíveskedjék ezt nekem tudomásomra hozni. Jövő hét végén szeretném összehívni a felsoroltakat és akkor szeretném már tudni, vajjon Ön is résztvesz-e az alapításban.

Sokszor üdvözli
híve
Révész Géza

Bp. 1913. május 24.

*Lukács György levele Révész Gézához
(boríték nélkül)*

Heidelberg Kepplerstrasse 32.
máj. 27.¹⁷

Igen tisztelt tanár úr,

köszönettel vettem szíves levelét. Hogy a gondolat nekem rokonszenves, azt azt hiszem felesleges bővebben fejtegetni. Tudom, hogy ilyesmire minálunk szükség van; gondoltunk is rá, amikor Fülep Lajossal a „Szellem”-et megindítottuk, hogy ezzel kapcsolatban kifejlődik valami hasonló. Szóval elvi általánosságban igen tetszik nekem a dolog.

Az egyedüli, de én reám nézve döntő nehézség a következő: Amikor Fülep a „Szellem”-et megindította, én természetesen egész produktiom magyar publikálását neki szántam és ezt a szándékomat nem változtathatom meg és nem is akarom megváltoztatni, amíg a „Szellem” él. Már most Fülep utoljára azt

¹⁷ Lukács az évszámot nem tüntette fel, de a levél mondanivalójából egyértelműen kitetszik, hogy a három nappal korábbról keltezett Révész-levelekre reflektált. A levél keltezése tehát: 1913. május 27.

írta nekem Rómából, hogy nem akarja a „Szellem”-et elaludni hagyni és szeretne őszre ismét egy számot megjelentetni.¹⁸

Ezzel persze nemcsak az van kizárva, hogy én a most alakuló philosophiai Társaság közleménye számára bármit adhassak, de az is, hogy én abba, mint természetszerűleg a „Szellem” számára konkurrens vállalatban, bármiképpen részt vegyek.

Nem tudom, hogy ebben a pillanatban hogyan áll a dolog. Az, hogy Ön Fülep a társaságnak megnyerte vagy megnyerni óhajtja arra enged következtetni, hogy ez a nehézség nem áll fenn. Én azonban, amíg Fülepnek szándékában áll a „Szellem”-et folytatni, nem is gondolhatok arra, hogy őt cserben hagyjam. Nagyon kérem tehát Önt, legyen szíves Fülep álláspontjáról értesítsen engem,¹⁹ mert az én állásfoglalásomat most ez dönti el.

Remélem nem veszi rossz néven ezt a felfüggesztését csatlakozásomnak, sőt bizonyára teljes mértékben méltányolni fogja annak motívumait.²⁰

igaz híve
Lukács György

¹⁸ Lukács A Szellem 2. számának (1911. december) megjelenése után egy ideig még bízott abban, hogy a dolognak lesz folytatása, de ahogy múlt az idő, egyre reménytelenebbnek látta a helyzetet. Joggal tartott attól, hogy mindent elnyelő közönyösség miatt nem tudják megtartani a folyóirat kontinuitását.

¹⁹ Fülep alig néhány héttel később így számol be Lukácsnak Révész hozzá intézett felkéréséről: „Révész engem is felszólított s én bele is mentem tervébe, mert nem gondolom, hogy a dolog a Szellem rovására válhatnék, 1., mert eddig csak „társaságról” van szó, 2., ha lap alapítására kerül sor, az nem kötelezi az embert semmire (. . .) Természetesen szebb lett volna, hogy a „Szellem” lett volna az a lap, amely körül csoportosulnak.” Részlet Fülep Lajos 1913 nyarán Lukácshoz írt leveléből. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum és Könyvtár.

²⁰ Hogy Lukács Fülep csatlakozási készsége ellenére sem adta fel tartózkodását (legalábbis akkor nem), annak okát nem nehéz kitalálni. Ebben az időben már alaposan megromlott Alexander és Lukács

Lukács György Levele Révész Gézához
(boríték nélkül)

VI. Városligeti fasor 20.a.
1915. aug. 13.

Igen tisztelt Tanár Úr!

Tegnapi beszélgetésünk alkalmával egy körülményre nem gondoltam és csak utólag jutott eszembe hogy ezáltal Önt esetleg egy kínos, vagy alárendelt kényelmetlen helyzetbe hozhatom. Mikor t.i. arról beszéltünk, hogy most megírott német cikkemet²¹ az Athenaeum számára lefordítassam, megfeledeztem arról, hogy köztem és Alexander tanár úr között fennálló feszült, kellemetlen situatiót teremthet; akár az a következménye, hogy a cikk közöltetik, akár az, hogy nem. (. . .) – Az Alexander tanár úr és köztem levő viszonynak semmi köze sincsen az Önhöz valóhoz; és amikor én ezt a cikket Önnek felajánlottam, tulajdonképen ismét dokumentálni óhajtottam solidaritásomat minden kísérlettel, komoly organumot teremteni a magyar tudományos színvonalú filozófiának, ami ma az Athenaeumban objektíválódik.

viszonya. Lásd erről *Alexander Bernát levelei Lukács Györgyhez*. (1908–1913). It, 1978/1. 224–254. Nagyon valószínű, hogy Lukács ekkor már nem kívánt szorosabb munkakapcsolatba lépni Alexander vejevel, Révésszel. A tervezett filozófiai társaság néhány hónappal később – Lukács nélkül – mégiscsak létrejöhett. Erről tanúskodik Szilasi Vilmosnak egy 1913. november 9-i keltezésű Babitshoz intézett levele. „Kedves Barátom – írta Szilasi – csütörtökön (13.-án) végre megszáz a filozófiai társaság első összejövetele, (. . .) a Mária Terézia-téren, a városi Pedagógiai Szeminárium pszichológiai előadótermében. Révész Géza fog előadni, nagyon kérek jöjj el. . . „*Babits–Szilasi levelezés.*” (Dokumentumok) összeállította: Gál István. Bp. 1980. 35.

²¹ Lukács itt – feltehetően – *Benedetto Croce: Zur Theorie und Geschichte der Historiographie* című tanulmányára utal. Megjelent az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik-ban. 1915. (XXXIX. köt.) 878–885. Magyarul: Lukács György: Benedetto Croce: *A történetírás elméletéről és történetéről*. Lásd: *Ifjúkori művek*. 1902–1918. I. m. 624–235.

Bár a köztem és Alexander tanár úr között levő feszültség egy *objektív* ok miatt van (. . .) mivel én az „Utolsó Nap”-ról írott kritikája alkalmából megtámadtam Alexander tanár urat^{2 2} és így lehet hogy nincs befolyása a szerkesztőségi kérdésekre, mégis *nagyon kérném Önt*: amennyiben csak a *legkisebb* kellemtelenség is származhatnék abból ha Ön az én cikkemet az Athenaeumnál közölni akarná – kérem tekintse tegnapi ajánlatomat meg nem történtnek.

Ez természetesen mit sem változtat az én szolidaritásomon az ügygel szemben. És ennek jeléül kérem Önt legyen szíves engem a társaságnál^{2 3} tagnak bejelenteni. (. . .)

Tisztelt híve
Lukács György

^{2 2} Balázs Béla *Az utolsó nap* című drámájáról van szó, amelyet 1913-ban mutatott be a Nemzeti Színház, és amelyről Alexander (és mások) lesújtó kritikát írtak. Balázs Béla naplójában így reflektált erre: „. . . nincs akinek értésére Gyurin kívül igazán számíthatnék. Alexander perfid árulása. Ez már a kikeresztelkedés miatt volt.” (Balázs Béla ekkoriban katolizált.) *Balázs Béla naplója*. Idézi: K. Nagy Magda: *Kritika* 1975. 9. sz. 7. Lukács *Az utolsó nap*ról pozitívan, áradozva, sőt néhol superlatívuszokban ír. Közben a név (Alexander) említése nélkül elmarasztalja azokat, akik nem értik, hogy e dráma főhősének „heroizmusa a gondolat, és filozófiája a cselekvés.” „Csodálatos – teszi hozzá Lukács –, hogy ezt azok értik a legkevésbé, akiknek mestersége, vagy szerencsétlen szerelme a filozófia.” Vö. Lukács György: *Balázs Béla: Az utolsó nap*. In: *Iffjúkori művek*. (1902–1918) I. m. 601–607.

^{2 3} Lukács – ezek szerint – mégiscsak elhatározhatta, hogy csatlakozik a társasághoz, de hogy de facto csatlakozott-e, arról semmiféle bizonyítékunk nincs.

Lukács György levele Révész Gézához
(boríték nélkül)

16. X. 1918.²⁴

Igen Tisztelt Tanár Úr!

kérem ne vegye tolakodásnak részemről, ha rendkívüli tanárrá való kinevezése alkalmából szívből gratulálok – nem is annyira Önnek, mint magunknak. Oly elképzelhetetlenül ritka a magyar hivatalos tudományban az örömevaló alkalom, hogy semmi szín alatt sem szabad elmulasztani, azt kifejezni, ha okunk van rá. Már pedig az Ön kinevezése mindnyájunknak örvendetes esemény, azt Ön is tudja, ismerve mindnyájunk őszinte nagybecsülését az Ön tudományos működése és személyisége iránt.

Kérem tehát, tisztelt tanár úr, fogadja jó szívvel mély szerencsekívánataimat.

Igaz híve

Lukács

²⁴Hogy 1915 és 1918 között volt-e levélváltás Lukács és Révész között, azt pontosan nem tudjuk. Feltehető, hogy Révész az egyértelmű visszautasítás után többé nem próbálkozott megnyerni Lukácsot az ügynek, s mivel egyéb mondanivalójuk már nem volt egymás számára, levelezésük abbamaradt. Ennek a levélnek roppant udvarias, de mégiscsak konvencionális szövege is megerősíti ezt a feltevést.

*Balázs Béla levele Révész Gézához
(boríték nélkül)*

Fővárosi Pedagógiai Könyvtár
VIII. Mária Terézia-tér 8. sz.
(*levélpapírján*)

(*dátum nélkül^{2 5}*)

Igen tisztelt Kedves Tanár Úr!

Értesítem, hogy csütörtöki előadásunk elmarad, illetve jövő hétre halasztódik a húsvéti „nagyhétre” való tekintettel. Ebben persze benne értendő, hogy nagyon szeretném, ha más-kor is meghallgatná előadásaimat, ha teheti.

Nagyon érdekelnek megjegyzései és fontosak nekem, hogy némely dolgokon még segíthessek mielőtt ezek a gondolatok végleges szövegezésben megjelennek. Érteni fogja, hogy épen az *Őn* szempontjára, a „tudományos” kritikára van szükségem, mert ambicionálom, hogy ezeket a dolgokat melyeket én olyan világosan és élesen látok (és épen azért elmulasztok talán némely ponton igazolni) mindenki számára *kényszerítő* módon adjam elő. Nagyon hálás volnék ha kritikájával ebben segítene.

Mert itt talán nem csak új ötletek-ről van szó, hanem a színjátéknak egy^{2 6} új *nézés-módról* melyből egységes teljes rendszer nőhet idővel (és mások segítségével) és nem tudok

^{2 5} Balázs levele – feltehetően – 1918 tavaszán keletkezett. Ezt támasztják alá Balázs 1917. november 1-i és 1918. február 21-i napló-bejegyzései is, ami szerint ezekben a hetekben tartotta meg a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban – a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájától függetlenül – meghirdetett irodalomelméleti és dramaturgiai előadásait. Vö. *Balázs Béla naplója*. MTA Könyvtár Kézirattára. Ms. 5023/20

^{2 6} „színjátéknak egy” kifejezés áthúzva.

belenyugodni abba az elátkozott árvaságba, hogy ez közölhetetlen „költészet és miszticizmus”. Hiszem, hogy ezek érvényes és módszeresen bizonyítható dolgok, bár talán ép az én technikám nem elég fejlett. Viszont nagyon érzem, hogy *felelősséggel* jár újat gondolni és frivolitás volna tőlem, ha nem törekednék rá hogy végig realizáljak és bizonyítsak. Kérem ne ütődjön meg ezen a talán szokatlan „Zumuthung”-ön. Voltaképpen nem szabadna szokatlannak lennie. Általában szeretnék egyszer Önnel komolyan és hosszasabban beszélgetni. Gondolom, hogy volna miről és hogy nagyon jó volna.

Üdvözli tisztelettel
Balázs Béla

*Balázs Béla levele Révész Gézához
(boríték nélkül)*

Fővárosi Pedagógiai Könyvtár
VIII. Mária Terézia-tér 8. sz.
(*levélpapírján*)

szept. 19²⁷

Kedves Tanár Úr!

Engedje meg, hogy gratuláljak kinevezéséhez. Szinte hihetetlen, hogy ezen az egyetemen komoly és produktív tudományt is honorálnak. Most már csak arra kell várni, hogy rendes tanár legyen és befolyása is legyen abban a bandában és akkor, mire béke és demokrácia és jólét és kultúra stb. stb. lesz ebben az országban, talán az egyetem miatt sem kell kivándorolni. Mindnyájan nagyon szívből örültünk ennek a sikerének.

Üdvözli kiváló tisztelettel
Balázs Béla

²⁷ A levél tartalmából egyértelműen kitűnik, hogy Balázs nem sokkal a kinevezést követően, tehát még Lukácsot megelőzően sietett gratulálni Révésznek. A dátum tehát: 1918. szeptember 19.

Alexander Magda, Lukács György, Ferenczy Károly, Popper Leó, Vedres Márk, Seidler Irma üdvözlőlapja Révész Gézához
(A postabélyegzőn ez áll:)

Firenze 6 08^{2 8}

Germania
Dr. Géza Révész
Göttingen
Goldgraben 24.

Sok üdvözet:

Magda^{2 8/a}
Lukács György
Ferenczy Károly
Popper Leó^{2 8/b}
Vedres
Seidler Irma^{2 8/c}

^{2 8}A képeslap Firenze legszebb kirándulóhelyét, a 300 méter magasan fekvő Fiesolet, pontosabban annak egy részletét: a 15. században épült S. Domenico de Fiesole templomot ábrázolja.

^{2 8 a}Magda=Alexander Magda, Révész Gézané (1886, Bp.–1972, Hága) a Veres Pálné gimnáziumban szerzett érettségi után a budapesti egyetemre iratkozott be, ahol bölcsészdoktori címet szerzett. Ezt követően előbb Bécsben Dvoraknál tanult művészettörténetet, majd hosszabb ideig Vedres Márk szobrászművésznél lakott Firenzében, s a helyszínen tanulmányozta az olasz művészet remekeit. Vedreséknél ismerkedett meg és került kapcsolatba Fülep Lajossal és Erdős Renéevel. Alexander Magda a hollandiai emigrációban kezdte behatóan tanulmányozni a görög, az etruszk, a római és az egyiptomi művészetet. Könyvei jelentek meg Hollandiában az amszterdami raktárházakról, a bizánci művészetről, az expresszionizmusról stb. Éveken keresztül tanított művészettörténetet a különböző hollandiai népegyetemeken. Judith M. Laqueur-Révész szóbeli közlése 1979. szeptember 6-án.

^{2 8 b}Popper Leó (1886, Bp.–1911), Popper Dávid, a híres csellista és zeneakadémiai tanár fia, Lukács György ifjúkori barátja, korán érő zenei és festő tehetség volt. Esszéit – amelyeket Lukács igen nagyra értékelt – már súlyos betegen írta, 25 éves korában halt meg. Lukács nekrológiájában ezt írta róla: „Beteg teste nem tudta zenei és festői tehetségét a tettekig eljuttatni, de amit esszéiben írásba foglalt az virágzó, erőteljes...” Lukács György: *Ifjúkori Művek*. (1902–1918). I. m.: 560.

^{2 8 c}Seidler Irma (Polányi Károly és Szabó Ervin unokatestvére) Lukács ifjúkori szerelme festőnek készült. Nagybányán tanult. Lukáccsal 1907 decemberében találkozik először, vonzalmuk kölcsönös. Amikor Seidler Irma 1908. május 28-án Firenzébe utazik,

Zalai Béla²⁹ levelezőlapja Révész Gézáné, Alexander Magdához³⁰

Ngs.

dr. Révész Gézáné Úrnőnek
Budapest II.

Attila krt. 2.

A postabélyegző dátuma:

914 sep. 22.

Kedves Magda

Még Debrecenből írok egyelőre, és épen azért írok most, mert még lehet, de nemsokára nem lehet. Amellett, hogy Magáról is sok mindent szeretnék tudni, – és remélhetőleg

Lukács György barátjával, Popper Leóval elkíséri őt. Az itt közölt képeslap dátuma éppen azt a „pillanatot” rögzíti, amikor együtt járnak Firenze műemlékeit. Később idehaza még találkoznak néhányszor, de Lukács rövidesen szakít a lánnyal, mert „a *Művet* féltette tőle...”. Seidler Irma –, akinek Réthy Károly festőművésszel kötött házassága nem sikerül – 1911 májusában öngyilkos lesz. Alakját Lukács később „beleköltötte” esszéibe. Úgy véljük a képeslap többi aláíróit – Lukács Györgyöt, Vedres Márkot, Ferenczy Károlyt – nem szükséges bemutatnunk az olvasónak.

²⁹Zalai Béla 1882. augusztus 30-án született Debrecenben. Matematika-fizika szakos tanárnak készült, de kezdettől fogva nagy érdeklődéssel fordult a filozófia és az esztétika felé. Hallatlanul széles körű műveltsége rendkívüli vitakészséggel párosult. Első jelentős tanulmányát 1905-ben (23 éves korában) írta, azt követően – nem egészen egy évtized alatt – több nagyobb lélegzetű, jórészt német nyelvű elméleti munka került ki a tolla alól. Eddig csupán csak egy töredékük jelent meg nyomtatásban, többségük mindmáig kéziratban maradt. Zalai rövid tudományos pályafutása alatt – amelyből a megélhetés érdekében végzett tanári munka és egyéb pénzkereső foglalatosságok igen sokat elrabolnak – egészen originálisat alkotott. Rendszereszméletű filozófiáját a mai modern rendszerelmélet egyik legjelentősebb előzményének tekintik – s tegyük hozzá – joggal. Zalai annak idején rendszereszméletű filozófiájával nagy hatást gyakorolt néhány fiatalra: Hauser Arnoldra, Mannheim Károlyra, Szilasi Vilmosra, de másokra is. Oeuvre-jének figyelemfelkeltő-összefoglaló méltatásához lásd Beóthy Ottó: *Zalai Béla (1882–1915). Egy pálya emlékezete* című tanulmányát. In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*: (Szerk. Kiss Endre és Nyiri Kristóf.) Bp. 1977. 211–237.

³⁰Alexander Bernát korán felismerte és igen nagyra értékelte tanítványa, Zalai Béla rendkívüli tehetségét, és tőle telhetően egyengette

fogunk is tudni – most főleg az érdekel, hogy hol és hogy van Géza, hallott-e jó híreket róla és tőle, írjon erről hamar, sőt még annál is hamarabb, hogy megkaphassam.³¹

Más érdekes dolgokról is írjon, tudja, hogy ilyenkor milyen jól esik minden kis hír, sőt minden szó *kedves* emberektől; remélem maga kedves ember?

Sokszor üdvözli

Zalai Béla

A bevezető tanulmányt írta, és a jegyzeteket készítette:

GÁBOR ÉVA

útját, Zalai ugyanakkor élvezte az Alexander-család többi tagjának, többek között Révész Gézának és Alexander Magdának a barátságát és bizalmát is. Zalai második felesége, Máté Olga fotóművész és Alexander Magda között éveken keresztül szoros barátság volt. Judith M. Laqueur-Révész szóbeli közlése. 1979. szeptember 9-én.

³¹ Zalai rövidre kiszabott, de alkotásokban roppant gazdag életét értelmetlen halál zárta le. 1914 nyarán mint zászlós vonult be katonának, egysége rövid ideig Debrecenben állomásozott (ekkor írta az itt közölt levelezőlapot). Nem sokkal később kikerült az orosz frontra, hadifogságba esett és az omszki hadifogolytáborban kiütéses tifuszban halt meg 1915. február 2-án. (Lásd erről a 11. sz. jegyzetet is.)

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

KAZINCZY ÜLÉSSZAK

NÉHÁNY BEKEZDÉS KAZINCZYRÓL

Már-már megszokottá vált, hogy múltbéli nagyjaink születésének, halálának kerek, nagy évfordulói alkalmából emléküléseket tartunk; legnagyobbjaink jubileumaikor többnyire országos ünnepségsorozatokat is rendezve. Az 1759-ben született és 1831-ben meghalt Kazinczy Ferencnek ebben az esztendőben semmi jeles évfordulója nincsen. Mégis helyesen járt el a Bölcsészettudományi Kar Felvilágosodás- és reformkori tanszéke – mai emlékülésünk kezdeményezője és szervezője –, hogy jubiláris alkalom nélkül is szükségét érezte Kazinczyval kapcsolatos kérdések tudományos elemzésének. A kezdeményezéshez készséggel csatlakozott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, mivel a tanszékhez hasonlóan jól tudja, hogy az újabb elemzés és a réginél árnyaltabb új értelmezés nem lehet csupán a jubileumi alkalmak feladata. És az is bizonyos: – a mostani ülésünkhöz hasonló rendezvények nyilván nem kisebb megbecsüléssel, de talán kothurnuszmentesebben vizsgálhatják témájukat, mint az ünnepi ülésszakok. Akárhogyan is van; Kazinczy Ferenc személyiségének és művének újraelmzése aktuális feladat, s a mai előadók – akik a kornak és magának Kazinczynak legjobb értői – bizonyosan új megvilágításba fogják helyezni az idevágó kérdéseket.

Mióta Pándi Pál barátom megkért, hogy ülésünket nyissam meg, bennem is fel-felmerül Kazinczy személye és műve. Faggatom magamat, mivel ifjúságomban vissza-visszatérő kérdésem volt múltunknak e közel másfél százada elhunyt nagy egyénisége. Ez a faggatás nem más, mint ellenőrzése mindannak, amit évtizedekkel ezelőtt – legkorábban immár közel fél évszázada – megfogalmaztam róla. De ellenőrzöm gondolatban azt is, amit a kiterjedt Kazinczy kutatás és elemzés mindeddig leírt. Gondolkozom felőle, s bizonyosnak tartom, hogy eddig nem hangsúlyozott, vagy kellően nem hangsúlyozott megfigyelések fognak emlékülésünkön felszínre kerülni. De abban is biztos vagyok, hogy személyiségének hajdani nagy ereje mára sem csökkent, és azok a vonásai, melyeket már Petőfi megbecsült, s Kossuth Lajos is nagyra

értékelt, a mai interpretálásban sem módosulhatnak alapjaiban. Emberi nagysága, elveihez való hűsége, szervező tevékenysége, a nyelv és az ízlés érdekében folytatott következetes harca részleteiben is jórészt ismeretes, s ténykedésének eredményei felszívódtak műveltségünkbe, annak kiiktathatatlan részévé váltak. Más a helyzet önálló irodalmi alkotásával, azok értékelésével, s elemzésével. Írói munkái közül a késői prózai műveit – köztük is többnyire az *Erdélyi leveleket* – szoktuk legtöbbször értékelni. Ha nem tévedek – Kőlcsey nyilatkozatára megy vissza ez az értékítélet. Kőlcsey amikor a széphalmi mestertől kéziratban kölcsönkapott művet visszajuttatja, kísérő levelében ekként szól: „Az Erdélyi levelek, melyeket ez a levélhordó visszavisz, valóban szépek és higgye nekem Uram Bátyám, hogyha valaha ezen mi literatúránk virágozni fog, akkor ezen levelekről a Kazinczy nevet emlegetni fogják, midőn sok más dolgozásai elfeledtetnek.” Kőlcsey helyesen értékelt; máig ezt az alkotást – együtt emlegetve a *Pályám emlékezetével* és a *Fogságom naplójával* – érezzük a még mindig elevenen ható Kazinczy műnek. Reális megelevenítő crőt fedezünk fel ebben a hármásban; szenvedélytelen hangot, amit azonban gyakorta feszültség jár át; találkozunk bennük indulatokkal, a gyűlölettel ugyanúgy, mint máskor bájos kedvességgel, közvetlenséggel. Egyéb műveihez hasonlítva – mondjuk meg –, étellel telítettek ezek az írások.

Az eddig mondottakhoz fűzve szeretnék még egy gondolatot felvázolni, kérdezve magamtól és kollégáimtól: – vajon az *Erdélyi levelek*, a *Pályám emlékezete* és a *Fogságom naplója* mellett nincsen más étellel teli alkotása a széphalmi mesternek? A kérdésre igennel kell válaszolnom, s gondolom lényege szerint hasonlóan vélekednek a jelenlévők is. Kazinczy hatalmas terjedelmű levelezésére gondolok, ami – az emlegetett – három prózai műnél elevenebb valóságot, tömény életet áraszt. Egy terjedelmes, gazdag élet hossz- és keresztmetszete tárul fel számunkra általa; egy magyar *Comédie Humaine*, egy *Emberi Színjáték* rejtőzik a hatalmas kötetekben; olyan bőséggel, ami egyedülivé teszi irodalmunk történetében. Igen, mindez így van – hangzik némán is a felelet. De máris gyengíti a pozitív feleletet a válaszadás folytatása –, misztikus levelek ezek, amelyek semmiként sem illeszthetők be az irodalom műfajainak sorába. Ehhez csupán annyit: – fél évszázaddal ezelőtt régi műveltségünk művészi tekintetben is kiemelkedő emlékiratai is pusztán történeti forrásként emlegettettek, ellentétben a mi irodalmunknál sokkalta gazdagabb franciánál, ahol a Saint-Simonok és társaik minden időben az irodalomtörténet részeként tárgyaltattak. Az emlékiratok tekintetében megtörtént már nálunk is a fordulat, miért ne következhetnék be ugyanez Kazinczy levelezésével kapcsolatban is? !

Legvégül szólunk kell még egy valóban jogos kérdésről. A huszonhárom nagy kötetet kitévő levelezés birtokbavételét nagymértékben akadályozza éppen a hatalmas terjedelem. Valljuk meg, hasonló nehézségek voltak – nemcsak az idegen nyelvű fogalmazás folytán – Széchenyi István Naplói esetében is. De ahogy már 1943-ban, kezdeményezésemre megjelent, magyarra fordított egykötetes válogatás, majd a közelmúltban kiadott nagy gyűjtemény közelhozta s – ha tetszik – irodalomtörténetesítette a legnagyobb magyar remekét, úgy vélem, hasonló eljárást kellene véghezvinni Kazinczy levelezésével is. Egy két-kötetes jó válogatás elkészítésével ez a műve emelkednék a legmagasabbra alkotásai sorából.

TOLNAI GÁBOR

RÁDAY ÉS KAZINCZY

A *Pályám emlékezetének* 1787-ről szóló fejezetében Kazinczy így jellemzi korát: „Íróink s olvasóink száma mindinkább szaporodék, és ha az ügynek új munkás barátja tűne fel, kicsinységgel ugyan talán, talán egy alkalmi verssel, de amely lelket mutata s reménységet hagyott hogy az író ott meg nem áll, mely öröm vala mindenfelé! mint repüle az új név egy szájról más szájra! az új társ felkeresése a régiebbeket s a régiebbek kiterjesztett karral jövének az új elébe; tézénk egymást, mint a rómaiak, hogy a külvilág nyűgétől megszabadulhassunk. Jobb lélek kezdé szárnyallani a közügy mezején, s most közelíte igazán a várva várt reggel.” (*Pályám emlékezete*. Magyar Klasszikusok. 1960. 88. a továbbiakban: P. e.) Így volt valóban. Bessenyeieék köre és Kazinczyék tisztelői, követői s munkatársai voltak az előző nemzedéknek; a kulturális megújulás kimunkálásának szándéka erős szálakkal kötötte össze a fiatalabbakat és az idősebbeket. Sokuknak volt írói mintaképe Faludi; mecénásuk, tanácsadójuk, barátjuk volt Orczy; példaképük, irányítójuk, kritikusuk, szervezőtársuk és támogatójuk Ráday.

Az ifjú Kazinczy két példaképet jelölt ki magának: Báróczy Sándort és Ráday Gedeont. Báróczy Marmontel fordításának „édes szólása olvastán fel-fei sikoltozám” – írja, az 1778–79-es évekre emlékezve; s tíz esztendővel későbből is azt, hogy minden óhajtása, hogy Báróczy tanítványát ismerjék fel benne; „az ő koszorúja után fogok törekedni minden erőmmel, ami lesz.” (P. e. 31., 78.) Báróczyban tehát a stílművész, a fordító, a közvetítő példáját választja vezércsillagául. Rádayhoz személyesebb, pályáját, műveltségét mélyebben befolyásoló kapcsolat fűzte, benne olyan tekintélyes literátor-típust ismert meg, akinek irodalmi nézetei, tevékenysége – amint ezt sokszor leírták már –

mintegy előképe volt Kazinczy későbbi pályájának. Követte Ráday tanácsait, tisztelte, továbbgondolta s nemegyszer tovább is adta véleményeit; máskor meg éppen ő készítette ellentmondásra, új utak keresésére – a mester és a tanítvány kapcsolatának mindekkori törvényei szerint.

Rádayt 1772-ben ismeri meg egy ünnepségen; 1775-ben maga viszi Pécelre a kissé álszerű mentetetőkkel emlegetett első fordítását, a *Magyarországi geográfiát*. Ráday véleményét nem ismerjük – úgy látszik, Kazinczy is jobbnak tartotta, ha hallgat föléle. Ráday ekkor már közismert, nagy tisztelettel övezett közéleti személyiség. Kazinczy is úgy tudja, hogy az 1751. és az 1764. évi országgyűlésen Pest megye követeként és a protestánsok ügyének szószólójaként egyike volt a legbátrabb szónokoknak, „. . . semmi tekintet által nem forgattathatót ki, nem némíttathatót meg semmi tekintet által.” (*Magyar Pantheon*. Kiad.: Abafi Lajos, é. n. 15. a továbbiakban: M. P.) Nevezetes volt már ekkor péceli könyvtára és az egész országot behálózó könyvgyűjtő munkája is. Közéleti kapcsolatba azonban később került Rádayval. „Juratus koromban 1782 és 1783-ban sokat forogtam Ráday körül. Ő nagy barátja volt a theatrumnak, s ha Pesten volt, ritkán mulasztotta el a játékokat” – írja, s többször elbeszéli azt is, hogy ő is, meg többen fiatalok sokszor csak azért mentek színházba, hogy meghallgathassák Ráday magyarázatait az előadott műről, a drámai műfaj sajátosságairól, drámaszerzőkről. „. . . Shakespeare, Corneille, Racine, Voltaire és Goethe felől folyt a szó.” (M. P. 5.) Jellemes, tekintélyes, a kultúráért áldozó, nagy műveltségű, biztos ítéletű literátort ismert meg az ifjú Kazinczy. Érthető tehát, hogy 1785-ben Gessner-fordítását Rádaynak küldi, mivel olyan bírálót keres, „. . . aki hibáit érzékeny fülekkel és szemekkel érezze, és aki azokat nékem egész szabadsággal tudtomra adja. Nagyságodon kívül nem esmerek senkit, aki kívánságom teljesíthetné.” (*Kaz Lev.* I. 77.) Ezzel indul meg levelezésük s kezdődik baráti és munkatársi kapcsolatuk, mely Ráday haláláig tart.

Kazinczy ezúttal persze biztos volt Ráday elismerésében, bármilyen szigorú kritikusnak tartotta is. Beszélgetéseik során megismerhette ízlését, műveltségének irányát, mely nagyon is egybehangzott az övével. Igen jellemzőnek tartjuk, hogy nem eredeti művel, hanem fordítással jelentkezik Rádaynál. „Akkor, midőn én éltem, talán legokosabb volt fordítani jót s minél lehet, jobban, hogy követésre méltó példát adjon mind a teremtésben, mind a szólásban, s a kettő által az ízlést nemesítse” (P. e. 133.), s erre ösztönözte Ráday munkássága is, aki elsősorban fordító, interpretátor, átültető volt. Ráday az ókori klasszikusok mellett legszívesebben a német irodalomból fordított, a fordításra választott művek azonban már pontosabb képet adnak ízlésének idilli –

naiv irányáról. Ráday Gellert meséi mellett elsősorban dalokat fordít: Jacobitól, Rudolphi Carolinától; dalt az „oxóniai” Mapestől; az olasz Metastasiótól; a klasszikus költészetből pedig főként Anakreont s Vergiliustól (az *Aeneis* bevezetője mellett) az eclogákat. A német irodalomnak domináns szerepe volt az ifjú Kazinczynál is. Orczy, Bessenyei, Báróczy, Barcsay franciás műveltségétől határozottan elkülöníti magát: „. . . én az elsőbbséget a németnek adám, s bátor valék kimondani, hogy ha csudálom is a franciákat a társalkodás nyelvén, nekik nincs poézisok, s azért nincs, mert nyelvök nincs hozzá”. (P. e. 79.) Ne vitassuk most elfogultságát; állapítsunk meg csupán annyit, hogy Rádayban mintegy szövetségest talált tájékozódásának választott irányához. – A kritikát különben megkapta Földitől 1791-ben: „Gróf Rádaynak leginkább a németek tetszenek. Te rajtad is meg tetszik a németeskedés”. (*KazLev.* II. 212.)

A *naiv* követésében azonban már nem oly egyértelmű mester és tanítvány összhangja. A küldött Gessner-fordítás még nagyon is beletartozik e körbe; a várt dicséret meg is érkezik, s mellé buzdítás is az ének és dal-műfaj folytatására: „Az Úrnak az ilyen naiv munkákba különös könnyűsége és tehetsége vagyon”, – írja 1786-ban, majd 1790-ben Kazinczynak. (*KazLev.* I. 118–119.; II. 22.) Kazinczy azonban többre vágyott, pályája e kezdeti szakaszán is; fordításaiban is. Ha az író nem akar elveszni az idegen minták mögött, ha a fordításokban a saját hangját akarja kiművelni, sokszínűsége kell törekednie fordításaiban: „. . . azt látám legtanácsosabbnak, hogy ne egy író fordítsak hanem minél többeket, s ne egy nemből, hanem többekből: franciát és németet, újat és régit, Wielandot és Klopstockot, Cicerot és Sallustius.” (P. e. 133.) E sokirányú fordítói munkából emeljük ki az akkoriban divatos Youngot, akit Ráday nagyon nem kedvel. Ezt írja róla Kazinczynak: „. . . olvasását semmi némű fordításban nem szerettem; mert ámbár magam sem vagyok igen víg, de az ő szomorú, és mindenkor az felyhők közt járó homályos epe sárját nem szenvedhetem.” (*KazLev.* I. 159.) Ám az ifjú tanítvány néhány hónappal később lelkesen számol be Young fordításairól – melyet természetesen nem küld meg Rádaynak. – Helyenként kritikai nézeteikben is a „naiv tón” fontossága miatt mutatkozik némi ellentét: Kazinczy szidja Kónyit; Ráday mentegeti a Magyar *Democritust*, mivel „a naive elő adásában egész addig nála jobb elbeszélőnk nincsen.” (*KazLev.* I. 159.) – Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy Ráday műveltsége, tájékozottsága egyoldalú volt. Sokoldalúsága tűnik ki könyvtárából, a Magyar Museum körüli tevékenységéből, tanácsaiból, javításaiból; vitába keveredik pl. Batsányival Malherbe megítéléséről; Osszián fordításait is itt adja közre stb.

Kevésbé ismert, hogy Ráday maga is szervezni akart egy folyóiratot – Kazinczy valószínűleg tudott erről, s ez lehetett az oka, hogy a Magyar Museum megalapításáról csak némi késséssel és némi biztatás után Kovachich és Baróti Szabó ösztönzésére számol be Rádaynak. (*Batsányi János Összes Művei*. Krit. kiad. 1960. II. 439.) Nem volt oka a tartózkodásra: a mindig szerény Ráday félreteszi saját tervét, azonnal és örömmel csatlakozik hozzájuk. (*KazLev.* I. 165.) Ráday különben kitűnő szervező volt. A Magyar Museum nyomtatásának, korrigálásának, terjesztésének gondja főként az ő vállain nyugodott, mivel a szerkesztők Kassán, maga pedig Pesthez közel (Pécelen) vagy éppen Pesten lakott. A folyóirat indulásakor javasolja, hogy tekintélyes személyiségeket nyerjenek meg (Orczyt, Telekit, az alkancellár Pálffy), s akkor könnyebb lesz előfizetőket gyűjteni; Erdélybe maga küld példányokat, s ő hozza össze Kazinczyval Arankát és az erdélyi literátorokat; ő szerzi meg korrektornak Földit, majd Verseglyt. Ráday jellemes ember volt kritikusként és szervezőtársként is. A leoninus-költő Gyöngyössi János ellen írott versét megküldi ugyan Kazinczynak, de kéri, hogy ne terjessze addig, míg maga nem küldte meg a szerzőnek; a szigorú kritikát a maga számára is igényelte, ezért nem engedte meg – Kazinczy többszörös könyörgése ellenére sem –, hogy egyes munkái alá nevét is kiírják. Megőrizte pártatlanságát a Kazinczy és Batsányi között kipattanó vitában a Magyar Museum bevezető tanulmánya, majd Kazinczy kilépése körül. Kazinczy most is tart Rádaytól: ismét csak egy idő után, ezúttal Horváth Ádám biztatására írja meg a történeteket Rádaynak. Aki válaszlevelében semmit nem ír e témáról; Kazinczy még egyszer tudatja kiválásáról, de Ráday ekkor sem bocsátkozik perükbe, noha a bevezetést illetően inkább Kazinczyval ért egyet (Batsányiét túl hosszúnak, s a két tanulmányt fölöslegesnek is tartja). Objektivitását nem befolyásolta az sem, hogy társadalmi nézeteiben szintén inkább Kazinczyhoz állhatott közelebb: mindketten II. József hívei, tisztelői voltak, mindketten az ő kormányrendeletei révén tevékenykedtek, tevékenykedhettek protestánsként a közéletben. A Batsányi és Ráday, valamint a Kazinczy és Ráday között folyó további levelezésből világosan kitűnik, hogy mindkét fél (mi tagadás, a másik szidalmazásától sem tartózkodva) megpróbálja bevonni vitáikba. Ráday számára azonban soha nem a háttérben munkáló politikai és egyéni ellentétek, soha nem a személy, s főként nem a személyeskedés a fontos, hanem az ügy – ezúttal a folyóiraioké. Lelkesen köszönti az Orpheust, fáradhatatlanul segít Kazinczynak is. Semmit nem ír viszont Kazinczy lapjának radikálisabb világnézeti és politikai programjáról – pl. a polgári szabadságjogokat hirdető Rousseau- és Helvetius-fordításokról; tanácsai, kor-

rekciói tisztán irodalmiak; számára az Orpheus is elsősorban kulturális életünk nyeresége. Határozottan közli Kazinczyval, hogy változatlanul munkatársa a Magyar Museumnak is, s egy pillanatig sem titkolja, hogy Batsányival továbbra is jó kapcsolatban maradt. Tudatja Kazinczyval, hogy Batsányinak is megírta az Orpheus alapításának tervét („talám nem vétettem benne” *KazLev.* I. 515.), s egyben tanácsolja, hogy „ne keressen ebben sok segéd társokat, akik gyakran az igaz szándékot inkább megzavarják, mint segítik” (*KazLev.* I. 514.) – ez volt az egyetlen, nagyon közvetett és visszafogott megjegyzése a Magyar Museum szerkesztőinek vitájához. Az új laptól, s egyáltalán a több laptól, több társulástól azt reméli, hogy „a gyűjtemény szerző társaságok is fognak egymás között aemulálódni, hogy csak a legjobb darabokat vegyék be.” (*KazLev.* I. 513.)

Az igényesség, a múgond mindkettejük kritikai nézeteinek is alapkövetelménye. Ráday szigorú önkorrekción, válogatást követel az íróktól – ennek hiánya miatt szidja Kazinczyval egyetértésben pl. Poóts András verseit; külön megdicséri viszont Kazinczy kötetének, a *Heliconi virágoknak* gondos szelekcióját. Hasonló elv alapján ítélik el mindketten a *leonius*-verseket, a bőbeszédűség, a fölösleges „piperézés”, az „untató fecsegés” miatt (M. P. 6.) Ráday kritikai normái, esztétikai nézetei jól kivehetők a Gessner-fordításhoz és a Magyar Museum egy-egy írásához javasolt korrekcióiból is. Mindenekelőtt pontosságot, világosságot követel (a Gessner-fordítás javításaiból (*KazLev.* I. 95–100): *víg tréfa* helyett *víg nyájaskodást* javasol, mivel a német Scherz szónak ez pontosabban megfelel; *szikla fejére* helyett *tetejére*, mivel ez nálunk így érthetőbb; nem tűri a homályt a leírásokban, a képi kifejezésekben sem „karikáiban tűnt el: karikás buborékjaiban el tűnt. Így megvilágosítva világosabb értelme; ugyanis azok a vízben valamit vetnek, az csinált buborékoktól az ábrázat nem látható”; helyenként finomít „s ha el mosolyodna s el tüzesedne: s gyenge mosolyodása között el pirulna”; – Aranka versében meg a neveket finomítja: Miska és Susika helyett Mykont és Sylviát javasol (*KazLev.* II. 40.); másutt viszont az erőteljesebb nyelvi sajátosságokat védi, a plasztikus, frappáns kifejezés igényével (*menj utadra* helyett legyen inkább *takarodj*; *igaz* helyett *emberséges ember* stb.) Múgond, tömörség, pontosság, világosság, a köznapi kerülése, plasztikusság – a klasszicizmus követelményei, Kazinczy ifjúkori és későbbi irodalmi és kritikai munkásságában is alapkövetelmények maradtak. Levelezésükben mindez nem elvont esztétikai fejtegetés, irodalmi vagy elméleti tekintélyekre hivatkozó normarendszer, hanem a sajtójukká hasonított elv és kritikai mérce, melyet egy-egy mű kapcsán fejtenek ki.

Látszólag a klasszikus ízlés jegyében értékeli át Ráday két nagynevű előd munkásságát: Gyöngyösi Istvánét és Zrínyiét. A „bőség szépségéért” elismert (Bessenyei, Batsányi, Ányos, Gvadányi és a Gyöngyösi munkáit kiadó Dugonics mellett és ellenében) a kevésbé értékelt Zrínyinek adja a pálmát, szilárd kompozícióját, a „dolgok eleven kirajzolását” és „hathatos expressioit” dicsérve (*KazLev.* I. 158.). Zrínyi munkáinak kiadatásáért fárad; kritikai nézeteivel – mint ez közismert – Zrínyi utóéletének reneszánszát indította meg – többek közt épp Kazinczy közvetítésével. Zrínyi művészetének megítélésében még a klasszikus ízlés nevében dicsérhette az egységet, a tömörséget, a plasztikus kifejezést. Verseléséről szólva azonban már más, modernebb elveket hangoztat. A látszólag hibás sorokról, a változó és változatos metszetekről azt írja, hogy a költő „nem hibábul cselekedte, hanem szán szándékkal, rész szerént, hogy az által az affectust nagyobb mértékben adgya ki, rész szerént, hogy az verseiben nagyobb varietás légyen.” – ezért ajánlja, hogy sorait ne a „szokott hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa.” (*KazLev.* I. 159.) Verstanírodalmunkban közismert, hogy Ráday e véleményében nemzeti versformánk szólamszerű egységeinek megsejtése (vagy felismerése) rejlett; most inkább mást emelnénk ki nézeteiből. Érdekesnek tartjuk ui., hogy a klasszikus ízlésű Ráday verstani nézeteiben – Zrínyinél és a nyugat-európai formákban – a variációkat, a nem-normatív szépet dicséri. Köztudott, hogy a rímes-időmértékes, nyugat-európai versformának Ráday volt az első nagy tekintélyű propagátora (mellesleg: épp Kazinczy nyomán nevezték sokáig Ráday-nemnek); azt azonban kevésbé hangsúlyoztuk, hogy e versnemben is a komplex szemlélet, a variábilisabb rendszer híve volt. Ráday e formában háromtényezős rendszert látott: szerepe van benne a hím- és nőrimnek, mint a sor kicsengését meghatározó tényezőnek; a metszeteknek; az időmértéknek – s különösen ez utóbbiban tűnik ki a változatosság, a szabadabb formák iránti igénye. Mintának ezúttal a német helyett a franciák szabadabb verselését ajánlja. E változatosabb, több „licenciát” megengedő formában voltaképpen a legmodernebb, csak a 20. században tudatosodó változat előfutára, ill. korai megsejtője volt, s tudomásunk szerint az első, aki még Arany előtt ráérezett a choriambus „magyaros” jellegére, otthonosságára nemzeti verselésünkben. Részletesebb vizsgálatra érdemes e kérdés: milyen szerepe van Ráday elméleti nézetei mellett verselésében is a „commák” szerinti és a francia alexandrin mintája nyomán alkalmazott metszeteknek és az időmértéknek, s jelesül a choriambusnak? Ezúttal – nem verstani témáról lévén szó – csak figyelemre méltó véleményét idézzük, melyben a követésre ajánlott francia versformákról írja: „. . . az versek-

nek több helyein széltiben vegyítenek pyrrichiust, dactylust, ana-paestust kiváltképen pedig choriambust, az minthogy magam is tapasztaltam, hogy ez a vegyítés a mi magyar verseinkben nemcsak rúthangot nem okoz, de gyakorta verseinket ékesíti, és az által a német verseknek egyenlő hangzását elkerülvén, változtatóbb harmóniát csinál.” (*Gróf Ráday Gedeon Összes Művei*. Kiad.: Váczy János, 1892. 54.) Kazinczy a szabályosabb formák híve; burkoltan ugyan, de határozottan korrigálja mesterét. Ő a jambusi formákról ír levelében, de épp Ráday rím-elméletéből kiindulva ragaszkodik különösen a sorvégek időmértékének tisztaságához s tiltakozik a jambus és trocheus keverése ellen: „Amit a trochaikus versek iránt megjegyzett, a jambikus versek regulái e diametro ellenkezők, úgyis a trochaikus versekben a páros syllabájú sor mindenkor nőstény vers, a páratlan mindig hím; ellenben a jambikus versekbe a páratlan nőstény és remanens rövid syllabájú, a páros pedig hím. Úgy valamint a trochaikus vers a jambust, úgy az jambikus a trocheust az említett helyeken nem szenvedheti.” (*KazLev.* II. 166–167.) Verstörténeti szempontból talán Kazinczynak volt inkább igaza, amikor a szabályosabb időmértékes formákat védte – a költői gyakorlat még hosszú ideig az ő nézeteit igazolta. Mindez azonban nem cáfolja Ráday hajlékonyabb, a szabálytalan-szépét is értékelő ízlését.

Ráday fogékonyságát, nyitottságát sokoldalú műveltség, széles körű olvasottság alapozta meg. „Rend és metodus nélkül olvasott és mindent” – írta róla Kazinczy (M. P. 14.) Ráday hatvanon túl is tele volt különféle tervekkel. A Magyar Museum számára tanulmányt ígért a fordításról, ismertető cikket régi íróinkról – sajnos egyik sem készült el; nem írta meg tervezett tanulmányát Dürerről, a virtus szó magyarításához kapcsolódó nyelvművelési nézeteiről (M. P. 14–15.). De aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy az idős mester tervei ösztönzően éltek tovább az ifjú pályatársban akkor, amikor később régi íróink kiadásán fáradozott, amikor megírta képzőművészeti tanulmányait; amikor a nyelvújítási harc cikkeiben, tanulmányaiban fejtette ki nézeteit, szavakról, újításról, a nyelv természetéről; amikor bírálattal, tanácsokkal, műveik közvetítésével s a kiadatás gondjaival fáradozva segítette pályatársait; s amikor a gazdag főúr anyagi biztonsága nélkül, óriási áldozatokkal egy életen át gyűjtögetett könyveket, kéziratokat, metszeteket. „Erit ille mihi semper deus!” (isten lesz ő nékem mindig) – írta Rádayról később meghatottan: (M. P. 19.) De fordítsuk most a „deust” tisztességben, fáradságtalan munkában, műveltségben, ízlésben, objektív ítélkezésben követésre méltó mintának – s elmondhatjuk, hogy az ifjú Kazinczy jó „istent”, jó példaképet választott.

Elmondhatjuk, elmondhatnánk – de azért álljunk meg egy percre. Mi, kései emlékezők a múlt szélesebb folyamának ismeretében hajlamosak vagyunk arra, hogy könnyű kézzel szép, egyenes vonalakat húzzunk korszakok és írók – jelen esetben két literátor, Kazinczy és Ráday között. Csakhogy: mást jelentett literátornak lenni a 70-es, 80-as években Rádaynak és mást a nyelvújítás korában Kazinczynak. S azt se feledjük, hogy Kazinczy pályája első szakaszában még nem tudta, nem tudhatta, hogy történelem és egyéni sors tragikus fordulói után végül is a Ráday-féle szerep lesz számára a leginkább folytatható és folytatandó. Életrajzából és a *Pályám emlékezetének* lapjairól egészen világos, hogy az ifjú Kazinczy többre vágyott: közéleti és politikai szerepre – emlékezzünk erre most is, ne csak akkor, ha a jakobinizmus, a börtön, s majdnem a vérpadig vezető útján kísérjük pályáját. S innen nézvést jellemzőnek kell tartanunk azt is, ami a Rádayval folytatott levelezésből s – Kazinczy leírása szerint – társalgásaikból is kimaradt. „Beszélgetéseink tárgya mindig a hazai literatúra volt.” (M. P. 8.) S csakugyan, levelezésüket pásztázva a művelődés irányairól, írókról, művekről, kritikai elvekről, verselésről olvastunk – Kazinczy világnézeti válságaiban, politikai tájékozódásában nem Rádaytól várt segítséget. Rádaynál, a bölcs, művelt, tevékeny literátornál a kultúra, az irodalom szolgálata a társadalmi szolgálattal, a hasznosságtudattal problémátlanul egybeesik még; ezért tudott elfogulatlanul ítélni – látszólag – tisztán irodalmi szempontok szerint, akár a Magyar Museum vitatott címéről, akár Dugonics munkájának értékéről, akár az Orpheus cikkeiről volt szó; s ezért fogadták el fenntartás nélküli tisztelettel korrekcióit egymással szemben álló munkatársai, de még a gorombán szidott leoninus-költők is. Mire azonban Kazinczy lesz a vezető literátor, a kulturális élet kérdéseibe, vitáiba élesebb ellentétek, súlyosabb világnézeti és társadalmi problémák sűrűsödnek, a politikai eszmék és a kulturális élet (a nyelvújítás vagy az irodalmi munkásság) tartalma, iránya, éricke már koránt-sincs oly szép összhangban, mint pályája kezdetén. (Mostanság zajló vitáink a nyelvújítási harc és Kazinczy tevékenységének polgári avagy nemesi-konzervatív jellege körül épp a tartalom és irány problematikus konvergenciáján és divergenciáján alapulnak.) Úgy látszik tehát, hogy Kazinczynak a nyelvújítás korában vállalt literátor-szerephez már nem lehetett elégséges a Ráday nemes példája. Pályája reggelén még található vezetőt, munkatársat a méltán tisztelt idősebb generációban; pályája alkonyán azonban ő már nem lesz „deus” az ifjú nemzedék számára; elvi ellentétek, viták zilálják szét az egy célért küzdő kortársak, a fiatalok és az idősebbek sorait.

MEZEI MÁRTA

KAZINCZY ÉS CSOKONAI

Ismeretes Kazinczy és Csokonai kezdeti jó viszonya, Kazinczy Csokonai iránti, a fenntartásokat beleszámítva is érvényesülő nagyra-becsülése, amellyel végül is a költőt Árkádia lakói közé sorolja. Viszonyukra jellemző az a levele, amelyet 1803 augusztusában anyjához intéz, aki valami haszontalan ember nála heverő leveléről értesíti. Kazinczy reagálása: „Csokonainak vannak igen szép oldalai, mellyért öt nem én, de a legnagyobbak is distingválják. Én ő vele szoros kötelékben nem vagyok. De nekem nem válik gyalázatomra az ő barátsága stb.” (*KazLev.* III. 83.). E szavak jól jellemzik azt a távolságtartó személyes kapcsolatot, mely közöttük fennállt. Erre az alapjában véve udvariasnak nevezhető jó viszonyra mutatnak azok a sorok is, amelyek Kazinczynak egyik Szentgyörgyi Józsefhez írott levelében található: „Csokonay urnak mondjad, hogy Bácsmegyeire irt versecskéje a Lillában igen édes érzésekre fakasztott s szidtam a Censort, hogy belőle nevetem ki-törlötte” (*KazLev.* III. 234.).

Ugyancsak ismert a nyelvújítási csatározások, s a debreceni ortológusok tevékenysége nyomán kiéleződő ízlésbeli ellentét, s annak Csokonai megítélésére kiható következménye.

Kazinczy ízléséhez közelebb állt Dayka költészete, helyesebben az a típusú költészet, amelyet Dayka képviselt, s a művei kiadása körüli szorgoskodása is hozzájárult Csokonai életművének időleges feledésbe merüléséhez abban a vonatkozásban, hogy az elismert irodalmi vezér egyértelműen Dayka költészetét tekintette példaadónak. Hozzá kell tennünk: Csokonai halálakor Kazinczynak szándékában állt a költő verseinek kiadása. Fried István feltételezése szerint (*Csokonai, der osteuropäische Dichter. Studia Slavica. XXI. 1975*) valószínűleg Rummy Károly tette közzé az Allgemeine Literaturzeitungban a Csokonai haláláról tudósító közleményt, amelyben a következő sorokat olvashatjuk: „Der vortreffliche Literator, Herr Fr. v. Kazintzi hat öffentlich versprochen, den schätzbaren Nachlass dieses ungr. Anakreons, von dem bisher nur Gelegenheitsgedichte im Drucke bekannt waren, ans Licht zu fördern.” Természetesen nemcsak ily kerülő úton bizonyítható Kazinczy kiadási szándéka, többször nyilatkozik szándékáról levelezésében is. Például a Szentgyörgyi Józsefhez intézett 1805. február 5-én kelt levelében: „Kérlek szólj az anyjával írásai eránt; azokban sokat kell rendbe szedni, kihagyni, és úgy változtatni, ahogy idegen munkában változtatni szabad. Az illy munkát pedig az az ember viheti csak jól végbe, aki az Író-t ismerte, és érzéseiben vele harmonizált. Erre szeretném Társnak Fazekas Mihály urat. Ha Dombinak a kezébe esne a

munka *megovidiusozná* etc., ha Szilágyinak etc. etc. *megszilágyizná.*” (*KazLev.* III. 260.). E sorokból kihangzik az az ízlésbeli eltérés is, amely Kazinczy és Csokonai felfogását kétségkívül megkülönbözteti.

Előrebocsátható, hogy Csokonai költészetének egy jelentős rétegét, amelyben a helyi színezet, a sajátlagosan magyar milió dominál, Kazinczy nem méltányolta, s ezt lényegében csak évtizedek múltán, Petőfiék nemzedéke fedezi fel és ismeri el saját előzményének.

Ami a Dayka költészetére vonatkozó megítélést illeti, ebben Kazinczy és Csokonai véleménye korántsem állt távol egymástól, legalábbis a Dayka verseit beleéléssel s nagy szakszerűséggel elemző Kazinczyhoz írt Csokonai-levél erről tanúskodik: „Ez ám a poétai Nachtstück stb.” (*KazLev.* III. 12.). Az a többlet, az az „ízlésbeli tarkaság”, amelyről Horváth János szól Csokonaival kapcsolatosan, azt is jelenti, hogy szemben Dayka egynemű költészetével Csokonaié több-rétegű. Azt a költői egyéniséget, amely egységbe foglalta a nem is ritkán divergáló elemeket, sem Kazinczy, sem más kortársa nem ismerte fel, s abban a konkrét irodalmi helyzetben egy ilyen felismerés nem is igen lett volna elvárható. Kazinczy Csokonairól alkotott véleményét erőteljesen befolyásolja az a körülmény, hogy lényegében csak a klasszicizáló, rokokó, érzelmes költemények egy része egyezett saját stílus-eszményével, s még a költemények e csoportjában is irritálták a „nem választékos” köznyelvi-népnyelvi fordulatok.

Csokonai különleges érdeme voltaképpen a Magyarországon akkor ható költői irányok összefoglalása a felvilágosult gondolatiságtól a patriarchális szórakoztató költészetig, a stilizált rokokó kecsességtől a vaskos diákversek nem éppen szalonba illő hangneméig. Ez az összefoglaló teljesítmény azonban jórészt a körülmények nyomása alatt született meg, az óhajtott vagy vélt megrendelőhöz való alkalmazkodás körülményei közepette, az alkalmosság jegyében. Csokonai hányattott életsorsától, de talán egyéniségétől is idegen (bármennyire tervezte is műveit) az egyenletes építkezés, erre már csak szociális helyzete sem adott volna lehetőséget. Tehát lényegében a klasszikus költői „életvitel” hiánya az, amit Kazinczy kifogásol. Erre több levélben is céloz.

Budai Ézsaiásnak írja például 1805 márciusában: „Züge von Genie – aber wenig Correction! mindig ezt kiáltoztam én Csokonainak, és azt hogy sok verselését . . . égetné meg.” (*KazLev.* III. 309.) Nem kevésbé tanulságosak a Kozma Gergelyhez írott levél e sorai: „Kis Imre Úr, Csokonainak szoros barátja, mihelytt Csokonayt sírba tettük, azonnal ment Váradra, Lilláját nyomtattatni. Ez hadd legyen így! A Kis Imre kiadása híven előadja, mit csinált Csokonay, az enyém azt fogja

mutatni, hogy mit változtattam. Cs-nál egy rendetlenebbül élő embert képzelni nem lehet, s írásainak csinra van szükségük.” (*KazLev.* III. 275.) Kazinczy leveleiből kiviláglik az az „igazítási” szándék is, amellyel a fentebb stíl jegyében el lehet tüntetni a pongyolaság és póriasság okozta stiláris vétségeket. Pápay Sámuelhez írott levele arról tesz bizonyosságot, hogy a csinositást nemcsak elvben tartotta szükségesnek (olyannyira, hogy kiadási szempontként is vallotta), hanem meg is kísérte a versek átírását: „Csokonai'nak némelly megigazított versei, de igen kevés számúak, szekrényemben állanak. Szörnyen nehéz munka az. Rajta nagyon kitetszik az az ízlés, amit *Mendikásságnak* nevezünk.” (*KazLev.* VIII. 381.) Ezt a véleményét Kazinczy 1811-ben veti papírra.

Ugyanebben az esztendőben készít Rummy Károly számára egy rövid német nyelvű életrajzi összefoglalást a jelesebb új magyar költőkről, amelyben e vonatkozásban is megismétli a Csokonai költészetével kapcsolatos, immár véglegesnek tekinthető kifogásokat: „Sowohl seine Ausdrücke als auch die Region, in welcher seine Bilder aufgefangen sind, sind sehr oft niedrig, unedel u. schlüpfzig, was man auch Bürgern vorwirft.” (*KazLev.* VIII. 508.). A Bürger népies költeményeire való utalás sem tanulság nélkül való.

Az irodalmi népiesség kérdésköre az, ahol Kazinczy és Csokonai véleménye, illetőleg gyakorlata a leginkább eltér. Ha pályafutásuk végső irányát, tendenciáját szemléljük, akkor az éles megkülönböztetés jogosult. Ha a fejlődés során kibontakozó egyes tényezőket vetjük össze, akkor a távolság már nem olyan szembeötlő. A szó mai értelmében vett tudatos népies törekvés ugyanis csak Csokonai pályája végén bontakozik ki, különböző tényezők hatására (a régiség irodalmi felfedezésének európai gyakorlata, a herderi eszmék feltehetően közvetett hatása stb.). Nem szabad ugyanis a Horváth Jánostól emlegetett „népszerű” irodalom kategóriáját (alkalmi költészet, diák hagyomány, provinciális barokk stb.) a népiességgel mint irodalmi iránnyal azonosítani, noha természetesen adódnak összefüggések és áthatások. Ez a népszerű költészet Csokonai társadalmi és szellemi környezetében tenyészik, Kazinczytól ez a típusú irodalom eleve idegen volt; Csokonairól szólva Kazinczy és követői egyaránt ezt a tematikát és stílust kárhóztatják vaskossága, durvasága, pajzansága miatt. (Érdemes megjegyezni, hogy a francia felvilágosodás íróitól, Voltaire-től és Diderot-tól korántsem volt annyira idegen ez a hangnem). Csokonai azonban, s költői talentumának ez egyik legfeltűnőbb jegye, éppen ezt a lokális koloritot tudja átvinni a „fentebb” költészetbe, mégpedig nemcsak a népies témájúakba, hanem pl. a rokokó jellegűnek mondott személyes lírába is.

A provinciális ízlés közegellenállása azonban a Csokonai halála utáni időszakban olyannyira felerősödik, hogy Kazinczy minden erre emlékeztető stílusjegyet még fokozottabban elítél, s ezt az elítélő véleményt a polémia hevében még tovább élezi, s a dolgok logikája szerint átviszi Csokonai költészetére is. Csokonai „kiiktatásában” azonban nem Kazinczy, hanem a Kölcsey-kritika a legradikálisabb.

Pedig Kazinczy és Csokonai irodalmi műveltségének legalábbis iskolai alaprétege nem sokban különbözhetett egymástól. Csokonaiét (s részben Kazinczyét is) Szauder József jellemezte igen alaposan (*Az Estve és az Álom*). Kettejük levelezése szerint nagyjából ugyanazokat a stilisztikai és esztétikai munkákat forgatták. Az újabb európai irodalomhoz és a hagyományhoz való viszonyuk azonban már korántsem azonos. Csokonai, mint ahogy költészetében, úgy érdeklődésben is – mai szóval élve – teljességgel „nyitott” volt, mind a fentebb, mind pedig a populárisabb műfajok irányában. Kazinczy ízlésrendszere egy zártabb műveltségtípust képvisel, a későbbi normatíva-képződésnek az ízlésreform polemikus körülményei közepette ez a körülmény biztosítja az avult tradicionális műformáktól való szigorú elhatárolódás lehetőségét. Érdekes módon Csokonai és Kazinczy tevékenysége között a legnagyobb rokonság világszemléleti téren áll fent: ez a közösség azonban nem bizonyul elegendőnek a szociális és ízlésbeli különbségek áthidalására.

A magyar nyelvű, irányában nemzeti irodalom megteremtése a felvilágosodás szellemi talaján mindkettőjük közös törekvése volt. A nemzeti irodalom megalapozásának szándéka azonban valamiféle nemzeti öntudatot tételez fel. Hogy ez miért jelentkezik, annak szerzteágazó okai, s ezeket politikai-gazdasági-ideológiai síkon, s egyéb síkokon is elemző terjedelmes szakirodalma van. A művészetek körében ez az öntudat az adott történelmi fázisban nem az utólag felderített komplexumban, hanem igen egyszerű, mondhatni triviális formában nyilatkozik meg. Például abban a meggyőződésben, hogy magyar nyelven is ki lehet fejteni bonyolultabb gondolatokat és finomabb érzéseket, megfelelő körülmények megteremtésével, így a nyelv ki-művelésével, jeles példák követésével, eredeti munkákkal, egyesüléssel, a jó módúak és a műveltek támogatásával. Kazinczy a tübingai pályáiratban lényegében a magyar nyelvű kultúra életképességét bizonygatja. Csokonai nem sokat töpreng a kópia-, illetőleg az eredetiség-elv elsődlegességének kérdésén: csatlakozik az új áramláshoz, magától értetődően eredeti, de ha szükségesnek és hasznosnak véli: a kópiától sem riad vissza. Költői gyakorlatának e vonásaival megelőzte kortársait, a

kor azonban ezt az életművet valódi jelentőségében sem felmérni, sem befogadni nem tudta.

Pedig, ha az izlésbeli ellentétől eltekintünk, Kazinczy a Csokonai-életmű egyes vonásait, mégpedig lényeges sajátosságait nemcsak felismerte, hanem ezeket meg is fogalmazta. Így például abban a levelében, amelyet Cserey Farkasnak írt 1805. márc. 31-én. E levélben, az Árkádia-pert motiváló félreértéshez és félremagyarázáshoz hasonlóan, a debreceni Kazinczy-ellenes kör részéről sérelmezett kifejezések védelmében (hogy ti. Kazinczy mizantrópnak és cinikusnak nevezte Csokonait) nemcsak értelmezi e szavaknak a francia felvilágosodásban használatos jelentését, hanem (fenntartva a Csokonai „rendetlen” életviteléről szóló véleményt) talán éppen itt szól a legemelkedettebben a költőről: „Ezek a Bölcsök tehát abban az egész jelentésben nem a totus habitus orationist, hanem csak két szót láttak. – S ha jól van-e ez így? – Osztán a két görög szó alatt nem a francia értelmű *misanthropiet* és *cynismust* értettek, hanem Timonhoz illő embergyűlölést és kutyához illő mordacitást. S mi hát az a *misanthropia*, a miből ember szeretet sugáról, mi az a *cynismus*, a miből *aesthetica* lélek látszik? . . . A Csokonai rendetlen, gondatlan, planum nélkül való, kevéssel megelégedni tudó, hiú fényt kerülő, nemes tettek, szép munkák által kijegyzett élete kinek hasonlított inkább életéhez, kinek akart inkább életéhez hasonlítani, mint Rousseauéhoz?”

Szorgalmas levelező társa, Cserey Farkas, 1805. ápr. 8-án válaszol, s meghatóan avult fogalmazásban helyesel Kazinczynak, keményen feddvén a Debretzeni Böltséket: „Hogy a *Misanthropiet* és *Cynismust* nem értették, vagy talám érteni nem akarták – csudálnunk nem lehet, mert a minden Dolgotat feszegetni kívánó sápadt indulat olj garázdaság erejével bir, melj kötelőzködni, és mindent megtámodni, minden igazi Jót fel forgatni igyekezni meg szokta stb.”

Az olyanfajta irodalomfelfogásbeli ellentét, amely Kazinczy nézetei és Csokonai költői gyakorlata között fennállt, egy organikus irodalmi életben, ahol teret kaphatott volna a különböző irodalmi jelenségek megítélését elősegítő szélesebb alapozású eszme- és véleménycsere, bizonyára csökkenthető lett volna. Ilyen esetekben látszanak meg az organizált irodalmi élet, s az ahhoz kapcsolódó – bármily kezdetleges – intézmények, fórumok hiányának következményei. Az a „virtuális” centrum, amelyet Kazinczy szervező tevékenysége és személyisége jelentett, tiszteletre és megbecsülésre méltó vonásai és eredményei ellenére sem fedhette el ezeket a hiányokat.

Sőt az elsősorban a levelezés révén teremtett – noha rendkívül kiterjedt – szellemi és személyes kapcsolatok, a maguk közvetett jelle-

généel fogva a nem teljesen kielégítő információtól az akart vagy akaratlan dezinformációig számos nem ellenőrizhető, tapasztalatilag át nem élhető elemet tartalmaztak. A közvetett kapcsolatok szinte elképesztően széles köre mellett sem tagadható magányos művelődési és élethelyzet elősegítő bizonyos vélemények és értékítéletek megrogzódását, másrészt pedig sérülékennyé és türelmetlenné tesz a vitakérdésekben. Az olyan típusú nyilvánosság hiányáról van tehát szó, amely lehetővé tette volna a sokoldalú megközelítést, a nagyobb megértést az egyéni felfogástól eltérő értékvariánsok iránt, az eltérő irányok valóságos lényegének jobb felismerését.

Ám a nemzeti nyelvű irodalmiság valójában még nem funkcionált, centrummal nem rendelkezett, intézményei egyelőre óhajok voltak, számottevőbb közönsége is jobbára az avult változatoknak volt. E körülmény határozza meg Kazinczy irodalomszervező tevékenységének lehetőségeit, elveit és módszereit, s ez határolja be Csokonai alkotó tevékenységét, mozgásterét.

Szauder József Csokonai tanulmányainak egyik fontos gondolata az a megállapítás, hogy a Csokonai-életmű szervező elve a felvilágosult klasszicizmus. E szerint Csokonai életműve és Kazinczy tevékenysége lényegében azonos fő irányt képvisel, noha annak két változatát. Csokonai felvilágosult klasszicizmusa az európai aufklérizmus jellegzetes gondolati motívumaira épül, míg Kazinczy, különösen pályája második szakaszában egyre inkább a weimari klasszika egy sajátosan értelmezett, inkább stílárís, mint tartalmi szempontból értelmezett elvont modelljét tekinti minden mást megelőző példának. A fentebb stíl is ebből az eszményből nő ki. Furcsa paradoxona a fejlődésnek, hogy egy fontos periódusban ez a türelmetlenül hirdett s lényegében steril stílus-eszmény igen hatékonynak és gyakorlatiasnak bizonyult a konzervatív provinciális tradíciókkal szemben. Olyannyira, hogy Csokonai originális tehetsége sem tudta átvészelní a neológia történetileg indokolt, s minden belső ellentmondása mellett is szükséges, Kazinczytól mesterien szervezett és irányított mozgalrát.

Nem szükséges ezek után hangsúlyoznunk, hogy Kazinczy nem ismerte fel Csokonai tehetségének jelentőségét, s azt a tényt, hogy éppen Csokonai művészete igazolta az új magyar irodalom életképességét. A személyes ízlés emberileg érthető, s ez esetben nehezen összeegyeztethető eltérései mellett közrejátszott ebben irodalmi viszonyaink fejletlensége is, ami viszont az ízlésirányok polarizálását tette szükségessé. Így áll elő az a furcsa eset, hogy a tudós botanikus és mineralógus, aki 1805 márciusában írja Kazinczynak, hogy „Különös örömmel olvastam a Magyar Kurirbul, hogy a Tek. Ur ezen derék iffiu

Hazafinak Kéz Írásba maradt Munkáit közre botsítani meghatározta.” (*KazLev.* III. 282.), egyszóval Cscrey Farkas jobban buzgólkodik Csokonai emlékének ápolásán, mint levelező partnere. Tervezgeti Csokonai emlékoszlopát, s még tekintélyes anyagi támogatást is ajánl fel. Dehát ő csak lelkes irodalombarát és olvasó volt, következésképpen szava nem sokat számít. Így tehát a tekintélyes irodalomszervező s a költő szellemi találkozása, mint sok más esetben, ezúttal sem jött létre, s az irodalomtörténetnek nem maradt más hátra, mint e tény tudomásulvétele, időnként elemzéssel egybekötött sajnálkozás kíséretében.

WÉBER ANTAL

KAZINCZY ÉS KISFALUDY SÁNDOR

Minél többször, s minél alaposabban olvassuk a múlt század első évtizedének legélesebb irodalmi pörét, a neológia körüli harcok dokumentumait, s ezek közt is a legizgalmasabbakat, tehát azokat, melyek a Kazinczy és Kisfaludy közötti szembenállást idézik fel, annál kevésbé lehetünk biztosak ítéleteinkben, s az irodalomtörténetírás hagyományozódott képében. A dokumentumok, levelek és tanulmányok ugyanis csupán rögzítik a szembenállást, de ezeknek még alapos elemzése is csak alig vet fényt, nemcsak hogy a szemben álló felek indulatainak végletességére, hanem magára a szembenállás okára is; s ha nagyon bizonytalanul is, de talán megkockáztathatjuk a feltevést: az ellenségeskedő felek közt a vitában talán még valódi, döntő, elvi megalapozottságú ellentétet sem fedezhetünk fel. Bizonytalanságunkban nagy szerepet játszik az, hogy irodalomtörténetírásunkban e két évtized kutatása meglehetősen elhanyagoltatott, a nyelvújítási vitáknak kielégítő leírása és értékelése – mind nyelvészeti, mind irodalmi szempontból – égetően hiányzik, továbbá az, hogy még ma is túlságosan közvetlenül hat az a már százados, de újra megerősített megítélés mód, mely Kazinczy szerepét kizárólagos értékmérőként és egyértelmű vízváltatóként állítja be, esztétikai és politikai értelemben egyaránt. Töredékes megjegyzéseink, melyek azt célozzák, hogy Kazinczy és Kisfaludy vitájában egyik félnek sem volt, semmilyen szempontból nézve sem, kizárólagos igazsága, hogy ők ketten alighanem sokkal inkább hasonló dolgokat akartak, mint képzelték, vagy mint egy egyoldalú történelemfelfogás láttatni szeretne volna, tulajdonképpen

figyelemfelhívó és előkészítő jellegűek, s csupán néhány feloldatlan ellentmondásra kívánnak rámutatni.

A Kazinczy és Kisfaludy közti nagyívű irodalmi vita azért is érdemel figyelmet, mert benne a kor irodalmi életének két legjelentősebb alakja: a nagy irodalomszervező és a legsikeresebb szépirodalmi került szembe egymással. Magának a vitának, s a körülöttük és általuk lezajlott ortológus-neológus háborúnak adatai közismertek (Kazinczy két recenziója a *Himfy szerelmeiről* és a *Regékről*, Dayka szájába adott epigrammája a *Tövisek és Virágokban*, levélváltásuk Ruszek apáton keresztül a 10-es évek közepéről – továbbá a Mondolat körül kitört országos botrány), ezért nem is a történetek ismertetését, hanem a szembenállás egyes mozzanatainak elemzését tűznénk ki célul.

Először is le kell szögeznünk: a vita személyes mozzanatainak elemzésétől teljes mértékben eltekintünk. Az irodalomtörténetnek különben sem feladata az egyes írók jellemének vagy jellemhibáinak vizsgálata; e vita pedig már szinte példázza is, hogy a személyes indulatból táplálkozó irodalmi események, amennyiben valóban *irodalmi* események, meghaladják a személyeskedés szintjét. A személyes bántások természetesen itt is nagy szerepet játszottak: Kisfaludynak, a büszke nemesnek bizonyára fáj a nyilvánosság előtt elhangzó kemény, a Dayka-féle epigrammában éppenséggel metsző bírálat; Kazinczyt igen mélyen érinthette a Kisfaludytól nem független Mondolat otrombagúnyja, vagy az, hogy Kisfaludy őt asszonytermészettel és irigységgel vádolta – ám legalább ugyanilyen súllyal szerepelnek e szóváltás során a pozitív, bókoló kitételek, sokszor dicsőítő ömlengések is, s semmi okunk nincs arra, hogy csupán udvariasságnak vagy taktikázásnak minősítsük, mikor Kazinczy többször is zseniálisnak mondja *Himfyt*, vagy mikor Kisfaludy hosszan fejtegeti, mennyire nagyra becsülte Kazinczyt, s mennyit köszönhet hatásának stb. A vita személyes jellegének visszaszorítását azonban legjobban kibékülésük lehetősége és tényleges megtörténte bizonyítja: Kazinczy folyamatosan tesz kísérleteket a jó viszony helyreállítására, Kisfaludy is hangsúlyozza, hogy nem zárkózik el ez elől, s valóban, a nagy nyilvános vita elhalkulása után meg is kötik a békét. S bár a megbékélés nem hoz barátságot, s elveiket mindketten továbbra is fenntartják, a korábbi ellenségeskedés – kiváltképp az új generáció másságával való szembenállás során – potenciális szövetséggé alakul át: egy ilyen szövetségnek reményét ugyanis a vitának időnkénti durvasága sem zárta ki sohasem.

A vita alapját – legszélesebb értelemben – a nyelvhez, a nyelvújításhoz való viszonyuknak eltérése okozta. Felállásuk egyértelmű: Kisfaludy ortológus, Kazinczy neológus volt. Legfőbb ki-

fogásuk a másik ellen mindvégig a másíknak éppilyen állásfoglalását célozta, s mivel ők voltak a vezérek, e kérdést illetően mindketten szinte csoportvéleményeket mondhattak ki. Ha azonban az álláspontok mélyére nézünk, még a két tábor elkülönülésének karakterisztikáját sem tudjuk biztos körvonalakkal megadni, s ha ki is jelenthetjük, hogy rokonszenvünket messzemenően a neológuspárt bírja, akkor sem tudjuk nézeteiknek elvi igazát elfogadni. S elsősorban az álláspont tisztázatlansága miatt: hogy a neológuspárt nem tudta megfogalmazni, még a maga számára sem, mit is akar pontosan. Igaz, a neológusok filozófiai, nyelvészeti tanulmányai mélyebbek és korszerűbbek voltak, mint ellenfeleikéi, ám elveiknek a gyakorlatba ültetése már távolról sem nevezhető sem sikeresnek, sem korszerűnek. S ennek nehézségei korántsem a véletlenek vagy esetleg az írói tehetség gyengéségének voltak köszönhetőek: a teória maga felelős értük. A neológia ugyanis végső soron aligha volt más, mint a modern nyugati irodalom iránti nosztalgia által kiváltott, irodalmi-stilisztikai átalakulást célzó újító vállalkozás, melynek a nyelv egészére való teoretikus kiterjesztése, a nyelvnek mint anyagnak ellenállása folytán, a dolog lényegéből fakadóan kellett, hogy körvonalazatlan maradjon.

De a vállalkozásnak tisztán irodalmi vetülete is csak újabb ellentmondásokhoz vezethetett. Kazinczyék azáltal, hogy elfogadták és abszolutizálták az irodalmi művek megítélésének nyelvi módszertanát, maguk választották saját zsákcájukat: bár szándékaik már mai értelemben véve is esztétikaiak voltak, a művek és tartalmaik helyett ők is másról, a művek fölé helyezett és önmagában szemlélt nyelvről beszéltek. A másik buktatója pedig Kazinczy neologizmusának az volt, hogy egy szigorú, tudományos nyelvszemléletet egy viszonylag szabad, a szubjektum nagyobb érvényesülésére bázírozó esztétikával próbált egyeztetni. Így alakult ki teóriájában lassan az a paradox igény, mely szerint az író nyelve „grammatisch correct” kell, hogy legyen; ugyanakkor e nyelvet, neologizáló kényében senki (sem a szokás, sem a grammatika) nem korlátozhatja, hiszen a nyelvnek „törvényalkotója” az író, akit a szépségnek (csak a művész számára megnyilvánuló) princípiumai vezetnek. Kisfaludy, amikor Kazinczynak diktátori ítéleteit kárhóztatja, alighanem erre az ellentmondásra – vagy legalábbis arra céloz, hogy Kazinczy e szempontjait meglehetősen gyakran, s valóban némi önkénnyel, cserélgette is.

Másrészt az ortológus-neológus vita során figyelembe kell vennünk, hogy most az ortológusok – minden konzervativizmusuk mellett is – már távolról sem egy merev, elzárkózó purizmust hirdetnek. Kisfaludy maga is neologizál, Kazinczy igen jó véleménnyel van Kisfaludy barátai-

nak, Péteri Takácsnak vagy Pázmány Horváthnak felkészültségéről, az ortológus tábor szellemi atyja, Versey pedig szintén nemcsak teoretizál, hanem – ha igen szolid mértékben is – maga is csinál szavakat. Az ellentét a két csoport *elvei* között (most nem az irodalmi gyakorlatról beszélünk) csupán az újítás mértékében áll. Kazinczyék, leveleikben, többször gúnyolódnak az ortológusok intésén (mely egyébként sokban megegyezik a mai Kazinczy-irodalom értékelésével: Kazinczy, úgy mond, a 10-es években stilisztikai túlzásokba esett): „ne újítsanak sokat” – ám érvényes választ adni nem tudnak.

Egyrészt köti őket érvelésüknek az ortológusokéval közös nyelvi logikája, melyen belül a válasz nem is adható meg; másrészt az ilyen kifogással szemben csak egyetlen érvelés állja meg helyét, a Kölcseyé, amely büszkén vállalja: „a progresszió véghetetlen”, a nyelvi-nyelvújító szabadság tehát korlátlan. Az ő véleményét viszont nem tekinthetjük a neológia elismert princípiumának: Kazinczy ezt és így sohasem fogadta el; maga az állítás is csak Kölcsey saját rendszerén belül nyeri el igaz értelmét, s végezetül az sem hanyagolható el, hogy Kölcsey, két évvel a kijelentése után, radikálisan szembefordul az egész neológiával. Sőt: alighanem a neológia elveinek e tisztázatlanságában kell keresnünk annak is okát, hogy a neológus tábor, épp a viták tetőpontján, mikor az elméleti tisztázás lenne soron, látványosan felbomlik, s hogy Kazinczy, mind irodalomszervező gyakorlatát, mind alkotásait, stílusát tekintve, egyedül marad. Végszavában is, az álnevű Füredi Vida (= Kisfaludy Sándor) ellen irányított *Ortológus és neológus* . . . c. cikkében, érzésünk szerint ez nyilvánul meg: nem annyira taktikai kompromisszumot javall, hanem inkább beismeri (természetesen kombattáns mivoltát megőrizve) teóriájának ellentmondásait; s nem annyira dialektikus feloldást teremt a kategóriák között, hanem inkább belátván a kérdésseltevés hiábavaló voltát, visszametszi a kérdések életét, ezzel pedig, bár műveltségét, retorikáját valóban páratlan módon csillogtatja, tulajdonképpen lehetetlenné teszi, nem pedig, mint mondani szokták, lezárja a vitát.

Kazinczy és Kisfaludy irodalmi nézetei közt a kapcsolatok és ellentétek még bonyolultabbak. Legfontosabb azt kiemelnünk: mint írók mindvégig nagyra becsülték egymást. Kisfaludy, leghévesebb támadásai során is állandóan dicséri Kazinczynak jó néhány (többnyire korai) művét, s Kazinczy is mindig elismeri a *Himfy* érdemeit. Elmondhatjuk: bizonyára igazságosabb Kazinczy akkor, mikor recenziójában csak egyharmadát, mint amikor Dayka-epigrammájában hétnyolcadát ítéli tűzre a Szerelmeknek, bizonyára igazságtalan akkor, mikor a három, egyébként valóban gyenge regéből összesen egy strófát ítél figyelemre méltónak; de az is tény, hogy ítéleteinek ilyen ingadozásai során is

kitart a *Himfy* úttörő és nagyszerű volta mellett (elég itt utalnunk a kései *Pannonhalmi utazás* Kisfaludyt védő kifakadásaira!)

Rendkívül fontos viszont az, hogy Kazinczy mindvégig *csak* a Himfy szerelmeit dicséri, a regékre azt mondja, hogy beléjük lehet halni, oly unalmasak, s drámáját is csak feddeni tudja. Nemcsak azért lényeges ez, mert mi is úgy gondoljuk, hogy a későbbiekben Kisfaludy már sosem érte el a *Himfy* színvonalát, hanem azért, mert e választás kettejük irodalmi gondolkodásának alapvető különbségeire mutat rá. A döntő: az irodalmi művek autonómiája. A *Himfy* páratlanságát alighanem az okozta, hogy Kisfaludy e művében került a legközelebb a modern allúziókat sejtető öntörvényű műalkotás ideájához, s ezt lírai vénájának néha valóban rendkívüli ereje révén, néhány dalban meg is tudta valószínűsíteni. (Valószínűleg ennek köszönhető a kortársi siker: Csokonai, Kölcsey patetikus elragadtatása is.)

Az ilyen típusú esztétikai alkotás, mely az alkotó bensőségeinek, érzékenységének kicsapódásaként volt felfogható, méltán vívhatta ki Kazinczy elismerését. Kisfaludy azonban a továbbiakban nem ezt az utat folytatta, hanem – feláldozván tehetségének legjavát, líraiságát – mind teoretikusan, mind gyakorlatilag visszavonta a mű autonómiáját, s műveit ideologikusan propagandaanyagként termelte és kezelte, ha a fogalomnak nem is mindig legközvetlenebb értelmében. Későbbi művei – már az első regék is, de különösen a majd következők, s a drámák – az ideologikusan felfogott hazafiságnak lesznek kifejezői, bennük az ideologikum minden egyes művészi, formai jegyet maga alá rendel, s – nemegyszer nyíltan, sőt büszkén vállalva – a megformálásnak még az igényét is elutasítja. Az ilyen művészetfelfogást Kazinczy már nem fogadhatta el. Az ő esztétikájának (legalábbis látenszen) a műalkotás öntörvényűsége volt a sarkköve – s ebben valóban európai szinten is korszerűnek mondható, ám ezzel valóban nem férhet össze egy olyan teória, mely a művészetnek tartalmát (a hazafiságot) s formáját (a veretes magyar nyelvet) egymástól elszakítva, önmagában is absztrakte szemléli, s a kettő összekapcsolását, a művészi megformálást csupán járulékosnak, mellőzhetőnek véli. Világosabban: Kazinczynak feltehetően nem a hazafiság propagálása volt bántó Kisfaludy műveiben, ezzel sok szempontból bizonyára egyetértett, hanem az, hogy e hazafiság nem a mű megformáltságán keresztül érvényesül. Mikor Kisfaludy lemond arról, hogy Hunyady-drámája remekmű legyen, s csak azt tekinti fontosnak, hogy hazafiúi tendenciája érvényesüljön, Kazinczy teljesen következetesen ítéli el a művet: mindezt *jó* drámában is lehetett volna . . .

Kazinczynak azonban ezen kívül még sok minden más sem tetszett Kisfaludy irodalomfelfogásában, s bár ízlésítéleteivel többnyire egyet is

lehet érteni, ezeknek esetében már korántsem biztos, hogy elmélete is elfogadható. Nem arról van itt szó, hogy nem lenne igaza a *Himfy* formai monotóniáját, időnkénti pongyolaságát, a *Regék* unalmasságát illetően, hanem arról, hogy mindezt ő a *tudós* költő ideáljának nevében kifogásolja, s eközben épp azt nem veszi észre Kisfaludyban, ami a nagy kortársak számára (Csokonai, Kölcsey) a legnagyobb értéket jelentette: a költői fantázia szabadságának, érzelmi gazdagságának és eredetiségének, képteremtő líraiságának nagyvonalúságát.

Ő a *Himfy*ben is azt tartja fontosnak, hogy a főhős magasabb szellemi régiókban is megfordul, a Múzsákkal társalog, s meglátszik rajta az olvasottság, s eközben – látszólag – nem vesz tudomást arról, hogy Kisfaludy programatikusan bejelentette előszavában: „Én tudós, én literátor nem vagyok.” Kazinczy szinte meg akarja téríteni még a *Himfy*t is: rendbeszedni nyelvét, rímelését, szorgalmas munkára inti Kisfaludyt, s javallja, hogy térjen át a kiművelt Ráday-nemű verselésre. Holott Kisfaludy mindezzel tudatosan szegül szembe, s állásfoglalása legalább annyira jellegzetes és releváns, mint a Kazinczyé. Igaz, az ő gesztusában is egyszerre kell látnunk az előremutató és ugyanakkor konzervatív mozzanatokat. Hiszen az a véleménye, mely a költő szabadságát tekinti a legfőbb értéknek (Hunyady-drámájában pl. még a jambus szabatoságát is saját kénye alá rendeli), egyrészt előlegezi a romantikus költőmagatartás öntörvényűségét, eredetiségét és kötetlenségét, másrészt azonban, éppen műveltség-ellenes irányulásával, paradox módon, a mű érvényesülésének autonomitását veszélyezteti.

Természetesen itt sem abszolút az ellentét kettejük közt: Kisfaludy maga is igen művelt költő volt, s csupán ideologikusan határolta el magát az „imitátorként” felfogott literátor szerepétől. Az a hév is, mellyel az egyébként szeretett Petrarca feltételezett hatása ellen tiltakozik, innen magyarázható. Eredetiség-felfogása – mely, úgy tűnik, közvetlenül is Kármán koncepciójára támaszkodik – a korszakban talán a legerőteljesebb: ebből eredeztethető az is, ahogy a fordítások erőltetése ellen minden fordítás jogosultságának kétségbevonásáig menően tiltakozik; s bár e gesztusában is erősebb az aktuális célzat, az is kétségtelen, hogy a lírai művek anyanyelvbe ágyazottságát illetően modernebbül ítél, mint Kazinczy (vö. leveleit a *Himfy*t fordító Majláth grófhhoz). Nyelvhasználati kérdésekben ugyanezt a kettősséget figyelhetjük meg. Ismeretes, hogy Kazinczy kifogásolta Kisfaludy műveiben a provincializmusokat s a csúnya, esztétikaellenesnek tűnő szavakat (mint pl. tőporódott boszorkányok, ragyás aszott bagoly, biceg, undok béka, Júdás, dög stb. – a *Himfy* recenziójából), ő azonban nem állt el használatuktól. E megítélési különbségben ismét a klasszicista ala-

pozottságú általános esztétizálás (a szép egyértelmű voltának feltételezése) és a romantikus egyediség útkeresése (a nyelvi rétegek keverésének jogossága) ütközött össze; s a vita e mozzanatában Kisfaludy volt a korszerűbb. S talán ugyanezt a (költői és nemzeti) egyediséget védő gesztust fedezhetjük fel még abban is, ahogy Kisfaludy mindvégig kitart (egyébként nyilván bizonyos költői korlátoltság miatt is) a magyaros verselés és annak teljesjogsága mellett, hiába inti Kazinczy a nyugat-európai verselés modernségére. Mindebből csupán annyi következtetést szeretnénk levonni, hogy Kisfaludy irodalmi nézetei szinte közrefogják Kazinczyéit. Egy hagyományosabb, konzervatívabb műveltség nevében, bizonyos modern követelményekről nem véve tudomást, költőként mégis tudott modernebb lenni, mint az élő irodalom Kazinczyja: amennyivel le volt maradva mögötte, legalább annyival előtte is járt.

Végezetül azt kell megvizsgálnunk, elsősorban az irodalomtörténeti hagyomány politikusan szembeállító felfogása által indítva, milyen ellentét figyelhető meg kettejük között a közvetlenül kifejtett társadalmi nézetek, s a szerepük révén betöltött társadalmi funkció terén. Véleményünk szerint a radikális választás itt sem lehetséges: szembefordulásuk nem értelmezhető úgy, mintha a társadalmi haladással szemben elfoglalt pozíciójuk polárisan ellentétes volna. Bár Kazinczytól távol állt Kisfaludy ókonzervatív politikai felfogása, az ő ekkori állásfoglalásai sem minősíthetők sem egyértelműen polgárinak, sem egyértelműen haladónak. Kazinczy, fogsága után, komolyan és meggyőződéssel fordult el a társadalmi változtatás gondolatától, s az esztétikai kultúra megváltó és felemelő lehetőségeiben bizakodván, minden modern irányulású esztétizálása mellett is, a fennálló viszonyokba való belenyugvás, s azoknak lassú finomítása mellett döntött. Ha elvetette is Kisfaludynak agresszíven feudális magyarkodásait (pl. inszurrekcionális szövegét vagy Hunyady-drámáját), kifogásai nem a Kisfaludy-féle álláspont alapjait, hanem csak módszereit érintik. Sőt, úgy véljük, annak is, ahogy a nagy vita lezajlott, kiprovoáltatott és folyamatosan fenntartott, tulajdonképpen kettős társadalmi funkciója volt: a kultúra terjesztésének hatalmas pozitívítása mellett az a tendencia is érvényesült – s döntően alighanem ez érvényesült –, hogy a társadalmi kérdéseknek irodalmi-kulturális kérdésekké való desztillálása során maguk az alapkérdések veszítették el tényleges súlyukat, s csupán műveltségbeli belterjes kérdésekké minősültek át: ennek révén pedig a vita a valódi társadalmi feszültségeknek nem megoldására, hanem levezetésére szolgált. Ha metaforikusan akarjuk ezt kifejezni: úgy tűnik, a 10-es évek nagy vitáiban beteljesült a Tübingai pályázat ördögi zsenialitással kiötlött csapdájának átka, s emiatt a legjobb szándékok s legnagyobb

erőfeszítések is, a legjobb esetben is, fél eredménnyel kellett, hogy járjanak. Természetesen mindezzel egy pillanatra sem kívánjuk kétségbe vonni Kazinczy kultúra-terjesztői szerepének hatalmas erejét és hatását, csupán azt a halk megjegyzést kockáztathatnánk meg: nem valószínű, hogy az európai szintű műveltség terjesztésének épp a Kisfaludy-féle ortológusok voltak az igazi akadályai.

Kettejük szerepének társadalmi vonatkozásai közül egyben azonban teljes biztonsággal ítélnünk Kazinczy javára: a nyilvánosság igényének kérdésében. Az a gesztus, amellyel Kazinczy a recenziókat, vitákat, veszekedéseket mind fontosaknak, gyümölcsözőknek minősíti, valóban előre mutató, a tekintélyelvű elzárkózás sérthetatlensége ellen irányul, s burkoltan *minden* kérdés nyilvános megvitatásának igényét is magában rejt. A nyilvános vitaszellem provokálása Kisfaludyt viszont mélyen sértette: konzervativizmusa itt valódi ellentétét képezi Kazinczy álláspontjának. Ellenállását, sőt erőteljes rosszhiszeműségét, mely híres cikkét A recenziókról áthatja, természetesen szelídíti elméleti bizonytalankodása (hiszen a jó, bölcs, tanácsló recenziókat már ő is kénytelen elfogadni), de gyakorlata, indulata a vita legerősebb visszahúzó erejeként hatnak. Kazinczy itt valóban úttörőként lépett fel – azt pedig, hogy vetése gyümölcsöző volt, saját bőrén kellett tapasztalnia akkor, mikor a következő nemzedék már az ő számára is elfogadhatatlan élességgel vitázott, saját fegyvereit fordítván vele is szembe.

Befejezésül, illusztráció gyanánt, utaljunk vitájuk megítélésének történeti sorsára: úgy látszik, mintha a közvetlenül utánuk következő generációk is inkább egységükben látták volna kettejüket, mint ellentétükben. Az Auróra-kör legalább annyira támaszkodott Kazinczyra, mint Kisfaludyra, vagy pontosabban fogalmazva: legalább annyira eltér Kazinczy ideáljaitól, mint Kisfaludyéitól. Amit az Aurórák csináltak, sem a nyelv, a nyelvújítás, sem az irodalmi irányzatok kérdésében nem közvetlen és szerves kibontakozása a megelőző viták tendenciáinak: ők mintha megkerülték volna a 10-es években kínált alternatívának mindkét oldalát. Az Auróra után következő generációk pedig (pl. Eötvös, Erdélyi) már ugyanazon szellemi mozgás részeként kezelték őket, s vitájukat e mozgás irodalmi belügyeként értékelték. Kettejük közt a különbségeket elmosni természetesen nem lehet: a két író közti nagyságrendi eltérés már önmagában is meghatározó. Ám úgy véljük, szembenállásukat szimbolikussá fokozni nemcsak túlzás, hanem egyenesen torzítás is lenne.

MARGÓCSY ISTVÁN

KAZINCZY ÉS BERZSENYI

Kazinczy és Berzsenyi viszonyát illetően e kapcsolat szükségképpen kétoldalú, kölcsönös feltételezettségében ható személyes elem, érzelmi igény szerepéről, minőségéről szólnunk. Mégpedig azért, mert a kapcsolatnak ez az erőteljesen személyi-érzelmi alaprétege korántsem csak és egyszerűen személyes és érzelmi természetű, ha ezt a formát ölti is. Alkalmasint az irodalmi tudatosság és programvállalás menedéke, haladékadója az irodalmi élet kiépülésének kezdetén; a személyiség különböző rétegeiben még olykor tisztázatlanul összeszövődő célok, törekvések átmeneti biztonságot és igazolást nyújtó foglalata. Rajongó, érzékeny, „ömlendő” egységét idővel kiábrándulások kérkedően takargatott vagy szemérmesen főlhánytorgatott érzelmi skizmái hasogathatják föl – abban a mértékben, ahogy az érzékeny barátokban tudatosul: érzelmeik nem is annyira egymásnak, mint inkább önmaguknak szóló önvédelmi illúziók voltak, s kapcsolatuk az irodalmi tudatosság ügye.

Sinkó Ervin Kazinczy-tanulmányában a vezér és a köréje sereglő kör érintkezésformáját, etikettjét, stíljét elemezve egy olyan mozzanatra irányítja figyelmünket, amely a Kazinczy–Berzsenyi viszony alakulásában is lényeges szerepet játszik. Az arisztokratikus-érzelmes érintkezésforma öncsaló, illuzórikus fűtöttségének – mint termékeny tévedésnek – fejtegetésére gondolunk; melyet Sinkó Ervin „a magyar valóság durva és szellemtelen közömbös józanságának” szüleményeként és ellenmérgeként értékel, s úgy tekint, mint valami „narkotikumot”, mellyel „önmagukat és egymást igyekeznek kárpótolni a pótolhatatlanért: azért, hogy egy torz irodalom munkásai, egy irodalomé, melynek hiányzik az emberi médiuma, a reagáló, befogadó olvasók közössége.” (Sinkó Ervin: *Szemben a bíróval. – Válogatott tanulmányok*. Bp. 1977. 365.) A jogos szükségletből fakadó kifinomult öncsalás, mint minden valóságot átformáló illúzió: sérülékeny. Bármikor kiderülhet, hogy a toborzó buzgalom első eufóriájában fogant barátság legerősebb kötőanyaga az önindukciós és kölcsönösen projektált érzelmek túlbecsülése, s hogy netán „kezdettől fogva a kölcsönös félreértés volt az, ami összekapcsolta őket.” (Sinkó: I. m. 363.) De a stílus – a szükséglet – túléli a kiábrándulásokat. Kazinczynak olykor sikerül évtizedekre vagy mindvégig megőriznie illúzióját, s ha egyes esetekben csalódnia kényszerül is, újabb toborzásokkal nyerhet új erőt. Mert valójában forma ez az érzelmi lelkesülés; nem a partner személyes valójának szól egészen; ennyiben anonim érzelemstíl, mely sérülékenységének nincs is maradéktalanul kiszolgáltatva. Egy irodalmi-kulturális törekvés célját, értelmét, közegét, energiáját fedező-igazoló vágy formájaként extrovertálódik,

hogy visszaverődjön, a törekvést eredménynek mutatva – s nem teljesen pótolhatatlan a személy, akiről visszaverődik. Egy-egy érzelmes kapcsolat csak addig zavartalan, amíg ezt a visszaverő szerepet szolgálja. Másod-harmadvonalbeli szellemekkel láthatóan fenntarthatóbb, mint a hasonlóan fanatikus, autonóm illúzióteremtőkkel. Az illúziót nem rombolhatják makacs renegátok, mert annak a minden fanatizmust igénylő irodalomszervező törekvésnek az egyetlen igazoló, erőt adó közegét kezdenék ki, mely az „interna vocatio” szerint élő tevékeny ember létalapja. S ez állít az érzelmeknek is csapdát: Kazinczy kivételes kvalitásérzéke mindig pontosan jelzi, hogy olykor a renegátok – mint Berzsenyi – adják az illuzórikus valóság igazi fényét, legerősebb igazolását. A stíl kiheverheti a veszteséget, de az emberben mégis ott marad a tüske: miért hagyja el, akit mindenestül „szeretetébe” fogadott, a „jobbak” egyike? S a csalódás, veszteség lappangó és erősödő sejtelve az ellene való küzdelem kettős módját ismeri: stílusban, egyre üresedő formaként tartani, bizonygatni tovább az érzelmet; másfelől racionalizálni – írói magatartás, irodalomszemlélet, ízlés, stílus különbségeként fogalmazni meg a hidegülést, egyre kritikusabban, polémikusabban, makacsabban, azaz irodalmi ügyként objektíválni, s ezzel legyűrni, ami a stíl illúziója mögött tényleges érzelmi veszteséggé lett.

Berzsenyi hasonló „köcsönös félreértésen” alapuló hevülettel lép kettejük kapcsolatának küszöbére, s ennyiben megnyilvánulásai, felismerései mutatnak némi hasonlóságot. De különbséget is. Az ő illúziója kevésbé praktikus és célrátörően etikettszerűvé formált, viszont szubjektíven elementárisabb, s így tisztázatlanabb is. Őt nem csupán az irodalmi társaság illuzórikus védelmével és ösztönző erejével erősíti meg ez az érzelemforma, neki teljes szubjektivitása igazolására van ezen belül szüksége a barátságban. Annak a szubjektívitásnak az igazolására, melyet csak annyi hánykódó kétség és belső küzdelem után (s a Kazinczyval való szakítással párhuzamosan) tud csak végül elismerni költői én-je leküzdhetetlen, tragikus tartalmának, költészete törvényadójának. Számára ez a kapcsolat a teljes személyes és költői egzisztencia tisztázó felemelésének, jelentőségadó elismertetésének „egoista” várakozásával teljes; nemcsak anonim stíl, ezen belül követelően személyes tartalom is. Pályája végén nem véletlenül ábrázolja személyesége és költői én-je megbonthatatlan egzisztenciális egységgé érett lényegét a kudarcot vallott Pygmalion képmásában: Kazinczyhoz sem tudott másként közeledni, mint a valóságot átszínező illúzióiba önelkét lehelő héroszteremtőként. Baráti érzelme nem Kazinczynak – az embernek és irodalmi vezérnek – szólt egyszerűen, hanem annak az átélt imágónak, mellyé – önnön teremtő indulatainak objektivációja-

ként – kifaragta: egy teljes nemzeti-emberi ideál személyes megtestesítőjének, alkotóját igazoló-megváltó vágyképének. Ez az introvert pygmalioni valóságbűvölés, mely nem egy „társaság” visszfényéből táplálkozik elsősorban, hanem mindenkori egyetlen tárgyából, érzelmi vonatkozásban is különbözik a kazinczyánus illúziótól: számtalan idólumot faraghat ugyan, de minden egyes csalódásának végletesen kiszolgáltatott, hiszen minden egyes teremtményének személyessége, egyénisége egészét ajánlja föl feltétel nélkül, hogy a teremtésben igazoltan visszanyerje tőle – s így létében semmisül meg minden kudarcával. Csalódása katasztrofikusabb, amennyiben költői egzisztenciájának önmaga előtt is problematikus, tilalmasnak érzett, de leküzdhetetlen „lelkét”, lényegét látja elutasítva, vagy inkább kezdettől el nem fogadva – s ezért nem kárpótol más barátság, önmagából meríthet csak erőt. A felülemelkedés útja, a racionalizáció, számára is adott. De ennek során neki egy olyan költészet- és irodalomestmény megfogalmazásáért kellene küszködnie, mely alapjaiban, történeti minőségben eltér már Kazinczyétól; olyan elvekért, melyekkel ő nem a „társaság” igazoló illúzióját védelmezi, hanem éppen a társtalanságba szakadást, az ismét magára-utaltságot kénytelen – kétes gyógyírként – megfogalmazni.

Az érzelmek illuzórikus felszíne mögötti valóság már első leveleiből kivillan. Kazinczy 1808. októberi kezdeményező levele terjedelmének mintegy felében esztétikai-nyelvi méltatás. Ezt fogja közre a lelkes csodálat és feltétlen szeretet vallomása, kétszeri visszatéréssel is árulkodó formában. Először: „Hamis tettetés nélkül s igaz örömmel nyomom vissza homlokodra a szent koszorút, s azt vallom, hogy az tégedet illet, nem engemet. Elég dicsőség az nékem, hogy te engem szeretsz.” (*Kazinczy Ferenc–Berzsenyi Dániel Levelezése*. 1808–1831. Kiad. Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 3.) S másodsor: „Ne hidd, hogy az a melegség, melylyel szívem hozzád szóll, tettetés vagy a csapodáron illetett önszeretet míve: nem, nagy fényű Ifjú! valóságos hajlandóság s becsülés szava az, s az azon támadott öröme, hogy magamat hazámnak egy igen nemes fija által szeretettetni látom.” (Id. *Lev.* 4.)

Berzsenyi válaszvallomása nem kevésbé árulkodó. A Kazinczy levele okozta lelki reakcióját fejti egészében ki, s ennek organikus része az a magáról adott karakterológia, mellyel látenszen már a Kazinczy-féle irodalmi elvekkel fordul szembe. „... igen szent innepet jegyzett az Úrnak levele az én életemnek napkönyvében” – kezdi; majd a méltánylást mint a jó szándék jutalmát, a jók egymásratalálását, saját már-már rejtve maradt igyekezete megváltó felemelését értékeli, s nevezi oly mély „bénymás”-nak, mely nem múlhat el következmények nélkül. Kazinczy serkentését úgy tekinti, mint egy egész nemzet szavát, de

minthogy ez a szó az ő egész műzsáját „öleli”, „kegyeli” és „koszorúzza”, arra kötelez, hogy a lélek minden erőit összpontosítva „tehetségemnek, hajlataimnak titkosabb csíráit, melylyet magamba sejtek, felderessem, kifejtsem...” E titkosabb csírákat ugyanakkor mint „orvosolhatatlan” karakteri „fogyatkozásokat” közli: lényegében az orthographiával, interpunctioval s más efféle „kicsin” tárgyakkal szembeni közömbösségként, „szüntelen izgó kalóz elmé”-je „nagy tárgyak”-hoz vonzó késztetéseként. A végső vallomással aztán megpecsételi öntudatos jogait, s nem hagy kaput a visszavonulásra: „Hadd végezzem . . . leveletem úgy, hogy azt se a hízelkedés alacsony-sága, se a pedanteria pathosa be ne mocskolja, hanem a tiszta szeretetnek s tisztületnek minden jó kívánsága és magamnak egész áltadása zárja be.” (Id. Lev. 4–5.)

Kapcsolatuk valóságának – a félreértésnek – felderengése nem követhető most részletesen nyomon. Általában úgy foglalható össze a tendenciája, hogy benne a látható impulzust rendre Berzsenyi adja: nyugtalanító hallgatásaival, majd a növekvő csöndjeiből feltörő egyre rezignáltabb, fojtottan érzelmes megnyilatkozásaival. Szimptomatikus hallgatásai jellemző pontokra esnek: véleménykülönbségek, illetve a Kazinczy nézeteivel, távolságot jelző vagy kioktató reagálásaival való alaposabb találkozások után. A hallgatások Kazinczyból fokozott stílár-érzelmi bizonykodásokat – s egyszersmind terjedelmesebb, makacsabb nézet-fejtegetéseket csiholnak. Valami enyhén divergáló szemléleti, hangnembeli jelleg erősödik föl egyre több finom „oldalvágást”, gyanútlan példálódzást tartalmazó leveleikben: míg Kazinczy fokozottan a stílus és a gyakorlati irodalomszemlélet vetületére fordítja le érintkezésüket, addig Berzsenyi igazi hangsúlyait fokozódóan a „lélek”, az egyéniség, a benső tartalmak vetületére fordítja át. Ez a folyamat 1817-ben, a Kölcsey-kritika kapcsán vezet nyíltabb robbanáshoz. Berzsenyi először kéri azt nyíltan, amit már korábban sem érezhetett egészen biztosítottnak: Kazinczy teljes lojalitását. Az eredményre – az előzmények ismeretében – tulajdonképpen számíthatott. Épp ez volt tán hatásának igazi kulcsa: hogy végleges megerősítést kapott a „szeretközö” bizonygatásokkal eddig kendőzött gyanú. Egy olyan pillanatban, amikor a már két éve költőként is úgyszólván hallgató Berzsenyinek kritikusaival és önmagával szemben lett volna szüksége védelemre, bizonyosságra. Számára ez volt a felismerés pillanata, reakciói ettől kezdve jelzik egyértelműen a csalódás legyűrésének kapkodó, görcsös küzdelmét.

Az Antirecensio indulati paraxizmus után, jóvátételéért kínlódva, 1820 decemberében jó hároméves hallgatásából önként fordul

Kazinczyhoz: „...nem akartam úgy elmenni mint képzelet ellen-séged...” (Id. Lev. 228.) S bocsánatot kér mindazért, amit Kazinczy ellen tett. Dehát mit *tett*? – Bizonyítékok híján, mégis kézenfekvő szubjektív evidenciával Kazinczyt nevezte ki magában a recenzió szerzőjének: hogy megcsalt szeretetéből és szeretetigényéből következő érzelmi ítéletének egyértelműbb jogalapot teremtvé így önmaga előtt, Kazinczyt tegye felelőssé azért a személyes-költői egzisztenciáját megrendítő válságért, melyet nem magyarázhatnak pusztán külső okok: „... az a lélek, melylyel Te valaha annyit vesződtél, többé nincs”. (Id. Lev. 228.) Csalódott indulatát ennyiben objektívalva fordulhatott egyáltalán újra közeledően Kazinczyhoz. Aki viszont megtartva a szeretetteljes stílus burkát, minden korábinál jellemzőbb „érzék-telenséggel” folytatja saját racionalizációs irányát: a síri hangú Berzsenyi-levél költői remeklésének örvend; jelzi, hogy a recenzió tartalmára kevésbé ügyelt, stíljét, hangját, színét, érettségét tekintette és üdvözölte elsősorban: biztosítja Berzsenyit, hogy ha jogos védelemre szorulna, nálánál később nem lenne erre senki. (Id. Lev. 23–31.) Ennél egy-értelműbben már nehéz szólni. Berzsenyi el is hallgat nyolc és fél évre, hogy 1829-ben is csak Kazinczy megkeresésére válaszoljon, aki Berzsenyi verseinek kiadási jogáért folyamodik, magának „kevélykedő” érzelmes stílben. (Id. Lev. 234–35.) Ezzel beismeri: neki van szüksége Berzsenyire, s szeretete e szükség eszköze. Megkönnyíti így az elutasító felülkerekedést Berzsenyinek, aki azonban ezen a ponton váratlan fordulattal úgy fogalmazza meg immár viszonyukat, mint személyes barátságot s egyszersmind feloldhatatlan elvi ellentétet, esztétikai „principiumaik” antagonizmusát – hogy 1817 óta először újíthassa föl fel-tétlen szeretet-vallomását: „... reményem, mindenikünk távol van azon nagy erőtlenségtől, hogy a véleményi ellenkezőt a személyes ellenségtől megválasztani ne tudná vagy akarná.” (Id. Lev. 236.) – Kazinczy válasza leleplező: „E pillanatban veszem leveledet, s szere-tetet látok benne, s éppen ezt óhajtottam. De mi tehát az, ami kettőn-ket elválaszt? Higj nekem, nem tudom.” (Id. Lev. 237.) Annak elismerése, hogy tudja, sejti: egyértelmű lenne Berzsenyi elvesztésével, egy olyan pillanatban, amikor már túl sok veszteség nyomja Kazinczyt. S amint már odáig megy, hogy kijelenti – 1829-ben! –: verstani kérdé-sekben soha nem ellenkezett Berzsenyivel, sürgősen ki is bukik az ok: „Kölcsény sok esztendő óta egészen elhidegedett erántam”. (Id. Lev. 237.) Végző „vallástételként” így még azt is visszavonja, hogy valaha is egyetértett volna a recenzióval, s egyáltalában értesült volna készülésétől, tendenciájáról. (Id. Lev. 238.) – Amikor tehát a „lélek” embere elvi ellentété racionalizálja kapcsolatukat, hogy így mentse a Kazinczy

íránti nem illuzórikus szeretet lehetőségét, őrizze kapcsolatuk emlékének pozitívumát, akkor az „elvek” embere teljesen visszalép a szeretet hangsúlyához, egységesítő illúziójához, hogy megtarthassa – immár nem is csak törekvései számára, minőségi igazolásul, hanem valóban érzelmi vigaszául is – Berzsenyit. Kazinczy szemszögéből e váratlan visszalépéssel válik szét végül – jellemzően: *gyakorlatilag*, s már soha nem gondolatilag, elvileg elismerten – kapcsolatuk valóságának személyes-érzelmi és irodalmi-tudati rétege: a kiszolgáltatottságban. Különböben hogy tudná „alkalmazni” – felcserélve célja szerint mozgatni – e rétegeket?

Az 1820 után tanulmányírásba merülő, „aesthetikusá üstököltetett” (Id. Lev. 236.) Berzsenyi – közvetlenebbül *A versformákról, A kritikáról, a Bírálókat* és a *Kritikai levelek* írója – a személyi-gyakorlati vonatkozású tisztázáson túl az elvileg, gondolatilag elismert szétválasztás igénye útján lép tovább, autonóm irodalomelméletként próbálván megfogalmazni ellentétüket. A tanulmányok hordereje így túlnő kapcsolatuk körén, de ugyanakkor épp kapcsolatuk szintjén mutatja föl, hogy Berzsenyi reagálása történeti minőségében, elvben pozitíve meghaladta Kazinczyét, s ha az eredményt tekintve ellentmondásos, vitatható és heterogén értékű is, az nem utolsósorban ebből az eltolódásból következő, funkcionális magyarázatot is kap. Nemcsak arról van szó, hogy egy gyakorlati szinten mozgó „izlés”-elvű tájékozódással szemben kényszerül elméletileg formalizált szintre törő polémiát folytatni, hanem arról is, hogy törekvése ellenére ténylegesen ő sem tudta még magát egészében túltenni az elméletalkotás személyi vonatkozásán, indítékán. Kitűnik ez kapcsolatuk utolsó dokumentumából, Berzsenyi végső „válaszából”, mely már nekrológ: a *Kritikai levelek* IV. darabja. A levelezéshez képest lényegében már nem hoz továbblépést, csak világosabban mutatja a képletet az ő oldaláról. Nemegyszer alogikus, mégis oly evidencia-erejű gondolatkapcsolásaiban ismét egyetlen tudatos törekvés erősködik, annak bizonygatása, amit summázattá tesz: „Alapnézeteink . . . ellenkezetéből folytak minden ellenkezetek.” (*Berzsenyi Dániel: Összes művei*. Bp. 1968. 237.) Az írás egyebekben folytonos görcsös bizonykodás Kazinczynak, az embernek, és saját íránta való szeretetének értéke és ténye mellett. Érzelmek és elvek bizonygatott szétválasztása mögött mégis feltűnik az az illúziós alapréteg, melyben a kettő még egybefonódott, s amit a költői életöszton leküzdeni kényszerített. Az alapnézetek ellenkezetét képviselő külkritikai és belkritikai szemlélet szembeállítás a Kazinczy-karakterológiát adó részben szemléletileg és a fogalmazás szintjén is összefonódik Kazinczy érzelmeinek, baráti „hiúságának” és „könnyelmű-

ségének” minősítésével. S a saját romolhatatlan szeretetének bizonyítására hozott érv: hogy tudniillik ő a poétát mindig szerette Kazinczyban, csak elveivel ellenkezett (s ugyanígy érzett az is űiránta) szemléleti-logikai következetlenségével épp azt sejteti árulkodón, amit megfegyelmelni, legyűrni kívánna: hogy hol sértette meg őt Kazinczy.

Úgy látjuk tehát, mind Kazinczy, mind Berzsenyi eljutottak végül – egymás „segítségével” – kapcsolatuk valóságának felismeréséig, ha nem tudtak is már valóban adekvát módon, egyértelműen megbirkózni vele. Egy torz irodalom munkásai, szükségképpen torzító – bárha jogos – illúziójukkal nem számolhattak le tisztán és maradéktalanul személyes igazolást is igénylő egyetlen életük határain belül. De amit a ténykedésük eredményeként is „egészségesebbé” váló irodalom valóságának küszöbére jutva mégiscsak felismertek, s bármily esendően, s különbözőképp, de tisztázni kezdték: hogy személyesség és elvszerűség, szeretet és igazság az irodalom valóságában fájdalmasan sűrűlődhöz, de nem azonos, az olyan eredmény és tanulság, mely nélkül aligha képzelhető el a következő generáció útja, s mely máig figyelmeztet. Irodalmunk újkorának e kezdeti „érzelmei” máig sugározzák hatásukat. Jobb, ha nem csak az illúziót.

BÉCSY ÁGNES

KAZINCZY ÉS DÖBRENTÉI

Nincs még egy korszaka a magyar irodalomtörténetnek, melyről oly sokat lehetne elmondani egyetlen központi alak személyi kapcsolatainak felsorolásával, mint a magyar felvilágosodás korának az a szakasza, melyet már Kazinczy-kornak is hívtak. S nincs még egy olyan írói pálya, melynek jelentőségét ennyire kortársi kapcsolatai határoznák meg az utókor számára, mint az övé. Saját életművéből – esztétikai értékét tekintve – nagyon kevés ugyanis az örökkévalóságé: tevékenysége azonban, szervezőereje és az adott korszakban egy ideig kétségtelenül legkorszerűbb irodalomfelfogásának kisugárzó ereje epochát teremtett irodalmunk fejlődésében. Igazi jelentőségét tehát két szempont segíthet megmérni: 1. mennyit emelt izgatásaival, éles polémiáival és fáradhatatlan tudatosító-szervező tevékenységével a korabeli magyar irodalom átlagszínvonalán, mennyivel vitte közelebb alakulató irodalmi életünket az európai vezető irodalmak mércéjével mérhető szinthez; 2. mily mértékben, mekkora intenzitással befolyásolta a kor

esztétikailag legjelentősebb írói életműveit s főleg, meddig volt az ő programjának felszabadító, gazdagító hatása ezekre az életművekre, s mikor és miben vált inkább már nyüggé, béklyóvá számukra.

Döbrentei Gábor nem tartozott az esztétikailag jelentősebb alkotók közé; ő is inkább mint szervező, programadó fontosabb, a vele való összevetés tehát többnyire az első szemponthoz tartozó problémák pontosabb megvilágítását segítheti elő; egyben azonban talán valamivel hozzájárulhat a Döbrentei körül másfél évszázad alatt alaposan megsűrűsödött előítéletek oszlatásához. Csak a 20. század politikatörténetében jártas ember képes megérteni azt a situációt, melynek Döbrentei folyamatosan szenvedő alanya: szembekerülése a kor legjelentősebb alakjaival visszamenőleg is kedvezőtlenül befolyásolta legpozitívabb pályaszakaszának értékelését is. Az 1820-as évek közepén végbement Kazinczy-ellenes fordulata a későbbi kazinczyánus irodalomtörténet-írással, az évtized végén a Conversations Lexikon-pörben történt szembekerülése a Bajza–Toldy-nemzedékkel a későbbi toldyánus irodalomtörténeti irányzattal fordította szembe; ráadásul a Gyulai–Horváth János-féle vonulat – mint Gyulai Farkas tanulmánya óta tudjuk – nem túl jogosultan őt okolja Katona József pályatörésével is; mindez háromféle elfogultságok addícióját tette lehetővé, s ezért nézzük még az Erdélyi Múzeum korszakát is a gyanakvás görcsöve alatt.

Az adott keretek között szükségszerűen vázlatos áttekintés hadd kezdje azzal, hogy a soproni evangélikus líceumnak és Kazinczy barátjának, Kis Jánosnak befolyása nem tétetett rossz választást az ifjú Döbrenteivel, amikor Kazinczyhoz fordult támogatásért s az irodalmi életbe való bevezetésért. De a Kazinczy életének utolsó éveiben oly gyakran felhányt pályakezdet, az evangélikus papjelöltség más hatáslehetőségeket is fenntartott számára: amivel Kazinczy, minden rajongása ellenére, csak könyvekből ismerkedhetett meg, a német kultúrát és egyetemeket Döbrentei egy ideig közvetlenül tanulmányozhatta, s közben, kedvező véletlenként, átélhette szemlélőként kora világ-történelmét, tevékenységében láthatta a lovon járó világszellemet, Napóleont, s talán valami kisugárzott már rá a megaláztatástól megújuló német nemzeti szellem hatalmas ébredéséből. Kazinczyról, az exjozefinusról tudjuk, hogy élete folyamán néhányszor kitört belőle a nagy magyar érzés (1790-ben, amikor azt kívánja, hogy az idegen országunkban vagy tanuljon meg magyarul, vagy haljon éhen, 1808 körül a *Tübingai pályáirat* írásának időszakában és 1818-ban, amikor kinnal születő *Erdélyi leveleiben* a szászokat becsmérli), mégsem egyetlen azoknak az álláspontja, akik Kazinczyban a felvilágosodás kozmopolitizmusának továbbélését hangsúlyozzák a börtönveit utáni időben

is, s a Kazinczy fejlődését a rendi nacionalizmushoz kiemelő Kosáry Domokos vallotta felfogással szemben a *Tübingai pályairatból* is azt emelik ki, hogy Kazinczy a patriotizmust a kozmopolitizmussal nemesítette. Ezzel szemben Döbrentei idegenben tanulva szobájában hazájának oltárt állított, s minden nap áldozott előtte. A kétfajta kor-szellemből fogantatottság még viszonylag legzavartalanabb együttműködésük idején is érződik.

Kazinczy nem sokra becsülte Döbrentei szépírói működését s ezért, ha együttműködésük jobb korszakaiban meg is engedett magának néhány nem sokra kötelező komplementet, inkább csak fanyalgott művein. Viszont nagyon jó érzékkel fedezte fel a fiatalember más irányú tehetségét, és ezért saját játszmájában jelentős szerepet szánva neki, „beszerezte” nevelőnek az erdélyi gróf Gyulainé, egykori kassai egyik szerelme, családjához. Leveleivel nemcsak tevékenységében, hanem személyes fejlődésében is irányította Döbrenteit s amíg tehette, gyakran éreztetta vele fensőbbiségét. Mindketten a német idealizmus hívei: de Kazinczyban több van még a felvilágosodás korának szabadabb szerelmi felfogásából s amikor az ifjú Gyulai grófnővel levelezés útján kibontakozó szerelmi játékának – melyről Szauder József legszebb tanulmányát, a *Veteris vestigia flammae*-t írta – résztvevőjévé teszi Döbrenteit, igyekszik időnként világasságból is leckét adni a papos és didaktikus ifjúnak. Nincs könnyű dolga: bár azt is megengedi magának, hogy az egykori evangélikus papjelölt pátrónusának, Luther Mártonnak rovására élcelődjék, isteni voltát ironikusan a házasságkötése után 13 nappal megszületett első gyerekével „igazolva”, Döbrentei mégis meg fogja róni egy évvel később születő erotikus ízű epigrammája frivol befejezéséért. Később pedig, nagy drámaelméleti tanulmányában, melyet az Erdélyi Múzeum utolsó, X. számában közölt, a plutarchoszi hérosz-szemlélet jegyében született tragédiákat idealizálja s a szerelmi tematikát élesen elveti. De különbségeik nemcsak ilyesmiben, hanem irodalompolitikai elképzeléseikben is hamar kibukkannak. Döbrentei nyelvszemlélete kezdettől puristább, vagyis nacionalistább, mint Kazinczyé, gyakran kifogásolja merész szókurítításait és erőltetett újításait is, s amit Döbrentei helytelenített, azt többnyire nem is vette be a nyelvhasználat (pl. fekv). Ugyanakkor, amióta tervezeti folyóirata megjelenítését, tehát a 10-es évek fordulója óta, már kialakult véleménye van az éles hangú kritikálás ellen, így későbbi, a kritikáról írott tanulmányának koncepciója is valószínűleg kialakult már a folyóirat megjelenése előtt. Nem igazolható tehát Kazinczyék gyanakvása, hogy Döbrentei megriadt a széphalmi mester Kisfaludy-kritikájának visszhangjától és azért nem mert több kritikát közölni folyóiratában, nehogy

elveszítse előfizetőit: éppen az a szerkesztői jegyzet, mellyel kiadta folyóirata I. füzetében Kazinczynak a Himfyről írott bírálatát, s melyet Kazinczy annyira rossz néven vett, bizonyítja, hogy a kedvezőtlen visszhangok beérkezése előtt sem értett teljesen egyet Kazinczy kritikájának ítéletével és hangnemével.

Kazinczy, miután pesti barátai sorban feladták folyóirat-teremtési terveiket, lelkesen buzdítja ifjú erdélyi hívét, aki jó kapcsolatokat teremtvé az erdélyi magyar arisztokráciával, hivatali és egyházi körök szívós ellenállásával szemben is kivívja a megjelenés engedélyezését. Tehetségét az Erdélyi Muzéum színvonala is igazolja: a folyóirat fenntartásának diplomáciája terhére írható néhány közlemény kivételével mind szépirodalmi, mind elméleti anyagában legfeljebb Batsányiék kassai Magyar Museumához hasonlíthatóan magas az az igényesség, ami jellemzi. S a jelentőségét igazán meghatározó elméleti anyag jó része épp Döbrenteitől származik, aki nem stílusművész, de esztétikailag sokkal alaposabban és korszerűbben iskolázott, mint Kazinczy, s ezért elméletileg magasabb színvonalú tanulmányokban fejt ki lényegében ugyanazt az irodalmi programot, melyet Kazinczy is magáénak vallott: a weimari német klasszikán nevelkedett németes neoklasszicizmus programját. Ez már magától értetődően tartalmazza a Kant által megfőkezett, de egyben szentesített zsenielméletet; a világirodalom nagy példáin nevelt és felszabadított ihletett költői tevékenység pedig eszerint eleve eszményektől befolyásolt, preformált ihlet és nem a vadzseni spontaneitása, s az általa teremtett mű is megköveteli a nagy műalkotásokhoz és a humanista mediációs rendszer műfaji eszményéhez való utólagos hozzászólást s az ennek jegyében történő korrigálást. Nem indokolt tehát a hagyományos elfogultság alapján való megközelítésnek az a nézete, mely részben romantikus nézeteket, részben ezeknek ellentmondó iskolásságot és eklekticizmust lát tanulmányaiban. Igaz, hogy Döbrenteihez valószínűleg közelebb van a neoklasszikából Schillernek a nemzetit is magába foglaló művészete, mint a Kazinczyhoz közelebb álló Goethe világpolgársága; igaz, hogy a nemzeti (és nem annyira a művészi) eredetiség Sturm und Drang-követelménye, mely majd a német romantika második nemzedékében fog új életre galvanizálódni, nála nagyobb nyomatókat nyer, de ezt aligha indokolt a Kazinczy-féle fordításprogrammal úgy szembevetni, mint romantikusát a neoklasszicistával, mert az európai irodalmak neoklasszicizmusa sehol sem merült ki a fordításprogramban, sőt pl. a német korai romantikusok sokkal többet fordítottak, mint a weimari klasszikusok.

Mindez, s ennek tanulmánybeli kifejezése is együtt lehetett a folyóirat indulásakor, mint ahogy már az I. számban megjelent *Eredetiség és*

jutalomtétel, majd a később publikált *Magyar literatúrát* illető jegyzések bizonyítják. Ennek tudatában érezhette magát egyenrangúnak Kazinczyval s ezért tegezte vissza az e téren elég bizonytalankodó mestert Döbrentei. Kazinczy ezen kissé fanyalgott, megjegyezve, hogy a hozzá közelebb álló Szemeréék sem tegeztek (valóban végig urambátyámozták), de aztán elfogadja a tegezést. Azt viszont nehezebben, hogy a nézeteikben rejlő ellentétek néhány helyen a folyóiratban is kifejeződjenek: részben Döbrentei már említett szerkesztői lábjegyzetében, melyet Kazinczy Himfy-recenziójához illesztett, s melyben elhatárolta magát a Tövisék és virágok Dayka–Himfy epigrammájában is kifejeződő igazságtalan Kazinczy-ítélettől. Másrészt viszont a nyelvújítási harcokhoz hozzászóló purista jellegű Zombori-tanulmányban, mely a nyelvet nem enyémnek, nem tiédnek, hanem édes mindnyájunkénak vallja, s amellyel Kazinczy sokáig vitázni akart, s ha Döbrentei óhajára le is mondott róla, még Orthológus és neológusában is visszatért rá egy polemikus megjegyzés erejéig. Egy ideig kiéleződött ellentétek azáltal csökkentek, hogy Döbrentei több publikációjából kiderült, s levelei is ezt erősítették: nem ellensége az irodalmi neológiának, vagyis az írók nyelvtերemő és fejlesztő tevékenységét a zseniell és az ihletettség jegyében hajlandó elfogadni. Tisztán kell látnunk ugyanis, hogy a szótári szókészlet gazdagítása jegyében az ún. ortológusok is nyelvújítók voltak s a legbuzgóbb nyelvújítók éppen a puristák, akik – különösen a szaknyelvekben – az idegen szavak teljes kiirtására s helyettük – sokszor a mintájukra – létrehozott magyar nyelvű megfelelőjükkel való helyettesítésükre törekedtek. Néhány lelkes puristához képest Kazinczy nyelvújítási iránya a szótári szókészlet bővítése értelmében még óvatoskodónak is mondható.

Ami a nyelvújítási harcok szorosabban nyelvi oldalát illeti, az ortológia és a neológia közti frontvonal tehát ott húzódik, hogy egyrészt híve-e valaki az írók szabad nyelvalkotó jogának, másrészt hogy kazinczys értelemben mennyire hajlandó nyelvünket kaptázni fejlettebb nyugati nyelvek mintájára, sokszor idegenes nyelvi fordulatok átültetésével. A nemzeti nyelv szellemét hangsúlyozó álláspont a nagy kortársi nyelvtudományi eredményekre (Révai, Verseggy) támaszkodva a nyelvtörvények elleni vétségnek fogta ezt fel és nem jótalanul s nem is korszerűtlenül, hanem a herderi nyelvszellem-felfogás jegyében, mely majd a nemzeti romantikában fog újra kibontakozni. Ezzel szemben a neológusok álláspontja nyelvtudományi szempontból tudománytalanabb, mert abból indul ki, hogy a magyar nyelv törvényei és szelleme kialakulatlan, nincs még „konstrukciója”, s ezért szabadon újítható, mégpedig a kevésbé kötött szórendű latin és német nyelvvel,

mint „inverziós” típusú nyelvekkel való rokonság alapján az ő mintájukra. Ehhez képest a nyelvtudósok felismerése nyelvünk keleti jellegéről, még ha a nyelvhasználati módszerek kezdetlegessége miatt sokféle keleti nyelvvel folyó kalandos-romantikus rokonításba is torkollott, feltétlenül helyesnek bizonyult.

Ha viszont irodalmi nyelvújításunkban elsősorban nem a nyelvi oldalt szemléljük, hanem – és teljes joggal – az irodalmi és stílusújítási momentumokat s azok elméleti alapvetését emeljük ki, akkor már bonyolultabb a helyzet. Elsősorban Szauder József kutatásainak eredményei óta tisztán látjuk, hogy Kazinczy irodalomújító programja mily mértékig adósa a humanista mediációs rendszer retorikai és műfajelméleti felfogásának. Ezt pedig, még ha a századforduló előtt újra megerősödő európai neoklasszicista hullámok sajátos időszerűséget is adtak neki, akkor, amikor Kazinczy nekifog programja erőszakos keresztülvételének, a legkorszerűbb európai irodalmak felől nézve aligha lehet abszolút korszerűnek nevezni: az angol és a német romantika első nemzedéke már a századforduló előtt felújítja a 18. század korábbi primitivista tendenciáinak a támadását a humanista mediációs rendszerre támaszkodó nyelveszmény jegyében túlstandardizált irodalmi nyelv és dikció életidegensége ellen. Ezzel a „lebontó” jellegű nyelvi programmal homlokegyenest szemben áll Kazinczy nyelvújításának a 19. század első évtizedeiben uralkodó „felzárkózó” tendenciája, amely a humanista nyelveszmény differenciáltság-követelményének megfelelően akarja, egymástól élesen elválasztott minőségekként, megvalósítani a funkcionális nyelvhasználat stíluszintjeit és -árnyalatait, témához és műfajhoz hozzárendelten. A Henrik Becker Sprachbundjának legfejlettebb irodalmaiban jelentkező antiklasszicista tendenciák fenyegetésének árnyékában Kazinczy szinte puritán önkorlátozással s e tendenciák jogosultságával szemben magára kényszerített tudatos süket-séggel vállalja sokak által arisztokratikusnak érzett gesztusok kíséretében egyértelműen „felzárkózó” jellegű, civilizáló programját. S hogy ez a program mily rövid idő alatt korszerűtlenné válik, azt nyelvújítási harcainak legelkötelezettebb harcostársától, Kölcseytől kell megtudnia, mikor az 1817-es lasztóczyi leveleiben pont a nyelvszellem kategóriáját fogja szembefordítani vele.

Mégis, az igazi korszerűséget egy rövid ideig ez az idegenes és felzárkózó jellegű neológia képviselte. A korszerű lebontó és demokratizáló tendenciák ugyanis túlcivilizált és túlstandardizált nyelvi és irodalmi állapotok ellen támadtak a polgári fejlődés magasabb színvonalán, nálunk viszont épp e civilizáló és standardizáló törekvések voltak aktuálisak. Kulturális és nyelvi fejlődésünk ugyanis a magyar történelem

gyakori kataklizmái következtében gyakran volt akadályoztatott, s ilyenkor lépten-nyomon radikális és a hagyományos kulturális és nyelvi kereteket sértő gyorsaságú felzárkózási korszakokra volt szükség a korszerű európaisághoz, hogy azután az újonnan beáramlott szellemi javak megemésztésének, meghonosításának, új identitás keresésének és a magasabb színvonalon való helyreállításának korszakai következzenek be. Így lehet az egyik évtizedben minden tekintetben haladó és korszerű törekvés a következő évtizedre már teljesen elavulttá, s lesz kénytelen a 20-as években már maga Kazinczy is, legalább a nyilatkozatok mimikrijében alkalmazkodni ahhoz a korszakhoz, mely a nyelvet a saját forrásaiból akarja megújítani és idegenességeket.

Kazinczy programja, részben túlzásai, részben az európai anti-klasszicista szellemi tendenciák hazánkban is fokozódó érezhetősége miatt, már a 10-es évek közepére válságba jut: nemcsak az ún. ortológusok, vagyis a szélesebb értelemben vett nyelvújítók kerülnek vele szembe, hanem saját, az írói nyelvújítást buzgón képviselő tábora is lemorzsolódik; először pesti triásza bomlik fel, majd 1817-től elfordul tőle Kölcsey és Berzsenyi, s lényegében megszűnik az eddigi kapcsolata Szemerével is. Nem paradoxon tehát, hogy az *Ortológus és neológus* szinkretista álláspontjára kényszerülő Kazinczy győzelme pyrrhusi győzelem: annyi győzött ügyéből, amennyi elfogadható volt tehetesebb ellenfeleinek is, s közben ő tábor nélküli vezérré vált. Illetve maradt egy tábora: Döbrentei erdélyi köre, mely éppen a legválságosabb évek egyikében, 1816-ban szolgált jóleső elégtétellel Kazinczynak, diadalmenettel felérő erdélyi utazásának megszervezésével. S ott tudta felmérni Kazinczy, hogy milyen nagy befolyásra tett szert ifjú barátja, aki ugyanakkor annyira őszinte hívének mutatkozott, hogy teljesen megnyerte hajlandóságait. Így ír róla 1816. okt. 25-i levelében Szentmiklóssy Alajosnak: „Moralisabb – tisztább és igazabb lelkű, tettetést és mesterkélést utálób, barátjaihoz hívebb embert nem lehet képzelni; dicsőséget keres a maga tisztjeinek teljesítésében s lángol mind azért a mi jó és a mi a Nemzetet fenntebb lépcsőre hágathatja. Feje tiszta, mint a lelke, s Erdély kevélykedik vele . . .” stb. (*KazLev.* XXIII. 251.)

Mindezek után megkínálja születő harmadik fia keresztapaságával, s így családirag is igyekszik magához kapcsolni. Ezekben az években, amikor már régi tanítványai elfordultak tőle, Döbrentei a legjobb irodalmi barátja. Mégis a Döbrentei által szervezett felejthetetlenül szép erdélyi utazás irodalmi utóélete lesz fokozatos elhidegülésük kiváltója: Döbrentei, akinek hatása annyira fokozódik Kazinczyra, hogy még erdélyi akadémiai törekvéseihez is megnyeri jóindulatát, pedig Kazinczy mindig félt a szabályozó jellegű akadémiának az írói szabadságot

korlátozó hatalmától, ez a Döbrentei, helyismeretében és erdélyi tervei érdekében, megalázó procedúrát járát az *Erdélyi leveleit* író Kazinczyval, oly sokszor avatkozik bele a munkába szövegjavítási igényeivel, oly követelőleg, kioktatólag lép fel vele szemben, hogy az egy ideig túri a preceptoroskodást, de amikor Kazinczy Sallustius-fordításának idegenességeivel a nyilvánosság előtt is szembefordul 1824-ben, a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, engedve a korszellemnek, Kazinczy valósággal a sértett szerelem bosszúvágyával telik meg, s attól kezdve leveleiben hemzsegnek a Döbrentei-ellenes kirohanások.

Döbrentei új álláspontjának megtalálható az irodalmi vetülete is az 1828. nov. 21-én Berzsenyihez írott levelében: „Én pedig emlékszem épen ime most, báró Hormayrnak egy észrevételére. 'Hallom – mondá nekem Bécsben – Kazinczy kész akarva szedi a germanismusokat beszédetekbe, igaz?' Ugy van, felelém. 'Nem helyeslem, *szóla hamar*, A magyart, Európa, irodalmi sorában igen kicsi serkenetnek nézi, s ha majd unttában a maga halmai közül kegyetekre tekintendene, de ott is csak megszokott övéinek lehabzását leli, rátok se néz többé. Őrizzétek keleti sajtáságotokat, figyelmünket annak újsága fogja ingerleni.' (Berzsenyi D. összes művei. Kiad. Döbrentei G. Buda, 1842. 276.) Talán itt hangzik fel először irodalmunk történetében ez az érv, melyet századunkban legkiválóbb népi íróink oly gyakran visszhangoznak.

Döbrentei purizmusa nem új jelenség, csak a 20-as évek nacionalista légkörében erősödik fel, de európai kitekintése és korszerű műfajelméleti tájékozottsága nem változik, csak a nálánál még korszerűbb és tehetségesebb fiatalok dinamizmusával ütközik össze a Conversations Lexicon porében. Ezeknek a fiataloknak a Döbrentei elleni támadása téveszti meg az öregedő Kazinczyt, aki ekkor már Döbrenteiben ördögöt és vetélytársat egyaránt látva, mindenütt ellene keresi a szövetségeseket. Kétségtelen, hogy Döbrentei nem volt olyan tiszta jellem, mint amilyennek Kazinczy 1816 végén látta, de olyan gazember sem volt, mint amilyennek utolsó éveiben találta, fűnek-fának írogatva, hogy nélküle az egykori evangélikus papjelölt, akinek a bátyja vas-áros, semmi sem lett volna: ha értékei, melyeket egy évtizeddel korábban eltűzött, nem lettek volna, aligha játszhatott volna akkora szerepet a 20-as évek második felének szellemi életében és a Tudós Társaság megszervezésében. Bajza-féle „megsemmisítése” sem akadályozta meg azt, hogy az akadémia első főtitkára legyen egy fél évtizedig, s ne haszontalan munkát végezzen ott is. Kazinczynak pedig Toldy Pyrker-bírálata után élete végén rá kellett döbennie, hogy Döbrenteinél veszélyesebb ellenfelei is vannak az ő korszerűtlenné vált irodalomfelfogásának; épp azok a fiatalok, akikben Döbrentei ellen szövetségesre

talált, akiknek a jottizmusa és neológiája ügyének győzelmét ígerte (s végül meg is hozta) és akik sok vonatkozásban még Döbrenteinél is nacionalistábbnak bizonyultak, vagdalkozásuk vadságával elriasztva és kétségbeesett kirohanásra kényszerítve a *Pannonhalmi utazás* hattyúdalát író széphalmi mestert.

Összegezésül: aligha jogos Döbrenteit az utolsó évek Kazinczyja szemszögéből megítélni, s nem figyelembe venni, hogy abban az évtizedben, amikor Kazinczy irodalmi életünk vezéregyénisége volt, sokban egyenrangú s néhány tekintetben fölötte álló szilárd szövetségest talált és látott benne.

CSETRI LAJOS

KAZINCZY ÉS KÖLCSEY

„Éldelek annak hitelében, hogy kedves Öcsémuram egykor munkás tagja lesz nemzetünknek, és hogy az isméretek masszája egy új, dolgos társ által fog gyarapíttatni.” – írja Széphalomról Kazinczy Ferenc 1808. június 13-án, az akkor mindössze tizennyolc esztendő Kölcsey tudós levelére válaszolva, döntő impulzust adva ezzel egy magát sokra hivatottnak, mégis mindenre alkalmatlannak érző fiatalembernek. A modern pszichológia traumatikus átalakulásnak nevezi azt az érzelmi folyamatot, amely az ifjú Kölcsey személyiségében eme egyetlen mondat hatására lejátszódhatott, s bizonyára ilyen traumatikus változás történt a lelkében kilenc esztendővel később is, amikor utolsó alkalommal kereste fel soraival az időközben atyai barátjává lett széphalmi mestert. „Én a múlt telet Pesten töltém – írja –, litterátoraink közül többeknél megjelentem, a Tudományos Gyűjteményt redigáló gyűléseken ott voltam, s alkalmam volt látni s megítélni, miben feküdjének a litteratúrai dolgok. (. . .) Új ideák, új filológiai vizsgálatok s új következtetések.” (. . .) A nyelvi „változásokat, melyek magokban jöttek, s előmentek volna, nagyon kiismertetni, siettetni, s végre oltalmazni s nekik nevet adni, ez ami a dolgot elrontotta. (. . .) Írni a neologizmus ellen, ez az egy vala, amit Szemerével a harapódzó gonosz ellen gondolánk, de legjobbnak hisszük mégis azt, hogy az a név töröltessék el, soha egy szó a nyelvnek ezen oldaláról ne tétessék.” (*Kölcsey F. Ö. M.* Bp. 1960. III. 256–258. l.) Így gyakorol bírálatot s egyben önbírálatot Kölcsey a Kazinczy oldalán folytatott nyelvújítási küzdelmek felett, de a levél utolsó részéből az is nyilvánvalóvá válik, hogy nem pusztán az ügyhöz, hanem a személyhez való viszonyán is radikálisan

változtatni akar. „Én magam, ha az Uram Bátyám munkáit recenzálni szerencsés lehetnék, sokat fognék azokban kimutatni, melyekről az Ó Testamentom legjobb prófétáihoz hasonló bizonyossággal merném jövendőlni, hogy azok a maradéokra nem mennek által.” (Uo. 258.)

Vajon miért ez a kíméletlenség?! Kazinczy semmiképpen nem szolgáltatót rá okot. Az a felismerés, hogy a nyelv minden művi beavatkozás nélkül is folytonosan változik, új szavakkal, kifejezésekkel s grammatikai sajátosságokkal bővül, éppen tőle származik; nem kellett őt erre másnak kioktatni. És miért kell írói önérzetében gázolni, több évtizedes műfordítói fáradozásának hiábavalóságára figyelmeztetni éppen most, s éppen Kölcseynek, akinek többszöri unszolására végre eredeti munkák írásához fogott. Elkészült az *Erdélyi levelek* első változatával (Kölcsey ezt is lelkesen üdvözölte), s hozzákezdett „lejegyezni” élete történetét: a *Pályám emlékezetét*. A Kazinczyról szóló irodalom nem is nagyon keres választ erre a rejtélyre; annál jobban foglalkoztatja a kérdés Kölcsey monográfusait. Kétségtelen, hogy a hirtelen elhidegülés pszichológiai magyarázatát nem Kazinczyban, hanem Kölcsey alkatának és fejlődésének törvényszerűségeiben kell keresnünk. Paradox dolog, hogy az a személyiségfejlődési folyamat, amely most, 1817-ben, a Kazinczyhoz írott három lasztóci levél (s milyen szokatlanul gyors egymásutánban születnek ezek a levelek: június 11., 12., 14.!) kegyetlen őszinteségében kulminál, éppen a mesterrel való személyes kapcsolat születésekor kezdődik. A debreceni katedra visszautasítása az első lépés azon az úton, melynek nagy állomásai majd a Csokonai-recenzió, a Berzsenyi-kritika, az *Iskola és világ* című kis esszé s a *Vallásról* írott töredékek első változata lesznek, mert tárgyi tartalmuktól és praktikus értelmüktől függetlenül mindegyik mögött a kivételes egyéniség önmagára találásának, önmeghatározásának a szándéka munkál – hisz csak a legközelebb állókhoz való távolságát mérheti fel egészen pontosan az ember. S hogy mennyire megrendíthette Kölcseyt az önmeghatározásnak ez az utolsó kísérlete, arról három évig tartó némasága tanúskodik. Egyetlen levelet ad még ki a kezéből két héttel a Kazinczyval történt „leszámolás” után, s aztán 1820 áprilisáig nem keres fel senkit. S elhallgat a lírikus, el a tanulmányíró is. Két verstöredék lesz mindössze e három esztendő termése.

Mennyiben tartozik mindez Kazinczyra? Annyiban, hogy erre a kíméletlen, s a Kölcsey-pálya későbbi alakulása szempontjából mégis oly szükségszerű s oly termékeny leszámolásra – ha okot nem is, de – lehetőséget ő adott fellebbezhetetlen cáfolatául azoknak a jellemzéseknek, mely a szó pejoratív értelmében is a diktátor vonásait hangsúlyozták alkatában. Nincs semmi okunk sem pózolásra, s éppen nincs

diktatori rafinériára gyanakodni gyakran ismétlődő baráti gesztusa láttán, mellyel levelező partnereit inti, biztatja, engeszteli: ellenkezhetnek egymással gondolkodásmódban, ízlésben, hitben, s meggyőződésben is, azért még lehetnek barátok, tisztelhetik és szerethetik egymásban az embert. Kölcseyhez írott utolsó levelében is ott ez a nagylelkű gesztus: „Uramöcsém protestál, hogy tiszteletlenség nélkül szól. Én nem protestálok, mert mi *nagyon* szeretjük *egymást* és *ügyünket*. Ne profanáljuk a mi *szép* barátságunkat tartalékokkal. Mondjuk ki egymásnak minden érzésünket szabadon.” (Széphalom, 1817. jún. 14.)

Az irodalmi élet intézményesülése előtti korszak utolsó pillanatában hangzik el a felszólítás, de válasz már nem érkezik reá. Több, mint másfél század távolából egy olyan író panaszos jajdulását halljuk ki belőle, aki még nem szokott, s már nem tud hozzászokni a nyíltság és közvetlenség hiányához, az irodalmi életen belüli emberi viszonyok elidegenüléséhez.

De akárhogy érintette is az öregedő Kazinczyt ez a szakítás, két életpálya alakulására, s egy kor szellemi életének egészére mélyebben ható kapcsolat, mint kettőjüké, aligha volt irodalmunk történetében. Szenvedélyesebb barátság szövődhetett író és író között, mint amilyenné a mester és a tanítvány viszonya válhatott; az irodalmi élet pártharcaiban az övékénél elszántabb és fegyelmezettebb együttműködésre nem nehéz példákat találni későbbi korokban, s az is bizonyos, hogy két életmű esztétikai karakterének rokonsága nem az ő munkáikon tanulmányozható legeredményesebben. Kazinczy és Kölcsey találkozásá, közös harcaik és elválásuk mégis reprezentatív művelődéstörténeti esemény, melynek jelentőségét csak a kapcsolatuk utolsó szakaszával egybeeső korforduló jellegének ismeretében mérhetjük fel igazán. E korszakváltás irányát Szauder József jellemezte legtömörebben. „A nyelvi szempontú irodalmiság kora – éppen az írott nyelvi egységesülés bekövetkeztével – elmúlóban van, következik az irodalom tartalmi eredetiségére törekvő s ugyanakkor függetlenségi, demokratikus, evolucioner és népies vonások együttesében kibontakozó nemzeti romantika.” (*A magyar romantika kezdeteiről. A romantika útján.* Bp. 1961. 16.) Szauder megállapítása nem szorul kiigazításra. De nyitva hagyja a kérdést: mi az, amit a születő nemzeti romantika magával visz az „elmúló, nyelvi szempontú irodalmiság” korából, s mi az, amit megtagad abban, hogy helyébe új értékeket, új célokat és programot állítson. Alig szűkítjük le tartalmilag a kérdést, ha így tesszük fel: mit őriz meg a tízes évek végén elhallgató Kölcsey Kazinczy eszmei hagyatékából? – Ha pusztán a két író csaknem egy évtizedig tartó dialógusának írásos dokumentumaiban keressük a választ, s

különösen, ha Kölcseynek a szakításukat közvetlenül megelőző lasztóci leveleit idéznénk perdöntő bizonyítékul, igen szegényes eredményre jutnánk. De ha számításba vesszük azokat a szellemi impulzusokat is, amelyeket az ifjú Kölcsey – részint személyes találkozásai alkalmával, részint mások közvetítésével kapott Kazinczytól, s összetetjük azokat a *Himnusz* és a *Zrnyi-dalok* költőjének, a *Töredékek*, a *Nemzeti hagyományok* és a *Parainesis* írójának szellemi magatartásával, sokkal közelebbi rokonságot fedezhetünk fel életműveik között, mint amelyet a nyelvújítási harcok során létrejött fegyverbarátságuk sejtetni engedett.

E továbbélő Kazinczy-hatásokkal behatóan foglalkozik Szauder József a *Romantika útján* és *A magyar romantika kezdetei* című tanulmányaiban. Én ezúttal csupán két – Szauder által csak részben érintett – mozzanattal kívánok foglalkozni. A két életmű mélyebb rokonságát mindenekelőtt a két író értékszemléletének hasonlósága bizonyítja. Annak a romantikus értékhierarchiának, melynek csúcán majd a nemzeti eszmét fogjuk látni, s amelynek részint lírai, részint teoretikus-történetfilozófiai érveit Kölcsey fogja szolgáltatni, érzelmi és etikai alapjait Kazinczy vallomásaiban lehetjük fel. „Még a sírban is kinnal forgolódnék – írja a széphalmi mester Berzeviczy Gergelynek 1809 februárjában – ha sírom fölött fiam vagy unokám nyelvben és érületben *németül* és már nem *magyarul* tapodna.” Másutt pedig: „Én a hazám földjén kívül élni nem tudnék, s Ádám és Éva sem kesergettek inkább a paradicsomért, mint én fognék a hazám s nemzetem után, ha kitiltatnám innen.” (Zabolai Kis Sámuelnek, Széphalom, 1810. márc. 28.) Antik példákön nevelkedett patriotizmus? Lehetséges, hogy ennek a pusztán érzelmi kötődésnek ilyen ihletői is voltak. De a Berzeviczynek írott levelek tanúsága szerint Kazinczy haza- és nemzet-fogalma messze túlnőtt a polgáraitól csupán hűséget és áldozatot követelő pátria jelentéstartalmán. „Egy nemzet eltörlése politikai gyilkosság” – veti szemére ifjúkori barátjának, akinek – úgy látja – „mindegy, akár magyar legyen, akár német, vagy inkább österreicher, csak pénze legyen.” [Széphalom, 1809. febr. 5.] „Gondolkozhatik-e így egy emelt lélek?” – kérdi botránkozva, s kifejti a saját idealista-romantikus álláspontját: „nekem is kell az arany, mert tudom, hogy annak mily haszna van az eszes ember kezében, és hogy anélkül még a kultúra sem haladhat. De én az aranyat nem tartom sem *egynek*, sem *elsőnek* azok közt, amit keresnünk kell. Mind ezt, mind azt kell keresni, de úgy, hogy ahol az aranykeresés a nacionalizmusnak kárt teszen, ehhez kell állani, és azt keresni megszünni; eljő a boldogabb idő, s kereshetjük ismét azt.” [Széphalom, 1810. júli. 23.]

Sokat mondó ez az utolsó fél mondat! Mert – mai fogalmainkra fordítva Kazinczy szavait – a gazdasági és nemzeti érdek történelmileg változó viszonyát ragadja meg, a virtuális és empirikus értékek egymásra utaltságának, kölcsönös függőségének dialektikáját is felvillantva ezzel. Hogy e „nacionalizmus” már nem a rendi-nemesi hatalmi tudatból táplálkozik, s még nem a nemzeti fenyegetettségre reagáló politikai indulatok ideológiája, hanem közvetlen előzménye a Parainesis korszerű, emberiségbe ágyazott hazafogalmának, arról is Kazinczy szavai győznek meg. „Az én patriotizmusom nem ellenkezik a kozmopolitizmussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását óhajtom, midőn azt, amennyire tőlem kitelik elősegéleni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy más nyelveknek károkra virágozzék az én nyelvem. (. . .) az igazság minden nemzettel, minden felekezettel közös.” (Musiczky Luciának, Széphalom, 1812. febr. 5.) Berzeviczyvel folytatott vitája arra is fényt derít, hogy milyen emberkép és történet szemlélet áll e „felvilágosult nacionalizmus” mögött. „Gyakran tettem föl magamban is a kérdést, milyen következményekkel járhat egy átalakulás a szellemi kultúra számára – ami az emberiség legmagasabb értéke. E tekintetben Önnel teljesen egy véleményen vagyok; csak azt hiszem, hogy nem elég csupán egyet (ez az „egy” a közgazdaságra utal) emelni ki abból a sokból, ami javításra vár. (. . .) Egy lesüllyedt nép egyes egyedül áltál emelhető fel, hogy ha őt önnön tiszteletére tanítják. Én úgy gondolkozom, mint Rousseau, és mindazok, akik népüket tiszteletesekké tették. Kívánjon ön neki *tudományos műveltséget*; a többi magától adódik majd. S jaj annak, aki idő előtt kap bele az előrelátható, fokozatosan működő természet útjaiba! Nem épít, hanem rombol.” [Széphalom, 1809. febr. 5.] Íme, a nemzeti romantika „evolucioner” vonása is Kazinczy-örökség! „Vigyázz, nehogy valaha szentségtelen kezekkel a történetek forgó kerekéhez nyulj!” – ismétli Kölcsey csaknem három évtizeddel később a mester szavait, de végigvonul ez a gondolat a *Töredékek* különböző időpontokban készült változatain is. „Az emberi nép időről időre revolúciókon megyen keresztül, s minden revolúció után bizonyos többé vagy kevésbé megváltozott formák közt marad. Hagyni kell őtet azon formák között nyugodtan. Jaj annak, aki eléggé erős a maga egykorúit saját magasságához felvonni! Felvonhatta ugyan őket, de a szédüléstől meg nem óvhatta: s azon dicsőséggel szálland sírjába, hogy a századnak nyugalma magával temette el.” [Töredékek a vallásról.]

Láttuk: Kazinczy felfogásában a „nép önnön tiszteletének” – tehát önmegbecsülésének, önértéktudatának – a műveltség, a szellemi kultúra a feltétele, s ez egyben az „emberiség legmagasabb értéke” is. Minden

változásnak, amely a társadalom szerkezetét, az emberi viszonyok történetileg kialakult formáit érinti, csak ebből szabad kiindulnia, s ez minden változás célja, végső értelme is. A *Parainesis* írója majd az ismeretekre való törekvést, a tudomány és a munkás élet egybekötését szabja meg a tettekre való alkalmasság feltételül, de az ismeret, a tudás, önála sem a praxis szolgálójának a szerepét játssza, hanem egyszerre jelent eszköz- és célértéket, mert miként mondja – „Emberi tudomány legfőbb célja maga az ember. Ez a pont, mely körül mindenvizsgálataink, törekedéseink kisebb-nagyobb körben forognak.”

Másról, többről van itt már szó – Kazinczynál és Kölcseynél is –, mint nemzet és haladás konfliktusában a nemzet preferálásáról. Nem nacionalizmusuk a forrása kultúra-konceptiójuknak, hanem kultúra-fogalmuk sajátosságából fakad jellegzetes nemzet-felfogásuk is. Az egymással rokon két kultúra-konceptió pedig olyan történelmi mélyrétegekből ered, s hatásában annyira túllép korukon, hogy reménytelen vállalkozásnak látszik akár a felvilágosodás eszmeáramlataival, akár osztályuk, a középnemesség politikai törekvéseivel közvetlen összefüggésbe hozni. Ugyanazok a feszültségek, amelyek most gazdaság és kultúra, anyagi és szellemi értékek harcában jutnak felszínre, korábban nemegyszer tűntek fel „vallásos köntösben”, s nem sokkal később – Eötvös *Dózsa*-regényének utolsó lapjaira gondolok – politika és kultúra antagonisztikusnak tűnő ellentétévé fajulnak.

A napóleoni háborúk befejeztével baljós jelek tűnnek fel a politikai láthatáron. Alakul a Szent Szövetség. Kazinczy aggódva kérdezi: „mely képet vesz most magára Európa?” (Cserey Miklósnak. Széphalom, 1815. aug. 7.) „Most, amidőn a kard jármot vagdal szélyyel s jármot hoz (. . .), hol állunk meg? A két szélpont között-é, vagy ahol a századok előtt valánk?” (Hering Ignácnak. Széphalom, 1815. aug. 6.) – „Én régolta úgy nézem már a világ történeteit, mintha egy nem értett nyelven játszanának előttem egy theáteri darabot; csaknem minden megfoghatatlan előttem, s nem tudom, tragédia-e vagy vígjáték? Ki nem örülne annak, ha egy nemzet a más nemzetek járma alól ki – szabadul s mindenik megkapja a maga autonómiáját? De megkapja-e most? Szabad lesz-e most? mert aki csak jármot cserél, az még nem szabad!” (Majthényi Lászlónak. Széphalom, 1815. márc. 15.) – Ezek azok a kételyek, melyek az öregedő Kazinczyt végleg elfordítják a politikától. S minél kilátástalanabbnak ítéli a politikai helyzetet, annál szenvedélyesebben veti magát az irodalmi tevékenységbe. „Ahelyett, hogy azon törődjem, amit reám nem bíztak és amihez bizonyosan nem értek, ami erőm van, azt nyelvünk és literatúránk gyarapodására fordítom.” [Uo.]

Kölcsey – ezzel szemben – most kezdi szűknek érezni azt a mozgásteret, amit az irodalom kínál. „Érzékenység és spekuláció, s a történetek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket: csinálni, csinálni, csinálni kellene! A cselekedetek, a publicumban forgás formálnak hasznos embert” – veti papírra sokat idézett gondolatát az *Iskola és világ* című írásában. S hogy ez a még konkrét cél nélküli tettvágy – ha csak időlegesen is – rebellis politikai indulatokkal telítődik, azt az utolsó lasztóci levél előtt két héttel írott *Rákóczi, hajh!* című verse fogja bizonyítani.

Kazinczyból ezután sem lesz *csak* író, Kölcsey soha nem válik igazán politikussá; de a szépliteratúra művelőinek évtizedek óta érlelődő két típusa – az egyik, amelyik az irodalomban leli fel az egész világot, s a másik, amelyik az egésznek rendeli alá az irodalmat – most először fordul el egymástól teljes határozottsággal, hogy ki-ki a maga útján haladjon, pontosan csak kivételes pillanatokban látható céljai felé.

KULIN FERENC

KAZINCZY ÉS TOLDY FERENC

Kazinczy és Toldy Ferenc kapcsolata 1822 májusában kezdődött. 17-ik életévét még be sem töltötte – akkor még – Schedel Ferenc, amikor első könyvével, a latinból fordított *Isokrates Erkölcsi Intézeivel* néhány soros levél kíséretében jelentkezett a széphalmi mesternél. „Mióta Tek. Úr érdemeit ismerni tanultam – írja –, égtem a kívánattól magamat levél által bemutatgatni.” Állásfoglalást, támogatást vár; mi másért mellékelte volna mindjárt „azon gúnyos verzetet” is, melyet Czinke Ferenc ellene írt, s az egyetemen a filozófia III. osztályában hallgatóinak diktált.

A pályakezdőket mindenkor szívesen segítő Kazinczy válasza ezúttal sem késett. A május 1-én írott levélre május 15-i keltezéssel érkeznek sorai: „Sok okoknál fogva érzem én magamat feléd vonszatni – írja –, s egyike ezeknek az, hogy Te ismered és kedveled a Régieket. . . S fordításod gondos, szerencsés, nyelved tanult s néked is nagy a Czinke és Verseggy ellenkezője, a mi Révaink.” Már ebben a levélben megkezdte a nevelést, mérsékletre inti a munkája jegyzeteiben a révaiánusok ellenfeleit hevesen bíráló ifjú embert. Kazinczy az *Ortológus és neológus* . . .-ban lezárta a harcot, ragaszkodik megbékélési programjához,

elutasító álláspontját, ellenszenvét a másik tábor tagjai, így Batsányi iránt is belső ügyének kívánná tekinteni és Schedelhez is ilyen értelmű kéréssel fordul: „. . . becsüld igaz becsed szerint magadat, s ne köss belé és az ő formákba. Nem érdemlik, s a per alkalmasan el van döntve.”

Toldy jún. 2-án „örömtől magán kívül lévő szívének” meleg halálját küldi Széphalomra, és persze újabb munkáit „megrostálásokért” esedezvén.

Így indul tehát kapcsolatuk, 46 esztendő korszakának terhével. A kölcsönös megbecsülés és tisztelet közelítő energiák hordozója, de a nézetek, elvek, irodalomlátás erősödő divergenciája távolító hatású. A szeretetet és ragaszkodást azonban az ellentétek jelentkezése, majd éleződése sem szünteti meg. Az első idők harmóniájának emléke, egymás érdemeinek, irodalmi fontosságának elismerése az 1826-tól kezdve gyakran feltörő, nézeteltéréseken alapuló indulatokat vissza-visszafogja. Törésre majd csak Kazinczy halála előtt nem sokkal, 1831 elején kerül sor. Kapcsolatuk lényegét az ügyszeretetre épülő szubjektív szimpátia és az objektív fejlődési törvényszerűségek alapján kibontakozó ellentétek egysége fejezi ki.

Irodalomtörténetünk e két kiemelkedő alakjának egymáshoz való viszonya két szuverén egyéniség emberi arcát is közelebbről ismerteti meg, ugyanakkor egy fontos korszakváltás idején bevilágít a múltba és a jövőbe.

A nyelvújítás eredményeit a romantika javára gyümölcsöztető új irodalom éppen akkoriban építi állásait Kisfaludy Aurórájában, amikor Schedel Ferenc is felnő, és Kazinczynál jelentkezik. Kazinczy az Auróristák mindegyikével váltott leveleket, az első időben tanítványainak, műve folytatóinak tekinthette is őket, de vezető írói közül egyik sem került olyannyira közel hozzá, mint éppen Toldy. Kazinczy Gábor szerkesztésében 1860-ban gyűjteményes kiadásban jelent meg „Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal és ennek körével”, azaz Toldyval, Vörösmartyval, Bajzával, Bártfayval. A Stettner-Zádor Györggyel folytatott levelezés külön kötetben, később jelent meg. Kisfaludy Károllyal nem sok levelet váltottak, de a többiekéhez képest is sokkalta gazdagabb, bensőségesebb s számszerűleg is magasan felettük áll a Kazinczy–Toldy levelezés. Az idős mestertől 70 levelet, Schedeltől 48-at olvashatunk itt.

Kazinczy olyan sokoldalú, sokféle érdeklődésű, széles körben tájékozott és hihetetlen nagy energiákkal megáldott vállalkozó szellemű fiatalembert segített indulásában, akiről hamar kiderült: nem elsősorban költői tehetség. Míg egyfelől kevesebb, más értelemben több annál. Nem kizárt, hogy éppen ezért tudott az Auróráskok közül Toldyval a

legtovább viszonylagos harmóniában megmaradni, mert az eredeti művek megítélésében jelentkező ízléskülönbségek nem válhattak személyes sérelmek alapjává. A zsengek költője pedig még nem lehetett túl érzékeny.

Miben kért és kapott a nagyratörő pályakezdő ifjú segítséget az irodalmi élet Nestorától? A kapcsolatfelvételt követő időből egyetlen levél maradt fenn, amelyben Kazinczy a „megrostálásra” küldött versekről nyilatkozik: „Te tűz vagy s ez nagyon jó dolog. Mit ér az ember tűz nélkül? mit az ifjú?” (1822. jún. 20.) De nem titkolja, hogy éretlennek tartja a gyűjteményt a kiadásra, és a zsebkönyvekhez utalja a kezdő versíró. Kifogásai nyelvi-prozódiai vonatkozásúak. – A következő köteg verséről mint vélekedett a széphalmi ítélő – nem tudjuk. Az első évekből kevés eredeti forrásanyagunk van, 1823 teljesen ki is marad, de 1824-ből igen fontos dokumentumok jelzik a kapcsolat alakulását. Februárban Toldy elküldi Schiller *Haramiák*jának 1823-ban megjelentetett s oly nagy közfelháborodást kiváltó fordítását. A szélsőséges érzelmek, indulatok kifejezésére szolgáló nyelvújítási szavak korlátot nem ismerő számban fordultak elő a közvéleményt programszerűen semmibe vevő 18 éves ifjú lázadónak a munkájában, és a botrány ennek megfelelően óriási volt. Kazinczy baráti intelme a tiltakozók oldalán mutatja őt is, de hangja szelíd, segítőkész: „Vonj fényt magadra s dicsőítsd meg nyelvünket. De engedj egyet kérdenem: Kell-e ez a sok?”

Amikor 1826-ban az orvosi diploma megszerzése közeledik, Schedel nevet változtat: „... ha kevés üres óráimban tehetek még valamit a mezőn, a haza *Toldy* név alatt fogja azt venni. Ezt azért is teszem, hogy összemarcanlott nevem ezentúli dolgozásaim olvasásától a publikumot el ne rettentse.” – írja Kazinczynak május 20-án. Két esztendő múlt el azóta, hogy semmit nem nyomtattatott ki, s érettebb fejlel gondol arra az időre, mikor még lírai elhivatottságában hitt. „Nem haladás-e már az is, ha átlátjuk, mire *nem* vagyunk hivatva?” Majd visszatér Kazinczy egykori intelmére: „Egy régi leveledben kérde: Minek az a *sok*? Akkor is éreztem én a kérdés súlyát, de még nem bírtam magamat hibáim alól felszabadítani. Igérem, hogy ha még írok, nem lesz botránkozató, amit írok.” Ebben a levélben ismerteti a *Handbuch der Ungarischen Poesie* megírására vonatkozó tervét is, és Kazinczy segítségét kéri. Fontos felismeréseket és elhatározásokat bejelentő írására postafordultával jön a válasz. Kazinczy örül a névváltoztatásnak, régen óhajtottta ezt a magyarosítást, s üdvözli irodalmi terveit. Hanem ekkor a helyeslő, elismerő sorok nem okoznak örömet a címzettnek. Emberi hibát, őszintétlenséget sérelmez. Bajának számol be erről keserűséggel: „Kazinczyval közlöttem kézikönyvem plánomat; ő, amint, igen rosszul,

szokott, ezt írta egyebek közt: „Édes Barátom, írd, amit akarsz, tégy, ami tetszik, az mindég jó lesz, mert te nem vagy az, aki amit teszesz vagy írsz, sokszori figyelmes vizsgálat nélkül csinálja. . . . De Szemerének K(azinczy) azt írta, hogy vigyázzon fel rám, hogy valami helytelent el ne kövessék. . . . E mind jó, de én az utóbbit egészen össze nem tudom egyesíteni avval, amit nekem írt. Az utóbbit kell vala nekem írnia. Lchetetlen, hogy ezt az öreg úr előtt elhallgassam.” (*Bajza–Toldy Lev.*, 1826. jún. 11. 314.)

Ez idő tájt történik az is, hogy Kazinczy nyíltan fellép a romantika, az Auróra iránya ellen a Felső Magyar Országi Minervában. Barátságuk egén – és ez törvényszerű – kezdenek gyűlni a felhők.

Az új irodalomnak teljes szívvel, mély meggyőződéssel elkötelezett fiatal férfi, maga is vezéregyéniség immár, lelki vívódásoktól kísérve vitázik az egykori irodalmi vezérrel. Heves kifakadásai a Kazinczyhoz való ragaszkodással együtt fejezik ki valóságos érzelmeit. Elvei mellett kitart, ügy és személy szétválasztására törekszik – ez az, amit Kazinczy önmagáról is lépten-nyomon hangoztat –, de amikor az új iskolát éri támadás, Toldyt elragadja az indulat, és az ifjonti hév a kifejezéseit is szélsőségesekké motiválja. Igaz, akkor még nem a nyilvánosság előtt, nem is szemtől-szembe, hanem harcostársának, Bajzának nyilatkozik ekképp: „Az Auróra recenziója a Minervába nálam van. Gyalázatos. Kazinczy már egészen elvesztette szeretetemet. Ő meg fogja még érzeni ostoromat.” (*Bajza–Toldy Lev.*, 1826. aug. 10. 337.) Bajza nyugtatgatja: „. . . légy az erőtlen öreg iránt, aki már csak botorkálva lépdelhet, reméléssel.” (1826. aug. 23.) A figyelmet a cikkekre maga Kazinczy hívja fel, magyarázza is, véleményt is kér, s nem is csak Toldytól, hanem a körtől: „Hát az Auróra recenziójára mit mondotok?” (1826. aug. 12.) Toldy jó két hónap múltán válaszol erre, a maga nevében, nem indulatosan, de teljes határozottsággal. Nyíltan megmondja: Kazinczy elfogult és kritikátlan a régi ízlést képviselő Hébe megítélésében, az új irodalmat pedig lényegében agyonhallgatja.

A konfliktus elsimítására mindketten törekednek. Toldy arra kéri Kazinczyt, ne értse félre az ő nyíltságát, mert ez lelke nyugalmatól fosztaná meg. Amikor Kazinczy betegségről értesül, a legnagyobb melegséggel szól: „Buzgón kérem a végzetet, hogy még sokára nyújtsa drága életedet.” (1827. jan. 5.) És ez ugyanúgy igaz érzése, mint dühe volt.

Egy időre azután ismét a *Handbuch* szerkesztésének kérdései kerülnek előtérbe, főként magának Kazinczynak az életrajza, pályája. Azt kéri Toldytól, hogy ami majd bekerül a könyvbe, ne szerezzen neki új ellenségeket, s a régieket ne dühítse fel. „Ellenségeket csinálni Neked?

... Mérséklet és nyugalom fog elterjedni munkánkon” – siet amaz a megnyugtató válasszal. De a kettősség kapcsolatukban egyre szélesebb amplitúdóval jelentkezik.

Toldy az Élet és Literatúra 1826-os évfolyamáról írt recenziójában áttekinti az utolsó évtizedek irodalmi fejlődését. A folyamat értékelése során Kazinczyt sokszor, jelentőségének megfelelően emeli ki, de bírálja is. Egy folyóirat létrehozását javasolja, mely „céljává tenné a *Szépnek iskolája lenni*. S hogy erre napról-napra mind inkább szorulunk – írja –, mutatják azon paradoxonok, amikre most már oly értők tévednek, mint Kazinczy, s oly költők, mint Berzsenyi.” (Tud. Gyűjt. 1826. X.) A lap VIII. számának ismertetése során pedig szól arról az ünnepi érzésről, melyet Kazinczy több, mint félszázados működése ébreszt benne, s mintegy felkiáltás hangzik ki a sorok közül a „megbecsülhetetlen férfihoz” szóló felhívás: „Ne állj meg s légy a régi!” A „paradoxon” és a „légy a régi” szíven ütötték az öreg mestert, magyarázatot kér. Toldy elzárkózik a kifejtés elől: „Nem cseszkedem specifikumokba, mert e tárgyban nem tudok szenvedelem nélkül szólni, ami hozzám Veled szemben nem illik; bár másszor ne tettem volna, holott most is azt hiszem, igazat szóltam. Ha neked fáj, hogy publikum előtt mondtam ki ama szavakat, magamnak nem kevésbé fáj, hogy tettem. (1827. ápr. 9.) Hasonló szellemben nyilatkozik Bajzának, sőt! „Magamat ezennel Kazinczy legbuzgóbb védőjének deklarálom mindhalálig . . . azzal a vigyázattal, hogy a mívészség istennéjét meg ne sértsem. (1827. máj. 2.)

Visszaút tehát még innen is van. Kazinczy is békül, hiszi – írja –, hogy Toldy is sajnálja, ami történt, s ha ő igazán neheztelne, nem írt volna többet.

A személyes megismerkedésre Pesten, 1828 februárjában kerül sor. Toldy erre készülve romantikus lelkesedéssel kéri, szólítsa majd a találkozás szerencsés órájában úgy, mint atya fiát szokta. (1827. dec. 18.) Kazinczy ezt nem ígéri, hagyjuk ezt az időre – vélekedik. A találkozás után ő kedveskedik: „Szerettelek, minekelőtte láttalak, de látásod nevelte becsedet előttem, nem fogyasztotta. Te nemcsak tanult, munkás társam vagy, hanem oly szeretetre méltó ember azon felül, kit nem lehetne nem szeretni, ha semmit nem írt volna is.” (1828. júl. 16.)

Egy ideig nagyobb megrázkódtatások nélkül, munkáikkal, kiadványokkal kapcsolatos tárgykörben folytatódik a levelezés. 1828 elején, amikor a *Pályám Emlékezete* első része a már Vörösmarty-szerkesztette Tudományos Gyűjteményben megjelent, a következő fejezet pedig közvetlenül megjelenés előtt állott, Toldy – az utókor által alig túlbecsülhető – értékmentő felelősséggel, a politikai és irodalomközéleti helyzetet is figyelembe véve ad tanácsot az emlékező Kazinczy-

nak: „Ha nekem ifjúnak, s tanítványodnak, Neked, tisztelve szeretett mesterem, szabad valamit javaslanom, arra kérek, folytasd azt úgy, mintha nem a veled élőknek írnád, hanem a jövődőségnek. Többet fogsz így mondhatni s kevesebb elfogódottsággal... Mert el lehet-e most mondanod fogságod történeteit, midőn még élsz? De még szabadabban szólhatsz így utolsó huszonöt évedről, anélkül, hogy az élők ellened felzendülnének. (1828. febr. 13.) Ez utóbbi korszak megírására, mint ismeretes, nem került sor, de a *Fogságom Naplója* még ebben az évben elkészült. Toldy érdeme nemcsak az tehát, hogy Kazinczy bizalmából őrizte a kéziratot; a mű létrejöttében is kezdeményező szerepe volt.

Nyugat-európai útjáról részletes beszámolókat küld Toldy Ferenc Széphalomra. Az 1830. márc. 15-én Londonban írt levél arról tanúskodik, hogy távol a hazától is itthoni tennivalók foglalkoztatják. Komolyan kéri Kazinczyt, gyűjtse össze minden eredeti versét, mivel nálunk csak azt tartják poétának, aki kötetben lép fel. Ő akar barátja műveinek kiadója lenni. Kazinczy erre a felhívásra is munkához lát, és újabb téma lesz közöttük a „hogyan”; a szövegek és az elrendezés körül kisebb összeütközések is támadnak. Ismét a korszerű és korszerűtlen kerül szembe.

Ebbe a sokszor megzavart, de alapjaiban meg nem ingott kapcsolatba villámcsapásként hasít bele 1831 elején az ún. Pyrker-pör. Toldy a nemzeti romantika zászlaját magasra emelve úgy fordította azt Kazinczy ellen, hogy – bár az igazság hazafiúi és esztétikai vonatkozásban egyaránt az ő oldalán állt – a „kedves nyájas öreget” (Toldy egykori szavai egy Bajzához írt levelében 1827. júl. 22-én) porig sújtotta. Köztudott, hogy a magyar születésű Pyrker László egri érsek német nyelven és hexameterekben megírt eposzát Kazinczy *A Szent Hajdan Gyöngyei* címen prózában magyarra fordította. A Kritikai Lapok első füzetében Bajza *Vezérszavának* szellemében, a személyekre való tekintet nélküli kérlelhetetlen kritika megvalósításának első példaként Toldy rejtőzködve, „G.” jellel aláírt cikkében Pyrkert is, Kazinczyt is keményen megtámadta.

Nincs itt mód arra, hogy ennek az irodalmi pernek a részleteit felidézzük. Toldy, akinek a tényekben igaza volt, azzal okozta Kazinczynak a legnagyobb fájdalmat, hogy olyan munkájáért marasztalta el nyilvánosan, amelynek készültéről korábban is tudott, de véleményét elhallgatta, sőt, volt amiben maga is segítette – mint Mailáth német nyelvű *Regéi* fordításának kiadásában –, most pedig emiatt is vádolja. – A mindig szelídségre törekvő öreg Kazinczy harci kirohanásra szánja el magát, és az *Út Pannonhalmára* című útleírásában – amely

1831. ápr. 30-án meg is jelent – lerántja az „istenfiakat” az Olymposról. Bajza kritikai irányát, Vörösmarty nemzeti romantikáját támadja. „Engem barátjoknak nézhettek ezek és mégse átalottak olyat tenni, holott azt kikerülhették volna, de mi ezeknek a nekidühülteknek a barátság? Közéjek kelle vágni, s jól tettem, hogy közéjek vágtam” – írja Guzmics Izidornak. (*Guzmics Izidor és Kazinczy Ferenc levelezése*, 1831. máj. 12.) – Toldynak magánlevélben még ekkor is mentséget kínál: „Inkább hiszem, hogy hol-mit a kör tétetett az Úrral, mint maga . . . Én cimborák játéka lenni nem akarok.” S búcsúként hat, mintegy lezárása egy hosszú esztendőkre visszanyúló barátságának az a vallomásszerű nyilatkozata, hogy minden társai közt őt, Toldyt szerette legjobban. Alig több, mint két hónappal ezután – Kazinczy halott.

Kazinczy Ferenc érdemeinek irodalomtörténeti megbecsüléséért, nyelvi-irodalmi fejlődésünkben határkövet jelentő szerepe kijelölésével, műveinek Bajzával közösen előkészített kiadásával, tanulmányokkal, a „Kazinczy megdicsőítésére” általa javasolt akadémiai százados ünnep megszervezésével 1859-ben – Toldy Ferenc igen sokat tett. Mindez külön elemzést is érdemelne. Felelősnek érezte magát a hagyatékért a maga és a nemzet nevében. Azt sem titkolta, nem tudja feledni, s évtizedek múltán is bánat tölti el amiatt, hogy oly kegyetlenül megbántotta egykori mesterét, atyai barátját. Amikor harminc esztendővel Kazinczy halála után 1861-ben Bajza felett kell emlékbeszédet tartania, részletesen szól mindkettejük szerepéről a Kazinczyval vívott kritikai harcokban. Idéz egykori „G.” jelű cikkéből is; az ott kifejtett tétel igaz, s igaz volt különösen „a mi sokképp mostoha állapotaink között” – vallja ekkor is –, de a meglett ember bölcsességével immár ezt fűzi hozzá: „Ha az ész javallható is a felszólalást, a szív hálátlanság nélkül nem hallgathata az észre, hol Kazinczy forgott szóban.” – Kazinczy halála után nem került többé választás elé irodalomtörténetírásunk atyja. Az ész parancsa és a szív hálája egy irányba hatott: megadni Kazinczy életművének a legteljesebb elismerést.

TAMÁS ANNA

KAZINCZY FERENC ÉS BAJZA JÓZSEF (AZ EMILIA GALOTTI KIADÁSTÖRTÉNETÉRŐL)

Amikor 1801-ben Kazinczy Ferenc státusfogyó 2387 napi rabsága után kilépett a munkácsi várbörtön kapuján, magával vitte didbáb papírosokra vasroszdával írott börtönfordításait, közöttük Lessing

Emilia Galotti c. szomorújátékának teljes magyar szövegét is. A fordítási szándék azonban jóval korábbi volt, hiszen már a Külföldi Játzószín 1790-es tervében ott szerepelt a német dráma kiadása. A jozefinista Kazinczy nemcsak a vallási türelem és felvilágosultság bajnokaként csodálta már ifjú fejjel Lessinget, mint arra a *Pályám emlékezete* – a Göttingát járt és Lessinget mégis a vallás ellenségének tekintő kassai német prédikátor elítélésével – utal, hanem az is szinte szükségszerű, hogy a Schröder-féle *Hamlet*-átdolgozás, a Külföldi Játzószín megvalósult egyetlen kötete (Kassa, 1790) szomszédságában mindjárt felbukkanjon az *Emilia Galotti* is. Hiszen a felvilágosodás kori, boldog végkifejletű, az új uralkodói erkölcsöt hozó Hamlet trónraléptével záruló Shakespeare-átdolgozás mellett Lessing drámája indirekt módon, a befolyásolható, gyenge fejedelmű ábrázolásával ugyanezt a problémakört, a hatalom gyakorlásának témakörét tárgyalja. Az 1790-ben munkába vett Lessing-fordítás befejezéséhez azonban – a Martinovics-per és a raboskodás miatt – több, mint egy évtized kellett. Ezalatt Kazinczy véleménye csak erősödött: „A Német Theatr. nem ismér elsőbb darabot, mint *Emília*. Bizony ezt mondhatni a fordításáról is. A Magyar Literaturára nézve nincs ebben az *Emília* fordításánál *elvégzettebb, gondosabb, kigyalultabb* darab.” (József öccsének 1798–99-ben, *KazLev.* II. 427.) Ugyanakkor illúziói sem voltak, sőt fordítása jövőjét, várható hatását kimondottan borúlátóan ítélte meg. Akár két évtizeddel korábban a *Hamlet* esetében, úgy vélte még 1810-ben is, hogy a magyar vándorszínészet számára az *Emilia Galotti* szintén a túlságig nehéz feladat lesz. (*KazLev.* VIII. 78.) (Tartozunk az igazságnak, hogy megemlítsük: az *Emilia Galotti* Kótsi Patkó János színész fordításában 1804 óta szerepelt a műsoron.)

Jelenlegi ismereteink szerint a Kazinczy-fordításnak legalább három autográf példánya létezett, amelyek megkezdték szokott, levélmellékletként befutott pályájukat. Az egyik 1803-ban sikerrel járta meg a nagyváradai cenzort; a másik Pestre került, ahonnan a fordító Virág Benedek és Schedius Lajos véleményére volt kíváncsi. A harmadik 1805-ben Kis János gyönyörködésének tárgya lesz. (*KazLev.* III. 134., 41–2., illetve 378.) Kazinczy először 1805 márciusában említette Cserey Farkasnak, hogy öt kötetben tervezi kiadni fordításait, és a harmadikban jönne az *Emilia Galotti*, a *Minna von Barnhelm* társaságában, báró Vay Miklós hitvesének ajánlva. (Uo. 305.) A tervből, mint tudjuk, egy kötet valósult meg, a *Kazinczynak fordított egyveleg írásai* 1808. évi kiadása, Marmontel *Szívképző regéivel*. 1811-től újra szerepelt drámánk a fordítások kiadásának ismét felbukkanó tervében. Még 1814 márciusában is olvasható a Hazai és Külföldi Tudósítások előleges

jelentésében Lessing neve, a *Kazinczy Ferenc munkái* c. kilenckötetes vállalkozásban, mégis csupán a mesék fordítása került be, és amikor Kazinczynak döntenie kellett, Trattner Mátyásnak írott 1814. július 29-i levelében (*KazLev.* XI. 472.) szomorúan bár, de a régi okfejtéssel döntött: a tizenhárom éve várt *Bácsmegyei levelei* jöjjön inkább a kevesektől igényelt drámafordítás helyett. Ezenközben Kazinczy állandóan csiszolt és javított szövegén. 1815-ben például Kölcseynek számolt be örömmel, hogy tájnyelvi szót hallott az 'indifferens' magyartására, 1817 decemberében pedig Rummy Károly Györgynek említette, hogy az előző két hónap során átdolgozta Lessing-fordításait, így az *Emília Galottit* is. (*KazLev.* XII. 562. és XV. 388.) Az 59 éves író azután, noha a meg-megújuló kiadói tervek sorra-rendre meghíúsultak, kéziratban forgott és így valamelyes irodalmi hatást mégiscsak tett fordításairól szelíd öntudattal írhatta Dessewffy Józsefnek: „Sem talentomom, sem neveltetésem, sem Nyelvünk és Literaturánk kora nem engedék, hogy originális nagy Munkákat tegyek, s úgy hittem, hogy a Nemzet szükségei inkább kívánták, hogy a mások nagy Munkájikat tegyem által Magyar Munkákká . . .” (*KazLev.* XV. 397.)

A magyar irodalom következő nemzedéke, amelynek Bajza József is tagja volt, szintén felvette pantheonjába Lessinget. Bajzával Toldy Ferenc ismertette meg a szerzőt, aki már 1822-ben, lefordítandó drámát keresve, és mit sem tudva Kazinczy fordításáról, gondolt az *Emília Galotti* átültetésére, de figyelmesen újraolvassa a darabot, kedvét veszette (*Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, Bp. 1969. 37.). Ugyancsak Toldy fogalmazta meg az egész generáció Lessing-felfogását még 1823-ban; előbb, mintsem Bajza első Lessing-olvasmányát, a *Hamburgi dramaturgiát* kézbe vette volna: „Lessing a kritikában Genie, a költésben csak talentum – az obiectívában nagy, a subiectívában hátulad áll.” (Uo. 75.) Ami Kazinczynak még – a műgond szép példájaként – „elvégzett, gondos, kigyalult” volt, az a romantika nemzedékének már kiszámított, sőt némileg unalmas. Az ő „pöreikhez”, a polgári értelemben vett irodalom normáinak és gyakorlatának kialakításához már nem az *Emília Galotti*, hanem a *Hamburgi dramaturgia* szerzője kellett példaképnek. Bajza éppúgy kész volt Toldytól kapott hiányos példányát kéziratot másolattal kiegészíteni, mint ahogyan néhány év múlva Egressy Gábor másolja majd le – nyelvygyakorlati és esztétikai leckének – a *Hamburgi dramaturgiát*.

A klasszikus drámafordítások kiadására tervezett Külföldi Játékszín sorozata már a megindulás előtt darab- és fordítóihiányban szenvedett. Az Auróra-kör a *Handbuch* számára megküldött adatokból tudott Kazinczy *Emília Galotti*-fordításáról, és Kisfaludy Károly, Bajza meg

Toldy egyetértett abban, hogy a széphalmi mesteren kívül jó, az eddig meghirdetett minőségi kritériumoknak megfelelő fordítást nem találnak. A sorozat 1830-ban megjelent első kötetébe így Lessing mellé szükségből került be Schröder *A gyűrű* c. ötfelvonásos vígjátéka. Ezt Bajza fordította, pontosabban magyarította, azaz hazai környezetbe, Pestre plántálta át.

A helyzet sajátos: Bajza előtt egy negyven évvel és egy nyelvújítással korábban kezdett, első befejezett változatában harminc esztendő és legutóbb tizenkét éve átdolgozott alapszöveg feküdt. A kéziratot Kazinczy maga kopizálta, javítgatott is rajta, de mivel német eredeti nem volt kezénél, ez csak stilisztikai változtatásokat jelenthetett. Ezért maga kérte az eredetivel való egybevetést, Bajza József dramaturgiai és stilisztikai és Zádor-Stettner György nyelvtani megjegyzéseit (*KazLev.* XXI. 90.) Bajza felfogása szerint az író ortográfiája fontos stíluszajátosság, amelyet meg kell őrizni. Álláspontja érthető az irodalmi nyelv fejlődésének egy olyan, átmeneti szakaszában, amikor a nyelvújítás már lezajlott, de a normatív szabályozás (nyelvtan- és szótárszerkesztés, helyesírási szabályzat kiadása) még nem történt meg. E tekintetben Kazinczy álláspontja tűnik mai véleményünkhöz közelebb állónak: „Hogy minden Írónk más meg más Orthographiával él, az jól csak nem esik, mert gyanút támaszt, hogy a dolog egész világosságra nem jutott. Igyekezünk kellene, hogy valaha már közelítsünk egymás felé. S mint tehetnénk azt jobban, mint ha magunkat azokhoz csatoljuk, a kiket egygy, Literaturánknak kedvező történet Pesten egyyüvé hozott . . .” (*KazLev.* XXI. 237.) Zádor Györgynek persze bőven volt megjegyezni valója: a nyelvújítás előtti stílus és íráskép megváltoztatása érdekében az archaikus és a tájnyelvi alakok egész sorának kiiktatását javasolta, amit Kazinczy nagyrészt el is fogadott. A széphalmi mester feltétlen javára kell írunk, hogy más esetekben viszont, kitűnő nyelvérzékétől vezéreltetve, ő adta meg a máig helyes megoldást, például a tárgyas és tárgyatlan igék ragozási kérdéseiben, a mássalhangzó-kivetés jelöletlenségében stb. Ilyen finom az a különbségtétel is, hogy Kazinczy a drámai dialógusban a gondolatjelet következetesen szándékos szünet jelölésére, a három ponttal vagy három kötőjellel jelölt megszakítást pedig a beszélő nem akart elakadásának jelzésére használta, s ezt az egységesíteni akaró Zádorral szemben is megvédte. Teljes mértékben igaznak bizonyult tehát Bajza 1824-es megállapítása, amikor Toldynak fejtegette, hogy Kazinczy műfordításainak tanulmányozása teszi a fiatal író nyelvét magyarossá, gördülékennyé (*BTLev.* 157.).

Bajza nagy figyelemmel tanulmányozta, az eredetivel kezében a fordítást és megjegyzéseit kiválóan példázzák a romantikus Lessing- és

általában drámafelfogás lényegi vonásait (*KazLev.* XXI. 214–7.). Mindenütt helyreállította például a szövegösszefüggést, ahol Kazinczy tollhibából vagy más okból valamit kihagyott vagy összevont. Rögtön az I. felvonásban a Fejedelem így szól az Orsinától levelet hozó komornyikhoz: „Der Orsina? *Legt ihn hin.*” Ez utóbbi mondat Kazinczynál hiányzott. Bajza rögtönzött elemzése: „... elmaradnia nem igen lehet, mert az utána következő 'Ihr Läufer wartet' egyedül emiatt van mondva. Ha amaz elmarad, ennek is el kell, vagy nem lesz logikai rend a beszédben. Ezen felül az a *legt ihn hin* karaktert is fest s mutatja mingyárt a dráma elején milly egykedvűleg (gleichgültig) van a fejedelem Orsina iránt.” Ugyancsak az I. felvonásban Kazinczy erősen összevonta a Fejedelem minősítő jelzőit Appianiról. Bajza itt és más helyeken is, miközben az eredeti szöveg helyreállítását szorgalmazza, nem mulasztja el megjegyezni: „Lessing nem az az író, ki valamit hiába mondana, kivált Galotti Emiliában nem az, hol minden, még olly csekélység is czirkalommal van kimérve, és czirkalommal mértén motiválva.” A klasszikus szöveg ilyen tisztelete – jegyezzük meg – nem Bajza és a romantikusok új felfogása, hanem tökéletesen egybevág Kazinczynak még 1803-ban leírt véleményével, mely szerint Lessing, Goethe és hasonló nagyságú íróknál a pontos fordítást ajánlotta, vígjátékokban azonban megengedte a szabadabb átültetést és a magyarítást, amellyel, mint láttuk, Bajza is élt a Schröder-vígjáték fordításakor. Így könnyen érthető, hogy Kazinczy ezeket a javítási javaslatokat örömmel fogadta és készséggel végrehajtotta. Új szempont viszont Bajzánál a színpadi mondhatóság követelménye. Egy példát ezekből is! „*Ich bin zufrieden, sagte die Gräfin, wenn ich nicht hässlicher aussehe*” – idézi az I. felvonásban Conti a festő, Orsina szavait. Kazinczy fordításában: „*Ám, mondá a grófné, ha nem vagyok még útálatosabb, mint itt a képen.*” Bajza nemcsak azt kifogásolta, hogy az *ám≠ich bin zufrieden*, hanem: „Olvasásra még hagyján, de theatrumi előadásra épen nem alkalmas az illy beszéd.” Nemcsak Zádornál, de Bajzánál is érvényesül bizonyos normatív tendencia, például a családi és utónév magyaros sorrendjében vagy ugyanazon kifejezés mindig azonos szóval történő fordításának igényével. Kazinczy – a német eredetihez egyébként hűen – meghagyja a *Contessa* Orsina és a *Gróf* Appiani rangbéli kettős megnevezést. Bajza ezt, vita után, kijavította. Ugyanígy a fordító nem látta véteknak, hogy az egyik helyen *esti társaságot* írt, a másik helyen pedig az olaszos *vegghiát* hagyta meg. (Az eset ironiája, hogy Beimel igen rossz és alkalmasint nem magyar anyanyelvű szedői a nyomtatás során a leg-
elemibb egységesítés ellen is vétettek: poesis ~ poézis, próza ~ prósa váltogatja egymást.)

Ezzel elérkeztünk Bajza javításainak utolsó szempontjához, amelyet Kazinczy az első levélbeli célzásokból nemigen érthetett, mígnem szerkesztője 1830. április 6-i levelében nyíltabban fogalmazott. Az irodalompolitikai harcokat vívó, éppen a lexikonpörben küzdő Bajza úgy vélte, hogy támadási felület lehet Döbrenteiék javára a nem egysegésített szóalak éppúgy, mint a szereplők nevének idegenes sorrendje – hiszen mindez a szerkesztő és sajtó alá rendező felületességét, hozzá nem értését bizonyítaná. Ezért az *Emilia Galotti* kiadása ügyében írott két utolsó levelében (*KazLev.* XXI. 266. és 333–6.) Bajza hangneme megváltozott, élesebb lett a mindvégig tekintetes úrnak aposztrofált Kazinczyval szemben. Az utolsó, 1830. július 6-án kelt és a kötet megjelenését másnapra ígérő levél indulata más okból is érthető: Bajza ebben köszönte meg *A szent hajdan gyöngyeit*, Kazinczy Pyrker-fordítását, a következő nagy irodalmi pör kiváltóját.

Az irodalom reszpublikájáért vívott kritikai harc izgalma vibrál az első magyar Lessing-életrajzban is, amelyet Bajza négy oldal terjedelemben Kazinczy fordításához fűzött. Ebben nemcsak megismételte, hogy Lessing nagyobb esztéta és kritikus volt, mint drámaíró, hanem az ő példájával és a *Hamburgi dramaturgia* August Wilhelm Schlegel és Tieck fölé emelt jelentőségével igyekezett cáfolni azt a tévhitet, hogy az elvi alapon álló, módszeres és alapos kritika gúzsba köti a zseni alkotóerejét. A példázat világos, önmagáért beszél: „A német literatura talán egyedül maga az, mellynek kritika tette-le alapjait. (. . .) Íróji utánazásra ragadtattak; a mi örökre meggátolja vala tudományi s művészi emelkedéseket ha egy jobb sors a kritikát közöttök fel nem támasztotta volna. Kritikának kelle előlépnie s a pályatért az utánazás kórságaitól megtisztogatnia, hogy ott eredetiség és sajátság foghassanak helyt. Lessing az, kinek Németország e tekintetben annyit köszönhet, mennyit senki másnak nem.”

Bajzának igaza lett, Kazinczy fordítása klasszikus értékűnek bizonyult. Még akkor is, ha a romantikus színjátszás Lessing életművéből más darabokat és Lessing helyett más szerzőket favorizált inkább. A következő egy-két évtizedből, írói könyvtárakból, diákársaságok és kaszinók bibliotékájából vannak adataink a kötet meglétére, amelynek kiadástörténete – úgy véltük – jellemző nemcsak a két kiemelkedő irodalmi személyiség munkakapcsolatára, de a magyar klasszicizmus és romantika irodalomszemléletére is, és sokat megmutat azokból a szellemi értékekből, tudásból, fogékonyságból, sőt rugalmasságból, amelyeket az agg széphalmi mester élete legvégén is megőrzött.

KERÉNYI FERENC

KAZINCZY ÉS SZÉCHENYI (SZÉCHENYI ÉS KAZINCZY)

Hajnali három órakor érkezett 1831. április 7-én Kazinczy Ferenc a pesti hajóállomásra, hogy gőzhajóval Gönyün át Győrbe menjen. Pannonhalmára igyekezett, barátjához, levelezőtársához Guzmics Izidorhoz. A fedélzeten valami kapitánnyal ismerkedett meg, akivel „kitaláltatta nevét”, s mert a kapitány felismerte őt, a hetvenéves életteli aggastyán vidáman kezdett időt mulató beszélgetésbe. Gondolkodó emberek közt ez idő tájt beszédtéma Széchenyi István sajtó alól nemrég kijött új munkája, a *Hitel*. Egy harmadik utazó, aki csatlakozik Kazinczy társaságához, „magasztalá gróf Széchenyit és a *Hitelt*, míg a kapitány a gróf Dessewffy felén áll a *Taglalat*nak adá az elsőséget. Hallgattam, nem tartalékból, mert a nemeslelkű két férfi különböző gondolkozásom által megsértve magát bizonyosan nem érzéné; hanem azért, mert azok közt, kiket lelkem szeret, csudál, áld, bíró lenni, nagy szükség nélkül, nem akarok. Tudnám én szeretni, csudálni, áldani egyikét és másikat, bár világos tévedésben, bár világos vétekekben látnám.”¹ Néhány nappal később Pannonhalmáról Kis Jánosnak ír Sopronba², s említi örömteli hajóújtját, amelynek egy hibája volt csupán: korábban remélte, együtt utazhat Széchenyivel, de a gróf nem volt a hajón. Indulása előtt, március 24-én Toldy Ferenchez írott levelében említi,³ hogy készül Széchenyi Istvánhoz episztolája, amelyet szeretne hamarost befejezni. A fennmaradt kézirat⁴ bizonyítja: nem sikerült e művet teljessé tenni, a vers kurtán-furcsán véget ér, töredék marad.

Talán az elmaradt találkozás fakasztotta rosszkedv szakasztotta félbe az episztolát? Miért hallgatott Kazinczy, amikor útítársai a *Hitel* és a *Taglalat* mellett s ellenében vitáztak? Ha Széchenyi a hajón lett volna, Kazinczy a *Hitel* mellett voksol? S ha csak alkalmi útítársakkal beszélget az ember, nem fontos határozottan kimondani véleményét oly dologban, mely a kor legégetőbb kérdését summázza?

¹ Kazinczy (Ferenc) *Útja Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra*. Pesten. Megjelent 1831. április 30. 11–12.

² *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi Dr. Váczy János. I–XXI. Bp. 1890–1911. (Továbbiakban: *KazLev.*) XXI. 526.

³ *KazLev.* XXI. 498.

⁴ Kazinczy Ferenc: *Gróf Széchenyi Istvánhoz*. Töredék. A vers első ízben kötetben megjelent: *Kazinczy Ferenc Eredeti poetai munkái*. Összeszedék Bajza és Schedel. Budán, 1836. 246–249. Szerkesztői jegyzet a vershez nem készült. E költeménye az utolsó Bajza és Schedel kiadása szerint.

1816-ban, Erdélyben jártakor, Wesselényiek kertjében barátságos beszélgetés közben az öreg Wesselényi tetteiről esik szó, nagy érdemeiről, nagy hibáiról. Barátai Kazinczyt az öreg Wesselényi portréjának megrajzolására kérik, de Kazinczy óvatoskodik: „Higgy nekem, okosabb osztálytész nincs, mint hallgatni, vagy aszerint változtatnunk színeinket, mint a kaméleon.”⁵ A zsigódi kertben ülő tekintetek nem gondolják Kazinczy szavait komoly vallomásnak, s tény: Kazinczy enged nógatásuknak, megírja az öreg Wesselényi élettörténetét.⁶

De most, 1831 áprilisában *hallgat*; hallgat olyan kérdésben, amelyben a véleménymondást helytállásnak, az állásfoglalást kötelességnek tartja minden hazája, nemzete sorsáért aggódó magyar. Kazinczy hallgat, s töredékben marad a Széchenyi Istvánhoz írott költői levél. A félbeszakadt utolsó sorok sejtetik: a nyelvújítás értékét szentesítő védőírártá szélesedhetett volna e költemény s talán kár, hogy Kazinczy e költői hitvallást nem írta meg.⁷ De nem a meg nem írott rész miatt töredék e költemény; Kazinczyban törmelékes a mondanivaló, amely szóra bírta a vers megkezdésekor: az episztola kínosan őszinte feltárulkozás, *visviszekció* – nem folytatható.

A vers a *Hitel* és a *Lovakrul* megjelente után keletkezett. Kazinczy csak a Lovakrul írójához fordul, érdemének mondva a nagy gondolatot s elszánást, hogy méneseinket javítani angol mintákat mert Széchenyi említeni, s az angol példa követésére nógatta szakértelem nélküli ménese-gazdáinkat. Hasonlóan őhozzá, aki a magyar nyelv jobbítása, pallérozása érdekében idegen példákra volt bátor hivatkozni. S amint Széchenyi angomániával, őt német-rajongással, francia-imádatlaltal vádolták. Kazinczy a maga és Széchenyi *tettét* azonos értékűnek ítéli, ám *helyzetüket* gyökereiben különbözőnek. Széchenyi gróf és nagyméltóságú úr, gazdag, tisztelet övezi, s bár kicsinyes irigyek angomániával vádolják, attól még a gróftól bántó rontás nem érheti. „Te nyugalomban még a fényes úton . . . / . . . nyugalomban könnyű menni néked, / Nagysága s fénye védik a dicsőt.”⁸ Ám őt, a „homály fiát” nem védi semmi, szabad préda, gúny tárgya, megfricskázhatja bárki.

⁵ *Kazinczy Ferenc Eredeti munkái*. II. Utazások. Budán, 1839. 356. (in: *Erdélyi levelek*)

⁶ Uo. 356–364.

⁷ Vö. Kazinczy Ferenc *Összes költeményei I–II*. Kiadja Abafi Lajos. Bp. 1879. II. 274.; Kazinczy Ferenc *Válogatott művei I–II*. Szerk. Szauder József. Bp. 1960. II. 636.

⁸ *Kazinczy Ferenc Eredeti poetai munkái*. Budán, 1836. 247–248.

Megfelejtkezik Széchenyiről. Magáról ír: bántották, gúnyolták, számárra ültették (a Mondolat címlapján), lassan kiszorították az irodalmi élet rangosai közül. Széchenyinek a *Lovakrul* (s most már a *Hitel*) révén dicsőség, elismerés jut; az ő fejről letépték a koszorút. Írná tovább a nyelvújítás dicséretét, de elakad a toll . . . hisz nem a nyelvújítást kívánná védeni, hanem önmagát. A grófnak írott episztolában! Kis János felsőfokon ajánlotta őt Széchenyinek, s mégsem ő, hanem Döbrentei lett az Akadémia titkára.⁹ Nem Széchenyi nagyságát vitatja Kazinczy; a rajta esett sérelmet panaszolná, az igazságtalanságot: a *homályt*, amely neki hetvenévesen jutott.

Ez idő tájt két levelet kap Gróf Dessewffy Józseftől;¹⁰ nemrég szép episztolában üdvözölte Kazinczy a grófot, régi barátját. Erdélyi leveleit neki ajánlotta. Talán ezért hallgat a hajófedélzeten: érzelmek, s nem eszmék között kellene nyíltan állást foglalnia.

Mindennek ellenére: levelezése tanúsítja, hogy a sértések, mellőzések, bántások bár megviselték, de hetvenévesen, régi életkedvéből mit sem veszítve jön-megy az országban (1831-ben Pestre kocsizik, majd Pannonhalmára, Esztergomba, Vácra, később Nógrádba), két útirajzot ír, tömérdek levelet, baráti vacsorákon mulat, pohár bor mellett emlékezik, két barátjának is részletes megbízó levelet küld újonnan megjelent kötetecskéjének sorsáért aggódva, s a tisztelet- és ajándékpéldányok elosztásáról külön, s roppant megfontoltan intézkedik.¹¹

(Széchenyi – bár Kazinczy a *nyugalom* útján haladni látja őt – 1829-ben naplója tanúsága szerint, mélyülő válsággal küszködik, s miközben írja a *Hitel* oldalait, társadalmi kirekesztettségének érzete jobban gyötri, mint korábban bármikor. Csak áhítja a nyugalmat, nem élvezi!¹²

⁹ Kis János levele megjelent: Gróf Széchenyi István *Naplói*. Harmadik kötet (1826–1830) Szerk: Vizsota Gyula. Bp. 1932. 676–680. Döbrenteiivel állandó, bár nem harmonikus személyes és levelező kapcsolata volt Széchenyinek. (vö. *Gróf Széchenyi István levelei*. Szerk. Majláth Béla. I–III. Bp. 1889–1891.)

¹⁰ *KazLev.* XXI. 550. és 618–619.

¹¹ *KazLev.* XXI. 271–273. és 295–296.

¹² 1829. szeptember 19.: „Nincs már bennem semmi könnyedség! Az élet minden nappal utáltabb nekem. Mindent szürkének látok. Semmiben sincs örömöm. Teljes levertség. Lakásomat borzalmasnak találtam – lovaimat rossznak – embereimet ostobának – minden ki-zökken a kerékvágásból, – szétesik – sem barátaim, sem hazám –” (Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978, 613.)

Ismeretes Kazinczy három Széchenyi Istvánhoz írott levele; egy esetben, 1829 decemberében Széchenyi udvarias válaszevelet küld Kazinczy soraira,¹³ de nincs nyoma, hogy a grófot Kazinczy személye különösebben foglalkoztatta. Naplójában Kazinczy neve egyszer s mellékesen fordul elő. (1832. október 10-én: „Bowring elküldte nekem az emlékkönyvét, írjak bele. Megtaláltam Kazinczyt latinul! Több más magyart! Mik vannak. Ez legalább jó társaság! Virágtól ezt Nehéz jó hazafinak lenni, de nem lehetetlen! Én a következőket írtam be A nemzetiség angyala összeköt minden nemesb embert, habár nyelve bár hazája különböz is. S im ezért mint a Magyarnak lelki rokonát. Éljen nemzetednek, éljen az emberiségnek mint eddig s hervadhatatlan babér zöldend boldog halántékid körül.”¹⁴ Széchenyi az emlékkönyvbe írott saját sorait német nyelvű naplójában *magyarul* idézi, Virág Benedek mondatát szintén!)

Kazinczy levelezésében a húszas évek végén sűrűsödik Széchenyi nevének említése. 1822-ben csak véletlenszerűen hivatkozik rá Igaz Sámuel („A múlt éjjel 12 órakor indult el B. Wesselényi Miklós London felé Gróf Széchenyivel a Kapitánnyal”¹⁵), majd hirtelen többször felbukkan Széchenyi neve a Kazinczynak küldött levelekben: 1825 novemberében.¹⁶ Kazinczy decemberben egy óda írására készül, melynek végén a „négy fundátort”, köztük Széchenyit készül megénekelni.¹⁷ De 1827 decemberéig Széchenyi István neve Kazinczy levelezésében jobbra csak az őhöz írott levelekben, akadémiával kapcsolatos hírekben megemlítve bukkan elő. Az *Erdélyi levelek* 1827-ben készült változatában Kazinczy még mindig csak mint a nagy Széchenyi nagy fiát említi – mellékesen.¹⁸ Ám 1827. december 29-én kelt Toldy Ferenc levele, amely Széchenyi elmarasztaló véleményét tudatja Kazinczyval: „Az a szeretet, mely Hozzád kapcsol, hagyja

¹³ *Gróf Széchenyi István levelei*. Szerk: Majláth Béla. I. Bp. 1889. 136.; *KazLev.* XXI. 4.; 150–152.; 154–155.; 316–317.

¹⁴ *Gróf Széchenyi István Naplói*. Szerk: Dr. Vízota Gyula. IV. (1830–1836) Bp. 1934. 312. (előzmény: *KazLev.* XXI. 316–317.)

¹⁵ *KazLev.* XVIII. 39.

¹⁶ Hárman is tudósítják – Barkassy Imre, Comáromy István és Kazinczy András – Széchenyinek az Akadémia alapítására tett felajánlásáról. (*KazLev.* XIX. 447., 450. és 452.)

¹⁷ *KazLev.* XIX. 487.

¹⁸ *Kazinczy Ferenc Eredeti munkái*. II. Utazások. Budán, 1839. 352. A Széchenyire vonatkozó utalás forrása nyilvánvalóan Igaz Sámuel 1822-ben kelt, s Kazinczyhoz írott levele.

nékem, hogy elbeszéljem, gróf Széchenyi István mit monda Rólad a minap. Én úgy adom betűről betűre, mint hallám; néha legalább nem *árt* annak szavait is tudnunk, ki nem oly jártas a literatúrában. »Ejnye, hogy ereszkedhetik olyan ember mint K. abba, hogy a Pantheonot dicsérgesse? Mindent dicsérni!« Ne neheztelj, hogy közlöm. Te fogod tudni legjobban, ér-e ily beszéd valamit, vagy sem. Az a Széchenyi az, aki az akadémiának egyik fundátora.»¹⁹ Tűszúrás, de mélyre megy. Kazinczy két levelében is visszatér rá. Toldy Ferencnek azt írja: bizony a Magyar Pantheon csúnyára, olykor bosszantóan nevetségesre sikerült mű, de *megjelent*, a szándék jó s ezért elismerést érdemel; mindamellett ő az élethű ábrázolást hangsúlyozta, a bátorságot, mert a művész nem idealizálta tárgyát: a politikusokat – ezért Széchenyi engesztelődhetne! Néhány nappal később Dessewffynek: Széchenyi – „írják” – neheztel rá a Pantheon okán, de ő magát nem érzi vétkesnek, mert élethűségükért dicsérte a képeket, s hátha épp ily rútak, akiket a művész lerajzolt. Dicséretet érdemelne Széchenyitől, nem elmarasztalást.²⁰

1828-ban Kazinczy megismeri személyesen Széchenyit,²¹ s ezt követően leveleiben személyéről a legnagyobb tisztelettel, elismeréssel szól, 1829 májusában már szinte negédes közvetlenséggel – „a mi Istvánunk”²² –, de Széchenyi alakja mindig akadémiai ügyek kapcsán kerül szóba. Kazinczyt – érthetően – ez idő tájt az Akadémia megalakulása, életrehívás után a keresztelés, a királyi jóváhagyás izgatja; Széchenyit az Akadémia is – és még számtalan más: híd, hitel, hajózás, lovak.

Személyes kapcsolatuk szívélyes, udvarias – semmitmondó. Nem egyenrangúak. Akadémiai ügyekben találkoznak, értekezleteken, vacsorákon; a Casinóban, amikor Széchenyi vendégül látja az akadé-

¹⁹ *KazLev. XX.* 443. Széchenyi megjegyzése Kazinczynak *A művészség barátjaihoz* című, a Felső Magyarországi Minervában (1827. augusztus. 1339–1342.) megjelent írására vonatkozott.

²⁰ *KazLev. XX.* 448. és 453–454.

²¹ Kazinczy így jellemzi Széchenyit: „Gróf Szécsényi István vékony testű, igen fekete hajú s szemű, vastag fekete csaknem összenőtt szemöldökű fiatal, de grávis, azonban szép tónusú s nyájas Úr. Igen tiszta magyarsággal és igen bölcsen, de *nem lángoló* beszéddel szólla sokszor tanácskozásinkban. A *nem lángolás* alatt csak azt értem, hogy beszéde *nem sietve* megyen. Mert a beszéd *értelme* igen is láng.” (*KazLev. XX.* 499.)

²² *Kazinczy Ferenc levelezése. XXII.* Közzéteszi *Harsányi István* Bp. 1927. 426.

mikusokat. (Kazinczy indulatosan említi a roppant éttermi árakat, amelyeket legfeljebb a kiváltságosok tudnak kifizetni.^{2 3})

1831-ben ez a szívélyes és udvarias viszony mintha hidegülne; Kazinczyban megsoványodik a rajongás. „Az Akadémia tehát constituálá magát, azaz megválasztotta társait. Sok olyan ment be, akit nem óhajtottam, s sok kimaradt, amit nem lehet nem sajnálnom. De annak amit én akarok, nem *kell* meglenni, s szerényen tűröm, amit nem szeretek. Az első lépést azokhoz amik itt estek, a Pozsonyi Ülés tette; az pedig nem ismerte úgy, ahogy óhajtanunk kellett volna, a felveendőket. Telekinek örök dicsősége, hogy még azt sem erőltette amit bizonyosan nem akart; Széchenyi pedig itt is megdicsőítette magát. Én a halhatatlanságnak ezt a fíját mindég egy pontocskává sorvadva tekintem, s csudáalom mint lehet valaki oly magával-eltölt, hogy az ő kegyei által annyira ragadtathatik, hogy magát *Ehhez* hasonlónak képzelheti s képzeli. — De a pávatoll végre is vagy kihull vagy kitépetik a varjúcskából.”^{2 4} Wesselényi Miklósnak szolt e levél; ez idő tájt hidegül Széchenyi és Wesselényi legendás barátsága;^{2 5} Döbrentei az Akadémia titkára; befejezetlen marad a Széchenyihez írott Kazinczy-episztoła.

Kazinczy és Széchenyi; Széchenyi és Kazinczy. Személyes kapcsolatban nyomasztó teher társadalmi helyzetük hatalmas különbözősége. Kazinczy szegény, Széchenyi gazdag. Életkori különbség: a hetvenéves aggastyán megharcolt élete utolsó éveiben jár, a negyvenedik életévét még be sem töltött Széchenyi pályájának fölfelé ívelő szakaszában, annak is legelején. Kazinczy akkor kezdett politizálni, amikor Széchenyi született, Széchenyi akkor kezd politikával foglalkozni, amikor Kazinczy már irodalmi vezérként kihunyó csillag. Érdekeik, életkoruk, lehetőségeik különbözők, olykor ellentétesek. Nem barátok, s bár Széchenyi tisztelti Kazinczyt, udvarias egymásra figyelésnél közelebb nem jutnak.

^{2 3} *KazLev.* XXI. 515.

^{2 4} *KazLev.* XXI. 483. Feltűnő a stiláris bizonytalanság, a szöveg kétféleképpen értelmezhetősége. A *varjúcska* kifejezés kapcsán egy furcsa véletlenről: Széchenyi István 1822-ben, Erdélyben nehezményezi, hogy az erdélyiek rossz katonának tartják a törököket, s lenézik e balkáni népet. Széchenyi nem így gondolja, általában sem szereti az ilyes elfogultságot s a farkasvakságú erdélyiekről írja: „Így találna egy varjú is magánál szebbnek egy papagájt — ha nem ostoba és önző szemmel nézné.” (Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978. 224.)

^{2 5} 1831. december 5-én írott levele tanúsítja, már egyértelműen látja Széchenyi az elvi különbséget, amely őt Wesselényi politikai programjától elkülöníti. (*Gróf Széchenyi István levelei*. i. k. I. 208–209.)

Életművük összevetése kínálkozóbb hasonlítás: Kazinczy a nyelvet újította meg, Széchenyi a gazdaságot. Kemény Zsigmond – igaz, közvetlenül az eltaposott forradalom s szabadságharc után – látszólag logikusan kapcsolja egybe a két életművet: „S ha úttörői valának Széchenyinek, azokat ama szegény és nyomorral küzdő férfiakban kell keresni, kik szintén hitték, hogy a magyar nyelv nem »volt« de »lesz«; kik lemondva az élvezet örömeiről az eszmék örömeit keresték és teremtettek irodalmat közönség nélkül, harcoltak a neologizmusért majdnem csak magok által kölcsönösen olvastatva . . . (. . .) Kétségkívül a nyelvújítók voltak a politikai újítóknak előkészítői. Ők termékenyítették meg, ők tették a változásra hajlékonyá, s az új eszmék földolgozására alkalmassá a szellemet. A győzedelmeskedő neologizmus magával hozta szépségét és diadalát az állami és társadalmi reformoknak.

Széchenyi előde Kazinczy volt.”²⁶

Ebben az összekapcsolásban a *változás* a kulcsszó. Kazinczy és Széchenyi változást – tehát nem forradalmat, szabadságharcot – akart, s ebben a gondolatban-tettben azonosak, rokonok.

A változás (politikusság: reform) *egyfvű* és termékeny 1841-ig; kezdődött a nyelvújítással, folytatódott a gazdasággal. S megakasztotta e gyümölcsöző fejlődést a sietős politika (nyíltabban: forradalom), amely termékeny változás helyett pusztító robbanást eredményezett!

Kemény Zsigmond 1851-ben látta így Kazinczy és Széchenyi kapcsolatát! De Kazinczy már 1831-ben hangsúlyozta kettejük reformtevékenységének közös gyökereit. S hasonlóan ítélte meg a nyelvújítás jelentőségét: hazánkban a politikus gondolkodás, a szellemi hajlékonyság, a gazdaság felvirágzására s felvirágoztatására érzékeny elmék megszorodása e nagy szellemi beháború következménye. Úgy érzi: Széchenyi átvette tőle, (hangsúlyosabban: *tőle* vette át) a stafétabotot.

Igaza volt-e Keménynek? S Kazinczynak?

Két történelmi hatalmasságot személyes kapcsolatukban, tetteikben illendő s szokás vizsgálni. Politikus és literátus ember életművének összevetésekor különösen fontosnak látszik személyes kapcsolatuk, ítéletük egymás tetteiről, kortársak véleményében a róluk megfogalmazott kép.²⁷

²⁶ Kemény Zsigmond: *Széchenyi István* (in: *Magyar szónokok és statusférfiak*. Kiadja: Csengeri Antal. Pesten, 1851. 455.)

²⁷ Viszota Gyula: *Széchenyi és Kazinczy*. Akadémiai Értesítő, 1909. 20–27. Viszota a szövegeket, leveleiket s az episztolát – prózában! – közli.

Induljunk most kerülő úton. Egyéniségük *különbözőségét* kutatva figyeljünk e két szellemi hatalmaság életútján egy olyan pillanatra, amikor még egymásról kölcsönösen semmit nem tudnak. Amikor Kazinczy már *van*: szellemi vezér, de Széchenyi látószögén még kívül-esik a magyar irodalom belháborúja, így Kazinczy alakja is. S Kazinczy legfeljebb ha annyit tud a majdani „legnagyobb magyar”-ról, hogy Széchenyi Ferenc grófnak, a könyvtár- és a múzeumlapító grófnak van egy huszártiszt fia is.

Vége felé jár a 19. század második évtizede.

1816-ban Kazinczy Erdélyben utazgat s leveleket ír, kiadásra készülő útirajzot. 1821-ben Széchenyi Erdélyben utazgat, naplójában szokatlanul terjedelmes beszámolót készít útiélményeiről, s a lap szélén külön fejezetcímet ad – *Utazás Erdélybe* – e feljegyzéseknek.²⁸

Az országutakon, városok között zötykölődő kocsikban töltött órák, napok mindkettejük életéhez hozzátartoztak. Ilyenkor mindkettő többnyire könyvet tartott kezében, olvasott.²⁹ Utazásaikról feljegyzést készíteni s kiadásra szánni – hasonlóan közös gondolatuk.³⁰ De *utazni* mindkettő másképp utazott. (Nem a körülményeket tekintve most, bár utazási kényelmük – helyzetükből következően! – roppant különböző.) Erdélyben készült feljegyzésük egyéniségük, személyiségük mély különbözőségét bizonyítják.

Kazinczy tudós literátor, mielőtt Erdélybe indul könyvekből tanulmányozza történelmét, gazdaságát, művészetét. S levelei elé historikus bevezetőt illeszt. Széchenyit a múlt, a régiség nem érdekli, általában

²⁸ Kazinczy *Erdélyi levelek* című írásának kiadástörténete: Váczy János: *Kazinczy Erdélyi levelei*. Bp. Szemle. 1906. 127. kötet 33–62. Az Erdélyi leveleket Bajza és Toldy (Schedel) kiadása alapján idézem; Széchenyi írását: *Naplói*, II. (1820–1825) Bp. 1926. 173–199.

²⁹ Széchenyi 1828-ban szeméremveti Döbrentéinek, hogy az általa szerkesztett Felső Magyarországi Minerva előnytelen formájával, kezét piszkoló külsejével alkalmatlan arra, hogy utazás közben, kocsiban olvasni lehessen. (Felső Magyarországi Minerva, 1828. szeptember. 1883.)

³⁰ Kazinczy már 1789-ben írott úti leveleit (*Magyarországi utak*) közzétette, e műhöz csatlakozott később az *Erdélyi levelek* s az *Utazás Pannonhalmára*. Széchenyi fiatalkori útinaplói egyértelműen mutatják, hogy írójuk azokat nyilvánosságra szánta, s apjának 1819 áprilisában írott levele bizonyítja: gondolt naplójegyzetei kiadására. (Széchenyi István *Naplói*. I. Bp. 1925. Vizsota Gyula: *A Naplók története* (IX.–XIII.)

sem rajong a történeti emlékekért³¹ s a véletlen úgy hozza: felkészületlenül kényszerül indulni erdélyi körútjára. De míg Kazinczy számára *felkészülni* annyit jelent: olvasni, tájékozódni múlttól, művészeti emlékekről s előzetesen mindent megtudni, amit lehet, Széchenyi számára a felkészülés *munkaterv*: merre induljon, hasznos újdonságokról hol szerezhet tudomást, melyek a legfontosabb látnivalók.

Utaznak; Kazinczy tájakat lát, elsuhanó hegygerincet, mezőséget, hangulatos falucskát, girbe-gurba utcákat, szellő borzolta búzaföldet. Széchenyi rosszul vagy jól megépített épületeket, gyárakat, düledező műhelyeket, istállókat,³² elhanyagolt birtokot, amelyből okos gazdálkodással paradicsomot lehetne varázsolni. Kazinczy felfigyel egy szépen faragott lépcsőkorlátra, díszes könyvespolcra. Széchenyi megjegyzi: *karcolatlan* ezüsttel terítettek előkelősködő házigazdái. Kazinczy könyvtárakban tölt órákat, régi könyveket forgat, bibliafordítások óborzamatú nyelvezetét hasonlítja össze; Széchenyi az utak állapotát. Kazinczy grófokkal szeret beszélgetni, Széchenyi okos emberekkel. Kazinczy régi nagyok s dicső halottak portréját festeti, könyvekből, emlékezésekből, emlékeiből eleveníti a múltat. Széchenyi házigazdáiról karcol néhány mondatos pontos jellemrajzot. Barátságos beszélgetések, hangulatos vacsorák, séták, széptevések, új ismeretségek melegítik Kazinczy szívét. Széchenyi száguld, mindent megfigyel, mindent észrevesz, de sehol nem melegeedik meg.

Kazinczy kialakult egyéniség, nem változik. Értékrendje szilárd; utaztában arra figyel: amit lát s újat megismer, miként simul várakozásaihoz, hogyan lesz sajátja. Magához hasonítja a világot, utazik, figyel, leltároz – személyiségén átszűrve megméri a 19. századot.

Széchenyi magához töri a világot, magát töri a világhoz: alakít és alakul; minden új, amit megismer, ítéleteinek újraformálására készíti.

Kazinczy hazafi lelke megszorul a szászok takaros kőházait látva, de barátságosabbnak, családisabbnak ítéli a magyarok vályogfalú, zsúpfődeles házait. Széchenyi arra gondol: a kőház tartós, a vályog összedől. Nem szászokat s magyarokat hasonlít össze, hanem vályog- s kőházat. A

³¹ *Széchenyi István Naplói*. I. i. k. 78. (1815. január 8.); uő. *Hitel*. Pesten, 1830. XIV–XV.

³² Kazinczy, amikor Wesselényiék istállóiban jár, a ménés pontos történetét írja meg (*Utazások*. i. k. 349–354), szinte leltárt készít a lovakról. Széchenyi több ménest megtekint, a lovak állapotáról nyilatkozik, csak a hasznosíthatóság érdekl.

kőházat itéli megfelelőbbnek, hasznosabbnak. Természetesen a magyarok számára is.

1816-ban Erdélyben éhínség pusztított. Kazinczy erről nem tesz említést. Amerre ő járt, jutott az asztalra enivaló. Széchenyi – öt évvel később – terített asztalok mellett az éhínség következményeiről gondolkodik. Elsőként humanizmusa szólal meg: „az bizonyos, hogy több száz embernek teli magtárak küszöbén kellett éhhalált szenvednie”; aztán a közgazdász mérlegel: „nem sínyli meg az ország, s következképp a császár is, ha a paraszt megkárosodik?”; végül a politikus jajdul: „Mikor a császár az országba jött, a kormányzat . . . az éhezőket . . . bezárta, avégett, hogy a császár a nyomorúságot az országban ne lássa!”³³ Patyomkin-ország Erdélyben, 1816-ban!

Kazinczy magához s magával méri a világot: felvilágosodáson érlelődött, megkövült értékrendhez viszonyít. Széchenyi a szentszövetségi Európa Magyarországon sárbaragadottságában szemléli a két hazát, s nincs elragadtatva; „Mucsa teljes pompában – szikrázik majd 1829-ben a Pest vármegyeházi nagygyűlésen –, két párt, érdem nélkül etc., és egy sereg tudatlan – kik közül egyesek kölcsönösen a legtúlzottabb és undorítóbb hízelgésekben vetélkedtek . . .”³⁴

A szélsőséget, hangoskodást, ostoba megfontolatlanságot, kivagyizást, a bundás indulatokat egyikük sem kedveli. Kazinczy így fogalmaz: „A bölcsesség középen áll, nem szélen.”³⁵ Számára a közép – egyeztető középpont, bölcs középpút. Sokak számára járható országút. Széchenyi számára a közép dinamikus középpont (középértékképzési formának mondanák ma a szociológusok³⁶), amely nem kizárja, hanem magába olvasztja a termékeny szélsőségeket. Kazinczy *többet* kíván annál, ami van. Széchenyi *többet* és *mást*. Kazinczy a lehetséges utat szélesíti s teszi tömegek számára járhatóvá. Széchenyi szükségszerű új csapást vág, kockázatos követni őt.

³³ Széchenyi István: *Napló*. Bp. 1978. 231.

³⁴ Uo. 587.

³⁵ *Kazinczy Ferenc Eredeti poetai munkái*. Budán. 1836. 228. Széchenyi így ír: „nehogy . . . a jobbítás passziójából újítsunk, anélkül, hogy jobbítanánk, s ellenben nehogy az újítás félelme miatt ne jobbítsunk, ahol szinte minden újítás hasznot hajtana.” (Széchenyi István: *Lovakrul Pesten*, 1828. 11.)

³⁶ Vö. Széchenyi István: *Hitel*. Pesten, 1830. XV.; a kérdés szociológiai háttéréhez: Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821*. Bukarest, 1980.

„Ne vegyük a dolgot, amint lennie kellene, hanem amint van, s úgy az embereket.”³⁷ Ebben Kazinczy és Széchenyi egyetértenek. De „a dolog . . . amint van” – 1810 táján – a *lehetséges* út: nyelv s szellem megújítása, gondolkodásunk, érzékenységünk, vállalkozókedvünk csiszolása, gyarapítása. 1830-ban a *szükségszerű* út: a magyar feudalizmus gyökereinek felszámolása – új út. 1810-ben az értékek megújítása jelentette az értékek lehetséges megőrzését. 1830-ban az értékek megőrzése szükségszerűen új értékek teremtését követelte. Kazinczy egyénisége a múlt értékeiben gyökerezett: 1810-ben vezére lett a lehetséges úton haladni akaró magyaroknak. Széchenyi a jövőre figyelt: „Sokan azt gondolják: »Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!»”³⁸ 1830-ban mögötte sorakoztak a szükségszerűséget felismerő, új Magyarországot teremteni akaró elszántak.

SZIGETHY GÁBOR

ZÁRSZÓ

Köszönetet kell mondani mindazoknak, akik mint előadók és hallgatók részesei voltak ennek a szellemi stafétafutásnak. 1981-ben emlékezünk meg Kazinczy halálának százötvenedik évfordulójáról; ez a mi emlékülésünk amolyan előkészítésnek tekinthető, a Kazinczyról való gondolkodás felfrissítésének, hogy annál tartalmasabb legyen majd annak idején az országos emlékezés, a bizonyára megrendezendő tudományos ülésszak. Egy ilyen néhány órába sűrített irodalomtörténeti váltófutás nem adhat teljes képet Kazinczy sokoldalú életművéről, de felhívhatja a figyelmet a további kutatás, értékelés némely feladataira. Amellett, hogy ezek az itt elhangzott kiselőadások kiemelték annak a kapcsolatrendszernek a jelentőségét, amely Kazinczy tevékenységének közege volt, jelezték a Kazinczy-kutatás néhány további lehetőségét is. Az elhangzott előadások egy csoportja megerősíthette mindazoknak a meggyőződését, akik már korábban is hangsúlyozták a 19. század első két évtizedének irodalomtörténeti jelentőségét, e bonyolult szellemi

³⁷ Széchenyi István: *A Minerva Redakciójához küldött sorai*. (Felső Magyarországi Minerva. 1828. szeptember. 1884.) „Csakhogy a dolgot úgy kell venni, mint van, s nem mint lennie kellene” – írja 1830-ban a *Hitelben*. (i. k. 39.)

³⁸ Széchenyi István: *Hitel*. i. k. 270.

terep – s benne a Kazinczy-tevékenység alaposabb feltárásának fontosságát. Elvászthatatlan mindez a nyelvújítás további kutatásától és értelmezésének továbbfejlesztésétől. Afelől sem maradhat kétségünk a hallottak után, hogy mérlegre kell tennünk az öreg Kazinczy tartalmas erőfeszítéseit és tévedéseit, elkezdve vagy folytatva Kazinczy alkonyának korszerű értelmezését és értékelését. Aligha szorul itt részletes magyarázatra az az állítás, hogy a kései Kazinczyt éppen úgy nem lehet megragadni *csakis* a szerencsétlen Pyrker-ügy oldaláról, mint a Széchenyihez való vonzalom aspektusából. De a Pyrker-ügy is, a Széchenyivonzalom is jellemzője az öreg Kazinczynak, az összegező tekintetnek mindkettővel számolnia kell.

Ezek az itt elhangzott előadások és az előadásokat előkészítő újraolvasások megerősítettek bennünket abban a korábbi keletű sejtésünkben vagy meggyőződésünkben, hogy a levélíró, emlékiratíró, tanulmányíró Kazinczy jelentősebb a lírikus Kazinczynál. Senki sem kívánja kisebbiteni a költő érdemeit, hiba lenne hallgatni arról, hogy az epigrammák és epistolák nélkül nem alkothatunk teljes képet Kazinczy művészi gondolkodásáról sem. De az életmű súlyosabbik felét a levelezés, a *Pályám emlékezete*, a *Fogságom naplója*, az úti levelek, a tanulmányok teszik. Erről győzheti meg az olvasót a Szauder Józsefné által válogatott új, kétkötetes Kazinczy-kiadás is.

Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Kazinczy műveiből nemcsak egy életét a kultúrának, az irodalomnak szentelő ember képe bontakozik ki, nemcsak a lázasan kíváncsi és nem kevésbé hiú *szellemi mozgató* egyénisége mutatkozik meg, hanem annak az embernek intellektuális lényege is, aki sokféleképpen, sok vonatkozásban s pályája különböző szakaszain fejezte ki – az öntudat nyomatékával – azt a felismerését, hogy tevékenységi köre szerves kapcsolatban áll a hazai fejlődéssel, előmozdítója az emelkedésnek, a kulturális – és nemcsak kulturális – haladásnak. Kazinczy nem volt forradalmár, még csak forradalmasítónak sem nevezném, legalábbis olyan értelemben nem, ahogyan ezt a megjelölést Katonával kapcsolatban használhatjuk. Ám tagadhatatlan, hogy Kazinczy össztevékenysége – minden tévedésével, túlzásával, hallás-zavarával együtt is – a tudatosság nem lebecsülhető szintjén szolgálta a magyarság szellemi emelkedését. Széphalomról, 1810. július 23-án írta Berzeviczy Gergelynek: „... a história bizonyítja, hogy ha valahol a *Jó* gyökeret vert, ott mindig a *Szép* készítette az utat.” S tegyük hozzá, hogy ugyanebben a levelében olvashatjuk a híres mondatokat: „Herder hamis próféta. A magyar nyelv és nép elenyészni nem fog soha, míg philosophiai lélek fogja kormányozni Európának dolgait, mint most kormányozza.” A „Szép” előmunkálatán

Kazinczy nemcsak az irodalmat értette, hanem a képzőművészetet, a színházat, a zenét is, az ízlés finomodását, s újra és újra: a nyelv korszerűsítését. Hogy tanácsait nemcsak esztétikai és nyelvformálási telitalálatok jellemezték, az közismert a literátusok körében. De mindezzel együtt is drámaian igaz a Petőfi megfogalmazta elismerés: „. . . csak fél századig / Tartá vállán, mint Atlasz az eget, / A nemzetiségnek ügyét. / Magyar nemzet, most nem volnál magyar, / Ő akkor volt az, midőn senki sem volt, / Midőn magyarnak lenni / Szégyen vala.” (Széphalmon) Költői fogalmazás ez, nem teoretikus szövegezés; ami egyrészt azt jelenti, hogy a vers értelmezése csakis a költői sajátosságok figyelembevételével érvényes, másrészt azt, hogy Petőfi költeményében e sajátosságok Kazinczy szerepének lényegét emelik poétikus fénybe.

Talán érdemes itt felhívni a figyelmet arra, ami expressis verbis nem szerepelt az itt elhangzott előadásokban, de benne volt az emlékülés levegőjében: újraértékelő igénnyel kellene foglalkozni Révai József Kölcsy-tanulmányával, adott összefüggésben annak Kazinczy helyét kijelölő néhány oldalnyi szövegével. Nem kívánok most belebocsátkozni abba, amit Révai itt „A haladó gondolat három típusá”-ról mond, e zárszó nem alkalmas keret a bővebb fejtegetéshez. Azt azonban talán jelezhetem, hogy az irodalomtörténészeknek mindenképpen figyelembe kell venni a Berzeviczy Gergellyel kapcsolatos korrekciós észrevételeket, s nem lenne helyes, ha elzárkóznánk Kazinczy helyének, szerepének, felfogásának árnyaltabb megrajzolásától. Mindez azonban aligha fogja megváltoztatni azt a Révai által körvonalazott nézetet, miszerint Kazinczy nyelvújító, irodalomszervező, ízléscsiszoló törekvései (a történelmileg igazolódott és nem-igazolódott elképzeléseivel együtt), ha mégoly közvetett módon is: a hazai polgárosulás feltételeinek megteremtését készítették elő, Révai szavaival: „a nyelvújítás és az irodalmi újjászületés harcai általános nemzeti mozgalmak voltak, nem abban az értelemben, mintha széles tömegek vettek volna részt bennük – hiszen Kazinczy is két évtizedig fáradozott, levelezett, szenvedett, míg egy szűk írói tábor és egy szűk olvasótábor maga köré tudott gyűjteni – hanem abban az értelemben, hogy (ezek a küzdelmek. P. P.) valóban beleestek a nemzeti fejlődés csak jóval később kiszélesülő sodrába . . .”

A nyelvi és irodalmi viták – ideológiai vonatkozásban többnyire nem közvetlen – szerepe a hazai polgárosulásban, s Kazinczy centrális helye ebben a szellemi mozgásban (főleg a 19. század első két évtizedében) nem adhat felhatalmazást a pusztá Kazinczy-apológiára. Meg kell, meg kellett védeni a széphalmi Mestert a különféleképpen devalváló értékelésekkel szemben, de nem kell, nem lehet figyelmen kívül hagyni saját tévedéseit, tévedéseinek rendszerét. Ma már világos számunkra,

hogy költőtársainak nemcsak találó ízléscsiszolásra adott tanácsot Kazinczy, hanem olyan változtatási javaslatokat is tett – kiváltképp Csokonai verseit olvasva –, amelyek értetlenséget bizonyítanak a költő eredeti értékei iránt. S tudjuk azt is, hogy Kazinczy nem tartotta számon tehetsége rangja szerint Fazekast, nem vette észre Katonát, nem tartozott Vörösmarty igazi felfedezői közé. S kimutatható Kazinczy írásából a formátumtévesztő túlértékelések sora is. Kazinczy igazán jelentős tévedéseinek többsége nem véletlen, nem esetleges, nem partikuláris elfogultságból ered. Rendszert alkotó tévedések ezek; például Csokonai és Fazekas esetében a korszerűsítő ízléscsiszoló ellenérzése nyilvánul meg – nem értve *annak* a korszerűségét – a plebejus világból újító költői-stiláris ízléssel szemben. Az irodalomtörténetírás közhelye ez. Annyit azonban tegyünk hozzá mindehhez, hogy jelentős, tartalmas tévedések csak jelentős, tartalmas szellemi tevékenység kísérőjelenségei lehetnek a teoretikus, esztétikai munkában. Másrészt pedig: a *művészi* igényű alkotást tönkretetheti, annullálhatja a súlyos tévedés, ízléstévesztés, az egynemű közeg megtörése vagy hiánya. A jelentős *teoretikus* (esztétikai stb.) tevékenység önnön szerves részeként, „alkotóelemeként” őrzi meg a valóban jelentős tartalmas „tévedéseket”, egy szemlélet történelmi-társadalmi korlátait. A levelezés sajátos változata a teoretikus-szellemi-kritikai tevékenységnek. Kétségtelen, hogy a levelezés közelíthet a művészi alkotás természetéhez is. Kazinczy levelezése kritikai-gondolati-informatív jellegű. A Mester „tévedéseit” ebben a keretben kell érzékelnünk.

Végül a mai emlékülés előadássorozatának módszertani oldaláról szeretnék tenni egy-két megjegyzést. Ismeretes, hogy a hatvanas évek első felétől kezdve mind élénkebben jelentkeztek a megújulás igényei és az új módszerek, kísérletek irodalomtörténetírásunkban. Egyrészt érthető visszahatás volt ez a korábbi évek nemcsak vulgarizmust produkáló, de a vulgarizálásnak jelentős teret engedő gyakorlatára. Másrészt tudományágunk természetes fejlődési igényei megkövetelték a világban jelentkező új törekvések megismerését, s minden reális eredmény beillesztését a marxista művészetszemléletbe. E beillesztés, azaz a kritikai átvétel elmaradása, vagy bizonyos irányzatok divatszzerű favorizálása természetesen okkal keltett ellenvéleményeket is.

E nagyon is leegyszerűsítően jellemzett folyamatról azt is el kell mondanunk, hogy nagy hangsúlyt kapott e szellemi-módszertani törekvésekben a *műközpontúság*, ami csakis helyeselhető, ha a műközpontúság nem a *történetiség* kiszorítását jelenti. *Műközpontúság* és *történetiség* nem pusztán a szándékok síkján alkothat egységet; a műalkotás természete követeli e két igény egységét, ebben „jelölve meg” a

mű saját világa feltárásának, értelmezésének és értékelésének kulcsát. Éppen ezért nem fogadhatjuk helyeslően a műközpontúság olyan értelmezéseit sem, amelyek leépítenék az irodalomtörténetírás némely szerves feladatát, amilyen – például – a biográfia, a szellemi élet viszonyainak vizsgálata, az írói kapcsolatok feltárása stb. E feladatok elvégzése külön-külön, de együttesen sem helyettesítheti magát az elmélyült műelemzést. De nem képzelhető el autentikus műelemzés ezeknek az alkotás születésének emberi-szellemi közegét megvilágító vizsgálatoknak az elvégzése nélkül. Az itt elhangzott előadások tulajdonképpen Kazinczy kapcsolat-világát, illetve e világ néhány sávját mutatták meg, s talán meggyőzték tisztelt hallgatóinkat arról, hogy e kapcsolatok vizsgálata nélkül aligha lehet érvényesen szólni – például – Kazinczy ízlésének alakulásáról, ízlésvilágának konfrontálódásairól a más ízlésűekkel, nyelvi és esztétikai normáinak kialakulásáról stb. Senki sem állíthatja azt, hogy az írói kapcsolatrendszer vizsgálata önmagában beteljesülése az irodalomtörténetírás igényeinek. De túlzás nélkül állíthatjuk, hogy – többek között – a kapcsolatvizsgálat is olyan feladata az irodalomtörténésznek, amelynek mellőzése a szakmai tevékenység sorvadását jelentené.

PÁNDI PÁL

SZEMLE

OROSZ LÁSZLÓ: A MAGYAR VERSTANI ESZMÉLKEDÉS KEZDETEI

Gyakori, nem egyszer heves viták során fejlődik a magyar verstan-tudomány. Már a verstani eszmélkedés kezdetén is így volt ez, s erről tanúskodik Orosz László könyve. Bár az idők során sok minden tisztázódott, ma is sok a vitatott kérdés. Erre vallanak az újabb viták. Horváth János nem hiába adta 1955-ben megjelent utolsó, nagy verstani tanulmányának a *Vitás verstani kérdések* címet. Jellemzőek a mű első sorai: „Ki-ki tapasztalhatta, mennyire tisztázatlanok verstanunk némely elvi fontosságú kérdései. Egymást kizáró tanok és elvek nyugtalanítják a tájékozódni akarót. A zavar éppen nem mai keletű, de újabb nyilatkozatok is fokozzák, ahelyett, hogy szüntetnék.” (3.) Ez a megállapítás napjainkban is érvényes. Ennek bizonyossága az MTA Irodalomtudományi Intézetében 1979. dec. 13-án megrendezett verstani tanácskozással, amelyen kilenc verstannal foglalkozó szakember ismertette Ady Endre *A Tisza-parton* című költeményének verstani elemzését. Az elemzések és a velük kapcsolatosan lezajlott vita és hozzászólások az irodalomtudomány szakembereinek szélesebb köre számára is világossá teszik, hogy az ellentmondások nemcsak Ady versével (és általában verselésével) kapcsolatosan érvényesek, hanem verstantudományunk egészére nézve is. Viszont örvendetes, hogy újabban ismételten összeülnek a szakemberek a problémák megvitatására, s megkísérlik a nézetek összeegyeztetését vagy legalábbis közelebb hozatalát egymáshoz.

Van még egy fontos tanulsága újabb verstanirodalmunknak, s a fenti tanácskozásoknak is. A versek metrumát és ritmusát *történeti alapon* kell vizsgálnunk. Ma már szinte felesleges hangoztatnunk, hogy maga a ritmusérzék, így tehát a ritmus létrehozására és befogadására való készség is történeti kategória: amit nem talál jónak egy meghatározott korszakban, azt elfogadja egy másikban. *Ezért is van szükség verselmélet-történetre.* Az elmélet nemcsak leszűri egy-egy kor verselésének tanulságait, hanem befolyásolhatja is azt. Egy-egy vers ritmikai meghatározásához tehát elengedhetetlen a kor verstani gondolkodásának és ritmusérzékének ismerete. Ezt is szolgálja a szerző könyve.

Jelentőségét akkor látjuk be, ha meggondoljuk, hogy eddig inkább csak a magyar verselési gyakorlat fejlődésével foglalkoztak (sajnos ennek összefüggő áttekintése is hiányzik!), a magyar verselmélet történetének kritikai feltárásában viszont igen sok a fehér folt. Orosz László, az elején kezdve, ezért végzett hézagpótló munkát. Így méltán csatlakozik többek között Négyesy László jelentős kezdeményezésének tekinthető, *A magyar verselmélet kritikai története* (1888) és Szabédi László *A magyar ritmus formái* (1955) című könyvéhez. (Az utóbbi Arany Jánostól Vargyas Lajosig hét kiemelkedő metrikus verselméleti munkásságát elemzi és értékeli részletesen.) Orosz László a felvilágosodás korának verselméleti vizsgálatát végzi el – tegyük hozzá már most: rendkívüli alaposással. Minden adatot, verselméleti megnyilatkozást számba vesz, gyakran ma már elfelejtett személyekét is. Minden sorra kerül itt, ami a magyar verstani elmélkedés kezdeteit megvilágítja. Mindez annak a megmutatását szolgálja, hogyan oldódik mind gyakorlatban, mind elméletben a hagyományokhoz való ragaszkodás, s kap teret – ha sok botladozás árán is – az új. Érdeme a szerzőnek a tényekhez való ragaszkodás. Ennek bizonyítéka, hogy állításait jó érzéssel kiszemelt idézetekkel támasztja alá. Így sok olyan megnyilatkozás kerül napvilágra, ami a szakemberek szűk köre előtt is rejtve volt.

Dolgozatát természetesen az időmértékes verselés történeti előzményeivel kezdi, amelyek a középkorig és az azt követő századokig nyúlnak vissza. Ha nem is általános, inkább csak elszórt jelenségként, az időmértékes verselésnek bizonyos mértékű folytonosságára tudott rámutatni a magyar verstörténet. Szerzőnk az előzményeknek csupán erősen vázlatos felsorolását adja, holott ezek csak egészen szűk szakmai körökben ismeretesek. Talán, bár elsősorban gyakorlati előzményekről van szó, s a tudatosság csak csírájában volt meg, nem ártott volna valamivel részletesebb tájékoztatás.

A szerzővel együtt hangsúlyozzuk az új formák feltűnésének és általánossá válásának történeti szükségszerűségét. Azt, hogy a mértékes formák megjelenése és elterjedése a 18. század utolsó harmadában természetes következménye volt irodalmunk megújuló fellendülésének: az új igények, irányzatok, az új mondanivalók nekik megfelelő formákat követeltek a verselés terén is. Joggal állapította meg irodalomtudományunk, hogy nemcsak nyelvújítás volt, hanem versújítás is, amely megkövetelte a mértékes vers szabályainak tüzetes megvizsgálását. Ez pedig a költői gyakorlattal párhuzamosan folyt, hisz említettük, elmélet és gyakorlat elválaszthatatlan egymástól. Az 1770-es évek vége és a 80-as évek eleje az antik verselés előretörésének ideje volt. A 80-as évek végétől és a 90-es évek elejétől kezdve mindinkább a nyugat-európai

formák felé fordult a figyelem. Földinél, Csokonainál, sőt végül Verseghynél egyensúlyba került a három versnem értékelése. Hogy a viták mégsem ültek el, az nagyrészt Kazinczy jambus-propagálásának köszönhető. A 90-es években és a 19. század elején úgy látszott, hogy az antik verselés ugyan polgárjogot nyert irodalmunkban, de nem vált uralkodóvá, csupán Virág Benedek törekedett hegemoniájára. A továbbiakban Batsányi, Kisfaludy Sándor, az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény cikkírói (Döbrentei Gábor, Horváth András, Teleki László és mások) rehabilitálták a hagyományos, hangsúlyos formákat, s egyenjogúnak ismerték el a háromféle versnemet. Berzsenyi az antik időmértékes verselés egyik legnagyobb képviselője irodalmunkban, a rímes-időmértékes formákat viszont elutasítja, bár elismeri a versformák három nemét, Kölcsey állást foglal a rímes-időmértékes formák mellett, mégsem ítéli el a rímes, mérték nélküli verset. E jó fejlődéstörténeti áttekintés után utolsó fejezetében figyelemre méltó kitekintést ad a szerző a további fejlődésre. Megállapítja, hogy a reformkortól kezdve békekességben él egymás mellett a háromféle verselés. Az 1830-as, 40-es években aztán mind erősebben jelentkezik az igény a hagyományos nemzeti vers törvényszerűségének megismerésére. Értéhetővé teszi ezt a költői gyakorlat: Petőfi, Arany, az irodalmi népiesség fejlődése és révbe jutása.

Jól sikerültek az egyes teoretikusokról, költők, csoportosulások elméleti megnyilatkozásairól szóló, számos részlettanulmányra támaszkodó, szintézis értékű fejtegetések. Elmondható ez mindjárt a klasszikai triász verstani munkásságának tárgyalásáról. Fontos része ez a könyvnek, hisz a magyar prozódia szabályainak alapjait ők rakták le. Az idő, a fejlődés – állapítja meg a szerző – sok mindent kirostált ezek közül a szabályok közül, a lényeg azonban máig érvényes. Szellemes és magvas egy mondatnyi összefoglaló értékelésük: „Elméleti készségük – Révai kivételével – csekély, prozódiai vitájuknak nagyobb a füstje, mint a lángja.” (20.) Kár viszont, hogy a prozódiai harcra nem tér ki kissé részletesebben, hisz helyenként olyan hevességgel folyik, mint a nyelvújítási. Mindkettő azt mutatja, mennyire erős indulattal párosult szívügy volt az irodalmi megújulás. Említettük, jó fejlődési kép bontakozik ki a történeti tárgyalás során, benne helyenként igen jól sikerült, magvas summázásokkal (többek között Földi János, Pálóczi Horváth Ádám, Verseghy, Berzsenyi és Kölcsey értékelése). Érdemes külön kiemelni a Csokonaival kapcsolatos fejlődéstörténeti jellegű összefoglaló értékelést: „Földit, Csokonait és részben Pálóczi Horváthot az rokonítja, hogy nem adták fel a magyaros verselést, eszményük a vers zeneisége volt, kitűnő verselési készségük valamennyi verselési nemből otthonossá

tette őket. Alighanem gazdagabb formakincset alakíthatott volna ki 19. századi költészetünk, ha Csokonai *Lillájának* formagazdagságát folytatja, nem köti le magát egyre inkább a Kazinczytól kitüntetett és propagált nyugat-európai formák, különösen a jambikusok mellé.” (71–72.) Érdemes volt idézni ezt a néhány sort, mert a szerző az elmulasztott lehetőségekre és a fejlődés bizonyos mértékű elhízáottságára tesz benne utalást! Ugyancsak figyelemre méltók a könyv záró mondatai is, melyekben leszögezi e kor verstani eszmélkedésének hiányosságait, majd így folytatja: „Ennek ellenére azonban e korszak nemcsak a magyar vers szinte valamennyi lehetőségének gyakorlati kipróbálásával, hanem e lehetőségek elméleti megközelítésével is hatalmas teljesítményt végzett... A tágabb igényű verstani kutatás, amelyet nemcsak a metrumok törvénye, hanem a metrumokban megvalósuló ritmus érdekel, éppen ezért számos indítást, ötletet nyerhet e kor verstani megfigyeléseiből és megsejtéseiből.” (146.) Íme mai verstudományunk egyik alapelve: az elemzésben a metrum és a ritmus viszonyában az utóbbi nagyobb jelentőségének hangoztatása!

A szerző könyvét eddig inkább fejlődéstörténeti szempontból értékeltük. Lássuk a továbbiakban, milyen problematika bontakozik ki benne. A végén ugyan maga is felsorolja ezeket hat pontba foglalva, mégis szükségesnek látszik ez összefoglalás kiegészítése és egyes megállapításainak bővebb tárgyalása.

Szinte minden egyes tárgyalt költő vagy teoretikus hangoztatja *nyelvünk alkalmasságát a mértékes versre*, hisz a magyar nyelvben világosan megkülönböztethetők egymástól a rövid és a hosszú szótagok – ellentétben más európai nyelvekkel. Földi János pl. (másokkal együtt) nyilatkozik erről; szembeállítja a némettel, amely a klasszikus metrumokat is csak a hangsúly segítségével tudja megszólaltatni.

Mindegyik megnyilatkozó foglalkozik a *prozódia kérdéseivel*. Ennek köszönhető, hogy a magyar prozódia szabályai, számos tévedés és harc közepette ugyan, tisztázódtak. Az időmértékes vers alapelvei az iskolai latin grammatikák révén már ismertek voltak, így a viták már csak a magyar prozódia részletkérdéseit érintették. Kölcsey jól látja, hogy a prozódiai, sokszor szörszálhasogató viták oka, hogy az iskolában tanított deák metrikának feleslegesen pontos követését szorgalmazták. Itt említjük, a könyv nyomán is, hogy az elmélet a nyugat-európai formákban a magyar verselés megmértékelt, ezért megnesesített változatát látta.

A verselésnek négy, majd három fajtáját különböztették meg. Csokonai pl. így: 1. Görög szabású cadentia nélkül. 2. Görög szabású cadentiával. 3. Németes módú mértékes cadentiával. 4. Mérték nélküli

cadentiával. A leoninust általában elutasítják. Még legfőbb hívei, Gyöngyössi János és Édes Gergely is mentegetőzik miatta. Így Berzsenyi már a versformáknak csak három főnemét említi.

Sok szó esik a *rím*ről, a rím minőségéről. A legtöbb író szembe fordul – az ismert okokból – a négyes rímmel.

A költőknek, akik a verseléssel is foglalkoztak, egyik alapvető problémája a *vers és a dallam viszonya*. Érthető ez, sok e korban az énekelt vers, különösen a kollégiumi diákság körében. Kár, hogy a kor dallamainak értékelésére már itt nem tér ki, később is csak futólag, s arra, miért történt meg, hogy nem egy verses remekmű „megkésett melódiaként” talált csak rá a 20. században méltó megzenésítésére. Arra is rá lehetett volna mutatni, hogy a német jambusdallamok jelentős szerepet játszottak a jambus felvilágosodás kori nagy mérvű meghonosodásában és elterjedésében. Földivel kapcsolatosan megjegyzi: „Az a további kívánság azonban, hogy a szöveg szótagjainak hosszúsága igazodjék a dallam hangjainak hosszúságához, feltétlenül [helyes].” Majd hozzáfűzi: „Nem veszi azonban észre, hogy a magyar dallam és szöveg egybehangzása elsősorban az ictusok, nyomatékok egybeesésén fordul meg.” (53–54.) Egyrészt nem egészen szabatos a megfogalmazás. Talán „és”-t kellett volna tenni az „ictusok” és a „nyomatékok” közé. Ez viszont nem mindig előnyös a magyar zenei lejtés szempontjából. Egyébként az emelkedő lejtést költőink is, zeneszerzőink is azzal ellensúlyozták, hogy a thesis szótag hangsúlyos. Kodály pl. három első sorában emelkedő lejtésű alkaioszi versformában írt *A magyarokhoz* c. kánonjában, Berzsenyivel összhangban gyakran helyez hangsúlyt a thesisre. már első sorában is négy esetben!

Gondosan számba veszi a szerző a *tartalom és a forma viszonyára* vonatkozó megállapításokat. Összefoglalásában megjegyzi, hogy „a versformát szinte teljesen negligálják a gondolat, a tartalom egyedülinek tartott értéke mögött”. (145.) Idézi Rájnist, majd Batsányit: „A ritmus csak szolga, / Szolgálat a dolga!” Az az érzésem, nem lett volna szabad általánosítani ezt a megnyilatkozást, s a tartalom primátusának hangoztatását a versforma rovására ily szélsőséges mértékben tulajdonítani a felvilágosodás költőinek. Ez ellentmond annak is, amiről Orosz László könyvében a már említett részletességgel és alaposággal ír: alig akad költő, teoretikus, aki ne foglalkozott volna verstani kérdésekkel; említettük már, a verselés csaknem olyan mértékben az irodalmi érdeklődés tárgya, mint a nyelv, a versújítás a nyelvújításhoz hasonló szenvedélyességgel folyt. De összefoglalásának további téziseiben maga is lazítani látszik fenti megállapításának merevségén, mikor a versformának számos költő által hangoztatott *funkcionalitására* utal. Pozitívum-

ként kell kiemelni, hogy ahol csak teheti, mindenütt idézi a versforma funkcionális szerepére vonatkozó megnyilatkozásokat. Ezekből látható, hogy „a vers csak szolgál” elv mégsem volt oly mértékben általános, mint ahogy ez a szerző könyvének 145. lapján tett megállapításából következne. De erre vall az is, amire szintén gondosan utal: *a szépség követelménye* mind erősebben hallatja szavát. Erre nézve idézi Kazinczy általánosan ismert megnyilatkozását:

Ne nézd, törvénnyel egyez-e, nem-e?

Egyez, ha szép, mert tövényt ez teszen.

A szerző maga is nagyon helyesen és differenciáltan állapítja meg Döbrentei Gábornak az Erdélyi Múzeumban közölt megjegyzése alapján: „Újszerű megítélése ez a formából eredő költői szépségnek mind csak a tartalomra ügyelő racionális véleményekkel, mind a költőiséget a formától elválasztó nézetekkel szemben, de a formai szépséget öncélúnak tekintő, illetve benne a nyelv formai csillogásra, játékra való alkalmasságát bizonyító korábbi megnyilatkozásokkal szemben is.” (119.) Az az érzésünk, szerzőnk nem kellő történeti körülménnyel állította össze könyve végén téziseit.

Végül ki kell térnünk egy sokat vitatott kérdésre: *a jambus problematikájára*. A kérdés úgy merült fel: az emelkedő lejtésű jambus összeegyeztethető-e nyelvünk ellenkező tendenciájú jellegével; ezzel függ össze: nyeresége-e a jambus a magyar irodalomnak? A különböző, egymásnak sokszor ellentmondó állásfoglalásokra e dolgozat keretében még csak utalni sem lehet. A verselmélet mai álláspontja a jambus „megmagyarosodásának”, nyelvünk alkatához való idomulásának elvét vallja: a jambusnak és a magyaros hangsúlyos versnek összeötvöződése számos kifejezési eszközzel, az árnyalás rengeteg lehetőségével gazdagította irodalmunkat. Vargyas Lajos értékelő konklúziója ez: „... jambus formában írt kitűnő versek, sőt legnagyobb remekművek hosszú sora született az utolsó másfél évszázad folyamán.” (*Magyar vers – magyar nyelv*. 1966. 165.) Más véleményen van a zeneszerző! Szerzőnk idézi Kodály ismert nyilatkozatát, a jambusnak nyelvünkötől való idegenségéről és nehezen megzenésíthetőségéről, s az egyenlőtlen és változatosabb szótagszámokat szolgáltató ütemű klasszikus versnek megzenésítésre alkalmasabb voltáról. Kinek az álláspontja helyes? A szerző megjegyzése: Kölcsey jól látta a fejlődés útját. „A nyugat-európai, főként a jambikus vers uralkodóvá vált költészetünkben, s kétségtelenül gazdagította a kifejezés lehetőségeit.” De mindjárt hozzáfűzi: „Máig gyűrűző kérdés azonban, ez a gazdagodás nem járt-e együtt

szegényedéssel is. A nyugat-európai formákat első híveik a szöveg és a dallam egyeztetésének igényével alkalmazták. Ez azonban csak idegen dallamra, a magyar muzsika rovására történhetett. A nyugat-európai formák végül is szövegekben [versekben] találták meg helyüket. A klasszikus formák viszont – ezt Berzsenyi jól érezte – a magyar muzsikához is hozzáigazíthatók.” (190.) Gondolom, egyértelmű a válasz, amely világosan tükrözi a verstan-teoretikusnak és a zeneszerzőnek a maga szempontjából egyaránt helyes választát.

A szerző gazdag bibliográfiai anyagra támaszkodik. Hogy mégis megemlítsünk néhány művet, ez nem kifogásként hangzik el, inkább a kiegészítést és a figyelem felhívását szolgálja. A jambus 18. század végi előzményeinek feltárásában hathatós segítséget nyújt Gáldi László *Szenczi Molnár Albert zsoltárverse* című könyve (1958). Verseggyvel és a kollégiumi zenével és verseléssel kapcsolatosan utalni lehetett volna Szabolcsi Bence tanulmányára: *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* (1929, majd 1930). Meg lehetett volna említeni Elek Istvánt, aki tudtommal az első, aki egy költő verselésének monografikus feldolgozására vállalkozott *Csokonai versművészete* című tanulmányában (1942).

Orosz László könyve nyeresége a magyar irodalomtudománynak, közelebbről a magyar verselmélet-történetnek. Gondos alaposággal tárgyaló módszerével, tárgyilagos, egyértelműen világos elemzéseivel, okos, magvas összefoglaló értékeléseivel példát mutathat a magyar verselmélet-fejlődés további korszakainak megírására. Nagy szüksége van erre a magyar verstantudománynak, ezért várjuk a folytatást. (Irodalomtörténeti Füzetek. Akadémiai Kiadó, 1980.)

PÉCZELY LÁSZLÓ

TANULMÁNYOK A LENGYEL–MAGYAR IRODALMI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

A varsói egyetem kiadásában 1978-ban jelent meg harmincöt tanulmányt tartalmazó kötet a fenti címen. A tanulmányok a Varsóban 1972-ben tartott konferenciára készültek lengyel, magyar és egy finn szerző tollából, s a lengyelül, németül és franciául írott cikkek e gyűjteménye az 1969-ben megjelent első, hasonló jellegű gyűjtemény folytatásának tekinthető.

Mint a tudományos konferenciák többsége, az 1972-es varsói is igen eltérő fajsúlyú tanulmányok ismertetésére adott alkalmat. A finn szerző minden bizonnyal gesztusként került a gyűjteménybe, hogy a finnugor tudomány valamely képviselője is jelen legyen ott, ahol erre igazán semmi szükség; a finnugor rokonság ugyanis egészen más természetű tudományos témákat kínál, mint a nyelvrokonság nélkül, de párhuzamosan fejlődő lengyel és magyar irodalom. Pertti Virtaranta tanulmányának egyébként még a finnugor kutatásokhoz sincs semmi köze; Sillanpää, a híres finn író írott szövegeit veti egybe a szerző az általa készített interjúval és megállapítja, amit előre lehet tudni: az író élő-beszédben több tájnyelvi kifejezést használ. A finn szerző tanulmányát azért emelem ki elrettentő példaként, mert ha már születik ilyen tanulmánykötet, kár megterhelni teljesen helyi érdekű, szűken az egyes irodalmak belügyeibe tartozó írásokkal.

Ilyen típusú írás egyébként mind a lengyel, mind a magyar szerzők által készített referátumok között is található. Érthetetlen számomra, hogyan kerül egy komparatistikai tanulmánykötetbe például Horváth Iván írása Balassi Bálint poétikájáról, különösen azért, mert a feltupírozott tudományos apparátussal, ábrákkal, plusz-mínusz jelekkel hivalkodó írás Balassi verselését önmagán belül, legföljebb némi magyar kontextusban tárgyalja, és inkább a Filológiai Közleményekben volna a helye. Ugyancsak furcsállkodva olvassa az ember Tadeusz Namowicz tanulmányát Theodor Körner Zrínyi című drámájának lengyelországi fogadtatásáról; ennek a tanulmánynak mégiscsak inkább egy lengyel-német irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó kötetben lenne a helye. Kár lengyel-magyar kapcsolatot kreálni ott, ahol annak semmi nyoma. Tudjuk, hogy kevés a kötet címében foglalt témakörrel foglalkozni képes szakember, s hogy tudományos konferenciákra a tudósok azt viszik, amivel éppen foglalkoznak, ami éppen készen van, az utólagos szerkesztésnek azonban nem volna szabad a protokoll-listához alkalmazkodnia.

Harmincöt cikket röviden sem lehet ismertetni, hadd emeljek ki csak néhányat közülük, amelyek valóban új eredményekkel járulnak hozzá a kutatáshoz. Igen érdekes Dora Kacnelson tanulmánya az 1848–1849-es magyar szabadságharc reflexeiről a lengyel népdalokban; a lengyel népdalokból kihámozható Bem-kép például a mítosz-keletkezés fázisairól közöl meggondolandó adatokat; egy-egy népdal sorsa pedig önmagában is érdekes (gondolok itt a *Co to za gwar* című dalra). Hasonlóképpen tanulságos Faragó József közlése az 1851-ből való román nyelvű Bem-nótáról. Ezeket a cikkeket olvasva óhatatlanul az az ember érzése, hogy nem ártana az irodalmi kapcsolatok kutatását az alapoknál, vagyis az

adatközlésnél kezdeni; a magyar irodalomtörténetből elég fájdalmasan hiányoznak a pozitívista irodalomtörténetírás nagy eredményei, amelyek például a lengyel irodalomtörténetben komoly eredményekhez vezettek.

A komparatiztikai kutatások mai állásáról összefoglalóan Sziklay László számol be a kötetben, s e kutatások egyik legátfogóbb koncepciójú tematikáját Andrzej Sieroszewski fejt ki a romantikus lengyel és magyar történelmi regény párhuzamba állításának vázlatával; remélhetőleg a vázlatból előbb-utóbb monográfia születik a két nép kultúrájával szakavatottan és hosszú ideje foglalkozó Sieroszewski tollából.

Ez utóbbi tanulmányt példaszerű voltánál fogva kell kiemelni, ugyanis véleményem szerint ilyen jellegű tanulmányokat kellene tartalmaznia a kötetnek. A kötetnek mégsem ez a fő vonulata, s noha rendkívül alapos, izgalmas tanulmánnyal képviselteti magát például Maria Janion vagy Sótér István, az ő komparatiztikai szemléletük a lengyel és a magyar irodalmat a világirodalommal való szembeállításban alakult ki, és nem egymáshoz mérik őket. Maria Janion például a romantikusok és a forradalom kapcsolatát elemzi, megállapításai azonban semmiképpen sem terjeszthetők ki a magyar romantikusokra, történetesen éppen rájuk nem érvényesek, noha ezt Janion nem is szuggerálja. Aki azonban tájékozatlanul veszi kézbe a kötetet, s most a németül, lengyelül és franciául olvasó, netalán nyugat-európai kutatóra gondolok, akinek a könyvet végül is szánták, elhamarkodott következtetéseket vonhat le a magyar romantikusokra vonatkozólag is.

A módszertani eklekticizmusra a kötetből sok példa hozható fel; egyet emelek ki közülük. Radó György *Az ember tragédiája* és *Az Istenelen Komédia* nőalakjait elemzi annak függvényében, ahogy a költők, Madách és Krasiński, saját életük tapasztalataiból formálták meg ezeket az alakokat. Kissé ódon vizsgálati szempontnak tartom az életrajz és a mű ilyen fokú közelségének feltételezését; ebben az esetben különösen szembevetendő ez a fogyatkozás, hiszen éppen e két dráma kínál izgalmas szempontokat a párhuzamosságok kutatói számára. Ha például Maria Janion, Krasiński történetfilozófiájának legkiválóbb ismerője, egyszer elolvasná *Az ember tragédiáját*, eredeti és mély megállapításokkal járulhatna hozzá a magyar Madách-kutatáshoz is.

Ugyanakkor új adatokban bővelkedő tanulmány is olvasható a kötetben, éppen *Az ember tragédiája* lengyelországi fogadtatásáról, Elżbieta Cygielska-Guttman tollából. Bizonyára minden olvasónak – recenzensnek is – van kedves témája, az én témámat a szerzőnő vetette fel, bár nem oldotta meg teljesen. Arról van szó, hogy a *Tragédia* Lengyelországban eddig mindig megbukott. Nem játszották sokszor, de

valamennyi előadása kudarccal végződött. 1903-ban játszották először abban a krakkói színházban, amely éppen virágkorát élte, és amelyben éppen Vyspiański volt a koronázott császár. Ez idő tájt fedezte fel magának Madách művét Gorkij. A lengyelek eljátszották, és mégis megbukott. A dolog azért érdekes, mert Madách történetfilozófiája hasonló forrásokból táplálkozik, mint a lengyel romantikus drámaíróké – akik a századfordulón Krakkóban reneszánszukat élték. Cygielska-Guttman olyan lengyel drámákat is felsorol, amelyekben kimutatható a színházban megbukott *Tragédia* hatása, és amelyeket a korabeli lengyel kritika a *Tragédia* fölé helyezett. Az akkori krakkói színház törekvéseit, stílusát ismerve az ember visszamenőleg is csak hatalmas sikert tudna jósolni Madách művének. A bukás olyan kérdéseket vet föl, amelyeket nagyon is érdemes volna megválaszolni. Hogyan lehetséges, hogy a lengyel drámával legtöbb párhuzamosságot mutató magyar művet idegenül nézik a legideálisabb közegben és pillanatban? Hátha vannak olyan irodalomszociológiai tényezők, amelyeket figyelembe kellene venni, és amelyek eddig elkerülték a kutatók figyelmét.

Cygielska-Guttman érdeme, hogy a kudarc-sorozatról tárgyyszerűen beszámol. Szemlélete azért rokonszenves a számomra, mert túllép a lengyel–magyar komparatiztika első stádiumán, vagyis a két nép barátságának kedvéért, a feltételezett és hirdetett azonosság oltárán nem áldozza fel a tudósi objektivitást. Éppen a két nép irodalmának nagy műveit érdemes vizsgálni a befogadás szempontjából, akkor is, ha a befogadás korántsem volt zavartalan, s talán most már nem kellene harmadrangú írók ilyen-olyan lengyel vagy magyar vonatkozásainak örülni.

A *Tragédia* lengyelországi bukása, értetlen fogadtatása további elemzést érdemel; talán éppen az ilyen elemzés járulhatna hozzá igazán a lengyel és a magyar gondolkodásmód eltérő voltának megfogalmazásához, a határok pontosabb meghúzásához. Az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódások célja nem feltétlenül a különböző nemzetek szellemiségének összemosása. Az érintkezések és a taszítások pontos feltérképezése izgalmasabb és felelősebb feladat.

SPIRÓ GYÖRGY

NÉPI KULTÚRA – NÉPI TÁRSADALOM*

Az Évkönyv eme dupla száma hosszú idő – három év – elmúta után jelent meg, s terjedelme ennek megfelelően nagy. Erre az elmúlt három esztendőre esett a főszerkesztő, Ortutay Gyula halála; nyilván ez késleltette a megjelenést is.

Ez a szám két egymástól jól elváló részre oszlik. Az első részben a Kutató Csoport profiljának megfelelően, vegyes témájú tanulmányok foglalnak helyet, míg a kötet második része egy folklorisztikai szimpozion előadásait publikálja.

Az első rész tanulmányai anyagi kultúrával, szokásokkal társadalomnéprajzzal, népzenevel és etnopszichológiával egyaránt foglalkoznak. Takács Lajos bevezető tanulmányának címe *Erdőhasználat és irtás az allodiális gazdálkodás kibontakozása előtt*. Andrásfalvi Bertalan az egész néprajztudomány egyik nagyon sokat vitatott problémájával foglalkozik: *Néprajzi csoport, kistáj és régió*. A tanulmány megírása (1975) óta külön ülészak is foglalkozott az etnikai és regionális csoportok kérdésével.

A következő tanulmányok nagyjából-egészéből társadalomnéprajzzal, szokásokkal, magatartásformákkal foglalkoznak. Bárh János Felsőterézhalma (népies nevén Illancs) tanyavilágának búcsújáró szokásait és a búcsújárásban részt vevők magatartását írja le, fénykép- és kottailusztrációkkal. Történeti jogszokásokról ír Tárkány Szücs Ernő (*A kézfogóval összefüggő jogi népszokások*), amely az 1700–1945 közti időszakot foglalja magába. Dankó Imre értekezése (*Piaci és vásári viselkedésformák*) elsősorban eladók és vevők hagyományos magatartását vizsgálja. – Ebbe a kérdéskörbe tartozik Istvánovits Márton tanulmánya is, melynek címe: *A szván rituális grafika*. Egy olyan szokást ismertet, melyről magyar nyelven még nem esett szó: a kartvel (grúz) nyelvcsalád egyik archaikus csoportjának, a szvánoknak szinte egyedülálló újévi szokását elemzi.

Hoppál Mihály tanulmánya (*Népművészet és etnopszichológia*) része egy sorozatnak, melyben a szerző a magyar fejfák, sírjelek formáit díszítéseit veti szemiotikai elemzés alá. Végül Paksa Katalin népzenei szabályosságokat vizsgál (*Ütempárosság és strófaszerkezet összefonódása a magyar népdalok egyik csoportjában*).

*A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve, XI–XII. Szerkesztette: Kósa László. Akadémiai Kiadó, 1980.

A kötet második részének alcíme: *A folklór poétikája és stilisztikája*. Nagyjából az 1974 szeptemberében megtartott szimpozion anyagát tartalmazza, bár a szerzők néhol bővítették előadásukat. A folklór szó itt nem csupán a szűkebben vett népköltészetet jelenti, hanem a művészi tudatformák összességét, tehát kiterjed a néptáncra, népzeneire is. A szerzők között szerepelnek folkloristák, de a társtudományok képviselői is: irodalomtörténészek, nyelvészek, esztéták.

Nehéz erről az anyagról összefüggő áttekintést adni. A tanulmányok olvasásakor mindenesetre kiderül, hogy a folklór stilisztikai-poétikai elemzésének módszerei mennyire kidolgozatlanok, s hogy nagyon is aktuális volt e szimpozion megrendezése. (Hadd jegyezzem itt meg, hogy a szimpozion óta többen behatóan foglalkoznak e kérdéscsoporttal pl. (betűrend szerint) Katona Imre, Vargyas Lajos, Voigt Vilmos, s hogy némileg összefüggő elemzést és szempontokat is ad az azóta megjelent *A magyar folklór* című tankönyv. (Bp. 1979. Tankönyvkiadó.) A módszerek kidolgozatlanságára igen pregnánsan utal pl. Pusztai János tanulmánya (*A magyar stílus története és a folklór stilisztikája*), aki fel is sorol néhány olyan kérdéscsoportot, amelyet vizsgálni kell: e felsorolásban szerepel pl. a változatok stilisztikai elemzése, a sztereotip fordulatok keletkezéstörténete, az egyéni stílus vizsgálata, a nyelvi, stilisztikai jellegzetességek kritikai vizsgálata, a magyar kéziratos irodalom stílustörténeti feldolgozása stb. Idézem: „Tudománytörténeti tény, hogy nem a magyar stílustörténet összefoglaló kutatási eredményei világítják meg a folklórstílus vizsgálatának tartalmi, módszertani lehetőségeit és problémáit, hanem fordítva, . . . a népköltészetstilisztika segít . . . az átfogó magyar stílustörténet végiggondolására . . .” Hasonlóan gondolatébresztő Szerdahelyi István rövid eszmefuttatása: *Népköltészet és művészi érték*, amely néhány, az utóbbi időben sokat vitatott kérdést világít meg igen helyesen, polémikus élel.

A szűkebben vett folklórkutatásba tartozó tanulmányok már nem ilyen általános kérdéseket, hanem egy-egy kisebb csoport: műfaj, műnem, vagy egyetlen alkotás poétikai vagy stilisztikai kérdéseit veszik vizsgálóra. Vargyas Lajos a népballadákkal, Kovács Ágnes gyermekmondóka és mese összefüggésével, Pócs Éva a ráolvasásokkal, Károly S. László a siratókkal, Borsai Ilona gyermekmondókákkal, Nagy Olga a népmesével foglalkozik. Benedek Katalin pedig egyetlen epikus történet formai alakulását elemzi.

E tanulmányok más és más módszerrel kísérleteznek. Nagy Olga pl. a tudatszint és esztétikum összefüggését keresi a mesélő közösségekben. Több tanulmány szöveg és dallam együttesét kísérli megragadni. Külön kell megemlékeznünk még néhány, módszerében eltérő tanulmányról:

Szathmári István a magyar népballadák hangszimbolikáját tárgyalja, Katona Imre az antitézis összehasonlító vizsgálatát végzi a népdalokban, népballadákban; Küllős Imola pedig a csángó dalok, balladák kvantitatív módszerű vizsgálatára tesz kísérletet.

Ismét csak külön csoportot képez a néptánc- és népzene kutatók munkája. Martin György a rögtönzés és szabályozódás törvényszerűségét elemzi a néptáncokban, Pesovár Ernő pedig verbunkostáncaink szerkezeti sajátosságait. Keszthelyi Tibor tárgyát már Európán kívül, az afrikai dobnyelvből veszi, s ezt mint a költői közlés egyik eszközét analizálja.

Amint látjuk tehát, különböző nagyságrendű csoportok elemzésére találunk példákat: az általánostól az egyediig, s a használt módszerek is nagyon különbözőek. Ilyen módon együttes értékelésük szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Ez annál is inkább így van, minthogy az ülésszakon az előadások ideje korlátozott volt, s ezért gyakran inkább csak témavázlatot és módszertani indulást olvashatunk, mint mélyreható elemzést. Mindenesetre a kötet meggyőz arról, hogy a folklór stilisztikai-poétikai elemzések nemcsak fontos, hanem életbevágóan sürgető feladatunk, mellyel az eddiginél sokkal nagyobb intenzitással kell foglalkozni. Hiszen a vizsgált folklórjelenségek egy részét ma még funkcionálisan, terepmunkán is tanulmányozni lehet, s így pl. előadók és közönség interakciójának megfigyelésére is van lehetőség, s jó néhány tanulmány a szerzők saját néprajzi megfigyelésein alapul, viszont minden különösebb jóstehetség nélkül is sejtjük, hogy nem sok idő múlva már a folklór jó néhány jelenségét is csak az írásos feljegyzések alapján lehet elemezni, s így éppen a szóbeliség kérdésére már csak elméleti válaszokat lehet adni, mivel az előadás során létrejövő variációk megfigyelése lehetetlenné válik. Tehát az ülésszak előadásainak publikációját nagyon helyes kezdeményezésnek tartjuk, s tulajdonképpen mindegyik tanulmányból ötleteket meríthetünk, módszert tanulhatunk a későbbi munkához.

DÖMÖTÖR TEKLA

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

SZÍNMIŰVEK 1. (1793–1794)

SZÍNMIŰVEK 2. (1795–1799)*

Meglepő ugyan, de még a kritikai kiadás is szubjektív műfaj. A Csokonai-drámák kritikai összkiadásából akkor is kiolvashatnánk, hogy a sajtó alá rendező Pukánszky Kádár Jolán elsősorban színháztörténész, ha ezt egyébként nem tudnánk. A két kötet apparátusának kiemelkedően legjobb részei a színháztörténeti összefoglalók és a rövidre fogott elemzések, amelyek példamutató tömörséggel, mégis teljességre törekedve mutatják be az egyes darabokat, sok figyelmet szentelve előadásuk történetének. Csokonainál szoros összefüggés mutatható ki a színművek jellege és szövegük hagyományozása között, mivel darabjai két véglelet képviselnek: vagy könyvdrámák, amelyeknek még drámai jellege is vitatott, vagy rögtönzészzerű, vérbeli színpadi művek, amelyek jellegüknél fogva nem annyira nyomtatásban éltek tovább, hanem szövegpéldányokban, a szereplők által készített másolatokban maradtak fenn. Az első típusra jó példa a *Tempefői* (A' méla Tempefői) és a *Cultura*, a másodikra a *Karnyóné* (Az Özvegy Karnyóné 's a két Szeleburdiak), míg a két típus egyszerre jelenik meg ugyan a *Gersonban*, de semmiféle egységet nem alkot. Érthető módon a szövegminőség főleg az előbbieknél fontos, az alkalomra – és gyakran a konkrét szereplők testére szabott – „rögtönzések” viszont izgalmasabbak színházi szempontból. A kritikai kiadás elsősorban a második kategóriába tartozó daraboknál szolgál komoly újdonságokkal, filológiai is kitűnően hasznosítva az elhangzott előadások emlékét őrző másolatokat. A határesetnek tekinthető *Gerson* esetében pl. Pukánszky tisztázza először a fennmaradt szövegforrások viszonyát, s ad az eddigieknél teljesebb szöveget (az ún. „Kováts-féle kézirat”, MTAK. K 670 alapján). A címet is megtisztítja a bevett formájában biztosan nem Csokonaitól származó „du Malheureux” kiegészítéstől, amely nyelvi képtelenség is ráadásul. Ugyanilyen úttörő munkát végez a *Karnyóné* címe, szövege és szövegforrásai esetében. Itt is hemzseg az élőlősből táplálkozó, szereplő-élményeket is megőrkítő szöveghagyomány a hibáktól, hamis archaizálásoktól, s jelentős előrelépés a hitelt érdemlő nyolc másolat rendkívül

*Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Pukánszky Kádár Jolán. Akadémiai Kiadó, 1978. (379 + 379. o.)

készültek. Az időrendi besorolás eszerint kényszerűségből a kezdés időpontja alapján történt, ami ugyan kevés lényeges információt nyújt, viszont ismert. Ilyen módon virtuális időrend keletkezett, amelyben főszöveggént egymás mellé került (a sor elejére) a *Tempefői*, a kezdetleges – de mindenképpen gyakorlati célokat szolgáló – Schikaneder-fordítás (*A' boszorkánysíp*, ill *A' Varázssíp* töredékes szövege) és a *Galatéa* (Metastasio-fordítás), amely 1795-ben kőszíven lehetett ugyan, de van egy későbbi posztumusz kiadása (1806, Nagyvárad), amely minden valószínűség szerint egy elveszett autográf másolatról készült, a főszöveget tehát az érettebb változatban, más kronológiai helyen kellett volna adni. (A *Galatéa* kérdésére később még visszatérünk). Kétségtelen, hogy ez a sorrend nem tükröz semmilyen alkotói pályaképet és nem hordoz semmilyen jelentést, legfeljebb Csokonai viszontagságos életét és sokoldalúságát példázza. Általában helytelen hagyomány a magyar kiadási gyakorlatban az időrendiség abszolutizálása, különösen olyankor, amikor az időrend nem is rekonstruálható.

A főszövegek megválasztása is felvet néhány kisebb-nagyobb problémát. Komoly filológiai fejtörényt okoz a *Gerson* és a *Karnyóné* szövegének kitisztázása, de éppen ezeknek a szövegnek készült kisebb irodalmi ambícióval. A fordításokban viszont nyomon követhetők Csokonai stílusának változásai, nyelvtudásának és nyelvhasználatának fejlődése, itt tehát igen fontos a szövegminőség. Sajnos, az előbbiekkal ellentétben, a fordítások kéziratának, kéziratos másolatainak és kiadásainak viszonya több esetben nincs kellőképpen tisztázva. A *Galatéánál* maga a sajtó alá rendező hívja fel a figyelmet arra, hogy bár az 1806-os kiadvány posztumusz, szinte bizonyos, hogy „egy későbbi, elveszett szerzői másolaton alapszik” (i. m. I. 354.). Csakugyan minden, a stílus-elemzés is, emellett szól, vagyis ezt a változatot kellett volna főszövegben hozni, s a kézirat variánsait jegyzetben, mégis fordítva történt. A változtatás pedig a kronológiát is megbolygatná, mert az elveszett, de a kiadás alapjául szolgáló kézirat származhat 1795 utánról is. Módszeres összevetésre itt nincs mód, de érdemes összehasonlítani a darab első mondatát a kétféle változatban, olyan szembevetően érettebb, gördülékenyebb a későbbi szöveg:

Kézirat (és kritikai főszöveg): „Ah, hallgass, szeretett Atzísom, hallgass, hogy meg ne hallja Polifém ama' Kőről, a'melly mellett lap-pang.”

Nagyváradi kiadás (1806): „Ah, hallgass, szeretett Átzisom, hogy Polifém, ama' Kőszirt mellől, a hová bútt, meg ne hallja szavadat.”

A' Pásztor Király szövegeinek viszonya szintén homályban marad, holott a kézirat és a kiadás összevetése itt is igen tanulságos. Arra

feltétlenül érdemes lett volna felhasználni a nyomtatványt, hogy a másolat nyilvánvaló tollhibáit és a kritikai szöveg téves olvasatait kiküszöböljék. Éppen ebben a szövegben annyi sajtóhiba is benne maradt, hogy nehéz elkülöníteni vagy megállapítani a tévedések forrását, egyértelműen rossz azonban pl. a *felálván* – *felülvénn* helyett (17. sor), *ötödévi* – *ötödéve* helyett (113. sor, nyilvánvaló másolási hiba a kéziratban!), vagy a *be éróssödött* omladéki (!) – *beerdösödött* értelemben (338. sor) stb.

Volt már szó a Schikaneder-fordítások problémájáról. Ismert tény, hogy csak egy kis rész Csokonai munkája, a többi tanulóársainak igen gyatra műve, amelyet ő épp csak átnézett és helyenként kijavított. Semmi sem indokolja, hogy a kétes eredmény, amely német–magyar szótár és kellő német nyelvtudás híján, fordítói ambíció és egységesítő szándék nélkül félkész maradt és hemzseg a kínos nyelvi félreértésektől, a kritikai kiadás főszovegei közé kerüljön. Pukánszkyé maga idéz egy frappáns „Leiter Jakobot”, a német Flug és Pflug összekeverését, amelyet az egyik derék fordítótárs „ekének” ad vissza, Csokonai viszont, a saját jelenetében, nagy nyelvi leleménnyel „repülő hajónak” magyarít (vö.: i. m. I. 311.). A példából egyúttal az is látható, hogy Csokonai mennyire nem „kontroll-szerkesztette” a hevenyészett fordításokat, mennyire nem dolgozta át őket, vagyis a saját fordítótöredékei mellett kizárólag az ő javításainak főszovegben a helyük, a tanulóársak próbálkozásainak legfeljebb az apparátusban. Sőt, ha alaposabban megvizsgáljuk Csokonai javításait, akkor még ez is túlzásnak tűnik, mert azok között is kevés a költői célzatú átírás, legtöbbje szembetűnő fordítói szarvashibák korrigálása (pl. *megeörtlenedik* helyett *el ájul, telhetetlen* helyett *buja* stb.). Az is elképzelhető tehát, hogy elég lett volna a tanulmányban elemezni a Csokonaitól származó érdekesebb javításokat, bőséges példaanyagon, főszovegben pedig csak a költő töredékes Schikaneder-fordításait gyűjteni egybe.

Módszertanilag végig kifogásolható, hogy a szövegváltozatok közlése nem azonos eljárást követve történik, s nem elég világos. Nem formai kérdés az, hogy a variánsokból milyen könnyen, vagy egyáltalán helyre lehet-e állítani a különböző szövegállapotokat. Ha ez nehéz, vagy egyenesen lehetetlen, akkor a variánsok közlése értelmét veszti. Ilyen példát, sajnos, többet is idézhetnék a drámakiadásból. Kézirat nélkül pl. nem rekonstruálható a *Tempefői* 29–30, és 52–53. sora, ill. a *Galathea* 5–6. és 81. sora, a kétféle változatban. Ezen túlmenően a variánsok nincsenek kellően értékelve sem az apparátusban, sem a tanulmányokban. Szinte azt lehet mondani, hogy „kötelező feladatként” szerepelnek hátul, kiaknázatlanul, holott sok tanulságot rejtnek. A *Tempefői*

variánsainak vizsgálata például rögtön rácsfol arra a feltevésre, amely szerint az MTAK. K 678. számú kézírata „autográf fogalmazvány” (i. m. I. 258.). Igaz, hogy ennek már a bibliográfiai leírásban közölt adatok is ellentmondanak („három rész idegen kéz írása”), a variánsok egybevetése azonban be is bizonyítja, hogy másolatról, illetőleg részleges szerzői tisztázatról van szó. Egy ilyen példa, ahol a tollhiba jól értelmezhető: a 268. sorhoz szóló jegyzet (a kézirat 9. levelén) regisztrálja a (Le bi) mondatkezdet áthúzását. Az viszont csak nehezen deríthető ki (hiszen hátul van a jegyzet és kommentár nem utal rá), hogy ez a következő mondat eleje, amibe a másoló belekezdett, miután véletlenül kihagyta az instrukciót („Egy nagy otromba Complimenttel.”), s rögtön a szereplő szövegét kezdte másolni, majd észrevette a hibát, áthúzta, s pótolta az előző mondatot. Ugyancsak szaporíthatnám azon példák számát, (a *Gersonból* már idéztem többet), ahol a jegyzetekből kiderül, hogy a főszöveg romlott, még sincs kijavítva. Olyan értelmetlen főszövegrész is van, amelyhez nincs semmilyen jegyzet (pl. *A' Szeretet győzedelme a' tanúltakon* 174. sor: „Ha temnak előtt . . .”).

Apróság, de fölöslegesen megterheli (kb. megduplázza) és sokszor kuszává teszi az apparátust a rövidítések feloldásának többszöri közlése. A főszövegben igen pontosan mindenütt szögletes zárójelek fogják közre a ligatúrák feloldásait, amelyeknek egyébként sincs nagy jelentősége, egy részük nem a szerzőtől származik, hanem különböző másolóktól, s általában triviálisan kézenfekvő a kiegészítés. A zárójeles megoldás tehát tökéletesen elegendő lenne, hátul azonban minden egyes ligatúra és feloldása újból szerepel! Még az a szerencsésebb, ahol külön fejezetet alkotnak, ahol azonban a ligatúrák feloldása a szövegvariánsok közé került, ott igen nehéz szétválasztani utólag a szükségest és a fölöslegest: az írásjeleket és a szövegváltozatokat.

Az apparátus használatát tovább nehezíti, hogy a variánsok nem a lap aljára kerültek, hanem hátra, a tanulmányok mögé, ill. a tárgyi és nyelvi jegyzetek elé. A főszövegben semmi sem jelzi, hol vannak változatok, hátul viszont kétféle jegyzetet is vissza lehet keresni a sorszámok alapján. A figyelmes olvasó tehát vagy egyszerre három helyen kell forgassa a könyvet, vagy jobb hátulról kezdenie az olvasást.

A magyar kritikai kiadások gyakorlatában megoldatlan a tárgyi és nyelvi jegyzetek körének meghatározása. Már a Csokonai-életműsorozat előző két kötetében is vitatható volt a sok és ismétlődő tárgyi-nyelvi jegyzet. Nyilvánvaló, hogy a kritikai kiadások a szakma számára készülnek, az átlagolvasó igényeit és műveltségi szintjét tehát nem kell vagy nem kellene tekintetbe venniük. Ily módon le lehet szűkíteni a jegyzetelendő anyag körét, s általános műveltséget, sőt felsőfokú humán

ismereteket adottnak véve, csak azt jegyzetelni, ami nincs benne a közkézen forgó szótárakban és lexikonokban. Ilyen értelemben a Csokonai-drámákkal kapcsolatban sem volt szükséges magyarázatokat fűzni pl. Horatius, Vergilius, Seneca, Cicero, Voltaire, Rousseau, ill. Zrínyi, Bessenyei, Faludi, Kazinczy (stb.) nevéhez, vagy a literatúra, kvártéj, garas, matéria, módi, nektár, produkálni (stb.) szavakhoz, még hozzá annyiszor, ahányszor előfordulnak. (Ákhilles, Apolló, Voltaire, Rousseau például igen gyakran előfordulnak. . .) Azt már az anyag jellegétől függően esetenként lehet csak eldönteni, mikor jobb sorokhoz kapcsolni a jegyzeteket, s mikor érdemes szótárszerűen összegyűjteni őket. Ebben a kötetben indokolt a sorok szerinti jegyzetelés, ha a műveltségi anyagot kiszűrjük az apparátusból, s helyenként bravúros a kommentárok összeállításra (pl. a Gerson cigány- és zsidó halandzsáinak szófejtései, amelyben szakértők is közreműködtek, általában a táj-szavak magyarázata, több fogalom- és szómagyarázat tanulmánynak is beillik). Különösen azok hasznosak és kritikai kiadásba valók, ahol a kommentátor kitér az adott szó és fogalom más előfordulásaira ugyanennél a szerzőnél. A *Tempefői* kommentárjai közül idézek néhány ilyen tanulmány-értékű jegyzetet: Laurus (179. sor), méla (405. sor), a Szuszmir-mese (669–688. sorok), általában a „beszélő nevek” jelentése és mintái (bár ezek közül a *Tempefői*ben épp a Tempefői név magyarázata hiányzik), a korabeli irodalmi művekre való utalások kifejtése. Nem sok, de akad olyan kifejezés is, amely magyarázatra szorult volna, mégsem kapott jegyzetet, pl. (ugyancsak a *Tempefői* szövegéből) konya (58. sor), vojtázni (1303. sor), tót (főnév tárgyesetben, 1352. sor).

A drámakiadás az Akadémiai Kiadónál jelent meg, zavaróan sok sajtóhibával. A' *Pásztor Király* kritikai szövegében mintegy 20 sajtóhiba van, amelyek egy része értelmesnek tűnik, s csak a kézirattal való összevetés útján deríthető ki, tehát annál zavaróbb. Ehhez képest az elmaradt fejezetcímek, összekeveredett szavak-betűk, fordított karakterek sokkal veszélytelenebbek. Úgy látszik, majdnem olyan fáradságos és hálátlan feladat a kész kritikai kiadásokat kinyomtatni, mint a szövegeket sajtó alá rendezni, gondozni és jegyzetelni. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

KOVÁCS ILONA

CSUKÁS ISTVÁN: PETŐFI A SZLOVÁKOKNÁL

Csukás István következetes tervszerűséggel és rendszerességgel foglalkozik a magyar irodalom és a történeti nemzetiségek (jelenleg szomszédos népek) kapcsolatainak feltárásával és kritikai bemutatásával. Az e tárgykörben közzétett művei, főként az *Ady Endre a szlovák irodalomban* (1961), *Jókai és a nemzetiségek* (1973), méltán váltották ki a szakmai körök elismerését. Az alább bemutatandó Petőfi-könyv szerves folytatója Csukás István rendkívüli vállalkozásának.

Szerzőnk e műve egy időben került kezembe a gimnáziumok számára készült új, II. osztályos tankönyvvel, amely tankönyvként először váltott ki széles körű szakmai vitát a tananyag-válogatást, a feldolgozás módszerét, szemléletét illetően. Bár a vita a tankönyv világirodalmi részeit is érintette, kevesebb szó esett arról, hogy a tankönyvön belül milyen helyet kapott Kelet-, illetve Közép-Kelet-Európa népeinek irodalma. A tankönyvben a két nagy költőn – Puskinon és Miczkieviczzen kívül – két és fél oldalas összefoglaló mutatja be e terület romantikus irodalmának általános fejlődési jellegzetességeit, de közvetlen szomszédaink irodalmából egyetlen költőt sem mutat be, nem von párhuzamba hazai irodalmunk jelenségeivel.

Ez az igényesen megírt tankönyv – amely középfokú irodalmi nevelésünk alapdokumentuma – nem ad sem a tanulónak, sem a tananyag közvetítésénél a tanárnak lehetőséget arra, hogy megtudja: közvetlen szomszédaink irodalma a magyarhoz hasonló gyökerekből nőtt ki, s éppen ezek az azonos gyökerek tették lehetővé, hogy a magyar irodalom a legközvetlenebb kapcsolatba került e népek irodalmával, s e kapcsolaton keresztül sokszor szerepet kapott e népek politikai törekvéseiben és társadalmi tudatuk alakításában. Mindezzel arra szeretnék utalni, hogy irodalmi oktatásunk a kívánatosnál még mindig kevesebbet nyújt, s nem aknázza ki azokat az eredményeket, amelyeket irodalomtudományunk ezen a területen már elért, s amelyek eredményeihez Csukás István korábbi szlovák–magyar kapcsolattörténeti munkái s itt ismertetett könyve is hozzájárult.

A könyv több mint egy évszázadon keresztül – a költő fellépésétől napjainkig – végigkíséri Petőfi útját és értékelését a szlovákoknál.

Csukás könyvének előszavában Petőfi szlovák fogadtatását a szlovák–magyar kapcsolatok legizgalmasabb területeként jellemzi, amelyben a költő műve a két nemzet kapcsolatának tükré, politikai kapcsolatok függvénye lett. E viszonyban Petőfi szerepét egy speciális tényező is

motiválta: Petőfi szüleinek szlovák származása s ebből következően a költő – legtöbbször mesterségesen fölvetett – nemzeti hovatartozásának a kérdése.

Ez a tény – különösen a dualizmus korában – jelentős szerepet kapott a magyar uralkóó osztály és a szlovák nemzeti mozgalom élén álló politikai körök viszályában. A szerőnek tehát vállalnia kellett azt, hogy a költő szőkebben értelmezett irodalmi fogadtatásán túl politikai harcban és fórumokon betöltött szerepét is feldolgozza.

A könyv négy fejezete kronologikus sorrendben boncolgatja e szerep variánsait. Az első fejezetben, amely 1867-tel záródik, áttekinti a szerző Petőfi szlovák recepciójának jellegzetességeit, s itt kap kiemelt helyet – érthető módon – annak a kérdésnek a tárgyalása is, hogy mit jelentett Petőfi számára származása, s miképpen formálódtak nézetei a nemzetek viszonyáról.

Csukás István tovább mélyíti, plasztikusabbá teszi az eddig kialakított összképet. Újra elemzi a költő családi kapcsolatait, gyermekkorát, tanulmányozza iskoláinak közvetlen környezetét, és természetesen a két kérdés szemszögéből foglalkozik Petőfi verseivel, prózai műveivel, s a kortársak visszaemlékezéseivel is. Mindezek alapján a szerzőnek az a véleménye, hogy a gyermek- és ifjú éveit legtöbbször tiszta magyar környezetben eltöltő Petőfi nem állt válaszút előtt nemzeti hovatartozását illetően, s mindvégig egy kultúrához, egy nyelvhez kötődött, a magyarhoz. Eppen ezért – tegyük hozzá – nem kényszerült ambivalens magatartásra, arra, hogy esetleg magával hozott más nyelvű kultúráját kifelé – akár lelkiismeretfurdalások árán is – megtagadja azért, hogy a többségi, a magyar kultúrában befogadást nyerjen. Erre még akkor sem kényszerült, amikor tudjuk, hogy mennyire fájt neki, amikor a 40-es években a magyar sajtó, költeményeit bírálva, nem egyszer szemére vetette szlovák származását. Erre a magatartásformára a nem magyar származású értelmiségiek, külső körülmények nyomására inkább csak később, a század vége felé kényszerültek.

Petőfinek más – így a magyarsággal együtt élő – nemzetekhez fűződő viszonyát, nézeteit Csukás István a költő ismert költeményein kívül olyan, ebből a szempontból kevésbé figyelemre méltatott dokumentumokon keresztül elemzi, amelyek létrejöttében Petőfinek közvetlen szerepe volt, vagy szemléletükkel, nézeteikkel azonosult. Ezekhez tartozott pl. „A pestvárosi rendre ügyelő bizottmány” proklamációja, vagy a baloldali ifjúságot összefogó Egyenlőségi Társulat Petőfi által megfogalmazott programja. Mindkettő egyértelműen egyenrangú helyet kívánt biztosítani az itt élő népeknek. E politikai program is igazolja, hogy Petőfi milyen messze távolodott el a magyar nemesi

liberális nacionalizmustól – annak ellenére is, hogy annak egy-egy vonásával néhány 1848 folyamán írott költeményében még találkozhatunk. Hatvány Lajos erről megfogalmazott, túlságosan sarkított ítéletét azóta mind az irodalomtörténet (Pándi Pál), mind a történettudomány (elsősorban Arató Endre) már korrigálta, Csukás István pedig épp az említett dokumentumokon keresztül Petőfiről rajzolt képet árnyaltabbá tette, s példái azt mutatják, hogy Petőfi elvileg is felkészültebb és járatosabb volt ebben a kérdésben, mint anogy azt eddig tudtuk.

Csukás könyve első fejezetében arra is választ keres, hogy mi volt az oka annak, hogy Petőfi szlovák író kortársai miért maradtak közömbösek Petőfi költészete iránt, amikor azt Európa haladó szellemi körei már ismerték s közvetítették. A szerző összehasonlította a Štúr-iskola képviselőinek s Petőfinek a világnézetét, eszmerendszerét (pl. Lamennais eszméinek eltérő hatását Štúrra és Hurbanra, illetve Petőfire), valamint esztétikai követelményeit, s arra a következtetésre jutott, hogy Petőfi költészetének útját a korabeli szlovák irodalomban nemcsak az 1848-as nemzeti törekvések antagonizmusa, hanem a két – a magyar és a szlovák – irodalom fejlődésének fáziskülönbsége is akadályozta), mégpedig azért, mert Štúrcék eszmei-politikai fejlődése „Janko Král’ kivételével – megállt a polgári mérséklet határán és nem lépett át a radikalizmus területére, irodalmi népiességük sem csapott át plebejus népiességbe.”

Amennyiben a magyar irodalom a szlováktól eltérő gazdagabb hagyományát és már akkor, a 19. sz. derekán sokkal kedvezőbb fejlődési lehetőségeit tekintjük, igaznak tűnik ennek a fáziskülönbségnek a hangsúlyozása. De ha az éppen Csukás által említett szlovák kivételeket nem mutatjuk be – nem teljes a szlovák irodalmi kép kivételezése sem. Arra gondolunk, hogy konkrétan is utalni lehetne Janko Král’ forradalmi eszméire. Elegendő lett volna a *Pán v tñni (Úr a tövisben)* c. balladájának „Kárajte sa vŕetci, toho sveta dráči” – „Bűnhődjetek ti mind, e világ nyúzói!” sorára, vagy a „Jánošík-töredékek” forradalmi üzenetére utalni. Janko Král’ eszméi s a Štúr-iskola másik nagy költőjénél, Ján Bottónál fellelhető Petőfi-hatás, s ez utóbbihoz kapcsolódó Csukás I. által felsorakoztatott tények ugyanis azt bizonyítják, hogy az „igazi” Petőfi-portré nemcsak a századfordulón kap először helyet a szlovák irodalomban, hanem ennek csiráit már Hviezdoslav előtt – e két említett költőnél kell keresnünk.

Nem véletlen, hogy Petőfi költeményeinek első szlovák fordításai 1861-ben jelentek meg, amikor a magyarországi nemzetek politikai köreiben a nemzetek közötti megbékélés, a közeledés reménye csillant fel. Viliam Pauliny – Tóth Petőfi-fordításai az általa kiadott satirikus

folyóiratban, a Černokňazník-ban (A garabonciásban) jelentek meg; az újabb Petőfi fordításokra azonban majdnem három évtizedet kellett várni.

Ennek okát a szerző a kiegészítés után kialakult magyar nemzetiségi politika türelmetlenségében látja, s könyve második, s egyúttal legterjedelmesebb részében (a fejezet *A két nacionalizmus ütközőpontjában* címet viseli) 1867-től 1918-ig párhuzamosan mutatja be, miképpen alakult a magyar hivatalos körökben és kultúrpolitikában az a meghamisított, eltorzított Petőfi-kép, amelyet a magyar uralkodó osztály „saját politikai ízléséhez retusált”, s azt, hogy ez a kép milyen negatívan hatott a szlovák Petőfi-kép alakulására.

Amíg a magyar politika a forradalmi eszméktől megfosztott, s talmi népiességgel felruházott Petőfit az asszimilációs törekvések szolgálatába állította, addig a szlovák konzervatív politikai körök Petőfit, mint az asszimiláció áldozatát, az asszimiláció elleni harc eszközévé tették, vagy mint renegátra, nemzetét hűtlenül cserbenhagyóra tekintettek, s mindent megtettek, hogy költészetét a szlovák közvélemény ne ismerje meg.

De ebben a költő művéhez és nagyságához méltatlan tusakodásban mindig utat tört magának az igazi Petőfi. Költészete, ars poeticája éppen ebben az időszakban, az 1870-ben jelentkező Napred (Előre) -generáció – Hviezdoslav és K. Banšell – fellépésekor szerves része lett a szlovák realista költészet születésének. Petőfi eszméit közvetítette szintén a 70-es években Pesten megjelenő s az egykorú magyar irodalmi és tudományos életre élénken reagáló Dunaj c. szlovák folyóirat is.

Ez a termékeny kapcsolat azonban 1875-ben, amikor a magyar kormányservek feloszlatták a Matica slovenskát és bezárták a szlovák gimnáziumokat, teljesen megszakadt.

Petőfi költészete a szlovák irodalmi lapokban negyedszázadon át nem kapott helyet. A szlovák politikai és kulturális élet „passzív rezisztenciája” Petőfire is kiterjedt, annak ellenére – teszi hozzá Csukás –, hogy e konzervatív körök sem tagadták meg a költő nagyságát, s elismerték világirodalmi jelentőségét (105).

Önálló kötetekben szlovák nyelvű Petőfi-fordítások először a század végén jelentek meg. A kezdeményezők a magyar hivatalos köröket képviselték, s a fordításokkal a magyar kultúra „nagyságát és fölényét” kívánták bizonyítani a nemzetiségek között. De e közvetítési folyamatban, a közvetítés és a megismerés őszinte céljával, részt vett az a szűk körű szlovák értelmiség is, amely a magyar-szlovák együttélést szorgalmazta.

Csukás István kutatásai azt mutatják, hogy e fordítások inkább csak irodalomtörténeti s nem esztétikai értékűek, nem hatottak a szlovák irodalmi életre, a Petőfi körüli csendet nem törték meg.

Ez csak a szlovák költészet újkori klasszikusának, Pavel Országh-Hviezdoslavnak sikerült, aki 1903-ban, a Slovenské pohľady-ban közzétett Petőfi versfordításaival irányította ismét a szlovák szellemi élet figyelmét Petőfi művészetére, s változtatta meg értékítéletét költészetével szemben. Hviezdoslav Petőfi, majd Arany és Madách fordításaival azt is bizonyítani és erősíteni kívánta, hogy a szlovák irodalomnak más nyelvű kultúrákból – így a magyarból is – be kell fogadnia az értékeset, a maradandót. (Ismert tény, hogy ezekért a fordításokért Hviezdoslavot a Kisfaludy Társaság levelező tagjává választotta.)

Csukás Hviezdoslav Petőfi-fordításait elemezve szellemesen zárja fejtegetéseit: „Így adta vissza Országh Pál a szlovákoknak Petrovič Sándort anélkül, hogy maga rosszabb szlovákká, Petőfi pedig rosszabb magyarrá lett volna.” (133.)

Hviezdoslav egyengette Petőfi számára azt az utat, amelyen a költő a 20. század elején eljutott a haladó szlovák polgári körökhöz és a szlovák munkásmozgalomhoz, ahol Petőfit „leválasztották az úri Magyarországról”, s magukévá tették forradalmi eszméit.

A szerző külön foglalkozik a cseh származású František Votruba, a modern szlovák irodalomkritika megteremtőjével, aki Petőfi *A nép nevében* c. versének lefordításával „új korszakot nyitott a magyar és a szlovák irodalom kapcsolatában, amely már teljesen mentes volt a 20. század elején önmagát túlélt, időszerűtlenné vált „hungarus” jellegtől, s egy új, internacionalista alapokra helyezett hagyományt teremtett”. (155.)

A két világháború között továbbra is két, egymással szemben álló Petőfi-kép él a szlovákoknál. Amíg az egyik oldalon Petőfi teljes megtagadására töreksenek, addig a másikon, a haladás oldalán a Votruba által bemutatott forradalmár költőt őrzik tovább.

Ebben az időszakban a szlovákiai Petőfi-kép alakulásában már szerepet kap a haladó csehszlovákiai magyarok Petőfi-kultusza is.

Csukás István fegyelmezett szerkezetben mutatja be ezt az egyre differenciáltabb és egyre nyíltabb – Petőfiért folytatott – harcot, aki ekkor ismét nem az irodalomban, hanem elsősorban a politikában foglalja el a helyét. A szerző itt ismert és mind ez ideig teljesen ismeretlen adatokat sorakoztat fel és elemez. Ilyenek a pozsonyi Petőfi-szobor felállítására körüli afférok, a Sarló és Fábry Zoltán Petőfije, az avantgard DAV-folyóirat és más szlovák kommunista lapok Petőfi-cikkei, Pavel Bujnák, a szlovákiai hungarisztika művelőjének Petőfi-elemzései. (A ma-

gyar irodalomtörténet Petőfi-kép alakulásának számára külön is tanulságos Bujnák munkássága, hogy milyen apriorisztikus módon és céltudatosan helyezi Arany költészetét a Petőfi-mű fölé stb.)

A könyv utolsó fejezete azt tárja fel, hogy 1945 után miképpen foglalja el Petőfi méltó helyét a szlovák irodalomban és a kultúrában, amelyhez nagymértékben a modern szlovák költészet két nagysága, E. B. Lukáč és Ján Smrek mindmáig utolérhetetlen fordításai járultak hozzá.

Az ismertetés során talán sikerült érzékeltetnem Csukás könyvének anyaggazdagságát, amelynek feldolgozása levéltári kutatásokon, az egykorú sajtó, valamint a magyar és a szlovák irodalomtörténet alapos ismeretén alapszik és csak igen kitartó, igényes filológiai gondossággal válhatott egységes, szép stílusban megírt, feldolgozott egészé.

Nem árt ezt külön is hangsúlyozni, mert az utóbbi években a szakmai körökben – főleg a középkorú és a fiatalabb kutató gárdánál – ez a feldolgozási módszer nem kapja meg az őt joggal megillető megbecsülést.

Az irodalomtörténeten belül – ezt bizonyítja Csukás István munkája is – helye van az irodalomtörténet e „tény-irodalma” számára is, mert csak erre alapozva juthatunk el a fejlődési tendenciák és változatok árnyaltabb felismeréséig.

Végezetül külön szeretném ráirányítani a figyelmet Csukás könyvének azon részeire, ahol P. O. Hviezdoslav és Smrek Petőfi-fordításait elemzi. A fordítások nyelvi, poétikai összehasonlításán keresztül fontos elméleti kérdéseket vet fel; milyen szerepet kap a fordító-költő személyisége, világnézete, eredeti költészetének sajátossága, az egyéni alkotómód a lefordított műveknél; miképpen határozza meg a nemzeti irodalom színvonala, fejlődési fázisa a más nyelvű irodalom befogadását, közvetítését stb. E résztanulmányok olyasmit pótolnak, aminek irodalomtudományunkban a fordításelmélet körében hagyománya egyáltalán nincs, s jelene is alig van. (Nem véletlen, hogy a könyv egyik szlovák recenzense a kitűnő résztanulmányokból is még mindig hiányolja a modern fordításelméleti módszer alkalmazását.)

A könyv a pozsonyi Madách Kiadó gondozásában jelent meg, amely már eddig is Sziklay László és Kemény G. Gábor egy-egy tanulmánykötetének megjelentetésével – a magyarországi szlavisztikai kutatások közrebocsátásával fontos feladatot vállalt magára. (Madách, 1979.)

GYIVICSÁN ANNA

SPIRA GYÖRGY: SZÉCHENYI A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOMBAN

Hol a határ haladás, forradalom és szabadságharc között? Nem a történelemben s történettudományban, hanem az emberekben, akik nem értelmezik, hanem átélik – és elviselik – a haladást, forradalmat, szabadságharcot. Hol a határ előrelendítő indulat és visszarettentő érzelem között 1848 polgáraiban, nemeseiben, fiataljaiban, két kezük munkájából élő nincsteleneiben, akik 1848 március 15-én lelkesen ünnepelték a szabadság felvirradtát, de dühöngtek – vagy megrettentek? – este, amikor hazatértük után bezúzott ablakaikat szemlélték: miközben ők az utcán lelkesen éltették a forradalmat, más lelkesedők köveket hajigáltak lakásukba, mert nem égtek ablakaikban forradalmat ünneplő gyertyák! Nem egy pesti és budai polgár forradalmas hevületét hűtötte le másnap az üvegező magas számlája. De eb ura fakó, magyarok vagyunk, megér a forradalom egy üvegezést! Szeptemberben azonban a horvát bán seregei özönlöttek Pest-Buda felé és háborúban – nem nevezték még szabadságharcnak! – nemcsak ablaküveg, de ház is pusztul. Ezt minden józan pesti és budai polgár ceruza nélkül ki számolta.

Az utókor elmékedői – akiknek feje fölött nem ég a ház, mellüknek szurony nem feszül, lakásukat nem szennyezik bekvártélyozott katonák – elveket állítanak csatarendbe: emitt a forradalom táborá – a tisztességes, haladó, derék magyarok gyülekezete; amott a reakció zsoldosai sereglenek – grófok, nemesek, árulók, Bécs talpnyalói. *Séma* – könnyen áttekinthető. Ellentétben a történelemmel.

Széchenyi negyvennyolcas szerepének megítélése évszázada Kemény Zsigmond álláspontja alapján kristályosodott. Kemény esszéjét *a legnagyobb magyarról* 1851-ben írta. Úgy gondolta: Széchenyi kényszerűségből, szorongva, de együtt mozdult március eseményeivel („... a kötelességérzet bilincsei által a kormány gályarúdjához volt ... láncolva ...”), de a forradalom előrehaladásától megrettent, megsejtette véres öldöklésbe, pusztulásba torkolló haszontalanságát, s lépett volna visszafelé, de már nem lehetett. Széchenyi emberi összeomlása 1848 szeptemberében annak megrendítő bizonyítéka, mennyire értelmetlen volt „szabadságharc”-ig fokozni-feszíteni az elsietett forradalmat.

Megülepedett e gondolat tudományban, közgondolkodásban: Széchenyi összeroppanásának oka a forradalom s a forradalmi gondolat képviselőinek augusztus végi tértérvétele. Elvi-ideológiai eltökéltségtől függően sarkított magyarázatok: a) Széchenyi István a teremtő, országépítő gényus, bár későn, de felismerte a rettentő veszélyt, amelybe

országot, nemzetet sodort az elhamarkodott, elhibázott forradalmi mozgalom; b.) íme kibújt a szög a zsákból, a gróf nem képes átlépni osztálykorlátait s a forradalom sorsdöntő pillanatában visszaretten a szegények s jogtalanok igazságos harcától, megrémül a nyílt forradalmi küzdelemtől.

Spira György érdeme elévülhetetlen: túlélt e gondolatszikkasztó sarkitáson, s 1964-ben megjelent *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a* című könyvében (amelynek most második, átdolgozott kiadását tarthatja kezében az olvasó) két meghatározó ponton értelmezi újszerűen Széchenyi nyegvennyolcas magatartását. Egyfelől hangsúlyozza, hogy Széchenyi István magatartásában március 14-én fordulat következett be: addig politikai ellenfele Kossuth Lajosnak, e perctől harcostársa – vitakozó, ellenkező, ingerült, féltékeny, de a forradalom kormányában együtt szerepet vállaló harcostársa. Széchenyi 1848 március 14-én a forradalmat ellenző politikusból a forradalmat vállaló politikussá lett.

A másik termékenyítően új gondolat: Széchenyi 1848 szeptemberében nem a forradalom előrehaladtától rémült meg s nem *visszalépett* a reakció (vagy: józan bölcsesség?) táborába, elhajtva a márciusban kézbevett zászlót. Az ellenforradalom leplezetlen nyílttá válása rémítette meg, az udvar nyíltan ellenforradalmi magatartása, amely semmissé kívánta tenni március eredményeit, elsősorban a magyar minisztériumot, amelynek Széchenyi István is tagja volt.

Széchenyi *Naplójának* újabbani megjelentekor Kosáry Domokos hivatkozott nagy nyomattékkal (It, 1979/3.) a vitára, amely Spira György könyvének első kiadása idején fellobbant, hangsúlyozva e könyv szerzőjének érdemét: kiszabadította a torz séma szorításából Széchenyi Istvánt, s valóságosabb, emberibb teljességében mutatta meg a legnagyobb magyar politikai és emberi arculatát.

Habent sua fata libelli. Spira György könyve az elmúlt másfél évtizedben életre hívója, erjesztője volt szellemi életünkben és historikusaink körében számos új gondolatnak: ha ma összetettebben, árnyaltabban látjuk Széchenyi István alakját, politikai pályafutását, indultait a forradalomban s a forradalom ellenében, tetteit a forradalom szolgálatában, nem utolsósorban Spira György 1964-ben megjelent könyvének s e könyv szellemi hatékonyságának köszönhetjük. Ezért, hogy most, amikor a könyvet tizenhat év múltán újra kézbe vesszük, új időnkben új kérdések fogalmazódnak.

(Csak zárójelben, mert nem lényegi gond, bár elgondolkodtató, hogy e szaktudósi igényvel és módszerrel írott könyv második kiadásában – a népszerűség érdekében? – elhagyta a szerző a jegyzeteket. Így olykor roppant nehéz tájékozódni, hiányoznak fontos időpontok, érvelésekből

bizonyító láncszemek és zavaró a sok helyesírási, névírási logikátlanság, amely a tudományosság látszatával őrzi az eredeti dokumentumok írásmódját, ám hogy milyen dokumentumokról, forrásanyagokról van szó, az nem derül ki.)

Spira György nem *magyarázni* kívánja a történelmet, hanem felidézni. Láttatni próbálja, mintegy azonosulva hőseivel s érzékletessé téve az utókori olvasó számára, az akkor és ott történt eseményeket. A legnehezebbre vállalkozik: *átélni* és így közel hozni hozzánk az eltűnt időt. Némi szépirói tájképfestéstől sem riad vissza, hogy hangulatában is bennünk-történővé varázsolja a hajdani történéseket. A szándék nemes, de ellenkezik Spira történetírói alkatával.

A felidézés: varázslat. És Spira György nem varázsló.

„. . . a már derülőben lévő égen fejeszetteen futó felhők szétzilált hadsorai . . .” (13.) – okos és pontos és szép, de szerkesztett, kigondolt, szépirodalmat utánzó költői kép: ha olvasom, nem látom a felhőket (felhők *fejveszetteen* soha nem rohannak!), s ha nem *látom*, van időm gondolkodni – honnan tudja ezt ilyen pontosan Spira? Ha a tényeket nézem: 1848 március 15-én délelőtt tíz órakor távolról sem futottak szerteszét a felhők a derülőben levő égről. Ellenkezőleg; minden könyvben, emlékezésben, fennmaradt levélben, újsághírben arról olvashatunk: délelőtt tíz órakor szakadt az eső. Spira György elfelejtkezett volna e történelmi közhelyről? Korántsem. *Petőfi napja* című könyvének első mondataiban hangsúlyozza: „Álljunk ki például Nyergesújfalutól keletre – bárhogy dől is az eső – az országot szélére . . .”

Honnan hát a derült égboltú költőies kép?

Szándék és módszer ellentmondásának szülötte: Spira felidézni kívánja a múltat, de – szépirodalmi eszközökkel – csupán *utánozza* a felidézést. E költőies kép írói tájképfestésnek látszik, holott a történész társadalomértelmező logikájának terméke: 1848 március 15-én délelőtt tíz órakor legjobb esetben a borús *politikai* égboltról futottak a felhők! S mert a történész-látásmódnak ellentmondó szépirói ábrázolásmód következtében megidézett valóságnak látszik az értelmezett valóság, az olvasó elbizonytalanodik. Nem tudja: a regényes valósággal ismerkedik vagy valóságos regényt olvas.

A könyv egészére jellemző látásmód és ábrázolásmód ellentmondása. Spira azonosul hőseivel, gróf Széchenyi Istvánnal – azonosul, de fenntartásokkal. Zavarba ejtően nem derül ki gyakorta, hogy Széchenyi önjellemzését olvassuk vajon, vagy a történész Spira György értékelését Széchenyiről; történelmi események tárgyalásakor nem tudjuk: a gróf látja így azokat vagy a történetét író történész.

Például: „S hiába próbálja Eötvös azzal vigasztalni: – Néked szerencséd van: ha minden jól üt ki Magyarországra nézve . . . akkor az a Te érdemed . . . akkor azt a Te javadra fogják írni, hiszen az egészet Te *kezdted*; ha [viszont] rosszul sikerül . . . akkor az egész Kossuthra hárul!, – mert tőle a felelősségelhárításnak ez az eötvösi módja merőben idegen, mert – ellenkezőleg – benne a . . .” (179.)

Spira nem jelzett forrása itt Széchenyi naplója (1848. június 25.). A kétségektől gyötört Széchenyit Eötvös József vigasztalja, s ő így hallja, így jegyzi le, így értelmezi egyéniségén (s helyzetéből következő válságos idegállapotán) átszűrve Eötvös hozzá intézett szavait, amelyek valójában talán nem is így hangzottak el. S mindehhez naplójában hozzáfűzi: „Gyakorta gondolom magamban, hogy *én* vagyok az oka ennek az egész zürzavarnak; ilyenkor aztán fel kell nevetnem e hiúságon.” E mondatot már nem idézi Spira, de *ítélkezik* Eötvös magatartásáról történészként („a felelősségelhárítás eötvösi módja”) nem történeti tények, hanem Széchenyi hangulatrögzítő naplóbejegyzése alapján. S mert Spira szövegéből hiányoznak az idézőjelek, mert nem tudjuk, hogy kiszakított napló részletet olvasunk, mert nyelviileg, logikailag és hangulatilag nem különülnek el egymástól Széchenyi és Spira gondolatai – a történeti személyiség a történész személyiségétől! –, hamis látszat keletkezik: azt hihetjük, 1848. június 25-én Széchenyi István elutasította s megbélyegezte a számára elfogadhatatlan, erkölcsileg tisztátalan „eötvösi” magatartást, morált.

A valóságban annyi történt: az udvarias gróf megköszönte a báró öőre aggódó, baráti, vigasztaló szavait. S viaskodott tovább háborgó lelkiismeretének démonaival.

„. . . mivel Kossuth eljárásának helyességét továbbra sem képes átlátni . . .” (241.).

Kiszakítottam e töredéket Spira György szövegéből, mert állításának nem historikus igazságát vitatom. Gondom csupán annyi, honnan került ide a szó: helyesség? S a mondat jelenidejűsége? Ha Széchenyi *tudta*, hogy Kossuth álláspontja helyes, miért nem volt képes átlátni azt? Korlátolt volt, gazember vagy érzelgős széplélek? Ha Spira *tudja*, hogy Kossuth álláspontja helyes, miért jelen időben kéri számon Széchenyitől az utókor értékelésének ismeretét, tudomásulvételét?

E mondat múlt időben: a történész ítélete (lehetne) Széchenyi István magatartásáról. E mondat (így) jelen időben: mintha Széchenyi vívódását figyelnék, s jelenbeli szemlélői, aggódó résztvevői lennének a még eldöntetlen politikai küzdelemnek, amely két lehetséges álláspont valamelyikének érvényre juttatásáért folyik, ám a mondat írója által szándékolt jelenidejűséget, olvasói azonosulást – a választás-helyzet

átélésének lehetőségét – megakasztja a *helyesség* szó. Mert ez – ellenkezve a jelen időben fogalmazott mondat szubjektív logikájával –, már az utókor objektív ítélete Széchenyi – a jelen idejű mondat idősíkjában még ki sem teljesedő – álláspontjáról, annak helytelenségéről. Spira, egy mondaton belül, mint történész deklarálja Kossuth álláspontjának történeti helyességét, majd mint szépíró hőse vergődésének együttérző szemlélőjévé kíván avatni. Képtelenség: nem vívódhatom együtt Széchenyivel, ha tudom, járhatatlan, nem „helyes” az út, amelyre *lépni fog!* Az utókor szellemi fölényével fölvertezetten nem lehetek kortárs-szenvedő!

József Attila szavával: „nem fog a macska egyszerre kint s bent egeret.”

Spira árnyalt emberi portrét akar festeni Széchenyi Istvánról, amelynek egy-egy vonását nemcsak az ismertető, ítélkező történész elemző-okfejtő okossága hitelesíti, de a főhős ábrázolt, megidézt érzelmek, tettei. Széchenyi személyiségének titkait kívánja feltárni, egyéniségének bonyolultságát, érzelmeinek gazdagságát. De megtévesztő a kiindulópont. Hisz Spira *tudja*, hogy 1884-ben Kossuth álláspontja volt *helyes*, Kossuth tettei szolgálták a történelmi haladást, s e tudás biztonságának érzelmes visszfényében akarja Széchenyit cselekvő, tépelődő hősként együttérzően *ábrázolni*.

Módszere nem ellenkezik Kemény Zsigmond módszerével, bár ideológiai alapozottságában ellentétes fogantatású. Amikor Kemény Zsigmond 1851-ben a legnagyobb magyar politikai-emberi arcélnak megrajzolásához kezd, az elviharzott eseményekről egyértelműen s biztosan ítélkezik. A történetfestő, szépíró Kemény számára a szeptemberi fordulat katasztrófa, minden későbbi bajok s tragédiák forrása. E fordulat létrejöttét meg kellett volna akadályozni. Nem sikerült. És Széchenyi összeomlott, mert azon kevesek közé tartozott, akik már akkor tudták: pusztulásba visz a forradalmas út, az *izgatók* tragédiába sodorják a nemzetet. Kemény tárgyyszerűen, tárgyilagosan látja a forradalmi fordulat helytelenségét s mert portréfestő-szépíróként érzelmi közelségben szemléli hőst, sajnálkozó megértéssel veszi tudomásul: amikor a történelmi események végképp helytelen (azaz: forradalmi) fordulatot vettek, Széchenyi összeroppant, nem bírta a nemzetre váró tragédia gyötrő gondolatát józanul, türelemmel elviselni.

Kemény Zsigmond, a márciusi napok eseményein pásztázva, nem érzékel fordulatot Széchenyi politikai pályafutásában. Morális gályarabságnak ítéli minisztériumi szerepét, amelyre a grótot a nemzettel szembeni kötelességérzete kényszeríti, kötelezi. Vállalja, mert reménykedik, talán hiszi: megmenthető az ország. De szeptember első napjaira a

forradalom fanatikussai, a nagyhangúak s felelőtlenek már felszámolták a megegyezés, a gyakorlatilag járható és ésszerű politikai út lehetőségét Bécs és Pest-Buda között. Marad a háború – s ha fegyverek dörögnek, nincs mód értelmes egyességre; jön a káosz, a vérözön, Magyarország leigázása, pusztulása.

Spira György megfordítja a képletet. Úgy ítéli: a helyes és lehetséges álláspont Kossuth s követőinek forradalmi útja. Augusztus végén az ellenforradalom támadásba lendül, s a nyílt ellenforradalommal szemben állva Kossuth nem ijed meg, nem hátrál, de harcra készül. Széchenyi erre képtelen, tétovázik, nem akar, nem tud a Kossuth taposta úton továbbhaladni. Nézi riadtan, mindjobban összetörve a nyílt ellenforradalmat, amely mindent, ami *lett* Magyarország, megsemmisíteni kíván. Tehát: országra, nemzetre, sorsunkra, jövőnkre Bécs idegen érdeke lett veszélyes, végzetes; márciusban vállalta Széchenyi a forradalmi fordulatot, most felismeri: amit megszereztünk, végleg veszíthetjük el, mert Bécs létfontosságú érdeke megsemmisíteni Pest-Buda forradalmas önállóságát.

(Megegyezés, zárójelben, elkerülendő a félreértéseket. Meggyőződésem: a forradalom és szabadságharc nem tragédia, nem katasztrófa volt nemzetünk életében, hanem az életbenmaradás, a felemelkedés akkor egyetlen lehetséges útja. *Helyes* út. Tragédia, hogy idő előtt elfecsérlődtek az erők, végigharcolni már nem volt kitartásunk s a megtisztító, felszabadító tragédia vállalása helyett a szabadságharc melodramatikus fordulattal zárult: Világosnál zokogtak, de életben maradtak a katonák, ám a fegyverletétel megalázó pillanatai s a nyomában kisarjadó akasztófaerdők megsemmisítették az életbenmaradtok hitét, hogy érdemes fegyvert fogni, áldozatot vállalni hazáért, nemzetért, szabadságért. Világosnál tanultuk meg csodálni önmagunkért hullajtott könnyeinket!)

Március: „Széchenyi győzelme önmaga felett” – ez Spira kiindulópontja; „... másnap, március 14-én csap önnön ellentétébe Széchenyi tevékenysége” – azaz: a legnagyobb magyar márciusban a forradalom mellé áll. Szeptemberben megriad az ellenforradalomtól. Így logikus. Kérdés: így igaz-e?

Széchenyi István naplójegyzetei ezt a márciusi „fordulatot” cáfolni látszanak. 1848. március 15-én: „*Ma látom, Magyarország tökéletes felbomlása felé halad. Hamarosan végem lesz.*” Amikor elvállalja a miniszterséget: „Most aláírtam a halálos ítéletemet!” A miniszterek értekezletén szerzett benyomásairól, Deáknak: „Egy bizonyos, hogy minket vagy fent vagy lent felakasztanak.” Március 30-án: „Hogy *én* kés alá kerülök, abban egy pillanatra sem kételkedem. Csak az a pikáns

benne, hogy Kossuth etc. legalább a »véleményéért« fog meghalni, én azonban olyan doktrínáért, mi ellen szüntelen küzdöttem.”

Spira gyakorta hivatkozik a rettenetes lelki tusakodásokról, önkínzó tépelődésekről tanúskodó naplójegyzetekre, bizonyítandó: Széchenyi újra és újra legyőzte önmagát, kétségei, rémlátásai ellenére megmaradt a forradalom táborában. De elemzésében – a korábban vázolt történetírói és szépírói szemlélet elegyítése következtében – zavaróan elmosódik a határ politikai program és politikusi magatartás, taktika és stratégia, ideológia és etika között.

Széchenyi etikailag kétségtelenül azonosult a forradalommal – március 19-én: „Becsületesen rajtamaradok a bárkán” –, de ez egyáltalán nem jelentette ideológiai azonosulását a forradalmi történések egészével. Vitái Kossuth Lajossal nem szűntek meg, mert Széchenyi változatlanul más eszközökkel és más módon kívánt politizálni, mint Kossuth s követői. A történelmi helyzet gyökeresen megváltozott, most mindketten a forradalom *bárkájában* ültek – Kossuth úgy gondolta, fregattban, Széchenyi: lélekvesztőben – de a bárka előbbrejutásának módját, célját mindketten másképp látták. Széchenyi néha épp azon töpreng, miképp lehetne mind többeket szembefordítani Kossuthtal. De nem a forradalommal!

Am ha elemzésünkben axiomatikus kiindulópont az egyenlőséggel Kossuth helyes (vagy helytelen) útja és a forradalom között, akkor rendkívül szűkre szabott Széchenyi magatartásának *értelmezési* tartománya. Akkor Széchenyi vagy a forradalom gályarabja, vagy – feltételezve nehezen magyarázható szembefordulását korábbi önmagával – a forradalom híve, akit azonban belső kétségek gyötörnek s már gyenge nagy történelmi tettek vállalására, ezért hogy szeptemberben, amikor az ellenforradalom rettenetét közelről megpillantja, összeroppan.

A forradalom alternatív pillanat. A forradalom nem Kossuth helyes (vagy helytelen) álláspontja, hanem az a történelmi helyzet, amikor Batthyány, Széchenyi, Kossuth, Deák, Klauzál miniszterek kezében a kormányrúd azon fele, amelyet már Bécsben elengedtek és még minden lehetséges. Kossuth politikusi magatartásától éppúgy függ, mint Széchenyi és a többiek tetteitől: mi lesz, hogy alakul ország s nemzet jövője, sorsa.

S ebből következik, hogy Széchenyi vállalhatta úgy márciust s a forradalom vívmányait, hogy legszívesebben nem vállalta volna Kossuthot. Nem beszélve arról, hogy Kossuth és Széchenyi gyakran egyként igennel szavaztak a minisztertanácsban, jóllehet Kossuth követeléseinek minimuma érdekében mondott igent, Széchenyi engedményeinek maximumát látta bejegyző voksában. De a két *igen* elhang-

zásakor sokszor a szót kimondók számára sem volt egyértelműen világos, mekkora úr tátong a két látszatra egyforma politikus gesztus között.

Végső soron Spira forradalom-értelmezését érzem e könyvében árnyalatlanak. A helyes út és Kossuth álláspontjának deklaratív azonosítása szűk mozgásteret engedélyez saját Széchenyi értelmezése számára; könyvének lapjain a helyes történelmi úthoz győtrődve közeledő Széchenyit látjuk, akiből hiányzik az erő s elszántság, hogy belássa: Kossuthnak van igaza.

Spira György nagy tudású, tájékozott, világos és közérthető nyelven fogalmazó történész. Állításai, adatai, könyvének részletei pontosak, okosak. Széchenyi István alakját megtisztította sok rácafrangolódott utókor-maszattól. De az elszett forradalom ellen tétován fellépő Széchenyi helyébe az igazságos forradalom mellett tétován fellépő Széchenyit állított. Könyvében az óriásból törpe lett: az emberi nagyság ideológiai gyengeséggé fakult. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

SZIGETHY GÁBOR

VÁZLATOK ARANY JÁNOSRÓL IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Az Arany-életmű kifogyhatatlannak bizonyul felfedeznivalókban. Nemcsak a költőről, a művekről alkotott kép megvilágítása változhat, gazdagodhat új részletekkel a korszakok, kutatói szempontok változásával; hanem kitűnő alkalomként is kínálkozhat Arany János ahhoz, hogy az irodalom szemléletének, megközelítési módjainak egészét érintő megfigyelések bukkanjának felszínre költészetének vizsgálata során.

Mezei József – ennek az egyetemi jegyzet formájában megjelenő tanulmánygyűjteménynek a szerkesztője – hangsúlyozottan tág teret biztosít egyéni álláspontok megfogalmazására. Csupán Arany személye adott, előre megjelölt téma; ezen belül szabadon választhatnak a szerzők – a tanszék munkatársai, előadói – tárgykört, módszert, saját személyes vonzalmaik, érdeklődéseik szerint. Nem tekinti előfeltételnek egy-egy gondolatmenet tüzetes kifejtését, megengedi hipotézisek, ötletek felvázolását. Előtérbe helyezi az átélések, egyéni meglátások tanári átadásának frissességét.

Maga a szerkesztő, tanszékvezető – Mezei József – írásában példát ad arra, miként lehet élni ezzel a fajta kötetlenséggel. Esszéjellegű elmfuttatásában a teljes életművet szemléli madártávlatból, a 19. század törekvéseinek nagy vonulatai közé illesztve. Felveti a gondolatot, hogy valamennyi mű és műfaj felfogható egyetlen költői program, egyetlen „nagykompozíció” részeként. Balzac emberi színjátékának párhuzamát villantja fel. Ennek a nagy vállalkozásnak: a nemzeti mitológia és költészet megalkotásának szemszögéből vet fényt az életmű különböző alapkérdéseire. Kiemeli, hogy milyen tudatosan és következetesen választott forrás Arany számára a népi mondák, anekdoták világa, mint a megíratlan történelmet hitelesen megőrző hagyomány. „Bajnokai”-ban a nemzeti jellemet rekonstruálja a múlt nyomán, de – szemben a romantikával – nemcsak hősei rendkívüliségét festi, hanem köznap, belső vívódásai valóságát is közel hozza. Történelmi és népies balladáit is lélekrajzzal kiegészülő nemzeti hőseposz fejezeteinek tekinthetők. A műfajok gondos árnyaltságával, a hangnem megválasztásával is történelmi hagyományt közvetít. A dallamsémák gyűjtése, a verselés magyarossága rendszerének keresése szintén ezt az egységes koncepciót tükrözi. Mezei nem tér ki az egyes gondolatok részletezésére, igazolására, utalások formájában a jelzett összefüggések körvonalait vázolja fel.

A kötet többi hét szerzője meghatározott témákat választ, többségükben egy-egy vers alapos elemzését. Túlnyomórészt a szabadságharc és kiegyezés közötti időszak kérdései kerülnek reflektorfénybe.

Nagy Miklós filológiai hiányt pótol, amikor felméri Goethe hazai hatását 1848 és 1867 között. Külön-külön taglalja, majd párhuzamba állítja a nagy német költő értelmezését a népies irány vezetőinél, főként Aranynál és a köré csoportosuló irodalmároknál, illetve Kemény Zsigmondnál. Számba veszi Arany és Goethe törekvéseinek hasonló mozzanatait népdalgyűjtéstől, népkönyv nyomán meglelt írói témától a ballada kezeléséig, az eposz korszerűsítése szándékáig. Mindezen belül kiemeli az eltérést: az Arany-balladák tragikai, hazafias többletét. Felmutatja az Arany esztétikai nézetei között felbukkanó Goethe vonatkozásokat. Kideríti, hogy Kemény éppen az Aranyt kevésbé foglalkoztató *Werther*, *Tasso*, *Wilhelm Meister* példáit követi. A kétféle érdeklődés a *Faust* egyértelmű méltányolásában találkozik. Nagy Miklós gondosan összegezi a megelőző kutatások eredményeit és pontos, konkrét adatokkal gyarapítja.

Gergely Gergely az 1849 és 1861 közötti tizenkét év nemzeti válságának átélését, ellentétek közt hanyódó érzelmi világát követi négy vers alapján (*Válság idején*, *Kertben*, *Mint egy alélt vándor*, *Magányban*). Mint alcímei is jelzik, egy-egy pszichikai gócpontot jelöl ki gondolat-

menetei középpontjaként (a tehetetlenség, önzés, illúzióvesztés, kétkedés fájdalma). A lírai darabokat létrehívó lelkiállapot alakulását, árnyalatait interpretálja elsősorban, magát az élményt; s leírás, magyarázat formájában utal arra, ami az érzelmek tárgyiasítását művészi rangra emeli: a poétikai, képi, nyelvi, szerkezeti megoldásokra.

Kiczenko Judit szintén az 1850-es évek költészetével foglalkozik. Az osztrák politikai taktika változásaival (terror-enyhülés-terror) állítja párhuzamba Arany pontos helyzetérzékeltetését és burkolt intelmeit versben és vershez fűzött aktuális jegyzetben (fagy-eső-fagy, tűzok-hasonlat, ónos időre hivatkozás). A korabeli líra két fő motívum-körét emeli ki: a köznapi, falusi jelleget és a bibliai példázatokat. Különösen az utóbbiakal kapcsolatban közöl figyelemre méltó észrevételeket. A bibliai utalások következetes sorozatát emeli ki, közülük is a babiloni fogság célzatos történelmi párhuzamát. Ezen belül hangsúlyozza az átmeneti jelleg, az idő, a mozgás fokozott jelenlétét (bujdosás, loholás, vándorlás stb. gyakorisága versekben), s az ebben rejtetten létező biztatást, a jövő, a kilábalás lehetőségének távlatát. Az elnyomás tizenkét évének köztudatban szereplő benutságával, pesszimizmusával szemben „józan és aktív” jellegét húzza alá, felvillanó ötletek formájában, a biblikus élmények magyarítására is figyelmeztetve.

Mikó Krisztina *A walesi bárdok*at reprezentatív példaként kezeli. A ballada szerkezetének részletes taglalásával szemlélteti, hogy milyen örökséget vett át Arany a skót balladaformából, illetve miképpen alakítja ezt át saját költői világképeének megfelelően. A skót változat sorszerűségével szembeállítja az Arany-mű magatartásközpontúságát; a hősök tehetetlenségével az aktív szerepvállalás hangsúlyozottságát; a tettek következményeinek részletes ábrázolásával az előzmények okozati kapcsolatait felfejtő, feszült lélektani motivációt. Mindezt figyelemmel kíséri az egymásra épülő szerkezeti egységek drámai feszültség fokozásában; a leírás, majd felgyorsítás váltakozásában; s ezen belül is a jelenetépítési és verselési technika funkcióiban. Pontos részletmegfigyeléseinek összeillesztése adott változatában még vázaltszerű.

A kötet három legkidolgozottabb írása három verselemzés: F. Mándi Ildikó, Alexa Károly és Csűrös Miklós munkája. Mindhárman egy-egy olyan Arany-művet állítanak érdeklődésük középpontjába, amelynek eddig nincs is irodalma. Interpretációik egyben felfedezések is, az egyes versek különböző jellegéből következő különböző módszerek, eszközök igénybevételével.

F. Mándi Ildikó az 1851-ben született *Hajnali kürt* értelmezésének – a vers keletkezésének tüzetes irodalomtörténeti felderítése után – a mű zeneisége oldaláról közelít. Arany költészetében köztudottan nagy

szerepet játszik a hanghatás, s itt, a felfokozottan akusztikai jellegű költeménynél igen jelentékenynek, a belső összefüggésrend sokrétegségét feltárónak bizonyul a kiválasztott szempont. Felidézi a hajnali kürt jelentéskörének kapcsolódását a romantika kedvelt vadászat-témájához, a vadászkiáltás zenekari szerepéhez, majd a vers szokatlanul nagyszámú hangutánzó szavát számba véve elének vetíti, miként épül fel tizenhétféle hangszínből a zenei ellenpontozásnak megfelelő összhang. Majd az akkord, hangfelbontás kromatika, hangmódosítás, hangzóelosztás, hangnembváltás stb. bravúros költői alkalmazásaira hívja fel a figyelmet, a hangszereléshez kapcsolódó szinesztéziára, a hangzás eszközeivel megteremtett, felajzottsággal telített atmoszférára. Mindezt az ébrenlét és álom közti vershelyezethez csatolja, s ahhoz a fajta Arany versszerkezetéhez, ahol az esemény, a keret, a történet lélektani helyzettségének alkalma. Tágabb vonatkozásaiban filozofikus önelemzés. F. Mándi Ildikó elemzése egyéni, tárgyyszerű, érveket sűrítő, meggyőző.

Csűrös Miklós az *Ez az élet...* (1878) esetében a vers központi metaforája (élet:tivornya) köré építi elmélyült fejtegetéseit. Az élet és lakoma, vendégség megfelelésének világirodalmi és hazai példatárával kiemeli azt, ami közkinccsé vált hagyomány a topos-ban, a mértéktelenség – mértékletesség etikai ítéleteinek képzettapadásait. Arany más műveiben is felmutatja a hasonló értelmű szimbólumot, majd a kortárs lírikusok élet-hasonlataihoz mérve a választott kifejezés (tivornya) szándékosan vaskos, nyers hatását hangsúlyozza. Végigkíséri a metafora képi és tárgyi képzetköreinek állandó jelentésgyarapódását; konkrét és elvont értelmezések mozgékony villódzását, egyszerű fordulatok átjátszását létkérdések feszült megjelenítésébe (ital: sors; pad alatt: halál). A nyelvi eszközök nyomában haladva vetíti fel a szubjektivitás egyre fokozódó felbukkanását; az időtlenség közegeből a fájdalmas, megrázó jelen előtérbe tolulását. Árnyaltan elemzi a versben egybefonódó élményköröket (lemondás, túlélés, összeomlás, végső nyugalomvágy), kor- és életrajzi adalékokkal utal mindezek konkrét hátterére. Kiter a dalforma sajátosságos, Arany János-i módosításának felmutatására; a népiesség átértelmezésére; a bordal, életképszerűség átminősülésére keserű, mély gondolatiságba. Ugyanezt a formateremtő gesztust, a dal nemzeti jellegűvé alakítását igazolja, részletezi a verselés, ritmus, mérték, rím szerepének pontos taglalásával; a népi észjárás követő kifejezések alkalmazásának mérlegelésével. Versszerkezet és gondolatmenet ambivalenciájára hívja fel a figyelmet, a zenei-matematikai rendet szétfeszítő belső forma jelenlétére. Csűrös Miklós dolgozata egyesíti a megfigyelések érzékenységét az igényesen kimunkált, fegyelmezett előadásmóddal.

Kár, hogy gazdag szakirodalmi hivatkozásainak pontos lelőhelyeit nem jelöli meg.

A legrendszeretebb, legtagoltabb (tíz alfejezetre osztott) írás Alexa Károlyé, az *Őszikék* nyitóverséről: *A lepkeről* (1877). Bevezetőül figyelmeztet az Arany idején még új lírikusi életformaváltozásra: a falun felnőtt költők városba kényszerülésére, a gazdálkodás, természetközelség igényének éber vágyára. A lepke témául választásánál kiemeli az öregedő lírikus szeme gyöngülésének szerepét, de nem a látványt hangsúlyozza, hanem a lepke-fogalomhoz kötődő képzeteket, amelyek révén poétizálásra, a költő személyiségének, vallomásának tárgyiasítására válik alkalmassá. Visszatekint a lepke-kép felbukkasására az egész életműben, magyar irodalomtörténetben, tágabb kultúrtörténeti vonatkozásokban. Sorra veszi a gyermekkor, illúziók, szerelem, metamorfózis, halál, lélek, termékenység lepke-jelképeit. Mindebből kiemeli az Aranyversben uralkodó, „vegetatív szintű”-nek nevezett haláltudatot, ezt összekapcsolja a pátoztalansággal, a klasszicizálásnál erőteljesebb személyesítéssel, a dal, elégia, zsáner határait egymásba mosó műfaji egyénítéssel. Ezt: a klasszicizálás deformálását szemlélteti a szóismétlések nyomán felrajzolt versszerkezettel, retorikai, fonetikai, verstani elemzéssel is. Néhol talán túlságosan is kitér a ismeretek, adalékok nyomonkutatásának körét (pl. a lepke természetrajzi meghatározási kísérlete), de lényegében gondolatébresztő elevenséggel az Arany-költészet tágabb vonatkozásaira, líratörténeti összefüggésekre is fényt vet az interpretáció kapcsán.

A kötet ízelítő a tanszék kutatóinak munkájából. Egyéni szempontokkal s eddig háttérbe szoruló lírai darabok élményszerű felfedezésével járul hozzá az Arany-kutatáshoz. (ELTE XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1979.)

SZÉLES KLÁRA

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ: A FIATAL LUKÁCS

A Gyorsuló idő sorozatban már nem először merül fel Lukács György neve. Ez arra mutat, hogy a filozófus munkássága iránt szélesebb, a szakmain túli körökben is érdeklődés mutatkozik. Ezúttal a fiatal Lukácsról készült kisonográfia, amely célul tűzte ki, hogy feltérképezze a fiatal Lukács eszmerendszerét. S bár a tanulmány tárgya Lukács György 1918 előtti működése, már az első lapok egyikén

kiderül, hogy Földényi alapvetően egységesként fogja fel Lukács egész pályáját, s az ő felfogásában a közösséget az teremti meg a korai és a kései szakaszok között, hogy „Lukácsot fiatal korától kezdve haláláig az etika kérdésköre izgatta”, lényegében minden korszakában és minden művében, legyen bár annak tárgya esztétika, vagy akár politika, végső soron mindig etikáról írt, etikai kérdéseket vetett fel. E gondolkodás fiatalkori megnyilvánulásait vizsgálja a szerző.

A könyv voltaképpen esszé, de ehhez egy hozzávetőlegesen kronologikus tárgyalás járul, tehát egy filológiaibb jelleg, s a kettő keveredése, világos el-nem-választása időnként zavarokat okoz. Véleményünk szerint ugyanis, éppen mert egy érlelődő gondolkodóról van szó, a Lukácsnál megmutatkozó különböző gondolkodói tendenciák világos tárgyalását elmossa az esszéisztikus jelleg. Földényi nem egy korszakot, vagy néhány összetartozó művet választ ki vizsgálata tárgyául, hanem „a fiatal Lukácsot” tárgyalja, elemzése során erőteljesen homogenizálva e pályaszakasz sokrétűségét. Mert más a drámakönyv Lukácsa, az esszéiké (abban is legalább kettő), a regényelméleté, a heidelbergi esztétikáé, *A bolsevizmus mint erkölcsi problémájáé*, végül a *Taktika és etikáé*. Ha Földényi általában a fiatal Lukácsról beszél, akkor ezt a bonyolultságot jeleznie kellett volna. E művek egységét ugyanis – ahogy ezt a szakirodalom már sokoldalúan és alaposan elemezte – a bennük-általuk feltett *kérdések* adják, Földényi szerint viszont maguk a válaszok.

A szerző a fiatal Lukács gondolatrendszerének ellentmondásosságával kapcsolatban megjegyzi, hogy, Márkus Györggyel ellentétben, aki szerint az eltérő gondolati tendenciák Lukácsnál állandóan kritizálják egymást, ő úgy véli, hogy e tendenciák „nem annyira kritizálják egymást, inkább csak egymás mellett léteznek”. A fiatal Lukács gondolkodását „különböző gondolati irányok egyvelegének” tartja. Leplezetlen és kibékíthetetlen kettős arculatról beszél ezzel kapcsolatban a könyv elején, aztán a könyv további fejezeteiben *egy teljesen egységes, összefüggő, koherens* gondolatvilág képe bontakozik ki Földényi Lukács-elemzéséből. Egy olyan gondolatvilágé, amelynek mindenkori jellemzője a szubjektív kiindulás, a valóság merev, dialektikátlan szemlélete, az elvi távolság a praxistól, a kizárólagos etikai beállítottság, a történetietlenség, az elvont és egyoldalú szubjektív idealizmus. Földényi szerint, mivel Lukács a világ magyarázatát nem a történelemben kereste, elvont ismeretelméleti-logikai beállítottsága megakadályozta, hogy érzelmi-gyakorlati viszonyt létesítsen a valósággal, sőt szükségszerűen elvezette a teljes tárgyi valóság tagadásához, írásai csupán esztétikailag relevánsak mint a kort tükröző műalkotások, ennek pedig alapvető oka, „hogy a szubjektumot és az objektumot, illetve a kettő viszonyát nem

ontológiai-történelmi, hanem ismeretelméleti-logikai kategóriaként kezelte". Földényi tehát, bár különböző gondolati irányok egyvelegéről beszélt, ezek azonban az elemzésben nem jelennek meg, egységes pályaképet rajzol. Ehhez viszont az szükséges, hogy Lukács valóságos pályáját leegyszerűsítse, a fenti értelemben átszínezzé. Ezáltal végül egy sokkal egységesebb-unalmasabb gondolkodót kreál, mint amilyen Lukács György valójában volt. Így aztán jogosan jelzi a cím, hogy itt egy egységes gondolkodói rendszerről lesz szó, de az olvasó, mikor eljut oda, hogy Földényi kijelenti Lukácsról: „Ha a vágy szubjektívizmusa igazgat mindent (kiem. tőlem –LJ), akkor szükségszerűen szubjektívvisztikussá kell válnia a feleleteknek is”, akkor kénytelen feltenni magának a kérdést: vajon ugyanazt a Lukácsot olvasta-e, amit a szerző? Mert a fenti kijelentés, és az ennek értelmében kifejtett elemzések Lukácsra nem állnak. Az a filozófus, akit itt bemutatnak nekünk, az nem Lukács György.

Nézzünk indoklasként néhány példát. A *Szerencsétlen tudat* c. fejezetben Földényi azt írja, hogy Lukács esetében az általános polgári kultúrkritika harc nélküli pántragikus életérzéssel párosul. S bár szívesen vitatnánk a kultúrkritika Földényi-féle felfogását, gyümölcsözőbbnek és mélyebbnek ítélvén a kultúrkritikát általában, és Lukácsét is, mint Földényi, most a mondat második felére helyeznénk a hangsúlyt. Földényi egy Adyról szóló Lukács-cikkéből vezeti le állítását, amely a magyar forradalomról mint lelkiállapotról szól, csak azt téveszti szem elől, hogy ez az állítás nagyon is konkrétan a magyarországi állapotokból indul ki. Lukács itt arról beszél, hogy itt, az Ős Kaján földjén „forradalom kellene, de még megkísérelésének távoli lehetőségét sem lehet remélni”. Olyan emberekről ír, „akik úgy érzik: nincsen segítség, csak a forradalom”. A forradalmárok számára a forradalomnak ez a hiánya valóban tragikus, ám ez a tragikum történelmileg és szociológiaiag nagyon is meghatározott, és semmiképpen sem pántragikum. Ami pedig a harcnélküliséget illeti, ismert az Ugocsa non coronat dacos jelszavának jelentősége Lukács életében.

Földényi állandó kifogása Lukácssal szemben, mint már jeleztük, hogy helytelenül fogta fel a szubjektum-objektum-viszonyt. Ebből, azaz a szubjektum túlsúlyából következik szerinte a vágyközpontúság, és „a szubjektum nélküli objektum és az objektum nélküli szubjektum hamis kettőssége és szembeállítása miatt látja az egész történelmet a szubjektív akarat kalandjának (az *akarat* szó az ő szótárában nyugodtan helyettesíthető az *önként* szóval)”. (A szerző kiemelési.) Előszőr: nem helyettesíthető. Másodsor: Ez az állítás a lukácsi állásfoglalásról a történelemmel mint a szubjektív akarat kalandjával kapcsolatban aligha igazolható.

A bizonyítékul kiválasztott szövegrész egészen másra vonatkozik: „A dráma az akarat költészete, mert csak akaratában és akarata szülte cselekedetében nyilvánulhat meg közvetlen energiáival az ember egész lénye.” Ez a mondat nem történetfilozófiai, hanem drámaelméleti fejtegetés része, tárgyánál fogva szoros összefüggésben persze az etikával. Szó sincs itt a szubjektív akarat történelmi kalandjáról, nagyon világosan a dráma konstitutív elvéről van szó.

A dráma és a történelem egymást nem fedő, sőt egymást elkerülő szféráihoz hasonlóan Földényi más helyen is keverni látszik objektumokat és objektívációs szférákat, a praxist az általa létrehozott művel, ami kissé zavaros okfejtésekhez vezet. Az esztétikai mű immanenciájával és öntörvényűségével kapcsolatban bírálja Lukácsot, amiért a műalkotást zárt monádnak tekint, amely önmagában befejezett, nincs vonatkozása a valóságra. Földényi szerint Lukács ezzel az esztétikum lényegét veszítette szem elől, indoklásul egyebek között a következőket írja: „bár az esztétika öntörvényű, mégis rendelkezik egyfajta nyitottsággal a vallás, filozófia felé”; másutt: „a szubjektum-objektum-el-sajátítási folyamatban a művészet is praxis, azaz nem zárt monád.” Mármost Lukács nem tagadta, hogy az esztétikának vonatkozása van más szférákhoz, valamint nem állította, hogy a művészet zárt monád, azt viszont igen, hogy a *mű* az, a mű, amely a szubjektum-objektum-el-sajátítási folyamatban praxisként felfogott művészet által objektíválódott.

Végül egy harmadik példa arra, hogy hogyan színeződik át bizonyos félre- (vagy szelektált?) olvasás következtében Lukács gondolkodása egy tőle idegen irányba. A forma lukácsi kategóriájáról Földényi kijelenti: „minden pozitív meghatározottságtól mentes kategóriának kell tekintenünk”. Már akinek. Mert szerintünk a fiatal Lukácsnál éppen a forma kategóriája tartalmazza az összes pozitív meghatározást. Később így ír Földényi: „A forma mint „időtlen”, szubjektum nélküli (és ugyanakkor tárgy nélküli) fogalom szükségszerű következménye Lukács etikai gondolkodásának. A forma végső soron logikai kategória a számára, amelynek konkrét műalkotások esetében pusztán metaforikus értelme lesz. Olyan konstrukció, amellyel a konkrét műalkotás nem egyeztethető össze, amely arról lepereg”. A recenzens nem érzi magát alkalmasnak arra, hogy a rövid írás keretén belül a lukácsi forma-fogalom értelemdadó, a világnézettel való kapcsolatot alapvetően érvényre juttató jellegét elemezze, de meg kell jegyeznie: úgy tűnik, a szerző a lukácsi szubjektum- és tárgynélküli formafogalomról alkotott koncepciója érdekében hallgat bizonyos művekről, amelyek nem illenek egészen bele, netán cáfolják; különben miért nem esik szó épp a forma

fogalmával kapcsolatban a *Drámakönyv* nagy elméleti bevezető fejezetéről, vagy, mondjuk, a *Bevezetés az irodalomtörténet elméletéhez* c. cikkről, ahol a forma szociologikus és világnézeti kötöttségeit fejtegeti Lukács?

Talán világos az elmondottakból, miért beszélünk Földényinél Lukács pályájának átszínezéséről, lapossá stilizálásáról, az egymást kritizáló (egymás mellett jelen levő) gondolati tendenciák egyműsítéséről. Ellentmondásra ingerlő állításokat, félreolvasást vagy félreinterpretálást, nem egészen objektív idézetválasztást többször is találunk a könyv lapjain. Rövidrezárt ítéletei sokszor pusztán a megfogalmazásban, bizonyos stílusjegyekben vannak jelen, amelyeket nehéz konkrétan cáfolni, mert maguk sem konkrétak. Ugyancsak a formával kapcsolatban ezt írja Földényi: „Lukács nem merészelt szétrobbantani a formát, helyesebben nem merészelt a szétrobbantottságot mint formát elismerni és gyakorolni.” A zárt forma koncepciója Lukácsnál egy nagyon is átgondolt, tudatos választás, sőt választás-sorozat eredménye, amely minden szempontból egy tágabb totalitáskoncepció inherens eleme. Hogy ennek egyes pontjai, vagy esetleg az egész elméleti vita tárgyát képezheti, az már egy másik kérdés, de semmiképpen sem a merészségé.

Azt állítjuk tehát, hogy Földényi Lukács-képe hamis, nem megalapozott. Ebben akár tévedhetünk is. Néhány szót kell azonban még szólnunk Földényi kategóriahasználatáról, kritikai módszeréről. Utalnánk itt arra az idézetre, amelyet bizonyos fogalmi csúsztatásokkal kapcsolatban mutattunk be, ahol Földényi a művészetet a szubjektum-objektum-elsajátítás szempontjából praxisként írja le. Ez igaz, de közhely. Tévéssé ott válik, amikor – és e példához hasonlóan a könyv sok más helyén is – a praxis Földényi interpretációjában azonossá válik a *mindennapi* praxissal, elveszti jelentőségét, mert mintegy beleolvad minden objektivációs szféra, tudomány, művészet, etika mind csak mint praxis képvisel értékét számára. Ily módon aztán a praxisfogalom is elsekélyesedik, nem tulajdonképpeni, filozófiai, hanem naiv közvetlen értelmében használódik. Ugyanilyen vulgárisan látszik felfogni Földényi az ontológiai-történeti megközelítés fogalmát, amikor újra meg újra elvontan szembeállítja Lukács „ismeretelméleti-logikai” szemléletével. Holott az elmélet nem egyszerűen ellentéte a praxisnak, és az ismeretelméleti-szisztematikus szemlélet problémája Lukács pályáján bonyolultabb jelenség annál, semhogy az ontológiai-történeti jelleg Földényinél meglehetősen elvont jelszavát kizáró módon szembe lehessen állítani vele. Ugyanez áll az objektum-szubjektum-viszonyra is, amelynek helyes felfogását Földényi állandóan reklamálja Lukácsnál, maga is belebocsátokzik némi magyarázó fejtegetésekbe, ezek azonban gyakran szofisztici-

kába torkollnak, tárgyi, konkrét elemzéssé nem válnak. A dialektikus viszonyok bonyolultságáról, az e viszonyokat alkotó tagok azonosságáról beszélvén Földényi éppen a nem-azonosságokról feledkezik meg, amelyeket éppoly fontos erői ezeknek a viszonyoknak. Vagyis: bizonyos dialektikai alapfogalmak Lukácsnak annyiszor felrótt tisztán logikai, a valóságra való minden vonatkozás nélküli használata jelenik meg Földényinél.

Végül egy kérdés: vajon mi készítet egy fiatal kutatót, aki előtt ott a világ egész probléma- és tudománytörténete, hogy olyan emberről írjon könyvet, akihez láthatólag semmi affinitása nincsen, akivel semmiféle szellemi rokonságot nem érez, semmi folytathatóságot nem lel fel benne, akit *csak* cáfolni lehet, de akinek még a cáfolata sem gyümölcsöző, mert az utókor már úgylis jobban tudja? (Magvető, 1980)

LENKEI JÚLIA

HÁROM KORTÁRS PRÓZAÍRÓ

Az *Arcok és Vallomások* sorozat tisztes hétköznapjainak sorában a szokottnál ünnepélyesebb eseményszámba ment Lázár István *Örkény Istvánról* szóló kismonográfiájának megjelenése. Azzá tette Örkény személyének közkedveltsége, művészetének egyre terebélyesedő népszerűsége, a kitűnő szociográfus-publicista irodalomtudományi kitérődésének szóló kíváncsiság, de mindenekelőtt Örkény halálának még friss és fájó sebe. „1979 júniusában ugyanegy napon és órában érkezett meg címemre az Örkény István haláláról szóló gyászjelentés – és e könyv nyomdai korrektúrája”, olvasható Lázár könyvének e korrektúrajavítás során eszközölt kiegészítésében. S ha elolvassuk a könyvet, akkor válik csak igazán fájdalmassá és sorsszerűvé ez az egybeszés: Lázár megnőinterjúinak nyomán olyan Örkény-vallomások bontakoznak ki benne, amelyek – visszatekintve mintegy az utolsó szó jogán – minden eddiginél szorosabb közelségbe hozzák az imént elvesztett embert és író, és egy meg nem írt önéletrajz elemeiként hatnak.

Ezzel együtt kimondtuk, mit tartunk e könyv legfőbb értékének. Lázár nem tagadta meg magában az étellel együtt élő publicistát, és elsősorban Örkényre, az élő személyre volt kíváncsi, őt magát faggatta, barátként, pályatársként. És Örkény hálás riportalynak bizonyult – ismertük erről az oldaláról már a Vitray Tamás készítette tévéinterjúból

is –, idézett vallomásai, amelyek a könyv tartópillérei, olyan pontosak, kerek, szellemesek, hogy szinte felkínálkoznak az egybefűzésre. Lázár könyve némi túlzással nem is kismonográfia egy tárgyként szemlélt szerzőről, hanem akár „Beszélgetések Örkény Istvánnal” címen kiadható dokumentumgyűjtemény.

E vallomások nemcsak jellegzetes Örkény-megnyilatkozások, hanem bőséges tárgyi anyaggal is gyarapítják az Örkényről egyéb úton beszerezhető ismereteinket. Kiderül belőlük például, hogy milyen nagy szerepet játszott ifjúkori eszmélkedésében Márai Sándor prózáiról művészete és az esszéíró Németh László gondolkodása. Vagy éppenséggel Petőfi! Többször is elmondja Örkény, hogy míg a magyar próza java díszített, barokkos, metaforákban, inverziókban gazdag nyelven íródott, ő már a kezdet kezdetén a hétköznapi beszéd kopott szavaival próbált megszólalni. Egy időre aztán őt is hatalmába kerítette a díszítés vonzása, de lassan rájött, hogy nem neki való. „Ha nem akarom magamat elveszíteni, vissza kell térnem az én Márai és Kosztolányi ihlette kezdéseimhez, tehát egy nem díszített, kartéziánus, szikár, lecsupaszított tömondatokra épülő prózához, mely a bő vizű és életerős barokk mellett irodalmunknak egy vékonyabban csörgedező, de azért eleven és legalább a testemre szabott kifejezésmódja. Ennek az én hazatalálásomnak első stációja az a nagy reveláció volt, amikor fölfedeztem Petőfi prózáját. Micsoda könnyedség, oldottság, játékos perfidség és perfid játékoság! Milyen egyszerű, természetes, kopottnak látszó és mégis hatásos fordulatok! Végre én is találtam valakit, egy vitathatatlanul nagy tekintélyt, akit ősmódként tisztelhettem.”

Fontos és érdekes életrajzi adalékokkal is szolgál Örkény például az 1939-es párizsi tartózkodásáról vagy az ötvenes-hatvanas évek fordulóján elszenvedett száműzetéséről. Viszonylag szűkszavú ellenben a Rákosi-korszakról szólván. Itt Lázár István viszi a szót, s benne is elsősorban a személyesen érintett, politikus érdeklődésű közíró. Se nem mentegeti Örkényt, sem el nem áztatja sematikus műveiért, amelyeket még mindig különbnek minősít az átlagnál, sőt, Örkény bizonyos egyéni sajátosságait is felfedezi imitt-amott, riportjain nevelkedett fanyar realizmusát például, amiért nem is kegyelték annak idején soha igazán, nem ítélik tehát felette sem erkölcsbíróként, sem műbíróként, hanem igyekeznek behelyezni őt a korba, s abból megértetni. „Nehéz lecke olvasni Örkény kisebb írásait ebből az időből. Szüntelenül nyugtatni-biztatni kell magunkat, hogy ne vetítsük rájuk teljesen mai ismereteinket és érzéseinket, hanem tudjuk be azt is, ami a lelkesedésből, a szebbet, jobbat, nagyobbat akarásból nemcsak érzés szerint őszinte, hanem tényszerűen is hihető, valós volt.”

És Örkény megértetéséhez hivatkozik még arra is, amit az író a hadifogságból hozott magával: „Egyszer csak bekerültem egy tömegbe, és ennek a tömegnek olyan picike porszeme lettem, hogy már a nevemet sem tudta senki . . . részese lettem egyszerre egy nagy közönségnek, ami csak nekem volt iszonyatosan új, mert én csakugyan egy elkényeztetett létből léptem át ide, nekem saját szobám volt, mi egy hatszobás villalakásban laktunk . . . Belekerültem egy sorsközösségbe, ami engem tökéletesen átformált . . . Én már azóta semmiféle írói kiváltságról hallani sem bírok, én olyan ember vagyok, mint a többi, nem tudom magam másnak érezni . . . egy embernek, akinek a sorsa a többiekével van összekötve.” S idézvén e vallomást Lázár mindjárt hozzáfűzi: „Rengeteget megmagyaráz majd minden Örkény-rejtvények legfontosabbjából: az 1950-es évek írásaiból . . .”

Lázár elsősorban mint kortörténeti és szociálpszichológiai jelenséget elemzi Örkényt. Néha az a benyomása támad az olvasónak, hogy szinte modellt lát benne, s úgy mutatja fel pályafutását, ahogy Örkény modellált fél évszázadnyi magyar történelmet egybefogó sorsokat.

Elkerülhetetlenül és nyíltan vállalt következménye ennek, hogy a szorosabban vett irodalmi szempont háttérbe szorul. Pedig akadnak a könyvben igen eredeti és mélyreható irodalmi elemzések is. Emlékezetes példájuk, ahogy Lázár összehasonlítja a *Tengertánc* három változatát, az 1937-eset, az 1941-eset és az 1967-eset. A társadalomtörténeti tanulságokon kívül Örkény írói pályafutásának talán legfőbb jellegzetességét demonstrálja velük. Örkény maga ezt így fogalmazta meg: „Amit már akkor – harminc évvel ezelőtt – elég jól tudtam, azt húsz évvel később mintha elfelejtettem volna, s csak nagyon lassan, roppant fáradtságosan tanultam meg újra.”

A történelmi viszonyok megértése kedvéért irodalmi érdemükön felül elemzi Lázár az ötvenes évek egyes írásait is, de éppen Örkény késői fő műveihez érven irodalmi szempontú vizsgálódása már jóval elnagyoltabb. Igaz, nem is olyan régen sokat foglalkozott ezekkel a művekkel a kritika, az irodalomtörténeti összegzéshez pedig talán még hiányzik a kellő távlat, egyszóval Örkény művészetének beteljesülése irodalmunk jelenének része, s az *Arcok és Vallomások* sorozat jellegénél fogva egyébként sem tűzi ki célul a kimerítő szaktudományos feldolgozást, mindazonáltal aránytalanságnak látszik, hogy Lázár könyvének háromnegyede szól Örkény túlságosan hosszúra nyúlt pályakezdéséről, és mindössze egynegyede a hatvanas évek közepén, a *Jeruzsálem hercegnője* című kötettel kezdődő beérkezéséről és betakarításról. Az alapokról, valamint az érlelődés és formálódás gyötrelmesen hosszú és kanyargós évtizedeiről mindenesetre árnyalt történelemismeretre valló,

forrásértékű és Örkény írásművészetéhez méltóan könnyed, célratoró, fordulatos esszéstílusú könyvet olvashatunk.

Az Örkényről szóló kötetet Karinthy Ferenc-kismonográfia követte az *Arcok és Vallomások* sorozatban, és ismerve a szerkesztők kiszolgáltatottságát, a kiadói kényszerűségeket, ez minden bizonnyal véletlen szomszédság. A véletlen azonban ezúttal szinte tudatos mesterkedésnek hat. A két könyv egymás mellé állítása nyomán frappáns hasonlóságok mutatkoznak a két pályakép között. Hogy Örkény és „Cini” egymást ugrató jóbarátok voltak, azt ki ne tudná az irodalmi berkekben. De a kilenc évnyi korkülönbség ellenére pályájuk is sok tekintetben párhuzamosan alakult.

Mindketten a Nyugat nagy hagyományainak jegyében nevelkedtek. Karinthy Ferencnél az apa vonzaskörében található nagyságokén kívül szintén feltűnik Márai példájának ihletése. Eredetileg egyikük sem akart író lenni. Örkényt a származásából eredő tehetetlenség vitte kezdetben másfelé, a gyógyszerészi pályára, Karinthy nem akart Karinthy Frigyes fia lenni. A negyvenes évek elején mégis előléptek mindketten első kötetükkel, a harmincas évek nyugatos hagyományaiban fogant prózai művekkel. A felszabadulás után mindketten nagy lelkesedéssel vetették bele magukat az újjászerveződő irodalmi életbe, riportokban, szociográfiában térképezték fel a felfedezett valóságot. Mindketten belesodródtak a sematizmusba, majd 1956 után átmeneti krízis következett pályájukon, Örkényt félreállították, Karinthy nehezen talált magára. A hatvanas évek közepén aztán beérkeztek, s e beérkezésben mindkettőjüknél főszerepet játszottak a drámák. Örkény és Karinthy Ferenc az a két jelenkori magyar író, aki színműveivel leginkább tért hódított a világ színpadain. És mindketten jellegzetesen „pesti” írók, a „pesti” életanyagból és a „pesti” szemléletből alakították ki írói világukat. Össze lehetne állítani persze ugyanilyen hosszú listát a lényegbe vágó különbségekről is, de e párhuzamosságok fényében mégiscsak némi igazolást nyer Lázár István eljárása, amidőn Örkény sorsában olykor a modellérvényű vonásokat domborította ki.

Szalay Károly, Karinthy Ferenc biográfusa is föl-föltárcsázhatta hőseit könyve írása közben, s ez a körülmény, valamint hogy kettejük ismeretsége érezhetően régebbi keletű, ennek a könyvnek is kölcsönöz némi beszélgetés-jelleget. Karinthy Ferenc nem kevésbé hálás partner, mint Örkény, jó svádája közismert, Lágymányostól Kanadáig, a vízipólótól az őstörténetig mindenütt járatos, ismerte a 20. századi magyar irodalom összes héroszát és a magyar világ minden hátsországi figuráját. Volt és van miről mesélnie – ezt tanúsítják írásai is. Szalay könyvének legfőbb erénye, hogy részben Karinthyt magát idézve, részben a saját,

helyenként ihletetten átmelegedő szavaival hiteles portré rajzol Karinthy Ferenc személyiségéről, mindazokról a végtetekről, amelyek harmonikusan megférnek benne. Átérezzük, mennyire szereti és élvezi Karinthy az életet, megértjük, hogy nyughatatlan ide-oda csapongásában az élet minél teljesebb és elfogulatlanabb megismerésének vágya hajtja, s hogy mindezenközben vannak szilárd viszonyítási pontjai: a „szülőföldjei”, ahová kalandozásai idején is eltéphetetlen szálak fűzik. Szalay Károly nem szaporítja a Karinthy Ferenc alakja körül szálló mendemondákat, de nem is tépázza meg nimbuszát. Megmutatja őt irodalmi ihletőjévé, éltető elemévé vált sokszínűségében, mozgékony-ságában.

Kísérletet tesz Szalay Károly az irodalmi életmű átfogó bemutatására, de könyvének ez a rétcge egyenetlen. A könyv egészében sem érvényesül olyan következetes koncepció, mint Lázárban, akár Örkény pályájára s még inkább e pályának a korban elfoglalt helyére, akár a biográfia szerkezetére nézve. A némileg mechanikusan pergő műismertetések ezenkívül a nivellálódás veszélyét idézik fel Szalaynál. Karinthy Ferenc bizonyára maga tudja a legjobban, hogy írt kitűnő és csapnivaló dolgokat egyaránt. A legtöbb író így van ezzel. Szalay tiszteletre méltó igyekezettel minden Karinthy-művet a legjobb oldaláról mutat be, s egyáltalán, mindenre méltányosan kitér. Így nem érzékelhető igazán, melyek a jelentős művek, s melyek az írói műhelymunka melléktermékei csupán. Melyek azok, amelyeket csak Karinthy írhatott meg, és melyek a rutinier munkái. A kelletnél nagyobb áhítat fogja el Szalayt az árvízi naplófeljegyzések olvastán, ugyanakkor az *Epepével* kapcsolatban nem tudja megállni, hogy egy szemernyit ne ugratásnak minősítse – amiben kétségkívül van igazság, de csak annak a számára, aki személyesen ismeri Karinthyt. Ismétlések, fogalmazásbeli megbicsaklások („Nála a szorongás parabolája nem pszichopata, hanem társadalmi következmény.”) szaporítják az egyenetlenségeket. Nagyjából fogalmat ad Szalay könyve Karinthy írói világáról, de titkaiból keveset fed föl.

Egy apró és mellékes filológiai kérdésben pedig bakot lő. Azt állítja, hogy Kafka a tízes években egy magyar orvos közvetítésével megismerte Karinthy Frigyes néhány művét. És: „Nem látszik teljesen abszurd föltételezésnek, hogy Ferenc visszakaphatta azt Franz Kafkától, inspirációban, impulzusban, amit esetleg Kafka nyerhetett Frigyes-től... Mintha a Karinthy Frigyes-féle groteszk parabola hagyományt és valóslátásmódot Franz Kafka szűrőjén juttatta volna vissza a sors Karinthy Ferenchez.” Később pedig már kijelentő formában: „A

Karinthy Frigyes-féle indíttatás átszűrődik ugyan a karkai morbiditáson, de erre már nem rezonál Ferenc.”

Kafka csakugyan olvasta Karinthy Frigyes néhány írását. A magyar orvost, aki lefordította neki őket, Klopstock Róbertnak hívták. Ám Kafka csak 1921-ben ismerkedett meg vele, és levelezésük tanúsága szerint Klopstock csak 1923-ban, nem sokkal Kafka halála előtt juttatott el beteg barátjának néhány Karinthy-fordítást. Kafka udvarias fenntartásokkal nyilatkozott róluk. Töredékes életműve pedig ekkorra már kész volt. Hogy Ferencre mindazonáltal hatással volt-e Kafka, az más kérdés.

Az ilyen filológiai szörszálhasogatás szinte méltatlannak látszik az *Arcok és Vallomások* sorozathoz, ámbar jelentek meg korábban ebben a sorozatban is olyan kötetek, amelyek a portréfestést és a „par lui-méme”-jellegből adódó hódolattevő kalauzolászt jól össze tudták egyeztetni a tárgy hűvösebb, személytelenebb szemléletével. Ez utóbbi a fő feladata az Akadémiai Kiadó *Kortársaink* sorozatának. Itt Sötér Istvánról jelent meg legutóbb kismonográfia.

Ferenczi László Sötér Istvánról szóló tanulmánya elsősorban a szépírókat mutatja be. Szükségszerűen kénytelen ugyan kitérni érintőlegesen az irodalomtörténeti munkásságra is, annál inkább, mert a kétfajta megnyilatkozást egyazon egység részeinek látja, de közelebről csak a regényeket és novellákat vizsgálja. Ezeket sem minden oldalról, a monografikus feldolgozás igényével, hanem esszészerűen, néhány megközelítési kísérlet erejéig. Ferenczi alighanem sokat tanult hősének esszéiből, s egyáltalán, annak az Eötvös kollégiumi szellemnek a ma már történeti vizsgálódás tárgyát képező termékeiből, amely Sötérnek is útrabocsátó alapélménye volt, és egyéni hangú, sok tekintetben szabálytalan esszét írt mesteréről.

Az egyéni hang ezúttal nem baráti közvetlenséget, szubjektív elfogultságot jelent, hanem a műfajjal való bánásmód és a gondolatok egyéniségét. Ferenczi nem kronológiai rendben előrehaladó feldolgozást írt, hanem néhány metszetet készített Sötér munkásságából. Először szellemi gyökérzetét vizsgálta meg, az Eötvös Kollégium és az École Normale Supérieure szerepét emberi és írói eszmélkedésében. Azután a *Fellegjárás* fogadtatásáról szól, mintegy arra kíváncsian, hogy Sötér bontakozó irodalomszemlélete és írói gyakorlata hogyan viszonylik a korabeli olvasói és kritikai közeghez. Majd a *Fellegjárás* részletes elemzése következik. Ferenczi elkülöníti a regényben a jellegzetesen korabeli értelmiségi problematikát és az ifjonti eszménykeresés „mitikus” rétegét.

Több Sötér-művet nem elemez ezzel a módszerrel. A *Fellegjárás*-ban mintegy a Sötér-regények alapstruktúráját kimutatva a továbbiakban hosszmetsetet készít valamennyi Sötér-mű szereplőinek rendszeréről, valamint az ábrázolás nézőpontjának változásáról. Ez utóbbival kapcsolatban ejti kevés értékelő megjegyzéseinek egyikét Ferenczi. Eszerint *Az elveszett bárány* point of view-ja előrelépés a korábbi regények szemszögéhez képest. „Rendkívül finoman, minden didaktizálás nélkül, Sötér kétféle történetet mond el, azt, amit hősei észleltek, észrevettek – és azt, aminek részesei voltak.” A szemszög módosulása miatt lát esztétikumba vágó különbséget a *Bűnbeesés* két változata között: míg az első kiadásban mindent a hős szemszögéből érzékelünk, a másodikban a számos tárgyi módosítást is eszközöző Sötér félretolja hőseit, és mindentudó regényíróként maga lép a helyébe. „Amit valaha Péter szemtanúként érzett, azt az író most nagyobb távlatból látatja, a regény feszültségét viszont ezáltal csökkentette.”

A tanulmány legérdekesebb fejezete az utolsó, *A kritikus és a kritika* című, amely Sötér irodalomszemléletét tárgyalja. Ferenczi itt fejti ki azt a nézetét, miszerint Sötér szépírói és tudósi munkássága szoros egységet alkot. Már Halász Gábor megállapította, hogy Sötér nevezetes Jókai-esszéje védőbeszéd a *Fellegjárás* mellett. Ferenczi a rejtett összefüggéseket ezen túl is nyomon követi, és végül ahhoz a merész, de szellemes végkövetkeztetéshez jut el, hogy amit Sötér személyesen megélt, azt szépirodalmi formában írta meg, viszont „azokról az évtizedekről és évszázadokról, tehát a 18. és különösen a 19. századról, amely négy évtizede foglalkoztatja ugyan, de amelyről érzéki tapasztalata nem volt, nem regény írt, hanem irodalomtörténeti monográfiát.”

Akadnak meghökkentően önkényes állítások is Ferenczi könyvében („Nagyon vázlatosan és csupán munkahipotézisként megfogalmazva a szerelmet az igényesebb regényekben az alábbi képlet szerint fogalmazták meg. Adva van egy zseniális, vagy legalábbis jószándékú, ambiciózus férfi, aki beleszeret egy erre érdemtelen nőbe, aki olykor a démont testesíti meg, és ez a nő szimbolizálja az ellenséges külvilágot, társadalmat, világegyetemet.”), felvethető, hogy a szerző nem a főnőkérről írt-e inkább könyvet, mint a mesteréről (a könyv arról győz meg, hogy Ferenczi nemcsak egy tetszés szerinti íróra kíváncsi, hanem az a mester-tanítvány viszony is erősen foglalkoztatja, amelyet éppen Sötér írt meg a *Fellegjárás*ban Gombocz Zoltánhoz fűződő kapcsolata nyomán), a Sötérről szóló kismonográfia végeredményben mégis jól betölti feladatát. (*Arcok és Vallomások Szépirodalmi – Kortársaink* Akadémiai Kiadó)

GYÖRFFY MIKLÓS

LENGYEL BALÁZS: KÖZELKÉPEK

A *Közelképek* Lengyel Balázs negyedik tanulmánykötete. Az első, *A mai magyar líra* 1948-ban jelent meg, a második, a *Hagyomány és kísérlet* huszonnégy évvel később, 1972-ben. Ezután a *Verseskönyvről verseskönyvre* csak öt évet váratott magára, a legújabb pedig mindössze kettőt. Az időhosszak rövidülése azonban nem Lengyel Balázs munkatempójának felgyorsulása idézte elő. Az első két kötet közti negyedszázadért, amint ez a szerző utalásaiból kiderül, a történelem felelős. Ezt a hosszú hiányt kívánja pótolni a *Közelképek*, melynek írásai az irodalomtörténet több korszakát ívelik át: a legkorábbi 1946-ból való, a legfrissebb 1978-ból. A kötet pályaösszegzés.

Az összegzési szándék miatt az *Esszék, elemzések* c. első fejezet – amint címe is sejteti – nemcsak a legterjedelmesebb az öt közül, hanem tematikailag a legkevésbé összefogott. A világirodalmi tanulmányokból kettő az angol regény jelentős alakjait (Lawrence; Powys) elemzi, ismét kettő a francia líra klasszikusairól (Rimbaud; Apollinaire) szól, egy pedig Katajev művét tárgyalja. A fejezet többi darabja magyar szerzőkről, művekről ad értékelést. Ezekben az önéletíró Kemény Jánosról, Kassákról, Füst Milánról, a műfordító Áprily Lajosról, Szabó Lőrinc és Babits kapcsolatáról, Dsida Jenő lírájáról, Illyésről, Pap Károlyról, Gelléiről és az újabb József Attila-kiadások problémáiról olvashatunk.

A kötet további fejezetcímei már pontosabban jelölik tárgyukat. A *Portrék a Nyugat harmadik nemzedékéről* két tanulmányt szentel Weöres Sándor költészetének, egyet-egyét Zelk Zoltán, Vas István, Jékely Zoltán, Rónay György, Kálnoky László, Takáts Gyula és Hajnal Anna lírai arcképének.

A *Portrék az Újhold költőiről* pedig Pilinszky, Rákos Sándor, Rába György, a lírikus Szabó Magda alakját vázolja fel és részletes elemzést nyújt Nemes Nagy Ágnes *Között* c. költeményéről.

A *Kritikusok* c. fejezet foglalkozik Bajza József kritikusai és költői szerepével, szól Komlós Aladár Nyugathoz fűződő viszonyáról, Rónay György mindig megújulni kész irodalmi ízléséről és Somlyó György esszéiről.

Az *ifjúsági irodalomról* két első tanulmánya elvi, szemléleti kérdéseket tárgyal, a harmadik az *Egri csillagok* történelmi alapját kutatja, a többi pedig Oscar Wilde, Mészöly Miklós, Végh György és Mándy Iván mese-, illetve gyerekregegy-írói művészetéről ad képet.

Az utolsó fejezet, az *Évfordulók, emlékezések* – az elsőhöz hasonlóan – egymástól meglehetősen távoli témákat gyűjt egybe. Az egyetlen közös mozzanat ezekben az írásokban az, hogy valamilyen évfordulóra

készültek. A Madách *Tragédiáját* méltató cikk után Füst Milán és Kassák különös kapcsolatáról olvashatunk szemtanúi beszámolót, majd Rónay György és Mándy Iván köszöntése következik, azután Lengyel Balázs Radnóti-val való találkozásainak emléke bukkan föl; a fejezetet s a kötetet a Rónay György halálára írt búcsúztató zárja.

Lengyel Balázs előadásmódja csevegésszerű, könnyed, gördülékeny. Élvezetes, könnyen érthető magyarázatot kíván adni az irodalom különféle jelenségeiről. Gondot fordít közönsége szellemi kényelmére: kerüli a szakmai zsargont, sőt szépírói fogalmazásra tör, s ennek érdekében könnyedén siklik el fontos irodalomtudományi problémák fölött. A lehető legszemélyesebb hangon mondja el benyomásait, emlékeit versekről, regényekről, alkotói életművekről, az irodalmi élet és múlt fontos és kevésbé fontos szereplőiről. Igaz, e közvetlen fogalmazásmód vonzó olvasmánnyá teszi Lengyel Balázs kritikáit, tanulmányait, azonban általa csak feltűnőbbé válik a kötet legfőbb hibája: a célba vett közönség el- és megtévesztése.

Az *Esszék, elemzések* fejezet Kemény János *Önéletírásával* foglalkozó darabja az irodalomtudomány számára problematikus kérdésben kételymentesen foglal állást: műfaji meghatározást végez. Mégpedig oly módon, hogy előljáróban kijelenti, nem érdemes műfaji kérdéseken „lovagolni”. Ennek ellenére megállapítja, hogy a nagy erdélyi emlékirók, Kemény és Bethlen „túlnőnek a memoárkereten”. Ezután a kor külföldi regényirodalmával veti össze munkáikat. Észrevétlenül rávezeti Lengyel Balázs az olvasót arra, hogy Keményék a *regény* műfajának fejlettebb változatát képviselték, mint nyugati kortársaik. Tehát egyszer csak *regény*ként emlegeti az előbb még *memoárnak* nevezett műveket. Anélkül azonban, hogy kísérletet tenne a két műfaj fogalmi elkülönítésére. Állítása bizonyítására azt hozza fel, hogy „ha valaki elolvassa Kemény Jánost, olyan otthonos lesz a XVII. századi Erdélyben, mint Balzac elolvasása után a restaurációs francia kapitalizmusban.” Megerősítésül még hozzáteszi: „Az *Önéletírás* olvasója végül saját abszolút otthonosságából következtethet.” Majd ekként foglalja össze az erdélyi prózáról mondottakat: „Itt érik be – még ha csak levelek vázlatában is – Kemény János műve egy egész korszakot átvilágító, drámai erejű nagyregénnyé.” Nem a Kemény-tanulmány elemző részeivel van baj, nem is a szerző lelkesedésből fakadó túlzásaival, hanem avval, hogy egy alapvető tudományos kérdést bűvészmutatvánnyal próbál megoldani, pontosabban az olvasó elől elbújtatni.

A *D. H. Lawrence* c. esszé sajnos keveset mond Lawrence irodalmi környezetéről, előzményeiről, s egyáltalán a kor Angliájáról. Szinte bevezető nélkül tér rá a művek tárgyalására. Amikor ugyanez a tanul-

mány megjelent *Az angol irodalom a huszadik században* c. több szerzős kötetben, a könyv előszava s a többi írás adott némi tájékoztatást a brit irodalommal ismerkedőknek. Hasznos lett volna tehát ki egészíteni a *Közelképek*be átvett szöveget.

A Lawrence-tanulmányban szinte rejtve marad, hogy voltaképpen regényekről van szó. A szerző nem prózairót, hanem lírikust lát az angol író alakjában. A művekből áradó hangulatokra s a művész személyiségére figyel. A „felkoldló és eloszló” szépségek kerítik hatalmukba, s az alkotó „felajzott érzékenységét” igyekszik nyomon követni. A próza sajátosságairól azonban kevés szó esik a tanulmányban.

Lengyel Balázs líra (és lírikusok) iránti vonzódása nemcsak a Lawrence-tanulmányt teszi félrevezetővé: Katajevéről, Pap Károlyról és Mándy Ivánról szóló írásaiban is hasonló műfajtévesztéssel találkozunk. A *Katajev számadása* a prózairó költői múltját s alkatát domborítja ki: „Katajev nem hiába indult költőnek és nem hiába őrizte meg prózai életműve ellenére egész élete alatt a költészethez való mély kapcsolódását, az epikai művek mögött a lírikust.” Pap Károly írói módszeréről, egyéniségéről pedig így ír: „. . . egy-egy jelképi erejű valóságalem alkalmazására szűkítette, és ezzel tömörítette és egyúttal a líra felé tolta el a regényt. (. . .) Vannak ritka regények, amelyek olyan közeli vallomások, hogy kiváltják az olvasóból azt a személyes szeretetet, amelyet inkább csak a költők tudnak felkelteni.” S az *Egy Mándy-est elé* kulcsmegállapítása szerint „Mándy Iván a prózairás mestere: költő.” Az effajta kijelentések nem segítik elő az írók világának jobb megértését; pusztán arról tájékoztatnak, hogy Lengyel Balázs lírikussá szeretné „avatni” azokat a prózairókat, akiket szeret. S nem a művekben kutatja a bizonyítékokat, hanem folyton csak a személyre figyel.

A közönségtévesztés egyik legkirívóbb példája a *Hajnal Anna kőrisfája* c. írás, melyet Lengyel Balázs szintén a „széles olvasóközönségnek” szánt. Valójában azonban – szubjektív hangja, bennfentességet feltételező utalásai miatt – mindössze egy szűk, úgyszólván baráti olvasókörnek szól: „Szigligeten a kastélyparkban, a rózsakert bejáratánál van egy gyönyörű fa . . . Csak a megnevezés téves. A tévedés oka az égővörös őszi lomb, amely csalhatatlanul felkeltette a költőben a kőris októberi lángolását. Egyébként mindnyájunkban, akik láttuk. Tudtuk: ez kőrisfa.” Az érdeklődő közönség biztosan szívesebben olvasná Hajnal Anna művészetének elmélyült elemzését, mint ezt a szinte nyilvánosságot kizáró méltatást.

Szintén csak bennfentések, irodalmi életünk félmúltját belülről ismerők érthetik a Mándy-tanulmány első sorait: „Mándy Ivánt egyszer jól meg kellene rúgni, hogy megtanulja, mit kell írnia! Az egykori

Csillag főszerkesztője közölte így velem szíves és nevelő szándékú véleményét, még abban az időben, amikor hazai pályafutása a zenitjén volt." Ez csak akkor érthető, sőt élvezhető, ha tudjuk, kiről van szó. De aki akkor nem járt a szerkesztőségek folyosóin, nem tudhatja; rekonstruálni pedig lehetetlen. Ugyanis egyéb útmutató (pl. évszám) híján kétféle következtetést vonhat le ebből az olvasó: vagy azt, hogy az egykori folyóirat *főszerkesztője* időközben irodalmi életünk perifériájára került, vagy pedig azt, hogy az illető már nem Magyarországon tevékenykedik. *Főszerkesztő*ként feltüntetett vezetője azonban csak egy volt a Csillagnak, mégpedig Németh Andor, aki viszont 1947-től haláláig (1953-ig) itthon tartózkodott, tehát nem jöhet számításba. Eszerint a megnevezés téves. *Felelős szerkesztője* három is volt a lapnak: Méray Tibor, Aczél Tamás, majd Király István. Mivel Király professzorra szintén nem vonatkozhat Lengyel Balázs homályos utalása, kizárásos módszerrel nem vizsgálható tovább a nevelő szándékú szerkesztő kiléte, hiszen Méray és Aczél külföldre távoztak.

Hiányosan tájékoztatja Lengyel Balázs az olvasót *Szabó Magda, a lírikus* c. esszéjében is. Amikor ugyanis az író (költő) és az „ügynevezett Újhold-nemzedék” kapcsolatát vázolja, voltaképpen csak mint jól ismertet emlegeti, de nem ismerteti a harminc évvel ezelőtti s meglehetősen rövid életű alkotói együtttest, működésének s megszűnésének körülményeit. Sajnos a *Portrék az Újhold költőiről* c. fejezetből nagyon hiányzik egy olyan tanulmány, amely összegezve bemutatná és magyarázná az egykori költőcsoport sorsát.

Lengyel Balázs munkáiban sajátos műfaji „eltolódásnak” lehetünk tanúi: ahogy Kemény János memoárját „drámai erejű nagyregénnyé” varázsolja, ugyanúgy alakulnak át elemzéseiben a regények lírai alkotásokká. A *Közelképek* szerzője akkor van elemében, amikor versekről, költői életművekről ír. Esszéirői alkata, érdeklődése a líra felé vonzza. Ezért jobb lett volna, ha e válogatott tanulmánykötetbe sokkal több kerül át az 1977-es *Verseskönyvről verseskönyvre* írásaiból. Akkor nem kellene attól tartanunk, hogy bizonyos regényírókról és irodalomtudományi kérdésekről félrevezető vagy hiányos értesüléseket kap az olvasó nagyközönség. (Szépirodalmi, 1979.)

CSÓKÁS LÁSZLÓ

KIS PINTÉR IMRE: HELYZETJELENTÉS

A szerző mai irodalomkritikánk „középnemzedékének” ismert tagja; recenzióinak és kritikai tanulmányainak önálló kötetben való megjelenítésével nemzedéki-szakmai működésének reprezentatív „ars critica”-ját bocsátotta közre.

Napilapban, folyóiratban *éppen* megjelenvén nyilván más akusztikai feltételek közt hat minden kritikai írás, mint post festa, összegyűjtve, amikor már nem a bírált mű megmértetésének izgalma hat, sokkal inkább a lehetséges „ítélet a kritikus felett”. S ez sem csupán annyiban, hogy „igaza volt-e” (a válogatás ezt a kompetencia-képet előnyösen alakíthatja), hanem inkább aszerint, hogy miként, mennyiben érvényesített összefüggő és következetes értékrendszert. A kötet felépítése egyébként is e szempont jogosultságát nyomatékosítja: az 1967–77 között keletkezett kritikák sora egy nem napi-kritikai műhelytanulmányhoz vezet el – a szerző Füst Milán munkásságával kapcsolatos elemzései zárják a könyvet. Mindez igényt jelent be az írások *kritikaszemléleti és irodalomszemléleti* dokumentummá minősítettésére.

A két szemléleti vonatkozás nyilván összefügg. Ha a kritikai gyakorlat általánosítható jegyei nem(csak) az irodalom természetéből következő szempontok érvényesülésével magyarázhatók is, a huzamos kritikus gyakorlatban mindenképp kidolgozódik „ideológiájuk”. Legfeljebb megeshet, hogy az egyes kritikákból kevésbé kiemelkedő, mégis azok mindenkori fedezetét képviselő „látens” irodalomszemlélet sem érvényesít egészen adekvát szempontokat. Épp ezért nem redukálható technikai kérdéssé a kritika ügye. Mindenkor irodalomszemlélet kérdése is; „műfaji”, technikai jegyei ennek alapján épülnek ki. Így viszont a „mögöttük” ható irodalomszemlélet jellemzői kitapinthatók bennük, általuk.

Kis Pintér Imre kritikáiban alapvető közlő értéke van a kezdések és zárások jellegének. A zárás (igen gyakran csillag után, az elvárt vélemény érkezését bejelentő mondattal nyitott rövid bekezdésként) az ítélet-megformulálás, a látszólag konklúzív minősítés „helye”. A kiindulás (gyakran szintén csillaggal elválasztott bevezetőként) tartalom, hangvétel és pozíció szerint is formásan előrevetíti mintegy „előítélet-mondásként” a zárlatot. Nincs helyünk, csupán felvetni lehet, hogy e formai sajátyságból felsejlik a kritika mint írásmű egy olyan eszménye (a gondolatmenet benső törvényénél erősebb stiláris lekerékítettségen, frappáns szerkesztettségen nyugvó „statikus” artikuláltság), mely a kritikus „ars” szemléletét a kifejezés-funkció szerint jellemzi, s összefügg

a műfaji ítéletmondásként, a szerző ítésként való fölfogásával, az ebből fakadó „pozicionális fensőbbiséggel”.

Előbbiekhez kapcsolódik más vonatkozásban jellemzően az a sajátosság, hogy a kezdek lényegében nem a közvetlen tárgyként adott könyvre, műre (az aktuális érték-eseményre) hivatkoznak, hanem a mű, könyv szerzőjére. Ezen belül két alaptípusra vezethetők vissza. Az egyiket a *már* időhatározói módosítószó minőséghatározói értelmű – nyílt, vagy odaérthető – jelenléte jellemzi (Juhász Ferencről, Nagy Lászlóról, Illyés Gyuláról, Németh Lászlóról, Déry Tiborról stb.). A másikat a *még* módosítószóval jellemezhetjük hasonlóan; itt a szerző személye mintegy a szerző nemzedéki személytelenségeként, „térbeli” kiterjedtségeként lesz kiindulási alap (Sánta Györgyről, Csaplár Vilmosról, Csörsz Istvánról, Császár Istvánról stb.). – „Még” és „már” határán olykor felvillanhatnak a kritikus nagy pillanatai – amikor is az író személye „éppen most”, és a kritika révén válik a kritikai értékelés pozitív kiindulásává. („S vegyük már észre, hogy hosszas és feszültségekkel terhes írói fejlődés után: Galgóczi ma [1975-ben. B. Á.] az egyik legjelentősebb novellistánk.” – 192.) – Az ilyen heurisztikus kijelentésformáktól eltekintve a kiinduló tétel még a megfogalmazás módja szerint sem egyszerűen a kritikus állítása, hanem a közvélemény konszenzusaként állított és elfogadva megerősített, „közismert” evidencia. Formailag a szerzőnek az irodalomtörténeti folyamatban való „távlatos elhelyezését” képviseli – gyakorlatilag ennek teljes hiányával.

A kiindulást persze a fenti elvi alapsémán belül más szempontok is árnyalják, ha például a kiindulás az értékeltségbeli többértelműség maga. „Mi sem egyszerűbb, mint nálunk egy művet, egy író-t problematikusnak mondani. Hozzá is szoktunk... mert tulajdonképpen dodonai értelmű: fenntartást jelent, de elismerést is, ... különvéleményt, ... reverenciát. Valójában persze a magunk bizonytalanságát bújtatja legtöbbször, s még jó, ha csak azt...” – így a kezdés a 110. oldalon. S a 116. oldalon így a zárás: „Most látom csak ... mennyi mindent kellene még... Mert: többsikű mű – fogyatékoságait vagy erőnyeit egyaránt hosszasan lehetne... Nagyon szeretjük a sommás ítéleteket: Szentkuthy műve erre semmiképpen sem alkalmas... nem hibátlan, de külön, ellentmondásos voltával is nagy jelentőségű. Vitára késztet, de termékenyítőre...”

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kritikák deklaratív kezdése többnyire nem a vizsgált műre hivatkozik, hanem a szerzőjére; következképp konklúziója sem (sosem csak) a műre, hanem a szerzőre általában vetül, s ekként fogalmazódik meg; tartalmában így érték-állításnak tetsző értékeltetés-rögzítés lesz (felhalmozható személyi birtokká minősítve az

irodalmi értéket). Az ítéltői tevékenység objektivitását „formába öntve” a kritika többnyire a szerzői értékeltséget hosszabbítja meg az adott mű alkalmából a következő műig, ahelyett, hogy a mű valóságos értékaktusának organikus gondolatmenetben való kifejtésével járulna hozzá (nem közvetlenül, csak lehetséges következményképp) az írói értékeltség változható valóságához, az irodalomtörténeti tudatosság tényleges továbbépüléséhez.

Ez a kötet kritikaszemléletének egyik – bár döntő – vetülete. Működik ugyanis emellett egy ellenkező előjelű tendencia: az értékeltség-rögzítés hivatalosságával formálisan szemben álló személyes, befogadói-élményi vallomások értékelő hang is. A kritikus „objektív” minősége mellett előveszi „közolvasói” spontaneitását is, s az ennek nevében fogalmazott minősítő jelzőket is elhelyezi a kritikában. A minősítésnek ez a fajtája stilsztikailag is szembetűnően elkülönülhet – tüntethet egyes szám első személyű „részleges” érvényével (pl. Juhász Ferencről írva, 198.); de máskor öltheti a kérlelhetetlen objektivitás formáját – a konszenzus mellett egy emelkedettebb jóslatot is biztosítva (pl. Nádas Péterről: regénye „értékelését elvégzi majd az idő” – nyilván az olvasói megérzést igazolva, 149.). A hangváltás rendszerint hatásos retorikai fordulattal avatkozik be az értékelés megfelelő pontján, kivált olyan alkalmakkor, ha a kezdés az ambivalens értékeltséget vetítette előre. (Pl. Mészöly Miklósról, aki mindenekelőtt „magányos” és „rejtélyes”; írói világának szinte gyanútlanul megsemmisítő leírása tehát a zárásban értékelő kiegészítést követel: „Persze az írói prekonceptiók végső próbája mégiscsak az olvasók élménye. S innen nézve Mészöly Miklós pozíciója az én olvasatom szerint is egyértelmű: régóta prózánk legjobbjai közé tartozik.” – 142.) Úgy hihetnénk, netán az értékeltség-rögzítéstől elváló, azzal jóvátételként szembeállítható vallomások értékelés az író személyével szemben inkább a műre hivatkozik. Bár a látszat ezt néha támogatja, egyértelmű ellenpélda több van. Adott esetben épp a vallomások hang lesz a mű problematikusságával szemben a szerzői személyiség értékhitelesítője. (Pl. Kiss Annáról zavaró momentumok mellett és ellenére megtudjuk, hogy „mégis költő”, amennyiben a kritikus-befogadói empátia közvetlen tudomása szerint „végtelenre látó nagy lélekkel rendelkezik” – 262.) – Érthetően: az ítéletmondói attitűd paradoxona, hogy a kritikus szubjektív vallomása is csak (engedményes) ítélethirdetesként szólhat, legföljebb rejtelmesebb indoklású szerzőre vonatkoztatott értékeltség-rögzítést biztosít.

Kritika- és irodalomszemléleti alapvonásként az irodalomhoz való ítélezői, „eredményhirdetői” viszonyt érezzük a kötet valamennyi írását (a Füst Milán tanulmányt is) legáltalánosabban jellemző jegynek.

Szembetűnő az értékelés-megformulázó attitűd engedményes kettőssége (az „objektív”, „tudósi” és az „élményi”, „befogadói” indoklásformák egyensúlyozó működtetése); de hasonlóképp szembetűnő az egységes megközelítés, mely ennek mélyén hat: a személyre mint megítélendő értékobjektívációra vonatkoztatottság.

A *Helyzetjelentés* írásaiban a magyar irodalmi hagyományban tekintélyes múltra tekintő, s figyelemreméltóan modernizálódni képes *morális* alapú irodalomszemlélet jelentkezését látjuk. Ennek értelmében az írás aktusa morális tett, sui generis érték. Például Tóth Bálint költészetében „a szándék még messze a megvalósulástól” (a megfogalmazásból következően viszont egyszer „már” nem lesz messze, s így a szándék *máris* megvalósulás-értékű!), „mégis vegyük észre, hogy *ez a* könyörtelen szubjektív etikára törekvés munkál... minden valamirevaló sorában” – 236. o. Az általam kiemelt mutató névmás azonban sajtóságon mindig az alaptagra vonatkozik vissza – *ez* nem más, mint a törekvés moralitása maga, mely tartalmában sem konkretizálható másként, mint a szándék (megvalósulás-értékű!) átéltségeként, s így fölfogni is csak közvetlen azonosuló átéltségként, „morálisan” lehet. Ha pedig az irodalom értéke az irodalmat hitben szülő személy szándék-átéltségével mint morál-értékkel azonos, akkor véleményezője a morális végrehajtó *személyi* – és nem „műfaji”, szakmai – helyzetében létezik. – Ebből az irodalomszemléletből logikusan következik az ítézi szerepkörben az értékeléssel kettősség egyensúlyozó működtetése: morális igazolás vagy morális jóvátétel (a szerzőt illetően), morális absolutio (a kritikust illetően).

„... jó okom van rá, hogy ne erőltessek objektív ítéleteket. Hiszen továbbra is a művészi értékre figyelek elsősorban” – vallja némileg különös logikával a kritikus (egy fiatal költőkről szóló, összefoglaló-visszatekintő tanulmányban – 253.) – Az immár kívánatos lekerekítés és jóvátétel kedvéért hadd idézzük ezt most egyetértéssel. Mert valóban: hogyan is lehetne a szándék „hites” átélése (idővel feltartóztathatatlanul a személy reprezentatív értékeltségévé tárgyiasulva) – mint érték – objektív? (Legyen bár „művészi” vagy „morális”!) – Tett, melynek nincs következménye (nincs-e?); tettekért menlevél idővel (az-e?) – helyzetjelentéseinkben. (Szépirodalmi, 1979.)

BÉCSY ÁGNES

TÁRSASÁGI HÍREK

Merényi Oszkár
1895–1981

Hosszú életén át szüntelenül tevékenykedett az irodalom érdekében. Tanári hivatást választott, 1921-től nyugalomba vonulásáig Kaposvárott illetőleg Nyíregyházán tanított. Bekapcsolódott e városok kulturális és irodalmi életébe, sokat tett azért, hogy az irodalom iránti érdeklődést irodalmi emlékek felkutatásával, emlékmúzeumok, folyóiratok és egyéb kiadványok létesítésével ébren tartsa illetőleg ösztöztse. Munkásságának fő területe azonban – mint ez szakmai körökben közismert – a Berzsenyi-életmű kutatása volt.

Már századunk harmincas éveiben több jelentős, Berzsenyivel kapcsolatos munkát tett közzé, így például kiadta *Berzsenyi Dániel Összes Költői Műveit* (1936) továbbá Berzsenyi ismeretlen és kiadatlan leveleit (1938). Kutató munkájában szisztematikusan és szívósan haladt előre, szövegkiadásai mellett, melyek sorában megemlítendőek a versek ós-szövegeinek továbbá a prózai művek kiadása, már 1938-ban összefoglalja kutatásainak eredményeit, s közzé teszi *Berzsenyi Dániel* című monografikus munkáját. Más irodalomtörténész talán ennyivel lezártnak tekintette volna munkálkodásának ezt a területét, Merényi Oszkár azonban további műveket szentelt annak a költői életműnek, melynek kiadására és értelmezésére életre szólóan elkötelezte magát.

Igy született meg az új kutatásait összefoglaló *Berzsenyi-problémák* (1962) című munkája. Közben foglalkozott Kölcseyvel is és közzétett egy sor ismeretlen és kiadatlan Kölcsey dokumentumot (1961). A Berzsenyire koncentrált kutatómunka azonban még mindig nem ért véget: a sok dokumentumot, részlettanulmányt követte a Berzsenyi-évforduló alkalmából kiadott *Emlékkönyv*, s megindultak az egész addigi életművet megkoronázó kritikai kiadás munkálatai.

Merényi Oszkár tudományos munkásságát nem akasztották meg a tudományos centrumoktól távol töltött évtizedek; lankadatlan szorgalommal gyűjtötte a Berzsenyire vonatkozó újabb adatokat és ismereteket. Eredményei védelmében mindig vitára kész volt, s makacsul harcolt kutatásainak publikálásáért. Elszántsága sokszor vezetett szakmai

összeütközésekhez, tisztelőket és nem kevés számú ellenfelet egyként szerzett magának. E tulajdonságai nélkül azonban aligha hozhatta volna létre terjedelmes életművét.

A Berzsenyi-kutatások területén Merényi Oszkár eredményei minden bizonnyal időtállóan fognak bizonyulni, a tudományos munkásság feltételeiért következetesen és sikeresen küzdő tudós tanár alakja pedig mindenképpen követésre méltó példát mutat.

WÉBER ANTAL

Joós Ferenc
1890–1980

1980 karácsony estéjén halt meg, másfél hónappal 91. születésnapja előtt. Városában, Kecskeméten, de azon túl is irodalomtörténészek, helytörténeti kutatók évtizedek óta Feri bácsinak hívták, s tisztelték az évei előrehaladtával mit sem csökkenő érdeklődése, munkakedve, egyre sokasodó eredményei miatt. Az első világháborúban elszenvedett sebesülésének emlékét nemcsak a gomblyukában hordott hadirokkant-jelvényvel, hanem bicegő járásával, elmaradhatatlan botjával is őrizte; de szellemi frissességben 90 évesen is példát mutatott a nála évtizedek sokaságával fiatalabbaknak: mindenütt ott volt, ahol kultúráról esett szó, mindenről véleményt formált és nyilvánított. Hatalmas helytörténeti anyagismeretével, önzetlen segítőkészségével intézményt pótol: aki Kecskemét múltjának kutatásában elakadt, bizvást fordulhatott hozzá, emlékezetből volt képes útbaigazítani.

1890 február 7-én született Budapesten munkáscsaládban. 1910-ben szerzett tanítói képesítést a budapesti állami tanítóképzőben. Pusztai, majd falusi tanítóság s háborús katonai szolgálat után 1920-ban került Kecskemétre: tanítóként, felügyelő igazgatóként, a művelődésügyi osztály előadójaként működött 1948. december 31-i első nyugdíjazásáig. A 20-as évektől tagja, 1933-tól 1949-ig alelnöke volt a Katona József Társaságnak. Életének ebben a szakaszában főként szépirodalmi műveket publikált: verseket, elbeszéléseket, meséket; két egyfelvonásosát több vidéki színházban játszották.

1953-ban kapott újra állást: volt iskolai adminisztrátor, óraadó tanár, napközi otthoni nevelő; végre 1958-ban került olyan munkahely-

re, ahol tudását a közösség hasznára leginkább kamatoztathatta: a megyei könyvtár helytörténeti gyűjteményének élére. Közel 70 éves fővel tett könyvtárosi szakvizsgát, nem sokkal 80. születésnapja előtt ment nyugdíjba másodszer, véglegesen. Nyugdíjba, de nem nyugalomba: aktív dolgozókat megszégyenítő pontossággal járt be naponta a levéltárba, hogy elsőként – és egyetlenként – végigolvassa és kijegyzetelje Katona József hivatali iratait.

Munkásságának e második szakaszában készítette és publikálta azokat a kecskeméti művelődéstörténettel foglalkozó műveit, amelyek fontos hozzájárulások az egyetemes magyar színház-, nyomda- és irodalomtörténethez is: két könyvét a kecskeméti színészet történetéről (*A vándorszínésztől az állami színházig*, Kecskemét, 1957.; *Korszakok, színészek, nézők a kecskeméti Katona József Színházban*, Kecskemét, 1974.), *Az első kecskeméti könyvnyomda történetét* (Kecskemét, 1959.) és tömör bevezetővel ellátott összeállítását *Katona József hivatali irataiból* (in: *Cumania*, Kecskemét, 1979.). Ez utóbbi művének alapja, háttere az az évek gondos munkájával összeállított jegyzék Katona hivatali iratairól, amelyet élete utolsó – a sors kegyelméből még befejezett – műveként készített. Az említetteken kívül még számos fontos tanulmánya, ismeretterjesztő írása, kritikája, bibliográfiai összeállítása jelent meg: ezek jegyzékbe foglalása, a tájékoztatás és további kutatás számára való megőrzése és feltárása szép, ösztönző s bizonyára szívesen vállalt feladata régi munkahelyének, a kecskeméti könyvtárnak.

OROSZ LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 3.

Terjedelem: 14,8 (A/5) ív + 4 oldal melléklet.

81.9664 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

VITA

- MELCZER TIBOR: József Attila parafrázisok Babits Mihály költészetében? (Megjegyzések Ízes Mihály közleményéhez) 689

DOKUMENTUM

- VÁSÁRHELYI JUDIT: Újabb Molnár Albert dokumentumok 695
ENYEDI SÁNDOR: Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhöz 698
GÁBOR ÉVA: Hazatért levelek. . . 718

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

- Kazinczy ülészak (Tolnai Gábor megnyitója; Mezei Márta, Wéber Antal, Margócsy István, Bécsy Ágnes, Csetri Lajos, Kulin Ferenc, Tamás Anna, Kerényi Ferenc, Szigethy Gábor előadásai; Pándi Pál zárszava) 737

SZEMLE

- PÉCZELY LÁSZLÓ**: Orosz László: *A magyar verstani eszmélkedés kezdetei* 808
SPIRÓ GYÖRGY: *Tanulmányok a lengyel – magyar irodalmi kapcsolatok történetéből* 814
DÖMÖTÖR TEKLA: *Népi kultúra – népi társadalom* 818
KOVÁCS ILONA: *Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei* (Színművek I – 2.) 821
GYIVICSÁN ANNA: Csukás István: *Petőfi a szlovákoknál* 827
SZIGETHY GÁBOR: Spira György: *Széchenyi a negyvennyolcas forradalomban* 833
SZÉLES KLÁRA: *Vázlatok Arany Jánosról* 840
LENKEI JÚLIA: Földényi F. László: *A fiatal Lukács* 844
GYÖRFFY MIKLÓS: Három kortárs prózaíró (Lázár István: *Örkény István*; Szalay Károly: *Karinthy Ferenc*; Ferenczi László: *Sőtér István*) 849
CSÓKÁS LÁSZLÓ: Lengyel Balázs: *Közelképek* 856
BÉCSY ÁGNES: Kis Pintér Imre: *Helyzetjelentés* 860

TÁRSASÁGI HÍREK

- MERÉNYI OSZKÁR 1895 – 1981** Wéber Antal 864
JOÓS FERENC 1890 – 1980 Orosz László 865

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest

Irodalom történet

1981 4

É. Irodalomtörténeti Társaság
KÖNYVTÁR
József Attila

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1981. LXIII. évf. 4. szám

Új folyam XIII. 4. szám

Szerkesztő bizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Tel: 377—819

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

ACÉL ZSUZSANNA: A Jókai-kódex gondolati rendszeréről	865
TARNÓC MÁRTON: Riedl Frigyes (1856—1921)	882
KOZOCSA SÁNDOR: A százéves Gulyás Pál	899
BÉCSY TAMÁS: Sarkadi Imre drámáinak világáról	912

FORUM

SZIGETHI GÁBOR MIKLÓS: Küzdelem egy sententia-témával	942
PAPP ISTVÁN: Észrevételek Melinda dramaturgiai szerepéről	953
NÉMETH G. BÉLA: A válságba jutott kisember írója: Petelei	966

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

ACÉL ZSUZSANNA

A JÓKAI-KÓDEX GONDOLATI RENDSZERERŐL

Az első magyar Ferenc-legendát tartalmazó *Jókai-kódex* egyik legrégebb nyelvi és irodalmi emlékünkhöz tartozik. Magával a kódexszel, eredetijének keletkezésével, forrásaival jeles középkorkutatók sora foglalkozott már,¹ csakúgy, mint Assisi Szent Ferencnek személyével, tevékenységével és hatásával. Kevés figyelmet szenteltek azonban a korabeli verses latin Ferenc-ábrázolások csoportjának. Ezek a szövegek jobbára liturgikus céllal készültek, részben a szentté avatási szertartásra. Ennél fogva felfedezhetünk bennük néhány szokványos hagiográfiai kifejezést, mindamellett élőbb és plasztikusabb Ferenc-képet mutatnak, mint a későbbi források.

*

A versek közül kiemelkedik az Ugolino da Segni (a későbbi IX. Gergely pápa) írta *De Sancto Francisco Sequentia*.² Keletkezésének idejétől mind a mai napig nem vált széles körben

¹Köztük Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*. Bp. 1944.; Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941.; Katona Lajos: *Az Ehrenfeld- és a Domonkos-codex forrásai*. Magyar Könyvszemle 1925.; Klaniczay Tibor: *A régi magyar irodalom*. Bp. 1952.; Koltay-Kastner Jenő: *A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom*. Bp. 1933.; Vargha Damján: *Szent Ferenc és fiai a magyar kódexirodalomban*. Bp. 1927. A kutatók által ismertetett eredményeket tudottunk vesszük.

²Kiadása Guido Maria Dreves: *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*. Lipcse, 1909.

ismertté, éppen azért, mert felépítése eltér a megszokottól, hangvétele pedig sokkal személyesebb, hogysen a hagiográfiai sablonba beilleszkehetnek. Ugolino da Segni kardinálisként lett Ferenc barátja és csodálója, amikor a „kisebb testvérek” együttélése még nem volt szervezett rend, pusztán egyszerű létforma. Ferenc eleinte nem is gondolt rendalapításra, csupán egy újfajta, belső normák által szabályozott életvitelt igyekezett megvalósítani, amely követői számára a fontos szolgálat, a példaadás és a lelki derű egységét jelenti. Elvei sokak gyanakvását és ellenérzését váltották ki egyházi körökben. Ugolino da Segni figyelemmel kísérte a ferences mozgalom kibontakozását, segítette, részt vett benne, amikor Assisibe látogatván a barátja szabta életmódot követte maga is. Személyes rokonszenv vezette, és az a felismerés, hogy a ferences mozgalom a hit megerősítője lehet. Akkor vállalta az életközösség kockázatát, amikor még nem dőlt el: befogadja-e az egyház hivatalos rendként a poverello mozgalmát. Feltételezhetjük tehát, hogy a *Sequentia* valóban olyannak mutatja Assisi Ferencet, amilyenek barátja és tisztelője látta, torzítás és idealizálás nélkül.

A vers nem a madaraknak prédikáló jámbor és derűs Ferencet idézi elénk, hanem a katonát, a lovagot.

A sárkány, akinek hatalma már az egekig ér, és ereje egyre nő, háborút kezd Isten népe ellen. Ferenc Krisztus *követe, herceg*, aki királyi jelvénnel vezeti seregét. Az ütközet előtt *haditanácsot* tart, mint királyától kinevezett hadvezér. A csatában *három hadrendet* állít fel; *könnyűlovasságot* küld harcba a démonok hármass csapatával, akik a sárkány által új erőre kapnak.³

³„Caput draconis ultimum / Ultorem ferens gladium / Adversus Dei populum / Excitat bellum septimum. // Contra caelum erigitur / Et attrahere nititur / Maximam partem siderum / Ad damnatorem numerum. // Franciscus, princeps inclitus, / Signum regale baiulat, / Et celebrat concilia / Per cuncta mundi climata / Contra draconis schismata. // Acies ternas ordinat / Expeditorum militum / Ad fugandum exercitum / Et tres catervas daemonum, / Quas draco semper roborat.” – Vö. *János Jelenések* 12. 3–4, 17. 7–18.

IX. Gergely – merőben szokatlanul – világi, feudális környezetbe helyezi Ferencet. Minden konkrét képnek van azonban rejtett jelentése is: a király – Krisztus, a királyi jelvény – Krisztus sebei, melyek Ferenc testén is feltűntek, a haditanács – Ferencnek és követőinek életelvei. A három hadrend a kisebb testvérek, a klarisszák és a világi rend hármassága, a démonok hármassága pedig feltehetőleg a kathar eretnekek csoportjai: a perfektek, a hívők, és azok, akik tanait el-fogadják.

A feudális valóság a legszembeötlőbben áttevéődik az égi szférába, absztraktum és konkrétum tökéletes egységben, egymást erősítve jelennek meg. A képek elsődleges jelentését nem gyengíti a mögöttes tartalom, mert IX. Gergely nemcsak Ferenc küldetésére, hanem ifjúkori, világi vágyára is emlékezik a *Sequentiában*.

A posztókereskedő Pietro Bernardone fia lovag szeretett volna lenni, a szó eredeti értelmében, az „igazi” lovagok előjogaival és kötelességeivel. Ezért indult keresztes hadjáratokba, ereje azonban kevésnek bizonyult a megpróbáltatásokkal szemben. Megbetegedett, sőt, egy ízben fogságba is került. Más úton akarta tehát véghezvinni azt, amire fiatalon egész életét főtette, s ebben az a *Grál-mondakör* volt segítségére, amely az evilági lovagi szolgálatot vallási céllal kapcsolta össze.

*

Az, hogy Assisi Szent Ferenc ismerte a *Grál-mondakört*^{3/a} (vagy legalább annak részeit), bizonyított tény. Annak pedig, hogy a Grál később is és mindvégig központi helyet foglalt el gondolkodásában, a *Jókai-kódex* lapjain is nyoma maradt. A jó és a rossz szerzetesről szóló fejezetben így beszél valódi szellemi társairól: „Ezek az en atya//mfyay kerek aztalnak

^{3/a} Vö. Betocchi–Fallacara–Lisi: *Mistici medievali*. Padova, 1962. és Jörgensen: *Assisi Szent Ferenc élete*. Cluj-Kolozsvár, 1925.

vytezy kyk budofnac kyetlenben : es tauolualo helyekben : hogy kedueletelben yrewlyewnek ymadfagnak . . .”⁴ Ferenc itt nyilvánvalóan a *Grál* eszményére gondol, a Grált kereső lovagokkal azonosítja társait, akiknek Jézus mennyei királyuk, ahogy Artus a mondabeli kerekasztal lovagjaié.

Ferenc nem adta föl egykönnyen vágyát, mely végül is elérhetetlennek bizonyult. Több legendája és életrajza megemlékezik arról az álomról, amelyet még katonaként látott: „Ferenc, ki használhat neked többet, az úr vagy a szolga?” – „Az úr.” – „Hát akkor miért hagyod el az urat a szolgáláért?”⁵ Ekkor értette meg, hogy közvetlenül az égi királyt kell szolgálnia, aki a földi hatalmasságoknak hűbérura. A *Grál-legenda* tette lehetővé számára, hogy eljusson az első szolgálattól a másodikig, ott is megőrizve annyi létszerűt egyszersmind regényest az elsőből, amennyit csak tudott.

A Grál-misztika tehát Ferenc lelkében kitűnő táptalajra talált, s felnövekedvén összefonódott a benne mindig is élő vallási rajongással és a korabeli társadalom szerkezetének fogalmaival.

*

La grace et le Saint Graal című tanulmányában Étienne Gilson⁶ részletesen elemez egy bizonyos *Grál-regényt*, a *Queste del saint Graalt*.⁷ Úgy találjuk, hogy az elemzett regény és a *Jókai-kódex* között gondolati megfelelés mutatható ki

⁴*Jókai-kódex* (Hasonmás kiadás) Stockholmi Magyar Intézet, 1942. A továbbiakban csak az oldalak és a sorok számát adjuk meg.

⁵Fr. Thomas de Celano: *Vita Secunda S. Francisci Assisiensis*. Edita a PP. Collegii S. Bonaventurae. Ad Claras Aquas, 1927. (Analecta Franciscana Tom. 10. fasc. 2. 134. old.) Ld. még *Legenda trium sociorum cap. II. n. 5.*

⁶Étienne Gilson: *Les idées et les lettres*. Párizs, 1932. 59–91. (A továbbiakban: Gilson)

⁷*La Queste del Saint Graal* (Roman du XIIIe siècle) Albert Pauphilet kiad. Párizs, 1923. (A továbbiakban: *Queste*)

csaknem minden ponton, amelyet konkrétumok erősítenek meg. Az összehasonlítás révén tágabb összefüggésekbe helyezhetjük az első magyar Ferenc-legendát; segítségével világossá válik néhány olyan momentum, amelyre mind ez ideig nem találtunk magyarázatot.

A *Queste del saint Graal*ról első pillantásra azt mondhatnánk, hogy a tudás és a megismerés köré szerveződik. Gilson tanulmánya bebizonyítja, hogy a regény szerzője a citeaux-i bencés eszmény hatása alatt írta művét, Szent Bernát és a ciszterci misztika terminológiáját használva. Mivel a ciszterci gondolatvilágban tudás és megismerés kizárólag az érzelemből fakadhat, a regény intellektuális értelmezést sugalló kifejezéseit a ciszterci misztika sajátos nyelvére kell lefordítanunk.

A továbbiakban a francia tanulmány gondolatmenetét követve az említett *Grál-regény* és a ciszterci misztika gilsoni elemzésével társítjuk a *Jókai-kódex* megfelelő részeit (helyenként más Ferenc-életrajzok egyes részleteit is).

Határozzuk meg a Grál eszményét közelebbről: maga a Grál romaneszk témák felhasználása egy meghatározott keresztény világegyetem- és emberfelfogás érdekében. A mondanakört kelta eredetűnek tartják, a Grál fogalma egyes vélemények szerint az őskeresztény liturgiával függ össze. Ha kapcsolatot találhatunk lényege és az ősi kereszténység között, ez alátámasztja a feltevést, miszerint Ferenc, az Evangélium követője és Ferenc, a lovagi eszmény áhítója egy és ugyanazon kérdés két oldalát egyesítette magában.

*

A *Queste del saint Graal* cselekménye Pünkösöd előestéjén kezdődik; Pünkösöd másnapján következik be a Grál első megjelenése. A választott időpont és a Grál külső megnyilvánulásai (érkezését hatalmas zúgás kíséri és elképzelhetetlen fényességgel száll alá) egyaránt kétségtelenné te-

szik, hogy a *Grál* manifeszt módon azonos a *Szentlélek kegyelmével*.⁸

A Ferencet elárasztó kegyelem több ízben is ugyanilyen módon nyilvánul meg a *Jókai-kódex*ben: „Meg annakfelete lata *tewzes vylagof lagot ewrya zallanya menbelewl*”⁹ – „Es azt nezy vala ffrater leo : lata egy zepp *tewze/langot ygen fenlewt* : zemuel nezny kyuanatoft : *magas menbelewl zent ferenc feyre le zallanya*”¹⁰

Még pontosabban megmutatkozik a kegyelmi ajándék akkor, amikor Ferenc megkapja a stigmákat: „Es mykeppen fezewltetet : nyomuan vas zegekett es fzebeknek yegyt oldalrol zent fferenczenek : mykeppen legendaya mogya Es ezenne *fene/leguel meg yelenek euel* hogy vewlgekett es kewrnewl allo hegyekett ynka b vilago foytottuala meg hodnem nappnak fene . . .”¹¹

A *Grál* tulajdonságai közé tartozik, hogy a bőség jelképeként ételekkel borítja a ház asztalát, ahol megjelenik. Különösen fontosak azok a csodálatos és édességes *illatok*, melyek érkezését kísérik, és azok a boldogító *íz*ek, amelyekkel a kegyelmében részesülő kiváltságosak töltekeznek. (A *Grál* ebben az értelemben azonosítható az eucharisziáival.)¹²

⁸ Vö. *Apostolok Cselekedetei*. 2. 1–3.

⁹ 61. old. 19–21. s. – Az idézés módjáról itt kell szólnunk: a magyar Ferenc-legenda szövegének latin eredetijét itt nem idéztük, mivel munkahipotézisünk bizonyítását lényegében nem érinti ez a filológiai módszer. A két szöveg egybevetéséből adódó következtetések külön tanulmányt igényelnének. Viszont azokat a latin szövegeket, amelyeknek korabeli magyar fordítása nem áll rendelkezésünkre, a jegyzetekben mindenütt feltüntettük.

¹⁰ 43. old. 15–18. s.

¹¹ 49. old. 11–18. s.

¹² Szer:t Bernát megfogalmazásában: „Az isteni jelenlét ízeletét a lélek különféle kívánságai szerint szükséges váltogatni, másképp és másképp kell gyönyörködtetni az isteni édesség áradásával a különbözőket kívánó lélek ínyét.” („Oportet namque pro variis animae desideriiis divinae gustum praesentiae variari, et infusum saporem supernae dulcedinis diversa appetentis animi aliter atque aliter oblectare palatum.”) In: *Cant. Cant.*, Sermo XXXI. art. 7. – Vö. *Pál 2. Kor.*, 2. 14–16!

Ezek az illatok vonzzák az *Énekek Éneke* szerelmesét kedveséhez és „...ezek indítják a lovagokat a Grál keresésére”.¹³

Ugyanezekről az illatokról beszél Assisi Ferenc halálos ágyán fráter Bernaldnak, aki első követője volt, akit társai közül legtökéletesebbnek tartott: „...tenmagadot es adad *yde//egnek yllattara* ayandokott...”.¹⁴ Ugyanezek az illatok jelentik Ferenc számára a tökéletes boldogsághoz vezető út egyik stációját: „...mongyauala magatt *beltewltnek leny : ede//eges zagokual...*”,¹⁵ ugyanezek az ízek vezetik őt a megismeréshez: „de zent ferenc *bewlcze//egnek zyuel egezlen eze/ewltetett*”.¹⁶

A regényben Galaad, a legtökéletesebb lovag, úgy jelenik meg előttünk, mint a kegyelmet hozó és a kegyelmet szétesztő Jézus Krisztus szimbóluma. Érkezésének körülményei, külső megjelenése, megnyilatkozásai egyaránt arra a jelenetre emlékeztetnek, amelyben Jézus *ráleheli* az apostolokra a Szentlelket.¹⁷ A *Jókai-kódex* egy teljes fejezete foglalkozik azzal, „Mykeppen zent ferencz emele fel fuualla[ual frater Ma|euft.”¹⁸ Ebből a fejezetből és a kódex egyéb helyeiről is tudjuk, hogy fráter Masseur testes, erős ember volt, ellentétben Szent Ferencsel. Csak a kegyelem jóvoltából bekövetkező elragadtatás sokszorozhatta meg annyira Ferenc erejét, hogy társát fölemelje a leheletben rejlő lélekkel, efelől szövegünk nem is hagy kétséget: „...lattatykuala ew arczayabalol es zayanak fuualla[abalol : mykent zerelmnek langyt ky boczattny Es mene tar[ához ezkeppen *tewze/ewlt zayaua...*”, majd „...fel emele ffrater ma|euft az

¹³ Gilson: 65. 1. jegyzet

¹⁴ 24. old. 6–9. s.

¹⁵ 93. old. 12–13. s.

¹⁶ 38. old. 3–4. s.

¹⁷ Vö. *János Evangéliuma* 20. 19–22.

¹⁸ 128. old.

fuualla [ual egebe”.¹⁹ (A *Grál-regényben tüzes lehelet* előzi meg a Grál liturgiáját!)

A regény szerzője azt a személyt is látja Galaadban, aki a többieket vezeti; az őt betöltő kegyelem kisugárzik a többi lovagra is: „. . . oly teljes benne a kegyelem, hogy aki csatla-kozik hozzá, már a tökély és az üdvösség útján jár”.²⁰ Ez a megállapítás ugyancsak érvényes a rendalapító és lelki vezető szent Ferencre, aki egy spiritualizált lovagság feje; körében „. . . zolgalatikual vy vyteľľegnek nagy tyzteľľege”.²¹

Ám ha mindeme utalások hiányoznának, akkor is biztosak lehetnének a hasonlóság felől a stigmatizáció történetének ismeretében, s mivel a kódex nyíltan kimondja, hogy „Íf tennek ygen ygaz zolgaya ferencz : mert nemelyekben volt adattatot : ez vylagnak mykeppen criľtus.”²²

Gilson szerint Galaad Jézus szimbóluma, akiről pedig a regény írója mintázta: Szent Bernát, Jézus imitátora. Mindkettőjükre jellemző a külső szépség, amely az őket eltöltő kegyelemből és lelki tisztaságukból fakad. Galaad „. . . oly

¹⁹ 131. old. 24–25. s. és 132. old. 10. s.

²⁰ Gilson: 73.

²¹ 36. old. 24. s. Az elemzett *Grál-regényben* három lovag nyeri el fáradsága jutalmát: Galaad, Perceval és Bohort. Közülük Galaad jut a legmesszebbre, aki annyira makulátlan, hogy még a kísértés sem férközhetik hozzá. A másik kettőnek már nehezebb a dolga; őket csak a csoda menti meg az elbukástól. Igen érdekes, hogy míg a legenda a legtökéletesebb lovaggal való párhuzamot sugallja, maga Ferenc – saját szavai szerint – inkább Perceval személyéhez hasonlít: „. . . azért engemet valasztott: mert ez vylagnak bolondyt valasztotta yľten: hogy bewlczeket meg zegyengelfen . . .” 128. old. 3–5. s. (jellegzetes percevali attitűd – de vö. *Pál 1. Kor., 1. 27–28.*), ami tökéletesen érthető, ha arra gondolunk, hogy Ferenc tévelygésnek minősítette ifjúkori életét, másrészt viszont a hagiográfiának eszményített szentre volt szüksége.

²² 26. old. 6–8. s. Galaad is, Ferenc is Krisztus *követe*. Említésre méltó, hogy Galaadot is, a *Sequentia* Ferencét is olyan szó jelöli, amely diplomáciai küldöttre is használatos: *envoyé* (*Queste* 11. old. 8. s.) és *legatus*.

szép és minden porcikájában oly jól formált, hogy nem találhatni párját a világon”²³

Alanus, Szent Bernát életrajzának írója szintén a belső szépség következményének tartja Szent Bernát szép külsejét.²⁴

Ami Szent Ferencet illeti, több forrásmű beszél a belőle sugárzó spirituális szépségről, köztük Celanói Tamás I. Életrajza: „Ó, mily szépnek, mily dicsőnek tűnt föl élete ártatlanságával, szívének tisztaságával, anyagi tekintetével!”²⁵ A *Jókai-kódex* – jelen esetben – úgy tűnik, ellentmond ennek a szemléletnek, többször is hangsúlyozza Ferenc előnytelen megjelenését. Megjegyzendő, hogy nem adja Ferenc életének teljes leírását – figyelmen kívül hagyja a világi emberként leélt éveket, s a későbbiekben is csak akkor tér ki Ferenc külsejére, amikor azt már tönkretette az önsanyargatás.^{25/a}

A belső szépség és lelki nemesség viszont már a *Jókai-kódex* Szent Ferencének is jellemző sajátossága.

Szent Bernát, Galaad és Szent Ferenc egyaránt szüzi; tiszta és aszkéta. Jutalomképpen mindhárman beavatást nyernek Isten titkaiba: az első szerzetesként, a második a Grál részleges birtoklásával, a harmadik szerzetesként – a Grál közvetítésével. A Grál keresése ugyanis nem más, mint azoknak az „édességes titkoknak”²⁶ keresése, amelyek kegyelem nélkül hozzáférhetetlenek, s ha valaki föllelte őket, nem tudja másokkal megosztani, mert emberi nyelven kifejezhetetlenek. Ilyen értelemben pedig azonos az *eksztázis* keresésével, amelynek leírása megtalálható Pál apostolnak a korinthusiakhoz írott

²³ Queste 2. old. 22–24. s.

²⁴ „Apparebat in carne ejus gratia quedam, spiritualis tamen potius quam carnalis: in vultu claritas praefulgebant, non terrena utique, sed caelestis . . .” Alanus: *Vita S. Bernardi* cap. V, art. 17.

²⁵ Fr. Thomas de Celano: *Vita Prima S. Francisci Assisiensis* . . . 1926. *Analecta Franciscana* Tom. 10. fasc. 1. 61.

^{25/a} Fentiekre magyarázatot adhat még *Ézsaiás* 52. 13–15. és 53. 1–4.

²⁶ „suavissimi arcani hujus experimentum” *Gilson*: 82.

második levelében.²⁷ Csaknem ugyanezekkel a szavakkal fogalmazza meg az eksztázist Szent Bernát is: „... ott lát lát-hatatlant, hall kimondhatatlant, amit az embereknek nem lehetséges elbeszélni”.²⁸

*

Az eksztázis mindenképpen kiváltság, felkavaró titok, egyszerre édességes és megrázó, benne test és lélek egyaránt más-képpen viselkedik, mint hétköznapi, természetes állapotában. A *Jókai-kódex* eksztatikus revelációk sorozatát őrzi, melyek összességükben a fenti következtetésre vezetnek. Az olyan kifejezések, mint „Es ottan ven yíteny malaztnak latafatt”,²⁹ „... gakorta *rywtetikuala* yítenhez”,³⁰ „... *uala ewn belewle kywl*...”,³¹ minden kétséget kizáróan eksztatikus állapotokat írnak le.

Ciszterci felfogás szerint – azaz Szent Bernát *Énekek Éneke*-magyarázatai szerint³² – az isteni megnyilatkozásnak három fokozata van: az *álom*, a *látomás* és a *tiszta ésszel megélt eksztázis*. Már a két első misztikus előjog, de az utolsó a legmagasabb rendű. Az, hogy a beavatott melyik fázisba kerül, nem a kívánságtól és nem az akarattól, hanem a lélek tisztaságától és a benne működő kegyelem erősségétől függ. Ez a kegyelem azonban nem változatlan, legalábbis erre mutatnak a következők: A *Grál-regény*ben Lancelot is a kiválasztottak között volt. Bűnös szerelme akadályozta meg, hogy az álomnál magasabb szintű revelációban részesüljön. Ferenchez pedig –

²⁷ *Pál 2. Kor.*, 12. 1–4.

²⁸ „... ibi videt invisibilia quae non licet homini loqui.” *De gradibus humilitatis VII.*: ed. Barton, R. V. Mills 107. – „... A Mi Urunk...” a kiválasztottaknak „... megmutatja... a Szent Grál csodáit, és mindazt, amit a halandók szíve nem tud elgondolni, sem földi nyelv kifejezni.” *Queste*: 19. old. 19–26. s.

²⁹ 131. old. 18–19. s. – a kontempláció kifejezése

³⁰ 8. old. 15. s.

³¹ 10. old. 17–18. s.

³² Ld: In: *Cant. Cant.*, serm. XXXI. art. 6.

aki később eljut a legmagasabb fokra – a kinyilatkoztatás több ízben álom útján közelített, mielőtt elhivatottságára ráébredt volna. Ezek az álmok még nem jelentettek valódi eksztázist, mégis érdemes megemlíteni közülük legalább egyet. A dicsőségvágygal eltelt Francesco Bernardone hadbavonulása előtt saját házát látja, benne tündöklő pajzsok, fényes lándzsák és ragyogó sisakok. Az égi szózat rendelése szerint pedig „Mindez a tied és katonáidé legyen!”³³ A *Sequentia* képei tökéletesen fedik az álom képeit: a férfi pajzsa a hit, sisakja a remény, kardja az ige, öve (kardkötő szíja) a tisztaság.³⁴

Tekintettel arra, hogy a *Jókai-kódex* már a küldetésének élő, magában biztos Szent Ferenc életét kíséri végig, hiányoznak belőle a fentihez hasonló, inkább a majdani eksztázis előjeleként értelmezhető álmok.

Szent Bernát pontosan leírja az eksztatikus álmot: „A je-gyes álma nem a test alvása Inkább a belső érzék valami-féle életteli és éber révülete ragyogja be ezt az álmot Való-ban alvás, de olyan, amely az érzékelést nem elaltatja, hanem vezérli.”³⁵ Ez az álom tehát inkább a *halál* képzetét idézi fel. A középkori misztikának, de kiváltképpen a ciszterci misztiká-nak kedvelt fogása az eksztatikus álom és a halál közti hasonlósá-g feltételezése.

Bizonyosan az az álom olvasható a *Jókai-kódex* „Mykeppen yelenet meg criſtus az baratoknak kyk yſtenrewl bezel-nekuala”³⁶ című fejezetében, amelyet Szent Bernát meghatá-rozott. Ferencet ez az álom „. . . az apoſtoli tarſokual es ſentekuel . . .”³⁷ együtt éri. A megjelenő Krisztus a kegyelem-

³³ Fr. Thomas de Celano: *Vita Prima*. 8.

³⁴ „Fide protectus clipeo, | Spe galeatus, utitur | Mucrone verbi, baltheo | Vir castitatis cingitur.” Vö. *Pál Efez.* 6. 14–17.

³⁵ „Non est autem is sponsae somnus dormitio corporis, . . . Magis autem istiusmodi vitalis vigilque *sopor* sensum interiorem illuminat . . . |Revera enim dormitio est: quae tamen sensum non sopiat, sed abducatur.” In: *Cant. Cant.*, serm. LII. art. 3. és 4.

³⁶ 135. old.

³⁷ 135. old. 14–15. s.

nek oly sugárzását árasztja rájuk, hogy ez mindőjükben az eksztázist váltja ki: „... *malaztnak ezenne edellegeuel* hogy zent atya és egyeby *voltanak mend el ryeweltettek es fekeznak uala mykeppen meg holtak*”.³⁸

Ami a látomást illeti, igen nehéz elkülöníteni az ún. tiszta észszel megélt eksztázistól, mivel ez utóbbi sem pusztán spirituális vízió, nem a tiszta szellem világában mozog, hanem sajátos módon kötődik az érzékekhez. Részint azért, mert látvány és hangok által jut el a kiválasztotthoz, részint pedig azért, mert leírni is csak érzékletesen lehet. Szent Bernát megfogalmazásában: „Noha azok a szavak, melyekkel maguk az adott látomások (vagy azokhoz hasonló) leíratnak, valóban testieknek tűnnek, mégis szellemi az, ami rajtuk keresztül megnyilvánul, ezért okaikat és módjukat is a lélekben kell keresni.”³⁹

Ahogy mélyül és tökéletesedik az eksztázis, úgy válik egyre tökéletesebbé az érzékelés is. Az eksztatikus álom a kívülről álló számára *még halálnak tűnik*. A látomás már csak *időleges érzéketlenséget* jelent a külvilág felé: „Wala frater rufen yf teny edellegnek gyakorlatos dolgaert *azkeppen yf tenben el merewltetet hogy hana voltuolna erzetlen*”.⁴⁰ Más példával élve: „. . . mert nemikoron vala elmeyenek ezenne ryewletiben : sem nappual sem evel nem zolhatuala vgy vala yf tenben megnyomadot . . .”⁴¹ A tiszta észszel megélt eksztázist kódexünkben két jellemző tulajdonság választja el a látomástól: a külső szemlélő felismerheti benne a kegyelem bizonyítékát, mivel ez az állapot semmi mással nem indokolható (pl. a levitáció),⁴² továbbá a legmagasabb rendű eksztázis *már a nor-*

³⁸ 13ö. old. 22–26. s.

³⁹ „Nam etsi illa verba quibus ipsae visiones seu similitudines describuntur, sonare corpora . . . videantur, spiritualia tamen sunt quae nobis ministrantur in his, ac per hoc in spiritu quoque causas et rationes earum oportet inquiri.” In: *Cant. Cant.*, serm. XXXII. art. 1.

⁴⁰ 56. old. 6–9. s.

⁴¹ 41. old. 11–14. s.

⁴² A kódex levitációit leíró részletei közül: „Az ew aldod lelke gyakarta egbe nemczak elmeyezerent de teftizerent es fel emel-

mális, hétköznapi érzékelést is lehetővé teszi. Egyidőben haladunk tehát kifelé és befelé: az ekstázis egyre teljesebb boldogsággal ajándékozza meg a kiválasztottat, aki fokozatosan visszanyeri életjelenségeit.

Az „Aluerna hegye meglewleferewl”⁴³ szóló fejezetben fráter Leó szeretettel és tisztelettel vegyes kíváncsisággal követi Szent Ferencet, s így olyasvalaminek lesz részese, amit csak töredékében érthet meg. Látja a Szent Ferenc fejére leszálló lángot, hallja, hogy a láng szól Ferenchez, és az válaszol. Amikor Ferenc észreveszi fráter Leót – az ekstázis itt már nem párosul az érzékek időleges elvesztésével! – először haragra gerjed,⁴⁴ azután „De hogy mert zent ferenc ygen zeretiuala ewtett *tyztafagert es alazatoffagert* kyt valuala . . .”,⁴⁵ magyarázatot ad arra, amit látott. Ennek egy része a szerzet feladataira vonatkozik, a másik magát az ekstázist próbálja közelebb hozni fráter Leóhoz: „. . . tehát *valek edelfegnek nemy vylagoffagaban* kyben latomuala vegezettlen yozaganak es yf teny edelfegnek melfeget . . .”.⁴⁶

Mindebből következik, hogy a harmadik stációban szerzett ismeretek részben megoszthatóak, de csak olyan személlyel, akiben valami módon egyébként is jelen van a kegyelem. Fráter Leónak meg kell elégednie Szent Ferenc válaszával, ennél tovább nem juthat: „. . . *ogyad magadot frater a t y a m f i a* hogy *engemet touaba ne kymel . . .*”, mert Isten „. . . tezen nemynemew hyrekett : mynemewkewt lonha nemtewt ez vilagban valamely teremtettnék”.⁴⁷

tetykuala fewldrewl” 63. old. 17–19. s.; „Es nemykoron lewlyuala ewtett cellaya kewl egbee fel emeltett: azannera hogy kezuel meg yllhetiuala ewtett” 41. old. 20–24. s.; „Es // nemykoron lewlyua ewtet fewldrewl fel emeltettettuel bykfa kewzepiglen” 41–42. old.

⁴³ 36. old.

⁴⁴ „frater pecorone”-ként szólítja meg, a képző az olasz nyelvben nagyító, itt rosszálló értelmű! 45. old. 4–5. s.

⁴⁵ 46. old. 1–3. s.

⁴⁶ 46. old. 10–13. s.

⁴⁷ 48. old. 21–23. s. és 49. old. 4–7. s.

A *Grál-regény*ben szó esik Mordrain királyról, aki többet szeretett volna megtudni Isten titkaiból, mint amennyi neki megengedett. Fráter Leó és az ő példája is azt bizonyítja, hogy a kinyilatkoztatás – tehát az eksztázis – fokozatai szigorúan kötöttek, a kegyelmi állapot függvényei.

A legmagasabb rendű eksztázis egyenlő Isten titkainak színéről színre való látásával, ez illeti meg a győztest a *Queste del saint Graal*ban. Gilson szerint a regény két szóban összegezhető: aszkétizmus és misztika. A misztikus életnek viszont csak az eksztatikus állapotokhoz viszonyítva van pontos értelme. A *Jókai-kódex* Szent Ferencének életét ugyanezzel a két szóval jellemezhetjük.

Galaad nem akarja túlélni a legtökéletesebb eksztázist, ezzel ugyanis a földi életben elképzelhető legnagyobb boldogságot nyerte el, hiszen a misztikus számára a boldogság egyet jelent Isten látásával. Galaad vágyai és tettei mögött a ciszterci gondolkodást fedezi föl Gilson, amely szerint az Istenhez való eljutásnak két módja van: ezen a világon az eksztázis, a túlvilágon pedig a boldogító látomás. A túlvilágon a kiválasztott lelket Isten színéről színre való látása segíti, hogy a szeretet és az abból fakadó boldogság Isten megragadását végtelenné tegye. Szent Bernát, a ciszterci rend teoretikusa Ágoston elméletét vallja, vagyis azt, hogy a boldogság egyenlő Isten szeretet általi megismerésével. Ez a nézet szöges ellentétben áll a későbbi tomista felfogással: a boldogság Istennek az intellektus általi megismeréséből fakad, a szeretet csak következménye ennek. A misztikus csakis az érzelem révén juthat el Istenhez, nem pedig az intellektus révén.

A ciszterci Guillaume de Saint-Thierry formulája: „A lélek érzéke a szeretet, a lélek belsőbb érzékelése az intellektus”^{4 8} kitűnő példa arra, hogy a ciszterci misztika jellegénél fogva kognitív fogalmakkal fejez ki lényegében érzelmi állapotokat.

^{4 8} „Sensus enim animae amor est . . . Interior vero animae sensus intellectus ejus est.” *Speculum fidei*; Migne, Patr. lat., 180., c. 390–391.

Gilson rámutat, hogy a *Queste del saint Graal* terminológiáját csak a ciszterci gondolatvilág alapján értelmezzük; a regény olyan szavai, mint „látván látni”, „megismerni”, „tudni” valójában egyetlen dolgot jelentenek: szeretni.

A *Jókai-kódexre* sajátos kettősség jellemző. Állandóan visszatérő kifejezései az „isteni édesség nézése”, az „édesség világossága”, „isteni malasztnak látása” az érzékszervi jellemzők különös elegyedését mutatják, így próbálják megközelíteni az eksztázist. Ezek a formák egyértelműen az affektív szemléletmód példái. A Grál tulajdonságainál már idézett mondat: „de zent ferenc bewlcze ffegek zzyuel egezen eze sewltetett” az affektív-szenzuális és az intellektuális sík egymásba játszását jelenti. Csakhogy affektív és intellektuális a szerző szándéka szerint elkülönül; kódexünkben számos tudományellenesnek tűnő kitétel található: „Es hogy lenky ezzerzetnekmyatta bewlcze fegebelewl lokka nem elhett”,⁴⁹ „Akaryauala ewkewt ynkab zerelmuel yoknak lenny hogynem ment tudomannak kyde ffegeuel keuleyeknec lenny”,⁵⁰ „Es gyczewlkewdny kezdnek embereknek gyczeretyben Es tudomannak neuben Es bewlcze fegebelewl auagy vko ffe agbalol byznak Es tehat lezen zyubely nyaya ffe ag keferew feges ezenuedhetetlen”.⁵¹

*

A kódex gondolati rendszerében két réteg fedezhető fel: az első – minden bizonnyal korábbi – gondolatkörre, amelyben *intellektuális kifejezések még jelenthetnek affektív viszonyulást*, ráépült a második, amelyben már *szükség van a fogalmak tisztázására*. Nem egyszerű tudományellenességről van itt szó, hanem az *ágoostoni felfogás védelméről az intellektuális értelmezéssel szemben*, amelyet majd Aquinói Tamás foglal

⁴⁹ 104. old. 6–8. s.

⁵⁰ 109. old. 17–20. s.

⁵¹ 125. old. 15–20. s.

rendszerbe, de amelynek részletei már jóval korábban jelentkeznek. A kódex Szent Ference az affektív misztika jellegzetes képviselője, mint amilyen Szent Bernát.⁵² Számára az intellektus útja nem rossz, hanem járhatatlan, zsákutca, mivel Istenhez nem visz közelebb.

Ha a kisebb testvérek közösségét spiritualizált lovagságnak tekintjük, a kerekasztal-idézetet követő részben megtaláljuk azt a magatartásformát, amely egyszerre kapcsolódik a Grálhoz és az ágostoni eredetű misztikához: „Ezek az en attya // mfyay kerek aztalnak vytezy . . . Es ew epeletekben egyebeknek bewnyt meg íruan eluen egy egyewuen: Es naya íkoduán alazato ít: kyknek tudománya y ítentewl meg e ímertetyk”⁵³.

Az eksztázis maradéktalanul pótolja a racionális gondolkodást: „Mert en valasztalak tegedett *yra íelmerew emberert* – azaz helyette – Es en íok gyewlekeze íimnek predicalnya”⁵⁴, sőt, nemcsak hogy pótolja, hanem annál messzebbre jut, többet fog fel és többet ad át. Ciszterci megfogalmazás szerint „A szeretet sokkal tovább terjed, mint a látás”⁵⁵. A *Jókai-kódex* megfelelő részlete: „Es harmadnak paranczola: hogy my wronknak vr ye íul íristu ínak gyczeretyre *gondolatnalkewl* kerewdnek valamyt . . . Ísteny tytkokrol oly czudalatos tytkokot vezetuala vylagó íagra hogy íenkynek nem vala ket íeg hogy ewmyatta es egyebeknek mytta zent lelek nem zoltuolna”⁵⁶.

*

⁵² „Nem azt mondya uala mert zent yra ínak olua ííafa neky nemkellene De tanu íagnak felettebualo gongyaroi íe vonna mendent” 109. old. 13–17. s.

⁵³ 114. old. 4–7. s.

⁵⁴ 118. old. 20–22. s.

⁵⁵ „Amor multo plus se extendit quam visio.” Guillaume de Saint-Thierry: In: *11 Sent.*, 23; 2, 3 és 4. kiad. Quaracchi 545.

⁵⁶ 136. old. 6–15. s.

Sorozatos párhuzamot vontunk a ciszterci misztika, a *Queste del saint Graal* és a *Jókai-kódex* között. A fentiek alapján világos, hogy a kódex Ference az ágostoni Isten-megközelítést fogadja el. Térjünk most vissza a IX. Gergely-féle *Sequentiára*: ha jobban megnézzük, a vers az ágostoni égi-földi hierarchiát is magába foglalja. Az oppozíció nem egyszerű szembenállást jelent, mivel a földi rend itt az égi szolgálatában áll, ha nem is tükörképe, de legalább visszfénye annak.

Étienne Gilson említi tanulmányában, hogy az ágostoni eredetű ciszterci affektív misztikából merítenek a későbbi ferences misztikusok, például Bonaventura. Látható azonban, hogy Bonaventura nem Ágostonhoz vagy Szent Bernáthoz tér vissza, hanem egy töretlen láncot fűz tovább, melynek első szeme az ágostoni ember- és boldogságfelfogás, második a citeaux-i bencés misztika, harmadik a ciszterci gondolkodás motívumait magába olvasztó *Grál-regény*, a negyedik pedig Assisi Szent Ferenc miszticizmusa. Ferenc a legkevésbé sem volt elméleti ember, ő valóban érzelmei és regényes képzeletvilága folytán választotta azt az utat, amit Bonaventura teológusként. Nem tudjuk, melyik *Grál-legendát* ismerte, de vagy neki, vagy a *Jókai-kódex* latin eredetije szerzőinek ismerniök kellett egy, a *Queste del saint Graal*-hoz nagyon közel álló változatot. Azok az elemek, amelyekből Bonaventura rendszert épített, már a kezdetektől éltek a ferences gondolatvilágban.

Gyakran előfordul, hogy vallási elemek világi alkotásokba illeszkednek. Sokkal ritkább, ha világi műből születik vallásos inspiráció. A ciszterci misztika jellegzetességei beszüremkedtek a *Queste del saint Graal* regényébe, ennek közvetítésével pedig a *Jókai-kódex* latin forrásaiba. A ciszterci és a ferences misztika között a Grál a híd; ennek bizonyítéka a magyar irodalomban a *Jókai-kódex*.

TARNÓC MÁRTON

RIEDL FRIGYES
(1856–1921)

„*Filológusba ojtott lírikus ő . . .*”¹

Aki könyveit, tanulmányait, egyetemi előadásainak könyomatos szövegét, tanítványai visszaemlékezéseit nyitott lélekkel olvassa, azt ma is megragadja a 125 éve született Riedl Frigyes vonzó egyénisége, esztétikai, lélektani fogékonysága, izgatott képzelete, gondolatainak sziporkázó gazdasága, stílusának franciás eleganciája.

Gyulai Pál tanítványa volt, s először — még másodéves egyetemi hallgató korában —, Greguss Ágost biztatta írásra, beajánlotta a Pesti Naplóhoz, ahol *Petőfi és Béranger*, valamint *Kemény Zsigmond és Walter Scott* című tanulmányai 1876–77-ben megjelentek. Ugyancsak ez idő tájt hozta a Pesti Napló egy másik, sokak, de főként bizonyára Gyulai Pál számára meglepő, *A Budapesti Szemléről*² című cikkét, melyben a mestere által szerkesztett folyóiratot ekképpen bírálta: „. . . nincsen (a Szemlében) rendszer, mely mindent, ami a művelt ember érdekkörébe vág, felkarolna, fejlődését figyelemmel kísérné, és amely minden kitűnő új szépirodalmi munkát ismertetne.” Itt említi meg először Hippolyte Taine nevét, akit Darwinnal és másokkal egyetemben — megítélése szerint — a magyar tudományos élet eddig elhanyagolt. Jellemző Gyulai Pál nagyvonalúságára, hogy az ifjú titánt e cikk után meghívta a Budapesti Szemléhez munkatársnak.

¹ Gyergyai Albert: *Riedl Frigyes*. Nyugat, 1920. 795.

² Pesti Napló, 1877. 187. sz.

A 19. század utolsó harmada – Riedl Frigyes pályakezdésének ideje –, a pozitívizmus erőteljes térhódításának időszaka volt a magyar társadalomtudományok történetében is. August Comte, John Stuart Mill és Herbert Spencer pozitívista filozófiai tételeinek hatása nyomán kialakult módszertől azt remélték a társadalomtudományok – mindenekelőtt a történettudomány és az irodalomtudomány – képviselői, hogy ezáltal a társadalomtudományi diszciplínák egzakt tudományokká fejlődhetnek.

A pozitívista irodalomtörténetírásnak két fő típusa alakult ki. Egyik a németes irányzat, melynek legmarkánsabb képviselője Wilhelm Scherer, a berlini egyetem professzora, itthon pedig Heinrich Gusztáv, a budapesti egyetem germanisztikai tanszékének vezetője volt. Másik a francia–angol irányzat, melynek vezető egyénisége a franciáknál Hippolyte Taine, nálunk Péterfy Jenő és Riedl Frigyes. Scherer, Heinrich Gusztáv és követői – a pozitívista filozófia agnosztikus ismeretelméletének értelmében – a szövegek vizsgálatára, hatások kimutatására, források feltárására és összevezetésére összpontosították erejüket, szintézis létrehozására nem törekedtek, nem is tekintették feladatuknak. Jellemző műfajuk a roppant jegyzetanyaggal terhelt, meglehetősen száraz nyelvezettel megírt tanulmány volt.³

Taine gondolkodásának alapja szintén a pozitívista filozófia, mégis más úton járt: ő az irodalmi jelenségek magyarázatának és genetikus vizsgálatának szükségességét hangsúlyozta. Miliőelmélete szempontokat adott a szintézisalkotáshoz, bár tudjuk, hogy a három erőtenyező (faj, környezet, időpont) mechanikus alkalmazása tévedésekhez is vezetett. Taine és követőinek jellemző műfaja: az esszé.

Riedl Taine tanítványa volt és sok mindent átvett gondolatrendszeréből; de abban különbözik tőle, hogy még foko-

³Horváth Károly: *A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban*. ItK, 1959. 403–415.

zottabban törekszik az írói–költői egyéniség megértésére, megvilágítására, jellemzésére. Ezért nála nagy szerepet játszik a „faculté maîtresse”, mely – Babits Mihály szavaival –

„a lelki élet egységét jelenti, mert azt jelenti, hogy egyetlenegy jellemvonásból a többit mind le lehet származtatni. S mindenesetre ennek kell a filozófiai kritika főgondolatának lenni, mert ez adja meg egyedül az egységes kritikai kép lehetőségét. A fontos dolog azonban nem egy tulajdonság uralma, hanem valamennyinek összefüggése. Szinte úgy, hogy bármelyikét vehetném maîtresse-nek és leszámaztathatnám belőle a többit. Riedlnél legalább ez a fontos és ez az, amit olyan gyönyörűen vitt keresztül híres Arany-tanulmányában.”⁴

Élt benne a vágy, hogy mestere, Taine nyomán, tudományos munkásságának szilárd elméleti alapot vessen, s ezen alapelveket a gyakorlatban következetesen alkalmazza. *Irodalmi törvények, típusok és kapcsolatok*⁵ című tanulmányában ezeket írja:

„Az irodalomtörténetírás eszményi célja volna: megtalálni az irodalmi működés törvényeit. Minő feltételek mellett keletkeznek ilyen vagy amolyan irodalmi termékek? Például mikor íratnak szentimentális regények? Mikor keletkeznek drámai remekművek? Minő történeti, nemzetgazdasági, családtörténeti és lélektani feltételek mellett jönnek létre remek lírai költemények?”

Megállapítja; vannak törvények, melyek különböző népek irodalmában egyaránt érvényesek: hatás-ellenhatás törvénye; a reprezentáció törvénye, hiszen az irodalom kifejező eszköz; a fejlődés törvénye, melynek értelmében az alkotó a régi elemeket megváltoztatja és újakat csatol hozzá. Vannak tipikus jelenségek, analóg fejlődési tünetek, mint a nyelvújítás, a műköltészet megújítása a népköltészet forrásából, és az az önállóan ismétlődő tünemény, hogy a dráma a vallásos szertartá-

⁴ Babits Mihály: *Három jellemzés*. Nyugat, 1912. 363.

⁵ *Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Bp., 1910. 566–570. (Dolgozatok a modern filozófia köréből).

sokból ered. S végül vannak kapcsolatok, átvételek: egyik mű utánozza a másik sajátosságait (mint pl. Zrínyi Tassot ill. Vergiliust); egész ízlésirány hat bizonyos irodalmi műre (pl. a szentimentalizmus); s végül bizonyos tendenciák egyik műből vagy művek csoportjából áthatnak egy másik műre vagy műcsoportra.

Kétségtelen: Taine hatása mind e kis elméleti tanulmányban, mind kutatói gyakorlatában megmutatkozik. De ugyanakkor mélységesen igaz Horváth János megállapítása:

„Riedl sem ez ún. módszer erejéből találta meg a maga igazságait, hanem nagy műveltsége, finom intuíciója, erős átélése, emberi és művészi, morális és esztétikai fogékonysága műszereivel s tények ismeretétől korlátozott és inspirált képzelete segítségével.”⁶

Ezek a tulajdonságok vezették őt új utakra, új felismerésekre.

A magyar irodalom főirányai című műve először a Budapesti Szemle 1893-as évfolyamában jelent meg; könyv alakban pedig a millennium évében, 1896-ban, mintegy Beöthy Zsolt *A magyar irodalom kistükre* szemléletbeni ellentétpárjaként. Hogy Riedl Frigyes fogékonysága mily széles körű, hogy érdeklődése mily hatalmas területeket fog át, *A magyar irodalom főirányai*ból is érzékelhetjük. Pedig a kritika hamar rámutatott a mű gyöngéire: szerkezetének aránytalanságára, bizonyos módszerbéli következetlenségeire. Mégis, tagadhatatlan fogyatékoságai ellenére, korszakos jelentősége van e kis könyvecskének a magyar irodalomtudomány történetében.

„Hazai kultúránk minden korszaka – írja Riedl – szoros kapcsolatban van az általános európai művelődési mozgalmakkal; erős áramlatok sodra özönlik felénk, de valamint a tenger fenekén édes vizek is fakadnak, úgy bugyognak ez idegen eszme- és érzésáramlatok alján hazai talajunk forrásai.”⁷

⁶ Horváth János: *Riedl Frigyes emlékezete*. Bp., 1828. (*Tanulmányok* című kötetében Bp., 1956. 521.).

⁷ Riedl Frigyes: *A magyar irodalom főirányai*. Bp., 1896. 5.

És ki gondol pozitivista filozófiára és módszerre, amikor a nagyvilág jelenségeivel összefüggésben fejlődő gazdasági és szellemi életünkről így beszél:

„Az akácza még nem hullatta Mátyás korában virághavát; nem bólintgatott feketén az eperfa lombja; halkan mormogó forrást még nem árnyékolt be a terebélyes platán; a burgonya még nem hajtott gyökeret az Alföld homokában; a dohánytermelés is csak a XVII. században terjed el: 1614-ben Bethlen Gábor még nem tud mit csinálni egy pipával, melyet a török pasától ajándékba kapott. Szóval, Magyarország természeti képe megváltozott négy-öt száz év alatt, sőt megváltozott némileg talaj-alakulása is, mely alapja a növényzetnek.

Így jöttek hozzánk bizonyos eszmék és uralkodó hangulatok is, bizonyos időben. Kolombus amerikai útjának hatása megérzik a XVI. és XVII. századbeli írók művein épp úgy, mint egy alföldi határ vegetációján. Az idegen eszmék és érzések, melyeket a földrajzi felfedezések kora szült, betódulnak az agyvelőkbe és innen a magyar könyvekbe épp úgy, mint a Kolombus felfedezte világrész növényei: a tengeri, az akácza, a dohány, a burgonya, gyökeret eresztenek a magyar Alföld homokában. És miként az idegen világ növényei most már magyar talajban nőnek és benne idomulnak, magyar embernek virágoznak és neki termik gyümölcsüket: úgy gyökereznek meg, változnak el és gyümölcsöznek a mi kultúránk érdekében az európai társadalom nagy szellemi impulzusai.”⁸

Ily tudatosan, ily költői ihletettséggű értekező prózában senki korábban még nem fogalmazta a magyar irodalom és világirodalom kapcsolatának gazdag színeképét. Elévülhetetlen érdeme Riedl művének, hogy tág ablakot nyitott a világirodalomra, hogy a magyar irodalom fejlődését csakis a világirodalmi rokonjelenségek figyelembevételével tartotta reálisan megismerhetőnek és értékelhetőnek. Egyik kedves költő-tanítványának megfogalmazása szerint, *A magyar irodalom főirányai* „... az európai szellemi áramlatok térképébe berajzolta Magyarországot.”⁹ A könyv legrészletesebb, leggazdagabb fejezete a reneszánsz korszakot mutatja be. Ennek

⁸ Uo. 6–7.

⁹ Reichard Piroska: *Riedl tanár úr*. Nyugat, 1926. 161.

gondolat- és eszmegazdagsága, inspiratív ereje marxista irodalomtudományunk reneszánsz-koncepciójában is kitapintható.

„Ragyog is benne egész tehetsége; művészet és műveltségtörténeti nagy tanultsága pazarul ontja, művész keze szakértelemmel válogatja s illeszti egybe a jellemző adatokat. Megelevenítő költővé válik benne a történetíró, s Mátyás udvarába és tudós társaságába feltámasztó hatalommal vezet be bennünket” – írja Horváth János Riedl Frigyesről szóló emlékbeszédében.¹⁰

Egyetemi előadásaiban bontakozott ki igazán szeretetre méltó egyénisége lenyűgöző gazdagsággal. Páratlan anyagismerete, a magyar és világirodalomban, a művészettörténetben és filozófiában és egyéb rokonterületeken való jártassága olyan előadókészséggel, kapcsolatteremtő képességgel párosult, hogy hallgatóit életre szóló élménnyel ajándékozta meg:

„... mint hívők a misére, úgy jártunk Riedl Frigyes előadásaira – emlékezik Gyergyai Albert –, s volt valami csakugyan ez esti órák tiszta emelkedettségében, ami e meleg előadásokat laikus istentiszteletké avatta, s ez istenség maga az irodalom volt, a Riedl Frigyes mindig nemes, patetikus és elegáns, a köznap mocskától távolálló, bár az emberibe kapcsolódó és mindenkire egyformán sugárzó irodalma.”¹¹

Mi, kései utódok – elhamarkodottan –, talán arra is gondolhatnánk: valami anyag fölötti testetlen lebegés, öncélú esztétizálás, a legkiválóbb írók és költők bemutatására szorítókozó arisztokratizmus volt, ami hallgatóit ennyire mélyen megragadta. Nem! A Csoma Kálmán által kiadott könyvatos jegyzetek szövegei nem erre vallanak.

„Tévedés azt hinni az irodalomtörténetről – mondotta egyik előadásában –, hogy csak kiváló írókkal foglalkozik, olyanokkal, akikért mintegy érdemes lelkesedni, költeményeiket érdemes szavalni. Nem! Az

¹⁰ Horváth János: i. m. 529.

¹¹ Gyergyai Albert: *Riedl Frigyes*. Nyugat, 1920. 793.

irodalomtörténet a korszak szellemi életét akarja elemezni, és ezen szellemi élet megvan olyan korszakban is, melynek a termékei alacsony fokon állanak, épp úgy, mint megvan a virágkorszakokban.”^{1 2}

Ennek szellemében tekintette át a magyar irodalom egész történetét.

Nézzük meg egyik előadását abból a szempontból, hogy idézett alapelve – mely erőteljesen művelődéstörténeti fogantatású – mit jelentett mindennapi kutatói és előadói gyakorlatában. Mindenekelőtt az 1905/1906-os tanév ösköltészetrel foglalkozó előadására gondolok. Maga az a tény, hogy ily behatóan elemezte a témát, igen figyelemreméltó; hiszen tudjuk, hogy Horváth János, aki Riedl Frigyest igen nagyra becsülte, az ösköltészetet *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című könyvében nem tárgyalta. Annál inkább Riedl!

Ösköltészetünk iránti érdeklődésének munkásságában komoly előzménye van. A Budapesti Szemlében 1881-ben „*A magyar húnmonda*” címmel nagy vihart kavaráó tanulmányt közölt, melynek végkövetkeztetése így hangzik:

„... kimondhatjuk, hogy az úgynevezett magyar hún-mondakör könyvmonda; nem szabad ég alatt, hegyen-völgyön keletkezett, nem is a magyar nép képzetének szülötte; tudások adatai vagy külföldi krónikákból származó átvételek, vagy azok önkényes kombinációi a német hősmonda befolyása alatt.”^{1 3}

Maga a szerkesztő is – Gyulai Pál – oly keménynek és egyoldalúnak érezte tanítványa álláspontját, hogy szerkesztői megjegyzést fűzött a dolgozathoz: „Különben, bárhová üssön is ki a kutatás, e monda nemzeti mondánk marad, mert elfogadta a nép, s költőiségénél fogva a magyar epikai költészetnek folyvást lelkesítő forrása.”^{1 4}

^{1 2} *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig.* Dr. Riedl Frigyes egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte és kiadta: Csoma Kálmán. Bp., 1908. 353.

^{1 3} Budapesti Szemle, 1881. 340.

^{1 4} Uo. 340.

Egyetemi előadásában a korábbi kutatásokkal, mindenekelőtt Toldy Ferenc munkásságával kapcsolatban kritikusan állapítja meg: „... amit összeállított a magyar ősköltészetre, voltaképp a képzelet szüleménye”.¹⁵ Saját megalapozottabb véleményének kialakítása érdekében, az ősköltészet problematikájának megvilágítására az akkor elérhető valamennyi tudományos eredményt felvonultatja. Megvitatja az összehasonlító néprajz és nyelvtudomány, a középkori krónikák vizsgálatával foglalkozó szakirodalmat, valamint a rokon népek műveltségével, költészetével foglalkozó forráskiadványokat és feldolgozásokat. Nagy nyomatékkal szól Munkácsi Bernát *Vogul Népköltési Gyűjteménye* első kötete, Pápay József *Osztják Népköltési Gyűjteménye* és Patkanov *Die Irtisch-Ostjaken und ihre Volkspoesie* című 1900-ban Pétervárott megjelent műve alapján finnugor rokonaink ősi kultúrájáról, költészetéről, jelezve, hogy a magyar ősi műveltség és ősköltészet rekonstruálásánál a legmegbízhatóbb analógiákat tőlük kaphatjuk.¹⁶

Tizenöt évvel később, 1921-ben Király György, Riedl Frigyes egyik kiváló tanítványa *A magyar ősköltészet* címmel egy tanulmányt adott ki az Etika-könyvtár sorozatban. Ennek kemény kritikai hangvétele, módszere, korrekt, minden bizonytalan elemet szinte a túlzásig kizáró következtetései Riedl Frigyes nélkül aligha születtek volna meg. Magukon viselik azokat a jegyeket, melyeket a nagy tekintélyű mester *A magyar húnmondákban* és egyetemi előadásában formált ki.

Mindig filológiai tényekből építkezett. Mikor előadásait tartotta

„öreg könyvek heverték előtte s kis színes papírszeletek, melyekre vezető gondolatait írta. S amint e színes lapokat szükség szerint ide-oda toltta maga előtt, olyan volt, mint valami titkos szertartás papja, ki bűvös kártyáiból elővarázsolja a múlt vízióját.”¹⁷

¹⁵ *A régi magyar irodalom története.* Dr. Riedl Frigyes egyetemi tanár előadása után jegyezte: Csoma Kálmán. Bp., 106. 43.

¹⁶ Uo. 44–45.

¹⁷ Reichard Piroska: *Riedl tanár úr.* Nyugat, 1926. 164.

Hogy milyenek is voltak ezek a papírszeletek, és mi volt rájuk írva: Reichard Piroskától tudjuk, akinek később sajátos jegyzetelési rendszerét megmutatta. Mintegy 7×12 cm nagyságú, különböző színű papírszeletek voltak ezek:

„színbén egyező számozott lapokra írta pl. a korrajzhoz szükséges adatait, más színűekre a tárgyalt író életrajzához szükségeseket, ismét más és más színűekre az egyes művekre vonatkozó rövid, csak neki világos jelszókat.”¹⁸

Huszonkilenc féléven át heti négy órában egyetlenegyszer adta elő a kezdetektől saját koráig a magyar irodalom történetét. Ismételten csak Arany, Petőfi, Vörösmarty költészetét tárgyalta: megértésükhöz, jellemzésükhöz új utakat keresett és talált. Egyetemi előadásából nőtt ki *Petőfi Sándor* című könyve, mely halála után 1923-ban jelent meg. Vörösmarty-előadásainak köszönhető, hogy a későbbi kutatás a nagy romantikus költő különleges lírai értékei felé fordult. Az igazi értékek iránti fogékonyságára mi sem jellemzőbb, mint az a tény, hogy röviddel a költő halála után, Ady Endre-viták keresztüzében álló költészetét tanítványaival szemináriumi foglalkozás keretében megbeszélte.

Arany János pedig, mintegy vezérlő csillagként, végigkísérte egész pályáján attól a pillanattól kezdve, amikor 23 éves fejjel Arany *Prózaolgozatait* ismertette a Budapesti Szemle 1879-es évfolyamában. Egyetemi tanárságának első tanévében, 1905/1906-ban, amikor a *Gellért-legenda* symphonia Ungarorum-témáját részletesen fejtegette, annak minden értelmezési lehetőségét bemutatta, a jelképiség iránt oly fogékony tolla olyan mondatot vetett papírra, melyben Horváth János nemzeti klasszicizmus-konceptiójának sugallata is benne foglaltatik: „A magyar költészet legelején tehát egy parasztleány áll az ő munkadalával, a magyar költészet legcsúcsán is egy parasztember áll – önök bizonyára tudják, kire célzok.”¹⁹

¹⁸ Uo. 164.

¹⁹ *A régi magyar irodalom története*. I. m. 57–58.

Tudták, hogyne tudták volna! Arany-monográfiája, melyben e műfaj új típusát teremtette meg, első megjelenése, 1887 óta immár harmadik kiadásában forgott közkézen, s hosszú évtizedeken át meghatározó tényezője volt a magyar értelmiség Arany-képének.

Riedl nem rendszerezni és bírálni, hanem megérteni és jellemezni törekedett. Gazdag érzelmi forrásokból táplálkozó művészete, hangulatok és élethelyzetek iránti mély fogékonysága, az új iránti vonzalommal párosuló hagyománytisztelete maradéktalanul önmagára lelt az emlékbeszéd műfajában. *Három jellemzés* címmel 1912-ben Toldy Ferencről, Greguss Ágostról és Katona Lajosról szóló emlékbeszédét foglalta egy kötetbe. Toldyt mint tudományos honalapítót mutatja be. Gregusst úgy állítja elének, mint aki az abszolutizmus éveiben „félíg dúlt oltáron a hazafiságnak, a tudománynak, a szépnek már az előbbeni nemzedéktől felgyújtott szent tüzét” éleszti; Katonát pedig a meghódított tudományos területeken rendszeresen, új tudományos módszerrel dolgozó filológusként ábrázolja. Közönségként tűnteti föl mindhármukban a rajongó tudományszeretetet, s egyéni jellegzetességeik finom megrajzolásán túl, bennük három egymást követő tudósnemzedék arcképét rajzolja meg. Babits Mihály őszinte elismeréssel szövegezte e kis kötetéről a Nyugat kritikai rovatában.

„Riedl – írja Babits – talán legfranciásabb írója a magyar irodalomnak. Elegáns, tiszta előadását olvasva, fényesen kivilágított szalonban érezzük magunkat. Semmi zavaros mélység: minden tiszta és előkelő.” Majd később Riedl szerkesztő-művészetéről így szól: „egynéhány oldal és előttünk az egységes kép, nem az íróképe, hanem az emberé, de az ember minden tulajdonságából következik az író minden tulajdonsága.”²⁰

Amikor egykori mesterének, Gyulai Pálnak állított emléket és beszédének nekifogott, jellemét megrajzolni törekedett, először kétségeit fogalmazta meg:

²⁰ Babits Mihály: *Három jellemzés*. Nyugat, 1912. 363–364.

„Alig ismerjük önmagunkat, oly sok ösztön, vágy, szenvedély leelkedik önnön lelkünkben a tudat küszöbe alatt, az öntudatlannak rejtelmes, félhomályos birodalmában. Ha önnönmagunkat sem ismerjük, mily nehéz mást ismerni és jellemezni!”²¹

Gyulai tehetségének gyökere jellemében van – mondja Riedl –, s ezért úgy látja: a jellemrajz készítőjének dolgát megkönnyíti, hogy „az utolsó félszázadnak tán legerősebb irodalmi jelleme, valóságos bronzalak, bronzabb annál, mely majd emlékeül az Akadémia palotája előtt fog emelkedni”.

A Gyulai-émlékbeszéd klasszikus arányú, kiegyensúlyozott, nyugodt menetű alkotás, mely öt fejezetben, szeretettől áthatott igaz képet rajzol elhunyt mesteréről: jelleméről, életéről, lírai költészetéről, novelláiról. Különösen emékezetes az a miniatűr, de igen mélyre hatoló elemzés, melyet a *Régi udvarház utolsó gazdájáról* olvashatunk.

Legmegrázóbb, legmélyebbről fakadó írása: Péterfy Jenőről szóló emlékbeszéde. Barátja öngyilkossága oly mélyen megrendítette, oly nehéz és hosszú árnyékot vetett életére, hogy – Horváth János szavaival: „földi vándorlása végéig ki nem ért alóla”.²² Írása mégis fegyelmezett. Szinte csodáljuk nyugodtságát, ahogy legjobb barátja pályáját, lelki vonásait (és a vonásokon az apró repedéseket!) megrajzolja, ahogyan utazásairól (közös utazásairól) beszél, görög tanulmányairól, a görög tragikusokhoz fűződő kapcsolatáról, egész lényéről. Próbált tettere magyarázatot találni, de nem sikerült. A leggondosabb elemzés után is maradt egy irracionális számösszeg, melynek feloldását és értelmezését Riedl élete végéig nem találta meg.

Intuíciója, emberi sorsok, lélektani folyamatok, irodalmi-művészeti stílusok, a nyelvi megfogalmazás iránti csodálatos fogékonysága adja magyarázatát annak a magyar filológia történetében emlékezetes felfedezésének is, hogy a Thaly

²¹ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. Bp., 1911. I. A következő idézet az 1–2. lapon.

²² Horváth János: *Riedl Frigyes emlékezete*. i. m. 531.

Kálmán által közölt kuruc kori versek egy része nem hiteles kuruc vers, hanem Thaly Kálmán szerzeménye.²³ Először az *Esztergom megvétele, az Ocskay Lászlóról való ének, a Bezeredy nótája és a Rákóczi búcsúja* című énekekre figyelt fel.

„Kiválóságuk – írja – valóban szembeötlő. Minő szenvedélyes, harcos tűz lobog bennök! Milyen erő a cselekvény megelevenítésében. Mily mesteri módon emelik ki ezek az elbeszélő költemények a zavaros harci események forgatagából épp azokat a vonásokat, melyek alkalmasak arra, hogy képzeletben a többi vonás is, az egész cselekvény-láncolat kiegészítve feltűnjék.”

Épp ez a nyelvi-formai-kompozíciós tökéletesség készítette arra, hogy tüzetesebben megvizsgálja őket, és az újabb vizsgálódás másik hat költeményt sorozott a gyanúba fogott négy mellé. S amikor e költeményeket „egyrészt más korabeli költeményekkel, másrészt az újkori magyar klasszikusok költeményeivel összevettem, kételyeim ébredtek, nem a költemények szépsége, hanem régisége iránt.” És csak ezután következik a rendszeres, sokoldalú filológiai bizonyítás, mégpedig olyan módszerességgel, hogy ma is példaként állíthatjuk a kutatók elé. Nemkülönb az a finom tapintatát is, ahogyan dolgozta le zárja: mintegy megértő magyarázatot adva Thaly eljárására, világirodalmi példákkal fűszerezve, s dicsérve; milyen szép költeményeket alkotott. A támadásokat – mint tudjuk – ezzel sem kerülhette el.

A Magyar Bibliophil Társaság 1930-ban a gyomai Kner-Nyomdában 500 számozott példányban, Fáy Dezső fametszetű illusztrációival megkapóan szép könyvet adott ki: Riedl Frigyes *Magyarok Rómában* című művének második kiadását. A vonzó külső méltó a tartalomhoz. Hoffmann Edith szavaival: „Ennek a művének – a gondolat fényén s a kifejezés természetes eleganciáján túl – szinte vallomás értéke van.

²³ Riedl Frigyes: *A kuruc balladák*. It, 1913. 417–452. Az idézetek a 417. lapon.

Szerzője talán seholsem árul el többet önmagáról, olvasóját sohasem engedi közelebb magához, mint ebben a kis remekében.²⁴

Számára – miként Péterfy Jenőnek is – lelki szükséglet volt az utazás. Sokfelé járt: Párizsban, Berlinben, Bécsben . . . Legnagyobb élménye azonban Itália világtörténelem és a művészetek által megszentelt földje: Róma volt. Rómában sokan megfordultak már, előtte is utána is. De igen kevesen vannak, akik Róma-élményüket oly megragadóan, oly magas művészi szinten lettek volna képesek megörökíteni, mint ő. Szinte minden követ ismert, s ezek a kövek megszólaltak néki: saxa loquuntur. Hogy mit súgtak, mit meséltek az Alpokon túlról jött vándornak: megtudhatjuk tőle. Ismét Hoffmann Edith szavait kölcsönözve:

„Tegyük hát kezünket az ő meleg kezébe és induljunk el vele az örök városba, szerény kis szerzetesek és gazdag nagyurak múltó léptenyomát keresni. Vele, kinek megjelenése e városban kisebb pompával ment végbe, mint amazok közül sokaké, bár Rómához őt a szellem szomjúságának és a lélek áhítatának nem csekélyebb ereje vonzotta, mint elődeinek bármelyikét.”²⁵

A szűk utcák, kopott házak, romok, műemlékek között átérezte „a világtörténelem mély melanchóliáját”. A SS Trinità dei Monti előtt a hatalmas egyiptomi obeliszkhez támaszkodva eltöprengett: mióta először felállították a Nílus partján, mily roppant időt, hány nemzedéket látott eltűnni nyomtalanul ez a kőszál.

A közeli szökőkút csobogása mély értelmű gondolatsort indít meg benne:

„Hallom, mintha álomban e forrást, amely már az antik korban itt fakadt, amely évezredek előtt márvány medencébe hullatta fényes cseppjeit, mint ma. E kútfő moráját hallotta tán a nagy Caesar, midőn

²⁴ Riedl Frigyes: *Magyarok Rómában*. Bp., 1930. 5.

²⁵ Uo. 10.

Brutussal, későbbi gyilkosával még szíves beszélgetésbe elegyedve, erre járt, midőn a hajdan itt elterülő lukullusi kertekből jöttek; Horatius és a szende, piruló Virgil mellette ülhetett e forrásnak; Szent Pál ihatott belőle, midőn még Prudens szenátor házában lakott, épügy, mint Nagy Károly, midőn ezelőtt 1100 évvel Rómában időzött.”²⁶

De ő mégsem az antikvitás nagyjai, a világirodalom jelesei: Milton, Goethe s mások római emlékeit óhajtja felidézni, hanem az ott járt magyarokét, „akiket a távoli idők ködében a római nap megvilágít”:²⁷ attól a pillanattól, amikor 938-ban az első kalandozó magyar meglátta az örök város falát, Széchenyi István 1814–1819 között megtett három római utazásáig. S e két évszám között letűnt évszázadok alatt hányszor kapcsolódott össze történelmünk Rómával: Szent István koronát kérő küldöttsége Szilveszter pápánál, Nagy Lajos, Hunyadi János, Zrínyi Miklós, Pázmány Péter, Rákóczi Ferenc, a költő Faludi Ferenc római tartózkodása a magyar művelődéstörténet egy-egy markáns fejezeteként jelenik meg előttünk.

És az adatok, összefüggések mily pazar bőségével mutatja be a magyar vonatkozású építészeti emlékeket: a Szent Péter bazilika mellett épült kápolnától és zarándokháztól a S. Stefano Rotondoig, ahol Lászlai János magyar humanista is nyugszik. Sírkövén ezt olvashatjuk: „Vándor, ha látod, hogy az, ki a fagyos Dunánál született, most római sírban pihen: ne csodálkozzál: Róma mindnyájunknak édesanyja.”²⁸

A könyv második része Torma Károlyról szól. Torma kiváló régész volt, ő ásta ki Aquincumot, s szenvedéllyel, nagy hozzáértéssel gyűjtötte Dácia római feliratait. Nagyrészt ő szolgáltatva a dáciai epigráfiai anyagot Theodor Mommsen *Corpus Inscriptionum Latinorum*a számára. Mommsen két alkalommal is személyesen meglátogatta Erdélyben, biztatta a munkára, és nagy elismeréssel nyilatkozott tevékenységéről. Riedl főként

²⁶ Uo. 18.

²⁷ Uo. 21.

²⁸ Uo. 36.

életének utolsó, Rómában és Róma környékén töltött éveiről rajzol megrendítően szép képet.

Gazdag műveltsége, átható történelmi látása, „mely a jelent ösztönösen egynek érzi a múlttal s melyben a jelen eseményei látomásszerűen idézik fel a múlt képeit”²⁹ – olyan Róma-élményt örökített ránk, melynek hatása több nemzedék szemléletén nyomot hagyott.

Művei, egyetemi előadásai, minden megnyilatkozása jellemének gyökeréből táplálkozó mély humanizmusát tükrözik. Minden idegszálával úgy érezte – legkedvesebb költőjének szavaival szólva –:

„Legnagyobb cél pedig itt a földi létben
Ember lenni mindég, minden körülményben.”

Köznapai értelemben vett ambíciói úgyszólván nem voltak. Képes volt az élet színét és visszaját egyszerre látni: saját személyére vonatkoztatva is. Amikor 1905. szeptember 27-én a Központi Egyetem aulájában egyetemi tanári székfoglaló beszédét elmondotta: új hang szólalt meg az egyetemen, „közvetlenebb, melegebb, emberibb azokénál, kiknek előadásait eddig hallották e falak”.³⁰ S mélyen elgondolkozhatott hallgatósága azon is, amit ez alkalommal Péterfy Jenőről mondott, aki, „ha másképp nem határoz, ma itt ülne az én helyemen, én meg az önök soraiban s talán úgy mindnyájunknak jobb lett volna”.³¹

Egyik tanítványa így jellemezte: „Lényének centrumában kinemmondott, kinemírt, kinemélt anyagok forrtak, ami nyugtalanító nehézségi erőként vonzotta azokat, kik légkörébe kerültek”.³² De volt Riedl személyiségének egy olyan szerencsés vonása, mely nem engedte, hogy ez a „nyugtalanító nehéz-

²⁹ Uo. 6.

³⁰ Reichard Piroska: *Riedl tanár úr*. Nyugat, 1926. 162.

³¹ Uo. 163.

³² Uo. 172.

ségi erő” – Péterfy Jenő sorsához hasonlóan – önmaga ellen fordulhasson. Kívánt és tudott más emberekkel – barátaival, tanítványaival – tartalmas, önmagát és a környezetébe kerülőket egyaránt inspiráló kapcsolatokat kialakítani, ápolni, tartósá tenni.

Nagyon szerette a természetet. A Tátrát különösen. Valóságos házigazdának érezte magát, leginkább itt volt otthon. A hozzá látogató barátoknak, ismerősöknek kötelességszerűen mutatta meg azokat a helyeket, melyek számára a legkedvesebbek voltak. Ahogyan Róma atmoszférája a „világtörténelem mély melanchóliáját”, úgy a természet, az örök megújulást, a mindig újrakezdés lehetőségét és optimizmusát sugallta néki. Szüksége is volt rá. Különösen utolsó éveiben, amikor egyre romló hallása, egészségi állapotának hanyatlása, a nélkülözés, édesanyja betegsége majd halála életét megkeserítette. Ekkori lelkiállapotára mi sem jellemzőbb, mint az a fájdalmas-tréfás dedikáció, melyet Lotz-albumába írt: „Hoffmann Edithnek hű rokonszenvenvel . . . midőn fáztam, éheztem és rongyokban jártam”.³³

Hosszú ősz haja egyre csapzottabbá, az egykor gyermekien komoly, tiszta, ámuló és álmodón kék szeme egyre öregesebbé, egyre komolyabbá, értőbbé és szomorúbbá vált. Amikor Király György – röviddel halála előtt meglátogatta, sajátos humorával ezeket mondotta: „Sajnos, nem akadályozhatom meg, hogy halálom után ne írjanak rólam, de azt legalább nem kell elolvasnom.”³⁴

Riedl Frigyeset nem az akadémiában ravatalozták fel, nem is az egyetemen. Utolsó útjára nem kísérte az a pompa, mely a nagy tudóst, a nagy nevelőt, a magyar esszé egyik legnagyobb mesterét megillette volna. A kerepesi temetőben hű tanítványai állták körül egyszerű koporsóját.

³³ Hoffmann Mária: *Riedl Frigyesről*. Bp., 1923. 6.

³⁴ Király György: *Riedl Frigyes*. Nyugat, 1921. 1276.

Úgy érzem, ami műveiben, egyéniségében, az ő egész belső világában kimondva-kimondatlanul a legfőbb cél volt, az rokon a reneszánsz korszak nagy humanistáinak vágyával: a művészi tudomány gyötrelmesen szép igényének megvalósításával. Mert mindig arra törekedett, hogy az elért bizonyosság, a meg-alapozott tudás ne pőrén vagy koldusruhában, de a művészi szépség szemet-lelket gyönyörködtető köntösében jelenjen meg. Emberi, tudósi, művészi kvalitásainak legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy műveinek legszebb lapjain a művészi tudomány magasságába emelkedett.^{3 5}

^{3 5} Legutóbb Németh G. Béla elemezte Riedl egyéniségét, Aranykönyvének sikerét, a siker titkát, a századvég tudományosságának beható vizsgálatába ágyazva. (It, 1971. 811–838)

A SZÁZÉVES GULYÁS PÁL

A hazai magyar nyelvű biobibliográfiának három mestere emelkedik ki. A tizennyolcadik századi Bod Péter (1712–1769), Árva Bethlen Kata udvari papja. Híres életrajzgyűjteménye, az 1766-ban megjelent *Magyar Athenas* ötszáz magyar író tart számon. A tizenkilencedik században id. Szinnyi József (1830–1913) a *Magyar Írók élete és munkái*, (1891–1914) tizennégy kötetében – ma is legbecsesebb teljes bibliográfiai forrásunk – közel 30.000 magyar író életrajzát és működésére vonatkozó adatát gyűjtötte össze. Az ő hatalmas művét elődeinél modernebb és kifinomultabb módszerekkel Gulyás Pál (1881–1963) irodalomtörténész folytatta századunkban. A bibliográfiai vállalkozásnak – bár nagy része már kéziratban készen állt – sajnos csak hat kötete jelent meg: a „D” betű végéig jutott el, Dzurányi László felvidéki hírlapíró munkásságát regisztrálva. Így is 17.813 író életét és működését foglalja magában.

*

Gulyás Pál romanistának indult. Első jelentős munkája, doktori disszertációja a frankofil ref. lelkész, id. Péczeli József életéről és jellemzéséről (1902) a budapesti Tudományegyetemen pályadíjat nyert. A felvilágosodás francia műveltségű írójának műfordítói tevékenységét alapvetően elemezte és méltatta. Péczeli ebbeli működését többek között Voltaire drámáinak szentelte: így a *Zayr* (1784), a *Henriás* (1786), *Mérove*, majd *Tancred* (a *Szomorú játékok gyűjteményében*,

1789), végül *Álzir, vagy az amerikanusok* (1790.) Gulyás Voltaire-rajongásához kapcsolódik egy másik tanulmánya, a Magyar Shakespeare-Tár 3. kötetében 1910-ben megjelent: *Voltaire és Shakespeare*.

A magyar műfordítás történetében nagy jelentőségű Péczeli *Yung éjtzakái és egyéb munkájának* (1787) korai átültetése. Gulyás arra is rávilágított, hogy a fordító még tervbe vette Racine összes műveinek, Shakespeare legszebb darabjainak, Milton *Elveszett paradicsomának*, majd az *Iliásnak* fordítását, betegeskedése és korai halála azonban megakadályozta ezek kivitelében. Péczeli úttörő jellegű publicisztikai működését szintén részletesen méltatta, főleg a Mindenest Gyűjtemény (1789–1792) népszerű tudományos folyóirat szerkesztési elveit.

Gulyás 1904-ben esszészerű tanulmányt közölt az Egyetemes Philologiai Közlönyben a humanista Jean Antoine de Baïf verstani reformkísérletéről. Az olasz–francia szülőktől származott költő alapította a franciák első „akadémiájá”-t, az egyre híresebbé váló Pléiade-ot. De jelentős verselméleti munkássága is: a róla elnevezett vers baïfiens-szel, a tizenöt szótagos sorral vezette be a francia költészetbe az időmértékes verselést.

Nem mindennapi vállalkozása volt a Turul folyóirat 1911. évfolyamában közölt *Balzac és a heraldika* (A Comédie Humaine címerkönyve) tanulmánya: ebben említi, hogy Balzac „műveiben – habár szétszórta és rendszertelenül – de megtaláljuk egy egész címertani vezérfonal elemeit”.

Komoly feladatra vállalkozott, amikor 1927-ben (már bibliográfiai pályája csúcán) a Franklin Társulat népszerű sorozata, a Kultúra és Tudomány részére elkészítette *Ferdinand Brunetièrre válogatott kritikai tanulmányainak* fordítását. A francia irodalom klasszikus kritikusának páratlan nyelvi erudícióval fordította öt legmaradandóbb esszéjét, ezek közül is a legsikerültebb *Az impresszionista kritikáról* (*Essais sur la littérature*) szóló.

Gulyás Pál könyvészeti cikkeinek és tanulmányainak, valamint műfaji és tematikai szempontból is szétágazó bibliográfiáinak és egyéb műveinek se szeri, se száma. Ezek rendszeres, egyben értékelő feldolgozása maga egész könyvet tenne ki, beszámolóinkban ezért csak válogatni tudunk.

Pályája kezdetén összeállította *A magyar bibliográfiai irodalom könyvészetét*, az 1902-es és 1903-as évek szakirodalmát a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának könyvtártudományi folyóirata, a Magyar Könyvszemle részére. Majdnem egy évtizeddel később ugyanebben a folyóiratban egy nagyobb arányú tudományos könyvészet tervét is elkészítette. (1912).

Könyvtárosi pályáját végigkísérte a népkönyvtárak ügye iránti fokozott érdeklődés, aminek eredménye: *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése* (1909) c., a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa megbízásából készült könyve. Ennek bizonyítéka, hogy az 1910 és 1916 közötti időszakban összeállította a még ma is hasznosítható, több kötetre terjedő bibliográfiát, a Népkönyvtári címjegyzéket. Abban az időben Párizsban, majd később Londonban a népkönyvtári intézményekben tanulmányozta ezt a kérdést.

*

A humanista Aldus Manutius velencei könyvnyomtató és családja kiadványairól készült *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában levő Aldinák* (1908) bibliográfiája. A leydeni és amszterdami könyvkereskedő és nyomdász Elzevir-család működésével kapcsolatos *Az Elzevirek reszpublikái és rokon kiadványok a Magyar Nemzeti Múzeumban* (1912). A bibliográfiai tanulmányt a saját szerkesztésében a Könyvészeti tanulmányok sorozatban tette közzé. Feldolgozta még *A németalföldi könyvesházak és velük rokon intézmények* (1913) bibliofil kiadói működését is.

A Mátyás király könyvtáráról felvázolt szép összefoglalóját (1916, Olcsó Könyvtár) egy évtizeddel később követték a

Bibliotheca Corviniana – Mátyás király könyvtára (1927) tudományos díszműben közölt ragyogó tanulmányai (A Corvina könyvtár sorsa a mohácsi vész után Buda elestéig, 1541–1686. – A könyvtár állapota. – A könyvtár sorsa 1686 – napjainkig, valamint a Corvina könyvkötései.) Ezekkel tett hitet a magyarországi új, humanista műveltség, ill. könyvszeretet mellett.

Nagyszabású apparátus eredménye a *Bibliotheca Joannis Sambuci* – Sámbock János könyvtára. Az 1531 és 1584 évek között élt híres gyűjtőről és gazdag könyvtáráról összeállított tanulmány és bibliofil katalógus páratlan és mintaszerű irodalmunkban. Az 1941-ben 378 fólió lapra terjedő mű, 110 számozott példányban, a szerző kiadásában jelent meg. Egyik leggondosabb bírálója, Alszegehy Zsolt szerint:

„a XVI. század nagy magyar tudósának kápráztató gazdagságú könyvgyűjteményét ismerteti. A magyar humanizmusnak ez a kielégíthetetlen szomjúságú gyűjtője orvos volt, de tudományos érdeklődése a humanista polihisztoré, aki – még nélkülözések árán is – megvásárol és végigtanulmányoz mindent, ami nemcsak korának, hanem általában az emberi gondolkodásnak írott hajtásából hozzáférhető volt. . . Köszönet illeti Gulyás Pált nemcsak a tudományos kiadás fáradságos munkájáért, hanem azért az áldozatkészségért is, hogy ezt a fontos dokumentumot – a hivatalos magyar tudományosság közönye miatt [1941! – K. S.] – a saját költségén bocsátotta közre”.

Gulyás Pál gazdag szellemi tevékenységének egyik legmaradandóbb emléke a *Magyar Életrajzi Lexikon* (a Magyar írók élete és munkái előde) 1925-ben indult, 1929-ben a Lantos cég anyagi készületlensége miatt a hetedik füzetrel sajnálatosan lezárult.

Működésének egész életre, félszázadra (1915–1964 között) szóló hivatásszerű munka-feladata a *Magyar Írók élete és munkái* hatalmas biobibliográfia. „Megindította id. Szinnyei József. Új sorozat. 1939–1944. Írja és szerkeszti: Gulyás Pál. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének kiadása” hat kötetben. Az első előszavában pontos és hű képét rajzolta

meg id. Szinnyei József még ma is állandóan használt és használható bibliográfiájával kapcsolatos eseményeknek – éppen napjainkban megjelent faksimile kiadása –. Gulyás szerint:

„amikor 1913 augusztusában a legkiválóbb magyar bibliográfusok egyike, a pátriárka kort ért id. Szinnyei József magyar nemzeti múzeumi osztályigazgató munkás kezéből kihullott a toll, életműve, a Magyar Írók befejezetlenül maradt. Abból a hatalmas emlékműből, melyet a szó legtágabb értelmében vett magyar – pontosabban magyarországi – irodalomnak emelt, hiányzott még néhány téglá. Az utolsó életrajz, melyet végleges formába tudott önteni, a Zichy Antalé volt. A Zichy Domokos életrajzától a Zsutai Jánoséig terjedő rész megiratlanul maradt. Ezt a részt legkisebb fia, Ferenc, a jeles irodalomtörténész pótolta, akit nehéz feladata sikeres megoldásában atyja hátrahagyott jegyzetei – szinte kizárólag rövid utalások – támogattak. Természetesen a nagy mű, melynek jelentőségét, megbecsülhetetlen értékét a magyar tudományos világ teljesen átérezte, még e befejezett formájában sem teljes. Hiszen a 14 vaskos kötetre terjedő munka megjelenése egy teljes negyedszázadot vett igénybe, s e hosszú idő alatt sok új név bukkant felszínre, mely már nem kerülhetett be a törzsmunkába, sok életpálya, melyet Szinnyei megrajzolt, közben végső céljához ért, vagy a szerény kezdetnél nem sejtett magasba ívelt!” Majd arra is „gondolt, hogy folytatói feladatát tőle telhetően megkönnyítse, ezért a Magyar Írók egész kéziratot anyagát, végrendeletében a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyta, abban a reményben, hogy talán akadnak hozzá hasonló önzetlen emberek, akik folytatják ezt a soha véget nem érő, óriási türelmet és nagy önfeláldozást kívánó munkát, melynek jutalma sok gáncs és kevés elismerés”. Szinnyei Ferenc, akinek a Magyar Írókhoz írt utószavából vettük ezt az idézetet, bár a befejező füzet tőle származó hasábjain bőven igazolta arra való rátermettségét és tudását, hogy a nagy mű első folytatója legyen, erre a gigászi feladatra egyéb tudományos terveire való hivatkozással (melyek a magyar irodalomtörténet nagy hasznára nagyrészt meg is valósultak) nem vállalkozott. Így a kiegészítő sorozat elkészítésével a Magyar Tudományos Akadémia még 1915-ben éppen Szinnyei Ferenc javaslatára e sorok íróját bízta meg.”

Ezt az „Előszó”-t szerzője 1939-ben különnyomatban is kiadta *Hogyan készül a „Magyar Írók” új sorozata* címmel.

Gulyás személyi jellegű bibliográfiát – a *Magyar Írók élete és munkái* anyagának felhasználásával – önálló kiadványként

aránytalanul keveset állított össze. Első alkalommal az Irodalomtörténet 1917-ik évfolyamában publikálta az *Egy negyedszázad Arany János irodalma 1890–1914*. (Mutatvány az új Magyar Írókból) részlet-bibliográfiát a költő születésének századik évfordulójára. Ezt követte az *Ady Endre élete és munkáiról* (1926) összeállított biobibliográfia, a befejezetlenül maradt *Magyar Életrajzi Lexikon* kis példányszámú, rendkívül ritka különnyomata. Majd ezt követte még két ugyancsak jelentős tudós-személyiségről készült könyvészete: Szinnyi József nyelvész egyetemi tanár (*Szinnyi Emlékkönyv*, 1927), valamint Négyesy László irodalomtörténész, később az esztétika professzora munkásságáról (*Négyesy Emlékkönyv*, 1931.)

Miután az ötvenes években a nagy bibliográfus tudomására jutott, hogy majd félszázados munkával gyűjtött cédulaanyaga nem jelenhet meg, kis nyugdíjából viszont csak nagy nélkülözéssel tudott – ha tudott –, igen nehéz körülmények között szerényen megélni, ezért amikor – főleg tudományos intézetek, de elég gyakran személyek is – bibliográfiájából anyagot kértek, az adott adatokért az intézkedések szerinti honoráriumra tartott igényt.

Gulyásnak egy másik kedvelt területe *A magyar szép irodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában* c. bibliográfia 1917-ben jelent meg, majd ennek kiegészítése 1922-ben. Ezt a munkát a könyvtári hagyományoknak megfelelő módon kiszélesítve az Országos Széchényi Könyvtár a *Magyarországi irodalom idegen nyelven 1945–1968* című, 800 oldalra terjedő bibliográfiában folytatta.

1919 és 1944 között rendszeresen közölte a magyar irodalom (a tudományos és szépirodalom) művelőinek abban az évben elhunytjairól készült bibliográfiáit a Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóiratában, az Irodalomtörténetben. Ugyancsak ebben a folyóiratban 1925 és 1930 között több kollégájával karöltve összeállította a hazai (nagy ritkán külföldi) folyóiratok szemléjét.

A Széchényi Könyvtár 1931-ben Gulyás Pál addig legnagyobb volumenjét, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* című gazdagon illusztrált, bibliofil jellegű monográfiáját adta ki. E kérdéssel megelőzően foglalkozott, kevesebb szakmai készültséggel Ballagi Aladár és a csak egy kisebb részletkérdést feldolgozó Ferenczi Zoltán. A tudós kutató alaposágával és lelkiismeretességével, a bibliográfus gyakorlati érzékével írta meg könyvnyomtatásunk bölcsőkorát. A művet az Irodalomtörténeti Közlemények 1932. évfolyamában bíráltam:

„Gulyás könyvében a könyvnyomtatás szerves fejlődését nem látjuk –, de nem is kereshetjük –, mert mint a magyar kultúrélet megnyilvánulásának többi terén is, nem szervesen összefüggő fejlődéssel, hanem lelkes férfiak önzetlen tetteinek eredményeivel állunk szemben: ezért van, hogy egyes nyomdák bemutatását és termékeinek kitűnő leírását kapjuk, ebben az első tudományos apparátussal és módszerességgel készült magyar könyvnyomtatástörténetben –, s ez a könyvek szeretetében eltöltött negyedszázados kitaró munka maradandó eredménye”.

*

Mint ez utóbbi műve is, Gulyás Pál életének hatvanadik éve után – a *Magyar Írók élete és munkái* mellett – még további hatalmas és maradandó tudományos műveinek egész sora készült: így két kötetben az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában *A bibliográfia kézikönyve*. (Bevezetés a könyvészetbe. 1941–1942. 1. köt. A bibliográfia kézikönyve. – 2. köt. A legfontosabb bibliográfiai segédkönyvek), mindmáig a témakör egyik legteljesebb összeállítása. Dezsényi Bélának a két kötetet egybefogó mintaszerű recenziójából idézzük: Gulyás

„könyve, melyben módszereiről számot ad – mintegy a bibliográfus lelkiismeretvizsgálata – meglepetés. Megjelenése előtt sejtelmünk sem lehetett arról, hogy volt magyar tudós, aki ilyen széleskörű irodalmi

tájékozottsággal, ilyen iskolázott filozófiai ítélőképességgel, ennyire kiérett módszerek szerint művelte évtizedekig ezt a hálátlannak látszó tudományágat”.

Az Akadémiai Kiadó az ötvenes évek elején fordult az idős tudóshoz, hogy a *Magyar írói álnev lexikon* összeállítására felkérje. Egy élet munkájával felépített műve rövidesen, 1956-ban megjelent, ebben az álnevek mellett még a magyarországi írók egyéb jegyeinek jegyzéke is megtalálható, valamint függelékként néhány száz névtelen szerzőé. A példátlanul gazdag és a tudományok kutatói részére rendkívül hasznos, nélkülözhetetlen forrás példamutató módon árasztja a hazai írók álneveit vagy betűjegyeit. Csak néhány érdekes és szellemes példa: Kossuth Lajos: Ramway [ram-kos, way-út!]; Négyesy László: sssy; Kereszty István zenetudós: +y.

Utolsó nagyszabású művét – *A könyv sorsa Magyarországon* – 1961-ben három kötetben adta ki az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja. A stencil eljárással készült kiadványt a könyvtár házi sokszorosítójában állították elő 500 példányban. A középkortól az újkoron át a 18. század végéig tárgyalja a magyar könyv viszontagságos útját. A könyvek sorsa évszázadok, sőt évezredek alatt – lényegét tekintve – nem sokat változott.

A magyar bibliofília páratlanul gazdag történetéből Gulyás Pál kalauzolásával csak egy jellemző példát emelünk ki, mégpedig annak legviharosabb korszakából, a legbeszédesebb emlékek egyikét: hiszen az is előfordult, hogy az írók az uralkodó párnak – történetesen Mátyás királynak és Beatrixnek – ajánlották fel műveiket. Az érdekes eset e nemben a Széchényi Könyvtár Ranzanus-kéziratáé, amit a következőképp mond el a királyné historikusa: „Pietro Ranzano püspök, mint a nápolyi király követe hosszabb magyarhoni tartózkodása után, megírván Magyarország történetét, ezt fényesen kiállítva, címlapját Mátyás és Beatrix képeivel és címerével díszítve, ajánlással a királyi párnak szánta. Időközben Mátyás is,

Ranzano is elhalván, a kódexet a szerző egy rokona Bakócz Tamás esztergomi érseknek ajánlotta fel, és e célból, a címlapon Mátyás címerét átfestette II. Ulászló Jagello-címerévé, a Beatrixét pedig a Bakóczévé”. (Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné. 1457–1508.* Bp. 1908, Athenaeum. 308. l. Magyar Történeti Életrajzok. XXIV.)

*

Gulyás Pállal, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen a Könyvtár tanáraként, rendkívüli tanáraként, egyetemem alatt ismerkedtem meg 1925-ben, amikor az ókori keleti népek könyvtára kollégiumát hallgattam. Ebben a nevezetes évben indult meg főművének, a *Magyar Életrajzi Lexikon*nak füzetes kiadása. Egyetemi éveim alatt könyvtártudományi és könyvtörténeti előadásai meghatározóan irányították, egyengették utamat erre a pályára. Nem sokkal később, már mint az Országos Széchényi Könyvtár fizetéstelen önkéntes gyakorlatnokát, ismét bemutattak az akkor már nagytekintélyű és országos hírű tudós bibliográfusnak. Ez a személyes kapcsolat akkor vált részéről barátibbá, amikor a *Magyar könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* c. monográfiájáról az Irodalomtörténeti Közleményekben a fentebb idézett bírálatom megjelent. Ez a kritika jelentette számomra, a kezdő „kritikus”-nak a szerző élete végéig tartó szeretetre méltó barátságát. Később az Országos Széchényi Könyvtárban legtiszteltebb kollégám, aki rengeteg tanáccsal és bibliográfiai munkatétellel látott el. Jóformán haláláig meglátogatott földszinten levő szűk kis könyvtári szobáskámban, ahol főleg szakmai megbeszélésekkel töltöttük az időt. Szokásos börszivarjának elszívása után mindig megfájdult a fejem, de még ezt sem bántam, mert igen sokat tanultam tőle.

Nem sokkal ezután bevont a *Magyar Írók élete és munkái* adatgyűjtésébe. Abban az időben történt ez, amikor már elkezdtem az Irodalomtörténeti Közlemények részére – Császár Elemér volt professzorom jóvoltából – az évi irodalmi repertó-

riumok összeállítását. Már nem emlékszem pontosan arra, hogy először ki volt az a kortárs-író, akinek életrajzát személyesen elkértem, és az adatok feldolgozásában segítettem. Gulyás minden esetben feltüntette a szöveg végén levő nonpareille betűkkel szedett irodalom-részben azt, hogy „Kozocsa Sándor útj.[án]”. Ilyen gyűjtőutam eredménye volt Dénes Zsófiánál tett látogatásom (*Magyar Írók élete és munkái* V. köt. 1943. 577. hasáb), amikor is az Országos Széchényi Könyvtárban elhelyezendő Ady-anyag gyűjtését, majd felállítását beszéltük meg. Ebből a látogatásból született az Ady-szoba, melynek létesítésében az akkori főigazgató, Fitz József lelkesen támogattott. Ilyen személyes emlékem még Déry Tibornál tett látogatásom (uo. 639. hasáb), amikor nemcsak pontos önéletrajzával lepett meg, de igen kedves, szinte barátinak tekinthető fogadtatással is.

Gulyás a magyar írók anyagának gyűjtésén jó előre dolgozott, ezért egy alkalommal arra kért, hogy Lukács György önéletrajzát szerezzem meg, fel is kerestem, de ő elhárította az akár szóbeli, akár írásbeli felvilágosítást.

Még egy érdekes, az adatgyűjtéssel kapcsolatos apróság: egyúttal annak a bizonyítéka, hogy Gulyás Pállal együtt dolgoztunk a *Magyar Írók élete és munkáin*. Az alábbi életrajz saját kezű írással, melynek szövegét ő már elfogadta és elő is készítette, a lapocska jobb felső sarkába feljegyezte „felh”[asználva], és ugyancsak Gulyás sk. jegyzet dátum: 952. IX. 11. „Hancsár István – Rákoskeresztúr, 1911 nov. 15. 6 elemít végzett Békéscsabán. Apja: H. István, anyja: Szögyéni Ilona. Jelenleg: műszaki vezető a Rádió szekrénygyárban. (Felleségének közlése.)” Ezt a lapot ma is kedves emlékként őrzöm.

*

Ezekben az években – Tolnai Gábor főigazgatása idején – indult el az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai sorozatban *Az orosz irodalom magyar bibliográfiája* (1947) című

könyvészeti munkám. Az 1526-tól 1970-ig feldolgozott és állandóan gazdagon bővült bibliográfiám ez utáni köteteiben az orosz nyelvű címeket Radó György állapította meg. Az első orosz bibliográfiát követően készült el a *Puskin Magyarországon* című, első magyar bibliográfiai monográfia, kiadását ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár vállalta. A kész munka kéziratának lektorálására a Könyvtár vezetősége Gulyás Pált kérte fel. A Puskin-bibliográfia önálló kiadványként sajnos sohasem jelent meg, annak ellenére, hogy kiadását lektora lelkesen javasolta. Gulyás módszeres jelentését gyűjteményem értékes irodalmi dokumentumaként tartom számon, valamint az ugyancsak soha meg nem jelent értékelő bírálatot ezúton közlöm:

„Véleményes jelentés a Puskin Magyarországon című műről.

Kozocsa Sándor, a magyar bibliográfiai irodalom régi, kipróbált, érdemes művelőjének Radó György társaságában szerkesztett ez a munkája méltó párja szerzőnek magyar orosz irodalmi bibliográfiát tárgyaló, immár két kiadást ért alapvető összeállításának. Bibliográfiai leíró módszere megfelel a mai tudományos gyakorlatnak. Mindössze annyi kifogásolható, hogy az önálló kötetek leírásánál nem mindig tünteti fel a rétnagyságot s mellőzi az előállító nyomda feltüntetését. Ami az anyag beosztását illeti, úgy tetszik, hogy a Magyar Puskin-kötetek felírást viselő rész helyett helyesebb lett volna ezt a részt a gyűjtelékes kötetekre (pl. Puskin költői beszélyei, Puskin – Lermontov: Északi fény; Puskin: Két kis dráma; Puskin: Mesék; Puskin: Műsoranyag; Puskin: Válogatott művei; Puskin: Versek) korlátozni, mert hiszen az egyes művek az összeállítás II. részében sorra előfordulnak, s így feleslegesnek látszó dublettek. Minthogy azonban ez az I. rész, időrendes, míg a II. rész műfajok szerint csoportosított betűrendes egybeállítás és sokan lesznek, akiket Puskin magyarországi szerepének kronológiája érdekel, a fejezetnek így is megvan a létjogosultsága, s változatlan fenntartását javaslom.

A Puskin egyes művei magyarul című II. rész csoportosítása igen világos és könnyen áttekinthető. Szerzők az egyes műveket a megfelelő kategóriákon belül eredeti címük betűrendjében sorolják fel, de úgy, hogy az egyes művek különböző fordításai, vagy egy és ugyanazon fordítás különböző kiadásai időrendben követik egymást. Az időrendet csupán egy esetben, a kézirat 49/50. lapján vették el, amikor Bérczy

Anyégin-fordításának Olcsó Könyvtárbeli 7. kiadását nem sorozták közvetlenül a 6. kiadás mögé.

A bibliográfia III. része ellenben nem a legsikerültebb. Igen szerencsétlen gondolatnak tartom, hogy e részben vegyesen vonultatják fel szerzők a Puskinra vonatkozó tudományos igényű cikkeket és utalásokat meg az őt dicsőítő verseket, s azokat az elbeszélő műveket, melyek hőse vagy egyik szereplője Puskin! Ezt az anyagot okvetlenül ketté kell választani, s két külön fejezetbe foglalni, esetleg Puskin a magyar irodalomtörténetben és Puskin a magyar szépirodalomban címek alatt. A tudományos jellegű irodalom egybegyűjtése egyébiránt a legminuciózusabb gonddal készült, s szerzők még az olyan cikkekre is kiterjeszkednek, melyekben Puskin csak egészen futólagosan van érintve. Annál meglepőbb, hogy általános és irodalmi lexikonjaink Puskin-cikkeit elmellőzték, noha ezek egyike másika (csak a Bonkáló Sándor szép kis tanulmányát említem a Benedek Marcell-féle Irodalmi lexikonban (Bp., 1927) többet ér, mint nem egy hevenyészett újságcikk! Nem ártana megemlíteni Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése c. tankönyvének Puskinra vonatkozó felvilágosító jegyzetét sem (a kezem ügyébe eső 1897. évi 6. kiad. II. köt.: 147–148. l.), tekintettel arra, hogy ez a tankönyv évtizedekig szerte az országban el volt terjedve, s igen sok magyar számára ez volt az első találkozás a nagy orosz költővel!

Végül kívánatosnak tartanám, ha mintegy függelék gyanánt a mű végén felsoroltnának Csajkovszky Onyégin és Pik dáma c. operája, valamint Muzorgszkij Godunov Borisz c. zenedrámája, a magyar állami operaházban való bemutatásuk keltének feltüntetésével, egyrészt azért, mert ezek az operák Puskin népszerűsítéséhez nagyban hozzájárultak (kétségtelen, hogy Csajkovszkij operájának meghallgatása után igen sokan kedvet kaptak az eredeti Anyégin elolvasására), másrészt azért, mert az e bemutatókkal kapcsolatban a napilapokban és folyóiratokban megjelent kritikákban szinte éppúgy szó esett a költőről, mint a zeneszerzőkről és szövegírókról!

A derék munkának az itt ajánlott módosítások lehető figyelembevételével való kiadatását melegen ajánlom, s a magyar bibliográfiai irodalom igaz nyereségének tartom.

Budapest, 1950 május 21.

Dr. Gulyás Pál.”

Gulyás Pál kollégáit gyakran hívta meg lakásában tartott délutáni teákra, így többek között feleségemmel mi is gyakran lehettünk vendégei. Ilyen alkalmakkor Pali bácsi, a végtelenül

kedves, sőt kedélyes házigazda szórakoztatott bennünket, főleg rendkívül gazdag, kb. 3.000 darabból álló művészelemezeit, nem egyszer teljes operát, főleg Verdi remekeit játszatta. Szinte művészien, gondosan berendezett otthonában külön élmény volt értékes könyvtárát látni. Élvezettel és örömmel mutogatta bibliofil kötésű darabjait. Könyvtára főleg klasszikus és kortárs francia írók műveit ölelte föl, nagyon sok művészeti albumot és monográfiát őrzött, valamint gazdag bibliográfiai szakirodalmat.

Még idejében gondoskodott arról, hogy páratlan gyűjteménye megfelelő helyre kerüljön, ezért a *Magyar Írók élete és munkáinak* kéziratát, melyen utolsó leheletéig dolgozott, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárára, ill. kéziratárára hagyta. Nagy értékű könyveit, valamint gazdag levelezését és egyéb kéziratait viszont – ahol egész munkás életét töltötte – az Országos Széchényi Könyvtárra. Lemezgyűjteményének soráról – nőtlen ember lévén – nincsen tudomásunk.

Kutatásaim során megállapítottam, hogy Gulyás Pál részletes önéletrajzokat nem hagyott ránk, és bármennyire előredolgozott, a *Magyar Írók élete és munkái* részére önéletrajzát és működésének bibliográfiáját nem örökítette meg, talán arra várt, hogy akkor vesse papírra, amikor a „G” betűnél a nevéhez érkezik. Sajnos az akadémikusok önéletrajzai között sem leltem fel ez irányú feljegyzést.

Sokrétű munkássága – elődeiéhez hasonlóan – mindaddig élni fog, amíg magyar tudomány lesz.

BÉCSY TAMÁS

SARKADI IMRE DRÁMÁINAK
VILÁGÁRÓL*

Ha kizárólag témáit tekintjük, Sarkadi Imre paraszti és értelmiségi témákról írt. A befejezett paraszti témájú művek, az *Út a tanyákról* (1951) és a *Szeptember* (1955), azok után következnek (a két *Hannibal*, 1943 és 1943–1957; a *Lucretia*, 1948–1949; és az *Elektra*, 1948–1949), amelyekben már felvetődött a pálya végén írott értelmiségi témájú művek – a *Ház a város mellett* (1958), az *Oszlopos Simeon* (1960) és az *Elveszett paradicsom* (1961) – alakjainak egy alapvetően jellemző vonása.

A témáknak ekként való megjelölése természetesen semmit sem mond. Közelebb kerülünk a pontosabb meghatározáshoz, ha „paraszti téma” helyett a középparasztság sorsának ábrázolását, „értelmiségi téma” helyett egy bizonyos, eléggé elterjedt értelmiségi alkat rajzáról beszélünk. E témáknak és drámai megjelenítéseiknek okaiban és mikéntjében két tényező játszott jelentős szerepet: maguknak a valóságanyagoknak a milyensége; illetve olyan bizonyos drámaelméleti tényezők, amelyek a valóságnak egy másik szférájából, az eszmei-ideológiai szférából hatottak.

A kérdésköröket két mű, a *Szeptember* és az *Oszlopos Simeon* kapcsán igyekszünk megvizsgálni.

*

*Ezzel a tanulmánnyal emlékezünk Sarkadi Imre születésének 60. és halálának 20. évfordulójára.

A szerk.

Talán G. Hauptmann *A takácsok* című drámája az első, amelyben az alakok voltaképpen osztályhelyzetük alapján jellemződnék, s a drámában ábrázolt viszonyaik is osztályviszonyok. Ha egy drámai alak nem a típus értelmében reprezentánsa osztályának, hanem ha legfőbb jellemvonásai vagy jellegzetességei egyénisége helyett osztályéé, vagy rétegéé, akkor sorsa is csak osztályának vagy rétegének a sorsa lehet. Azonban ahhoz, hogy a befogadó a drámában bemutatott életeseményt sorsként érzékelhesse, azt kell elsősorban érzékelnie, hogy a bemutatott életesemény-sorozat a hős életében nem epizód. Ez leginkább akkor lehetséges, ha a hős halála egyben az osztály vagy réteg történelmi életének végével esik egybe. A típusok másként jelenítik meg a sorsot, mint azok az alakok, akiket osztályhelyzetük határoz meg. A régi nagy drámák alakjai – pl. Shakespeare-éi – nem osztályuk egészét, hanem egy-egy réteget, irányzatot, trendet tipizáltak; pl. a feudális anarchiáét vagy szemben ezzel a központosított hatalomét stb. Ezért sorsuk nem osztályuk, hanem az azon belüli irányzatok, rétegek, trendek sorsát hordozták, s ezek mindig jellemekbe épültek be. Gorkij *Jegor Bulicsovjának* főalakja viszont ugyancsak osztályának jegyeivel jellemződik, és bemutatott egyéni életeseményei azért válhattak nemcsak az ő, hanem osztálya sorsává is, mert halála, életének vége egybeesett az orosz kapitalista osztály történelmi életének befejezésével.

Hasonló helyzet állott elő Magyarországon a 40-es évek elején – talán már előbb is –, hiszen közel volt, illetve ezután bekövetkezett bizonyos társadalmi osztályok és rétegek történelmi életének a befejeződése. Ezért eljött annak a lehetősége, hogy ezeknek az osztályoknak – illetve: nálunk csak rétegekét lehetett – a sorsát úgy ábrázolják, hogy a művek alakjait – akiknek élete a műben végetér – egyéniségeik helyett osztálymeghatározottságaik jellemezzék. Nálunk csak azért lehetett rétegek életének befejeződésében sorsukat ábrázolni, mert csak rétegeknek volt – illetve irányvonalaknak, trendeknek, s nem osztályoknak – viszonylagos igazságtartalmuk. Természetesen

azokról az osztályokról rétegekről beszélünk, amelyeknek történelmi léte befejeződött, s nem: átalakult; vagyis a volt uralgó osztályokról. A felszabaduláskor megszűnt az elnyomó osztályok történelmi élete; történelmileg-társadalmilag átalakult a munkásság, a parasztság és az értelmiség élete. A 40-es évek legvégén, az 50-es évek elején viszont befejeződött egy lényeges társadalmi rétegnek, a középparasztságnak a történelmi élete is. Ezért lehetett a középparasztság sorsát olyan középparasztnak ábrázolni, aki nem személyiségével, hanem rétegének jegyeivel szerepel egy drámában.

Az ún. személyi kultusz idején a politikai vezetés és a kritika – ha ezt természetesen nem mondta is ki – allegorizáló ábrázolásmódot igényelt. Végző soron ui. nem azt kívánták, hogy az író a művet marxista világnézettel írja meg, azzal átítatva formálja meg, hanem hogy a marxista világnézetből *kiindulva* formálja meg; mintegy a világnézet igazságaihoz keresve történeteket és alakokat. Vagyis allegorizáló módon. A sematizmus épp az allegorizáló ábrázolásmód egyik sajátos megnyilvánulása.

A *Szeptember*hez az *Út a tanyákról* problematikája, sikerei és kudarcai vezettek el. Mindenekelőtt azzal, hogy a valóság igazi tényeiből kiindulva a középparasztsághoz fordult témáért. Ez persze nem volt nehéz, hiszen a történelmi és társadalmi dinamizmusok – a munkásság és a nincstelen parasztság mellett – ezt a réteget helyezték a fejlődés fő sodrába. Magyarországon a burzsoáziának és a földbirtokosoknak, valamint a kulákoknak mint osztálynak, illetve rétegnek még uralmuk idején sem volt viszonylagos etikai értékük vagy igazságtartalmuk. Legfeljebb egyedeikben lehettek történelmi-társadalmi értelemben igazságtartalmak. Így *drámában* való ábrázolásuk még a felszabadulás után sem volt igazán lehetséges. Ezért a valóság dinamizmusait figyelembe véve, a középparasztság volt az a réteg, amely történelmi életének befejeződése drámában is ábrázolható volt. Ezt a kérdéskomplexumot leginkább a *Szeptember* elemzésével fejthetjük ki.

A dráma középpontjában Sipos István, egy középparaszt áll. Már a drámai színtér leírásában olvashatunk olyan jellemzőt, amely a réteg legjobbjainak jellemzője: az udvart „aprólékos gondosság” különbözteti meg, és „Minden nagyon pontosan a helyén van, minden csöppnyi hely kihasználva.”¹ Az „aprólékos gondosság” és hogy minden csöppnyi helyet kihasznál, nem a tanya gazdájának, Sipos Istvánnak személyes tulajdonsága. A drámában ettől a megjegyzéstől eltekintve semmi utalás nem történik erre a tulajdonságra. Viszont mindjárt a dráma elején kimondja a főhős, hogy itt mindent az ő munkája hozott létre: „Nem lát itt olyat, tanító úr (. . .), amit ne én csináltam volna.”²; vagyis a látható értékeket is az ő munkája hozta létre.

A dráma kérdése nem az, hogy az öreg Sipos István belép vagy nem lép be a tsz-be. Igaz, a környéken már megalakult a szövetkezet, s újabb tagosításra van kilátás. És Sipos István ettől fél.

A II. felvonásban összeül a család. Az érkezők között mindenféle szempontból Pál nevű fia a legfontosabb. Az öregek őt szeretik legjobban; agronómus lett, s most a minisztériumban dolgozik. Sándor Kovács lett, s már jó ideje nem itthon él, a gépállomás dolgozója. Az asztalosnak kitanított Jóska a közeli nagyvárosban lakik. Kiderül, hogy Pált most nevezték ki az állami gazdaság igazgatójának. Ezért apja azt reméli, majd ő megmenti tanyáját a tagosítástól. Pál azonban megmondja, azért jött ide,

„hogy újat, nagyot csináljak ezen a földön. Igen, ha úgy tetszik: hogy eltüntessem . . . a vályogviskót, a vályogéletet benne . . . a sötétséget, a sarat, kuckóba szorult végtelen téli éjszakákat, a reménytelen apró vergődést egy kis megtakarítás, meg még egy kis megtakarítás után.”³

¹ Sarkadi Imre: *Szeptember*. In: Sarkadi Imre: *Drámák*; Bp., 1974. 575. – (Kiemelés tőlem, B. T.)

² Sarkadi I.: I. m. 579.

³ Sarkadi I.: I. m. 622.

A reménytelen vergődés, a kis megtakarítások sorozata ugyancsak nem Sipos István személyiségéből és egyéni körülményeiből, hanem rétegének helyzetéből adódik. Sipos elzavarja a fiát a háztól, mert ő nem akarja tanyáját megvédeni. A III. felvonásban azután kiderül, hogy Sipos Istvánnak nem maradt senkije, aki tanyáján lakna és vele együtt művelné a földet. Sándor természetesen visszamegy a munkahelyére; Jóska sem vállalja, hogy a városból kiköltözzenek. De elhagyják őt azok is, s ez a legfontosabb, akik eddig vele éltek: Zsófi lánya, férjével Gáborral belép a szövetkezetbe. Mari, elhalt fiának özvegye pedig a tanító mellett találja meg élete értelmét. Abban, hogy minden gyermeke elhagyja, egyáltalán nem játszanak szerepet az ő egyéni, személyes tulajdonságai. Kizárólag azért hagyják el, mert nem akarnak tovább a kisbirtokon kínlódni. Egyedül Mari hagyja el egyéni, s nem társadalmi dinamizmusból.

Sipos István tehát nem harcol senkivel; vele a dráma világában csak történnek a dolgok, mint ahogyan azt a középpontos drámaszerkezet megkívánja, s mint ahogyan a valóság előírja. Ám ezek a történületek számára sorsot jelentenek, amely egyben a középparasztság sorsa.

A társadalmi valóságban a középparasztok nem is harcolhattak, nem is küzdhettek senki ellen úgy, hogy az megtestesítse a történelmi materializmus értelmében vett konfliktust. Életüknek még az a választútja, hogy belépjenek-e a tsz-be, vagy ne, sem lehet konfliktusos dráma alapja.

A drámaelméletben – és a kritikában is – persze nem csak az egymással szembeszegülő akaratoknak ellentétes okból fel-támadó, ellentétes célra irányuló, aktív tettváltás-sorozatát és az így lezajló harcot nevezik konfliktusnak.

Más írásainkban már többször utaltunk arra, hogy a konfliktust Hegel tette meg a dráma kulcsfogalmává. Műveinek ismeretében azonban egyértelmű, hogy nála a konfliktus nem a drámai művek összességéből elvonatkoztatott, hanem *történelemfilozófiai* tartalmú terminus: a világsszellem kibonta-

kozásának folyamatában meglevő fordulópontok. Marx és Engels ezt állították a talpára; s a terminus a történelmi materializmus értelmében az osztályok harcának fordulópontjait, illetve ezek jellegzetességét jelöli. A későbbi elméletírók mind vagy Hegeltől vagy Marxtól–Engelstől vették át a terminust, a drámára vonatkozóan is. Mivel azután Darwin alaptétele szerint is harc folyik a természetben a különböző növényi és állati fajok között, s mivel azután Freud felfedezte, hogy az Ösztönvilág (Id), az Én (Ego) és az általánosabb, magasabb törvényeket képviselő Fölöttes-Én (Super-Ego) állandó küzdelmet folytat az ember benső világában, a konfliktus fogalma mindezekre is kiterjedt. Sőt, még tovább is, különösen a mindennapi életben. Mikor a konfliktus a mindennapi élet terminusa lett, természetesen és szükségszerűen elvesztette pontos, egzakt jelentését; akár történelemfilozófiai, akár a történelmi materializmus vagy a lélektan értelmében vett pontos jelentését. Az utóbbi kb. ötven évben – némely szerzőknél már előbb – a drámai művekről szóló írásokban, a napi kritikákban a terminus a mindennapi életnek *nagyon sokféle ellentétet* rejtő terminusaként fordul elő, noha a drámára vonatkoztatva. Így konfliktusnak nevezik a legkülönfélébb tartalmú, jellegű, szerkezetű élettényeknek a drámában való megjelenését, pl. a valódi konfliktust éppúgy, mint a vitákat; az ellentétes indulatoknak tettek nélküli megnyilvánulását; egy válaszút problematikájának minden aspektusát; bármilyen fenyegető helyzetet és az arra való reagálásokat; a benső gyötrelmet; s mindazt, ami – bármi legyen is, de – a drámában, akár csak pillanatnyi feszültséget, izgalmat stb. okoz.

Az irodalomtudománynak két területről kell a maga terminusainak jelentését és tartalmát megalkotnia: a primér történelmi-társadalmi valóságból és a számára valóságként funkcionáló műalkotásokból. A konfliktus terminusának pontos és tudományosan – de a kritikában is – használható jelentését és tartalmát a történelmi materializmus által ezzel a terminussal jelölt élettényekből és ezeknek a drámai művekben való ábrá-

zolásmódjából lehet megadni. Ezek szerint egy drámában csak akkor beszélhetünk konfliktusról, ha két egymással szemben-álló, egymással ellentétes célokért osztályt, réteget vagy ezeken belüli erővonalakat reprezentáló alakok a célok eléréséhez szükséges eszközökkel is rendelkezve, aktív tettváltás-sorozatban harcolnak egymás ellen.

Sipos István körül a drámai világban nincsenek olyan társadalmi dinamizmusok, amelyek az ő tartalmával szemben ellentétesek lennének; csak olyanok, amelyek nem egyeznek az övével. Ezért Sipos István sem küzd társadalmi-történelmi értelemben értett „régii” okokból vagy „régii” célokért. Mint ahogy ez nem is lenne hiteles. A jelen esetben ui. a „régii”, a földhöz mint magántulajdonhoz való ragaszkodás lenne. A középparasztság történelmi-társadalmi helyzetében viszont nem lehet „régii” a magántulajdonhoz való ragaszkodás, mert olyan nem volt. A magántulajdon, a politikai gazdaságtan értelmében az a föld, gyár, bánya, bank stb., amely szükségszerűen teremt lehetőségeket mások kizsákmányolására. A középparasztság épp azért középparasztság, mert ennyi földje nincsen. Számukra a föld megélhetésük kínos-keserves, gyötrelmes eszköze volt, s ezért nem is mint magántulajdonhoz ragaszkodtak hozzá, hanem mint munkájuk eredményéhez. Ez a ragaszkodás él Sipos Istvánban, s ez ismét réteg-helyzete által jellemzett drámai alaknak mutatja. Mindent maga épített; ő az, aki „paradicsomot teremtettem itt, a tájékon, ahun csak libalegő vót . . .”⁴ ezért használja ki minden kis szegletét. Munkája egyébként kínos, keserves, gyötrelmes. Fiait is azért taníttatta ki, hogy ettől a kínlódó munkától megszabadítsa őket. Most is csak a tagosítástól fél; de ennek egyáltalán nem attól a vonatkozásától, hogy nem lesz saját tulajdonú földje: „Bár vennék el.” – mondja feleségének.⁵ Gyötrelmei abból származnak, hogy ha tagosítanak, akkor két keze munkájának eredményei,

⁴Sarkadi I.: I. m. 621.

⁵Sarkadi I.: I. m. 643.

jól termő virágzó földjei beolvadnak a nagy darab földekbe; és lerombolják a nagy földtagok érdekében azt a tanyáját, aminek kínos-keserves építését a drámában többször és többen emlegetik. Amikor házától elküldi Pál fiát, épp azt vágja indulattal a szemébe, hogy amit ő akar, az a tanya földjének a fölszántása: „De nem akar semmi mást, mint felszántani a tanya helyit.”⁶ Nagyon szeretnék hangsúlyozni, nem azért zavarja el fiát, mert ő apja földjeit a tsz-be akarja vinni.

Így Sipos István nem egyénisége alapján, hanem réteghelyzete alapján jellemzett, s viszonyai sem személyes viszonyai, hanem a középparasztsághoz való társadalmi tartalmú viszonyok épülnek köré.

Azokban az időkben azonban, amikor ezek az élettények megtörténtek, a társadalmi életben kétségkívül folyt harc a régi uralkodó osztályok maradványai ellen; de kétségkívül mestersegesen is felnövesztett módon. Ismeretes, hogy a II. világháború befejezése után nem sokkal kialakult a hidegháború, aminek a szocialista országokban egyik – szempontunkból a legfontosabb – következménye volt az osztályharc állandó élesedésének teóriája. Így hát kettősen is érezhető volt a társadalmi-történelmi fordulópontok jellegzetessége, a társadalmi osztályok közötti aktív tettváltás-sorozatban lezajló harc: az uralkodó osztályok maradványai, falun és a tanyavilágban, az ún. kulákok, aktív tettekkel harcoltak a szocializmus ellen, a szövetkezetek létrehozása ellen; s érezhető volt az osztályharc élesedésének teóriája miatt. Ha ui. az osztályharc élesedik, nemcsak az ellenség elleni harc élesedik, de szükségképpen az ellenség aktivitása is, a teória szerint.

Mielőtt ezt a gondolatmenetet tovább folytatnánk, hadd utaljunk arra, hogy ezekből az ellentétekből sem lehetett volna valódi konfliktusos drámát írni. Az előbbi meghatározás szerinti valódi konfliktusos drámához ui. az ellentétes célok el-

⁶Sarkadi I.: I. m. 623.

éréséhez mindkét félnek eszközökkel is kell rendelkeznie, és *ugyanakkor* a harcot mindkét félnek a győzelem legalább némi esélyével kell elkezdenie. Mivel az eszközök nemcsak a fegyverek vagy a hadsereg stb., hanem az egyéniség is, ezért az alakoknak legalább viszonylagos igazságtartalommal kell rendelkezniök, vagy viszonylagos etikai erővel. A volt uralkodó osztályoknak a II. világháború utáni helyzetben – egyrészt az általános, politikai világhelyzetben, másrészt a szovjet hadsereg jelenléte miatt, harmadrészt, de egyáltalán nem utolsósorban a munkásság, parasztság, értelmiség köreiből kibontakozó, demokráciát, szocializmust akaró dinamizmusok következtében – semmi esélyük nem volt a győzelemre, jóformán még ideiglenes, vagy „helyileg”, egy-egy falura érvényes győzelemre sem. De egy konfliktusos dráma egyik erővonalává azért sem lehetett volna megtenni a volt uralkodó osztály képviselőjét, mert a magyar uralkodó osztály egyik jellegzetessége éppen az volt, hogy – mint osztály – még uralmuk idején sem rendelkeztek még viszonylagos igazságtartalommal vagy erkölcsi erővel sem. Azonban – s itt folytatjuk az előbbi gondolatmenetet – a társadalmi életben nem szükséges, a történelmi materializmus értelmében vett, konfliktushoz, hogy mindkét félnek esélye legyen a győzelemre és hogy viszonylagos igazságtartalma legyen. A valóságban a legesélytelenebb és legaljasabb ellenséggel szemben is lehet konfliktusban harcolni. Ezért az akkori társadalmi élet ilyen léteitényeit joggal nevezhetjük konfliktusnak. Csak épp konfliktusos drámát nem lehet belőlük megformálni.

Ugyanakkor az ilyen társadalmi konfliktusban részt vevő emberek szubjektív világában – mindkét fél világában – egyáltalán nem érződött az, hogy a volt uralkodó osztályoknak semmi esélyük nincs a győzelemre. Azt, hogy az írók erről a korszakról írván drámát, a konfliktust erőszakolják, mindezek is támogatták. De támogatta ezt az igényt, hogy a már jó ideje marxista világnézetű elméletírók és kritikusok a konfliktusban látták – a történelmi materializmus értelmében – a dráma

kulcsfogalmát. De, amint láttuk, támogatta ezt bőven az osztályharc állandó élesedésének teóriája is.

Így nem csoda, ha ebben a helyzetben az *Út a tanyákról* című drámájában Sarkadi Imre is konfliktust akart létesíteni. Ám az itteni középparasztnak, Fekete Antalnak sem adhatott ellenségesen ellentétes célt; vagyis azt, hogy mint középparasztt a földhöz mint magántulajdonhoz ragaszkodjon, s ezért legyen ellensége a szövetkezetet alapítani akaró új erőknek. Egy középparasztt éppen azért középparasztt, mert rendelkezik ugyan földtulajdonnal, de ez megélhetési eszköz a számára és nem a kizsákmányolás eszköze, és ezért – társadalmi dinamizmusként – nem is ragaszkodhat hozzá, mint „régiehez”. Ezt csak a kulákok tehetik, akik épp ezért kulákok, mert annyi földjük van, hogy másokkal dolgoztatják, vagyis kizsákmányolnak. Ezért lesz Fekete Antal felesége kuláklány, aki szeretője lesz férje öccsének, hogy ő ne vigye be a tsz-be földörökségét. Ez a tett, a földnek mint magántulajdonnak a megmaradásáért végrehajtott tett azonban csak partikuláris lehet, mert Julinak, Fekete Antalnéknak semmi esélye nincs, hogy ezzel elérje, földjük ne legyen a tsz-é. Ezt még ideiglenesen sem érheti el. A „konfliktus” elvi szükségessége miatt, hogy ti. legyen konfliktusnak tetsző összecsapás, Sarkadi Imre még a városból, a munkásság köréből jött párttitkárt is beépít, akit meg is bicskázna, de szerelmi féltékenységből. Így ennek semmi köze nincs Fekete Antal problémájához. Ezért a célért, ugyancsak mesterségesen, ellenségesnek minősít nem ilyen tartalmú-jellegű tetteket: Somogyi, akiről azt mondják, vagyis objektíve nem derül ki, hogy kulák, egy másik szövetkezetet akar, s ez minősül a „konfliktus” másik oldalát jelentő tetteknek.

Az *Út a tanyákról* befejezése azonban előre mutat a problematikának ahhoz az aspektusához, ami a *Szeptemberben* válik központi témává; Fekete Antal magára marad. Ez a magára maradás azonban itt még nem hordozhatja a középparasztság történelmi sorsát; több okból sem. Először, mert magára maradása feleségének, említett partikuláris tette miatt, vala-

mint azért következik be, mert öccsét elfogják féltékenységből eredő bicskázásért, s mert apja meghal. De konfliktusos szerkezetben, pontosabban ennek erőltetését felmutató szerkezetben nem lehet a középparasztság sorsát ábrázolni; ehhez harcolniuk kellene, de hiszen ki ellen harcolhat – a történelmi lényegyet tekintve – a középparasztság?

A középparasztságnak az 1949–1951-es években volt életét, mint *réteg-sorsot* már nagyon is meg lehetett írni. Amint láttuk, a *Szeptember* középpontos szerkezettel megformált drámai világ, Sipos Istvánnal a középpontban, aki természetesen nem harcol senki ellen; s ellene sem lép fel semmiféle társadalmi dinamizmus. Csak magára marad. Míg Fekete Antal felesége a földhöz mint magántulajdonhoz ragaszkodik – Janit ők kiszákmányolták! –, Sipos István ahhoz, amit egész élete során létrehozott. Ez kiderül először abból, ami miatt fiát indulatosan elküldi: a tanya féltése miatt. De kiderül az ő végső szövegeiből is. Ő ekkor már rájött, hogy igazságtalanul zavarta el fiát, abból az indulatból, amely a középparasztságban támadhat fel, ha értékeinek vesztesét látja. A mű végén azonban ismét a rétegtől való meghatározottsága tör föl: rájön, hogy Pál is értéket képvisel. Jellemző módon már a halálra – a középparasztság történelmi életének végét jelzi ez – gondol, mikor ezeket mondja:

„Kell, hát kell. Kell, amit csinál. Mit értek én mán ehhez. (. . .) Főd, hát teremjen sokat. – Teremj, kutya, ó ezt mondtam én is, mikor idekötöttünk. Teremj, az apád agalmát, a betyár szentségit – teremj, nyomorult, felhántlak, meggyurlak, adok, ami kell, de nekem teremj (. . .) Azér haragudjak, mer ők mán többet akarnak? (. . .) majd csak csinálnak ők is valamit. Mindenki a maga dógát – ez a fontos. Én ezt a tanyát – ők majd valami nagyot. (. . .) Csak sikerüjön nekik.”⁷

Ő tehát egyfelől megtestesíti a réteg keserves munkáját, de az ezzel elért értékeket is. És épp ezt, az értéket félti, illetve féltette a nagyobb eredményekbe való beleolvadástól, s így az

⁷Sarkadi I.: I. m. 644.

eltűnéstől. Sorsa, miként a középparasztságé éppen az, hogy ezek a még ma is pozitívnak számító értékek eltűnnek, de a nagyobb értékekbe beleolvadva tűnnek el, miként ahogy ő maga is magára marad a munka által benne kifejlesztett nagy emberi értékeivel. Az a paradicsom, amit a libalegelőn teremtett és az az emberi érték, amelyet benne ezen küzdelmek létrehozta — a középparasztságot, mint réteget jellemzik. Sipos Istvánról is elmondhatjuk, hogy lényegében rétegének jellemzőivel és nem személyiségjegyeivel élénk állított drámai alak. Ám ennek a rétegnek a történelmi élete befejeződött, éppúgy, mint Sipos Istváné. Ő teljesen magára marad azzal a tanyával és azzal a földdel, amelyeket virágzóvá tett. S azok a tettek, amelyeket gyermekei cselekszenek, nevezetesen, hogy sorra elhagyják őt, nem epizódok az ő életében: a történelmi fejlődés különböző dinamizmusai hagyják el élete végén. Sándor már a gépállomáson találta meg élete értelmét; Jóska nem tudja elhagyni a várost; Zsófi lánya, vejevel együtt a tsz-be lépett; Pál fia pedig ugyanazt akarja, mint ő, csak a szocializmus nyújtotta lehetőségek között. Sipos István magára maradása a réteg történelmi életének befejeződését jelenti és jelöli. Sipos István azokhoz az értékekhez ragaszkodik, amit kitermelt és ami benne kitermelődött; vagyis azokhoz az értékekhez, amelyeket már soha nem lehet többé kitermelni, de amelyek még most is pozitívak. Neki, mint a réteg által meghatározott drámai alaknak ezért van viszonylagos igazságtartalma, etikai ereje.

Igen szerencsés volt Sipos Istvánt öregemberként megírni, szemben a jóval fiatalabb Fekete Antallal. Ugyanis csak Sipos István kora hordozhatja hitelesen a középparasztság sorsát. A fiatalabb Fekete Antal azért sem jeleníthette ezt meg, mert épp fiatalágánál fogva lehetséges, hogy a középparaszti értékek elhagyása, történelmi elmúlása az ő személyes életében csak epizódként jelenik meg. Hiszen nagyon valószínű, hogy élete értelmét — koránál fogva — ő is a tsz-ben találja meg. A középparasztság életének történelmi sorsát csak egy öregember

életének vége reprezentálhatja, mert a réteg történelmi életének befejeződése csak az ő életében nem jelent epizódot.

Meggyőződésünk, hogy a *Január* (1949–1953), de főként a *Párbaj* (1953–1954) azért maradtak töredékben, mert Sarkadi Imre az ezek mögött levő élettényeket is konfliktusos drámában kívánta drámai világgá formálni. Pótor András és Varga János története persze kínálja is ezt a szerkezetet, de csak látszólag. Pótor, a tanácselnök törvénytelenül elfogatja falubelijét, de nem azért, mert ő kulák vagy másféleképpen ellenség, hanem mert szókimondó ember, s mint ilyen erősen zavarja a szövetkezeteknek hatalmi szóval történő megerősítését.

„Nem csinált ez semmit tulajdonképpen – mondja Pótor a vizsgálóbírónak – olyat, amiért nyakon lehetne fogni. Csak a szája jár. Az alkotmányra hivatkozik, a maga elképzelte buta kommunizmusra, mi fenére – a falu meg őrá hivatkozik, meghallgatja, mit mond, hisz neki – zavart kelt az embereken. Ez vele a helyzet. (. . .) Ezt az embert ki kellett emelni a faluból, ezt az embert le kell zárni még egy pár hónapig.”⁸

Varga Jánost kiengedi a vizsgálóbíró; s a végén, a törvényteleniségekért Pótor Andrást mondatják le. Látható, ez a kérdés már a társadalom fejlődésének újabb szintjén jelenik meg, ahol két teljesen azonos célú, csak két különböző egyéniségű és módszerű ember áll egymással szemben, akik – ha másképpen is, de nem ellentétesen – ugyanazt a társadalmi dinamizmust hordozzák. Kettejük problematikája ezért nem is jelenhet meg konfliktusos drámában, hiszen nem reprezentálhatnak két egymással alapvetően szembenálló társadalmi erővonalat.

*

Ahogy jeleztük, Sarkadi Imre drámai világában egy bizonyos pszichikus alkat nagyon gyakran jelenik meg, s ez adja a másik problémakört. Ez azonban bonyolultabb, s ezért egy kissé részletesebben kell vele foglalkoznunk.

⁸ Sarkadi Imre: *Párbaj*, In: I. m. 489.

Ennek az alkatnak megfelelően leginkább az *Oszlopos Simeon* (1960) teljes drámai világa épül föl. „Nyugtalanító dráma az *Oszlopos Simeon*” – írta Pándi Pál, s valóban az, méghozzá „Többszörösen az”.⁹

Kis János festőművész képeit a zsüri nem fogadta el; tanári állásából sorozatos mulasztásai miatt elbocsátották; mivel nem fizette a díjat, telefonját kikapcsolták; Mária, a felesége vagy élettársa – nem bírván elviselni életvitelét – elhagyta; lakásának egyik szobáját társbérlőknek utalták ki. Mindez a szerencsétlenségthalmaz egyszerre éri utól; a valósággal való egybevetés alapján még azt is mondhatjuk, hogy valószínűtlenül egyszerre és hihetetlenül minden rossz érte utól. Ez a „töménység” még azon is túl van, amit drámai sűrítésnek nevezhetünk. Ezek a dráma alaphelyzetét adják. Már itt fel kell figyelniük egy jellemző mozzanatra: ez a lakás teljesen elszigetelt a külvilágtól, nem csak a telefon kikapcsolása miatt, s nem csak azért, mert Kis még a csengőt is használhatatlanná tette. A legfontosabb alakok is olyanok, mint akik nem az objektív valóságban élnek.

A dráma másik fontos alakja Vinczéné, aki foglalkozása szerint viceházmester. Jellemző, ahogyan a dráma erőterébe belép: „VINCZÉNÉ (kopogás, minden nélkül bejön)”¹⁰; vagyis úgy lép be, mint aki itthon van, a lakás tartozéka. Sokszor úgy tűnik, hogy mindaz az etikai abszurdum, amit Kis valóban végrehajt, belőle, Vinczénéből indul ki ötletként és gyakorlati megvalósításának első lépéseként is; csak a többi lépés Kis sajátja. A festő a dráma elején arról elmélkedik: „Úgy látszik, a gondolkodás átalakul. *Függetlenedik az embertől, vagy legalábbis megpróbál függetlenedni. Egyelőre bennem próbál függetlenedni. . . meg talán Vinczénében?*”¹¹ Ez azt is jelzi, hogy a bekövetkező etikai negatívumok tőle független

⁹ Pándi Pál: *Kritikus ponton*. Bp., 1972. 667.

¹⁰ Sarkadi Imre: *Oszlopos Simeon*. In: I. m. 758.

¹¹ Sarkadi I.: I. m. 763.

erők eredményei; mintha az őt ért csapások létrehozó erői Vinczénében élneek tovább, de most már úgy, hogy őt készítetik arra, hogy tegye a rosszat. Bár az is megfigyelhető, hogy a rossz függetlenedését, noha kérdezve és nem állítva, Vinczénétől is függetlennek látja. Vagyis a negatív erők, mintha általában az embertől és tőle is függetlenül működneek. Ez azonban a dráma világában csak a kimondás szintjén jelenik meg. Az alakok viszonyaiban a rossz már egyáltalán nem függetlenedik az embertől; Vinczénéből indul ki, s ez készíteti őt a megtételre, s ő meg is teszi: Zsuzsival. Vinczéné így az ő benső világa negatív tartalmainak az objektivációja; azé, ahonnan elindul a „tedd a rosszat”. Mivel azonban Vinczéné objektív alakként is ábrázolt, felmerül annak a lehetősége is, hogy a negatív ösztönző erők „valahonnan kívülről” jönnek; vagyis ebben a tekintetben a drámai ábrázolás bizonytalan.

A II. felvonás elején Vinczéné már azzal állít be, hogy a társbérlőék szobájában nagyon bűdös van. A szoba attól lett bűdös, hogy Vinczéné bűdösbogarakat taposott el. Ezt azonban korántsem azért tette, hogy a társbérlőket elüldözze. A drámai erőter körüli világ precízen azon célra elrendezett, hogy bekövetkezessenek az elképesztő erkölcsi negatívumok. Vinczéné „megtudta”, hogy a társbérlő-férjnek éjszakai foglalkozása van, így csak éjfél felé ér haza, s a házba ő fogja beengedni. Addig pedig, mivel a fiatalasszony a bűdös szobában nem bír megmaradni, csak Kis szobájában várakozhat. Az „ötlet” lényegét Kis mondja ki: „Szóval a férjet maga a kapuban avval fogadja... *Mulat*, hogy a felesége énnálam van...”¹² Vinczéné tehát nemcsak azt eszelte ki, hogy bebűdösítse a szobát — ami alkalmat szolgáltat Kisnek Zsuzsi azonnali elcsábításához —, hanem, hogy a férjnek ezt ő rögvest elmondja. A tervet Kis elfogadja; s ekkor mondja: „Látja, engem most elég sok rossz ért, nincs pénzem, nincs állásom, itt

¹² Sarkadi I.: I. m. 786.

hagyott a szerelmem – nem gondolja, hogy az embernek kötelessége, hogy a körülmények pártjára álljon? Folytatni kell a rosszat.”¹³ A férjnek végül nem Vinczéné, hanem Kis mondja el, mi történt: „Én nem titkolok semmit: a feleséged ma benn volt nálam, éjszaka, mielőtt hazajöttél volna.”¹⁴

Az amorális-sorozatnak ezzel nincs vége. Vinczénéből indul ki az az ötlet is, hogy Zsuzsit most már adják el Müller úrnak, aki ezért nekik hajlandó pénzt adni. A dráma körüli világ tehát azáltal is pontosan elrendezett a cél érdekében, hogy egy Müller úr azonnal kéznél van. Ez a dolog is megtörténik, noha a végrehajtás ravaszságait már Kis találja ki a teljesen besötétített szobával, ahol Zsuzsi nem láthatja, ki fekszik mellé az ágyba, meg azzal is, hogy az általa borotválkozásakor használt kölnivel Müller úr arcát bedörzsölteti. A szörnyű becsapásra persze Zsuzsi csak utólag jön rá, s ekkor egy törrel megszúrja Kis Jánost.

A dráma világa milyenségének a felderítését hadd kezdjük azokkal az apróságokkal, amelyekre már utaltunk: a drámai erőtér körül is minden a lehető legprecízebben elrendezett. Kist most és egyszerre érték utol a csapások; Vinczénének van bűdösbogara; a társbérlok életmódja – a férj éjszakás – és a mai napi életeseményei – a férj nem feleségével jön az új, most megkapott lakásba –, a legteljesebben megfelelnek annak, hogy Zsuzsi elcsábítása bekövetkezessen; és Müller úr is azonnal kéznél van az újabb gázsághoz.

De adottság itt minden a drámai erőtéren belül is. Vinczéné egyénisége adottság; Kis pedig azért „kész” a rossz segítésére, mert minden rossz őt egyszerre érte utol.

A dráma világán belül ezek még korántsem elegendőek, hogy az amorális tettek meg is valósulhassanak; noha ezek nagyon fontosak hozzá. E tettek elszenvedője Zsuzsi, s így ő kulcsfontosságú az egészben. S feltűnő, hogy ő is „kész”, ő is

¹³ Sarkadi I.: I. m. 787.

¹⁴ Sarkadi I.: I. m. 805.

„adottság” ahhoz, hogy Kis azonnal, a lehető legrövidebb idő alatt elcsábíthassa.

Zsuzsinak ui. nincsen saját akaratú benső világa. Először utalnunk kell arra, hogy mi nincs, mi nem jelenik meg benne és általa, noha a valóság alapján nagyonis valószínűen jelen kellene lennie. Egyetlen szava sincs azokról az érzésekről, gondolatokról stb., amelyek az új lakással lennének kapcsolatosak, vagy a régi helyzetükkel. Azután, hogy Kis közli, el akarja csábítani, egyetlen szóval, célzással stb. nem értesülünk arról, milyen férjével való kapcsolata, hogyan éltek eddig stb. Nemcsak ez, de semmiféle más motívum nem kerül elő, ami magyarázná, érthetővé tenné, indokolná, hogy egy órai ismeretség után miért fekszik le azonnal Kis Jánossal, akivel – ekkor még nem hihet mást – évekig fog társbérliként együtt lakni; tehát arra sincs magyarázat, miért nem számol Zsuzsi Kissel való lefekvésének következményeivel. Azt a beszélgetést, amely a drámai erőterbe való belépésekor közte és a festő között elkezdődik – amelyben elcsábítása azonnal megkezdődik – Kis irányítja, Zsuzsiból semmiféle gondolat, indulat, reakció stb. nem indul ki, amellyel e beszélgetésnek más irányt szabna, mint amelyet Kis akar.

Mindezt először fogalmazhatjuk úgy, hogy ő éppen annyira „kész állapotban” van arra, hogy a vele megtörténendők megtörténjenek, mint minden ehhez szükséges külső körülmény. De fogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy Zsuzsinak nincsenek belső öntörvényei, nincs önálló akarat, sőt egyáltalán: nincs belső világa. Vagyis ő olyan, aki Kis János akaratának önállótlán, engedékeny tárgya. A mű ismeretében vitathatatlan, hogy itt nem lenne helyén való az a hasonlat, miszerint ő mint egy megbabonázott állat hagyja magát a kígyótól felfalni. Szó sincs itt megbabonázottságról, még Kis minden akaratot megbénító szuggesztivitásáról sem.

Az az élettény, hogy valaki, rendszerint egy férfi azonnal, a megismerkedés vagy a drámai helyzet első pillanatában szexuális együttlétet akar teremteni a másikkal, Sarkadi Imre

drámáiban igen-igen gyakori. Megjelenik már az első drámában, az 1943-as *A prófétában*, ahol egy Karusszó nevű férfi csábítja el azonnal a kocsmáros lányát. De megtaláljuk ezt az 1943–1948 között írott töredékek mindegyikében. Hannibal azonnal lefekszik Moával; Tarquinius azonnal el akarja csábítani a legerényesebb római nőt, Lucretiát, s ez sikerül is; Elektra és Oresztész egyaránt szexuális kapcsolatot akarnak létesíteni, amiben csak az gátolja meg őket, hogy előbb kiderül, ők testvérek. Ugyanez a törekvés látható a *Ház a város mellett* (1958) Bátori körorvosában, Kláriver kapcsolatban. Feltűnik még azokban a drámákban is, amelyekben egyfelől a világnézet, másfelől az ábrázolandó élettények ezt az élettényt a drámák perifériájára tolják: az *Út a tanyákról*-ban Juli csábítja el egy pillanat alatt Fekete Janit; s a *Szeptemberben* hasonló dinamizmusok is élnek Bátoriban, a tsz-elnökben, Zsófiával kapcsolatban.

A férfiak azonnal feltámadó vágyának okait nem szükséges megadni, éppen elegendő ehhez a mindenkiben meglevő ösztönvilág. Szükség lenne azonban megadni okait annak, hogy a szándékot miért mondják ki azonnal; és annak az okait is látnunk kellene, hogy miért cselekszenek azonnal a cél elérése érdekében. Erre, ha nem kielégítő is, de ilyen magyarázatokat kapunk: „ugyis azt csinálom, ami nekem jó” – mondja Hannibal¹⁵; a lehetőségek közül „én mindig azt választom, amelyiket pillanatnyilag jobban szeretem” – mondja Tarquinius¹⁶. Ő még ezt is kimondja: „Az igazságot mindig magunkhoz kell szabni. Az a jó, ami csakugyan jó.”; illetve Lucretiának is mond nagyon jellemző mondatot: „Téged nem óv meg a saját butaságod attól, hogy ne kívánd az *alkalomszerűt*, csak azért, mert megteheted.”¹⁷ Ha ezek a szövegek a gyors „akciókra” nem adnak is elegendő magyarázatot, fölöttébb

¹⁵ Sarkadi Imre: *Hannibal*. In: I. m. 86.

¹⁶ Sarkadi Imre: *Lucretia*. In: I. m. 180.

¹⁷ Sarkadi I.: I. m. 193. (Kiemelések tőlem, B. T.)

jellemzőek egy bizonyos alkatra, amelyben osztoznak Kis Jánossal. Különösen Tarquinius. Így voltaképp az említett dolgokra alkati sajátosságok adnak magyarázatot.

Nyilvánvaló, hogy a szexuális kapcsolat gyors bekövetkezéséhez megfelelő nőalakok is szükségesek. Mivel ezek egyike sem „pszichikai prostituált”, a gyors elfogadás okait látnunk kellene. Az ő erre vonatkozó okait, motívumaikat azonban csak sejthetjük: „Téged akarlak. (. . .) Te kellesz” – közli Tarquinius Lucretiával.¹⁸ „Kell maga nekem.” – mondja Bátori körorvos Klárinak.¹⁹ Ezekből azt vonhatnánk le, hogy a nőalakokban levő hiúság az ok, amiért megadják a gyors beleegyezést. Azonban ez a motívum egyik drámában sem részletezett vagy hangsúlyozott. Mintha az írónak nem is lenne fontos, hogy nőalakjainak azonnali maga-megadását indokolja. (Csak a *Ház a város mellett* Klárija nem adja oda magát.) Tulajdonképpen tehát egyetlen nőalakja sincs, akiben erre vonatkozóan megfelelő okokat, motívumokat fedezhetnénk fel. Ezért azt kell mondanunk, hogy – legalábbis ebben a tekintetben – egyikük sem rendelkezik önálló benső dinamizmusokkal; miként ahogy ugyanezt láthattuk Zsuzsinál.

Nagyon egyszerű lenne Zsuzsi önállótlanágának, sőt benső világa hiányának a magyarázata, ha ez az írói terv érvényre juttatása érdekében a valóságon tett írói erőszak lenne. Ezek szerint Zsuzsi kizárólag azért lenne benső akarat és benső világ nélküli drámai alak, hogy érvényre juttathassa a Kisnek azon szövegében rejlő írói célt, miszerint „a rossz kívánása rettenetesen erős. Ahogy ételt, italt, sikert, hatalmat kíván az ember, úgy vonzódik a rosszhoz, mint a lepke a lánghoz.”²⁰ – vagyis Zsuzsi e tétel illusztrációja lenne.

Láttuk azonban, hogy a dráma világának más részei is Kis János benső világa szerint épültek föl; mondhatni minden úgy

¹⁸ Sarkadi I.: I. m. 181. és 183.

¹⁹ Sarkadi Imre: *Ház a város mellett*. In: I. m. 701.

²⁰ Sarkadi I.: *Oszlopos Simeon*. I. m. 797.

alakul és történik, ahogyan abban a világban kellene, amely az ő benső világának a tükörképe. Feltűnő az is, hogy nemcsak Zsuzsival való, említett jelenetében, de – a Vinczénével valóakat kivéve – bármelyik jelenet dialógusaiban rejlő gondolatokat éppúgy mint az eseményeket Kis irányítja, azok is az ő benső világának kívánalmai szerint alakulnak. Ha pedig Vinczénét az ő benső világa negatív erőinek objektívációjaként értelmezzük, látható: *a dráma egész világa az ő kimondásában létezik*; s az ő benső világa *tükörképeként* jelenik meg. Ez persze annyit is jelent, hogy ez nem objektív világ, hanem olyan, amilyennek egy bizonyos alkat látja és rajzolja át – és ugyanakkor hiszi is, hogy ilyen – az objektív valóságot. Így tulajdonképpen Zsuzsi önállótlanására, mindenféle okok és motívumok nélküli voltára is ez adja a magyarázatot: szavai, cselekvései Kis János benső világának tükörképe.

Milyen ez az alkat, amely ennyire nem törődik a valósággal? A dráma első felvonásában Kis János emlékezetében felelevenedik a tegnapi este. Itt Jób, a festő barátja egyszer ezt mondja: „Éppen ezért szóltam közbe, mert unom, hogy mindig csak rólad van szó.”²¹; vagyis Kis János azt akarja, hogy mindig róla legyen szó. Olvasható egyszer egy instrukció is arra vonatkozóan, hogy Kis produkálja magát, egy széket ugrik át, majd kézen állni próbál, „de nem sikerül, eldől, felugrik, legyint, *mint aki azt a sikertelenséget éppen annak bizonyítékaul fogja fel, amit bizonyítani akart*”.²² Zsuzsi elcsábításának folyamatában az asszony egyszer olyasmit mond – pontosabb lenne, ha azt mondanánk: az író mondat vele olyat –, ami az adott alkatra ugyancsak nagyon jellemző: „Azt veszem észre, hogy *állandóan kér, csábítam el magát én...* Nem?”²³ De a legfontosabbnak Kis saját magáról mondott szavai:

²¹ Sarkadi I.: I. m. 770.

²² Sarkadi I.: I. m. 776. (Kiemelés tőlem, B. T.)

²³ Sarkadi I.: I. m. 794. (Kiemelés tőlem, B. T.)

„Hiszen egészen rendbenlevő, hogy az ember természete szerint egocentrikus. (...) S a gondolkodás dolga mi más, mint az *önimádat kifejelesztése*. *Imádd csak saját magadat*, mert helyetted ezt úgyse teszi meg ilyen jól és ilyen alaposan senki más. *Akkora értéket*, mint az ember *saját magának* – akkorát senki se tulajdonít neki.”²⁴

Mindent összevetve, az az alkat, amelyik az egész világban saját tükörképét látja, nem az egocentrikus, önző emberé, hanem ennek egyik legjellemzőbb változatáé, a *narcisztikus emberé*.

Azért utaltunk Sarkadi Imre töredékben maradt és befejezett drámáiban a gyors szexuális kapcsolat létesítésére és arra, hogy e szándékot és azonnali elfogadását csak az alkat magyarázza, hogy lássuk, van előzménye, noha korántsem ennyire kibomlott formában, az *Oszlopos Simeon* világának. Az azokban szereplő férfiak is mind narcisztikusak, s az ott megjelenő nőalakok is a narcisztikus férfi benső világának tükörképei. Ha az adott én azonnali ajánlatára ugyancsak gyors, azonnali elfogadás a válasz, akkor a másik teljesen az adott én tükörképe. Különösen akkor, ha – mint Zsuzsi és a legtöbb nőalak esetében – más, önálló benső tartalma nincsen.

Hauser Arnold ír arról, hogy a reneszánsz óta az európai irodalom egyik legjellegzetesebb alakja a narcisztikus ember.²⁵ Ha egyéb megállapításaival nem mindenben értünk is egyet, kétségtelen, hogy a narcisztikus alkat, a narcisztikus „világ-élés” a 20. századi életben és az irodalomban igen gyakran tapasztalható, s majdnem mindig kritikával. Csak Thomas Mann műveire utalunk. A *József és testvére*iben József azzal a belső tartalommal él, hogy őt környezetének tagjai (testvérei) jobban szeretik önmaguknál; s csak miután ezt a tipikusan narcisztikus tartalmat kiirtotta önmagából, válhat nagyjelentőségű emberré. A *Kiválasztott*ban Willigis, Sibylla és Gregorius

²⁴ Sarkadi I. I. m. 779. (Kiemelések tőlem, B. T.)

²⁵ Vö.: Hauser Arnold: *A modern művészet és irodalom eredete*. Bp., 1980. Különösen 149–184.

egyaránt csak azt képes szeretni, aki a világban legjobban hasonlít őrá. Közülük is Sibylla a leginkább narcisztikus alkat: testvérét és tőle származó fiát képes csak szeretni, főként az utóbbit, aki a dolgok biológiai természeténél fogva még testvérénél is jobban hasonlít rá. De önimádatát, s ugyancsak a hozzá legjobban hasonlítóhoz fűző igen erős, elementáris vágyát-vonzódását — a pszichikait is! — kell levezekelnie Gregoriusnak ahhoz, hogy elnyerhesse a kiválasztottságot.

Hauser Arnold megadja a narcisztikus alkat freudi definícióját: „azt nevezzük narcisztikus alkatnak, aki szerelmi libidóját — szeretetét és érzelmi motiváltságú figyelmét — a külvilágról avagy tárgyi világról, más személyekről, tárgyokról elfordítja és önmagára összpontosítja”.²⁶ Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a definíció szerint nemcsak az a narcisztikus alkat, aki láthatóan, durva módon önző, hanem elsősorban az, aki „érzelmi motiváltságú figyelmét” összpontosítja önmagára.

Mivel az alkatnak érzelmi motiváltságú figyelme, érdeklődése a világ helyett önmagára irányul, hát ezért lát minden nőt saját tükörképének, s ezért tudja csak azt szeretni, aki olyan, mint ő. Ezért szeretné, ha őt csábítanák el; ezért szereti hallani, hogy „Te kellesz nekem!”; ezért minősíti — mint az idézett instrukció közli — a sikertelenséget is annak bizonyítékául, amit eredetileg a sikerrel akart bizonyítani; és azért nőhet nála (Tarquiniusnál és Kisnél) élelervé az alkalomszerű megtétele, még ha az a legamorálisabb tett is, mert saját szeszélyeit alapvető fontosságúnak tartja, hiszen voltaképp ezekből és ezek által él. Az önimádat szükségszerűen igen nagyra fejlett önértéktudatot eredményez: „Akkora értéket, mint az ember saját magának — mondatja Sarkadi Imre Kis Jánossal — akkorát senki se tulajdonít neki.” Ez az önszeretetből fakadó, mérhetetlenné fejlett önértéktudat nem képes elviselni az élet harcaival járó sérelmeket. Nemcsak méltatlannak, de igazságtalannak is érez mindent, ami saját elképzeléseivel, világ-

²⁶ Hauser A.: I. m. 149.

látásával nemhogy ellenkezik, de pontosan nem egyezik meg. Kimondatja Sarkadi Imre, hogy „Imádd csak saját magadat, mert helyetted ezt úgysem teszi meg ilyen jól és ilyen alaposan senki más.” Vagyis a nagyon nagyfokú imádatra mindenképpen szüksége van. Ezért akar kivonulni a világból, ahol szükségszerűen érik kudarcok is: „Lefekvés és pofon – pofon és lefekvés – mondja neki élettársa, Mária – S ha egyik se izlik, *akkor kivonulás a társadalomból. Legegyszerűbb.*”²⁷ Ezt abban a szövegösszefüggésben mondja, amelyben Sarkadi Imre megmutatja, hogy a narcisztikus alkat egy másik területen is miként formálja át saját tükörképére a valóságot. Kis a borról elmélkedik, ami nem izlik neki, s ezt mondja:

„Szerkezeti változás történt, világos. Ez nem bor, legfeljebb borízű, borszagú, borállagú bor, áru – de valami más. S ha a szerkezetekben változás történik, az lehetne a borban – de a bor *egyébként ugyanaz*, mint nemrégiben volt – vagy a nyelvemben, az idegrendszeremben, *ami viszont képtelenség* . . . úgy, hogy nincs más hátra: *a bor elhagyott!*”²⁸ Erre mondja Mária az imént idézetteket, hozzátéve az igazságot: „Dehogy hagyott el. Te hagyta el magad.”²⁹

Nemcsak a bor lett Kis János benső világa tükörképe, hanem – miként a töredékekben a többi nőalak – Zsuzsi, Vinczéné, sőt a dráma egész világa. Csak így, ezzel magyarázható, hogy a körülmények éppen annyira pontosan, precízen „készek”, mint az alakok. A narcisztikus alkat, miként Hauser Arnold írja „A valóságos világot egy képzeletbelivel helyettesíti, melynek ő a középpontja, azontúl itt él, mit sem törődve mással . . .”³⁰

A dráma a „tedd a rosszat” elvével, s a társadalomból „kivonult” narcisztikus főhősével kétségkívül „nyugtalanító”, ahogyan Pándi Pál írta. Nyugtalanító azért, mert – a dráma

²⁷ Sarkadi I.: I. m. 778. (Kiemelés tőlem, B. T.)

²⁸ Sarkadi I.: I. m. 778. (Kiemelés tőlem, B. T.)

²⁹ Sarkadi I.: I. m. 779.

³⁰ Hauser A.: I. m. 150.

maga is jelzi – elszaporodtak a narcisztikus alkatok, akik sértettségéből fakadó önimádatban élnek, akikben sérelmeik kompenzációjaként – legalább benső világukban – az amorális zuhanás bekövetkezhet. Pándi Pál már az *Oszlopost Simeont* megelőző, 1958-as *Ház a város mellett* című drámában észre vette, hogy „A dilemma legmélyebb forrása: az 1956 utáni helyzet”, s hogy alakjai olyanok, „akikben nem is olyan régen még nem látta vagy legfeljebb sejtette az író a rosszat, a jelentéktelent.”³¹ A *Ház a város mellett* Bátorija kétségkívül hasonlít Kis Jánoshoz. Persze benne még nem jelenik meg a „tedd a rosszat” elve, legfeljebb halvány gyakorlata, önzésében, kíméletlenségében és modortalanságában. De feltűnik itt Simon József, „Az egykori kollégista, most elgyávult hivatalnok, karriert féltő kispolgár, akinek családon belüli nullaságából következtethetünk arra, miként viselkedik a közpályán.”³² Itt, ebben a műben azonban nem látjuk, mi is lakozik az egykori kollégista bensejében.

Kis Jánosról legfeljebb életkora alapján sejthetjük, hogy tagja volt a „fényes szelek” nemzedékének és cselekvő részese tetteiknek. Simon Józsefről viszont nem tudjuk meg, mitől lett „elgyávult hivatalnok” és „nullaember”. Mintha Kis János egyénisége ebből a szempontból Bátorira és Simonra alapozódva épülne föl – az egyikből a volt nagy tetteket hordozná, a másikkól a durva önzést –, s mintha erre épülne rá a „tedd a rosszat” elve és gyakorlata. Méghozzá úgy, hogy ezt a narcisztikus alkat a szélsőségekig viszi.

Hauser Arnold arról is ír, hogy

„Rendszerint kölcsönviszony áll fenn társadalomtudomány és lélektan között, ami annyit tesz, hogy egyfelől csak az valósulhat meg társadalmilag, ami az adott pillanatban lelkileg átélehető és hatóképes, tehát az, ami kész pszichológiai élményformákra talál, másfelől a *pszichében csak olyan jelenségek nyilvánulhatnak meg, amelyek szociá-*

³¹ Pándi P.: I. m. 665.

³² Pándi P.: I. m. uo.

lis gyökerűek, tehát nem kizárólag a szervezetben, nem vegetatív zajlanak le, hanem az alkalmazkodás, utánczás és ellenállás törvényeinek engedelmeskednek.”³³

Az előző alakokból megalapozott, de új vonásokat is bőven hordozó Kis János narcisztikus alkatának is nyilván van „szociális gyökere”. S ez az 1956 utáni időszakban egy bizonyos csoportnak – nem is egész rétegnek – a helyzethez, illetve a helyzethez és önmagukhoz való belső viszonya. Ez a csoport azokból – elsősorban értelmiségiekből – alakult ki, akik a felszabadulást követően igen nagy energiával, lelkesedéssel fogtak saját munkaterületükön az új, szocialista Magyarország megteremtéséhez, de akik még az 1949–1953 közötti években is végig aktívak voltak, rendszerint – átlagot tekintve – középvezetői állásokban. 1956 után belőlük alakult ki egy bizonyos csoport, amelynek tagjai 1956-ban olyan kudarcot láttak, amelyet úgy minősítettek, hogy az nem az övék, sőt, amihez, mint kudarchoz, előzményeit tekintve sincs semmi közük; de ugyanakkor tudattalanul, benső világukból nyugtalanító erőként feltörve mégis érezték, hogy részesei voltak – akár passzívan – az említett időszak jelentős hibáinak. „A narcisztikus én-képzet állítólag elég önmagának, holott csupán egy *kudarc-élmény kompenzációja*.”³⁴; persze ebben az esetben sajátos kompenzációja. A külső és a belső helyzet egymáshatásának következtében előállott kompenzáció ez. A külső helyzet: 1956 bekövetkezte és az 1957-től kezdődő konszolidáció; a belső helyzet ambivalens: annak a bizonygatása, hogy az előzményeihez sem volt semmi közük, de ugyanakkor annak a nyugtalanító érzése, hogy mégis volt, hiszen akkor is részt vettek a közéletben. A hasonló helyzetben volt többi embernél jóval kevésbé, valódián kritikus és önkritikus alakok – a narcisztikusságra hajlamosak – saját maguk részvételét a hibákban önmaguk fölfokozott értéktudatával kompenzálták: belőlük nem eredhetett a rossz, az csak kívülről,

³³ Hauser A.: I. m. 150. (Kiemelés tőlem, B. T.)

³⁴ Hauser A.: I. m. 151. (Kiemelés tőlem, B. T.)

mások megnyilvánulásaiból jöhetett. Az *Oszlopos Simeon*ban annak a bizonytalansága, hogy a rossz függetlenedik-e az embertől, vagy ő maga is részese, tevője, ebből az ambivalens érzésből fakad. A kompenzáció kialakított egy olyan benső világot, amelyben ő a legigazabb, hiszen az öteneves évek elején is csak jót akart, és mindegy, hogy akár szándéktalanul is, mi volt a következménye; és így a benső világban kifejlődött a nagyfokú önimádat. Ebben a benső állapotban elvesz a valóságismeret. Ugyanis a narcisztikus alkat a mi számunkra jelenti „a végső meghasonlást önmagunkkal és a világgal, a valóságérzék elvesztését, sivár magányérzetet.”³⁵ Ugyanis az, aki önmagát semmiben nem hibáztatja, mert hisz ő olyan értékes, hogy nem hibázhat, csak önmagát képes szeretni. Vagyis ez az alkat „Nem képes szeretni mást, mint önmagát, illetve tulajdonképpen még önmagát sem, mert az, aki önmagán kívül nem talál szeretnivalót a világban, végső soron megvetni és gyűlölni kényszerül saját énjét is. (...) Az énszerelem korántsem boldog szerelem.”³⁶ – írja Hauser Arnold, s ez pontosan illik Kis Jánosra is.

A valóságérzék elvesztése és az öntetszelgő önmegvetés jelenik meg a dráma elején. Kis „aszkrétának” nevezi és anarchistának látja önmagát, aki rendetlenséget akar, s akit ezért a „hatalom birtokosai” üldöznek. A rend elleni cselekedetei és saját üldözöttsége között „mélységes összefüggést” lát, de nem önkritikusan, hanem öntetszelgő öngyűlöletben: „A formák úgy látszik bomlanak”³⁷. Vagyis a narcisztikus öntetszelgésben úgy látja a világot, hogy őt üldözik, mert a formák mindenhol bomlanak. Ezek azonban öntetszelgő önkínzások, amelyek egyben a „tedd a rosszat”-ra mint kompenzációra szolgáltatnak alapot.

Az *Oszlopos Simeon* hőisében fel sem vetődik, hogy van, amit az életben semmiféleképpen nem szabad megcsinálni, és

³⁵ Hauser A.: I. m. uo.

³⁶ Hauser A.: I. m. 149 és 150.

³⁷ Sarkadi I.: I. m. 756.

az nyilván az önmagára összpontosított érzelmi alapú figyelem miatt nem jut eszébe. Így ugyanakkor az sem jut eszébe, legfeljebb csak öntetszelgő önkínzásként —, hogy őt önmaga hibái miatt „üldözik”, illetve, hogy a csapások miatt önmagát hibáztassa.

Láttuk, a dráma egész világa, a körülmények és az alakok öntörvények nélküliek, Kis János benső világának tükörképe, a víztükörben megjelenő Narcisszosz arca. A drámának Pándi Pál által megfogalmazott „nyugtalanító” mivolta is ebből ered, hiszen ezek az alkatok nem a valóságot látják. Ezért lehetséges, hogy az író a festőben „megértő indulattal, lelki készséggel” figyeli „ezt az emberi zuhanást”; de ugyanakkor figyeli „elemző racionalizmussal” és „hűvös értelemmel” is; vagyis kritikával. Az írónak a valóságanyaghoz való ezen kettős viszonya következtében furcsa módon jelenik meg a kritika.

A kritika nem a dráma benső világában fogalmazódik meg, vagyis nem — vagy elsősorban nem — úgy, hogy az a dráma világán belüli, nem-narcisztikus alakokhoz való viszonyában és viszonyából lesz nyilvánvaló. Ez csak a végén jelenik meg, de nem abban, hogy Zsuzsi megszúrja Kis Jánost. Zsuzsinak ez a tette fakadhat a narcisztikus világ-arc önmagából feltámadó, öngyűlölő dinamizmusaiból is; lehet annak a narcisztikus alkatnak a tette is, aki „végső soron megvetni és gyűlölni kényszerül saját énjét is”. Értelmezhető ez a tett tehát, mint a Kis-világból felszínre kerülő és ugyancsak a Kis-világban — vagyis az alkat bensejében — megvalósuló tett. Az *önkritika* az ezután felhangzó szövegekben jelenik meg:

„Nem haltam meg . . . Az előbb képpé merevült a világ, csak egy pillanatra, aztán széttört millió apró darabra (hadd szúrjuk közbe: mint a víz tükre, mikor Narcisszosz megérinti benne önmaga arcát, B. T.), megkezdődött a föld teremtése, mindjárt az utolsó ítélet is megvolt”; illetve: „Magam is látom . . . s most már megvan a sejtésem, ha nem is felismerésem, hogy nem segítek a rosszon, ha tovább rontom . . .”³⁸

³⁸ Sarkadi I.: I. m. 826–827.

Ezek tehát a Kis-világban felhangzó szavak, amelyekben önkritika jelenik meg; Zsuzsi tette, akárhogyan értelmezzük, eredményében „utolsó ítélet” és a „föld teremtése”.

A narcisztikus alkat kritikája azonban leginkább a mű hatásában jelenik meg. Először utalnunk kell arra, hogy ez a kritika így egyfelől gyengébb, másfelől egyértelműbb. Ha ennek az alkatnak nem a már egyérteleműen patológikus stádiumát kívánják megjeleníteni, hanem a mindennapi életben való megjelenésformáját, akkor sokkal célszerűbb az egész drámai világot az alkat tükörképeként megformálni. Enélkül ui. a narcisztikus megnyilvánulások csak az egyéb megnyilvánulások közé elvegyítve ábrázolódhatnak, mint pl. Batori körorvosban; vagyis nemigen lehet a narcisztikus alkatot élesen, egyértelműen bemutatni. Az objektív világ részeként csak ennek társadalmi aspektusa, a nacionalizmus ábrázolható élesen. A még nem patológikus narcizmust a maga szélső lehetőségeiig elvinni a benső világ objektivációjával lehet. Így, mintegy teljesen belül hajthat végre alkatából fakadó tetteket, s így csak belül valósulhat meg a „tedd a rosszat” gyakorlata: Zsuzsi elcsábítása, ennek közlése a férjjel, majd Zsuzsi eladása Müllernek. Ezek mind a magánéleti szférában megvalósuló tettek, a *narcisztikus alkat bensejében elképzelve*. Mivel a külvilágban nincsenek tükörkép-alakok, ezekhez a tettekhez ott olyan nagy hatalommal kellene rendelkeznie, mint az ugyancsak egyértelműen narcisztikus római császárnak, Caligulának, Camus hasonló című drámájában. A mi valóságunkban ekkora hatalma senkinek sem lehet. Ezek a benső tettek viszont még a narcisztikus alkatú befogadónak is csak negatívvá tehetik Kis Jánost. S mivel a narcisztikus önimádatból és alaptalanul felnövesztett önértéktudatból sohasem származnak másokra irányuló, szociális tettek, igazi valóját a benső világ feltárásával lehet megmutatni. „A narcisztikus jellem – írja Hauser Arnold – aszociális hajlam.”³⁹ Szükségszerűen az, tehetjük hozzá,

³⁹ Hauser A.: I. m. 151.

mert annak, akinek önmaga elég, önmaga válik önmaga istenévé, s így másokat igazán, valójában sohasem vesz figyelembe; ez pedig alapjaiban nemcsak aszociális, hanem antiszociális.

Sarkadi Imre a narcisztikus alkat világát csak akkor írhatta meg, amikor vállalta, vállalhatta, hogy a dráma egész világát a víztükörben megjelenő Narcisszosz-arként formálja meg. Ezt pedig a történelmi-társadalmi helyzet az 1943–1949-es években nem tette lehetővé. Az ekkor írt drámák ezért is maradtak töredékek. Az 1956 utáni helyzetben, amikor elszaporodtak azok az emberek, akik érzelmi alapú figyelmüket a kudarcélmény hatására kompenzációként önmagukra irányították, már vállalhatta és módjában is volt ezzel lényeges társadalmi kérdést megírni. A dráma ezért is nyugtalanító.

A narcisztikusságtól meg lehet szabadulni, de egyáltalán nem könnyen. Az *Oszlopos Simeon* utolsó mondata a következő: „mert az aszkétaság . . . korszaka . . . a késszúrással . . . elmúlt . . . hát barátságosan nézem magamat. (. . .) Ismerem ezt az arcot, sokszor találkoztam vele . . . a magáramaradt emberek szomorú arca, gondjaimra bízott, s immár senki se segít többé benne. . .”⁴⁰

Mintha itt kezdődne az *Elveszett paradicsom*, amely egy igen jelentős lépés a narcisztikusságtól való megszabadulásban. Elsősorban és vitathatatlanul abban, hogy igen jelentős alakja a szociális hajlamú, teremtő és másokért való tevékenységekkel élő apa, Sebők Imre. A fiú, a még narcisztikus Sebők Zoltán mellé ezt az életlehetőséget állítja, mint hiteles másikat. Azonban ennek az alkatnak iszonyatos erejét és még mindig meglevőségét mutatja, hogy van, aki mégis segítene, de az ismét jellegzetesen a narcisztikus alkat vágyképe. Mirában olyan lányt rajzol meg, aki az alkat vágyképe arra, aki segíthet neki. Ez az alkat ui. azzal a hittel él, hogy van valaki, aki csak őerte él a világban, és csak és csakis ez a valaki válthatja meg. Mira olyannyira pozitív, aki reálisan elképzelhetetlen; fiatal, csinos,

⁴⁰ Sarkadi I.: I. m. 827.

kedves, vidám, egyénisége van, jó a humora, jó a modora, és még gondolkodik is, de mindenekelőtt mindent és mindeneket megért, s aki még ráadásul éveket hajlandó várni Sebők Zoltánra. Szóval ő az a csupa-pozitív tulajdonságokkal felruházott lény, aki csak a másikért él, *aki jobban szereti Sebők Zoltánt önmagánál*. És éppen ez a narcisztikus alkat vágyképe, akit egy életen keresztül vár és remél; persze hiába. Egy ilyen lény ellentmondana az élet dialektikájának.

Az *Elveszett paradicsom*nak azonban ő csak a leg-hatásosabb, de nem a leglényegesebb alakja. A legfontosabb az, aki másképpen él másokért, anélkül tevékenykedik az emberekért, pontosabban: környezetéért, hogy az embereket jobban szeretné önmagánál. Az öreg Sebők Imre szociális alakja egy-értelmű válasz az 1956 utáni helyzetre, amely már az 1960-as évekre is előre mutat: az akkor megvalósuló gazdasági és társadalmi kibontakozás adekvát egyénisége. (Még akkor is, ha sok tekintetben hasonlít nem egy Németh László által megformált dráma-hősre.) Hogy ebben a drámában mégis Mira a leg-hatásosabb, az sajnálatos, de érthető. Az 1960-as évek közepétől elkezdődött nagyarányú gazdasági és társadalmi kibontakozás a *sikervágyat* is felerősítette, s ez továbbra is támogatja a narcisztikus alkatokat. Ezért tetszik nekünk – a valóságban pedig sehol sem létező – Mira, hiszen egy kicsit mindannyian narcisztikusak vagyunk.

FORUM

KÜZDELEM EGY SENTENTIA-TÉMÁVAL

A zsengek tanulmányozása minden jelentős költő esetében kikerülhetetlen feladata az irodalomtörténetnek. Még fokozottabban érvényes ez Csokonaira, hiszen legnagyobb versei közül jó néhány az iskolai propositiók egyenes ági leszármazottja. A poétikai klassziszig nyúlnak vissza egy kevéssé ismert versének, a *Kész légy a halálra* címűnek gyökerei is.

Ahogy Szauder József kimutatta, a fiatal Csokonai ujjgyakorlatai között két fő verstípus különíthető el: a sententia és a pictura, s ez utóbbi kategóriában találjuk azokat a zsengek, melyekben *Az álom*, *Az estve*, a *Konstancinápoly* stb. őst tisztelhetjük. S hogy miért éppen a pictura-típusból nőttek ki ezek a költemények, arra Szauder így adja meg a magyarázatot: „A sententia-vers erősen megkötötte a kezét, a pictura ezzel szemben szabadabbá tette.”¹

Próbáljuk meg most figyelemmel kísérni egy sententia-téma további sorsát!

Van az iskolai kísérletek közt két hasonló, vagy – nyugodtan mondhatjuk – azonos témájú vers. Mindkettőnek alapgondolata (pontosabban: egyetlen gondolata) a halál folytonos valószínűsége. Az első a Szüntelen közel van a halál: Párkákkal, Pandorával, csak a rím kedvéért beszótt, az előző tartalmát variáló sorokkal, s egy megkapó, szép befejezéssel:

¹ Szauder József: *Sententia és pictura*. In: *Az estve és Az álom*, Bp. 1970. 159.

Kérek, kedvezz nekünk, gyenge edényeknek,
Kik társai vagyunk a nyárleveleknek.

A másodikból (*Mindég közel van a halál*) hiányoznak az antikizáló motívumok. Míg az előzőben a római mitológia alapján jelenítette meg a halált, itt az a keresztény Isten titkainak egyike; ennek megfelelően megszemélyesített volta elhalványodik. A vers felépítése iskolapéldája lehetne a sententia-típusba tartozó művek szerkezetének.² Tartalmi-eszmei vonatkozásait illetően pedig idézzük Julow Viktort: „A felvilágosodás nyilvánvaló hatását itt még hiába keressük, ha csak egy negatívumban nem: e versekből szinte teljesen hiányzik minden vallási gondolat, egyházas képzet. Pedig a feladott moralizáló témák egyenesen kínálják erre az alkalmat.”³

Julow igaza főként abban a „negatívumban” jelentkezik itt, hogy a költő egyetlen szóval sem céloz arra, mi következik a halál után. Szövegében azonban mégiscsak felfedezhetők a vallásos frazeológia nyomai, s minthogy az alapgondolatot teljesen közhellyé redukálva tartalmazza, az isteni mindentudás hangsúlyozása az emberi ész és sors kicsinységével és kiszolgáltatottságával szemben a kálvinizmus szigorú tanainak komorságát is felidézhetette. Ezért lehetett alkalmas arra, hogy egy vallásos szertartás keretében elhangzó halotti búcsúztató kiindulópontja legyen. (*Tekintetes nemes Mihályfalvi István úr utolsó tisztességére.*)

A változtatások jelentéktelenek, feltűnően csupán az első sor alakult át. Valószínűleg a szituációhoz igazítás szándéka eredményezte a „De” kezdés helyett az „Ember” megszólítással való versindítást. A szótagszám kívánta meg, hogy az „ösz-tövé” jelző helyére a „csaló” kerüljön, s talán ezt akarta dekompenzálni a „táplálhat” ige felcserélésével a markánsabb hangulati tartalmú „hizlalhat”-ra.

² Szauder: i. m. 160.

³ Julow Viktor: *Csokonai Vitéz Mihály*, Bp. 1975. 27.

Akárcsak *Az estvét*, ezt is továbbírja Csokonai. Míg azonban ott a folytatás a verset más tartalmi szférába emelve csatlakozik a korábbi szöveghez, itt a konklúzióhoz kapcsolt sorok után ismét az illusztráló magyarázatot folytatja a költő, némileg elevenebb, konkrétabb, minden periódusban egy-egy emberi sorsot éles kontraszttal összefoglaló képekkel. Gondolati továbblépés csak az „Azért bár . . .” kezdetű részben történik, újabb, a protasis pusztá megismétlésén túllépő conclusioval.

A Mihályfalvi István halálára írt vers szolgáltatja a filológiai bizonyítékot a szengék és a minket most elsősorban érdeklő mű, a *Kész légy a halálra* közti rokonsághoz. Mint láttuk, első 22 sora nagyjából azonos az említett iskolai propositioval, a tulajdonképpeni búcsúztató előtti elmélkedő rész utolsó egysége pedig első 10 sorát alkotja a *Kész légy a halálra* c. versnek, melynek kompozíciójáról ily módon már a genezise is árulkodik.

A két versrészlet szövege közti azonosság még nagyobb fokú, mint az előbbi esetben volt. Mindössze két apró, de most hatásosabb korrekcióra került sor. Az elsőnek azt tekintem, hogy a búcsúztató „Azért bár . . .” kezdetű részének szövegét is „mehúzta” a költő, s csak a harmadik sortól vette át. (Igaz, a szövegelőzményre utaló „azért”-tal nem is kezdhette volna versét.) Ennek következtében elmaradt két, nyelvileg sem teljesen megformált sor, viszont így a megmaradó négy sornyi két megengedő mellékmondat szuggesztivitását nagymértékben felerősítette, hogy a hangulatilag legnagyobb intenzitású került a vers élére:

Bár a száraz hurút koporsós szózatja
A küszöbön álló halált nem ugatja . . .

A „bár” kötőszóval és megengedő mellékmondattal való versindítás a poétikai gyakorlatok öröksége.⁴ Ez már önmagá-

⁴ Vö.: Szauder: i. m. 161.

ban is figyelmeztető – s ebben a kontextusban fenyegető – funkciót tölt be, s ezt erősíti a rímhelyzettel is kiemelt „még” határozószó s a mondatok tagadó formája. (Ahelyett, hogy „még fiatal és egészséges vagy”, vele logikailag egyenértékűen, de hangulatilag jóval sötétebben azt írja le, hogy „mi *nem* vagy”, s ezt a *nem*-et ilyen emocionálisan telített jelzőkkel, igékkel színezi: koporsós, elaszott, pusztult, ugatja.)

E vészjósló négy sor után nem váratlanul ugyan, de nyomatékosan következik a már sejtett tétel:

Ne kecsgetsd magad mégis, hogy a sírnak
Lakossai közé még sokára írnak, . . .

Korai verseiben alakítja ki Csokonai az egyes szám második személyű megszólítással való verskezdés gesztusát is. (Legtöbbször felszólító módú igével, pl. „Nézd” a *Szüntelen közel van a halálban*.) Azonban „a tegező megszólítás után többnyire szinte faképnél hagyja a megszólítottat, harmadik személyű leírásra térve át, vagy . . . egy másik személyhez vagy tárgyhoz fordul szintén tegező módon.”⁵ Jól illusztrálja ezt az előbb idézett zsenge is, melyben az utolsó sorokban már a halállal tegeződik a fiatal poéta. Az érett költő ezt a hibát már nem követi el, s a grammatika eszközeivel is törekszik a lírai egység megvalósítására: itt az alany, a tárgy vagy a birtokos révén végig egyazon második személy van jelen.

E két sor apropójából érdemes egy kis verstani kitérőt is tenni. Mind a négy mű a Csokonai által kedvelt párosrímű felező tizenkettesben íródott. „Sorai tökéletes természetességgel futnak, a legcsekélyebb szórendi önkény nélkül, a szóbeliség mesterkéletlenségével . . . Szólamai, mondatai maguktól értetődően simulnak a cezúrák, sorvégek és sorpárok határai közé” – írja Julow Viktor.⁶ Megállapításai érvényességét a *Kész légy a halálra* is bizonyítja. Csak itt, az ötödik (és a 13.)

⁵ Szauder: i. m. 180.

⁶ Julow Viktor: i. m. 130.

sorban fordul elő, hogy a sorvég szintagmát vág ketté (sírnak – Lakossai) de még az enjambement sem tompítja a ritmust. Csokonainak a zenei elemek iránti igényessége a rímelésben is megfigyelhető. Előbbi citátumunk folytatásaként Julow Rónay Györgyöt idézi:

„Simán folyó mondatain szinte önként buggyan a rím fodra . . . az egyetlen egy lélegzetű mondat áradásának éppen a tetőpontján tűnik elő a rímhívó szó, amelyre . . . ráfelel a mondat minden erőltetettséggel nélkül helyére tett végső szava.”

Ő maga pedig munkája 73. oldalán a következőképpen jellemzi Csokonai rímtechnikáját:

„A vers zeneiségét pedantériáig szabatos, csengő rímelésével is fokozza. A zsenyéktől kezdve mindvégig a legszigorúbban ragaszkodik a tiszta rímhez, s a nyolcvanas évek végétől . . . az ún. hím- és nőrímek megkülönböztetéséhez is. Ha jobb megoldás nem kínálkozik, inkább ragrímet használ, mint asszonáncot, amelyet elvből elvet . . . Többnyire valósággal ontja az ötletesebbnél ötletesebb újszerű mesterrímeteket, néha a kínrím határáig is elmerészkedve.”

E vers 9 rímpárjának is mindegyike tiszta rím. Közülük nyolc képző- ill. ragrím. Azonban Csokonai verstani nézetei alapján e számot kettővel csökkentenünk kell, ő ugyanis „sikerült cadentiának” tartja, „mikor azok különböző részei az orationak”, vagyis „különböző flexioba” tartoznak.⁷ A „szózatja – ugatja” és a „sírnak(nomen) – írnak(verbum)” rímpárok tagjaira pedig szintén nem ugyanaz a „flexió” vonatkozik.

A „Hanem” ellentétes kötőszóval kezdődő hetedik sorral érkeztünk ahhoz a részhez, mellyel kitör a költő a második számú zsenge, a *Mindég közel van a halál* circulus vitiosusából. Előbb azonban még vegyük szemügyre a címet! A költő igyekezetét, hogy a közhelyszerű elmélkedésből továbblépjen, már – hogy a sententia szerkezetére vonatkozó terminológiánál

⁷Csokonai: *A magyar prosodiáról. Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. II. Bp. 1973. 163.

maradjunk – a protasis is jelzi. Míg az iskolai versek élén egy kijelentő módú anémiás örök igazság állt, itt egy imperativus található. A szöveg belsejében ez az imperativus itt lép színre:

Hanem tartsd magadat minden pontban készen, . . .

Nyomósításul három, logikus sorrendbe illesztett hasonló mellékmondat következik. A harmadik sorban találjuk a másik változtatást Mihályfalvi búcsúztatójához képest: a „célozván” igenév helyére a „célozna” került:

Mintha készen volna már sírod egészen
S annak szélén állnál tántorgó lábakkal,
Célozna a halál rád ezer nyilakkal.

Ez apró korrekció eredményeképpen a mondat szerkesztés még inkább szinkronba került a vers ritmusával, s a harmadik sort körülményből önálló tény rangjára emelve növelte a halál fenyegetéseinek számát.

Itt zárul az első szerkezeti egység; mielőtt azonban a következőre térnénk rá, kanyarodjunk vissza a vers rímeihez! Mint említettük, Csokonai elmélete szerint az első és a harmadik rímpár nem tekinthető közönséges ragrimnek, a második pedig egy nomen és egy adverbium összecsendítésével (vétség – még) tökéletesen korrekt kádencia. A 7–10. sorok ragrímei pedig funkcionálisan is igazolhatók: a szintaktikai egységmetrikai egység azonosság mellett az ugyanazon grammatikai szerepű rímek is a sorok tartalmi-funkcióbeli egyezésére hívják fel a figyelmet szuggesztív monotóniájukkal.

Bármennyire egyoldalú is a „vidám természetű poétá”-ról kialakult kép, bármennyi okot szolgáltatott is személyes sorsa a boruláshoz, mégis joggal érezhette, hogy ez még mindig nem az ő mondanivalója. Világnézetének minden eleme tiltakozhatott ellene, s arra ösztönözhetette, hogy valami kiutat keressen ebből a vigasztalan és hasznavetetlen igazságból.

Tulajdonképpen ennek első fázisa már az említett imperativus is: mögötte a sors tehetetlen és engedelmes játékszere helyett a végzetét aktívan elfogadó ember halvány sziluettje kezd kirajzolódni. Ennek még mindig túlságosan sötét és teljesen indeterminált volta arra készítette, hogy új tanáccsal álljon elő: – Tedd zárójelbe a halált, s élvezd az élet gyönyöreit!

A következő rész első négy sorának „rettenteni”, „megkeseríteni”, „félelemmel” szavai még az előző gondolatokra utalnak vissza, de már azokat elutasító szövegekörnyezetben:

Külömben kár volna magad rettenteni,
Gyönyörűségedet megkeseríteni,
Tréfáság egy ilyen kettős félelemmel
Célozván, sok jókat nézni béhunyt szemmel. •

Majd ezt követi egy újabb, a fő tanulságnak szánt felszólítás, melyben az *Anakreoni dalok* rokokó frazeológiájával és világszemléletével találkozunk:

Élj vígan, játszódván a vígság keblében,
A gyönyörűségek kies ligetében,

Az utolsó két sorban egy kiegészítő imperativust fűz még hozzá, mely Julow Viktor idézett megfigyelését támasztja alá: a vallás kínálta megoldás nem véletlenül hiányzik ezekből a versekből. Míg a zsengekben csak nem vette igénybe, itt egyenesen elutasítja azt:

Legyen semmi gondod a templomra s papra,
Halaszd azt haláloed előtt való napra!

Azonban a vers nem győzi meg az olvasót. Eltekintve attól, hogy a második rész művészi-stilisztikai megoldásai gyengébbre sikerültek (pl. a négy rímpár mindegyike funkcionálisan nem igazolható képző- ill. ragrím, a 13–14. sorban található enjambement alaposan megzökkenti a ritmust, a képek szok-

ványosabbak és laposabbak stb.), a két ellentétes hangulatú részt ezektől függetlenül sem sikerült egységes egésszé ötvöznie a költőnek, kontrasztjuk már-már groteszkül hat.

Mi okozhatta ezt a kudarcot? Mielőtt válaszolunk, vegyük még egyszer szemügyre a zsenéket! Láttuk, a szüntelen közel levő halál témáját iskolai propositióként kapta a költő. De honnan vették ezeket a témákat a poétikai klasszis tanárai? A korabeli műveltség és iskolai oktatás két fontos pillére a *Biblia* (a rajta alapuló vagy csak annak vélt vallási dogmákkal együtt) és az antik – elsősorban római – auktorok ismerete volt. Aligha lehet kétséges, hogy mindkettő nagy tételekben szállította a bölcselkedésre szánt témákat.

A latin nyelvű feladványok egyike pl. így hangzik: „Nil feret ad manes divitis umbra suas.”⁸ Dávid 49. zsoltárának 18. versében pedig ezt olvashatjuk: „Mert semmit sem vihet el magával, dicsősége nem száll le utána.” De Horatius is erre figyelmezteti Postumust:

Linquenda tellus et domus et placens
Uxor, neque harum, quas colis, arborum
Te praeter invisas cupressos
Ulla brevem dominum sequetur.

(*Carm.* II. 14.)⁹

Természetesen a gondolatok hasonlósága csak a korabeli műveltség figyelembevételével valószínűsítheti a hatásokat. Enélkül akár a *Halotti Beszéd*ből is citálhatnánk, hogy „num igg ember mulchotia ez vermut”.

⁸ Nem visz semmit sem sírba magával a dús (A Csokonai-propositiókat Muraközy Gyula fordította)

⁹ Elveszted egyszer majd csinos asszonyod,
háza, meződ, és akkor e fák közül,
miket, mulandó gazda, ápolsz,

egy se követ majd, csak a gyászos ciprus.

(A Horatius-idézeteket Bede Anna fordította)

Horatiust nyilván előkelő – ha nem az első – hely illeti meg azon római klasszikusok közt, akik sententia-témákat súgtak a poézis tanárainak. Két további propositio – Magna servitus est magna fortuna; Ne quid nimis¹⁰ – elég határozottan emlékeztet a horatiusi költészet egyik sarkalatos tételére, az „aurea mediocritas”¹¹ -ra. S azt, hogy szüntelen közeledik a halál, a nagy római lírikusnak számos közismert sora hirdeti. (Pl.: Quid sit futurum cras, fuge querere—*Carm.* I. 9.)¹²

Egy másik versében együtt találjuk mindezeket a motívumokat:

Nulla certior tamen
 Rapacis Orci sede destinata
 Aula divitem manet
 Erum. Quid ultra tendis? Aequa tellus
 Pauperi recluditur
 Regumque pueris . . .

(*Carm.* II. 18.)

Ez pedig egyike azon három Horatius-versnek, melyeket Csokonai is lefordított. A fenti részletet így tolmácsolta:

Mégse nyér a gazdag úr
 Dicsőbb lakást a bényelő pokolnak
 Meghatározott véginél.
 Mit vágyasz nagyobbra? Egyaránt bevészi
 A kegyes föld a szegényt
 És a királyfit. . .

(*Nincs elefántcsont s arany. . .*)

De olvashatott Horatiusnál a borról, szerelemről – vagyis az anakreoni témákról is. S ezek ott többnyire a „pallida mors”¹³ árnyékában jelennek meg. Az *Anakreoni dalok* I. jegyzésében ezeket írja Csokonai:

¹⁰ A nagy szerencse nagy szolgaság; Semmit se fölöttébb

¹¹ arany középszer

¹² Holnap mi lesz majd? Azt ne kutasd!

¹³ sápadt halál

„Anákreon világában csak a jelenvaló szépet, jót, gyönyörűt keresi az emberi lélek, a fősvénységtől, nagyravágyástól, haszontalan aggodalmaktól üres lévén, érzi, hogy jó az élet, és a halált is csak úgy nézi, mint az örömmel és meglelégedésnek utolsó pontját, mellyen meg kell nyúgodni. *Horatius is követte őtet ebbe*, mert ő is a gyönyörűségek közzé mindig szép módjával béviszi a halált, a koporsót, a másvilágot. *Éljünk vidáman*, és minél kevesebb gonddal, mert egyszer meghalunk, ez a régi lyricusok philosophiája, ha pedig élnünk és örülnünk kell, hagyjunk élni és örülni másokat is, ez az egész emberiség philosophiája.”¹⁴

Azt hiszem, arra vonatkozóan, hogy mi volt a költő szándéka a *Kész légy a halálra* c. verssel, a fenti idézetet teljesen autentikusnak tekinthetjük. S hogy a szándék és megvalósulás divergenciájára magyarázatot találjunk, maradjunk még egy ideig Horatius társaságában!

A halál és az életöröm motívumai összefonódásának egyik szép példája az ókori költő Leuconoének címzett verse. (*Carm. I. 11.*) Hogy ez lett volna Csokonai közvetlen mintája, a két vers szövegével nem bizonyítható. Rövid összehasonlításukkal talán mégis sikerül valamennyire megvilágítani, miért nem győz meg bennünket a magyar költő verse a „régii lyricusok philosophiájáról”.

A halál, mint a jövő bármely pontjára érvényes aktualitás, Horatiusnál is gyakori motívum, de mindig azzal az egyedül lehetséges bölcs és humánus tanáccsal, hogy „ne gondolj rá”:

Tu ne quaesieris – scire nefas – quem mihi, quem tibi
Finem di dederint . . .¹⁵

Csokonainál a „ne kérdezd, mikor” helyén az található, hogy „ne gondold, hogy sokára” – vagyis visszavonja a latin versben meglevő alternatívát is. („Seu plures hiemes seu tribut Juppiter ultimam”¹⁶) S ha ehhez még hozzávesszük, hogy

¹⁴ I. Csokonai *V. M. minden munkája*. II. 206.

¹⁵ Nem kell kérdened azt, tudni tilos, hogy neked és nekem mily sorsot hoz az ég

¹⁶ Tán több évet is ad Juppiterünk; tán sose lesz telünk többé

Horatius csak a halál tényéről beszél, Csokonai viszont arra törekszik, hogy egyrészt a maga fizikai valóságában, másrészt vizuálisan érzékletes képek sorával idézze meg, nagyjából előttünk áll a különbség: amit az egyik sztoikus rezignációval emleget, azt a másik ijesztően sötét tónusban festi le. S míg a „sapias” felszólítás logikusan vezet át a szállóigévé vált „carpe diem”-hez, addig a „Tartsd magadat . . . készen . . .” és előzményei után hangulati törés nélkül nem lehet leírni, hogy „Élj vígan”. Túlságosan ráijesztett már az olvasóra ahhoz, hogy az ezt a tanácsot nyugodtan megfogadja.

Ám a törés nemcsak hangulati. Már említettem, hogy Csokonai két – s most tegyük hozzá: egymást kizáró – konklúziót von le a kiindulópontul választott tényből. „Minden ember ezen megálljon / És a halálhoz igen készüljen” – erre a következtetésre jutott Heltai Gáspár is, s itt be is fejezte versét. (*Hogy a halál nem fél sem hatalomtól, sem erőtől, sem tudománytól*) Műve – várakozásunknak megfelelően – világosan és egyértelműen kapcsolódik a reformáció gondolatrendszeréhez. De Csokonainak szinte Szkhárosi szenvedélyességét idéző sorai is, bármi volt is a költő szubjektív szándéka, a protestáns prédikátorok intelmeit juttatják eszünkbe. Csak az utolsó ítélet perspektívájából lehet ilyen didaktikus fenyegetésekkel és részvét nélkül írni a halálról. S ezzel – függetlenül a hangulati distanciától – logikailag sem egyeztethető össze Anakreon és Horatius szelíd hedonizmusa, melyet eleven, konkrét képek helyett (mint pl. Horatius: „vina liques”)¹⁷ amúgy is csak absztrakt jótanácsként fogalmazott meg.

A Mihályfalvi Istvánt búcsúztató vers 1794 augusztusában keletkezett, s valószínűleg rövidesen utána írta meg a Kész légy a halálra címűt. (A Vargha Balázs gondozta 1973-as *Csokonai V. M. minden munkájában* is pl. közvetlenül utána szerepel.) Nyilván úgy érezte, hogy az alkalmi műben kifejtett gondolatok módosításra szorulnak. Csakhogy az átdolgozások során

¹⁷l. szúrd le a bort

épp a sententia-versben megbúvó „egyházias” tendenciák erősödtek fel, s nyertek egyre tökéletesebb alakot. Horatius azért emlegeti az elmúlást, hogy vele az élet törekeny és tűnékeny értékeire irányítsa a figyelmet, a halál keresztény szemléletéből azonban nem vezet út a rokokó életörömhöz, sem a felvilágosodás eszméihez. A poétikai gyakorlathoz készen kapott gondolat szűkös lehetőségeit tehát a búcsúztatóban (ill. annak átformált részletében) már kimerítette, s így az amúgy is ellentétre épített első részt újabb antitézissel sikeresen folytatni nem lehetett.

A magyar irodalom szerencséjére a költői kudarc csak a sententia-versek feltámasztására, s nem az egész életműre vonatkozik, s így Csokonai műveit olvasva mégiscsak meghalljuk a „régí lyricusok” s a szépre és jóra fogékony emberiség hol derűs, hol gyötrődve kételkedő, de a humánus iránt mindig elkötelezett filozófiáját.

SZIGETHI GÁBOR MIKLÓS

ÉSZREVÉTELEK MELINDA DRAMATURGIAI SZEREPÉRŐL

Van valami elkészerítő abban, hogy legnagyobb nemzeti tragédiánk csak a teoretikusok munkáiban nyeri el igazi értékét, s a színház, a dráma megformálásának és életrekeltésének legautentikusabb fóruma nem képes az irodalmi értékkel adekvát előadást produkálni. Ennek a sajnálatos ténynek színház-történeti kudarcairól és mérsékelt sikereiről nem feladatom szólni, itt csupán utalok Czimer József túlírt, de kétségtelenül szórakoztatóan túlírt esszéjére,¹ melyben számba veszi azokat a színpadi nehézségeket és akadályokat, amelyek lehetetlenné

¹ Czimer József: *A Bánk bán színszerúsége*, Új Irás, 1975/11.

teszik a méltó színrevitelt. Ebből Czimer két következtetést von le: egyrészt az irodalomtörténészek fejére olvas egy javíthatatlan naivitást, miszerint abban az illuzórikus tudatban írják értelmezéseiket, hogy ami egyszer megmagyarázható az már el is játszható, másrészt egyértelműen pálcát tör a mű átdolgozása mellett mondván, csak ez viheti színpadi sikerre a *Bánk bánt*. S lám, megszületett Illyés „átigazítása” s mégsem született irodalmi rangjával egyenértékű színpadi előadás. Ez arra figyelmeztet bennünket, hogy nem az átdolgozásokban, hanem a darab legmélyebb rétegeinek értő feltárásában keresendő a színpadi siker titka. Ebben a munkában egyaránt szükség lesz az irodalomtörténészek úgymond „naivitására”, valamint arra a felismerésre, hogy a darab rendezőt és színészt is magához mérhetőt kíván.

A *Bánk bán* múlt századi értelmezői nem sok figyelmet szenteltek Melinda alakjának. Következett ez mindenek előtt abból a Gyulai-féle tragikumfelfogásból, amely szerint

„... Bánk tragikus összeomlását az okozza, hogy a király helytartója, az ország rendjének legfőbb őre, a királyné meggyilkolásával az erkölcsi rendet megsérti, mert Gertrudist bűnösnek hiszi felesége elcsábításában és az ország nyomorában. Gertrudis ártatlansága kiderül, emiatt Bánk erkölcsi indoka elvész, s ő maga erkölcsi halottá válik”.²
„Csak pusztá gyilkos, és semmi egyéb.”³

Gyulai Pál Bánk-elemzése alapvetően befolyásolta a darab későbbi elemzőit. Ezzel magyarázható, hogy a múlt századi drámaértelmezések többsége elsősorban a mű „közéleti”-vonására helyezte a fő hangsúlyt, így Bánk tragikumát az ártatlannak hitt Gertrudis megölése miatti „erkölcsi világrend” összeomlásában látta. Sőtér István hívja fel Bánk-tanulmányában a

² Sőtér István: *A teremtés vesztese*. In: *Werthertől Szilveszterig*. Bp. 1976. 215.

³ Gyulai Pál: *Katona József és Bánk bánja*. Bp. 1907. 237.

figyelmet arra, hogy ez a közéleti-Bánk, ez a „politikai Hamlet” (Toldy Ferenc) – koncepció túl történelmi meghatározottságán, abból a sajnálatos tényből is következett, hogy a különböző magyarázatok elsősorban a drámát értelmező tekintélyek hatása alatt állottak, mintsem a mű szövegének előítéletektől mentes tanulmányozásának „hatása” alatt. Gyulai tragikumfelfogásának egyoldalúságára ugyan már a kortársak is figyeltek, de az irodalmi ellenzék között nem akadt olyan kritikus, aki képes lett volna a darab, Gyulaihoz mérhető hatású, értelmezésére. Rákosi Jenő már a *Katona József és Bánk bánja* recenziójában felhívta a figyelmet Melinda jelentőségére: „Egyet . . . nélkülözök . . . Melindát, Bánk véghetetlen szerelmét, és ez téteti velem a kérdést: az-e valójában Bánk tragikumának kimerítése, amit Gyulaitól kapunk?”⁴ Rákosi kérdésfeltevése kétségtelenül alapja lehetett volna egy olyan drámaértelmezésnek, amely Bánk tragikumát a magánélet felől, az egész dráma összefüggésére kiható érvénnyel vizsgálja, de Rákosit jobban érdekelték a tragikum általános elméleti kérdései, mint Bánk tragikuma. Palágyi Menyhért Gyulaival polemizálva megjegyzi, hogy „. . . a darab hőse a férj, nem pedig a loyális főúr”, majd hozzáteszi, hogy „. . . a költő minden áron a loyaltást akarja diadalra juttatni olyan darabban, hol a becsület eszmélyének kellett volna győznie”. Álláspontja szerint az 5. felvonás Bánkja „. . . hamis és egzsersmind vérlázító”, ahol a főhős „. . . azért kénytelen önmagát megvetni, mert egy ártatlan asszonyt ölt meg; úgyhogy már csak a pusztá gyilkosság az, ami Bánkot önmaga előtt utálatossá teszi”.⁵ Palágyi egyik oldalról felismeri Bánkban a férjet, de képtelen az egész mű összefüggésében végigvinni a gondolatát, s így koncepciója közelebb áll Gyulaihoz, mint saját alapvetéséhez. Ebből következik, hogy Melinda alakja csak az ellene elkövetett gyalázat *tényével*, s nem Bánk tragi-

⁴ Budapesti Hírlap, 1882. 326. sz.

⁵ Irodalom, 1887. január 13.–február 10.

kumának értelmezésére kiható jelentőséggel szerepel, hisz nem ismerte fel, hogy „Bánk feleségének meggyalázása . . . elsősorban *hatásában* válik a tragédia alkotóelemévé, s azzal, hogy így megtörténhetett – nem pedig történetének közlésképeivel”.⁶ Zoltvány Irén azzal a megállapításával, hogy „Katona . . . sokkal is bűnösebbnek rajzolja a királynét sem-hogy emellett Bánk tragikuma teljes és erős lehetne . . .”⁷ kimondva-kimondatlanul azt sugallja, hogy Bánk tragikuma csak a királyné ártatlanságával lehet „teljes és erős”. Ez nyilvánvalóan azt is jelenti, hogy a főhős megsemmisülésének értelmezésénél Melinda halála kirekesztődik, továbbá azt, hogy ellentmondás van a királyné bűnössége és Bánk összeomlása között. (A továbbiakban látni fogjuk, hogy Barta János hasonló koncepcióra építve, hogy juthat el Melinda jelentőségének felismeréséhez.)

Horváth János alapvető jelentőségű drámaelemzése szerint Bánk tettének „. . . egyik fő előkészítője . . . a jogosság hamis tudata . . .”. Az utolsó felvonásban azonban

„a látszat burka leesik, s alatta ott a végítélet, a lelkiismereté: a nyílt, a törvénytisztelő Bánk, a hazafi, a királyi méltóság képviselője, a nádor: alattomos gyilkos; a szerelmes Bánk, a nején, legdrágább kincsén, becsületén, jó hírnevén esett gyalázatot megtorló Bánk ártatlant ölt meg”.

E „végítélet” után sem szakad meg Bánk kapcsolata az élettel, hisz ott van Melinda, akitől „. . . még most sem tudna végképp megválni . . .”. „Innen rémülete, mikor Tiborcot jönni látja, s meglátja a letakart halottat”. „Melinda halott! – . . . Bánknak mindene oda végsemmiség az ő ítélete”. Horváth János helyesen mutat rá Melinda központi jelentőségére, de elemzésében ott kísért Bánk tragikai vétségének gondolata:

⁶ Pándi Pál: *Bánk bán-kommentárok*. Bp. 1980. II. 23.

⁷ Zoltvány Irén: *Katona József „Bánk bánja”-vonatkozással a tragikum elméletére*. Katholikus Szemle, III.

„Nem lovag ő már, hanem magában álló emberi remek, kivételes, erkölcsileg magasrendű egyén. Lényege, ereje a jellemöntudat; de ennek túlhajtásában, féltékenyséig menő becsület- és hírnévkultuszában van gyöngéje, Achilles sarka. Itt lövi belé mérgezett nyilát a sors”.⁸

Gyulai Pál Bánk-értelmezésétől Barta János kanyarodott el a legmesszebbre egy 1925-ben megjelent, *Bánk és Melinda tragédiája* című tanulmányával. „Az a benyomásunk, mintha Arany és Gyulai fejtegetései sem merítenék ki a tragédia egész problémáját. Így a már fölfejtett, közismert tragikus fonalat egy másikkal egészíthetjük ki . . .” – írja Barta munkája bevezetőjében. Közismert drámaelméleti tétel, miszerint egy mellékszereplő jelentőségét, darabbeli funkcióját az határozza meg, hogy mennyiben kapcsolódik a dráma fő vonalához, mennyiben befolyásolja a mű kimenetelét, s így természetesen a főhős sorsát. A korábbi Bánk-magyarázatok elsősorban a nagyúr és Gertrudis közötti konfliktust tartották szem előtt, részletesen feltárva azt a mögöttes, lelki-motivációs rendszert, amely a főhős állítólagos tragikai vétségéhez vezetett. A dráma mellékalakjai közül elsősorban Petur, Tiborc és Biberach állottak a vizsgálatok középpontjában. Ez a drámaértelmezés szükségképpen odavezetett, hogy Bánk alakját valahogy mindig önmagában, kissé izoláltan vizsgálták, hisz nem ismerték fel azt a nagyon is kézzel fogható, valóságos okot, úgy is fogalmazhatnák, azt a legfontosabb mellékszereplőt, amelynek az egész dráma értelmezésére kiható dramaturgiai funkciója van. Hozzájárulhatott Melinda alakjának mostoha sorsához, pontosabban Bánkra kifejtett alapvető hatásának elhomályosításához az a tény, hogy hősnőnk valóban egysíkú egyéniség. Mindig megmaradt kedves és naiv teremtnék, föld fölött járó patyolattiszta egyéniségnek. Barta János tanulmányával fontos alak lett Melinda, de nem mint egy tiszta és

⁸ Horváth János: *Katona József–Játékszini és drámairodalmi előzmények*. In: *Katona drámairó kortársai*. Bp. 1936. 77., 78–79. és a 80.

mártír asszony önmagában, hanem azáltal, hogy felismerte: Bánk „lelkében ő az első és utolsó”, egy abszolútum, alfától omegáig terjedő jelentőséggel. Barta álláspontja rámutatott *Bánkban Melindára*, mint a motivációs rendszer passzív alanyára, s ezzel mutatis mutandis lefaragta Bánkról a *nagyúrt*, s helyébe egy Melindáért reszkető *férjet* állított. *Bánk és Melinda tragédiája*; írja Barta János tanulmánya elé, mintegy a címmel is elhatárolva magát a hagyományos interpretációktól. Ha jól belegondolunk, a tanulmányból éppen az derül ki, hogy *itt csak Bánk tragédiájáról van szó*, hisz Melindát teljes egészében feloldja a főhős tragédiájában. Kövessük végig Barta bizonyítását:

„Egyéniségének (Bánkról van szó) végső alapja Melindában van, ez az erő azonban belső erő, félig önmaga előtt is tudattalan, inkább csak a magányé, a család zárkózottságáé. Amikor kifelé szüksége van rá, Bánk becsületének nevezi. Becsületességében mindenesetre több van, mint amit a családi boldogság jelent – de ez adja hozzá a szilárdságot a meggyőződés biztosságát. Hogy a becsület elve egy életet külső vonatkozásaiban férfias egészé tudott formálni, annak legfőbb forrása a belső mikrokozmosz rendje, s ennek legerősebb, szinte egyetlen támasza Melinda. Éppen a társadalomnak szánt reprezentációs szerepénél fogva azonban oly úton van e fogalom, hogy valami elvszerűség váljék belőle, egy olyan célkitűzés, amely az élő személytől, Melinda alakjától független, sőt vele ellentétbe is kerülhet. Ebből a dilemmából fog Bánk tragikus sorsa, Bánk és Melinda tragédiája kifejlődni.”⁹

Eddig a bizonyítás. Láthatjuk, hogy ebből a teóriából csak Bánk tragédiája fejlődhet ki. Bánké is csupán a hegeli logika segítségével, miszerint Melinda elvként, fogalomként olvad Bánk egyéniségébe, majd attól elidegenedik, nincs mód többé a harmonikus visszatérésre, s így felborul „a belső mikrokozmosz rendje”. Ezzel Barta nem Melindának, mint fontos mellékszereplőnek dramaturgiai jelentőségét tárta fel, hanem

⁹ Barta János: *Bánk és Melinda tragédiája*. In: *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 385., 387.

egy sajátos metafizikai státust tulajdonított alakjának. Barta János álláspontja Bánk tragikumának értelmezésénél eleve feltételezi Gertrudis ártatlanságát, tanulmányában hivatkozik is Zoltvány Irén fent hivatkozott koncepciójára, nevezetesen, hogy ellentmondás van a királyné bűnössége és Bánk bűnhődése között. Hogy Barta drámaelemzése mégis alapvető jelentőséget tulajdonít Melinda alakjának, az a fentebb idézett Bánk–Melinda kapcsolat metafizikai jellegű felfogásában gyökerezik. Ez a metafizikai státusként értelmezett Melinda ugyanis kizárja Gertrudis „ártatlanságának” és az „erkölcsi világrend összeomlásának” okozati kapcsolatát, így kerülhet Melinda az „erkölcsi világrend” helyébe, mivel ő képviseli a világmindenséget Bánk számára. Így lehetséges, hogy ebben az elméletben magától értetődő természetességgel szerepel Melinda abszolút elsőbbsége Bánk sorsának alakításában, valamint a királynő ártatlansága.

Barta János koncepciójával sokan a mai napig nem értenek egyet, de mindenképpen el kell ismerni, hogy tanulmányával végül is Melinda alakjára terelte a további vizsgálódás figyelmét. A modern értelmezések – elsősorban Sötér István, Pándi Pál és Orosz László tanulmányai –, ha ellentétes alapállással is, de végső soron Melinda szerepének központi jelentőségére építik fel drámaelemzéseiket. A Gyulaitól Horváth Jánosig kísértő deduktív megközelítésekkel szemben a dráma szövegéből indulnak ki, s minden álláspontjukat konkrét szövegrészekkel bizonyítják. Sötér István például az első felvonás végmonológiájában elszakított „tündéri láncokra” építi fel egész drámaértelmezését. Végső soron annyiban kapcsolódik Barta álláspontjához, hogy a Bánk–Melinda vonalat tartja a mű központi kérdésének, olyannyira, hogy a darabban elsősorban szerelmi drámát lát. Pándi Pál nem vonja kétségbe Melinda elsőségét Bánk összeomlásában, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Bánk bán* mégsem pusztán szerelmi dráma. Természetesen mindkettőjük álláspontja megegyezik abban, hogy a királyné ártatlansága sohasem derül ki, valamint abban,

hogy Melinda alakja központi helyet foglal el abban a lelki – morális harcban, ami Bánk egész darabbeli szerepét meghatározza.

Ha Melinda dramaturgiai helyzetéről és funkciójáról akarunk szólni, akkor fel kell tárnunk azt a kapcsolat-rendszert, amelyben hősnőnk alakja érintkezésbe kerül a dráma többi szereplőjével, valamint azt a konkrét-hatásrendszert, amelyet drámai szerepe a cselekmény alakításában előidéz. Helyzetét alapvetően két tényező határozza meg: ő Bánk hitvese, valamint az udvar legtisztább és legszebb asszonya. Ottó buja vágyát épp Melinda ártatlan szépsége sarkallja, s ennek a sötét ármánynak csak azért van jelentősége, mert ez a tiszta asszony Bánk felesége. Mindkét körülmény független Melinda szándékától; lényegében mindez csak „megtörtént” életében anélkül, hogy egyiknek is cselekvő alanya lett volna. Tizenöt, tizenhat éves gyermek, amikor Bánk nejevé lesz, „... ily zsenge ifjúságban aligha szerelem vitte Melindát Bánk karjai közé”¹⁰ – írja Arany János. A véletlen úgy hozta, hogy Melindával „megtörtént” a házasság, s ezzel nem egyszerűen feleség, hanem Bánk bán felesége lett. Sorsa úgy alakult, hogy nem csúnyának, hanem szépnek született. Az eseményeknek nem cselekvő részese, passzív alanya csupán. A környezet cselekszik, Melinda sodródik. Minden szereplőt valamilyen jól felismerhető szándék vezet, őt a körülmények irányítják. A dráma egész ideje alatt mindössze Ottóval, Gertrudissal és Bánkkal áll közvetlen dialógusban. Rendkívül szűk tehát a kör, ahol mozog, s mégis minden körülötte történik. Gertrudis–Ottó, Bánk–Gertrudis, Ottó–Biberach, Bánk– és a király konfliktusa mögött Melinda alakja áll. Bánk összeomlását egyedül az ő halála okozza. Hogy mit jelent a nagyúr számára hitvese, aligha lehetne súlyosabb érvet keresni, mint az 5. felvonás híres mondatát. Vessünk egy pillantást a 4. felvonásra, Bánk és

¹⁰ Arany János: *Bánk bán–tanulmányok*. (A *Bánk bán* Diákkönyvtár kiadásának kötetében a 243.)

Gertrudis dialógusára. A királyné Bánk vádló, számonkérő szavaira Katona szerzői utasítása szerint „megsértett büszkeségének legnagyobb dühével” így felel:

Gonosz hazug! . . .
Légy átkozott Melindáddal! Legyen
örökre átkozott az a kölyök, kit
gyalázatomra szült Meránia!

Bánk legnagyobb meglepetésünkre így válaszol:

Melinda jó nevét te hagytad az
udvarnak a nyelvére tenni: légy most
Isten, s hitesd el vélek, hogy Melinda
Bánk bánra érdemes: úgy letérdelek,
s imádlak, *én*, kit ők nevetnek.

Megdöbentő szavak. Egy Bánk bán, a király távollétében maga a király, vállán Tiborc panaszával s a békétlenek dühével letérdelne a királynő szobájában, egy meráni Gertrudis előtt? ! S mindezt Melinda tiszta nevéért? Ugyanúgy térdelne, mint az 5. felvonásban a király előtt, egy Endre előtt? ! Úgy érzem erre a rendkívül fontos jelenetre még nem figyeltek fel kellőképpen a mű eddigi elemzői. Még Pándi Pál is csak azt a megjegyzést fűzi hozzá, hogy Bánk szavai „lélektanilag hitelesek”.¹¹ Kétségtelenül azok, de e hiteles szavak mögött már az a Bánk áll, aki az 5. felvonásban a „teremtés vesztesévé” válik, s ezt a tragikus átváltozást csak akkor tudjuk igazán átélni, ha tudjuk, hogy Bánk a meráni asszony előtt is letérdelne, ha az Melinda arcáról le tudná törölni az udvar szennyét. Nem is imádkozna, nem is ámitana, s mégis térdelne. Pándi megjegyzése mögött azonban nagyon lényeges mondandó húzódik, mert itt a kétségbeesésben térdelésre ajánlkozó Bánk szavait csak *lélektani realitásként* kezelhetjük, s nem *politikai realitásként*, mint az Endre előtt valóban térdelő nagyúr esetében. Ennek a lélektani realitásnak álláspontom szerint alapvető jelentősége van Bánk

¹¹ I. m. II. 84.

megsemmisülésének értelmezésénél. Azok az álláspontok, amelyek az erkölcsi világrend összeomlásában keresik Bánk tragikumának alapját, az 5. felvonás közismert mondatát úgy értelmezik, pontosabban nem értelmezhetik másként, mint egy ráadást, a már alapjaiban megsemmisülő főúr utolsó üzenetét. Természetesen vitára szükség van, minden álláspontot fontolóra kell venni Bánk körül. Ennek ellenére úgy érzem, hogy lehetetlen nem észrevenni Melinda szubjektív primátusát a főúr összeomlásában. Tudniillik az, hogy Bánk bán számára a legfontosabb érték Melinda, nemcsak az utolsó felvonásban derül ki először – bár kétségtelenül itt a legegységelműbben –, hanem a fent említett Bánk–Gertrudis dialógusban is benne van. Ha elfogadjuk azt, hogy a nagyúr válasza „lélektanilag hiteles”, akkor azt is látnunk kell, hogy e hiteles szavak mögött, mint motivációs bázis kizárólag Melinda áll. Annak az asszonynak az alakja, akinek dramaturgiai szerepe épp a darab mozgatórugója, s a főhős sorsának legalapvetőbb meghatározója. Ami a király előtti térdelést illeti, nincs okunk kételkedni abban, hogy Bánk e cselekedete teljesen adekvát politikai nézeteivel. Az már értelmezési kérdés, hogy ebben hiperlojalitást látunk-e – mint Lukács György tette^{1 2} – vagy sem, egy biztos: Bánk térdel, s ezt ő komolyan gondolja.

Melinda naivitása, a világtól elzártan kifejlődő „nem e világra való” tisztasága, határozatlansága és passzivitása mellett *dramaturgiai értelemben* a dráma egyik legaktívabb alakja. Fizikai valóságában csak ritkán áll a színpadon, de a lényegesebb jeleneteknél mindig jelen van abban a *hatásnak* a formájában, amit a többi szereplőre kisugároz. Nem Melinda a fontos, hanem az, hogyan viszonyulnak hozzá. A 3. felvonás Bánk és Melinda párbeszédével indul, láthatóan komoly dolgokról beszélgetnek. Mi azonban in medias res csöppenünk a dialógusba. „Hazudsz-”! – kiáltja Bánk hitvesének. Arany János ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Melinda elmond-

^{1 2} Lukács György: *Magyar irodalom, magyar kultúra*. Bp. 1970. 620.

hatta, hogy italt adtak neki”.¹³ Lehetséges, de végső soron bármit is mondhatott, a lényeg nem Melindán van, hanem azon, hogy Bánk hogyan vélekedik az elhangzottakról. Szavainak nem tartalmi, hanem dramaturgiai jelentőségük van, ezért nem tartotta szükségesnek a szerző elmondani vele.

Az első felvonásban Ottó és Melinda párbeszéde – hasonlóan a 3. felvonás első jelenetének Bánk–Melinda dialógusához – egy a néző és olvasó előtt egyaránt ismeretlen „előzmény” folytatása. Az „udvarlási jelenet” (első felvonás) háttérképeiről az előversengés Ottójától kapunk némi információt. Ottó elmondja Biberachnak, hogy Melinda szánakozott rajta, sőt sirt is midőn együtt voltak, de a szemei közé se nézett. Ottó nagy jelentőséget tulajdonít Melinda könnyeinek, vélvén, hogy azok nemcsak a szánalom könnyei. Láthatóan „lebecsüli” kiszemelt áldozatát („Melinda is csak asszony”), hisz úgy látja, hogy hazug szavai hamarosan célhoz segítik. („Ó, Biberach, enyim bizonytalán ő!”) Ezekről a háttérképekről Ottó szavaiból értesülünk, s ismerve e gyenge jellemű herceg kétes tisztaságú hitelét gyanakodva is fogadhatjuk azokat. Gyanúnk természetesen csak azokra a következtetésekre szorítkozhat, amit Ottó Melinda viselkedéséből (szánakozik, sír, szemei közé se néz) levon. Hogy Melinda naivitásának első stációját járta meg ebben a „darab előtti” jelenetben, az az első felvonásban derül ki egyértelműen. Maga Melinda mondja, hogy Ottóban „megcsalatkozik”, mert rájött, hogy korábban a herceg az „ál-orcáját” mutatta, s most látja, hogy valójában „undok ember”. Ennek az „átváltozásnak” az előzményei szintén rejtettek előttünk (ti.: miből jött rá, hogy Ottó „undok ember”), de az nyilvánvaló, hogy Melinda pozitív véleménnyel volt a „darab előtti” Ottóról, s ezzel a naiv hiszékenységével *akaratlanul* is táplálta a herceg reményeit, ha nem is „... adott szerelmi biztatást Ottónak”.¹⁴ Ezen már az sem változtat, hogy az első

¹³ Katona J.: *Bánk bán* (Diákkönyvtár 1977. 198. lábjegyzet.)

¹⁴ Pándi Pál: i. m. I. 47.

felvonás Melindája határozottan visszautasítja Ottót, hisz ez a határozottság képtelen befolyásolni – akár csak a királynéval szembeni első és negyedik felvonásbeli fellépése – sorsának további stációit. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ennek a „darab előtti” hiszékenységnek alapvető jelentősége van a mű későbbi eseményeire, csupán arra szerettünk volna rávilágítani, hogy Melinda sodortatásának körülményeit Ottóval és Gert-rudisszal szembeni határozott fellépései sem tudják befolyásolni. Különösen ami a 4. felvonás Melindáját illeti, ahol Katona olyan sorokat mond a királynét vádoló Melindával, amit ő nyilvánvalóan nem mondhat:

... koronák bemocskolója! Aki meg-
loptad királyi férjedet, – kitepted
kezeből a jobbágyi szíveket,
áruba tetted a törvényt, – nyomád a
nyomorultakat, – mártírrá tetted az
erkölcsöt, és testvéri indulatból
egy szennytelen nyoszolyának eltörése
végett, királyházban bordélyt nyitottál.

Ez a „határozottság”, ez a politikai éleslátás idegenül hangzik hősnőnk szájából, már Arany János is „nem helyén való-nak”¹⁵ tartotta ezeket a szavakat.

A drámai akciók hatásvonalain halad Melinda tragikus sorsa felé anélkül, hogy gyengédségével, vagy akár erélyességével ki tudna térni a körülmények vonzáskörei elől. Sorsa az etikai értékek sorsa is egy olyan világban, amelyben az érdekek biberachi eszménye a fő mozgatórugó. Melinda abszolút erkölcsi tisztasága és tragikus sorsa az esztétikum és etikum Platónig visszanyúló kérdéskomplexumához vezet el bennünket, de ez már egy külön tanulmány feladata lehetne.

Katona szerzői utasításairól külön tanulmányt lehetne írni. A drámaíró színi megjegyzéseivel szemben általában két köve-

¹⁵ I. mű. 286. lábjegyzete.

telmény állítható: mindenekelőtt olyan instrukciókat adjon a színészeknek, amelyeket az ténylegesen el is tud játszani, valamint ez az utasítás hiteles legyen, vagyis a darabbeli figura egyéniségével teljesen adekvátnak kell lennie. Az el nem játszható drámaíró megjegyzéseknek egy szellemes paródiáját adja Czimer József a fentiekben már hivatkozott esszéjében. Azt írja, hogy ilyen drámaírói igényeknek, mint például: a főhős kinéz az ablakon és elhunyt nagynénikéjére gondol – a színész nem tud eleget tenni. Igaza van. Nos, Katona a színi utasítások terén is többnyire zseniális. A békétlenekhez bekopogtató, Biberachot alakító színésznek például a következőt írja elő: „csalfa alázódással” kell megjelennie. Ennél találóbbat aligha mondtak Biberachról, ez egy tanulmány – értékű megjegyzés. Rendkívül hitelesek a Melindára vonatkozó utasítások is. A 3. felvonás kezdő dialógusában kövessük végig azokat a megjegyzéseket, amelyeket a Melindát alakító színésznek ad Katona, mellőzve most magát a párbeszédet. Hősnőnk Bánk szavaira a következőképpen cselekszik: „előtte térdepel”, „térdein eleibe csúszik”, „lerogy a földre”, „merően nézi”, „térdeit kócsolja”, „sikoltva felugrik”, „merően néz maga elébe”. Pontosak és hitelesek ezek a szerzői utasítások, mert a szituáció és az egyéniség immanenciájából következnek. Ilyet olvasván minden dramaturg kalapot emelhetne.

Ha Melinda dramaturgiai párjait keressük a drámában, akkor azokat a mellékszereplőket kell megtalálnunk, akik közvetlenül kapcsolódnak a darab fő vonalához, s így jól kitapintható dramaturgiai funkciójuk van. Ezek az alakok Biberach és Tiborc. Ha elképzelhető nagy ellentét, alapvető különbség két szereplő között, akkor az épp Melinda és Biberach. A lézengő rittert saját, jól felfogott érdekében mindig meghatározott cél vezet, a darab legtudatosabb embere, kétségtelenül egyéniség, ha nem is a pozitív fajtából. A cselekmény előrevitelében alapvető jelentősége van, háttérben áll ugyan, de mégis irányít. Dramaturgiai síkon aktivitása Melindáéval vetekszik. Hatásuk óriási, de míg hősnőnk csak

dramaturgiai szempontból aktív, addig Biberach fizikailag is az. Tiborc Melindához hasonlóan keveset mozog a színpadon, egyénisége egysíkú, de dramaturgiai aktivitása jelentős, hisz Bánk küzdelmében a közéleti faktort képviseli.

Dramaturgiai aktivitáson a fentiek alapján azt értem, ha egy szereplő közvetlenül kapcsolódik a dráma fókuszához, és e kapcsolatrendszer következtében alapvető hatást gyakorol a mű kimenetelére, függetlenül attól, hogy fizikai értelemben valóban aktív-e vagy sem. Melindát ilyen megfontolás alapján tekintem lényegesnek, s dramaturgiai funkcióját alapvető hatásúnak.

PAPP ISTVÁN

A VÁLSÁGBA JUTOTT KISEMBER ÍRÓJA: PETELEI

Aki Petelei Istvánról ír, könnyen neheztelésnek teszi ki magát mind azok részéről, akiket népieseknek, mind azok részéről, akiket urbánusoknak volt szokás nevezni, mind pedig azokéről, akik netán egyik vagy másik csoport hithű utódainak vélik magukat. Mindkét csoport lázas buzgalommal fogott egykor az érték-, azaz az elődkereséshez a századvég irodalmában; de, valljuk meg, néhány kivételtől eltekintve, nem különösebb sikerrel. Az egyik oldal például harsány diadallal mutatta föl a bárminemű művészi gonddal, differenciált látással, mérlegelő gondolatisággal együtt nehezen említhető Tolnai Lajost. A másik meg például azt a gyermeteg elméletekben és utópiákban szenvelgő, heveny sznobériában szenvedő, elemi stílyengességben bővelkedő Justh Zsigmondot hordozta körül, akit Péterfy mint a „dernière mode” bájosan lelkes etudiant-ját tette elnéző mosollyal helyére. Annál meglepőbb, hogy Petelei mellett úgyszólván hangtalanul mentek el, –

noha nemcsak a kor egymástól oly távoli jelesei tarották igen nagyra, mint a delelőjén álló Mikszáth, az öregedő Gyulai s az ifjú Schöpflin, hanem az elődkeresők mindenike is több művészi értéket, társadalmian vett művészi értéket lelhetett volna benne, mint fölfedezettjeik többségében.

Petelei egyike volt azok közül az elsőeknek, akik *azt* a realista látásmódot mondhatták magukénak, amely a társadalom mozgó szerkezeteiben figyeli az embert; amely *azt* a mentalitást, erkölcsiséget, érzelmiséget, egyszóval: *azt* a lelkiiséget vigyázza éles szemmel, amely a változó művelődési, szokásbeli, értékrendi ráhatások következtében a közemberben, a kisemberben, vitális erejét is befolyásolóan, alakul ki. Tán ő a kisember első elhatározott ábrázolója a magyar irodalomban. S az első egyike, aki érzékeli, hogy az érvényüket vesztett, de a társadalomra rámeredett régi szerkezetek s az alattuk formálódó újak ütköző anarchiájában, össze nem illésében mint sérülhet meg, szenvedhet, s lehet torzan arányvesztővé a szerkezet minden tagja. Lent is, fönt is egyaránt; bár, a nehézkedés törvényének megfelelően, főleg lent; leginkább azonban mégis az eszmélkedésre, a valamelyes önszemléltre immár képes középen. Petelei ismeri föl és ábrázolja elsőik között – nem részvét nélkül ugyan, de metsző élességgel – néhány remekművében, hogy a birtokos berendezkedés értékrendjének bomlásával mint lesz iránytalanná, bizonytalanná, zűrzavarossá a hozzákötött, a keretébe illeszkedett, az általa legitimált kispolgári s a paraszti világ szokás-, erkölcs- és értékrendje is.

Nem lehet említetlenül hagyni, hogy szinte determináló szociológiai és ökonómiai, művelődéstörténeti és alkati adottságai voltak ehhez a megfigyelő, kórismés, regisztráló képességhez és magatartáshoz. Jómódú, művelt erdélyi örménykatolikus család fia. Egy olyan kis etnikai csoporté, mely egyszerre számított különálló kisebbségnek, s a magyarsággal azonosult csoportnak. Vallása, hitelvei azonosak a katolikus magyarságéval, gazdag liturgiája azonban meglehetősen eltérő.

Nyelvét magyarra cserélte, fejlett művelődési hagyományait azonban erősen őrizte. Foglalkozása, szakértelme, gazdasági elhelyezkedése a magyar gazdasági szerkezetbe előnyösen tagolta be, s jelentősen függetlenítette is tőle, s még inkább a magyar társadalmi rangrendbe illeszkedés kényszerétől. Óvta is e függetlenségét, melynek hasznára és veszélyeztetettségére ősi hazájából idáig vándoroltában hosszú történeti tapasztalata tanította meg.

Petelei papnak indult, mégpedig benső ösztönzésre, s nem pedig, mint annyi paraszti-kispolgári társa: a szociális följutás, a szociális kijutás reményében. Így elfordulása is e pályától szellemi-lelki fejlemény volt, s odafordulása is előbb a természettudományokhoz, aztán a joghoz, majd a határozottan társadalmian értett általános művelődéshez. Az adott pártokkal alig törődő liberális politikai lapszerkesztő lett szülőföldjén, aki elsősorban az irodalomnak, tudománynak, kultúrának igyekezett minél nagyobb helyet biztosítani. Kívül is való, belül is való sajtóságos helyzetének, viszonylagos függetlenségének, széles körű műveltségének, amelyhez említsük meg a magyar világban oly ritka gazdag magas zenei élménykörét is, rálátást biztosító távlatát fokozta befelé élő lelkisége, hallgatagon figyelő visszahúzódása, fokozódó elbetegedése, idegérzékenysége.

Mennyire a megbillent szociológiai-művelődéstörténeti szerkezetek órló kényszerei közt torzuló, tönkrejuto ember érdeklő, különös élességgel mutatja egy, e félszázadban ritka műfajú írása, egy kegyetlen tárgyiasságú szociográfiai vázlata. Írói-újságírói tapasztalatgyűjtő út eredménye ez Erdély középső vidékén, az ún. Mezőségen. Lehangelőbb, keserűbb, sötétebb írás kevés akad e félszázadban. (*Mezőségi út*)

Középpontjában a régiből kimozdult, az újjal élni nem tudó világ nyomorúsága, mint mondja, „dekadenciája”. Egy közgazdász szigorával, egy szociálpszichológus belső látásával, egy művelődéstörténész átfogásával tárja elénk e vidék polgáriasságot kizáró tényezőit. A volt kisnemes előtt éppúgy, mint a

volt telkes jobbágy előtt is immár több évtizede ott a lehetőség, sőt, a kényszer, hogy végre új módon, önállóan, gazdaként intézze sorsát. De nincs előtte ösztönző, tanító példa. Külterjes, sőt, rablogazdálkodást folytat; a piacra termelést nem, vagy alig ismeri; annyit hoz ki a földből, amennyivel tavaszig elvegetál. Ősztől tavaszig nem dolgozik, vackába húzódik „mint a medve”. Igénye nincs, bútora néhány láda, meg valami ócska asztal; gyakran még ágya sincs. Lakása бүdös, koszos, egészségtelen. Ahol meg a nagybirtok is szorítja, ott szinte animális életet él. „Ez állat inkább, küzdő szegény állat. Kinek elfáradnia nem szabad, mert elvész.” Betegségében, öregségében, téli nélkülözésében „emberi aszalék”. A polgári állami berendezkedésből egyedül a „porciót”, az adót s a tőle való rettegést ismerte meg. Ez számára az új helyzet érthetetlen, gyűlölt, fantomszerű jelképe. Senki sem kormányozza a civilizáció felé.

A falvak értelmisége nem emeli népét, hanem hozzáidomul, sőt, „még demoralizálja is”. Egy pap végig fekszi a falu lányait, asszonyait, egy jegyző vizespohárból vedeli a kocsisbort, a járásbíró lompos, lakása kietlen, modora alpári. Trágárkodik, vendégeinek felesége bájait festi; s persze, gőgös ősnemesi származására. Ám „az ezerötszázholdas úr” is alig különb. Harsányan politizál, de nemcsak könyvet — újságot sem olvas. S a legelterjedtebb lapok jellegével, hovatartozásával sincs tisztában. Feleségének egyetlen érzelmi élménye: „őseit élvezni. Egyéb szüksége lelkének nincs.” A paraszt fölött levő „mind föl van fújva rangjától”. De úr és paraszt egyformán ellenzéki mindennel szemben, ami új; visszasírja a múltat; s mivel az nem jó —: iszik, iszik, iszik. „A nyomorúság Golgotháját járja ez a szegény nép” magára hagyatottságában. Pedig ahol vezetője, segítője akad, rögtön emelkedik. S ha történetesen román falu vagy vidék az ilyen, Petelei pártatlan emberi örömmel szól róla akkor is.

Gyakran olvashatjuk róla, hogy ő Turgenyev legközvetlenebb magyar rokona. Igaz is ez, ha Turgenyev mögött mindig

ott tudjuk azt a nevezetes gogoli köpönyeget, amelyről Dosztojevszkij író társainak azt mondta: valamennyien abból a köpenyből léptünk elő. S ez a *gogoli* vonás Peteleinél nagyon is érthető. Mert ő is átveszi ugyan a Jókai-örökségnek kivált a novellákban uralkodó alapformáját, az életképet. S tehetsége s kedve is van ahhoz, amit ez a forma természeténél fogva magával hoz és megkíván: a természeti és társadalmi környezet színes és otthonias leírását, az atmoszférikus és csattanós fogalmazásokkal tarkított helyzetfestést, a közismert és köznapi, bár kuriózus típusok szokásos rajzát. Csakhogy az életkép csattanóig végigvitt kerekése nála éppúgy ritka, mint derűs vagy humoros idillje is. Minduntalan megszakad nála e zárt forma egynemű tónusa, egyenes vonalú előadása; mégpedig a hagyományos életnormákba illeszkedők látszólagos vagy valószínűs biztosságérzetének meg a hagyományból kihullottak normavesztettségének érintkezési területein, ütközőpontjain, törésvonalain szakad meg. Az életkép derűje, humora, idillje nála melankóliára, rezignációra, balladás románcra vagy éppen tragikus balladára vált. Gyakran egymás mellett vagy egymással szemben álló alakjai között, gyakran ugyanannak a személynek lelkében áll be az ütközés folyamán ilyen törés, ilyen hasadás, ilyen hangulati váltás vagy kettősség. Az életkép részletező, kényelmes, külsődleges természet- és környezetrajza tömör belső tájjá, típusrajza szaggatott, utalásos sorsjelzéssé alakul át kezén. S mivel az ütköző életnormák és életformák az író távlatos rálátásában rendszerint szánnivalóan, nevetségesen kicsinyesek és szűkösek, az elégikus, a melankolikus, a tragikus elem óhatatlanul a miserabilisba, a tragikomikusba, a groteszkbe játszik át; azaz a turgenyevi mellett a gogoli elem is folyton jelen van nála.

Egy kishivatalnok házassági karrier jegyében nevelt aggszűz lánya lépre megy egy parlagi birtokos ordenáré leánykérő tréfáján, s még jó, hogy várva várt boldogságának vélt beteljesülése lelki sokkjával megöli, mert a következő pillanat már a megszégyenülésével semmisítené meg. (*Árva Lotti*) Egy

szegény falusi zsidó suszter gyerekei érvényesülése, kivált fia kadétsége reményében hagyja magát az uraság elvénült, bigott lányától, aki túlvilági érdemeket akar ezzel szerezni, keresztény hitre téríteni. Felesége s gyerekei azonban a nyomorú viszonyok következtében sorra pusztulnak el tüdővészben, s ő mindezt, megháborodva, Jehova átkának, büntetésének fogja föl. (*Mayer, a zsidó suszter*) Egy kisvárosi agglégény, egy „tőkepénzes” gavallér, egy penzionátus kereskedő, egy vidéki életművész finom modorú, nagyvárosi lánnyal találkozik, belészeret, de mire vidéki, komótos agymozgásával észbekap, a lányt saját anyja már egy gróf kezére játssza. (*Lobbánás az alkonyatban*) Egy apró írkokoska öregségére kuporgatja pénzét; házát is bérbe adja, s maga a ház fáskamrájában húzza meg magát; ám midőn újmódi, úri rokonok jelentkeznek, a kompenzáló büszkeségtől megrészegeedve házába költözteti őket, pénzét is rájuk költi, hogy végül eladósodva, házát veszttve, a „rokonoktól” megcsúfolva költözzék vissza a fáskamrába, csakhogy immár oda is csak bért fizetve. (*Hegyen le és fel*)

A megbomlott szokásrendben, a bizonytalanná lett normarendszerben mindenkiből föltör nemcsak minden megbántottság, csalódottság, rejtett ellenséges érzület, de minden rossz és alantas vonás is. Árva Lottin éppúgy röhögnek a semleges szemlélők is, mint a kétségbeesetten átkozódó zsidó suszteren. Az özvegybe, akit férje életében, s nem is csak látszatra mindenki tisztelettel szólított, emlegetett, férje halála után a temetésen állítólag elcsereült kölcsönszékek ürügyén a szomszédok rögtön belémarnak. (*A székek*) Az „úri módon” férjhez adott, de semmitlené özvegyült kisvárosi asszonyt, falusi sorban és pártában maradt, szatócskodással azonban kis vagyonkát szerzett „barátnője” befogadja „könyörületesen”, hogy legyen végre kin megbosszulnia társadalmi és sorssérelmeit. (*A könyörülő asszony*) Petelei hősei, miután bizalmukat elvesztették a rend bomlása, a normák bizonytalansága következtében, tele vannak félelemmel és sérelemmel, hogy az élet

nem azt adja nekik, ami dukál, amit megérdemelnének. Félelmeik és sérelmeik mániákba, különségekbe vagy éppen hivalkodó megalázkodásokba rejtett agresszivitássá nőnek és torzulnak; s nemcsak másokkal, de önmagukkal szemben is. Kiemeli Peteleit kortársai közül, Mikszáthot sem véve ki, hogy nemcsak föl nem oldja humorban a normák e sajátos ütközését, érvényvesztését s nemcsak tragikussá nem emeli ezeket az eltorzult és megromcsolt egyéniségeket, hanem arra is van érzéke és ereje, hogy meglássa és megmutassa, amennyi látszatot megment kifelé alakjainak e póttvékenysége, ez álcselekvése, ugyanannyit rombol befelé; ami aztán, ha az élet megszokott kerete megtörik, ádáz gyűlölködésben, értelmetlen kárpótlásszerzésben, a kialakult egyéniség esztelen szétrombolásában nyilatkozik.

Jól ismerte a pozitívizmus természettudományos világmagyarázatait, gépies, élettani meghatározottság tanát. De csak részben fogadta el. Az akció-reakció elve csak a lélekállapot, a kezdeti helyzet kialakításában játszik nála jelentős szerepet; utána már saját természetű, törvényű, működésű állapottá lesz. Hősei akkor már alig reagálnak alakítóan a körülöttük, a velük végbemenő eseményekre. Vagy egyszerűen történnek velük azok, s ők egyszerűen tudomásul veszik ezt, vagy éppen torzult lelkiségükből következő viselkedésükkel még siettetik is a szomorú kifejeletet. Petelei azt a helyzetet, azt a pillanatot rajzolja legnagyobb gonddal, midőn az ember földjára addigi életmenetét, életakarát, morális magatartását, önmagát; s ezzel kisodródik nemcsak önmaga, de a többiek „normális” életrendjéből, s magából az élet szervességéből is. Ez állapot iránti s a létrejövete iránti érdeklődése mellett bizonyít, s ezt van hivatva szolgálni gyakran használt ún. visszapergető módszere is: a lelki kifejelet rajzával kezd, s a cselekményt hozzá vezető útként, kialakulása magyarázataként közli.

A belső állapotrajz mestere, többnyire, mint maga mondja, „a dekadenciáé”. Történeti adottságnak, egyedi szerencsétlenségnek veszi ezt, s nem valami kifinomultsági lelki fokozatnak,

szellemi rangnak, mint annyian a századvégen. Utat belőle nemigen jelöl, de oly megrendültséggel hozza olvasója elé, hogy legalábbis védekezésre indítja vele szemben. Mert hőseit, kimondatlanul is, szinte a bűnösség valaminő atmoszférájával veszi körül, tűrhetetlen passzivitásuk, elfogadó beletörődésük következtében.

Jókaitól örökölte, s Mikszáth-tal rokon az életképforma keretül vételében. Ám kitöltési módjában inkább Gyulai sors-szimbolikával telített *Udvarházának*, Kemény belsőbeszédes állapotrajzainak s Arany balladáinak sűrű atmoszféricusságának örököse. S itt igazán rokona Turgenyevnek; annak a novellista Turgenyevnek, akitől oly sok szál fut Csehov művészete irányába. Cselekményalkotói fantáziája nem nagy, s láthatólag nem is törekszik változatos, fordulatos, meglepő történésekre. Regénnyel egyszer próbálkozott, novelláiéhoz még csak közel sem járó sikerrel. Szereti az ősi toposzokat a maga világába helyezve újraformálni. Az Ophelia motívuma éppúgy megtalálható nála, mint a Rómeó és Júliáé is, a bolygó zsidóé éppúgy, mint az eladott leányé, a Don Quijote-féle éppúgy, mint a nevelt lányát feleségül magához kényszerítő gazdag öregemberé.

Kevés eszközzel dolgozik, de nagyon gondosan. Elég gyakran föltűnik nála a naturalista ábrázolás nemcsak szokásos, de szélsőséges fajtáinak ismerete. Ám a naturalizmus hosszadalmas, „tudományosan” fejtegető modorát, leírás-módjait alig veszi át. Inkább a romantikától örökölt egzotikus groteszket igyekszik vele reális, köznapi hitelűvé formálni. A szabadságharc idején az uraság lányával megugrott fiatal ferences barát az elszegényedett, megcsúnyult, vénlánynak maradt asszony lelkében egyre valószínűtlenebb mítosszá nő. Csak egyszer szeretne még találkozni vele. Amikor aztán végre egy búcsújáróhelyen ez megtörténik, egy elhízott, hazugan szónokló, izzadságtól bűzlő figurát talál, akinek egyetlen mondanivalója számára, hogy a klostrom udvarán remek fűszeres ételt és jó erős bort lehet ingyen kapni (*Tarvásári búcsú*).

Amiben novellisztikája fő gyengéje van, ami következtében néhány elsőrangú elbeszélés s még több elsőrangú részlet elle- nére is csak másodrangú író, az is szorcs összefüggésben van – tehetsége ilyfajta hiánya mellett – a szerkezetek bomlását ábrázolni óhajtó akaratával. Dialógusai többnyire erőtlenek s nemegyszer mesterkéltek, papiros ízűek, s korábbi irányokba visszaváltók. Itt messze elmarad a Jókai–Mikszáth-vonal mögött. Még akkor nyújtja e téren a legjobbat, ha erősen stilizált az egész novella előadásmodora; például szimbolikus- ság, balladásság, lírai belső beszéd felé hajló. Jókai és Mikszáth oly tárgyat, oly környezetet, oly lelki rétegeket, oly helyzetet- ket ábrázolt, jelenített meg, amelyhez az akkori művelt magyar társasági beszédben s értekező írásban megvoltak a kialakult formulák. A lélek állapotainak belső elemzését azonban ritkán próbálták dialógusra átváltani, dialógusba sűríteni, meg- jeleníteni. Igaz, az elemzés Peteleinél is csak inkább sejtetően, eredményt szolgáltató háttérként van jelen, mint közvetlenül elmélkedő betétként, s akkor sem mindig szerencsésen. (Talán ezért is van, hogy midőn alkotó ideje középső szakaszán a Maupassant-típusú novellával látszik kísérletezni – pl. *Elkésett* – a gogoli–turgenyevi–csehovi rokonságukhoz képest erősen fölhígul művészete; első pillanatra ugyan úgy tűnhet, mintha ekkor csökkenne dialógusainak gyengesége, papiros íze; de ez csak látszat; az egész novella lesz mesterkélte, papiros ízű, s ezért nem rí ki belőle a dialógus.)

Líraisága, atmoszférakussága, lelki tájrajza nemigen tűri meg a nyílt elemzést. Ám az elemzés e rejtettsége legalább annyira erénye, mint hibája. Ebben is, mint egész művészeté- ben, a realiztikus európai törekvések s az erősen romantikus magyar hagyomány – szűk tárgykörű világa ellenére, – termé- szetszerű, szép egyensúlyba jutottak. Prózánkban, minden- esetre, Kemény után (a Arany balladái meg Arany László verses regénye után) ő volt az, aki a társadalom, az érték- rend, a világtkép szerkezetében végbemenő változásokat a lélek

szerkezeti változásaiban ily erősen érzékelt és ily következetesen ábrázolta.

Talán ebből érthető az is, hogy a bevezetőben említett buzgó fölfedezők figyelmét elkerülte. Ők direkt társadalmi vagy éppen politikai vádbeszédeket s újmódi lélektani elemleteket kerestek. Esztétikai műveltségüktől (vagy annak hiányától) aligha független ama balfogásuk, hogy Petelei mellett, aki pedig jóval többet adhatott volna céljaikhoz is, úgy ahogy az irodalom egyáltalán adhat, szinte hang nélkül mentek el.

NÉMETH G. BÉLA

VALLOMÁS

AZOK A VÁSÁRHELYI ÉVEK . . .

REFLEXIÓK GREZSA FERENC:
NÉMETH LÁSZLÓ VÁSÁRHELYI KORSZAKA
CÍMŰ MŰVÉRE

Miután először elolvastam Grezsa Ferenc könyvét (Szépirodalmi, 1979.) – a forráskutatás megszállotjaként – legszívesebben rávettem volna magam mindarra, amit száz oldalt kitevő jegyzetanyagában – *Megközelítések* címmel – annotálva idéz. Erre persze nem volt és nincs is mód, de nem is feltétele annak, hogy a szerzőnek a könyv borítóján közölt nyilatkozata ama mondatára hivatkozva: „Munkám vitairat is”, hasonló szenvedélyességgel kíséreljem meg – Grezsa könyve nyomán – az emlékezést Németh László vásárhelyi éveire, és itt-ott vitatkozam vele. Talán bocsánatosnak lesz ítéltető mindaz, ami szubjektívvé sűrűsödött bennem, hiszen a valós élményanyag és annak konklúziói vannak mögötte.

Németh László vásárhelyi tartózkodása népi demokráciánk első három esztendejére esik. 1947 őszéig én is ott, szülővárosomban éltem át, dolgoztam, küzdöttem, harcoltam végig ezeket az esztendőket, belekerülve az öreg „társak” (így nevezték magukat a hazai munkásmozgalom század eleji és 19-es veteránjai a *Genosse* szó szerinti fordításával) vonzásával a munkásmozgalomba. Dolgoztam vezetőként az ifjúsági mozgalomban, tanítottam óraadóként a gimnáziumban, nevelő tanár voltam a népi kollégiummá változott Cseresnyés Kollégiumban. De nemcsak tanítottam, hanem igyekeztem minél többet tanulni is, nemcsak a szegedi egyetemen – amely akkor *már* nem viselte Horthy Miklós, de *még* nem József Attila nevét. Egész akkori életemet az erős, és halálosan komolyan vett politikai tevékenység jellemezte, együtt számos fiatallal, hall-

gató kollégáimmal, egykori tanáraimmal, akikkel együtt taníthattam. És nagyon sok munkás és paraszt fiúval és lánnyal, akikkel együtt kerestük és próbáltuk csinálni az újat. Már ezekben az években is azok álltak hozzám a legközelebb, akik a szabadság eljött korszakában tudatos osztályharcosként tanulva és dolgozva akartak szocialistává, kommunistává válni. Mint e város szülötte, aki nyolc évig a ref. Bethlen Gábor Gimnáziumba járt iskolába – ismertem mindenkit. Családomat is, engem is ismert mindenki. Az *Égető Eszter* szereplői mind személyes ismerőseim, éppen úgy, mint az *Utazás* főhőse, vagy mindazok a vásárhelyiek, akikről az író írt vagy írni szándékozott. Tehát mindenkit, számosuk életútját ismerve, és mindazt tudva, ami ebben a városban az utolsó ötven-hatvan évben történt – tagadom a csomorkányizmus fogalmát! Mint ahogy – bár erős és elszakíthatatlan lokálpatrióta kötelékek fűznek szeretett városomhoz – nem tettem magamévá a „gyütt-mönt”-ekkel szembeni ellenkezést, de éppen úgy berzenkedtem a máshonnan jövőknek a „benszülötteket” lekezelő megnyilvánulásaival szemben is, bár közülök számosan nagyon sokat tettek a városért, kultúrájáért, fiataljaiért, népéért.

(1946 őszén, egy lyukas órán, a tanári szoba akkor már lehántott bőrpamlagján ülve beszámoltam Németh Lászlónak Goncsarov *Oblomov*-jának elolvasásával nyert élményemről. Jól emlékszem, amit mondott: Nem kell neked messzire menned, kimégy a Kossuth térre, találkozol itt is elég Oblomovval! Akkor nem tudtam, hogy igaza van-e, most már tudom, hogy a városra az oblomovizmus éppúgy nem volt jellemző, mint annak „csomorkányosított” kitalált modellje.)

Kisgimnazisták voltunk, amikor a *vásárhelyi* költő és esztéta Galyasi Miklós „műverem”-nek nevezett szobájában megismertetett személyesen József Attilával. Galyasitól kaptam később, *Összes verseinek* máig is őrzött, első kiadását. A *vásárhelyi* Pákozdy Ferenc költő és Shakespeare-fordítótól Ady összes verseinek első kiadását kaptam. A *vásárhelyi* Tölcséry István

tanár, az ötvenezer kötetes tanári könyvtár féltő őre, ha úgy tetszik: cerberusa, adta oda nekünk a Nyugatot, később a Kelet Népét, igaz, hogy a Magyar Szemlét is (amit egyébként „magyar zsemlyének” becézett . . .). A Szép Szót Galyasi Miklós adta a kezembe. Az is igaz, hogy a Társadalmi Szemlét, vagy a 100%-ot nem ismertették meg velünk. Ingyen segítettünk Tárkány Szűcs Ernővel együtt – 14–16 évesen – a Városi Könyvtár egyszem könyvtárosának, és ugyancsak egyetlen raktárosának a könyvek rendezésében és kölcsönzésében. Viszont csak így kerülhetett kezembe Marx *Tőkéje* I. kötetének magyar nyelvű első kiadása – amiből ugyan alig értettem valamit, és Ormos Edének ugyancsak szigorúan elzárt könyve Szántó Kovács János 90-es évekbeli mozgalmáról, bírósági tárgyalásáról, elítéléséről.

(Még megismerhettem Borsi Jánost, az 1935-ös országgyűlés vásárhelyi szociáldemokrata képviselőjének, Takács Ferencnek a sógorát, a Szántó Kovács-per legfiatalabb – 16 éves! – elítélt vádlottját, aki elmesélte az öregemberre jellemző éles emlékezettel a viharsarki földmunkásság századvégi–eleji szenvedéseinek, szervezkedéseinek történetét. 1945-ben megismerhettem ifj. Nagy Sándort, Szántó Kovács egyik vádlott társának fiát, aki hűen őrizte apja kéziratos visszaemlékezéseit, régi zászlókat, emlékeket. Kész munkásmozgalmi múzeum volt kicsiny földes szobája. Jól emlékszem egy színes plakátra, amely Ferdinand Lasalle-t ábrázolta – akkor találkoztam nevével először és még nem tudtam, hogy helytelen tanításai a „vasbértörvényről” milyen károsak voltak . . . – amint lábával egy Kapital nevű kígyóra tapos . . .)

Bizony, kortársaim sok száza bizonyíthatja, hogy nem volt kötelező út az „elefánttemető”!

No, és a gimnázium, ez a nagyszerű Alma Mater! Mi, diákok is tudtunk, persze, a tanári karon belüli torzsalkodásokról, de többüket szeretve, másokat félve tisztelve tulajdonképpen sütkéreztünk abban a humánumban, amit ez az ősi skóla adott. A *gyütt-mönt* Tálasi Istvánnak köszönhettem, hogy ötödikes

gimnazistaként Németh László *Kocsik szeptemberbenjéről* írhattam, mint legkedvesebb regényemről dolgozatot, de ezt már az őt a katedrán váltó ugyancsak *gyütt-mönt* O. Nagy Gábor osztályozta jelesre. És történt ez mind akkor, amikor a hivatalos tanterv és tankönyv még Ady Endréig sem jutott el! 24-en érettségiztünk 1942-ben. Osztályunk volt az egyetlen – talán az egész országban – amely nem jelentkezett önként katonának. Egyetlen tanár sem akadt a tantestületben, aki rá akart volna beszélni minket! Pedig egy ilyen „hazaffyas” felbuzdulás jó pontot jelenthetett volna az iskolának a korszak hatalmasságai előtt! A német Sas-renddel a nyakában érettségi-elnöklő Hoffer András ömértósága el is buktatta osztályunknak pontosan az egyharmadát. De ezen az érettségin a *vásárhelyi* Vörös Mihály ötünknek olyan tételt adott magyarból, aminek anyaga nem szerepelt a hivatalos programban. Én például Szabó Dezső, Móricz Zsigmond és Kodolányi János regényírói munkásságát kaptam. József Attila két kiadott tételben is helyet kapott. De volt külön kérdés a népi irodalomról is.

A hatodikos görög órákon – összesen heten voltunk görögösök – a *gyütt-mönt* Szathmáry Lajos vezérletével csaknem elfelejtettük, amit az előző évben a volt Eötvös-kollégista tudós klasszikus-filológus Csépké Andortól tanultunk, de megtanultuk viszont – 1940-ben! – hogy a náci Németország nem győzhet a háborúban. A történelemórákon a már említett Tölcséry István, aki ugyan a tananyag megtanításával nem sokat törődött, de rendkívül fejlesztette tekintélytisztelőtünket azáltal, hogy minden civil-sarzsit öfömértóságának titulált – legalábbis nekünk. Ő volt az, aki engem, mint historikust in spe, a Monarchia nemzetiségpolitikájának kutatására szorított egy önképzőköri pályázat ürügyén (pályadíj: 100,-P, óriási pénz!).

És sorolhatnám tovább. De még csak két cserkésztaborról írok. Az egyik egy ormánysági faluban volt és valóságos illusztrációja volt néhány évvel későbbi olvasmányomnak, Kodolányi

Földindulásának és Végrendeletének. A másik, ahova Sipka Sándor vezetett bennünket, a palócföldön volt. Akkor jelent meg Szabó Zoltán *Cifra nyomorúsága*. Ott adta kölcsön nekünk, ott beszéltük meg először vele.

(Sipka Sándor vásárhelyi szegényparaszt gyerek volt. A debreceni református kollégium tanárképző intézetének köszönhette – mint tíz évre rá magam is –, hogy egyetemre kerülhetett. Már ottani egyetemistaként hallottam a róla szóló legendát: Pap Károly professzor, aki előtt Ady nevét sem lehetett kiejteni és aki szerint Szabolcska Mihály és Herczeg Ferenc neve fémjelezte a kortárs magyar irodalmat, nagyon nem szerette még azt a nagyon kevés munkás és paraszt gyereket sem, akik az egyetemre kerülhettek. 1943-as nyugdíjazása után az ő katedráját pályázta meg Németh László sikertelenül, Kerecsényi Dezső sikeresen. Sipka őhöz került tanári szakvizsgára. Tételeinek kitűnő megválaszolása után – amelyeket a professzor rosszkedvűen hallgatott végig – pótkérdésként a Magyar Tudományos Akadémia elnökeinek felsorolását kérte a jelölttől, aki évszám szerint a főtítkárok adataival együtt hibátlanul felmondta őket egész József királyi hercegig bezárólag; majd – egyre rosszabb kedvűen – a Kollégium árkádjai alatti reliefekről érdeklődött a vizsgáztató nagyúr, akinek komoly befolyása volt ösztöndíj stb. ügyekben. Sipka eme utolsó kérdésre válaszul a feliratok szövegével együtt az alkotó szobrászok neveit is ismertette az évszámokkal együtt – szerényen . . .)

Ez volt tehát az az iskola, melyet nem Németh László választott kísérletei színhelyéül, hogy quasi kitüntesse – amit Grezsával együtt annyian írnak róla mostanában. Ez volt ez a szellemi hajlék, amely befogadta, munkát, teret és nyugalmat biztosított számára akkor, amikor – és lehet, hogy ez nagyon profánul hangzik – nem tudta, hogy sikertelen békési, debreceni stb. próbálkozásai után mit csináljon! Ez volt az az iskola, amely befogadta az író, Németh Lászlót, aki nem középiskolás fokon tanított és akart volna tanítani.

És milyen volt a város akkor? Fantasztikus lobogás, tanulás, munka. A fényes szellők nemzedéke voltunk. Magamnak több mint féltucatnyi funkciója volt. De sokan voltunk ilyenek, s közben még instruktorkodtunk is zsírért, lisztért, tojásért, hogy szüleink, testvéreink is jól lakhassanak velünk együtt. Kultúrdélutánok sorozata, vitaestek lényegébeavágó sorskérdésekről, népfőiskola, népi kollégium, gyűlések, veszekedések fiatalok fiatalokkal, fiatalok idősebbekkel, ifjúsági egység szervezése, „rohammunkák” az algyői híd építkezésén. Mindezt jelentette akkor a politikai munka számunkra.

Mindez, illetve csaknem mindez Németh László *mellett*, szeme láttára, de *nélküle* folyt. A Cseresnyés-kollégium diákjai szerették, közjük eljárt, hiszen tanítványai is voltak a gimnáziumban. Politikai állásfoglalástól azonban mind ott, mind az óráin vagy a tantestületben, ideológiai és praktikus értelemben egyaránt óvakodott. (Ma sem tudom, hogy bennünket, akik a különböző pártokban, szervezetekben mozgalmi munkát végeztünk, becsült ezért vagy sajnált törhetetlen idealizmusunk és optimizmusunk miatt.)

Tizenhatévesen néhányad magammal részt vettem, Kristó Nagy Istvánt segítve, 1940-ben az Új Szellemisség Kiállítás megrendezésében a gimnázium aulájában. Ott voltam, amikor Németh László Móricz Zsigmonddal együtt beszélgetett velünk. Hallottam nekikeseredett beszédeiket a Városháza közgyűlési termében a magyarság közelgő pusztulásáról. Mindez 1940-ben volt és valóban nem látszott túlságosan biztatónak a jövő.

Olyan nevelést kaptunk barátaimmal együtt, hogy a népi írók olvasására szoktunk rá, s hittünk is nekik. Persze 16–17 évesen fogalmunk sem volt e tábor heterogeneitásáról. Baloldalinak, forradalmárnak, igaz magyarnak őket tartottuk. Németh Lászlót éppúgy, mint Erdélyi Józsefet, Kodolányi Jánost, Kovács Imrét, Szabó Zoltánt, Sinka Istvánt, Erdei Ferencet, Darvas Józsefet, Veres Pétert, Szabó Pált. Minden könyvükhöz hozzájutottunk. Ezeket olvastuk. Elutasítottuk az

„urbánusokat”, nem szerettük, de nem is igen ismertük őket, Babitsot, Szabó Lőrincet, Márait. Móricz Zsigmondot nagyra értékeltük, de sértve éreztük magunkat általa, mert valahol azt írta, hogy Vásárhelyen nem vásárolnak könyvet az emberek. (Ez az írása egyébként sok éven át szerepelt a gimnáziumi irodalmi szöveggyűjteményekben.) Nem volt olyan valamirevaló barátom, iskolatársam, akinek 15–16 éves korára legalább 50–100 kötetre rúgó válogatott könyvtára ne lett volna.

Városunkban nem volt jelentős szélsőjobboldal. A két kezemen meg tudnám számolni a hangos nyilasokat. Nem volt zsidókérdés sem. Azt nem mondom, hogy nem voltak antiszemiták, de – divatos kifejezéssel élve – nem volt tömegbázisuk, se hatásuk. Tantestületi ülésen hangzott a második zsidótörvény időszakában a könyvtáros-tanár szájából válaszul arra a hivatalos leiratra, hogy zsidó könyv- és papírkereskedőnél nem szabad vásárolni: „Eddig is Weisz Lacinál vásároltam, ezután is ott fogok. Egyébként is: ide járnak a gyerekei.” Ezzel a téma el volt intézve. A városban nem volt soha gettószerű település, nem voltak zsidóverések. Igaz, hogy 1944-ben vagyontmentést vállaltak a vásárhelyiek, embermentésben viszont ez a város sem bizonyult jobbnak a többinél.

Most idézem Németh László szavait két interjújából:

„A tökéletesség – a Gyász, az Iszony, a Sámson érdeme – csak harmadsorban következik. Az ő tökéletességüknél büszkébb vagyok egy-egy olyan írásomra, mint a Szárszói beszéd, amelyben a perc nagysága, a figyelmeztetés komolysága és kockázata tulajdon erkölcsi szintem fölé emelt.”

A másik, posztumusz közölt (Vigilia, 1975):

„Hogy mindent érvényesnek tartok-e, amit életemben leírtam? Igen. Semmit nem vonok vissza. Mindazért, amit leírtam, megküzdöttem, mindabban hittem, életem értelme volt. A földszintre ráhúztam az első, a második, majd a többi emeletet. Nem tudok ma sem kihagyni egyetlen szintet sem, hiszen akkor az épület összedülne. Vállalom a tévedéseit

met, bár nem érzem őket főbenjáró vétkeknek, inkább az emberi elme fokozatos tágulásával kapcsolatos tájékozatlanságok következményeinek.”

Grezsa idézi Németh Lászlót, aki azt írta, hogy ama 3–5 író között volt, akik a magyar értelmiségi ifjúságot az elnácisodástól visszatartották. Ez igaz, de az is igaz, amit Grezsa, ez alkalommal nem a könyvében, hanem az Alföld 1980. decemberi számában (*A történelem vonzásában, 1938–1944*), a Németh László emlékszámában, kissé furcsa fogalmazásban, mintha mondandóját nem is tartaná alapvetően lényegesnek, így ír:

„... az író a maga Szabó Dezső-i gyökerű koncepcióját, a magyar radikalizmus eszméjét, a kelleténél élesebben választja el a baloldal tényleges mozgalmától, 1919-et nem a belső történeti fejlődés eredményeként, hanem puccszerű fordulatként jellemzi.”

Azt jelenti-e ez, hogy

„Németh magyarság szemlélete korszerű és dinamikus, de – nem kizárólag az író hibájából – nem eléggé taktikus”

– mint Grezsa ugyanebben a bekezdésben írja?

Grezsának erre a tanulmányára azért térek ki, mert ez voltaképpen az író vásárhelyi korszaka előtörténetének tekinthető. És ebben nem kevesebbre törekszik, mint arra, hogy a „mélymagyarság” és a „hígmagyarság” hirdetett fogalmait „mitikus metaforák”-nak becézze, „racionális jelentéssel”. Én elhiszem, hogy Grezsa ezt gondolja *ma* ezekről a *Kisebbségben* felvetett fogalmakról. De, hogy a 30-as, 40-es évek Németh Lászlót olvasói számára a mélymagyarság kötelező elsajátításának parancsa a magyar nacionalizmus kiúttalan útját jelentette, az biztos. Milyen gyökerű műveltség a „mélymagyar” és milyen a „hígmagyar”? Ki férhet el Ady, Móricz és Bartók mellé? És ki nem? „Németh a magyar irodalom sokféle színe, tendenciája közül a történelmünkhöz akkor legillőbb, legaktuálisabb változatot választja mértékül” – írja Grezsa ugyan-

itt. Mikor, könyörgöm!?! A harmincas évek végén, amikor az ország Gömbös Gyula örökösének erősen fasizáló politikáját nyögi. És mi jött még azután. Meg kell értenünk, hogy a nacionalizmus hirdetése akkor is káros volt, az értelmiségi fiatalság félrevezetése volt még akkor is, ha *egyben* németellenes, náciellenes *is* volt! A mélymagyarság hirdetése nem volt kiút a bennünket elárasztani készülő nácizmus mocsarából. A szárszói beszéd éppen azért nem fogadható el, mert Németh csak a fogalmat hagyta el, a tartalmat nem. *A szomorú az*, amit a közölt interjú-részletben, 1970 körül így fogalmazott meg: „*semmit nem vonok vissza*”. Rendben van, de akkor hogy lesz igaza Grezsának, amikor azt követeli, hogy „Németh László *életművét* a szocialista kultúra szervezesebb, elevenebb részévé kell – és érdemes – tennünk.”?

Aggaszt engem, és talán nem csak engem, minden nagy író, nagy művész hirtelen kiterébélyesedő kultusza napjainkban. Nem tartom feladatommak, de mivel idéztem belőle, megírom, hogy az Alföld emlékszámát is ilyen jelenségnek tartom.

Nincs olvasó ember az országban, aki kétségbe vonná Németh László írói nagyságát, nem értékelné megfelelően regényeit, drámáit, vagy akár esszéit, akkor is, ha sok mindenben nem ért vele egyet. De miért kell szemérmesen elhallgatni, hogy Németh László társadalomszemlélete alapvetően téves volt? És ez a hibás társadalomszemlélet határozta meg ideológusi-politikusi-írói tevékenységét. Erre is példa a szárszói beszéden kívül számos más írása is. Kiknek a számára népszerűsítjük úgy, hogy elhallgatjuk antimarxista állásfoglalását, mintegy poetica licentiá-nak tekintve azt? Miért kell rosszindulatúnak tartani Zsolt Bélát, Bóka Lászlót, Horváth Zoltánt és Németh László más bírálóit a felszabadulást közvetlenül követő esztendőkből? Csak azért, mert nem kevésbé voltak indulatosak a harmincas évek vége, negyvenes évek eleje Németh Lászlójánál? Vagy azért, mert nem voltak figyelemmel az író nagyfokú érzékenységre? Igazuk volt, vagy nem. Ez lehet

csupán a kérdés. És Grezsa, róluk szólva, nem cáfol, csak ítél, méghozzá megtevesztően.

Visszakanyarodva szülővárosomhoz és gimnáziumához. Németh László befogadása jó dolog volt. Sokat tanultak tőle diákjai és mindazok, akik vele együtt taníthattak. (Rosszul emlékszik az író a *Sajkódi esték*ben, amikor arról ír, hogy öten se hívták meg otthonukba. Csak jelenlétemben legalább három meghívást utasított vissza.) Tanítványai valóban megszerették – de csekély kivételtől eltekintve, és lehet, hogy ezek voltak a kedvencei – nem tartották szentnek, *csak* tanárnak, akitől nagyon sokat lehet és kell is tanulni. Éppen az az osztály, amely tűzifáját behordta, pedig senki nem mondta nekik, gúnynévvel illette a háta mögött, kifigurázta éppúgy, mint a többi. Éppen ez jelentette, hogy befogadták. Hogy kísérlet volt-e, amit csinált, mármint előre megfontolt pedagógiai experimentum-sorozat? – lehet, hogy eretnek nézetként fog hangozni a válaszom, de *nem*-mel kell, hogy feleljek. Ha valamivel kísérletezett, akkor elsősorban saját magával, hogy megtalálja-e helyét a gimnáziumi katedrán, a fénylő, figyelő szemekkel szembenézve.

22 éves voltam akkor, amikor vele egy időben taníthattam. Századrész annyi sem volt a fejemben, mégis számtalanszor ellentmondtam neki, persze a sokkal többet tudónak járó tisztelettel. Élvezte. Nem becsülte le senki tájékoztatlanságát. Emlékszem, amikor akkori igen gyér marxista filozófiai ismereteimre támaszkodva a materializmus igazsága mellett törtem lándzsát (én . . . neki . . . !), ő a relációk meghatározóbb jellegét hangsúlyozta olyan fölényes biztonsággal és meggyőzően, hogy húsz évig tartott, amíg sok tanulás után, most már biztonsággal hirdethettem a magam számára is a filozófiai és a történelmi materializmus igazságát.

Felejtethetlenség egy-egy kérdés kapcsán rögtönzött tízperces „kiselőadásai” a tanári szoba pamlagján ülve: Racine-ról, Rodin-ról, Meštrović-ról, Huizingáról.

Sokat köszönhattünk neki, de ő is a városnak, utolsó előtti „exodus”-ának, amelynek a tanítás, a nevelés, az alkotás lehetősége tartalmat adott.

Meggyőződésem, hogy Németh László őszintén hitte, amit mondott, az igazságra törekedve írta, amit írt. Ugyanaz az őszinteség, a teljes, a sokoldalú igazság megközelítése a mi kötelességünk is akkor, amikor róla, műveiről, életművéről írunk.

Nem akartam deheroizálni. De az is meggyőződésem egyébként, hogy Németh László sohasem tartotta magát hőroznak.

ALMÁSI JÁNOS

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

ÚJABB KUTATÁSOK A MAGYAR BAROKKRÓL ÉS ZRÍNYIRŐL

A régi magyarországi művelődés történetének mindeddig legtöbb színnel festett, legmarkánsabb kontúrokkal rajzolt és a köztudatban is leginkább benneélő, legismertebb fejezeteit kétségekívül a 15–16. századi reneszánsz és a 18. század végén fellépő felvilágosodás korszaka alkotja. Méltán és joggal, hiszen ez a két korszak dobta felszínre a legtöbb új elemet ideológiában, tudományban és művészetben egyaránt, ekkor történtek a legjelentősebb változások, e korszakokban a legerősebb a kultúra megújulásának, a szellemi élet metamorfózisának folyamata. A hazai kultúra múltján belül különösen is érvényes ez az irodalomra: a Janus Pannonius és Balassi nevével fémjelzett reneszánsz, valamint a Bessenyei és Csokonai által reprezentált felvilágosodás az iskolai oktatásból is jól ismert kategóriái szellemi múltunk történetének, ami azzal magyarázható, hogy e két korszak feltárására a különböző szaktudományok mindig sok energiát fordítottak.

Jóval halványabb és elmosódottabb azonban a kép a reneszánsz és a felvilágosodás közé eső másfél-két évszázad művelődéséről és irodalmáról; úgy tűnik, a „barokk” fogalmának használata még mindig többféle bizonytalanságot és kételyt hordoz, a köztudatban és az iskolai oktatásban ez a kor mintha jelentőségénél kevesebb figyelmet kapott volna az elmúlt évtizedekben. Pedig a magyarországi barokk-kutatás az utóbbi időben számos új eredményt mutatott fel, több ponton figyelemre méltó adalékokkal gyarapította a korábban rendelkezésre álló ismeretanyagot, s a kiemelkedő művek elemzé-

sével, modern szempontú interpretálásával is új színeket csillantott fel barokk irodalmunk tablóján. Igaz, korszakmonográfiákban nem bővelkedünk, csupán hatkötetes akadémiai irodalomtörténetünk idevágó fejezete lépett fel azzal az igénnyel, hogy átfogó képet adjon az 1600–1772 közötti fejlődésről, ezenkívül teljességre törekvő áttekintés nem áll rendelkezésünkre. Ezt a ma is általánosan elfogadott alapelveken nyugvó összefoglalást azonban közel két évtizede folyamatosan gazdagítják az újabban megjelenő szövegkiadások, elemzések és tanulmányok, ezért szükségesnek látszik, hogy a kutatás jelenlegi állására vessünk egy pillantást, az eredményeket (és hiányokat) regisztráljuk, hogy ezzel megkíséreljük az e korszak kutatási eredményei és iskolai oktatási gyakorlata közötti, egyre mélyülő szakadék áthidalását. Annál is inkább célszerű ez, mert az új gimnáziumi irodalomkönyv¹ a korábnál jelentősebb terjedelemben és frissebb szemlélettel tárgyalja a barokk kort, így várható és remélhető, hogy a jövőben élénkebb érdeklődés nyilvánul meg iránta.

*

Elő lépésként célszerű figyelmünket a barokk irodalom fogalmára irányítani. Nemegyszer merül fel ugyanis az a kérdés, hogy jogos-e a 17. század elejétől Bessenyei fellépéséig terjedő kor irodalmának – sőt: művelődésének – egészét e kategória alá vonni, s barokk címszó alatt szólni a kronológia szerint ide eső valamennyi jelenségről. Nem kétséges ugyanis, hogy a barokktól eltérő vagy azzal éppen szembenálló tendenciák is jelen vannak e másfél évszázadban, egyes jelenségek pedig – legyenek azok írók, műfajok vagy művészi formák – olykor határozottan ellenállnak az egyértelmű besorolásnak, egyszerűen többféle tendencia ismérvét is magukon hordják.

¹ *Irodalom a gimnázium II. osztálya számára.* (A barokról szóló rész Szörényi László munkája) Bp. 1980. 5–40.

Elismerjük, az ilyenfajta meditációk talán jogosabbak a barokkal, mint más korszakfogalmakkal szemben, mivel itt nagyobb a változatosság, több a keveredés, szembetűnőbb az ellentétek együttélése, párhuzamos létezése, mint pl. a középkorban vagy a reneszánsz idején. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez utóbbiak homogén korszakok lettek volna, teljes egyöntetőség sem ideológiai, sem művészeti téren nem létezett, sem a barokkot megelőzően, sem azt követően. A helyesen feltett kérdés tehát inkább így hangozhat: vajon a barokk nevezhető-e az említett időhatáron belül irodalmunk fő tendenciájának, minősíthető-e jellemző, domináns áramlatának?

Ha elismerjük, hogy a reneszánsz, illetve a felvilágosodás vaskos pillérei között húzódó mező összefüggő tájegység, akkor ennek jellemzésére aligha találhatunk megfelelőbb kategóriát, mint e művészettörténetből kölcsönzött terminus *technicust*. Mi foglalja e korszakot egységbe? Elsősorban – mint azt legújabbán Kosáry Domokos hangsúlyozta – a „vallásilag igen erősen kötött eszmevilág”, amely a felvilágosodást megelőzte, a 17–18. században domináns erővel érvényesült, s „amelyen belül a közös alapszín ellenére is megvoltak a társadalmi szintek, a különböző egyházak és a történelmi hagyatékban továbbélő, más elemek eltérései.”² Sokszínű tehát ez a korszak: a tipikusan barokk jelenségeken kívül megtalálható benne a kései humanizmusnak, a manierizmusnak, a protestantizmus különféle eszmei vagy művészi törekvéseinek, később a rokokónak és a klasszicizmusnak számos eleme is, mindez pedig a művelődés – azon belül különösen az irodalom – összképét igen bonyolulttá teszi. A kor szellemi életének tarka szótteséből azonban a tüzetes vizsgálódások nyomán jól kivehetően elénk rajzolódnak a fő motívumok, s ezek mind a művészettörténeti, mind az irodalomtörténeti

² Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 39.

kutatás szerint túlnyomórészt a barokk kategória alá foglalhatók. A közelmúlt művelődéstörténeti szakirodalmában legkövetkezetesebben Kosáry már említett könyve fejtegette ezt a problémát, s vizsgálódásait a következőkkel zárta:

„A felvilágosodáshoz mint újhoz képest ez a korábbi ideológia minden belső variációval együtt sajátosan másnak, más nagy összefüggő egésznek tűnik. Vajon hogy nevezzük? Felvilágosulatlanságnak vagy felvilágosodás előttiségnak – furcsa jövőhöz viszonyítással – nyilván nem nevezhetjük ezt az eszmevilágot. Saját tartalmát és jellemzőit pozitív formában kellett megjelölnünk. Ezért fogadtuk el végül azon irodalomtörténészeink segítségét, akik a barokkot nem csak a képzőművészetre, hanem az irodalomra, sőt egyfajta eszmevilágra, éppen erre is alkalmazni kezdték. Végül is: terminus technicusaink használhatóságát elsősorban tartalmuk és nem származásuk dönti el. . . . A barokk egyházi építészet, szobrászat, festészet vagy iparművészet viszont tudatosan és szervezeten, nemegyszer ugyanazok részvételével szolgálta azokat a célokat, amelyeket az adott, vallásos ideológia írt elő. Az összefüggést tehát nem az utókor, hanem egykorú, szervezett tevékenység hozta létre. Ezt az egész ideológiát tehát – e szoros kapcsolatot tekintve – jobb híján talán nevezhetjük barokknak.”

Az eredetileg stílusra vonatkozó jelző tehát tágabb értelmezést nyerve korszakjelölő szakkifejezéssé lépett elő, eszmevilágnézeti, magatartásbeli és stilisztikai szempontokat egyaránt érvényesítő kategóriává vált a szakirodalomban. Ezzel a terminológiáról folytatott meditációnkat lezárhatjuk, annál is inkább, mivel az irodalomtörténetben Klaniczay Tibor alapvető tanulmánya³ óta használt kategória alkalmazását – mint Kosáry szavai jelzik – a történettudomány is elfogadta és átvette, így e tekintetben consensus communisról beszélhetünk. Egységesen, pontosan, egzakt módon természetesen nehezen lenne definiálható a barokk fogalma,⁴ tudomásul kell

³Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961.

⁴Ezt legutóbb Bán Imre tanulmánya hangsúlyozta: *A barokk színeváltozásai*. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei, 1979. 358. Ez a szakfolyóirat (a továbbiakban rövidítve: OK) tartalmazza *A magyarországi barokk kezdetei* címmel Győrött 1977-ben rendezett tudományos ülészak anyagát.

vennünk, hogy a kategóriák (gótika, reneszánsz, barokk, romantika, stb.) mindig relatívak, sosem kezelhetők mereven, a művész-zsenik életműve pedig többnyire ellenáll a merev beskatulyázásnak. E fogalmak használata mégis kikerülhetetlen: ezek jelentik a történeti valóság sokrétű anyagában a tájékozódási pontokat, s iránytűt adnak a múlt szellemi irányzataival ismerkedők kezébe. Az így felfogott kategóriák láncolatában a barokk is egyenrangú tagként van jelen, a történeti fejlődés egy szükségszerűen bekövetkezett szakaszát, szeletét jelöli, magába sűrítve természetesen számos ellentmondást, a progresszív és regresszív tendenciák nem kevés elemét és momentumát. A szakkutatás feladata, hogy ezeket az elemeket feltárja, analizálja, helyüket a haladás folyamatában kijelölje. Ebből természetesen az is következik, hogy a barokk önmagában – a többi említett kategóriához hasonlóan – nem tekinthető sem progresszívnek, sem pedig haladásellenesnek. A haladó jelleget mindig valamihez viszonyítva lehet csak megállapítani, s az is világos, hogy a közel két évszázados korszakon belül is változtak az arányok és a hangsúlyok: előfordul, hogy a 17. században még haladónak minősíthető jelenség száz év múlva, változó körülmények között, a felvilágosodás árnyékában már kifejezetten regresszívnek bizonyul.

E néhány általános szempont előrebocsátása után fordítsuk figyelmünket a kor magyar irodalmának néhány olyan kérdése felé, amely az újabb kutatások révén a korábbinál teljesebben, árnyaltabban állhat előttünk.

*

A barokk korszak magyar társadalmáról nemrég Péter Katalin rajzolt figyelemre méltó körképet.⁵ Tanulmánya a barokk műveltséget elsődlegesen hordozó osztályt, a 17. század eleji királyi Magyarország nemességét vizsgálta a genealógia és a

⁵Péter Katalin: *A barokk korszak magyar társadalma*. OK, 259–273.

társadalomszociológia eszközeivel, s fontos összefüggésekre utalt. Közismert és általánosan elfogadott tény, hogy a barokk műveltség társadalmi alapja a refeudalizáció: a hűbéri viszonyok újraerősödése és a második jobbágyság kifejlődése nagyjából párhuzamosan haladt a barokk előretörésével. E szembeötlő összefüggés okait keresve mutatja be Péter Katalin azt a folyamatot, amelynek során a korábban egységes jogi státusú nemesség („una eademque nobilitas”), a 16–17. század fordulójára kettévált és kialakult az örökös főrendiség, a mágánások testülete. Ebből adódik következtetése: „a 17. század gazdasági és művelődési sajátosságai valahol az arisztokrácia mozdíthatatlanná válásával, az uralkodó osztályt megosztó mély szakadék létrejöttével kapcsolatban alakultak.” Meggyőző a tanulmány további fejtegetése is, amely szerint „a barokk megjelenésének társadalmi kezdetei” összefüggenek a nemesi osztály struktúrájában bekövetkezett változásokkal, mert az örökös főrendiség kialakulása „az arisztokrácia hatalmának kiteljesedését hozta a 17. századi Magyarországra.” Hozzátehetjük: kétségtelennek látszik, hogy ennek a megnövekedett hatalmú arisztokráciának az új igényei és törekvései, új magartartási eszményei és normái fordították a hazai társadalom vezető rétegét az új művelődés felé. Ilyen értelemben az új stílust valóban lehet a *magabiztosság* kifejezőjeként értékelni, mivel egy újonnan konszolidálódó, a korábbinál bonyolultabb szerkezetű társadalmi hierarchia világnézeti és ízlésbeli vetületté vált.

A megszilárdult hatalmú arisztokrácia számára ideológiai téren az ugyancsak újrászerveződő, a reformáció viharai után sorait újrarendező katolikus egyház kínálkozott szövetségesnek. Nem véletlen, hogy a 17. század első harmadában a magyarországi főrangú családok tagjai tömegesen katolizáltak. Miként Benda Kálmán megfogalmazta:

„A Habsburg-uralommal megbékült, sőt szövetkezett arisztokrácia vallásában is igyekezett az uralkodóhoz hasonulni, szinte csak az alkalmat várva, hogy ellenzékiességét minden téren feladja. A történelmi

személyiség nagyságának a titka mindig is az volt, hogy felismerje a kor lehetőségeit, s a fő társadalmi erővonalak irányába hasson. Pázmány Péter azáltal válhatott a magyar katolikus egyház újjáteremtőjévé, hogy felismerte a hazai társadalmi fejlődés irányát, s a megtörés politikája helyett a rendek megnyerését választotta. Ahogy láttuk, ezt annál inkább tehette, mert maga is a nemesi társadalomból indult, s bizonyos rendi jogok elismerését teológiai érvekkel is alá tudta támasztani.”⁶

Az újjászerveződő katolicizmus még nem szükségképpen azonos az ellenreformációval, noha a két jelenség szoros összefüggése nem kétséges. Mint másutt bővebben is kifejtettük: a refeudalizációnak is több változata létezett (itáliai és német fejedelemségek abszolutizmusa, Kelet-Európában a rendi viszonyok konzerválódása stb.), így a katolikus megújulás is eltérő változatokban jelentkezett az egymástól gazdaságilag és politikailag oly különböző formákat mutató európai államokban.⁷ Itáliában pl. a világiasodó kései reneszánsz szemlélettel, a manierista esztétikai gondolkodás szabadosságával, másutt a neosztoicizmus vallási közömbösségével, ismét másutt a protestantizmus valamelyik változatával került szembe a katolikus egyház; ellenreformációról azonban csak az utóbbi esetben beszélhetünk, akkor, amikor a hatalmi túlsúly birtokában erőszakos támadás indul a reformáció ellen.

Magyarországon kezdetben a katolikus egyház újjászervezését még csak elvétve kísérték erőszakos megnyilvánulások (mind pl. a kassai dóm 1604. évi visszavétele), a felekezeti polémia elsősorban a hitvitázó irodalom területén folyt. Ennek jegyében indult Pázmány Péter írói munkássága, ő volt az első, aki a magyar nyelvű egyházi prózában a barokknak Itáliában és Ausztriában már kikristályosodott tartalmi és formai motí-

⁶Benda Kálmán: *Pázmány Péter politikai pályakezdése*. uo. 273–281. Idevágó újabb tanulmány a Hargittay Emil: *Balásfi Tamás és Pázmány Péter politikai nézetei*. It, 1981. 134–147.

⁷Bitskey István: *Nemzetközi barokk-kutatás és magyar barokk irodalom*. OK, 243–259.

vumait felvonultatta.⁸ A mellette szerveződött, s a tridenti zsinat szellemében munkálkodó egyházi írók köre nem létrehozója, hanem sokkal inkább alkalmazója volt az új stílusnak, amelynek gyökerei végső soron az itáliai művészetbe (pl. Michelangelo) nyúlnak alá. A barokk tehát nézetünk szerint nem eredeztethető közvetlenül a tridenti zsinat szelleméből; legfeljebb arról beszélhetünk, hogy az ottani határozatok értelmében munkálkodó katolicizmus jó érzékkel ismert fel az új művészetben rejlő lehetőségeket, s azokat igen gyorsan a maga céljainak szolgálatába állította.

Szó sincs azonban arról, hogy kizárólag a római egyház pillantotta volna meg az új művészet által kínált megoldásokat. Itáliában az egyre erőteljesebb fejlődésnek induló nemzeti nyelvű irodalom a 16. század második felében már számos olyan motívumot felvonultatott, amely túlmutatott a reneszánszon, s később a manierizmus, majd a barokk művészi arzenáljába tartozott. Tasso és Marino eposzai már éltek az új irány kínálta lehetőségekkel, az ő hatásuk nyomán más európai nemzeti irodalmak egyértelműen világi alkotásai ugyancsak az új ízlés jegyében fogantak. Érvényes ez többek között Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmére*, barokk irodalmunk főművére, az első magyar nyelvű eposzra is. A politikusnak és hadvezérnek is kiemelkedő költő munkásságának nemzeti műveltségünkben betöltött elsőrendű szerepe kellően indokolja, hogy nevénel kissé hosszasan is elidőzzünk, a rá vonatkozó újabb megállapításokat az eddigieknél tüzetesebben tekintsük át.

Közismert tény, hogy Zrínyi az eposz megírásakor nem támaszkodhatott hazai műfaji előzményre, ezért nem csodálható, hogy a mű keletkezéséhez vezető szálak felfejtésével már sokszor foglalkozott a szakirodalom. Arany János elsősorban Tassóban jelölte meg a műfaji mintát, mások Marino hatását hangsúlyozták, Klaniczay Tibor monográfiája pedig részletesen

⁸ Bitskey István: *Humanista erudíció és barokk világkép*. (Pázmány Péter prédikációi) Bp. 1979. 157–171.

számba vette a hazai hagyománynak azokat az elemeit is, amelyek egy történeti tárgyú, törökellenes harcról szóló eposzba beépülhettek (históriás énekek, Balassi és Rimay vitézi költészetének egyes motívumai stb.). Újabban — a *Szigeti veszedelem* és az európai epikus hagyomány viszonyát vizsgálva — Szörényi László szolt arról, hogy Zrínyi hasonló helyzetben volt, mint a reneszánsz nagy olasz eposz-irodalmának kezdeményezői, Pulci, Boiardo és Ariosto, akiknek szintén a hazai hősköltészetben már írói témává nemesedett s politikai aktualitással rendelkező anyagból, de hazai műfaji hagyomány nélkül kellett az eposzt létrehozniok.⁹ Ezzel a műfajkezdő, műfajalapító helyzettel magyarázza Szörényi tanulmánya az eposznak „külföldi kortársaihoz képest érezhető archaikuságát”, amelyhez az olasz és horvát orális hőselemek ismerete és hatása is hozzájárulhatott. A kor olasz és spanyol „kegyesebb, vallásosabb” hőseinél naivabbra színezett szigetvári kapitány alakjának kiformalásához már csak azért is minden bizonnyal hozzájárulhatott a délszláv naiv epika, mert a Tasso- és Marino-párhuzam az újabb kutatások fényében egyre halványabbnak látszik. Kétségtelen, hogy Zrínyi ismerte őket, néhány művészi megoldást merített is belőlük, de nem kötelezte el magát egyiknek az imitálása mellett sem. Tasso középkori lovaghőisével és egzotikus, mesés keleti környezetével szemben a magyar eposz újkori várkapitányt s egy mindössze száz évvel korábbi Magyarországot állított műve középpontjába, nem egy ponton pedig a homéroszi görög eszmény jegyében távolodott Tasso világától.

Túlnyomórészt a Zrínyi és Tasso közti különbségeket hangsúlyozza Király Erzsébet újonnan megjelent tanulmánya is.¹⁰ Merőben más a két költő világszemlélete, s ez többek között a

⁹ Szörényi László: *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány*. OK, 281–293.

¹⁰ Király Erzsébet: *Etikai elkötelezettség és vallásos hit Tassónál és Zrínyinél*. Filológiai Közöny, 1979. 51–66.

török tábor egymástól eltérő bemutatásában is megnyilvánul. A Gerusalemme liberata pogánysága között az individualizmus az uralkodó, az Iszlám nem összetartó erő, táborukat csak „Jeruzsálem falai és az ellenség tartja össze.” Ezzel szemben Zrínyi „az Iszlámot is annak történetileg hiteles fő jellemvonásaival szerepelteti”, amit mi sem bizonyít jobban, mint a török szavak sűrű felbukkanása, a muzulmán szokások leírása, a törökökre jellemző gondolkodásmód. De különbözik Zrínyi és Tasso Isten- és túlvilág-felfogása is: a Zrínyié a magyar hagyományban gyökerezik, biblikus, patriarchális jellegű, ezzel ötvöződik a látomásokban megnyilatkozó és csodatételekkel könyörülő barokk Isten-kép. Ezzel szemben Tasso mennyországába travesztált Olümposz, pogány-reneszánsz elemekkel és jóval kevesebb misztikával.

Az újabb kutatások által feltárt különbözőségek további felsorolása nélkül is megállapítható, hogy Zrínyire inkább a külföldi eposz-irodalom egészének ismerete hatott, mintsem az eposzok valamelyike. A hazai vitézi költészet hagyománya és a világirodalom nagy eposzainak inspiráló ereje szerencsés arányban ötvöződve fogott össze a patrióta öntudatú, törökellenes küzdelem monumentális művészi feldolgozására, ezért keletkezhetett remekmű Zrínyi tollán.

A korábbiaknál erősebben figyelembe kell vennünk azonban a költőnek azt az utalását, amely szerint a históriát „fabulákkal keverte”, azaz a történeti események ábrázolásán túlmenően a költői invenció által teremtett fabulák segítségével mélyebb művészi igazság kifejezésére törekedett. Így válik el az eposz a históriás énekektől, így tesz majd messzemenően eleget a korabeli poétikák követelményei közül nemcsak az *utile*, hanem a *dulce* kívánalmának, a gyönyörködtetés barokk igényének is.

Az eposz egyik legfőbb művészi értéke a lélektanilag hiteles jellemek sorának megrajzolása. De Zrínyi nem elégedett meg az egyes szereplők árnyalt és sokoldalú megformálásával, hanem ezen túlmenően a jellemeknek olyan rendszerét hozta létre,

amely egyrészt alapvetően különbözik a kortárs olasz eposzokétól, másrészt a magyarországi politikai helyzetet és Zrínyi politikai koncepcióját jól tükrözi. Klaniczay Tibor egyik újabban megjelent tanulmánya azzal a megfigyeléssel egészíti ki a monográfiájában leírtakat, hogy az eposz írója nem csupán ostromlókra és ostromlottakra osztotta a szereplőket, hanem három táborba csoportosította őket.¹¹ A török hódítóknak ugyanis az a Magyarország az ellenfele, amely képtelen az összefogásra, az erők koncentrálására és a hatásos ellenállásra, éppen erkölcsi romlottsága következtében. Ennek a Magyarországnak szöges ellentéte a maroknyi szigetvári védősereg, amely az összefogás és az erkölcsi tisztaság révén tud diadalmaskodni, így a reális hibái révén bemutatott magyarság egészétől merőben különböző, eszményi közösséget alkot. Az eposz egyértelműen sugallja, hogy az oszmán hódítók csak az előbbit, a romlott és széthúzó magyar társadalmat képesek legyőzni, a politikailag, erkölcsileg és katonailag megreformált Magyarországot viszont nem.

A három tábor háromféle erkölcsiséget valósít meg tehát, így egyértelműen kifejezésre jut a mondanivaló, amely szerint a magyarok csak a romlottság felszámolása és összefogás révén szabadulhatnak meg a hódítóktól. Ez a felfogás kettős gyökerű. A reformáció irodalmából a „flagellum Dei” gondolatát, valamint a megtérés és megjavulás szükségességének hangoztatását Zrínyi megtartja, de emellé nagyon határozottan odaállítja a válságos helyzetből kivezető út másik elengedhetetlen feltételét, a katonai centralizáció, az aktív magatartás, a vitézség követelményét is. Ez a gondolat Zrínyi kedvelt olvasmányából, Machiavelli eszmerendszeréből került át az eposz mondanivalójába, ahol az olasz államelméletíró által bevezetett *virtù* kategóriája magyar helyzetre alkalmazott értelmezést

¹¹ Klaniczay Tibor: *Zrínyi és Machiavelli*. In: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 364–386.

nyer, s az eposz szereplői is a bennük fellelhető virtù – Zrínyi fordításában: vitézség – mértéke szerint oszthatók különböző csoportokba. A *Vitéz hadnagy* c. röpiratában Zrínyi pontosan meg is fogalmazza, mit ért vitézségen, érdemes ezt a nagyszabású óra-hasonlatot idéznünk:

„Nincs hasonlatosság, aki jobban egyezzek egymással, mint a vitézség az órával. Bizonyára vitézségnek hasonlónak kell lenni a jó órához; mert valamint annak nyughatatlansága soha meg nem szűnik, soha forgása meg nem áll, úgy a vitéz ember szorgalmatosságának soha megszűnni nem kell, és fáradságának nem kell megállani. Viszont considerálnunk kell, hogy a jó órát sok részül, sok sutubul, sok kerékül csinálták meg, és ennek minden cikkelyének jónak kell lenni, és ha annak csak legkisebbik része is megbomlik, mind a többi is heábvaváló és haszontalan. Így szintén az a virtus, akit mi vitézségnek nevezünk, sokféle más apró virtusokból fel van építve, az kiknek mind jóknak, in perfectione kell lenni; ha ezekben megtörik egy, az egész vitézségnek órája mind megbomlik, és egyik a másik nélkül heábvaváló. Az vitézségnek óráinak kerekerei ezek: józanság, vigyázás, szorgalmatosság, fáradság, állandóság, tudomány, bátorság, értelem, gyorsaság, experientia és száz más, kit meg nem számlálhatunk, és kiket név szerint nem mondhatni, mert valamennyi in moralitate jószágos jó vagyon, mind concurrálnak ennek az órának alkotmányára.”

A terjedelmes, minden részletre kiterjedő hasonlatok a barokk műpróza kedvelt stilisztikai fogásai, többnyire a sokrétű, szerteágazó vagy bonyolult fogalmak érzékletes, szemléletes formába öntését szolgálták. Az idézett óra-hasonlat Zrínyi vitézség-konceptiójának gazdagságát illusztrálja; kitűnik belőle, hogy ez volt világgépének központi kategóriája, mely minden egyéb erényt magába szív, értelmi, érzelmi és erkölcsi tulajdonságokat egyaránt. Már csak azért is célszerű erre a hasonlatra irányítani figyelmünket, mert a régi magyar irodalomban másutt is (pl. Balassi) oly gyakran előkerülő fogalomnak autentikus korabeli értelmezését adja, ennek figyelembevételével a vitézi költészet fogalma is pontosítható.

Az eposz további jelentős értékét képalkotásának gazdagsága jelenti. Újabbban egy olasz kutató, Amedeo di Francesco

vizsgálta új szempontok szerint a mű gazdagon burjánzó képeinek eredetét és kifejező erejét.^{1 2} Tanulmánya abból indul ki, hogy „a folytonos mozgásra épülő elbeszélő eljárás mód nemcsak a hősköltemény általános cselekményét határozza meg, hanem mint stilisztikai eszköz is megnyilvánul, a legteljesebben kifejezve Zrínyi életérzését.”

Az eposz barokkos dinamizmusát az olasz kutató szerint a mozgást érzékeltető képek rendkívüli bősége adja, mégpedig három fő tematikai és stilisztikai változatban. Ezek a következők:

1) A mozgás mint tovatűnő, szertefoszló látomás. Ide tartozik egyrészt „az éteri könnyedségű természeti elemek átalakulása feletti ámulat csodálkozás” képkincse (köd, forgószél, árnyék, napsugár, szalmatűz lángja stb.). A harci jelenetek ábrázolásában az ilyen képeknek nem az a szerepük, hogy magát a természeti jelenséget felidézzék, hanem „átlépve a metafora elsődleges szintjén, az elme másodlagos, periférikus és fogalmi elképzeléseinek adnak helyet.” Nem költői leírások tehát az ilyen részletek, hanem elmélkedést kiváltó jelképek, az átalakuló-átalakítható valóság szimbólumai. Ugyancsak ide tartozik az eposz nyelvének „ornitológiai gazdasága”, a madármetaforák (sas, sólyom, galamb, ölyv, karvaly, holló, denevér, stb.) alkalmazása. Ezek eredetének feltárásakor a tanulmány bibliai reminiszcenciákat és jelentős Marino-hatást említ. Hozzátehetjük: e kétségtelenül bizonyítható irodalmi átvételek lehetőségét bizonyára a költő vadászélményei kínálta közvetlen természetszemlélet is erősíthette.

2) A gyors, hirtelen természetű mozgások hasonlatanyagának bősége ugyancsak szembetűnő. A süvöltő nyíl, friss menyét, könnyű evet, sebes dárda, villámlás, mennykő, lángos szellő és más hasonló képek tipikusnak tekinthetők az eposzban.

^{1 2} Amedeo di Francesco: *Köszikla és forgószél: jelképek a Szigeti veszedelemben*. OK, 293–309.

3) Végül az emberi és természeti viszontagságok sodró mozgását felvillantó képek sorolhatók egy újabb csoportba. Ilyenek például: az árvíz, a „magos hegyekből leszállott kőszikla”, „tüzes lidérc”, „kevergő forgószél” képzetei, víziói. Mint di Francesco írja: „ezek a képek olyan – mozgásukban felfogott – természeti erőket idéznek fel, amelyek céltudatosan képesek minden lehetséges ellenállást elsöpörni.”

A dinamikus, aktivitásra irányult életérzés részleteiként felsorakoztatott képekkel az állandóság, a biztonság, a mozdíthatatlanság képei szegülnek szembe, mintegy ellenpólust alkotva. A harcok sodró lendületű forgatagában a legvitézebb harcosok olyan szilárdságot tanúsítanak, mint habok közt álló „kőszikla”, „egyenes kőfal”, tölgyfa, árbocfa, torony, óriás stb. Az ingatag, mozgó, szüntelen metamorfózisban levő elemek lendülete nem is érvényesülhetne másképp, csak a velük szembenező helytállás, szilárdság, állhatatosság érzékeltetése révén. A dinamikus és statikus elemek szembeállítását a képkincs révén, a formanyelv által biztosítja egyrészt az eposz feszültségét, másrészt az állandó elemek új, szilárd erkölcsi normarendszer létezését is sugallják, annak létéről tanúskodnak. Ezért több Zrínyi eposza a kor hedonizmust, halálvágyat vagy sztoikus rezignáltságot sugalló műveinél, mert értelmet, tartalmat ad a heróikus, erkölcsös cselekvésnek, az áldozatokat vállaló magatartásnak. Di Francesco tanulmányának érdeme, hogy az eposznak ezt az eddig is számon tartott gondolatát esztétikai síkon – a képkincs feltérképezésével – is igazolta. A képanyag sokrétűsége további – az iskolai oktatásban is bizonyára sikerrel végezhető – megfigyelésekre ad lehetőséget, az olasz szerző tanulmánya ehhez hasznos szempontokat nyújt.

A szerkezeti vizsgálat ugyancsak régi, hálás témája az eposzra vonatkozó szakirodalomnak. A 15 ének hierarchikus elrendezését, a cselekményvezetés monumentális ívét már Arany János megcsodálta. Klaniczay monográfiája pedig a korábbi megfigyeléseket újabbakkal kiegészítve, időtálló összegezést

adott a mű kompozíciójának barokk jegyeiről. Az idevágó szakirodalom legújabb hajtása Kovács Sándor Iván Zrínyikönyvének egyik tanulmánya, amely azonban nem a *Szigeti veszedelem* egészének struktúrájára, hanem egyes énekek belső elrendezésére irányítja a figyelmet.¹³ A III. és a XV. ének – az említett tanulmány ezt meggyőzően fejtegeti – mindegyike önmagában is zárt kompozíciót alkot: az előbbiben „Szigetnek Hektora” Mehmeten aratott győzelmet (III. 77–85), az utóbbiban az angyalok seregének az ördögökén, Zrínyinek pedig a szultánon nyert diadala (XV. 45–53, 93–100) adja azt a csúcspontot, amely a „cselekménykockák piramisának tetejére” illeszkedik. Az eposz hierarchikusan rendezett, barokk kompozíciójáról meglevő ismereteink sikeres gyarapítása tehát ez a tanulmány, de több is ennél: ösztönzést és példát nyújt a szerkezeti elemzés további lehetőségeire, a mikrostruktúra egyes részletszépségeinek alaposabb szemügyre vételére.

Kovács Sándor Iván Zrínyikötetének egyik célja láthatóan éppen az, hogy e klasszikussá merevedő remekmű iránt friss érdeklődést keltsen, újra figyelmet ébresszen, s felfejtse az eposzíró életművéből máig vezető szálakat, legyenek azok eszmei vagy stiláris indíttatásúak. Ez a törekvés vezet akkor is, amikor későbbi költészetünkben keres Zrínyi-nyomokat, s akkor is, amikor ezt *expressis verbis* így fogalmazza meg:

„A Klaniczay monográfiája által vágott csapást azonban lassan benövi a fű, mégpedig anélkül, hogy összefoglalásának eredményei szélesebb érvénnyel s élményt keltőbben sugározhattak volna szét, mint ahogy az az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv nyomán megtörténhetett. . . . Pedig nekünk, magyaroknak (és horvátoknak) olyan csodálattal, szeretettel, filológusi áhítattal, gyönyörűséggel és állandósággal kellene magyaroznunk-értelmeznünk Zrínyi Szigeti veszedelmét, ezt a világirodalmilag sem megkésett barokk remekművet, mint ahogy az olaszok és a nagyvilág tudósai Dante Divina Commedia-ját kommentálják.”¹⁴

¹³ Kovács Sándor Iván: *Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 18–31.

¹⁴ Uo. 150.

A magunk részéről egyetértéssel nyugtázhatjuk e jogos elégedetlenkedést, s mind a Zrínyi-művek kritikai kiadásának mihamarábbi elkészítését, mind a kommentárok és elemzések számának további gyarapítását irodalomtörténetírásunk adóságai között tarjuk számon.

Irodalmi köztudatunkban s főképpen az iskolai oktatásban szinte mindig az eposz árnyékába szorult Zrínyi prózája, amely pedig ennél jóval több figyelmet érdemelne. Az új II. gimnazista tankönyv is csupán *A török áfiumot* említi meg, azt is mindössze egyetlen mondat erejéig. Pedig Pázmány mellett Zrínyi írja a legszebb magyar prózát a 17. században, röpiratai és elmélkedései egyben a korabeli politikai-államfilozófiai eszmélkedés legfontosabb hazai dokumentumai is. E próza értékeinek tüzetesebb méltatására ezúttal nincs lehetőségünk, erre ehelyütt nem is vállalkozhatunk, csupán annyit jegyzünk meg, hogy Klaniczay – monográfiájának megjelenése óta – három tanulmányt is szentelt Zrínyi politikai-eszmei fejlődése korábinál tüzetesebb vizsgálatának,¹⁵ s a történészek figyelmé is többször fordult a négy prózai műben inkarnálódó politikai eszmevilág felé. Érdemes lenne ezeknek gondolatait a kor történelmének oktatásában minél szélesebb körben hasznosítani, még akkor is, ha az új megállapítások némelyike egyelőre hipotézis. Közülük legérdekesebbnek látszik R. Várkonyi Ágnes tanulmányának az a fejtegetése, amely a *Török áfium* keletkezésének nemzetközi hátterét tárja fel, s felhívja a figyelmet Zrínyi röpiratának európai rokonaira.¹⁶ A flamand származású humanista, Busbequius 1681-es röpiratát – az *Áfium* egyik közismert forrását és műfaji mintáját – ui.

¹⁵ Klaniczay Tibor: *Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma*. In: *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 353–363. Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri, In: *Hagyományok ébresztése*. Bp. 1975. 249–260. valamint vö. a 11. sz. jegyzettel.

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország keresztútjain*. Bp. 1978. 393–400.

1663-ban új, bilingvis (latin–német) kiadásban adták ki, amely a török elleni támadó háború gondolatát hangoztatta. A Rajnai Szövetség ugyanebben az évben Regensburgban külön tanácsülésen vitatta meg a török elleni offenzíva lehetőségeit (Vortrag), s Franciaország tervezett törökellenes háborújának programja is ekkor jelent meg (Turenne: *Oratio*). Kézenfekvő a feltevés, hogy e röpiratok nem véletlenül és egymástól elszigetelten sürgettek hadjáratot az oszmán birodalom ellen épp 1663-ban, hanem egy európai horizontú politikai szövetség ideológiai előkészületeiként, s ha ez így van, az *Áfium* sem 1660–61-ben, hanem két évvel később keletkezett. Igaz, hogy Zrínyi röpirata a magyar nemességet igyekezett felrázni és meggyőzni, Magyarország belső erőit kívánta friss mozgásba hozni, de az sem kétséges, hogy a törökellenes harc potenciális szövetségeseit keresve leginkább a Rajnai Szövetség és a versailles-i udvar felé fordulhatott figyelme. Az *Áfiumot* általában Zrínyi politikai eszméinek szintéziseként, prózai írásművészetének csúcspontjaként tartjuk számon, ehhez az elmondottak figyelembevételével hozzátehetjük, hogy e meg-rázó erejű írás egyben az 1663. évi európai röpirat-irodalom egyik fontos láncszemét jelenti.

A Zrínyi halála utáni korszakban nem talált folytatókra a hazai eposz megteremtőjének európai szintű költészete, a *Szigeti veszedelmet* csak szűk körben ismerték, olvasottságának nyomait csak itt-ott tudta regisztrálni a filológiai kutatás. Az egyre jobban megszilárduló köznemesi-rendi világképnek és ízlésnek sokkal jobban megfelelt Gyöngyösi dekoratív-allegorizáló művészi módszere, amely Agárdi Péter Gyöngyösi-könyvét idézve:

„szükségszerű tükrözője a magyar társadalomban végbement gyökeres változásoknak . . . A 18. században a középnemesség végleg önállósodott, gazdaságilag megerősödött, saját politikai törekvéseknek adott hangot s kialakult szilárd rendi tudatformája, a középnemesi nacionalizmus. Ez a fejlődési folyamat idézte elő a főúri barokk irodalom szélesebb bázisra kerülését, mégpedig egy olyan költő tollán, akinek világ-

képe, politikai arculata a középnemességé, de kultúrája, művészi ízlése, eszköztára jóval fejlettebb. Itt rejlik tehát Gyöngyösi kétségtelen művelődéstörténeti jelentősége.”¹⁷

Jellemző, hogy még Zrínyi eposzát is „gyöngyösiesített” átdolgozásban adta közre Kónyi János *Magyar hadi román* címmel 1779-ben.¹⁸ Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a szakirodalomban gyakran felbukkanó Zrínyi–Gyöngyösi összevetés nem mindig szerencsés, mert a két költő más műveltségű, más karakterű egyéniség volt, szándékaik is merőben eltértek. Az európai szemhatárú, sok nyelven olvasó, a nemzeti lét sorskérdésein tépelődő Zrínyivel szemben a csupán hazai iskolázottságú, külföldet nem járt, országos helyett csak megyei tisztségeket betöltő Gyöngyösi saját korának közizlését kívánta kiszolgálni, s ennek során a korábbinál jóval szélesebb rétegek váltak versolvasóvá. Zrínyivel szemben Gyöngyösi szinte kizárólag a hazai közköltészet tradícióiból építkezett, ebből származnak fogyatékoságai, de ebben rejlik népszerűségének titka is.¹⁹

A magyar barokk irodalomban virágzó műfajok között kiemelt hely illeti meg az emlékiratokat. Az új gimnáziumi tankönyv az emlékirók közül Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós, II. Rákóczi Ferenc és Bethlen Kata műveit említi meg.

¹⁷ Agárdi Péter: *Rendiség és esztétikum*. (Gyöngyösi István költői világgépe) Bp. 1972. 230.

¹⁸ Agárdi Péter: *Adalék a Zrínyi- és Gyöngyösi-hagyomány párhuzamos történetéhez*. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, 1973. 141–158.

¹⁹ Újabb idevágó tanulmány a Gyenis Vilmosé és R. Várkonyi Ágnesé, *Irodalomtörténet* 1980. 77–134., valamint Bitskey I.: *Gyöngyösi és a magyar költői hagyomány*. Studia Litteraria. Debrecen, 1981. A kor közköltészetére vö. Hargittay Emil: *A XVII. század eleji magyar költészet történeti poétikájához*. OK, 321–330. Itt jegyezzük meg, hogy a kuruc küzdelmek költészetére vonatkozó kutatások áttekintése külön tanulmányt érdemelne.

Mivel ez a műfaj az irodalom perifériáján, műalkotás és történeti valóság határmezsgyéjén áll, itt különösen fontos a memoár és a történelem viszonyának tisztázása. A felsorolt szerzők művei jól példázzák, hogy az író e műfajban bevallottan szubjektív, tudatosan vállalva érvényesíti egyéni nézőpontját, az általa is megélt eseményeket, nemegyszer megszenvedett élményeket önti művészi formába. Az utóbbi években – nem utolsósorban a Magyar Remekírók sorozata révén – új lendületet vett a 16–18. századi emlékiratok kiadása, több tanulmány is foglalkozott művelődéstörténeti és esztétikai értékekkel,²⁰ így feltételezhető, hogy a régi századok atmoszféráját élményszerűen érzékeltető memoárok olvasottsága megnövekszik. Hasonló a helyzet Mikes Leveleskönyvével is: mintaszerű kritikai kiadása és Hopp Lajos rávonatkozó tanulmányai révén ma már világosan állnak előttünk értékei, ezeket egyébként a gimnáziumi tankönyv is híven tükrözi.²¹

A magyar barokk kultúra utolsó fázisáról s az ezzel egyidejűleg jelentkező korszakváltásról, a felvilágosodás hazai jelentkezéséről Kosáry Domokos már említett szintézise összegzi a korszerű kutatási eredményeket. Ezek közül ezúttal már csak arra a fontos és időállóan ígérkező fejtegetésre utalunk, amely a barokk végpontját jelentő felvilágosodás különböző változataival foglalkozik. Eszerint hazai talajon fellelhető volt 1) a felvilágosodott abszolutizmus (josefinisták); 2) a felvilágosult rendiség, amely ugyancsak a feudalizmuson belül kívánt korszerűsítést (Bessenyei); 3) végül a nem nemes értelmiségiek által képviselt polgári felvilágosodás (magyar jakobinusok). Azt azonban Kosáry is leszögezi, hogy 1772

²⁰ Gyenis Vilmos: *A korai emlékirás és a barokk*. OK, 331–343. *Emlékirat és anekdota*. ItK, 1970. 305–321.

²¹ Mikes Kelemen *Törökországi Levelek és misszilis levelek*. M. K. Összes Művei I. Sajtó alá r. Hopp Lajos, Bp. 1966. – Hopp Lajos: *A magyar levélműfaj történetéből*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 501–567.

„nem váratlan ugrás volt a semmiből, hanem a soron következő fok, amelyhez egymásra épült előzmények lépcsői vezettek felfelé.”²² Ezzel teljes mértékben egyetérthetünk, de azt is hangsúlyozzuk, hogy ezek „az egymásra épült előzmények”, melyek még a barokkon belül jelentkeztek, korántsem ismeretek eléggé. Ilyennek minősíthető például Faludi népiességének kérdése, a század közepe után szerveződő írói körök és csoportok feltűnése, vagy a különböző felekezeteken belüli reformtendenciák (cartesianizmus, pietizmus, janzenizmus stb.) jelentkezése. E jelenségek további kutatása újabb eredményeket ígér, ilyeneket tartalmazhat majd többek között az 1979-es Faludi-évfordulón rendezett konferencia előadásainak közeljövőben megjelenő gyűjtőkötetete is.²³ Itt most ennek gazdag anyagából csak Vajda György Mihály fejtegetéseire utalunk, amelyekből kiderült, hogy Faludi még nem ismerkedett ugyan meg az európai felvilágosodott filozófusok eszmevilágával, művei azonban olyan magatartást, olyan erkölcsant és világképet közvetítettek, amely ebben az irányban hatott s amely a barokk világkép kritikájával készítette elő az új filozófia későbbi befogadását.

A Faludira vonatkozó új megfigyelések bemutatására az említett kötet lesz hivatott, az viszont már most is megállapítható, hogy a barokk korszak krízise és a felvilágosodás hazai megjelenése rendkívül összetett folyamat, amelyben sok eszmei és művészi tendencia egymást keresztezve jelent meg.²⁴

Természetesen ez a barokknak nemcsak utolsó fázisáról, hanem bizonyos mértékig egész tartalmáról elmondható. A sokarcú és eddig is sokféleképp megközelített korszak magyar

²² Kosáry: I. m. 270.

²³ A Faludi-konferenciáról részletes beszámoló: ItK, 1979. 708–711.

²⁴ Erről számos új gondolatot felvető fejtegetés a Bíró Ferencé *A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez*. ItK, 1979. 316–320.

irodalmát azonban egyre nagyobb mélységben ismerjük meg, s úgy reméljük, az újabb kutatásokból köztudatunk és irodalom-
oktatásunk is gyümölcsöző tanulságokat meríthet. Ezt szeretné
elősegíteni mostani szemlénk, amely teljességre korántsem
törekedett, csupán az összkép módosulásait kívánta számba
venni, a kor frissebb szemléletének lehetőségeit kívánta jelezni.

BITSKEY ISTVÁN

A MŰÉLVEZET ISKOLÁJA

POSZLER GYÖRGY: *KATARZIS ÉS KULTÚRA*

Ritka jelenség a „szolgáló” teória. Az elmélet, mely eredményeit nemcsak át kívánja adni, de az átvétel-átadás eszközeiben is segítkezik. Németh Lajos a vizuális kultúra lehetőségeinek tágításában, Dárday István a film közönségbeli gyökereinek palántázásában vállalta ezt a szerepet, s most Poszler György új tanulmánykötetében – az esztétikai kultúra sokirányú, sokféle művészeti ág felé kitekintő „módszertani” kézikönyvében. Segíteni kíván ott, ahol az olvasó, néző, zenehallgató többnyire csak biztatásokat hall, azonban „bevezetést”, esztétikai szemléletet, műfaji-formai eligazítót már kevesebbet. Pedig a modern művészettel találkozáskor még ahhoz is tájékozódó fogalmakra lenne szükség, hogy hogyan nézze a képet, milyen érzelmi-szemléleti nyitottsággal közeledjen a művekhez: mit is érezzen egyáltalán. Szolgáló teóriát képvisel ez a kötet abban is, hogy nem marad meg a tiszta esztétikai élmény körében: az iskolától a közművelődésen át a kultúra társadalomban való elhelyezkedéséig, a művelődéspolitikai áttételekig követi nyomon a befogadói rezonancia alakulásának, alakíthatóságának jelenségeit. S egyik vállalt feladata sem lát-

ványos vagy hálás. De ilyen törekvések nélkül a művészetek nem találnak tápláló gyökérre, a művészetoktatás magányos harcosként érzi magát, a műélvezetet kereső pedig elbizonytalanodik. Poszler ezen túl még azt is tudja, hogy fogalmaink java része az irodalom elméletének körében született, s ezek csak lényeges módosításokkal használhatók a társművészetekben, vagy éppen más-más fogalmak, megközelítési utak felkutatásával tárhatók fel. S olvasóját ide, fogalmi műhelyébe, a csiszolás alatt levő gondolati anyagok körébe is meghívja. Ezzel azt akarom jelezni: együttgondolkodásra biztat, jóllehet „tanít”. Csak: észrevehetetlenül, élményt felkeltő tapintattal.

Írásaiban többször is visszatér három pedagógiai-kulturális probléma: *ízlés, élményszerűség és személyiség*. Ízlés, ami egykori tisztázó vitáink ellenére máig homályos maradt. Poszler sem ízlés-elméletet kínál, de felmutatja ennek a „szűrőnek” az egyénben és közösségekben, sőt a társadalmi befogadói kultúrában (divat, közízlés) működő pontjait, melyek legalábbis lehetőségyszerűen az esztétikai nevelés hozzáférhető zsilipjei is. Ilyen az ismeret, az érzéki fogékonyság, a nyitottság, s ezek formálása, mely szinte már az óvodában megkezdődik. Poszler világosan látja az ízlés dinamikus jellegét: nem egy igenlő vagy tagadó belső cenzorként fogja fel: a műélvező akár elutasítja, akár velemegy a művel, szinte végigjárja a mű alkotásának folyamatát. Az ízlés cselekvő viszonyt jelent tehát, melyben a befogadó önmagát is újraalkotja – s nemcsak ízlését. Ezért formálható.

Ebből már következik második fontos tézise, amire talán keveset ügyel esztétikai nevelésünk: az ízlésformálás nem technikai készségek alakítását jelenti, hanem *része a személyiségformálásnak*. Mert az ízlés is a teljes személyiség mozaikdarabja. Fontos gondolat, egész művészeti nevelésünk alapkérdése. Hajlamosak vagyunk ugyanis arra, hogy bizonyos művek felé tereljük az érdeklődést, vagyis „külön” igyekszünk ki-munkálni a vonzalmat, együttrezgést egy-egy művel, tendenciával és csodálkozunk, ha az így létrejövő hatás és élmény

felszínes marad. A „felnőtt” módszer ezzel szemben a személyiség egészének alakítása a művészetekkel való találkozásban és e teljes viszonyon belül megkísérelni eljutni az ízlésfejlődés dinamikájának beindításához. Ez utóbbi persze nehezebb, több emberismeretet, türelmet, pedagógiai érzékenységet igényel. S több időt is. (Ez is egy újra meg újra visszatérő problémája a kötetnek: van-e elég ideje a tanárnak, az amatőr közösségeknek, a művészetet népszerűsítő-átadó fórumnak az elmélyülésére. Hát . . . nem sok.)

Az ízlés és személyiség önfejlődési motorjának beindításához az *élményszerűség* szükségeltetik: hogy ne csak fogalmi szinten, címszavakban tudjon a művek világáról a befogadó. Azok az alkotások, melyeknek sikerült élménnyé válniok (filmek, regények, festmények), tovább dolgoznak a befogadóban, nemcsak közvetlen érzelmi hatásukban élnek, hanem e hatás „emésztésében”, korábbi fogalmi fenntartásaival való vitában, a műhöz hasonló alkotások iránti kíváncsiság feltámadásában. Egyszóval: a befogadó elkezd érzékelni az élmény ízét – és megnyílik az út a fogalmi megértés, feldolgozás felé is. Vagyis: az út épp fordított, mint amire a hagyományos iskolai vagy nevelői módszer épít – a verbalizmusé.

Poszler fejtegetéseiben a személyiség nemcsak abban játszik központi szerepet, hogy minden ember másképp dolgozza fel saját előtörténetét, és vele az elébe kerülő műveket. Abban is, hogy a személyiség egészre figyelő esztétikai hatásoknak éppúgy kétarcúaknak kell lenniök, mint a személyiség dinamikai szerkezetének. Az egyénnek *egyfelől* a nyitottság, az alakíthatóság „kapuit” kell felnyitnia, s ezen kell áthaladnia, *másfelől* biztosítani kell a személyiség kohézióját, azaz ennek a meghatározott karakterrel, személyiséggel rendelkező embernek változásokon belül is megmaradó azonosságát is fenn kell tartania. E két – látszólag – különböző hatás és belső szelekció rendkívüli figyelmet igényel a pedagógustól is és a közművelőtől is. Nemcsak az ember tiszteletére, azaz a személyiség-konstancia védelmére, nemcsak a nyitott lélek le-

hetőségének biztosítására, de az autonóm ember kialakítására is figyelnie kell. Arra, hogy akit formál, egyszer képes legyen majd önmagát formálni, képes legyen olyan dialógus-viszonyban élni a művekkel, hogy ez az önformálás saját egyedi személyiség-centrumát bővítse.

A személyiség autonómiája a közösségi kultúrának is előfeltétele. Amit Poszler oly nyomatékosan hangsúlyoz az esztétikai nevelés „egyedcentrikus” hatásának kialakításában, voltaképp visszazáródik a közösségformálás tágabban és korszerűbben felfogott kérdéskörébe. Nem lehet úgy közösséget alakítani, ha a személyiség teljességét elhanyagoljuk: osztályban sem, kulturális közösségben sem, művelődéspolitikában sem. Igaz, ezek az írások csak a feladatot jelölik ki, de ezzel alapkérdéseket feszegetnek, módszerben is, teóriában is. S a művészetre csak az egyén, az egyéniségében kiteljesedő ember képes reagálni igazán, hiszen a mű is egyedi sorsokat, „hozzád” szóló alkotásokat kínál. Közösségi kultúra ezekből a molekulákból áll össze.

A mű „rászól” az emberre: nemcsak megszólítja és válaszra kényszeríti, de olykor legyőzi belső ellenállását is – átformálja világmépét. Poszler itt a lukácsi „katarzis”-fogalom továbbgondolásával alapozza meg az esztétikai nevelés elméletét. Nem azzal, hogy dogmatizálja a lukácsi tézist, hanem azzal, hogy saját kérdőjeleit is kiteszi e fogalom mellé, és *ezzel együtt* kínálja a művészetpedagógia számára. Ismét az együttgondolkodás gesztusával – és ez is pedagógiai „fogás”. Ilyen kérdőjelek például: Lehet-e egy festmény pillanatnyi hatásában katartikus fordulatról, csúcstról beszélni? Alkalmos-e a televízió e hatás kiváltására? Hogyan viszonyul egymáshoz az életben (morális konfliktusokban) jelentkező katarzis és ennek esztétikává stilizált művészi változata? Válasza ez utóbbi kérdést illetően: a viszonyt a művészet szintetizáló transzformációja fogja egységbe, a művészet az életben, morálban, politikában jelentkező katartikus elemeket nemcsak összefogja-felnagyítja, de emberi-érzelmi, azaz átélhető tartalommal stili-

zálja. Így kapcsolja vissza a műélvezőt az életfolyamatba – mássá vált, szubjektív lehetőségében átalakult, szélesebb horizonttal rendelkező emberként.

S itt újra visszatérnek az elemi fogalmak: az ismeretek. A formanyelv ismerete, a megszokottá, érthetővé tett közlésmód, történelmi jártasság kialakítása mind a katarzis kialakításának, mind a művekkel való élményszerű találkozásnak előfeltétele. De az ismeretek csak halott tények maradnak, ha nem emelkednek kinél-kinél egyedileg alkalmazott „ráismerő”, örömet okozó – észrevétlenül működő – segédeszközökké. Bartókot nem lehet megszerettetni a zenetörténet intonációs váltásainak ismerete, hanganyagának legalább familiáris közelsége nélkül. De *csak* a zenetörténet tényanyagának ismertetéséből sem lehet ide eljutni.

A művészeti nevelés tehát komplex folyamat. Sok irányból érkező hatásokat, tényeket, élményeket rendszerez: személyiségformálástól az esztétikai fogalmakkal való „testközeli” megismerkedésig széles skálán kell hogy mozogjon – élményt, felszabadító, kiteljesítő örömet nyújtva. Olyan üzenet ez, aminek csak címszavait tudtam felsorolni, s aminek módszertanát Poszler könyvének praxison csiszolt esszéi adják az olvasónak. A tanárnak és művelődéspolitikával foglalkozónak, amatőr színjátszónak és profi művésznek egyaránt. Mert az esztétikai nevelés nemcsak iskolai házi feladat: a művészet dolga is, bármennyire „iskolás” az elnevezés. S könyve felhangjai ide is mutatnak. Igazi esztétika-kultúra csak a jó művek termelési folyamatában, pontosabban a befogadó és művész élő dialógusában alakul ki. Enélkül száraz marad ez a „tantárgy”, ezzel párosulva közös társadalmi formálódási folyamat. (Tankönyvkiadó, 1980.)

ALMÁSI MIKLÓS

AZ ESZTÉTIKAI NEVELÉSRŐL

A Vélemények/Viták sorozatban megjelent tanulmánykötet Poszler György szerkesztésében örvendetesen újszerű vállalkozás. Nem csupán azért, mert az esztétikai nevelést ma még – sajnálatos módon – újnak számító teoretikus alapon közelíti meg, a vulgarizálástól megtisztított marxista elmélet és Lukács György esztétikai munkásságának felhasználásával, hanem azért is, mert olyan tanulmánykötetet olvasunk, amely eleven kontaktusban áll a gyakorlattal. Kritikai, megújító szándékotól fűtött kapcsolat ez; az írások nem egymással polemizálnak, hanem az oktató-nevelő munka praxisával, az abban élő hiedelmekkel, egyoldalúságokkal.

Az esztétikai nevelés új elvi koncepcióját szolgálja a kötet, összefüggésben a közoktatási reformmal. Akiknek pedig reformgondolataik vannak, azok nem maradhatnak és nem is maradnak meg az elvont fejtegetéseknél, – de *mert* reformálni akarnak, el se hanyagolhatják a teoretikus alapok újragondolását. A pragmatikus, részleges, esetleges reformok helyett átgondolt, – a társadalmi szükségleteket figyelembevevő változtatás csak így lehetséges.

Bármennyire különbözzenek is tehát egymástól a kötet írásai; témájukban, megközelítési módjukban a változtatásnak ez az igénye egységbe fogja az okfejtéseket. Hasonlóképpen jellemző, hogy a szerzők – még ha egy tantárgyról szólnak is – akkor sem csupán tantárgyakban gondolkoznak, nem tekintik elkülöníthető területnek, parcellának az esztétikumra való nevelést és az esztétikum által való nevelést, – s ami ezzel szorosan összefügg, arra törekszenek, hogy a múlt egyoldalú befogadói aspektusát a jövő nevelésének alkotói-befogadói aspektusává alakítsák át.

Poszler György előszavában és két tanulmányában egyaránt abból indul ki, hogy a nevelési cél a valóság esztétikai birtokbavétele, mint az egységes és organikusan tervezett nevelés egyik

oldala, alkotóeleme. Ez a felfogás közelíti a közoktatást a közművelődéshez és fordítva is. Nem két, független szféra kapcsolatáról van szó, hanem benső rokonságról, amelynek a művészet katartikus funkciója alkotja a közös forrását.

A kötet egésze nemcsak bírálja az irodalomcentrikus szemlélet egyoldalúságát, hanem példát mutat arra, hogy ez meghaladható. Így az irodalomoktatás problémái mellett szerves helyet kapnak a kötetben a vizuális kultúráról szóló írások egészen az amatőr művészeti mozgalom kérdéseig. Szentenciák, pragmatikus ötletek helyett problémák, dilemmák megfogalmazásával és megoldási kísérletekkel találkozunk. A tágas történeti összefüggések számbavétele új lehetőségek felé nyit kaput, miközben új nehézségeket is tudatosít. Az irodalomértelmezés alapvető irányait ismertető tanulmányában Veres András bírálja ugyan az eddig túlzottan direkt politikai, történeti vagy moralizáló sematizmust, de óva int attól is, hogy ennek helyébe a poétikai kategóriák sematikáját állítsuk. Igaz, az egyoldalúságok elleni fellépést a „komplex” jelző olykor varázsige jellegű használata még nem teszi hatékonnyá; sőt, én a komplexitás állandó követelésében is látok veszélyt, ha nem artikuláljuk világosan, hogy ez mit jelent, s mit *nem*, – továbbá hogyan függ össze az integrációval. A kötetben szereplő pszichológiai tanulmányok is szerves kapcsolatban állnak az uralkodó koncepcióval, amennyiben a kreativitásra helyezik a hangsúlyt.

Újszerű okfejtéssel találkozunk Miklós Pál és Deme Tamás írásaiban. A fotó és a film nyelvének elemzéséről szólva az esztétikai nevelés egy immár valóban nélkülözhetetlen dimenziója kap kellő hangsúlyt, ha lehetnek is kétségeink afelől, hogy a képkultúra valóban ennyire egyértelműen kötődik-e századunkhoz.

Rokonszenves, ámde illuzórikus türelmetlenség szól a giccset elemző fejtegetésből, amely nem kisebb dolgot kíván, mint a művelődési rétegfeszültség megszüntetését, amelyben egyébként joggal látja a giccs alapvető társadalmi okát. A

rétegfeszültségek csökkentése, avagy a giccs visszaszorítása ezek fennállása ellenére; ez sem lenne kishitű igény.

Am kishitűség ennek a kötetnek az írásait nem jellemzi. Az ember és történelem viszonyának öntudatát hordozó művészettől az utcaképig és a gyermekbútorok esztétikumáig terjed a szerzők tekintete. S ha a bútorgyártást később „élnék utol” e tanulmányok gondolatai, mint az iskolákat, akkor még mindig jelentős hatékonyságról beszélhetnénk. „A pedagógia – ahogy Miklós Pál írja – nem ismeri a csodákat, csak a hosszú és türelmes munkát. De annak megkezdésével jobb lenne türelmetlennnek lennünk.”

A szemléleti változás tekintetében ez a türelmetlenség még jogosabb, mert az egyéb reformintézkedések nélkül is sokat javíthatna a jelenlegi helyzeten: szabadabb utat nyithatna az esztétikumban bennerejlő, de sokszor éppen pedagógiai jószándékkal eltorlaszolt nevelőerő számára. (Kossuth, 1980.)

ANCSEL ÉVA

DOKUMENTUM

EGY ISMERETLEN PÁLOS ISKOLADRÁMA

Az iskoladráma, a színműirodalomnak ez a sajátos ága, a reneszánsz irodalmi terméke. A meghatározott céllal alkotott műveket az első időszakban sátoros ünnepek – karácsony–húsvét–pünkösd – alkalmából adták elő, az iskola felsőbb osztályos tanulói. Később már más alkalmakat is megragadnak egy-egy színdarab megírására és előadására. Így megfelelő indokul szolgálhatott az iskola patrónusának vagy nevezetesebb vendégének fogadása, megbecsült tanárainak jubileumi ünnepélése, de ezek mellett kiválhatta egy névnapi s esetleg lakodalmi tiszteletadás szándéka is. A szerzők rendszerint a rendező iskola tanári karából kerültek ki, akik egyben az általuk szerzett darabnak a színpadra állítói is voltak. Megesett azonban az is, hogy az iskola egy-egy tehetségesebb tanulójának darabját is eljátszották. A latin iskolákban a 15. századtól kezdve egészen általánosak már a színielőadások. Igazi virágzási korát Németországban élte meg. Izgalmassá és érdekfeszítővé akkor vált, mikor a lutheri reformáció tanításainak hirdetői és terjesztői a reformáció igazságainak hirdetésére kezdik felhasználni ezt a népszerű drámai formát. Így és ekkor jutott bele az iskoladráma az élet sűrűjébe, amikor ama korszak vallási küzdelmeiben is hathatós eszközzé válik a szenvedélyes szellemi tornán.

A reformáció és ellenreformáció küzdőterén a szembenálló felek számára az iskoladráma is népszerű szellemi harci fegyver. A protestáns iskoladrámák szerzőinek éppen nem volt nehéz dolguk. A római katolikus egyháznak és benne a papságnak korabeli túlzott elvilágiasodása, anyagiassága, alacsony szellemi szintje, lelki terrorja bőven kínáltak támadási és pellengérré állítási lehetőséget.

Hazánkba a nyugati főiskolákon tanuló ifjúság révén jutott el az iskoladrámáknak a reformációs németországi változata. Amikor azután a reformáció és ellenreformáció harcainak heve lelohadt s a hitviták elmúltak és hatni kezdett a felvilágosodás szellemi irányzata, akkor váltott át az iskoladráma tulajdonképpeni rendeltetésének útjára. Arra, hogy szórakoztatva etikai nevelőeszköz legyen, sőt a pálosoknál és

a piaristáknál nemzeti önértetre és hazafiságra buzdító, tanító módszer is legyen. A jezsuita kozmopolitizmussal szemben ezek a szerzetesrendek a szülőföld, a haza szeretetére nevelnek, társadalmi jogegyenlőséget hirdetnek. De ugyanakkor a maradiság kigúnyolásával és egy-egy jellegzetes osztályfigura célpontba állításával, szatirikus bemutatásával a haladás iránymutatóivá lesznek.

A pálosok iskoladráma-termésében és előadásában, Pápán levő iskolájuk vitte a vezérszerepet.

Itt a pápai pálos iskolában, másutt szokatlan bőséggel árad és buzog az iskoladráma forrása és folyama. Táncz Menyhért, a pápai születésűs egyben helybeli diák és szerzetestanár, a ránk hagyott iskoladráma gyűjteményében azt állítja az 1766/67 évben összeállított kéziratot gyűjteménye előszavában hogy Pápán öt év óta nagyon virágzik az iskolai színjátszás.* Ő maga éppenséggel körülbelül húsz pápai előadott iskoladráma leírását mellőzte el a gyűjteménye összeállításánál és lemásolásánál. Ez a megjegyzés elárulja a pápai pálos iskola bőséges dráma-termését, de fontos adattal szolgál az iskola szellemi színvonalának minőségéről is. A színművek és azoknak előadásai semmiképpen nem maradhattak hatás nélkül, a város kulturális életében.

Igen nagy vesztesége 18. századi irodalom és kultúrtörténetünknek az, hogy ebből a bőséges pápai iskoladráma termésből alig néhány maradt reánk. Éppen ezért nagy nyereség számunkra, ha a kutatónak sikerül váratlanul rábukkannia egy-egy lappangó és irodalom-történetünkben eleddig ismeretlen darabra, vagy éppen csupán programra.

Az az iskoladráma, amelyről az alábbiakban szó lesz, nem teljes szövegében maradt reánk, hanem egy nyomtatott program formájában. Benne Pápa város történelmének egyik keserves és az egész lakosságra súlyos megpróbáltatást hozó epizódját dolgozta fel az ismeretlen szerző.

Mielőtt ennek az eddig lappangott iskoladrámának ismertetésére rátérnénk, szót kell ejtenünk tömören a pápai pálos iskolai színjátszás kezdeteiről és egyben arról a történelmi helyzetről, amelyben az iskoladráma játszódik.

Virágzó színjátszásuk akkor kezdődött, amikor intézetük Pápán archigimnáziummá lett. Amikor ennek új épületét 1761-ben felépítették, ebben már gondoskodtak arról, hogy színjátékok előadásai tartására alkalmas terem is épüljön. Táncz Menyhért kéziratot gyűjteménye szerint az új iskola felavatásakor, 1761 június 1-én a *Pál* című

*MTA kéziratára RUI 4° 56 sz.

szomorújátékot játszották, melyben a pálos rend alapítójának, Remete Szent Pálnak életét jelenítették meg. Ez lehetett az első színjáték, melyet előadtak s inkább az örömnek és a hálaadásnak lehetett ez játéka, mint a szomorúságnak. Adataink szerint a színjátékok előadására alkalmas nagyterem, az új iskola első emeletén volt. Korábban az algimnázium roskatag épületében, nem volt színjátékok bemutatására alkalmas épületrész.

Maga az iskoladráma program, amely kutatásunk során előkerült, egy valóságosan is lejárott történelmi eseménnyel foglalkozik Pápa városának életéből, melyet a történelemkönyvek az 1600-ik évi vallonlázadás címen említenek s ismernek. Tehát nem csupán keletkezésének és előadásának helye Pápa, hanem maga a játék témája, eseménye és cselekménye is Pápán játszódik. Mindenesetre érdekes az, hogy keletkezésének és előadásának idején, 1772-ben is megjelenik egy iskoladrámában a török motívum. Mellette azonban erőteljes hangsúly esik a szülőföldnek és a hazának szeretetére is.

Pápa a történet cselekménye idején végvár és mint minden a császár birtokában levő végvárban, itt is túlnyomó többségében idegen zsoldosokból állott a védőrség. A német, spanyol, vallon (francia) zsoldosok nagy többsége mellett, a magyar katonaság a védőrségben csak kicsiny töredék. A várnak a kapitánya azonban nem csupán a drámában, hanem a valóságban is akkor Maróthy Mihály volt, alkaptányai pedig Sklakovics Farkas és Bakács Sándor. A lázadás oka a valóságos történelmi helyzetben is az volt, hogy már hosszú ideje nem kaptak zsoldot a várőrség tagjai. A legtürelmetlenebbül a vallonok követelték zsoldjuk kifizetését. A Habsburg császár hadi kincstára azonban üres, nem tud fizetni és ígérekkel próbálja lecsendesíteni a háborgó indulatokat. Az ígéretések mögött azonban az a szándék lappang, hogy másunnan odairányított katonaságot helyeznek a várba és azoknak révén a lázadókat lefegyverezve oldják meg az egyre kritikusabbá váló helyzetet. E titkos szándékot azonban a lázadók megelőzik. Lefogják a vár kapitányát és a tiszteket, lefegyverzik a német és magyar katonaságot. Miután a várat hatalmukba kerítették, kiengedték a török rabokat és azzal az üzenettel küldték őket Székesfehérvárra Dervis pasához, hogy a pápai várat százezer aranyért átadják neki, ha ők maguk egyúttal szabadon elvonulhatnak.

A császár sem télen. Követet küld, de szóba sem állnak vele. Ekkor következik a hadászati megoldás, de a várat nem sikerül bevenni. Két fővezér is meghal, aki vissza akarja foglalni a várat: Schwartzberg golyótól találva esik el, Redert a táborban kiütött ragályos betegség viszi el. Közben Székesfehérvárról megjönnek a küldöttek egy török

csapattal, néhány szekérnyi élelemmel s tízezer arannyal. Ezért azonban nem adják át a várat a lázadók.

A harmadik fővezér, Nádasdy Ferenc szoros ostromgyűrűt von a város köré. Könnyű magyar huszárai állandóan ott cirkálnak a vár körül, s éberem figyelik a bent történeteket. Megtudják a filmbe és kalandregénybe illő szökéssel megszabadult Wathay Ferenctől, hogy bent egyenletlenség és éhség uralkodik. A lázadók végszükségbe jutva augusztus 9-én éjszaka, miután a vár árkat deszkával és szalmával befödtek kilopódtak a várból s a városból. Ámde Nádasdy huszárai észrevették őket s utánuk eredve Városlődnél véres küzdelemben jórészt megsemmisítették őket. Az elhurcoltakat is kiszabadították, így Maróthy várkapitányt is. Akiket elevenen fogtak el, azokon irtózatosszűt állottak. Némelyeket elevenen nyúztak meg, másokat a Tapolcán működő vízimalmok forgó kerekeire kötöztek, sokakat zsúpszalmába kötözve elevenen perzseltek meg, voltak akiket nyakig a földbe ástak s vasgolyókkal kugliztak rájuk, ismét másokat nyársra húztak és izzó parázson forgatva elevenen megsütöttek. Az eseményeket Wathay Ferenc emlékirataiból is ismerjük, aki Maróthy meglátogatására bekéredzkedett a várba, de a vallonok már ki nem engedték. Kalandos szökését ő maga beszéli el.

Az 1772-ben színre került pálos iskoladráma végeredményében ilyen történelmi háttérből kiindulva, a város életében tragikus esemény feldolgozásával akar nevelni és tanítani. Megőrzi a történelmi hűséget. A darabban szereplők is pár kivételtől eltekintve valamennyien az eseményekben részt vett történelmi alakok. Pécsi is valójában Petz császári követ, Motta pedig LA MOTTE francia főtiszt a vallonok, és a vár parancsnoka a lázadók élén. Csupán Bendekuczai pásztor és a török nevek lehetnek költöztek, hiszen a raboknak neveit aligha ismerhették a darab írásának és színre vitelének idején.

A történelmi háttér megismerése után, ismerkedjünk meg teljes egészében, a nyomtatott iskoladráma programmal is. A szöveget betűhíven közöljük.

PÁPA VÁRASÁNAK
VÍTTATÁSA
MELLYET
KOMÉDIAI JÁTÉKBAN
LEÁBRÁZOLT
AZ ÖTÖDIK és HATODIK
ISKOLABÉLI IFFJÚSÁG
PÁPÁN,
1772-dik Esztendőben
Szent Mihály Havának 8-dik napján.*

A' JÁTÉKNAK ÁLLAPOTTYA

Mátyás Romai Császár, Magyar országnak ezen néven második Királya alatt azon Francia katonák, kik a' magyarok segítségére küldettek a' Pogány töröknek ostromi ellen Pápa Városában helhezttetvén, iszonyú és hallatlan pártütést indéttának, el-annyira: hogy frigyét is kötöttek a' törökkel, azzal mentetvén hit szegéseket, hogy a' Romai Császár az őket illető katona Zsoldot törvénytelenül tülök el-vonta légyen. Ezeknek le-csendesítésére mivel se kérelemmel, se jó tanáccsal a' magyarok semmire nem mehettek, el-tökéltették, hogy hadi erővel ki-kergetnék a' városból a' pártütöket, ammint végtére be- is tellesedett.

Igy emlékezik Istvánfi magyar ország Krónikájában az harmincz kettődik könyvben. Némellyeket hozzá téssen a' játékos költemény.

A' Játék helhezttetik Pápán, többnyire a' Tüzes kapunál.

*Stromata Hungarica. G. XXIII. 2. 11. Coll. 68.

A' BESZÉLGETŐ SZEMÉLLEK

Svorczemburg	Zobotin Imre	
Nádasdi	Hollósi Pál	
Kolonics	Gácsi Gergely	
Marothi	Káldi János	
Ennek fia Josef	Viglesi Imre	
Sklakovics	Békási Ferencz	
Pécsi	Pfagl Pál	
Bakácsi	Ábrahámfi Ferencz	
Bendekuczi Pásztor	Parájcz Mihály	
Finus	Ányos István	
Motta	Jánosi Josef	
Enrik	Pollinger Ferencz	
Achmet	Csoknyai Josef	
Mustapha	Zobotin János	} Törökök kik a' Pápai fogság- ban hevertek.
Zaira	Pap András	
Bajazet	Bacsák Antal	

Ezek után következnek a' Katonák, Énekesek, és a' többi.

ELSŐ VÉGEZET

I. KI-MENETEL

Finus Francia tiszteivel együtt a' Pártütésrül tanácskozik de látván oda közelgetni Marothit a' várbéli kapitánt, egy kevésse el-mén, hogy katonáit rendbe szedgye.

II. KI-MENETEL

Marothi Josef fiát a' városnak, és az országnak állapotjáról oktattya, azomba eszre vévén a' Francziaknak partos készüléket, a' Gyermecket el-küldi Sklavovicsért, 's több katonáiért, maga pedig

III. KI-MENETEL

Ott maradván vasra verettetik.

IV. KI-MENETEL

Sklakovics, Pakácsi, 's egynéhány magyar katonák hogy marotit, és magokat védelmeznék öszve ütköznek a' Francziakkal, de végre meg-győzöttetvén, a' tömlöczbe tétetnek.

V. KI-MENETEL

Achmet török vezér el-érkezik Fejérvárrúl egy holnapra való katona zsoldal segétkot. a' Francziákat.

VI. KI-MENETEL

Mustapha, Zajra, Pajazeth nagy háladással köszönik a Francia vezérnek szabadságokat, a' ki minden hivsígét tovább-is ajánlya a' töröknek, és a' várfelé indul, de

VII. KI-MENETEL

Látván Pécsit a' császári követet előbb ezt el-kergeti, nyilván üzenvén a' Romai Császárnak ellenkező akarattyát.

VIII. KI-MENETEL

Pécsi Svorczemburnak el-beszéli a' Francziáktúl vett üzenetet, azután maga vissza siet a' Császárhoz, Svorczemburg pedig, Nádasdi Kolonics a' városhoz vezetik seregeket, hogy éjre fordulván az idő titkon rajtok üthetnének a' Pártütőkön.

IX. KI-MENETEL

A' Francziák meg-sajdétván Svorczemburgot keményen ellent állonak, el- is kergetik seregével együtt.

MÁSODIK VÉGEZET

I. KI-MENETEL

A' Török rész kételkedvén a' Francziának állandóságában, azért csak igiretekkel biztattya Mustapha által Finus Fővezért, és kéri egyetembe, hogy Maróthit halálra hajtaná; mellyre nézve

II. KI-MENETEL

Finus a' rabokat a' Tömlöczből ki-vezettetvén, Sklakovicsot kemény munkára kényszeríti; Marotit pedig fiával együtt halálra kárhoztattya.

III. KI-MENETEL

Maróthi sok keserves panaszolkodási után, mindön a' két ór-állók között menne a' büntető helyre hirtelen ki-ragagya egyik Katonának fegyverét, és ugyan azzal mind a' kettőt meg-öli, azután

IV. KI-MENETEL

Nádasdival (kit Svorczenburg hogy az ellenségnek titkait alomba meg-tudni bé-küldött a' városba) szembe ütközik, és ugyan ennek kezdi el-beszélni mind maga sorsát, mind az ellenkező félnek állapotját, de meszirül szemlélvén némelly Francziakot egymástól el-válnak; Nádasdi vissza tér, Marothi fiával együtt imitt amott titkollya magát.

V. KI-MENETEL

Finus Achmettel tanácskozván az el-kezdettt pártütésnek tóvább való folamottyarúl.

VI. KI-MENETEL

Érti Mustapha által hogy Svorczemburg ismét közel lenne a' városhoz mellyre semmit meg-nem rettenvén, katonáihoz indul.

VII. KI-MENETEL

Motta és Henrik titkon Visgallyák a' tüzes kapun kívül Svorczemburg seregit, mellyet-is látván hirtelen vissza térnek a' városba.

VIII. KI-MENETEL

Nádasdi azomba el-érkezik a' maga féle táborához, és a' Francziáknak erőtlenségérül tudóséttya Svorczemburgot; a' ki-is legottan rendbe szedvén katonáit ostromolni kezdi a' várost. De

IX. KI-MENETEL

A' Francziáknak titkos fortélyi által véletlenül el-esik. Mellynek okáért Nádasdi erőssen bátoréttya katonáit, és a' tüzes kapuig veri az ellenséget.

HARMADIK VÉGEZET

I. KI-MENETEL

Nádasdi Kolonicsal a' múlt ütközetnek változó ki-menetelérül beszélgetnek; ez azután a' seregnek tekintetére mégyen, amaz pedig

II. KI-MENETEL

Némelly Francia roboktúl, kiket életbe meg-foghattak, tudakozza az ellenségnek mindennémű állapottyát.

III. KI-MENETEL

Pécsi vissza érkezvén a' Romai Császárnak végezete szerint Nádasdit, fő hadi vezérnek rendeli, melyre nézve ez katonait a' viadalra biztatván,

IV. KI-MENETEL

Egy . . . követtül érti, hogy már a' Francziák kétségben esvén szökéssel akarják magokat védelmezni; azért a' városfelé mozdéttya seregét.

V. KI-MENETEL

Az alatt a' Francziák némelly titkos úton a' Bakonyi Erdők felé szökdösnek; De

VI. KI-MENETEL

Nádasdi a' Pásztortúl meg-tudgya merre igyekeztek, azért Keményen utánnok indul, ugyan-is a' Bakonyi Erdőkben el-éri a' pártütöket, és ott az el-követett hit szegésért különös kinokkal bünteti.

VII. KI-MENETEL

Maróthi és Sklavovics nem tudván jó végét az ütközetnek, a' félelem, és reménség között várják vissza Nádasdit; azomba meszirül a' magyar Katonáknak éneklésit hallják.

VIII. KI-MENETEL

És Nádasdinak mind magok, mind a' városnak örvendetes szabadságát nagy tisztelettel köszönik.

*

Nem elemezzük részletesen e pápai pálos magyar nyelvű iskoladramát, de a szerintünk belőle adódó és az előadása idején is adódhatott tanulságokat röviden összefoglalva levonhatjuk.

Annak a jelenetnek alapján, ahol „Marothi Josef fiát a városnak és az országnak állapotjáról oktattya” – bizonyosan nem tekinthető merésznek az a következtetésünk, hogy ez a színjáték az otthon, a szülőföld és a haza szeretetére akarta oktatni mind az előadó diákokat, mind a nézőtérén ülő közönséget. De mindamellett gondolhatunk arra is, hogy meggyőződéses komolysággal figyelmeztetni igyekezett, miszerint az egymással kötött szerződéseket és megállapodásokat a szerződő feleknek kölcsönösen s becsületesen meg kell tartaniuk. A zsoldos, aki szolgálatával teljesíti a kötésben vállalt kötelezettségét, joggal elvárhatja, hogy az őt szolgálatába fogadó másik fél hasonlóképpen ugyanezt teszi, vagyis a kialakított bért az arra rendelt időben pontosan kifizeti. Mindkét fél részéről törvény- és szerződésszegés – a dráma szerint hitszegés – ha a vállalt kötelezettségnek nem tesznek eleget. A lázadás mégis megbocsáthatatlan bűn, amit a legnagyobb szigorral kell megbüntetni. Lám, a várórségnek többi része a lázadó vallonokon kívül türelemmel várt és közülük senki sem csatlakozott a törökökkel cimboráló árulókhoz.

Marothi „sok keserves panaszkodási” a bilincsekben és a börtönbelen elszendvedett sanyarú sorsáról árulkodnak. Már kiforgatták minden vagyonából. Azonban a kilátásba helyezett szomorú vég ellenére a becsület, a helytállás és a hűség útján marad hírnevéhez méltó magyar katona módjára és nem lesz árulójává a rábízott városnak, valamint egyúttal hazájának. Magatartása az érzelmekre ható erkölcsi példa.

A színjátékot befejező részben, amikor Nádasdi a „Bakonyi Erdőkben el-éri a pártütőket, és ott ez elkövetett hitszegésért különös kinokkal bünteti” őket, szerintünk arra óhajtott tanítani a mű szerzője és az előadás, hogy az elkövetett bűnöknek mindenkor következménye is van. A bűnösnek lakolnia kell és a bűnért meg kell fizetnie saját magának a súlyos árat. Szerzőnk tehát óvni akar az árulás, a gonosz cselekedetek és a lázadás bűnétől, egyben pedig a türelem, a helytállás és a hűség etikai elemeit építi és erősíti a lelkekben.

Témánk tárgyához nem tartozott szorosan hozzá az, hogy részletesen írjunk a pánosok iskoladrámáiról és iskolai színjátszásának történetéről. Célkitűzésünk csakis ennek az egyetlen, irodalomtörténetünkben eddig ismeretlen pános iskoladrámának, illetve programnak a bemutatása, ismertetése, közreadása volt. Ezt szem előtt tartva és a terjedelem kötöttségére való tekintettel, mondandónkkal szemben ne legyen szigorú kritikus az igényes olvasó.

NÁDASDY LAJOS

ADATOK PETŐFI 1848 MÁRCIUSI VERSEINEK HATÁSTÖRTÉNETÉHEZ

A *Dicsőséges nagyurak* a Petőfi-filológia egyik legtöbbet forgatott verse. Keletkezésének időpontja és körülményei, autográf kézirat híján a hiteles szöveg megállapítása, az egykorú másolatokban terjedt költemény hatása és utóélete – mindegyik kérdésről emlékezések, tanulmányok sora szól anélkül, hogy a vitatást lezártnak tekinthetnénk. Egy újabb másolat ismertetésével most az utóbbi tárgykörhöz kívánunk adatokat szolgáltatni.

A kutatás az Egressy Gábor szavalókönyvében levő változatot tekinti alapszövegnek.¹ Az egykorú másolatok számát a kritikai kiadás közölte háromról Varga János kutatásai emelték kilencre,² az ő figyelmét is elkerülte azonban Gyulai Lajos naplójának korábban közzétett, 1848. augusztus 6-i bejegyzése, amely a versnek egy csonkult, rövidített változatát rögzítette.³ Az alább közlendő szöveg tehát a költemény tizenegyedik korabeli másolata – és ez a szám (levelezések, emlékezések feltárásával, levéltári kutatásokkal) bizonyára tovább bővül; az itt közlésre kerülő levelek is a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában folyó rendező munka során kerültek elő.⁴

1848 eseményekben gazdag márciusában országszerte megszorodtak a híreket közlő vagy azokat kérő-sürgető levelek. Kivált érdekes ez a gyors véleménycsere, ha az egyik levelezőtárs Pozsonyban, a másik meg Pesten szemlélte a forradalom napjait, mint ahogyan az Bártfay László és öccse, a diéta városában Rudics József Bács megyei főispán mellett titkárkodó Bártfay József (1812–1864) esetében történt. Levélváltásuk történeti forrásértékét már Waldapfel Eszter jelezte azzal, hogy gyűjteményébe Bártfay Józsefnek öt Pestre küldött levelét vette föl 1848 márciusának második feléből.⁵ A Pestről Pozsonyba írottak közül azon-

¹ A kritikai kiadás is: *Petőfi Sándor Összes Művei*. Bp. 1951. III. 35–6. (főszöveg) és 330. (jegyzet)

² *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp. 1971. 102–3., 109., 209., 214.

³ Pándi Pál: *Tallózás erdélyi levéltárakban*. It, 1957/2. 135.

⁴ Lelőhelyük: PIM Kézirattár, Petőfi Társaság, levelezés

⁵ *A forradalom és a szabadságharc levelestára*. Bp. 1950. I., a 45., 59., 61., 65., 75. sz. levél. Adatait versünk szempontjából értékelte Tasnádi Attila: *Egy Petőfi vers történetéhez*. It, 1962/1. 149–50.

ban most kerülnek nyilvánosságra az elsők, egy március 18-i és egy március 30-i keletű Bártfay László-levél.

A korábbi keltezésű levél teljes szövege így hangzik:

Pest, Martz. 18 d. 1848.

Kedves Öcsém!

Holnap névnapod; áldjon Isten! Pár hét előtt azt hittem, hogy e' napot együtt töltjük: de tán jobb, hogy nem vagytok itt. — Mert Pozsonyban — lehet szinte a' mozgalom nagy, 's az a' hazára 's jövendönkre nézve elhatározó: de mi, vajjon ki biztosít máról holnapra, hogy valami irtózatba nem sodortatunk e? Eddig ugyan személy 's vagyombiztosságunk nem támadtatt meg; azonban a' néptömeg olyan mint a hó-lavína; nyomrul-nyomra szaporodik, 's magával sodor a' mélységbe. Hogy a' rosz akarat nem hiányzik, láthatod a' tulsó lapra írt gyönyörűséges felhívásból is.⁶ Oh, valóban betegek 's gonoszak vagyunk. De hol vannak hát az Üdvözítők? Ha felhábörítetták a' sárkányt, álljanak elő 's állítsák vissza a' rendet, melly mindenfelé szakadozik. A' mit készítettek, most már szabályozzák is.

Az 1222ki aranybulla szerint inter regem et regnicolas ad non modicas amaritudines est processum;⁷ — mi rólunk azt mondhatja egykor a történet írás: — 1848° ad immensas Hamaritudines ruerunt.⁸ — Iste.1 veletek! Ölel mindnyájatokat

Walzelnek a' 14 pengő ftot
kifizettem

Lászlótok

A' Méltóságos Uréknak legméltóbb tiszteletünket.

⁶ A vers küldését Bártfay József március 17-i levelének egy kérdése válthatta ki: „Hát Buda Pest és a Rákos mit mond mindezekhez?” (Waldapfel: i. m. 112.)

⁷ A latin szövegrész fordítása: a király és az országlakosok között nem csekély elkeseredésig fajult a dolog (az oklevél bevezetéséből).

⁸ 1848-ban a mérhetetlen hamarságig siettek. (Fordíthatatlan szójáték az amaritudines-hamaritudines párhuzamával.)

A levélpapír következő lapján olvasható Bártfay László kézírásával Petőfi verse, a szerző megnevezése nélkül.

Dicsőséges nagyurak, hát hogy vagytok!⁹

Viszket ugy e egy kissé a' nyakatok?

Ujdivatú nyakravaló készül most

Számotokra; nem cifra, de jó szoros.

Tudjátok e mennyit kértünk titeket

Hogy irántunk emberiek legyetek,

Vegyetek be az emberek sorába

Rimánkodott a' szegény nép hiába.

Állatoknak tartottátok a' népet:

Hátha most, mint állat fizet tinéktek?

Ha megrohan mint vadállat bennetek

'S körmét, fogát véretekkel festi meg?

Ki a' sikra a' kunyhókból milliók!

Kaszát, ásót, vasvillákat fogjatok,

Az alkalom maga magát kínálja,

Útött a' nagy bosszuállás órája!

Ezer évig híztak rajtunk az urak,

Most rajtok a' mi kutyáink hízzanak;

Vasvillára velők, aztán szemétre,

Ott egyék a' kutyák őket ebédre!!

Hanem mégse, atyafiak; megálljunk:

Legyünk jobbak, nemesebbek ő náluk.

Isten után legszentebb a' nép neve,

Feleljünk meg becsülettel nékie!

Legyünk nagyok, a' mint illik mihozzánk,

Hogy az isten gyönyörködve nézzen ránk,

'S örömeben mindenható kezével

Fejeinkre örök áldást tetézzon.

⁹ A felkiáltójel kérdőjelről javítva.

Felejtsük az ezer éves kínokat
 Ha az ur most testvérenek befogad,
 Ha czimerét, kevélységét elveti,
 Teljes egyenlőségünk elismeri.

Nemes urak, ha akartok jöjjetek,
 Itt a' kezünk, nyujtsátok ki kezetek,
 Legyünk szemei mindnyájan egy láncznak,
 Szüksége van mindnyájunkra hazánknak.

Nem érünk rá várakozni – szaporán!
 Ma jókor van, holnap késő lesz talán,
 Ha bennünket még mostan is megvettek,
 Az uristen kegyelmezzen tinéktek!

Nem feladatunk ezúttal a *Dicsőséges nagyurak* megszaporodott változatainak szövegkritikai elemzése, ezért csak néhány megjegyzésre szorítkozunk. Az interpunkció, a magánhangzók időtartamának jelölése, valamint a szóhatárok megvonása 27 esetben tér el az Egressy-szavalókönyvből közölt változattól, aminek okát nagyrészt abban találhatjuk meg, hogy a hallás után rögzített, utóbb kézírásban terjedt és Petőfitől soha sem javított másolatok általában nem nyolcsoros, hanem négyesoros (11 szótagszámú) strófákba tördelve rögzítették a verset.

A tartalmasabb szövegváltozatokra térve, azok részben szövegromlásnak tekinthetők. A közölt változat sorszámozása szerint haladva: a 2. sor „Viszket *ugy e egy kissé* . . .” részletében a *kissé* ~ kicsit módosításnak még nincs különösebb jelentősége, az előbbi talán választékosabb; a kérdőszónak az igei állítmányhoz kapcsolása viszont az Egressy-változatban feltétlenül magyarosabb, mint az itteni. A 13. sor „. . . milliók!” befejezése elrontja a rímet, ugyanúgy a 40. sor „. . . tinéktek” zárószava is.

Szórendi változás figyelhető meg (több másolatban is) a 31. sorban: a „Ha czimerét, kevélységét elveti” variáció – a hitelesnek tekintett „Ha elveti kevélységét / Cimerit” helyett – Adorján Boldizsár és Kapczy Tamás rögzítésében is feltűnik.¹⁰ Hasonlóan a köznyelvi,

¹⁰ EPhK 1913. 54–6. és Varga i. m. 102.

beszélt normához közelít jobban a 36. sor „mindnyájunkra hazánknak” kitétele a hangzókivetés, irodalmiasabb „mindnyájunkr’a / Hazának” helyett. Ugyanígy elmarad (a 8. sorban a ’hiába’ szó elől és a 32. sor elejéről) az ’s’.

*

A másik Bártfay László-levél kettős érdekű. Egyrészt sajátos nézőpontból ábrázolja a forradalmi Pest-Buda márciusi életének egy nevezetes epizódját, másrészt ismét szolgál Petőfi-adalékkal. Az összehajtott levélpapír külzetén zárópecsét, pesti postabélyegző és április 1-i postakeltezés látható, címzése pedig a következő:

Tekintetes

Bártfay József^{1 1} Urnak

Mélt. Rudics József főispán Ur Titoknokának

Pozsonyban

Mélt. Rudics Főispán Urnál

A széthajtott levélpapíron a következő szöveg olvasható:

Mart. 30d. 1848.

Kedves Öcsém!

Hát mi még csak megvagyunk. Tegnap ismét bajtól tarthattunk. Tudniillik 28^{ról} 29kre éjjel^{1 2} valami kézmiveslegény besugta, hogy egy hajón 30 mázsa lőpor szállittatik lefelé, ’s e’ hajónak éjjel a’ pesti hid is felnyitottatott átmehetésre. Nosza neki!

^{1 1} A „József” helyett előbb Lászlót, saját utónevét írta a feladó, ezt áthúzással törölte.

^{1 2} Tehát még azelőtt, hogy a jobbágyfelszabadítást újratárgyalásra utasító, illetve a had- és a pénzügyet Bécs hatáskörében tartó március 28-i két királyi leirat híre eljuthatott volna Pestre. Bár a tanúsított éberség már a várakozás következménye. (Vö. Spira György: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Bp. 1959. 107.)

felzudult a' Pilwaxféle 's egyéb népség, Rottenbillernek Budára kellett azonnal menni a' főparancsnokhoz. Ez, állítólag semmit sem tud e' lőporrúl. 'S tehát, mivel bizonyosan Bécsből küldetik Zimony–Pancsova felé, hol a' határőri népség fel-lázzadt a' katonai hatóság ellen 's azt ki is űzte volna – le kell foglalni. Városi és nemzeti őrség tegnap reggel felkerekedik, a' lőport szállító hajó után indul, azt valahol Promontór körül eléri, a' lőport elszedi, holmi lélekvesztőkön Pestre áthozza, valami régi raktárba helyezi (mint mondják künn a' lóvásár körül), 's azóta diadalmasan ott őrzi. – Így hangzik a' tény. De tegnap hajnaltól közel délig nagy volt e' miatt a' forrongás, sőt félelem: nem csak, mert ha a' lőpor védelmére katonaság is küldetik, e' közt és a' felbőszült fiatalság közt valami összeüt-közés támadhat, – hanem mert ha a' hebehurgyák a' lőport kezökre keritik, megtartják, saját használatukra fordítják, mi könnyen történhetik nagy, igen nagy szerencsétlenség. – Azonban hála Istennek! rendén látszik lenni minden, és így nyugodtabban vagyunk.

Tóni,¹³ még az nap a' mint elutaztál,¹⁴ torokfájást érzett és köhögött, hihetön a' gőzösön meghűté magát. Beadtam neki aconitumot,¹⁵ 's már tegnap izzadás után jobban lett: ma pedig már szinte dicsekszik. – Tegnap előtt, egy kis bú-felejtésül, meghurczoltam délután a' városon, és az új épület-ben. Este hideg lévén nem mertem színházba vinni. Így tegnap is. Sőt ma is hihetön itthon maradunk, mert nem valamirevaló darab adatik,¹⁶ – ha csak különös kedve nem lesz, 's torka-melle egészen szabad.

¹³ Bártfay József felesége

¹⁴ Bártfay József március 29-én délelőtt 10 órakor érkezett meg Pozsonyba Pestről, a Hermina gőzössel (Waldapfel: i. m. 75. levél, március 30-ról).

¹⁵ A sisakvirág főzetét; rendkívül erős, sőt veszélyes gyógyszer

¹⁶ Csató Pál *Fiatal házások* c., 1837 óta futó vígjátékának 17. előadása volt március 30-án este.

Itt van ismét szép kis versecske. A' szerző fityfenébe veszi a királyokat. Mi neki Munkács, – mi neki akasztófa! – hisz ő nem fél. – Ha jószerét teheted, közölnéd azt Mélt. Grófommal^{1 7} is. – De tán már nem is ujság nálatok.

Adjon Isten minden jót!

igaz szívű
Lászlód

Az utolsó bekezdés szövegutalásaiból egyértelmű, hogy a levél elvesztett melléklete *A királyokhoz* c. Petőfi-vers, amelynek keletkezését március 27. és 30. közé szoktuk helyezni, röplapon való megjelenését pedig április 1-re. (A kritikai kiadás óvatosabb: március 28. és 30. közötti megjelenésről ír.)

Endrődi Sándor a 2 pengőforint árú röplap megjelenését – forrása megjelölése nélkül – határozottan március 28-ra teszi. Állítását igazolni látszik a Pesti Divatlap április 1-i híradása, amely már múlt időben, néhány napos eseményt rögzít: Petőfi „a napokban önállólag kinyomva bocsátá közre 'A királyokhoz' című költeményét”.^{1 8}

Levelünk szintén ebbe az irányba mutat. Tudjuk.^{1 9} hogy a királyi leiratok hírével Ráday Gedeon március 30-án este 10 óraker érkezett meg Pestre a pozsonyi hajóval, tehát Bártfay László levelének megírása után, aki a március 30/31-i eseményekről csak április 1-én számolt be öccsének.^{2 0} A színházi program jövő idejű emlegetéséből is kitetszik, hogy Bártfay a levelet 30-án délelőtt, legkésőbbben pedig kora délután írta. Minthogy mellékletül már odaiktathatta a Petőfi-verset, az nem születhetett március 29-nél később. Ugyanezt erősíti meg az utolsó mondat is: „De tán már nem is ujság nálatok.” *A királyokhoz* kéziratban történő terjedéséről nincs adatunk, s ez (a költemény republikánus botránykő-volta miatt) ki is zárja a *Dicsőséges nagyurak* esetében döntőnek bizonyult hatásformát; a melléklet csakis a röplap lehetett.

Ha összegezzük megszaporodott érveinket a vers keletkezési időpontjáról, két következtetés rajzolódik ki előttünk:

^{1 7} A Pozsonyban, az országgyűlés főrendi tábláján tartózkodó gr. Károlyi Györggyel.

^{1 8} *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849*. Bp. 1972. (hasonmás kiadás), 399., 403.

^{1 9} Vö. Varga: i. m. 278.

^{2 0} Lappangó vagy elvesztett híradását öccse április 6-án kelt levelében nyugtázza, Waldapfel: i. m. 88. levél.

– A királyokhoz semmiképpen nem a királyi leiratok hatására íródott;

– csaknem bizonyos, leszűkített keletkezési dátuma pedig március 27–28.

Ebben az esetben viszont a március végi napok republikánus megnyilvánulásaiban (pl. az egyetemisták nemzetőri osztályának veres szalagöltésében) a versnek nagy és előkészítő szerepet tulajdoníthatunk.

KERÉNYI FERENC

EGY JÓZSEF ATTILA-BÍRÁLAT UTÓÉLETE

A TÁRSADALMI SZEMLE 1933-AS JÓZSEF ATTILA-KRITIKÁJÁNAK VISSZHANGJA

A József Attila – életében megjelent – verskötetéről írt kritikák közül híressé (vagy inkább hirhedtté) vált a *Külvárosi éj* kötetéről a Társadalmi Szemle 1933 februári számában közölt Pákozdy Ferenc-írás. A József Attila és az illegális magyar kommunista mozgalom kapcsolata, valamint a hazai marxista eszme-, ideológia- és esztétikatörténet szempontjából figyelemre méltó bírálat 1980-ban az Irodalomtörténet lapjain kapott újra sajtónyilvánosságot,¹ megszületésének körülményeiről pedig magának Pákozdy Ferencnek jelent meg „levele” a Kritika hasábjain.²

Az illegális kommunista párt legális folyóiratában közölt, József Attila proletár-költő voltát tagadó írás az idők folyamán más-más kommentárt kapott. A következőkben szemelvényeket adunk ezekből. Hogyan fogadta József Attila a Társadalmi Szemle kritikáját? Erről dokumentumok nem vallanak: a költő sem versben, sem prózában nem reagált rá. A közvetlen környezetében élők: Jolán nővére, Bányai László, a sógora, Szántó Judit, az élettársa és Németh Andor, a barátja szintén nem szólnak arról emlékirataikban, hogy a Pákozdy-írás téma lett volna közöttük. Figyelembe véve azt, hogy József Attila a kommunista mozgalom képviselőitől kapott sérelmekre: az 1931-es „platform-

¹ Illés László: *József Attila a kortársak szemében*. It, 1980/3. 736–739.

² *Egy József Attila-bírálatról – Révai József és Pákozdy Ferenc levélváltása*: Közzéteszi: M. Pásztor József. Kritika, 1980/3. 6–7.

tervezet minősítésére”,³ az 1934-es moszkvai írókongresszus küldöttei közül való kihagyásra s másokra írásban válaszolt, feltételezhető, hogy a Társadalmi Szemle támadásának nem tulajdonított nagy jelentőséget; valószínűleg a szerző vagy a szerkesztők személyes rosszindulatának tekintette.

József Attila halála után, a háború éveiben az őt példaképnek elfogadó munkásírók körében törekedtek választ adni arra, hogy életében miért nem tekintették őt egyértelműen magukénak a szocialista munkások. Darvas József 1941-ben – az egyik költői antológia előszavában⁴ – arról írt, hogy József Attila a „programköltészet” híveinek „nem volt elég harcos és nem volt eléggé szocialista költő”; nála többre értékelték azokat, „akik rutinos külső formákban törve vagy szándékolt darabossággal, modoros nyersséggel nem az új életforma felé törekvő munkásság benső életének hangját, hanem mozgalmi jelszavait szóaltatták meg”. Veres Péter 1944-ben – a *Munkások* c. kötetben⁵ – az alkotó egyéni és a mozgalom kollektív törekvései között létrejött objektív ellentéttel magyarázta: „... a munkásirodalom áradását, szabadságát erősen gátolják a külső akadályokon túl is a folytonos önellenőrzés aggályai, az elméleti és mozgalmi meggondolások. A munkásirodalomnak már eleve a fegyelemben kellene szabadnak lennie. Ezért van világszerte annyi vita és félreértés a szervezetek és szocialista írók közt. Az író az igazság katonája, a szervezet meg a harc eszköze: e körül néha sorrendi zavar keletkezik s a közösség és a történelem szempontjából nem is mindig az írónak van igaza. (Ti: akkor, ha aggályoskodó bölcseségével gátolja a továbblépő tettet.)” Lukács Imre 1942-ben – a következő összegező megállapítást tette: „Intellektuális snobság és ferde műveltség együttjár és ennek köszönhető, hogy a proletariátus két hatalmas művészt, Derkovits Gyulát, a festőt és József Attilát, a költőt, már csak halála után ismerte el magáénak a munkásság. A ripacskodók és törtető, a negyed- és féltehetségek háttérbe szorították azokat, akik 'csak' dolgoztak: nehéz, gyakran fizikai munkával az életükért és szellemi munkával sorstársaikért és egyúttal az egész emberiségért, a szabadságért, a kultúráért.”

³ *József Attila összes művei* III. Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós. Bp. 1958. 209., 427–446.

⁴ *Tollal és szerszámmal*. Bp. 1941. 3–8.

⁵ Veres Péter: *Munkásirodalom*. In: *Munkások*. Bp. 1944. 5–13.

⁶ Lukács Imre: „A költő hasztalan vonít.” – *Gondolatok József Attila és a munkásság viszonyáról*. Március. Tanulmányok – Novellák – Versek. Bp. 1942. 119–123.

Lukács Imre cikkének figyelemre méltó megállapítása az, hogy 1930 és 1933 között „a költő és osztálya egymásra talált”. Eszerint sem a „platformtervezet”, sem a Pákozdy-kritika negatív megállapításai József Attila költészetéről nem jelentettek törést a költő és mozgalmi társai kapcsolatában. Ezt látszik igazolni Sándor Pálnak – a Társadalmi Szemle egykori szerkesztőjének – 1941-ben írt tanulmánya,⁷ melyben a következőket olvassuk:

„József költői pályájának horizontját . . . a második periódus, az osztályban-lét teljessége jelenti: az 1931–32-es évek, a *Dönts d a tőkét, ne siránkozz* és a *Külvárosi éj* kötetek versei . . . József otthonra lelvén, boldog elragadtatással versel, szaval, vitáz, lohol . . .

Ebben a lázas tevékenységben eltűnik a költő-lét és proletár-lét antagonizmusa s a költő a proletár-lét legtisztább hangján tud megszólalni. A vers életformává válik, többé nem játék, de nem is „termelés”: egyszerű kifejeződés, amely magával ragadja és történelmi síkra helyezi a legkisebb életmozzanokat is . . .”

Sándor Pál tehát elfeledte, hogy jóváhagyásával 1933-ban egy olyan kritika jelent meg, amely a *Külvárosi éj* kötetet nem tartotta szocialista költő művének. El is hihető, hogy mind az ő, mind a mozgalom számára rossz emlékképző epizód volt e közlemény; s maga József Attila is annak tekinthette életében.

1945-től – a felszabadulás évétől – egyre több utalás történik a Társadalmi Szemlében közölt Pákozdy-kritikára, s megszületését egyrészt a kommuniszták akkori szektás ideológiai és esztétikai szemléletével, másrészt személyes indítékokkal magyarázták.

A Magyar Kommunista Párt két vezető ideológusa: Lukács György és Horváth Márton 1945. december 2-án elhangzott előadásukban foglaltak állást.⁸ Lukács György elvi álláspontja az volt, hogy „az elméletileg legkevésbé szükségszerű konfliktus fordul elő a gyakorlatban a legtöbbször: a pártokban szinte mindig létező, nemegyszer uralomra jutó szektaszellem összeütközései a költészettel. A szektaszellem csak a plakátköltőt ismeri el pártköltőnek; minden megfogalmazási eltérést pártellenesnek deklarál.” Horváth Márton ezt konkretizálta a József Attila-kritikára:

Pákozdy annak idején a Társadalmi Szemlében írt kritikájában valami olyasmit kifogásolt, hogy a szövönők nem holdsugarat kötnek, hanem profitot termelnek. De a költő jobban ismerte a szövönők, a legrosszabb helyzetben élő munkásréteg életét. Nem a profitról szóló versfaragás,

⁷ Sándor Pál: *Az igazi József Attila*. Hajnal kiadás. Bp. 1941. 34–35.

⁸ *József Attila*. Lukács György és Horváth Márton előadásai. Szikra kiadás, Bp. 1946.

hanem éppen ez a romantikusan sőt szentimentálisan lírai hang fejezte ki leginkább ezt a politikailag öntudatlan, a nyomorból álmokhoz, giccshöz, narkotikumhoz, érzélgősséghez menekülő réteget.

... a munkás-sors megítélésében mást mondott a művészet és mást a politika, pontosabban szólva: *a művészet megértette a politikát, de egyes politikusok nem értették meg a művészetet.* (H. M. kiemelése) A párt egy időre elfordult a költőtől, József Attila egyedül maradt. . .” A Pákozdy-kritika személyes indítékból történő megszületésének legendáját Németh Andor tette először közhírré; – 1947-ben:

„Közben Attila kiadja *Külvárosi éj* címmel új verseit. A Társadalmi Szemle – a kommunisták fél legális orgánuma – ízekre szedi a kis füzetet. A bírálatot egy proletárköltő írta, aki megirigyelte Attilának a munkások körébeni népszerűségét, s tehetetlen dühében beleje mart. Az ilyesmi előfordul. A szomorú csak az, hogy a *Társadalmi Szemle* közölte e rosszindulatú, elképesztően korlátolt bírálatot. Közzététele azt jelentette, hogy a párt azonosítja magát a bíráló felfogásával, hogy elítéli, nem tartja a mozgalom céljaival egy vonalat követőnek József Attila költeményeit . . .”⁹

Komlós Aladár – 1948-ban – *József Attila és a kritikusi* c. tanulmányában¹⁰ szintén feltételezi, hogy „személyi motívumok” befolyásolták Pákozdyt a cikk megírásában, aki – mint írja – előtte ismeretlen személy. Amikor Pákozdy Ferenc – két évvel később – levélben utasította vissza a „neofita kommunista” minősítést, jogosan hivatkozva arra, hogy 1919-től, diákkorától tagja a kommunista mozgalomnak, Komlós Aladár levélben kért elnézést tévedéséért:

„Kedves Elvtársam, Gereblyés László barátunk már néhány hete felhívta figyelmemet a tévedésre, amelyet . . . cikkemben annakidején elkövettem, mégis örülök, hogy Ön most oly kimerítő levélben tisztázta a Ts-i Szele egykori hirhedt kritikája írója személyének kérdését. Igen sajnálom, természetesen, hogy cikkem tévesen írta le Önt . . . ma már nem emlékszem, kinek az információjára fogadtam el a cikkemben leírt adatokat . . . Ha azonban egyszer kötetbe gyűjtve, újból közzéteszem a tanulmányomat, természetesen megfelelően módosítani fogom azt . . .”

⁹ Németh Andor: *József Attila és kora*. Csillag, 1947. dec. – 1948. január–szeptember. Kötetben: *A szélén behajtva*. Válogatott írások. Bp. 1973. 377–340.

¹⁰ Komlós Aladár: *József Attila és kritikusi*. Magyarok, 1948. január. IV. évf. 1. sz. 2–12. – Levele Pákozdy Ferenc birtokában.

A József Attila-kritika születésének és írójának teljes nemismerése mutatkozott meg az 1951-es gimnáziumi tankönyv írójának kommentálásában: „József Attilát . . . A kötetrel kapcsolatban támadás érte a munkásmozgalom egy szektariánus, tehetségtelen költője részéről is. Ez a támadás még fokozta korábbi, súlyos idegbetegségét.”¹¹ Szintén figyelmen kívül hagyta a konkrét történelmi és személyi körülményeket, valamint az előzetes irodalomtörténeti értékeléseket az 1953-ban megjelent József Attila-életrajz szerzője is, aki „egy, a kispolgári anarchizmus módszerei közt megrekedt elvtárs” bírálatának minősítette a Társadalmi Szemle cikkét.¹²

1954-től Révai József fogott bele egy József Attila-tanulmány megírásába. Adatgyűjtő munkájának dokumentuma a Pákozdy Ferenchez írt levele, mely a Kritika idézett – 1980 márciusi – számában olvasható. A Magyar Tudományos Akadémia 1958 októberi József Attila-ülésszakán Révai József a Pákozdy Ferencről kapott válaszból – a neki szóló igazságtéves szándékával – idézte azt a részt, melyben leírta, hogy a Társadalmi Szemle két szerkesztője pártfeladatul adta neki a kritika megírását.¹³ Ennek részben ellentmondott az akkor még élő egyik szerkesztő: Sándor Pál. Ő a *József Attila Emlékkönyvben*, majd egy vitairatában¹⁴ azt állította, hogy csak Madzsar József adott megbízást a kritika megírására, s hogy erre nem volt nehéz rávenni Pákozdy Ferencet, mert „vagyódott József Attila tépázott babérjaira”. Ebbe a vitába kapcsolódott be egy harmadik tanú, – egy Pákozdy Ferenchez írt levéllel:

Kedves Barátom!

Olvasom a József Attila Emlékkönyvben Sándor Pál visszaemlékezéseit József Attiláról. Nagy csodálatomra azt írja, hogy a te immár „hírhedt” vált József Attiláról szóló cikked közlése ellen tiltakozott s azt Madzsar József főszerkesztői akarata

¹¹ Czibor János: *Magyar könyv a gimnáziumok 4. osztálya számára*. Bp. 1951. 263.

¹² Fövény Lászlóné: *József Attila*. Bp. 1953. 122.

¹³ Révai József: *József Attila-problémák*. In: József Attila. Bp. 1974. 86–87. old.

¹⁴ *József Attila Emlékkönyv*. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Bp. 1957.; Sándor Pál: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Kritika, 1980/3. 7–9.

kényszerítette rá a Társadalmi Szemlére. Az igazság kedvéért elmondom, hogy abban az időben, amikor a te cikked már Sándor Pál kezében volt, együtt voltam Sándor Pállal és Madzsarral – ha jól emlékszem – Sándorék lakásán. A te cikked leadásáról is szó esett. Mindketten – Sándor is – helyeselték cikked közlését; Sándor részéről semmiféle tiltakozás nem hangzott el. Nem tudom megérteni, Sándort miért hagyta cserben ilyen csúnyán az emlékezte.

Budapest, 1962. február 28.

Üdvözöl öreg barátod:

Haraszi Sándor¹⁵

Az eltelt húsz év alatt született, József Attilával foglalkozó tanulmányok szerzői a Társadalmi Szemle kritikáját szélesebb társadalmi és eszmei összefüggésében tárgyalják. Legutóbb Agárdi Péter a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képe egészébe ágyazva vizsgálta.¹⁶ Az ő megállapítása az, hogy „az ellenforradalmi korszak . . . viszonyai, a munkásmozgalom ellentmondásos fejlődése szükségszerűen magyarázza a kritikusi életműveken belüli ideológiai-módszertani változatosságot, olykor a kifejezett eklektikusságot. A marxista kritika történetének pedig feltétlenül figyelembe kell vennie ezt a bonyolult mozgalmasságot, a közeledés és eltávolodás, a továbbfejlődés és visszaesés, a gazdagodás és elszegényedés megannyi – egyszerre ideológiai és színvonalbeli – tényét.”

M. PÁSZTOR JÓZSEF

¹⁵ Haraszi Sándor levele Pákozdy Ferenc birtokában.

¹⁶ Agárdi Péter: *A szocializmus mint költészet*. Adalékok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéhez. – „*Vár egy új világ*” Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. IV. Szerkesztette Illés László és József Farkas. Bp. 1975. 81–140.

A BARTHA MIKLÓS TÁRSASÁG KIÁLLÁSA MÓRICZ ZSIGMOND MELLETT 1931-BEN

1930 november közepén tartotta meg Móricz Zsigmond a tervezett, a „nemzeti koncentráció” jegyében fogant előadását Pozsonyban. Az előadásról szóló közleményeket illetve az előadással kapcsolatos eseményeket Vargha Kálmán¹ már részletesen leírta s megemlítette, hogy itt kapta meg Móricz Zsigmond a Balogh Edgár küldte meghívót, melyben – a közölt távirat tanulsága szerint – a Prágai YMCA nevében² a csehszlovák fővárosba invitálta a Pozsonyban tartózkodó író. A prágai út eredetileg nem szerepelt Móricz tervében, de örömmel tett eleget a meghívásnak. A „terven felüli” látogatás a prágai magyar nagykövetet is meglepte és az 1930 november 19-i jelentésében³ – amelyben a Móriczral folytatott beszélgetését is felhasználta – ennek okát így magyarázta: „Kiderült ugyanis, hogy a meghívás gondolata Balogh Edgártól eredt s annak kivételére, teljesen saját szakállára felhasználta az YMCA vezetőségével a kultúrközösség jellegéje alatt fenn tartott kapcsolatait, Móricz Zsigmondot pedig a Prágai Magyar Hírlap szerkesztőségéből (. . .) küldött telefonüzenettel hívta ide, aminek következtében utóbbi azon hiedelemben volt, hogy a meghívás a Prágai Magyar Hírlap vezetőségétől jött.” (Ez utóbbi ellentmond a Vargha által ismertetett, távirati úton történt meghívás-variációnak.) A nagyszerű Móricz-előadás – melyről az Elán című prágai hetilapban Stefán Letz is megemlékezett⁴ a prágai követ jelenlétében zajlott le,⁵ s az író hazautazása előtt mondotta a követnek, „. . . hogy az itteni fiatalságban uralkodó komolyság és nemzeti szellem tekintetében kedvező impresszióval távozik.”⁶

Móricz kedvező impressziójának nem csupán a Prágai Magyar Hírlapban megjelent nyilatkozatával (1930. november 18.) adott hangot, hanem hazatérése után – többek között – a Nyugat Barátok Körében az 1931. február 9-re hirdett előadásában is, amelyre hivatalos volt –

¹ *Adalékok Móricz Zsigmond csehszlovákiai útjaihoz és kapcsolataihoz.* It., 1957. 313–336.

² Vargha: i. m. 322.

³ OL. K. 63. Küm. p. o. 42-es. 1930. 7/7. t. fol. 175–177.

⁴ Vargha: i. m. 324–326. – a magyar fordítást Szalattai Rezső készítette.

⁵ OL. K. 63. Uo., Vargha: i. m. 323.

⁶ OL. K. 63. Uo.

a korabeli meghívó tanúsága szerint – „az egyetemes magyar diákság”. Bár a Bartha Miklós Társaság hivatalosan nem volt diákszervezet, képviseltette magát ezen az előadáson is. Itt szerzett tapasztalatáról írta Móricz: „... azt állapítottam meg, hogy a magyar ifjúság lelke kaotikus állapotban van. Nincs programja és nincsenek vezérei.”⁷

A Bartha Miklós Társaság Móricz iránti rokonszenve nem volt újkeletű, hiszen szellemi-kulturális eszményképek közt Ady Endre és Szabó Dezső mellett Móricz Zsigmond is kiemelkedő helyet kapott, ugyanis „az ő irodalmi alkotásaikon keresztül alakult ki az ifjúság korszerű történelmi tudata és lett szociális élménye a középeurópai sorsközösség” vallotta dr. Fábíán Dániel, a Bartha Miklós Társaság 1927–30 közötti időszakának ügyvezető alelnöke, a progresszív csoport vezetője.⁸ A Móricz iránti rokonszenv nyílt állásfoglalásra ösztönözte a Társaságot már 1927-ben is, mikoris az író munkásságának 25. évfordulóját ünnepséggel tették emlékezetessé.⁹

A móriczi „nemzeti koncentráció”-elképzelésbe illeszkedő s azt alátámasztó felvidéki és prágai tapasztalatai a hivatalos irodalompolitika reakcióját is kiváltotta s a Négyesy-cikkre¹⁰ adott móriczi válasz¹¹ vihart kavart a közéletben. Pekár éles kirohanása Móricz ellen kulturpolitikai állásfoglalást is provokált – a Magyarság, az Új Nemzedék, a Nemzeti Újság, a Budapesti Hírlap hasábjain Móricz elleni cikkek láttak napvilágot, míg a Nyugat, a Pesti Napló, Az Est, a Magyarország s az Előre oldalain az író melletti állásfoglalások kaptak helyet.¹² Amiként az Vargha Kálmán említett tanulmányából is kiderül, a korabeli ifjúsági és társadalmi egyesületek, körök is eltérő módon reagáltak: míg a Hungária Bajtársi Egyesület Móricz ellen foglalt állást, addig a felvidéki Sarló, a Baráti Szó körül csoportosuló gondolkodók az író mellé álltak, miként ezt a budapesti Képzőművészeti Főiskola növendékeinek egy része is tette.¹³ Említést érdemel, mivel az igen gazdag anyagot felölelő

⁷ *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége.* Nyugat, 1931. I. 364.

⁸ *Móricz Zsigmond és a magyar fiatalok.* Népszava, 1931. március 29. 13. l. – dr. Vörösmarty Dénes álnéven.

⁹ Erről részletesen: dr. Fábíán Dániel: *Móricz Zsigmond és a Bartha Miklós Társaság.* It., 1980. 1047–1050.

¹⁰ *Szellemi életünk torzképe.* BH. 1931. 55. sz.

¹¹ *Az irodalom és a „faji jelleg”.* Nyugat, 1931. I. 285–287.

¹² Vargha: i. m. 327. és köv.

¹³ Vargha: i. m. közli a László Gyula tulajdonában levő levélfogalmazványt aláírásokkal együtt. 330–331.

*Móricz Zsigmond-bibliográfia*¹⁴ sem tartalmazza azt a levelet, amelyben 74 erdélyi magyar főiskolai hallgató tett hitet Móricz Zsigmond mellett („Ha lehet valami egyáltalán több a művészetnél – írták – akkor Móricz Zsigmond művészete több annál számunkra: szabadságot, bátorságot, tisztánlátást és megtisztulni akarást jelent ez nekünk – a józan és becsületes magyar jövő reményét”).¹⁵ A megtámadott író melletti állásfoglalást tükrözi az az alábbiakban olvasható dokumentum is, amelyet a Bartha Miklós Társaság 1931. március hó 23-án összehívott rendkívüli közgyűlése fogadott el határozatként.¹⁶

A határozat azért is figyelemre méltó, mert a Bartha Miklós Társaság 1931 tavaszán válságos idejét élte.¹⁷ Az 1930. október 31-i kilépési nyilatkozattal a baloldal szervezett munkásság felé orientálódó része kivált a Társaságból s dr. Fábíán Dániel helyére Könyves Tóth Kálmánt választották meg ügyvezető alelnökké. Az új vezető (akit 1919-ben felelősségre vontak középiskolájának diákdirektóriumában való aktív részvétele miatt) a Társaság tevékenységét inkább a műhelymunka felé orientálva, a szűkebb értelemben vett politikai munkától távolodva próbálta újraszervezni s ez meg is fogalmazódott a január 17-i választmányi ülésen, miszerint a Társaság „csak az irodalmi dolgokban kíván részt venni”.¹⁸ A Móricz elleni támadás „irodalmi dolog” volt, de egyúttal állásfoglalást igénylő közügy is – s így lehetett a március 23-i rendkívüli választmányi ülés határozata a móríci gondolatok vállalása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jelzett időszakban a Bartha Miklós Társaságon belül a progresszióknak volt ereje kiállni Móricz mellett. A közölt dokumentum – amely másodpéldánya az eredetinek – mellett talált, ceruzával készített feljegyzések arra engednek következtetni, hogy megfogalmazásában (s az ülés összehívásában) Könyves Tóth Kálmánnak oroszlánrésze volt.

¹⁴ *Móricz Zsigmond-bibliográfia* Szerk: Pesti Ernő, Bp. 1979. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 523.

¹⁵ Erdélyi Fiatalok, 1931. május–júniusi szám; „Móricz Zsigmond és az erdélyi magyar ifjúság” . . . 112–113.

¹⁶ A dokumentum özv. Könyves Tóth Kálmánné tulajdona, – ezúton is köszönöm mind az ő, mind ifj. Könyves Tóth Kálmán segítő-készséget, mellyel kutatásaimban segítettek.

¹⁷ Tasi József: *József Attila a Bartha Miklós Társaságban* – másodsor. In: *József Attila útjai* Bp. 1980. 364–397. és Sebestyén Sándor: *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*. Bp. 1981. 264.

¹⁸ OL. Büm. rs. pol. K. 149. 147-es. 1932–7–4442. 1931. január 17-i rj. idézi Sebestyén is: i. m. 220.

Sajnos azt nem sikerült egyértelműen tisztázni, hogy hol és mikor adták át Móricz Zsigmondnak ezt a határozatot (dr. Fábíán Dániel idézett cikkében erről nem tett említést), de a határozat meghozatala kiállást jelentett Móricz mellett – éppen akkor, amikor a vármegyék készültek az író elleni támadásra.¹⁹

*A Bartha Miklós Társaság 1931. március hó 23-án
tartott rendkívüli választmányi ülésének határozata*

*Móricz Zsigmondnak tisztelettel átnyújtja
a Bartha Miklós Társaság küldöttsége:*

A Bartha Miklós Társaság 1931. március 23-án hétfőn este a Múzeum-kávéház különtermében rendkívüli választmányi ülést tartott a Móricz Zsigmond ellen indított támadások ismertetésére és a Társaság álláspontjának rögzítésére.

A rendkívüli választmányi ülésen előadó-elnök ismertette a támadás kiindulásának előzményeit, majd figyelmeztette a választmány tagjait, hogy minden előítéletet és elfogultságot félretéve pusztán csak a tiszta igazságot tartsák szemük előtt s úgy alkossanak majd tárgyilagos véleményt, felolvasta a polémia egész anyagát. Még pedig nevezetesen: Móricz Zsigmond Irodalom és a „faji jelleg” a Nyugat 1931. március hó 1. sz.-ban megjelent vezércikkét, Négyesy Lászlónak Szellemi életünk tórzsképe, Válasz Móricz Zsigmondnak a Budapesti Hírlap 1931. márc. hó 8. sz.-ban megjelent válaszát, Móricz Zsigmondnak erre írt A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége c. a Nyugat 1931. márc. hó 16. sz.-ban megjelent vezércikkét, valamint a következő cikkeket: Milotay Istvánnak Az emberség és az okosság c. cikkét (lásd: Magyarország, 1931. március 15. sz.), a 8 órás újság 1931. március 17.

¹⁹ld. Kubinyi András: *A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben.* It., 1957. 337–342.

sz.-ban a Petőfi Társaság díszüléséről a következő címmel megjelent cikket. Minden más hazában a közvélemény vihara elsöpörné azt az író, aki a nemzet ellenes propaganda szolgáltatója áll. Pekár Gyula éles és elítélő beszéde Móricz Zsigmond ellen a Petőfi Társaság márciusi díszülésén, a Pesti Napló 1931. március hó 17. sz.-ban Móricz Zsigmond nyilatkozik az ellene intézett támadásokról c. cikket, a 8 órai újság 1931. március hó 18. sz.-ban Hogyan fogadta Pekár Gyula kultuszállamtitkár korában Móricz Zsigmondot c. cikket, a Népszava 1931. március hó 22. sz.-ban Jenő József: Móricz Zsigmond és a nemzeti gondolat c. cikket és végül ismertette a Budapesti Hírlap 1931. március hó 22. sz.-ban Négyesy tanítványainak Négyesyhez írott levelét, amely cikkek felolvasásával és ismertetésével a választmányi ülés megtartásáig megjelent egész vitanyagot a választmányi ülés minden tagja megismerhette.

A rendkívüli választmányi ülés a pro és contra cikkek nyers valóságában való megismerése és alapos mérlegelése után a Móricz Zsigmondot ért támadások fölött megdöbbenő csodálkozásának adott kifejezést s egyhangulag a következő határozatot hozta!

A Bartha Miklós Társaság rendkívüli választmánya a Bartha Miklós Társaságba tömörült fiatal magyarság nevében tiltakozik azon tendenciózus és modortalan támadás ellen, amely a magyarság legkimagaslóbb és a közvélemény ítélete szerint legértékesebb íróját érte, s különösen tiltakozik a Petőfi Társaság elnökének brutális hangja és a közvélemény megtévesztésére irányuló beállítása ellen, amely beállítás oly kifejezéseket ad és magyaráz bele Móricz Zsigmond 1931. március hó 1-én a Nyugatban megjelent „Irodalom és a faji jelleg” című vezércikkébe(n), amelyek ott nincsenek s amelyeket jóhiszeműleg gondolkozó és olvasni akaró ember abból soha ki nem olvashat, de amit végül éppen Móricz Zsigmondról feltételezni és kijelenteni nemcsak rosszhiszemű korlátoltság, hanem köznevetség is. Móricz Zsigmond nem szorult rá s méltóságán aluli is volna, hogy éppen a Petőfi Társaság elnökével szemben

bizonyítsa magyarságát, millió példányszámban elkelt közel félszáz tősgyökeres magyar műve áthatolhatatlan péncélként ver vissza minden ilyenmű támadást s gyűlölet-szítást. Móricz Zsigmond az újjáéledő magyarság forrása, a magyar fiatalság szemét kinyitó és tanító atyja, vezető és összefogó kéz, amelyben egyesül a világon bármerre szétszórt fiatal magyarság érzülete és szíve: a Csonka-Hazában; az elszakított területeken, ahol a fiatal magyarságot éppen Móricz, Ady és Szabó Dezső szellemisége ihlette és szervezte meg az elnyomással szemben aktív magyarrá, teremtő-építő, szociális, összefogó és harcos magyarrá, a tiszteletet érdemlő honfibus, de passzív magyarság helyett.

Éppen ezért tiltakozunk az ellen, hogy a Petőfi Társaság elnökének tendenciózus és helyt nem álló vádjait a „Magyarság” főszerkesztője még megtette s Móriczot magyarságában folytatólagosan támadva a 12. órában elhangzott intő szövegét „feszítsd meg”-gel köszöntse. Különösen csodálatos, hogy éppen az a főszerkesztő teszi ezt, aki húsz év múlva ébredt rá arra, amit Móricz Zsigmond már azóta hirdet: a Magyar parasztkultúra szükségességét, a magyar parasztság gazdasági és szociális felemelését.

Jól ismerjük azonban már e támadásokat, amely pár félre-magyarázhatatlan mondatba kapaszkodik bele, azt csűriscsavarja s olyanokat állít, amit Móricz Zsigmond sohasem állított, s saját beállítása ellen hadakozik Móricz szájába adva azt, cikkét elferdítve, kiforgatva, hamis következtetéseket vonva s közben eltereli a figyelmet Móricz cikkének lényegéről, tendenciájáról, amellyel a Bartha Miklós Társaság százszázalékig azonosítja magát.

Egy végig nem harcolt harcnak a felújulása ez, egy befejezetlen harcnak, amit Ady Endre indított meg s elrendeltetésszerű elhivatást látunk abban, hogy éppen akkor, amikor a legsivárabb s legkétségbeesettebb poshadtságunk, évtizedek múltán a Nyugat hasábjain újra megszólal Ady Endre szelleme:

.....
 „Vagy lesz új értelmük a magyar igéknek,
 Vagy marad régiben a bús, magyar élet.”

Ugyan ez a hang az, amit Móricz Zsigmond megütött, hivatásszerűen, sorsszerűen, és mi köszöntjük érte és üdvözöljük érte:

Végre!

És ugyan az a hang szólalt fel ellene, amelyik évtizedekkel ezelőtt, ugyan az a hang s a harc ugyan az.

Még a módszer is régi: ahogy a katasztrófát jelző a „leghatalmasabb és legtisztább faji ösztönt” képviselő Ady Endrére az illúziókban ringó öntömjénezés korszakában „az illúziók jól szervezett őrei reáboríták a magyartalanság égető Nesszus-ingét” – mondja Szekfű Gyula – a nemzetellenesség eltemető vádjával sújtva a pusztulásunkat előre látó és erre figyelmeztető ősmagyar költőnket: a módszer a régi az öntömjénezés új korszakában, feledve háborút, Trianont, forradalmakat, mintha mi sem történt volna, a vádaskodók a 30 milliós magyarság illúzió kódében ringatózva, nem hallják az új idők szellemét és követelményeit s ugyan úgy a nemzetárulás és nemzetellenesség vádjával illetik a nemzet új feladataira figyelmeztetőket, mint ahogy azt Ady Endrével tették. Még a módszer is a régi.

A támadás pedig most jó valakit ért. Oly valakit, akiről a felhozott vádak feltevése is merő képtelenség s tanulságosan láthatja belőle most a magyarság, hogy a boldogulásáért küzdő Messiásait a magukat profétáknak kikiáltottak készek megfeszíttetni.

Kérjük pedig mostan Móricz Zsigmondot: tekintsen táborára, hívei nagy seregére; És tekintsen arra a kétezer magyar fiatalemberre is akik 25 éves írói jubileuma alkalmából önként ünnepelték s jusson eszébe, hogy akkor sem üdvözölték a hivatalos irodalmi és egyéb fórumok, tekintsen reánk s válasszon: a kettőezer magyar fiatalember nem kettőezer s ha

kell, nem húszezer, megszámlálhatatlan a tábora s mint egy test és lélek ott vagyunk mellette, mögötte. És kérjük Móricz Zsigmondot ne tekintsen most se jobbra, se balra a béklyót vető kínálózó partokra s harcolja végig a győzelemig az újra megkezdett harcot: *értünk, fiatal magyarokért, akik vagyunk akár földnépe, értelmiség, ipari munkás vagy más: egyik vagyunk a szenvedésben s magyar sorsban s kezünket nyújtjuk egymás felé, hogy közös akarattal és szolidaritással egyik legyünk a harcban a szociálisabb, emberségesebb és kulturáltabb magyar jövőendőért.*

Igen, igaza van Móricz Zsigmondnak, a felvidéki fiatal magyarság magyarabb, szociálisabb és emberségesebb, mint az itthoni értelmiségi fiatal magyarság tömege, igen igaza van Móricz Zsigmondnak s ezért az igazáért már a Bartha Miklós Társaságot és annak egyes tagjait nyíltan vagy burkoltan eléggé támadták, mikor ezt vallotta, (a) követendő mintaképül felhívta reá a figyelmet.

Igen igaza van Móricz Zsigmondnak, de nincs igazuk, akik ezért támadják, akik Benes propagandistájának rágalmazzák, mert ki meri mondani, hogy a „babiloni fogság érzései mellett” ezek a fiatal magyarok saját magukra hagyatva kulturáltabbak, magyarabbak, szociálisabb és emberibb tartalmúak, mint itthon . . .

Igen igaza van Móricz Zsigmondnak, de nincs igazuk, akik cikkét megcsonkítják s tendenciózusan idézik, elhallgatva az idézett részt megelőző mondatokat, a kihagyott részeket s az azt követőket, amelyek szorosan összefüggenek s el nem választhatók, a közvélemény előtt oly következtetést vonva le, mintha Móricz azt állította volna, hogy a cseh uralom alatt és jóvoltából emberségesebb sorsuk van a magyaroknak, mint Magyarországon, mert ezt Móricz sohasem állította, nem mondta s nem is mondhatta s aki ily állítást tesz Móricz szájába az tendenciózusan rágalmaz.

Mert igenis a mélységes és megdöbbentő igazság éppen az, hogy ezek a felvidéki magyar ifjak, a „babiloni fogság érzései”

és körülményei között, a mohó cseh imperializmus ellenére, megfosztva a magyar nyelvű iskoláktól s a magyar nyelven való tanulás és gazdasági boldogulás lehetőségétől, a kisebbségi sors kényszerítő hatása alatt megtalálták önmagukat, nemzetiségüket és elhivatásukat. Igen ők már tudják, hogy csakis egy kulturáltabb s szociálisan megszervezett öntudatos magyarság veheti fel a versenyt s állhatja meg a helyét sikeresen az uralkodó népelemmel. Itt van a mélység s ott a döbbenet, hogy itthon az értelmi fiatalság tömege nem ébredt még rá felelőségének tudatára, szociális kötelességére és feladatára a magyarság tömegeivel és nemzetével szemben. Nincs jövőt építő programja s a régi úrhatnamság könnyelműségével nézi s hagyja peregni az időt.

És íme Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső új nemzedéke oda át: ők már tudják, amit a mi fiatal értelmiségünk tömege még nem, hogyha meg akarunk állani a világ nagy versenyében okosabbaknak, és saját vérünkkel szemben szociálisabbaknak, emberségesebbeknek és igazságosabbaknak kell lennünk.

Meg kell találni itthon is önmagunkat s ez: az értelmi fiatalságnak testvére: a „büdösnek” bélyegzett paraszt; testvére; a „hazátlan bitangnak” nevezett ipari munkás testvére minden élő magyar lény, aki kétkezével, vagy kezével és agyával keresi kenyerét. Testvére és sorsa közös. Meg kell egymást találniok. Az igazi nacionalizmus és hazaszeretet tartalma éppen ez.

És igenis ezt kell szolgálnia az irodalomnak: „Új eszmékre, új célkitűzésekre van szükség, új igékre és új érzésekre . . .” nem üres és puffogó frázisokra, „hanem életre és igazságra. S munkára. Okos, emberséges és céltudatos munkára . . .” a nemzeti szellem újjáteremtésére . . . építő magyarságra, hogy megtudjuk vívni nagy szabadságharcunkat a korlátoltsággal, az öncélúnak tekintett gazdasági és társadalmi rendszer elavult s egész társadalmi rétegeket halálra ítéelő formái ellen; a lakáj-szellemiséggel és emberhez nem méltó életsorssal; a szabados-

ság kizsákmányolási üzelkedéseivel; az Európában uralkodó barbár nemzetiségi viszálykodás és elnyomás ellen; a szabadságért, emberséges életért, a magyarság békés életlehetőségéért, fejlődéséért és feltámadásáért.

A Bartha Miklós Társaság rendkívüli választmánya állást foglal Móricz Zsigmond mellett s erről az állásfoglalásáról és határozatáról küldöttségileg tisztelegve értesíti.

Ugyanakkor pedig ezután felhívással fordul a magyar értelmi fiatalsághoz: cáfolja meg Móricz Zsigmond állításait tetteikkel: mutassa meg, hogy a csonka-hazai értelmi fiatalság is megtalálta az utat a magyar tömegekhez, oda kultúrát visz, szociális igazságot, emberséget és közösség vállalást. Mutassa meg a csonka-hazai magyar értelmi fiatalság, hogy Móricz Zsigmondnak ne legyen igaza: mert Móricz Zsigmond éppen ezt akarja. És igenis, ez az igazi magyarság, ez jelenti a feltámadást a nyakunkra szorított trianoni béklyók széttörését, a magyarság egyesülését és boldogulását, amit ügylátszik azok az urak akik Móricz Zsigmondot támadják sosem fognak megérteni.

Budapesten, 1931. március hó 23.-án.

A kiadmány hitelül:

a Bartha Miklós Társaság
főtitkára

a Bartha Miklós Társaság elnöke

Közli: B. BERNÁT ISTVÁN

A MAGYAR HELIKON KÖNYVKIADÓ TÖRTÉNETE

Az a tény, hogy ott bábáskodhattam a Helikon születésénél, majd nyolc éven át vezetője voltam a kiadó alkotó-kollektívájának, lehetővé teszi, hogy hitelesen mutassam be a megalakulás körülményeit, az első évek eredményeit és problémáit. Ugyanezen oknál fogva írásom – minden jószándék ellenére – szükségszerűen nem mentes a szubjektív elemektől, sőt esetleg bizonyos kérdésekben elfogultságtól sem. Kérem az olvasó megértését.

*

A Magyar Helikon Könyvkiadó 1956 decemberében a Magyar Szocialista Munkáspárt Nádor utcai (ma Münnich Ferenc utca) központjában alakult meg. Ekkor kerestem fel ott Lakatos Évát, mert úgy hallottam, hogy az újjászerveződő párt szövetkezeteket, vállalatokat kíván létrehozni azzal a céllal, hogy az apparátus csökkentése következtében állás nélkül maradt funkcionáriusok elhelyezését biztosítsa. Arra gondoltak, hogy könyvesboltokat nyissunk Budapesten. Javaslatot tettem, hogy ne könyvesboltokat, hanem kiadót hozzunk létre, és a kiadóban elsősorban a volt pártfőiskolai tanárokat, kultúrfunkcionáriusokat alkalmazzuk, de szükség lesz gazdasági és nyomdai szakemberekre is. A tervet elfogadták, sőt a munkatársakat is megkaptam. Gyülekezni kezdett egy kis színvonalas csapat: Kende István volt miniszterhelyettes, Erdős Magda a váci Járási PB-ről, Hajdú Miklós, aki korábban az Állami Ellenőrzési Minisztériumnál volt főosztályvezető, Esti Béla pártfőiskolai tanár, dr. Jahn Ferencné és sokan mások. A Párt kiadójánál is létszámcsökkentés volt, így egy-két munkatárs onnan is átkerült. Lektor, főkönyvelő tehát már volt, adminisztratív munkaerők is akadtak, csak kiadói-nyomdai szakember hiányzott. Elsősorban egy jó műszaki vezető – aki nélkül könyvkiadó nem képzelhető el. Haiman György barátommal, a kiváló könyvművésszel, Kner Imre unokaöccsével és tanítványával, valamint Lengyel Lajossal – akinek a Munkakörben végzett nagyszerű tipográfusi és fotóművészi munkáját jól ismertem – ültünk össze Haiman rózsadombi lakásának egyetlen fűthető részében – a fürdőszobában. Lengyel akkor a Szikra könyvnyomda (ma Kossuth Nyomda) igazgatója, Haiman a Könnyűipari Minisztérium nyomdai főosztályának helyettes vezetője volt. Szerettem volna őket az új kiadónak megnyerni, de maguk helyett Földes Györgyöt ajánlották, azt ígérték, hogy külső munkatársként szívesen részt vesznek majd a munkában. Földessel rövidesen megállapodtam.

Minden együtt volt tehát, még a kiadói program is nagy vonalakban összeállt: nagy példányszámban akartunk könyvművészeti elvárásoknak is megfelelő, bibliofil jellegű kiadványokat megjelentetni.

Ahhoz azonban, hogy ennek a programnak – melyre később részletesen kitérek – megvalósítását elkezdjük, sok minden hiányzott. Volt már – legalábbis átmeneti időre – irodahelyiségünk: a Szikra – akkor már Kossuth Kiadó – Révay utcai épületének manzardjában. (Az alattunk levő szinten szervezkedett a Gondolat Kiadó – Havas Ernő vezetésével.) Kellott volna azonban valamiféle hivatalos engedély a könyvkiadáshoz. A Pártközpontban biztattak bennünket: csináljátok, de amikor felkerestük a Kiadói Főigazgatóság vezetőit, bizony fancsali képet vágtak az új kiadó hallatán. A fiatalon elhunyt Egyed Imre volt akkor éppen a legmagasabb sarzsi, s szinte kinevetett bennünket, mikor előadtuk bibliofil vágyálmainkat. „Itt akartok ti szép könyveket kiadni? Miből? Mivel? Kinek?” Szegény Egyed becsületes agrár-mérnök volt, hogyan tudhatta volna, hogy a válasz nem is olyan nehéz a kérdésekre. Tovább próbálkoztunk. Voltunk a Parlamentben Marosán Györgynél és Kállai Gyulánál. Szépen fogadtak bennünket, de kiadói engedélyt nem adhattak. Nekünk pedig fizetni kellett vagy 30 ember bérért és fogyni kezdett a kölcsönképpen felvett 40 000 forint. Kínunkban Jahn Anna I. kerületi Tanácsnál levő barátai révén engedélyt kértünk a Pannónia Könyvkötő és Könyvkiadó Szövetkezet megalakítására s ezt meg is kaptuk. Néhány hét múltán megszületett a nagy ötlet: ha a Szakszervezeteknek lehet kiadója, miért ne lehetne az OKISZ-nak, a kisipari szövetkezetek központjának? És rövidesen elkészült a megállapodás, a kiadó neve Kisipari Szövetkezeti Kiadóállalat lett.

Mindez hónapokba telt, és addig is élni kellett valahogy. Kiadtunk egy cipődivatlapot, bútormintalapot, majd elindult a *Neptun könyvek* sorozata. Ennek keretében olcsó, népszerű, mégis nívós zsebkönyveket kívántunk megjelentetni. A Könyvterjesztő vállalkozott arra, hogy átveszi a könyveket, ki is fizeti azonnal, és ebből egyenlítjük ki a nyomdaszámlát. De hol van nyomda és hol kapunk papírt? Bolgár Imre segített. A Zrínyi Nyomdának – amelynek igazgatója volt – egy telepe működött akkor a Paulay Ede utcában (ma a Zeneműkiadó nyomdája van a helyén). Itt állt az a rotációs gép, amelyen valaha a Friss Újságot is nyomták, még tekintélyes mennyiségű rotációs papírt is tároltak. Bolgárnak az volt a véleménye, hogy úgysem lesz semmi a Friss Újság újraindításából, a munkásoknak pedig munkát és jövedelmet kellett biztosítani; megvolt tehát a nyomdai bázis is, hogy elinduljunk. Maga a kiadás ekkor még csak félig-meddig volt legális: a Kossuth Kiadó nyújtotta be az első könyveket engedélyezésre. De mit is adjunk ki, hogy

közelítsünk az eredeti koncepcióhoz? Világos volt, hogy hetek alatt jó és nagy példányszámban eladható könyveket kell találnunk, úgy gondoltuk, ezek csak elfelejtett sikerkönyvek új kiadásai lehetnek. Megindult a lázas keresgélés, olyan regények után, melyek e szempontoknak megfelelnek, és vállalni is lehet kiadásukat. Elsőként Hilton: *Kék hold völgye* jelent meg Déry Tibor fordításában, majd Dumas: *Fekete tulipán* c. regénye, ezt követte Wells igazán aktuális utópiája: *Emberék a holdban*. Az utolsó két Neptun könyv: Rejtő Jenő: *Fehér foltja*, és a *Micimackó* írójának, Milné-nek tündéri detektívregénye, *A vörös ház rejtélye* volt.

A Neptun könyvek megformálásáról Haiman gondoskodott. Abból indult ki, hogy a szép könyv kritériuma nem a drága anyag, finom papír, hanem a célszerű, a saját műfaján belül legjobbat nyújtó tipográfia és kivitelezés. Így indult meg 1957 elején tulajdonképpen az első modern magyar zsebkönyvsorozat. (A „sárga”, kisalakú első Olcsó Könyvtár – minden kultúrpolitikai érdem ellenére – *kivitelében* már megszületésekor korszerűtlen volt.) Kecses, kézbe-zsebesimuló forma, klasszikusan kiegyensúlyozott tipográfia, jó színvonalú szedés, figyelmet felhívó, mégsem rikító színes borító adta meg a keretét a sorozatnak. A siker óriási volt. Menet közben kellett a példányszámokat egészen 100 000-ig emelni. Dólt a pénz a csak féligmeddig megalakult vállalathoz. Visszafizettük a kölcsönt, helyiséget szerezünk a belvárosban és berendezkedtünk. Az OKISZ-hoz tehát már nem szegény rokonként érkeztünk: egymillió forint volt az egy számlánkon, így lehetőség nyílt arra, hogy vállaljuk a kockázatot, és megkezdjük a bibliofil könyvek kiadását.

Gondot okozott, hogy a kiadó neve a száraz „Kisipari Szövetkezeti Kiadóvállalat” volt. Földes György azt indítványozta, hogy az Erdélyi Helikkal egybecsengő Magyar Helikon „márkajelet” írjuk a könyvekre, s felelős kiadóként az impresszumban szerepeljen csak a kiadó tulajdonképpeni, akkor hivatalos elnevezése. Szász Endre rajzolta a máig is élő emblémát: egy műzsát, lanttal. Haiman javasolta, hogy próbáljuk megnyerni terveink kivitelezésére Knerék széthordott, kallódó műhelyét, a gyomai nyomdát. A megvalósítás már Földes György érdeme, aki kiváló szervezőképességével megteremtette a lehetőségeket és feltételeket, hogy – a régi szakemberek, elsősorban Kner Imre mesternyomdász-tanítványa, Malatinszky Lajos áldozatos munkájával – a kis tanácsi nyomdaüzem ismét igazi officinává váljék. Földes szervezőképessége – párosulva magas színvonalú technikai tudással és igényességgel – segítette át kiadónkat a kezdeti nehézségeken. Rövidesen megjelent az első három Helikon könyv: Petőfi: *A helység kalapácsa*, félbőr kötésben, Wassermann: *Caxamalca aranya* selyem-

kötésben valódi aranynyomással, és Jókai: *A debreceni lunátikus*. Mindháromban egy-egy rézkarc – illetve litográfia-mellékletet helyeztünk el. (Ezekből csak a kis Petőfi kötet készült Gyomán, a másik kettő a Nyomdaipari Tanintézetnél, illetve a Révainál.) A rézkarcokat a Pénzjegynyomda, a litográfiákat az akkori Játékkártya Nyomda sokszorosította.

Őszintén szólva, az első Helikon-könyvek nem keltettek nagy fel-tűnést. Pedig a későbbi Helikon valamennyi eleme bennük volt. Mintaszerű tipográfia (az első néhány évben a könyvek főként kéziszedéssel készültek), egyenletes szép nyomás, nemes nyersanyagok, művészi kötés. *Valami* mégis hiányzott az igazi sikerhez! Fogytak, fogyogattak a könyvek, de csak a gyűjtők figyeltek fel az új kezdeményezésre. Az ősz azonban már meghozta a sikert. Klasszikusok különlegesen kivitelezett új kiadásaival jelentkeztünk. Elővettük Zichy Mihály illusztrációit. Elsőnek *Arany János balladáit* adtuk ki, majd a következő évben *Az ember tragédiáját*. A „műértők” vitatták a választást, sokan Zichy klasszikus illusztrációit nem tartották korszerűnek, de a közönség megrohmozta a könyvesboltokat. Mindkét kötet később három-három kiadást ért el.

Rövid idő alatt kiépítettük nemzetközi kapcsolatainkat. Már 1957-ben ott voltunk a lipcsei könyvvásáron és megindítottuk a későbbiekben annyira gyümölcsöző együttműködésünket az NDK könyvkiadóival, könyvművészeivel. Még ebben az évben kiadtuk Tóth Árpád fordításában az *Aucassin és Nicolette*-t, ezt a gyönyörű francia széphistóriát Fritz Kredelnek, az Insel Verlagnál megjelent, színes metszeteivel, ezt követte Werner Klemke, Max Schwimmer és több más neves német könyvillusztrátor alkotásainak magyar publikációja. Az NDK jóval előttünk járt a könyvművészetben. Lipcsében könyvművészeti főiskola működött, rektora Albert Kapr tanácsaival sokban segítette munkánkat. Ennél még nagyobb segítség volt, hogy vendég-hallgatókat fogadott a főiskolán. Az első magyar szakember, aki ott végzett, műszaki vezetőnk, Földes György volt.

Akkoriban látogatott Magyarországra Jean Effel, a *Kis angyal* világ-hírű rajzolója. Felkerestük, és megállapodást kötöttünk vele három könyve kiadására, s ezek még 1957-ben meg is jelentek, irodalmi vezetőnk, Bíró Livia gondozásában. Lassan kezdtek felfigyelni munkánkra. Emlékezetes volt Balzac: *Pajzán históriák* kiadása. Kende István 1957 májusa körül behozott a kiadóhoz egy vérbő gall humorral, ragyogó színekkel illusztrált francia példányt. Rögtön elhatároztuk, hogy kiadjuk a művet. A probléma az volt, hogy Balzac sajátos, ófrancia nyelvjárásban írta meg ezt a könyvet, s hiteles, teljes magyar fordítását nem találtuk. Laczkó Géza csak töredékét fordította le, és volt egy modern nyelvezetre magyarított, lényegileg hamis kiadás, Forró Pálnak, a 30-as évek

erotikus bestseller írójának fordítása. Végül a Széchenyi Könyvtárban felfedeztük, hogy valamikor a 20-as évek közepén kis példányszámban, Adorján Mihály fordításában, megjelent egy többé kevésbé elfogadható magyar *Pajzán históriák*. Felkutattuk a szegényes körülmények között élő, nyugdíjas öreg tanárt, s nagynehezen rávettük, hogy Fónagy István – aki egyaránt otthon volt az ófrancia és a középkori magyar filológiában – sorról sorra nézzék át, javítsák a szöveget, s a könyv még az év végére félbőrötésben megjelent.

Már 1957-ben kiadtunk két antik klasszikust: *Arisztophanészt, s Erósz és Amor* címmel egy versgyűjteményt, a görög-római szerelmi költészet válogatását.

A Helikon első évének eredménye mindössze 20 könyv volt. Ez a látszólag sovány termés is úgy jött létre, hogy állandóan harcban álltunk az idővel. Néhány hónap alatt kellett megtalálnunk a céljainknak megfelelő műveket, ellenőrizni, néha kiegészíteni a fordítást, szükség esetén újra lefordítani, végül gondosan megszerkeszteni a szöveget, illusztrátort, nyomdát keresni, a könyvek kivitelezését megtervezni, nemes, Magyarországon évtizedek óta nem használt anyagokat beszerezni, majd kinyomtatni, elterjeszteni a könyveket és – ami a legfontosabb – menet közben kialakítani a Helikon stílusát. Már az első évben kitapintható volt néhány sajátosság, amely a Helikon működésére jellemző volt. Példaképpnek a magyar könyvművészet legnemesebb klasszikus hagyományait tekintettük. Igyekeztünk a könyvet komplex egységként felfogni: a kiválasztott betű, a formátum, az illusztráció, a teljes kivitelezés a tartalomhoz igazodott. Szerkesztő, könyvművész, illusztrátor és nyomda harmonikus együttműködéséből születtek meg legszebb könyveink. Ösztönösen éreztünk rá arra, elérkezett az idő, hogy a szocialista viszonyok között egy új típusú *bibliofil jellegű* könyvkiadó jöjjön létre Magyarországon.

*

Tulajdonképpen már roviddel a felszabadulás után elindult ez a folyamat. Megkezdte – sajnos rövid ideig tartó – működését Tevan Andor officinája, és kiadta 1948-ban a felszabadulás utáni első évek könyvkiadásának egyik legszebb könyvét: Anatole France *Nyársforgató Jakab meséit*, Hincz Gyula mesteri színes illusztrációival, és az *Aesopus meséket*, régi metszetekkel.¹ Ismét megindult a Hungária nyomda és

¹ France, Anatole: *Jacques Tournebroche, vagyis Nyársforgató Jakab meséi*. Ford.: Keleti Arthur, Ill.: Hincz Gyula. Békéscsaba, 1948, Tevan. 126 l. – Heltai Gáspár: *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái*. . . Békéscsaba, 1948. Tevan, 147 l.

példamutató módon jelentetett meg nemcsak bibliofil csemegéket², hanem egyszerűbb, de ugyanolyan műves gondossággal megformált kötetekben kiadta – többek között – Lukács György két tanulmánykötetét³. Az Egyetemi Nyomda és Könyvkiadó – hagyományainak megfelelően – a szép könyvek sorát jelentette meg; így az *Esztergom műemlékei* c. illusztrált kötetet.⁴ A Révai kiadónál Illés Endre, – aki akkor a kiadó irodalmi vezetője volt – vigyázott a gondosan szerkesztett könyvek tipográfiai színvonalára is. De ez csak néhány példa a sok közül. Nem lehet számításon kívül hagyni azt sem, hogy a felszabadulás utáni első években a könyvművészeti és a könyvek minőségét őrző törekvések többnyire igen nehéz műszaki körülmények között érték el eredményeiket.

Elindult tehát a könyvművészet felszabadulása is 1945 tavaszán⁵, de az 50-es évek elejére a fejlődés e téren is elakadt, sőt a könyvek

²A „Hungária könyvek” sorozatban: Károly Gáspár bibliafordításából az *Özönvíz* (1945), Madách Imre: *A civilizátor* (1946) és Fitz József: *A magyar nyomdászat 1848–49-ben* (1948). Ugyanebben az évben, a *Kommunista Kiáltvány* megszületésének 100. évfordulójára a Szikra Kiadó a Hungáriánál nyomtatta ki a *Kiáltvány* díszkiadását. (Rényi Péter munkája).

³Lukács György: *Nietzsche és a fasizmus*. 2. kiadás. Bp. 1949. 86 l. Lukács György: *Balzac, Stendhal, Zola*. 2. kiadás. Hungária Bp. 1949. 156 l.

⁴Egy kis válogatás az 1945–1949 közötti korszak könyvművészeti igényű terméséből: Officina nyomda és kiadó: Longos: *Daphnis és Cloe* (1945); Devecseri Gábor: *Budapest tündérváros*, Hincz Gyula rajzaival, (1946); *Villon balladái* Faludy György átköltésében, korabeli metszetekkel (1947); (ez a könyv 17. kiadása volt); Babits: *Amor Sanctus* (1948). Megindult újra Cserépfalvi Imre kiadója, s a régi gondossággal jelentek meg könyvei. A sort, mely csupán mustrákat közöl, és megközelítőleg sem teljes, az Anonymus kiadóval fejezem be, mely a felszabadulást követő években sok szép könyvet publikált, így Arany László: *A délibábok hőse* c. művét, Győry Miklós illusztrációival.

⁵Vas Zoltán memoárjában (*Viszontagságos életem*. Bp. 1980. Magvető) írja: „(1944) október 13-án Gyomán jártam . . . hogy az itteni híres Kner Nyomda felkészüljön a 3. Ukrán Front magyar nyelvű lapjának, a *Híradónak* a kiadására.” A nyomda rövidesen valóban beindult és még az év végén kinyomta mintaszerű kivitelben Sztálin rövid életrajzát hónapokkal az ország teljes felszabadulása előtt! A Kner nyomdából ezek után még több szépen megformált, gondosan kivitelezett könyv került ki, közülük is kiemelkedik Radnóti Miklós verseinek szinte eszköztelenül egyszerűen, mégis művészen megformált kiadása, melyet a nyomda akkori vezetője, Haiman György tervezett és 1948-ban jelent meg. Mint érdekességet említem, hogy itt nyomták ki szép kiadásban 1948-ban a Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozatát.

tipográfiai, a kivitelezés minőségi követelményei is háttérbe szorultak. A nyomdáknak az 1940-es évek végén történt, – mindenképpen szükségzerű – államosítása s ennek nyomán a nyomdaiparban bekövetkezett változások kihatottak a könyvművészet fejlődésére. Sajnos nem mindig pozitív irányban. Ennek korántsem az államosítás ténye volt az oka (hiszen napjainkban az állami nyomdaipar segítségével a magyar könyvművészet valóságos reneszánszát éli!), hanem több, egymással párhuzamosan ható tényező. Mindenekelőtt az, hogy a mennyiségi követelmények kerültek előtérbe, s ez természetes volt, hiszen óriási volt a lemaradás: egy egész népet kellett olvasni tanítani. Hogy ezt a programot végre lehessen hajtani, ahhoz a megalakuló állami kiadók – és elsősorban a Párt kiadója, a Szikra – gigantikus méretű tevékenységére volt szükség. (Most nem kívánom elemezni, hogy ez a hatalmas termés tartalmilag milyen volt, – nyilván keveredett benne a kiváló a gyengével, a művészi a sematikussal – csupán a tendenciákra szeretnék kitérni.) Először csak mint szükséges rosszat fogadták el a kiadók a soktízre példányban megjelent könyvek gyenge szedését, a sokszor rossz nyomást, a recsegő kötéseket, a korán sárguló papírt, és az egész megformálás igénytelenségét. Mert – tisztelet a kivételnek – a zöme ilyen volt az ekkor megjelent könyveknek. Az esztétikai igények leszállítása később – a kor szokásainak megfelelően – ideológiai igazolást is kapott: nem a könyvek kivitelezése fontos, hanem a tartalom, és a bibliofília – ha hivatalosan nem is ítélték el – polgári csökevénynek számított.

A minőségi követelmények háttérbe szorulásának voltak valós, objektív okai is. Az 1945–49-es évek nyomdai termelési volumene viszonylag alacsony volt, ezt még a háborús pusztítások következtében leromlott magyar nyomdaipar viszonylag jó minőségben tudta biztosítani. 1950 után ugyanettől a nyomdaipartól várták el az egyre növekvő mennyiségi termelést, és ugyanakkor nemhogy fejlesztették volna a nyomdák műszaki színvonalát, még a karbantartást is elhanyagolták. Nem használt az ügynek a nyomdaipar átszervezése, egyes nyomdák megszüntetése, a nyomdászok egy részének más iparágakba átirányítása,⁶ a nyomdai összevonások sem.

⁶ 1953 második felében némileg változott ez a helyzet. A Könyvüipari Minisztérium felhívta a nyomdák figyelmét a minőség javítására; a Kiadói Főigazgatóság meghirdette a Szép Könyv Versenyt, mely 1954 óta a mai napig évente áttekinti a kiadók könyvművészeti teljesítményeit. Mégis a kiadók nyomdai bázisa, e nyomdák műszaki színvonala nem sokat változott, és a kiadók igényessége is csak igen lassan növekedett, – legalábbis a könyvek kivitelezésénél.

Ilyen ipari háttérrel kezdték meg működésüket 1957 év elején a már korábban létrehozott és az újonnan alakuló kiadók. A nyomdák műszaki állapotán ugyan nem lehetett hónapok alatt változtatni, javítani, de megérték a társadalmi feltételei annak, hogy megújuljon a magyar könyvkiadás.

Az 1957-ben megindult kulturális kibontakozás – mint a gazdasági és politikai konszolidáció eredménye – adott inspirációt sok pozitív, újszerű kezdeményezésnek, köztük a Helikon alapításának is.

*

Mindez az induláskor korántsem volt tudatos törekvés, – legalábbis a kiadó belső munkatársai, vezetői részéről. Többé-kevésbé felkészületlenül, inkább érezve, mint értve kezdtük meg működésünket, és kicsit hályogkovács-módon alakítottuk ki a „tömegbibliofília” – ma már kissé mondvasználtnak tűnő koncepcióját. Sokan arisztokratikus művészkedésnek tekintették törekvéseinket, holott mi kezdettől fogva azon munkálkodtunk, hogy jó és fontos könyvek jelenjenek meg, gondos szerkesztésben, igényes, a lehetőségek szerint művészi kivitelezésben.

E célkitűzés megvalósításának igen sok akadálya volt az első években. Mindenekelőtt az, hogy a klasszikusok túlnyomó része – és természetes volt, hogy elsősorban időtálló műveket szerettünk volna művészi megformálásban kiadni – már más kiadónál megjelent, vagy terveikben szerepelt, ha többnyire nem is teljes kiadásban. Azoknak a klasszikusoknak, melyek addig kiestek a kiadók látóköréből, régebbi fordításai, magyar irodalmi művek esetében sokszor nem hiteles szövegei álltak csak rendelkezésünkre. Így az első időben meg kellett elégednünk azzal, hogy a régi, de el nem avult fordításokat, a magyar klasszikusok korábbi szövegkiadásait csupán gondosan ellenőrizzük és igazítsuk. Úgy hiszem, helyes volt ez az indítás, ha az első években nem kötöttünk volna ésszerű kompromisszumokat, nem hónapok, hanem hosszú évek kellettek volna a kiadó megszületéséhez. Természetesen, amint ez lehetséges volt, különösen amikor megkezdtük a klasszikusok teljes életművének kiadását, szigorúbb mércével mértünk.

1958 után, amikor a Kiadói Főigazgatóság felügyelete alá kerülünk, és a nevünk hivatalosan is Magyar Helikon Könyvkiadó lett, már éves tematikai tervek alapján dolgoztunk, de sohasem voltunk hajlandók megkövesedett tervek miatt lemondani egyes művek soron kívüli publikálásáról. Így adtuk ki például Magyarországon elsőként a Nagyvilágban való megjelenés után néhány hónappal Solohov kisregényét, az *Emberi sorsot*, méghozzá Szász Endre rézkarcaival illusztrálva. Már nyomás előtt volt az illusztrált Balassi-kiadás, amikor előkerült a *Szép*

magyar komédia, – rohammunkával sikerült a kötetbe beleszorítani. De ez csak két példa a sok közül. Ez a rugalmasság, gyorsaság fontos szerepet játszott a Helikon kiadói gyakorlatában.

A másik tendencia a történelmi múlt, a régi korok, távoli népek irodalmának megbecsülése, újrafelfedezése volt. Már 1957-ben megindult a *Monumenta Hungarica* sorozat: a középkori magyar történelem forráskiadványainak publikálása a *Thuróczi krónikával*, szerkesztője Esti Béla volt. A magyar krónikák kiadásának fontosságára Geréb László hívta fel figyelmünket. Jó néhányat maga fordított le, és a középkori latin nyelvű magyar történetírás olyan kiváló szakemberei ellenőrizték, gondozták a szövegeket, mint Juhász László, Kardos Tibor és Mezey László.

Sokan kuriózumnak tekintették a Helikon orientalisztikai kiadványait. Ez – és ezt az eltelt 20 év is bizonyította – téves nézet volt. Mert lehet, hogy Magyarországon akkor kuriózum volt a két keleti elbeszélés-gyűjtemény: a *Pancsatantra* és a *Sukaszaptati*, vagy az *Óegyiptomi novellák*, az azóta nagy karriert befutott *Gilgames* eposz kiadása, de ne feledjük, ezeknek a népeknek klasszikus irodalma ez! Kuriózum, de jó értelemben Móricz, Gárdonyi verseinek, Tóth Árpád novelláinak kiadása, de hiábavaló volt-e? Később, mikor a nagy életműveket adtuk ki, ügyeltünk arra, hogy az alkotók minden fellelhető művét publikáljuk, mert az volt a véleményünk, hogy a klasszikusok gyengébb vagy korai, vagy más műfajban alkotott műve is oroszlánkormóket mutat. Előbb kényszerűségből kutattunk fel olyan műveket, melyekről az „elsőszülöttség” jogaival rendelkező kiadók megfeledeztek. Később ez az újrafelfedezés kiadónk mindennapi gyakorlatává vált. Így jelent meg a Helikonnál a felszabadulás óta először Füst Milán életművének két drámai gyöngyszeme, a *IV. Henrik* és a *Boldogtalanok*; Balázs Béla meséi és *Kékszakállúja*, Mallarmé versei, Morus Tamás *Utópiája*, és Radnóti remekműve: az *Ikrek hava*, hogy csak néhányat említsek.

Igyekeztünk kiadónkat nyitottá tenni, és nem beleszorítani egy „profil” börtönébe. Szépirodalmi műveken kívül számos történelmi, filozófiai, politikai, művészeti könyvet is kiadtunk. Csak néhány példa a sokszínűsége: *Nagy magyar írók élete képekben*, (Arany, Ady, József Attila, Radnóti, Mikszáth) Bonfini: *Mátyás király*, Comenius és Erasmus, *A magyar könyv története 1711-ig*, *Lenin és Marx* (ez utóbbi Daumier egykorú metszeteivel), a *Kommunista Kiáltvány* miniatűr kiadása, (ez volt 1945 után az első könyvkereskedésekben kapható minikönyv), Macchiavelli, Leonardo és Michelangelo, Hérodotosz, Lukianosz, Platón és Seneca; mindez csak példa arra, hogy mennyire megfér egy kiadón belül a műfajok sokfélesége.

Kezdetől fogva nagy fontosságot tulajdonítottunk a könyvillusztrációnak. Az 50-es években kialakult egyfajta árealista könyvgrafikai stílus Magyarországon. Nagyon is tiszteletreméltó kivételektől eltekintve a kiadók a grafikusokat arra ösztönözték, hogy rajzaikban lehetőleg minél pontosabban ábrázolják, elevenítsék meg a szöveget. A mi véleményünk az volt, hogy a könyvillusztráció *társműfaj*, és feladata, hogy a maga eszközeivel az író mondanivalójának lényegét ragadja meg, ne statikusan ábrázolja, hanem fejlessze tovább a leírt gondolatait. A kiadó körül rövidesen rangos művészgárda szerveződött. Őt név fémlelte a kiadó grafikai tevékenységét. Mindenekelőtt Szász Endre, aki több mint húsz Helikon könyvet illusztrált, s ez ma is életműve javához tartozik. Varázslatos technikai tudásával, nagyszerű rajz- és beleélő készségével, tehetségével lehetővé tette, hogy évszázadok után fel-támasszuk a rézkarcot, mint könyvillusztrációt. A Pénzjegynyomda gépein, korszerű technológiával nyomták ki sokezer példányban a Szász által rézlemezre karcolt grafikákat. 1959-ben Omar Chájjám: *Robáját*-jának négysoros verseihez Szász 135 eredeti rézkarcot készített. A könyv Haiman György mesteri tipográfiájával jelent meg, és néhány év múltán a British Museum azzal tüntette ki, hogy – a nemzetközi zsűri döntése alapján – a 20. század 30 legszebbnek talált könyve között ez a mű képviseli Magyarországot a Múzeum különgyűjteményében. Még egy történetet kell elmondanom, hogy Szász könyvillusztrációs művészetét megértsük. Tervbe vettük Juhász Gyula Anna-verseinek kis kötetben való kiadását. A megbízást Szász kapta, aki rövid idő után egy sorozat Juhász-portréval jelent meg. Kértük, egészítse ki Annával, hisz ezek szerelmes versek és a szerelem tárgyát is be kellene mutatni. Néhány hét múlva újra egy tucat nagyszerű, szenvedő Juhász-portrét hozott be és egyetlen gyengécske rajzot Annáról. Végül ezek kerültek a kötetbe. Ma már tudjuk, hogy talán nem is létezett Anna, csak Juhász Gyula szenvedő szerelme . . .

Kass János tíz-tizenkét könyvünket illusztrálta. A sok kitűnő alkotás közül talán Balázs Béla: *Kékszakállujához* készített rajzai a legjelentősebbek. Mái is időtálló Neruda-, Vergilius- és *Gilgames*- illusztrációi. Kass különben a Helikonnál kapott kedvet arra, hogy ne csak az illusztrációval, hanem a teljes könyv művészeti megformálásával is foglalkozzon.

Würtz Ádám is megbecsült munkatársunk volt. A sok közül talán *Shakespeare szonettjei*hez készített eredeti rézkarcai és a *Satyricon*hoz készített marginális rajzai a legjelentősebbek.

Hincz Gyula már szám szerint kevesebb könyv rajzait vállalta, de az a néhány, igen rangos alkotás; talán mind között a legmaradandóbb Aragon: *Befejezetlen regényéhez* készített rézkarcsorozata. Bár a

részkarok egybecsengenek az aragoni versekkel, mégis önálló alkotások, melyeknek legjobb művei között van helyük. Vállalta Morus Tamás *Utópiájának* korszerű újraköltését rajzban, és milyen nagyszerűen! A *Simplicissimus* kötet közel száz vérbő illusztrációja a *Nyársforgató Jakab* folytatásának, továbbfejlesztésének tekinthető.

Reich Károly is állandó munkatársunk volt, bár őt a gyermekkönyvek akkor jobban vonzották. Mégis, néhány nagyon finom rajzosorozat fűződik nevéhez. Mind közül talán a *Gesta Romanorum* népies, bölcs humorú rajzai a legtekintélyesebbek.

Szász, Kass, Reich, Würtz és Hincz azért kíváncsognak a sor elejére, mert ők a könyvillusztrációt – legalább ebben az időben – fő műfajuknak tartották. Rajtuk kívül a magyar grafikusok élvonalának igyekeztünk feladatokat adni. Kiadtuk Martyn Ferenc 60 *Don Quijote*-rajzát, és *Mallarmé* verseihez s Flaubert: *Bovarynéjához* készített grafikáit. Mindhárom méltán foglal el előkelő helyet Martyn grafikai oeuvrejében.

Korfdor Béla fogcsikorgatva metszette fába Hemingway-t és Ramuz-t. Ezt a szokatlan jelzőt úgy hiszem meg kell magyaráznom. Kiadónk kezdettől fogva arra törekedett, hogy lehetőleg minél több *eredeti* grafikai alkotás kerüljön a bibliofil könyvekbe. Eredeti abban az értelemben, hogy a grafika a művész által megmunkált nyomódúcról közvetlenül – tehát ne kliséről vagy ofszetlemezről – kerüljön kinyomásra. Rézkarokat, rézmetszeteket nagy példányszámban tudott nyomni a Pénzjegynyomda, kitűnő minőségben. A fametszet a nyomdászat kezdetei óta a könyvillusztrációk leggyakrabban alkalmazott eredeti technikája volt. A fotótechnikai sokszorosító eljárások feltalálása (klisé, ofszet, mélynyomás) lehetővé tették, hogy az eredetivel *majdnem* egyenlő szintű nyomatok készüljenek, és a nyomdaiparnak nagyüzemmé fejlődése úgyszólván teljesen kiszorította az eredeti sokszorosítótechnikák alkalmazását a könyvekben, holott így sok finomság, alig látható részlet – a legtöbb esetben – eltűnik. Sok vesződséggel, bíbelődéssel is járt az eredeti technikák alkalmazása a nagyüzemekben, tarifa se volt rá, így a legtöbb nyomda nem vállalta. Meggyőződésünk volt, hogy a XX. században sincsen semmi akadálya annak, hogy feltámasszuk a fametszeteknek az eredeti dúcokról való kinyomását, és igyekeztünk erre rábeszélni nyomdász-kollégáinkat. Volt is néhány nyomda, amelyik vállalkozott erre, – elsősorban a gyomai Kner officína. Kiderült azonban, hogy csak a speciális, kemény fából (például körtéből) készült metszetek bírják ki a modern gépek súlyos nyomását, a puhább fadúccok megrepednek, és akkor előlről lehet kezdeni az egészet, beleértve a művész munkáját is. Hát itt volt nézeteltérésünk Kondor Bélával. Ő hozzá volt szokva, hogy fametszeteit

puhább fába vési, és azokról korlátozott számú kézi levonatot készít. Hiába szereztünk be neki körtefát, ő nem volt hajlandó használni. Bizonyára megvolt rá az oka: elsősorban rajzoló és festő volt, és ezekben a műfajokban alkotott maradandót, talán a keményfa szinte iparművészeti készséget feltételező megmunkálása nem volt ínyére. Így hát nem is vállalt több illusztrációt és mi se törtük magunkat utána. Most már tudom, hibáztunk: ha kliséről nyomatjuk ki a metszeteket, abból sem származott volna baj, fontosabb lett volna, hogy Kondor zseniális rajzai könyvillusztrációként is megjelenjenek.

Megbízunk neves festőművészeket, hogy vállalják könyveink illusztrálását. Ezeket a felkéréseket nagyon komolyan vettük. Igyekeztünk a művész egyéniségéhez legközelebb álló témákat kiválasztani, sok esetben felajánlottuk, hogy több lehetőség közül válasszanak. Így történt ez Csernus Tibor esetében is, aki nagyszerűt alkotott *Cyrano: Utazás a Holdba* c. utópiájához készül monotípiáival, melyeket sajnos csak ofszetnyomással tudtunk reprodukálni. Itt jegyzem meg, hogy a Helikon egészen kivételes eseteiktől eltekintve mindig magas nyomással, kézi vagy monoszedeárról (sohasem lino-sorszedéárról) nyomtatta ki könyveinek szövegét. Az illusztrációkat, ha szükséges volt, újabb beemeléssel, esetleg más nyomdában a szöveg közé nyomattuk. A festőművészek szívesen dolgoztak velünk, mert biztosak voltak abban, hogy hű reprodukálásban jelennek meg műveik. Így kerültünk kapcsolatba Bartha Lászlóval, aki lobogó rajzokkal elevenítette meg a párizsi kommünard költők verseit. Bálint Endre: Karinthy: *Capilláriájához* készített fejezetkezdő linometszetei, Kádár György *Bánk bánja* és *Jónása* emelkedik ki e korszak könyvillusztrációs művészetéből. Kérésünkre színes akvarelleket festett Ibsenhez Bernáth Aurél, József Attilához és Radnótihoz Szántó Piroska készített tollrajzokat. Felkértük a nagy kolozsvári fametszőt, Gy. Szabó Bélát, hogy Csokonai *Lilla-verseit* illusztrálja; a Párizsból hazalátogató Vértes Marcellt, hogy engedje át a *Nanához* készült rajz-sorozatát. Sokszor a nagyszerű rajzanyag miatt kerültek egyes művek kiadásra. Így volt ez a *Nana*, a *Pajzán históriák*, a *Don Quijote* esetében, és Ovidius *Metamorphosese* soron kívüli fordítására is azért kértük Devecserit, mert Picasso nagyszerű rajzait mielőbb publikálni akartuk. (Ezek a művek a kiadó perspektivikus tervében egy későbbi időben szerepeltek.)

Az első években úgyszólván valamennyi Helikon-könyv illusztrálva jelent meg. A 60-as évek elejétől kezdve azonban már megkezdődött az illusztráció nélküli, klasszikusan nemes tipográfiával megformált könyvek sorozatos publikálását.

Abban az időben egyes könyvkiadók munkáját külső szakértőkből álló szerkesztő bizottságok segítették. A Helikonnál ilyen formális szerkesztő bizottság nem működött, már csak azért sem, mert mi a kiadásra kerülő művek tartalmi elemeit a kivitelezéstől, a könyvművészeti megformálástól elválaszthatatlannak tartottuk. Az első években ezért inkább esetenként konzultáltunk a különböző szakterületek tudósaival, értőivel. Volt azonban néhány barátja a kiadónak, akikkel ezek a megbeszélések rendszeressé váltak, így mégis kialakult valami sajátos szerkesztői bitottság. Ennek működése azonban sohasem volt protokolláris, formális. Parázs viták, érvek, ellenérvek összecsapása jellemezték. Talán Rényi Péternek volt a legmeghatározóbb ebben a szerepe. Rényi mellett, hogy az irodalom – különösen a német irodalom – értője és éles szemű kritikus volt, eredetileg nyomdásznak, tipográfusnak készült s csak később lett lapszerkesztő. Ezek az adottságok természetessé tették, hogy egy ilyen sajátos kiadónak jó tanácsadója legyen. Sokszor biztattuk, vállalja el legalább egy könyvünk tipográfiai tervezését. Ezt mindig elhárította, valami olyasmit mondott, hogy úgy van ezzel, mint a zongorista, akinek ujjhegyeinek érzékenysége eltompul, ha hosszabb ideje nem gyakorol . . .

A Helikon első éveinek úgyszólván valamennyi könyvét Haiman György tervezte. Az, hogy egyáltalán létrejöhetett Magyarországon az 50-es évek végén egy olyan kiadó, mely könyvművészeti koncepcióval alakította ki *valamennyi* kiadványát, annak volt köszönhető, hogy az első években minden kiadványunk lehetőleg egy tipográfus kezében formálódott könyvvé, aki nemcsak a kivitelezési terv készítését vállalta, hanem végigkísérte a szedést, tördelést, nem beszélve az illusztrátorral való együttműködésről. Haimantól tanultuk meg a szép könyv létrejöttéhez feltétlenül szükséges alázatot, a precizításra törekvést, az olyan törvények tiszteletét, mint a margók aránya, a sorregiszter, a betű és a betűfokozatok megválasztása. Ő alakította ki a kiadó első sorozatait: a *Monumenta Hungarica*, a *Kis Magyar Múzeum*, az *Új Elzevir Könyvtár* köteteit, majd később a *Helikon Klasszikusokat* és a *Móricz Zsigmond regényei és elbeszélései* 12 kötetes sorozatát. Később a kiadó munkájába bekapcsolódtak a legkiválóbb magyar tipográfusok. Lengyel Lajos tervezete többek között a tízkötetes Balzac *Emberi színjáték* kiadást, s a Tolsztoj-sorozatot; Szántó Tibor, aki 1962-től műszaki vezetőnk lett, több igen szép, példamutatóan megformált könyvvel gazdagította már addig is a Helikon-könyvek sorát. Az általa tervezett Mikszáth-sorozat tipográfiája már előre vetítette a későbbi korszakát: egyszerű, korrekt, minden látványosságtól tartózkodó, puritánságában is hatásos könyvművészeti törekvéseit. Terveztek könyvet még mások is 1957 és 64 között,

amíg a Helikon önálló kiadó volt, de Haiman, Lengyel és Szántó működése volt a meghatározó.

Külön fejezetet érdemelne a nyomdák szerepe a Helikon eredményeiben. Nem érzem magamat jogosultnak arra, hogy ezt a fejezetet megírjam, itt csupán röviden foglalom össze, mennyi segítséget nyújtottak munkánkban. Alapvető probléma volt, hogy akkoriban a nyomdánál – különösen a nyomdai árszabásnál és a teljesítménybérrendszerben – még mindig kizárólagosan érvényesült a mennyiségi szemlélet. A nyomdák ugyanannyit kaptak, és a nyomdászok ugyanannyit kerestek akkor, ha igényesen, sokkal több idő és energia ráfordításával végezték munkájukat, mint amikor gyenge színvonalon, de sokkal rövidebb idő alatt készítették el a könyveket. Minőségi felár nem volt, a technológiai-, technikai színvonal 1957 és 64 között a könyvgyártásban nem sokat fejlődött, így hát a nyomdák és nyomdászok tulajdonképpen ráfizettek a Helikon-könyvek készítésére. És mégis vállalták a munkát. Először csak néhányan, mindenekelőtt a gyomai nyomda, mely kezdetben még manufakturális módszerekkel dolgozott, később, ahogyan egyre több és nagyobb volumenű munkát vállalt, néhány modern gépet is beszerezett, majd egyesülvén a békéscsabai nyomdával, korszerű, magas színvonalú munkát végző könyvgyártó üzemmé fejlődött. (Ma a békéscsabai és gyomai nyomdakombinát méltán viseli a Kner Nyomda nevet.) A Helikon Klasszikusok, a Balzac-sorozat, a kódexek faksimile kiadásában nagy érdemei vannak a Kossuth Nyomdának; a Mikszáth-, a Móricz- és Tolsztoj-sorozat kiváló minőségű elkészítése az Athenaeum Nyomda kollektívájának érdeme. Ezeknél a sorozatoknál általában bibliopapírt használtunk és lehetőleg új vagy ritkán alkalmazott betűtípust. Mindez nem kevés nehézséget okozott a nyomdákban, mégis szívesen dolgoztak a Helikon-könyveken és büszkék voltak, hogy a legszebb nyomdaipari termékek versenyében kiadványainkkal díjakat nyertek.

*

1959-ben indítottuk meg a *Helikon klasszikusok* sorozatát. Célkitűzésünk az volt, hogy a magyar és világirodalom 100 legfontosabb művét adjuk ki viszonylag rövid idő alatt, méltó kiállításban. A szöveg-gondozás és szerkesztés igényessége, a bőr, illetve selyemkötés, a finom bibliopapír tette a sorozatot a kiadó legfontosabb vállalkozásává.

Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor* regényeinek, Tolsztoj *Háború és békéjének* egykötetes kiadása, az addig legteljesebb magyar Szophoklész, Goethe *Faustjának* első és második része, s az „*Ős-Faust*” – ugyancsak egy kötetben – voltak a sorozat első darabjai. Nagy gondot okozott a

Faust-kiadás. Jékely Zoltán fordította az első, Csorba Győző a második részt és természetesen a két költő-műfordító munkáját nehéz volt időbelileg szinkronba hozni. Mégis sikerült, sőt Jékelynek még arra is maradt ideje, hogy a Kolozsvárott 1942-ben megjelent „Ős-Faust” fordítását korszerűsítve átdolgozza. A későbbi években itt jelent meg Homérosz, Dante és Boccaccio műveinek első teljes magyar kiadása, Brecht drámáinak, Thomas Mann novelláinak gyűjteménye. (Sajnos a későbbi „gazda”, az Európa elsorvasztotta a sorozatot, 60 kötet után leállította a megjelenést.)

Ekkor kezdődött meg együttműködésünk az antik irodalom kiváló szakemberével, Falus Róberttel – aki később irodalmi vezetőnk lett – és a felejthetetlen Devecseri Gáborral. A Helikon műfordítói gárdáját felsorolni is nehéz lenne, talán még (a már említett Csorba Győzőn, Devecserin és Jékely Zoltánon kívül) Somlyó György, Vas István, Képes Géza, Weöres Sándor, Rónay György, végül a fiatalon elhunyt Horváth István Károly nevét említeném állandó munkatársaink közül. Ez utóbbinak köszönhető az első és a mindmáig egyetlen „teljes” magyar Petronius.

Mind közül Devecseri volt a legjobban otthon nálunk. A megalakulás után állandóan bejárt a kiadóba, „felfedezte” a Helikont magának. Rövidesen megjelent az ő fordításában Szophoklész, majd Euripidész drámáinak gyűjteménye, a homéroszi költeményekkel kiegészített teljes Homérosz, valamint Ovidius *Metamorphosese Átváltozások* címmel. Devecseri mindig tömött akatáskával járt be a kiadóba. Ettől az akatáskától nagyon féltünk. Ugyanis nemcsak a görög és latin auctorok kritikai kiadásait hordozta magánál, hanem a korrigálandó kefelevonatokat is. Nos, itt volt a baj. Devecseri valami megszállott lázzal csiszolta sorait, minduntalan új meg új megoldásokat talált. Amennyire szerettük, csodáltuk, annyira tartottunk attól, hogy merő jóakarattól megakadályozza a tervbe vett kiadványok megjelenését. Nem lehetett lebeszélni az állandó javításokról. Hiába kértük, könyörögtünk, fenyegetőztünk anyagi retorziókkal. Ő átírta az első, a második korrektúrát, „széverte” az imprimatúrát, majd bement a nyomdába, ott leállította a gépeket és újra javított. Neki volt igaza, de nekünk is. A Helikon kis kiadó volt, évi 30–40 könyvet adott ki, ebből egy-kettő késése, kiesése katasztrofális lehetett.

Kezdetől fogva „szél ellen vitorláztunk.” Félig-meddig partizán módra kellett dolgoznunk: lecapva a kiadók által le nem tarolt területekre. Újra és újra bizonyítanunk kellett létünk fontosságát, mert – miután tűrhetetlen konkurenciát jelentettünk a magyar és világ-irodalmat publikáló kiadóknak – állandó támadás fenyegetett bennünket, felettünk lebegett a beolvasztás, megszüntetés réme. (Ez, amint

látni fogjuk, 1964 végén be is következett.) *Rá voltunk kényszerítve arra, hogy újat keressünk*, olyat, amit a nagy kiadók „kihagytak”. Ezért örömmel fogadtuk az irodalmárok, fordítók javaslatait, és rövid mérlegelés után döntöttünk, így a szerzőknek nem kellett évekgig várniok, míg a szerződésből könyv lett. A Helikon ezért viszonylag rövid idő alatt maga köré tudta gyűjteni a magyar irodalmi élet legjelesebbjeit. Ennek főoka nyilván a Helikon kiadói programjában, munkamódszereiben keresendő, de talán nem tévedek abban, hogy az ellenforradalom utáni első években az értelmiség egy része szívesebben vállalta az együttműködést egy 1956 után létrejött új kiadóval – még akkor is, ha vezetői és lektorainak zöme régi kommunista volt –, mint azokkal a kiadókkal, melyek többnyire az 50-es évek elején jöttek létre, és munkatársi gárdájuk lényegileg azonos volt. Persze, hogy ez rövidlátás volt részükről. Azokban az években az egész magyar könyvkiadás megújult. Mégis, mint újonnan született alkotóműhelynek voltak valódi, vagy az irodalmárok által képzelte helyzeti előnyei. Sok kiváló író számára bizonyára csak átmenetet jelentett a Helikkal való együttműködés; például Szabó Lőrincsel már 1956 végén rendszeres munkatársi kapcsolatot építettünk ki, holott ekkor még nagyon is távol állott az új politikai helyzet elfogadásától.

A Helikon bázisai azonban azok a *műfordítók* voltak, akik hivatásuknak tekintették a világirodalom hazai elterjesztését és azok a *tudósok*, akik a klasszikusok iránt mélyeséges alázattal munkálkodtak a hiteles szövegkiadásokon. Somlyó György javasolta, hogy adjuk ki Aragon nagyszerű *Befejezetlen regényét*, Bíró Livia napok alatt döntött, egy hét alatt szerződöttünk, és a könyv még abban az évben meg is jelent. Somlyó javaslatára adtuk ki az első nagyobb magyar Éluard-válogatást, melyet Illyés Gyulával és Rónay Györggyel fordított. Ő hozott össze Pablo Nerudával, akinek két kötetét publikáltuk rövid idő alatt, szép sikerrel. Felejtethetetlen napot töltöttem Budapesten a nagy chilei költővel és feleségével, akit rajongásig szeretett. Mutatott egy hatalmas, kb. fél méter nagyságú lapokból álló albumot, mely a feleségéhez írt szonettek tartalmazta. Először meghökkent, amikor azt mondtam, hogy *Száz szerelmes szonett* címmel a legkisebb formátumban, a Liliput sorozatban jelentetném meg, – de beleegyezett. És a kis könyv, piros selyem kötésben, Szász Endre illusztrációival tízezer példányban fogyott el néhány hét alatt. Képes Géza megtanult perzsául Hafiz kedvéért, persze, hogy partnerek voltunk a kiadására. Germanus Gyula régi vágyát valósíthatta meg az *Arab költők antológiájának* kiadásával. (Sajnos, a nagy terv, a teljes és hiteles magyar *Ezeregyéjszaka* az átszervezés miatt már nem valósulhatott meg.) Kardos Tibor reнге-

teget segített Dante, Boccaccio, és a reneszánsz irodalmának publikálásában.

Gondot okozott számunkra, hogy különösen a Helikon klasszikusokban sorra kerülő nagy magyar költők műveinek kritikai kiadásai jórészt még nem készültek el, vagy ha igen, régiek voltak és azóta újabb kiegészítést, új szöveggondozást igényeltek. Pándi Pál segített a Petőfi összes, Szabolcsi Miklós a József Attila, Nagy Péter a 12 kötetes Móricz-sorozat kiadásában. Kiemelkedő szerepe volt Gyergyai Albertnek, Szávai Nándornak, Rónay Györgynek a francia klasszikusok, elsősorban a teljes *Emberi színjáték* megjelenésében.

Amikor szerkesztőnk, Horváth Gabriella javaslatára belevágtunk 1961-ben a teljes Balzac-kiadásba, – nem is sejtettük, hogy mennyire más egy zárt életműsorozat, mint a művekből válogató, egyedi kiadások megjelentetése. A közel száz elbeszélés harmincegynéhány fordítója a több mint tízezer oldalnyi regényóriás szövegét más és más felfogásban magyarította, s ennek még viszonylagos egységesítése is, a hiányzó művek lefordítása, az elavultak újralfordítása, gigantikus feladat volt. Ha ezt előre tudtuk volna, bizonyosan nem fogunk hozzá. Mégis három év alatt megjelent tíz gyönyörű, bibliapapírra nyomott kötetben a magyar *La Comédie Humaine*, amelyből teljes kiadás alig féltucat volt akkor a világon. Még arra is volt erőnk, hogy a tizedik kötet végére, függelékben Köpeczi Béla tanulmánya mellett Balzac-életrajzot, s az *Emberi színjáték* szereplőinek életútját, végül egy teljes magyar Balzac fordítás-bibliográfiát is közöljünk. A fordítások, a nyelvi és irodalmi ellenőrzés mozgósította a magyar író-műfordítók legjavát. Olyan prózafordítást ritkán vállaló alkotók is részt vettek a munkában, mint Illyés Gyula, Jékely Zoltán, Kolozsvári Grandpierre Emil, Déry Tibor, Somlyó György és sokan mások. A Balzac-sorozat hivatalos körökben az elismerés mellett ellenérzéseket is kiváltott: „minek lefordítani a Balzac életmű gyengébb, különösen a késői évek sokszor misztikumba menekülő novelláit?” Mégis úgy hiszem, helyesen döntött a kiadó, amikor Balzac híres előszavának megfelelően az *Emberi színjáték* 91 „jelenetét” egy hatalmas mű: „regénygyetem” – részeinek tekintette, melyek szervesen kapcsolódnak egymáshoz.

Sok tudományos-technikai-könyvművészeti ismeretnek kellett felhalmozódnia a kiadóban ahhoz, hogy a Széchényi Könyvtárral együttműködve előkészíthessük a legértékesebb magyar kódexek hasonló kiadásait. Elsőnek Mátyás király világhírű könyvtára Magyarországon őrzött maradványai legszebb lapjainak reprodukálását határoztuk el. Majd egy évig tartott, amíg a Kossuth Nyomda a nyomóformákat elkészítette, többszöri, alapos színegyeztetés után került sor a nyomásra. Szántó Tibor tipográfiai- és kötéstervének legnagyobb elismerése úgy

hiszem az a megállapítás, hogy méltó a *Magyarországi Corvinák* kötetben bemutatott művek eredetijéhez. 1962-ben került forgalomba az akkori viszonyok között borsos áron. Számunkra kétséges volt, adnak-e a könyvgyűjtők többszáz forintot egy könyvért. Félve jártuk be a pesti könyvesboltokat, de már az első napokban óriási volt az érdeklődés, és akinek nem volt elég pénze, kérte, tegyék félre, míg összeszórolja a rávalót.

A *Magyarországi Corvinák* tapasztalatai lehetővé tették a *Képes Krónika* faksimile kiadását. A Kossuth Nyomda külön műhelyt rendezett be a Bródy Sándor utcában, ahova másfél éven keresztül minden reggel rendőri kísérettel vitték át a páncélszekrényben őrzött pótolhatatlan kincset a Széchényi Könyvtárból. Juhászné Hajdú Helga és munkatársainak szigorú figyelme kísérte a munkálatokat, a nyomdászok nem nyúlhattak kézzel a Krónika-kódexhez. Rengeteg előre nem látott probléma merült fel. Mit írjunk a belső címlapra, hogyan számozzuk, hogyan tegyük lehetővé a mának, hogy ne csak esztétikai, hanem tudományos jellege is legyen? Végül is külön kép- és külön szöveggkötet mellett döntöttünk; történeti és művészettörténeti tanulmánnyal, hiteles latin olvasattal és fordítással. Lengyel Lajos, a maga egyszerűségével, szerénységével is pompázatos kiviteli tervet készített, és a vezetése alatt álló nyomda is kiváló munkát végzett.

Ekkor volt a kiadó a csúcson. Hazai és külföldi elismerések, a közönség egyhangú megbecsülése elhitette velünk, hogy nem igazak a vészjósló hírek. És mégis még 1964 nyarán – valami éppen aktuális racionalizálási határozatra hivatkozva az illetékes állami szervek döntést hoztak a Helikon megszüntetéséről. Csak később – a legmagasabb pártfórum közbelépésére – született meg a megszünve-megmaradás kompromisszuma.

*

1965. január 1. óta a Helikon az Európa könyvkiadó egyik „önálló” osztályaként működik. Munkatársainak java szétszéledt, de a *Helikon-jelenség megmaradt, eredményei azonban nem váltak semmivé és az egész magyar könyvkiadást termékenyítették meg.*

Ma valóban bekövetkezett az, amit Simó Jenő – akkor a Kiadói Főigazgatóság vezetője – enyhe túlzással „a magyar könyvkiadás helikonizálásának” nevezett. Általános lett az a gondosság, igényesség, amit a Helikon annak idején könyvművészeti elvként vallott (és nem mindig tudott megvalósítani). Maga a Helikon önálló kiadóból az egész magyar könyvkiadás könyvművészeti műhelyévé vált. Erről sok szó esik a sajtóban, TV-ben, rádióban, így nem tartom feladatomnak méltatását.

Nagyon szépek a mai Helikon könyvek – talán szebbek, kiegyensúlyozottabbak az első 8 év termékeinél – mégis úgy érzem, hogy *önálló kiadóként komplexebb, irodalmi-tudományos-művészeti alkotóműhely volt* és ez volt a legfontosabb a Magyar Helikon Könyvkiadó munkájában.

*

Amikor a példamutatóan megformált új Helikon-könyvekkel találkozom a könyvesboltokban, eszembe jut, hogy volt egyszer egy olyan könyvkiadó Magyarországon, amelyik úgy rendezkedett be 1957 elején Petőfi Sándor utcai helyiségeiben, hogy az igazgató és a lektorok vitték fel a lépcsőn az íróasztalokat. Ez a ma már talán megmosolyogtató „Helikon szellem” volt a forrása eredményeinknek, – talán hibáinknak is.

Nyomdászok, tipográfusok, tudósok és irodalmárok, szerkesztők és kéziratelőkészítők, korrektorok – külső és belső munkatársak áldozatos munkájával születtek meg az első évek Helikon-könyvei, és ez a összeforrottság volt a jellemzője a Helikon első nyolc évének. Kérem, nézzék el nekem, hogy nincs lehetőségem az ő méltatásukra.⁷

*

1975-ben jelent meg az a testes bibliográfia, melynek címe: *Az Európa könyvkiadó kiadványainak jegyzéke 1955–74.*⁸ Tiszteletre méltó vállalkozás, főként azért, mert híven tükrözi a magyar könyvkiadás világ-irodalmi orientációját. A belső címloldalon a következő szöveg olvasható. Első rész: *Az egyes művek betűrendes jegyzéke*; Második rész: *Magyar Helikon kiadványai (1957–1964)*. . . Az előszóban pedig ez áll:

⁷Mégis, – legalább név szerint – hadd álljon itt a fontosabb munkatársak névsora. *Irodalmi vezetők*: Kende István (1957), Bíró Livia (1957–1959), dr. Kovács Endre (1960), dr. Falus Róbert (1961–1964). *Műszaki vezetők*: Földes György (1957–1961), Kugler Andor (1962), Szántó Tibor (1962–1964), és ide kívánkozik Gergely Tibor neve is: indulásunktól kezdődően a műszaki vezető helyettese, számos könyv gondozója, nem egynek tervezője volt. Az eddig nem említett *lektorok*: Kispéter András (főszerkesztő), Geréb Béláné (a szerkesztőség egyik alapító tagja Bernáth István, Konrád György, Réz Ádám, valamint Katona Tamás, aki ma is a legtöbb Helikon-kiadvány szerkesztője.

⁸Összeáll. Majtényi Árpádné és Szerb Judit Bp. 1975. Európa 475 l.

„Mivel az 1957-ben alakult Magyar Helikon Kiadó 1964-ig zömmel ugyancsak világirodalmi profillal dolgozott és 1965-ben egyesült kiadónkkal, könyvjegyzékünk második része tartalmazza a Magyar Helikon anyagát.”⁹

A Helikont valóban 1965-ben – szervezetileg *önálló* osztályként – az Európához csatolták. Mit keresnek azonban az addig kiadott bibliofil könyvek – a külső címlap tanúsága szerint egyértelműen – az Európa 20 évét összefoglaló kiadványaiban, hiszen az Európának semmi köze sem volt azokhoz? S az előszóban olvasható indokolás sem meggyőző; a jegyzékben szereplő 300 kiadvány közel fele része nem „világirodalmi profil”, hanem magyar klasszikus, vagy tudományos, ismeretterjesztő mű. Mégis jó dolog, hogy – bár nagyon is vitatható formában – egyáltalán megjelent egy bibliográfia, amely sajnos nem kevés hibával¹⁰ összefoglalja a Magyar Helikon Könyvkiadó első nyolc évének produkcióját. Erről a nyolc évről kevés szó esik, mikor ma Helikonról beszélnek. Úgy hiszem, helyes, ha erre most sor került.

PÁRCZER FERENC

⁹ Uo. 5.

¹⁰ Csak néhány nagyobb pontatlanság: hiányzik több jelentős könyv címeírása (Aragon: *Befejezetlen regény*, a Mikszáth-életmű 1965-ig megjelent tíz kötete, Gorkij: *Az áruló*, Szász Endre ragyogó grafikáival, stb.); van viszont olyan könyv a jegyzék e részében, mely nem Helikonkiadvány; egy sor könyvnél □ jelzés látható, mely az előszó szerint importált, külföldön nyomtatott művet jelent. Ezzel szemben az a helyzet, hogy egyetlen Helikon-könyvet sem nyomtak külföldön, könyveink egy kisebb része exportra került . . .

SZEMLE

A REALIZMUS AZ IRODALOMBAN

REALIZMUS, PÁRTOSSÁG, NÉPIESSÉG A MAI MAGYAR IRODALOMBAN

A szerkesztő, Szerdahelyi István bevezető tanulmányában exponálja azokat a problémákat, melyek sürgető szükségé tették *A pártosság, népiség, realizmus kérdései a hazai és külföldi irodalom, valamint a szocialista művészet fejlődésének hazai tapasztalatai alapján* című kutatási program munkálatait, s az ennek keretében készült három műfajtanulmányt: Szilágyi Ákos (líra), Vasy Géza (epika), Tarján Tamás (dráma) írásait.

Mintha a munkaprogram vitaülésein felmerült hipotézisek és tanulások szempontokat, eredményeket rögzítő jegyzőkönyve lenne, úgy tekinti át a bevezető – szükségképp elvontan, tételes rendben – a pártosság, népiség és realizmus fogalmak használatának az elmúlt harminc év változásaiból kitapintható problémáit. Kitér a kategóriáknak a szakirodalomban és a kritikában betöltött helyére, a terminológia s az elméleti igény (kompromittáltságából is fakadó) visszaszorulásának jeleire. Az okok feltérképezése és megszüntetése a kategóriák tartalmi és funkcionális kérdéseinek elemző újrazivizsgálására támaszkodhat. Annak tisztázására, hogy művészeti életünk gyakorlata s irodalmunk jelene szerint mely mértékben ideológiai, művészetpolitikai, illetve esztétikai (módszer- és értékszempontú), illetve irányzati stílus kategóriák, hogyan határozhatók meg elméleti és történeti vonatkozásaik egységében. Mennyiben, milyen szinten eszmei-tartalmi, illetve poétikai-formai illetékességűek, eszerint egymással milyen (mellérendeltségi, hierarchikus, inherencia-) kapcsolatban állnak; értelmező lebontásuk milyen egyéb esztétikai kategóriák (világszerűség, totalitás, nembeliség, különösség, tartalom-forma stb.) szerint történhet. Mennyiben korlátozott e kategóriák alkalmazhatósági köre a művészet egészére – egyes művészeti ágakra, az „autonóm művészet” és a „szépművészet” világára.

Az áttekintés feladatát teljesítő tanulmány helyesen rámutat a kutatásoknak arra a kívánatos, új alapelveire, amely nélkül maga is újabb dogmagyűjteménnyé válhatna (mégoly helyes észrevételeivel együtt): a

szocialista demokratizmus kulturális és elméleti munkastílusának érvényesítésére az offenzív dogmatizmus és a defenzív liberalizmus rossz hagyományú gyakorlatával szemben. Jelentene ez – véleményünk szerint – a kérdéskör olyan újraértelmezését, mely a kategóriák esztétikai-logikai meghatározásában a művészet létezési módjához adekvátan elvszerű; történeti distanciája is van önmagához: értelmező gyakorlatát az előzményekhez polemikusan kapcsolódó történeti értékében vállalja; így az elméletet a jelenlegi művészeti és társadalmi gyakorlat „felismer-tetésének” eszközévé teszi.

A munkastílus demokratizmusa nem öltheti a testületi állásfoglalás formáját, de a „tolerált” különvélemény elvi kontrollnélküliségét sem tűrheti; dokumentumainak a problematika teljes vonatkozásrendszerét kell (hol explicitebb, hol implicitebb módon) elvszerű önállósággal képviselniük. Ennek az igénynek tudatossága a szerkesztői „gesztusban” annak hangsúlyozásával is megjelenik, hogy bár az egyes tanulmányok megállapításai a testületi viták tüzeiben is edződtek, a szerzők kompromisszumos lekerekítettségtől mentes, szuverén álláspontját képviselik. Bár ez a kötet egészében fajsúlybeli, módszerbeli, szemléleti különbségek szülője, kevésbé az önmentséget érezzük e bevezető sorokban, mint a kötet pozitív törekvéseit „ihlető” elv kiemelését.

Alapvető, a tanulmányok színvonalasélyeit illető kérdés: ki hogyan „fut neki” témája feldolgozásának, teremti meg mondandója elméleti bázisát, győz meg álláspontja érvényességéről. Mindhárom tanulmány az elméleti kategóriák megvalósulásuk szerinti konkrét elemzésére lenne hivatott: egy irodalmi periódus műnemileg tagolt „valósága” szerint kellene gazdagítva újraértelmezniük az elméleti fogalmak e rendszerét, és a fogalmak rendszerével tagolniuk, mérniük az irodalmi (történeti) periódus „valóságát”. A korszakra vonatkozóan irodalomtörténeti értékelést előlegező „toleráns” kritikáink megállapításai s a marxista esztétika eddigi eredményei hallgatólagosan kodifikált megállapításokká egyszerűsítve – nem adhatnak egyoldalú vezérelvet, érvényes kiindulópontot; csak a társadalmi valóság mozgásaira vonatkoztatott komplex esztétikai-történeti gondolatmenet koherens kifejtése jelentheti a feladat teljesítését. Mindegyik tanulmány magában kellene hogy foglalja annak a teljes elméleti vonatkozásrendszernek a konkrét műnemben is érvényes kifejtését, melyet a bevezető megjelölt, de „tartalmasan” nyilván nem helyettesíthetett; s ennek a logikai-esztétikai értelmezésnek a történeti áttekintés-értékelés funkciójával kellene szervesen egyesülnie. Minthogy a történeti nézőpont annak a folyamatnak a megragadása, melynek során a tárgy természete folyamatosan lényegévé alakul, nem létezik elvont kategória történeti tartalmassága nélkül, amint történeti igazság sem, mely nem elméleti kategóriákban ölt alakot. – Egy

megújulóan pozitív szemléletű elemzés dialektikája épp ebben lépne túl – csak így léphet túl – a dogmatizmus idea-logikáján és a liberalizmus „egyfelől-másfelől” toleranciáján.

A fenti szempont szerint Szilágyi Ákos tanulmányát tarthatjuk szemléletben, módszerben, elméleti koherencia és értékelő hitel tekintetében a kitűzött cél magas szintű teljesítőjének. Nem az irodalomtörténet (kritika) felől, hanem az esztétikai elmélet felől indul, de nem „kész” érvényű értelmezésekből. A kategóriák kultúrpolitikai, illetve esztétikai mivoltát mérlegre vetve ilyen vagy olyan funkcionálásuk történeti feltételeinek elemzésével a kategóriák esztétikai dominanciája mellett érvel. De az elvi-esztétikai meghatározottságot egyfelől mindenkor történeti meghatározottsága tartalmával, másfelől kultúrpolitikai „lefordíthatóságának” vonatkozásában kezeli, tehát nem abszolút „autonóm” (végső soron: metafizikus) módon. Elemzésével így a történeti értelmezésmódok „folytonosságtudatát” is kiépíti (gondolunk például néhány kitűnő Lukács-kommentárra), egyszersmind megteremti saját, hagyományokra épülő értelmezésének „írónikus távlatát” is az ortodoxia ellenében; de a történeti meghatározottság és a „lefordíthatóság” tudatának pártosságával. Esztétikai kategóriák így válnak *érték* kategóriaként differenciálttá és tartalmassá, az esztétikai pluralizmus tényét tiszteletben tartva is elvi (objektívált eszmei) döntésgigényt képviselő állítássá. A tanulmány csak e filozófiai alapvetés, az értelmezés gyakorlatát és a művek történeti-társadalmi háttérét konfrontáló valóság-elemzés konklúzióival, s a kategóriák elméleti viszonyának felvázolásával lép át a konkrét művek világába, ahol – relatíve kis terjedelemben is – igen sokat (a legtöbbet) sikerül az esztétikai értékelés érvényével művekről és alkotói pályákról mondania. Elméleti alapvetését nem csupán technikailag, bizonyos fokig elvileg is le kellett választania a művek (kivált napi-kritikai értékeltségük) konkrétságáról, de átfogó elemzései bizonyíthatják, hogy elmélete mennyire a művek valóságához adekvát. A kategóriák értelmezése itt töltődik föl valóságos evidencia-érvénnyel.

A másik két tanulmány a tárgy irodalomtörténeti behatárolásából indul ki, témáját idő- és térbeli kiterjedés szerint határozza meg. Szilágyinál ez a kategóriák történeti kérdéseinek kifejtésével együtt, lényegkiemelő összefüggéseik révén történik, Vasy Géza és Tarján Tamás dolgozatában – egymáshoz hasonlóan – az eseménytörténeti periodizáció, a jelenségmennyiség sugallta változások (tematikát, műfajt, ábrázolási módot illető elmozdulások) jelölik ki a tárgyat, sőt határozzák meg a jellemzőnek tartott témapontok és az összefüggések kifejtésének módját. A jelenségek vizsgálata eszerint módszertanilag *kevert* érveléssel zajlik: történeti (pontosabban: a tények regisztrálásával

globális értéket sugalló) és közben némileg, esetlegesen, részlegesen esztétikai (de: tágabb összefüggéseiben kifejtetlen, részvontakozásokra korlátozott) elemzéssel. Ez az értékelés labilitásának, a tárgykört illető megfoghatatlanságnak veszélyét rejti. A mennyiségi nyomatékú jelen-ségkiemelés tényszerű panorámát ad ugyan, de önmagában csak a tárgy természetét írja le. Ha ez az áttekintés közvetlenül egy egészében változatlan, tudottnak és „úgy-levőnek” tételezett esztétikai-el-méleti rendszer előterébe helyeződik, formailag már a tárgy lényegeként mutatkozik, és létével értékérvet (ellenérvet) sugallhat: épp azért, mert csak egyes pontokban hajlítgatja meg, finomítja, egészíti ki az elméleti rendszert. Amely így nem valóságos rendszer már, hanem toleránsan alkalmazott séma, mozgatható elemekből álló háttérparaván. – Vasy Géza és Tarján Tamás tematika, ábrázolásmód és műfaj (műtípus) szerint osztályozott áttekintései ugyanakkor elismerendően sok tartal-mas észrevételt, új információt, fontos elemzési szempontot tartalmaz-nak kortársi irodalmunk egészéről, és egyes kérdésekben igen eleven irodalomtörténeti, kritikai érzékenységről tanúskodnak. Méltatlanság lenne ezt nem kiemelni és üdvözölni, noha itt részletezni nincs módunk. A kötet eredendő célja érzésünk szerint azonban az ő elemző szemléjüknél több volt. A szemléleti többletet a bevezető tanulmány szempontrendszere, helyzetrajza és elvi igényei jelzik, Szilágyi Ákos tanulmánya alapján megvalósítja, Vasy Géza és Tarján Tamás okos észrevételei megvalósulni segíthetik. De semmiképp sem a paraván újabb elemcseréivel.

Ha a realizmus, pártosság, népiség kategóriák irodalmunk jelenében is adekvát, elméletileg szilárd és tartalmas újraértelmezését a kötet nem is oldotta meg maradéktalanul, jó esélyeket jelez. Reményt kelt, hogy az ugyancsak Szerdahelyi István szerkesztésében megjelent társkötetével (*Realizmus a képzőművészetben*), illetve további vizsgálatokkal a marxista esztétikai szemlélet új típusú, tényleges hegemoniájának ki-építője lehet. (Kossuth, 1979. – Esztétikai Kiskönyvtár)

BÉCSY ÁGNES

KŐ ÉS KORALL

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 7/1–2.

1890–1918*

„Gyűlöletes előttem minden, ami csupán oktat, tevékenységemet pedig nem gazdagítja és nem eleveníti meg” – ezzel a goethei kijelentéssel vezette be az egyik múlt század végi gondolkodó történelemről szóló tanulmányát. Ezt az elvet ma is hangoztatnunk kell, s ha lehet, még erőteljesebben. Sokasodó történeti kiadványaink nemegyszer nélkülözik a szellemi erőt, mely vizsgált tárgyukat valóban „az élet tanító-mesterévé” teheti.

A jelenségnek persze megvannak a maga okai. Az újkori történetírást időben és térben közeli, noha korántsem földolgozhatatlan események zavarják. Jóval régibb, ám annál szívósabb ellentét feszül történetírók és történészek között. Ha az előbbieknél a tárgyalás közvetlensége, frissesége vonz, az utóbbiaknál néha elijeszt valami tompa szakmaiság. Ha emennél kiépítettebb szempontok s a megítélés szigorúbb normái vezetnek, amannál sokszor megtéveszt a pszichologizálás. S még egy, technikainak tűnő, ám nem lebecsülendő körülmény. Történeti művektől az ókori görögök azért idegenkedtek, mert megbízhatatlannak, ellenőrizhetetlennek tartották tudósításaikat. Újabban egyre több áttekintést kutatóközösségek készítenek, a régi helyzet megfordítását azonban aligha tulajdoníthatjuk nekik.

Nehéz történeti és tudománytörténeti körülmények között indult meg tehát az újabb *Magyarország története*. Tüstént bocsássuk azonban előre, hogy másodikként megjelent, az 1890-től 1918-ig terjedő időszakot tárgyaló kötete Hanák Péter főszerkesztésével a legjobbat adta, amit a mai magyar történettudomány adhat. Csaknem 1300 lapnyi terjedelemben úgy szolgál kortörténettel, hogy közben az egyetemes magyar és a világtörténet képére is van kitekintése.

Mindazontáltal nehéz földadat a jelen vállalkozásról szólanunk. Genetikus történet és kortörténet, diakron és szinkron földolgozás mindig is két válfaj volt a történetírásán belül. A *Magyarország történetének* egyes darabjai a két szemlélet keresztezési pontján állanak. A diakron

*Főszerkesztő Hanák Péter. Szerkesztő Mucsi Ferenc. *Magyarország története* tíz kötetben. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. A szerkesztő bizottság vezetője Pach Zsigmond Pál.

szálakat egyelőre még nem tudjuk kivenni belőlük, nem tudjuk, hogy a korszakmetszésekkel szétdarabolt több mint ezeréves törzs mindenütt a maga helyén illeszkedik-e majd össze. Csupán ahhoz fűzhetünk néhány megjegyzést, hogy az adott korszak részletező rajzával mennyire járult hozzá ez a munka történelmünk kérdéseinek világosabb, arányosabb fölvetéséhez és megválaszolásához.

Igen-igen fontos, s mai világunkhoz is ezer szállal kapcsolódó korszak képe kerekedik ki a *Magyarország története* lapjain. A generációk tudatában áthagyományozott „boldog békeidők” önmagukban is beszédesen vallanak az ország gazdasági fejlődésének előrelendüléséről, konszolidált polgárosulási lehetőségek létrejöttéről, a civilizáció s kultúra figyelemre méltó eredményeiről. A kiegyezést követően az addigi agrárország lassan-lassan iparosodni kezdett, üzemek, gyárak, bányák települtek, a mezőgazdaság gépesítése gyorsuló szakaszába lépett, egyre sűrűbb út- és vasúthálózat kötötte össze vidékeinket. S a társadalmi szerkezetváltozásokhoz jótékonyan járult a liberalizmusnak hazai hagyományokon megizmosodott változata. Budapest máról holnapra Európa nagyvárosai közé emelkedett, talán jobban is a kelleténél, igazi konjunktúra-város lett. Elég itt széttékintenünk, hogy kellőképpen tudjuk méltányolni a századvég örökségét. Van hidunk, melynek fő elemei a Millennium óta érintetlenek. Vezetékek, vágányok, városrészek bizonyítják a hajdani munka tartósságát. Vidéki városainkban, falvainkban sem ritkaság, hogy egy-egy emlék e korszak hasznos vagy szép alkotásával gazdagítja az ott élők világát.

Mai napság is fölsorolhatatlanul sokat köszönhetünk tehát e kornak, s örülünk, hogy ezt kötetünk kellő szakértelemmel jó néhány helyén alá is húzza. A századfordulóról elmélkedve megtanulhatjuk, hogy a történetírás tárgya igazában nem az *elmúlt*, nem az, ami *volt*, hanem inkább az, ami a múltból *megmaradt, tovább él*, ami *van*: s a többi talán nem is létezett. A IV. és V. fejezet (Hanák Péter, Kutas László és Vörös Antal munkája) példásan aknázza ki azokat a szempontokat, melyek a Monarchiára és a mai életre nézve egyaránt érvényesek. Újabb történeti iskoláktól tanulva a szerzők többsége szívesen él társadalomtörténeti igényekkel s az akkori életnek szociologikusabb mérlegelésével. Ezt azért kell különösképp üdvözölnünk, mert az utóbbi évtizedek nem nagyon kényeztettek el vele.

A szociológia programszerű beiktatása azonban még alig lenne több a semminél. Eötvös, Kemény, Péterfy talán le sem írták az elnevezést, jelentését, jelentőségét viszont zsigereikben érezték. Tapasztalat és szenvedés szerzi a történelmi tudást: s aki személyiségének földása nélkül ment át a próbán, annak van igazából mondandója róla. A kötet számos szerzőjének, s legkivált Hanák Péternek tárgyalásmódján érzé-

keljük azt a tiszteletet parancsoló küzdelmet, amelynek fedezete sokszor erősebb, mint az összes előadott ismeret. „... tiltakozom az ellen – folytatjuk tovább iménti gondolkodónknak, Friedrich Nietzsche-nek szavait –, hogy a modern ember *történelmileg* neveli ifjúságát, mivel az embernek mindenekelőtt élni kell tanulnia *s csak a megtanult élet szolgálatában* használhatja a történelmet.” (*Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*, 1873/74.) Szerzőink többsége szerencsére arról tanúskodik, hogy egy nemzet életét történelmével nem kiszolgáltatni, még kevésbé kiszolgáltatni, hanem egyszerűen szolgálni kell.

Magyarország gazdaságát, társadalmát, szellemi világát csupán a birodalom egészének ismeretében mérhetjük le hitelesen. Tizenegy nemzet élt az Osztrák–Magyar Monarchiában, s a vezetésben nekünk juttatott második hely nem vált szégyenünkre. Örvedetes, hogy külpolitikánkat ez a kötet (Diószegi István munkájával) ismerteti először részletesen, bár maga ez a fejezet eléggé elszigetelt marad benne. Különösen a pánszláv hódító törekvések akkori, tüzetesebb bemutatására lettünk volna kíváncsiak, hiszen tartalmukról, hazai fogadtatásukról a *Magyarország a Monarchiában* szerzője már ejtett néhány szót. Reformkori elméinket is izgató, fontos fejlődéstörténeti alakulás további szakaszát kísérhettük volna vele figyelemmel. Az európai erőegyensúlypolitikából származó, s Kelet felől ható veszélyt Széchenyi s néhány társa lebecsülte, Kemény Zsigmond viszont már a *Gyulai Pál* (1847) végkicsengésében baljósnek ábrázolta, nem is szólva Jókai Mórnak alig harminc évvel későbbi *A jövő század regényéről*.

Az egyes fejezetek erősebb szervülésének hiányából hasonló homály keletkezik a nemzetiiségi kérdések közül is. A XIII. fejezet (Katus László munkája) a század eleji helyzetet sikeresen világítja meg, de megint csak a kötet egészének állásfoglalását keveselljük, illetve hiányoljuk. Péterfy Jenő szerint „az a történeti objektívitas, melynek főerénye a magvasabb összefoglalást, az erősebb világítást kerülő színtelenség, – csak negatív bölcsesség.” Több mint ezer lapos olvasmány esetén nem árt bizonyos tételket többször is, nyomatékkal is hangsúlyozni, hogy lényegük ne vesszen, különösen azután, hogy az *Előszó* (Hanák Péter munkája) a tárgyalás tágasabb mezejét nyitja meg. A századvégen Asbóth Jánostól Grünwald Béláig, Jókai Mórtól Bodnár Zsigmondig sokan visszhangoztak Eötvös József nagy művére, *A XIX. század uralkodó eszméire*. Gondolatban már Eötvös is sokat küszködött a nemzetiiségi kérdés gyakorlati veszélyeivel, s csupán a reformkor lendülete és lelkesedése segítették át rajtuk. Grünwald Béla azonban nemsokára szemklóként és – Zólyom megyei alispán – szenvedőként így összegezte a helyzetet: „A nemzetiiségi egyenjogúság tana nyugalomba és téltenségbe ringatta a nemzetet, midőn a helyzet erőinek legnagyobb

kifejlését igényelte. A magyar faj, mely szereti az illúziókat, mert kényelmesek, készséggel fogadta el a nemzetiségi egyenjogúság tanát s meg volt győződve, hogy egy oly varázsszót bír benne, melynek kimondása után nem lesz Magyarországon egyéb szeretetnél, egyetértésnél s testvéri ölekezésnél; s midőn kimondotta, ölbe tett kézzel várta a hatást, melyet a varázsszó elő fog idézni.

E tan enerváló hatása csakhamar kezdett mutatkozni a közélet minden körében. A magyar nemzetiség a legnagyobb politikai bölcseségnek kezdte tartani, a nem magyar ajkú népfajok nevében szóló agitátorok által kifejezett igényekkel a világért sem jönni összeközösbe; a legfinomabb taktikának azt kezdték tartani, hogy a magyar nemzet legyen szerény és igénytelen, mint az ibolya, hogy ha lehet, a többi nemzetiségek ne is vegyék észre, hogy létezik. Nagy politikai tapintatnak kezdett tartatni az országgyűlésen nem szólni a magyar nemzetiségről, a sajtóban nem írni róla. Minden nemzetiségről volt szó Magyarországon, csak a magyarról nem. A magyar nemzetiség meghúzta magát. A meghunyászkodás politikai taktika, a megtűretés politikai cél lett. A horvátokat, szerbeket, oláhokat kezdték nevezni testvéreknek s azt gondolták, hogy a rossz gyermekek csak kitombolják magukat s végtére a méltányosság és szeretet bizonyítékai által meghatottan, megtérve s zokogva fognak borulni a testvérnemzet keblére.

Azóta néhány év múlt el s a mi szeretett testvéreink nem tombolták ki magokat, sőt úgy látszik, hogy napról-napra nagyobb gyönyörűséget találnak a tombolásban. A magyar faj illúziója s ebből folyó tétlensége kezdi megteremni keserű gyümölcsöt". (*Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*, Bp., 1874. 71–72.)

Hosszúra nyúlt idézetünkkel egyben szeretnénk arra is figyelmeztetni, hogy a *Magyarország történetének*, de általában egész történet-tudományunknak sajátos tévedése, hogy elmúlt idők magyar történeti, politikai gondolkodóit kevésre becsüli. Holott Szalay László, Szilágyi Sándor, Marczali Henrik, Szekfű Gyula érdemei méltók rá, hogy az utókor saját babérjai közé fonja. Kötetünkben Asbóth Jánosnak nevét sem találjuk, Petelei István úttörő szociográfiájáról, a *Mezőségi útról* egyáltalán nem, Grünwald pályájáról pedig csupán a *Magyar történet* alapján szerzünk tudomást. A könyvborító hátsó „fülszövege” az elődök vállalkozásait „elavultnak” minősíti, felejtve, hogy minden tudományos eredmény egy-egy adalék, mivelhogy a történetírásnál előbb volt a történelem, a történelemnél még előbb az ember. Szeretnénk, ha a történetírás nyomán néhány ember is szólana hozzánk, s a történetíróból ne csak tény-, hanem emberismeret is. „... valóban kívánnók – mondta már Péterfy –, hogy a történetíróban több bátorság, több dialektikai hajlam, erősebb pszichológiai ösztön volna eleven, mert

enélkül a múlt idők életét föl nem idézhetjük, ha adatainkat mégoly ügyesen csoportosítjuk is.” Az említett pozitívumokat az elődóktól nem megtagadnunk, inkább eltanulnunk kellene. Ranke bizonyára a szaktudós fölnyével tekintett az esszéíró Macaulay-ra, mégis elismerete, hogy „mindig a legjobban írott történetet fogják a legjobbnak tartani.”

A kötet egészéről mondjuk mindezt, s nem csupán a XII. fejezetről, (Szabó Miklós munkája), melyre a kultúrtörténeti vizsgálódások súlypontja esik. Róla is annyiban, amennyiben magáévá tette a szerzőgárda s általában a mai történetírás amaz álláspontját, mely szerint az emberi szellem az okokkal kevésbé, a következményekkel viszont annál inkább számol. Voltak gondolkodóink, kiknél történelmi jelenük okainak földerítésében ma sem látunk sokkal mélyebben. A tárgyalt időszak jellemzésében Péterfy Jenőnek, Babits Mihálynak, Fülep Lajosnak juttattunk volna megkülönböztetett szerepet. De fájjaljuk, hogy Horváth Jánosról – az előbb említett ismeretelméleti modell szerint – csak annyit tudunk meg, hogy részt vett „az irodalmi forradalom elleni harcban” (898.), s azt már nem, hogy eközben Tisza István, Rákosi Jenő, Angyal Dávid támadta meg, s a fiatal tanár magával a miniszterelnökkel is szembeszállt.

Mindazonáltal Szabó Miklósnak a *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában* című tanulmánya arányosan fölépített, világosan tagolt összefoglalás. A kötetnek mintegy tizedében alapos részletességgel szól az oktatás, művelődés és kultúra századfordulós helyzetéről. Megnyerő, hogy a korszak európai gondolkodástörténetének *általános* jellemzéséből indul ki, mikor megállapítja, hogy azt a *rendszerezés* munkája kötötte le. Az iskolában a műveltséget az ismeretekkel azonosították, s ez olykor valóban arra vezetett, hogy „az ismereteknek a rendszerezettsége és nem a használhatósága volt az ideál” (881.). A humán tárgyaknak akkori túlsúlyát – Péterfy, Katona, Babits még ezt is kevesellte – persze kicsit óvatosan ítélnénk meg mai, túlságosan is praktícizmusra hajló iskolarendszerünk mellett.

Hasonló történeti távlatot sikerül Szabó Miklósnak biztosítania a tudományos fejlődés értékeléséhez. Minden jel szerint igaza van, amidőn a filozófiai gondolkodást teszi meg a polgári kor kérdéseinek szabályozójává, még akkor is, ha ez nálunk a „céhtudományok” keretein belül éreztette csupán hatását. A kevés jelentős hazai bölcselekedő közt a szak szempontból legjelentősebbekről, Zalai Béláról és Varga Béláról mégsem értesültünk. Ami pedig a pozitívizmust illeti, hadd adjunk hangot annak a gyanúnknak, hogy ez az eszmerendszer mint jelenség (és nem mint kifejtett, s az életre ráhúzott eszmeiség) az

európai civilizációtörténetnek már gyökereiben jelen van, s ennél fogva „utolsó kifejezése” (926.) talán még nem is történt meg.

Bőséges hely illeti meg végül a művészetek századfordulós „átalakulását”. Szinte minden művészeti ág fölvonul itt egy-egy színével, vagy reflektorfénybe kerül egy-egy területe a fejtegetések során. A kultúrtörténeti résszel szoros összefüggésben, de a kötet egészére is kiterjesztve állapítjuk meg, hogy a szociológiai tanulságok épp a művészettel kapcsolatban hiányoznak. A kultúra közvetítésének, közvetítettségének taglalása jórészt történeti munkákra vár. Ennek ellenére alig-alig látunk valamit a sajtótörténetből, az értelmiség szellemi föl-készültségéből, a főváros és vidék olvasáskultúrájából. De megfordítva: irodalmi műveket sem mozgósítanak kellő számban a szerzők, pedig – hogy csak egyetlen gazdag területet említsünk – századvégi novellistáink művészi világából átszűrt képpel, színnel, magatartásformákat megelevenítő gesztussal mennyire föl lehetett volna éleszteni az akkori idők sajátos légkörét, szokás- és hiedelemvilágát. Mikszáth *Rokkant szekér* című elbeszélése mennyit elmond félreeső vidékeink minden-napjairól! Tolnai Lajos *Sötét világa* legalább három fontos etnikai területről, a dél-Dunántúlról, Erdélyről és Budapestről hoz üzenetet. A Délvidékről egyszerre szólaltathatnánk meg Papp Dánielt, Herczeg Ferencet és Kosztolányit. Ha már a kötet többször is expressis verbis – s persze, nagyon vitathatóan – elhatárolta is magát a regionális különbségek elemzésétől, és helyette az általánosításokat részesítette előnyben: egy-egy ilyen irodalmi utalás, példázat, elbeszélés tartalmilag is sokat pótolhat és stílusosan is oázis lehetett volna.

De ne szaladjunk kívánságainkkal ennyire előre. Hanák Péter *Előszava* „a további javítások, újrafogalmazások szükségességén” kívül „a tévedések kockázatát” is vállalta, noha sekélyes helyzetfölmérések, elhamarkodott megállapítások, megítélések miatt nem kellett szabadkoznia. A kötet ezzel az alázattal is több lett. S remélhetjük, hogy ezzel fokozatosan megvilágosodik minden történetírónk és történészünk előtt az, hogy egy nemzet múltja nem arra való – Eötvös József szavait elkölcsönözve – „hogy egyes elméleteknek próbaköül szolgáljon; nem szikla, melyet fantáziánkhoz képest ilyenné vagy amolyanná faraghatunk. Az állam . . . olyan, mint a korall-szirt, melynek egyik ágát sem sérthetjük meg anélkül, hogy számtalan életet ne pusztítsunk el egy-szersmind”.

Ha ennyi tanulsággal csukjuk be a könyvet, már nem kaptunk tőle keveset. A nemzet élete nem kő, hanem korall. Ezt lássa maga előtt mindenki, aki ma tollat emel. (Akadémiai Kiadó, 1978.)

REISINGER JÁNOS

AMEDEO DI FRANCESCO: A PÁSZTORJÁTÉK SZEREPE BALASSI BÁLINT KÖLTŐI FEJLŐDÉSÉBEN

Balassi Bálint *Szép magyar komédiájának* több mint húsz évvel ezelőtti szenzációs felfedezése egy olyan művel gazdagította Balassiképeinket, amelyben Balassi új műfajt honosított meg a magyar irodalomban – átültetve Castellettinek a kezdeti megpróbáltatások után beteljesedő szerelem témáját feldolgozó pásztorjátékát. A *Komédia* azért is rendkívül izgalmas, mivel a Balassi-életmű középpontjában helyezkedik el, a legszebb Júlia-versekkel egyidőben keletkezett: 1588 végén vagy 1589 elején. Archimédési pont továbbá Balassi költői fejlődését tekintve is, amiként azt jogosan feltételezte és sikerrel bizonyította be Amedeo Di Francesconak a jelen ismertetésben bemutatásra kerülő tanulmánya.

Di Francesco bizonyos tekintetben a *Komédia* eddigi elemzőinek azokat a kezdeményezéseit folytatta, akik a Waldapfel József kutatásai alapján napfényre kerülő forrás ismeretében, Balassi és Castelletti szövegének egybevetéséből következtettek Balassi stílusterképeire (Eckhardt Sándor), a *Komédia* erősen petrarkista és népies voltára (Kardos Tibor), illetve nyelvének tömör, plasztikus, műköltői jellegére (Bán Imre). Di Francesco azonban új szemponttal egészítette ki az eddigi nyelvi és stilisztikai vizsgálatokat, amikor az a cél vezette, hogy Balassi poétikájának alakulására következtessen. Kitűnő magyar nyelvtudása és Balassi szinte minden sorának tökéletes ismerete hozzásegítette őt ahhoz, hogy a magyar *Komédiának* az eredetivel való szembesítésén túlmenően sikerrel konfrontálja azt a teljes Balassi-életművel is.

Elemzése kétirányú. Először is arra a kérdésre keresett választ, hogy Balassi a petrarkista Castelletti művének magyar tolmácsolásakor miként folyamodott saját költői világának autonóm motívumaihoz, s tette azokat a magyar pásztorjáték szerves építőelemeivé. Balassi ilyen szempontú eredetisége *Credulus* monológiájában – az I. Felvonás 1. jelenetében – a legszembetűnőbb. *Credulus* lelkiállapotát a korábbi Balassi-versek jellegzetes álom és virrasztás motívumai segítségével fejezte ki, kiúttalanságának és kétségbeesésének lírai telítettségű panasz-és átok-kifakadása pedig már elérte az igazi költészet szintjét. Így az 1. jelenet az egész pásztorjáték cselekményét koncentrálni magában, sőt Balassi saját reménytelen lelkiállapotát is beledalolta e prózai szövegbe.

Balassi azonban nem csupán a neki megfelelő *Credulus* szerelmi megpróbáltatásaival azonosult, hanem a többi szereplőkéivel is.

Ezért bonyolódik a cselekmény a főszereplők „bujdosása” körül. Ez, a költő saját személyes világából átemelt „bujdosó”-motívum az *Ó nagy kerek kék ég* kezdetű versbetétben – Sylvanus monológjában – teljesebbé válik. Balassi eredetisége megmutatkozik még abban is, hogy a „magyar mitológia” és saját korábbi verseinek szellemében eltávolodott az eredeti olasz szöveg terminusaitól, s a „ninja” alakját „tündér”-ré, a „pásztor”-ét pedig „vitész”-zé színezte át. Balassi tehát mint aktív teremtő költő fordította le az előtte álló olasz művet.

A *Komédiát* azonban nem csupán Balassi korábbi motívumai szintézisének kell tekintenünk, hanem olyan gazdag inspirációforrásnak is, amely termékenyítően hatott Balassi későbbi verseire is. Bizonyos motívumok, képek új elemekként gazdagították Balassi későbbi verseit, sőt az *Ó nagy kerek kék ég* és az *Ekhós-vers* a Júlia-ciklusnak is részévé vált. A Coelia-versek kép és metafora-gazdagsága, s bennük Balassi költői kifejezőmódjának bonyolultabbá válása pedig egyenesen a Castelletti-pásztorjáték hatásának tulajdonítható. A bemutatott szövegpárhuzamok valóban hihetővé teszik, hogy a Castelletti-fordítás nagyban hozzájárult Balassi poétikájának végleges kialakulásához.

Di Francesco eredménye jelentősen módosítja eddigi Balassiképünket, s egyben a „helyére teszi” Balassi életművében a pásztor-dráma költői szerepét is. Különösen módszertanilag tanulságos a szerző vizsgálata, s azért is dicséretes, mivel nagy reneszánsz költőnk ars poeticájának, költői alkotásmódjának a mikéntjére, hogyanjára tud szolidan interpretált egybevetésével feleletet adni. Egy-egy motívum alakulásának a figyelemmel kísérése mellett néha egy-egy szónak a Balassi-életműben betöltött szerepét is végigköveti (pl. a „vidám” jelző előfordulásait értelmezi, stb.). Úgy véljük, hogy olyan szavak, fogalmak, amelyeknek Balassi költeményeiben különös funkciójuk van, megérdemelnék a Di Francescoéhoz hasonló elemzéseket.

A Balassi-életmű és a *Komédia* szembeállítását módszertanilag igen jól egészíti ki az olasz és a magyar *Komédia* részleteinek egybevetése is. Csupán a 19. lapon szereplő „Castelletti népies nyelve naturalista hasonlatokkal” – nevű stílusajátosságot nem tartjuk szerencsésnek, hiszen a fejezetben valójában *természeti* képekről van szó és nem naturalizmusról. Sőt a „szarvas elől futó oroszlán” illetve a „száraz homokon lakó halak” – motívumok inkább a természet „visszafordulását” jelzik, az antik költők modorában. Hiszen pl. Vergilius *VIII. eclogájának* 27–28. sorában „az ebekkel egy forrásra járó őzeket” említette, 52. sora pedig a „juhtól menekülő szarvas” valószínűtlen képét idézte fel. Castelletti képei antik elődeiére emlékeztetnek. (Akadémiai, 1979. – Irodalomtörténeti Füzetek)

VÁSÁRHELYI JUDIT

BATSÁNYI JÁNOS' POÉTAI MUNKÁJI

Az Akadémiai Kiadó és a Magyar Helikon gondozásában látott napvilágot az a faksimile kiadás, amely Batsányi 1834-ben készült kéziratát tartalmazza. A kéziratcsomó – mint Keresztury Dezső írja a kiadáshoz mellékelt bevezető tanulmányában – kétszer is megjárta az utat a magyar főváros és a száműzött költő tartózkodási helye, Linz között. Először 1835-ben, az Egyetemi Nyomdában kinyomtatandó kötet szövegeként (így azonos a jelenlegi faksimile kiadás szövegével), másodszer 1872-ben, amikor a költő kézíratos hagyatéka részeként az Akadémia birtokába került. A költő összegyűjtött verseinek nem ez az első kiadása, megelőzi az 1827-ben (Petrőzai Trattner János betűivel) megjelent kötet: *Batsányi János versei*. A faksimile kötet szövege, a *Batsányi János' poétai munkái* tehát már, mint olvashatjuk, a „második, megbővített kiadás” kézírata.

A viszonyok változása, a cenzúra enyhülése tette lehetővé mindkét kiadást, ez utóbbi még az előzőhöz képest is szelidült (olyannyira, hogy a *Serkentő válasznak* az előző kiadásból törölt tizenkét sora is kinyomtatható lett, de annyira azért nem, hogy *A franciaországi változásokra* is megjelenhessék; ez utóbbi egyébként nem is szerepel a kéziratban). A kötet élén, biznyságul s az utókor számára okulásul ott látható a cenzori engedély: *admittitur ad imprimendum*, Antonius Nagy, *Censor et Revisor Librorum*, egy szétkenődött vörös pecsét kíséretében.

A faksimile kiadások sajátos varázsához tartozik, hogy a kézírás valami közvetlenséget, egyfajta történelmi hitelességet kölcsönöz a szövegnek a nyomtatásban olvashatóhoz képest, sőt a kézírás közvetítésével még némi személyességet is. Hozzájárul a „történelmi” hangulathoz az idők folyamán történt elszennyeződés – más szóval patina – hív visszaadása, jelen esetben egy kiterjedt, háromszög alakú, az egész kötetten végigvonuló, kontúrjait némileg változtató, valamilyen folyadék okozta folt is. Így tehát régi, autentikus, erőteljes és szép kézírással írott könyvet tarthatunk kezünkben, amely szinte szuggerálja az olvasót az olvasásra, nemcsak külső megjelenésével, hanem azzal a sajátos elrendezéssel is, amelynek keretében a költő verseit a nyilvánosság elé tárni szándékozik.

Nem vagyunk illetékesek e recenzióban Batsányi összegyűjtött verseit méltatni; a faksimile kiadás megjelenése nem erre az ily szűk keretben amúgy sem elvégezhető feladat vállalására ösztönöz. A friss és szokatlan formában történő újraolvasás egy sajátos összbenyomást alakít ki, ennek megfogalmazása talán nem érdektelen. Tudvalevő, hogy

Toldy Ferenc, aki érdemeket szerzett Batsányi költészetének megismer-tetésében (Keresztury Dezső is említi ezt a mozzanatot), egyebek mellett olyan megállapítást tesz, amelynek értelmében a költő mintegy elkésetten, az előző kor hangját ütve meg, jelentkezik életművével, amely ennek következtében nem mentes némi anakronizmustól. Batsányi pályafutását ismerve ez a vélemény korántsem jogosulatlan, még ha éppen a hányatott költői sorsra tekintve az első pillantásra méltánytalannak tetszik is. Nézzük meg e kérdést kissé közelebbről.

A kötetet nyitó vers *A' Magyar Lantos* (alcíme: *A' Mester és a' Tanítvány*) néhány kemény sora: „Ébreszd, tanítsd az elfajúlt, / A' gyáva, büszke, rest, / 'S más' érdemével kérkedő, / Sok nemtelen nemest” – kétségkívül a régi, forradalmi gondolkodású Batsányit idézi, s ezt a benyomást erősíti a kötet élén elhelyezkedő vers programot sugalló funkciója. A vers más helyének szóhasználata, miszerint az említett nemes „Dózsólve tölti napjait, / 'S barom gyanánt henyél” – már-már Vörösmartya emlékeztet. Megjelenik e költeményben az a motívum is, amelyre elsősorban az egyik kufsteini elégia kapcsán szoktunk felfigyelni (*A rab és a madár*). A madár-motívum, mint szabadság-jelkép azonban, amely e helyütt így hangzik: „Zengj, énekelly, mint a' madár, / Melly hegyre völgyre száll, / 'S tsak szíve titkos ösztönét / Követve hangítsál” – általános érvényűnek látszik Batsányinál, s a legkülönbözőbb témájú versekben bukkan elő. Kétségtelen, hogy a költői képek és gondolatok következetes és rendszeres ismétlése belső összetartó erő ebben a költészetben. Olyannyira, hogy alig vehető észre a stílus- és felfogásbeli különbség a késői és a fogsága előtti időből származó versek között. *A' Hazai Nyelv és Tudományosság*, a költő saját bejegyzése szerint 1820-ból származó, s inkább tanulmányt mint verset sejtető című költeménye négyesarkú tizenkettőseivel, s azzal a gondolatával, hogy nemcsak a fegyver, hanem a kultúra (a kiművelt nyelv) is nagyvá tehet egy nemzetet (a példa itt is, mint másoknál is annyiszor, *Róma elmúló és el mégsem múló dicsősége*) – egy még mindig, de ekkortájt már másképp aktuális nézetet fogalmaz meg.

Batsányi, bizonyára valamilyen egyéni vonzalomból, igen kedvelte a négyes rímű tizenkettős strofákat, amely versforma pedig már az ő pályakezdése idején is bizonyos értelemben reform után kiáltó tradíció-nak számított. Az újraolvasás azt a meglepetést tartogatja, hogy Batsányi milyen simán, gördülékenyen alkalmazza ezt a versformát: a régies ragrímek korántsem keltik a nehézkesség, körülményesség érze-tét, inkább valami nyugalmasan hömpölygő, szabályosan kiteljesedő nagyívű gondolatmenetet szolgálnak e sorok a maguk egyformaságával. Batsányinak sikerült ezt a tradicionális magyar versformát a klasszicizáló gondolati építkezéssel összhangba hozni.

E ponton ütközünk abba a magától értetődő megállapításba, hogy Batsányi a felvilágosult klasszicizmus képviselője volt. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg (a tartalmi meghatározottságotól ezúttal eltekintve), hogy Batsányi verseiben a gondolatok, képek egy bizonyos tudatosságáé, a motívumok pedig egyensúlyra törekvő logikai következetességgel bontakoznak ki (még a legszubsjektívebbnek számító kufsteini elégiákra is jellemzőek e vonások). A faksimile kiadás, talán a kéziratosszövegek keltette spontán benyomás révén, a mottókra is rátereli a figyelmet. A versek túlnyomó része előtt valamilyen idézet áll; kevés kivételtől eltekintve (*Jób könyve*, Janus Pannonius) a mottók római költőktől származnak (Horatius, Vergilius, Ovidius stb.). S noha Batsányit erősen foglalkoztatja a nemzeti történelem és kultúra problematikája, olyannyira, hogy egyes megfogalmazások a reformkori témákat előlegezik – a romantikus stílus későbbi korszakában sem gyakorolt rá befolyást. Pedig ismerte Herder tevékenységét, foglalkozott az ossziáni költészettel, jellemző azonban költői pozíciójára, hogy *Herder képe alá* címen latin nyelvű versben méltatta Herder korszakos jelentőségét.

Az antik versformákat s a magyaros verselést Batsányi egyforma könnyedséggel alkalmazta. Formaművészetének ezek az erényei óhatatlanul abba a kérdésbe torkollanak: mi lehetett volna Batsányiból, ha kénytelenségből nem kapcsolódik ki a magyar irodalom áramából? Ilyen kérdésre persze nem lehet felelni, de sokat sejtet pályájának tragikumából, hogy *A' Magyar Költő* (Poétai Elmélkedések) című nagy-szabású gondolati költeményében a felvilágosult nemzeti költő küldetését Kisfaludy Sándornak hagyományozza, aki ennek a feladatnak költői-világnézeti alkatánál fogva nem felelhetett meg.

E körülmény személyes és történeti okai ismereteseek. Ám pusztá tévedés-e, a kapcsolatok szükségszerű beszűkülése egyedüli oka-e ennek a vonzalomnak? Korántsem. Batsányit annak idején erős szálak fűzték a nemesi mozgalomhoz, amelynek tradicionalizmusa nem maradt hatás nélkül költészetére. Ennek egyik jele Batsányi vonzalma a magyar történelem egyes személyiségei és a történelmi rekvizitumok iránt. Az ősrökről, csatákról, fejedelmekről, várakról másképp ír, mint a felvilágosodás költőinél általában szokásos. Az említett versben is (*A' Magyar Költő*) megfigyelhető a klaszicizáló stílus sajátos egybeötvöződése nemzeti elemekkel. Arról elmélkedik például egy helyütt, a szokványos deákos fordulatokkal, hogy az ókor nagy városait „Hol Trója? hol Tírus?” örök éj homálya rejti, s így tűnt el sok nép, amelyeknek „... hallgat a' Múza hírérol, nevérol. / 'S nem tesz bizonyosságot nemzeti létéről.” E mozzanat szinte romantikusnak látszana, ha nem mondana ennek ellent a költemény aufklérista módon elmélkedő jelle-

ge, s ha nem tudnók, hogy az ilyen fordulatokban egy régebbi típusú történelmi önszemlélet keveredik a szabályosan gördülő versekbe beszüremelő ossziáni hangulatokkal.

Az irodalmi köztudat hajlamos Batsányiban kizárólagosan *A látó* (amely egyébként szintén – érhetően – hiányzik a kéziratból) típusú versek költőjét látni. Holott őt (paradox módon őt, a nem nemest) éppen ez a tradicionalista oppozíció indította el a radikalizálódás útján. Éppen ez a különleges út, amit bejárt, s amit lírájában kifejezett, s amelytől eltért (jakobinizmus, szerepe a napóleoni háborúk idején), s amelyre magányában újra visszatérni látszik: avatja izgalmassá ezt a bizonyos értelemben mindmáig rejtélyes életpályát s költői személyiséget.

Maga a lírai életmű, s ezt a vastag papír sem duzzasztja imponáló terjedelművé, a faksimile tanúsága szerint is igen szerény. Az epigrammákat és a latin nyelvű verseket is beleszámítva mindössze 42 költemény. Ennyi egy magas életkort megélt költő lírai termékeként nem sorolható a költői termékenység dokumentumai közé. Tartalma lényegében egy fontos korforduló, s annak utóhullámozása, s így a költői mondandó lényegében a húszas évek elejére lezárul. Toldy megjegyzése ebben az értelemben jogosult; a reformkorban ez a típusú költészet már mindenképpen a múlt tanúja. De egy olyan múlté, amelynek történelmi szerepe mindinkább nyilvánvalóvá lesz. Ezért talán nem véletlen, hogy a negyvenes évek elején Batsányit az Akadémia tagjává választják. Erről az eseményről Szalay László egyebek közt ezt írja Batsányinak: „Ezzel csak kötelességének tett eleget, és Lukács [Móric] megmondta a német közönségnek, hogy ezen választás eddigi elmaradása szégyenére vált az akadémiának.” (1843. nov. 19.) Batsányi ma már nem tartozik az elhanyagolt költők közé, de az igazán ismertek közé sem. Keresztury Dezső faksimile kiadása így talán nemcsak (némileg drága) tisztelgés a költő előtt, hanem arra is ösztönözheti a könyvgyűjtőket, hogy kevés fáradság árán a költő ritkábban emlegetett verseit is megismerjék. (Akadémiai Kiadó és a Magyar Helikon – 1980.)

WÉBER ANTAL

BERZSENYI DÁNIEL ÖSSZES MŰVEI I.*

Mintegy fél évszázadig dolgozott Merényi Oszkár Berzsenyi Dániel műveinek egymást követő kiadásain. E fáradságos munka egészét és végső eredményét – a jelen kritikai kiadást, amelynek ugyan még csak I. kötetét kaphattuk kézbe – egyaránt tisztelettel és elismeréssel illik fogadnunk, kiváltképpen ha meggondoljuk, mennyire nem egyszerű, jó néhány más költő művei kiadásánál bonyolultabb filológiai feladatot jelent Berzsenyi költeményeinek korszerű, igényes kiadása. Hiszen ebben az esetben különösen igaznak látszik az, hogy még a pusztaszövegkiadás sem mentes az értelmezői tevékenységtől: Helmecczy, Döbrentei, Toldy, Merényi egyaránt saját költészetfelfogása, ízlése, poétikája és ebből fakadó életmű-értelmezése alapján konstruálta meg kiadásait. Ez természetesen önmagában nem baj, hiszen még a filológiai tények között is aligha van olyan, amely ne lenne interpretált. A kérdés sokkal inkább ez: mennyire korszerű és elméletileg mennyire megalapozott a szövegkiadó és kommentátor költészetfelfogása, az életmű egészére és részeire vonatkozó interpretációja?

Ha a korábbi kiadásokat lapozgatjuk, legszembetűnőbb hiányosságainak talán a következőket tekinthetjük: 1. Általánosan elterjedt volt az a gyakorlat, hogy a versek eredeti változatát nem, vagy csak hiányosan tüntették fel. Némiképp kivételt képez a népszerű 1976-os kommentált kiadvány, amely más okokból teljesen használhatatlan (például azért, mert a biografikus kommentárokkal egyetlen konglomerátummá összeillesztett versekhez még tartalomjegyzéket sem mellékeltek), és természetesen az 1936-os kritikai editio minor. Ám e kettő is híven tükrözi azt a szemléletet, amelynek helyessége e költő vonatkozásában különösen kétséges, hogy ti. a költői alkotások variánsaik során állandóan tökéletesednek, a véglegeset megelőző fogalmazványok nem önálló művek, inkább csak alkotáslélektani érdekességű dokumentumok. E nézet szerint közölte az 1936-os KrK a szövegvariánsokat pusztán az eltérő szavakra, kifejezésekre, sorokra korlátozva, *hátralapjain*, nota bene még – a ma már többé-kevésbé önálló versszövegekként kezelt – *A magyarokhoz I.* és a *Majláth-óda* különböző kéziratait is. Az 1976-os kommentárok is e szellemben íródtak: klasszicista szemléletmódra és ízlésre valló fejlődésvonalakat vázoltak fel, eltekintvén az egyes szövegek egységétől. Meggyőződésem szerint érdemes lenne megfontolni azt, hogy például *A magyarokhoz I.* egyes

*Költői Művek. Kritikai kiadás. Szerkeszti Merényi Oszkár.

szövegeinek történetfelfogása sem azonos, sőt az is bizonyos, hogy a későbbi szövegek nem érik el az első tragikus pátoszát; a *Majláth*-óda I. és II. *tárgya sem azonos*; *A közelítő tél* utolsó versszakában tett (látzólag csekély) változtatás megmáskítja a költemény egész szerkezetét, költői gondolatépítését. Kár tehát ezeket a filológus egyéni ízlése, poétikája szerint eszmeileg összemოსni s eszerint hierarchizálni. E helyett *tisztázni kellene: mely változatokat tekinthetünk teljesen önálló műveknek, melyeket pusztán variánsnak*, s ezeket hogyan lenne célszerű közölni? Megfontolandó például, hogy vajon nem külön művek-e a *Barátaimhoz* I., *A reggel*, vagy netán *A felkölt nemességhez* 1805. összövegei is. Akár így van, akár nem, mindenképpen megkínáthatjuk: szerepeljenek *minden* Berzsenyi-kiadásban, a népszerűekben is! A néhány önálló műként elismerhető szöveg és a további néhány nem érdektelen versvariáns visszahelyezése az életműbe jelentékeny mértékben átalakítaná annak kontúrajait és súlypontjait. E teljesebb életmű népszerű kiadása ezenkívül széles körben tenné ismertebbé a korizlésnek és Kazinczy hatásának még nem engedő, nem klasszicizált Berzsenyit. Mindezek a problémák – mint majd látni fogjuk – az új kritikai kiadásban sem tisztáztattak olyan elméleti alapossággal, amelyet ez a vállalkozás megkövetelt volna, s amelyek eredményeként jobb, korszerűbb népszerű kiadásokat remélhetnénk a jövőben.

2. Az életmű anyagának megállapításán és rendszerezésén kívül nem fogadhatjuk el az eddigi népszerű kiadások szövegközlési gyakorlatát sem. Egyrészt azért, mert nem kezelik kellő szigorúsággal a verscímekek autentikusságának kérdését, sőt önkényesen (újabb) címekeket adogatnak egyes költeményeknek, ezzel mintegy illetéktlenül folytatva, kiegészítve a költő munkáját. (Ezek az utólagos címadások azután megtevesztően befolyásolják az olvasót: mindegyikük egy-egy allegorikus olvasatot sugall. Ld. pl. Döbrentei 'A poésis hajdanta' = Toldy: 'A poésis hajdan és most' = Merényi: 'Az igazi poésis dicsérete'; vagy: Döbrentei: 'Költér üldete' = Merényi: 'A költő és a sors'.) Másrészt azért – és ez a lényegesebb –, mert a szövegmodernizálás során olvasmányosabbá, feszültségtelenebbé, s ezáltal jellegtelenebbé tették Berzsenyi költészetét. Szándékosan idegenes ejtémóddal használt szavait elmagyarosították, amennyire csak lehetett. Pedig nyilvánvalóan nagyon is lényeges a szerepük: ezek révén is emelkedik a dikció abba a hellenizáló ideális poétikus szférába, amely legjobb verseinek különösége, sőt nyelvi romanticizmusának is lényeges vonása ez. (Nota bene: utolsó versének 'Poezisz' szavát is átjavították *poézisre* (sic!), amely autentikus teljes kézirat híján is megállapíthatóan ellenkezik a mű szellemével: az idős, már verset alig író költő a költészetet par excellence idegennek, e hazában otthonosá nem tehető idealitásnak

gondolta, éppen e verse tanúsága szerint is. Az antikos szóalak és a nagy kezdőbetűs írás jelentőségét nem kell magyaroznunk.) Nem kevésbé hibáztathatjuk továbbá a nagy kezdőbetűk következetes átírását kicsire, hiszen ezek sem elhanyagolható részei a költői jelölő rendszernek: néhol a szó fogalmi megterheltségét, néhol emocionális telítettségét, pátoszat kívánják hangsúlyozni. A modernizálás illetve az ékezetek gondatlan kezelése végül azzal a következménnyel is járt, hogy homályossá vált egyes sorok metrikai képlete. (Pusztán három versből idézve: *A magyarokhoz I.* első változatából: 1978-ban: * *Átilla* – 1979 KrK: *Átilla*; ugyanígy: *Karhágo* – *Karhágó*; *Majláth I.*–II. 1978: *Grátia* – 1979 Krk: *Grátia*, ill. *Iljon* – *Iljon* stb.) Mindezek megfontolásra készíthetnék a szövegkiadókat: vajon helyes-e a népszerű kiadások általánosan elfogadott módszere, és vajon helyes-e Berzsenyi vonatkozásában is? Nem lenne-e célszerűbb mindig „kritikai” szöveget közölni, azaz megtartani a költő által követett és/vagy elfogadott helyesírást, legalábbis olyan költők esetében, akiknek nyelvét meg lehet érteni modernizálás nélkül is? Berzsenyi eredeti nyelve pedig minden különösebb nehézség nélkül megérthető ma is.

E visszatekintés után már megvizsgálhatjuk: hogyan oldja meg a jelen kritikai editio a Berzsenyi-filológia ama alapproblémáit, amelyek a szövegek közlés vonatkozásában adódnak, s amelyek részben azonosak vagy hasonlóak a népszerű (és részben az 1936-os KrK) kiadások bírálatában előbb felvetett problémákkal? 1. Egy kritikai kiadás számára látszólag nem okozhat gondot a verskorpusz meghatározása. Hiszen az ultima editio elve szerint minden végleges szövegváltozat főszövegben közlendő, minden eltérés, variáns pedig jegyzetben. Ám nagyon is helyesen érzékelt a szerkesztő Merényi Oszkár, mennyire nem lehet mechanikusan alkalmazni ezt a princípiumot sem: kivételt tett *A magyarokhoz I.* és a *Majláth*-óda eredeti változatainak kronológiai rendbe illesztett közlésével. Kérdésünk, kritikánk ezzel kapcsolatban ugyanaz, mint a fentiekben: milyen alapon döntötte el, hogy éppen ezek, és csakis ezek a változatok többé-kevésbé önállóak? (És például miért nem az általunk felsoroltak?) Hol a határ? – Alapvetően fontos továbbá annak eldöntése, milyen elvek szerint rendszerezzük, rendezzük el a költeményeket? A kritikai kiadások szabályzata ebben is egyértelműen rendelkezik: a kronológiai elrendezés elvének helyességét nem szokás kétségbe vonni, noha egy-egy esetben valóban bírálhatóan vagy egyoldalúan látszik. Nemrégiben Horváth Iván javasolta a kritikai kiadások olyan módosítását, amely lehetővé tenne a kronológiai elrendezés *mellett* egy másik elrendezést is, a verseskötetek kompozíciójá-

*A Szépirodalmi Kiadó 1978-as kiadásából.

nak megtartását. A Berzsenyi-életmű sajátosságai elsősorban más okból figyelmeztetnek az időrendi közlés egyedüli jogosságának kétségbe vonhatóságára. A legtöbb Berzsenyi-filológus köztudottan megegyezik abban, hogy az 1808 előtti költemények közül legfeljebb egynéhány köthető időponthoz, s az 1808 utániak keletkezési ideje is gyakran bizonytalan vagy félrevezető. Ez utóbbi a költő sajátos munkamódszeréből is adódik, abból, hogy számos versén hosszú évekig, sőt esetleg több mint egy évtizedig dolgozott, javíthatott. Ezért úgy vélhetjük, helyesebb lett volna, ha maga a kiadó is több kritikával kezelte volna többségében hipotetikus, illetve igen szubjektív kritériumokon alapuló időrendi megállapításait, ha már nem mert vagy nem akart változtatni a kiadói doktrínán. Egyébként pedig talán szerencsésebb lett volna valamilyen más elvet is érvényesíteni a szövegek sorrendjének megállapításában: például jelen esetben a történeti dokumentumokhoz való ragaszkodást! Vagyis *célszerű lett volna a Kazinczynak elküldött csomó anyagát az eredeti sorrendben* – amely magától Berzsenyitől származik – *közölni!* E módszerrel a nagyon bizonytalan kronológiai megállapítások kizárólag a jegyzetapparátusba szorultak volna és elkerülhető lett volna az az ellentmondás is, hogy a szövegek ugyan mind, egységesen egy 1808 utáni szövegállapotot tükröznek, – a költő többé-kevésbé egyidejűleg, s nem kis mértékben korrigálta, változtatta meg azokat, nem is beszélve Kazinczynak a költő által elfogadott javításairól, átíráisairól – mégis 1796 és 1808 közé vannak folytatólagosan beosztva! Végül: bizonyára célszerűbb lett volna az eredeti kézíratszövegeket az egyes versek után, lapalji jegyzetben, és nem hátul, a kommentárok között közölni.

2. A szöveghűség tekintetében viszonylag pontosnak, megbízhatónak találtam a kiadványt, bár nyilvánvalóan sokkal nehezebben tudnám e kiadvány részletes szövegkritikáját elvégezni, mint jó néhány ebben jártas szakfilológus. Néhány észrevételt viszont tennék. Három nem meggyőző szövegvariánst észleltem, amelyek talán mind sajtóhibák: az *Amathus*-ban: „Nincs itt *egyetlen* had s veszedelmes ércz . . .” – a kéziratban és minden más kiadásban: „Nincs itt *kegyetlen* had . . .” stb.; *A felkölt nemességhez. 1805.* szövegében: „*Mindenféle* dob s tárogató riad” – helyesen így lenne: „*Mindenfelé* dob s tárogató riad . . .”; végül: „gyüztem” áll győztem helyett a *Báró Prónay Sándorhoz* címzettben. Nem érzem továbbá minden tekintetben meggyőzőnek a Helmecky-féle 2. kiadás helyesírásának követelését, még ha ezt a kiadó kritikusan tette is. Talán nagyobb gondot kellett volna fordítani annak rekonstruálására, melyek azok a helyesírási sajátosságok, amelyek nem felelnek meg a költő elveinek? Továbbá melyek azok, amelyek *verstani szabálytalanságokat okozva* minden bizonnyal a szövegközlő beavatkozására utalnak?

(Különösképpen gyanakodhatunk arra, hogy például az *i*-*í* és az alternatív *e*/*é* között nem mindig helyesen döntött a kiadó. Pl. egy adoniszzi sorban nyilvánvalóan „*v*éle *e*nyés~~z~~nek” a helyes, és nem a „*v*eje”, máshelyütt: „*ö*rök *i*deá*l*it” és nem „*ö*rök *i*deá*l*it”! De folytathatnánk, (mégpedig igen hosszan) a sort. Végül nem értem: miért tömöríti ez a kiadás is következetesen 6 soros strófákká a jól kivehetően háromsorosakat? (Ld. a *Búcsúzás Kemenes-Aljától, Kishez* kéziratait).

Rátérve a jegyzetekre: ezek töltik meg a kötet döntő többségét (181–903. l. !), s lényegesen problematikusabbak, mint maga a puszta szövegközlés, noha kétségtelenül ugyanaz a szellem hatja át a szövegkiadást és a hozzá tartozó apparátust. Legelőször is vitatható a szerkesztő ama törekvése, hogy jegyzeteit, kommentárjait *monografikus igény*rel kívánta összeállítani, azaz *nem elégedett* meg a szövegekhez kapcsolható fontosabb életrajzi, történeti, művelődéstörténeti stb. adatok, források és tárgyyszerű magyarázatok összeválogatásával, hanem ezeket feltétlenül *egységgé*, lezárt, egységes, ellentmondásmentes, organikusán fejlődő, alakuló *életművé* kívánta lekerékíteni. Lényegében ebből magyarázható a jegyzetapparátus legtöbb hibáztható vonása. 1. A kronológiával kapcsolatban már előzőleg említettem, hogy a kötetet az igen megbízhatatlan, szubjektív, gyakran a szerkesztő bírálható életmű-hipotéziséből dedukált datálás jellemzi. 2. Az egyes versekhez csoportosított minták, költői párhuzamok, forrás értékű dokumentumok összeállítása sem kifogástalan: gyakran önkényes vagy eklektikus, vagy egyszerre mindkettő. Egyfelől nyilvánvaló, hogy a szerkesztő mindent összegezni kívánt, amit a pozitívista, a szellemtörténeti és az újabb kutatások – elsősorban saját monográfiája – ebben a vonatkozásban felhalmozott. S ez bizonyára eleve kudarcra ítélt vállalkozás, ha a szerkesztő nem rendelkezik egy meglehetősen koherens, modernebb elméleti pozícióval, amely hozzásegíthetné az egyes mintakutatások mögött rejlő nagyon különböző előfeltevések kritikai revíziójához. Ugyanez a hiányosság a másik oldalon azt eredményezi, hogy másrészt olyan költői párhuzamok maradtak el a jegyzetekből, amelyeknek kifelejtésével vagy kicenzúrázásával feltétlenül szegényedett a kötet. Így például *A közelítő tél* jegyzetéből hiányoznak a Zubreczky György által felkutatott párhuzamok, vagy a Kerényi által említett Matthisson-vers (*Wehmut*). Érvényesebb, koherensebb, a Berzsenyi-szövegekre valóban vonatkoztatható költői párhuzamokat csak történeti poétikai módszerrel lehetett volna összeállítani, azaz azon stíluskonvenciók, költői tradíciók kutatása alapján, amelyeket a költő újraéleszt, újraértelmez verseiben. A mintákkal foglalkozó szakirodalmat is e szempontból kellett volna felülbírálni. 3. Nehezen rekonstruálható, milyen elvek szerint válogattak össze az egyes versekre vonatkozó eltérő szak-

irodalmi álláspontok. A kötet terjedelmét tekintve kézenfekvő lenne az a magyarázat, hogy a szerkesztő ebben a vonatkozásban is teljességre törekedett. Csakhogy ennek ellentmond sok értékes interpretáció kihagyása.

Így például Berzsenyi utolsó versénél kimaradt Szerb Antal és Kerényi Károly véleménye, *A közelítő tél* jegyzeteiből Kerényi, Szegedy-Maszák Mihály értékes megjegyzése, sőt általában is hiányolhatjuk Barta János, Kerényi Károly, Németh László stb. és a feldolgozott újabb, évfordulós tanulmányok nem kellő súlyú idézését, míg ellenben Vargha Balázusra, Váczyra vagy saját magára sokkal sűrűbben hivatkozott a jegyzetösszeállító. Talán még súlyosabb szépséghibaként könyvelhetjük el azonban e szakirodalmi summák megbízhatatlanságát: gyakorta nem közvetítik híven az egyes álláspontokat, illetve durván egyszerűsítenek, vagy pedig úgy idéznek, úgy ragadnak ki belőlük egyes részelemeket, hogy aki nem ismeri a tanulmányt, nem jöhet rá a kiragadott állítás értelmére. (Csak néhány példa, találmomra: egyszerűsítők: Barta 401. l., Horváth J. 446. l., Kerényi uott., Csetri 525. stb. Teljesen érthetetlen például a 628. l. következő idézése: „Kerényi Károlyt . . . a költemény a szókratészi Apológia hangjára (!) emlékezteti, különösen ez a részlet: „Mert ha bíró, nem érhet vád. Mert ha álom nyugalmat ad.” – ki gondolná ebből, hogy a szerző eredetileg azt kívánta állítani, hogy Berzsenyi halál-felfogása nagyon rokon az Apológia-beli Szókratészével, sőt a halál mibenlétének e vagy-vagy-szerű formulázása szövegszerű utalást is rejthet magában?) Ennek az idézési módnak köszönhető továbbá az is, hogy az olvasó egyáltalán nem érzékelheti, mennyire különbözőek, egymásnak ellentmondóak az idézett ill. összefoglalt értelmezések, vagyis mennyire problematikusak, sokféle interpretációt megengedők, izgalmasak a költő legjelentékenyebb művei!

Végül néhány pontatlanságról. Az olyan apróbb tévedéseket nem is számítva, mint az „i. m.” szerepeltetése olyan esetekben is, amikor már hosszú oldalak óta nem idézték az illető szerzőt, tehát szinte kideríthetetlen, honnan származik az idézet (mivel ráadásul a hatalmas apparátusból éppen a bibliográfia maradt ki), feltétlenül rontják a kötet minőségét a gyakori stiláris licenciák és az idegen nyelvű költeményszövegek prózafordításában elkövetett lazaságok, pongyolaságok, értelmetlenségek. Stilárisan kifogásolhatjuk például a következőket: „lélek és természet párhuzamos mozgása vonul végig a versen” (520.); „itt sikerült a költőnek Horatius idilli világának tükrözése – a római költő saját nézeteinek összeszerkesztésével – úgy, hogy az valóban egységes egész legyen és eredeti költeményként hasson, mintha maga Horatius szólalt volna meg . . .” (339.); „Vagyis Széchenyi a fő dolgot a vezető

osztályok kemény bírálatában látja, amikor a költemény szelleméről, mondanivalójáról beszél Crescence-nek . . ." (656.) stb. A félresikerült fordításokból idézve: „So versinkt im schnellen Lauf der Zeiten / Was die Erde trägt, in öde Nacht! / Lorbeern, die des Siegers Stirn umkränzen, / Thaten, die in Erz und Marmor glänzen . . ." – Merényi fordítása: „Így süllyed el a puszta éjben, az idők múlásában a babér, amely a győztes homlokát koszorúzta, tetteivel együtt, amelyek ércben és márványban ragyognak.” – helyesebben: „Így süllyed bele az idő gyors futása során / mindaz, amit a föld hordoz, a puszta éjbe! / Babérok, melyek a győztes homlokát koszorúzzák, / tettek, melyek ércben és márványban ragyognak . . .”. Vagy: „Apollons Lorbeern grünen wenn alles welkt! / Drum brich den Sprössling, welchen die Muse dir / Erzog, die seit der Vorwelt Sängern / Weniger holder als dir gelächelt”, – Merényi fordítása: „Apolló babérai zöldellnek akkor is, mikor minden hervad, azért törd le a fiatal hajtást, amely az ősidők énekesei óta kevesekre mosolygott nyájasabban, mint rád.” – Pontosabban: „Apollón babérai akkor is zöldellnek, amikor minden hervad! Törd le hát a zsenge hajtást, *amelyet neked fakasztott a Múza, aki* ősidők óta *kevés énekesre* mosolygott nyájasabban, mint rád.” stb. – Végezetül pedig nem látjuk tisztán, mi célt szolgál a kötet végén található mitológiai szótár, ugyanis míg például Hellas, a Hórák, Ilion, Patroclos, Psyche, Phönix stb. szerepelnek a listán, nem tudjuk mire vélni Orpheusz, Ceres, Melpomené, Léthe, Phoebus stb. kihagyását. Ha már ennyire iskolázatlan olvasókra számítunk, akkor legalább teljes listát nyújtsunk!

Összegezésül megállapíthatjuk: a kiadás egész koncepciójából következik, hogy szövegközlése korántsem problémamentes. Ám el kell ismerjünk: éppen ez mégis előbbrelépést jelent a Berzsenyi-filológiában. Bízunk benne, nem kell újabb 43 évet várni a következő, már most is aktuális kritikai kiadásra! (Akadémiai Kiadó, 1979.)

KOCZISZKY ÉVA

EGY BEFEJEZHETETLEN MONOGRÁFIA TÖREDÉKEI

SZAUDER JÓZSEF: *AZ ÉJ ÉS A CSILLAGOK*
*TANULMÁNYOK CSOKONAIRÓL.**

Kritikát írni egy tanulmánykötetről, melyet alkotója nem így tervezett, mely nem kész, és soha el nem készül már? Ismertetni talán? – hiszen nézetei, eredményei megjelent írásaiból ismertek; mi több, alap-tételekként gyökeresedtek meg irodalomtörténeti tudásunkban. Melyből is világos, hogy értékelni is fölösleges: evidencia-szintű tudományos alapvetés magában hordja értékét – van már távlatunk is (ha szükség lenne rá), hogy átlássuk a mindörökre befejezett életmű jelentőségét. A vállalkozás lehetetlenségének tudatában legfeljebb kísérletet tehetünk – áttekintésre? számbavételre? – arra, hogy leírjuk, az eddig szétszórtan megjelent tanulmányok s a kiadatlan írások itt, most, egy író köré csoportosítva „egészként” és részleteiben mit mondanak a Csokonai-életműről és koráról. Van-e az írói portrénak akár csak kivehető körvonala? van-e az egy költő köré csoportosított problémáknak valamilyen követhető tendenciája, belső kohéziója? Kérdéseink azért is jogosultak, mert témekörben és módszerben nagyon is sokféle tanulmányt olvashatunk itt: eszmetörténetit (*Az este és Az álom keletkezése*, „*Rémítő s vidító kétségek*”) összehasonlító irodalomtörténetit (*Csokonai és Metastasio, A lélek halhatatlanságának forrástanulmányai*), stílustörténetit (főként a klasszicizmus és a rokokó köréből több tanulmányt), poétikai, műfaji vizsgáldást (*Csokonai poétikájához, Sententia és pictura, Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben*), egy műről vagy egy mű részletéről szóló elemzést (a *Tempefőiről, A lélek halhatatlanságának egy-egy részletéről*).

A kötetet most végigolvasva – kidolgozott, befejezetlen, műhelymunkának címzett tanulmányaival együtt – úgy találjuk, hogy meglepően pregnáns, világítóan egyértelmű ez az egység. A felvilágosodás legnagyobb filozófiai és morális dilemmáihoz felnövő költői fejlődés vonulatát látjuk: az iskolás-klasszicista poézis korszaka után a tárgyias, meditatív, leíró költői formák gazdagodását a kor stílusirányainak hatásaival; telítődését a felvilágosodás filozófiájának problémáival, s Csokonai egyedülálló sokszínűségét a debreceni magyar glóbus kötött-

*Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szauder Mária.

ségében és zártságában. Szkepticizmusa, egymásnak ellentmondó és változó nézetei, a költészet szép díszletei mögé rejtett keserősége, magánya s a korai halálba magával vitt végső kételyei tárulnak fel. S világosan kitűnik az is, hogy a korabeli európai gondolkodás szintjéhez és a legmodernebb költészeti irányokhoz emelkedett, szinkronban volt a legjobbakkal, tudatosan tájékozódva vagy „véletlenül”, saját belső indítékai alapján; s hogy e magas szintű filozófiai és stíláriis gazdagság *költészetében* teljesedett ki, a felvilágosodás korának oly mostoha műfajában. Életműve ezért – minden töredékessége, olykor kidolgozatlan-sága mellett is – alighanem páratlan Európában.

Szauder József a Csokonai-tanulmányok írásának kezdetén monográfiát akart írni; később azonban – mint a kötet utószavából, Bíró Ferenc írásából is értesülünk – más terve volt: Csokonai pályájának legfontosabb problémaköreiben akart egy-egy „mélyfúrást” végezni (maga mondogatta több ízben). A kötetbe most egybegyűjtött írásokból az alkotói szándék mindkét változata jól kivehető. A monografikus tervekről tanúskodik az, hogy a tanulmányok nagyobbik része a pálya első részéről szól (az otthoni és az iskolai indíttatásokról, a korai művekről, műveltségéről); az egy-egy kérdésre koncentráló kutatói munkából pedig néhány nagy tanulmány készült, készülhetett el. Alkotójuk ez utóbbiakat adta közre legszívesebben (folyóiratokban és tanulmánykötetekben), úgy láttuk, ezeket vállalta a legzavartalanabb öntudattal.

Emeljük ki mindenekelőtt eszmetörténeti kutatásainak jelentőségét, s főként *Az estve és Az álom keletkezéséről* c. írását. Megjelenése idején s mind a mai napig jól tudtuk s tudjuk, hogy nemcsak Csokonai, hanem az egész korszak eszmei tájékozódására nézve alapvető írást kaptunk. A felvilágosodás hatásából addig elsősorban a társadalmi nézeteket, s egy-egy alkotónál (főként Bessenyeinél) néhány filozófiai problémát vizsgáltunk, elsősorban Eckhardt Sándor és Waldapfel József kutatásai nyomán. A helyenként nagyönis egyszerűnek látszó, helyenként meg nagyönis összetett, bonyolult világvég alaptendenciáit világította meg Szauder József tanulmánya. Feltárta a *fiziko-teológia* és a *lét nagy láncolata* eszmerendszerét, a teljes, minden részében betöltött világ-egyetem tanát, a hierarchikus rendben az ember kijelölt helyét, hivatását, az emberméltóság ismerveit, magányát és kételyeit. Alapvető tanulmány ez azért is, mert Szauder József nemcsak az eszméket ismertette, hanem azokat az utakat és kerülő-utakat, melyeken át e világvég lényege, egyes tanai ismertté váltak nálunk a 18. században, s ahogyan – kétséget kizáróan – eljutott Csokonaihoz is (főként Péczeli Hervey-fordítása, a Nagy Sámuel féle Sanders-fordítás nyomán és mellett a legnagyobb francia gondolkodók tanaival). 3 látjuk Csokonai

egyéni kérdéseit, válságait, az új utak, a társadalmi és egyéni megoldások keresését, a rousseau-i vagy a materialista tanoktól a „kurta-filozófiaiig”. Majd a végső kételyt és a kételyek feloldásának végső kudarcát is *A lélek halhatatlanságáról* készült, az előbbinél jóval töredékeesebb tanulmányokban.

Ez utolsó nagy műről lényegében két hosszabb tanulmány készült el – lényegében, mondjuk körülírás-szerűen, mert bár a vers egy-egy részletéről szólnak, de mindkettőben több, az egész műre és életműre vonatkozó tanulság található. Az első tanulmányban pl. az egész vers, az egész kor és az emberiség örök nagy kérdését fejtegette a költő („Lenni? vagy nem lenni? kérdések kérdése!” . . . „És ha el kell múlnom, mi szükség volt élni?”) s ezt interpretálván az elemzés is; a második tanulmányban meg, noha a lapon énekének forrásairól szól elsősorban, Csokonai tájékozódásának, műveltségének egészére, európai szintjére világít rá, az „eszmei hullámhossza”, majd Herder nyomán a közvetlen forrásokra: Mallett *Eddájára* és a *Regner Lodborg ódára*, majd a Csokonai-szöveg pontos egyezésére, ill. eredetiségére. A filológiai pontosság hibátlan és csüggesztő tökéletességével. Mert nemcsak saját munkáink és erőnk gyengeségét látjuk mellette, hanem a kétségbeesítő magyarázatot is arra, hogy a teljes nagy mű, a több nagy tanulmány ezzel a módszerrel, ezzel a tökéletesség-igérnyel, ezzel a minden energiát felemésztő munkamódszerrel miért nem készülhetett el. S okvetlen szükséges volt-e vajon, hogy Csokonai poétikájáról írva, egy csupán másodlagos forrásról időt és erőt rabló munkával tisztázza, hogy William Jones az ázsiai költészetről 1777-ben kiadott könyvében hivatkozott-e Reviczky Károly Hafizt közvetítő 1771-es kötetére? (360–361). Itt van immár a végső válasz Julow Viktor (1972-ben írott) mélyen értő kritikájának kérdésére: vajon tökéletesen gazdálkodik-e – gazdálkodott-e – erőivel?

Filológiai akribiájából is kirajzolódik tudósi karaktere. Az igényesség, a nyomozó szenvedély, a minden kétséget kizáró hitelesség vágya, a gondolattal, logikával áttekinthető teljesség – a 18. század nemes szellemében. A teljes szakirodalmat ismerte (európaiat és hazait, korabelit és a legmodernebbet), megvizsgált és számbavett minden adalékot, de ritkán vett át bármit is közvetítőktől. Az „ősforrásokhoz” ment vissza mindig – talán mert bizalmatlan volt; de inkább talán azért, mert erősen élt benne a tárgyával, hősével való azonosulás, a beleélés magas hevületű készsége: az eredeti műveket végigolvasva maga akarta s maga tudta igazán felfedezni, hogy mit tanulhatott, mit vett át Csokonai pl. Metastasiótól vagy Lowth-tól? Soha nem volt faktualista filológus, a forrásokat, az átvételt vagy a véletlen konkordanciát is az egész életmű esztétikai igényességével nézte; azt, hogy miként lett gazdagabb az

egyénség, a gondolat, a stílus, az ízlés, a mű? Hogyan hatott pl. Metastasio Csokonai életszemléletére, sajátos rokokó stílusának kialakulására? S miként tanulhatott Lowth-tól a klasszicizmusnak is megfelelő stíluseszmenyt, amely végső soron mégis az antikvitás tekintélyének kikezdését jelentette s a romantika kibontakozására is oly erősen ható keleti és nordikus költészet divatját indította el. Csokonai ebben – Herder munkáit el nem érve – Herder irányával volt szinkronban.

Az elmondottakkal stílustörténeti tanulmányainak legjellemzőbb sajátosságát is érintettük már: tudományos alapozottságát. A stílusok közvetítő forrásait, történeti, eszmetörténeti, művelődési háttérét éppoly igénnyel vizsgálta, mint konkrét megjelenési formáit s a műveket. Leginkább a fejlődő, az alakuló, a változó érdekelte a stílusjelenségekben is. Itteni tanulmányaiban főként a klasszicizmus és a rokokó kibontakozását, Csokonaira jellemző változatát elemezte; a szentimentalizmusról (noha alapvető tanulmányt írt róla) és a népiességről itt kevesebb szó esik, leginkább akkor, amikor a fenti két iránnyal érintkező vagy keveredő sajátosságait taglalja. Néhány stílustörténeti tanulmánya itt jelent meg először (*Az iskolás klasszicizmus, A rokokó, Líra és aranykori szigete: A csókók*); megjelent írásaiból azonban ismertük s már régen magától értetődő természetességgel használjuk egy-egy tételét pl. a klasszicizmus vizsgálatakor. A klasszicizmusnak, mint uralkodó stílusirányzatnak létét, hatását erősen vitatják a 18. századi irodalom kutatói Európában és Magyarországon egyaránt. Nálunk kialakulatlan-sága, a művek nem túl magas esztétikai értéke s leginkább irodalmunk sajátos történeti helyzetéből folyó keveréksége miatt (világnézeti, morális eszméi gyakran a felvilágosodás tanaival esnek egybe; stílusjegyei pedig a késői barokkal, a szentimentalizmussal, a rokokóval majd a korai romantikával vegyülnek). Úgy gondoljuk, Szauder József ezért is dolgozta ki oly részletesen és meggyőzően a domináns szerepet játszó latinos-klasszicista iskolai tanok, a korban dívó poétikák alapozó tanait, melyekre ráépült a francia klasszicizmus és a felvilágosodás olykor egybehangzó, olykor árnyaló, olykor már más irányba is mutató eszmerendszere és ízlése. E kötetben főként Csokonai költészetében látjuk meghatározó jelentőségét (a *Sententia és pictura*, valamint a *Csokonai poétikájához* c. tanulmányokban); de a 18. századi irodalomról az utóbbi néhány évben készült tanulmányok tanúsítják, hogy akár Besse-nyei, Barcsay, Batsányi vagy Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi műveiről esett is szó, meghatározó érvénnyel kellett számba vennünk e tanokat.

Azt mondtunk, hogy Szaudert leginkább a fejlődő, a változó érdekelte a stílusokban is, melyből következik, hogy stílusvizsgálata történeti elvű – de főként a konkrét életmű és az alkotások vizsgálatánál. A

rokokóról írott tanulmány elvi bevezetőjében u.i. a következőket olvassuk: „Noha a nagy stílusváltásoknak előfeltétele az, hogy az ember szemlélete gyökeresen megváltozzék a természetéről s a társadalomról, a korstílus mint formai rendszer önmagában véve nem hordoz ilyen vagy olyan tartalmat. A stílus a formálásnak, a tartalom kifejezésének behatárolt lehetőségeit hordozza magában” (63) – s eddig világos a történeti meghatározottság és az esztétikai autonómia köre. Alább azonban így folytatja: „... a stílus gyökerei a tartalomnak olyan rétegeibe nyúlnak le, mely tágabb és elemibb a tudatformák vagy a műalkotások differenciált tartalmi szférájánál” (63) – majd: „A stílus a kor művészetének az a legtágabb (s ezért a tartalmi magtól, az eszmétől legtávolabb eső) alaki rendje, melyet a tulajdonképpeni élettartalmakkal a korszerű érzéklet útján való közlés és az ebbe zárt intuitív, fogalmilag le nem tisztult tartás kapcsol össze.” (64) – Ám a következő lapokon a rokokó jellegzetes vonásait a nagyburzsoá-arisztokrata szalonok világából, az életforma sajátágaiból magyarázza éppúgy, mint a magyar rokokót a civispolgárság, a kis- és középnemesség „felemás módon polgárias világi felfogásából” (70) – azaz olyan nézetekből, magatartásmódokból, világképből, melyekben – itt a tanulmányban is – sokkal több a „tartalmi mag”, közelebbi az eszme, erősebb a történeti, a tudati meghatározottság, mint az elméleti meghatározásban említett intuitív, tágabb és elemibb impulzusok.

Hangsúlyozzuk: a tanulmány, amelyből idéztünk, kiadatlan (szerzője nagyobb értekezésre készült a rokokóról is); elvi álláspontjának kidolgozásához már nem adatott ideje. Azért említjük mégis az itt észlelt kettősséget, mert a klasszicizmus-tanulmányokban is látni véljük helyenként az elv és a módszer némi divergenciáját. „A költészetéről és a költészet funkciójáról, e kettőnek helyéről a kultúra egész hierarchiájában Csokonai – úgy tetszik – élete végéig kétféleképp gondolkodott” – írja Szauder József a *Csokonai poétikájához* c. tanulmányában (345), mi azonban nem látjuk meggyőzőnek mindig a kettősséget. Egyfelől azért nem, mert az egyik póluson említett hasznosság-tudatot, az utilitas elvét elsősorban nem a társadalmi meghatározottságtól mentesebb iskolás klasszicizmus berögzött tanának tartjuk, hanem legalább ennyire felvilágosodáskori alkotói igénynek is, amely Csokonai munkásságát – minden mellőzöttsége, szkepticizmusa mellett – pályája végéig áthatotta. Gondolkodásra, ízlésre, érzésre akart nevelni mindvégig; a mindenkire, azaz a minél többekhez szólás vágya élt benne pályája második szakaszában is. Legvilágosabban talán a *Dorottya Előbeszédében* ír arról, hogy a különféle (víg és komoly, fennkölt és köznapi) elemek vegyítése művében nagyon is célzatos: azt szeretné, ha a művelt és az egyszerű közönséghez egyaránt szólhatna szórakoztatva

nevelő munkájával. Ebből következik, hogy a kettősségben másfelől említett gyönyörködés, káprázat, a könnyedség a szépségben sem volt mindig „öncélú” nála (a korai művekben kimutatott dilemmát érezzük meggyőzőbbnek). A semmiből teremtő lángelméről, a képzelődés jogáról szóló Csokonai-sorokról meg épp Szauder József s épp itt mutatta ki meggyőzően, hogy e nézetek nem voltak idegenek a felvilágosodás korának művészetszemléletétől sem, s így nemcsak a romantika felé mutató tendenciájukat kell figyelembe vennünk. Nem „kettősség”, nem másféle művészetfelfogás tehát ez sem, hiszen e tanulmány ragyogó bizonyításaiából tudjuk, hogy Csokonai gondolata, szavai a felvilágosodást előkészítő Youngnak és nagy felvilágosult példaképének, Rousseau-nak mondataival hangzanak egybe. Így tehát inkább a művészetszemlélet változásáról, gazdagodásáról beszélünk, egy kifejtetlenségében, s helyenként egyenetlenségében is komplexebb alkotói elvről; vagy még inkább arról, hogy mindez visszénye annak az entuziazmus-sal, teremtő öntudattal ötvöződött művészetszemléletnek, melyet a felvilágosodás legnagyobb alkotói, Diderot és – Csokonai legkedvesebb szerzője – Rousseau hirdettek.

Kétségtelen, hogy Szauder Józsefet kutatásaiban, értelmezéseiben elsősorban az esztétikai, irodalmi vizsgálódás kötötte le, nem az irodalomban jelentkező történeti, politikai, szociológiai problémák. Nem hiányként, hanem jellemző sajátágként mondjuk ezt. Az irodalom-történet mint diszciplína – talán – eljutott már odáig, hogy adótnak vehetjük a legfontosabb történeti értékrendszert; s – talán – tartunk már ott is, hogy a társadalmi munkamegosztás elvének alapján már ki-ki differenciáltabb, pontosabban behatárolt körben munkálkodhassék. Szauder József tanulmányairól szólva nem beszélhetünk az ilyenmű vizsgálódás hiányáról azért sem, mert ha a téma, a mű úgy hozta, sohasem kerülte meg e kérdéseket sem. *A lappon éneke* elemzésének elején hangsúlyosan leszögezi, hogy a mű érthetetlen, ha nem tudjuk, hogy az „a jakobinus mozgalom elfojtása után megerősödő egyházi reakció eszmei körülményei között, annak nyomása alatt született”. (319) *A Politikum és mulattatás a tárgyias műnemben* cím alatt itt közreadott – többségében kidolgozatlanul maradt – tanulmányok is világosan mutatják jellemző érdeklődési körét, módszerét (e csoportból csak a *Békaegérharcról* szóló jelent meg életében). Az állat-dialógusok szinte kínálják a korabeli politikai aktualitások elemzését. A szerzőt azonban főként a műfaj érdekelte, *ennek* korszerűsége és egyedi vonásai; s noha nem kerüli meg a didaktikus mondanivaló jelentőségét (legyen bár szó a külsődleges magyarkodásról, a munka becsületéről, a szabadságról), leginkább azonban a költő szépségeszményének dilemmáit fedezi fel és bontja ki (136) a műfaji elemzésben. S most is, mint

mindig: perspektívája a teljes életmű: a költő egyénisége, nézetei, művészi útkeresése, kibontakozásának iránya. A műfaji és elemző írások közül kétségtelenül a *Tempefőiről* szóló a „minta-tanulmány”: kor, korrajz, műfaj, költői arckép, stíloselemzés és pályakép mesteri ötvözte, invenciózus koncepciójában is: az egész tanulmányt ui. a darabban oly dominánsan szereplő játék-motívum kapcsán fejt ki. S nemcsak jól, hanem szépen megírt tanulmány is ez: a darabban élő alakok itt is élnek; humor, szépség, rezignáció, lírai hangok a színpadnál is elvebben szólnak hozzánk; ítéletet, magyarázatot, kifejtést is kapunk a korról, a társasági életről, irodalmi eszmékről, a műről oly könnyedséggel, hogy szinte észre sem vesszük, hogy tudós tanulmányt olvasunk. – Megragadó olvasmány a kötet első írása (most jelent meg először): *A város, a család, a kollégium világa* c. a gazdag Debrecen-irodalom mellett is tud újat mondani, elsősorban atmoszférát felidéző, jellemfestő erejével. Élményszerű elevenséggel hat néhány rokokó-vers elemzése (199–210) – olyan tanulmányok (és részletek) ezek –, amelyekben szépírói tehetségét is látni, átélő, beleélő készségét, az adatokat élővé varázsló fantáziát, a lényegre ráérző intuíción és stílusának hajlékonyságát.

Nem ez a jellemző rá – mondják sokan; eszmetörténeti fejtegetései, tanulmányainak nagyobbik fele többnyire nem könnyű olvasmányok; egyetemi hallgatók, s valljuk be, mi is birkózunk, birkóztunk stílusával, megdolgoztunk azért, hogy az egész világosságát, tudományos gazdagságát átfoghassuk, megérthessük. Miért e nehézség, ha másutt a szépíró igényes és csiszolt könnyedségével tud szólni? Talán egy példával megvilágíthatjuk. Ragadjunk ki egy mondatot a *Sententia és pictura* c. tanulmányból, ezúttal egy rövidebbet (vannak ui. 10–20 soros hosszúságúak is): „A *pictura* itt az esztétika mimetikus elvének jellegzetesen klasszicista változatát jelenti, az „ut pictura poesis” horatiusi tanításának századokon át megújított s így a klasszicizmus módszeréhez adaptált rokokóban is fontos tételét, melyet az elokvencia- és poétikatankönyvek – a lessingi fordulattal nem sokat törődve – a romantikáig változatlanul megszabtak a költőnek.” (74) Nehéz a mondatot megérteni először azért, mert zsúfolt; másodsor meg azért, mert ez a zsúfoltság nem egyszerűen több gondolat sűrített összefogása (más, közönséges filozófus-halandó ebből legalább két-három lapot ír), hanem olyan közlés, amely sok és sokféle ismeret előfeltételén nyugszik. Az olvasónak tisztában kell lennie az esztétika mimetikus elvével, azzal, hogy a klasszika művészetfelfogása (különösen a „szép természet” elve) mit alakított ezen, s mit tanított Horatius a költészetről, s mi változott meg a „századokon át”; aztán tudni kell, hogy a rokokó miként adaptálódott e nézetekhez (n.b.: Szauder kifejtette a

rokokóról szóló tanulmányaiban, amelyeket akkor még nem olvastunk!); tájékozottnak kell lenni – legalább nagyjából – a korabeli poétikák és szónoklattanok szabályrendszerének táján s jó tudni, hogy e szigorú kötöttségek hogyan határozták meg a költészeti formákat is; s ismerni kell Lessing éles distinkcióját a térbeli és időbeli művészetek s azok funkciója között. S akkor már minden világos. Szakembereknek való mondat, szakembereknek szóló írások, mondhatják s mondják is sokan – joggal, hiszen tudományos cikként azoknak szól. S mégis le merjük írni, hogy szándéka szerint nemcsak azoknak szólt; hogy ilyenfajta mondatainak nehézsége, zsúfoltsága mögött egy mindenekfelett való pedagógiai szándék munkált: átadni mindent, amit tudott, elmondani mindent, ami a pontosság, a tudományos igazság körébe tartozik, megtanítani perspektívákban látni és gondolkodni; s ha nem érthető, ha nem ismert valami, ismerjék meg, fedezzék fel, ha máskor nem, most és ezért. Egy eszméinek élő, megszállott pedagógus-tudós nehézsége ez, aki hitt abban, hogy a tudás vágya a tudományos megismerés cselekvésére indítja – akár az ifjú egyetemi hallgatót is. – Bár lenne igaza!

Itt az ideje, hogy e mostani kötet kiadásáról szóljunk, Szauder Mária vállalkozásáról. Neki köszönjük, hogy összegyűjtötte a szétszórtan megjelenő cikkeket; hogy elolvashatjuk azt is, amit a szerző nem dolgozott ki vagy kidolgozatlanak vélt, s hogy a korábbi tanulmányokban helyenként oly tömören összefoglalt egyes tételeket, most már világosabban értjük; hogy látjuk a „műhelyt”, ahogyan egy-egy nagyobb témakör előtanulmányokkal, részletek kidolgozása során kialakult. Nem volt könnyű dolga a szerkesztésben. Hiszen ismétlésekkel, átfedésekkel kellett számolnia; kétféle időrenddel: a költői életmű és a tanulmányok írásának kronológiájával, az „előtanulmányok” és a kész munkák összhangjával. Talán két esetben érezzük kissé indokolatlannak a sorrendet. A *Tempefőiről* szóló tanulmány inkább a dialógusok elemzése után lenne helyén: „tárgyas” világa, az ifjú Csokonai művészetfelfogásának dilemmái a dialógusok töredékben maradt elemzése után itt világosodnak meg teljesen. A *Csokonai poétikájához* nyilván összegező jellege miatt került a kötet végére, pedig inkább *A lélek halhatatlanságáról* írott tanulmányok elé kíváncznék. Részben azért, mert a filozófiai költeményt megelőző elméleti tájékozódásról szól; részben meg azért, mert itt jelzi a lapon imájáról tervezett forrástanulmányokat, melyeket későbbben meg is írt, itt viszont a megelőző lapokon olvashatjuk. Ellenérv természetesen ez ellen is van: az első esetben hiányoznának a hátrább sorolt rokokó-tanulmányok tanulságai; a második tanulmány meg azért is jó befejezésként, mert benne Csokonai elméleti nézeteinek értékelését, fejlődéstörténeti helyének, irányának kijelölését is látjuk.

Tökéletes sorrend tehát nincs; a kiadó, a szerkesztő, a jegyzetkészítő munkájához a köszönet mellé legfeljebb a saját töprengéseinket csatolhatjuk most. S szándékosan keveset szóltunk a Csokonai-életmű itt kirajzolódó filozófiai arculatának mélységéről; az elemzések eszméletörténeti és esztétikai egységéről – Bíró Ferenc lényegmondó, tömör utószava pontosan megvilágítja ezt.

Ámde a kötet egészéből fájdalmasan látjuk kitöltetlen üreit is. A nagy művek elemzésének hiányát, azokét, amelyeket „csak” meg-alapozott; nem készült el a *Marosvásárhelyi gondolatok*, *Az estve*, *Az álom*, a *Lilla-dalok* nagy verseinek (pl. a sokszor emlegetett *Újlesztendei gondolatok*, *A pillangóhoz*), vagy a *Tudógyulladásomkor* elemzése, s töredék maradt *A lélek halhatatlanságának tanulmány-sorozata*. „Mély-fúrásairól” és terveiről szólva azt mondogatta, hogy a többi majd megírják mások; mi, meg akik lesznek, a tanítványaink. Elvégezzük-e? Lehet-e, tudjuk-e folytatni ezt, ezen a szinten? Így biztosan nem. Életműve ily módon befejezett, ily módon követhetetlen. És mégsem az. Mert nemcsak nagyszerű tudományos teljesítményét hagyta örökül ránk, hanem egy étoszt, a tudósét, a pedagógusét; egy mércét, amely szép és tragikus magasságával, a tudomány tisztaságának, teljességének igényével és súlyos felelősségével ott áll előttünk felejtethetlenül. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

MEZEI MÁRTA

TANULMÁNYÍRÓI SEREGSZEMLE

VALÓSÁG ÉS VARÁZSLAT*

„Egy-egy évforduló – alkalom példák keresésére, felmutatására, problémák ismételt végiggondolására és viszonyításra, egy korszak, egy problémakör jobb, alaposabb megismerésére... Századunk leg-jelentősebb magyar regényírójának, Móricz Zsigmondnak évfordulóját azzal szeretnénk megünnepelni, hogy reá emlékezve az általa képviselt *műfajokra*, prózairodalmunkra irányítjuk reflektorunkat. Tapasztalt kutatókat, kritikusokat és fiatal, pályakezdő irodalomtörténészeket egyként felkértünk... Szándékosan törekedtünk arra, hogy különböző

*Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond születésének 100. évfordulójára. Szerkesztette: Kabdebó Lóránt.

megközelítési szempontokat szólaltassunk meg: műhelytanulmányokat, vitairatokat, vallomásokat . . ." Ez a néhány sornyi idézet a kötet bevezetéséből (5–6.) teljes skálájában jelzi a kiadók és a szerkesztő szándékait, s egyben a vaskos tanulmánykötet értelmét és értékét is. Tisztelegés a centenáriumos írók emléke előtt, – egy sereg irodalomtörténeti részprobléma friss megvilágítása, – egy sor idősebb és fiatalabb kutató, tanulmányíró felvonultatása (amely egyúttal bizonyos keresztmetszetet is nyújt mai tanulmányirodalmunk állásáról, módszereiről), – az irodalomtörténeti folyóiratok rendkívül szűk kereteinek kiágítása: ezek azok a pozitívumok, amelyek egy ilyen kötetnek jelentőséget és értéket adhatnak. Feltéve, hogy a szerkesztés ügyes, és a szerzők kiválogatása szerencsés. Ezé a köteté – bár a benne foglalt tanulmányok korántsem egyforma értékszintűek, és a fejezetekre osztás is főlegesen bonyolult, – lényegében ilyen.

Már a cím is találó. Valóban: az egész 20. századi egyetemes irodalomban a fő kérdés *valóság* és *varázslat*, realizmus és fikció, életdokumentum és mese viszonya. A 19. században ezt a két ágat két külön irányzat, két párhuzamosan kifejlődött ábrázolási alaplód képviselte: a kritikai realizmus és a romantika. Mi sem lenne egyszerűbb, mint 20. századi irodalmunkra is ezt a sémát alkalmazni: Móricz a tényfeltáró, egy az egyben realista ábrázolás mestere. Krúdy az álmok világáé, és köztük a kötet szerkezeti koncepciójában – megkérdőjelezhetően – „előfutárként” szereplő Kaffka Margit az író szubjektumán átszűrte valóság képviselője. Ám az irodalomtörténeti valóság korántsem ilyen egyszerű. A tanulmánykötet egyik fő tanulsága éppen az, hogy századunkban sokkal bonyolultabbá vált a két alapforma keveredése, valóság és fikció sokrétűen egymásba játszik, s még Krúdyról is kiderül, hogy a harmadik korszakában kiábrándult, a valóság felé fordult író az „igazi Krúdy”.

Ezzel kapcsolatos mindjárt a kötet egy másik tanulsága is: hogy egyik írónkat-költőnket sem lehet (nem szabad) *globálisan* beskatulyázni valamilyen alapkategóriába, szinte egyikük életművét sem lehet homogénül egybefogva jellemezni. Minden életmű *szakaszokban* halad előre, s ezek a szakaszok nemegyszer nagyon is eltérőek. A kötet tanúsága szerint e szakaszok jellemzőinek, a *fejlődés*, a *változás* dialektikájának a kitapintása mai tanulmányíróink egyik fő becsvágya.

A kötet alcímében az 1878-as születésű Krúdy és az 1879-es Móricz Zsigmond szerepel. Nyugodtan hozzájuk lehetett volna társítani Kaffka Margitot, akinek centenáriuma 1980-ra esett, és művészi nagyságrendben sem méltatlan a két férfi-íróhoz. Ők hárman a tanulmányok kristályosodási pontjai, róluk szól a kötet tíz tanulmánya; de a további tizennégy tanulmány témául választott írói is valamiképpen a három

„nagy” köré – vagy közé – lennének beoszthatók. Bár a *Bevezetés* „századunk legjelentősebb regényírójaként” említi Móriczot (mi legfeljebb „első félszázadot” mertünk volna írni), jelentőségteljes, hogy talán ebben a tanulmánykötetben jelenik meg először együtt és szinte *egyenlő súllyal* Móricz és Krúdy. Mintha közelednének annak az irodalomtörténeti előrejelzésnek a beteljesüléséhez, amely szerint néhány évtized múlva nem a naturalista beütésű kritikai realizmusával tulajdonképpen elkésett Móriczot, hanem az európai széppróza fejlődésével szinkronban haladó Krúdyt fogják a 20. század első fele legnagyobb magyar prózaírójaként értékelni.

A tanulmányok *vegyessége* – témában, műfajban, feldolgozási módban – persze zavar is, de ugyanakkor érték is a változatosság. És különben is: a kötetben valami szerkezeti gerinc alakul ki a két évfordulós író, Móricz és Krúdy körül, hiszen Kaffka Margit „előfutárként”, a két világháború közti irodalom pedig vagy kortársként, vagy utóéletként könyvelhető el a kötet anyagrendszerében. Amellett az egyes tanulmányokat – nem utolsósorban a szerkesztés jóvoltából – *rejtett szálak kötik össze*. Például Kántor Lajos a balladisztikus novella műfaját ismerteti; ennek egy remek példáját elemzi Nagy Péter a *Barbárokban*; Pomogáts Béla Nagy Pétert és Kántort idézi; Tóth Dezső viszont Nagy Péterrel polemizál. Sőtér István azt állítja, hogy Krúdy igazi, legjobb alkotásait utolsó műveiben kell látnunk; Bori Imre éppen ezt az utolsó pályaszakaszt boncolja tanulmányában, Kemény Gábor pedig a stílusmódosulást elemzi Krúdy oeuvre-jében. (Megnyugtató, hogy stíláról ugyanarra az eredményre jut, mint ábrázolásmód szempontjából Bori.) Ha Botka Ferenc tanulmánya a Szovjetunióban kibontakozott magyar nyelvű irodalmat kíséri nyomon, Csaplár Ferenc Kassák regényeiben az ugyanakkor itthon fejlődő szocialista irodalom egy reprezentánsát mutatja be, Fenyő István pedig Illyés Gyulának az akkori Szovjetunióról szóló tudósítását ismerteti. Vagyis: a tanulmányok némileg összefüggnek, felelnek egymásnak, mintegy kiegészítik egymást.

A kötet első (és legterjedelmesebb) tanulmányában az az új, hogy szerzője, Bodnár György nem elégszik meg Kaffka Margit impresszionizmus külső jegyeinek felsorolásával, hanem ennek az impresszionizmusnak belső kialakulását, társadalmi, világnézeti és pszichológiai alapjait is kutatja. „A látványra épülő mű, melyből hiányzik az összefüggések eleve megfogalmazott és egyszerűsített váza, lehetővé teszi, hogy tükröződjék benne a történelem káoszában tévelygő lélek – minden érzelmével, még ha egymással küszködők is azok, s csupán annyi törvényszerűséget fejeznek ki, amennyit az intuíció megközelíthet.” (28.) Sajátos, hogy a részletes elemző apparátussal megírt tanulmány figyel-

men kívül hagyja a joggal remekműnek ítélt *Szinek és évek* egyik fő tényezőjét, amely a regény impresszionizmusának is elsőrendű forrása: hogy a regény a főszereplő időskori *emlékezésének* szűrőjén át érzékeltet egy tragikus női sorsot a magyar századforduló valós társadalmi viszonyai között, – csak egy félmondatban említi „az emlékezésre épített kompozíciót”. (41.)

A valóság vonzásában című Móricz-fejezet első tanulmányában Tóth Dezső – polemizálva Nagy Péterrel – rámutat Báthory alakjában az Adyval sokban analóg pozitív jegyekre, Bethlent ugyanakkor „rosszul sikerült pozitív hősnek” tartja; viszont – s ez új meglátás – a trilógia vége felé benne is kimutat olyan vonásokat, amelyek a harmincas években újból a népi forradalom felé tájékozódó Móriczot tükrözik. Kántor Béla a „balladisztikus novella” műfaji kialakulását kíséri nyomon Bródytól Móricz *Barbárokján* keresztül Szabó Gyuláig. A *Barbárok* balladaszerűségét Nagy Péter is kiemeli, és külön elemzésben bizonyítja – saját korábbi értelmezését is kitágítva – ennek a novellának remekmű-voltát, szerkezeti, nyelvi és eszmei szempontból egyaránt. Pomogáts Béla viszont a *riportnovella* műfajának fokozatos kikristályosodását és sajátos móríci „dramaturgiáját” mutatja be Móricz kezén, a külvárosi (kiserdei) szegények sorsának megismerése nyomában.

A Krúdy-fejezet (*A varázslat műhelye*) Sötér Istvántól származó tanulmányában két meglepő kimutatás szerepel: hogy Krúdy nem rokonítható Prousttal (Proust „sohasem a múltat írja meg, hanem mindig azt a jelent, mellyé a múlt átalakul . . . Megtalált idő helyett Krúdynál: megállított idővel találkozunk . . . Proust alá akar merülni az időben, – Krúdy az időn kívül akar kerülni . . .” 96–97.), és hogy Krúdy igazi alkotásai a kései, utolsó művek, amelyekben már úgyszólván semmi cselekmény sincs, de nincs meg a fiatal Krúdy megszépítő fátyla, iróniája és humora sem. „Krúdy akkor vált igazán nagy íróvá, amikor otthagya ábrándvilágát” (100.). (A tanulmányok jóleső oldottságát jelzi, hogy Sötér ezzel tulajdonképpen saját 30-as évekbeli Krúdy-értékelését veszi revízió alá, akárcsak Nagy Péter a maga régi Móricz-elemzését.) Mintegy Sötér igazát támasztja alá Bori Imre tanulmánya, amely szerint Krúdy utolsó pályaszakaszában az előző korszak szecessziós írójából *figyelő* és *közlő* szándékú íróvá vált. Ezt a tételt a *Mohács* című történelmi regény, a *Boldogult úrfikoromban*, a *Budapest vőlegénye* című prózaforgató és a korszakzáró Szindbád-regény, a *Purgatórium* nemegyszer ugyancsak körmönfont, de egészében véve bizonyára helytálló elemzésével bizonyítja. A *Boldogult úrfikoromban* szerinte nem a „régí” Krúdy feltámadása, hanem éppenséggel az „új”, kiábrándult Krúdy továbbfejlődésének dokumentuma, amely „egy eszmék nélküli világról” beszél az I. világháború után. Kemény Gábor igen

finom és gondos bizonyító apparátussal azt kutatja, hogy „mitől is Krúdy-stílus Krúdy stílusa” (113.). „Krúdy nyelvére nemcsak a »gordonkahang« homogenitása jellemző, hanem a stíluskorszakok egymásutánja, az állandónak tűnő hang és stílus történeti módosulásai is” – írja (114.), és megkérdőjelezi azt a hagyományos irodalomtörténeti hiedelmet, hogy Krúdy stílusa – egészében – az impresszionizmushoz tartozik, sőt azt az állítást is, hogy Krúdy „legnagyobb alkotása: a stílusa”. Az impresszionistáknak tartott stílusjegyek funkciója Kemény szerint „túlmutat az impresszionizmuson – egy par excellence XX. századi modernség felé” (130.).

A tanulmányokat – változatosságú is – két gazdag, értékes *ikonográfia* egészíti ki: Móricznak a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött fényképei, W. Somogyi Ágnes közlésében, és Krúdy eddig nem egykönnyen összegyűjtött képeié, P. Mach Ilona gondozásában.

A kötet három következő fejezete (*Kortársak – Felvillanó arcok a harmincas évekből – Tudósítás az új világról*) lényegében a két világháború közti irodalmunk néhány érdekes íróegyéniségéről vagy műfajáról szól. Németh G. Béla Kosztolányi ürügyén, de általános európai, sőt filozófiai távlatokba feszítve kíván „néhány töredékes gondolatot hozzáadni a műfajváltás kérdéséhez”, rámutatva arra, hogy a fiatal Kosztolányi lírájában jelentkező, még románcos tragikum regényeiben s főleg az *Édes Annában* jut tökéletes, az emberi kiszolgáltatottságban rejlő tragikumot megragadó kifejezésig. Szegedy-Maszák Mihály meglehetősen bonyolult tanulmányban Kosztolányi *Esti Kornéljának* jelrendszerét boncolja az öntükröző jelleg, tér és idő, az elbeszélő helyzet és a világkép relációjában. Rónay László a *Timár Virgil fiában* nemcsak a realizmus felé fordulást mutat ki Babits prózájában, hanem – merész módon – antiklerikalizmust is. (Vitányi modelljeként – köztudomás szerint – Ignostust jelöli meg, de említetlenül hagyja, hogy Timár élő modellje Babitsnak egy diákkorában megismert pécsi cisztercita tanára volt, a regény pszichológiai tartalmát pedig magának Babitsnak újpesti tanári élményei ihlették.) Kis Péter Imre végre méltóképpen igyekszik értékelni Füst Milán remekműnek tartott regényét, *A feleségem történetét*, a legkülönbözőbb strukturalista szempontokkal bombázva a regény bonyolult (túlbonolyított) struktúráját. A szerző szerint a regény félreértésének, nem-eléggéméltányoltságának fő oka az, hogy kritikusai közvetlen valóság-hűséget kértek számon egy lényegileg parabolikus műtől. A regény azt a legsajátosabb Füst Milán-i esztétikumot, „azt a különös esztétikai minőséget képviseli, amelyben a szájalom keveredik a patetikussal, a vásári a fenségessel, a bohóc-attitűd a teljességet akaró emberi nagysággal és tragikummal” (198.). Tarján Tamás a Tersánszky J. Jenő regényeiben gyakori egyes szám első személyű

előadásmódban az írói személyiség hangsúlyos jelenlétének megnyilvánulását látja, de esztétikai szempontból ezt az előadásmódot nem tartja a legszerencsésebb írói eszköznek. (A tanulmányban a részlet-megjegyzések értékesebbek, mint a szűk körű alaptéma.) Kelevéz Ágnes – nem egy ellentmondást tartalmazó – tanulmánya Karinthy Gulliver-regényeit veti össze Szathmáry Sándor *Kazohiniájával* – és a swifti Gulliverrel.

A „felvillanó arcok” sorában Szabolcsi Miklós Komor András egy kevésbé ismert novelláját, az *Útleírást* elemzi, úgy értékelve ezt a novellát, mint amely „a szürrealizmusnak sajátos, magyar, sőt »pesti« változatát képviseli” (230.) a harmincas évek közepén megjelenő szürrealista második hullámban. Kócos, ismételtető (és sajtóhibákkal teli) tanulmányában Ferenczi László erősen felemás arcképet rajzol Márai Sándorról, – abból a furcsa fogalmazású tételből indulva, hogy „Lehet Márai véleménye bármi, egy mű értéke független alkotójának politikai felfogásától” (231.). A dolgozat – a szerző közlése szerint – elsősorban az *Egy polgár vallomásairól* szólna; ám egyetlen szó sincs benne arról, hogy ez az önéletrajzi jellegű regény éppúgy a polgári család belső hanyatlásának belülről ábrázolt, szuggesztív rajza, mint – mondjuk – *A Buddenbrook-ház*, s éppen ez az egyik fő értéke. Mikó Krisztina viszont igen érdekes, jól felkészült tanulmányban rajzolja meg a tragikus sorsú Hevesi Andrásban a két éni faun arcképét, fő művének, a *Párisi esőnek* kettős, egymást kiegészítő főhőse, Georges és Turauskas alakjában. Czére Béla azt a Kosztolányi-kimondta „tündéri realizmust” magyarázza meg meggyőzően Gelléri Andor Endre *korai* novelláin, amelyet Gelléri nem egy olvasója – *későbbi*, erotikumtól túlfűtött műveinek ismerete alapján – sohasem értett meg. (Ez viszont arra is figyelmeztet, hogy ez a definíció nem alkalmazható Gelléri *egész* életművére.)

A szocializmussal összefüggő fejezetben (*Tudósítás az új világról*) Csaplár Ferenc azt mutatja ki, hogy a Kassák-képviselte „új magyar regény”-ben (1928–33) a tételesen beszótt időszerű dokumentatív és agitativ politikai tartalom nemegyszer a művészi érték rovására bontakozik ki, s egyúttal ismerteti e regények korabeli kritikai fogadtatását is. Botka Ferenc tanulmányának fő értéke, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a Szovjetunióban kialakult magyar nyelvű szépirodalom jól ismert részadatait meggyőző fejlődésvonalba rendezi, bár csak a tanulmány elején méltatja a szovjet irodalom hatását erre a szépprózára. Fenyő István végre hiteles, részletes elemző ismertetést ad Illyés Gyula 1934-es oroszországi útinaplójáról, annak hazai visszhangjáról és jelentőségéről mind Illyés pályáján, mind pedig a magyar szociografikus szépirodalom kifejlődésében.

Végül – a kötet egyetlen felszabadulás utáni témájában – Almási Miklós oly szuggesztíven elemzi, boncolja, magyarázza Ottlik Géza ismert, de máig is „talányosnak” tartott „művelődési regényét”, az *Iskola a határon*t, hogy az olvasó végül is meggyőzötten elhiszi: nem csupán rendkívül pontos művelődési modellről – az egykori, kettős morálú úri középosztály egészének modelljéről –, hanem irodalmi remekműről is van szó. (A befejezéssel kapcsolatban még fennálló „talányok” megfjtését miért nem kérjük magától az írótól, aki – szerencsére – még megkérdendő?)

Mint látható: számos témával kapcsolatban hatalmas irodalomtörténeti anyag halmozódik össze a kötet tanulmányaiban. Ennek az anyagnak az újszerű megállapításait igyekeztünk egy-két mondatban összefoglalni. De nemcsak az anyag figyelemre méltó, hanem a kötetben felvonultatott *szervezők seregszemléje* is. A könyv egyik fő értéke, hogy irodalomtudományunk nagyjai mellett teret ad jó néhány fiatal kutató számára is. Ez az írógárda, amelyet részben maguk a témák, részben a szerkesztő akarata verbuváltak össze, természetesen csak egy kis hányada a mai magyar irodalmi tudományosságnak, mégis keresztmetszetszerűen tükrözi tanulmányirodalmunk jelenlegi állapotát, módszereit. Ügyszólván valamennyi tanulmányban megfigyelhető az ontologikusan mélyreható, elemző törekvés. Hol vagyunk már a régi irodalomtörténeti tanulmányok pozitívista szellemű *leíró, tényközlő* jellegétől! A mai tanulmányíró modelljének vagy a vizsgálatra szánt irodalmi alkotásnak a legmélyére akar lehatolni, a minuciózus analízis módszerével, adott esetben felhasználva a strukturalizmus és az információelmélet, a filozófia, a pszichológia, a szociológia eszközeit is. A *kifejezés módjában, a megfogalmazás mikéntjében* azonban mintha különbség lenne az idősebb és a fiatalabb generációk között. Az idősebbek *általában* puritánabban, világosabban, közérthetőbben fejezik ki mondanivalójukat. A fiatalabbak többsége körülményesebben szerkeszt, túlszűfoltan, áttételesen, metaforikus képekbe öltözködő stílusban, nemegyszer elvont szakmai műszavakban tobzódva fogalmaz. (Ezzel a módszerrel „bizonyítani-se-kell”, sőt „kimondani-sem-nagyon-érdemes” tényeket bonyolultan „tudományossá” lehet cifrázni a műszók játékával. Tapintatból nem említünk példát a kötetből.)

Kézenfekvő lenne ezt a jelenséget a nagyobb rutin és a gyakorlatlanság különbségével magyarázni. Az esetek többségében azonban nem erről van szó. Hanem arról, hogy fiatal kutatóink gondolkodásmódját, irodalomszemléletét erősebben befolyásolják, szinte behálózzák a modern irodalomesztétika absztraktabb fogalmi, bonyolultabb elméletrendszerei. Ahhoz viszont még valóban nincs elég gyakorlatuk, hogy a magukba szívott elméletet, a témájukhoz elismerésre méltóan

felhalmozott hatalmas nyersanyagot imponálóan érett stílusban, erős szerkezeti fegyellemmel tudják (vagy akarják) elrendezni és kifejezni. Egyikük-másikuk tanulmánya ugyancsak nehéz olvasmány. Az idősebb nemzedékek számára aggasztó távlat sejlik ki ebből: mintha az átlátszó, racionalista és demokratikus *francia* stíluseszmény helyett (amelyet nem utolsósorban az Eötvös Kollégiumból kikerült tudósok és írók népszerűsítettek) fiataljaink kezén ismét a bonyolultabb, filozofikusabb, elvontabb *német* szellem kezdene uralomra jutni. (A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda kiadványa. Bp. 1979.)

MAKAY GUSZTÁV

AZ ÍRÓ ÉS A VÁROSA

Móricz Zsigmonddal Debrecen nevét, azt hiszem, az is összekapcsolja, aki csak a *Légy jó mindhalálígot* olvasta; annál inkább mindenki, aki az életműnek alaposabb ismerője s nyomon követhette azt a folyamatos kapcsolatot, amely az írot a magyar Alföld legnagyobb városához fűzte. Ez indokolja a Hajdú-Bihar megyei könyvtár új, sokszorosított kiadványát, mely e kapcsolatot kívánja a könyvtáros eszközeivel áttekinteni.

A *Móricz és Debrecen* Szabó Sándor Géza gyűjtése. A szerző már nem érthette meg a kiadvány megjelenését; de posztumuszán is hálásak lehetünk neki az elvégzett alapos munkáért. Bevezetője hasznosan tájékoztat a különböző debreceni orgánumok jelentőségéről, jellegéről, s kijelöli a csomópontokat, amelyek körül a Móriczról szóló írások a debreceni sajtóban kristályosodtak. A továbbiakban részben bibliográfia, részben antológia következik: a II. rész gondos és alapos bibliográfiát közöl egyfelől Móricznak a debreceni sajtóban megjelent műveiről, másfelől a rávonatkozó cikkekről, hírekről. Némi vitatkozónivalónk ezzel a résszel is lenne, mert meglehetősen ötletszerűen veszi bele azoknak az írásoknak a megjelenését, amelyeket Móricz Debrecenről vagy Debrecennel kapcsolatban írt. De elsőrendűen dicsérni kell és lehet: számos ismeretlen apróságot hoz a felszínre, jól árnyalja a képet – pusztá felsorolásával is – amelyet a város és az író viszonyáról eddig kialakíthattunk. A közlés módszere ugyan világos, de nem teljesen kielégítő: nem pusztán felsorolás, de nem is egészen annotált bibliográfia; valahol a kettő között helyezkedik el. A fejezet címe pedig (*Móricz Zsigmond napjai Debrecenben*) határozottan félrevezető: az olvasó e cím után azt várna, hogy Móricznak a városban töltött számos napjának járt utána a

gyűjtő s minden ott töltött idejének adja a legkülönbözőbb forrásokból származó, lehetőleg teljes képét. Ezt nem kapjuk, erre kísérlet sem történik; de amit ad, az hasznos.

Zavart inkább az okoz, hogy a móríczzi művek szerepeltetése ötlet-szerű. Igaz, nehéz is lenne teljes és hiánytalan képét adni annak, hol, hányszor, mely alakban, jelenetben, párbeszédben jelenik meg debreceni emlék Mórícz műveiben: a lista határtalan. Ezért talán ezt okosabb lett volna elhagyni; mert amit ad, az még az átlagos olvasó igényét sem nagyon elégíti ki. A III. rész (*Mórícz Debrecenről: válogatott idézetek*) azzal, hogy Mórícznak a városról tett kisebb-nagyobb nyilatkozatait foglalja össze, hasznos, bár nem nagy horderejű antológiát ad: ezt minden helybéli tanár irodalomórán, vagy helyi szónok alkalmi ünnepegyeken jól fogja tudni hasznosítani.

A gyűjtemény legnagyobb fejezete, a 250 lapos kiadvány majdnem fele *Mórícz alakja a debreceni sajtóban* címmel ad válogatást a Móríczra vonatkozó debreceni közleményekből. Ez sem haszontalan – de elég elszomorító, nem valami színvonalas kép alakul ki belőle. Nemcsak azért, mert sok a fajmagyarkodás; ez a két háború közötti sajtónyelvezetből kitorölhetetlen, s még olyanoknak az írását is megszeplősíti, mint Juhász Géza. Hancm azért, mert a zöme az írásoknak eléggé jobboldali – politikailag vagy esztétikailag; s nem jelentéktelen része nem lát túl a kálvinista Róma kálvinista palánkján: pusztán abból a szempontból nézi és ítéli (meg vagy el) az író és a művét, hogyan ábrázolja a kálvinistákat. Ennek vannak derűs lapjai, mint a segédlelkészek folyamodványa Baltazár püspökhöz, amelyben ugyan 1918-ban azt írják, hogy Mórícz a *Fáklyával* meggyalázta az egyházat – de ugyanakkor elismerik ténybeli igazát és erre hivatkozva kéri a püspököt, rendezze a segédlelkészek sanyarú anyagi helyzetét. De vannak olyan, elvakultságukban elszomorító lapjai is, mint Csák László írása *A nap árnyékáról*, 1936-ból, amelyben szálán szedi a regény alakjait, szembesíti őket a legortodoxabb református egyháztörténet nézeteivel, hogy végül elszomorodott szívvel állapítsa meg: ez a jó református Mórícz milyen rossz református . . .

Ez a része a gyűjteménynek jó mércéje annak: milyen messze vagyunk már színvonalban, szempontban attól, amit Debrecen egy fél százada még jelentett. De az egésze is hálára kötelez: minden Mórícz-kutató haszonnal fogja forgatni ma, s a jövőben is.

SCHWEITZER PÁL:
SZÉPSÉG ÉS TOTALITÁS
A SZÉP FOGALMÁNAK TARTALMA
ADY UTOLSÓ ALKOTÓKORSZAKÁBAN

„Jaj, be szép a Szép . . .”

A háború éveiben a Réznek idézi újra meg újra a hangját, 'iszonyú dolgok történülését' adja hírül s a Titok bibliai rémalakjával vívódik Ady, de közben – ha fájdalmasan is – a korábbiaknál teljesebb csodálat hangján köszönti a Szépet. Azelőtt az új varázsának bűvölete ejtette jobban meg: a Szentlélek és a kocsma gőze is csaknem egyértékűvé lehetett számára, ha ennek az értékeit tudta magában hordani. Az utolsó Ady-kötetről írt bírálatában viszont Babits Mihály hívta föl a figyelmet arra, hogy „némely verseiben . . . valami pszichológiai makacssággal vissza-visszatér a 'be szép!' motívum”, s bár ezek „apró adatok . . . Ady költészetének fejlődésében”, elképzelhető, hogy „irodalmunk későbbi szintetikus látója” majd hasznosítani fogja azokat a tanulságokat, amelyeket megfigyelésükből szerzett.

Schweitzer Pál több mint fél évszázaddal később vállalkozott erre a feladatra. Mindenképpen jogosan.

Ismeretes, hogy a korábban „a Holnap elébe” repülni vágyó lírikus számára milyen értékek hordozójává lett ebben az időszakban a Tegnap: a háború előtti időszak hitekkel, életmórral, újat akarással teli napjait tudta jelképezni. A szép fogalma ennél eleve gazdagabb, illetve egyetemesebb jelentéskörű, a szimbolistáknál pedig még külön varázs is társulhat ehhez: „a jövő Fehérei”-t is részben azért köszöntötte annyi odaadással Ady, mert úgy érezte, hogy „éhe a Szépnek” is hajtja őket. A szó sajátos jelentéskörének vizsgálata természetszerűen nagyobb súlyú tehát az előbbinél. „A munka tárgya . . . világgépelemzés. Nem a szépséget igyekszik fölmutatni az Ady-versekben, még kevésbé a szépség esztétikai fogalmának dedukcióját elvégezni belőlük. Arra kíván válaszolni, hogy mit jelent a szép mint szimbolikus tartalmú fogalom Ady ekkor született műveiben, illetve milyen korrelátum van e fogalom és a költői világgép teljessége között” – írja a szerző. Mint az idézett sorok is mutatják: nem utolsó sorban világosságra, logikus érvelésre való következetes törekvés jellemzi tehát Schweitzer Pál munkáját: főként a versekben érvényesülő szemléletmód *gondolati* meghatározóit kívánja megvilágítani és értékelni. Az emberi életlehetőségekről, az őket meghatározó társadalmi tényezőkről való vélekedések rendszerét törekszik

megértetni, az „Evoé, Élet, be gyönyörű Ősz jött” felkiáltásaiban és a hozzájuk hasonló költői megnyilatkozásokban.

Főként a szépség problémakörének *fontosságát* bizonyítja Schweitzer Pál igen meggyőzően. Részletekbe menő gondossággal tárja föl azt is, hogy a szépség mennyiben függ össze Adynál a kiválástudattal – a háború embertelenségeinek magányos, de egyértelmű elutasításával –, s hogy ez az elkülönülés mégis a szabad kibontakozásra hivatott, társadalmi önmegújításra kész emberség általánosabb értékeit hordja magában. A könyv legjobb fejezete Adynak Ignotussal folytatott – kisebbrészt közvetlen, jobbára csak közvetett – vitájában mutatja be két egymás oldalán föllépő ember felfogásának gyökeres különbségét. Míg a liberális entellektüell a maga esztétikai elvei szerint erőteljes tartalmak jellegzetes megnyilatkozásaiban, tehát magának a *ki-fejezésnek* magasszintű megvalósulásaiban üdvözli a szépet, Adynak legjobb értelemben vett „életes” szépségkultuszához az emberi integritás védelme, társadalmi eszmények megtagadására való képtelenség, közösségi elhivatottság érzései szolgálnak alapul. S ha más-más periódusokban, más-más élmények hatására eltérő arculatot mutat ez a szépség-igenlés, a lényegét tekintve akkor is változatlan marad. Levelek, cikkek, versek sorainak sokaságára támaszkodva érvel az értekezés, egyúttal néhány költői művet – főleg a *Szép az életet*, az *Uj marquis-nyak-tilóját*, az *Ugrani már: sohát*, az *Egy háborús virágéneket*, végül a *Szép a Szépet* – tüzetesen is elemez. Elsősorban választott szempontjaihoz igazodva, filozofikusan, de stilisztikai, szerkezeti, verselési és vershangulati sajátságok megragadására is törekedve. Komoly alapozással, jó fölkészültséggel, sokszor azonban vitára késztetve – legalábbis olvasóinak egy részét.

Mivel a recenzens is ez utóbbiak sorába tartozik, ugyanakkor viszont neki sincs föltétlenül nagyobb illetékessége arra, hogy az objektív igazság birtokosaként szóljon, talán jobb, ha itt már személyesre váltja a hangot. (Ha elsőként általánosabb elméleti kérdést kell is érintenie.)

*

Nem tudott a könyv meggyőzni arról, hogy mindaz *bennük van* a vizsgált versekben, amiről velük kapcsolatban szó esik benne. Hogy hol húzódnak a nyelvi műalkotás határai, azt persze nem könnyű megmondani. Annyi bizonyos, hogy nem a legkönnyebben kijelölhető pontok mentén (az első és az utolsó írásjel között), de az sem lehet kétségesebb, hogy valahol mégiscsak vannak határai: mindaz, ami valamilyen módon befolyásolhatta a sorok alakulását, nem számítható a

művet alkotó tényezők közé. Megítélesem szerint Schweitzer először is túlságosan messzire kalandozik egy-egy vers „hátszágának” földérsében. Pontosabban szólva: ez a messzire menés önmagában még hasznos lehetne (illetve: lehet), csakhogy Schweitzer úgy tesz, mintha ilyenkor is voltaképpen magát a művet vizsgálná. Megfordítva a gyakran használt hasonlatot: a jéghegy víz fölött látszó csúcsairól tudjuk ugyan, hogy önmaguknál sokszorta nagyobb tömbökből emelkednek ki, s valamennyit a mély vonulataiból is elárulhatnak, önáltatás lenne azonban azt hinni, hogy ezek a csúcsok képesek a lenti rendszer egészét érzékeltetni. A verssorok sem sugallják *mündaszt* a pszichikai mozgásrendszert, amelyik *valahol mögöttük* föllelhető. Remekművek ugyan *viszonylag* sokat elvégezhetnek ebből – az itt tárgyalásra kerülő versek egyikét sem érzem viszont remekműnek. (Az *Új marquis-k nyak-tilóját* tudnám még leginkább ilyennek tekinteni, viszont jó néhányat ki mernék emelni ennek a korszaknak a terméséből is, mint ennél értékesebbet. Ez pedig irodalmi közvéleményünk számottevő részének az értékítéletével vág egybe.) A könyv sok figyelmet érdemlőt mond a kiemelt művekről is, egyúttal szerzőjének szakmai fölkészültségéről és érzékéről is tanúskodva, s arról is meg tud győzni, hogy érdemes volt ezeket kiemelni a maguk viszonylagos ismeretlenségéből. Hogy egy teljes Ady-korszak erővonalait kirajzolni tudó s így *reprezentatívaknak* tekinthető alkotások lennének, azt azonban nem hiszem. „... mégis, kik megmaradnak, / Megint szívükhöz kapnak. // Kínunk ha marva váj is, / Ha még mindig kiált is . . .”, „Szép a Halál, ha sirt ás itt”, „Jaj, be szép ma a Ma, / És szebb, hogy nekem csak, / Jaj, be szép, hogy Szép a Csúf anyja . . .” – az ilyen versrészleteket képtelen vagyok remekművek részeinek tekinteni. Jobban meggyőz soraival Ady Endre, aki – a könyv korrektül idézi – „gyöngye, de igaz” versként említi pl. a *Szép a Szépet*, mint a kötet hatvan lap terjedelmű fejtegetése – mintegy a *versől*, valójában csak ennek *kapcsán*. (És például az elemzettel rokon verset: *A jelen hajóján* címűt lényegesen jobbnak tartom.) A könyv lapjain impozáns fejlődési koncepció rajzolódik elő a késői Adyról, de – és itt érzem úgy, hogy időnként *tévesen* is következtet a versek mögöttésére – ismételten azt a benyomást adja, hogy szerzője megfigyeléseit mereven alá tudja rendelni a maga jókorán fölvázolt gondolatmenetének. Talán ezért is hallja végül pl. diadalmas felkiáltásoknak a „Jaj, be szép a Szép” (stb.) sorokat – annak ellenére, hogy sehol sem zárják felkiáltójelek a mondatokat, hogy a lelkesültség Adynál „Evoé”, „alleluja”, „hossánna” kiáltásaiban szokott – ritkán ugyan – feltörni, míg a „be szép”, „be jó”, „be nagy” általában fájdalmas tónusúak – különösen a tragikus Adyt jellemző „jaj”-okkal összekapcsolva. Ezért hanyagolja el a könyv a szépség dicséretével kapcsolatban olyan szembe-

ötlő összefüggések vizsgálatát is, amelynek a *Menekülés az Úrhoz, az Uram, segíts bennünket* – vagy távolabbról akár a *Midász király sarja* és más régebbi versek – viszonylatában mutatkoznak. Ez a fejezet kínálja a legtöbb támadási pontot. A szépség egyik jellemzőjeként megmaradó „száz színű” „összekevert”-ség is így szorul ki a látómezőből, a világháborús Ady-líra halálképzetei is ilyenféleképpen politizálódnak át egyértelműen egy elidegenedett társadalmi rend halálának képzeteivé – figyelmen kívül hagyva a korábbi, szecessziós halálképzetek továbbélésének jeleit. (Pl. „A Halál szent parfümje terjeng / Forró, zaklatott ölünk körül” *Az Idők kedveltjeiben*.) Schweitzer Pál olyan vonulatot kíván a késői Ady-életműben kimutatni, amelyik bonyolultan, de egyértelmű következetességgel vezet el újra a forradalmiság hangjának fölerősödéséhez, az *Elégedetlen ifjú panaszában* jutva tetőpontjára. Ennek érdekében a keserűségnek olyan megrendítő megnyilatkozásait is figyelmen kívül hagyja, amilyen a *Strófák május elsejére*, nem veszi észre a *Kár a Voltért* elejének különös egybecsengését az *Elégedetlen ifjú panaszának* elejével, vagy az olyan hasonlóságokat, amelyek az itt hívott trombitás angyal és aközött van, amelyik az égből „riadót dobolt a szomorú földre” – nagyon is másfajta „vérben megmosdások” idejét hozva magával, mint amilyet „hadköteles évszázadunk elején” álmodhatott magának a vers egyformaságok unalmától kínzott ifja. A forradalomvárás emlékeit földidéző verssorok sem annyira egysíkúak tehát, hogy ne érdemelnék meg a részletesebb és elfogulatlanabb vizsgálódásokat.

*

Nemegyszer mereven teoretikus arculatával, a vizsgált anyag saját természetét időnként elfedő fejtegetéseivel gyakran készletet tehát vitára ez a kötet. Ezeket a vitákat azonban végig kell vinni, ha meg akarjuk érteni a késői Ady-líra ma még sok homály-burkolta részletét. Állításainak egy részét sok érveléssel támasztja alá, bizonyára maradandó részeit alkotva meg így a többek munkájából kialakulóban levő pályaképek. Ha talán nem kisebb is azoknak a megállapításainak száma, amelyek nem – vagy csak erősen módosítottan – hagyományozódnak majd át a későbbi kutatásokba, megtermékenyítő szerepük ezeknek is fontos lehet. (Akadémiai, 1980.)

TAMÁS ATTILA

BABITS–SZILASI LEVELEZÉSE

Babits Mihály levelezése imponáló mennyiségű, jelentőségében túlbecsülhetetlen, Kazinczy levelezésével vetekedő anyag. A mindennapi robot és hajsza ellenére a költő majd mindenkivel levelezett, aki a század első negyven évében az irodalomban vagy a politikai életben szerepet játszott. Levélkapcsolatban volt Lukács Györggyel, Szabó Ervinnel, Jászi Oszkárral, az 1918–1919-ben fontos szerepet játszó Ágoston Péterrel, Balázs Bélával, Braun Róberttel, Czákó Ambróval, Kunfi Zsigmonddal, a Nyugat három nemzedékével, levelezett népi írókkal, erdélyi és vajdasági irodalmárokkal, a kor nagy művészeivel: Jászai Marival, Beregi Oszkárral, Somlay Artúrral, Varsányi Irénnel, meg Rippl-Rónai Józseffel, Beck Ö. Fülöppel, Csorba Gézával, Bernáth Auréllal, Moholy Nagy Lászlóval. Levelet váltott Bartókkal és József Attilával és Bethlen István gróffal, akinél 1928-ban egy udvarias értesítésben mentette ki magát, amiért nem jelent meg a miniszterelnök teáján.

A mintegy nyolcezernyi levélből azonban egységében kétségtelenül a Szilasi Vilmosmal folytatott levelezés a legjelentősebb. Szilasi, aki 21 éves korában Platón-monográfiát írt, a forradalmak alatt az Eötvös Kollégium filozófia professzora volt, 1919 után emigrációba kényszerült, majd Husserl és Heidegger barátja, később a freiburgi egyetem tanára lett, 1910 és 1941 között mintegy 140 levelet váltott Babitscsal. Ez a majd 140 levél az irodalom és a filozófia találkozásában s a hétköznapi gondokban egyaránt kivételes személyiséget mutat föl. Megidézi Babitsot, akit (olvasható a leveleket bevezető Szilasi-írásban) „a sors az emberiség egyik legizgatottabb, izgalmakkal leginkább telített korába vetett . . . bele”. Aki „zordon és ideges” volt állandóan, „rendkívül gyors, szaggatott, furcsa ritmus szerint járt”, örökös izgalomban élt, s „relatív egyszerű helyzetekben . . . , néha egy-egy szóban sőt mozdulatban váratlan komplikációkat” fedezett fel.

A levelek jelentőségét azonban nem a személyiséget felfedő, megértető mozzanatok adják. A legfontosabb részt azok a híradások, filológiai fejtegetések, műértelmezések teszik, amelyek a távolságot áthidalandó, beszélgetéseket pótolandó kerültek papírra. Ezekben egyrészt Babits írja le az irodalmi életről, saját költő sorsáról szóló legbizalmasabb s ezért legőszintébb reflexióit. Szó van a közleményekben Babits 1923-as és későbbi lapalapítási terveiről, 1924 júniusában azokról a támadásokról, melyekben – a költő így érezte – a fiatalok: Szabó Lőrinc és Sárközi György részeltették őt. Nyomon lehet követni a híradásokból a Baumgarten-díj megszületésének, odaítélésének törté-

netét. S fogalmat lehet alkotni a levelekből a két világháború közti magyar költősorsról.

A Babits-Szilasi levelezés nagy felfedezése azonban kétségtelenül a Szilasi-írásokban megjelenő műértelmezés-sorozat. Szilasi sohasem akart Babits kritikusa lenni. Bár egész életén át készült egy hosszabb tanulmány írására, mégsem vált barátja „Aristotelesé”-vé. De meggyőződéssel vallotta, s 1910-es levelében leírta: Babits „méltó lenne” egy Arisztotelészre, mint a görög mesterek. Az egyes művek baráti értékelése elől azonban sohasem tért ki. Előbb emlegetett levelében kéretlenül is elemezte a *Laodameiát* és a *Danaidákat*, később a *Gólyakalifát*, a Szophoklész-fordítást, a németül megjelent novelláskönyvet, az *Élet és irodalom* kötetet, az írástudók árulása-vitát, s az összegyűjtött versek kapcsán általában Babits költészetét. Legtöbbet a *Halálfiával* foglalkozott. 1921-től 1929-ig figyelemmel kísérte a regény keletkezését (a starenbergi tó partján álló házukban írta Babits 1925-ben a regény egyik részletét), elolvasott minden hozzá eljutott kritikát (Kassáknak a *Halálfiáról* írott kemény hangú bírálatát elutasította), s egy terjedelmes levélben maga is elemezte a művet. Megállapításai az azóta volt kutatások fényében is helytállóak. Az ábrázolás, a hangulatkeltés és a Szent Ágostonra emlékeztető stílus értékes mozzanatai mellett a mese kevésbé érdekességét és a fárasztó ismétléseket emelte ki; az első megállapításával a későbbi Szabó Dezső-i érvet előlegezte, a másodikkal, az általa „analitikus refrénszerűség”-nek nevezett ismétlődéssel a *Halálfiái* ellen felhozott legfőbb kifogást foglalta szavakba.

Babits és Szilasi levelezése felvet egy már régóta lappangó kérdést is: a költő és a fenomenológia viszonyát. A levelekből számtalan tény világos: nyilvánvaló lett, hogy Szilasi nagy reverenciával volt Husserl és Heidegger iránt. Husserl kinti legjobb barátjának nevezte, munkásságát ismertette a Nyugatban, hetvenedik születésnapján dolgozatai egy részét a neki szentelt emlékkönyvben tette közzé. Heideggerrel is szoros kötelék fűzte össze. Felesége tanította a Heidegger-fiúkat zongorázni, többször tehetett apróbb szolgálatokat nekik, s erről mindig be is számoltak Babitséknak. A *Sein und Zeit*et Szilasi személyes ajándékként küldte el a költőnek, alig valamivel a *Halálfiái* megjelenése után, és boldogan továbbította a nála megismerkedett filozófus és költő kölcsönös üdvözlését is. Ugyanakkor az is közismert, hogy 1919 után Babits gondolatrendszere már újabb mozzanatokkal nem bővült. Egyik cikkében (alig valamivel a *Sein und Zeit* megjelenése előtt) leírta: „a háború évei óta egyetlen filozófiai mű sem került többé könyvtárá”-ba. Máshol is, később is hasonló módon nyilatkozott. A levelekben fel-emlegetett, Husserlrel és Heideggerrel volt találkozások és a Szilasi iránti gondolkozási rokonszenv azonban spekulatív lehetővé tesz egy feltéte-

lezést: Babits talán mégis hasznosíthatta a nyugat-európai fenomenológiai iskola egyes gondolatait. Ez a „hasznosítás” a megnevezés szintjén valószínűleg kevéssé kimutatható. Talán egy általánosabb összefüggésben kap-kaphat értelmet: abban, hogy a gondolat, a gondolati alkotás Babits legutolsó verseinek is „megvilágító művészi és költői élménye” maradt. Úgy, ahogy ezt az egész Babits-líráról Szilasi 1938-ban kelt levele hangoztatta.

A Babits–Szilasi levelezést tartalmazó kötet, melyet az összeállító és közreadó Gál István bevezető tanulmánya nyit s Szilasi két cikke zár, egy általánosabb kérdést is felvet: nem lenne-e érdemes az egész levelezés legfontosabb darabjait a nagyobb közönség számára is hozzáférhetővé tenni? (Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa 1980.)

SIPOS LAJOS

POMOGÁTS BÉLA: VERSEK KÖZELRŐL

ÉRTELMEZÉSEK ÉS MAGYARÁZATOK

Pomogáts Béla könyvében huszonhárom, a felszabadulás után született magyar verset vesz „nagyító alá”. Ahogyan a cím is jelzi: verseket látunk „közelről”, de vajon kikhez szólnak, szólhatnak ezek az értelmezések és magyarázatok? A bevezetőben így ír szándékáról a szerző: „Törekedtem arra, hogy híveket szerezzek az új magyar költészetnek . . . Könyvemet elsősorban a versek iránt érdeklődő fiatal olvasóknak szántam.” S az elemzések valóban összhangban vannak a kitűzött céllal. A legnagyobb haszonnal a középiskolás korosztály forgathatja e lapokat, de még a pedagógusok számára sem haszontalan.

Pomogáts Béla e könyve hiányt pótol: a középiskolák negyedik osztályai magyar irodalomból – időhiány miatt vagy más okokból – ritkán jutnak el a mai magyar líra megismeréséig, s a verset szerető fiataloknak, érdeklődőknek nemigen áll rendelkezésükre olyan szakirodalom (persze nem „szaktudományos” művekre gondolok), mely bevezetné őket költészetünk legújabb korszakába. A hozzájuk szóló munkák, pl. a *Miért szép?* sorozat, Tüskés Tibor: *Versről versre* c. könyve vagy Seres József–Szappanos Balázs: *Verselemzések* c. műve stb. mai költészetünkkel nem, vagy csak alig foglalkoznak. E munkában viszont Fodor Józseftől kezdve Illyés Gyulán, Zelk Zoltánon át mai élő líránk legjaváról is képet kapunk, s olyan nehezen megközelíthető-befogadható

művek alkotói is helyet kapnak, mint Pilinszky János, Juhász Ferenc vagy Tandori Dezső.

Ugyanakkor szükség volt e könyv megjelenésére szemléleti-módszertani szempontból is, gondoljunk csak a középiskolai tankönyvek verselemzéseire, melyek sokszor nem éppen a nyitottságot, érzékenységet, elemzőkészséget mélyítik.

Pomogáts Béla vers-interpretációit tehát – a szándéknak megfelelően – nem annyira a tudományos alaposság, mint inkább az érzelmi fűtöttség, az asszociációk lendülete jellemzi. Ez az érzelmi beállítottság, lelkesültség a versekre ráhangoló atmoszféra-teremtő erővé válik, s megragadja az olvasók érdeklődését, érzelmileg hozva közel a műveket.

A konkrét elemzések előtt az egyes költők életútját vázolja fel a szerző. Egy-egy esetvonással megrajzolt arcképeket látunk, melyek nem az életrajzok megismerését szolgálják, inkább megmutatják, hogy az elemzett vers hogyan illeszkedik a portréba, a költői világképbe. Ezeknél az arcképeknél a vers írójának más műveire, kötetekre is utalásokat találhatunk, ami ösztönözhet arra, hogy a kötetben szereplőkön kívül egyéb műveknek is utánanézzon az olvasó, behatóbban megismerje az életműveket.

Maguknak az elemzéseknek nagy erényük, hogy a huszadik század történelmi atmoszférájába ágyazzák a verseket, s nem keletkezésük terétől és idejétől függetlenül vizsgálják őket. Ugyanakkor érzékenységre, rugalmasságra nevel Pomogáts Béla elemzési módszere, és tudatosságra is a vers-értésnél. Ugyanis – líraelméleti alapokon – úgy vizsgálódik, hogy a nyelvre mint a líra anyagára, közegére felfigyelünk; a költészetet elsődlegesen mint nyelvi kifejezést hangsúlyozza, ebből vezetve le a versek szépségét és jelentés-rétegeit. Ebből az alapállásból a jelentés több dimenzióját felvillantja, megtanít arra, hogyan kell a versre „figyelni”. Külön tudatosítja a hangsík, a képsík és a költői szubjektum jelenlétét a versben, a konkrét és az elvont jelentés-szinteket, tanítva arra, mit is jelent a „líraiság”. Kár, hogy míg a szerző tudatosan törekedett arra, hogy bemutassa: a vers-egész jelentéséhez a formai megvalósulás egyenrangúan járul hozzá, addig sokszor az elemzésnek éppen ezek a részei (versforma, rím, ritmus stb.) szakadnak el a tartalmi megvilágítástól, a formai felépítés különválasztott vizsgálata miatt. Így éppen a tartalom és forma összefüggései nem érzékelhetők eléggé.

Végül hadd utáljak e munkának még egy szemléletbeli értékére. Azzal, hogy a műveket egy tágabb kontextusba helyezi (elődökre, mesterekre, világirodalmi összefüggésekre való kitekintéssel), egyrészt a költészet, irodalom folyamatszerűségét hangsúlyozza, másrészt rávilágít arra, hogy a magyar irodalom sem elszigetelten fejlődött, fejlődik.

A mű végén pedig a versek lelőhelyének jegyzéke és az irodalmi tájékoztató további készíttetését, segítséget ad az olvasóknak ismereteik és vers-szeretetük elmélyítéséhez.

Pomogáts Béla könyve tehát közművelődési-pedagógiai szempontból különösen üdvözlendő mint olyan munka, amely méltán sorakozhat fel a tudományos ismeretterjesztés igényes művei mellé. Annál is inkább, mert a humán tudományok területe e szempontból igen elhanyagolt a természettudományos ismeretterjesztéshez viszonyítva. (Kozmosz könyvek, 1980.)

KISS ESZTÉR

• BEVEZETÉS AZ ESSZÉÍRÁSBA

SÜKÖSD MIHÁLY: *KÖZELÍTÉSEK*

Sükösd Mihály új kötete műfajilag heterogén, azaz látszólag össze nem függő tanulmányok, esszék és kritikák sorozata. Szándékosan ilyen. Ő maga így vall erről könyve utószavában: „Régóta szeretnék olyan kötetet összeállítani, amely műfajilag meghatározhatatlan. Mert nem a besorolható műfaj azonossága tartja össze, hanem a közölt szöveg egysége, eltérő műfajokban.” (283)

A kötet egészen végigvonuló koncepció tehát a meghatározhatatlanság, a szabálytalanság, a besorolhatatlanság keresése. Sükösd csupa szabálytalan műfajt és rendhagyó sorsú tehetséget választott esszéi tárgyául. Ilyen, eleve szabálytalan és besorolhatatlan, sokat vitatott műfaj maga a regény és a *regény* esszé, a kötet írásainak ez a két főszereplője. De magán a regény kategóriáján belül sem a klasszikus nagyregényeket, vagy a már klasszikusan rendhagyóvá vált paradigmikus eseteket elemzi Sükösd, hanem a regény-műfaj szélén, perifériáján elhelyezkedő írásokat: az esszeregényt (*A tulajdonságok nélküli ember*), a tényregényt (*A tisztaeszleli Solymosi Eszter*), a biográfiát (Sybille Bedford és Norman Mailer életrajzai), a rendhagyó regényt (*Vulkán alatt*), stb. Csupa olyan műfaj, amelynek a besorolása eleve problémát jelent.

A regény, mint tudjuk, születése pillanatától támadott műfaj, váltságának hangoztatása pedig már régóta irodalomleírási közhely. Pedig ez a megállapítás nyilvánvalóan egy történetetlen szemléletlen alapul. Az, hogy a műfajoknak története van, evidens és önmagában szintén közhely. Mégis, a gyakorlatban az szokott történni, hogy az éppen elemzett regényt mindig egy időben sokkal korábbi, saját korában szintén

támadott, azóta azonban mércévé vált regénytípussal vetik össze. Vagyis elfelejtik, hogy a regény fogalma mást jelent a 18., mást a 19. és megint mást a 20. században. Minden korszakról megvan a mércénk, a követendőnek szánt példánk: a 18. századról a Tom Jones, a 19. századról pedig a francia, angol, orosz klasszikus nagyregények. Egy előző normához, kánonrendszerhez képest nyilvánvaló, hogy a regény mindig szabálytalan lesz, mert mindig késésben van az éppen érvényben levő preskripcióhoz képest, hiszen gyorsabban változik, mint az. Így például a 19. századi regénytípus (Balzac, Stendhal stb.) válság a klasszikus eposzhoz képest (amelyet a regény előzményének szokás tekinteni), a 20. század eleji regény (pl.: *Ulysses*) válság a 19. századihoz, a mai regény pedig válság az Ulysseshez képest. Mindezt azért (is) volt szükséges elmondani, mert Sükösd maga is bírálja (és többnyire el is kerüli) azt a hibát, hogy a mindenkori regényt egy mindenkor korábbi normához (és egyáltalán: normához) viszonyítsa.

Elkerül ugyanakkor egy másik nagyon gyakori hibát is: nem akar mindenáron szigorú, egzakt és tudományos definíciót adni tárgyáról. Ehelyett annak gyakorlati megközelítésére, körülírására törekszik. (Ez a csak helyeselhető törekvés, mint majd látni fogjuk, különösen az esszé körüljárása, körülírása kapcsán világos.) Mint a következő részben: „A legokosabb elméleti okfejtés sem mondhat többet a regényműfaj végletes átalakulásáról, mint a klasszikus realizmus és a század eleji avantgarde regényíróinak összehasonlító pályaképvizsgálata.” (13.) – írja a Joyce-fejezetben, majd néhány találó szóban összeveti az „amatőrök”: Joyce, Kafka és Proust életmódját, pályáját a 19. század profi regényíróival.

Ezzel Sükösd implicit módon feltételezi, tudomásul veszi, hogy az irodalomtudomány (még?) nem igazán tudomány; fogalmai például nem levezetettek és nem bevezetettek, hanem meglehetősen ad hoc jellegűek. Mivel nincsenek meg a megfelelő fogalmai, nincsenek meg a fogalmakat érvényesen kifejező szavai sem. (A metaforikus irodalmárnyelvet maga Sükösd elemzi és bírálja Mezei József könyvéről írt kritikájában.) Mivel nem hisz abban, hogy az irodalmárkodás szigorúan egzakt tudomány lehet, tartózkodó az ítélkezésben is. Így a kötet írásai nem szigorúan szaktudományos jellegűek, hanem egy művelt literátor olvasatai. Szerencsére, mert a Sükösd által választott (gyakorolt) irodalmi nyelvhez végképp nem illenének a szoros fogalmi definíciók. Inkább a laza körülírások, körüljárások.

Ennek megfelelően Sükösd az egész könyvben csak egyetlen egyszer, a Dobai Péterről szóló fejezetben teszi fel azt a kérdést, hogy mi a regény általában, de úgy tűnik, ezt is csak a hatás, a szembeállítás kedvéért. Annál, hogy mi a regény általában, fontosabb és főleg meg-

válaszolhatóbb kérdés, hogy milyen ez vagy az a konkrét regény. „Mi az, hogy regény? Fölös szabad időnkben mást sem csinálunk, mint a regény ismérveit igyekszünk csalhatatlan biztonsággal egybegyűjteni. Annyi kiderült, hogy minél több szabályos és rendhagyó változatot ismertünk meg az utóbbi években, annál bizonytalanabbak vagyunk a regény – akár a legelőzékenyebben tágas – meghatározását illetően. A *Csontmolnárók* a legújabb alkalom, hogy az elérhetetlen fogalmi definíció helyett a regény mint gyakorlati jelenség életképességén örvendezhessünk.” (264–5.)

A Sükösd-esszék egyik sorozata tehát, mint láthattuk, a regényről szól. A másik vonulat az esszéről. Itt térhetünk ki arra a kérdésre, hogy mit jelent a cím. *Közelítések* – mihez? Sükösd eddigi pályáját tekintve azt hihetnénk, a regényhez. Láthattuk, hogy inkább a regény-fogalom határán, peremén levő műfajokhoz: a torzó óriásregényekhez, a félbemaradt kísérletekhez, az esszéregényhez. És mindenekelőtt magához az esszéhez.

Az Illés Endre-fejezetben írja a szerző, hogy Illés esszéírói módszerét egy *Bevezetés az esszéírásba* című szeminárium-sorozaton lehetne tanítani. Ilyen, a gyakorlati esszéírásba való bevezetésnek tekinthetők magának Sükösdnek az írásai is. Ha szétszórt megjegyzéseit összegyűjtjük, könyvéből egy esszéelmélet (esszépoétika) körvonalai bontakoznak ki.

Sinkó Ervin esszéműfajának sajátosságait például a következőképpen összegzi: „Ez az esszé az egyszemélyes gondolkodás és a láthatatlan, csak elképzelt közönséggel folytatott kommunikáció egységének műfaja. Mintha maga elé beszélne Sinkó Ervin, boldogan tapasztalva, ha írásának (hangos beszédének) önmagán túl is akad hallgatója. A műfaj nyilván nem független a szerző életútjának körülményeitől; a tartós magánytól, az olvasóközönség gyakorlati hiányától és eszményi feltételezésétől.” (179.) Illés Endre esszéinek kapcsán írja: „Hogy mi az esszé általában, sokan igyekeztek már megfejteni, magunk is tettünk rá gyakorló kísérletet: erről itt nem lesz szó. Hogy milyen és miért ilyen Illés Endre esszéműfaja, az alábbiakban iparkodunk kifejteni.” (197.) A Mezeiről szóló kritikában pedig: „Az esszé nagyon rugalmas műfaj, műfajilag mindent eltűr, ha egyetlen, középponti gondolat tartja össze az elkalandozásokat.” (272.) Az idézett körülírásokból, töprengésekből látható, hogy Sükösd itt sem egzakt definícióra törekszik, hanem valóban inkább a gyakorlati esszéírásba próbálja bevezetni olvasóit. A gyakorlati esszéírás néhány szempontját, követelményét a kötet utószavában, a *Hitvallás helyett* című fejezetben sorolja fel. Ezek valóban az esszét írni szándékozónak szóló gyakorlati tanácsok, maximák: ne gondolkozzunk kirekesztő vagy-vagyokban, igyekezzünk minél többet

tudni, olvassunk el mindent, ami tárgyunkkal kapcsolatos, gondoljunk végig legalább egy új gondolatot, ne törekedjünk mindenáron személyes hangra, de ne is irtózzunk tőle.

Sükösd egyik maximája, mint látható, a teljesség-igény, vagy pontosabban az az igény, hogy a káros megosztottságokkal szemben, azok helyett mindenről tudomást vegyen, mindent befogadjon. Ez egyben mérce, választott értékszempont is nála. Dobai Péterben is azt szereti például (túlságosan jó véleményét róla nem tudom osztani), hogy nem ismer műfaji korlátokat egy művön belül sem, és hogy minden műfajban kísérletezik.

Sükösd Mihály az irodalomárokhoz ahhoz a ritka típusához tartozik, aki valamit a nyelvészethez is ért, és ezt nem szégyelli bevallani sem. Joyce Ulyssesének nyelvét elemezve például a Victor M. Yngve-féle mélységhipotézisre hivatkozik, Dobai *Csontmolnár*okja kapcsán pedig Zsilka János nyelvelméletére. Sükösd nyelvi érdeklődését és nyelvészeti tájékozottságát mutatja az a tény is, hogy a vizsgált művek nyelvi megoldásaira mindig érzékenyen reagál. Hosszan ír például az *Ulysses* nyelvhasználatáról, és Joyce mondat szerkesztési eljárásait az Yngve-féle mélységhipotézis alapján jellemzi.

Az Yngve-féle mélységhipotézis a memória korlátaira vonatkozik. Azt jelenti, hogy a közvetlen emberi emlékezet terjedelme (mélysége) korlátozott, mert egyszerre hét egység (szám, szótag, grammatikai, mondattani megkötések, közbeékelődések, stb.) megjegyzésére képes. Ez a korlátozás, a hetes határ érvényes a mondatok széttagolási lehetőségeire is. Joyce tagmondatainak, mondatrészeinek, közbeékeléseinek a száma azonban éppen ezt a korlátozást sérti meg, mert sokszor túllépi a hetes határt. Így mondatai néha megjegyezhetetlenek, átekinthetetlenek és ezért érthetetlenek is.

Sajnos van Sükösdnek egy nyelvészeti tévedése is. A Dobai-fejezetben olvasható a következő mondat: „Tudjuk, hogy Saussure nyomán „langue” és „parole”, beszélt nyelv és írott nyelv között tesz különbséget a nyelvtudomány.” (268.) A saussure-i „langue” és „parole” fogalmak különbsége nem azonos a beszélt nyelv – írott nyelv különbségével, mert a „langue” nem az írott nyelv, hanem röviden szólva a „parole”, a beszédtevékenység (= azaz a nyelv használata) mögött álló elvont szabályrendszer.

A szerző nyelvészeti érdeklődése azonban nem is annyira az egyes konkrét nyelvészeti hivatkozások, hanem azoknak a fejezeteknek az alapján nyilvánvaló, amelyekben a tágan értelmezett általános nyelvészet és a nyelvfilozófia módszereit, szemléletmódját hasznosítja kérdésfelvételeiben, valamint a tárgyalás- és leírásmódban. Ebből a szempontból, és általában is a könyv legjobb és leginkább inspiratív része a Musil-fejezet.

A fejezet bevezető része a századelő Monarchiájával foglalkozik általában, ezután következik Musil élet- és pályarajza, végül *A tulajdonságok nélküli ember* elemzése. A korszak fontos jellemzője a legkülönbébb művészeti és tudományágak összemosódása: *A tulajdonságok nélküli ember* pl. lét- és ismeretelméleti regény, vagy Freud pszichológiája a pszichológia és a szépirodalom határán áll – írja Sükösd. Hozzátehetném még ehhez, hogy Wittgenstein Logikai-filozófiai értekezése is olvasható szépirodalmi műként is. Az elmondottakból magától értetődően adódik a Musil – Wittgenstein párhuzam, sőt, a párhuzamot sugallja az a tény is, hogy mindketten foglalkoztak a megismerhetőség – kifejezhetőség fokozataival is. Wittgenstein, mint tudjuk, három fokozatot különböztetett meg: 1. ami racionálisan megismerhető és nyelviileg kifejezhető. 2. ami maga nem fejezhető ki értelmes kijelentésekben, de megnyilvánul ilyenekben; és végül 3. ami egyáltalán nem fejezhető ki sehogy, és nem is mutatkozik meg a nyelvben, csak *átélhető*. Ide tartoznak leglényegesebb életproblémáink.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert Sükösd első sorban nem az *Értekezéssel* állítja párhuzamba *A tulajdonságok nélküli embert*, hanem a *Filozófiai Vizsgálódásokkal*. (Legalábbis az *Értekezésre* nem hivatkozik, holott az *Értekezés* és *A tulajdonságok nélküli ember* közötti összefüggések még sokkal inkább nyilvánvalóak.)

Viszont nagyon fontos Sükösdnek egy további, még mindig *A tulajdonságok nélküli ember* kapcsán tett megállapítása, amely még mindig a kifejezhetőség-problémához kapcsolódik: „Az emberi gondolkodásban és cselekvésben középponti szerepet játszik a szabályokhoz való igazodás. Fontos és gyakori szabálykövetés a logikai: amikor gondolkodunk és érvelünk, logikai szabályokhoz igazodunk. Fontos és gyakori szabálykövetés a nyelvtani: amikor beszélünk, grammatikai szabályokhoz igazodunk. Ebből következik a kérdés: a logikai és nyelvtani szabálykövetéssel pontosan kifejezhető-e a logikai és nyelvtani szabályok szerint gondolkodó és beszélő emberi személyiség valóságos kapcsolata az őt körülfogó világgal?” (76.)

Ez a kérdés a lényeg! Az emberi tevékenységeket irányító, reguláló szabályrendszerek feltárása és jellemzése azóta is fontos filozófiai, pszichológiai és nyelvészeti feladat maradt.

Az eddigiek alapján világos, hogy Sükösd legfontosabb minősítő szempontja a sokoldalúság, a kirekesztő vagy-vagy-ok helyett a teljesség keresése és igénye témában, műfajban, szerzőben stb. – ahogy maga is írja utószavában. Ez könyvének legfőbb érdeme. (Szépirodalmi, 1979.)

SÁNDOR LÁSZLÓ: HAZÁNK: KELET-EURÓPA

Alig múlt két esztendeje, hogy Sándor László sajátosnak tűnő kötetel jelentkezett: Fábry Zoltán életrajzi mozzanatait gyűjtötte össze; a címe: *Tanú és tanulás voltam* (Madách, 1977.). Nem véletlenül idéztük föl ama könyvét, hiszen ez újabb kötete – szinte Fábryra mutatóan – *Hazánk: Kelet-Európa* címet viseli; önmagára mutatva (s nem hivalkodón), ki nem mondott mottója lehetne, „tanú és tanulás vagyok”.

Három ország sajtójában megjelent írásait gyűjtötte össze a szerző, a magyaron kívül a cseh, az orosz, a szlovák és az ukrán írók műveivel, illetve irodalmi-társadalmi-nemzetiségi jelenségekkel foglalkozik. Írásai rendkívül objektívek, pontosak, elemzőek. Azt máris – őszintén – be kell vallanunk, hogy akár irodalomról, akár a történeti elemzésekről van szó: *néhány kivételtől* eltekintve, inkább csak beszélünk erről, de igazában *kevésbé ismerjük Európának e tájait*. Sándor László – kötetének előszavában – nem véletlenül írja az Ady-mottót („Dunának, Oltnak egy a hangja”), hogy „virtuális hazánk: Kelet-Európa. Azaz Magyarország mellett – szélesebb értelemben – a kelet-európai országokat is hazánknak tekinthetjük . . .” (6.) Ez a megállapítás már több is, mint a híd-szerepre utalás, s arra való hivatkozás. Bizonyos, szinte az azonos-ságot megközelítő analógiákról van szó. Talán egykor Győry Dezső fogalmazta meg ezt nagyon egyértelműen: gyakran sokkal megfoghatóbban, mint tette ezt pl. Fábry Zoltán, aki Európát „avatta hazájává”; jelezve is, hogy ő „túlnézett” a szűkebb környezetben, a közvetlen szomszédokon, s a tágabb horizontot fürkészte.

Sándor László rendkívül igényesen, pontosan és igazságosan fogalmaz. Ez – amellet, hogy nem kis erénye kötetének – érvényes könyve mindhárom (I. *Írókról*; II. *Könyvekről*; III. *A Korunkról*) fejezetére. A kritikus Sándor László kiváltképp markáns arcúval bontakozik ki a kötet lapjairól.

A szerző tolla nyomán megelevenedik kortársainak egész tábora. Azok, akikkel együtt dolgozott és küzdött, akikkel a kapcsolatot tartotta (kiváltképp szép példája ennek a Korunkról szóló nagyobb fejezete, dokumentumanyaga). Ha tovább lépünk: Balogh Edgárról, Fábry Zoltánról, Győry Dezsőről, Vozári Dezsőről csak-csak vannak kialakult véleményeink; de ugyanezt elmondhatjuk-e – a kívánatos mértékben – pl. Sevcenkóról, Sztelmahról, Šaldaról, Bezručról, avagy Vančuráról? Nem bizonyos. Sándor László elevenné teszi alakjukat, életművük lényegét (különösen megragadó a Sztelmah-portré). Más példára fordítva a figyelmet: Gaál Gáborról – a Korunk ürügyén is – sok mindent tudunk, *de* ugyanezt elmondható-e az *Igor-ének* magyar fordításáról?

Avagy az ungvári Munkás Újságról? E kérdések nem véletlenül tolnak a tollunk alá: a kérdőmondatok feleletet is tartalmaznak. Sok ismeretlen anyagot tesz közzé Sándor László; elegendő, ha Balázs Bélára, Sinkó Ervin leveleire, Lukács György kapcsolatára a Korunk-kal utalunk stb.

E kötetben Sándor László aktív résztvevő, s mai emlékező; tanú és idéző. Nem is emlékiratot írt, nem is férhetett megszabott terjedelmű kötetbe minden, lényeges anyag és adalék stb. Az objektív hangvétellű cikkek, kritikák stb. mögött ott érezzük Sándor László résztvevő személyét, s a személyesség hitelét.

Korrigálni a szerzőt csupán annyiban szükséges: mivel – mint említettük – több összefüggésben olyan területre vezet el, amely sokak előtt ismeretlen, vagy kevésbé ismert, Sándor László inkább jogos vágyat, óhajt fogalmazott meg – kimondva, vagy anélkül –, amikor ezeknek elengedhetetlen szükségességére hívja a figyelmet. Ő otthon érzi magát, de vajon mindenki, aki a kezébe veszi kötetét? Az olvasók nagy része sok mindent e kötetből tud meg. Igaz, könyvének éppen ebben rejlik ereje, sőt (nem túlzás) varázsa: minden sorával azt kívánja dokumentálni, bizonyítani – hazánk: Kelet-Európa. Sándor László az áhított elvet és a gyakorlatot szervesen kapcsolja össze. Tárgy- és tényszerűen. Ezért műve: hézagpótló, a fogalmazás és meghatározás legjobb, legnemesebb értelmében. Irodalomtörténet is, művelődéstörténet is, történelem is. Miként ő írja: egyik láncszeme egy nagytávú kutatómunkának. Olyannak, melyet egy ember nem is végezhet el. Mi most annyit teszünk mindehhez: igen fontos láncszem.

Lehet, hogy ha egyszer megírják – szintézisben – Kelet-Európa irodalom-, művelődés- stb. történetét – annak a műnek egyik tartópillére lesz és marad Sándor László műve. Sőt, akkor, abba a szintézisbe bele kell olvasztani-illeszteni Sándor László egész tevékenységét, életműve egészét, mert az több, mint amit általában tudunk, vagy tudni vélünk. (Madách)

KOVÁCS GYŐZŐ

LUKÁCS GYÖRGY ÉLETE KÉPEKBEN ÉS DOKUMENTUMOKBAN

Nyolcvanöt éves korában így vonta meg élete mérlegét Lukács:
„... Óriási szerencsém volt, hogy egy ilyen mozgalmas, nagy fordulatokban gazdag életet élhettem át, és különösen szerencsésnek tartom

azt, hogy a tizenhetes–tizenkilences időket átélhettem, mert hiszen én a burzsoáziából származom. . . Bizonyos, hogy az orosz forradalom és az azt követő magyar forradalmi mozgalmak szocialistát csináltak belőlem, és emellett kitartottam egész életemben. Ezt életem egyik legpozitívabb oldalának tartom. . . Minden egyes szakaszban igyekeztem mondanivalómat olyan jól kifejezni, ahogy tudtam. . . Most, hogy a mondanivalómnak az értéke és formája milyen, afölött nem én fogok dönteni. . . Ezt majd valamilyen formában a történelem elintézi.”

Nos, a történelem még ma is jócskán adós Lukácsnak. Igaz, ez az adósság nem törleszthető rövid idő alatt, e gazdag életpálya és életmű kritikai feldolgozása hosszú évek, ha nem évtizedek erőfeszítéseinek lehet majd az eredménye. (Ebben a munkában oroszlánrészt vállal magára a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézet Lukács Archivum és Könyvtára.) Ami eddig Lukács szellemi örökségének összegyűjtése, rendszerezése, gondozása és publikálása érdekében történt, az kétségtelenül nem kevés, de nyilvánvaló, hogy a munka nagyja még hátra van. A feladat nemcsak volumenében, de differenciáltságában, szerteágazó voltában is óriási. Már csak azért is, mert a kutatás nem korlátozódhat csupán arra, hogy Lukácsot egy szűkebb kör, a filozófia, az esztétika, az ontológia elméleti kérdései iránt fogékony olvasók számára tegye hozzáférhetővé – természetesen az ő igényüket is messzemenően ki kell elégíteni –, hanem komoly erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy egy viszonylag szélesebb körben is végre ismertté váljék Lukács tudományos pályafutása, életútja, a magyar szellemi életben és a mozgalomban játszott szerepe, jelentősége. Bizony manapság még nem nagyon dicsekedhetünk azzal, hogy akár a közép-, akár a fiatal generáció tagjai – tisztelet a ritka kivételnek – néhány sztereotip mondaton túl bármit is meg tudnának fogalmazni, amikor Lukács teljesítménye felől kérdezzük őket.

Ezért is üdvözölhetjük örömmel a két ismert Lukács-kutatónak, Fekete Évának és Karádi Évának a Corvina kiadásában magyar, angol és német nyelven megjelent munkáját. Remélhető, hogy a jól szerkesztett kép- és dokumentumgyűjtemény azokban is felkelti az érdeklődést, akik számára Lukács elméleti teljesítménye kemény dió. A gazdag fotó- és filmanyag – amelynek csak egy része ismert korábbi kiadványokból –, az ezeket szervesen kiegészítő-magyarázó (jórészt Lukácstól vett) idézetek, a megfelelő tájékozódást szolgáló szerkesztői összekötő szövegek a szó legszorosabb értelmében *életközelpbe* hozzák Lukácsot, a teoretikust, az elkötelezett marxistát, a mozgalmi embert. Amatőr felvételek, művészi fotók, filmhíradó részletek, fakszimilék segítségével szinte megelevenedik előttünk a „Gelebtes Denken”. A szerkesztők ügyes kompozíciói révén harmonikus egységben látjuk a műveket és

alkotójukat. Majdnem bizonyos, hogy Lukács, ha élne, erőteljesen tiltakozna egy az oeuvre-jét és személyét publikus eszközökkel bemutató kötet kiadása ellen. A „tiszteletlen” utókor azonban nyugodt lelkiismerettel vállalkozhatott Lukács effajta „népszerűsítésére”.

„Szabályos” recenziót nehéz lenne erről a könyvről írni, néhány motívumára azonban feltétlenül fel kell hívnunk a figyelmet. Íme néhány jellegzetes kép az alakuló jellemről: Első irodalmi olvasmányainak a hatása alatt még gyermekként, de felnőtteket is megszegyenítő érettséggel vallja Lukács: „az életben nem a siker a fő kritérium”. A hivatalos közvéleménynek fittyet hányva fogalmazza meg már 1909-ben: „Ady . . . elsősorban a forradalom nélküli magyar forradalmárok poétája”. Joggal említhette föl Lukács 60 évvel később: „én egész életemben hű maradtam Ady oeuvre-jéhez”. Lukács már korán elhatározza, hogy életét a „Műnek” szenteli. Amikor először kell választania a szerelem (Seidler Irma) és a „Mű” között, habozás nélkül az utóbbi mellett dönt. Hogy döntésének szerepe lesz egy ember halálában, ez mélyen megrendíti őt és tisztában van a döntéssel járó erkölcsi felelősség súlyával.

Életvitelében a morálnak, az erkölcsi felelősségnek, a „baloldali etikának” mindvégig meghatározó szerepe lesz. Ez a morális tartás viszi őt a 10-es évek második felében a Vasárnapi Körbe és később ugyancsak morális alapon fordít háta a körnek és lép be a Kommünista Pártba. Erkölcsi fenntartásai miatt nem lesz belőle „excentrikus magántanár” Heidelbergben és a munkáshatalommal szembeni elvárásait is morális szempontok vezérlik. (*Taktika és etika, Az erkölcs szerepe a kommünista termelésben*)

1919-ben nem csupán mint kultúrpolitikus kötelezi el magát és vállal oroszlánrészt a fiatal munkáshatalom szellemi életének a kiépítésében, hanem amikor a helyzet úgy kívánja a fronton, a frontkatonák között is helyt tud állni. Biztosra vehető, hogy Lukácsnak nem volt érzéke sem a haditechnika, sem a katonapolitika iránt, viszont megvolt az a rendkívüli képessége, hogy a vállalt ügy érdekében hatni tudjon az egyszerű emberek agyára és szívére és rá tudja őket ébreszteni saját érdekeikre. Úgy tűnik a Tanácsköztársaság kép- és dokumentumarchívuma kimeríthetetlen. Még mindig felkutatnak – éles szemű kutatók még mindig találnak – eddig még közzé nem tett anyagokat. Köztük olyanokat, amelyek Lukácsot kevésbé ismert szerepében ábrázolják. Még egy erkölcsi motívum, amely még inkább aláhúzza, hogy Lukács a legreménytelenebb helyzetekben sem választja az emberileg talán nagyon is érthető és elfogadható alternatívát. Amikor Korvin Ottó budapesti kivégzése kapcsán felrémlik Lukácsban, hogy őt is elfoghatják és felakaszthatják, először az öngyilkosságra gondol, de azután rögtön elveti

ezt a lehetőséget: „Nem lenne jogom hozzá – jelenti ki – a központi bizottság tagja példát kell mutasson”.

Lukács számára a kényszerű emigráció a kemény tanulás és a megfeszített munka éveit jelenti. Továbbra is elkötelezett kommunista-ként szolgálja a munkásosztály ügyét, és amikor átmenetileg kiszorul a mozgalomból az elméleti munkához menekül, abban kárpótolja magát. Rendszerint az időleges visszavonulások idején születnek nagyobb lélegzetű munkái. A nehézségeket, a kudarcokat, a gondokat és persze a sikereket is a 20-as évek elejétől kezdve Lukács megosztja Bortstieber Gertrúddal, aki „türelem és türelmetlenség egysége, messzemenő tolerancia minden alantasság gyűlölete mellett”, aki nélkül Lukács számára „a mindenkori hogyan egészen másként alakult volna”. Lukács Bortstieber Gertrúdban megtalálja a maga ideális szellemi partnerét, szerelmét, munkatársát s ha kell őszinte kritikusát.

A kötet archív fotóin (amelyek egyébként nyomdatechnikailag is jól élvezhetőek) felvonulnak a Lukácsnak otthont adó városok és vizionáljuk mindazokat a személyeket, barátokat, fiatalkori ideálokat, tartós és alkalmi szövetségeket, elvtársakat, vitapartnereket, akiknek az évek során valamilyen közük volt Lukácshoz. (A nevek felsorolásától – területi okokból – el kell tekintenünk.)

Lukács – mint vallomásaiból kitűnik – „szívfájdalom nélkül” hagyja maga mögött a tények által nem igazolt nézeteit. Amikor például kezébe jut Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok* c. munkája, azonnal tisztában van vele, hogy teljességgel „összeomlott a 'Történelem és osztálytudat' valamennyi idealista előítélete...”. Vitapartnereivel mindig elvi alapon folytatja a polémiát, s az ideológiai kérdésekben – a tévedés kockázatát fenntartva – következetesen kitart az osztályálláspont mellett. A személyi kultusz éveiben aggódva figyeli a bürokratikus tendenciák, a törvénytértek megnyilvánulásait. S bár véleményét nem rejti véka alá, tisztában van azzal, hogy a faszizmus fenyegető veszélye – átmenetileg – háttérbe szorít minden olyan fellépést, amely a szocializmust hátrányos helyzetbe hozhatná. A faszizmus elleni harc – vallotta később Lukács – egyértelművé tette, hogy „mindent – legyen az számomra személyesen a legdrágább akár, legyen az saját életművem – feltétel nélkül alá kell rendelni ennek a küzdelemnek”. Közben Lukács folytatja a maga irodalmi, filozófiai „partizánharcát”. Ennek egyik jelentős eredménye *Az ifjú Hegel* c. munkája, amellyel 1943-ban elnyerte a filozófiai tudományok doktora fokozatot.

Tallózunk még az 1945 utáni felvételek és dokumentumok között. A „reményekkel teli hazatérés” szárnyakat ad Lukácsnak. Mindenütt ott van, ahol a demokratikus Magyarország alapjait megvetik. Az egyik fotó a késői, de még el nem késett elégtétel pillanatát rögzíti: a 60-éves

Lukács végre egyetemi katedrát kap Magyarországon. A Kossuth-díj (két ízben is), a Joliot Curie-békedíj, a Goethe-díj, a hazai és a nemzetközi elismerés koszorúi.

Az SZKP XX. kongresszusa után ismét a bizakodó Lukácsot látjuk, azt a Lukácsot, aki bízik a marxizmus, a szocializmus megújulásának lehetőségében és szükségességében. Az utolsó évek kemény munkában telnek el. Megvalósul a régóta dédelgetett terv, elkészül az *Ontológia* és szinte a 24. órában a *Gelebtes Denken*. Az utolsó képek egyike a már „búcsúzó” Lukácsot ábrázolja: még ott tornyosulnak előtte a csiszolásra váró kéziratok. Azután egyszer csak elárvul a munkaasztal, a könyvek hiába várják gazdájukat. A kötet záróképei a roppant gazdag oeuvre faksimiléi, a világ számos nyelvén megjelent munkák fordításai, mintha éppen azt sugallnák: itt csak egy ember fizikai léte fejeződött be, szelleme igazán csak most – posztumusz – kezd élni. Íme előttünk áll „az egész ember”, az Ember, aki számos maradandó értéket hagyott hátra elméleti alkotásaiban és aki tiszteletet parancsoló volt az általa vállalt szerepekben. Mint minden jelentős gondolkodónak neki is voltak tévedései, de mindig képes volt ezekből tanulni és tanulságaival mások számára is például szolgálni. Lukács azon kevesek közé tartozott, akik képesek arra, hogy „a jelent, a múltat és jövőt összekötő hídként fogják fel és fogalmazzák meg gondolatilag”.

*

A most éppen 10 éve elhunyt Lukács Györgynek méltó módon állított emléket a Corvina kiadó ezzel a kötettel, amely a felfedezés élményét nyújtó sikerét legalább három tényezőnek köszönheti: a múltat a maga eleven valóságában megőrző film- és fotóművészetnek, a korszerű nyomdatechnikának és nem utolsósorban a lukácsi oeuvre-t jól ismerő, minden fontos és jellegzetes momentumára kiterjedő kutató-szerkesztői munkának. (Corvina, 1981.)

GÁBOR ÉVA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1981. júl. 3. – Terjedelem: 12,3 (A/5) ív
81.9822 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György